Digitized by Google

LIBRARY
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
DAVIS

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

PERIODICALS ROOM

TÁRSADALMI SZEMLE

VILÁG
PROLETÁRJAI,
EGYESÜLJETEK!

Perfect Bind

A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT
ELMÉLETI ÉS POLITIKAI FOLYÓIRATA

UNIVERSITY OF CALIFORNIA
DAVIS
MAR 11 1968
GEN. REC. LIBRARY

1

XXIII. ÉVFOLYAM, 1968. JANUÁR

LIBRARY
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
DAVIS
Digitized by Google

Digitized by Google

XXIII. ÉVFOLYAM, 1.
1968. JANUÁR

TÁRSADALMI SZEMLE

A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT ELMÉLETI ÉS POLITIKAI FOLYÓIRATA

TARTALOM

	3	Stabilitás és rugalmasság
RÉV LAJOS	10	Népgazdaságunk 1968. évi tervéről
TIMÁR MÁTYÁS	16	Gazdaságirányítási reform és fejlesztési politika
GYERTYÁN ERVIN	23	Szovjet alkotók hatása filmművészetünkre
VITÁNYI IVÁN	36	Van – legyen – lehet
		Nemzetközi szemle
ALBERT BÉLÁNÉ	46	Brit testvérpártunk XXX. kongresszusa
MÁTÉ SÁNDOR	50	A forrongó Latin-Amerika
		Szemle
DR. K. NAGY SÁNDOR	63	A termelőszövetkezetek területi szövetségei
		Tájékozódás
KOVÁCS FERENC	70	Vita a munkásosztály fogalmáról
SZÁNTÓ JUDIT	77	Várakozni nem lehet
		Eszmecsere
BAKOS ZSIGMOND	84	Nem a gazdasági vezetők helyett, hanem velük
SZABOLCSI MIKLÓS –ALMÁSI MIKLÓS	90	Vita mai filmművészetünkről
		Könyvekről
BESSENYEI ANDOR	99	Érdekes új dokumentumok a Nagy Októberről
FULEKI JÓZSEF	101	Moszkva (Regélő városok)
FENYŐ ISTVÁN	103	Arcképek a magyar szocialista irodalomból
SZABÓ GYÖRGY	106	Bölöni György: Képek között
	109	Testvérlapjainkból
	9, 15, 45, 62, 69, 83, 98, 108	Kádár János Miklós, Szinte Gábor, Würtz Ádám, Csohány Kálmán, Cserepes István, Czinke Ferenc, Raszler Károly alkotásai

Digitized by Google

A CIKKEK SZERZŐI:

RÉV LAJOS, az MSZMP K. B. Gazdaságpolitikai Osztályának helyettes vezetője

DR. TIMÁR MÁTYÁS, az MSZMP Központi Bizottságának tagja, miniszterhelyettes

GYERTYÁN ERVIN, filmesztéta

VITÁNYI IVÁN, a Valóság munkatársa

ALBERT BÉLÁNÉ, az MSZMP K. B. Külügyi Osztályának munkatársa

MÁTÉ SÁNDOR, újságíró

DR. K. NAGY SÁNDOR, kandidátus, az MSZMP Központi Bizottságának tagja, a TOT főtitkára

KOVÁCS FERENC, a filozófiai tudományok kandidátusa, a Társadalomtudományi Intézet munkatársa

SZÁNTÓ JUDIT, a Színháztudományi Intézet tudományos munkatársa

DR. BAKOS ZSIGMOND, az MSZMP Budapest, VI. kerületi bizottságának első titkára

SZABOLCSI MIKLÓS, az MTA levelező tagja, az MTA Irodalomtörténeti Intézetének ügyvezető igazgatója

ALMÁSI MIKLÓS, kandidátus, a Színháztudományi Intézet tudományos munkatársa

BESSENYEI ANDOR, egyetemi adjunktus

FÜLEKI JÓZSEF, a Társadalmi Szemle rovatvezetője

FENYŐ ISTVÁN, kandidátus, az MTA Irodalomtörténeti Intézetének tudományos munkatársa

SZABÓ GYÖRGY, az Új Írás rovatvezetője

A szerkesztő bizottság elnöke:
BENKE VALÉRIA

A szerkesztő bizottság tagjai:
FRISS ISTVÁN
HÁY LÁSZLÓ
KOMJÁT IRÉN
LAKOS SÁNDOR
NEMES DEZSŐ
NÉMETH KÁROLY
ÓVÁRI MIKLÓS
SIK ENDRE
SZIGETI JÓZSEF

A szerkesztőség címe:
Budapest, V.,
Széchenyi rakpart 19.
Telefon:
111–400, 124–475

Digitized by Google

Stabilitás és rugalmasság

Az új esztendő, amelynek kapuján beléptünk, egy átfogó gazdasági és társadalmi reform megvalósulásának első esztendeje. A reform kihat társadalmunk minden rétegére, minden funkciójára. Bel- és külpolitikai jelentősége ma még alig mérhető fel. Az új irányítási rendszer hatalmas energiákat szabadít fel a gazdasági építőmunkában, s megformálja a szocialista társadalom életének azokat a jellemzőit, kilátásba helyezi azokat az eredményeit, amelyek vonzóbbá teszik a szocialista rendszert a tőkésországok és a nemrég felszabadult népek dolgozói számára is. A gazdasági reform, amelyet ezekben az években az európai szocialista országok általában végrehajtanak, a nemzetközi osztályharc új fejezetét nyitja meg.

A szocializmus a legmodernebb társadalmi rendszer. Rugalmas fejlődőképességgel, antagonizmusmentes fejleszthetőséggel, önkorrigáló erővel bír; így nem fenyegeti az elöregedés veszélye: fiatal marad és dinamikus.

Korunkban rohamosan fejlődik a technika és a gazdaság, a kultúra és a civilizáció. Az egyének gondolkodása fejlődik és finomul, a gazdasági és társadalmi vonatkozások bonyolultakká, sokrétűekké válnak. Módosulnak a gazdasági és a kulturális élet feltételei, éppen úgy, mint a nemzetközi politika és osztályharc feltételei. Hogyan is volna elképzelhető a rohamos változások korában, hogy egy társadalmi-gazdasági rendszer önmaga megmerevítésével teremtse meg stabilitásának biztosítékait? Csak a változó körülményekhez való rugalmas alkalmazkodás adhatja meg ebben a rohamos fejlődési periódusban a rendszer stabilitását. Miközben társadalmilag tudatosan alakítjuk a társadalmi-gazdasági körülményeket, alkalmazkodunk is hozzájuk. Önkritikusan szemléljük társadalmunkat, nem vonakodva a következtetések bátor levonásától. Ehhez megvannak a kedvező feltételek.

Húsz év alatt hatalmas termelőkapacitásokat építettünk ki. Jelentősen megnőtt a dolgozók általános műveltsége, szakmai képzettsége; a gazdasági vezetők zöme képes a bonyolultabb feladatok megoldására, racionálisabb magatartásra, önálló vezetői munkára. Mind az előállítók, mind a felhasználók gazdasági értékítéletei általában megfontoltak és érettek, alkalmasak tehát arra, hogy a szabályozott piac keretei között széles területen érvényre juttassák a népgazdasági szintű gazdaságosság szempontjait.

A vállalatok közötti széles körű munkamegosztás, a termelőegységek eltérő körülményeire épülő érdekeltségi elkülönültség, valamint a helyi viszonyok részleteinek központi szabályozhatatlansága megköveteli, hogy kihasználjuk ezeket a kedvező feltételeket. A szükségletek szerkezete gyorsan változik, s ehhez csak korszerű, rugalmas gazdaság képes alkalmazkodni. A műszaki fejlődés üteme világszerte nagy, a régi módszerekkel már nehéz vele lépést tartani. Előre kell lépnünk, s ennek nemcsak a tárgyi, hanem a szubjektív feltételei is megvannak.

Digitized by Google

A politikai légkör kedvező. Lényegében eldőlt a „ki kit győz le" kérdése. Az energiák jelentős részét már nem a puszta lét biztosítására kell fordítani, hanem a társadalmilag szervezett tevékenység ésszerűbbé és hatékonyabbá, a társadalmi viszonylatok demokratikusabbá tételére lehet felhasználni.

Népünk békés, építő munkával van elfoglalva. A dolgozó ember a maga és családja jövőjét formálva a szocializmust is építi. A belpolitikai helyzet stabilitása, a gazdaság szocialista szervezettsége a szocializmus építőjévé teszi a becsülettel dolgozó embert, anélkül is, hogy az egyénnek minden egyes gazdasági döntésben külön-külön mérlegelnie kellene a társadalom szempontjait.

Ilyen viszonyok között jelentősebb társadalmi akadályok nélkül hajtható végre gazdaságirányítási rendszerünk átfogó reformja. Ebben a helyzetben nem jelenthet társadalmi megrázkódtatást bizonyos gazdaságirányítási hibák őszinte feltárása. Ma a gondolkodó emberek már megértik, hogy nincs az a politikai-gazdasági rendszer, amely évtizedekig abban a formájában, abban az intézményes rendben képes létezni, amelyben valamikor kialakult. Kevesen hiszik, hogy hosszú történelmi korszaknak megfelelhetnek azok az irányítási módszerek, amelyek egykor — részben esetleges körülmények hatására is — életbe léptek. Mennyit fejlődött húsz év alatt a technika, a gazdaság! Mennyivel fejlettebb ma az emberek gondolkodása, világnézete, erkölcsisége! Ez már *más* társadalom, *más* gazdaság.

„Befejezett" társadalmi rendet kiépíteni: *képtelenség*. Valamely rendet befejezettnek minősíteni pedig: szembefordulás a haladással. Csak annak a társadalmi rendnek a fejlődését tekinthetjük befejezettnek, amely felett eljárt az idő, s módosulásai a foltozgatás, a torzulás, a visszafejlődés jeleit mutatják. A szocialista társadalmi rend tartós „befejezetlensége" egyúttal a rendszer életképességének bizonyítéka.

Az életképes társadalmi és gazdasági mechanizmusnak változtathatónak és önmagát változtatónak kell lennie. Ha egy társadalomnak nincs már meg az a készsége, hogy megreformálja magát, akkor arra is képtelen, hogy mind jobb életfeltételeket nyújtson az embereknek, vagyis alapvető funkciója szűnt meg; intézményei a fejlődés és a demokrácia béklyóivá válnak.

A most életbe lépett reformot a folyamatosság és a változás dialektikus egysége jellemzi. Nem jelenti a régi elvetését, hanem annak korszerűsítő túlhaladását. A mechanizmus most bevezetett elemei nem vadonatújak, hanem az eddigi fejlődés szerves eredményei. Eddig is volt *nyereség-érdekeltség*, de most korszerűbbé válik. Eddig is megvolt a *vállalati önállóság* bizonyos köre, de most kibővült. Eddig is voltak *szabad árak*, de szűkebb körben. Nincs tehát objektív alapja annak a félelemnek, hogy a reformmal alapvető politikai, társadalmi vívmányainkat veszélyeztetjük, s hogy feláldozzuk az eszméket a gazdaságosság oltárán. A reformot a dolgozó nép hatalma, a termelőeszközök zömének társadalmi tulajdona alapján, a nemzetközi osztályharc által objektíve megszabott keretek között hajtjuk végre. Megmarad, sőt hatékonyabbá válik a *tervgazdálkodás*. Változatlanok azok az alapvető politikai és erkölcsi elvek, amelyekre társadalmunk épül. Lényegében változatlan marad a jogrend; a módosítás is a szocialista jog megszilárdulását, korszerűsítését szolgálja.

Foltozgatás vagy reform?

Az adott történelmi időpontban egyaránt van mód a társadalmi és a gazdasági mechanizmus átfogó és rugalmas változtatására, s a halogatásra is. A szocialista államhatalom mindkét magatartás vállalásához elég erős. De ha túlzott óvatosság fog el bennünket, akkor *maradiakká* válunk, ha pedig vágyaink rabjaivá lennénk, akkor *kalandorságba* esnénk. Ezért nem lehet egyszerűen azt szo-

Digitized by Google

galmazni, amit kívánunk, hanem azt, ami *törvényszerű*. Így épül reformmunkánk a történelem materialista felfogására.

Az elmúlt tizenöt évben meglehetősen hozzászoktunk ahhoz, hogy a társadalmi és gazdasági mechanizmus egy-egy részelemét ragadjuk meg, s ezeket korszerűsítjük. Nem szoktunk azonban kellően hozzá ahhoz, hogy egy-egy részkorrekciónál ennek tovagyűrűző hatását is nézzük, s behatóan megvizsgáljuk, mennyire illeszkednek be a hozott intézkedések a korábbi intézkedésekkel teremtett konkrét összefüggés-rendszerbe.

Olyan viszonyok között, amikor átfogó intézkedések rendszerére van szükség, az elszigetelt intézkedések újabb feszültségeket, torzulásokat teremtenek, s ezek — a társadalmi és gazdasági vonatkozások organikus egységénél fogva — a közvetlenül érinteni nem kívánt területekre is kihatnak. Az olyan elszigetelt intézkedés például, hogy csökkenteni kell a készleteket, eléri ugyan közvetlen hasznos célját, de a termelés, a felhasználás, a lakosság ellátása területén a közvetlen hasznot meghaladó kárral járhat. A társadalmi és a gazdasági mechanizmus nem összerakós játék, amelynek egyes elemeit úgy illesztgethetjük összse, ahogyan játékos kedvünk, vagy a pillanatnyi szükség diktálja. Egyes építőelemek kicserélése is csak időlegesen segít. Az átfogó reformot helyettesíteni kívánó foltozgatások bizonyos idő múltán már nem növelik, hanem aláássák a gazdaság stabilitását. A fejlődés adott pontján átfogó reform szükséges: *új stabilitás, új alapokon.*

A mechanizmus konzerválása ilyenkor nem volna más, mint a stagnálás „harmóniája". Ilyen „harmóniában" a feszültségek nem képesek feloldódni, és ez ismétlődő adminisztratív, hatalmi intézkedéseket tesz szükségessé.

Fejlődőképes társadalomban a harmónia is csak *dinamikus* lehet. Az ilyen dinamikus harmónia számtalan előbbrevivő rész-feszültséget fejleszt ki önmagában és old meg önmagától. Szabad utat engedve nekik, megakadályozza felhalmozódásukat, s a lefojtottságukból eredő robbanást. A feszültségek így nem a rombolás, hanem a haladás erőivé válnak. Például az egyéni és a csoportérdekek ütközéséből adódó feszültségeknek a tervutasításos, keretgazdálkodásos rendszerrel, a piac kikapcsolásával, a vállalati önállóság túlzott leszűkítésével járó lefojtása egyrészt kikapcsolja az érdekeltségben és az önállóságban rejlő hatalmas energiákat, másrészt elmereviti a mechanizmust. Nem az a feladat tehát, hogy lefojtsuk a lokális érdekek érvényesülését, hanem az, hogy társadalmilag tudatosan kialakított kereteket adjunk neki.

A csoportérdekek általában rövidebb távúak. Minél nagyobb a közösség, annál nagyobb az átfogó célok időtávlata. A hosszabb távú célok szükségképpen stabilizáló, koordináló erővel bírnak, hiszen maguk is stabilak, ha objektív társadalmi-gazdasági törvényekre és a körülmények reális ismeretére épülnek. De a stabil távlati célok funkciója nem az, hogy a rövid és középtávú célok, egyéni és csoportérdekek megvalósulásának akadályai legyenek, hanem az, hogy segítsék ezek megvalósulását. A távlati célok stabilitása nem követeli meg a módszerek megmerevedését. Nem lehet életképes az olyan rendszer, amely merev és elavult eszközökkel próbál megvalósítani stabil és reális célokat. A veszteségek nagysága, az erőkifejtés rendkívüli volta, a merevségből adódó számtalan akadály destruál. A megmerevedés a társadalmi és gazdasági stabilitás *legnagyobb ellensége.*

A társadalmi-gazdasági rend akkor a legstabilabb, amikor a *legrugalmasabb.* Próbálhatunk a mechanizmus elmerevítésével mesterséges „stabilitást" hozni létre, védve a megszokott, „beverklizett", intézményesült formákat. Ezzel azonban mind sebezhetőbbé tesszük a társadalmat és a gazdaságot, csökkentve ellenállóképességét a „betegségekkel" szemben. A profilgazda-rendelet, a „csak rendelésre szabad termelni" elv, az ellátási felelősség elve, a tervutasítá-

Digitized by Google

sok, anyagkiutalások rendszere túl „stabillá" tette a vállalatokat, de túl merevvé is gazdálkodásukat. Megóvtuk vállalatainkat a belső és külső piacok szeszélyeitől, de közben el is kényeztettük őket. A hatósági árakban, a vállalati tervszámokban, az anyagkiutalásokban, az ingyenes beruházási keretekben voltaképpen garanciát kaptak a vállalatok arra, hogy meglesz a kellő hasznuk, anélkül, hogy garancia lett volna arra, hogy jól gazdálkodnak.

Persze, sokan vissza fogják sírni a korábbi „stabilitást". Már most is meglátszik, hogy a régi mechanizmus szelleme nem vész ki egyik napról a másikra. Sok vállalat máris megtalálta a „bázis-alakítás" új módszereit: olyan árkalkulációkat készít, amelyekben eleve benne van a magas vállalati eredmény elérésének minden feltétele, vagy amelyekkel az állami ártámogatás, visszatérítés növelésének indokoltságát bizonygatja. A laza árkalkuláció voltaképpen laza tervszám. Az a vállalati „stabilitás", amely ezzel érhető el, a termelési szerkezet torzulására, a vállalati gazdálkodási rend lazulására, a termelés drágulására vezet. Az ilyen ódon „stabilizáló" eszközöket a lomtárba kell vetni, akik pedig nyilvánvalóan megsértik az állammal szembeni korrektség alapszabályait, azokat felelősségre kell vonni. Senki se higgye, hogy eljött a gazdasági kalandorkodás korszaka. Az új mechanizmus nem lesz az ügynökök, kupecek, harácsolók paradicsoma. Nem szabad utat engedni a központi gazdaságvezetéssel szembeni revolverezésnek. De nem nyitunk utat annak sem, hogy egy-egy vállalat — monopolhelyzetét kihasználva — a fogyasztókra hárítsa nehézségeit. Hová jutnánk, ha a budapesti kiskereskedelmi vállalatok holnap bezárnák kisforgalmú külvárosi boltjaikat, azzal az indokolással, hogy ezeken kicsi a haszna? Mire vezetne, ha egyes alapvető szolgáltatások szűkülnének azért, mert nem elég nyereségesek? Ez a „rugalmasság" legalább olyan veszélyes volna, mint a merevség; nemcsak a gazdasági, hanem az általános társadalmi stabilitást is veszélyeztetné.

Egyén és társadalom

A cél továbbra is az *ember:* az egyén boldogulása a közösségben és a közösség által. A hideg gazdasági racionalitás nem szoríthatja háttérbe a politikai rendszer alapvető humánus célját. Sőt: a gazdasági életben is mind szélesebben és erőteljesebben kell érvényesíteni a *humanizmus* eszméit.

Gazdaságirányításunk reformja azért is *társadalmi reform,* mert korszerű alapokra helyezi a gazdasági életben az egyén és a közösség viszonyát. Utat enged az egyéniség alkotó, kezdeményező kedvének. Növeli az érintettek beleszólási jogát a közösség politikai és gazdasági ügyeibe, növeli a szakemberek szerepét a döntésben. A vezetők és a kollektívák kezébe adja sorsuk irányításának közvetlen eszközeit, hogy szabadon éljenek velük, a jogszabályi, erkölcsi, politikai elveket tiszteletben tartva. Az eddiginél szélesebb körben adja az egyének és kisebb kollektívák kezébe a döntés jogát. Ezzel is növeli a rendszer rugalmasságát, dinamikus stabilitását. Széles körben megadja a vezetőknek és a kollektíváknak *a közvetlen célok kitűzésének a jogát, felelősségét és örömét.*

A részfeladatok nagy részét nem az államnak kell megvalósítania; neki csak *megvalósulásuk mechanizmusát kell kialakítania.* Az államnak nem feladata, hogy az egyének helyett gondolkozzék, helyettük elvégezze a politikai és gazdasági magatartás megítélését, s helyettük levonja a szükséges következtetéseket.

A reform épít az egyénekre. Segíti érdekeik érvényesülését, tudva azt, hogy nincs nagyobb stabilizáló erő egy társadalmi rendszer számára, mint az egyének és csoportok zömének az adott társadalom jelenében és jövőjében való *érdekeltsége.*

Digitized by Google

Napjainkban a gazdasági oldalról kiinduló társadalmi és politikai reform olyan aktív, nevelő gazdasági feltétel-rendszerbe helyezi bele az egyént, amely hozzásegíti őt ahhoz, hogy szocialistább és emberibb emberré váljék. A világnézeti nevelést olyan alapokra helyezi, mint a szélesebb döntési jog, az áruviszonyokhoz igazodó érdekeltségi rendszer, az eddiginél könnyebben megítélhető, világosabban áttekinthető gazdasági vonatkozások, a kibővülő üzemi demokrácia. Olyan helyzet jött létre, amelyben abból indulhat ki az egyén, hogy amelyik gazdasági magatartás neki és a kollektívának hasznos, az általában a társadalom számára is üdvös. Csökken a lehetősége az olyan lelkiismereti konfliktusok keletkezésének, amelyekben a gazdasági vezetőnek választania kell a kollektíva és a népgazdaság érdeke, az üzleti megfontolás és a politikai öntudat között. Bár ez távolról sem valami gyors folyamat és az átmeneti szakaszban éppen ezért különösen nagy szerepe lesz a konfliktusok feloldásában a szocialista öntudatnak, a politikai-világnézeti nevelésnek.

Nyilvánvalóan konfliktusokhoz vezetett az olyan árrendszer, amelyben más volt rentábilis a vállalatnak, mint ami a népgazdaságnak. De vezethet az ilyen árrendszer — és a hozzá kapcsolódó érdekeltség — a cinizmushoz, közömbösséghez, félreértett nézetek ellen vívott szélmalomharchoz, romboló bizalmatlansághoz is. Ha az új mechanizmus leszűkíti az ilyen társadalmi konfliktusok keletkezésének lehetőségeit, ezzel már olyan méretű társadalmi reformot hajt végre, amelynek kedvező politikai hatása felmérhetetlen. Hiszen feleslegessé válik a népgazdasági szempontokra való folytonos utalás, a direkt utasítás, a fenyegetődzés, a kioktatás és a hasonló kellemetlenségek. S szűkül a cinizmus, a közömbösség újratermelődésének feltétele is. Az egyén biztonsága viszont növeli a társadalmi és gazdasági rendszer stabilitását. Az egyének és a kollektívák gazdasági cselekvésének társadalmilag biztosított, mechanizmussal beszabályozott rugalmassága — a gazdasági élet önfejlesztő és önkorrigáló képességének az alapja — szubjektív oldalról biztosítja a stabilitást. Ahol pedig a gazdaság egészséges és szilárd, ott a politikai rend is széles, biztos alapokon áll.

Gondok és remények

Optimizmussal fordulunk a reform felé, bízunk sikerében és sokat várunk tőle. Ez az optimizmus: a céljaiért küzdő, az önmagában bízó ember optimizmusa, amely azonban éppen ezért tele van gonddal, aggódással, éber figyelemmel, azzal a tudattal, hogy nem kerülhetjük meg a nehézségeket, az akadályokat, hanem le kell küzdenünk őket. Az új gazdaságirányítási és vállalati gazdálkodási rendszert adott, objektív feltételek között valósítjuk meg, s ezeknek zömét nem módosíthatjuk, hanem csak alkalmazkodhatunk hozzájuk. A szocialista társadalmi rendszer alapvető céljai és elvei meglehetősen szoros feltétel-rendszert nyújtanak a reform kiteljesüléséhez. Az objektív nehézségek fejlődést alakító ereje és az általános elvek számunkra kötelező volta még sokrétűbbé, nehezebbé teszi az amúgy is bonyolult feladatot.

Ilyen átfogó változásnál elkerülhetetlen, hogy az emberek ne váljanak időlegesen bizonyos illúziók és gondok rabjává. Az illúziókat éppen úgy szét kell foszlatni, mint az alaptalan gondokat.

Ma már a korábban gyakrabban mutatkozó illúziók lassan szertefoszlanak. Az emberek felismerik, hogy az új mechanizmus nem lesz minden bajt egyszerre orvosló gyógyszer. Nem fog kiküszöbölni minden veszteségforrást, de hatalmas energiák mozgósítójává válik. Nem lesz örökmozgó-automata, amelyet egyszer be kell indítani, s aztán megy magától; a gazdálkodás feltételeinek tudatosan kialakított, de további finomításokat igénylő rendszere lesz. Nem teremt teljes érdekharmóniát, csupán kialakítja az érdekütközéseknek az eddiginél

Digitized by Google

egészségesebb rendszerét, s az érdekek egyeztetésének lehetőségeit. Nem adja át a gazdaságot a spontaneitásnak, de utat nyit a szabályozott feltételek közötti vállalkozásnak. A mechanizmus-elemek nem tekinthetők a központi akarat tökéletes transzmisszióinak, hanem csak a központi gazdaságvezetés jó módszereinek. Az ország nem változik egyik évről a másikra a bőség hazájává, de gyarapodásunk, egészséges növekedésünk perspektívája tárul elénk. Ez a perspektíva feladatokkal és gondokkal teli. De még az aggodalmaskodók is tudják, hogy megvan az erőnk és a lehetőségünk a menet közben felbukkanó nehézségek leküzdésére.

Az aggodalom is alapjában a rendszert féltő magatartásból fakad, abból a kérdésfeltevésből, hogy eléggé alapos és körültekintő volt-e a reform előkészítése. Igaz ugyan, hogy a reform közgazdasági elméleti kimunkálására néhány évünk volt, de a részletes kidolgozásra, a jogi szabályozásra alig egy évünk. A korábbi gazdasági jog másfél évtized alatt alakult ki, az új pedig egy félév alatt született meg. Lehetnek joghézagok és jogrendszeren belüli feszültségek, s ezeket csak a gyakorlat fogja feltárni. Az új gazdasági jog nem szabályoz minden részkérdést. Nincs is szükség erre. A jog nem mankója a vállalati gazdálkodásnak, hanem általános kerete. S ha ennek az általános keretnek egyes elemein a továbbiakban finomítanunk kell, erre van módunk. A reformmunkák egy része egyébként is szükségképpen áthúzódik a megvalósulás időszakára.

Igen reálisan érzik az emberek az *anyagiasság, a spekulációs tevékenység* elburjánzásának veszélyét. Valóban: a vállalati nyereségérdekeltség rendszere, a megnövekedett vállalati önállóság, a piaci „manőverezés" növekvő lehetősége hordoz magában ilyen veszélyt. De gondoljunk csak arra: hogy a tervmutatók túlteljesítése mentes volt-e az anyagiasságtól és a spekulációtól? Soha nem volt mentes tőle: ez már a bázisszámok alakulásában, a vállalati tervjavaslatok készítésében, a tervtárgyalásokon, később az árvetési manipulációkban, a gyártmány-összetételnek a tervezettől eltérő alakításában is szerepet játszott. Nem lesz-e az eddiginél egészségesebb, ha a vállalat vezetői nem a tervalkuban, a magyarázkodó mérlegbeszámolóban csillogtatják „spekulációs" készségüket, hanem a rendelésállománynak a piaci igényekhez igazodó összeállításában? Nem egészségesebb-e a piackutatáson alapuló gyártmányfejlesztési „spekuláció", mint a formális gyártmányfejlesztésekben, az „új" termékek árvetésében megnyilvánuló? Nem jobb-e az, ha a vállalat a piachoz, a szükségletekhez való rugalmas alkalmazkodással ér el hasznot, mintha — mondjuk — tervezési manipulációkkal? Üzleti szellem eddig is volt. Nem most kell ezt a szellemet poraiból életre kelteni, de most be kell állítani a gazdasági fejlődés szolgálatába.

Sokan félnek a *munkanélküliségtől*, a *létbizonytalanságtól*. Már most látszik, hogy munkanélküliség nem lesz. Gyáraink zöme munkást keres. Persze a gyenge, a képzetlen, a lusta emberek létbiztonsága csökkenni fog. De hát ez természetes. Aki félvállról kezeli vállalatát, azt vállalata is ugyanígy fogja kezelni.

Lesznek olyanok — eddig is voltak —, akik nem találnak azonnal kívánságuknak vagy képességeiknek megfelelő munkát. Különösen a fiatalokra áll ez. De ez sem új jelenség. Hány érettségizett és szakmunkás fiatal helyezkedett el eddig is képzettséget nem igénylő területen! A javuló béraránvok, a szakemberek nagyobb anyagi megbecsülése néhány év alatt javítani fog ezen a helyzeten. Ezeket a problémákat nem szabad az új mechanizmus rovására írni.

Van olyan aggály is, hogy az új gazdaságirányítási rendszerben csökkenni fog az ellátási biztonság, a szociális gondoskodás, megrendül *a pénz értékállandósága*. Ezek olyan veszélyek, amelyekre a gazdaságvezetés is gondolt, s elhárításukra megtette a szükséges gazdasági és jogi intézkedéseket. A kötetlenebb áralakulás emelheti néhány termék árát, ennek megfelelően fog azonban nőni

Digitized by Google

a dolgozók jövedelme, és az alapvető fogyasztási cikkek ára stabil marad, sőt ahogy lehetőség nyílik rá, egyeseké csökken is.

Egy átfogó reform, egy jelentős fordulat hajnalán együtt jár egymással a gond és a remény. A gond teszi a reményt reálissá, a remény a gondot hajtóerővé. Az egyes emberek gondjai azonban egyúttal *a központi gazdaságvezetés gondjai is.* Az egyén nem marad tehát magára. A gazdasági vezetés rajta tartja a kezét a mechanizmus beszabályozó műszerein, hogy szükség esetén még a finomabb módosításokat is gyorsan megtegye. A piacról és a gazdaságról, az emberek és a vállalatok helyzetéről szóló információk tömegét dolgozza fel hónapról hónapra, kontrollálva a mechanizmus működését, új feladatokra való alkalmasságát. Így adja meg a szükséges stabilitást a rendszernek és a tömegeknek.

Nehézségeink — amelyeknek a leküzdése az új gazdaságirányítási rendszer feladata — nem fognak egyik napról a másikra megszűnni. Előbb csak megszűnésük *feltételei* alakulnak ki. De az új gazdasági mechanizmus az eddiginél jobban felszínre hozza a hibákat, világosabbá, áttekinthetőbbé teszi őket, okaikkal és következményeikkel együtt. Ez az első időkben olyan látszatot kelthet, mintha a hibák az új módszerek szülöttei lennének. Pedig nem mások, mint feladatainkra figyelmeztető jelzések. Ezeket kell figyelnünk és elemeznünk, feltárnunk és megszüntetnünk. Nehéz feladat, de szép is. Lelkesedésen és szakértelmen kívül megértő türelem és jóindulatú készség is kell hozzá.

Kádár János Miklós: Erzsébet-híd

Digitized by Google

RÉV LAJOS:

Népgazdaságunk 1968. évi tervéről

A népgazdasági terv az új irányítási rendszerben is a népgazdaság fejlesztésének és irányításának legfontosabb eszköze marad. A terv a gazdaságfejlesztés céljait, a fejlődés ütemét, a fő arányokat, a fejlesztés alapvető társadalmi, műszaki, gazdasági feladatait és a megvalósításukat szolgáló eszközöket foglalja magában, az adott időszakra vonatkozó gazdaságpolitikának megfelelően. Az eddigiektől eltérően a terv csak a kormány és a gazdaságirányító szervek feladatait határozza meg, s csak erre a körre tartalmaz döntéseket.

A tervgazdálkodás új rendszere

A népgazdasági tervek megvalósítását 1968-tól kezdődően nem a tervfeladatoknak minisztériumokra, iparigazgatóságokra és vállalatokra való kötelező erejű lebontása szabályozza, hanem döntően a közvetett módszerek, az ún. gazdasági szabályozó eszközök befolyásolják.

A gazdálkodó egységek tevékenységét huzamosabb időre (általában öt évre) szabályozó gazdasági eszközök közül a legfontosabbak:

A vállalati jövedelemelvonásnak, a vállalati alapok képzésének és a dolgozók anyagi érdekeltségének rendszere,
a beruházások új döntési és finanszírozási rendszere,
az árrendszer és az árformák,
a termékforgalmazás rendszere,
a devizaszorzók, az állami visszatérítés, a vámrendszer, a pénzügyi és a hitelpolitika.

A gazdasági szabályozó eszközöknek az ötéves terv céljainak megfelelően egymással összehangolt e komplex rendszere egyrészt közvetíti a gazdálkodó egységekhez a népgazdasági tervből fakadó követelményeket és feladatokat, másrészt működési feltételeik alakításával szabályozza e gazdálkodó egységek tevékenységét, az újratermelés összfolyamatát. Emellett az állam a tulajdonos jogán kiadott intézkedésekkel, s egyes esetekben operatív utasításokkal is biztosítja a népgazdasági érdek érvényesülését, a gazdaságpolitikai célok megvalósulását.

A *vállalatok*, figyelembe véve a gazdasági szabályozók és egyéb központi gazdasági intézkedések által kialakított gazdálkodási feltételeket, önállóan készítik el terveiket. A vállalati tervek — melyeknek formája és tartalma nincs kötelezően előírva — az adott gazdálkodó egység tevékenységének megszervezését és irányítását szolgálják, s nem részei a népgazdasági tervnek.

A gazdaság *tervszerű központi irányítása* a különböző időtartamú tervek (hosszú, közép- és rövid lejáratú tervek) rendszerére támaszkodik. Nő a *távlati tervek* szerepe. E terveknek az az alapvető rendeltetésük, hogy tudományos elemzések alapján felvázolják a legfontosabb társadalmi és gazdasági folyama-

Digitized by Google

toknak, a műszaki fejlődés alakulásának fő tendenciáit, s ennek megfelelően kijelöljék a népgazdaság fejlesztésének, a nemzetközi kapcsolatok kibővítésének, a lakosság életkörülményei javításának hosszú távra érvényes alapvető céljait. Az 1971 és 1985 közötti időszakra szóló hosszú távú terv kidolgozása megkezdődött.

A gazdaság irányításában, a gazdaságpolitika, a tervcélok és a szabályozó eszközök összehangolásában a *középtávú* (ötéves) terveké lesz a döntő szerep. Az ötéves terv meghatározza:

a tervidőszakra vonatkozó gazdaságpolitika céljait,
az egyensúlyi követelményeket,
a népgazdaság fejlődési ütemét és fő arányait,
tartalmazza a fejlesztést megalapozó jelentősebb állami döntéseket (beruházások és programok),
a tartósan érvényes szabályozási eszközöket és alkalmazásuk elveit,
a gazdaságirányító szervek tevékenységének irányvonalát.

Az *éves tervezés* elemzi és értékeli a népgazdaság helyzetét, fejlődését, kidolgozza az ötéves tervben kitűzött célok megvalósítása és a népgazdaság egyensúlyának biztosítása céljából szükségessé váló operatív szabályozó eszközöket, s szükség esetén javaslatot tesz a tartós szabályozás egyes elemeinek módosítására. Ennek megfelelően az éves terv kifejezi a gazdaságpolitikának az adott évre jellemző sajátosságait, tartalmazza az éves egyensúlyi feltételeket és követelményeket, meghatározza az e követelmények kielégítését biztosító koordinált intézkedéseket.

Az éves terv megvalósítását szolgáló operatív szabályozók közé tartoznak:
a termékforgalmat szabályozó intézkedések (központi gazdálkodás alá tartozó termékek, kontingensek stb.),
a devizakeretek,
a központi beruházási döntések,
az éves hitelpolitikai irányelvek,
a munkaerő-gazdálkodási, bérpolitikai és egyéb intézkedések.

Megváltozik *a tervezésben részt vevő szervek munkamegosztása* is. A funkcionális gazdaságpolitikai szervek (a Pénzügyminisztérium, a bankok, az Országos Anyag- és Árhivatal, a Külkereskedelmi Minisztérium, a Munkaügyi Minisztérium) az eddiginél lényegesen nagyobb mértékben vesznek részt a népgazdasági tervezésben. Az Országos Tervhivatal a tervkészítés során szoros kapcsolatot tart e szervekkel, bevonja őket a terv egyes részeinek kidolgozásába. Emellett a szabályozó eszközök koordinált rendszere is e szervek szoros együttműködésével alakul ki.

A szakminisztériumok (ágazati szervek) és a tanácsok elsősorban a hosszú és középtávú tervek kidolgozásában vesznek részt. Ennek keretében ágazatukat érintően műszaki-gazdasági koncepciókat, ágazati és területi fejlesztési javaslatokat és központi beruházásokra vonatkozó javaslatokat készítenek. Az éves tervezésben elsősorban információkkal és elemzések készítésével segítik az Országos Tervhivatal tervező munkáját.

Az 1968. évi terv sajátosságai

Az 1968. évi népgazdasági terv a népgazdasági tervezés új rendszerére vonatkozó összefoglaló irányelvekre támaszkodik. Az irányelvek alkalmazását azonban nehezítette az, hogy a terv készítése és az új gazdaságirányítási rendszer szabályozóinak kormányhatározatba foglalása egymással párhuzamosan folyt. Ezért két, egymással szorosan összefüggő tevékenységet kellett gondosan

Digitized by Google

figyelemmel kísérniük a párt vezető szerveinek és az érintett állami főhatóságoknak. Különös gondot igényelt:

a népgazdaság adott helyzetének a lehető legrészletesebb elemzése, a kialakult arányok és aránytalanságok minősítése,
a folyó ötéves terv termelési és fogyasztási előirányzatainak számbavétele,
a nemzetközi munkamegosztás lehetőségeinek felmérése (a szocialista és a nem szocialista országok vonatkozásában is),
a párt gazdaságpolitikájának az éves tervben lehetséges érvényesítése.

A népgazdaság helyzetének elemzése nem merült ki az elmúlt egy-két év jelenségeinek, tényszámainak vizsgálatában, hanem a fejlődés *több évi tendenciáinak* tükrében kellett hogy minősítse az ország helyzetét. Így megállapítható volt, hogy hazánk népgazdasága olyan konszolidált gazdaság, amelyet összefoglalóan a *„közepesen fejlett" jelzővel lehet illetni, azzal a kiegészítéssel,* hogy olyan közepesen fejlett ipari ország, amelyben *a mezőgazdaságnak* is igen nagy jelentősége van. Figyelembe kellett tehát venni mindazokat a konzekvenciákat, amelyek ebből a meghatározásból következnek, mindenekelőtt azt, hogy a tervező szerveknek a kialakult termelési szint olyan strukturális változását kell biztosítaniuk, amely a közepesen fejlett ország igényeinek felel meg. Ez a termelés és a fogyasztás szerkezetére egyaránt vonatkozik.

Nem olyan feladat ez, amelyet csak távlati tervekben lehet hatékonyan megoldani, az éves tervek készítésénél pedig nem veendő figyelembe. Az éves tervek, ha korlátozott hatókörrel is, de segíthetik a strukturális átalakítást. Erre a harmadik ötéves terv jóváhagyásakor is felhívta a figyelmet a párt Központi Bizottsága. Az 1968. évi népgazdasági terv tehát a maga lehetséges keretei között — az ágazatok közötti összefüggésben — a strukturális változásra is gondot fordít; többek között azzal, hogy a vállalatok számára készült *orientációs* anyagban számszerűen is megfogalmazza az egyes ágazatok fejlesztési irányelveit. Például az acéltermelés az előirányzat szerint 2—3 százalékkal emelkedik, a hengerelt készáru-termelés 4 százalékkal, az építőanyagok termelése körülbelül 7 százalékkal, a vagyipar termelése 1968-ban (az előző évekhez hasonló ütemben) körülbelül 12 százalékkal, a gépipari termelés pedig előreláthatólag 8 százalékkal növekszik. E példákból is kitűnik, hogy az éves terv is differenciál és sajátos eszközeivel befolyásolja a termelési stuktúrát.

Az 1970-re előirányzott célok megközelítésének is fontos eszköze az 1968. évi terv. A Központi Bizottság 1967 júniusában úgy foglalt állást, hogy tudomásul veszi az ötéves terv első két évének tényszámait, és kívánatosnak tartja, hogy a hátralevő három évben az ötéves terv *eredeti ütemezése szerint* növekedjék az anyagi termelés és a felhasználás. Az 1968. évi terv készítésekor végzett elemzések azonban azt jelezték, hogy a Központi Bizottságnak ezt az állásfoglalását 1968-ra csak részben lehet figyelembe venni. A kialakult termelési ütemnek és fogyasztói színvonalnak az eredeti ütemre való visszaszorítása ugyanis zavarokat okozhatna a népgazdaságban, mert olyan gyors változásnak kellene kitenni az egyes ágazatokat és a lakosság fogyasztását, amelyek inkább akadályoznák, mint segítenék a hatékonyságot. Ezért az az 1968. évi terv az első két évhez viszonyítva *valamivel mérsékeltebbre* irányozza elő az ipari termelés növekedésének ütemét, némileg *gyorsabbra* azonban, mint ahogyan az ötéves tervben 1968-ra eredetileg tervezve volt. (A Központi Bizottság novemberi ülése jóváhagyólag tudomásul vette ezt a változást.) Ugyanez vonatkozik a lakosság fogyasztására is. De az 1968-ra tervezett mérsékeltebb ütem is azt eredményezi, hogy a fogyasztásnak az ötéves tervben 1970-re előirányzott 19 százalékos növekedéséből 17—18 százalékot már 1968 végére elérünk.

A tervezés során végzett elemzés azt is megállapította, hogy a gyor-

Digitized by Google

suló ütem a népgazdaságban jelentkező *ellentmondásokat és aránytalanságokat* is újratermeli. Ezt különösen két területen észlelhetjük: a beruházási javak piacán és a nem szocialista devizákban számított fizetési mérlegben. Az 1968. évi terv készítésénél számításba kellett venni ezeket a körülményeket, és olyan megoldást kellett kialakítani, amely egy év alatt nem oldja ugyan fel ezeket az ellentmondásokat, de csökkenteni törekszik őket. Ezért az 1968. évi népgazdasági tervben a beruházások növekedési üteme az első évekhez képest jelentősen csökken, csak 1—2 százalékkal lehet több, mint 1967-ben. Ami különösen fontos: a terv — a Központi Bizottság júniusi határozatának megfelelően — csak kevés költségvetésből finanszírozott új nagyberuházás megindítását irányozza elő, számszerűen mindössze tizenhatot; ennek hatásaként remélhetőleg jobban koncentrálódik a beruházás, és valamelyest csökken a folyamatban levő építés jellegű beruházások száma.

A nem szocialista devizában jelentkező *fizetési mérleg-problémának* az éves tervben való megoldása már lényegesen összetettebb és bonyolultabb feladat. Az 1968. évi terv — lehetőségeinél fogva — csak igen kis mértékben törekedhetett arra, hogy a fizetési mérleg aránytalanságain javítson; inkább annak a feltételeit keresi, hogy néhány éven belül megszűnjék ez az aránytalanság. A Központi Bizottság állásfoglalásának megfelelően e vonatkozásban a terv csak azt tűzte ki célul, hogy a hiány ne haladja meg az 1967. évit, s a párt rövid távú gazdaságpolitikájának megfelelően olyan belső egyensúly megteremtésére koncentrál, amelynek segítségével, belső gazdasági egyensúly alakul ki; ez a megalapozás a külső egyensúly több év alatti megteremtését tartja reálisnak.

Az 1968. évi népgazdasági terv a gazdasági szabályozók segítségével arra törekszik, hogy az *export színvonala* az előző évhez képest valamelyest emelkedjen, és az import messzemenően szolgálja a belső egyensúlyt.

A terv néhány fontos összefüggéséről

A párt gazdaságpolitikájának érvényesítése megköveteli a forint értékállandóságának biztosítását, a belföldi igények lehető legjobb kielégítését, a beruházási javak piacának egyensúlyát. A gazdaságpolitikai célok eléréséhez számba veszi a terv a javak iránti kereslet nagyságát és a felmérhető tendenciák alapján a strukturális szükségletet. Ezeknek a nagyon fontos összefüggéseknek megfelelő szabályozók kidolgozására a terv irányelveket szab meg. Ezek szerint: 1968-ban a vállalatok által kifizetett *átlagbér* csak 4 százalékkal emelkedhet (a népgazdaság egészére a terv mintegy 2—3 százalékos átlagbér-növekedéssel számol), s a kibocsátandó vásárlóerő és az ezzel szembeállítható árualap egyensúlya rédekében az 1968-as *nyereségrészesedés* az eddigi gyakorlatnak megfelelően csak a következő évben, tehát 1969-ben fizethető ki.

A terv figyelembe veszi *a mezőgazdasági felvásárlási árak* emelését is, és számol azzal, hogy 1968-ban nagyobb lesz a paraszti vásárlóerő. Arra is figyelmet fordít, hogy a paraszti lakosság fogyasztási szokása és igénye bizonyos mértékben eltér a városi lakosságétól, s ezt is figyelembe veszi a kiskereskedelem számára biztosított árualapoknál. A lakosság összes jövedelmének növekedését számba véve, a kellő biztonság érdekében a kereskedelem nagyobb áruforgalmat is képes lebonyolítani, mint amekkora a szoros mérlegben szükséges.

A *beruházási javak piacán* központi elhatározások és szabályozók útján korlátozza a terv a keresletet. Ezt egyrészt úgy valósítja meg, hogy — mint említettük — a költségvetésből finanszírozott beruházások terén igen kevés új beruházást irányoz elő, másrészt a kibocsájtható bankhitelek mértékével, illetve szabályozó eszközökkel korlátokat állít a saját eszközökből létesíthető vállalati beruházások elé. Mindez együttesen (az összes nem termelő beruházásokkal

Digitized by Google

együtt) 1968-ban mintegy 57—58 milliárd forint értékű beruházást tesz lehetővé; ennek anyagi és műszaki feltételei előreláthatólag megteremthetők.

Az 1968. évi termelői előirányzatok — az új gazdaságirányítási rendszerből eredően — az eddigiektől eltérő *forgalmazási rendben* valósulnak meg. Általában megszűnik a termékek központi elosztása, az anyagi és műszaki ellátási terveknek felülről lefelé menő lebontása. A népgazdasági tervben összeállított anyagmérlegeknek tehát nem lesz adminisztratív jellegű, operatív irányító és forgalomszervező szerepük. Az anyagmérlegek száma csökken, és ezek az értékben kifejezett népgazdasági összefüggések naturális megalapozását, a termelőkapacitásoknak a belföldi és export-szükségletekkel összehangolt fejlesztését, a behozatal volumenére vonatkozó számítások elvégzését szolgálják.

A jövőben a termékek (termelőeszközök és fogyasztási cikkek) forgalmazása a termelő, a felhasználó, a nagykereskedelmi és külkereskedelmi vállalatok közvetlen kapcsolatán alapul. Kevés kivételtől eltekintve megszűnik a forgalmazás kötelező irányának meghatározása. Néhány, népgazdaságilag fontos termék forgalmazását azonban — a piaci egyensúly hiánya miatt és a fizetési mérleg túlzott megterhelésének elkerülése érdekében — átmenetileg még *központi adminisztratív korlátozások* szabályozzák. Ezeknek a formái 1968-ban a következők:

A felhasználók közötti *teljes körű elosztás* csupán a húsra és a szemes és gyári készítményű takarmányra vonatkozóan marad meg.

Mintegy 30 termékre vonatkozóan kötelezően előírt *beszerzési kontingens* lesz megállapítva néhány ezeket nagy mennyiségben felhasználó vállalat számára.

Egyes termékekből (fenyő-fűrészáru, cement, tetőfedő anyagok stb) a belkereskedelem *beszerzési kontingenst* kap a lakosság ellátása céljából.

A népgazdasági terv kb 30 termékre *behozatali*, 20 termékre pedig *kiviteli kontingenst* állapít meg.

Kb. 60 termékre vonatkozóan kötelező a *forgalmazás iránya*. Egyes esetekben (a haditechnikai szállítások, az egyedi nagyberuházások, az egészségügyi és állami tartalékolást szolgáló termékek, valamint a koncentrált termékek körében) az intézkedések kimondják a szállító *szerződéskötési kötelezettségét*.

Az 1968. évi népgazdasági terv végrehajtásának lényeges eszköze az új gazdaságirányítási rendszernek megfelelő *hitelpolitika*. Az új irányítási viszonyok között a hitel — az eddigi automatikus folyósítás helyett — bizonyos megkötöttségekkel járó, pénzügyi politikánkat jelentősen segítő, közvetlen közgazdasági irányító eszközzé válik. Az 1968. évi népgazdasági tervvel egyidőben a kormány jóváhagyta az 1968-ra alkalmazható *hitelpolitikai irányelveket:* ezeknek az a legfőbb jellemzője, hogy politikai megfontolásból minden működő termelőegység számára biztosítják ugyan a folyamatos tevékenységet (a realizálható termelés finanszírozását), de — a hitelpolitika sajátos eszközeivel és differenciáltan — szabad mozgási lehetőségeket juttatnak a hatékonyabban működő vállalatoknak, és kevésbé szabad lehetőségeket a nem gazdaságosan dolgozó termelőegységeknek. A hitelpolitikának ez a befolyásolási módja megfelel az új gazdaságirányítási rendszer követelményeinek: egyrészt a hitel nem lehet többé a rosszul, veszteséggel dolgozó vállalatok támogatásának egyik formája, másrészt nem lesz az akadálya annak, hogy a jobban dolgozó vállalatok az átlagosnál gyorsabban fejlődjenek. A hitelpolitika egyrészt differenciál az egyes ágazatokon belül, a vállalatok között, másrészt különbséget tesz az ipari ágazatok, termelési ágazatok között. Különleges módon bírálja el a mezőgazdasági egységek beruházási tevékenységét. Lényeges eleme még a hitelpolitikának az, hogy

Digitized by Google

kisipari termelőszövetkezetek és mezőgazdasági termelőszövetkezetek is kaphatnak hitelt, egyenlő elbírálás alapján.

Az éves terv nemcsak a termelés vonatkozásában tartalmaz direktívákat, hanem *az állami költségvetés teljes körét* magában foglalja. Az állami költségvetés, szoros kapcsolatban a termelői előirányzatokkal és az új gazdaságirányítási rendszernek megfelelő jövedelemelvonási szabályokkal, számba veszi a lehetséges jövedelmeket, s ezek figyelembevételével alakítja a termelésen kívül eső területek fogyasztási lehetőségeit. Az éves terv tehát az egész ország életére vonatkozóan tartalmaz előirányzatokat; útbaigazítást ad a lehetséges felhasználásra és ennek megoszlására. Közvetve számba veszi tehát a forrásokat és ezeknek birtokában a felhasználás lehetőségeit.

Minthogy az 1968. évi népgazdasági tervnek csak az irányító hatóságok számára van kötelező jellege, a vállalatoknak szükségük van olyan orientációs anyagokra, amelyekből képet kapnak az egész népgazdaság várható fejlődés tendenciájáról. Ezért az éves terv jóváhagyásával egyidőben a kormány jóváhagyta a vállalatoknak adandó, igen részletes, a népgazdaság egészét felölelő *orientációs dokumentumokat,* és gondoskodott arról, hogy ezek idejében eljussanak a vállalatokhoz. A vállalatok részben az így rendelkezésükre bocsátott tájékoztató anyagok segítségével mérlegelik saját tevékenységüket és alakítanak ki maguknak képet arról, hogy termelésük hogyan illeszkedik be a népgazdaság egészébe. Azért is szükségük van erre, mert eddig az össztársadalmi érdek a nekik kiadott kötelező tervutasítás formájában jelent meg számukra. Most az információs anyagokból megítélhetik majd, hogyan felel meg a népgazdaság érdekeinek év közben végzett termelői tevékenységük.

•

A népgazdaság 1968. évi tervének végrehajtása és ennek elemzése a szokásosnál is nagyobb figyelmet érdemel. Nemcsak soron levő gazdasági feladataink megoldásának eszköze ugyanis ez a terv, hanem új tervezési rendszerünknek az egész népgazdaságra kiterjedő első példája is. Tanulságai tehát az új gazdaságirányítási rendszer beszabályozására is jól felhasználhatók lesznek.

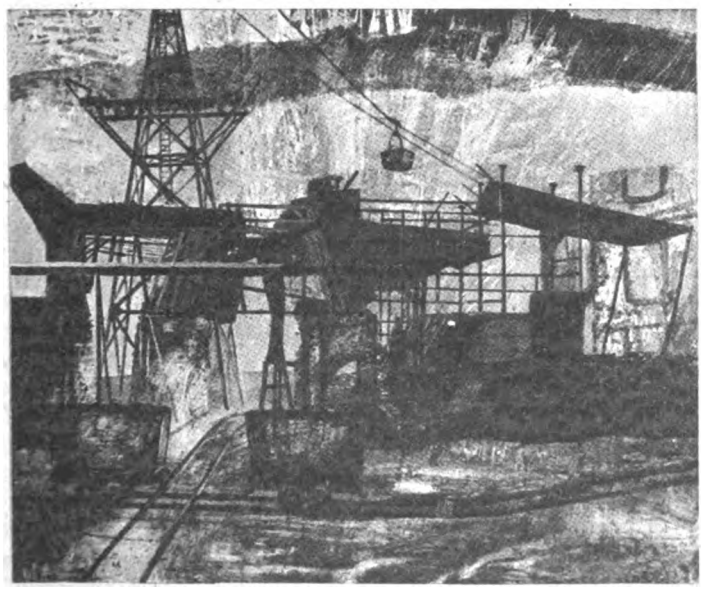

Szinte Gábor: Este a bányában

Digitized by Google

TIMÁR MÁTYÁS:

Gazdaságirányítási reform és fejlesztési politika

A szocialista országokban nagyszabású gazdasági reformok kibontakozásának vagyunk tanúi és cselekvő részesei. Az előzmény az elmúlt két évtized fejlődési tendenciáinak elemzése és az a következtetés, hogy lehetséges és szükséges a fejlődési ütem gyorsítása.

Ez a helyzet hazánkban is. Ha országunk nemzeti jövedelmének emelkedési tendenciáját vizsgáljuk, és egybevetjük ezt néhány gazdaságilag fejlettebb nyugat-európai országéval — többek közt a hozzánk legközelebb eső Ausztriáéval és Olaszországéval —, megállapíthatjuk: bár nálunk a fejlődés üteme magasabb, ha mintegy tíz év alatt akarjuk behozni az *egy főre eső nemzeti jövedelemben* mutatkozó hátrányunkat, akkor a fejlődési ütemnek évenként mintegy két-három ponttal való gyorsítása szükséges.

Gazdasági fejlődésünkben jelentős *hátráltató tényezők* voltak az ellenforradalom előtti időszak gazdaságpolitikai hibái: az iparosítás túlzásai, az így kialakult aránytalanságok, a mezőgazdaság szocialista átalakítása során alkalmazott helytelen módszerek, az életszínvonal stagnálása, az 1953—56-os periódus cikkcakkjai. Ezek lefékezték a gazdasági fejlődést és később is éreztették hatásukat.

Az *ellenforradalom után* az új vezetés gazdasági téren is szakított a dogmákkal. Az ipar fejlesztése terén figyelembe vette a reális lehetőségeket, a mezőgazdaság szocialista átalakítása során helyes módszereket alkalmazott, emelte az életszínvonalat; következetes volt elhatározásaiban. Ez gyors konszolidációt eredményezett.

A fejlődés során *újabb problémát* jelentettek a mezőgazdaság kollektivizálásával kapcsolatos terhek, tőkeszegénységünk, az örökölt ipari és külkereskedelmi struktúra, s a második ötéves terv során egyes vonatkozásokban a távlati tervek és koncepciók kidolgozottságának hiánya. A hatvanas évek elején a tapasztalatok mind erősebben utaltak a gazdaságirányítás reformjának szükségességére és arra, hogy a fejlesztési elképzeléseket nagyobb tudományos megalapozottsággal, a rendelkezésünkre álló legfejlettebb módszerek alkalmazásával kell kidolgoznunk.

A reform előkészítése során arról is meggyőződhettünk, hogy a következő években ki kell dolgoznunk *hosszabb távra szóló fejlesztési elképzeléseinket*, annál is inkább, mert a hatvanas évek elején kidolgozott távlati tervet ma már meghaladta az idő. Ez a régebbi terv tíz évre készült, az új pedig tizenöt évet fog felölelni.

I.

Az elmúlt évek során *viták zajlottak le* a népgazdaság fejlesztésének számos kérdéséről. Így például energia-szükségletünk fedezésének módja, a különböző energia-hordozók fejlesztésének ütemezése tekintetében jelentős véleménykülönbségek merültek fel az e kérdésekkel foglalkozó szervek és szakértők

Digitized by Google

közt. Hasonlóképpen még nincs döntés olyan kérdésekben sem, mint pl. a vegyipari, gépipari és más beruházások sorolása a fizetési mérleg szempontjából. Az egyes beruházások programjának elfogadása előtt arra törekszünk, hogy sokoldalúan, tudományos ismeretek birtokában vizsgáljuk meg ezek műszaki jellemzőit, a létesülő objektumok, a technológia, a gyártmány korszerűségét, de a különböző beruházások egybevetése, az optimalizálás terén még sok a kívánnivaló. Nem zárult le az a vita sem, amely a mezőgazdasági beruházások nagyságrendjéről és hatékonyságáról folyt. Még jó néhány más, hasonló fejlesztési probléma áll döntés és megoldás előtt. Az azonban már most is nyilvánvaló, hogy a távlati fejlesztési koncepciók tekintetében a cél nem lehet más, mint a ráfordítások hatékonyságának fokozásával a *fejlődési ütem* gyorsítása. Ugyanakkor a fejlesztési koncepciók összegezésének a népgazdaság *egyensúlyi* helyzetének biztosítását is elő kell segítenie.

Mind a fejlődési ütem gyorsításában, mind a népgazdasági egyensúly biztosításában fontos szerep jut a *beruházásoknak.* A már elhatározott és folyamatban levő nagy beruházások a fejlesztés irányát is több évre megszabják. Ugyanakkor a beruházások új rendszere minden bizonnyal olyan irányban fog hatni, hogy a vállalatok — az eddiginél lényegesen nagyobb saját eszközök birtokában — többet fognak fordítani *rekonstrukciós* beruházásokra, *modernizálásra,* jobban törekednek az optimális megoldások kimunkálására. Feltehetően nagyobb súlyt kapnak azok a beruházások, melyek a korábbi nagy befektetések még ki nem használt tartalékait fogják felszínre hozni.

A most folyó harmadik ötéves tervben beruházásokra mindegy 250—260 milliárd forint állt rendelkezésünkre. Tévedés volna természetesen azt hinni, hogy a vezetés szuverén módon rendelkezik e teljes összeggel a népgazdaság szerkezetének átalakítása tekintetében. E keret jelentős része pótlási célokat szolgál, úgy, hogy ebbe bizonyos modernizálás is beleértendő. Ennek nagysága 50—60 milliárd forintra becsülhető. Ennek az összegnek a felhasználása a következő években döntő részben vállalati hatáskörbe kerül. A beruházás teljes keretéből az infrastruktúrát, a szociális és kulturális célokat szolgáló összeg (lakás, közművek, közlekedés, szociális és kulturális intézmények stb.) 70—80 milliárd forint. Számításba kell venni azt is, hogy a már elkezdett beruházások az erre a célra meglevő keret jelentős részét lekötik. A KSH számításai azt mutatják, hogy az ötéves tervben előirányzott összes beruházásnak ma már csak mintegy 20 százaléka az a szabad rendeltetésű keret, amely a termelés szerkezetének továbbfejlesztését célzó újabb döntések megvalósítására felhasználható. Minthogy ez a szabad rendeltetésű keret viszonylag nem nagy, és ugyanakkor a struktúra alakításában rendkívüli jelentőségű, a döntésnél nagy gonddal, tudományos alapossággal kell eljárni, s a célokat a világgazdaság és saját fejlődési tendenciáink elemzése, mérlegelése után kell eldönteni.

Ma és valószínűleg még jó ideig a gazdaságfejlesztési politika egyik legfontosabb feladata: a *fizetési mérleg* javítása. A szocialista országokkal folytatott külkereskedelmünkre általában az egyensúlyban lévő mérleg a jellemző, de a fejlett tőkésországok viszonylatában ez az egyensúly egyes években nem kielégítő. A gazdálkodás biztonsága megköveteli, hogy olyan fejlesztési politikát folytassunk, mely javítja e téren helyzetünket.

Hazánk gazdaságában a *külkereskedelem* rendkívül nagy szerepet játszik. Exportunk 1965-ben a nemzeti jövedelemnek kb. 40 százaléka volt. Külkereskedelmünk fejlődése a felszabadulás óta jelentősen megelőzte a nemzeti jövedelem és az ipari termelés fejlődési ütemét. 1960 és 1965 között a külkereskedelmi forgalom gyorsan emelkedett, jellemző erre az, hogy az ipari termelés minden 1 százalékos növekedésére a külkereskedelmi forgalom 1,33 százalékos emelkedése jutott. Továbbá: a nemzeti jövedelem 1 százalékos emelkedése a külkeres-

Digitized by Google

kedelmi forgalom 2,35 százalékos emelkedésével járt. 1965-ben exportforgalmunknak több mint 70 százalékát szocialista, közel 5 százalékát fejlődő, a többit pedig fejlett tőkés országokkal bonyolítottuk le.

Áruszerkezetét tekintve külkereskedelmi forgalmunk nem elég kedvező. Az anyagimport területén az utóbbi tíz évben a tőkés import aránya növekvő, a szocialista import aránya pedig némileg csökkenő tendenciát mutat. A szocialista országokból származó anyagimport tehát nem tart lépést termelésünk növekedésének szükségleteivel. Ebből is következik, hogy növelnünk kell a fejlett tőkésországba irányuló exportot. E viszonylatban a feldolgozott ipari áruk részaránya viszonylag alacsony, és a dollár—forint arány sok vonatkozásban kedvezőtlen. A szocialista export szerkezetében csökkent a gépek és gépi berendezések aránya.

Minthogy a népi demokráciák általában hozzánk hasonló kereskedelmi és fizetési mérleg-gondokkal küzdenek, e téren nem számíthatunk jelentősebb szerkezeti változásra. Ebben a relációban is van azonban helye a struktúra javításának, hiszen a KGST-n belül folyó szakosítás, valamint a gazdaságirányítási reformok ebben az irányban kell hogy hassanak. Gondjaink megoldását a Szovjetunióval folytatott külkereskedelmünk segítheti elő legjobban, már méreteinél fogva is. Ha növekvő anyagszükségletünket fokozott mértékben szerezhetjük be a Szovjetunióból, akkor ezt részben a meglévő export-struktúrával, részben a fogyasztási cikkek exportjának növelésével egyenlíthetjük ki, mert ezekben a szovjet piac erősen bővül.

A fejlett tőkés országokkal folyó áruforgalom növelésének feltétele a *hosszúlejáratú hitelek* fokozott igénybevétele, valamint a *kooperációk* szélesítése. A behozatalt elsősorban a gépek beszerzése terén növelhetjük. Ez nem áll ellentétben az erőteljesen növekvő szocialista gépimporttal. A fejlett tőkés országokba irányuló kivitel növelése érdekében az a feladat, hogy erőteljesebben fejlesszük néhány jól elhelyezhető és nem túl nagy beruházást igénylő ipari termékünk gyártását. Ez a szocialista export növelését is elősegítheti.

A jövő szempontjából nagy figyelmet érdemel a fejlődő országok gazdasága.

A külkereskedelem szerkezetéből adódó következtetéseket a kellő súllyal kell érvényesítenünk fejlesztési programjaink kialakításában. A hazai termelésnek szinte valamennyi ágazata ezernyi szálon összefügg a külkereskedelmi forgalommal — ezen belül például a szocialista export a tőkés importtal és fordítva —, s ezért elengedhetetlen, hogy minden gazdasági döntésünkben gondosan mérlegeljük e tényezőket.

Jobban fel kell használnunk azokat a lehetőségeket, amelyek a „láthatatlan exportban", az *idegenforgalomban* rejlenek, és amelyek még koránt sincsenek kimerítve. 1960-ban idegenforgalmunk összes bevétele szocialista viszonylatban 2,2 millió rubel, tőkés viszonylatban 2,7 millió dollár volt. Ez az összeg 1965-re 13,8 millió rubelre és 12,5 millió dollárra emelkedett. Más országok tapasztalatai alapján úgy tűnik, hogy megfelelő szervezéssel és nem is túlságosan nagy beruházásokkal jelentősen növelhetők e bevételek.

Fejlesztési programjaink kialakításában alapvető jelentősége van a *belföldi szükségletek* kielégítésének. A lakosság vásárlóerejét lényegesen befolyásolja a növekedési ütem és a vásárlóerő belső megoszlása. A reform következtében valószínű, hogy néhány éven belül érezhetően nőni fog a vásárlóerő. Feltételezhető, hogy a jövedelmek nagyobb differenciáltsága és a változó összetételű vásárlóerő a keresletet is módosítani fogja. Minden bizonnyal ilyen arányban hat a fogyasztói árak változása is. Hazánkban — a nemzetközi összehasonlítások szerint — általában alacsonyak az élelmiszerek és a szolgáltatások árai, magasak viszont a ruházati és egyéb iparcikkek árai. A reform nem jár gyökeres

Digitized by Google

fogyasztói árváltozásokkal. Hosszabb távon azonban — mintegy tíz-tizenöt év alatt — szükséges, hogy a fogyasztói árak megfeleljenek a költségeknek, természetesen a preferenciák figyelembevételével. Mindez előreláthatólag azzal fog járni, hogy *fokozott ütemben* nő a kereslet a ruházati és más iparcikkek, a tartós fogyasztási cikkek (például az autó) iránt. Hasonlóképpen a lakásigények gyors növekedése az építkezések növelését teszi szükségessé, s ez ismét újabb beruházásokkal jár (gáz, víz, villany, telefon stb.).

A belső és külkereskedelmi szükségletek emelkedése *új beruházásokat* követel, a beruházások pedig ismét új javak előállítását. Mindezek alapján iparunk, mezőgazdaságunk, közlekedésünk fejlesztése előtt nagy feladatok állnak. A következőkben ezzel kapcsolatosan — a teljesség igénye nélkül — néhány olyan kérdést vázolok, amelynek megoldása legfontosabb feladataink közé tartozik. E kérdések sokoldalú vizsgálata lehetővé teszi távlati fejlesztési céljaink konkrét meghatározását.

II.

Arra hivatott szerveink már eddig is sok számítást végeztek *energiabázisunk* optimális irányú fejlesztéséről, amely egyik feltétele a termelés és felhasználás nagyobb ütemének. Energiabázisunk jellemzője, hogy túlnyomórészt viszonylag alacsony kalóriájú és sokhelyütt csak nem gazdaságosan kitermelhető szenvagyonunkra épül. Hazánkban 1965-ben az energiahordozók között a szén 67,8, a kőolaj 23,1, a földgáz 6,3 százalékkal szerepel. Bár az elmúlt öt évben lényegesen csökkent energiagazdálkodásunkban a szén súlya, világviszonylatban mégis magas. A legkevésbé gazdaságos bányákban már megszűnt a termelés; ez jelentős dotációt tesz szükségtelenné. A foglalkoztatási és szociális problémákra is sikerült megoldást találni. Energiaellátásunkban növekvő jelentősége van a belföldi termelésű és a Szovjetunióból érkező olajnak. A földgáz leggazdaságosabban a kommunális fogyasztásban és az ipari termelés egyes területein használható fel. Aránya, elsősorban az új Szeged-környéki nagy mezők feltárása következtében, jelentősen nő. A szovjet segítséggel felépülő atomerőmű energia-struktúránk távlatait vetíti elénk.

Energia-gazdálkodásunkban igen jelentős szerepe van annak, hogy a felhasználóknál növekedjen a hatékonyság. Ennek egyik legfontosabb tényezője a vasúti vontatás villamosítása, dieselesítése. Nem lebecsülendő tartalékot tárhatnak fel a különböző energia-racionalizálási intézkedések is.

Az energia gazdálkodással összefüggő kérdésekben számos variáns és elemzés készült már el, s ezek alapján ma lényegében megnyugtató módon lehet egy hosszabb, tizenötéves periódusra dönteni a gazdaságosabb szerkezet kialakítása érdekében.

Bauxitvagyonunk hazánk legjelentősebb ásványi kincse. Kedvező kiaknázásának és alumíniumipari termelésünk fejlesztésének alapja a Szovjetunióval 1962-ben aláírt egyezmény. Ez lehetővé teszi, hogy 1980-ra a szovjet vízierőművek energiájával feldolgozott magyar timföld mennyisége elérje az évi 330 ezer tonnát. Az alumíniumtömb-gyártás a Szovjetunióban történik. Jelentős hazai beruházással felépül könnyűfém-présművünk és megépül a szélesszalag-hengermű. Szükség van a feldolgozott mennyiség, valamint a választék bővítésére. A felhasználás fő területei: a villamosipar, a járműipar, az építőipar, a csomagolóanyag-ipar.

A jelentős beruházások ellenére a következő években nem csökken a feldolgozatlan tömbalumínium mennyisége. Minthogy a timföldnek a bauxithoz viszonyított értéknövekedése 3,7-szeres, az alumíniumtömbé 10,5-szörös, a félgyártmányoké hozzávetőleg 16,5-szörös, a késztermékeké pedig már 36-szoros.

Digitized by Google

igen jelentős fejlesztési feladatok előtt állunk, s ezekben a nemzetközi kooperációnak is nagy tere lehet.

Az iparon belül a felszabadulás óta a *gépipar és a vegyipar* termelése nőtt leggyorsabban. 1966-ban a gépipar csaknem 6-szor, a vegyipar csaknem 10-szer annyit termelt, mint 1950-ben. 1966-ban az ipari termelésnek csaknem egynegyede a gépiparból, 10 százaléka pedig a vegyiparból származott. A gépipar és a vegyipar színvonala azonban — a nagy növekedés ellenére is — bizonyos vonatkozásokban elmaradt. Sok cikkben gépexportunk nem elég versenyképes a tőkés piacon. Több fontos vegyipari termékben az egy lakosra jutó termelés jelentősen elmarad a fejlett országok színvonala mögött, bár a fejlődés dinamikája nem lebecsülendő.

Elemeznünk kell *nagy vegyipari befektetéseink eddigi eredményeit* és a továbbfejlesztés irányát, különös tekintettel ennek sokféle elágazására. A vegyiparban viszonylag rövid a termékek és technológiák élettartama, s az új eljárások bevezetése következtében gyorsan változnak a világpiaci árak. Ezért e területen igen nagy jelentősége van a tendenciák alapos elemzésének, a fizetési mérlegre gyakorolt hatásuk kiszámításának.

A fejlesztés egyik fő iránya a mezőgazdaságot segítő termelési ágakra esik. A műtrágya-ellátás növelése, a növényvédelem, a fehérje-ellátás fokozása elsőrendű feladat. A fejlesztés másik iránya a műanyaggyártás. Nálunk 1965-ben az egy lakosra jutó gyártás 2,7 kg, a felhasználás kb. 4 kg volt. A fejlettebb nyugat-európai országokban fejenként 10—15 kg. a felhasználás.

Gyógyszeriparunknak a belföldi ellátás mellett különösen a szocialista exportban van nagy jelentősége, bár tőkés kivitelre is vannak lehetőségeink.

Gépiparunk alapkérdése a legmegfelelőbb profilok fejlesztése, minthogy kis országban csak néhány területen van lehetőség gazdaságos sorozat-nagyságra. A nemzetközi munkamegosztás fejlesztése fontos követelmény, elsősorban a szocialista országok vonatkozásában. Gépipari beruházásaink közül jelenleg kiemelkedik a járműfejlesztési program (autóbusz), amelynek megvalósítása a folyó ötéves terv egyik kiemelt feladata, és sok más iparágra is kihat.

A tőkésországokba irányuló export teljes gépipari termelésünknek csupán 4 százaléka, a fejlett tőkésországokba irányuló kivitel pedig csak 2 százaléka. Itt nagy jelentősége van annak, hogy felfejlesszünk néhány olyan cikket, amely a világpiacon jól megállja a helyét, s kihasználjuk a kooperációs lehetőségeket.

Gondos elemzést igényel *gépiparunk kapcsolata a belső piaccal.* A gépiparnak az eddiginél többet kell nyújtania a mezőgazdaság számára. Az építőipari kapacitások szélesítése is jelentős igényeket támaszt. A személyi fogyasztói piac igényei tekintetében nincsenek még kimerítve a lehetőségek.

A vaskohászat fejlesztésének irányát a nagyobb értékű minőségi termékek iránti fokozódó kereslet határozza meg, nem utolsó sorban importunk csökkentése érdekében. A gépipar fejlesztésének egyik feltétele a jobb minőségű nyersanyag-ellátás, a korszerű előregyártási eljárások bevezetése.

Könnyűiparunkban a textil-, konfekció- és cipőipar vonatkozásában a feladat egyfelől a magas bel- és külföldi igényeket kielégítő cikkek gyártása, másrészt a gazdaságos tömegtermelés fokozása. A Szovjetunió gyorsan növekvő kereslete — megfelelő nyersanyagok biztosítása mellett — nagy jelentőségű a jövőt illetően. A hosszabb lejáratú elképzelések egyeztetése sürgető feladat.

Fa- és bútoriparunk lehetőségeit elsősorban a lakásépítéssel kapcsolatos igények szélesedése, a korszerű lakberendezés szabja meg.

Nagy jelentőségük van az olyan elemzéseknek, amelyek egybevetik a *mezőgazdasági beruházások hatékonyságát* más gazdasági ágak beruházásaival. Az ötvenes éveket tekintve a mezőgazdasági beruházások aránya Magyarországon jelentősen meghaladta a nyugat-európai arányt, a termelés azonban ott gyorsab-

Digitized by Google

ban emelkedett, mint nálunk. Az átszervezés időszakában ez érthető volt, mert a paraszti termelőeszközök helyett nagyüzemi eszközöket kellett biztosítani, a munkaerő pótlásáról is gondolkodni kellett stb. A nagyüzemi gazdálkodást *megalapozó* létesítmények azonban ma már többségükben megvalósultak. Ezért a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban a leghatékonyabb célokra kell felhasználni a rendelkezésünkre álló kereteket.

A mezőgazdaság fejlesztésének alapvető célja *a lakosság jobb ellátása.* Rendkívül fontos az exportképesség növelése is. Kétségtelen, hogy a magyar mezőgazdasági termékek minőségileg állják a versenyt a világpiacon. Minthogy a rendelkezésünkre álló földterület nem bővíthető számottevően, nagy fontosságúak a kedvezőbb vetésszerkezet kialakítására irányuló számítások. Ezek azt mutatják, hogy célszerű a jövőben növelnünk a takarmánynövények területét; ez lehetővé teszi állattenyésztésünk gyorsabb fejlesztését. A háztáji gazdaságokban fennálló lehetőségek felhasználása is rejt még tartalékokat. A takarmányozásban és az állattartásban csak kevés helyen alkalmazzák a legfejlettebb módszereket. A fajlagos takarmány-felhasználás magas. A tapasztalatok arra mutatnak, hogy elsősorban a sertéstenyésztés és -hízlalás területén van sok és sürgős tennivaló, szoros összefüggésben takarmánytermelésünk fokozásával.

A beruházási volumen növekedése nagyobb feladatok elé állítja *építőiparunkat.* Bővíteni kell a kapacitást, ehhez szükséges a hazai anyag- és gépipari bázis erősítése (előregyártás, acél- és alumíniumszerkezetek stb.). Az építőipar erőteljesebb fejlesztését az ipari és mezőgazdasági igények mellett a lakásépítés fokozódó igényei is megkövetelik.

A lakásépítkezések üteme 1956 után megélénkült: 1949-től 1956-ig a lakásépítések száma éves átlagban 34 300 volt, 1957-től 1966-ig pedig 57 300. Javult a lakások nagyság és felszereltség szerinti összetétele is. Az 1960. január 1-i állománynak csak 37,3 százaléka volt két- vagy többszobás lakás, az 1960—1966 években épített lakások közt már 73,3 százalék volt ezek aránya. 1966. január 1-én 3 072 700 lakás volt az országban és 100 lakásra 315 lakos jutott. A lakások egy része azonban régi, korszerűtlen, és e problémán további erőfeszítésekkel kell enyhítenünk.

Infrastruktúránk fejlesztése az ellenforradalmat megelőző évtizedben háttérbe szorult. Az utóbbi években jelentős lépések történtek a lemaradás megszüntetésére, különösen a közlekedésben; a második és a harmadik ötéves terv igen jelentős összegeket fordított erre. Az összehasonlító mutatók azonban arra utalnak, hogy még mindig indokolatlanul magas a felesleges szállítások száma. A kidolgozott koncepciók ésszerűbb munkamegosztást tűznek ki célul a vasúti és a közúti meg egyéb szállítások közt.

III.

Az itt vázolt elképzelések kidolgozása folyamatban van. E munkák irányítását és összehangolását az operatív teendőktől megszabadított tervező szerv végzi, bevonva ebbe mindazokat, akik az államapparátus, a vállalatok, vagy a tudomány különböző posztjain fejtik ki tevékenységüket. A távlati fejlesztéssel összefüggő koncepciók kidolgozásával elkerülhető az, hogy egy-egy kérdés már akkor döntésre kerüljön, amikor összefüggései még nincsenek a kellő mélységben és szélességben tisztázva. Külön kiemeli a feladat jelentőségét, hogy a reform következtében a döntések jó része decentralizáltan fog megszületni.

A gazdaság struktúráját elsősorban befolyásoló nagy beruházások mellett nő a jelentőségük a *kisebb beruházásoknak.* A számítások szerint az iparban a beruházásoknak kb. a fele kerül a vállalatok döntési hatáskörébe. A központi gazdaságirányításnak az a feladata, hogy szabályozó eszközeivel a népgazdaság

Digitized by Google

érdekeinek megfelelő irányba terelje e keretek felhasználását. Nemcsak a népgazdaság és az ipar makrostruktúrája növeli a fejlődés ütemét, hanem nagyon sok függ a mikrostruktúrától és az ezzel kapcsolatos beruházásoktól is.

Hazánkban az elmúlt két évtizedben elsősorban az ipari bázis szélesítése, s nem kis részben a munkaerő-foglalkoztatás fokozása érdekében végzett *nagy új beruházások* voltak jellemzők. E beruházásoknál — különösen az utóbbi években — fontos követelmény volt a minőségi mutatók megfelelő alakítása. Az eddigi mechanizmus azonban nem tette eléggé érdekeltté a vállalatokat ebben. A jövőben a beruházások jelentős részéről a vállalatok döntenek, a finanszírozást is ők végzik saját alapjaikból, s ez a mikrostruktúra javulását kell hogy eredményezze. Ettől az is várható, hogy viszonylag kisebb befektetések a nemzeti jövedelemnek nagyobb növekedését fogják eredményezni, mint eddig.

Nagy lehetőséget nyújtanak fejlesztési problémáink megoldásához a *külső források* is. Hazánk közepesen fejlett és ennek megfelelően bizonyos mértékben tőkeszegény ország. Ezért tőkés viszonylatban sem mondhat le a hitel-lehetőségek és kooperációk igénybevételéről. A fejlett tőkésországok számára a szocialista tábor fejlődő, fizetőképes piac, s ezért — különösen az utóbbi években — nagyobb érdeklődést mutatnak hitelek nyújtása és kooperáció iránt. Eddig is vettünk igénybe hosszú lejáratú beruházási hiteleket, a beruházási hitel lehetőségeinek jobb kihasználását azonban szűk építési kapacitásunk is akadályozza. A tapasztalatok alapján már a tervezés folyamán jobban számításba kell vennünk e hitel-lehetőségeket, és a terv keretében össze kell hangolnunk őket kapacitásainkkal.

A termelés növekedése az állóeszközök és a foglalkoztatottság növekedéséből, illetőleg ezek *hatékonyabb felhasználásából* adódik. Az állóeszközök oldaláról vizsgálva a kérdést, azt látjuk, hogy az ipari termelés növekedése 1950—65-ben csaknem teljes egészében (97 százalékában) az eszközök növekedésével arányosan alakult, az állóeszközök egységére jutó termelésnövekedés elenyésző. Egy 1964. évi statisztikai felvétel szerint az állami ipar sok fontos gépe és berendezése nem volt a kellő mértékben kihasználva, még egy műszakban sem. A következő években a vállalatok törekedni fognak — ahol ez ésszerű és gazdaságos — az állóeszközök jobb kihasználására. Ez maga is enyhíti beruházási gondjainkat.

*

Az illetékes szervek nemrég határozatot hoztak a legfontosabb *fejlesztési koncepciók* és az új, 1970-től 1985-ig terjedő *hosszú lejáratú népgazdasági terv* kidolgozására. Ennek alapján megindult a munka a Tervhivatal által szervezett bizottságokban. E bizottságokban jelentős számban vesznek részt a vállalati és a tudományos kutatás területén dolgozó szakemberek is. Nagy jelentősége van itt a tizenötéves távlat műszaki és tudományos lehetőségei áttekintésének. Minél hosszabb a periódus, annál inkább meghatározó ez a tényező. A koncepciók és a terv kidolgozása 1970 közepére fejeződik be. A munka során a hagyományos módszerekkel készülő számításokat a gépi adatfeldolgozás eszközeivel kell ellenőrizni. A gazdaságirányítási reform sikeres megvalósítása érdekében joggal elvárhatjuk a távlati tervezéssel összefüggő munkától, hogy az eddiginél nagyobb mértékben hozza napfényre a tervgazdálkodás rendszerében rejlő lehetőségeket.

Digitized by Google

GYERTYÁN ERVIN:

Szovjet alkotók hatása filmművészetünkre

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom, a világtörténelem első győzedelmeskedő proletárforradalma, minden művészeti ág fejlődésében fordulót és határkövet jelent. Túlzás nélkül megállapíthatjuk, hogy — történelmi adottságainál fogva — éppen a filmművészetben a leggyökeresebb és a legalapvetőbb ez a fordulat. Az irodalomban, a képzőművészetben, a zenében stb. ugyanis a forradalmat követő művészi kibontakozás és fejlődés a szocialista törekvésű, inspiráltságú művészetek történetének csak egy új és magasabb szintű fejezete-korszaka, de maga a szocialista művészet köre időben is (tehát múltját tekintve), térben is (tehát földrajzi hatósugarát és kiterjedtségét illetően) egy nagyobb komplexumot ölel fel. A *szocialista filmművészetet viszont az Októberi Forradalom teremtette meg.* Évtizedeken át, egészen a második világháború végéig — eltekintve elenyészően kis számú alkotástól (mint pl. *Phil Jutzi* és *Slatan Dudow* filmjei Németországban, *Renoir* kommunista megrendelésre készített agitációs filmje Franciaországban stb.) — a Szovjetunió volt szinte az egyedüli otthona és műhelye. A forradalmat megelőzően csak kapitalista filmgyártás volt, s még ha ezen belül érvényesültek is demokratikusabb, haladóbb áramlatok, ezek a polgári ideológia keretein belül helyezkedtek el. A szocialista filmművészet a forradalommal született, és ezzel egy olyan radikálisan új, eszmeiségében és művészi eszközeiben egyaránt felfrissítő hatás érte a világ filmművészetét, amely alól egyetlen jelentős filmgyártó ország sem vonhatta ki magát.

Amikor itt az első s ezért talán bizonyos megállapításaiban hipotetikus, feltehetően ellenvetéseket is keltő kísérletet teszünk arra, hogy a magyar film fejlődése szempontjából, ha röviden és vázlatosan is, felmérjük és megvizsgáljuk a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a nyomában kibontakozó szovjet filmművészet hatását és jelentőségét, mindenekelőtt ebből a frissítő hatásból, ebből az ugrásszerű változásból kell kiindulnunk. Ez pedig a szovjet filmművészet hatalmas forradalmi kibontakozása, aranykora, amelyet *Ejzenstein, Pudovkin, Dovzsenko* triászának munkássága jellemez, s amely kisugárzását tekintve éppúgy nem „fér el" egy nemzeti kultúra kereteiben, ahogyan a renaissance nagy olasz vagy az impresszionizmus nagy francia mesterei is beletartoznak szinte minden európai piktúra fejlődéstörténetébe. E mesterek hatása, inspirációja ugyanis korántsem zárul le a némafilm történetével vagy halálukkal; elő-előbukkanó búvópatakként szinte napjainkig végigkíséri különböző aspektusaival a filmművészet történeti útját.

Nem mondhatunk le azonban arról sem, hogy a maga történetiségében viszonyítsuk a szovjet film fejlődését a magyar film alakulásához, hiszen hatása — ha nem is mindig ennyire pozitív formában — kisebb-nagyobb mértékben egyéb korszakaival kapcsolatban is tapasztalható. Munkánkat ebből a szempont-

Ez a cikk a „Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a világ filmművészete" című Repinó-i szimpózium egyik előadásának rövidített és átdolgozott változata.

Digitized by Google

ból megnehezíti, hogy a szovjet film történetének magában a Szovjetunióban sincs általánosan elfogadott periodizációja és karakterisztikája. A szovjet szakemberek maguk is vitatkoznak még erről a kérdésről. Mégis úgy vélem — s ezt éppen ez a hatásvizsgálat is indokolttá teszi —, hogy nem kerülök szembe az általános felfogással, ha — anélkül, hogy egy periodizálás igényével fellépnék — négy forrását jelölöm meg a szovjet film nemzetközi hatásának: 1. A forradalmi *némafilm* említett korszakát, amely a maga nyelv- és formateremtésével és a filmszerű látásmód alaptípusainak kikristályosításával a világ filmművészetének egyetemes kincsévé vált. 2. A forradalmi szovjet *hangosfilmét, Donszkoj, Ermler, Kozincev* és *Trauberg, Zarhi* és *Hejfic* és mások korszakát vagy irányzatát, amely elsősorban a maga forradalmi hősteremtésével és népábrázolásával vált a szocialista filmművészetek inspirálójává. 3. A *dogmatikus-sematikus időszakot,* amelynek negatív hatása érezhető volt több szocialista ország filmgyártásában is. És végül 4. a *modern szovjet filmművészetet,* amelynek teljes esztétikai jellemzésére talán még korai volna vállalkozni — esztétikai jellege amúgy is állandó fejlődést, gazdagodást mutat —, de amelyet mindenképpen a sematizmustól való szakítás fémjelez: *Kalatozov Szállnak a darvak*jától és *Csuhraj Negyvenegyedik*jétől kezdve a *Ballada a katonáról* és *Romm Egy év kilenc napja* című filmjén át egészen a szovjet fiatalok, *Hucijev, Tarkovszkij, Zselakievicsiusz, Mihajlov-Koncsalovszkij, Olga Sepityko, Dovlatyan és* mások műveiig. Ha nem is egyenlő mértékben és súllyal, de — mint látni fogjuk — valamilyen formában a szovjet filmművészet *mindegyik korszaka* vagy irányzata érezteti hatását a magyar filmművészetben is, és kijelöli a kereteit a kérdés további, részletekbe menő tanulmányozásának.

E cikkben a hatások történeti alakulásának *összképét* szeretném adni. Ezért mindenekelőtt olyan tényből, a Nagy Októberi Szocialista Forradalomnak egy olyan történelmi eredményéből kell kiindulnom, amely bár kívül esik az esztétika hagyományos körén, mégis alapvető jelentőségű a magyar filmművészet szempontjából: abból ugyanis, hogy a magyar filmművészet társadalmi feltételeit is végső soron a forradalom teremtette meg — számunkra a *felszabadulás hozta meg a nemzeti filmművészet kibontakozásának lehetőségét.*

Torlaszok és áramlások a felszabadulás előtt

A magyar filmművészet kialakulása e tekintetben ugyanis korántsem analóg mondjuk a francia, a német vagy akár a svéd, a dán, a cseh filmgyártásával. Magyarországon, bár a filmgyártás több mint hatvanesztendős múltra tekint vissza, egy-két ritka kivételnek számító alkotástól — mint *Fejős Pál*[1] *Tavaszi zápor* (1932), vagy különösen *Szőts István*[2] *Emberek a Havason* (1942) című filmje — egészen Magyarország felszabadulásáig nem beszélhetünk művészi igényű filmgyártásról. Azok a művészibb célkitűzésű vállalkozások, amelyek még az első világháború előtti és alatti néma-időszakban és különösen a Tanácsköztársaság hónapjaiban a fiatal *Korda Sándor, Kertész Mihály* és mások nevéhez kapcsolódtak, csaknem teljes egészében elkallódtak, s így csak alkotóik későbbi, angliai, amerikai, németországi pályafutása nyújt alapot arra a

[1] *Fejős Pál* (1896—1960), magyar származású filmrendező, előbb Magyarországon, majd Németországban, Ausztriában, Dániában és az Egyesült Államokban tevékenykedett (*Lonesome, Emberek a rács mögött, Szerelmes ördög* stb.), később, mint régész szerzett nevet magának és vállalt katedrát. 1932-ben nagy nemzetközi sikerek után visszatért Magyarországra és két filmet rendezett: a *Tavaszi záport,* Annabellával a főszerepben és az *Itél a Balaton.*

[2] *Szőts István* (1912—), magyar filmrendező, *Emberek a havason* című, Nyírő József novellája alapján készített filmjéért az 1942-es velencei filmfesztiválon a Biennale Arany Serlege díjával tüntették ki. S valóban, ez a Horthy-korszak legjelentősebb filmalkotása, eszmeileg vitatható és zavaros vonásai ellenére is. A dolgozó emberek iránti, belülről átfűtött, őszinte rokonszenvével, költői képeivel, montázstechnikájával sejtetni engedi, hogy Szőts István számára nem voltak ismeretlenek és idegenek a szovjet filmművészet vívmányai.

Digitized by Google

feltételezésre, hogy ez a magyar némafilm a kor művészi színvonalán állhatott, és olyan potenciális lehetőségekkel, olyan tehetségekkel rendelkezett, amelyek méltán jogosítottak fel nagy reménységekre. Ezt a fejlődést azonban gyökeresen félbeszakította a Magyar Tanácsköztársaság bukása. A magyar filmművészek színe-java „kompromittálttá" vált a fehér terror urai előtt a „vörös" filmművészetben, a világ első államosított filmgyártásában vállalt aktív részvételével. Politikai vagy gazdasági okokból emigrált *Korda Sándor, Kertész Mihály, Fejős Pál, Garas Márton*[3] és mások, s a Horthy-korszaknak állandó jelenségévé vált a filmesek, rendezők, szcenaristák, operatőrök, filmzeneszerzők kirajzása az országból.

Ez a többi között azt is tanúsítja, hogy a szocialista filmművészet hazai kezdetei — kiforratlanságukban is, hiszen a Tanácsköztársaság hat hónapja nagyobb kibontakozásra nem nyújtott lehetőséget — mégis a szocialista filmművészet kereteit és alapjait rakták le.[4] E kezdetek azonban még oly mértékben sem válhattak a felszabadulás után útjára induló szocialista magyar filmművészet inspiráló hagyományaivá, amilyen mértékben eszmei-művészi eredményeik azt esetleg indokolttá tehették volna. A felszabadulás után útjára induló magyar filmnek (a már említett kevés kivételtől eltekintve) szinte egyáltalán nem volt *hazai haladó hagyománya.* Az az örökség, amelyet a Horthy-korszakból vettünk át — hiszen később a filmben rejlő profitlehetőségek mégis felbátorították a tőkét — művészi szempontból szinte semmilyen értéket sem képviselt, és (érthetően) semmilyen kapcsolatban sem állhatott a világ filmművészetének élvonalába lendült szovjet filmművészettel.

De ez nem jelenti azt, hogy a szovjet film kiváló eredményei nyomtalanul múlottak el a kortársi Magyarországon, hogy nem léteztek a magyar *szakmai* közvélemény számára. Ha a filmgyártás és a filmforgatás számára tabu volt is a szovjet film, annál nagyobb volt a vonzása azokra a teoretikusokra, akik — többnyire irodalmi folyóiratok hasábjaira száműzve vagy könyvekben — szüntelenül hadakoztak a művészi igényű magyar filmért. Ezek a gondolkodók, dacolva a hivatalos „korszellemmel", a maguk ellenzéki pozíciójából éppen a szovjet film eredményeire (vagy ezekre is) támaszkodva vívták harcukat a hazai filmkultúra megteremtéséért. Külön tanulmányt kívánna ezeknek a teoretikusoknak, íróknak donquijotei küzdelme —, hiszen a Horthy-korszak félfeudális és prefasiszta társadalmi-kulturális viszonyai közepett donquijoteizmus volt művészi célú filmgyártásról álmodozni. Közöttük elsősorban a magyar filmelmélet méltatlanul mellőzött nagy úttörője, *Hevessy Iván,*[5] majd később *Komor András,*[6] az író, *Gró Lajos,*[7] a Népszava marxista filmkritikusa, *Bálint György,*[8] a mártírhalált halt nagy kommunista publicista, *Gaál Gábor,*[9] az erdélyi Korunk szerkesztője harcoltak a magyar filmművészetért a kommercializmus re-

[3] ***Korda Sándor*** (1893—1956) magyar származású angol filmrendező, *Kertész Mihály (Michael Curtiz)* magyar származású amerikai filmrendező (1888—1962), *Garas Márton* (1885—1930) Németországba emigrált magyar rendező — mindhárman, számos társukkal egyetemben a Tanácsköztársaság bukása után hagyták el Magyarországot.

[4] E kérdéssel bővebben foglalkozik *Nemeskürty István Vörös film* című tanulmánya.

[5] ***Hevesy Iván*** (1893—1965) író, művészettörténész, filmesztéta. A modern képzőművészeti irányzatokkal és az indián művészetekkel foglalkozó munkái mellett különösen jelentős úttörő filmesztétikai tevékenysége. *(A mozidráma,* 1913, *A filmjáték esztétikája és dramaturgiája,* 1925, *A hangosfilm mérlege,* 1935, *A film őskora és hőskora, A filmjáték dramaturgiája,* 1943, *A magyar fotoművészet története,* 1958, stb.)

[6] ***Komor András*** (1898—1944). Költő, író, kritikus a harmincas években filmkritikával is foglalkozott.

[7] ***Gró Lajos*** (1901—1943) marxista filmkritikus és filmesztéta, a Népszava filmrovatának vezetője és több baloldali folyóirat munkatársa. Könyvei: *A film útja,* 1927, és *Az orosz filmművészet,* 1931.

[8] ***Bálint György*** (1906—1943) író, publicista, kritikus. A két világháború közötti magyar marxista kritika és publicisztika egyik legkiemelkedőbb alakja. Rendszeresen írt filmkritikákat is.

[9] ***Gaál Gábor*** (1893—1964) romániai publicista, szerkesztő, a marxista irodalomkritika kiemelkedő képviselője. Foglalkozott filmkritikával is.

Digitized by Google

ménytelen egyeduralma idején. Bevallottan, vagy ha nem volt mód, sejtetve, aesopusi nyelven valamennyien a szovjet filmet írták zászlajukra. (*Balázs Béla* ekkor még emigrációban volt, filmesztétikai műveit németül írta, és így hatása Magyarországon csak közvetve érvényesült.) Sőt az egyetem falai közé is behatolt a szovjet film, mégpedig a negyvenes évek elején: *Kispéter Miklós*[10] speciálkollégiumain (az első magyar egyetemi filmkollégiumokon) már érdemében hallhattak róla a hallgatók.

E körülmények magyarázzák, hogy egyetlen művészi ágban sem jelentett olyan *éles és határozott cezúrát* Magyarország 1945-ös felszabadulása, mint éppen a filmben. Hiszen a többi művészetben olyan előzményekre tekinthetett vissza az új, szocialista tendenciák kibontakozása, mint az irodalomban József Attila, és általában a nagy magyar realisták, a festészetben Derkovits, Pór Bertalan, a zenében Bartók, Kodály, és mindhárom területen a szovjetunióbeli művészi emigráció: Illés Béla, Balázs Béla, Uitz Béla, Szabó Ferenc és mások tevékenysége. A filmben nem voltak ilyen előzmények. Ezt a vákuumot a szovjet film töltötte ki: ezért vált a magyar film számára olyan életbevágó jelentőségűvé a *szovjet hagyományok utólagos átélése és megismerése.* Utólagos, hiszen a magyar filmközvélemény — mind a közönség, mind a szakma — évtizedeken át el volt zárva a szovjet filmtől. Találkozásuk velük egy-egy ritka és inkább a politikai manifesztáció jelentőségével bíró alkalomra korlátozódott. Szamuelly Tibor hozott magával repülőn, május eleji, Leninnél tett látogatásakor, néhány szovjet filmet, amely azonban még aligha reprezentálhatta az igazi szovjet filmművészetet. Később pedig, a húszas évek vége felé, valamelyik nyugati filmforgalmazó cég jóvoltából jutott el néhány exkluzíve bemutatott, a műsorról hamar levett, és többnyire átvágott szovjet film, Végül: 1941-ben a budapesti kiállítás szovjet pavilonjában volt néhány vetítés. De ezektől eltekintve a magyar filmesek és a magyar nézők csak külföldön találkozhattak a szovjet filmmel, s legfeljebb a szakirodalomból tájékozódhattak róla.

A kibontakozás nehézségei

A mulasztottak pótlása a felszabadulás után nem volt azonban problémamentes, és nem is csak a filmforgalmazás aktualitásra való törekvése nehezítette. A felszabadulást közvetlenül követő koalíciós esztendők filmiparát ugyanis — a szó legszorosabb és gyakorlati értelmében is — éppen a koalíció jellemezte. 1945-től az 1948-as államosításig — nem tudom, volt-e erre példa a történelemben — a négy filmvállalat mindegyike a kormányban részt vevő négy koalíciós párt valamelyikének a tulajdonában volt. Ráadásul — bár rendszertelenül és gyengülő aktivitással — még a magántőke is próbálkozott filmek gyártásával. Az útjára induló magyar film tájékozódása tehát eszmei értelemben is *„koalíciós" jellegű, heterogén volt,* és az útkeresés, az eszmei tisztázódás folyamata magától értetődően nem zárult le az államosítás társadalmi-közgazdasági aktusával. Ami az új magyar filmgyártást szinte minden árnyalatában és az első perctől kezdve megkülönböztette a régitől, az egyrészt következetes antifasizmusa volt, másrészt a film egyoldalú ipari-üzleti szemléletével való szakítás. A magyar filmművészet az eddigi, hamis csillogású operettvilág helyett valami nemesebb matériát keresett, és önként adódott, hogy ezt elsősorban *a magyar irodalom hagyományaiban* vélte megtalálni. Az első magyar filmek „szerzői" közt a magyar irodalom olyan kimagasló alakjait találjuk, mint

[10] *Kispéter Miklós* az első magyar egyetemi film-speciálkollégium tartója. Könyvet is írt a filmről.

Digitized by Google

Bródy Sándor,[11] Szép Ernő,[12] Móra Ferenc,[13] Mikszáth Kálmán.[14] Ezeket a filmadaptációkat azonban kivétel nélkül (vagy talán *Szőts István Ének a búzamezőkről* című filmje kivételével) az jellemezte, hogy a filmek képtelenek voltak sajátos művészeti eszközeikkel felnőni a tárgyukul választott művekhez, s így voltaképpen elsekélyesítették azokat.

A tájékozódás egy másik, időben később kibontakozó iránya — ugyancsak érthetően és égető aktualitással — a magyar múlt, *a Horthy-fasizmus kritikai ábrázolására* törekedett. Ehhez ugyancsak a magyar irodalomtól kapta az inspirációt, mégpedig a kortársi irodalomtól, és annak is elsősorban attól a két világháború között kialakult irányzatától, amely a *„népiesek", „népi", „falukutató" irodalom* néven vonult be a magyar irodalom történetébe. Ez a népi-paraszti jelleg szintén végigkísérte a magyar film útját, és legtöbb kimagasló alkotásába belejátszott. Ez a magyarázata annak, hogy a szovjet film nagyjai közül — különösen a kezdeti időkben — elsősorban a szintén népi-paraszti inspiráltságú *Dovzsenko művészetével* — némafilmjeivel — mutatható ki a legtöbb párhuzamosság, ha a közvetlen hatást adatszerűen nehéz volna is bizonyítani.

Szőtsnek említett *Ének a búzamezőkről* sőt már az 1942-es *Emberek a havason* című filmjétől kezdve, *Bán Frigyes Talpalatnyi földjén, Ranódy László Szakadék*ján keresztül talán egészen *Kovács András 1960-as Záporáig*, a magyar falu életét bemutató filmek sokaságában kimutatható a rokonság a nagy szovjet mester látásmódjával, életérzésével. A közvetlen hatáson kívül a tematikai-szemléleti hasonlóság is közrejátszhatott ebben, és alkotókként módosulva, a magyar temperamentumnak megfelelőbb, kevésbé patetikus formában nyilvánult meg. De Dovzsenko szinte pantheista természet-azonosulása, gyengéd líraisága, emberközpontisága, osztályharcos elkötelezettsége, hős-teremtése folytatásra talált a magyar filmesek paraszti tematikájú alkotásaiban, és talán csak *Jancsó Miklós Oldás és kötés*-e jelentett szakítást ezzel a faluszemlélettel.

A magyar film saját örökségével sem tudott azonban egyik napról a másikra szakítani, és továbbélt benne az a lakkozó-csillogó *operettvilág* is, amely a két világháború közötti magyar filmet jellemezte. Persze, az új, épülő világ eszmei igényeihez alkalmazkodó formában: a mindig gáláns, udvarias-férfias dzsentri „pozitív" hősökből munkások, sőt párttitkárok lettek; a heppi-end nem a gépírókisasszony és a gyárigazgató meszalliánszát jelentette, hanem a jószándékú polgárlány és a munkásfiú egymásra találását, és így tovább. Már a felszabadulás után legyártott első filmünk, *Gertler Viktor Hazugság nélkül* című alkotása (1945) szinte karikatúra-számba menő formában jelzi ezt a veszedelmet. De még ez az örökség sem volt minden vonatkozásban kizárólag negatív. A vígjáték és az operett világában némi pozitív hatása is mutatkozott annak a könnyed ritmusérzéknek, ügyes mesebonyolító rutinnak, amely a régi magyar filmgyártásban szinte egyedüli alapkövetelmény volt. A magyar film a szocialista vígjáték, a szocialista tömegfilm kialakításában is mutatott fel eredményt, és a kezdeti időszakban ez az egyik legeredetibb hozzájárulása a szocialista filmművészethez.[15]

[11] *Keleti Márton* rendez filmet a *Tanítónő* című darabjából.

[12] *Ráthonyi Ákos* viszi filmre *Aranyóra* című színművét.

[13] *Szőts István* rendezi az *Ének a búzamezőkről* filmváltozatát.

[14] *Keleti Márton* a *Beszterce ostromát* filmesíti meg. Később Mikszáth egyéb műveiből is készült film.

[15] *Keleti Márton: Civil a pályán* (1951), *Gertler Viktor: Állami Áruház* (1952), *Makk Károly: Liliomfi* (1954), *Mese a 12 találatról* (1956), napjainkban pedig *Keleti Márton: A tizedes meg a többiek* stb.

Digitized by Google

Az igazi útkezdés

A legnehezebben *az aktuális társadalmi problematikát* középpontjába állító, a történelmi *jelent* ábrázoló filmművészet indult útjára, és ez a hiányosság — bár csökkenő mértékben — mindmáig végigkísérte a magyar filmet. Igaz, már 1949—50-ben megtörténtek az első kísérletek,[16] a ma emberének, a szocialista átalakulás hősének ábrázolására. Jelentős kísérletek voltak ezek, de csak honi viszonylatban, hiszen a magyar film az első lépéseit tette meg velük egy stilizált mesevilágból a realitás felé. E kísérletekre még a kezdet gyermekbetegségei, a tapasztalatlanság és a naiv idillizálás nyomták rá bélyegüket.

Aligha tekinthető véletlennek azonban, hogy a felszabadult magyar filmművészet eme első esztendeinek — amelyeket talán az útkeresés, a hagyománykutatás korszakának nevezhetünk — két legjelentősebb, nemzetközileg is méltán számon tartott és filmtörténetünkben mindmáig a legelőkelőbb helyet elfoglaló alkotásában nagyon világosan kimutatható a szovjet filmművészet megtermékenyítő hatása. E két alkotás: *Radványi Géza Valahol Európában* (1947) és *Bán Frigyes Talpalatnyi föld* (1948) című filmje.

A *Valahol Európában,* amelyet még a Magyar Kommunista Párt filmvállalata finanszírozott, érezhetően magán viseli *Nyikolaj Ekk* 1931-ben készült, *Út az életbe* című filmjének megtermékenyítő hatását; montázsainak intellektualizmusa, finom jelképisége tágabb értelemben is a szovjet film- és nem utolsósorban *Ejzenstein* montázs-technikájának korszerűsített hatását mutatja. Mint *Aristarco* is rámutatott: „Észrevehető ebben a filmben az orosz iskola hatása, azé az iskoláé, amelynek eredményeihez Balázs Béla is hozzájárult annak idején a maga elméleti munkásságával." S valóban, a film szcenaristája Balázs Béla volt.

A *Talpalattnyi föld* az első olyan magyar film, amely maradandó népi hőst teremtett, s amely a magyar szegényparasztság elesettségét, kizsákmányoltságát ábrázolta. E film az alapköve annak a paraszti filmnépiességnek, amely a magyar filmművészetet mindmáig jellemzi, és a már említett dovzsenkói hangulaton, hasonlatosságon kívül a hősteremtésben és a nép ábrázolásában is rokonságot mutat a forradalmi szovjet film dramaturgiai, stilisztikai vívmányaival. Egyúttal eredeti hozzájárulás is e módszerek továbbfejlesztéséhez.

Amikor a hatásokról, bizonyos hagyományokhoz való csatlakozásokról beszélek, a legkisebb mértékben sem epigon jellegű átvételekre, mechanikus másolásokra gondolok. Nemcsak azért nem, mert a szovjet filmnek mindig is sajátos vonása és törekvése volt a nemzeti jelleg messzemenő respektálása, és így a hatásával is eszközeinek *önálló művészi felhasználására* késztetett. Hanem elsősorban azért, mert a művészi eszmények, bár kiindulásukban, megteremtésükben olykor egy-egy nemzeti kultúrához kötődnek, rendszerint a kor általánosabb, a nemzeti kereteken túlmutató vonásait fejezik ki. A szocialista művészeti eszmények is időben változó fogalmak, amelyek — nyomon követve az osztályharc, majd a szocialista társadalom fejlődését — a legváltozatosabb szocialista szellemű megoldásokat foglalják magukba, s a művészeti tapasztalatok felhalmozásával állandóan színeződnek-gazdagodnak. Ehhez a gazdagodáshoz *valamennyi nép* szocialista vagy akár csak haladó vonásokat is felmutató művészete — ez esetben filmművészete — hozzájárul. Ahogy a magyar líra magyarságából semmit sem von le az, hogy történeti fejlődése során klasszicista, vagy a német szentimentalizmus, vagy a francia szimbolizmus jegyében álló iskolái voltak, s ahogy a magyar piktúra nemzeti jellegét nem csorbítja, hogy a legkülönbözőbb „külföldi" iskolák honosodtak meg benne napjainkig, úgy a ma-

[16] *Jeney Imre: Egy asszony elindul* (1949), *Máriássy Félix: Szabóné* (1949), *Máriássy Félix: Kis Katalin házassága* (1950).

Digitized by Google

gyar filmművészetnek sem kell szégyenkeznie amiatt, hogy hatott rá a szovjet film. Mint ahogyan az olasz neorealizmus (amelynek kialakulása szintén elképzelhetetlen a szovjet példa nélkül), sőt bizonyos értelemben a francia nouvelle vague, vagy a cinéma direct hatása miatt sem. Szégyenkezni csak azért a korszakért kell, amelyben kizárólag a hollywoodi vagy berlini filmgiccsek hatása mutatható ki. Csak a provinciális nacionalista gőg zárkózhat el ennek a természetes és szükségszerű folyamatnak a tudomásulvétele elől, amelynek jelentősége korunkban, a szocialista kultúrák korában még megnövekedett.

A sematizmus — a termékeny hatások kerékkötője

Annak a körülménynek, hogy bizonyos filmtörténeti hatások történeti késéssel érkeztek hozzánk, természetesen megvoltak az árnyoldalai is: a többi között ez megkönnyítette a művelődéspolitika dogmatikus torzításainak érvényesülését. Hiszen ennek képviselői az idő múlására, a túlhaladásra és a „fejlődésre" is hivatkozhattak, amikor azt igyekeztek kompromittálni a szovjet filmművészetből, ami abban éppen a legértékesebb, a legnagyobb jelentőségű és számunkra a legidőszerűbb volt. Gondoljunk *Ejzenstein, Pudovkin, Dovzsenko* vívmányainak, művészet-koncepciójának diszkreditálására, arra, hogy ezeket formalistának minősítették. Kaptunk is hát egy nagy, felbecsülhetetlen értékű ajándékot, meg nem is; kinyílt előttünk a szovjet filmművészet kincsestára, de rövidesen be is csukódott. S ugyanabból a forrásból, s ugyanazzal az eszmei hitelesítéssel érkezett hozzánk a nagy példák megtermékenyítő hatása, mint amelyikből ezeknek apokrifnak bélyegzése és letiltása, s az ellenhatás: az egyoldalú, leegyszerűsített, direkt agitációvá degradált, *lakkozó film* hamis ideálja. Hiszen a sematikus film magyarországi térhódításának — és ez is a kép teljes hitelességéhez tartozik — ugyancsak a szovjet példák, a *Donyeci bányászok,* a *Vidám vásár,* az *Aranycsillag lovagja, Csiaureli* Sztálin-filmjei stb. voltak a felülről inspirált ideáljai.

S ezeket az „ideálok"-at még felerősítették a régi magyar filmgyártás *más előjelű, de hasonló jellegű sematizmusának,* lakkozó operettvilágának, készen kapott és továbbélő formavilágának sablonjai. És megfordítva: a sematizmus ideáljai — a társadalmi értékrend felszínes átalakításával — konzerválták és felerősítették ezeket a hamis csillogású, fehér telefonos hagyományokat.

De nem szeretnék a sematizmus korszakáról[17] vagy irányzatáról részletesebben szólani vagy akár példákat idézni rá, már csak azért sem, mert ezzel a művészietlen irányzattal kapcsolatban egyáltalán nem is lehet művészi hatásokról beszélni. A sematikus film ugyanazt a színtelen, egyéniség nélküli arculatot mutatja a világ minden részén, és mint a művészi gondolkodás és fejlődés szomorú pangása, üresjárata — amelyen szerencsésen túlhaladtunk — nem érdemli meg, hogy behatóan foglalkozzunk vele.

17 Ennek az időszaknak a felemásságát híven érzékelteti a filmesztétika nagy magyar úttörőjének és a szovjet film lelkes és fáradhatatlan propagátorának, *Balázs Bélának* magyarországi film-pályafutása is. Amikor több mint huszonöt esztendős emigráció után hazaérkezett a Szovjetunióból, szinte belevetette magát a magyar filmművészet megteremtésébe. Mint már említettük, első világsikert aratott filmünk, a Valahol Európában, az ő szcenáriuma alapján és közreműködésével készült. Ezt megelőzően művészi szaktanácsadóként, konzultánsként más film munkáiban is részt vett és tele volt tervekkel. Aztán mindinkább kiszorult a magyar filmgyártásból. Bár egy filmesztétikai munkája, az 1948-ban kiadott Filmkultúra, két kiadást is megért (korai és úttörő írásai, az 1924-es Látható ember és az 1930-as A film szelleme, csak 1958-ban jelentek meg magyar nyelven), az Ejzensteint, Pudovkint, Alekszandrovot és őt magát ért moszkvai bírálatok után itthon is méltatlan támadások érték, esztétikáját formalistának bélyegezték. Utolsó esztendeinek éppen ez volt legnagyobb keserve — nem egyszer panaszkodott erről e sorok írójának is —, hogy nem értik és nem méltányolják filmteoretikusi működését, elzárják őt a magyar filmművészettől. S bár töretlenül bízott abban — de sajnos nem érhette meg —, hogy előbb-utóbb eljön filmteoretikusi tevékenységének a rehabilitációja is, író-költői tevékenységének semmilyen elismerése sem kárpótolja ezért a mellőzésért.

Digitized by Google

A szovjet film klasszikusainak hatása

Szerencsére, már csak súlyánál, eszmei-művészi értékénél fogva is, az a *pozitív hatás* volt maradandóbb, amelyet a szovjet film klasszikusai jelentettek számunkra, s amelyhez később, a XX. kongresszus utáni fellendülés újabb serkentő és távlatokat nyitó alkotásai csatlakoztak. A sematikus közjáték efemer és átmeneti hatását pedig éppen a szovjet film már jelzett pozitív kisugárzása is segített leküzdeni. A szovjet filmművészetnek lényeges és maradandó tanulsága számunkra mégiscsak két, filmgyártásunk axiomájává vált felismerés lett. A szovjet film segített minket annak az alapelvnek az elfogadásához és meggyökereztetéséhez, hogy a film nemcsak népszórakoztatás, jól jövedelmező ipar, hanem *elsősorban és mindenekelőtt: művészet.* És ugyancsak a szovjet film nyújtott útmutatást ahhoz a felismeréshez is, hogy a film művészetének is — mint minden igazi művészetnek — *a társadalmi valóság tükrözése a célja,* nempedig valami hamis társadalmi apologetika vagy öncélú mulattatás. E két felismerés határozta meg a magyar film útját, egészen napjainkig.

Ha periodizálni próbáljuk a magyar film történetét — anélkül persze, hogy a művészi fejlődéstől idegen abszolút határvonalakat húznánk —, akkor a felszabadulástól 1949-ig terjed az a korszak, amelyet *a magyar film útkeresésének* nevezhetünk. Két legértékesebb, filmtörténeti szempontból is kiemelkedő alkotása, a Valahol Európában és a Talpalatnyi föld, egy ígéretes, s jelentőségében talán a háború utáni neorealizmussal egyenértékű, bár jellegében parasztibb színezetű *realista magyar filmiskola* kialakulását ígéri, s arról tanúskodik, hogy az induló magyar filmművészet alkotó módon asszimilálja és fejleszti tovább a klasszikus szovjet néma- és hangosfilm esztétikai vívmányait. Itt a szovjet filmművészet hatása — leszámítva az említett rokonvonásokat Dovzsenkóval — nem annyira egyes mesterek, mint inkább a forradalmi szovjet néma- és hangosfilm *általánosított és összesített tapasztalataiban* érvényesül. Ezt a biztató fejlődést azonban elvágja a sematizmus térhódítása.

1949-től 1954-ig terjed az a korszak, amely leginkább *a sematizmus jegyében* áll, s amelynek jellegtelen, szürke filmjei közül — hasonlóan a szovjet filmgyártáshoz — legfeljebb egy-egy életrajzfilm, klasszikus-megfilmesítés vagy történelmi tematikájú alkotás emelkedik ki a maga igen viszonylagos értékeivel, a hagyományos filmgyártás eszközeinek kulturáltabb, kevésbé sematikus felhasználásával.[18]

„Viszonthatások"

1954-ben indult útjára a magyar film újabb termékeny korszaka, amelyet eszmei oldalról a sematizmus elleni tudatos küzdelem, a film *művészi önállóságának és öntörvényűségének* messzemenő respektálása és kutatása jellemez. Ennek gyakorlatát az a le nem becsülhető tény határozza meg, hogy a filmrendezőknek egy új nemzedéke jelentkezik, illetve kap nagyobb, filmművészetünk egész minőségi állapotát meghatározó jelentőséget. Szinte szimbolikus, hogy 1954 első alkotása *Fábri Zoltán Életjel* című filmje. Ebben még fellelhető ugyan a sematikus dramaturgia némely vonása, de — különösen bányamélyi jeleneteiben — egy eddig nem tapasztalható emberközelség és pszichológiai hitelesség jelzi, hogy megindult a változás a magyar film egész szemléletében. S erre az egész korszakra — amelynek fellendülését az 1956-os ellenforradalom szakítja meg — olyan rendezőegyéniségek kibontakozása jellemző, mint *Fábri Zoltán,* aki 1955-ben a *Körhintát,* a magyar falu átalakulásának ezt a lírai ihle-

[18] *Keleti Márton: Különös házasság* (1951), *Erkel* (1952), *Bán Frigyes: Semmelweis* (1952), *Rákóczi hadnagya* (1953), *Várkonyi Zoltán: A harag napja* (1953).

Digitized by Google

tettségű remekét, 1956-ban pedig a *Hannibál tanár urat*, a fasiszta elembertelenedés újszerű és mélyreható vádiratát alkotja meg; mint *Máriássy Félix*, aki ezekben az években készíti Móricz Zsigmond regénye alapján a *Rokonok*at (1954), majd 1955-ben két kimagasló filmalkotását, a Magyarország felszabadulását mindmáig legátfogóbban ábrázoló, megrendítő *Budapesti tavaszt* és az *Egy pikoló világos*at, az első olyan filmüket, amely az ifjúság reális és hétköznapi problémáival foglalkozott; mint *Makk Károly*, aki életszerű hőseivel és költőiségével egyrészt a magyar filmvígjátékban tör új utakat, mint a *Liliomfi* (1954) és a *Mese a 12 találatról* (1956), másrészt a *9-es kórterem* című filmjében (1955) már az egyik első kísérletet teszi az új élet valóságos problematikájának őszinte, lakkozásmentes és szocialista eszmeiségű kritikától áthatott ábrázolására is. De említhetnénk e korból *Várkonyi Zoltán Simon Menyhért születése* című lírai-balladai poémáját (1954), amely elsősorban vizualitásának költőiségével és dinamizmusával hat, *Ranódy László Szakadék*ját (1956), a népi-paraszti filmek régebbi sorozatának ezen újabb darabját, *Gertler Viktor Gázolás* című filmjét (1955), a bűnügyi-társadalmi film első komolyabb kísérletét is, és így tovább. Sorra kialakulnak a különböző rendezői stílusok, szemléletek, egyéniségek. Megkezdődik a művészpályák többé-kevésbé következetes építése, amelyben már tudatos szerepet kap a művészi egyéniség respektálása.

A legerőteljesebb hatás, amely a magyar filmművészetet ebben az időszakban meghatározza, kétségkívül *az olasz neorealizmus* kimagasló alkotásaiból sugárzik felénk. Ez különösen Máriássy Félix és bizonyos értelemben Makk Károly alkotásaiban érződik. Máriássy Budapesti tavasz-a Rosselini Róma nyílt város-ának jó értelemben vett ösznönzését mutatja, az Egy pikoló világos pedig azt a kisemberekhez, egyszerű átlagemberekhez való vonzódást, amely Máriássy egész művészetét végigkíséri, s amely szintén rokon a neorealizmus emberlátásával. Makk Károlyra elsősorban az olasz film formai vívmányai, bátrabb montírozása, kamera-kezelése, kifejezőbb és céltudatosabb plán-technikája hat. Kivétel ez alól a markáns egyéniségű Fábri Zoltán, aki — bár reá is hat a neorealizmus — a maga expresszívebb, drámaibb, kiélezettebb valóságszemléletével, individuális emberlátásával mindvégig sajátosan és egyénien építi be a korszak különböző művészeti áramlatait.

A szovjet filmmel összevetve — érzésünk szerint — e korszak magyar filmművészete *bizonyos fokig előnyben van*, nagyobb valóságközelségével és a sematizmus leküzdésében elért eredményeivel; ez idő tájt inkább azt mondhatjuk, hogy a magyar film hat a szovjet filmekre (pontosabban: hogy közvetíti a neorealizmus vívmányainak szocialista felhasználását), mint fordítva. Legalábbis azokra a filmekre érvényes ez, amelyek ezekben az években születnek a Szovjetunióban. Mert a szovjet filmművészet inspirációja — ha nem is a kortársi szovjet filmművészet — ebben a korszakban is érezhető, és ez egyik ösztönzője a sematizmus leküzdésének.

A pudovkini felfogás

Erre a korszakra talán *Pudovkin hatása* a legjellemzőbb (mint látni fogjuk, Ejzenstein művészi szemléletére — paradox módon — napjaink kimagasló alkotásaiban, Jancsó Miklós és Kósa Ferenc filmjeiben találjuk a legtöbb rezonanciát). Okkal, hiszen a szovjet film nagy egyéniségei közül az olasz neorealizmus is Pudovkintól tanult legtöbbet. Az a lírai jelleg, érzelmi, hangulati alá festés, amely a maga mikro-dramaturgiájával a magyar film legjobbjainak sajátja (gondoljunk akár a Körhinta hintajelenetére, akár a 9-es kórterem borsófejtésére — amikor a borsószemek úgy hullanak az edénybe, mint a ráhányt göröngyök a koporsó deszkafedelére —, vagy a Budapesti tavasz Duna-parti elha-

Digitized by Google

gyott cipősorának megrendítő képeire, és még folytathatnánk a felsorolást), kétségtelenül a pudovkini filmszimbolikára emlékeztet. S ez a pudovkini hatás tartós, egészen a hatvanas évekig, napjainkig fellelhető a magyar filmekben, például olyan alkotásokban is, mint *Fehér Imre* 1957-es *Bakaruhában, Révész György* 1962-es *Angyalok földje* vagy napjainkban a fiatal *Szabó István Apa* című filmje. Pudovkin a magyar filmművészet „alapanyaga" maradt.

Még mielőtt a magyar filmnek ez az ígéretes fellendülése a maga lehetőségeiben kibontakozhatott volna, drasztikusan *megszakította* ezt az 1956-os ellenforradalom. Az utána következő esztendőkre ismét az eszmei zűrzavarral való küszködés, az útkeresés a jellemző, amely hosszan elhúzódott, és nyomaiban máig is tart. Bár ez a folyamat magasabb átlagszínvonalon zajlik le, mint a magyar film felszabadulás utáni útkeresése, csak átlagszínvonalról beszélhetünk. Ismét előtérbe kerülnek a magyar irodalom klasszikusai Jókai Mórtól és Mikszáth Kálmántól Kosztolányi Dezsőig, Kassák Lajosig és Gelléri Andor Endréig.[19] Ismét kimagasló helyet kapnak az élő irodalomnak a Horthy-korszakban játszódó alkotásai, s általában a két világháború közötti időszakkal foglalkozó filmek.[20] S végül renaissance-át látjuk az ötletes vagy kevésbé ötletes gegekre épült vígjátéknak is.[21] Ám az ismét fellépő eszmei elbizonytalanodás és zűrzavar jele az az öncélú és gyakran terméketlen kísérletezés, amely a tárgyalt időszak mai tárgyú filmjeinek elvont, erőltetett, s ami még nagyobb baj — gyakran hamis — pszichologizálásában nyilvánul meg.[22]

Pusztán a tematikai múltba fordulás vagy a pszichológiai érdeklődés azonban nem jelent minden esetben művészi visszaesést. Vannak e kornak valóban kimagasló és művészi alkotásai is, mint a *Bakaruhában (Fehér Imre,* 1957), *Vasvirág (Herskó János,* 1959), *Angyalok földje (Révész György,* 1962), *Csempészek (Máriássy Félix,* 1958), *Ház a sziklák alatt (Makk Károly,* 1958). S mint e felsorolásból is kitűnik, ismét új erők, új nevek kapcsolódtak a magyar filmgyártásba.

A szovjet „új hullám" és a fellendülő magyar filmművészet

Az erőteljesebb és céltudatosabb kilábolás ebből a hullámvölgyből csak 1959—60-nal kezdődik, és ismét a *szovjet film közvetítésével.* Hiszen ez az útkeresés elsősorban abban különbözik a felszabadulás utáni korszakétól, hogy nem a sematizmus, hanem az eszmei tisztázódás, differenciálódás jár a nyomában. A művelődéspolitika helyesen ismeri fel a filmművészet sokszínű funkcióit, s szakít azzal a felfogással, amely a filmet egyfelől direkt agitációnak, másfelől az irodalom illusztrációjának tekintette. Az új filmtudományi és filmkritikai fórumok a rehabilitált Balázs Béla nevét írják zászlajukra — aki közben a filmművészeti díj névadójává is vált —, és különösen fontos feladatuknak tartják *a forradalmi szovjet film örökségének* ápolását. Írások jelennek meg szovjet rendezők s — a többi között — különösen gyakran *Mihail Romm,* majd később

19 Hunyadi Sándor novellájából készült a *Bakaruhában* (1957), Móricz Zsigmond könyvéből az *Égi madár* (1958), *Fehér Imre* rendezésében, *Bán Frigyes* Jókai Mór *Szegény gazdagok*ját (1959), *Gertler Viktor* Mikszáth *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című regényét (1960), és Jókai Mór *Aranyember*-ét (1962) filmesíti meg, *Móricz Zsigmond Légy jó mindhalálig* című regényéből *Ranódy László* (1961), Bródy Sándor novellájából *Marton Endre (Katonazene,* 1961), Kassák Lajos regényéből *Révész György (Az angyalok földje,* 1962) készít filmet stb.

20 *Máriássy Félix: Külvárosi legenda* (1957), *Jancsó Miklós: A harangok Rómába mentek* (1958), *Máriássy Félix: Csempészek* (1958), *Nádasy László: Razzia* (1958), *Ranódy László: Akiket a pacsirta elkísér* (1959), *Várkonyi Zoltán: Merénylet* (1959) stb.

21 *Bán Frigyes: Csendes otthon* (1957), *Fábri Zoltán: Bolond április* (1957), *Keleti Márton: Don Juan legutolsó kalandja* (1958), *Fekete szem éjszakája* (1958), *Révész György: Micsoda éjszaka* (1959), *Fejér Tamás: Szerelem csütörtök* (1959), *Révész György: A megfelelő ember* (1959).

22 *Bán Frigyes: Csigalépcső* (1957), *Gertler Viktor: Láz* (1957), *Szemes Mihály: Dani* (1957), *Várkonyi Zoltán: Sóbálvány* (1958), *Fábri Zoltán: Dúvad* (1959), *Gertler Viktor: Vörös tinta* (1959), stb.

Digitized by Google

Grigorij Csuhraj tollából. A szovjet film új fellendülésének kimagasló alkotásai — *Csuhraj Negyvenegyedik*je, majd később a *Ballada a katonáról, Kalatozov Szállnak a darvak*ja, *Bondarcsuk Emberi sors*a és folyamatosan *Donszkoj Foma Gorgyejev*je, *Romm Egy év kilenc napja, Hejfic* filmjei — gyümölcsöző hatással vannak a magyar filmművészek útkeresésében: tematikai-szemléleti bátorságra, a kifejező eszközök önálló használatára buzdítják őket. Különösen a Szállnak a darvak és a Ballada a katonáról hat felszabadítóan, depatetizált szemléletmódjával, a hősiesség emberibb, lélektanilag hitelesebb megfogalmazásával, a valóságos konfliktusok rehabilitálásával, a hétköznapok egyszerű és mégis megindító realizmusával. S ennek a hatásnak az a sajátossága, hogy most már a kortársi filmművészet *közvetlen konfrontálásából* származik.

1959 terméséből elsősorban három film tanúsítja a magyar film eszmei tisztázódásának megindulását: *Keleti Márton Tegnap*ja, *Makk Károly A 39-es dandár*ja és *Máriássy Félix Álmatlan évek*je. A *Tegnap* a magyar filmművészet első kísérlete arra, hogy szembenézzen az 1956-os ellenforradalom egész történeti komplexumával, s ha nem is éri el azt a művészi színvonalat és mélységet, mint a későbbi, hasonló tematikájú filmek, feszültségével, fordulatosságával, pártos kiállásával a magyar filmművészet eszmei elkötelezettségének növekvő igényességét jelzi. *Makk Károly A 39-es dandár*ja — amelynek forgatókönyvét Karikás Frigyes[23] novellái alapján *Darvas József* készítette —, az 1919-es magyar proletárforradalom harcainak állít emléket, *Máriássy* filmje pedig a két világháború közötti magyar munkásmozgalom krónikáját sűríti a maga novellafüzérével.

Mind a három film, de különösen a művészileg legegységesebb és legsikerültebb, A 39-es dandár, *magán viseli a szovjet film ihletését,* de más értelemben és más tradíciókat illetően, mint amilyenekről eddig szóltunk. A magyar filmművészetből — részint a már említett népi-paraszti jelleg túlsúlya, részint a magyar történelmi helyzet alakulása következtében — mindeddig hiányzott annak a bővérű *népi-forradalmi hősnek* a típusa, amely a *Maxim-trilógiá*tól kezdve, a *Csapajev*en, a *Scsorsz*on át egészen a *Kommunisták*ig, szinte azt mondhatnánk uralkodó típusa a nagy triászt követő nemzedék forradalmi hangosfilm-művészetének. Nálunk, sajnos, a sematizmussal kezdődött meg, és ezzel kompromittálódott is ez a fajta hősteremtés. Érthető, hogy az 1919-es Tanácsköztársaság honvédő harcainak ábrázolása, s az abban személyesen is részt vevő kiváló forradalmár, Karikás Frigyes novellisztikája segítette hozzá a magyar filmművészetet, hogy Makk rendezésében elkészülhessen a magyar Csapajev, a magyar Tanácsköztársaság valóban művészi színvonalon és hiteles realizmussal ábrázolt nagy freskója, amely bár jellegzetesen „hazai" színekkel készült, de mégis az említett filmek családjába tartozik. Ha redukált mértékben is, de ugyanez mondható el *Máriássy Álmatlan évek* című, kissé egyenetlen filmjére, hasonlóképpen *Keleti Márton Tegnap*jára és folytatására, a *Virrad*ra (amelyekben szintén ā kiélezett történelmi helyzet nyújtott lehetőséget a forradalmi romantikára, de, sajnos — különösen a Virrad-ban — az ábrázolás operettszerű lakkozottsága gyöngítette a film művészi erejét). Ezt a problematikát magasabb szinten és művészileg sokkal érettebben *Fábri Zoltán* ragadta meg az 1965-ös moszkvai fesztiválon fődíjat nyert *Húsz óra* c. filmjében. Ez a belső ellentmondásokat bátran feltáró, radikálisan közéleti alkotás a legteljesebben, s korszerű árnyaltsággal fogalmazza meg a *modern kommunista hős* alakját. Ez a hős egyenes leszármazottja *a forradalmi szovjet film nagy népi hőseinek,* bár más történelmi miliőben él, és más, talán bonyolultabb problematikával viaskodik, s ennek következtében egy új és korszerű szemléletmód tükrében jelentkezik.

[23] *Karikás Frigyes* (1895—1938) író, műfordító, a magyar kommunista mozgalom egyik kimagasló alakja.

Digitized by Google

Történelmi szinkron

A következő években mennyiségileg is megnövekedik a magyar filmgyártás, és ennek megfelelően új nevek tűnnek fel: a filmrendezők negyedik, sőt már az ötödik generációja is belekapcsolódik a magyar filmművészetbe. Ebben a korszakban, amely lényegében már a tegnap és a ma, leginkább *rokon jelenségekről beszélhetünk:* azonos problematikák azonos szemléletű megközelítéséről a két filmművészet alkotói, s főképpen a fiatalok részéről. A stiláris különbségek ellenére is felismerhető a szemléleti rokonság aközött, ahogyan *Hucijev* viaskodik az elmúlt nemzedék árnyaival a *Mi, húszévesek*ben, és ahogyan *Szabó István* fogja vallatóra emlékeit az *Apá*ban; ahogyan *Kardos és Rózsa* kedves vígjátéka, a *Gyermekbetegségek,* és ahogyan az *Elmentem a nap után* ábrázolja a mai gyerekéletet, illetve ahogyan *Mihail Romm* ábrázolja az *Egy év kilenc napjá*ban és *Makk Károly* a *Megszállottak*ban és — más vonatkozásban — *Jancsó Miklós* az *Oldás és kötés*ben a maga hasonló problematikáját és hőseit. Külön tanulmányt igényelne ezeknek a rokon vonásoknak és különbözőségeknek a feltérképezése. Csak néhány jelenségre mutatok rá: az egyik *Dziga Vertov*nak az a renaissance-a és kultusza, amely a cinéma vérité elterjedésével és közvetítésével nálunk is kibontakozott, s amelynek hatása különösen *Kovács András*[24], *Nádasy László*[25], a *Balázs Béla stúdiósok*[26] és a *Televízió* ankét-film, riportfilm tevékenységében mutatható ki.

Ejzenstein nyomdokain

A másik érdekes és figyelemreméltó jelenség filmművészetünkben — amelyre már utaltunk, s amely ma meglehetősen egyedülálló világszerte — *Ejzenstein művészi hatásának* az az aktivizálódása, amely a legújabb magyar filmekben észlelhető. Voltaképpen a külföldi filmsajtó figyelt fel, *Jancsó Miklós Szegénylegények* című filmjével kapcsolatban, Ejzensteinével rokon törekvéseire. És méltán: Jancsó felújította és a *Csillagosok, katonák*ban is következetesen tovább folytatta a nagy szovjet mesternek az intellektuális filmről, a különböző látványelemekben levő „összeütközési" lehetőségek művészi kiaknázásáról, a központi hős nélküli, lazán kiemelt típusokkal való tömegábrázolásról alkotott koncepcióját. Természetesen az a filmstruktúra, amelyet Jancsó megalkot, magán viseli az azóta eltelt évtizedek filmművészeti vívmányainak és saját alkotó egyéniségének jegyeit: Ejzenstein barokkos gazdagsága helyett Jancsó vizuálisan leegyszerűsített képi kompozícióval ábrázol, a montázsok dialektikus ellentétének és harcának intellektualitását feloldja és diszkrétebbé teszi azzal, hogy a montírozáson kívül elsősorban a korszerű gépmozgatással valósítja meg a különböző látványelemek összeütköztetését, az ejzensteini filmépítkezés alapelvét. A népnek, mint kollektív hősnek ábrázolásában is nagyobb szerepet ad a novellisztikus elemeknek. Mindezeken a különbözőségeken túlmenően azonban bizonyos lényegbe vágó, bár modernizált formákban jelentkező szándék-azonosság nyilvánul meg Ejzenstein és Jancsó között. Világosan kimutatható nála az ejzensteini örökség továbbfejlesztésére és korszerűsítésére irányuló törekvés; akár tudatos az alkotó szándék, akár öntudatlan.

Az ejzensteini hagyomány egy másik forrásához nyúl a fiatal *Kósa Ferenc,* első játékfilmjében, a *Tízezer nap*ban, amely az 1967-es Cannes-i fesztivál rendezői díját nyerte el. Kósát — Jancsóval ellentétben — az ejzensteini képalkotás

[24] Például *Kovács András Nehéz emberek, Két arckép* című filmje.
[25] *Nádasy László Éva A/5116* című filmjére gondolunk elsősorban.
[26] *A Balázs Béla Stúdió* fiatal magyar filmművészek csoportosulása új stílusirányzatok, tartalmi és formai megoldások kikísérletezésére. A Stúdió a Filmművészeti Szövetség keretében működik, filmjeit a Színház- és Filmművészeti Főiskola műtermében készíti.

Digitized by Google

barokkos gazdagsága és ugyanakkor vizuális, szinte festői igényű megkomponáltsága ihlette meg. Filmje a nagy szovjet mester mexikói felvételeinek hangulatát árasztja, folklorisztikus hitelességre való törekvésével, megrázó életképeivel és magas izzású költőiségével.

Dovzsenko és Pudovkin hatásainak feldolgozása után az ejzensteini örökség alkotó szellemű folytatásához, a maga „ejzensteini korszakához" érkezett-e tehát el a magyar filmművészet? Ezt a jövő fogja eldönteni. Annyi bizonyos, hogy a nagy mester művészi koncepciója és művészi vívmányai az említett alkotásokban konkrét formában, és szinte közvetlen kapcsolódással keltek életre. Az is igaz, hogy az ejzensteini művészet, ha közvetlen hatását nem is lehetett mindig kimutatni, ha lappangva és szerteágazóan is, de valamilyen formában mindig jelen volt a magyar filmművészetben, s ha másban nem, az eszközök felszabadításában, a provinciális magyar filmszemlélet oldásában hatékony szerepet játszott. Napjainkban pedig korszerűsített formában munkál tovább. Hiszen az ejzesteini ábrázolás a maga eredeti formájában ma már nem ismételhető meg; az ejzensteini célkitűzések mai feltámasztása megkívánja azt az újrafogalmazást, azt a strukturális átépítést, amely megfelel korunk, nemzeti adottságaink, és az azóta többször is „nyelvújításon" átesett modern filmnyelv igényeinek — mégpedig úgy, ahogy ezt elsősorban Jancsó, kisebb mértékben Kósa hajtotta végre említett filmjében.

•

Amint ebből a természetszerűleg vázlatos és további árnyalásra, gazdagításra, esetleg kiigazításra szoruló képből is kiderül, a szovjet film hatása felszabadulásunk óta *a magyar filmművészet fejlődésének egyik állandó tényezője.* Persze, csak egyik tényezője; pusztán ebből éppúgy nem bontható ki és nem válik érthetővé a magyar filmművészet fejlődésének egésze — még a magyar szocialista filmművészeté sem —, mint ahogy nélküle sem érthető meg. Más megtermékenyítő és nemcsak megtermékenyítő hatások is érték filmművészetünket. Nem becsülhetjük le alkotóink tehetségének művészi eredetiségét és a kulturális hagyományainkból, történelmi adottságainkból eredő sajátosan hazai ösztönzéseket sem, sőt az első helyre kell tennünk ezeket. És bár — ilyen vagy olyan formában — a szovjet film valamelyik hagyománya és élő hatása végigkíséri a magyar film útját, ezen belül is disztingválnunk kell azok értéke és ereje szerint. Számomra úgy tűnik, hogy a legerősebb és a legtermékenyítőbb az a hatás, amely *közvetlenül a felszabadulás után érte* az útjára induló szocialista magyar filmgyártást és az az ösztönzés, amelyet 1958-tól kezdve *Kalatozov, Csuhraj, Romm* filmjei adtak az eszmei tájékozódást kereső magyar filmművészetnek.

•

Ha a magyar filmművészet legjelentősebb alkotásai a fejlődés során koncepciójukban és stílusukban már el is oldódtak ettől az irányzattól, és más hatásokat is feldolgozva, éppen eredetiségükkel, önálló és művészi eredményeikkel váltak világjelenséggé, mégsem feledkezhetünk el arról, hogy a folyamat megindulásánál a szovjet rendezők felszabadító hatása is ott bábáskodott. A szovjet filmművészet *a világ első szocialista filmművészete,* amelynek történetében a nagy fellendülések korszakai éppúgy váltakoztak a visszaesés, a pangás időszakaival, mint a világ bármely filmművészetében. Ennek a művészetnek is voltak eszmeileg egyoldalúan, helytelenül orientálódó, s ezért művészileg meddő időszakai, de történelmi útjával, fejlődésének egészével mégis az eszmei-művészi bázisát teremtette meg a szocialista filmművészetnek — a mi szocialista filmművészetünknek is.

Digitized by Google

Vitányi Iván:

Van — legyen — lehet

PÉLDA ÉS TANULSÁG

Peter Weiss drámájának teljes címében két név szerepel: Jean Paul Marat-é és Marquis de Sade-é, (*„Jean Paul Marat üldöztetése és meggyilkolása, ahogy a charentoni elmegyógyintézet színjátszói előadják de Sade úr betanításában"*). A darab valóban kettőjük eszmei összecsapását mutatja be; az író még arra is ügyelt, hogy a szájukba adott mondatok fennmaradt írásaiknak megfeleljenek. A világsiker kulcsa mégis az, hogy a mű ennek ellenére nem történelmi színjáték; óhatatlan, hogy a néző a darabot ne „aktualizálja", ne korunk eszméit és problémáit lássa benne. A legtöbben — és feltételezhetően éppen ez volt a szerző szándéka is — Marat-ban nemcsak konkrétan az 1789-es francia forradalom képviselőjét látják, hanem általában a forradalomét, sőt vannak, akik egyenesen a kommunista forradalomét.

Valahogy így tekintette a magyar fogadtatás is, amikor a legtöbb kritika, kommentár Marat mentegetését és védelmét érezte kötelességének. A *Modern német drámák* kötetében megjelent magyar kiadás utószava is abban látja a dráma alap-szituációját, hogy az individualista de Sade áll benne szemben a kollektivista-forradalmár Marat-val. S ha hangsúlyozza is, hogy Marat a *polgári* forradalmat képviseli, ebben a szembeállításban nem lehet kétséges, hogy mi a kollektivista-forradalmár oldalán állunk az individualizmussal szemben.

Ez a beállítás azonban leegyszerűsített, sőt hamis. Az igazság az, hogy az író — akármi volt szubjektív szándéka, akár „igazságot akart szolgáltatni Marat-nak", akár „el akarta siratni a polgári forradalom lehetőségeit" (mint az utószó írja) akár nem — mesterien ábrázolja a polgári forradalom eszmevilágának egyik lényeges dilemmáját. Nem az a helyzet, hogy Marat a forradalom képviselője, de Sade pedig a forradalom ellenfele, hanem az, hogy a polgári forradalom egymástól elválaszthatatlan két oldalát testesítik meg. Éppen az a darab tanulsága, hogy aki Marat-t vállalja, annak de Sade-ot is vállalnia kell, mint ahogy aki a fényt vállalja, nem utasíthatja el az árnyékot. A kommunista forradalom ebben az értelemben tehát csak részben örököse Marat eszméinek, másik, s ugyanilyen fontos részében egyenes megtagadása.

Peter Weiss kitűnő érzékkel állítja szembe a francia történelem e két alakját. Marat-t, a „nép barátját", a forradalom tántoríthatatlan hívét, nem kell ez alkalommal közelebbről bemutatnunk, hiszen az ő történelmi szerepe ismeretes a magyar közönség előtt. De Sade márki nevét azonban eddig inkább csak a nevéhez kapcsolt „szadizmus" fogalmáról ismerik nálunk; írásaiban ugyanis különleges figyelmet tanúsított a szenvedés iránt, kortársai és a közvetlen utókor ezért egyszerűen „szadistát" láttak benne. A legutóbbi időben azonban felfedezték, hogy de Sade eredeti és érdekes gondolkodó volt. Tevékenyen részt vett a forradalomban — a többi között ő mondta Marat gyászbeszédét —, majd végigélte, hogy Marat-nak és társainak vérén hogyan hízik fel a bonapartizmus. Az elsők között volt, akik ebből a folyamatból elvi következtetéseket vontak le, az elsők között, akik kifejezték csalódásukat a polgári forradalom eszmevilágával szem-

Digitized by Google

ben, anélkül, hogy mindenestül megtagadták volna. A múlt nosztalgikus vállalásának és a csalódottságnak ez a sajátos vegyüléke azután jellemző lett a következő nemzedékek eszmevilágában; a mai egzisztencialisták — mindenekelőtt Sartre — például egyenesen ősüket, elődjüket fedezik fel de Sade írásaiban.

Marat-t tehát valóban úgy követi de Sade, mint a fényt az árnyék. A polgári forradalmat az „egyenlőség, testvériség és szabadság" nevében vívják meg, de a burzsoázia uralmához vezet, Marat „tézisét" elkerülhetetlenül követnie kell de Sade „antitézisének".

A dráma azonban — mint mondottuk — mégsem pusztán történelmi dráma. Peter Weiss úgy csoportosítja Marat és de Sade gondolatait, hogy bennük a mai néző és olvasó mai eszmékre, mai mozgalmakra, a mai világ problémáira is ráismerjen. Ha az ember nyílt ésszel ül az előadás nézőterén, éreznie kell, hogy „rólunk is szól ez a mese", kommunistákról és nem kommunistákról, a XX. század embereiről, a XX. század problémáiról. Marat egy-egy szónoklatában keserűen kell ráismernünk saját mozgalmunk betegségeire (amelyeket Lenin még „gyermekbetegségeknek" nevezett, de amelyek, sajnos, később felnőtt-betegségeknek is bizonyultak), de Sade egy-egy elmefuttatásában pedig mintha ellenfeleink érveit hallanánk (mégpedig nem az ellenforradalmi érveket, hanem azokat, amelyek sokszor becsületes embereket is visszatartottak a mozgalomtól, amelyekkel tehát nekünk is becsületesen szembe kell néznünk).

Nézzük meg egy kicsit közelebbről mit képvisel az egyik és mit a másik. (És itt — a félreértések elkerülése végett — hangsúlyozni szeretném, hogy a következőkben *a darabban szereplő*, nem pedig a *történelmi* Maratról fogunk beszélni. A kettő nem ugyanaz. Peter Weiss Marat alakjának megfogalmazásában felhasználta a „nép barátjának" hiteles beszédeit, írásait és cselekedeteit, mégsem magát a történelmi személyt vitte színpadra, hanem egy elvet, a forradalom elvont-aszketikus-voluntarista felfogását igyekezett benne megtestesíteni. Ez a felfogás ott élt a francia forradalom eszmevilágában és Marat-éban is, a történelmi Marat szerepe és arculata mégis gazdagabb és bonyolultabb annál, hogysem egy eszme puszta illusztrációja lehessen.)

Marat — Peter Weiss felfogásában is — a forradalom következetes és rettenthetetlen harcosa. A „nép barátja", aki a forradalmat a nép, az elnyomott tömegek érdekében akarja végigvinni, s aki felismeri, hogy a nép áldozatából egy kizsákmányoló osztály, a burzsoázia jut fel a hatalomba: *„és kiderült / hogy ez a forradalom / kereskedők és szatócsok érdekében tört ki / A burzsoázia / lett az új győztes osztály / s alul a negyedik rend / mint mindig most is a rövidebbet húzza."*

Marat diagnózisa tehát reális. A program azonban romantikus, mert a keserű valóságra nem tud más orvosságot, mint a *„legyen"* voluntarisztikusan értelmezett parancsát. A forradalom az ő kezében egy ilyen voluntáris operáció műszere: azt akarjuk, hogy így legyen, s ezért a forradalom fegyverével megparancsoljuk, hogy így is legyen. Ez a magatartás nem számol a reális lehetőségekkel. Nem számol reálisan a burzsoázia valódi hatalmával, nem számol a nép szervezetlenségével, úgy véli, hogy egy tisztafejű és megvesztegethetetlen ember (aki természetesen maga Marat) szavára a néptömegek egységesen cselekednek majd, s a forradalmi erőszak segítségével igazságos rendet teremtenek. A tett híve, a valóság megváltoztatásának híve, de a tettnek a lehetőségeken túlnövő értelmet tulajdonít: *„A mozdulatlan szemlélődés helyett / én közbeavatkozom / és bizonyos dolgokról kimondom, hogy hamisak / dolgozom azért hogy ezek is megváltozzanak és jobbak legyenek / Csak azon múlik / hogy saját hajunknál fogva emeljük ki magunkat / hogy kivetkőzzünk végre önmagunkból / és hogy mindenre friss szemünk legyen."* Érzi ugyan a lehetőségek korlátjait, de azt hiszi, legyőzi őket, ha túl kiabálja, ha prófétikusan félredobja őket: *„Nem csip-csup dolgokért /*

Digitized by Google

az alapelvért folyik a harc... Mi találtuk fel a forradalmat / de nem tudunk még bánni vele" — mondja, s mert a tapasztalat nem mindig egyezik a kívánttal, s mert úgy találja hogy még a forradalom híveinek cselekvését is ezernyi kisebb-nagyobb nem kívánt tényező befolyásolja, végezetül magát azonosítja a forradalommal: *„Én vagyok a forradalom!"* — harsogja. Ennek a magatartásnak végül is egy útja marad: az erőszak. A darabban szereplő Marat ki is mondja a következtetést: *„Egykor azt hittük pár száz halott elég lesz / azután láttuk, hogy ezer is kevés."*

Ezzel szemben lép fel de Sade, aki maga is híve volt a forradalomnak, sőt a jakobinus diktatúrának is (ezt a darab hangsúlyozza), de végigélte annak bukását és hamvaiból Napóleon felemelkedését. Hol vétettük el? — kérdezi de Sade, s végső feleletként azt találja: nem számoltunk a valósággal. Végső soron ezt veti Marat szemére: *„Összegörnyedve úszol egyedül / a világról alkotott képzeteiddel / melyeknek semmi közük már ahhoz ami odakint zajlik / a Valóságban akartál elvegyülni / és a valóság sarokba szorított"*. Minden igyekezetével a valóság tényeit akarja Marat-val szemben felsorakoztatni: hogy az emberek nem pusztán elvontságok, nem egy eszme illusztrációi, hanem mindenekelőtt testük van és ennek adottságaiból épülő egyéniségük, s a belőle származó igényeik és vágyaik, hogy képességeik nem egyenlők, hogy vágyaik nem egyformák. Miért lenne haladás, *„ha mindenki egy kis részecske volna csupán egy roppant láncolatban"?*

De Sade szerint a forradalomban kétféle törekvés állott egymással szembe: egyfelől a Marat féle voluntarisztikus elvontság, amely elszakadt a valóságtól: *„Most már látom / hová vezet / mi ez a forradalom / Az egész elsorvasztása / lassú felolvadás az egyformaságba / az ítélőképesség elhalása / önmagunk megtagadása / halálos elgyengülés / egy állam alatt / amelynek formája végtelen távolra került / az egyes embertől, és megfoghatatlan"*. Félelmetes szavakkal ecseteli a forradalmi terror borzalmait, de nem pusztán a kivégzések tényét, nem pusztán a vért ítéli el, hanem az egész kiáltó értelmetlenségét: *„S a következő hónapokban / ahogy a kordék rakományukkal odagördültek a kivégzőhelyre / menetrendszerűen lehullt a bárd majd felvonták s újra lehullt / értelmetlenné vált a megtorlás / ez a megtorlás már gépies volt / elfásult embertelenség / sajátos technokrácia"* Másfelől meg ott áll az egyes ember, aki a forradalom nagy törekvéseivel szemben csupán saját mindennapi életének kicsinyes érdekeit hajszolta a forradalomban: *„számukra ez a forradalom / Fáj a foguk és ki akarnák huzatni / Ha lekozmált a levesük / izgatottan jobb levest követelnek / Egyiknek túl apró a férje / és hosszabbat akar / a másik cipője szorít / s a szomszédé úgy látja tágasabb / Költőnek egy fia vers nem jut eszébe / rémülten hajszol új gondolatokat / A horgász horga csak ázik a vízben / háborog hogy miért nem harap a hal / Így jutnak el a forradalomhoz / s azt hiszik mindezt megadja nekik / Halat / cipőt / költeményt / új férjet / új asszonyt / és megrohanják az erődöket / azután itt állnak / és minden olyan mint azelőtt / "*

De Sade látja, hová vezetett történelmileg ez a tragikus ellentmondás: a kettő eredője természetesen sem egyik sem másik, hanem egy harmadik, a bonapartizmus, amely burzsoá érdekek érvényesülését Marat szólamainak fennköltségével tudja felruházni. És ezért elfordul a forradalomtól és félreáll. Kijelenti, hogy *„fütyülök minden tömegmozgalomra / örökké ugyanaz a körbetopogás / Fütyülök minden jó szándékra is / hiszen csak zsákutcába vezet / fütyülök minden áldozatra / bármily szent ügyért / Én már csak önmagamban hiszek."* Nem fordul szembe a forradalommal és a cselekvéssel, csak félreáll; úgy érzi mindkettőt magában hordja: ő a hóhér is, s ő az is, akit szétdarabolnak. *„Én ezért elfordulok nem tartozom többé senkihez / ... Én már csak néző vagyok / aki semmibe nem avatkozik / én figyelek / és amit figyelek elraktározom / És körül-*

Digitized by Google

áraszt a csönd / És ha eltűnök / szeretnék minden nyomot / eltörölni magam mögött"

Marat és Sade mai örökösei

Igen könnyű lenne ezek után kimutatni, hogy a Peter Weiss által de Sade szájába adott érvek éppen nem újak és eredetiek, sőt bennünket sem érnek készületlenül, hiszen Dühringtől Freudig és Sartre-ig már sokan „cáfolták" (vagy „bírálták") a marxizmust azzal, hogy nem veszi figyelembe az egyéniséget, az emberek különbözőségét, hogy a valóságos emberi individuumot az elvont eszmének veti alá, és így tovább. Csakhogy — amint mondtuk — de Sade nem az író szócsöve, a darab nem azt akarja mondani, amit a színpadon a márki képvisel, hanem azt, hogy valahányszor a forradalmi tevékenység elvont, voluntarisztikus útra tér, valahányszor Marat módjára a hajánál fogva akarja kiemelni az embert önmagából, valahányszor akadnak emberek, akik megtehetik, hogy önmagukat azonosítsák a forradalommal — ezt mindannyiszor nyomon követi a kiábrándulás, az elfordulás, és a be nem avatkozás, a megfigyelő álláspont elburjánzása. És ez olyan tanulság, amely nekünk is szól, amely okot ad arra, hogy a kommunisták se csak egyszerűen a múlt drámáját, ne is csak a polgári forradalom dilemmáját lássák a Marat—de Sade szembeállításban, hanem olyan ellentétet, amely mélyen belevág a mi húsunkba, a mi bőrünk alá is.

Vajon nem látjuk-e, s főleg nem láttuk-e sok megnyilvánulását annak a magatartásnak, amely forradalom címén a valóságot vágyainkkal akarja behelyettesíteni? Sztálinnak és a Sztálin típusú vezetőknek magatartását ebből a szempontból nézve éppen ez a voluntarizmus jellemezte, amely hajlandó volt figyelmen kívül hagyni az objektív törvényeket, s egy hamis forradalmi pátosszal képességet érzett magában arra, hogy önmagát a hajánál fogva kiemelje a valóságból. Ez a felfogás a „legyen" parancsát éppúgy elszakította a „van" adottságaitól mint a darabbeli Marat, s ahol a „van" és a „legyen" áthidalhatatlanná vált, éppúgy túlhajtotta az erőszakot.

A kommunista forradalom természetesen nem utasít el mindenféle erőszakot. Éppen ellenkezőleg: tudja, hogy „az erőszak a történelem bábája", s a történelmi fejlődés nagy csomópontjain tudatosan alkalmazza is. Bábára azonban akkor van szükség, amikor a magzat már életképessé vált az anyaméhben, s világra kell segíteni; utána a gyereknek már gyengéd ápolásra-nevelésre is szüksége van. A marxizmus—leninizmus forradalmi elmélete ezért — éles ellentétben a polgári forradalmárokkal — az erőszakot nem tekinti öncélnak, hanem olyan szükséges eszköznek, amelyet ingadozás nélkül kell alkalmazni, de amellyel csínján kell bánni.

A francia forradalom nagy pillanata, hatalmas pozitív tette az emberiség történelmének. A kommunisták vállalják örökségét, de nem azonosítják magukat sem vele, sem módszereivel. Látjuk a jakobinus diktatúra iszonyú erőfeszítésének pozitív értékeit, tudjuk, hogy a terror a forradalom önvédelmeképpen bizonyos mértékig szükségszerű volt, mégsem idealizálhatjuk ezt a diktatúrát. Nem a de Sade-típusú csalódottaktól, hanem saját forradalmi elméletünkből tudjuk, hogy az erőszak, ha meghaladja elkerülhetetlenül szükséges formáit és mértékét, éppen azt veszélyezteti, aminek érdekében alkalmazzák. Ilyenkor a forradalom céljainak megvalósítási eszközéből óhatatlanul öncéllá kezd válni, saját maga ellen fordul, mégpedig személyes értelemben is. Az, hogy a forradalom vezetőinek egymást kell kivégeztetniük, kétségtelenül a jakobinus diktatúra „találmánya", s ezt a kommunista forradalom a legélesebben elutasítja.

Elutasítja, különösen saját tapasztalatai alapján. Nem kegyes álhumanizmusból, nem azért, mintha mindenáron és minden körülmények között ellene

Digitized by Google

lennénk az erőszaknak és a megtorlásnak. Nem, nem erről van szó. Az 1917-es szocialista forradalom kivívása erőszak, de nem forradalmi terror eredménye volt; a terror eszközeihez nem Lenin és a kommunisták nyúltak először, hanem az ellenforradalmi lázadók. De amikor az országot az ellenforradalom lángja borította, a kommunisták nem ingadozhattak, a terrorra csak erőszakkal lehetett válaszolni, s minden álhumanizmus nélkül meg kellett semmisíteni az osztályellenséget. Ez minden forradalom és minden háború törvénye, amelyet minden forradalmárnak vállalnia kell, még ha hajlamai személy szerint békések is, még ha tudatában is van annak, hogy a játék a saját bőrére mehet. A forradalom (és fordítva: az ellenforradalom) nem egy cserkészcsapat táborozása; aki vállalja, tudatában van annak, hogy ott golyók is röpködnek, s nincs értelme szentimentális siránkozásnak, ha a golyó valakit el is talál.

Nem valamiféle szenteskedő szentimentalizmusból utasítjuk el tehát azt a gyakorlatot, amely az erőszakot a forradalom gyermekei ellen fordítja, s amely azt akkor és ott is alkalmazza, ahol károkat okoz, ahol az erőszak bábáskodásával megszült gyermek nevelése és növelése volna a legfontosabb. Elutasítjuk azért, mert értelmetlen, mert nem erősít, hanem gyengít minket.

Egy évtizede már annak, hogy ezeket a hibákat a kommunista pártok többségének vezetése felszámolta. Azóta igen sok alkalmunk volt arra, hogy szembenézzünk ezzel a gyakorlattal, feltárjuk forrásait és maradványait. Nem pusztán egy ember önkénye okozta, hanem mozgalmunk „gyermekbetegsége", azok a szálak, amelyek mozgalmunkat nemcsak a kommunista forradalom jövőjével, hanem a polgári forradalom és a polgári társadalom múltjával is összekötik. Vagyis — hogy példánknál maradjunk — a Marat-típusú magatartással.

A forradalom Marat-féle koncepciója valóban igen mélyen élt a szocialista mozgalomban. Különösen történelmileg, abban a szakaszában, amikor a termelőerők még nem értek meg a szocialista társadalom megteremtésére, de amikor mégis felderengett már a társadalom szocialista megszervezésének halvány lehetősége. A lehetőség halványságát az utópista szocialisták éppúgy morális indokokkal, éppúgy a „*legyen*" parancsának erőszakos érvényesítésével hidalták át, mint a polgári forradalmárok. Ha az ember Campanella vagy Fourier utópiáját olvassa, megérezheti benne a drámabeli Marat igézetét: ők a „legyen" utópistái, akik megtagadják a valóságot. Világuk rideg, szigorú, merev, mert egy valóságtól elvonatkoztatott rendszer bilincsei korlátozzák.

A kommunizmusnak, hogy világot átalakító mozgalommá váljék, le kell küzdenie a voluntarista utópizmust, amely itt élt a proudhonizmus, az anarchizmus sokféle változatában, majd a sztálini típusú „személyi kultuszban". Mindig akkor és ott üti fel a fejét közöttünk, amikor és ahol a kispolgári befolyás erősödik. Pontosabban: ahol a kispolgári befolyás azért erősödhet meg, mert a kommunista mozgalom közvetlen feladata történelmi okok folytán még nem a kommunizmus megteremtése, hanem ennek feltételeként előbb a termelőerők nagyarányú fejlesztése, ahol tehát a kommunista mozgalomnak előbb az ország fejletlenségével és elmaradottságával kell megbirkóznia. Ebben a helyzetben még a polgári forradalom nem egy feladatát is a kommunista mozgalomnak kell végrehajtania, s ilyenkor szinte elkerülhetetlen, hogy a Marat típusú forradalmi magatartás behatoljon a kommunista mozgalomba is.

Ezért e magatartás típusait nem csak a személyi kultuszt megteremtő vezetőkben kell keresnünk (akik Marat módjára magukat azonosítják a forradalommal), hanem mindazokban, akik elvont igények, morális indokok alapján kialakított „legyen"-jeikre építik kommunista meggyőződésüket. Szükségszerű volt, hogy a mozgalom kezdeti szakaszain, a feudálkapitalizmus és a fasizmus nyomása alatt ez a típus kialakuljon, sőt hogy pozitív szerepet játsszon. A forradalom győzelme után azonban az ő felfogásuk-magatartásuk nem elégséges többé,

Digitized by Google

s ez sok fájdalmas, sőt tragikus konfliktus okozójává vált. Ki ne ismerné azt az „öreg" (bár korban néha fiatal) kommunistát, aki életét is odaadná a mozgalomért, s aki most nem egészen érti, ami körülötte történik, aki az életszínvonal emelésére, az egyéni érdekeltség gazdagabb érvényesítésére, a gazdaságirányítás új módszereinek kialakítására irányuló politikánkat idegenkedéssel fogadja. Nem ezért hacoltunk — mondja, és a „harc" az ő számára továbbra is csak a gyülések, határozatok, utasítások, eltávolítások légkörét jelenti; nem érti meg, hogy ezek a formák ma már semmiképpen sem elegendőek.

De hiba volna azt gondolnunk, hogy a darabbeli, Marat-ra emlékeztető magatartást egyesegyedül az ún, régi kommunisták körében leljük fel. Számomra éppen az volt a darab egyik legnagyobb személyes élménye: mennél tovább néztem, annál inkább fel kellett ismernem, hogy rólunk is szól a mese, magyar értelmiségről. Bennünk (és nemcsak a szorosabban vett kommunista értelmiségben) ma is ott bújkál valami kiéletlen „marat-izmus", amely alig várja a pillanatot, hogy feltörhessen. Nagyon szeretjük hősi pózba vágni magunkat, legfőbb vágyunk, hogy a kompromisszumot nem tűrő, rettenthetetlen harcos dicsfényét megőrizzük homlokunk körül. Éppen a dogmatizmus elleni harc kedveli Marat jelmezét és jelvényeit: sokunk előtt ma is az a „legnagyobb legény", aki a legnagyobbat tudja odamondani — természetesen a legnagyobb rangú párt vagy állami tisztviselőnek. Kialakul egy értékrend, amely egyrészt ugyanúgy a valami *ellen* való harcot tartja a legfőbb értéknek, mint ahogy a dogmatizmus (és mindenféle marat-izmus) is mindenütt ellenség után kutat, s amely másrészt ugyanolyan kérlelhetetlen, ugyanúgy nem tűr ellenvéleményt, közvetítő álláspontot, sőt a sorból való „kilógást" sem, mint amaz, ugyanúgy jobban elítéli a jottányi eltérést, mint a gyökeres különbséget, ugyanúgy nem bocsátja meg a múlt tévedéseit, ugyanúgy beleragad tehát a múltba, s ugyanúgy képtelen teljes mellel a jövő felé fordulni.

Marat szelleme él ebben a magatartásban is, csak kicsit provinciálisan, a néptribunt magyar módra némiképp átformálva. Ez a magatartás megfigyelésem szerint értelmiségünk jelentős részét áthatja, s legalább annyira időszerűtlen mint maga a dogmatizmus. Ez a magatartás ma már minden formájában elvon a valóságos é sa jövő számára értékes alkotómunkától, s az álproblémák, elvontságok, a múlton való rágódás terméketlen légkörébe zár. Egyszer végre tudomásul kell vennünk mindannyiunknak, hogy a Marat-k és a Sade-ok időszerűsége egyszerre enyészett el, s hogy a modern társadalom által elénk állított új problémákat csak a Marat-de Sade dilemma radikális túlhaladásával tudjuk megoldani.

Az utóbb jellemzett magatartás azonban már nem is egyenágú leszármazottja Marat-énak, hanem a de Sade-ok rejtett marat-izmusa. Mert de Sade a darabban is árnyékként követi Marat-t, szavait mindig hozzá intézi, vele vitatkozik, egész mondanivalója voltaképpen negatív visszája a néptribunénak. Minden mondata burkolt nosztalgiával teli, ezzel várja, lesi Marat halálát, hogy vele maga is elenyésszen.

Így követi a Marat-féle magatartást ma is a de Sade-féle, a voluntarista „legyen"-t a kiábrándult „van, ami van" (vagy akár — pestiesen — az „ez van"). Amikor Marat arra kényszerül, hogy szembenézzen a valósággal, szükségszerűen de Sade válik belőle. Amikor a kommunista forradalmat Marat szellemében és korlátai közt vívják, szükségképpen bújik ki mögüle de Sade fáradt mosolya, még mindig készen a Marat-i mámor felújítására.

Mindez jellemzően következett be nálunk is. Láthatjuk magunk között a de Sade-ok seregét. Nemcsak a látványos és nyilvános de Sade-okat, akik valóban félrehúzódnak és a szemlélődést választják, de azokat a leplezetteket is, akik a perspektíva nélküli tevékenységet választották. Azokat a kommunistákat

Digitized by Google

és nem kommunistákat, akik úgy érzik, hogy korábbi ideáljaikban csalódtak (vagy akár nem is csalódtak, de nem vallhatják őket nyíltan), s ezért most nem tudnak új „ideálokra" szert tenni, hanem a közvetlen prakticizmus vezeti őket. Régi felfogásuk számára a mai politika csupa megalkuvás, csupa kiábrándulás, de mert nem él bennük többé a „legyen" parancsa (vagy nem él eléggé), maguk is megelégednek az adottal, a „van"-nal. Új utakat kereső próbálkozásainkat nem a szocializmushoz vezető út kiszélesítésének és megkönnyítésének tekintik, hanem a közvetlenül adottal való puszta megalkuvásnak; ők már tulajdonképpen le is mondtak a világ forradalmi átalakításáról, hogy belenyugodjanak a meglevő foltozásába.

Talán éles a megfogalmazás — de miért féljünk tőle? Van társadalmunknak egy rétege, amely magatartásában félelmetes hasonlóságot mutat azzal a múlt századi polgári értelmiséggel, amely már csalódott a polgári forradalom eredményességében, de még megőrizte iránta való nosztalgiáját és hűségének legalább a maradványait.

A „legyen" és „van" kapcsolata

A kétféle magatartás tehát egymással összetartozik, egymást feltételezi, egymást követi. Marat-nak igaza van de Sade-dal szemben, és de Sade-nak igaza van Marat-val szemben, önmagukban azonban csonkák, hiányosak. Ketten együtt képviselik osztályuk mondnivalóját.

De melyik osztályét? Az elmondottak, úgy érzem, nem hagynak efelől bizonytalanságban: mindketten a polgárság világnézetét képviselik. Marat és a Marat-féle forradalmiság tehát semmiképpen sem azonos a kommunista forradalmisággal. Ellenkezőleg: a kommunista forradalom fejlődésének feltétele, és minél előbbre haladunk, annál inkább feltétele, hogy a Marat-magatartás (és árnyéka: a de Sade-magatartás) minden maradványától megszabaduljunk.

Miben különbözik azonban a kommunista forradalmiság a Marat-étól? Miben haladja túl a korszerű kommunista gondolkodás a Marat-de Sade dilemmát?

Hogy erre válaszolhassunk, próbáljuk meg az elmondottak alapján a két pólust egy-egy alapvető gondolatával jellemezni.

De Sade gondolatvilágának tengelye a *„van"*. Azzal az igénnyel lép fel, hogy a világot olyannak veszi, amilyen, nem hódol be illúzióknak és utópiáknak, nem engedi át a valóság konkrétságát elvontságoknak. Nem ül fel a moralisták „legyen"-jeinek, a „van"-t véglegesnek és megváltoztathatatlannak fogja fel, ezzel tehát valóságos mozgás-lehetőségétől is megfosztja, végső soron magát a valóságot, a „van"-t is leszűkíti és eltorzítja.

Marat gondolatvilágának tengelye ezzel szemben a *„legyen"*. Egy szuverén mozdulattal félredobja az adott valóság törvényrendszerét, és azzal az igénnyel lép fel, hogy azt egy másikkal helyettesítse. Nem tekinti véglegesnek és megváltoztathatatlannak a meglevőt, hanem ellenkezőleg, a megváltoztatás tárgyának, amiből a „legyen" parancsának következetes és kemény alkalmazásával új valóságot lehet formálni.

Ennek a magatartásnak a kialakulása forradalmi lépés volt az emberi gondolkodás fejlődésében. A biblia még az Isten privilégiumának tartotta a „legyen" igéjét („Legyen világosság!"); az ember csak követheti az isteni parancsot — a tízparancsolat „legyen"-jei mindig istentől származtak. S a kapitalizmus előtti társadalmi formák, a maguk lassú ütemével, nem is voltak alkalmasak arra, hogy az emberben felébresszék a „legyen" igézetét. A világ minden nemzedék előtt lényegében körülbelül olyannak tűnt a színtérről való távoztakor, mint amilyenbe beleszületett. A dialektikusok is előbb csak a természet örök körforgására figyeltek fel; nem lehet ugyan kétszer ugyanabba a folyóba bele-

Digitized by Google

lépni, de azért a folyó egy más szemszögből ugyanaz még, mint amiben nagyapáink áztatták lábukat. A valóságnak tehát van egy bizonyos mozgástere, de ez a mozgástér szűk és korlátozott.

A kapitalista társadalom fejlődési üteme azonban olyan gyors, amilyen az azelőtti nemzedékek számára teljesen elképzelhetetlen lett volna. Mint a *Kommunista Kiáltvány* mondja, a kapitalizmus száz éve nagyobb fejlődést jelentett a termelőerők fejlődésében, mint az emberiség egész addigi története. S ez a fejlődés radikálisan átalakította a társadalmi szerkezetet is; öröknek és végérvényesnek hitt formák enyésztek el és adták át helyüket újaknak. A világot többé nem olyannak hagyjuk el, mint amilyennek megpillantottuk, az ember egyik legnagyobb és új élményévé most a valóság megváltozása, mégpedig. megfordíthatatlan, irrevizibilis változása vált.

Ez az élmény jellemezte a XVIII. század egész gondolkodását, filozófiáját, tudományát és művészetét. Ez jellemezte a forradalom ideológusait, közöttük Marat-t is. Mert a változás élményéből szervesen következett a változtatás akarata; ha a világ megváltoztatható, akkor tudatosan meg is kell változtatnunk. Először nézett körül az ember a világban azzal az igénnyel, hogy a maga akaratából átalakítsa.

Az is természetes, hogy ez az első körülnézés mámorossá tette. Úgy érezte, ereje és hatalma nem ismer korlátokat, most már azzá teszi a világot, amivé akarja, most már saját magát hajánál fogva kiemelheti a valóság tengeréből. Felismerte a változás tényét, a változtatás elvi lehetőségét, de nem ismerte fel a változás törvényeit, nem ismerte fel a *lehetőség* törvényeit. *„Mi találtuk fel a forradalmat, de nem tudunk még bánni vele"* — mondja a darabbeli Marat.

E valóságtól elszakadt változtatási akarattal szemben de Sade nem egyszerűen a régi földhöz ragadt „van"-t képviselte (amely mégis magában hordott egy korlátozott mozgásteret, és legalább az isteni „legyen" parancsait). De Sade „van"-ja most már Marat „legyen"-jének „antitézise", tudatosan ki van szűrve belőle minden mozgás-lehetőség. A „legyen" és a „van" leküzdhetetlennek látszó ellentmondásként merednek szembe egymással a polgári gondolkodásban. (Amit a polgári gondolkodás további története is bizonyít; a „legyen" igénye megmaradt, de a valóságból az eszmék birodalmába menekült. Az „értékfilozófia" például az érték fogalmát valamilyen módon mindig a „legyen"-nel kapcsolja össze, de ezzel ki is vonja a valóságból).

A kérdés ezek után az, hogy milyen új perspektívát nyújt az így kialakult dilemmával szemben a marxizmus? Vajon csak egyszerűen egyesíti a kettőt, a „van"-t és a „legyen"-t, de Sade-ot és Marat-t? Láttuk, hogy a puszta összekapcsolás nem eredményezhet új magatartást. Hiába próbáljuk őket egyesíteni, újra és újra szétszakadnak. Szétszakadnak, mert hiányzik közöttük az összetartó erő, a közös mozzanat.

Dehát mi lehet a közvetítő a „van" és a „legyen" között? Nem kétséges a válasz: a reálisan felmért *„lehet"*.

Emlékezzünk vissza: a Marat-magatartás úgy adta ki a „legyen" parancsát, hogy nemcsak a „van"-t helyezte törvényen kívül, de a reális *lehetőséget* sem vette figyelembe. Vele szemben a de Sade-magatartás is éppen azzal szűkítette le és torzította el a *valóságot*, hogy elvágta a *lehetőség* tovafutó pályáinak útjait. Márpedig a „van"-ból a „legyen" felé csakis a *„lehet"*-en keresztül vezethet út!

Amikor Marx kidolgozta a dialektikus materializmus társadalomelméletét, nem moralizáló „legyen"-ekre, nem az ész és az értelem elvont parancsára épített (ezért utasított el határozottan minden utópizmust, ezért nem adott soha olyan kész tervrajzot a jövő kommunista társadalmáról, mint az utópisták), hanem a lehetőségek, vagyis *a társadalom mozgás-tendenciáinak* elemzésére. Nem-

Digitized by Google

csak a közvetlenül adottat ismérte fel (esetleg a lehetőségek egy szűk mozgásterével), hanem a társadalmi mozgás törvényszerű általános tendenciáit. A jövő ezért számára nem a jövő *állapotának* rajzát, hanem a jövő felé ható *irányvonalakat* jelentette.

Forradalmi lépés ez az emberi gondolkodás történetében, mert ez volt hivatva megoldani a „van" és a „legyen" antinómiáját. A polgári forradalom csak kicsavarta a „legyen"-t az isteni önkény kezéből, de mereven és feloldhatatlanul szögezte szembe a „van"-nal. A proletárforradalom elmélete megtalálta a kettő valódi egységét, felismerte nemcsak ellentétességüket, de az ellentétek azonosságát is. Ezt az egységet csak egy teljesen új nézőpontból lehetett megteremteni, csak akkor, ha sem a „van"-t, sem a „legyen"-t nem megváltoztathatatlan állapotként, dologként, statikusan beteljesedett rendként képzeljük el (sőt még a „lehet" sem eleve adott, módosíthatatlan lehetőség), hanem folyamatként, tevékenységként, dinamikusan változó, szüntelenül forrongó és alakuló szerkezetként és szervezetként. Marx nem egy mozdulatlannak tételezett, adott társadalmi valósággal állított szembe, morális vagy más indokok alapján, egy hasonlóan mozdulatlan végleges jövőbelit, hanem már a jelen társadalom törvényrendszerét is mozgásban levőnek tételezte. E mozgásban levő valóság analíziséből vezette le a változások szükségszerűségét és irányát, belőle vezette le a forradalom „legyen"-jét. Ez a „legyen" azonban nem pusztán idegenül és ellenségesen mered szembe a „van"-nal hanem *a meglevőben adott lehetőségre*, a meglevőben már kibontakozó tendenciákra épít.

A szocialista forradalom marxi—lenini elmélete és gyakorlata ezért nemcsak különbözik a polgári forradalom elméletétől és gyakorlatától, de ebből a szempontból nézve egyenes ellentéte. Lenin elemzéseiben nincsenek előre elkészített sémák, nincsenek „forradalmi" frázisok, nyoma sincsen annak a hiedelemnek, hogy a forradalomhoz elégséges a „nép barátainak" lánglelkű szózata. Nem: a lenini elmélet a társadalom mozgásából vezette le a forradalom szükségességét, és bámulatos érzékenységgel fogta fel e mozgás pályájának minden kis rezdülését. Lenin csalhatatlan biztonsággal érezte meg, hogy a forradalom mikor vált távoli tervből és eshetőségből valóra váltható lehetőséggé, és nem késlekedett, amikor azt a forradalmárok „legyen"-jeivel meg is kellett valósítani.

Az általunk vizsgált kérdést ragyogóan foglalja össze Antonio Gramsci: „meg kell vizsgálni — írja — hogy vajon az »aminek lennie kell«, önkényes vagy szükségszerű dolog-e, konkrét akarat vagy velleitás, vagy légvárak kergetése-e. Az aktív politikus alkotó, teremtő elme, de nem a semmiből alkot valamit, és nem bolyong vágyainak és álmainak zavaros űrjeiben. A tényleges valóságra épít, de mi is ez a tényleges valóság? Valami statikus, mozdulatlan dolog, avagy állandóan mozgásban és egyensúlyváltozásban levő erőviszony? A valóságban létező és tevékenykedő erők új egyensúlyának létrehozására felhasználni az akaratot, mégpedig arra a meghatározott erőre támaszkodva, amelyet haladónak tartunk, és úgy, hogy felfokozzuk és győzelemre visszük azt, még mindig azt jelenti, hogy a tényleges valóság talaján mozgunk, de úgy, hogy uraljuk, túlhaladjuk (vagy támogatjuk) azt. Az ‚aminek lennie kell', tehát konkrét, sőt a valóság egyetlen lehetséges történeti és realista értelmezése, az egyetlen lényeges történelem és filozófia, az egyetlen politika."

Szintézis felé

Igen, úgy hallgattam Marat és de Sade párbeszédes viadalát, mint saját kommunista múltunknak, saját múltunk belső ellentmondásainak feleselését. Fájdalmas lecke Marat elvont „legyen"-jeiben saját romantikánkra ismerünk,

Digitized by Google

fájdalmas de Sade szkeptikus „ez van"-jaiban az elvontságainkat kísérő kiábrándulás hangját megértenünk. Azért különösen fájdalmas, mert jól tudjuk, hogy ez a párviadal mégsem a mi küzdelmünk, hanem egy elmúlt kor elmúlt szemléletű forradalmáé. Hogyan lehet hát, hogy mégis a saját múltunkra is kellett ismernünk benne? Csak úgy, hogy ennek a múltnak sok megoldatlan problémáját nekünk kell megoldanunk, sok feladatát objektív szükségszerűségből nekünk kell teljesítenünk, és ezért sok maradványa tisztázatlanul ott él a mi felfogásunkban és a mi magatartásunkban is. Így magunk sem tudtunk a Marat–de Sade dilemmán olyan radikálisan túljutni, ahogy a proletárforradalom marxista elméletéből és gyakorlatából annak következnie kell.

Nincs okunk rá, hogy megtagadjuk azt a múltat, amely forradalmunkat Marat-val is összeköti — akár a történelmi Marat-val (a francia forradalommal), akár saját forradalmunk hasonló vonásaival. Nem tagadjuk meg, de nem is mentegetjük: levonjuk a tanulságokat belőle.

Az a gyakorlat, amelyet ma folytatunk, ezen a tanulságon épül. Ha azt a folyamatot nézzük, amely a párt és az állami irányítás talán legfontosabb feladata volt és lesz a következő időszakban: gazdaságirányítási rendszerünk átalakítását, lehetetlen nem látnunk, hogy itt olyan új gyakorlatról van szó, amely az elvont „legyen"-ek parancsa helyett a valóság és lehetőség dialektikájából bontja ki a cselekvés irányelveit. De nemcsak az új gazdasági mechanizmussal kapcsolatos munkákra gondolhatunk, hanem mai életünk sok más jelenségére is.

Életünk és társadalmunk hatalmas átalakulásban van, amely korántsem fejeződött be eddigi eredményeinkkel. Minél előbbre haladunk benne, minél tovább jutunk az új társadalom felépítésében, minél inkább előkerülnek az új tudomány alkalmazásából származó problémák, annál szükségszerűbbé válik, hogy új módszereket alakítsunk ki, hogy erőnket a jövő feladataira összpontosítsuk, és felszámoljuk azokat a hagyományokat, amelyek a múltban talán pozitív értékkel bírtak, de ma már gátjai a további haladásnak. Annál fontosabbá válik számunkra az is, hogy megszabaduljunk a Marat és de Sade-féle magatartás antinomikus kettősségétől, a lehetőségeket figyelembe nem vevő elvont „legyen" és a lehetőséget figyelembe nem vevő elvont „van", a valóságtól elszakadt álmodozás és az álmodozástól elszakadt kiábrándultság hamis kettősségétől. A megoldás — a valóság, a lehetőség és a megvalósítandó cél dialektikája — a dialektikus materializmus forradalmi elméletéből következik.

Würtz Ádám: Portré

Digitized by Google

Brit testvérpártunk XXX. kongresszusa

Nagy-Britannia Kommunista Pártja 1967. november 25. és 28. között tartotta meg Londonban XXX. kongresszusát. A tanácskozás igyekezett választ adni az ország minden lényegbe vágó kérdésére. A jelenlegi helyzetnek megfelelően továbbfejlesztette és kiegészítette az 1951-ben elfogadott pártprogramot, állást foglalt a Nagy-Britanniát érintő fontos nemzetközi kérdésekben, elsősorban a vietnami háború ügyében, és rögzítette a párt álláspontját a nemzetközi kommunista mozgalom kérdéseinek megítélésében.

A kongresszus munkáját vizsgálva mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy angol testvérpártunk rendkívül bonyolult helyzetben folytatja tevékenységét. A nagy tömegbázissal rendelkező munkáspárt az angol burzsoáziától átvett, igen kifinomult, fondorlatos módszerekkel kormányoz, s még reális tényező az antikommunizmus. Egyes munkáspárti miniszterek sem riadnak vissza attól, hogy esetenként felújítsák a „vörös rém" ócska meséjét, és rágalmakat terjesszenek a kommunistákról, köztük az antidemokratizmus vádját is.

A kongresszus határozatai

A kongresszus fő határozatai a jövedelempolitikáról, a font leértékeléséről, a szegénység megszüntetéséről, Nagy-Britannia nemzetközi szerepéről, az alternatív politika kikényszerítése érdekében létrehozandó baloldali akcióegységről, a nemzetközi kommunista mozgalom helyzetéről szóltak. Határozatot hoztak továbbá a lakáshelyzetről, az ifjúság problémáiról, a faji diszkriminációról, Rhodéziáról, s végül, de nem utolsó sorban, a vietnami kérdésről. Ez utóbbi követeli az amerikaiak vietnami agresszív háborújától való elhatárolódást, a bombázások azonnali és feltétel nélküli beszüntetését, s a genfi egyezmények megvalósítását. Ezt a határozatot a kongresszus küldöttség útján eljuttatta a miniszterelnökhöz. A küldöttek nagy tapssal fejezték ki egyetértésüket azzal a javaslattal, hogy brit önkéntesek is csatlakozzanak a közös imperialistaellenes harchoz — mint a spanyol polgárháború idején —, ha a vietnami elvtársak részéről ilyen igény felmerülne.

A belpolitikai kérdésekkel foglalkozó határozatok megállapították, hogy a Wilson-kormány — akárcsak a konzervatív kormányok — népellenes, a monopóliumok érdekeit szolgáló politikát folytat. Gazdasági és jövedelempolitikája támadja a dolgozók életszínvonalát, szakszervezeti jogaikat és a szakszervezetek tevékenységét. Ezzel a támadással szemben fel kell sorakoztatni a brit munkásosztályt, a szakszervezetek tagságát. Ezért meg kell erősíteni a szakszervezeteket, meg kell szüntetni a szakszervezetek működését korlátozó bizottságot, amelyet a kormány a bértárgyalásokba való beleszólás jogával ruházott fel. Nem szabad megengedni, hogy a Szakszervezeti Főtanács a kormány ügynökévé legyen, hanem meg kell őrizni a munkásosztály érdekvédelmi szervének. A legutóbbi, több alkalommal egy évnél is tovább tartó sztrájkok bebizonyították,

Digitized by Google

hogy a brit munkásosztály nem fogadja el a kormány bér-befagyasztó politikáját. Követelni kell a heti 15 fontos bérminimum elvének törvénybe iktatását. Meg kell valósítani az „egyenlő munkáért egyenlő bért" elvét, amely sok millió nődolgozót érint. Követelni kell, hogy a kormány deflációs, bér-befagyasztó, a gazdasági életet lassító, a munkanélküliséget szándékosan felduzzasztó intézkedéseit alternatív gazdaságpolitika váltsa fel, amely a gazdasági élet serkentését, a teljes foglalkoztatottság megteremtését szolgálja, s megszünteti az államháztartás deficitjét.

Miközben a gazdagok jóléte, luxusa és tékozlása országszerte növekszik, Nagy-Britannia hét és fél millió lakosa, közte több mint 3 millió gyermek, nyomorog, tartósan a hivatalos létminimum alatti szinten él. Az iparfejlesztésben mellőzött országrészeken még súlyosabb a helyzet. A kormány semmit sem tesz a probléma megoldására.

A helyzet gyökeres változásokat sürget. A font leértékelése csak elodázza a régóta lappangó válságot, amelynek valódi oka a kormány imperialista politikája. Ez a politika súlyos terheket ró a dolgozók vállára, a monopóliumoknak pedig nagy lehetőséget nyújt. Végre fel kell ismerni, hogy megváltozott Nagy-Britannia helye a világban. Fel kell számolni a sok millió fontot megemésztő „tengerentúli katonai kötelezettségeket", tetemesen csökkenteni kell a hadikiadásokat. Korlátozza a kormány a tőkekivitelt, gyakoroljon ellenőrzést az árak, a profitok, a részvényekből származó jövedelmek felett. Államosítani kell a bankokat, a biztosító társaságokat, a gépipart. Az ily módon felszabaduló anyagi eszközöket az ipar korszerűsítésére, az országon belüli beruházásokra, a kevésbé fejlett vidékek iparának fejlesztésére és a szociális juttatások növelésére kell fordítani.

Anglia helye a világban

A külpolitikai kérdésekkel foglalkozó határozat megállapítja: a Wilson-kormány, ahelyett, hogy a különböző társadalmi rendszerű országok békés egymás mellett élése, a béke megőrzése érdekében vetné latba az ország tekintélyét és befolyását az ENSZ-ben és más fórumokon, egyre inkább az Egyesült Államoktól függő helyzetbe kényszeríti az országot, s ezzel veszélyes katonai kalandokba sodorhatja. Angliának mindenekelőtt el kell határolnia magát Washington vietnami háborújától, ki kell lépnie a NATO-ból, s a NATO és a Varsói Szerződés helyett az általános európai biztonsági rendszer megteremtéséért, az általános és teljes leszerelés megvalósításáért kell tevékenykednie. Meg kell tiltani, hogy nyugat-német csapatok gyakorlatozzanak Nagy-Britanniában, fel kell adni a nukleáris fegyverkezést, a „Szueztől keletre" politikát, a tengerentúli katonai támaszpontokat. Szabadságot kell adni a még brit uralom alatt élő népeknek. Ha kell, fegyverrel is támogani kell a Smith-rendszerrel szemben az afrikai népek harcát.

A kongresszus követelte, hogy a kormány vesse el a Közös Piacba való belépést. Kössön barátsági szerződést a Szovjetunióval, szálljon síkra a Kínai Népköztársaság ENSZ-beli jogainak helyreállításáért.

A külpolitika szorosan összefügg az ország belpolitikai és gazdasági helyzetével. Csak a mostani külpolitikai vonal megváltoztatása tenné lehetővé új erőforrások felszabadítását a gazdasági problémák megoldására.

A tömegek egyre jobban kiábrándulnak a kormány bel- és külpolitikájából, s egyre növekszik ellenérzésük vele szemben. A választók passzív magatartást tanúsítanak. Ez igen veszélyes jelenség, mert a passzív munkáspárti választókkal szemben aktívan fellépő konzervatív erők visszajuttathatják a hatalomba a konzervatív pártot. A kommunisták úgy vélik, hogy a Munkáspárt uralmon ma-

Digitized by Google

radása elsőrendű érdeke az angol népnek. Ezt azonban megnehezíti a Munkáspárt jobboldalának politikája. Ezért a kommunista párt küzd a munkáspárti jobboldal ellen s azért, hogy Wilson kabinetje, amely ezt a politikát képviseli, változtassa meg irányvonalát.

A kormány politikájának bírálata már messze túlnőtt a kommunista párt és a munkáspárti balszárny sorain. A sztrájkharcok fokozódnak. Mind több antiimperialista szervezet kapcsolódik be a vietnami háború elleni tiltakozó mozgalomba. A bérház-tulajdonosok visszaéléseivel, a lakbéruzsorával, a kilakoltatásokkal szemben egymás után alakulnak meg a lakók védelmére az ún. lakószövetségek. Az aktív harcba mind szélesebb körben kapcsolódnak be a nők és fiatalok. Szélesedik a kommunista párt és az egyházak közötti dialógus.

Mindez azt bizonyítja, hogy ma kedvezőbbek a baloldali akcióegység kibontakozásának kilátásai, mint eddig bármikor. Bebizonyosodott, hogy egymagában sem a munkáspárti baloldal, sem a kommunista párt nem képes a kormányt politikájának megváltoztatására kényszeríteni. A baloldali erők közös erőfeszítéseire, egységes akcióira van tehát szükség. A munkáspárti és szakszervezeti vezetők jelentős részének a véleménye egyre több kérdésben egyezik meg a kommunista párt véleményével. Arra van szükség, hogy a kiábrándultságot, elégedetlenséget közös akciókban realizálják. Az akcióegység alapját azok a kérdések adhatják meg, melyek tekintetében nagy vonalakban már egyetértés alakult ki. Ezek: a gazdasági növekedést elősegítő gazdaságpolitika keretében történő béremelés, a monopolkapitalizmus elleni támadás, a Közös Piacba való belépés elvetése, a vietnami háborútól való elhatárolódás, a nukleáris stratégia és a „Szueztől keletre" politika feladása, a katonai kiadások csökkentése, a társadalmi juttatások emelése. A párt a baloldali akcióegység létrehozása érdekében elmozdítja a saját soraiban esetleg fellelhető akadályokat. Ugyanakkor szükségesnek tartja, hogy a Munkáspárt is megszüntesse a kommunistaellenességét.

A baloldali akcióegységről folyó vita, amely a kongresszus tárgyalásainak gerincét alkotta, rendkívül átfogó volt és a jövő szempontjából fontos tapasztalatokat hozott. A felszólalók beszámoltak az előző kongresszuson meghirdetett baloldali akcióegység politikájának megvalósítása során szerzett tapasztalatokról és eredményekről, s igen őszintén szóltak az esetleges kudarcokról is.

A vitában felszólaló küldöttek megállapították, hogy az országban balratolódás van, s szenvedélyesen keresték annak az ellnetmondásnak az okait és összefüggéseit, amely egyrészt a balratolódás és a párt befolyásának növekedése, másrészt a taglétszám és a Morning Star példányszámának stagnálása, sőt néhol csökkenése között fennáll. Ezt az ellentmondást egyesek a konzervatív kormány visszatérésétől való félelemre, s ebből következően a Munkáspárt iránti lojalitásra vezették vissza, mások a megkülönböztető választójogi törvényre. Ez utóbbi miatt még azok sem szavaznak mindnyájan a kommunista pártra, akik meggyőződésük szerint ezt tennék, mert úgy vélik, hogy az adott helyzetben a munkáspárti szavazatok csökkenése a konzervatívoknak a hatalomba való visszatérését idézheti elő.

A vita során a Surrey megyei pártbizottság éles bírálattal lépett fel; határozati javaslatot terjesztett elő, amely elítélte a párt végrehajtó bizottságának választási taktikáját, azt állította, hogy a tömegharcoknak nem nyújtott elegendő támogatást, hogy a pártban csökkent az internacionalizmus szelleme, s hogy a Morning Star szerkesztésében az utóbbi időben negatív változás következett be.

Erre a bírálatra az egyik győztes építőipari sztrájk fiatal kommunista vezetője válaszolt. Elmondta, hogy a munkaügyi miniszter és a munkáspárti jobbszárny, valamint a polgári sajtó támadásainak kereszttüzében álló sztrájkolók olyan támogatást és biztatást kaptak a Morning Startól több mint egy évig tartó

Digitized by Google

küzdelmük során, amely nélkül nem tudtak volna kitartani. E sztrájkban teljesen megvalósult az akcióegység, s később a helyhatósági választásokon jól tudták kamatoztatni ezt. A Surrey-i pártbizottság határozati javaslata végül csak három szavazatot kapott, bár több felszólaló sürgette a pártlap politikai szervező és agitátor jellegének erősítését.

Az e kérdés vitáját összefoglaló zárszavában Gollan elvtárs hangsúlyozta, hogy a pártnak a parlamenti képviselet megszerzésére kell törekednie, bármilyen nehéz is ez. Enélkül a brit munkásmozgalom nem tud továbbhaladni. E feladat megvalósítására a kommunista pártnak tömegpárttá kell válnia. „Ki kell menni a tömegek közé, és mind szélesebb körben ismertetni kell a párt programját" — mondotta Gollan elvtárs.

A szocializmushoz vezető brit út

A több mint 90 oldalas program — amelyet a kongresszus szerkesztő bizottsága a javaslatok és kiegészítések feldolgozása után ad majd ki végső formájában — megindokolja, miért van szüksége az országnak a szocialista társadalom felépítésére, és felvázolja a szocializmus építésének brit útját. Megállapítja, hogy a jelenlegi nemzetközi erőviszonyok lehetővé teszik a szocializmusba való békés, polgárháború nélküli átmenetet; ezt a parlament és a demokratikus intézmények széles körű felhasználásával, a tömegek harcával, munkáspárti és kommunista parlamenti többséggel ki lehet vívni. Csak az egységes munkásmozgalom vezette széles körű demokratikus szövetség lehet elég erős ahhoz, hogy vereséget mérjen a monopolkapitalizmus erőire, a munkásmozgalomban érvényesülő jobboldali befolyásra. Ennek során feltétlenül szükség van marxista elmélet talaján álló, országos szervezettel rendelkező pártra. Ez a kommunista párt. A párt nem törekszik azonban hegemóniára. A létrejövő szocialista kormánynak — amelynek tevékenységét a burzsoázia várhatóan minden eszközzel, alkotmányosan és alkotmányellenesen is akadályozni fogja — az kell hogy legyen első feladata, hogy megfosztja a monopolkapitalizmust gazdasági és politikai hatalmától. Ezért a szocializmushoz hű elemeknek a fegyveres erők, a rendőrség, a közhivatalok és a diplomáciai szolgálat kulcspozícióiba kell kerülniük.

A nemzetközi kommunista mozgalom helyzetéről szóló határozatot a küldöttek majdnem egyhangúlag (öt ellenszavazattal, egy tartózkodás mellett) fogadták el. A kongresszus elítélte a Mao Ce-tung csoport egységbontó tevékenységét, s kifejezte azt a reményét, hogy a kínai kommunisták visszatalálnak a testvérpártok nagy családjába. A határozat hangsúlyozza, hogy a kommunista pártok imperialistaellenes akcióegységének semmi sem állhat útjába, bármilyen körülmények között dolgoznak is, a békéért, a különböző társadalmi rendszerű országok békés egymás mellett éléséért, a nemzeti függetlenségért, a demokráciáért, a társadalmi előrehaladásért küzdenek; ebben szolidárisak egymással. Kötelességük, hogy e küzdelem során kialakítsák a saját körülményeiknek legjobban megfelelő politikát. Minthogy az internacionalizmus a kommunista pártok gyakorlatának mindenkori sarkköve, minden szakaszban meg kell találni az internacionalizmust legjobban kifejező és annak legjobban megfelelő formákat. A határozat végül megerősíti az SZKP-val aláírt közös nyilatkozatnak a testvérpártok konzultatív tanácskozására vonatkozó álláspontját és a 18 párt kezdeményező tevékenységében való részvételt.

*

A párt végrehajtó bizottsága még 1967. júliusban elküldte megvitatásra a kongresszus anyagait a pártszervezeteknek. Így a tanácskozás dokumentumaihoz ezernél több módosító javaslat érkezett be. Ezeket a küldöttek mind

Digitized by Google

megkapták nyomtatásban. Nagy szervezettséggel, fegyelemmel, a munkásmozgalom hagyományaihoz ragaszkodó munkamenettel biztosították a lehető legdemokratikusabb eljárást. Jellemző, hogy mintegy 400 kongresszusi küldött folytatott eszmecserét a különböző bizottságokkal. (A polgári sajtó, bár részt vett a kongresszus ülésein, természetesen „elfelejtette" kommentálni ezt.)

A küldöttek többsége nagy átéléssel, meggyőző erővel szólalt fel. Szavaikból az ország sorsa iránti mély felelősségérzet, harcosság, a párt- és a munkásosztály ügye iránti feltétlen hűség, a szilárd internacionalizmus és — a nehézségek reális felismerése ellenére — optimizmus csendült ki.

A kongresszus nagyra értékelte, hogy tanácskozásain 18 testvérpárt küldöttsége is részt vett, köztük pártunknak Komócsin Zoltán elvtárs által vezetett delegációja. A testvérpártok küldöttségei szívből kívántak jó munkát a kongresszusnak és sok sikert az új vezetőségnek az elkövetkező harcokban.

Albert Béláné

A forrongó Latin-Amerika

Latin-Amerika forradalommal terhes. A hatvanas évek elején nagy antiimperialista, antifeudális népi mozgalmak bontakoztak ki és sok országban partizánharcok robbantak ki. A kubai forradalom győzelmének hatására újabb rétegek és szervezetek kapcsolódtak be a küzdelembe. A földrész méreteiben a Latin-Amerikai Szolidaritási Szervezet (OLAS) tavaly júliusban megtartott első értekezlete próbálta meghatározni az imperialistaellenes harc teendőit, összehangolni a cselekvést és létrehozni a forradalmi erők egységét. Az értekezlet megmutatta, milyen bonyolult elméleti és gyakorlati feladatok várnak megoldásra. A 28 ország történelmi, gazdasági és társadalmi körülményei között sok a rokon vonás, de más szempontból sok szomszédos országot is rendkívül nagy különbségek választanak el egymástól.

A latin-amerikai országokat összeköti a közös gyarmati múltból örökségként megmaradt közös nyelv (mintegy 20 államban a spanyol, Brazíliában a portugál) és a közös szokások, továbbá az, hogy egyikük sem tudott leszámolni a feudális földbirtokviszonyokkal, s döntő többségüket a mezőgazdasági monokultúrás termelés jellemzi (kivétel ez utóbbi alól Argentína, Brazília, Chile, Mexiko, Venezuela és Bolivia).

Az Egyesült Államok beavatkozása

A századfordulóval megjelent Latin-Amerikában az amerikai imperializmus, s azóta a földrész minden országára rányomja bélyegét. Washington két eszközzel operál: pénzzel, és ha szükségesnek látja, közvetlen katonai beavatkozással. Az amerikai monopóliumok tőkebefektetései 17 milliárd dollárra rúgnak; ennek révén kezükbe kaparintották a legfontosabb természeti kincseket, a külkereskedelmet, a mezőgazdasági termelés jelentős részét. De nemcsak gazdaságilag, hanem politikailag is az Egyesült Államoktól való függés helyzetébe kerültek a földrész országai.

Ha szüksége volt rá, katonai eszközökkel is rákényszerítette déli szomszédaira akaratát az Egyesült Államok. Már a század elején (1905-ben) a Monroe-elvhez fűzött magyarázatával meghirdette *Theodor Roosevelt* e térségre vonat-

Digitized by Google

kozóan a „furkósbot", a fegyveres beavatkozás politikáját. E doktrinára hivatkozva az amerikai tengerészgyalogság a harmincas évekig harmincszor követett el inváziót a Karib-tengeri országokban.

Az 1929—33-as gazdasági válság idején az amerikai magántőke nagy része kivonult a déli országokból. Az Egyesült Államokat kiszolgáló legreakciósabb latin-amerikai kormányok úgy próbálták mérsékelni a válság hatását, hogy a népre hárították a terheket és még inkább kiszolgáltatták Washingtonnak országuk gazdaságát. Más országokban — Mexikó, Argentína, Brazília, Chile, Kolumbia és Uruguay — a független gazdasági fejlődés jelei mutatkoztak, s itt védővámok, imperialistaellenes rendelkezések segítették a hazai ipar fejlődését. Ebben a politikában nagy szerepet játszott a nemzeti öntudat ébredése és a munkásmozgalom harca. Ez a harc elsősorban arra irányult, hogy a nagy válság katasztrófális pusztításai ellen védelmezze a munkások és a néptömegek érdekeit. Később, 1934 után, ez nagy politikai mozgalommá vált, amely a fasizmus fenyegetése ellen küzdött. A kommunisták által kezdeményezett népfrontpolitika Chilében aratta legnagyobb győzelmét, itt a kommunisták, a szocialisták és a radikálisok közös reformprogrammal az elnöki székbe juttatták jelöltjüket, *Cerdát*. Argentínában a kialakuló nagy egységfrontot megbontotta a szocialisták egy részének kiválása. Mexikóban a demokratikus tömegek *Cardenas* elnök mögött sorakoztak fel, aki erre az erőre támaszkodva nagy lépéssel vitte előbbre az 1911-es forradalmat: nagyarányú földosztással, az olajkincs és a vasút államosításával. Brazíliában *Vargas* elnök polgárháborúban számolt le a népi összefogással. Erős népfrontmozgalom volt Kolumbiában, Kubában és néhány más országban is.

A második világháború azért nyitott új fejezetet a kontinens déli részének iparosításában, mert az Egyesült Államok haditermelésre átállított ipara nem tudta iparcikkekkel ellátni ezeket az országokat, s mert a hadviselő északi kolosszusnak szüksége volt a kisegítő termelésre.

A gazdasági helyzet

A földrészen 1938 és 1964 között 300 százalékkal növekedett az ipar termelése. Országonként más és más azonban a termelés színvonala, az iparosítás módszere és terjedelme. Argentína, Brazília, Mexikó és Chile agrárországból agrár-ipari országgá vált, fejlett nehézipari ágakkal és modern nagyüzemekkel. Brazil földön él a földrész lakosságának kétötöde és itt összpontosul iparának 45 százaléka. A közép-amerikai országok viszont az iparosításnak még csak kezdeti szakaszában vannak. Kedvez az iparosításnak ezen országok nemrég megvalósított gazdasági integrációja, gazdasági nehézségeiket azonban nem szüntette meg.

Az ipari fejlődés szintjét tekintve, a harmadik világban Latin-Amerika vezet Ázsia és Afrika előtt. Bár a fejlődő országok népességének csupán 15 százaléka él Latin-Amerikában, ez a földrész adja a harmadik világ ipari termelésének 40 százalékát. Ez azonban csak 3 százaléka a világ ipari termelésének. A leggyorsabban fejlődő ágazatok: a vegyi, az olajfinomító, a vas- és acél-, az elektromos és az autóipar. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a gépgyártó és a vegyipar, amelyen ma a fejlett országok ipari szintje megítélhető, még mindig gyenge Latin-Amerikában. Fejlődésük ellenére ezeknek az országoknak gépekkel, gépi felszerelésekkel sok más fontos ipari termékkel (acéllal, színesfémekkel, műanyagokkal, vegyszerekkel) való ellátása importjuktól függ.

A fejlődés viszonylagosságára jól rávilágít a következő példa: A második világháború kitörésekor Argentína összes nemzeti termelésének értéke na-

Digitized by Google

gyobb volt, mint Kanadáé, s a lakosságának életszínvonala is magasabb volt, mint a kanadaié. 1967-ben Argentína exportjának értéke 1 milliárd 700 millió dollár volt (1970-re 2 milliárdos export a cél). Kanadáé azonban már elérte az évi 8 milliárdot. Argentína egyhelyben topogására célozva, egy argentín közgazdász kijelentette: „Mi vagyunk az egyetlen nem fejlődő ország."

A hazai piac kiterjesztését a mezőgazdaságban meglevő feudális viszonyok is akadályozzák. A földtulajdonosok 1,3 százalékát alkotó nagybirtokosoknak a tulajdonában van a megművelt földterület 72 százaléka. A mezőgazdasági lakosság több mint 80 százaléka földnélküli paraszt. A munkaerő olcsósága miatt (a legmagasabb napszámbér 60 amerikai cent) a feudális nagybirtoknak nem érdeke a gépesítés. A nagybirtok-rendszer a felelős azért, hogy a mezőgazdaság nem tart lépést a lakosság évi 3 százalékos növekedésével. Az ENSZ latin-amerikai gazdasági bizottságának megállapítása szerint 1950 és 1964 között az egy főre eső mezőgazdasági termék és állatállomány 24 százalékkal csökkent.

Fékezi a belső piac kiterjesztését az alacsony életszínvonal és az alacsony vásárlóerő. Egy másik negatív tényezője az iparfejlődésnek: a szakmunkások, mérnökök és technikusok hiánya. Nyugat-Németországban minden 10 ezer lakosra 70, Franciaországban 62 mérnök jut, de Brazíliában és Mexikóban csak 7, El Salvadorban pedig 3, Peruban az iparban alkalmazottaknak több mint fele szakképzetlen. Ezeknek és bizonyos más tényezőknek tulajdonítható a termelékenység viszonylag alacsony volta. Egy észak-amerikai munkás például 1961-ben 11 ezer dollár értéket termelt, egy latin-amerikai pedig csak 2200 dollárt. A latin-amerikai országok — nemzeti burzsoáziájuk és a haladó erők nyomására — iparosítással próbálták legyőzni elmaradottságukat, megteremteni gazdasági függetlenségük alapjait. A külföldi monopoltőke azonban saját pozícióinak megerősítésére aknázta ki ezt. 1949-ben a földrész gyáriparában az amerikai magánberuházások összege az összes beruházásokénak csupán 14 százalékát tette ki, 1965-ben pedig már 29 százalékát. Kozmetikázott adatok szerint is a külföldi tőke ellenőrzi e földrész iparának 40 százalékát.

Sokan azzal érvelnek, hogy Latin-Amerikának szüksége van amerikai tőkére gazdaságának fejlesztéséhez. A monopoltőke azonban nem a fejlesztés, hanem a profitszerzés eszköze. 1950 és 1964 között az USA a déli köztársaságokból kb. 10 milliárd dollár nyereséget szivattyúzott ki, holott a valóság az, hogy Latin- Amerikában is megvolna a szükséges tőke. Hiszen a második világháború óta a latin-amerikai oligarchák és kapitalisták legalább 25 milliárd dollárt exportáltak más térségekbe. *Pérez Jiménez* venezuelai, *Batista* kubai, *Trujillo* dominikai diktátor fejenként negyedmilliárd dollárt helyezett el külföldi bankokban. De az elvándorlás fontosabb oka, hogy az amerikai monopoltőke emigrációra kényszeríti a gyengébb hazai tőkét, magának kaparintva meg a legjövedelmezőbb vállalkozásokat. Az ENSZ latin-amerikai gazdasági bizottságának becslése szerint az Egyesült Államokba és a svájci bankokba évenként másfél milliárd dollárt utalnak át e földrészről.

A társadalmi szerkezet változása

A gazdasági átalakulás a társadalmi szerkezet megváltozásával is együttjárt. A 250 milliónyi lakósú földrészen a városi proletáriátus létszáma 15 millió körül mozog, a bérből és fizetésből élőké együttesen 30 millióra tehető, s a mezőgazdaságban dolgozó proletárok és félproletárok számát 15 millióra becsülik. A lakosság fele a városokban él (a háború előtti 35 százalékkal szemben). A feudális kötöttségektől való szabadulás vágya nagyban hozzájárul a földnélküli parasztok városba vándorlásához. A munkaalkalmak létesítése azonban nem tart lépést a felnövekvő nemzedék (a lakosság fele 20 éven aluli) és a vá-

Digitized by Google

rosba költözők létszámával, s ezért ezek egy része a munkanélküliek tartalékhadseregét gyarapítja; számuk hozzávetőleg 6,5 millió. A munkásosztály szervezettsége viszonylag magas fokú. Minden országban van kommunista párt. (Tagjaik száma összesen meghaladja a 350 ezret.) E pártoknak nagy befolyásuk van a szakszervezeti mozgalomra. A kommunista eszme népszerű a diákok között. Sok neves művész és tudós kommunista.

A munkásság létszámának megnövekedése kapcsán beszélni kell azokról a tényezőkről is, amelyek időlegesen negatívan hatnak. A proletariátus új osztagai könnyen válnak a reformista burzsoázia vagy az imperialistabarát oligarchikus rendszerek demagógiájának áldozataivá, s kerülnek a reakció befolyása alá. Kedvezőtlenül hat az a körülmény is, hogy a proletariátus a többszörösen nagyobb létszámú félproletár, lumpenproletár és kispolgári tömegek között fejlődik. A nagybirtokról a városba érkező és ott munkát találó parasztok úgy érzik, hogy előző állapotukhoz képest megjavul a társadalmi és gazdasági helyzetük, hogy végrehajtják a maguk egyéni forradalmát. De másrészt e réteg tagjai, ha körülményeik ismét romlanak, könnyen a politikai kalandorok áldozatává válhatnak, mert nincsenek munkásmozgalmi tapasztalataik.

A szakszervezeti tagok létszáma mintegy 30 millió. Vezetésük megoszlik a kereszténydemokraták, a szocialisták és a kommunisták között; Argentínában nagy befolyása van a peronista mozgalomnak. Az amerikai Központi Hírszerző Ügynökség (CIA) az AFL—CIO nemzetközi osztályán keresztül 45 ezer szakszervezeti ügynök segítségével törekszik a latin-amerikai szakszervezetek befolyásolására. Ezek az ügynökök szerepet játszottak *Goulart* brazil elnök megbuktatásában (1964-ben), az 1963 márciusi guatemalai puccsban, az 1965-ös dominikai intervencióban és a *Cheddi Jagan* brit-guayanai miniszterelnök megdöntésére szított 80 napos általános sztrájkban (1963 tavaszán).

Az agrárproletárok és a parasztok szervezése a legtöbb országban ebben az évtizedben kezdődött meg, a munkásmozgalom segítségével. A munkás-paraszt szövetség megteremtése azonban a legtöbb országban ezután megvalósítandó politikai feladat.

A kubai példa

A kubai forradalom győzelme nagy megújulást hozott a földrész antiimperialista függetlenségi harcában, s eloszlatta azt a mítoszt, hogy az Egyesült Államok szomszédságában nem történhet mélyreható társadalmi átalakulás. A kubai nemzeti függetlenségi harcot a forradalmi értelmiség indította meg, fegyvereseinek zömét pedig az amerikai tulajdonban levő ültetvényeken meglehetősen koncentrált és proletarizálódott parasztok alkották. E forradalom győzelme arra ösztönözte a latin-amerikai baloldali mozgalmakat, hogy következtetéseket vonjanak le belőle saját országukra, saját harcukra vonatkozóan. Kuba lényegében ugyanazokkal a társadalmi és gazdasági bajokkal birkózott meg sikeresen, rövid idő alatt, amelyek az egész földrészre általában jellemzők. Megszüntette az írástudatlanságot, a munkanélküliséget, bevezette a társadalombiztosítást, kisajátította az 1 milliárd dollár értékű amerikai tulajdont, és saját kezébe vette sorsának intézését.

A kubai forradalom tapasztalatait az 1962 februárjában megfogalmazott II. Havannai Nyilatkozat így összegezi: „Ha Amerika nem elég fejlett országaiban a munkásosztály általában véve viszonylag kicsiny is, van egy másik társadalmi osztály, a parasztság, amely embertelen körülmények között él, s olyan potenciális erőt alkot, amelynek a munkások és a forradalmi értelmiségiek vezetésével döntő jelentősége van a nemzeti felszabadító harcban." A nyilatkozat megállapítja, hogy a parasztság, amely a lakosság többségét alkotja, rosszabbul

Digitized by Google

él, mint a munkásság, továbbá, hogy az uralkodó osztályok fegyveres erői, amelyek a városokban elfojtják a forradalmi megmozdulásokat, tehetetlenek, amikor a parasztok partizán-alakulataival kerülnek szembe. A nyilatkozat szerint a munkásosztály és a városi tömegek csak akkor döntik el a csatát, amikor a kis csoportok kezdeti harca már erőre kap és a régi rend kezd széthullni.

A gyarmati gazdasági és társadalmi rendszer felszámolására tett intézkedések gyors eredménye nem maradt hatás nélkül Latin-Amerikában, ahol elsősorban e tapasztalatokat tekintették általános érvényűnek.

A „Szövetség a haladásért" program

Miután Kuba a szocializmus útjára tért, az Egyesült Államok megpróbálta előbb azt, hogy térdre kényszerítse, majd hogy elszigetelje, elsősorban Dél-Amerikától, végül pedig, hogy elpusztítsa. De tett más intézkedést is. Féltve neokolonialista birodalmát a vonzó példa hatásától, *Kennedy* elnök meghirdette a „Szövetség a haladásért" elnevezésű politikát. Ez a Latin-Amerika egy lakosára jutó évi termelésnek 2,5 százalékos növekedését irányozta elő. E program ismerte el először a földrész „ésszerű iparosításának" szükségességét; előirányozta az adórendszer reformját, a közoktatás fejlesztését, a közszolgáltatások és a táplálkozás megjavítását.

Bár a program új taktikai elemeket is tartalmazott, kezdettől fogva pontosan meg volt vonva a határa. Az Egyesült Államok nagy tőkebefektetéseit és gazdasági pozícióit akarta biztosítani, s továbbra is függő helyzetben tartani Latin-Amerikát. A program gyakorlatilag humanitárius jellegű akciókra korlátozódott: lakás- és iskolaépítésre, egészségügyi intézmények létesítésére adtak támogatást. Szóba sem került, hogy az állam égisze alatt végrehajtandó iparosításhoz nyújtsanak hitelt.

A forradalom kisiklatását, a radikális intézkedések elhárítását célzó Kennedy-féle javaslatok az amerikai tőkések támogatására és a latin-amerikai uralkodóosztályok együttműködésére épültek. Kennedy elnök nyíltan kijelentette: „Ha nem segíthetünk a szegények sokaságán, nem tudjuk megmenteni a kevés gazdagot sem."

Sem az oligarchák, sem az amerikai monopolisták nem voltak azonban hajlandók még e korlátozott program őszinte támogatására sem. Az amerikai kongresszus is korlátozta a hiteleket, és szíve szerint a monopóliumok régi politikáját támogatta. A Pentagon, az amerikai hadügyminisztérium, a biztonság kedvéért készenlétben tartotta a „gorillák"-nak nevezett, puccsra kész katonai vezetőket. Ezek a militarista körök egy-egy évben több juttatást kaptak a Pentagontól, mint a földrész kormányai a „Szövetség a haladásért"-alapból. De a program ellen szegültek az egyes országok oligarchái is. A leghevesebb ellenállást a javasolt agrárreform keltette.

Talán az első pillanatra furcsának tűnik, de tény, hogy a földreformnak az amerikai magántőke is ellensége (nemcsak a közép-amerikai, „banánköztársaság"-nak nevezett államokban, amelyekben az amerikai United Fruit gyümölcskonszernnek óriási birtokai vannak). A félelem azzal magyarázható, hogy e követelés kielégítése precedensként hatna általában az amerikai tulajdon kisajátítására.

Frey chilei elnök, aki e program végrehajtására talán a legalkalmasabb személynek látszott a latin-amerikai vezetők közül, a *Foreign Affairs* című, az amerikai külügyminisztériumhoz közelálló folyóirat 1967 áprilisi számában „Utat tévesztett Szövetség" címmel mérleget vont e vállalkozásról. „Elérte-e céljait a Szövetség? Megőrizte-e a demokráciát, és segítette-e lényeges változások

Digitized by Google

végrehajtását? Sajnos, a válasz negatív, a Szövetség nem érte el a várt sikert. Nem mondható, hogy 1961 óta konszolidálódtak a demokratikus rendszerek Latin-Amerikában. Ellenkezőleg, különböző erők fenyegették a demokratikus kormányokat: vagy arra törekedve hogy megdöntsék őket, vagy arra, hogy megakadályozzák programjuk végrehajtását. Strukturális reformok sem következtek be a várt mértékben ... Nem következett be a latin-amerikai gazdasági haladás politikai és társadalmi alapjainak megerősödése."

A „Szövetség a haladásért" neokolonialista vállalkozása hozott némi eredményt Washington szempontjából, mert illúziókat keltett a nemzeti burzsoázia és a kispolgárság köreiben, s akadályozta a haladó erők egységének megteremtését. Ez az időszak azonban nem tartott sokáig. Kitűnt, hogy az amerikai kormány a zsarolás eszközéül használja a segélyt, s azoknak juttatja, akik Kubaellenes intézkedéseit támogatják. Néhány év alatt beigazolódott, hogy a „Szövetség a haladásért" nem orvosolta a földrész gazdasági és társadalmi bajait. Egyre többen ábrándultak ki belőle és fordultak el tőle, s ismét magasra csapott az amerikaellenes nacionalizmus hulláma.

Johnson azt mondotta ugyan hivatala átvételekor, hogy folytatni akarja elődje latin-amerikai politikáját, de hamarosan szakított ezzel. Amerikai segédlettel, reakciós katonai puccsal távolítottak el több haladó kormányt. Johnson elnök 1964 áprilisában nyíltan üdvözölte a *Goulart* brazil elnököt megbuktató tiszteket. Ezzel a katonai államcsínnyel Latin-Amerika legnagyobb s egyik kulcsfontosságú országában jött létre olyan diktatúra, amely akadályozza a demokratikus mozgalom fejlődését.

1966 júniusában a földrész egy másik nagy országában, Argentínában történt katonai államcsíny. Ezt megelőzően a munkásosztály és a demokratikus erők a politikai szabadságjogok helyreállítására kényszerítették az *Illia*-kormányt. Az elnök államosította az olajipart, engedélyezte a kommunista párt és más demokratikus szervezetek legális tevékenységét. Az 1965—66-ban tartott nyolc tartományi választáson hétből a peronisták kerültek ki győztesen (előzőleg tíz évig nem indulhattak jelöltként). A reakciós tisztikar ekkor elérkezettnek látta a cselekvés idejét, s diktátori posztra juttatta *Ongania* tábornokot. Ennek első teendője a parlament és a politikai pártok feloszlatása volt. A katonai hatalomátvétel óta kitűnt, hogy Ongania sem tudja megakadályozni az osztályellentétek éleződését és elnyomni az Általános Munkásszövetség milliós sztrájkjait. Merénylet a demokrácia ellen az a kommunistaellenes törvény, amelyet a tábornok-elnök nemrég fogadtatott el.

Washington úgy tekint a brazil és az argentín katonai klikkre, mint fő szövetségeseire a földrészen való „rendteremtésben". Azok a szomszédos országok, amelyeknek polgári kormányai ellen ez a fenyegetés irányul, meg is kapták a figyelmeztetést, a határuk közelében rendezett hadgyakorlatok formájában. A szélső jobboldali militarista puccs a fő veszély, nem pedig a „kommunista behatolás" — így fogalmazták meg véleményüket Bogotában 1966 augusztusában Chile, Kolumbia, Venezuela államfői, s Ecuador és Peru elnökének személyes képviselői.

A kubai forradalom óta a földrészen csak a dominikai népi erők 1965 áprilisi felkelésének sikerült teljes mélységében áttörnie a helyi reakció védelmi vonalát, igaz, csak néhány napra. Előzőleg Trujillo három évtizedes zsarnokságát nyögte az ország, majd amikor az amerikaiaknak túlságosan terhessé vált a véreskezű diktátor, a CIA közreműködésével a dominikai hadsereg tábornokai 1961-ben meggyilkolták őt. A választásokig terjedő interregnumot arra használta fel az Egyesült Államok Szövetségi Nyomozó Irodája (FBI), hogy eltávolítsa az országból a baloldali ellenzéket. Az 1962 decemberi választásokon *Juan Bosch*

Digitized by Google

került az elnöki posztra, őt azonban hét hónappal hivatalba lépése után a régi rezsimtől átvett katonai vezetők megbuktattak, azzal a jelszóval, hogy „eladta magát a kommunistáknak" — mert programjában a földreform és Trujillo hívei összerabolt vagyonának elkobzása szerepelt.

Nőttön nőtt az elégedetlenség az oligarchia uralmával szemben. A Bosch elnök visszatérését követő alkotmányos mozgalom élére liberális gondolkodású fiatal tisztek álltak. Azok a csapatok, amelyek *Wessin* tábornok vezetésével az oligarchikus rendszert védelmezték, 1965 áprilisában katonai vereséget szenvedtek. Ekkor a következő szövegű, rejtjelezett távirat érkezett az Egyesült Államok Santo Dimingo-i nagykövetségétől Washingtonba: „Kis rókák — vörösek is — csipegetik a szőlőfürtöket. Jó szüret a helyi kedvezőtlen kilátások miatt nem biztosítható... erőfeszítéseink csökkentése, vagy a cselekvés elmulasztása ecetessé tenné borunkat."

A nagykövetség „dokumentuma" szerint, amelyre Johnson az amerikai fegyveres beavatkozást megindokolva hivatkozott, „a lázadók között 58 ismert kommunista és castroista vezető van". Később azonban bebizonyosodott, hogy ezek közül egyesek nincsenek az országban, mások halottak, vagy soha nem is léteztek. De a nagy propaganda-hírveréssel egyidőben 22 ezer amerikai katonát partra tettek Dominikában. Szóval a „vörös róka" meséje hazugság volt — de az Egyesült Államok közvetlen fegyveres intervenciója megmentette a reakciós rendszert Dominikában.

A kommunista pártok tevékenysége

Amikor az ötvenes évek közepén Latin-Amerikában és nemzetközi méretekben is újra fellendült a függetlenségért és a demokráciáért küzdő mozgalom, az üldözött és a negyvenes évek végén illegalitásba kényszerített kommunista pártok, befelé fordulásukat leküzdve, tévedéseiket korrigálva, a hazafias tömegmozgalom megszervezésén kezdtek munkálkodni.

A *chilei* kommunisták a szocialistákkal szövetségben népfrontot hoztak létre, mert arra a következtetésre jutottak: megvan a lehetősége annak, hogy demokratikus választási rendszer esetén békés úton hatalomra jusson egy hazafias politikát folytató népfront-kormány. Ezért „balról" a forradalomról való lemondással vádolták a chilei kommunistákat. De akik így vélekednek, azok nem veszik tekintetbe a chilei kommunista tömegmozgalom eredményeit és figyelmen kívül hagynák, hogy ha a helyzet nem indokolja a fegyveres harcot, vagy nem értek meg rá a feltételek, akkor a fegyveres mozgalomhoz való ragaszkodás elszigetelné a pártot a tömegektől.

„Van békés és van nem békés út és mindegyik útnál még sokféle forma lehetséges. A forradalmárok nem választhatják meg önkényesen a hatalom megszerzésének egyik vagy másik útját, egyik vagy másik formáját, hanem csak azt az utat és azt a formát keresik meg, amely az adott körülmények között kínálkozik" — állapította meg *Corvalan*, a Chilei KP főtitkára. Az 1964 szeptemberi választásokon a népfront mögött csaknem egymillió szavazó sorakozott fel. Az oligarchia, hogy megmeneküljön a népfront győzelmétől, saját szavazóit is Frey kereszténydemokrata jelöltre szavaztatta. A reformprogrammal fellépő Frey haladó intézkedéseit a népfront is támogatja, de bírálja hibáit és következetlenségeit. A kommunisták harcba hívták a tömegeket a reformkövetelésekért, és 1967 tavaszán, a községtanácsi választásokon már le lehetett mérni népszerűségének hanyatlását, pártjának polarizálódását. A kereszténydemokrata baloldal a szocialistákkal és kommunistákkal való együttműködés mellett foglal állást, és ezt kívánják a radikális párt leghaladóbb csoportjai is. Az együttműködő kom-

Digitized by Google

munisták és szocialisták tehát egy évtized alatt erős népfrontmozgalmat szerveztek Chilében, alig két és fél évvel Frey hivatalba lépése után le tudták leplezni az elnök reformista politikáját, és újabb rétegeket nyertek meg a népfront-politikának.

Az Argentín KP állásfoglalása szerint *Argentínában* is a proletariátus és a néptömegek fogják megoldani a forradalmi helyzetet. A párt jelszava: „A tömegek akciói útján — a hatalom meghódítása felé". A párt nem zárja ki annak a lehetőségét sem, hogy erőszakra lesz szükség, főképp azonban a változások megvalósítására képes egységes erő fejlesztésével és tömörítésével foglalkozik, mert mint megállapítja: „E nélkül az erő nélkül nem érhetünk el semmit, sem békés, sem erőszakos úton. Rendszerint mechanikusan szembeállítjuk a partizánmozgalmat, mint erőszakos utat, a tömegek mozgalmával, mint békés úttal. A tömegek mozgalma, mint erő, mindenkor erőszakba ütközik, s maga is erőszakot alkalmaz. A tömegek mozgalma nem passzív."

A párt elutasítja azt az elméletet, amely szerint a partizánmozgalom helyettesíti a pártot. A pártot állandó, fő és döntő tényezőnek tekintik, és kiemelik a proletariátus vezető szerepét. Az argentin kommunisták elismerik, hogy a küzdelemben más osztályok és társadalmi rétegek is kiemelkedhetnek, s előfordulhat, hogy ezek fontos harcot kezdenek. De — kivált olyan országban, mint Argentína, ahol a lakosság 65 százaléka városlakó, s csaknem egyharmada a fővárosban és külvárosaiban helyezkedik el — a proletariátus az az erő, amely a változások irányát eldönti és a változásokat véghez viszi.

A *Costa-Rica-i* parlament 1967. szeptember 7-én elhatározta, hogy az ország kilép a Közép-Amerikai Védelmi Tanácsból. (A „Közép-Amerikai NATO" néven ismert szervezetet 1961-ben a Pentagon kezdeményezésére alaptották, azzal a feladattal, hogy a nicaraguai, hondurasi, el-salvadori és guatemalai demokratikus erőket megfékezze.) Lehet, hogy a bejelentés váratlan, de az ország haladó erői elég erősek arra, hogy rákényszertsék akaratukat az uralkodóosztályra.

A partizánharcok hol egyik, hol másik latin-amerikai országban robbantak ki a kubai forradalom győzelme után. Ez a harci forma azonban már jóval előbb is megvolt itt. A leghosszabb története a *kolumbiai paraszt*-partizánok küzdelmének van. 1948-ban *Gaitán*, baloldali liberális politikusnak, a főváros polgármesterének meggyilkolása öldöklő háborút indított el a liberális és konzervatív párt között, s ez csakhamar polgárháborús méreteket öltött. Ebben az időben jöttek létre — az elszabadult banditizmus elleni védekezésül — a paraszti fegyveres önvédelmi szervezetek. (A gyilkosságok áldozatainak számát 2—300 ezerre becsülik.) Ezek az önvédelmi szervezetek váltak partizáncsoportokká, amikor a kormány hadjáratot indított lefegyverzésükre. A partizánok elleni hadműveletekben 1960 óta amerikai tanácsadók is részt vesznek, s a hadjárat 30 milliós költségét a „Szövetség a haladásért" alap fedezi. A Kolumbiai Kommunista Párt 1966 januári kongresszusa határozatában hangoztatja: „Megnyílt Kolumbiában egy eredeti forradalmi út, amely a tömegharc összes módszereinek és formáinak felhasználásán alapul." *Gilberto Vieira* elvtárs, a párt főtitkára, 1967 nyarán adott interjújában a gerillaharcok növekvő jelentőségéről beszélt, de megállapította, hogy jelenleg nem ez a harc fő formája; a nép nagy többsége a tömegharc és a tömeges akciók más formáit követi.

Venezuelában 1962 nyarán bontakozott ki a partizánmozgalom. Fő erőként részt vett benne az évekkel azelőtt betiltott Venezuelai Kommunista Párt és a Baloldali Forradalmi Mozgalom. Két év óta azonban vita folyik a partizánmozgalom helyzetének és szerepének megítélése körül. A kommunisták elemzése

Digitized by Google

szerint a partizánharc kezdetének időpontjában rohamosan érlelődött a forradalmi helyzet, és fejlődésének tetőpontján Venezuela szövetségi államainak a felére terjedt ki ez a küzdelem. 1963-ban azonban megváltozott a harc politikai és gazdasági háttere, normalizálódott az ország gazdasági élete, a forradalmi erők pedig elszigetelődtek.

A párt Központi Bizottságának plenáris ülése 1967 április végén határozatot hozott, amelyben megállapította, hogy „átmenetileg felfüggesztve a fegyveres akciókat, és a demokratikus ellenzék erőinek átcsoportosítása céljából a széles körű szövetség politikáját helyezve előtérbe, részt kellett volna venni az 1963 decemberi választásokon." Ily módon vereséget lehetett volna mérni a kormánypártra. E választások után nyilvánvalóvá vált az erőviszonyok megváltozása, a felkelés feltételei pedig még kedvezőtlenebbekké váltak.

Az áprilisi plénum nem minősítette Venezuela szempontjából elavultnak a partizánharcot, mint a fegyveres harc egyik sajátos formáját, de rámutatott arra, hogy a mai körülmények között a falusi körzetekben folyó partizánharcot minősíteni a forradalmi harc fő formájának annyit jelentene, mint mechanikusan átvenni olyan tapasztalatokat, amelyek másutt sikerhez vezettek ugyan, de jelenleg Venezuelában nem megfelelők. Az ország lakosságának 75 százaléka városokban él, radikális beállítottságú, és korunkban a nagy politikai konfliktusok a városokban keletkeztek és oldódtak meg. Ezt igazolják az 1958-as januári események is, amikor a nép a kommunista párt vezetésével elsöpörte *Jiménez* ezredes katonai diktatúráját. A plénum fontos politikai követeléseket hirdetett meg, hogy megteremtse a feltételeit „a progresszív nemzeti és demokratikus átalakulásnak". E mozgalom megteremtése érdekében határozta el: részt vesz a következő elnökválasztási kampányban, hogy megakadályozza a reakciós *Caldera* kereszténydemokrata párti jelölt győzelmét, bár Venezuela fő problémái, a függetlenség kivívása és az elmaradottság felszámolása, nem érhetők el választások útján. „Csakhogy ezek a célok nem érhetők el fegyveres úton sem, ha a népi mozgalomban nem sikerül olyan fellendülést elérni, amely biztosítja a kellő támogatást és a forradalmi ütközetekben való részvételt, és ha nem tudjuk »megérlelni« azokat a feltételeket, amelyek elengedhetetlenek a döntő forradalmi akciók napirendre tüzéséhez" — mondja a plénum határozata.

Bolívia hős munkásosztálya a vezető ereje az 1952-ben, 1964—65-ben és 1967-ben kirobbant fegyveres forradalmi harcoknak. 1952-ben a bányászok, az indián parasztok és az értelmiség fegyveres harca elsöpörte a katonai juntát és hatalomra juttatta *Victor Paz Estenssoro* kispolgári Nemzeti Forradalmi Mozgalmát. Államosították az ónbárók bányáit és földhöz juttatták az indián parasztokat. A munkásság beleszólhatott a bányák ügyeinek intézésébe. A következő 10—12 évben azonban a forradalom visszafejlődött. A kormány meghajolt azok előtt a követelések előtt, amelyeket az amerikaiak és a nyugatnémetek kölcsöneik feltételéül szabtak. Az uralkodó párt balszárnya leszakadt a pártról, miután a munkásokat kiszorították a bányák igazgatásából és a „nem gazdaságos" bányák bezárásával ezrek váltak munkanélkülivé. Üldözni kezdték a baloldali politikai pártok és szakszervezetek vezetőit. 1964 novemberében katonai puccs megdöntötte a kormányt, amely nem tudott leszámolni a népi erőkkel. Az ország történetében ez volt a 180. puccs.

A tavaly tavasszal kirobbant fegyveres partizánharcokban részt vesz a kommunista párt és több más ellenzéki párt is. A harc tömegbázisát a bányászok adják... Egyesek úgy vélekednek, hogy ez a harc Bolíviából tovább terjedhet a szomszédos Argentína, Paraguay, Brazília és Peru határain túlra. *Ongania* argentin és *Strossner* paraguay-i diktátor lezáratta a határokat és fegyveres támogatást ígért *Barrientos* bolíviai diktátornak. Az amerikaiak is nagy katonai segélyben részesítik a kormányt, fegyvereket szállítanak, technikai ta-

Digitized by Google

nácsadókat küldenek, és Fort Bragg-ben bolíviai tiszteket képeztek ki a partizánok elleni háborúra. *Aldo Flores*, a Bolíviai KP Politikai Bizottságának a tagja kijelentette, hogy a párt pozitívan értékeli a partizánharcot, de semmiképpen sem tartja a harc egyetlen, vagy fő formájának. A párt minden harci formát fel akar használni. Most fontos politikai céljuk a kommunistáknak minden hazafias és imperialistaellenes erő összefogása, a Nemzeti Felszabadítási Front erősítése.

Guatemala népe 1950-ben egy Latin-Amerikában szokatlanul tisztességes választáson *Arbenz Guzmant* választotta elnökké. Ő kihívta az amerikaiak és a hazai reakció haragját azzal, hogy fel akarta osztani a nagybirtokokat. (A föld 98 százaléka 142 család és az United Fruit tulajdonában volt.) Rendszerét 1954-ben amerikai támogatással, a CIA közreműködésével, *Armas* guatemalai ezredes megdöntötte. Bár a diktátort 1957-ben meggyilkolták, a következő évekre a reakció uralma nyomta rá bélyegét. 1966 nyarán Guatemalában véres katonai diktatúra után az úgynevezett Forradalmi Párt (kispolgári, mérsékelt baloldali) jelöltjének elnökké választásával (30 százalékos részvétellel) különös helyzet alakult ki. *Július Cesar Méndez Montenegro* elnök hivatalba lépésével formálisan alkotmányos időszak kezdődött, de a valóságos hatalom a reakciós katonatisztek kezében van. Ezek arra törekszenek, hogy felszámolják az 1962-ben megkezdődött partizánmozgalmat. Kezdeményezés történt a partizánok és a kormány közötti tárgyalásokra, de a jobboldali militarista vezetők nyomására a tervezett amnesztia-rendeletből végső megfogalmazásában olyan ultimátum lett, amelyet a partizánok mint elfogadhatatlant elutasítottak. A kormányt állandóan fenyegeti a puccs veszélye, és a népi erők úgy érzik, hogy a súlyos elnyomás közepette csak a fegyveres út stratégiájával lehetséges megvalósítani a forradalmat.

A múlt években alig volt olyan latin-amerikai ország, amelyben nem folytak csatározások. Nem együkről kiderült, hogy lelkes, de a harc fontos szabályait nem ismerő fiatalok vállalkozása volt, amely elszigetelődött a lakosság támogatásától. Egy-egy vereség demoralizálólag hatott, és csökkentette a jól előkészített, szervezett fegyveres harc hatékonyságába vetett hitet is.

Szabály, hogy a forradalmároknak állandóan elemezniük kell minden változás hatását a küzdelem körülményeire. Ezt a megállapítást meggyőzően igazolja a *perui* példa. Az ország déli részén a földbirtokosok el akarták venni kávécserjével beültetett területüket a paraszt bérlőktől, akik nyolc évig támogatták a partizánmozgalmat. A parasztok a cuzco-i szakszervezetekhez és az egyetem baloldali diákjaihoz fordultak segítségért. Miután a parasztok elűzték az ellenük vezényelt rendőröket, a kormány kénytelen volt elismerni a területre való jogukat, s azt is, hogy bérletükért nem tartoznak többé évi 120 napi robottal a földesúrnak. A parasztokban ezután olyan illúzió ébredt, hogy a kormány földreformot tervez. Egyszerre „kormánypártiakká", konzervativakká lettek, és évek múltán látták csak be, hogy áltatták magukat.

A havannai értekezlet

A földrész közös ellenség elleni felszabadító harcában részt vevő forradalmi erők szervezeti egységének létrehozása, közös stratégiájuk kidolgozása, szolidaritásuk megteremtése igen nagy jelentőségű lenne. Ennek kialakítása céljából ült össze Havannában a Latin-Amerikai Szolidaritási Szervezet már említett első értekezlete. A megbeszélésen Argentína, Bolívia, Brazília, Chile, Costa-Rica, a Dominikai Köztársaság, Ecuador, Guadelupe, Guatemala, Guayana, Guayana-Cayena, Haiti, Honduras, Kolumbia, Kuba, Martinique, Mexikó, Nicaragua, Panama, Paraguay, Peru, Puerto-Rico, Salvador, Surinam, Trinidad-Tobago, Uruguay és Venezuela nemzeti bizottságai vettek részt. (Jamaicában a különösen nehéz helyzetre való tekintettel nem tudták megteremteni a nemzeti

Digitized by Google

bizottságot.) E bizottságok csaknem száz forradalmi vagy „feltehetően forradalmi" szervezetet tömörítenek. Az értekezleten 23 kommunista párt képviseltette magát: nem vett részt a venezuelai, az argentin, a brazil és az ecuadori kommunista párt. A tanácskozás munkájában „személyesen meghívottak" is részt vettek.

A Tricontinental című lap áprilisban nyilvánosságra hozta — az azóta hősi halált halt — *Che Guevarának* a konferenciához intézett üzenetét. Ennek lényegét következő mondata foglalja össze: „Latin-Amerika, amely a legutóbbi időben nem nagy szerepet játszott a felszabadító harcokban, most egyre jobban hallatja szavát és a kubai forradalom egyre jelentősebb feladatot állít elé: hozzon létre egy második vagy harmadik Vietnamot, vagy a világ második és harmadik Vietnamját." Guevarát távollétében az értekezlet díszelnökévé választották.

A latin-amerikai forradalom stratégiájáról elfogadott határozatok főbb megállapításai a következők: Latin-Amerikában jelenleg nincs lenini értelemben vett forradalmi helyzet; elsősorban a szubjektív feltételek hiányoznak. A forradalmárok feladata a szubjektív tényezők érlelődésének segítése, s ennek legjobb módszere a fegyveres harc. A forradalom a földrész országainak döntő többségében majdnem kizárólag csak fegyveres úton győzhet. Fő formája a mezőgazdasági vidékeken vívott gerillaháború. E következtetésnek az az álláspont az alapja, hogy „a korszerű háborúban a hivatásos hadseregek rendelkezésére álló eszközök és a városi lakosság megmozdulásainak elfojtásában szerzett tapasztalatok erősen megnehezítik az olyan forradalmi mozgalmak kibontakozását, amelyek képesek arra, hogy kizárólag a városokban megvívott tömegharc útján megszerezzék a hatalmat." A forradalmi fegyveres harcot élcsapatok vezetik. Ez a megjelölés azonban nem állandó cím, hanem mindig a legkövetkezetesebb antiimperialista, fegyveres harcot folytató forradalmi erőket illeti meg. Az élcsapat tehát a partizánmozgalomban testesül meg. A záróhatározat megállapítja, hogy a latin-amerikai forradalmi mozgalomnak a marxizmus—leninizmus elvei mutatnak irányt. Egy másik határozat szerint a munkásosztály szerepe az, hogy bevigye ideológiáját a vidéken folyó partizánharcokba és a városban folytassa a maga sajátos küzdelmét. Az egyes országokban folyó szabadságharcokat a kontinens-méretű küzdelem részeiként kell felfogni. Egyik nép harcát nem lehet elválasztani a másikétól. A szolidaritás leghatásosabb formája az, ha a harc minden országban kibontakozik. Ez megosztja az imperializmus erejét és megakadályozza abban, hogy egyetlen nép, egyetlen forradalma ellen támadjon.

Fidel Castro megállapította záróbeszédében, hogy a tanácskozáson nagy vita, ideológiai harc folyt. Egyes kispolgári forradalmárok nagyfontosságú kérdések elemzésében szubjektivista, nacionalista álláspontra helyezkedtek, vagy „ultraforradalmi" nézeteket hangoztattak.

Néhányan támadták a szocialista országokat azért, mert kereskedelmi, illetve műszaki és pénzügyi kapcsolatokat tartanak fenn egyes latin-amerikai országokkal, és ezzel — állításuk szerint — „akadályozzák" a forradalmat. Ez mesterségesen konstruált téma, amelynek semmi köze sincs a forradalmi mozgalmak fejlődéséhez. A partizánharcokban két évtizede részt vevő Kolumbiai Kommunista Párt hosszú évek óta vallott jelszava: „Gyümölcsöző kapcsolatokat a szocialista országokkal!" Nemcsak a kommunisták, hanem az egész kolumbiai nép is arra a meggyőződésre jutott, hogy még az a korlátozott és rendszertelen kereskedelem is előnyös Kolumbia számára, amelyet az ország a szocialista országokkal folytat. *Vieira* elvtárs, a Kolumbiai KP főtitkára, egy nyilatkozatában azt mondta, hogy a szocialista országokkal való normális viszony fellendítené a

Digitized by Google

kereskedelmet, és bár nem ez a megoldása az ország strukturális válságának, javítana a nép állapotán és csökkentené az Egyesült Államok monopolhelyzetét az ország külkereskedelmében. A Bolíviai KP, amely szintén részt vesz a partizánharcokban, úgy véli, hogy a szocialista műszaki segítség elfogadása megszüntethetné az idegen monopóliumok túlsúlyát a gazdaság kulcságazataiban.

Francisco Prada, venezuelai partizánvezető, azért támadta a Venezuelai Kommunista Pártot, mert előbb ismertetett állásfoglalásával felfüggesztette a partizánharcban való részvételét.

Az értekezletet megelőzően *Corvalan*, a Chilei KP főtitkára, cikkben elemezte a latin-amerikai forradalmi antiimperialista erők szövetségének kérdéseit, a forradalmi proletariátus és a kispolgári forradalmárok együttműködését. „Azok között a forradalmi áramlatok között, amelyek egyrészt a proletariátus soraiban, másrészt a kispolgárság körében kifejlődnek, az egység és a harc kapcsolata áll fenn. Sok tényező egyesíti őket, de nem kevés meg is osztja. A kispolgári alapon keletkező forradalmi áramlat rendszerint lebecsüli a proletariátust és a kommunista pártokat, hajlamosabb a nacionalizmusra, a kalandorságra, a terrorizmus,ra és olykor az antikommunizmust és a szovjetellenességet is megtűri. Könnyebben esik kétségbe és szubjektivizmusba is. Mindazonáltal forradalmi áramlat, amellyel kapcsolatban a forradalmi proletariátusnak inkább az egység, mint a harc álláspontjára kell helyezkednie... Minden kísérlet arra, hogy ezt a harcot kiélezzék és az egyik vagy a másik forradalmi áramlat „megsemmisítéséért vívott harccá" változtassák, nem egyéb, mint az imperializmus malmára hajtani a vizet."

Az értekezleten felszólalt, több évtizedes forradalmi tapasztalatokkal rendelkező kommunista vezetők, szem előtt tartva az egység megőrzését, megszavazták az értekezlet határozatait, de vitába szálltak a helytelen, leegyszerűsítő nézetekkel. Vitatkoztak másokkal és egymással, mindig figyelembe véve, hogy a forradalom szempontjából az a fontos: minél szélesebbre terjesszék ki az antiimperialista frontot, bevonva ebbe mindazokat a rétegeket, amelyek szembeszállnak, vagy szembe tudnak szállni a közös ellenséggel. Ez a nagy akciófront különböző pártállású, különböző osztályokhoz tartozó embereket egyesít. Ezért mindenekelőtt azokat a feladatokat kell az előtérbe állítani, amelyek egyesítik őket, amelyeknek megvalósításában mindnyájan egyetértenek. A kommunisták felhívták a figyelmet arra, hogy a forradalmi folyamat mélyülésével egyre gazdagabbak lesznek a harc formái, és a forradalmárok nem korlátozhatják tevékenységüket egyetlen harci formára. A Kolumbiai Kommunista Párt képviselője arról beszélt, hogy egy katonai diktatúra ellen más taktikát kell alkalmazni, mint egy korlátozott reformpolitikát folytató kormánnyal szemben.

Arismendi, az Uruguay-i KP főtitkára rámutatott, hogy az ellenség legaljasabb eszköze: a különböző forradalmi szektorok szembeállítása egymással. Ahol a forradalmi pártok és szervezetek megoszlanak, ott nehéz megvívni a forradalmat. Latin-Amerika harca része egy még nagyobb harcnak. „A mi ügyünk elválaszthatatlan a világ sorsától. Egyetlen nagy nemzetközi valóság része. A mi ellenségünk ugyanaz, aki Vietnam hős népére viharozza dühét, aki beavatkozik a Közel-Keleten, aki tőrt döf az afrikai népek hátába, és akinek mesterkedései következtében tele van államcsínyekkel Latin-Amerika élete és történelme."

A forradalmi mozgalom az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején támadásban volt. Az utóbbi években ez a támadás lelassult. Ebben több tényező játszott közre. A proletariátus politikailag elmaradott rétegeiből és a kispolgárságból toborzódott új harcosok bekapcsolódása ingadozásokkal járt együtt. Néhány országban — ha ideiglenesen is — a reformista, vagy az álreformista politikai áramlat fékezte a harcot. Bizonyos fokig az 1964—65-ös gazdasági kon-

Digitized by Google

junktúra is közrejátszott ebben. Több országban (így Brazíliában, Argentínában, Bolíviában) a reakció, az imperializmus közvetlen és sokoldalú segítségével, a hadsereget vetette be a forradalmi demokratikus mozgalom letörésére. Dominikában a tengerészgyalogság partra szállításával Washington közvetlenül avatkozott be. Johnson ekkor kijelentette: meg fogja akadályozni, hogy még egy ország Kuba útjára térjen.

A latin-amerikai kommunista teoretikusok úgy vélik, hogy a néhány térségben elszenvedett kudarc ellenére a forradalmi mozgalom csak átmenetileg lassubbodott le. A földrészen tovább halmozódnak a forradalmi robbanás elemei, és a mozgalom fejlődik. A forradalmi döntések továbbra is napirenden maradtak Latin-Amerikában. A fő kérdés a mozgalom egységének megteremtése, és a havannai találkozó az első lépés lehet ehhez.

Máté Sándor

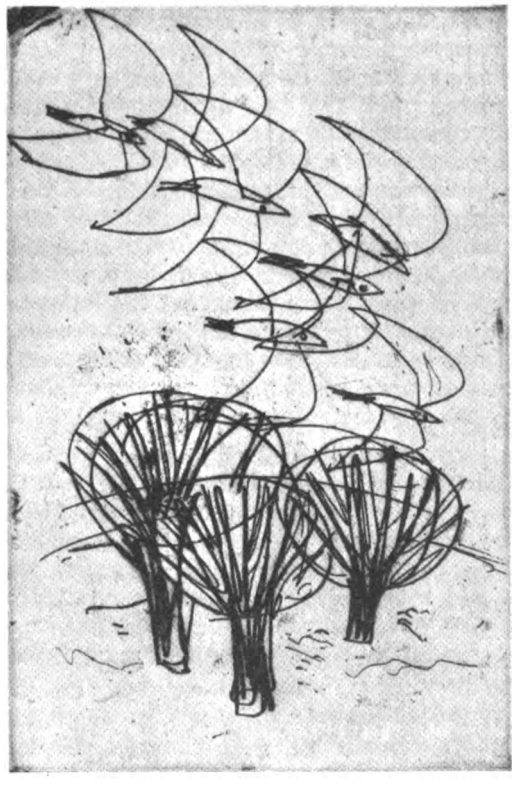

Csohány Kálmán: Madarak és fák

Digitized by Google

A termelőszövetkezetek területi szövetségei

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek szövetségeinek létrehozását pártunk IX. kongresszusa kezdeményezte azért, hogy e szövetségek — a gazdaságirányítási rendszer reformjával összhangban — a népgazdaság érdekeinek érvényesítésével elősegítsék a termelőszövetkezetek önálló gazdálkodását, jobb együttműködését és az érdekvédelem hatékonyabb ellátását.

A gazdaságirányítási rendszer reformja gyökeresen megváltoztatja a termelőszövetkezetek gazdálkodásának és működésének feltételeit. Ebből olyan új feladatok erednek, amelyeknek elvégzését nem lett volna célszerű hatósági útra terelni, mert szövetkezeti keretekben, a termelőszövetkezetek együttműködésével ezek megoldhatók. A termelőszövetkezetek ilyen jellegű kapcsolatának, együttműködésének szervezetei — önkéntesen létrehozott területi szövetségeik.

A termelőszövetkezeti parasztság úgy ítélte meg, hogy a párt és a kormány az intézkedések sorozatával és új törvényekkel elismerte a termelőszövetkezetek nagy társadalmi szerepét és az átszervezés óta a nagyüzemi termelés fejlesztésében, a falu szocialista átalakításában elért eredményeiket. A szövetkezeti parasztság bízik abban, hogy a gazdaságirányítási rendszer reformja sok olyan tényezőt kikapcsol a gazdasági életből, amelyek azelőtt akadályozták a termelőszövetkezetek önálló gazdálkodásának és önkormányzatának kifejlődését, a gazdálkodás kellő jövedelmezőségét.

A termelőszövetkezeti parasztság, a párt és állami szervek elvi segítségével, nagy politikai felelősséggel és a szövetkezeti ügyhöz méltóan végezte a termelőszövetkezetek szövetségeinek létrehozását. 1967 tavaszán a termelőszövetkezetek megtartották első országos kongresszusukat. A kongresszus megválasztotta a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsát, határozatot hozott a területi szövetségek létrehozásáról és működésük alapszabály-mintájáról. A területi szövetségek 1967. október végére alakultak meg. Az országban összesen 48 területi és egy halászati szövetség jött létre és kezdte meg működését. Most még a legközelebbi jövőben a legfontosabb teendőjük: ügyviteli szervezetük létrehozása, tevékenységük és munkamódszerük kialakítása, a tagszövetkezetek megbízatásainak teljesítése és kapcsolataik rendezése. Ez a munka, minden vonatkozásában új lévén, sokkal hosszabb időt igényel és bonyolultabb feladat, mint a szövetségek szervezeti kereteinek megteremtése volt; ettől függ azonban a szövetségek eredményes működése.

A területi szövetségek megalakulásának tapasztalatai

A területi szövetségek létrehozását *széleskörű vita* kísérte. Ez annál inkább is hasznos volt, mert nem voltak tapasztalataink ilyen szervek szervezeti felépítéséről és tevékenységéről. A vitákban a termelőszövetkezeti szövetségek létrehozását támogató általános vélemények mellett olyan nézet is akadt, amely

Digitized by Google

tagadta a szövetségek szükségességét. A legtöbb véleményeltérés azonban a szövetségek jellege, szervezeti és működési rendjük, tevékenységi körük körül volt.

A területi szövetségek létrehozásának előkészítő munkáiban és az alakuló küldöttgyűléseken nagy hangsúlyt kapott a termelőszövetkezetek *gazdasági és szervezeti önállóságának erősítése és érdekvédelmünk hatékony ellátása.* Többen arra a téves következtetésre jutottak ebből, hogy e szervek létrehozása eszköz a termelőszövetkezetek számára a népgazdasági érdekektől való függetlenedésre. Azzal érveltek, hogy nem indokolt a szövetkezetek saját társadalmi érdekvédelmi szervezetének létrehozása, hiszen a szocialista állam mint legfőbb érdekvédelmi szerv, úgyis ellátja ezt a feladatot. Ezek az aggályok nem veszik figyelembe az eddigi tapasztalatokat, s különösen azzal nem számolnak, hogy a gazdaságirányítási rendszer reformjának bevezetésével a szövetkezeti gazdálkodásnak új környezete alakul ki.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek és így szövetségeik is *szerves részei* az egységes szocialista népgazdaságnak. A szocialista állam és a termelőszövetkezetek érdekei *alapjában véve azonosak.* A küldöttgyűlések tanúsága is az, hogy a termelőszövetkezeteknek és szövetségeiknek nem *az állammal* van naponta elintézni való vitás ügyük, hanem a termelőszövetkezetekkel gazdasági kapcsolatban álló *vállalatokkal.* Nem is az állammal szemben van tehát szükségük érdekvédelmi szervezetre, hanem a vállalatokkal való kapcsolataikban.

Az egységes szocialista népgazdaság létrejötte alapján kialakuló össztársadalmi érdekeken belül törvényszerűen létezik gazdasági elkülönültség és ennek megfelelően *külön vállalati érdek* is. Az állami tulajdonban lévő termelőberendezések önálló vállalatok keretében működnek, s hatékony működésükhöz kapcsolódik a vállalati kollektívák érdekeltsége; ez az alapjuk az önálló vállalati érdekeknek. De nemcsak vállalati, hanem *tulajdoni* elkülönültség is van az állami vállalatok és a termelőszövetkezetek között, s ennek a szövetkezeti csoporttulajdon az alapja. Ebből lényeges különbségek fakadnak mind a termelőeszközökkel, mind a megtermelt javakkal való rendelkezés, valamint a jövedelemfelhasználás tekintetében. A leglényegesebb közülük az, hogy a szövetkezeti tagok mint tulajdonosok, gazdasági döntéseiknek minden következményét, kockázatát viselik, s ez közvetlenül kihat jövedelmük színvonalára is.

A szövetkezeti tulajdonból eredő érdekek nem idéznek elő *szembenállást* az össznépi tulajdon alapján működő vállalatokkal. Ellenkezőleg: kettőjük gyümölcsöző gazdasági kapcsolatainak, együttműködésük fejlesztésének az alapja ezeknek a külön érdekeknek a figyelembevétele, az egyenjogúság és kölcsönös érdekeltség tiszteletben tartása a gazdasági kapcsolatokban. Ez a gyakorlat felel meg mind az állami és szövetkezeti vállalatok, mind a népgazdaság érdekeinek.

A jövőben a vállalatok önállóságának erősödésével és a piaci viszonyok fejlesztésével még erősödik is a külön vállalati érdek. Így a vállalati érdekek, az állami vállalati és szövetkezeti érdekek gyakoribb ütközésével is számolni kell. A múlttal szemben azonban, amikor a szövetkezeti érdekek nem részesültek megfelelő védelemben, új helyzet alakult ki, mert létrejöttek azok a szervek, amelyek a népgazdaság érdekeivel összhangban a termelőszövetkezetek jogos érdekeit képviselik a különböző fórumokon és a gazdasági kapcsolatokban.

A termelőszövetkezetek és szövetségeik *nem akarnak függetlenedni a szocialista állam érdekeitől,* hanem minden tevékenységükkel a párt és a kormány gazdaságpolitikai céljainak eredményes megvalósítását kívánják szolgálni a maguk eszközeivel. Az eddigi gazdaságpolitikai intézkedések — a hitelrendezés, a felvásárlási árak emelése, az új támogatási rendszer — nagymértékben meg is könnyítik ezt, mert a népgazdasági igények kielégítésének ezek az ösztönzői nagyon sokat javították a gazdaságok érdekeltségét. Ilyen feltételek között a ter-

Digitized by Google

melőszövetkezetek érdekei lényegesen jobban azonosulnak a népgazdaság érdekeivel, mint azelőtt, s a szövetkezetek erkölcsi kötelességüknek is tartják ennek állandó fejlesztését. A területi szövetségeknek is egyik legfontosabb feladatuk, hogy minél jobban összehangolják a termelőszövetkezetek tevékenységét a népgazdaság céljaival.

A területi szövetségek a termelőszövetkezetek *újtípusú társadalmi együttműködési és képviseleti szervei.* Jellegüket tekintve szövetkezeti szervek, mert munkájuk tartalmát és módszereit a szocialista elvekre támaszkodó szövetkezeti összefogás adja meg. A termelőszövetkezetek a *maguk igényeinek kielégítésére* hozták létre őket; a gazdaságirányítási rendszer új feltételei között ugyanis szükség van olyan szervre, amelyre a gazdálkodás, az árukapcsolatok és együttműködésük hatékony elősegítése céljából támaszkodhatnak.

A területi szövetség a *tagszövetkezetek* szerve. A tagszövetkezetek gondoskodnak fenntartási költségeiről, ők határozzák meg tevékenységének körét, és tisztségviselői nekik tartoznak számot adni munkájukról. A területi szövetség alárendeltségi viszonya tehát a fordítottja az eddig megszokottnak: *a szövetség áll a tagszövetkezetek irányítása alatt.* Ez biztosíték arra, hogy a szövetség *ne váljék hivatali jellegű szervvé,* ne önállósodjék a szövetkezetektől. A szövetségnek nem érdeke a termelőszövetkezetek önállóságának korlátozása, ellenkezőleg: ennek erősítésére törekszik.

A tagszövetkezetek küldötteiből választott *tisztségviselők* — az elnökség, az ellenőrző bizottság, egyéb bizottságok — *társadalmi munkában* végzik a területi szövetség irányítását. Munkájukban egy viszonylag kis (8—12 emberből álló) ügyviteli részlegre támaszkodnak, az eddigi tapasztalatok szerint mégis hatékonyabban dolgoznak, mint a hivatali jellegű szervek. A szövetségek ügyviteli részlege csak akkor végezhet eredményes munkát, ha tevékenységével minden tekintetben a választott tisztségviselők eredményes működését segíti elő. A szövetség nemcsak a választott szervekre, hanem a tagszövetkezetek segítségére is mindig számíthat munkájában.

A területi szövetségek és az Országos Tanács között *nincsen alá- vagy fölérendeltségi kapcsolat;* a szövetségek nem alkotnak egységes, alá- és fölérendeltségen felépülő szervezeti hálózatot. A termelőszövetkezetek, a területi szövetségek és az Országos Tanács közötti viszony új tartalmát az önállóság tiszteletbentartása, a kölcsönös érdekeltség és bizalom, az elvtársi együttműködés és a szövetkezeti ügy iránti felelősség adja meg. A tapasztalat az, hogy a kapcsolatoknak ez a típusa jobban megfelel a szövetkezeti jellegnek, és hatékonyabb, mint a megkötöttségekkel terhes, hivatali alá- és fölérendeltségi kapcsolat.

A termelőszövetkezetek szövetségeinek jellegéből *munkamódszerükre* vonatkozóan is nagyon fontos következtetések adódnak. Ezeknek az a lényegük, hogy a tagszövetkezetekkel való kapcsolatukban a szövetségeknek túlnyomórészt a *közvetlen érintkezési formákat* kell alkalmazniuk, például a tagszövetkezetek kisebb csoportjaival való tanácskozásokat, tapasztalatcseréket, bemutatókat stb. Különösen értékes tapasztalatokat szereztek egyes szövetségek akkor, amikor az értékesítési szerződés-mintákat megvitatták az olyan gazdaságok csoportjaival, amelyek valamely termékből nagy mennyiséget termelnek és értékesítenek. A termelőszövetkezetek vezetői nagy készséggel és felkészültséggel vettek részt a vitákban, enélkül ez nem is lehetett volna eredményes. Nagyon lényeges, hogy a területi szövetségek megtalálják minden dolog elintézésének a legjobb, gyors, bürokráciamentes módját.

A területi szövetségekkel szemben megalakulásuk előkészítése során az alakuló küldöttgyűléseken olyan igényeket támasztottak a tagszövetkezetek, amelyek *többszörösen meghaladják a szövetségek teljesítőképességét.* Sokan évek

Digitized by Google

óta vajúdó, sokszor nem is a szövetségek tevékenységi körébe vágó ügyek rendezését várják tőlük. A területi szövetségeknek nem szabad elzárkózniuk a tagszövetkezetek megbízásainak teljesítése, igényeik kielégítése elől, de mindenképpen meg kell ismertetniük velük a reális lehetőségeket, nehogy a túlzott várakozások és a teljesíthetetlen igények miatt helytelenül ítéljék meg őket.

Néhány területi szövetség alakuló küldöttgyűlése fel akarta venni a szövetség tevékenységi körébe közös vállalat alapítását, jogügyi iroda létesítését, az önbiztosítást és az önsegélyezést. A *szövetségek keretében* azonban *nem működhetnek* szövetkezeti közös vállalkozások, vállalatok; ilyeneket csak a *szövetségbe tömörült tagszövetkezetek* hozhatnak létre, saját vállalatukként, saját kockázatukra. A területi szövetség azonban szerepet vállalhat a közös vállalkozások, vállalatok megszervezésének *előkészítésében*, a létrehozott vállalatok *összefogásában*, munkájuk *koordinálásában*.

A területi szövetségek indulása biztató, munkájuk jó úton halad. Minthogy azonban újfajta szervek, s megalakulásuk óta mindössze néhány hónap telt el, a tagszövetkezetek részéről *nagy bizalomra és türelemre van szükségük*. Egy ilyen új szerv munkamódszereinek, kapcsolatainak a kialakításához nem elég néhány hónap, hanem egy-két év is szükséges. A szövetségek vezetőségei is legyenek mértéktartók a feladatok vállalásában, az ígéretekben. A területi szövetségek akkor használnak a legtöbbet a tagszövetkezeteknek, ha munkájuk homlokterébe alapszabályuknak, a küldöttgyűlések javaslatainak és az aktuális gazdaságpolitikai, gazdasági feladatoknak csak azt a néhányát állítják, amelyeknek megoldása a tagszövetkezetek számára is a legfontosabb.

A területi szövetségek feladatai

A termelőszövetkezetek területi szövetségei *munkájának tartalmát* az I. Országos Kongresszuson elfogadott minta-alapszabály felhasználásával elkészített *saját alapszabályuk* állapítja meg. Az egyes területi szövetségekbe tömörült termelőszövetkezetek szilárdsága, gazdasági ereje, természeti és közgazdasági adottságai azonban sokban eltérnek egymástól; ezért a működés általános elveit betartva is nagy változatosságot mutat a szövetségek munkája. Ez azt igényli a területi szövetségek tisztségviselőitől, dolgozóitól, hogy nagy önállósággal jelöljék ki és oldják meg a soron levő feladatokat.

A termelőszövetkezetek és szövetségeik legfontosabb feladatai most és a legközelebbi években a gazdaságirányítási rendszer reformájból fakadnak. A reform eredményessége a mezőgazdaságban attól függ, hogy mennyire zökkenőmentesen állnak át a szövetkezeti gazdaságok az új működési és gazdálkodási feltételekre, és milyen gyorsan bontakozik ki kezdeményezőkészségük. A termelőszövetkezetek szövetségeinek elő kell tehát segíteniük, hogy a tagszövetkezetek jól tudjanak élni az önálló vállalati gazdálkodás és a szervezeti, gazdasági együttműködésük adta lehetőségekkel.

A reformmal összefüggő gazdasági döntések és a jogi szabályozások lényegében megtörténtek, s a szövetkezeti gazdálkodás és működés jövőbeli feltételeit illetően alapjában kedvezők. Az eddig végrehajtott hitelrendezés, az árintézkedések, a jövedelemszabályozás, az állami támogatásnak 1968. január 1-től 1970-ig érvényes rendszere *a termelőszövetkezetek többségében* lehetővé teszi az önálló gazdálkodás megvalósítását. Ezeknek az intézkedéseknek a kedvező hatása valamennyi gazdaságban érezhető. A termelőszövetkezetek között azonban igen nagy különbségek vannak, ezért ezek az intézkedések nem egyformán érintik őket. Lesznek — nem is kis számban — olyan termelőszövetkezetek, amelyekben ha az előző évekhez viszonyítva nem emelik jelentősen termelésüket és bruttó jövedelmüket, a szövetkezeti tagok jövedelmi színvonala *nem nőhet*, sőt

Digitized by Google

átmenetileg csökkenhet is. A kedvező általános hatás mellett vállalnunk kell az átmeneti nehézségeket, az esetleges negatív hatásokat is.

Hogy a termelőszövetkezetek önállóan állapítják meg termelési céljaikat, hogy maguk rendelkeznek a termelésnek szinte minden feltételével is, s hogy tevékenységüket jelentősen kiszélesíthetik, az nagy erőt adhat a szövetkezeti nagyüzemi gazdálkodásban meglevő tartalékok további feltárásához a gazdaságirányítási rendszer reformja során jelentkező új lehetőségek kihasználásához. A szövetségeknek figyelemmel kell kísérniük azt is, hogy *milyen magatartást tanúsítanak* a termelőszövetkezetek a gazdaságpolitikai döntésekkel, ösztönzőkkel, a szerződéses feltételekkel kapcsolatban. Fel kell figyelniük a menet közben felbukkanó és az új gazdaságirányítási rendszer megvalósítását akadályozó jelenségekre, s intézkedéseket kell kezdeményezniük ezek megszüntetésére.

A gazdaságirányítási rendszer reformjának megvalósításában nagy szerepe van *az új szövetkezeti törvénynek*. Ez új alapokra helyezi a termelőszövetkezetek önálló gazdálkodását, s létrehozza a szükséges összhangot az új gazdaságirányítási rendszer és a termelőszövetkezetek között. Ez az összhang akkor érvényesülhet a legjobban, ha a termelőszövetkezetek a törvény betartása mellett gazdaságuk adottságait és szükségleteit is messzemenően figyelembe veszik alapszabályunkban.

A gazdasági mechanizmus reformjának a termelőszövetkezetek gazdálkodására gyakorolt hatása 1968. évi *termelési tervükben* jelenik meg átfogóan. Már a tervkészítés során megmutatkozik, hogyan válaszolnak a termelőszövetkezetek az intézkedésekre. A tervkészítéskor megkülönböztetett figyelemmel kell foglalkozni a mostoha természeti adottságok, vagy hanyag munka miatt *gyengén gazdálkodó* termelőszövetkezetekkel. Ezekben a gazdaságokban — az állami támogatás formájának helyes megválasztása mellett — akkor következhet be javulás, ha gazdálkodásuk jól alkalmazkodik természeti, közgazdasági viszonyaikhoz, termelési hagyományaikhoz, vagy ha kiküszöbölik belőle a lazaságokat. A tapasztalatok szerint ez, ha nem is azonnal, de néhány éven belül figyelemreméltó eredményt hoz. A szövetségeknek figyelemmel kell kísérniük ezt a munkát, és elő kell segíteniük, hogy a termelőszövetkezetek — az ösztönzők és egyéb lehetőségek ismeretében — gazdaságuk és a népgazdaság szempontjából is helyes következtetésekre jussanak.

A Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa és a területi szövetségek munkájában a legutóbbi hónapokban kiemelkedő szerepet játszott annak a biztosítása, hogy az *értékesítési szerződésekben*, a szerződő felek közötti árukapcsolatokban minél nagyobb mértékben érvényesüljön *a kölcsönös érdekeltség és az egyenjogúság*. Ennek törvényes alapját az 1020 1967. (VII. 11.). sz. kormányhatározat biztosítja, amely szerint „a szerződéses áruforgalmazás területén fel kell oldani a kötelező szerződésminták használatával járó kötöttségeket és módot kell adni arra, hogy az árukapcsolatban részt vevő felek szabadon egyezzenek meg a feltételekben". Ez a kormányhatározat azt is kimondja, hogy az átvételi feltételek szabad megegyezés tárgyai, „de a hatóságilag rögzített árak, illetve a behatárolt árak esetén — az árhatárok, illetve árelőírások megtartása a feldolgozó és állami vállalatokra és szövetkezetekre kötelező". Nagyon sok félreértés származott abból, hogy többen *összekeverték* a szerződések tartalmának ezt a két elemét; az ajánlott részt is kötelezőnek vették, vagy vitatták a kötelező árjellegű előírásokat.

Sokan a szerződésminta minden pontjában *állásfoglalást* várnak az Országos Tanácstól; ez azonban nem teljesíthető, és ellentétes is volna az új mechanizmus szellemével. Az új mechanizmus viszonyai között minden olyan szerződéses feltétel vagy ár, amely nincs hatóságilag rögzítve, *egyezkedés* tárgya le-

Digitized by Google

het. Ez nem valami erkölcstelen nyerészkedés — mint sok szövetkezeti vezető gondolja —, hanem együtt jár az önállóság növekedésével. Ez is arra utal, hogy a jövőben nem elég, ha a termelőszövetkezetek vezetői *termelnek*, hanem ahhoz is érteniük kell, azt is meg kell tanulniuk, hogy *értékesítsék* áruikat.

A termelőszövetkezetek *áruértékesítése* az új mechanizmusban is döntően — a termelőszövetkezetek összes áruértékesítésének mintegy 85—90 százalékában — az állami felvásárló szervekkel, a feldolgozó vállalatokkal, a nagy fogyasztókkal kötött szerződések rendszerének keretében történik. A nagyüzemi termelésnek ez az értékesítési mód felel meg. Ezért a jövőben a szövetségek egyik legfontosabb feladata a szerződéses rendszer állandó tökéletesítése, a felek közötti vitás ügyekben a *szövetkezetek érdekeinek* képviselete lesz.

A termékértékesítés fő csatornája, a szerződéses értékesítés mellett javítja a lakosság ellátását, színesebbé, gazdagabbá teszi a mezőgazdasági termékek piacát a termelőszövetkezetek *közvetlen piaci értékesítése*. A területi szövetségeknek az értékesítés e formáját is támogatniuk, szervezniük kell, s a szövetkezetek közötti együttműködés útján gondoskodniuk a bő választékról, a szövetkezeti kereskedelem kulturáltságának emeléséről.

Nagy szerepet játszhatnak a termelőszövetkezetek területi szövetségei *a termelőszövetkezetek közötti árukapcsolatok* kiépítésében, így mindenekelőtt a felesleges takarmányok, vetőmagvak, tenyész- és haszonállatok, elfekvő anyagkészletek, feleslegessé vált berendezések elhelyezésében. Az értékesítésnek ez a formája a szakosodás előrehaladásával törvényszerűen kifejlődik, s emellett csekély forgalmi költséggel bonyolítható le.

Az új szövetkezeti törvény széles teret nyújt a *termelőszövetkezetek közötti együttműködés* létrehozásának. Az együttműködés különböző formáit a termelőszövetkezetek tevékenységi körének kiszélesedése is elősegíti, mert — különösen a feldolgozás területén — a valamennyire is korszerű módszer elsősorban közös összefogással valósítható meg. A szövetkezetek élni kívánnak ezzel a lehetőséggel, mert nagy gazdasági tartalékok vannak benne. Azzal lehet számolni, hogy a közeljövőben elsősorban a legkézzelfoghatóbb, azonnali eredménnyel kecsegtető, egyszerűbb együttműködési formák valósulnak meg, pl. a közös értékesítés, építés, szállítás stb.

Már most fel kell készülni a *termelési kooperáció* lehetőségeinek kihasználására is. A távlati elképzelések ismeretében megvizsgálandó, hogy milyen szerepet vállalhatnak a termelés, az értékesítés, a feldolgozás, a beszerzés különböző szakaszaiban a szövetség egyes tagszövetkezetei, s az általános célkitűzésen belül megvizsgálandó, hogy milyen közös vállalatok létrehozása szükséges, milyen kooperáció lehetséges az eltérő tevékenységet folytató — építő, fafeldolgozó, vasipari stb. — szövetkezeti közös vállalkozások között. A baromfiiparban, a tejiparban, a gyümölcsfeldolgozásban és előfeldolgozásban, a szállításban már állami vállalatok és termelőszövetkezetek között is vannak ilyen kezdeményezések. A jó tapasztalatok alapján helyes volna szélesebb körben is továbbfejleszteni ezeket.

Az új szövetkezeti törvény és az áruforgalom rendjéről szóló kormányhatározat a *közös és a háztáji gazdaság együttműködésének* sok új formáját teszi lehetővé. Ezeknek fejlesztésében is nagy szerepet vállalhatnak a területi szövetségek. A közös és a háztáji együttműködésének keretében a háztáji gazdaság épületeinek, felszereléseinek és szabad munkaerejének még hatékonyabb kihasználása válik lehetővé, s ez érdeke a népgazdaságnak, de az egyes gazdaságoknak is. Kiterjedhet a kölcsönös érdekeltségen nyugvó együttműködés a háztáji termékeknek a közös gazdaság útján való értékesítésére, a háztáji gazdaságban szükséges eszközöknek, anyagoknak — műtrágyának, védekezőszereknek — a közös útján való beszerzésére, a háztáji termékeknek a termelőszövetke-

Digitized by Google

zet piaci standján való értékesítésére, a közös gazdaság megbízása alapján tenyész- és hízóállat, tojás stb. előállítására a háztáji gazdaságban levő épületekben.

Az új gazdaságirányítási rendszer viszonyai között a termelőszövetkezetek önálló gazdálkodásának erősítésével együtt jelentősen növekszik a termelőszövetkezetek *információs* igénye. Az önálló gazdálkodás mellett a gazdasági döntések előkészítése magas szakmai felkészültséget és jó tájékozottságot kíván a vezetőktől. Az információ fejlesztése mellett erős az igény a *szaktanácsadás* iránt is. Az Országos Tanács és a területi szövetségek csak nagyobb népgazdasági jelentőségű, átfogó kérdésekben adnak információt a termelőszövetkezeteknek; nem válhatnak információs központokká, feladatuk inkább a *partnerek összehozása* lesz. A különböző forrásokból származó információk értékelése és az információk birtokában a döntés meghozatala kizárólag a termelőszövetkezet vezetőségének, a közgyűlésnek a dolga, és a felelősséget is nekik kell vállalniuk a döntésért.

A szövetségek információs munkájában nem az írásos anyagok a legfontosabbak, hanem a termelőszövetkezetekkel való rendszeres kapcsolatok, a közgyűlések, az elnökségi és bizottsági ülések, a társadalmi alapon működő szakmai csoportok tagjainak közvetlen érintkezése, a tapasztalatcserék, tanulmányok megvitatása. Így lehet legjobban, legközvetlenebb módon felhasználni a szövetkezeti gazdálkodás fejlesztésére azt a jelentős szellemi tőkét, amely a szövetségek vezetőségében és apparátusában koncentrálódott. A szövetségek így a szövetkezeti vezetőket és szakembereket különösen érdeklő termelési, technológiai, szervezési, munkadíjazási problémák megvitatásának magas szintű fórumaivá válhatnak. Ez a megoldás jobban meg is felel a szövetségek jellegének, mint az hogy nagy mennyiségű írásos anyaggal árasszák el tagszövetkezeteiket.

*

A területi szövetségeknek még sok más olyan feladatuk is van, amely az alapszabályból következik. Az alakuló küldöttgyűlések sem fukarkodtak az igények támasztásával, a megbízásokkal. A területi szövetségek csak évek alatt képesek megoldani feladataikat úgy, hogy munkájuk közben állandóan tökéletesítik tevékenységüket és munkamódszereiket.

Dr. K. Nagy Sándor

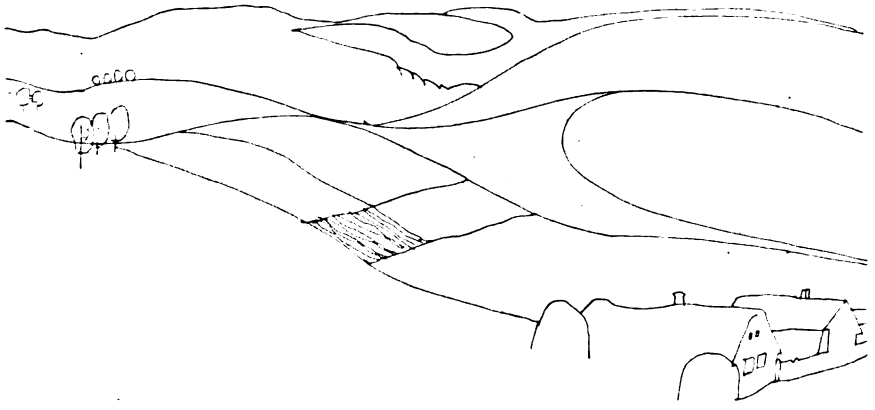

Würtz Ádám: Faluvége

Digitized by Google

Vita a munkásosztály fogalmáról

A Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete 1967. november 15-én és 16-án érdekes és hasznos vitát rendezett *Blaskovits János*nak *„A munkásosztály fogalmáról"* című, a közeljövőben megjelenő tanulmánya alapján.* Nem vállalkozhatunk arra, hogy itt teljes „leltárt" adjunk a tárgyalt kérdésekről, s arra sem, hogy a felszólalók fő gondolatait ismertessük; ezek módosultak is a vita során, egymáshoz kapcsolódtak, egymást gerjesztették. Csak arra törekszünk, hogy tájékoztassuk az olvasót a tanulmány és az eszmecsere egyes fő kérdéseiről, a téma megoldatlan és megoldottnak tekinthető problémáiról.

A tanulmány szervesen beilleszkedik az Intézet munkatervébe, amelynek egyik fő kutatási témája *a munkásosztály* problémaköre. Ez a munkásosztály helyzetével összefüggő elméleti politikai, gazdasági, kulturális és szociális problémák és perspektívák feltárását követeli meg. Ennek a kiterjedt munkának egyik első terméke a munkásosztály fogalmáról szóló tanulmány, amely igyekszik *fogalmilag* megragadni a párhuzamosan folyó részletkutatások belső összefüggéseit és *a munkásosztály kiterjedésének határait*, s így mintegy *munkahipotézisként* szolgálni a részletkutatások határainak kijelöléséhez, eredményeik értelmezéséhez és szintéziséhez.

A tanulmány abból indul ki, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való világméretű átmenet főszereplőjének, a munkásosztálynak létszámában, összetételében, társadalmi funkciójában, politikai aktivitásában világszerte *hatalmas változás* ment végbe; ezeknek felmérése feladatunkká teszi, hogy *áttekintsük a marxizmus klasszikusainak megállapításait a mai valóság tükrében.*

Korunk munkásosztálya sok tekintetben különbözik a múlt század első kétharmadabeli, korlátlan kizsákmányolásnak kitett, nyomornegyedekben összezsúfolt, létbizonytalanságban tengődő és szociálisan megvetett proletariátusától. A szocialista országokban hatalomra jutott, s a szocializmus és a kommunizmus megvalósításán dolgozik, mint az emberiség egyharmadának vezető osztálya. Másik fő osztaga, a fejlett tőkésországok munkásosztálya, számszerűleg megnőtt, s a technikai fejlődéssel párhuzamosan tudatosságban, szervezettségben is nagyon megerősödött. Erősödik a harmadik világ fiatal munkásosztálya is. E változások szükségessé teszik a munkásosztály fogalmának, az osztály határainak,

* A [illegible] Sándor, a Társadalomtudományi Intézet igazgatója vezette; részt vett benne: [illegible] szociológus, aspiráns, *dr. Balogh József* szociológus, a Társadalomtudományi Intézet munkatársa, *Barna József* filozófus, a Képzőművészeti Főiskola docense, *Blaskovits János* történész, a Társadalomtudományi Intézet témacsoportvezetője, *Havasi Ferenc* az MSZMP KB tagja, a Komárom megyei Pártbizottság első titkára, *Illes János* közgazdász, a Társadalomtudományi Intézet munkatársa, *Király József* történész, a Művelődésügyi Minisztérium főelőadója, *Kovacs Ferenc* filozófus, a Társadalomtudományi Intézet munkatársa, *dr. Lackó Miklós* történész, az MTA Történelemtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, *László Lenke* szociológus, pártfőiskolai tanár, *dr. Mona Gyula* filozófus, a Nógrád megyei Pártbizottság Oktatási Igazgatóságának vezetője, *Pozsgay Imre* filozófus, a Bács-Kiskun megyei Pártbizottság osztályvezetője, *Sas György* közgazdász, a Pártfőiskola Ipargazdaságtan Tanszékének vezetője, *Turgonyi Julia*, a Magyar Nők Országos Tanácsa osztályvezetője, *dr. Zsilák András* történész, a Párttörténeti Intézet igazgatóhelyettese.

Digitized by Google

s ezek módosulásának vizsgálatát is. Ezt a felismerést tükrözi az a megkülönböztetett figyelem, amely a szocialista országok és a fejlett kapitalista országok kommunista és munkáspártjaiban a társadalmi struktúra, az osztályviszonyok, a szociális rétegződés és a munkásosztály kérdéseivel kapcsolatban megnyilvánul.

Hazánkban, minthogy a szocialista iparosítás extenzív szakasza lezárult, a marxista elmélet és az erre épülő politika egyik legfőbb aktuális feladata, hogy sokoldalúan megvizsgálja: milyen valójában az a munkásosztály, amely a szocializmus teljes felépítésének vezető ereje, hogyan alakult gazdasági-politikai, kulturális és szociális helyzete, belső struktúrája, szakmai és származási összetétele, kapcsolata társadalmunk egyéb részeivel.

Blaskovits elvtárs tanulmánya az új jelenségek elemzéséből levont tanulságokat hasznosítva határozza meg a mai magyar munkásosztály fogalmát. A tanulmány — rekonstruálva a marxi álláspontot — ahhoz a több fejlett tőkésország kommunista pártjában terjedő véleményhez kapcsolódik, amely szerint a termelésben dolgozó műszaki értelmiségiek, az irodai, kereskedelmi, közlekedési dolgozók *jelentősen közeledtek* a fizikai munkásokhoz szociális helyzetük, munkájuk jellege és tudatuk szempontjából. Az ez ellen ható tényezők ellenére *fő tendenciának e rétegeknek a munkásosztállyal való összeolvadását tekinti.* Részletesen elemzi és cáfolja a szokásos ellenvetéseket; ezek különösen a *termelőmunka* fogalmának egyoldalú, leszűkített értelmezéséből erednek, abból a századunk elején még többnyire igaz, de a fejlett tőkésországokban hovatovább már hamis felfogásból, hogy csak a fizikai munkás tekinthető munkásnak. Részletesen érvelve bizonyítja, hogy ez a felfogás menthetetlenül leszűkítené a fejlett tőkésországok kommunista pártjainak, forradalmi munkásmozgalmának tömegbázisát, s nem is felelne meg az eredeti marxi álláspontnak.

Ebből fontos módszertani következtetések vonandók le a mai magyar munkásosztály fogalmának meghatározásához is. Iparunk fejlettsége, ágazati szerkezete, technikai felszereltsége nem azonos a fejlett tőkésországokéval, és a főképpen társadalmi különbségek miatt természetes, hogy munkásosztályunk sem ugyanolyan, mint ezeké az országoké. A műszaki fejlődés eltérő stádiuma következtében más a munkásosztályon belül a szakképzettek és szakképzetlenek aránya, az alapanyagtermelő és a feldolgozó iparágakban dolgozók aránya, a közvetlen termelők (fizikai munkások) és az irodai, műszaki, közgazdasági gyári-üzemi személyzet aránya stb. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy munkásosztályunk mai létszáma és összetétele a szocialista iparosítás extenzív fejlődési szakaszának terméke, s ezért viszonylag magas benne a munkásosztályba még nem minden szempontból integrálódott rétegek és elemek aránya. Megvan tehát az objektív magyarázata annak, miért él még nálunk az a hagyomány, hogy csak a fizikai munkás munkás.

Ezzel szemben a szocialista fejlődésnek az a sajátossága, hogy a gyári technikus-, mérnök-, közgazdász-személyzet a) zömében már *a munkásosztályból* származik, b) *társtulajdonosa* a szocialista állami tulajdonnak, ugyanolyan jogon, mint a fizikai munkás, c) *jövedelmét* tekintve sem különbözik lényegesen a jó szakmunkástól, d) vezetői munkaköre folytán sem kerül *ellentétbe* a fizikai munkásokkal, mert nem tőkés tulajdonos képviselője, hanem csak a technikai munkamegosztás következtében tölti be egy részük a termelés parancsnokának tisztjét.

Mindezek alapján a tanulmány arra az álláspontra jut — s a vita részvevőinek többsége is egyetértett ezzel —, hogy nálunk is érvényesül már a *„fehérköpenyesek"-nek a munkásosztályba való integrálódásának tendenciája*, sőt bizonyos értelemben talán már előbbre is tart ez, mint a fejlett tőkésországokban. Ezzel az objektív folyamattal kell összhangba hozni egyrészt a gyári műszaki-

Digitized by Google

és közgazdász-személyzet, másrészt a fizikai munkások tudatát, amelyben még egyaránt élnek bizonyos maradványai a fizikai munkától és a fizikai munkásoktól való idegenkedésnek, illetve az értelmiség-ellenességnek (nem is beszélve a társadalmunk nem termelő szféráiban honos felfogásokról).

A mai magyar társadalom életét és fejlődését *döntő módon befolyásolja* a sok tekintetben megújult, átalakult munkásosztály, amely nagy mértékben különbözik nemcsak 25—30 évvel ezelőtti önmagától, hanem a társadalom másik nagy termelő osztályától, a szövetkezeti parasztságtól is. E különbségek — amelyek ma is lemérhetők az osztály-fogalom lenini ismérvei szerint —, *osztálykülönbségek*, bár már nem abban az értelemben, mint egy magántulajdonosi osztálynak és a munkásosztálynak a különbségei a kapitalista társadalomban. Ez azt mutatja, hogy *ma az osztály-fogalom még tartalmas társadalomtudományi fogalom*, s hogy a tulajdonviszonyokban is rögződő nagy társadalmi munkamegosztás (ipar — mezőgazdaság) a mi társadalmunknak lényeges jellemzője, amelynek döntő hatása van a lakosság túlnyomó részének mindennapi életére, munkájára, lehetőségeire.

Társadalmunk osztályainak osztályokként való meghatározásához ma még szükség van a termelőmunka fogalmának használatára. Igaz, hogy Marx szerint a szocialista forradalom után a termelőmunka már nem osztálytulajdonság többé, túlnő az osztályhatáron, ez azonban csak fokozatosan erősödő tendencia a mi társadalmunkban. Nálunk még *nem minden* tevékenység *társadalmilag hasznos* tevékenység is egyben és természetesen nem is mind *termelő* tevékenység.

A tanulmány foglalkozik az alapvető osztályok fogalmának a mi társadalmunkában való értelmezésével, a mezőgazdasági munkások osztályhelyzetével, s a munkásosztály javasolt meghatározásából adódó politikai konzekvenciákkal. Hangsúlyozza, hogy a kibővült munkásosztály-fogalom egy fokozódó tendencia megállapítása, mely nem csökkenti, sőt növeli a munkásosztály *társadalmi vezető szerepének* szükségességéről, s ebben a *közvetlen termelők* döntő politikai szerepéről szóló régebbi megállapítások jelentőségét.

Ennyiből is látható, hogy Blaskovits elvtárs tanulmánya értékes és sok bátor gondolatot felvető munka. Figyelembe veszi a fejlődés új tényeit, elemzi ezeket, alkalmazza rájuk az új körülmények között is iránymutató klasszikus megállapításokat, s olyan következtetésekre jut, amelyek állásfoglalásra kényszerítenek. Nem véletlen, hogy e munka alapján tartalmas és eredményes vita bontakozott ki.

A tanulmány és a vita *a társadalmunk struktúrájáról* folyó eszmecseréhez is értékes új gondolatokat adott, mert e struktúra legfontosabb meghatározó elemét, a munkásosztályt vizsgálta sokoldalúan. A munkásosztályból kiindulva lehet megérteni társadalmunk egészét és struktúráját is. Sajnálatos módon az eddigi hazai struktúra-vitákból *hiányzott* az egyes osztályok alapos elemzése; ezért lebegtek egy kissé a levegőben, és szakadtak el nemegyszer a tényleges helyzettől. A társadalmi struktúra megértéséhez nélkülözhetetlen továbbá *a belső összefüggések feltárása, az osztályképződés és a rétegképződés azonosságainak és különbségeinek kielemzése.* És éppen ezen a ponton vannak adósságaik az e kérdést tárgyaló elméleti és polémikus írásoknak. Külön-külön meg tudjuk magyarázni, hogy mi a döntő az osztályképződés és a rétegképződés szempontjából, de a kettő közti kapcsolatot nem tártuk még fel kellően. Külön-külön többnyire értjük a tulajdon és a munkamegosztás jelentőségét, meg tudjuk magyarázni a tulajdon és a munkamegosztás szerepét a társadalomban — a szocializmusban is —, de konkrétan továbbra is gondot okoz ennek a társadalmi struktúra alakulása szempontjából döntő két faktornak a kapcsolata.

Tetézi ezt az is — s ezt a vita részvevői is hangsúlyozták —, hogy társadal-

Digitized by Google

munk struktúrája továbbra is *átalakulóban van*, a statikus szemléletű leírás tehát többnyire nem használható az elvi problémák tisztázására. Ezért az osztálystruktúra fejlődésére ható tényezőket is tovább kell vizsgálni, nemcsak a belső mozgásokat, a rétegek, a rétegződés alakulását. Meg kellene vizsgálni például, mikor érintik az osztályon belüli mozgások az osztály egészének helyzetét és állapotát, s fordítva. Ezek a mozgások ugyanis *kölcsönösen átcsapnak egymásba.* Az osztálystruktúra változása kihat az osztályon belüli rétegződésre, emez pedig visszahat az osztály megváltozására, az osztály határainak módosulására. Ezt az osztályfogalom meghatározásában sem hagyhatjuk figyelmen kívül.

Termékenynek látszik az a gondolat, hogy megkülönböztetést kell tenni a társadalom *szociális struktúrája* és *osztálystruktúrája* között. Az előbbi legszorosabban a munkamegosztási viszonyokkal függ össze, az utóbbi pedig a tulajdonviszonyokban rögződő munkamegosztási viszonyok szerint alakul. Szűkebb tehát, mint a szociális struktúra, de az osztálystruktúra egyben általános kerete annak.

Hasonlóan termékenynek látszik a sajtóban zajló struktúra-vita fő kérdésének értelmezése is. Eszerint *a szocializmusban korántsem csökken a tulajdonviszonyok szerepe* a társadalmi struktúra determinálásában; a szocialistává, egy típusúvá vált tulajdonviszonyok szerepét inkább az jellemzi, hogy a társadalmi különbségek tényezőiből a társadalom egységessé válásának tényezőivé lettek. Ha tehát a tulajdonviszonyok nem játszanak is kizárólagos szerepet a szocialista társadalom osztályainak egymástól való elhatárolásában, az *alapvető osztályok* meghatározásában továbbra is ők a döntők.

A vita részvevői egyetértettek abban, hogy jelenlegi társadalmi struktúránkban is alkalmazandó az osztály fogalom. Az osztályokat mint gazdasági és szociális egységeket, objektív tudományos alapon kell és lehet is meghatározni, s ebben a tudományos törekvésben figyelmen kívül kell hagyni a pragmatikus, érzelmi és egyéb szempontokat. Az osztály jellegű társadalmi csoportokat (a nagyságrend mellett) döntően az különbözteti meg más társadalmi csoportoktól, hogy társadalmi funkcióik, érdekeik és céljaik valamely *tulajdonformához, tulajdonviszonyhoz* kapcsolódnak. A nem osztályjellegű (osztályokon belüli, több osztályon áthúzódó, vagy osztályoktól független) társadalmi csoportoknak, rétegeknek a tulajdonhoz való kapcsolódása nem ilyen egyértelmű.

Az *osztály fogalom meghatározásának* vitája tükrözte azokat a nehézségeket is, amelyekkel itt meg kell birkózni. A nehézséget az okozza, hogy ez a kategória *rugalmas és változó;* azt a nehézséget azonban vállalnunk kell, szembe kell néznünk a változásokkal, mert különben nem tudnánk szembeszállni a mai valóságtól sok szempontból elmaradt régi felfogásokkal. Pártunk a jövő alakításán dolgozik, s éppen jövőnk érdekében kell világosan látnunk a már beállott és a most születő átalakulásokat. A gazdasági mechanizmus megreformálásának az az igény volt az egyik kiindulópontja, hogy világosan lássunk az objektív folyamatokban. Ez a követelmény a társadalmi és politikai összefüggésekre is vonatkoztatható. Társadalmunk továbbfejlődése megköveteli a tisztánlátást abban: milyen osztályok vannak ebben a társadalomban, milyen rétegek tartoznak ezen osztályokhoz, milyenek tényleges kölcsönös kapcsolataik. Nem lehet szubjektív megítéléssel eldönteni egy olyan fontos problémát, hogy ki számít munkásnak; *ez objektív, tudományos alapon* döntendő el.

Az itt tárgyalt tanulmánynak a munkásosztály korszerűbb értelmezésére tett javaslata megkönnyítheti ezt a szükséges tisztánlátást, mert az eddig végbement változások konzekvenciáin alapul és a további fejlődés irányát igyekszik felvázolni. Legfontosabb következtetése az, hogy az üzemi technikus-, mérnök- és közgazdász-személyzet *fokozatosan beolvad a munkásosztályba,* s ennek tuda-

Digitized by Google

tosodása és tudatosítása magára erre az objektív folyamatra is visszahathat: közelebb hozhatja egymáshoz a munkásosztály e rétegeit, mert a fizikai munkásnak közelebb kell kerülnie a techníkához, s a haladó technikát képviselő emberekhez is.

Perspektívában nézve a dolgot, világos, hogy a munkásosztályban — szükségszerűen — a népgazdaság progresszív ágazataihoz kapcsolódó, tehát technikailag élenjáró rétegek kerülnek túlsúlyba, s az meggyorsítja ezt a folyamatot.

A szocializmusban is foglalkozni kell a tulajdon mellett a *termelőmunka kategóriájával.* Az eszmecsere résztvevői egyetértettek abban, hogy helyesen, a történelmileg erősödő tendencia értelmében kell felfognunk Marxnak arra való utalását, hogy *a munkásosztály fogalma túlnő a produktív munka fogalmán.* A hagyományos munkásosztály-fogalom azonban — különösen a köztudatban — megmaradt a régi értelemben vett produktív munkánál. A vita részvevői — tudva, hogy a marxista közgazdaságtudomány még adós a termelőmunka fogalmának a szocializmúsra vonatkoztatott pontos és helytálló értelmezésével — lehetségesnek tartották e fogalomnak az eddigi eredményekre támaszkodó hipotetikus alkalmazását társadalmunk alapvető osztályainak, a munkásosztálynak és a szövetkezeti parasztosztálynak a meghatározásában. Mint többen hangsúlyozták, e fogalom alkalmazása nélkül elfogadhatatlan következtetésekre jutnánk; megelégednénk például a mai statisztikai gyakorlattal, amely egy egységként kezeli a munkásokat és az alkalmazottakat (s ez csak részben, bizonyos szempontból helyes), vagy megmaradnánk a hagyományos és ugyancsak elégtelennek bizonyult kategórizálásnál: fizikai munkás — paraszt — alkalmazott — értelmiségi.

A szocializmusbeli termelőmunka fogalmának értelmezése feltehetően elősegíti a munkásosztály mai és még inkább jövőbeli határainak pontosabb megrajzolását, s ez elkerülhetetlen is, különösen a szolgáltató ágazatok szerepének változása, súlyának növekedése, valamint a tudomány termelőerővé válásának ugyancsak objektíve növekvő tendenciája miatt.

Figyelmet érdemel, hogy a szovjet, a csehszlovák és az NDK-beli elméleti irodalom már évek óta foglalkozik a társadalmi és technikai fejlődésnek a munkásosztály átalakulásában is megnyilvánuló hatásaival. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom ötvenedik évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszakon is az egyik vezető téma a mai munkásosztály szerepének, társadalmi funkciójának, perspektíváinak vizsgálata volt. A magyar munkásosztály vizsgálatában sem hagyhatjuk figyelmen kívül ezeket a tapasztalatokat.

Az osztályok határairól is nagy vita folyt. Az eszmecsere részvevői elfogadták a tanulmánynak azt az álláspontját, hogy ezek a határok *viszonylagosakká váltak és egyben ki is terjedtek;* a munkásosztály határainak fogalmi megragadása, az elhatárolás elveinek tisztázása azonban nélkülözhetetlen, éppen a kiterjedt vizsgálat racionális korlátozása érdekében. A tanulmány koncepciója, bár lényegében elfogadható, a következő nehézségeket okozza a gyakorlati vizsgálatokban: a) Nem követhető nyomon egyértelműen a nem termelő szférákból a termelő szférákba átáramló dolgozók *adaptációjának* folyamata, mert a koncepció szerint a dolgozó, mihelyt a gyárkapun belül van, munkásnak tekintendő. b) A koncepció *indokolatlan különbséget* tesz a lényegében azonos feltételekkel azonos munkát végzők között, kizárólag azon az alapon, hogy termelőüzemben, vagy azon kívül végzi-e ugyanazt a munkát (pl. az adminisztratív személyzet a gyárban és a magasabb irányító szerveknél). c) Ezekben a rétegekben egyébként is viszonylag alacsonyabb a munkásosztályba való integrálódás *tudata.* d) Végül a koncepció ellentmond annak az egyes rétegek köztudatában erősen élő felfogásnak, amely szerint a munkásosztályból kiemelt, magasabb

Digitized by Google

irányító szervekhez került és ott az osztály érdekeit képviselő emberek *a munkásosztályhoz* tartoznak.

E nehézségek ellenére (amelyeknek nem is mindegyike egyformán méltányolható) a vita részvevői megállapodtak abban, hogy az osztály fogalma szintetikus-általánosító fogalom ugyan, de — az érvényes lenini definíció értelmében is — meghatározásában továbbra is fő szerepet játszanak *az objektív osztálylét jellemző vonásai.* Mind a munkásosztály, mind a parasztság határvonalait tehát az ipar és a mezőgazdaság egymástól eltérő fejlettségű termelőerőinek megfelelő és a tulajdonviszonyokban rögződő *nagy társadalmi munkamegosztás,* illetve *a termelőmunka* elve alapján kell meghatározni. Csak az ilyen elhatárolás teszi lehetővé társadalmunk két nagy, alapvető termelő osztályának meghatározását, átalakulásának vizsgálatát, a szövetségük erősítéséhez szükséges gyakorlati politika tudományos alapjainak továbbépítését. Az osztály fogalma egyébként sem arra való, hogy ilyen vagy olyan statisztikai jellemzőkkel leírható egyéneket soroljunk belé, hanem arra, hogy feltárjuk a társadalom valóban nagy csoportjainak elsősorban az *objektív,* másodsorban az ehhez tapadó *szubjektív jellemvonásait,* és segítségével fogalmilag tisztán ragadjuk meg a társadalomban meghatározó szerepet játszó szociális erőket.

A vita újra hangsúlyozta, hogy társadalmunk minden szempontból átmeneti társadalom, s ez többek között azzal jár, hogy gyorsan megnőtt és valószínűleg *tovább növekszik hazánkban az átmeneti rétegek súlya.* Már ez maga is új megvilágításba helyezi a munkásosztály társadalmi funkciójának problémáját, s megköveteli, hogy nagyobb gondot fordítsunk a munkásosztály objektíve kiterjedt határainak tanulmányozására. Figyelembe kell itt venni a gazdaságirányítási reform előrelátható hatásait is, különösen a vállalati különérdek erősebb önmozgását; ez előreláthatólag döntő tényezője lesz a vállalaton belüli integrációnak, annak, hogy a munkásosztály centrumától távolabbi munkáskategóriák közeledjenek az ipari-nagyüzemi munkásság törzsgárdájához, s meglesznek ennek a politikai és tudati-ideológiai hatásai is.

Bár a tanulmány fő kérdése a munkásosztály fogalmának meghatározása és határainak kijelölése, elkerülhetetlenül tárgyalnia kell *más kategóriák* (a parasztság, az értelmiség) határainak módosult értelmezését is. Hiszen ezek ugyanabban a struktúrában foglalnak helyet, s így ha egyikükről beszélünk, a másikukról is, mindannyiukról szó van. A tanulmány következetes álláspontja szerint a szövetkezeti parasztságra is alkalmazni kell a termelőmunka szempontját és — a tulajdonviszony azonosságát figyelembe véve — természetesen a szövetkezeti parasztság mai és várható helyzetét. Így társadalmunknak *a szövetkezeti parasztosztály is önálló, alapvető osztálya.* Meg kell továbbá állapítani, hogy megkezdődött a szövetkezetekben dolgozó agrárértelmiségieknek a kialakuló, egységessé váló szövetkezeti parasztosztályba való *integrálódása.* A vita részvevői lényegében egyetértettek ezzel, hangsúlyozták azonban, hogy ma ez a folyamat még nem hasonlítható össze az állami vállalatokban végbemenő integrációval.

Ezen a ponton merült fel az *értelmiség* ugyancsak hagyományos kategóriájának problémája. A vita egyes részvevői rámutattak: egyrészt messzemenően figyelembe kell venni azt az erősödő tendenciát, hogy a termelőmunkában foglalkoztatott értelmiségiek a munkásosztályba, illetve a szövetkezeti parasztosztályba integrálódnak, másrészt azonban ez nehézségeket támaszt a hagyományos „értelmiségi" kategória használatában. Ennek a kategóriának a növekvő többségét ugyanis *a termelőmunkában részt vevő* értelmiségi rétegek adják, s vitathatatlan, hogy e rétegeknek a szocializmus teljes felépítése szempontjából *kiemelkedő jelentőségük van,* különösen, ha figyelembe vesszük a tudomány ter-

Digitized by Google

melőerővé válásának nálunk is erősödő tendenciáját. Ha ezeket a munkásosztályba, illetve a szövetkezeti parasztosztályba soroljuk, elősegítve ezzel tudati integrálódásukat is, akkor feleslegessé válik külön szerepeltetnünk őket az értelmiség kategóriájában, csupán azon az alapon, hogy túlnyomórészt kvalifikált szellemi munkát végeznek, s kiemelkedően nagy szerepük van a társadalmi tudat alakításában, a kultúra terjesztésében. Nélkülük azonban a *nem termelő* (egészségügyi, kulturális, pedagógiai, igazgatási stb.) szektorok heterogén összetételű dolgozóinak akár viszonylag egységes és önálló értelmiségi rétegként való kezelése is értelmetlenné válik.

E helyett el kellene tehát kezdeni e rétegek speciális problémáinak önálló tanulmányozását. *Felmerült olyan álláspont is, hogy lassan át kellene adni a feledésnek az „értelmiség" tulajdonképpen semmitmondó kategóriáját,* amely csupán egyetlen és formális kritérium: a kvalifikált szellemi munka és még gyakrabban az egyetemi végzettség alapján kreálódott, s amely a fizikai és szellemi munka ellentéte idején még használható volt. Nem hagyható sokáig figyelmen kívül az az objektív tény, hogy e kategórián belül sokkal szembeszökőbbek például a falusi tanító és a fővárosi nőgyógyász (és az általuk képviselt rétegek) közötti különbségek, mint a munkásosztályba integrálódó műszaki értelmiségi, vagy a parasztságba beolvadó agrárértelmiségi és a munkások vagy parasztok közti különbségek. Igaz ugyan, hogy az értelmiségiek végzik a specializált és nélkülözhetetlen kvalifikált szellemi munkát — jórészt függetlenül attól, hogy melyik szférában dolgoznak —, ezt azonban a társadalom legkülönbözőbb területein teszik, igen különböző intenzitással, hatásfokkal és társadalmi haszonnal. Problémáik sem azok ma már, mint amelyek a szocialista forradalom régebbi korszakában voltak, s amelyek indokolttá tették, hogy a fizikai munkásoktól és a parasztoktól elkülönülő, viszonylag egységes társadalmi rétegként kezeljék őket. Indokolt tehát, hogy elsősorban azoknak az értelmiségi rétegeknek a sajátos problémáit kutassuk, amelyek *valóban viszonylag egységesek,* társadalmi szerepük és megoldandó problémáik szempontjából is. Emellett természetesen a munkásosztályon és a paraszti osztályon belül önállóan kell kezelni a műszakiak vagy az agrárértelmiségiek problémáit, de lehet, hogy nem mint „értelmiségi kérdést".

Szó volt a vitában *a munkásosztály fogalma meghatározásának politikai aspektusairól.* Többen hangsúlyozták, hogy az osztály fogalmát objektív, tudományosan igazolható, elsősorban társadalmi-gazdasági alapon kell és csak így lehet értelmezni, hasonlóképpen az osztály határait, terjedelmét is; a hagyományok, az érzelmi momentumok és más szubjektív szempontok nem lehetnek perdöntők ebben. Magától értetődik, hogy a munkás-lét objektív adottság, nem pedig erkölcsi-politikai bizonyítvány az egyén számára. Ugyanígy a munkásosztályból kikerült és az osztály érdekeit államhatalmi poszton vagy egyéb beosztásban képviselő volt munkásnak sem jelent *személyére* vonatkozó erkölcsi-politikai konzekvenciát az objektív osztálylétnek döntő kritériumként való hangsúlyozása.

Ezzel kapcsolatban merült fel a hagyományos *munkás-presztízs* alakulásának kérdése is. A munkásosztály fogalmának helyesebb meghatározása *csak növelheti* a munkás-presztizst, és olyan eredménnyel is járhat, hogy megnöveli a munkások, különösen a szakmunkások tanulási kedvét, amely nálunk a fejlett országokhoz képest még viszonylag alacsony.

Ezért nagyon fontos, hogy megfelelő tudományos vizsgálatok felmérjék a munkásosztályon belüli szakmai-politikai, gazdasági, szociális és kulturális változásokat, a munkásosztályban egyidejűleg végbemenő átrétegződést és integrációt. Csak ilyen objektív ismeretek birtokában jelezhetjük és oldhatjuk meg idejében a változások során keletkező problémákat, és segíthetjük elő azt, hogy

Digitized by Google

egyre teljesebben érvényesüljön a munkásosztály vezető szerepe társadalmunkban. Kétségtelen, hogy a munkásosztályon belül *továbbra is a nagyipari-nagyüzemi gárda a párt döntő támasza,* a haladás legfőbb ereje. Ez a munkásosztály gerince, derékhada, a tőkés társadalomban is és különösen az a szocializmusban.

Kovács Ferenc

VÁRAKOZNI NEM LEHET

Jegyzetek a dokumentumszínházról

„Az is lehet, hogy egész rendezői módszerem csak a megfelelő drámai termés hiányából született meg; annyi bizonyos, hogy soha nem lépett volna előtérbe ilyen feltűnően, ha megfelelő darabok állnak rendelkezésemre..."

(Erwin Piscator, 1929)

„Vietnamról nincsenek drámák, és ez a színjáték egyben ítélet az írók fölött, akik egyetlen nyomorult kis darabot sem hoztak össze Vietnamról..."

(Peter Brook, 1967)

A higgadt elemzés vagy a szenvedélyes dühkitörés hangján, egymástól csaknem negyven év távolságra, lényegében ugyanazt mondja a dokumentumszínház atyja, a nemrég elhunyt német *Erwin Piscator,* és az elmúlt időszak legnagyobb hatású dokumentumjátékának, az *US*-nak megalkotója, az angol *Peter Brook.* Mindketten rendezők, akik kénytelenek voltak félig-meddig szerzőkké is válni, mert *a szerzők még hallgattak;* hallgattak olyan témákról, amelyekről a gyakorlati színház alkotói szerint nem lehet nem szólani.

A mai dokumentumszínház előzményei a XX. század első évtizedeinek nem hivatásos *munkásszínjátszásában* gyökereznek. A munkásosztály napi politikai küzdelmeinek ideológiai alátámasztására, az agitáció kiszélesítésére még a legradikálisabban haladó polgári drámaírás sem adhatott megfelelő anyagot; a munkásosztálynak pedig még nem voltak saját drámaírói. Ezért aztán a munkásszínjátszók — elsősorban Németországban, Oroszországban, illetve a fiatal szovjetállamban — a valóság nyers tényeit vitték a dobogóra, a közvetlen agitáció igényével. Az agitprop-játékoknak, „agitkáknak" már jelentős hagyományuk volt, amikor egy nagy tehetségű rendező-egyéniség, Erwin Piscator a hivatásos színpadra plántálta át s művészi kifejezési formává emelte a műfajt. Ebben az úttörő jellegű kezdeményezésében lényegileg hasonló okok vezérelték őt, mint a munkásszínjátszókat.

A húszas évek weimari Németországában, a vesztett világháború és az elbukott forradalom után, súlyos gazdasági problémák közepette, baljós politikai változások küszöbén, Piscatornak és munkatársainak olyan drámákra lett volna szükségük, amelyek a proletariátus szemszögéből tükrözik az ellentmondások szabdalta társadalom mozgását. Ilyen drámák nem születtek, tehát *kollektív színházi munkával,* bizonyos írói nyersanyag alapján, újfajta színjátéktípust

Digitized by Google

hoztak létre, amely hiteles egykorú dokumentumokat, beszédeket, újságcikkeket, statisztikákat, pontosan rekonstruált történeti eseményeket sorakoztatott fel a fejlődést irányító társadalmi erők jellegének demonstrálására. S közben bőséggel alkalmazták az ugrásszerűen fejlődő színházi technika vívmányait: a vetítés, a filmbetét, a forgószínpad lehetőségeit.

A harmincas években az Egyesült Államokban támadt fel a műfaj, az ún. „élőújságok" formájában, amelyek közvetlenül, jóformán áttétel nélkül fejezték ki a depresszió szította társadalmi elégedetlenséget; a nézők elé tárták a dokumentumokat a tömegek nyomoráról, a munkanélküliségről csakúgy, mint a visszahatásként jelentkező tüntetésekről és sztrájkokról.

A második világháború egy időre véget vetett a műfaj virágzásának; 1945 után azonban új helyzet alakult ki, s bizonyos idő múltán ismét kedvező talajt teremtett a dokumentumszínház számára. A tömegek fokonként ráébredtek arra. hogy a fasizmus fölötti győzelem nem szüntette meg a polgári társadalom ellentmondásait, s tanúi lettek az új, viharos politikai és társadalmi válságoknak, amelyekben ezek az ellentmondások összesűrűsödnek. A szocialista tábor léte és nemzetközi kisugárzása pedig hozzájárult ahhoz, hogy e válságok a közérdeklődés homlokterébe kerüljenek és igazi természetük minél hamarabb nyilvánvalóvá váljék. A valóság tehát ismét bőven ontotta azokat a tényeket, amelyek már önmagukban is drámai módon, polarizáltan fejezték ki az egymással szembenálló társadalmi erők küzdelmét.

Ennek nyomán a hatvanas években kialakult a *dokumentumszínház harmadik hulláma,* amely szélesebb minden eddiginél. A műfaj egyszerre számos országban divatozik, és tematikailag is változatosabb, mint korábban: a színház mohón veti rá magát a kisebb vagy nagyobb politikai válságokra, azon frissiben, mielőtt még nyugvóponthoz értek vagy megoldódtak volna. A színházi alkotók ezzel a közönség érdeklődési körére és problémáira reagálnak, és ugyanakkor szemük előtt tartják a színpad ősi szószék-funkcióját, erőteljes és közvetlen mozgósítási lehetőségeit; úgy érzik: *várakozni nem lehet.* A színháznak joga és kötelessége, hogy *azonnal hallassa hangját a mindenkit érintő kérdésekben,* és ha a drámaírók késlekednek — nos, akkor írók nélkül kell a valóság tényeiből és a specifikus teátrális eszközökkel összeácsolni a megfelelő játékokat.

A drámaíróknak természetesen van mentségük. A dráma műfaji jellege folytán a színház minden időkben hatékony fóruma volt a világnézet formálásának. Ám e funkciójának betöltését elsősorban nem a drámában ábrázolt *tények* aktualitása biztosítja, hanem mindenekelőtt a *mondanivaló,* a gondolati anyag és az indulati töltet aktualitása. A drámaírónak határozott, egyértelmű álláspontja kell hogy legyen az általa feldolgozott témáról. Az ilyen álláspont kialakításához pedig bizonyos *távlat* szükséges, s ezt többek között az alapvető tények ismerete adja meg. Ez a távlat nem okvetlenül időbeli is, bár a drámatörténet azt mutatja, hogy ha egy mű konkrét történelmi eseményeken alapul és valóságos személyeket vonultat fel, akkor megírásáig bizonyos időnek el kell múlnia, az ábrázolt eseménynek legalább relatíve lezártnak kell lennie. A szalamiszi ütközet és *Aiszkhülosz Perzsák* című tragédiájának bemutatója között is eltelt nyolc év; a rózsa-háborúk befejezését *Shakespeare* krónikás drámaciklusától egy évszázad, a harmincéves háborút *Schiller Wallenstein-trilógiájától* 150 esztendő választotta el, és az Októberi Forradalomról szóló klasszikus szovjet drámák közül a legkorábbi, a *Ljubov Jarovaja* is csak 1925-ben íródott.

Más a helyzet, ha a drámában a konkrét társadalmi konfliktusra kitalált cselekmény épül, kitalált szereplőkkel. Ilyenkor nem feltétlenül szükséges az időbeli távlat, elég, ha az adott konfliktushoz megvan az író határozott állásfoglalása. Egyébként ez utóbbi alkotások — gondoljunk akár a *Rómeó és Júlia-*

Digitized by Google

ra, az *Ármány és szerelem*re, a *Mária Magdolná*ra, akár *Ibsen, Hauptmann, Shaw* vagy *Arthur Miller* társadalmi drámáira — teszik ki a drámairodalom fő vonulatát; meg kell azonban jegyeznünk, hogy korántsem választja el őket kínai fal az ún. történelmi drámáktól. A jó történelmi dráma paradoxonja épp abban rejlik, hogy múltbeli esemény kapcsán, vagy éppen csak ürügyén, a jelenhez szól, ennek a konfliktusaiba avatkozik be, s nagyon is aktuális mondanivalót öltöztet — társadalmi és művészi okokból — történelmi események mezébe.

Dokumentumdráma és dokumentumszínház

Ha azonban nem a közvetlen napi aktualitású eseményeket tekintjük, hanem a többé-kevésbé lezárult közelmúltat, akkor úgy tetszik, a mai drámaírók nem is szorulnak ilyen mentségekre. Szemügyre véve napjaink színházi termését, azt látjuk, hogy a dokumentumok, a tények lenyűgöző ereje nem csupán a színházi alkotókat vonzza; épp a legjelentősebb drámaírók közül jó néhányan alapozzák megtörtént eseményekre sikeres műveiket.

Itt azonban különbséget kell tennünk *dokumentumdráma* és *dokumentumszínház* között, noha kétségtelen, hogy a két irányzat közös társadalmi talajon, azonos objektív feltételek között, rokon indítékokból született, és kölcsönösen hat is egymásra. Az előbbi csoporthoz olyan, világhírű művek tartoznak, mint *Rolf Hochhuth Helytartó* és *Katonák* című drámái, *Peter Weiss Vizsgálata*, *Heinar Kipphardt Joel Brand*ja, és több dráma a Hitler elleni tiszti összeesküvésről. Megfigyelhetjük, hogy mindezek egy utóhatásaiban továbbélő, de önmagában mégis lezárt, körüljárható jelenség: a hitleri fasizmus köré épültek (mint ahogy egyszeri, lezárt ügy alkotja Kipphardt másik híres művének, az *Oppenheimer-ügy*nek az anyagát is). Bizonyos időbeli távlat, a távlat által is elősegített, kiérlelt, elkötelezett írói álláspont és jelentős művészi tehetség: e tényezők biztosítják a dokmentumdrámák legjavának tartós sikerét. E művekben nem annyira a tények dominálnak, mint inkább az író, egyetlen író *tudatos szemlélete,* amellyel mondanivalójának megfelelően stilizálja a primer valóságanyagot. A rendelkezésére álló dokumentumokat nem „egy az egyhez" használja fel, hanem szelektál közöttük, átformálja őket, sokszor kitalált epizódokat és szereplőket is beilleszt. Bőségesen él a hagyományos drámai szerkesztés és jellemábrázolás elemeivel, nemegyszer verses formát alkalmaz, és mindezzel az előadó színházra is egészen más típusú, a hagyományoshoz sokkal közelebb álló feladatot ró. A dokumentumdráma legjobb alkotásai — amelyeket itt nem elemezhetünk részletesen — csak abban képviselnek külön műfaji csoportot, hogy valóban megtörtént tényeket dolgoznak fel; a konkrét eseményekből kiindulva azonban *az általános felé* igyekeznek haladni, az egyszeri történést szintetikus szemlélettel ábrázolva, azzal a klasszikus céllal, hogy dialektikus kapcsolatba hozzák az adott múltbéli anyagot koruk s környezetük valóságával. Ezzel többé-kevésbé megközelítik a jelző nélküli *dráma* kategóriáját.

A jó dokumentumdráma tehát voltaképpen a történelmi dráma egyik modern, a mai életritmushoz és igényekhez méretezett válfaja. Ilyen értelemben bizvást vonatkoztathatjuk a dokumentumdrámákra — legalábbis igényüket tekintve — Hochhuth álláspontját: „Manapság a legizgalmasabb témákat a történelem adja. De a történelem nem azért szállítja ezeket az anyagokat, hogy az író magukat a problémákat ábrázolja; a feladat most is a problémákba bonyolódott emberek ábrázolása. Az anyag, a dokumentum mint olyan, soha nem érett színpadra; úgy kell feldolgozni, hogy áttetszővé váljék, hogy is áttessék rajta az anyag fölötti."

Megtörtént tényeken épül, valódi dokumentumokat használ fel a *dokumentumszínház* is, de a drámát fémjelző *homogén szemlélet nélkül.* Ha író jegyzi,

Digitized by Google

ő is csak összeállítóként, összekötő szövegek írójaként működik. De ugyanilyen gyakran előfordul az is, hogy *több szerző,* vagy az előadó színház *kollektívája* végzi ezt a munkát. Természetesen ezek a szerzők is válogatnak, rendeznek, tömörítenek; elsősorban azonban maguknak a dokumentumoknak a nyers, közvetlen erejével, emócionális hatásával akarják mozgósítani nézőiket, nem a maguk egyértelmű mondanivalójával. A dokumentumdrámák szerzői is nagymértékben élnek a színpad technikai lehetőségeivel és a rokonműfajok (a pantomim, a tánc, az ének, a film) bekapcsolásával, a dokumentumszínház azonban — fogantatásának körülményeiből következően is — elsőrendű szerepet ad ezeknek, s néha sokkszerű hatások elérésére, sőt öncélúan is kiaknázza őket.

E színjátékok alkotói a *legfrissebb, lezáratlan ügyek*hez, a polgári társadalom nyitott sebeihez nyúlnak, mintegy belülről, nemes türelmetlenségtől hajtva: nem, várakozni nem lehet. Ez idő szerint három fő témakörük van. Az egyik: a máig is tisztázatlan, rendkívül zavaros *Kennedy-gyilkosság,* amely világszerte élénken foglalkoztatja az embereket; itt a színház (ha maga a konkrét esemény áll a fókuszban) pillanatnyilag nem tehet mást, mint hogy a maguk pőreségében a nézők elé tárja az egymásnak ellentmondó dokumentumokat. A második: a bonyolult, cseppfolyós állapotban levő *amerikai négerkérdés:* a harmadik, de mindenek előtt álló pedig: *Vietnam.* A következőkben ez utóbbi művekkel foglalkozunk részletesebben.

Napjaink témája: Vietnam

Szerzőik sokszor „show"-nak vagy „revü"-nek nevezik ezeket a játékokat — amelyek elsősorban a vezető polgári országok, az USA, Anglia, Franciaország színpadain szerepelnek —, ezzel is jelezve a produkciók heterogén és elsőrendűen színházi, tehát nem drámai-irodalmi jellegét. Amerikában a hivatalos politika egyértelműen a háború mellett akarja mozgósítani a közvéleményt; Angliában, ahogy Peter Brook megfogalmazta, arról van szó, hogy az amerikai szövetséges, a „nagybácsi", „virtuálisan a mi nevünkben is követi el atrocitásait"; Franciaországban a támadó országéval azonos társadalmi struktúra teszi bonyolulttá és több értelművé a problémát, még akkor is, ha a jelenlegi államvezetés elhatárolja magát a vietnami háborútól. Ezekben az országokban tehát a színházi alkotók, mihelyt Vietnam témájához nyúlnak — így vagy úgy, közvetlenül vagy áttételesebben — *vitáznak a fennálló rendszerrel,* és azt a feladatot vállalják, hogy felrázzák, gondolkodásra késztessék, esetleg álláspontjának megváltoztatására bírják a nem teljes mértékben tájékoztatott vagy éppen félrevezetett közvéleményt. Ezért színjátékaik elsősorban *országuk közönségéhez* szólnak; a dokumentumokat *a helyi és napi* aktualitásnak megfelelően állítják össze, közvetlen, úgyszólván „ad nationem" érveléssel. Érdekes például, hogy az egyik ide tartozó francia produkció, a *Hangverseny két nemzetre és egy üstdobra,* a Ben Barka-ügyet is beleszövi Vietnam-montázsába. A legtudatosabban *Peter Brook* hirdeti ezt a lokális kötöttséget; ő nem is adta át az *US* előadási jogát más országoknak, és a franciáknak például azt javasolta: írják meg ők maguk a francia *US*-t. (A párhuzam kedvéért érdemes megemlítenünk, hogy a franciák egyszer már megfogadták a brooki tanács szellemét: az angol *Joan Littlewood*-nak az első világháborút parodizáló *Oh What a Lovely War*-ját Párizsban francia viszonyokra transzponálva, korabeli francia dokumentumokkal, többé-kevésbé önálló verzióban adták elő.)

Művészi színvonalban, agitatív erőben és hatásban természetesen nagymértékben különböznek egymástól e produkciók, de a gondolati tisztázottságot, a kiérlelt szemléleti-intellektuális biztonságot tekintve egyelőre nincs köztük lényegbeli eltérés: a vietnami nép ellen elkövetett merényleteknek, a nép szen-

Digitized by Google

vedéseinek és hősi helytállásának bemutatásával nézőik érzelmeire apellálnak, indulatokat, felháborodást akarnak felkavarni. A közönség világnézetébe, intellektuális állásfoglalásába nem avatkoznak azonban be formálóan, tehát nem érvényesítik a dráma lényegbeli *katartikus hatását.*

Ami felépítésüket illeti, a legváltozatosabb dokumentum-anyagokat viszik színpadra, a legváltozatosabb teátrális eszközök felhasználásával. Az USA-beli, egyelőre még bátortalan kísérletek egyike, a *Tűz,* életnagyságú bábok és maszkírozott színészek szöveg nélküli, szimbolikus pantomimje; egy másik, a *Viet Rock,* énekes-táncos-pantomimikus show. Angliában a Royal Shakespeare Company két érdekes dokumentumtömböt állított szembe: az est első részében a Fulbright-bizottság jelentését olvasták fel, a másodikban Thukididész *Peloponnézoszi háború*jának egyes részleteit adták elő, így vonva párhuzamot Washington és az ókori Athén értelmetlen háborús expedíciói között. Franciaországban, ahol pedig alig van hagyománya a politikai színháznak, egyetlen szezon alatt öt vietnami tárgyú produkció is színre került. Egyiküket a baloldali Théâtre Gérald Philipe fiatalokból álló másodtársulata mutatta be; *Vietnam* című 20 perces agitációs műsorukat utcákon, gyárkapuk előtt vagy könyvüzletekben játszották. Az Avignonban előadott, *André Benedetto* által összeállított *Napalm* Steinbeck és Jevtusenko ismert felelősség-vitájával kezdődik. Érdekes színpadi eszközökkel megoldott, fantasztikus jelenetei között szerepel például egy elfogott amerikai pilóta kihallgatása; a jelenet végén a pilóta hirtelen átalakul az austini tömeggyilkossá. A zárókép Johnson lázálmát mutatja be; ebben az amerikai elnök elfogja az utolsó vietnami „lázadót" is, vitába keveredik vele, és végül arra a következtetésre jut, hogy Washingtonra is atombombát kell dobni. A produkció egyetlen kérdéssel fejeződik be: „Meg tudjuk-e gátolni ezt?" Ugyanezzel a kérdéssel zárul a Párizsban bemutatott *Zárójeles háború* is, amelyet *Claire-Lise Charbonnier* és *Georges Feldhandler* állított össze. A szerzők a dokumentumokat egy átfogó sémába szerkesztették, amely az első pillantásra igen szellemes, de egészében önkényesnek és sok esetben hamisnak bizonyult: a vietnami háború egy nagy sakktáblán zajlik, amelyen Vietnam a király, az USA a királynő, az amerikai katonák a futárok, a buddhista papok a huszárok és a nép a parasztok. Az előadás végén a színészek szétoszlanak a nézőtéren, és míg csak az utolsó néző is el nem távozott, szünet nélkül minden zugból harsog az ütemesen skandált kérdés: „Que pouvons-nous faire?" „Mit tehetünk?"

Ez a bizonytalan, lebegő befejezés jellemzi még a műfaj művészileg legérettebb, döbbenetes hatású alkotását, az *US*-t is, amelyről sajtónk is közölt beszámolókat. A pazar ötletességgel váltogatott színházi megoldásokból, a látomásos erejű, ekszatikus képekből végül is nem csendül ki más mondanivaló, mint a nemes felháborodás. A darabot lezáró kétségbeeesett sikoly: „Bárcsak Angliára is bombák hullanának! Bárcsak napalm hullana a szép angol gyepre!" — az alkotó, a nagy tehetségű Brook végső tanácstalanságát is kifejezi.

A hazai különbségek és a járható út

Mindebből talán kitetszik: ezek a már bemutatott dokumentumjátékok alighanem tűrik az átplántálást, különösen a szocialista országok talajába nem. Tényfeltáró szándékuk itt nyitott kapukat döngetne, legfeljebb teatralitásuk érvényesülne, öncélúvá duzzadt hatáselemként. Helyi fontosságuk, agitatív erejük kétségtelen, funkciójuk rendkívül hasznos, alkotóik szándéka — és nem egy esetben teljesítménye is — magasra értékelendő; ám olyan országoknak szólnak, amelyekben a közönség a sajtóból, a rádióból, a televízióból, az államférfiak megnyilatkozásaiból stb. *nem tudhatja meg a teljes igazságot a vietnami háborúról,*

Digitized by Google

ahol ezt a közönséget erős és sokoldalú hatások igyekeznek közönybe, letargiába taszítani, és cselekvő humanitására a hivatalos államrend nem apellál. Ezek a körülmények hívják életre az említett produkciókat, és ezek színezik át egész szövedéküket. A legmagasabb színvonalon is csak helyi és napi igényt elégítenek ki; a közülük legsikerültebb produkció alkotója — mint láttuk — nyíltan el is ismeri ezt.

Művek hiányában nem akarunk jóslatokba bocsátkozni, de megkockáztatunk egy feltevést: azt hisszük, hogy az sem változtatna alapvetően a dokumentumjátékok helyi kötöttségén, ha valamelyik összeállítás *egyértelműen haladó világnézetet*, gondolatilag tisztázott álláspontot fejezne is ki. A műfaj *lényege* ugyanis immanens; dokumentumokból csak olyanokat érdemes a nézők elé tárni, amelyeket nem ismernek, hézagosan ismernek, vagy nem ilyen sűrítettségben ismernek, s amelyek az ellenkező értelemben vagy ellenkező hangsúllyal tájékoztatják őket, mint ismereteik egyéb forrásai.

Végül nem kerülhetjük meg az előbbiekből következő kérdést: hogyan állunk a dokumentumszínház műfajával a *szocialista országokban*, ezen belül is sajátosan *Magyarországon?* Úgy érezzük, nekünk is érdemes megszívlelnünk *Peter Brook* tanácsát: a tények színházát minden országnak *magának* kell a maga számára megalkotnia. A dokumentumszínház — minden művészi eleme, kisebb-nagyobb transzponáltsága ellenére is — lényegénél fogva *közvetlenül agitatív műfaj;* az agitáció hatásossága pedig, sőt létjogosultsága is, a felhasznált tények ütőerejétől, újszerűségétől vagy újszerű csoportosításától függ.

Nálunk is születtek már például Vietnam-műsorok, ám ezek nem annyira dokumentumjátékok voltak, mint inkább kamara-jellegű irodalmi összeállítások. Az ilyen műsoroknak azonban azzal az alapvető nehézséggel kell megküzdeniük, hogy miképpen járulhatnak hozzá *új elemekkel* a közönség tájékoztatásához és mozgósításához. Ahol az állam, a fennálló rendszer valamilyen konkrét kérdésben az igazságos és történelmileg helytálló felfogást képviseli, és polgárait is aktívan befolyásolja ebben az értelemben, ott e kérdések ábrázolásában a közvetlenül agitatív célzatú színház nehezen találhatja meg a maga szerepét. A polgári országokban a színház — a tájékoztatás és befolyásolás egyéb eszközeivel való szembenállása révén — úgyszólván spontán módon kapja meg a maga harcos többlet-funkcióját. Nálunk azonban, ha megmarad a tények puszta felsorakoztatásánál, legfeljebb csak variálhatja a hazai sajtó, rádió, televízió, filmhíradó stb. vele megegyező szellemben értelmezett anyagait. Más szóval: a színháznak először meg kellene találnia annak a módját, hogy *valami sajátos, csak a színház nyelvén kifejezhető többletet* nyújtson a „Vietnam és te" kérdésben. Enélkül csak a szolidaritás deklarálására szolgáló ünnepi alkalom marad (aminek persze szintén meglehet a maga funkciója), de nem agitatív, művészileg is izgalmas színpadi megnyilvánulás.

Külön fejtegetést igényelne, de erre írásunk keretében nincs lehetőség —, hogy *más témák* vonatkozásában mennyire van nálunk tere a dokumentumszínháznak, a maga valóságos, agitatív-művészi értelmében. Melyek lehetnek azok a problémakörök, amelyekben nálunk sem várakozhat a színház, mert azonnali, közvetlen reagálásával sajátos és adekvát funkciót tölthetne be?

A szocialista fejlődés sajátos feltételei között természetesen nem arról van szó, hogy a műfaj nálunk is csak ellenzéki műfajként virulhatna ki, hiszen a mi társadalmunknak lényege és alapvető érdeke is, hogy az ember érdekében folyamatosan tökéletesítse magát. A tények színházának igazi területe tehát — korántsem ellenzéki előjellel, hanem éppen a társadalmi fejlődés irányával összhangban — nálunk is saját tényeinkben, fejlődésünk problémáinak és ellentmondásainak felvetésében keresendő, akár nemzetközi vonatkozásúak, akár szorosan belső jellegűek ezek. A dokumentumszínház — mint mondottuk — a még

Digitized by Google

lezáratlan tényekhez közeledik, a színház specifikus eszközeivel. A mi fejlődésünknek is vannak még olyan meg nem oldott, le nem zárt tényei, amelyeknek tudatosításában, összefüggéseik feltárásában ezek a színpadi eszközök hasznos, bátor, társadalmilag pozitív, s művészileg újszerű és vonzó funkciót tölthetnek be. Ilyen társadalmi-művészi tettekkel eddig csak filmgyártásunk büszkélkedhet; a *Nehéz emberek* például típusa annak a dokumentumjátéknak, amelyre a szocialista építés viszonyai között lehetőség és szükség van. Sajátosan magyar érdekességű, aktuális és lezáratlan, külpolitikai vonatkozású témát vetett fel s aknázott ki szerencsésen és művészileg izgalmasan a *Teenager party* is. Véleményünk szerint *ebben az irányban* lenne érdemes kísérletezniük a dokumentumszínház hazai úttörőinek is.

Írásunk elején különbséget tettünk a dokumentumszínház és a dokumentumdráma között. A hazai vonatkozások e rövid felvázolása során sem hanyagolhatjuk el ezt a lényeges distinkciót. Hiszen amilyen kevéssé importképesek a dokumentumszínház termékei, olyan hálás és értő fogadtatásban részesültek nálunk a dokumentumdráma legjobb alkotásai, sőt, az utóbbi időben nálunk is születtek ilyen típusú művek (elsősorban *H. Barta Lajos Kiáltás*ára gondolunk). Ha majd, megfelelő feltételek között, létrejönnek azok a külföldi vagy hazai drámák, amelyek *Vietnam kérdésében* írójuk magas színvonalú, meggyőző és határozott állásfoglalását tartalmazzák, és ugyanakkor a konkrét eseten átvilágítva — Hochhuth szavaival — megmutatják az „anyag fölöttit", *az általánost is* (a tényeken túl azt, ami az egyes emberre és minden emberre érvényes), akkor ezek a művek egyaránt szólnak majd az amerikai, a francia, a német, a lengyel és a magyar nézőkhöz. *Armand Gatti*, a jeles francia haladó drámaíró, *V, mint Vietnam* címmel már írt egy eszmeileg figyelemre méltó, bár művészileg erősen problematikus drámát; *Peter Weiss* most fejezte be Vietnam-drámáját. Az idő lassan kezd beérni számukra és követőik számára. A dokumentumszínház számára Vietnam közvetlen nyersanyag. A dráma azonban előbb-utóbb értékesíteni tudja majd a felismerést: Vietnam nemcsak fájdalmas napi aktualitás, hanem egyben az emberiség történetének tanulságos, múltbeli tényezőket sűrítő és további kihatásokkal terhes fejezete is. S ebben az utóbbi minőségében akkor sem veszíti el aktualitását, ha majd mint közvetlen probléma, meg is oldódott.

Szántó Judit

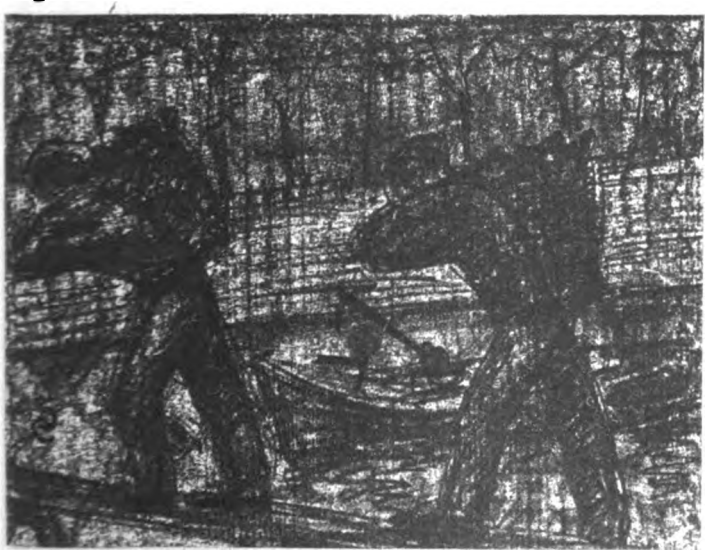

Cserepes István: Rakodók

Digitized by Google

Nem a gazdasági vezetők helyett, hanem velük

Az elmúlt hónapokban a gazdasági mechanizmus reformjával összefüggő elméleti és praktikus kérdések tömegével találkozhattunk könyvekben, folyóiratokban. Gyakorlati módszerek mikéntjét vitatták a gazdálkodó intézmények, a tudományos egyesületek és szervezetek. Fontos helyet foglal el ezekben a viták-ban a Társadalmi Szemlében több mint nyolc hónapja folyó vita, amely megítélésem szerint rendkívül fontos, halaszthatatlan kérdésekre keres választ. A vita sok irányú elágazása és az eltérő vélemények nagy száma arra késztet, hogy néhány kérdésben kifejtsem álláspontomat.

A vezetési stílusról

Mindenekelőtt a *kialakítandó vezetési módszerek* keltették fel figyelmemet. A vita részvevői arra a kérdésre keresnek feleletet, hogy milyen *vezetési munkastílust* kell kialakítani a gazdasági és a politikai munkában, mennyiben hasonlítanak ezek egymásra, és miben térnek el.

Egy dologban lényegében valamennyi észrevétellel egyet lehet érteni; ez pedig az, hogy a *vezetés minden szintjén és minden területén* jelentősen változtatni kell az eddigi módszereken. A vállalati politikai szervezetek, elsősorban a pártbizottságok és párt-alapszervezetek vezetési munkájának elveit, és alapvető módszereit a pártkongresszus és a Központi Bizottság határozatai megjelölik. Jól tudjuk azonban, hogy egészen más munkamódszert igényel az ipari, mint a kereskedelmi területen dolgozó pártszervezet. Eltérnek egymástól a gazdasági minisztériumi pártbizottság és a vállalati alapszervezet vezetésével szemben támasztott követelmények is. Nem hagyhatók figyelmen kívül az ún. szakterületi eltérések sem, amelyek fő vonalakban elválasztják egymástól a gazdaságszervező és a politikai nevelő munkát. Már a vázlatos felsorolás is érzékelteti, hogy milyen sokrétűek a politikai munka vezetési funkciói, és ez végeredményben annak kimondására kényszerít, hogy az *alapelvek* lerögzítésén túlmenően nincs gyakorlati értelme *sémák* kidolgozásának.

Azt jelenti-e ez, hogy nem kell, vagy talán nem is lehet megfelelő választ adni az általunk feltett kérdésekre? Természetesen nem. Az elmúlt évek sokirányú kutatómunkája (ha nem is mindig megfelelő tudományos alapokon), főleg a reform előkészítésének legutóbbi három éve a vállalatok százaiban a vezetési módszerekre vonatkozóan olyan ismeret-tömeget halmozott fel, melyet hiba volna figyelmen kívül hagyni.

Ha a felgyűlt tapasztalatokat áttekintjük (és az eszmecsere több részvevője erre törekedett) akkor határozott *önállósodási tendenciát* tapasztalunk, mindenekelőtt a politikai, szorosabban véve a pártmunka területén. Ez elsősorban abban fejeződik ki, hogy a vállalati pártszervezetek, pártbizottságok az operatív gazdálkodásba való beavatkozás helyett a *helyi gazdaságpolitikai koncepció kidolgozásán* fáradoznak. A vállalati közösségek politikai vezetését ma már az

Digitized by Google

jellemzi, hogy a ténylegesen rá tartozó feladatokat végzi. Igaz, az önállósodási törekvés helyenként meglehetősen furcsa értelmezést kap: a skála az általános politizálgatástól, a merev és pontról pontra előírt, a gazdasági vezetést helyenként túlságosan is terhelő, gyakori beszámoltatásig terjed. Az első szélsőségbe rendszerint a bátortalan és a gazdasági kérdésekben kevésbé jártas és ezért bizonytalankodó pártvezetőségek esnek. A második szélsőséget leggyakrabban a jól képzett mérnökökkel és közgazdászokkal felfegyverzett, a gazdasági tevékenységet némileg felülről kezelő, nem ritkán utasítgató pártvezetőségek képviselik. A két pólus között helyezkednek el azok a pártszervezetek, melyek jelentős részben *segítő közreműködésként* értelmezik az *irányítást,* és amelyek tevékenységének az a felismerés az alapja, hogy a vállalati közösségek vezetése olyan módszerekkel tehető hatékonnyá, amelyeknek alapját a *helyesen kialakított vezetési kapcsolatok* adják meg.

Az eszmecserében furcsa módon keveredik egymással a vezetés általános fogalma és a konkrét döntések és utasításoknak s ezek előkészítési folyamatainak fogalma. Úgy gondolom, hogy a döntés befejező mozzanata az utasítás kiadása, *kizárólag egyéni lehet.* Az előkészítés demokratizálása, minél nagyobb mértékű ésszerű szélesítése nemcsak hogy nem áll szemben, hanem szocialista körülmények között csak vele együtt képzelhető el. Az igazán eredményes vezetés mindig is felhasználta azokat a kollektív bölcsességből fakadó előnyöket, melyek biztonságot adtak a döntések megalapozásához. Nem vitatom, hogy lehetnek és vannak is olyan tehetséges vezetők, akik nagy horderejű döntéseket képesek hozni anélkül, hogy ezekben *konkrétan* és *közvetlenül* a kollektíva véleményére támaszkodnának. De ha tüzetesen megvizsgáljuk, ilyenkor is kiderül, hogy a vezetők tehetségének nem kis része — a nagy tömeg információ hatékony birtoklása. Ezek az információk pedig megint csak a kollektívákból erednek.

Kétségtelen, hogy *a politikai vezetés* még átmenetileg és a legtehetségesebb vezetőknél sem nélkülözheti a kollektíva közvetlen véleményének ismeretét és figyelembevételét. Ezt, mint tudjuk, a párt szervezeti szabályzata is rögzíti. A gazdasági vezető apparátus számára nincs ilyen előírás, de a szocialista építés gyakorlata e tekintetben is hasznos íratlan törvényeket hozott létre. Ha a legeredményesebb vezetők munkáját vizsgáljuk, felismerhetjük, hogy ők ezeket az íratlan törvényeket követik. Bár jelentős eltérés van tehát a gazdasági és a politikai vezetőmunka főbb módszerei közt, mégis az *azonosságoknak van nagyobb szerepük.*

Külön-külön vizsgálva a gazdasági és a politikai vezetés munkastílusát, a következő fő változásokat láthatjuk. A vállalati vezetés munkamódszer-változásának kiindulópontja: a *megnövekedett önállóság.* Az, hogy a vállalati gazdálkodás helyben dönthet minden fontosabb kérdésben, gyökeresen átalakítja a vezetési teendőket. Nagyrészt az egyszemélyi felelőstől, az igazgatótól függ, hogy milyen módon érvényesíti megnövekedett jogait, és mennyire szélesíti a vállalati vezetési szintek döntési lehetőségeit. Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a vállalati vezetők többsége helyesen alkalmazza azt a vita során már többször is hangsúlyozott elvet, hogy a döntés azokon a szinteken szülessen, amelyeknek a legnagyobb ehhez az ismeretanyaguk, és amelyek a döntés következményeit viselik. Széles körű tehát az a felismerés, hogy a *vállalaton belül* is célszerű a döntések ésszerű megosztása. Így a vállalat legfelsőbb vezetése érdemlegesen tud foglalkozni a távlati fejlesztési kérdésekkel, és nem árasztja el őt a részeredmények, időközi jelzések és információk tömege.

Természetesen nem állíthatjuk, hogy a *szervezeti változtatások* minden esetben a vezetők általános *szemléleti változását* jelentik. Része van ezekben a változó helyzetből eredő szükségességnek is. Az ipari és kereskedelmi vállala-

Digitized by Google

tok szervezeti felépítésében 1967-ben végbement változások *a közgazdasági munka fokozódó megbecsülését* tükrözik. Vállalataink nagy része valósággal vadászatot indított meg jól képzett üzemgazdászokra, tapasztalt kalkulációs és pénzügyi szakemberekre. Ha nem is ilyen mértékben, de megnőtt az igény a kifejezetten *szervezési szakismerettel* rendelkezők és bizonyos mértékig az *üzempszichológusok* iránt is. Ha mindezek mellé odaállítjuk azokat a vállalati törekvéseket, amelyek eddig nem lévő elemző piackutató és egyéb részlegek felállítását szorgalmazzák, akkor a reformból a vállalati vezetésre háruló követelmények felismerését láthatjuk.

Mindezt úgy is felfoghatjuk, mint a vitában — nézetem szerint — sokszor igazságtalanul elmarasztalt vezetőképzés első eredményét. De ez csak első eredmény, hiszen a megoldásra váró feladatok e tekintetben is egyre gyorsuló fejlődést követelnek.

A vállalati pártvezetésről

Nem vitatható, hogy pártvezetőségeinknél is a *vállalati önállóság megnövekedése* a munkamódszer-változtatás alapja. Nem kell bizonyítanunk, hogy amikor a vállalati vezetés teljesen részletekbe menő utasításokkal volt szabályozva, a helyi politikai szervezetek önállósága sem lehetett nagyobb, mint a gazdasági vezetőké. (Gyakran használjuk azt a kifejezést, hogy a gazdasági vezetés bevonja a dolgozókat a döntésekbe az őket képviselő szervezetek vezetői révén. Világos, hogy amíg a döntések köre nagyon szűk volt, addig e tekintetben sem beszélhettünk széles körű bevonásról.)

A pártszervezetek jogainak megnövelése a vállalati pártvezetés egész tevékenységét átfogja, a szervezeti élet különböző vonatkozásaitól a gazdaságszervező munka konkrét gyakorlatáig. Itt megjegyzem, hogy számomra meglehetősen ellentmondásosnak tűnik *Selyem* elvtárs állásfoglalása (a decemberi számban) a gazdaságszervező munka gyakorlatával kapcsolatban. Megítélésem szerint Selyem elvtárs olyan mértékben konkretizálja a pártszervezetek ellenőrzési jogait, hogy ezek az egyes gazdasági folyamatok közvetlen irányításának tűnnek. Bár hangsúlyozza, hogy „fokozatosan véget kell vetnünk annak a gyakran visszatérő gyakorlatnak, hogy egyes pártszervek és társadalmi szervek konkrét tevékenységükkel beavatkoznak a gazdasági munka menetébe," de ezt követően így ír: „A beavatkozás szükségességét és mértékét mindig a helyi körülmények... alapján kell eldönteniök a pártszervezeteknek". Az általa ismertetett irányítási módszer több vonatkozásban is azt tükrözi — amit egyébként igen sok pártszervezetben tapasztalunk —, hogy az elmúlt években a gyakran fellépő gazdasági problémák leküzdésére pártszervezeteink helyenként szükségszerűen és eredményesen közvetlenül „kézbe vették" egy-egy gazdasági folyamat befolyásolását. Ez a gyakorlat annyira beidegződött, hogy egy csapásra nem lehet megváltoztatni.

Ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy még a reform bevezetését követően is várható, hogy egy-egy esetben — amikor helyileg, egyéneknél, vagy egész vezető apparátusoknál, az *össztársadalmi érdekeket sértő* döntési szándékok jelentkeznek — elkerülhetetlen lesz a pártszervezetek konkrét és határozott beavatkozása. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a pártszervezeteknek joguk van megváltoztatni kidolgozott gazdasági vezetői döntéseket. Sokkal inkább azt, hogy e döntéseket már *előkészítésük folyamán* egészséges politikai hatás alá kell vonni és oly mértékben kell befolyásolni, hogy összhangba kerüljenek a párt általános céljaival, a társadalom alapvető érdekeivel. Ha ez nem sikerül, akkor a pártszervezetnek megvannak az eszközei és lehetőségei arra, hogy a döntéssel egyidőben *felsőbb pártszervek* közreműködésével elérje a vállalatot

Digitized by Google

irányító szerv közvetlen beavatkozását. Fejlődésünk eddigi eredményei abban a tekintetben is biztatók, hogy pártszervezeteink többsége csak igen ritkán kerül majd ilyen helyzetbe. A megfelelő együttműködés, a folyamatos politikai ráhatás, s nem utolsósorban az ésszerű és helyes káderpolitika jó alapot teremt erre.

Ha most arra kívánunk választ adni, hogy milyen változásokra van szükség a vállalati pártszervezetek vezetési módszereiben, akkor azt kell hangsúlyoznunk, hogy mindenekelőtt *a gazdasági vezetőkkel meglévő kapcsolatokat* kell az eddiginél világosabbá és ezzel *hatékonyabbá* tenni. Ennek során érvényesíteni kell azt az alapelvet, hogy a pártvezetés a vállalat *politikai* vezető testülete, és ezért minden tevékenysége alapvetően politikai jellegű. A gazdálkodást és annak vezetését érintő minden tevékenysége politikai természetű, és azon alapul, hogy *a gazdasági munkáért felelős vezetők jogai, kötelezettségei biztosítva legyenek.* Enélkül semmilyen felelősség nem érvényesíthető, természetesen a politikai felelősség sem. Ebből az is kiderül, hogy a pártszervezetek vezetőségeinek az eddiginél határozottabban kell hangsúlyozniuk és számonkérniük a gazdasági vezetők politikai felelősségét, még a legkisebb gazdasági jellegű döntésekben is. Véleményem szerint ez vezethet el oda, hogy a gazdasági vezetők — azok is, akik eddig esetleg nem ismerték fel — megértsék: minden olyan gazdasági intézkedés, amely *emberi közösségeket,* vagy akár csak *egyetlen embert is* érint, magas fokú politikai körültekintést igényel; annak előzetes felmérését is, hogy milyen érzéseket, gondolatokat kelt a döntés a dolgozó emberekben. Csak így érhetjük el, hogy a vállalatok gazdasági eredményei ne váljanak el a szocialista emberek fejlődését elősegítő céljainktól.

A vállalati önállóság

Mindaz, amit eddig kifejtettem, sok ponton érintkezett a *vállalati önállóság* kérdésével, mégis szükségét érzem, hogy külön is foglalkozzam ezzel. Elsősorban az késztet erre, hogy ezt a témát a Társadalmi Szemle eszmecseréje és az országosan folyó egyéb viták kapcsán is gyakran *öncélúan* vizsgálják, nem pedig abból kiindulva, hogy a nagyobb önállóság csupán eszköze a célok megvalósításának. Ezért olyan képek rajzolódnak fel, amelyekben nagyobb hangsúlyt kapnak a vállalati egységek önálló feladatai, mint azok a tényezők,amelyek szervesen bekapcsolják az egyes organizmusokat a népgazdaság *egész* szervezetébe. Úgy gondolom, hogy a nézetek ilyen irányba haladását határozottan meg kell állítani és vissza kell fordítani. A politikai és közgazdasági felvilágosító munkában hangsúlyoznunk kell, hogy a vállalat a tulajdonviszonyok szempontjából is csak *egy része* a népgazdaságnak, és tevékenységével szervesen be kell illeszkednie a nagy *egészbe,* célja, munkája, gazdálkodási tevékenysége nem lehet ellentétes azzal.

A megnövekedett vállalati önállóság *alapvető célja,* hogy a vállalat és vezetése megszabaduljon minden ésszerűtlen kötöttségtől, s ennek eredményeképpen úgy alakíthassa munkáját, hogy ez az adott körülmények között elérhető legnagyobb társadalmi hasznot hozza. Az 1968. január 1-vel működésbe lépett közgazdasági ösztönzők ez irányba hatnak. Világos azonban, hogy nincsen olyan mechanizmus, amely *mindenhol és mindenkor* a központi célok szolgálatában működteti a gazdálkodás összes részfolyamatait. Ha pedig ez így van, akkor konkrét értelmet kell adni a vállalati önállóság megnövekedésének. Nézetem szerint így fogalmazhatnánk meg ezt: a nagyobb vállalati önállóság előnyeit feltétlenül fel kell használni arra, hogy úgy szüntessük meg a fő célok és az ezzel helyenként és időnként szembekerülő rész-ellentmondások közötti feszültségeket, hogy *kár ne érje az össztársadalmi érdekeket.* Nem nehéz előre látni, hogy

Digitized by Google

abszolút értelemben ez sem valósítható meg. Márcsak azért sem, mert a részeknek az egésszel való szembekerülése általában *utólag* válik nyilvánvalóvá. Ennek ismeretében már a célt is úgy kellene meghatározni, hogy a lehetséges előrelátással a minimálisra csökkentsük az ilyen hatásokat.

A nehézség mindenekelőtt abban van, hogy az újonnan működésbe lépett ösztönzők egyike-másika hosszabb-rövidebb időre arra késztetheti egyes vállalatok vezetőit, hogy leállítsák a népgazdaság számára ma még szükséges és nélkülözhetetlen termékek gyártását, ha ez nem hoz kellő eredményt a vállalatnak, vagy éppen veszteséges. Ezekben az esetekben a vállalat politikai vezetésének gyorsan és határozottan kell fellépnie, tájékoztatnia kell a helyzetről irányító szerveit, tényszerűen bizonyítva, hogy a negatív következmények nem a vállalati tevékenység hibájából fakadnak, és gyors változtatásra van szükség. Feltételezhető ugyan, hogy egyes esetekben a vezetők és az egész kollektíva magasfokú politikai öntudata bizonyos ideig elbírja az ilyen fajta ellentmondásokat, hiba volna azonban *hosszú időn keresztül* fenntartani ilyen helyzetet, mert végső soron az össztársadalmi érdekeket is kár érheti. Úgy érzem, hogy a vállalati önállóság helyes értelmezéséhez hozzátartozik, hogy kimondjuk: *helyi politikai munkával nem lehet tartósan kiegyensúlyozni a kedvezőtlen közgazdasági hatásokat,* és nem is helyes nagy dolgozó kollektívák, de kisebb vezetői csoportok elé sem tartósan azt a követelményt állítani, hogy a népgazdasági érdek figyelembevételével anyagi és erkölcsi károkat okozzon önmagának. Az ilyen helyzetek gyors megszüntetése az irányító szervek fontos feladata.

A vállalatokban dolgozó pártvezetőségek az elmúlt években ezernyi jelét adták magasfokú politikai öntudatuknak, szervező és irányító készségüknek. Mindennek figyelembevételével is számítanunk kell arra, hogy a *helyi politikai vezető kollektívák* csak rendkívül nehezen vonhatják ki magukat a vállalat egészét érintő hatások alól. Elsősorban arra gondolok, hogy az *anyagi ösztönzők szerepének növekedése* nemcsak kedvező, hanem a politikai munka szempontjából negatív hatásokat is előidézhet. A vállalati pártszervezetek vezetőinek döntő többsége egyben gazdasági vezető is, munkájuk eredményeinek megfelelően erkölcsi és anyagi elismerésben részesülnek. Úgy érzem — amennyire egyáltalán lehetséges — meg kell akadályoznunk, hogy olyan helyzetbe kerüljenek, hogy politikai állásfoglalásuk olyan döntésekre kényszerítse őket, amely szembenáll munkájukkal arányban álló személyi érdekükkel. Ugyanakkor arra kell törekedni, hogy a politikai vezetők, közéleti funkcionáriusok munkájában az eddiginél jobban elhalványítható legyen az egyébként is meglévő személyes és anyagi függés.

A vállalati pártmunka új elemei

A megnövekedett önállóságú vállalat keretei közt *új elemek jelentkeznek* a nagyobb jogokkal és kötelességekkel felruházott pártvezetőségek konkrét munkakörülményeiben. Selyem elvtárs már érintette hozzászólásában, hogy a pártvezetőségek gazdaságszervező tevékenységében fontos feladattá vált a vállalat *gazdaságpolitikai koncepciójának* kidolgozása. Ez hosszú időt igényel, hiszen gazdálkodásunk új körülményeinek hatása még egy teljes év után is csak nehezen mérhető fel.

Egyetértek azokkal, akik a vitában nagy hangsúlyt adtak annak, hogy a jövőben lényegesebben többet kell törődni a vállalaton belül az *emberi kapcsolatok* formálásával, sokoldalú fejlesztésével. Nem fogadhatjuk el azt a ma is szinte általános állásfoglalást, hogy legfontosabb társadalmi és politikai kérdéseink megoldásával — a proletárdiktatúra kivívásával, a szocialista termelési viszonyok győzelmével, a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vételével stb. — az

Digitized by Google

egyes termelő kollektívákon belüli kapcsolatok kérdései is elrendeződtek. Ismeretes, hogy a termelőeszközök társadalmi tulajdona nem hozta magával automatikusan az egyes közösségek és különösen az egyes emberek szocialista viszonyát a termelőberendezésekhez. A *vezetők és dolgozók közötti kapcsolatok* sem egyszerűsíthetők le arra, hogy az igazgató a szocialista állam megbízottja, és ily módon eleve teljesen biztosítva van az, hogy a helyi közösségek érdekeit is képviselje. Ilyen és hasonló gondok tömege jellemzi pillanatnyilag a vállalati közösségen belüli emberi kapcsolatokat. Azt hiszem, senki sem tagadhatja, hogy e szubjektív jellegű problémáknak igen nagy szerepük van a termelőmunka hatékonyságának növelésében. A pártszervezetek módszereiben azonban ma még nem foglal el elég nagy helyet e tényezők megismerése, kutatása és a megoldásukra irányuló célszerű erőfeszítés.

A gazdasági élet, a termelőmunka eddig is igen sokrétű volt, s a jövőben még *fokozódni fog összetettsége, bonyolultsága.* Ha a vállalati közvélemény figyelmét egy-egy kedvezőtlen egyedi jelenség köti le, akkor háttérbe szorul az összefolyamat megismerése és értékelése, s a vállalati kollektívák — s rossz esetben a vezető közösségek is — jelentéktelen hibák és fogyatékosságok „megmagyarázására", „elfogadtatására" pazarolják erőiket, ahelyett, hogy az alkotó munkára és a legfontosabb célokra fordítanák. Ez nem jelentheti azt, hogy szó nélkül menjünk el bármilyen káros tendencia mellett, de biztosítani kell és el kell érni, hogy az értékelésben minden valóban a helyére kerüljön. Ez sem többet, sem kevesebbet nem jelent, mint hogy a politikai munka valóban *politika* legyen, ne pedig jelentéktelen termelési és gazdasági elemek súlyáról, értékéről való vitatkozás.

Természetesen nem engedhető meg e felfogás olyan leegyszerűsítése, hogy a dolgozók ne szóljanak bele minden apró-cseprő dologba. Hiszen a valóság tulajdonképpen az, hogy ezek az ún. apró-cseprő dolgok helyenként is időnként nagyon is fontosak egyes emberek, vagy kisebb közösségek számára. A cél az, hogy az eddigitől sok vonatkozásban eltérő *értékrendet* fogadjanak el a dolgozó kollektívák.

Pártszervezeteink számára több vonatkozásban újszerűen jelentkezik a *kádermunka* is. Többről van itt szó, mint arról, hogy határozottabban kell fellépni az eddig ismert torzulásokkal szemben. (Bár ez is nagyon fontos.) Mindenekelőtt és a lehető leggyorsabban meg kell értetnünk a vállalati szintű pártszervezetek vezetőségeivel és az egész párttagsággal, hogy a különböző gazdasági vezető posztokon dolgozó emberek megbízatásuk alapján *társadalmunk és a szocialista állam bizalmát bírják.* Mindaddig, amíg nem lesznek méltatlanok erre, nem helyes egy-egy sikeres vagy kevésbé sikeres résztevékenység alapján méricskélni a bizalom nagyságát. Gyakran hangsúlyozzuk, hogy a *gazdasági* vezetésre adott megbízás *politikai* jellegű vezetési feladatokat is magában foglal. Ez egészében így van, és helyes, ha számításba vesszük ezt a vezetők munkájának megítélésénél. Nem helyes azonban, ha átmeneti bizonytalanságok és gondok következtében megvonjuk tőlük a bizalmat, sőt talán a politikai támogatást is.

Új módon merül fel a párt- és gazdasági vezetés együttműködése is. Látnunk kell, hogy a döntés pillanatában minden kezdeményezés bizonytalanságot is rejt magában. Ez természetesen nagy felelősséget hárít a döntést hozó emberre. Ha nem érez maga mögött megfelelő támogatást, ha úgy gondolja, hogy kisebb kudarcok is szembefordíthatják vele a politikai vezetést vagy a dolgozókat, akkor a tapasztalatok szerint tartózkodni fog az újszerű döntésektől. A legtöbb vezető éppen a pártszervezettől várja, hogy segítséget nyújtson neki az újjal járó és várható nehézségek leküzdésében, s döntései megalapozásában is. Ezt a segítséget meg is kell adni neki.

Szólnom kell még az *üzemi demokrácia fejlesztéséről is.* Eddig is beszéltünk

Digitized by Google

erről, néha talán a szükségesnél többet is, az üzemeinkben meglevő konkrét helyzet azonban nem ad okot e tekintetben a megnyugvásra. A legnagyobb probléma tulajdonképpen az, hogy a jogok gyakorlásának feltételei — elsősorban szervezeti feltételei — sok helyen nincsenek meg, vagy alacsony színvonalon állnak. A vállalatok sok mindenről tájékoztatják a dolgozókat, de csak kevés helyen arról, amiben a véleményük valóban jelentős, vagy éppen meghatározó lehet.

Talán még ennél is nagyobb gond az, hogy a szakszervezeti vezetők helyenként meglehetősen bátortalanul nyúlnak a kollektíva, s különösen az egyének érdekvédelméhez, még olyan esetekben is, amikor az semmilyen tekintetben nem áll ellentétben az össztársadalmi érdekekkel (s ráadásul sok helyen ennek az anyagi alapjai is biztosítva vannak). Ennek nagyrészt az a magyarázata, hogy gazdasági vezetőink az elmúlt években gyakran arra használták fel a szakszervezetek nagy mozgósító erejét, hogy segítségével leküzdjék az akkori gazdasági mechanizmusból és saját vezetési gyakorlatuk hibájából eredő nehézségeket. Ennek egyik sajátos formája a népgazdaság érdekeire való, helyenként egyáltalán nem indokolt hivatkozás volt. Az utóbbi években végbement jelentős változások arra biztatnak, hogy e tekintetben komolyabb fejlődést is elérhetünk. A vállalatoknál dolgozó pártszervezeteknek minden segítséget meg kell adniuk ehhez.

•

A vállalatvezetésről folyó vita nemcsak feltárja e fontos kérdéseket, hanem további gondolkodásra is serkenti az olvasókat. Életünk változásai; a ritmus gyorsulása, az új jelenségek tömege csak ritkán engedik meg nekünk, hogy teljesen egyértelmű következtetéseket vonjunk le. A gondolatok kicserélése azonban mindenképpen haszonnal járhat, s valamennyiünk munkáját segíti.

Dr. Bakos Zsigmond

Vita mai filmművészetünkről

Szabolcsi Miklós:

Nemes Károly érdekes, józan áttekintésével nagyjából egyetértek, s főleg egyetértek azzal, hogy a magyar film az utóbbi években nagykorúvá vált, hogy néhány, a magyar nemzeti kultúra egészéből is kimagasló és ugyanakkor nemzetközileg is számottevő mű született. Tény az is, hogy a magyar filmek a magyar szocialista művészet integráns részeivé lettek, elsősorban azért, mert művészileg egyenértékűen ragadták meg társadalmunk, világunk néhány jellegzetes kérdését.

Néhány problémával egészíteném ki Nemes fejtegetését, és egyúttal vitatkoznék is vele.

Először: vitatható, vajon valóban az *Oldás és kötés*-e a fordulat jelzője? (Magam e filmmel kapcsolatban sokkal több fenntartással élek — már művészi megoldását tekintve is —, mint Nemes Károly.) Nem úgy áll-e inkább a helyzet, hogy egy *hosszú évek óta tartó folyamat* erősödik meg napjainkban, hogy egy sokfajta árnyalatot, sokfajta egyéni megoldást hordozó művészi fejlődés tisz-

Digitized by Google

tult meg és vált egyértelművé? S ha így van: akkor a „fordulat" valahol a *Körhintánál* kezdődik. Nemes Károly is utal az előzményekre, arra, hogy az eredmény nem váratlanul jelent meg, de fejtegetéseiben mégis „cezúrá"-ról szól, és evvel magasra emeli, egyedüliként, az *Oldás és kötést.* Márpedig ha csak ezt a filmet tekintjük „fordulat"-nak, félő, hogy egy fajta irányt, egy fajta stílust s látásmódot emelünk ki a magyar filmművészetből, a többiek rovására.

De ha még elfogadnám is ezt az állítását, minden esetre ki kell egészítenem avval, hogy ez az előretörés, magasba lendülés nem magyarázható pusztán a magyar filmművészet belső fejlődéséből. Nem beszélve most arról a helyes politikáról és új művelődéspolitikai módszerekről, amelyek ezt a kibontakozást lehetővé tették (a filmművészet újfajta szervezési módja, autonóm mozgástere, az alkotók felelőssége, a bizalom légköre segített ezeknek az eredményeknek a létrejöttében) — a többi művészeti ág fejlődésével párhuzamosan kell vizsgálnunk a magyar filmét.

Nem független a magyar film eredménye a *magyar irodalom eredményeitől.* A magyar szocialista irodalomnak az „új hulláma", amely 1957 után bontakozott ki, s mely a maga részében, ha úgy tetszik, a szocialista realizmusnak egy újfajta hazai modelljét alkotja — ez a magyar irodalom lendítő, erjesztő, bátorító hatással volt a magyar filmre: Sarkadi Imre, Lengyel József, Cseres Tibor, Galambos Lajos, Hernádi Gyula, Sánta Ferenc nemcsak mint forgatókönyvek írói, hanem mint írói egyéniségek is hatottak a magyar filmre, mint ahogy bonyolult kölcsönhatásként, a velük dolgozó rendezők, s általában a film hatását fel lehet ismerni az ő műveiken is. Az irodalom is segített útjára indítani az új magyar filmet — a Nemes Károly által jelzett eszmei és ábrázolási törekvések és megoldások itt bukkantak fel, az irodalom volt a voltaképpeni *kísérleti terep.* A kérdések bátor felvetésének és alkotó marxista szellemben való megválaszolásának légköre bizonyos tudományágakban és az irodalomban volt először érezhető.

Igaz: mintha viszont mára, legalábbis napjainkban, a magyar film elhagyta volna a magyar irodalmat, mintha a *Hideg napok,* a *Szegénylegények,* sőt az *Apa* is túlszárnyalná a magyar prózát, mintha több felkavaróan izgalmas, meggyőzően szocialista, s művészileg is érett, jelentős mű született volna az utóbbi időben a filmben, mint az irodalomban. Persze: rövid időszakasz a két-három év, nehéz róla ítélni — de elképzelhető, hogy művészi életünkben most egy időre a magyar filmé lesz az eszmei és művészi vezetőszerep, a bátor áttörés érdeme, hogy eredetileg az irodalomtól indíttatva és ösztönözve, most majd indítást, ötletet ad, művészi megoldásokra példát nyújt a magyar irodalomnak ...

Másodszor: Már céloztam rá, hogy az *Oldás és kötést* Nemes Károly, érzésem szerint, túl magasra teszi. A *Hideg napok*at viszont én sokkal többre tartom, mint ő, s megvallom, egyáltalán nem értek egyet a filmre vonatkozó kritikai megjegyzéseivel sem. Mindaz, amit a filmből hiányol, voltaképpen benne található, s ami még kevésbé helyes: Nemes Károly voltaképpen a *Szegénylegények* technikájából, művészi megoldásából levont norma alapján ítél a *Hideg napok* felett — másszóval: *Jancsó Miklós* stílusát, modorát (szimbólumteremtés, a közönség belső reakciójára való apellálást) kéri számon *Kovács András*on.

Nem szólva arról, hogy a magam részéről a *Szegénylegények* bizonyos általános-elvont humanista vonásait is másként értékelem, mint Nemes Károly — a két művész megítélése mögött egy általam nem helyeselhető törekvést vélek kiolvasni: Nemes Károly némiképpen abszolutizálja, helyesebb útnak, értékesebbnek tartja a Jancsóét, mint a Kovácsét. Azt is mondhatnám: előnyben részesít, a magyar film fő vonalának lát egy bizonyos szimbolikus, jelrendszerre építő alkotói stílust — az intellektuális-analitikussal szemben. És itt ellent kell mondanom Nemes Károlynak: a magam részéről a dokumentumfilmből kinőtt,

Digitized by Google

racionális-kérdező, mai életünk problémáit és konfliktusait analitikus-intellektuálisan boncoló ábrázoló filmtípust (tehát a „Kovács-modellt"), amely a nézőket — Brecht-i módon — gondolkodásra, önvizsgálatra, fontolgatásra serkenti, egyenrangúnak tartom a ma világát fekete-fehér ellentétekben, szenvedélyes összecsapásokban, általános szimbólumokban látó, a nézők ösztöneire és érzelmeire épített filmtípussal („a Jancsó-modell-lel"). És a Jancsó filmekkel kapcsolatban felvetődik bennem az a kérdés: vajon milyen a helye a *parabolának* a szocialista filmben? Mert úgy vélem, hogy mind a *Szegénylegények*, mind a *Csillagosok, katonák* sokban olyan típusú történeti parabola, mint Sánta Ferenc *Az áruló*-ja, amelyben a történeti díszletek sokszor szinte csak ürügyül szolgálnak az általános mondanivaló megjelenítésére. A válasz világos: ha szocialista ez a mondanivaló, akkor a parabolára épített film is része a szocialista filmművészetnek. De ez a módszer semmivel sem magasabbrendű, s nem is művészibb, mint a ma kérdéseivel áttételek és közbeékelt szimbólumrendszer nélkül, direkte szembenéző, egyenesen kérdező módszer — a Hideg napoké. Sőt talán megkockáztatnám azt is, hogy olykor könnyebb — s filmben látványosabb is — szimbólumrendszert kiépíteni, mint a bonyolult felszín mögött (s azt is ábrázolva) a lényeget megkeresni. De nemcsak a Jancsó—Kovács kérdésről van szó; (amelyet inkább Nemes Károly élez ki így), mert folytathatnám a sort: *Fábri Zoltán* stílusa — egy, a modern filmművészet törekvésének eredményeit realista szintézisbe beolvasztó módszer, az irónikus reflexió, a groteszk és a tragikus keverése —, vagy a *Herskó*-megoldások, a máris észrevehető Szabó István-stílus, s másoké — mind a magyar film egy-egy sajátos, önálló szintű iskoláját alkotják. Mindezek a megoldások, utak, stílusok — *egyformán részei, egyformán ágai* az új magyar filmnek, s minél sokszínűbb ez a skála, minél többfajta egyéniség, stílus, megoldási mód jelentkezik, annál gazdagabb és igazabb lehet a magyar szocialista filmművészet.

Harmadszor: A soron következő kérdőjel éppen ehhez a mondathoz kínálkozik, s megvallom, magamnak is kérdőjel, meg nem oldott probléma. Az az érzésem, hogy a magyar filmben is, Nemes Károly cikkében is, kissé összemosódik olykor az *általános humanizmus és a szocialista eszmeiség*, a progresszív tartalom és a pártos állásfoglalás. Hol a határ? Mi jelzi egy mű szocialista eszmeiségét? Hol lép túl egy-egy film a haladó emberi tartalmak (tehát például az emberszeretet igénye vagy az elnyomottak megaláztatása elleni tiltakozás) érzékeltetésén — a *szocialista* megoldás felé? Igaz, van időszak s helyzet, amikor a szocialista eszmeiség éppen humanista vallomást követel, amikor a szocializmus egy fázisában éppen az emberiesség nagy eszményeit kell ismét magasra emelnünk. De ugyanakkor a szocialista eszmeiség *felül is haladja* az általános emberit, *értelmezi és történetileg konkretizálja*. Erről azért kell gondolkodnunk, mert előfordul — az irodalomban is, a tudományban is, a filmben és a színházban is — hogy a humánus eszmék hangoztatása nem megelőzi s kiegészíti, hanem *helyettesíti* a szocialista gondolatot. Azt a szocialista eszmeiséget, amely persze nem művekbe iktatott dogmák és megmerevedett frázisok applikálást jelenti, hanem a bonyolult kérdésekre való bátor, marxista válaszolás igényét.

Almási Miklós:

„Miért jók a magyar filmek?" — ezt kérdezték már a legutóbbi pécsi filmszemlén is, nemcsak magyarok egymástól, hanem külföldiek is, a társalgóban, kávé mellett, vagy a vetítőben, a filmek után. S ha a nyilvános vitában erre a dekoratív kérdésre nem is lehetett kimerítően válaszolni, a mai magyar filmművészet világvisszhangja már legalább két év óta állandó felelet: elismerések,

Digitized by Google

elemzések, díjak dicsérik értékeit. A moziba járó közönség csak most kezd ébredezni, hiszen hosszú ideig mást sem hallott, mint filmjeink bírálatát — s most egymás után jó néhány nagyszerű alkotással találkozhatott. Ezért nem árt e jelenség felett hangosan is gondolkozni: egyrészt filmművészetünk továbblépése elképzelhetetlen eredményeink esztétikai minőségének tudatosítása, a félresodró tendenciák felmérése nélkül, másrészt az új közönség ízléskultúrája is formálódik talán az ilyen eszmecsere révén, és enélkül igazi, hosszútávú megújhodás el sem képzelhető. A magam részéről csupán egyetlen mozzanatot szeretnék kiemelni, az *alkotói eredetiség és valóságfelfedezés összefüggésének* mozaikját, azt a csomópontot, mely érzésem szerint mind értékeink jelzője, mind gondolati és stílusproblémáink forrása.

Új filmjeink legfontosabb vívmánya, hogy ki tudtak lépni a *provincializmus* tradíciójából, stílussémáiból, és a bennünket izgató társadalmi-etikai gondok világszínvonalú megfogalmazásával tudtak sikereket elérni. Nem a sajátosan magyar témák, a szocializmus hazai gondjainak megkerülésével, a már kialakult nyugati stíluselemek felhasználásával törtek be a szocialista és nyugati fesztiválok rangelsői közé — ilyen irányú kísérleteink annak idején rendre kudarcot vallottak. Hanem saját gondjaink eredeti, gyakran szélsőséges megfogalmazásával, és az innen kinövő új formai vívmányok újszerűsége, a „még nem látott felfedezés" varázsával. Ezért lehetett európai siker a *Szegénylegények*, ezért tudott intellektuális győzelmet aratni a *Hideg napok* és pár évvel ezelőtt a *Húsz óra* — jóllehet mindhárom film a magyar történelem „speciális" fordulópontjaihoz nyúlt témáért, s hazai, sőt az utóbbi esetében szocialista problematikát ragadott meg. A siker és az elismerés nem maradt el. Megértették a filmet, és éppen a mi fejlődésünk ellentmondásainak megfogalmazása tette érdekessé ezeket az alkotásokat. Ezek a filmek a művészi absztrakciónak olyan fokán mutatták be életünk fordulópontjait, morális konfliktusait — jóllehet ezek hazai gondjaink leglényegéből fakadtak —, hogy *túl tudtak lépni a speciálisan „magyar téma"* korlátain, és tudtak mondani valamit a világnak is; olyasmit, amit még mások nem is érintettek: az egyéni felelősség, a politikai morál, a jövőt építő gond dialektikájáról, a társadalmi elkötelezettség művészi látásmódjának „egyetemi" színvonaláról. Ugyanígy ki tudott szabadulni a magyar falusi élet eddig provinciális látásmódjából *Kósa Ferenc:* a *Tizezer nap* — a *Húsz órával* együtt — a szocialista fejlődés alapkérdéseit, humanizmusunk és forradalmunk *világtörténelmi* (és nemcsak hazai) konfliktusait tudta érzékeltetni. Ezek a témák korábban legfeljebb számunkra érdekes, ám helyi jellegű problematika keretében maradtak.

Nem az a film provinciális tehát, melyben magyar tájak, hazai témák és formamegoldások szerepelnek, hanem azok az alkotások, melyekben ezeket a gondokat a helyi kötöttségek fényében fogalmazzák meg, melyek nem tudnak áttörni az általánosítás magasabb szintjére. A *Próbaúton* pl. érdekes, sőt sok tekintetben előremutató film volt, mégis provinciális maradt, mert képtelen volt hősei életkonfliktusait, a szocializmus új életstílusát egyúttal *világproblémaként* is ábrázolni — helyi jellegű ügy maradt. Ezzel szemben a *Húsz órá*ban benne égett eddigi egész fejlődésünk, az a világtörténelmi problémacsomó, mely a mai Európa fejlődését, arculatát, emberi reményeit alkotja, s ennyiben példaszerű, vagy ha úgy tetszik: modellszerű lehetett nemcsak a többi szocialista ország számára, hanem még a nyugati haladó filmprodukciót illetően is. Ezért jelentett ez a film nemcsak művészi áttörést, hanem művelődéspolitikai sikert is: bebizonyosodott, hogy csupán az elmélyült, igazán nagyméretű társadalmi konfliktusok ábrázolásából nőhetnek ki a világot befolyásoló művek. Új korszak indult ezzel a filmmel, innen datálnám az elmúlt évek fellendülését. S ha vitázunk is a *Húsz óra* megoldásának részletkérdéseivel, ezt a korszakalkotó jelentőségét

Digitized by Google

mindig elismertük. A provincializmus legyőzése tehát az ábrázolási, az általánosítási szint megemelését hozta, s ez egyet jelentett a világról alkotott képünk, emberi és morális konfliktusaink elmélyültebb, élesebb rajzával.

Ezen a ponton szeretnék vitázni Nemes Károly átfogó tanulmányával. A kép, melyet a magyar film útjáról rajzol, meggyőző, tárgyilagos és részleteiben találó. Csak egy valami hiányzik nekem írásából: az előre orientáló *értékmérő*. Kissé karikírozva a helyzetet, azt is mondhatnám, hogy Nemes Károly cikkét olvasva könnyen arra a meggyőződésre juthat az olvasó, hogy az elmúlt három-négy év fellendülésében pl. Bacsó Péter jószándékú filmje *(Nyáron egyszerű)* nagyobb pontszámot érdemelne, míg a *Szegénylegények*, a *Hideg napok* és a *Húsz óra* hátrább kerülne a ranglistán, *problematikus voltuk miatt*. A szemléletmód azonban, mely Nemes — nagyrészt akaratlan — ranglistáját diktálja (s mely cikkében korántsem ilyen túlzott karikaturisztikus formákban jelentkezik), úgy érzem, élő gond, és e cikk kapcsán inkább *ezzel a kritikusi beállítottsággal, filmközéleti gondolkozás-típussal* szeretnék vitázni.

E szemléletmód lényege a következő: jelentős filmjeinkben valamilyen oknál fogva mindig vannak „problémák" — akár szemléletbeliek, ideológiaiak, akár az ábrázolt életanyagot illetően kényes jelenetek, félreérthető, vitatható tézisek, képbeli összefüggések. Ezzel szemben szépszerével akadnak olyan „normális" filmek, melyek ugyan „felvetik a problémákat", ám anélkül oldják meg azokat, hogy gondot okoznának, hogy megkísértenék a nézőket egy-egy problematikus tézisükkel. Ez a szemléletmód akaratlanul is *ezt az utóbbi csoportot részesíti előnyben*, s ezzel egy olyan fordított értékrendet teremt, melyben nemcsak filmművészetünk alapvető vívmányait lehet lepontozni, hanem a továbbhaladás útjai is torz optikán keresztül látszanak.

A kérdés tehát úgy hangzik: milyen irányban befolyásoljuk filmművészetünk holnapját, hol nyissunk lehetőségeket, és merre orientáljunk? Világos, hogy nem a kritikus befolyásolja a filmfejlődést, de az a *szemléletmód*, melyről itt szó esik, már igen, mert a „filmcsinálásban" részt vevő alkotókat, vezetőket befolyásolja — akár mint óvatosság, akár mint nyugalomszeretet. S a baj ott van, hogy ebben a homályosan megfogalmazódó tartózkodásban összekuszálódik a *valóságos és szükséges gondolati kontroll* igénye a „rázós" kérdésektől való elvont, művészietlen *félelemmel*. S a kettő nem ugyanaz.

Két szempontból sem. Egyfelől a kultúrpolitika annak idején szinte modellt is nyújtott a „problematikus" ám a *lényeget* tekintve az ügy mellett álló művek fogadását, kezelését illetően: a *Húsz óra* áttörését, értékeinek minden belső ellentmondása ellenére való elfogadását nemcsak lehetővé tette ez a gesztus, hanem irányt is mutatott. Filmművészetünk fellendülése nem véletlenül ennek az alkotásnak áttörésétől számítódik. Másrészt a defenzív tartózkodás minden „problematikus" alkotástól nem tud különbséget tenni *kritikai hozzáállás* és értékelő, *értéket védő* magatartás között — s enélkül nincs igazi kritikai megújulás, *film-közélet*. Ez az újfajta kritikusi szemlélet, sajnos, nálunk elég lanyha: vagy elmarad a modort, a belső ellentmondásokat feltáró bírálat, vagy nem világos az értékmérő, a mű összteljesítménye alapján „hibákat" elemző gesztus. De néhány kritikában már megjelent ez a különbségtevés: az a szemléletmód, hogy a belső gondok feltárása adott esetben nem von le a mű jelentőségéből, értéknagyságából, mert esetleg épp ezekből táplálkozik, ezeknek az alkotásoknak sajátszerűsége.

Nemes Károly akaratlanul is *egy elavulóban levő szemléletmód foglya*, amely azonban a filmgyártás különböző posztjain még mindig kísért: nem látják be, hogy igazán jelentős alkotások a pillanatnyi politikai vagy esztétikai értékeken mérve *legtöbbször problematikusnak látszanak*. Nemcsak a *Húsz óra* vágott gondolkodásunk elevenébe, így volt ez legutóbb — ellentmondásoktól

Digitized by Google

jobban megtűzdelt alakban — a *Csillagosok, katonák* esetében is. Ám ezeknek a filmeknek művészi rangjától, világot átfogó mélységétől elszakíthatatlan az a problémacsomó, melybe belekapaszkodtak, mely vitát provokál, s mely körül óhatatlanul a valóságos gondok mélysége, de látszatproblémák egyike-másika is felbukkan. Nem szeretek klasszikus példákkal érvelni, de most valahogy ide kívánkozik: a *Rettegett Iván* című Ejzenstein-alkotás is „problematikus" mű volt születésekor, de vajon nem tartozik-e világjelentőségű szerkezetéhez ez a belső problematika? Be kell látnunk — úgy érzem —, hogy az igazán nagy, nem provinciális alkotásokat csak ennek a kockázatnak vállalásával lehet világra segíteni: a nagy társadalmi konfliktusok felfedezése és újszerű formába öntése mindig „problematikus". Akár azért, mert egy-egy tézisről néhány év múltán már láthatjuk, hogy valóban tévedés, illúzió volt, akár azért, mert e gondolatiképi anyag elemeit csupán a pillanatnyi helyzet nyomása alatt beidegződött mértékegységek téves optikáján át láttuk „hibának", „problémának". Ma például már többé-kevésbé világosan látjuk, hogy a *Szegénylegények* konfliktussorozata mögött a romantikus szemlélettel küzdő művész illúziórendszere is ott áll, hogy a filmet a „hatalom" elvont szerkezetének kutatási igénye is tartja stb. De vajon ettől *kevésbé értékes lett-e* ez a mű? Ismét karikírozva a kérdést: többet nyertünk volna-e, ha Jancsó Miklós lemond erről a saját művészi világképről, szenvedélyes kérdezés-technikájáról, és úgy forgatja le a filmet? Vajon nem lúgozódott volna-e ki a „problematikus" szállal együtt a mű értékeinek java, újszerűségének és a nemzeti tudatot megkérdőjelező szenvedélyének jelentős hányada is? Csak a kérdést kell megfogalmazni, hogy lássuk abszurditását: ezek a filmek éppen alkotóik sokszor egyoldalú, sokszor illuzorikus megfogalmazási szándékától vezetve tudták eltalálni fejlődésünk egy-egy sarkalatos pontját, és ezzel a valóságot felfedező lendülettel tudtak feljutni a világszínvonalra is. A *mérce* tehát minden esetben csak az lehet, segítik-e az ún. „problematikus mozzanatok" a művészi kiteljesedést, a valóságot átfogó, feltáró felfedező gesztusát, közelebb viszik-e a nézőt világának megértéséhez és alakításához, vagy eltávolítják attól

Itt még azonban sok tennivalónk van. Két irányban is: egyfelől ki kellene alakítani egy *vitakészebb és ugyanakkor értékekre érzékenyebb kritikai közszellemet,* mely a veszélyes, félresodró tendenciákra éppúgy tud figyelni, mint ahogy *arányt is tud tartani* a „hibák" súlycsoportja és a művek jelentősége, fajsúlya között. Másfelől: a filmművészetnek is elevenebben kellene *az ilyen jellegű bíráló-támogató közvélemény hangjára figyelnie,* elsősorban saját továbbfejlődése érdekében.

A jelentős filmek „problematikus" jellegének azonban van egy elvi oka is. Nem véletlenül, a művészi értékektől függetlenül kerülnek ezekbe az alkotásokba a vitákat kiváltó, sőt azokat provokáló mozzanatok. A jelentős alkotók ugyanis saját világképük sugalmazását követve formálják műveiket, és ezt a saját világképet a marxizmus egyéni átdolgozása, továbbgondolása révén dolgozzák ki maguknak. Nem egyszerűen lefordítják gyakorlatukra a tételeket, hanem kiragadnak belőlük bizonyos számukra izgalmas kérdéscsoportokat, sokszor már messze túlmenve az eredeti gondolatfonal általános érvényén, a *felfedezés* senkiföldjére. E világkép művészi alkalmazása egyet jelent a közhellyé vált tételek rombolásával, új összefüggések tételszerű kimondásával, sőt bizonyos gondolati-látásmódbeli egyoldalúság képviseletével. S eközben persze mindig fennáll a *rizikó* is: sikerül-e a továbblépés, vagy gondolatilag is kétes eredmény születik? Az igazán nagy művek legtöbbször azért problematikusak, mert *túllépik* megszokott világképünk köreit, mert érződik rajtuk a kockázat vállalásának pátosza és a felfedezés újszerűsége. *Kovács András* nemcsak egyéni, de egyoldalú filozófiai alapállásból vallatta négy börtönbe zárt figuráját a

Digitized by Google

*Hideg napok*ban. Ez a provokatív filmforma, mely sem megoldást nem kínál a vetítés végén a nézőnek, sem végleges ítéletet vagy felmentést nem ad a figuráknak, a nézőre bízva ezt — radikálisan eltért a hagyományos ábrázolásmódtól, de a hagyományos, kézikönyvszerű filozófiai látásmódtól is. Egyik felszólaló még egzisztencialista hatásokat is ki tudott mutatni benne, s a felszínt illetően talán nem is ok nélkül. Ám Kovács ezekből az elemekből, saját látásmódjának rendkívül egyoldalú, szokatlan és ezért provokatív keresztülvitelével, olyan filmet alkotott, melyben egész nemzeti fejlődésünk, szocialista etikánk minden jelentős problémája összesűrűsödött. Amit az idézett felszólaló kihallani vélt a filmből — hogy ti. minden ember egyedül, önmagára utaltan felel tetteiért —, csak látszatra egzisztencialista tézis, valójában a *szocialista humanizmus* magasabb rendű szemléletmódja, melyet Kovács András teremtett meg, állítom, nemcsak a filmművészetben, hanem közgondolkodásunkban is. Itt az egyéni világkép, a marxista világszemlélet és művészi kiteljesítés *új szintézisét* láthatjuk.

Ezzel elérkeztünk a dolog másik oldalához is, a kritikusi — filmirányítói magatartás minőségéhez: akkor hát ne is vitázzunk e filmek esetleges világnézeti gyengéivel? Korántsem erről akartam szót ejteni. Éppen ellenkezőleg: *a kritikus mindenkori kötelessége a mű logikájának, belső egységének felmérése és egyenetlenségeinek kimutatása.* A dolog csak a *mércén* múlik: a művek belső „problematikusságát" az alkotások művészi nagyságrendjéhez mérjük. Olyan filmek esetében, mint a *Húsz óra,* a *Hideg napok,* vagy a *Szevasz, Vera!,* nyilván más nagyságrendű hibákról, és e hibák más művészi funkciójáról kell beszélni, mint a *Nyáron egyszerű* vizsgálatánál. A probléma ugyanis igen bonyolult, s ez már nemcsak a kritikus ügye, hanem a filmgyártás vezető posztjain állók döntéseit és orientálóképességét is befolyásolja: arra kellene figyelnünk, hogy egy-egy mű belső ellentmondásai, alkotói látásmódjának egyoldalúságai *segítik-e a filmet a valóság mélyebb, újszerűbb, és sokrétűbb megragadásában,* vagy hátráltatják. Jancsót eddig ezek az ellentmondások újabb és újabb szintézisekhez vezették, s voltaképpen ennek a belső dialektikának összefüggéseit kellene meglátni más jelentős vállalkozások esetében is. Ebből a szempontból irányadó példaként szeretném említeni *Rényi Péter* bírálatát a *Csillagosok, katonák* című filmről: a mű nagyságrendjének megfelelő indulattal vizsgálja a világkép gyenge pontjait, ám azt is ki tudja mutatni, hogy ezeknek az önmagukban vitatható gondolati támpontoknak köszönheti a film hatását, szintetizáló erejét. Filmközvéleményünkben azonban — úgy érzem — ez a látásmód még nem érett meg, nem lett általános szemléleti módszer.

Miért kellett mindezt, egy ártatlan, valójában csupán át nem gondolt „rangsor-kérdés" kapcsán szóvá tennem? Azért, mert a magyar filmművészet örvendetes megújhodása és fellendülése — a dolog természetes logikája következtében — *csupán az első lépéseket teszi* napjainkban, és mindenképpen *serkentésre szorul,* különben kifullad. Nem szeretnék Cassandra-szerepet játszani és rosszakat jósolni. Annyit azonban látnunk kell, hogy ennek az új hullámnak kitűnő darabjai az áttörés és felfedezés első lélegzetével születtek, mondhatnám hogy a rácsodálkozás, az első találkozás frisseségével — egyúttal átgondolatlanságával és bátortalanságával. S néha már feltűnnek a kifáradás, a stílus-manír jegyei is, főként a csúcsteljesítményeket kísérő második vonalban, de még a vezető alkotások szerkezetében is. (Gondoljunk Sára Sándor fotóira, Jancsó kompozíciós módjára: néha önmagukat is utánozzák már!) Hogy ez az áttörés tartós fellendülés maradjon, hogy gondolati erejét tovább lehessen fokozni, ahhoz egy kicsit át kellene alakítani a filmközvélemény, a szakma, a műhely atmoszféráját is. Olyan szellemi feltételeket kellene teremteni, melyek között „problematikus", „rázós" filmek egyet jelentenek világunk felelős, formálási igénnyel készült mélyszondáival, s nem viszolygás, hanem ellenkezőleg, serken-

Digitized by Google

tés fogadja az ilyen irányú, társadalmilag elkötelezett közéleti hangvételt, az ellentmondásokba kegyetlenül belevágó művészi gesztust.

Azért érzem ennek az atmoszférának a szükségességét, mert hosszú éveken keresztül azon panaszkodtunk, hogy az ilyen közszellemhez még hiányoznak a művelődéspolitikai feltételek. Most — mint említettem, a *Húsz óra* óta — *ezek a feltételek jótékonyan veszik körül filmgyártásunkat,* és az elmúlt évek fellendülése nem utolsósorban ennek is köszönhető. S mégis a filmközvélemény — érzésem szerint — nem él eléggé ezzel a lehetőséggel. Pedig a tét nagy: kifulladhat ez a nagyszerű start. Talán feltűnt már, hogy a *Húsz órával* egyenrangú, azonos robbanóerejű közéleti film azóta sem született — a *Csillagosok katonák* sem közelíti meg ezt a forróságot. S a legjobbak között is éppen a gondolati bátortalanság, az egyoldalú kérdésfeltevéstől való tartózkodás gesztusa érezhető. Gondoljunk a *Szevasz, Vera!* bájára, fiatalos derűjére: mögötte azért ott lappang a kérdés kiélezésétől, sokoldalú mélységétől való elkanyarodás is. A *Sikátor* lélektani analízise kifullad, sőt megtorpan, éppen a társadalmi problémák küszöbén, látszólag a művészi sűrítés miatt, valójában a gondolati invenció hiányában. *Szabó István Apa* című alkotása rendkívül izgalmas gondolatsor, nagyszerű elbeszélő modorban, de valahogy torzónak érzi a néző — mintha megfáradt volna az a fiatalos, provokatív lendület, mely az *Álmodozások korát* jellemezte. Tévedés ne essék: ezek a filmek is messze kinőttek már a provincializmus cipőjét, sőt ki is tudtak lépni a művészi értékek világpiacára; a *Szevasz Vera!* és az *Apa* díjai is ezt bizonyítják. Ám talán már jelzik tennivalóinkat is: a gondolati inspirációt, felfedező ambícióit, „problematikus" témák és megoldások gerjesztésének feladatát, mely nélkül, úgy vélem, nem tudjuk biztosítani az állandó megújhodást, a felfelé törő vonal egyenességét.

A kérdés tehát úgy áll: tudunk-e olyan alkotói légkört, pontosabban: problémák felé inspiráló filmgondolkozást teremteni, mely az *állandó megújhodás* stádiumában tarthatja filmművészetünket? Az elkövetkező évek műhelymunkájának, vezetési gondjainak és kritikai feladatainak egyik perdöntő feladatát látom ebben a mozzanatban. E munka tengelyét viszont a *közéleti-etikai konfliktusok* kínálják: a reflektorfénynek ezekre a gondokra kellene esniük, innen indulhat ki olyan áramkör, mely a legkülönbözőbb filmtörekvések áttételén át új energiákat szállíthat a továbblépéshez. Ha elébe akarunk vágni az egyébként minden filmművészetben természetes kifulladásnak, a manírok megrögződésének, akkor ezt a vonalat kellene meghosszabbítanunk, melyet a *Nehéz emberek,* a *Húsz óra,* a *Hideg napok,* a *Csillagosok, katonák* jelzett, mert ennek a vonalnak mentében születtek azok a témák, gondok, konfliktusok, melyek filmművészetünk gondolati-művészi újjászületéséhez vezettek. Társadalmunk lélegzetvételéhez közel, a *vitális alapkérdések közvetlen közelében* születnek az igazán izgalmas alkotások, s ugyanakkor a *művészi felelősség* is itt súlyosabb, a világnézeti tisztázódás innen kaphat újabb erőket.

Ellenpéldaként hadd utaljak a csehszlovák filmművészet új törekvésének ellentmondásos arculatára. Az indulást, a nagy formai-szemléleti felszabadulást az új, közéleti konfliktusok jelentették: a munkások hétköznapjainak kendőzetlen ábrázolása, a kispolgárosodás veszélyének jelzése, a fiatalok perspektívátlanságának oknyomozása stb. Aztán egy idő után ez a ragyogó indítás egyre bravúrosabb és csillogóbb megoldásokkal kápráztatott el bennünket — s mégis valami nyugtalanító ürességet, a nagyszerűség unalmát ébresztette a nézőben. A kor világméretű kérdőjelei a legtöbbjükben csak árnyékukkal kaptak helyet. Csúcsalkotásaik ma is azok a művek, melyekben a közéleti pátosz és felfedezői magatartás lobog — a zöm azonban leszakadt erről a táptalajról és kerülőutakra kényszerült. A bravúr, a formaszépség talán éppen e *kitérésből* táplálkozik.

Digitized by Google

Lehet, hogy mi is az áttörés holnapja előtt állunk, a folytatást várjuk, s nekünk is hasonló válaszutakkal kell megküzdenünk. Ezért kellene *a közélétiség szemléletmódját,* a filmszerű gondolkozás, mondhatnám filmfilozófia anyanyelvévé tenni, új irányokat nyitni-találni ebben a közegben, s ezt a morális-társadalmi „problémázó" magatartást inspirálni, hogy ne hűljön le ez a ma még sokszínű, sok irányba lendítő alkotói láz, hanem ellenkezőleg, új utánpótlással telítődjék. A továbblépés ne a „rázós" gondok kikerülésének artisztikus szépségéből szülessék, hanem éppen ezeknek az ellentmondásoknak művészi felfejtésében és nagyszabású kibontásában — oldásában. Így lehet világszínvonalat tartani és a néző tudatformálását nem provinciális eszközökkel megvalósítani.

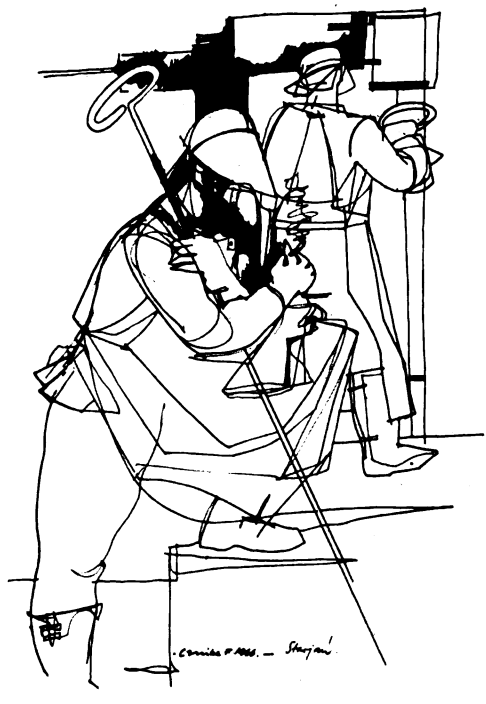

Czinke Ferenc: Szilicium-csapolók

Digitized by Google

Érdekes új dokumentumok a Nagy Októberről

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom ötvenedik évfordulójára a Kossuth Könyvkiadó értékes, eredetiségével lebilincselő könyvet jelentetett meg *„A nagy forradalom krónikája"* címmel. A könyv 440 oldalon, hiteles dokumentumok és meggyőző visszaemlékezések segítségével, szinte filmszerűen pergeti vissza a nagy forradalom eseményeit. De ez a könyv nem pusztán eseménytörténet. Feltárja az események mélyén rejlő mozgató rugókat, a történelmi folyamatok objektív törvényszerűségeit, a forradalmi tömegek és vezetők magatartásának indítékait, és képet ad azokról a kétségbeesett s végső soron szánalmas és nevetséges erőfeszítésekről is, amelylyel a forradalom útjában álló erők megkísérelték feltartóztatni a megállíthatatlant.

A dokumentumok hitelesen tárják fel az eseményeket, a bolsevikok új korszakot teremtő küzdelmét. Nem kendőzik, egyszerűsítik a harc bonyolultságát, nem hamisítják tévedhetetlen héroszokká a forradalmárokat; megmutatják időnkénti tanácstalanságukat, aggályaikat, tévedéseiket is. A szerkesztésben érvényesül a marxista történetírásnak az a helyes módszere, amely nem elszigetelten, önmagában vizsgálja a forradalmi párt tevékenységét, hanem a korszak minden jelentősebb politikai irányzatának tevékenységével együtt, azokkal összefüggésben, azoknak a tükrében.

A kötetben közölt szemelvények igen változatosak: vannak közöttük rendőri jelentések, neves írók, újságírók visszaemlékezései és riportjai, ellenforradalmi tábornokok jelentései, távíratai, fontos személyiségek telefonbeszélgetései, kongresszusok és konferenciák jegyzőkönyveinek érdekes részletei és így tovább. A szemelvények válogatását és szerkesztését kitűnő érzékkel és mesterségbeli tudással végezte el *Dolmányos István*, a korszak egyik kiváló kutatója. A vaskos, nagy apparátussal elkészített, feszes figyelmet megkövetelő kötetet az olvasó ezért is kíséri mohó figyelemmel végig.

A közreadott dokumentumok szinte kivétel nélkül most először jelennek meg magyar nyelven. Néhány közismert Lenin-cikket — a történeti kép teljessége kedvéért — feltétlenül szükséges és helyes volt közölni. E ma már magától értetődő, de a maga korában meghökkentően újszerű írások nélkül nem lehetne megérteni a kor alapkérdéseit sem.

A kötetet indító dokumentum: Raszputyinnak, a cári udvar kegyencének életrajza, amelyet az Ideiglenes Kormány által kiküldött vizsgáló bizottság állított össze. Ez a csak nemrég felfedezett jelentés tükrözi ugyan az Idegleines Kormány szűklátókörűségét, a felülethez tapadó primitív látásmódját, mégis kivételes értékű forrásanyag, amelynél aligha találunk meggyőzőbb adalékot a Romanov-dinasztia, a cárizmus anakronisztikus voltáról. Raszputyin, ez a muzsikból lett ravasz, és az elmebetegség határán járó „próféta", hívein keresztül nagy hatalommal rendelkezett a cári udvarban, döntő befolyása volt az államügyekre. Amíg a frontokon dúlt az elkeseredett harc az imperialista érdekekért és Oroszországban halmozódott a forradalom gyuanyaga, addig a végnapjait élő cári udvarban szőtték az intrikákat, széles méreteket öltött a korrupció és uralkodóvá vált a haldoklás ideológiája, a miszticizmus.

A februári forradalom viharos győzelmével, a népi forrongás esztendejével foglalkozó szemelvények betekintést adnak a hadsereg átállásáról a forradalom oldalára, a cár lemondatásáról, a burzsoáziának a hatalom felé lopakodásá-

Digitized by Google

ról, a mensevikek és eszerek azon törekvéseiről, hogy kihasználva a számüzött bolsevikok távollétét, elfoglalják a szovjetekben a vezető pozíciókat.

A kötetben érdekes dokumentumok tárják fel a bolsevikok körében lefolyt szenvedélyes vitákat arról, hogy támogatni kell-e az Ideiglenes Kormányt, vagy harcolni kell-e ellene, elegendő-e az Ideiglenes Kormány iránti bizalmatlanság kifejezése, vagy meg kell-e dönteni azt. Bepillantást nyújtanak abba az élénk vitába is, amely a háború jellegének megítéléséről folyt: hogy a februári forradalom győzelme után honvédővé változott-e a háború, vagy továbbra is imperialista jellegű maradt.

E dokumentumok arról tanúskodnak, hogy a létrejött kettős hatalom még bonyolultabbá tette az amúgyis szövevényes viszonyokat. A súlyos politikai válságban felmerült kérdésekre Lenin adott választ híres áprilisi téziseiben, az emigrációból való kalandos visszatérése után. A szerző nem hallgatja el, hogy milyen értetlenségbe ütközött — még a bolsevik párton belül is — Leninnek e nagy gondolati eredetiségéről és pompás helyzetismeretről tanúbizonyságot tevő írása. Szerteoszlatja maradék illúziónkat is, amely abból a vágyból ered, hogy a kommunisták mindenkor legyenek képesek kínzó kételyek, heves viták nélkül azonnal jól megválaszolni a történelem által feltett kérdéseket. De Lenin igazsága végül is győzött, magával ragadta a pártot és a tömegeket.

Érdekes dokumentumok egész sora tárja fel a kettős hatalom időszakának fontos eseményeit: az Állami Duma és az Államtanács mesterkedéseit, a szovjetek szerepét, a bolsevik párt világos, a tömegek számára érthető jelszavainak hatását, a katonák, a nép magára eszmélését, a nemzetiségi vidékek forrongását és függetlenségi törekvéseit. Ez utóbbit kitűnően illusztrálják az ukrán és a finn szovjetek manifesztumai.

A dokumentumok végigvezetik az olvasót a forradalmas Oroszország harcának szinte minden színterén — a felbomló fronttól a pártok és a hadsereg vezérkaráig, a szovjetek üléseitől az utcákig, a kikötőkig, a tüntető tömegekig. Érzékeltetik a kettős hatalom megszűnésének, e „szégyenletes napoknak" a légkörét, amikor a forradalom megmentésének ürügyén támadásba lendült az ellenforradalom. A dokumentumok félreérthetetlenül bizonyítják, hogy Kerenszkij eleinte támogatta Kornyilov tábornok jobboldali lázadását, és csak a kényszerűség vezette őt el végül a konkurrens diktátorjelölttel való szakításhoz.

1917 szeptember elején még egyszer megcsillan a békés fejlődés lehetősége. Ezt tükrözi Leninnek „A kompromisszumokról" szóló híres cikke. Bár ez a lehetőség rövidlélegzetű volt, s az események hamarosan túlhaladták, a cikk mégis meggyőző adalék ahhoz, hogy Lenin sohasem politikai sémákból indult ki hanem a gyorsan változó helyzet változékony követelményeiből.

A petrográdi fegyveres felkelésre való felkészülés előkészítésében döntő helyet foglal el Leninnek a Központi Bizottsághoz október 24-én írt zseniális levele. Maga a történelem dübörög ebben a drámai felhívásban, amely arra figyelmezteti a pártot: a felkelés halogatása most egyértelmű a halállal.

Az Ideiglenes Kormányhoz hű tábornokok számos írásbeli és telefonjelentése kétségbeesett beismerése annak, hogy a pétervári fegyveres felkelés nem egy kis csoport katonai puccsa volt. Még egy olyan polgári szemtanú is, mint a Manchester Guardian tudósítója kénytelen volt az utca embereinek hangulatát idézve belátni: szó sem volt itt fondorlatról, puccsról, összeesküvésről: forradalom ment végbe, a tömegek forradalma.

A kötet közli a Breszt-Litovszkban felajánlott osztrák—német békefeltételek teljes szövegét, Trockij nyilatkozatát a Politikai Bizottság ülésén, az orosz békedelegáció deklarációját, Buharin felszólalását a VII. pártkongresszuson, Szverdlov és Lenin felszólalásait. Szenvedélyes viták zajlottak le a békeszerződés feltételeinek elfogadása, vagy elutasítása kérdésében. A forradalmi frazeológiába öltözött kalandorság állt itt szemben a szorongató tényekkel számoló realitással.

Minden válogatás szükségképpen magán viseli a szerző, a szerkesztő egyéniségének jegyeit. Ez jó, hiszen a történeti igazságot sokféleképpen lehet megközelíteni. Dolmányos Istvánnak sikerült egyéni módon és mégsem önkényesen kiválogatnia, rendeznie és közreadnia azokat a dokumentumokat, amelyek hitelesen örökítik meg Október történetét és szellemét. Ez szép, maradandó teljesítmény.

Bessenyei Andor

Digitized by Google

MOSZKVA

Mi végre valók a képes könyvek? Mikor szoktuk elővenni szekrényünkből, könyvespolcunkról a képes albumokat, amelyeket leginkább megtisztelő ajándékként gyűjtünk össze életutunkon? Ha megfáradt a szemünk az olvasásban? Ha éppen nem zenére vágyunk és unjuk a televíziót? Ilyen kételyekkel vettem kezembe az Európa—Helikon *Moszkva* című testes kötetét, amelyet (a *Regélő városok* sorozatban negyedikként) a nagy évfordulóra jelentetett meg. S kinek szól a könyv? Fiatalnak, idősnek? Annak, akinek csak tervezgetéseiben él egy moszkvai út, vagy annak, akire ismerősként néznek a fényképekről e hat és fél milliós világváros égbe nyúló vasbeton-épületei, a kedves műemlékek, a piciny, elárvuló faházak?

A kötet *látványnak és olvasmánynak* egyenrangú. S ha mindkettő egyszerre ejt rabul, ha a felszínes, még zavaros képet adó lapozgatás egyre határozottabban vonz az elmélyedés felé, akkor ez a megkomponáltságot, a rendező elvet, az alkotó tudatosságot dicséri. Mert nem egyszerűen a várakozás, az érdeklődés teszi, hanem a hozzáértő szerkesztés és válogatás, hogy a nézőt-olvasót valóban *megragadja a „hely szelleme"*. A „képes motto" azaz a borítót díszítő színes fotó (A kongresszusi palota ablakai) már a lényegre utal: a magasba futó, modern szerkezet üvegsíkjai és a mögöttük feltetsző, az égszín kékjét megtörő aranyos kupolák a *történelmi Moszkva* más-más arcát mutatják. Azt, amit a frappáns és színvonalas összekötőszöveget író *E. Fehér Pál* így fogalmaz meg: „Ebben a században Moszkva háromszor is új fordulatot adott a történelemnek: 1917-ben, 1941-ben és 1956-ban."

Ez a hármas fordulatra való hivatkozás nem marad a közreműködő alkotók puszta kijelentése. Áttételesen, szűrten és tényszerűen is kibontakozik az olvasó előtt a „három Moszkva": a forradalmi mozgalom fővárosa, a küzdelmek városa, és a kommunista mozgalom megtisztulását, megújhodását jelentő XX. kongresszus Moszkvája. És hogy ez sikerült, az főképpen a *módszernek* köszönhető. A könyv ugyanis hat fejezetre, mintegy hat ciklusra épül. Az elsőben *(Látképek, utcák, terek könyve)* csak körüljárjuk, megközelítjük a várost, a jelenségek felől pillantunk be a történelmi mozgásba. A képek a mában fellelhető régmúlt és jelen benyomásait nyújtják. Élményekkel, vallomásokkal Puskin és Jevtusenko, Lermontov és Ehrenburg, s még más kiválóságok kalauzolnak bennünket a mélyebb, a történelmi megismerést hozó második fejezetig *(A történelem könyve)*. Ikonok és Sztyepan Razin kivégzése, Első Péter és a Napóleon elől a tűzvész-pusztulást választó ellenállás, a két forradalom, Moszkva védelme 1941-ben és az űrhajósok ünneplése — nem teljesség, csak felvillanó képek és fejezetek, mégis a koncentrált történelem. És így jutunk el a lényeghez: *a forradalomhoz (A forradalom könyve)* — hisz fél évszázada a világon bárhol *ezt* jelenti elsősorban Moszkva. Majd ismét oldottabb (a közvetlen helyett a közvetettre épülő) utat járunk *(A kultúra könyve)*. Szinte filmszerűen peregnek a képek, elvonulnak előttünk az orosz és szovjet tudomány, művészet nagyságai — közöttük Csehov csakúgy, mint Sztanyiszlavszkij, Ejzenstein, Pudovkin és Dovzsenko. Bekukkantunk a Nagy Színház balett-előadá-

Digitized by Google

Előregyártott elemek

sára, később egy tanuló, művelődő metropolis tiszta levegőjét szívjuk magunkba. Végül a közterek, az utca, a metró, a szórakozóhelyek, a stadionok emberközeli képeivel veszünk búcsút a hatalmas várostól, immár mint ismerőstől vagy jobban megismerttől.

S ha tovább kutatjuk a kötet vonzásának titkait, a már érintett (s „hajlásaiban" egy színusz-görbére emlékeztető) építkező-szerkesztő módszer mellett rátalálunk *tér és idő változásának*, villódzásának egy olyan *szerencsés ötvözetére*, amely a nem történelmi jellegű fejezeteket is feltölti a múlt és jelen időváltozásainak feszültségével, és az egyenesen történelmi fejezeteket sem préseli bele a kronológia Prokrusztész-ágyába. S rátalálunk az irodalmi szemelvények válogatásának szuverén, de szerény módszerére, amely nem fél attól, hogy félretegye a szokásos protokolláris szempontokat (egy sort sem találunk a mindhárom fordulatot kitűnően reprezentáló Solohovtól — bár az egyik képen őt is felfedezzük — és más nagyoktól sem). *Elbert János* és *Radványi Ervin* úgy válogatott az orosz és szovjet klasszikusoktól, a ma művészeitől és a húszas évek csak nemrég „felfedezett" kiválóságaitól, hogy egy friss, eleven irodalmi szemlélet pezsdítő hatását és az olvasóra figyelő érdekesség-kutatást egyszerre élvezhetjük. Ugyanez a frissesség, oldottság, póz nélküliség jellemzi a fényképek alkotóit is; nincs itt semmi feszesség, semmi vigyázzban állás. S bizonyos, hogy a kötetnek ez a belső formája felel meg a leghívebben a történetében és jelenében egyaránt mozgalmas, sodró lendületű, sok arcú város valóságának.

A vállalkozás sikerében oroszlánrészük van *Gink Károly* művészi fotóinak; a szerkesztők legtöbbször az ő szemmelláthatóan céltudatossággal készített felvételeire építettek. A mi tagadás, egy kicsit uniformizáló, az egyes képek sajátos karakterét oldó, lekerekítő ofszetnyomás sem rontja képeinek ízét, hangulatát. A műemlék-felvételek kimért nyugalmával érzékletesen harmonizálnak a moszkvai ember ellesett pillana-

A kozmosz meghódítása. Emlékmű
(Gink Károly felvételei)

Digitized by Google

tait, a város lüktetését, a művészetek, a színpadok dinamikus formákban gazdag világát egyéni látásmóddal tolmácsoló fotók.

Nem az ünnepi pátosz, hanem a könyv kézbevételekor felmerült kételyeim, aggodalmaim szerteoszlása az oka, hogy szinte bíráló megjegyzés nélkül marad abba ez a kritika. Mert az alkotók — a könyv művészi megformálása *Szántó Tibor* munkája — ez esetben igazolták e műfajt, s a műfaj alkalmat adott nekik a választott téma kiváló megoldására. Legfeljebb azt lehet fájlalni — a Népszabadság kritikusával egybehangzóan —, hogy e formájában, nyelvezetében, meggyőző igazságaiban sok-sok emberhez kívánkozó könyv (amelyet lapozgatni és olvasni könnyű és tartalmas élvezet is egyszerre) oly drágára sikerült, hogy aligha válik hozzáférhetővé a tömegek számára. *(Európa Könyvkiadó—Helikon, 1967.)*

Füleki József

Arcképek a magyar szocialista irodalomból

Az elmúlt évtizedben sok minden történt a magyar szocialista irodalom kutatása területén. Monográfiák és kandidátusi értekezések térképezték fel a műveket, megjelent a *Mindenki újakra készül...* négy monumentális kötete, elemző tanulmányok sora világított rá a szerteágazó, nemritkán bonyolult anyag ellentmondásos, megoldatlan pontjaira. A magyar szocialista irodalomnak, huszadik századi irodalmunk motorjának, szellemi lendítő erejének szintézise, egységes fejlődéstörténete azonban még nem születhetett meg. Érthető is ez, hiszen a legtöbb esetben valósággal „elsüllyedt" irodalmat kell a mélyből, gyakran Moszkva, Bécs, Berlin Párizs, sőt New York újságrengetegéből előbányászni. Mindenesetre az a testes kötet, amely nemrégen *Arcképek a magyar szocialista irodalomból* címmel, *Illés László* szerkesztésében jelent meg, s amely 26 szocialista írónk arcképvázlatát foglalja magában, már közelebb visz a remélt szintézishez.

A kötet fő értéke *elvi jellegű:* a több mint negyedszáz portré határozottan kijelöli újabb irodalmunk központi fejlődésvonalát. Összegyűjti és együttesen felmutatja mindazt a művészi értéket, amely a magyar irodalomban a szocialista gondolat jegyében az elmúlt fél évszázadban kikristályosodott. Egyszersmind megrajzolja azoknak az élvonalbeli alkotóknak az életpályáját, akiknek munkásságát a marxista szellemiség ihlette. Másik újszerű vonása a kötetnek voltaképp *módszertani* jellegű, s általa a vállalkozás többet ad annál, mint amit címében ígér. Nem csupán arcképeket nyújt, nemcsak életrajzi összegezéseket, hanem *műelemzések egész sorát.* Ennek gyakorlati hasznossága az iskolai oktatásban és az irodalom-népszerűsítő munkában egyaránt nyilvánvaló.

Nemkülönben méltánylandó, értékes jellemzője az új arcképsorozatnak, hogy a kiválasztás, a pályaképek felsorakoztatása és elvi megszerkesztése a szocialista irodalom előző értelmezéseinél jóval *tágabb, szélesebb határok között* történt. Olyan pályák és művek is egyenrangú társként kerültek be a szocialista irodalom felvázolt fő vonulatába, melyeknek alkotói az egykori avantgardizmust képviselték. A kötet szerkesztője és munkatársai szemmel láthatólag arra törekedtek, hogy a lehetőség szerint megfelelően feltérképezzenek és a bemutatott fejlődésrajzba illesszenek minden olyan eszmei és művészi értéket, amely valamilyen módon formáló eleme volt a szocialista irodalom hazai történetének. Maga a címben alkalmazott megjelölés is — *szocialista irodalom* — azt jelzi, hogy a kötet szerzői ezt a vonulatot korunk oly egyetemes művészi irányzatának tekintik, melyben sokféle áramlat, törekvés, módszer és stílusváltozat él, munkál egymás mellett. Közös bennük a *marxista eszmeiség és társadalmi irányzatosság,* de ugyanakkor az ábrázolás és kifejezés, a művészi látásmód és stílusformálás végtelen sokfélesége jellemzi őket.

Épp, mert a szocialista irodalom értelmezésében kizárólag az eszmeiség, a világnézet, az azonos osztályérdekeket ki-

Digitized by Google

fejező *pártos szemlélet* vált az ítéletalkotás és válogatás alapvető mércéjévé, tud a kötet *egységes* és szerves képet rajzolni a sokféle csoportosulásból, gyökérzetből, alkotói törekvésből összetevődő irányzatról. Az arcképek olvasásakor egyre erősebbé válik bennünk az a felismerés, hogy itt voltaképp 1919 utáni egész irodalmunk egyik legfőbb vonulatának *organikus, összefüggő történetét* kapjuk. A kötetből élményszerűen tűnik elénk a hazai szocialista irodalomnak sokszínűsége ellenére is *homogén*, egymással összeforró jellege, szervessége.

Az *Arcképek a magyar szocialista irodalomból* sokrétűsége, gazdag anyaga szükségessé teszi, hogy a fontosabb tanulmányok jellegét, értékét külön-külön is megvizsgáljuk.

Régebbi szűkkeblűséget korrigál mindjárt a kötet elején, hogy az új vállalkozás a hazai szocialista irodalom jelentős *fejlődéstörténeti előzményének* tartja a polgári radikalizmus századeleji irányzatát. Ugyanígy, ez a kötet mondja ki végre nyomatékosan, hogy a magyar szocialista irodalom kezdetei — Ady Endre plebejus-jakobinus lírája mellett — elsősorban *Révész Béla* és *Barta Lajos* életművében gyökereznek. Azért fontos ez, mert mindkettejüket sokáig mellőzte, méltánytalanul háttérbe szorította irodalmi gondolkodásunk: a személyi kultusz irodalompolitikája legfeljebb „szimpatizáns kispolgárt" látott mindkét úttörő hatású íróban. S ebből a szempontból kitűnő *Kabos Ernő* élményszerű izgalommal megírt *Révész Béla*-esszéje: egy monografikus koncepció lehetőségei sejlenek fel ebben a tanulmányban. Csak sajnálni lehet, hogy a műelemző hajlandóságú szerző — nyilván hely hiánya miatt — nem vállalkozott az elsőrendű fontosságú Révész művek, például a *Vonagló falvak*, a *Velük, értük*, a *Proletárok* beható elemzésére.

Minden eddiginél árnyaltabb és egységesebb pályaképet rajzol a közelmúltban elhunyt *Kassák Lajos*ról *Béládi Miklós*. Külön értéke, hogy elemzően ismerteti az avantgardista irányzatok közül az aktivizmus és a korstruktivizmus lényegét, melyekhez Kassák leginkább tartozott. Elemzéseit Béládi Kassák verseinek kisugárzó költőiségére, nem pedig kérész-életű, napi harcok indulatait tükröző elméleti platformjaira alapozza. Hiányolnunk kell viszont Kassák másodvirágzásának, utolsó korszakának elmélyült elemzését. Hiányzik továbbá, hogy Kassák művészi eredményeit nem veti össze a külföldi képzőművészeti fejlődés nagy századeleji átalakulásával, pl. Tristan Tzara, Blaise Cendrars, Braque, Léger, Klee, Max Ernst és Giorgio de Chirico törekvéseivel, pedig a vizsgálódás — a nyilvánvaló különbségek ellenére — hasznos tanulságokkal szolgálna. Szabó György finom művészi megfigyelésekben gazdag *Komját Aladár* portréjának viszont épp az a legfontosabb vonása, hogy bemutatja a hazai avantgardizmus és 1917 kapcsolatát, hogy feltárja: a forradalom az új művészeti irányzatok történetében is választ jelentett. Úgy érezzük azonban, hogy Komját alkotói rangja többszálú elemzést érdemelt volna, a pályakép terjedelme nincs arányban a költő jelentőségével.

Kellemes meglepetés a fiatal *Tálasi István* kiérlelt, erőteljes karakterű *Karikás Frigyes*-arcképe. Lendület, szín van fejtegetésében, érződik, hogy a tanulmány szerzőjének élményévé vált *A 39-es dandár* írójának munkássága. A tanulmány egyértelműen bizonyítja, hogy a „jó mesemondó"-nak elkönyvelt kommunista író milyen nagy képességű művésze volt a magyar nyelvnek, szóhasználatában, beszédfordulataiban, népi zamatú mondatfűzésében a hangulat- és atmoszféra-teremtésnek milyen eredeti talentuma rejtezett.

Hasonlóképp az utóbbi időben tárták fel teljesebben *Balázs Béla* munkásságát is. *Szabolcsi Miklós* róla készített összefoglalását már *Elődök és kortársak* című kötetének megjelenésekor értékeltük. Gondolatmenetéből Balázs Béla népit és modernet összekapcsoló törekvéseinek, a népköltészeti avantgard elindításának értékelését, s a *Lehetetlen emberek* című nagy nemzedékregény elemzését kell elsősorban méltányolnunk. Úgy gondoljuk azonban, hogy Balázs szintén nagyszabású, talán legjelentősebb szépprózai műve, az *Álmodó ifjúság* című önéletrajzi szintézise nagyobb teret érdemelne. Szabolcsinak már több ízben publikált *József Attila*-tanulmányát, most több ponton javítva, finomítva találjuk a kötetben: minden lényeges vonásában megalapozott, oldott hangú József Attila-életrajz került így a közönség kezébe. Különösen értékesek azok a fejtegetései, amelyek József Attilának a magyar marxista filozófiai vers megteremtésében való szerepét elemzik.

Diószegi András, — aki éppen egy év-

Digitized by Google

tizede foglalkozik *Gábor Andor* munkásságával — kutatásainak legfontosabb eredményeit ezúttal túlságosan sommás módon foglalta össze. Portréjának rajza itt kissé szűkös, holott Diószegi tollából kitűnő kismonográfia áll rendelkezésünkre a *Doktor Senki* írójáról. Gábor utolérhetetlen bécsi publicisztikájáról, például a *Horthy Mihály, Az őrültek országából*, az *Iszonyatos Iván*, az *Isten atyánk és József apánk* című cikkeiről is — a magyar újságírás klasszikus remekeiről — szívesen olvastunk volna többet.

Két portréval szerepel a kötetben *Garamvölgyi József*, A *Hidas Antalról* rajzolt pályakép, azon túl, hogy plasztikus tükrét adja a költő fejlődésének, kevéssé ismert, fontos adalékokat is közöl a Magyar Forradalmi Írók és Művészek Szövetségének megalakulásáról és a *Sarló és Kalapács* című folyóirat működéséről. *Zalka Máté*-arcképe pedig legendafoszlató józanságával válik ki a kötet anyagából.

A vállalkozás egyik erőssége a *Nagy Lajos*-portré, *Illés László* munkája. A sokáig méltatlanul „kávéházi költőnek" bélyegzett alkotó életművét méltóképp illeszti a szocialista irodalom folytonosságába. Nagy Lajos remekei, az *Özvegy asszonyok*, az *Egy délután a Grün irodában*, az *1919 május*, a *Kiskunhalom* végre az őket megillető értékelésben részesülnek. Magát az írót pedig az Ady—Móricz-nemzedék egyik legnagyobb prózaírójaként mutatja be a tanulmányíró. Kár viszont, hogy öregkori műveiről, a fanyar iróniájú *Pincenaplóról*, az önéletrajzi vallomás két kötetéről, *A lázadó emberről* és *A menekülő emberről* csak vázlatosan szól.

Régi hiányt pótol *Pomogáts Béla* tanulmánya is: *Kis Ferencről* (aki talán a legközelebb állt *József* Attilához) írt összefoglaló képet. Ebben — hivalkodás nélkül, meggyőző erővel — láttatja nemcsak költészetének színeit, de a költőalak, az egyéniség tisztaságát is. Sajnos, jóval gyengébb a másik *József* Attila-pályatárs*ról*, *Salamon Ernőről* írott portrévázlat. Szerzője nem érzékeli kellően, hogy egy rendkívül tudatos, marxista eszmeiségű alkotót, vérbeli kommunista költőt kell bemutatnia. Az ezután következő költőarckép, *Pándi Pál Lukács László*-tanulmánya szép példája, tudomány és publicisztika egységének, annak, hogy mennyire felfokozza az értékelő megállapítások erejét az érvelés, a meggyőzni akarás lendülete, hogy az igazság nemcsak fény, de erő, energia is. Ugyanez a személyesség, emberi szubjektivitás a jellemzője *Tolnai Gábor Radnóti*-írásának: a költőnek olyan életrajzi mozzanatairól tudósít, amelyekről a széles olvasótábornak eddig aligha volt tudomása. (Így például a *Jóság* című antológiában, a *Kortárs* című irodalmi szemlében vállalt szerepéről, utóbb a *Páris*, a *Száll a tavasz...* című versek ihlető tényezőiről, a *Nem tudhatom...* első visszhangjáról.)

Eddigi irodalomtörténetírásunk során első ízben rajzol érdemben összefoglaló képet *Gergely Sándor*ról *Imre Katalin*. Úttörő érdemét azonban csökkenti, hogy a nagyszabású Dózsa-regény írójának gyengébb művei (például a *Pereg a dob* című paraszti tárgyú regény) iránt túlzottan elnéző, értékítéletei vitathatók.

Az *Arcképek a magyar szocialista irodalomból* együttes mérlege *mindenképp pozitív*. A hatás azonban még intenzívebb is lehetne, ha a kiadó jobban élt volna a kínálkozó lehetőségekkel. Így például nagyon hiányzik az élénkítő képanyag (portrékötetről lévén szó, az írók fényképei szinte elengedhetetlenek). Nemkülönben hiányzik a kötet végéről egy összefoglaló, a kötet íróit a fejlődés egészében elrendező tanulmány, amely segítene az olvasónak a szerteágazó anyag összefogásában.

S ha a folytatás, amelyet a kiadó ígér, megvalósul, akkor abban is bízunk, hogy ezután már nemcsak íróportrékat kapunk, de irányzatok, főképpen pedig *folyóirat*-vállalkozások feltérképezését is. Az *Egység*, az *Ék*, az *Akasztott Ember*, a *Jövő*, a *Tűz*, a *Világirodalmi Szemle*, s mindenekelőtt az oly érdekes *Dokumentum* mielőbbi feldolgozását várjuk a szocialista magyar irodalom jelenleg is impozánsat felmutató kutatógárdájától.

(*Kossuth Könyvkiadó, 1967.*)

Fenyő István

Digitized by Google

Bölöni György: Képek között

Jó és több szempontból is hasznos dolog volt külön kötetben, összegyűjtve kiadni *Bölöni György* képzőművészeti tárgyú írásait. A közzétett, gazdagon bizonyító anyag ugyanis ismételten megerősíti azt, hogy a haladó magyar gondolkodás 1959-ben elhunyt jeles képviselője sokoldalú esztéta, kitűnő műkritikus és harcos művészetpártoló is volt. De kiderül az is, hogy az általa fontosnak megjelölt problémák, valóban tanulságosak és központiak lévén, még ma sem vesztették el időszerűségüket. Pedig tájékoztató tudósításainak, mérlegelő bírálatainak és vitázó eszmefuttatásainak legnagyobb része a *századelő éveiben* született.

Csakhogy éppen ez volt, körülbelül az első világháborúig számítva, *a modern művészet kibontakozásának nagy korszaka, külföldön és idehaza is.* „Én, induló író és kritikus, Párizsban éltem ekkor esztendőkön át, Ady oldalán" — emlékezik később pályája kezdetére Bölöni. A lehető legszerencsésebb helyzetben volt tehát, hogy a változások nagy pillanatait közvetlenül közelről és feledhetetlen társaságban szemlélje. A francia főváros ekkortájt a festészet és a szobrászat központjának számított: pezsgő szellemi életében felbukkantak már a diadalmas impresszionizmust meghaladó tendenciák is. Bölöni mégsem egyszerűen helyzeti előnyben volt: a fiatal irodalmár nemcsak hibátlan felkészültségének, szakmai hozzáértésének, de radikális szemléletének, mindig a *forradalmian újat kereső világnézetének* is köszönheti, hogy e tendenciák közül — jó szemmel s meglepően korán — a legfontosabbakat veszi észre. Hazaküldött elismerő cikkeiben *Cézanne, Van Gogh* és *Gauguin* neve fordul elő leggyakrabban, de lelkesen az elsők között említi *Matisse*-t és *Picassót* is. A szobrászok közül legfőképp *Rodin* és *Meunier* áll érdeklődésének középpontjában. Nem véletlenül: az általuk képviselt és általában csak sokkal később méltányolt törekvések mind az elemzőbb, összegezőbb, *lényegre törőbb tükrözés* irányába mutattak.

Ugyanennek a szenvedélyes igazságkutató művészetnek propagátora akkor is, amikor a *magyar képzőművészetről szól.* S nem is akármilyen hangnemben. Kritikusi iskoláit (s itt nemcsak a Sorbonne és az École des Beaux Arts irodalmi és művészeti fakultására gondolunk) Párizsban járja ki ugyan, a legfrissebb nemzetközi eredményekkel itt ismerkedik, először e város jelentősebb köreibe lesz bejáratos (ismerősei vagy barátai közé tartozott *Rodin, Monet Maillol, Bourdelle, Brâncuşti),* leginkább személyes ügyének mégis *a hazai fejlődés* előmozdítását tartja. Érthető hát a maradiságot, reakciót, akadémizmust szenvedélyesen ostorozó stílusa, miként érthető az a felhevült költőiség is, amellyel a bíztató honi kezdeményezésekről beszél. Bölöni György — s e nézetével akkor nem állt egyedül — a német szellemi befolyás nyomán eluralkodott mesterkéltség, a „műtermi zárkózottság" és az *öncélú művészkedés* terhei alól akarja kiszabadítani a magyar képzőmészetet. Ezért mindenekelőtt azokat a hagyományokat emeli ki a méltánytalan mellőzésből, melyek az európai fejlődéssel lépést tartva (sőt, néha azt megelőzve is) a legkorszerűbbek voltak. *Szinnyei Merse Pál* tragikus példáján azonban azt is bizonyítja, hogy mennyire bűnös e hagyományok elszigetelésében az úri Magyarország rosszindulatú és értetlen provincializmusa. Tehetséges társainak, újat kereső festő-barátainak csak e provincializmus leküzdésével nyithatott utat. Nem retten vissza tehát a legélesebb polémiától sem. Pedig a századelő elmaradott ízlésének megváltoztatásáért (s nemcsak „esztétikai" síkon, hanem — a dolgok rendjéből következően — a legnyíltabb politika porondján is) olyan ellenfelekkel kellett megküzdenie, mint *gróf Tisza István,* aki szerint a *Majális* „tudás és művészi öntudatra ébredés szempontjából bölcsőjében levő művész munkája, amelynek abszolút becse legalábbis problematikus"; aki szerint a modernek „beteges irányú rossz képeket" készítenek, aki — *Csók Istvánról* és *Pór Bertalanról* szólván — meghirdeti „a perverz tendenciák, a dekadens jelenségek, a talmi kultúra elleni irtóháborút" s aki *Rippl-Rónai József* kiállításának egyik képe előtt így kiált fel: „Megyek, mert különben rókázom".

Digitized by Google

A magyar reakció akkori vezetőjének véleményét — mely éppen azokat támadta a legdurvábban, akik Bölöni György szemében, s a művészettörténet tanúsága szerint is a modern magyar festészet kiválóságai voltak — természetszerűleg nem lehetett „magánvélemény"-ként bagatellizálni. A szükséges elemző válasz, Bölöni egyik legizzóbb publicisztikai teljesítménye, nem is késlekedett. „Az az álkultúrás nacionalizmus — írta —, amelyet a magyar közönségbe beleneveltek a hetvenes esztendők után a magyar hírlapok és magyar politikusok, amely a nagyvilágtól elzárt társadalmunkban akaratos rövidlátással csinálta a művészi osztályozást, amely mesterré tett meg nemzeti gőggel festőket és szobrászokat, amely a magyar kultúrának lelkesedve és kritikátlanul választott kiskirályokat, ez a nacionalizmus, a rövidlátó és helytelen hazafiság kultusza még hamarább kimúlt, mint a hamis nyomokon futó magyar nemzeti politika. A túlzott nacionalizmus, mint művészi értékelés mozgatója, kipusztult művészi életünkből. Olyan emberek, mint például gróf Tisza István, akik művészi kérdések kritizálásába ötletszerűen beugranak, nem ezt látják meg, nem a művészi értékelés emelkedését, nem a magasabb horizontok megnyílását, nem a magyar művészet kultúrásabbra szállását."

Indokolt volt-e ez a derűs, már-már diadalmas hang 1911-ben? Amit kimondott, az *a Tanácsköztársaság győzelmét előkészítő erők* hitvallása volt: a nagy fellendülés időszakában nem is csenghetett másként. A magyar képzőművészet „arany évtizede" volt ez; sem korábban, sem később nem feszült benne annyi kezdeményező energia. *Rippl-Rónai József*, akit Bölöni joggal tart kortársai közül a legnagyobbnak, megkezdi „az egészséges, modern festészet átplántálását"; *Kernstok Károly* és fiatal társai pedig (így elsősorban az általa „Nyolcak"-nak elnevezett csoportban *Berény Róbert, Czigány Dezső, Pór Bertalan, Márffy Ödön, Orbán Dezső, Tihanyi Lajos;* valamint *Czóbel Béla, Gulácsy Lajos, Vedres Márk* és mások) „az irodalmi elemek teljes kiküszöbölésével, a nyers naturalizmustól való elszakadással" már valóban a korszerű és magyar képzőművészetért küzdők derékhadát adják. Bízvást melléjük írhatnánk más neveket is: tehetségek egész sora bukkant föl ekkor. Gyors fejlődésüket csak azzal magyarázhatjuk, hogy megértették a forradalom felé rohanó magyar társadalom igaz kívánalmait, s a külföldi haladó impulzusokat felhasználva a hazai társadalmi valóság helyes tükrözésére törekedtek.

Hogy mennyi volt e valóban korszerű felismerésben Bölöni György segítő-közvetítő szerepe, azt majd az e korról szóló, s régóta késlekedő alapos feltáró munkának kell kiderítenie. Ám annyi már e kötet írásai alapján is nyilvánvaló, hogy Bölöni a nemzeti kultúra erősítésének érdekében kutatott föl a nemzetköziből minden használható eredményt, s a magyar képzőművészetért, nem pedig annak ellenére fordult szembe az illúziókkal. E törekvésében az eredmények igazolják. S hogy optimizmusát később nem igazolta az idő, arról nem ő, hanem a történelem tehet: a történelem, mely a két háború között minden téren oly kegyetlen közönségességgel lassította le az első magyar proletárforradalomig ívelő fejlődést.

A Tanácsköztársaság bukása szükségszerűen annak a mozgalomnak is *megtorpanását* vagy szétzilálását okozta, melyért Bölöni György oly sokat tett. Az emigráció időszakából nem is találunk sok írást ebben a gyűjteményben. A változások amúgy sem voltak kedvezőek. „Párizs művészi milliője az utóbbi tíztizenöt évben nagyon is megváltozott. A művész nem művész itt többé, hanem kereskedő" — fakad ki keserűen Bölöni 1925-ben. Arról pedig, hogy idehaza milyen pusztítást végzett a horthysta kultúrpolitika, még szót sem ejt — művésztársainak jó része épp úgy üldözött lett, mint ő maga. S munkásságuk idegenben szinte visszhangtalan. („Ki veszi észre, hogy itt egy különleges művésszel van dolga a mai időknek?" — kérdi, amikor *Pór Bertalan* 1930-as párizsi kiállítása nem hozza meg a várt eredményt). Csak száműzetéséből visszatérve, a felszabadulás után (a személyi kultusz tévedéseinek ismeretében) ír újra ifjúságának nagy generációjáról. A magyar forradalmi művészet 1958-as kiállításáról szólva örömmel állapítja meg, hogy azon „egy festőnemzedék igazsága igazolódik: a század eleji magyar festőké, akik az akkori modern festészet legjobb adományaival csináltak nagy magyar művészetet: Pór—Berény—Uitz—Derkovits—Dési Huber, ez a vonal... Amit ez a nemzedék festett, ez már nem polgári művészet, nem a filiszterek, zsíros polgárok vagy finnyáskodó sznobok ízlését szolgálta ki, náluk

Digitized by Google

elvesztette mindenféle izmus a méregfogát, de a sematizmusnak sem volt se híre, se hamva, olyan művészet forrt és kezdett kialakulni bennük, melyből megszülethetett volna az a mai, melyet szocialista társadalmunk hiába keres és sóvárog, bármerre nézünk, mert annak nyomát is alig találni."

Igazságtalanok-e ezek a sorok? Számítsuk le belőlük azt a lélektani motívumot, mely az elszállt fiatalságra emlékezve, könnyen hajlandó túlzásokra, s vegyük hozzá, hogy Bölöni György csak a kezdeti korszak problematikáját észlelte az avantgardizmus hullámából: még így is marad véleményében igazságtartalom éppen elég. Sok minden történt az utóbbi tíz esztendőben (együtt a művészi alkotómunka és a közönségízlés feltételeinek javításával) a XX. századi egyetemes és magyar képzőművészet helyes értékeléséért, a korszerűség érdekében. A *modern kezdetek* értékes művészi hagyatékának és élő örökségének elismertetése terén azonban változatlanul sok még a tennivaló. Bölöni György kötete nem jelentéktelen fogyatékosságokra figyelmezteti közvéleményünket. Egy okkal több tehát, hogy elismeréssel adózzunk *Erki Edit*nek, aki gondos munkájával, lényeget summázó utószavával és tájékoztató jegyzeteivel a feltáró-munka nehezét vállalta, s a *Szépirodalmi Kiadónak* is, mely (mint a szép illusztrációs anyag is mutatja) szívügyének tekintette a közérdekű, időszerű kötet publikálását.

(Szépirodalmi Könyvkiadó, 1967.)

Szabó György

Raszler Károly: Alvó leány

Digitized by Google

TESTVÉRLAPJAINKBÓL

KOMMUNYISZT

17. szám

A marxizmus—leninizmus nagy diadala (Az Októberi Forradalom jubileumi ünnepségeiről)

B. Ponomarjev: *Az Októberi Forradalom 50. évfordulója és a jelenkori munkásmozgalom*

L. Longo: *Az Októberi Forradalom és a békeharc*

H. Bagdas: *Október eszméi Arab-Keleten*

Szirmai István: *A lenini eszmék megvalósulása Magyarországon*

I. Lehtinen: *A Nagy Október és a finn munkásmozgalom*

A. Voss: *A pártvezetés — tudományos vezetés* (A Lett KP tevékenységének fő vonásai)

L. Gaponyenko: *Oroszország munkásosztálya — a Nagy Október döntő fontosságú ereje*

T. Malcev: *A szovjet parasztság útja*

Sz. Geraszimov: *A szocializmus és az értelmiség*

B. Szucskov: *Október hatása a művészi gondolat fejlődésére*

LUPTA DE CLASA

November

E. Florescu: *A gazdaság fejlődésének és tervezésének dialektikája* (A gazdaságirányítás új reformjáról)

M. Diamandopol: *A beruházások a szocialista felhalmozás törvényszerűségeinek fényében*

M. Levente: *A kereskedelmi tevékenység tökéletesítésének feltételei* (Romániában)

P. Basturea, I. Olteanu: *Ankét az iparvállalatok vezetéséről* (A vezetők és a dolgozók kapcsolatáról)

G. Bobocea: *A közigazgatás területi megszervezése a szociális-gazdasági élet dinamizálásának tényezője* (Az ország új területi felosztásának szükségességéről)

F. Albert, P. Cristea: *Műszaki fejlődés, művelődés, szabadidő*

V. Nichita: *A marxizmus—leninizmus alkotó szellemű tanulmányozása*

O. Lutas: *A népművészet maradandósága* (A Máramaros tartomány népművészeti értékei)

A. Arghir: *Egy nézet termékeny hatása a művészet és a társadalom viszonyára* (P. Francastel „Festészet és társadalom" című könyvéről)

I. Babici: *Harcos antifasiszta szolidaritás* (Az RKP internacionalizmusáról)

T. Stavar, A. Ionescu, E. Specht: *Köztársaságunk harmadik évtizedének küszöbén* (Románia gazdasági fejlődéséről)

NOVÁ MYSL

23. szám

F. Srdinko: *A pártegység értelme* (A CSKP eszmei, politikai és szervezeti egységéről)

S. Sládková: *Az anyagi és az erkölcsi érdekek filózófiai nézőpontjai*

A párt gazdasági politikájának alapjai (Egy kollektíva tanulmánya a CSKP gazdasági politikájának elméleti alapjairól)

R. Briska, A. Lasciak, F. Melisek: *A gazdaság működése* (A népgazdaság optimális működésének feltételei és problémái)

A. Kostenko: *A szocialista társadalom egységéről* (A komárnói járás gazdasági és társadalmi fejlődéséről, a magyar nemzetiségű lakosság helyzetéről)

V. Komárek: *Kuba gazdasági fejlődése*

Digitized by Google

E. Újvári: *Magyarország az MSZMP IX. kongresszusa után* (A kongresszus legfontosabb dokumentumairól és a határozatok alkalmazásáról)

24. szám

S. Sádovsky: *A választási demokrácia elmélyítése* (A CSKP KB-nak az 1968. évi választásokra vonatkozó irányelvei)

A párt gazdasági politikájának eddigi fejlődése (Az előző számban közölt tanulmány 3. része)

I. Zahradnicek: *Az árrendszer és a piaci folyamatok befolyásolása*

L. Novák: *Vigaszmerítés az antológiából?* (Z. Fiser könyvének bírálata)

O. Cervenka: *Az Egyesült Államok kommunistaellenes apparátusa* (Az amerikai „globális stratégia" megvalósítására létrehozott szervezetről)

Sánta Ilona: *Vita és egység a pártban* (A Társadalmi Szemle 1967/6. számából)

R. Rohan: *A pártmunka tartalma és formája* (könyvismertetés)

P. D. Nikolic: *A marxizmus—leninizmus a pedagógusképzésben*

NOVO VREME

November

T. Zsivkov: *Az Októberi Forradalom és a bolgár nép történelmi sorsa. Az egység — a marxizmus—leninizmus alapelve* (Az 1957. novemberi moszkvai értekezlet jelentőségéről)

V. Vicsev: *A bírálat társadalmi-pszichológiai kérdései*

D. Dimitrov: *A népgazdaság adminisztratív és gazdasági vezetéséről*

E. Aposztolov, I. Szacsonov: *A demográfiai folyamatok irányzatai Bulgáriában és az egészségvédelem néhány kérdése*

Z. Sztajkov, A. Sztojcsev: *A főiskolák tudományos munkatársainak tevékenysége*

Sz. Gavazov: *Társadalmi, politikai és kulturális változások Bulgária török lakossága körében*

A. Siskov: *A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a nemzeti felszabadító mozgalom*

I. Vandov: *A szovjet irodalom és a bolgár olvasók* (Szovjet irodalmi művek bulgáriai kiadásról)

D. Pavlov: *Az Októberi Forradalom és burzsoá kritikusai*

P. Berbeszliev: *Védelmezzük a kulturális műemlékeket!*

NOWE DROGI

December

A LEMP KB IX. plénumának anyagai. (Gomulka és Jagielski beszéde. A vita és a határozat)

J. Tejchma: *A fő cél a mezőgazdasági termelés további növelése*

J. Zarzycki: *Az állam és a parasztgazdaságok közti kapcsolat néhány formájáról*

T. Kucner: *A szétszórt birtokrészek és a tagosítás*

H. Zdanowski: *A hidegháború kormányapparátusa* (A CIA szerepe az USA kormányapparátusában)

W. Billig: *„Az atomfegyver kihatásairól"* (Az ENSZ-főtitkár jelentéséről)

J. Pajestka: *A központi tervezés és a piac*

D. Galaj: *Néhány észrevétel a falusi társadalomról*

A Nagy Október éve Lengyelországban (Az évforduló eseményei)

Idénykezdés a szovjet drámák jegyében (A lengyel színházi évadról)

Jubileumi szovjet filmfesztivál (Lengyelországban)

WEG UND ZIEL

December

A. Ruschitzka: *Tulajdon — jövedelem — osztály* (Az Osztrák Szakszervezeti Szövetség kongresszusa a munka és a tőke viszonyáról)

Ötven év — mások szemével (Publicisztikai írások az Októberi Forradalom 50. évfordulójáról)

T. Prager: *Több, mint pangás* (Ausztria gazdasági helyzetéről)

L. Spira: *Che Guevara*

E. Scharf: *1969: a NATO vége?* (A NATO helyzetéről)

P. Aschner: *Az osztrák nemzeti öntudat kérdéséhez* (A nemzeti öntudat társadalmi funkciója, a nemzet és az osztályok, a nemzet és a demokrácia)

R. Debray: *„Forradalom a forradalomban"* (Könyvismertetés)

Digitized by Google

СОДЕРЖАНИЕ

Стабильность и гибкость — *Лайош Рев:* О народнохозяйственном плане Венгрии на 1968 год — *Д-р Матяш Тимар:* Хозяйственная реформа и политика развития — *Эрвин Дертьян:* Влияние советских мастеров на венгерское киноискусство — *Иван Витаньи:* Есть — пусть будет — может быть — МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОБЗОР: *Белане Альберт:* XXX съезд британской братской партии — *Шандор Мате:* Латинская Америка кипит — ОБЗОР: *Д-р Шандор К. Надь:* О территориальных союзах производственных кооперативов — ОРИЕНТАЦИЯ: *Ференц Ковач:* Дискуссия о понятии рабочего класса — *Юдит Санто:* Ждать нельзя — ОБМЕН МНЕНИЯМИ: *Жигмонд Бакош:* Не вместо хозяйственных руководителей, а с ними — *Миклош Сабольчи—Миклош Алмаши:* Дискуссия о современном венгерском киноискусстве

INHALT

Stabilität und Elastizität — *Lajos Rév:* Der Volkswirtschaftsplan 1968 — *Dr. Mátyás Timár:* Wirtschaftsreform und Entwicklungspolitik — *Ervin Gyertyán:* Der Einfluß sowjetischer Schöpfungen auf die ungarische Filmkunst — *Iván Vitányi:* Es gibt — es soll sein — es kann sein — INTERNATIONALE RUNDSCHAU: *Frau Béla Albert:* Der XXX. Parteitag der britischen Bruderpartei — *Sándor Máté:* Im gährenden Latein-Amerika — RUNDSCHAU: *Dr. Sándor K. Nagy:* Verbündete der LPG — INFORMATION: *Ferenc Kovács:* Diskussion über den Begriff Arbeiterklasse — *Judit Szántó:* Abwarten unzulässig — GEDANKENAUSTAUSCH: *Zsigmond Bakos:* Nicht anstelle der Wirtschaftsführer, sondern mit ihnen — *Miklós Szabolcsi—Miklós Almási:* Diskussion über die zeitgemäße Filmkunst in Ungarn

CONTENTS

Stability and Flexibility — *Lajos Rév:* On the Plan of the Hungarian People's Economy for 1968. — *Dr. Mátyás Timár:* Economic Reform and Development Policy — *Ervin Gyertyán:* The Infulence of Soviet Creators Upon Our Cinematic Art — *Iván Vitányi:* There Is—There Should Be—There Can Be — WORLD REVIEW: *Mrs. Béla Albert:* The 30th Congress of the Fraternal British Party — *Sándor Máté:* Latin America in Turmoil — REVIEW: *Dr. Sándor K. Nagy:* Territorial Associations of Cooperatives — INFORMATION: *Ferenc Kovács:* Discussion About the Concept of Working Class — *Judit Szántó:* There Can Be No Delay — EXCHANGE OF VIEWS: *Zsigmond Bakos:* With the Economic Management, Not Instead of It — *Miklós Szabolcsi—Miklós Almási:* Discussion About Our Contemporary Cinematic Art.

SOMMAIRE

Stabilité et souplesse — *Lajos Rév:* A propos du Plan de notre économie nationale pour 1968 — *Dr. Mátyás Timár:* La réforme de l'économie et la politique d'expansion — *Ervin Gyertyán:* L'influence de cinéastes soviétiques sur notre art cinématographique — *Iván Vitányi:* Ce qui est, ce nui doit et ce qui peut étre — REVUE INTERNATIONALE: *Mme Béla Albert:* Le 30e Congrés du Parti frére de Grande-Bretagne — *Sándor Máté:* L'Amérique latine en effervescence — REVUE: *Dr. Sándor K. Nagy:* Les fédération régionales des cooperatives agricoles de production — ORIENTATION: *Ferenc Kovács:* Débat sur la notion de classe ouvriére — *Judit Szántó:* Il nóv a pas lieu d'attendre — ÉCHANGE DE VUES: *Zsigmond Bakos:* Non pas à la place des dirigeants économiques, mais avec eux — *Miklós Szabolcsi—Miklós Almási:* Débat sur l'art cinématographique hongrois de nos jours

Digitized by Google

OLVASÓINKHOZ!

Értesítjük olvasóinkat, hogy folyóiratunk ára 1968 januárjától 6,– forint. Ennek megfelelően az előfizetési díj is megváltozik: negyedévre 13,50 Ft, félévre 27,– Ft, egész évre 54,– Ft.

HELYREIGAZÍTÁS

Folyóiratunk decemberi számában a Gyurkó László: „Lenin, Október" című könyvéről szóló ismertetés a 131. oldalon tévesen kifogásolta a könyv egyik képaláírását. A kérdéses kép valóban Szverdlovot ábrázolja.

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó Vállalat (Budapest, V., Steindl Imre u. 6.)
Felelős kiadó: a Kossuth Könyvkiadó Vállalat igazgatója.
Kiadóhivatal: Budapest, VI., Révay u. 16. Tel.: 116–660.
Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Kiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél, (csekkszámlaszám: 61 915 003) a Posta Központi Hírlapirodájánál, (Budapest, V., József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Csekkszámlaszám: egyéni 61 218, közületi 61 066, vagy átutalás a MNB. 8. sz. folyószámlájára.
Előfizetési díj negyedévre 13,50 Ft, félévre 27,– Ft, egész évre 54,– Ft.
Lapunk régebbi példányai kaphatók a Posta Központi Hírlapiroda újságboltjában: Budapest, V., József Attila u. 3. és a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél.
Megjelent 36 600 példányban.
Utolsó kézirat 1967. december 28-án érkezett a nyomdába.
67.04928/2 – Nyomatott a Zrínyi Nyomda RO–72-es ofszet rotációs gépein. Felelős vezető: Bolgár Imre igazgató
INDEX: 25.805

Digitized by Google

TÁRSADALMI SZEMLE

VILÁG PROLETÁRJAI, EGYESÜLJETEK!

A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT ELMÉLETI ÉS POLITIKAI FOLYÓIRATA

PERIODICALS ROOM

UNIVERSITY OF CALIFORNIA
DAVIS
MAR 5 1968
SER. REC. LIBRARY

2

XXIII. ÉVFOLYAM, 1968. FEBRUÁR

Digitized by Google

Digitized by Google

1968. FEBRUÁR
XXIII. ÉVFOLYAM, 2.

TÁRSADALMI SZEMLE

A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT ELMÉLETI ÉS POLITIKAI FOLYÓIRATA

TARTALOM

		Százhúsz éves a Kommunista Kiáltvány
Friss István	12	A szocializmus politikai gazdaságtanának néhány alapproblémája
Dr. Erdei Ferenc	27	A szövetkezetek elméleti kérdései
Dr. Szamel Lajos	40	A közélet tisztaságáért
Pirityi Sándor	50	Testvéri barátság, gyümölcsöző együttműködés
Pécsi Ferenc	55	Washington világstratégiájáról
Ancsel Éva	66	Táguló szemhatár
		Kritika
Hermann István	73	Lukács György: Az esztétikum sajátossága
		Szemle
Kovács Péter –Nagy Tibor	81	A kádermunkáról szóló határozat feldolgozásának tapasztalataiból
		Eszmecsere
Tompa Sándor	87	A dolgozók munkahelyi igényeiről
Kauba Ottóné	89	A szakszervezet új feladatai az üzemben
Komlósi József	92	Még egyszer a vezetőkről és a vezetésről
Várhelyi István	94	Két vitatott kérdésről
		Konzultáció
Bence György	96	A logikai pozitivizmus
		Könyvekről
Koczkás Sándor	102	Auróra
Kontha Sándor	105	Uitz
Gergely Jenő	108	Hetés Tibor: Stromfeld Aurél
	109	Testvérlapjainkból
		49, 72, 105, 106, 107, 111 Uitz Béla alkotásai

Digitized by Google

A CIKKEK SZERZŐI:

FRISS ISTVÁN, akadémikus, az MSZMP Központi Bizottságának tagja, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatója
DR. ERDEI FERENC, akadémikus, a Hazafias Népfront főtitkára
DR. SZAMEL LAJOS, az állam- és jogtudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár
PIRITYI SÁNDOR, újságíró
PÉCSI FERENC, az MTI vezérigazgató-helyettese
ANCSEL ÉVA, tanítóképző-intézeti tanár
HERMANN ISTVÁN, kandidátus, filozófus
KOVÁCS PÉTER, az MSZMP Központi Bizottságának politikai munkatársa
NAGY TIBOR, az MSZMP Központi Bizottságának osztályvezető-helyettese
TOMPA SÁNDOR, a Kohó- és Gépipari Minisztérium főelőadója
KAUBA OTTÓNÉ, a Medicor Művek szakszervezeti bizottságának titkára
KOMLÓSI JÓZSEF, a Belkereskedelmi Szállítási Vállalat vezérigazgatója
VÁRHELYI ISTVÁN, a Nyugatmagyarországi Fűrészek igazgatója
BENCE GYÖRGY, a Filozófiai Intézet gyakornoka
KOCZKÁS SÁNDOR, egyetemi adjunktus, kritikus
KONTHA SÁNDOR, kandidátus, az MTA tudományos főmunkatársa
GERGELY JENŐ, egyetemi gyakornok

A szerkesztő bizottság elnöke:
BENKE VALÉRIA

A szerkesztő bizottság tagjai:
FRISS ISTVÁN
HÁY LÁSZLÓ
KOMJÁT IRÉN
LAKOS SÁNDOR
NEMES DEZSŐ
NÉMETH KÁROLY
ÓVÁRI MIKLÓS
SIK ENDRE
SZIGETI JÓZSEF

A szerkesztőség címe:
Budapest, V.,
Széchenyi rakpart 19.
Telefon:
111–400, 124–475

Digitized by Google

Százhúsz éves a Kommunista Kiáltvány

Az évfordulók a folytonosság emlékeztetői. Tudatosítják bennünk a kapcsolatot a munkásmozgalom történelmi múltja és jelene között, arra késztetnek, hogy újból átgondoljuk a mozgalom eredeti céljait és ezek fényében vizsgáljuk meg mai tevékenységünket. Különösen nagy szükség van erre a megújulás periódusaiban. A kommunista és munkáspártok közötti viták, a kelet-európai szocialista országokban bevezetésre kerülő új gazdaságirányítási rendszerek, a nyugat-európai kommunista pártok kísérletei egy új baloldali egységfront megteremtésére — mindez azt mutatja, hogy a mozgalom ma ilyen periódusát éli. Nemcsak a megemlékezés kötelessége, hanem az alapkérdések újrafogalmazásának, az eredeti célokkal való folyamatosság megőrzésének szükséglete is arra késztet ezért, hogy aktuális értelmet adjunk Marx és Engels eszmei hagyatékának. Ezzel az igénnyel fordulunk a 120 éves Kommunista Kiáltványhoz is.

Természetesen nem arról van szó, mintha a klasszikusok műveiből akarnánk kiolvasni soron levő feladatainkat. Marx és Engels a mozgalom jövőjére vonatkozóan legfeljebb általános jellegű előrelátásokat tehettek, de azoknak a meghatározott feltételeknek a kialakulását, amelyek a ma előttünk álló cselekvési lehetőségeket körülhatárolják, nem jósolhatták meg. A marxizmus egyik legfontosabb tanulsága az, hogy a valóságot, a történelem tényleges fejlődésmenetét semmilyen elméletből nem lehet levezetni. Magunknak kell értékelnünk tevékenységünk történelmi körülményeit, s erre az értékelésre támaszkodva magunknak kell döntenünk. De mert a XIX. századi munkásmozgalom örököseinek tekintjük magunkat, mert ugyanazoknak a céloknak a megvalósításáért küzdünk, amelyeket ez a mozgalom tűzött maga elé, döntéseinket szembesítenünk kell az eredeti célokkal. Szem előtt kell tartanunk, hogy mit tekintettek Marx és Engels a forradalmi munkásmozgalom világtörténelmi feladatának, hogyan fogták fel a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenetet, milyen szerepet tulajdonítottak az erre vonatkozó elméleti felismeréseknek a mozgalom gyakorlatában, és tisztáznunk kell, mi a viszonya ehhez a koncepcióhoz aktuális tevékenységünknek.

Ha ezekre a kérdésekre akarunk választ kapni, akkor nem elégedhetünk meg a klasszikusok egyes tételeinek idézgetésével. A közvetlen hivatkozás menthetetlenül túlaktualizálja, s ezért megfosztja eredeti értelmüktől az idézett forrásokat. Nem azért, mert „kiszakítja" ezeket összefüggéseikből, hiszen egy idézet sohasem lehet olyan hosszú, hogy ne különítse el a kiemelt részt szövegkörnyezetétől. A baj inkább az, hogy egy meghatározott körülmények között, meghatározott történelmi kérdésekre adott választ minden minősítés nélkül alkalmaz egy másik történelmi helyzet kérdéseire. Ezért nem szolgálhat másra, mint hogy egy álláspontnak a klasszikusok tekintélyével adjon külön nyomatékot. Marx és Engels életművét csak úgy tehetjük valóban *aktuálissá*, hogy *történeti módon* közelítünk hozzá: ha azokból az objektív problémákból igyek-

Digitized by Google

szünk megérteni, amelyeknek elméleti megformulázását és megoldását adta. Csak koncepciójuk eredeti, történelmi értelméből kiindulva tudjuk feltárni, mi az, ami e koncepciót napjainkig is érvényessé teszi.

Ezt azonban csak úgy valósíthatjuk meg, hogy elhelyezzük a marxizmust a szocialista gondolkodás fejlődésfolyamatában, s ezen keresztül megragadjuk történelmi eredetiségét. Abból a kérdésből kell tehát kiindulnunk, hogy mi a marxizmus történelmi sajátossága, mi különbözteti meg előfutáraitól, a XVIII. század végének és a XIX. század elejének szocialista és kommunista elméleteitől.

•

A polgári forradalmakkal létrehozott tőkés társadalmi rend születése pillanatában világrahozta a maga szocialista és kommunista ellenfeleit is. Először a legradikálisabb kispolgári forradalmárok személyében, akik ráébredtek a forradalom politikai ideálja: az egyenlő, szabad polgárok demokratikus köztársasága és a forradalom által megteremtett társadalmi valóság közötti ellentmondásra. A demokratikus-republikánus eszmék gazdasági hátterét alkotó tulajdonviszonyok szembeszegülnek ezekkel az eszmékkel; a magántulajdon megosztja, differenciálja a társadalom tagjait és hatalmat ad a tulajdonosok kezébe a tulajdon nélküliek elnyomására. Babeuf, Buonarroti és összeesküvő társaik a jakobinus diktatúra bukásából azt a következtetést vonták le, hogy a szabadság, egyenlőség, testvériség jelszavai csak akkor válhatnak valóra, ha a politikai közösség legyűri, ellenőrzése alá vonja elszigetelt tulajdonosokból álló gazdasági alapzatát — ez pedig csak úgy lehetséges, hogy eltörli a magántulajdont. A babeuvista összeesküvés (az Egyenlők összeesküvése) tehát a radikális kispolgárság politikai eszményeit akarta megvalósítani — annak a társadalmi bázisnak a megsemmisítésével, amelyben ezek az eszmények gyökereztek. Így éppen annyira volt az előző — a polgári — forradalom tragikus utójátéka, mint a következő — a proletár — forradalom korai előjátéka.

A polgári társadalom fejlődésének forradalom utáni korszakában, a tőkés termelési viszonyok és a gépi nagyipar kibontakozásával a Babeuf és hívei által képviselt magatartás szükségképpen háttérbe szorult. A kapitalizmus bebizonyította, hogy realitás, amelyet nem lehet ideálokra, erkölcsi normákra hivatkozva megszüntetni. Míg az Egyenlők a forradalom eszményei nevében vissza akarták vonni a forradalom következményeit, ennek a korszaknak szocialista kritikusai: Saint-Simon, Fourier, Owen a kapitalizmust visszavonhatatlan ténynek, a társadalmi haladás szükségszerű fázisának tekintették. Az utópisták osztoztak ugyan az Egyenlőknek abban a felfogásában, hogy a forradalom nem érte el a célját, nem fejeződött be, de a forradalom befejezetlensége számukra nem a kispolgári-demokratikus eszmények megvalósulatlanságát jelentette, hanem elsősorban azt, hogy a forradalom utáni Európában nem jött létre szilárd, stabil társadalmi rendszer, a társadalom az állandó megrázkódtatások állapotában maradt: a tőkés termelés gazdasági válságokba torkolló anarchiája mind az egyéneket, mind a társadalmi rendet a maga egészében összeomlással fenyegeti. Az utópisták *a kapitalista szabad verseny szülte ellentmondások kritikusai.* Rámutatnak arra, hogy az elszigetelt magántermelők semmitől sem korlátozott versengése társadalmi energiák elpocsékolásához, az erőforrások tervszerűtlen elosztásához, a szükségletek aránytalan kielégítéséhez, s végül általános gazdasági válsághoz vezet. Ebben az összefüggésben, mint az anarchikus termelési mód egy meghatározott következményét tárgyalják a dolgozó osztályok elnyomorodását és — elsősorban Fourier — a gépi nagyiparban végzett munka embertelen, elszemélytelenítő jellegét.

Digitized by Google

Az utópisták kritikája nem tekinthető elméletinek, mivel az általuk feltárt ellentmondásokat nem tudták összefüggésbe hozni egymással és levezetni a tőkés termelési mód általános természetéből. Valamennyien az ellentmondások leírására korlátozódnak, ha mégis megpróbálkoznak magyarázattal, akkor ez alkalmi, ötletszerű. Kritikájuk elemei sem eredetiek: szinte teljes egészükben megtalálhatók a klasszikus politikai gazdaságtanban és annak romantikus ellenfeleinél. Ami őket mégis önálló ideológiatörténeti jelenséggé teszi, az bírálatuk pozitív tartalma. Természetesen nem a jövő társadalmára vonatkozó fantasztikus részletek, hanem az az általános megoldás, amelyet a társadalmi ellentmondások kiküszöbölésére javasolnak. A kapitalista szabadverseny anarchiájával valamennyi utópista egy tudományosan szervezett, s a tudomány képviselői által irányított társadalom programját állítja szembe. Ebben a társadalomban az erőforrásokat céltudatosan, a tudományos törvények előírása szerint osztják el. A törvények abszolút módon garantálják az ipar válságmentes fejlődését s az emberek közötti viszonyok harmóniáját. Elegendő helyesen felismerni és alkalmazni e törvényeket ahhoz, hogy az ellentmondások lehetősége is kiküszöbölődjék. A társadalom életét ugyanis az utópisták szerint természettörvények irányítják; a társadalom csak egyik esete e törvények érvényesülésének. (Közismert, hogy Fourier a maga társadalomelméletét a newtoni gravitáció-elmélet kiterjesztésének tekintette.) A harmonikus társadalom megteremtése és irányítása ezért tisztán technikai feladat, az eszközök megválasztásának feladata; miután megállapítottuk, hogy az emberek jelenleg nem a természeti törvényeknek megfelelően cselekszenek, meg kell mutatnunk, hogyan kell cselekedniük, milyen viszonyokba kell lépniük egymással ahhoz, hogy ne sértek meg a törvényeket. S minthogy a társadalom természettörvényei minden helyzetben automatikusan egyetlen megoldást írnak elő, a jövő társadalmában nincs helye társadalmi vitának, döntésnek egymással szembesített érdekek és értékválasztások között. A társadalom akkor működik legjobban, ha azok irányítják, akik ismerik a törvényeit. Az utópisták szeme előtt ezért egy hierarchikus társadalom képe lebeg, amelynek élén a tudósok, mérnökök, orvosok és ipari szakemberek rendje áll. Ha tehát az Egyenlők a politikai közösség gazdasági alapját akarták megszüntetni, az utópisták a politikát szüntették meg, vezették vissza a termelés tisztán technikai irányításának feladatára.

Miért vélték az utópisták valamennyien — a részletekre vonatkozó minden nézeteltérésük ellenére —, hogy a társadalom javasolt reformjának megvalósulása tisztán tudományos kérdés, társadalmi természettörvények felismerésének és alkalmazásának kérdése? Miért bízták természettörvényekre a harmonikus társadalom megteremtésének garanciáját, s tudósokra, mérnökökre és más szakemberekre e törvények megragadását és keresztülvitelét? Azért, mert nem láttak *társadalmi* garanciát a tőkés termelési mód ellentmondásainak megszüntetésére. Sajnálkozhattak a dolgozók nyomorán, de nem láthatták meg bennük azt az erőt, amely a világot forradalmasítja. Működésük idején a proletariátus még nem szerveződött *önálló politikai osztállyá*. „Amíg a proletariátus még nem eléggé fejlett ahhoz, hogy osztállyá alakuljon, és — ennélfogva — a proletariátusnak a burzsoázia ellen folyó harca még nem politikai jellegű, amíg a termelőerők magának a burzsoáziának a méhében még nem eléggé fejlődtek ki ahhoz, hogy láthatóvá tegyék a proletariátus felszabadításához és egy új társadalom kialakításához szükséges anyagi feltételeket, addig ezek a teoretikusok csak utópisták, akik az elnyomott osztályok ínségének elhárítására rendszereket agyalnak ki, és egy újjáteremtő tudományt hajhásznak... Amíg keresik a tudományt és csak rendszereket csinálnak, amíg a harc kezdetén vannak, addig a nyomorban csak a nyomort látják, és nem látják meg annak forradalmi,

Digitized by Google

felforgató oldalát, amely a régi társadalmat meg fogja dönteni" — írja Marx róluk *A filozófia nyomorúságában*.

A proletariátus osztállyá alakulásával (az 1830 és 1848 közötti korszakkal) esik egybe a szocialista és kommunista irodalom fejlődésének harmadik, döntő fázisa. Ezt a korszakot a lyoni szövőmunkások és a sziléziai takácsok éhséglázadása, az angol szakszervezetek megalakulása és a tízórás munkaidő törvénybe iktatásáért vívott harca, az első politikai proletármozgalom: a chartista párt létrehozása, valamint a kontinensen gombamódra szaporodó titkos társaságok fémjelezték. Az utópista rendszerek ezzel elvesztik létjogosultságukat. Ameddig a proletariátus még nem lépett fel önálló osztályként, addig az utópista szocializmus betölthette a mozgalom előkészítésének funkcióját: a kapitalizmus ellentmondásainak kritikai megfogalmazásával hozzájárulhatott a munkásosztály felvilágosításához, „tudományos" reform-programjával pedig lökést adhatott az első szervezett mozgalmaknak, termelési közösségek („falanxok") alapításának. Ezek a kísérletek a szocializmus fejlődésének zsákucái voltak ugyan, de hozzájárultak a munkásosztály politikai tudatosodásához, s ezzel előkészítették a tényleges munkásmozgalom — egészen más alapon való — megindulását. Amikor azonban a proletár osztályharc már kezdetét veszi, akkor az utópisták szembekerülnek vele, hiszen felfogásuk szerint „A társadalmi tevékenység helyébe személyes feltaláló tevékenységüknek kell lépnie, a felszabadítás történelmi feltételeinek helyébe képzeletalkotta feltételeknek, a proletariátus fokozatosan végbemenő osztállyá szerveződése helyébe a társadalom külön kieszelt szervezetének." Ezért „A kritikai-utópikus szocializmus és kommunizmus jelentősége fordított viszonyban van a történelmi fejlődéssel. Amilyen mértékben fejlődik és alakul az osztályharc, ugyanolyan mértékben veszti el az osztályharcon való képzeletbeli felülemelkedés, az osztályharcnak ez a képzeletben való leküzdése minden gyakorlati értékét, minden elméleti jogosultságát. Ezért, ha e rendszerek megalapítói sok tekintetben forradalmiak voltak is, tanítványaik mindenkor reakciós szektákat alkotnak." Így jellemzi a Kommunista Kiáltvány az utópista szocializmus történelmi sorsát.

A proletariátus és a burzsoázia között kibontakozó osztályharc az utópista rendszerek perifériára szorításával egyidejűleg a munkásosztályhoz vonzza az elméleti szocializmust, s ez a találkozás gyökeresen átalakítja mind a proletármozgalmak, mind a szocialista teória jellegét. A szocializmus „tudományos" konstrukcióból a munkásosztály harcának, e harc objektív tartalmának és céljának kifejeződésévé válik, s ezzel megkezdődik az osztály tudatosodása: leghaladottabb tagjainak felemelkedése az elmélet által közvetített osztálytudat színvonalára. Igaz: a politikai tudatosság első elemeit a proletariátus készen veszi át a burzsoáziától. Ez nemcsak az utópista és kispolgári szocializmus kezdeti népszerűségében fejeződik ki, hanem abban is, hogy a munkásosztály első politikai céljai — a chartista párt céljai — nem mennek túl a burzsoázia alkotmányos jogainak a munkásokra való kiterjesztésén. De levonva a kicsikart vívmányok, s még inkább a kudarcok és vereségek tanulságait, a proletariátus fokozatosan eljut saját osztálytudatáig. Természetesen nem spontán módon, hanem az elmélet és a gyakorlat kölcsönhatásában. Marx és Engels világtörténelmi érdeme, hogy tudatos elméleti alakot adtak ennek a fejlődésnek.

A szocialista elmélet jellege ezzel alapvetően megváltozik. A kapitalizmus kritikája most már nem pusztán teoretikus kritika, nem a tőkés termelés ellentmondásainak egyszerű megállapítása és rendszeralkotás ezen ellentmondások kiküszöbölésére. Ez a kritika most egy *társadalmi osztály* objektív helyzetének kifejeződése, egy olyan osztályé, amelynek puszta léte a fennálló világ tagadása. A tőkés termelési mód alapvető, a forradalmasítás feltételeit magában hordó

Digitized by Google

ellentmondása Marx és Engels szerint az, hogy annak az osztálynak a munkája tartja fenn, amely ugyanakkor szembe van állítva vele, ki van rekesztve belőle. A munkás termeli a tőke egész gazdagságát, de a maga számára ezzel csak a szegénységet és a tőkének való kiszolgáltatottságot termeli. A munkás teremti meg az emberi szabadságnak, az emberi élet kiteljesítésének anyagi feltételeit, de saját magát nem teszi szabaddá — ellenkezőleg, munkája a tőke szolgálatában végzett, idegen hatalom által diktált, mechanikus részműveletté süllyed. Ez a feszültség arra kényszeríti a proletariátust, hogy szembeszegüljön a termelés kapitalista viszonyaival, keresse felszabadulásának feltételeit. E feltételek nincsenek kezdettől adva az egyes munkások tényleges tudatában — a munkásosztálynak hosszú, tévedésekkel és visszaesésekkel tarkított harcban kell felküzdenie magát felismerésükhöz. De adva vannak *objektíven*, a proletariátusnak a tőkés termelés rendszerében elfoglalt helyével. A modern gépi nagyipar és a rá épülő érintkezési viszonyok jellegéből következően a proletariátus csak akkor rendelheti alá a termelés mechanizmusát a maga szükségleteinek, ha a termelést társadalmi irányítás alá, a közvetlen termelők kollektív ellenőrzése alá helyezi. A munkásosztály felszabadítása ezért csak a tulajdon valamennyi privát formájának megszüntetésével, azaz a kommunista társadalom létrehozásával lehetséges. De a tőkés termeléssel nemcsak a munkásosztály felszabadulásának egyedül lehetséges útja adott, hanem kitermelődnek e felszabadulás anyagi feltételei: a gazdaság korlátlan felhalmozása és az egységes világpiac is.

A kommunizmus ezért Marx és Engels felfogásában nem elméleti cél, nem tudományos segédeszköz a társadalom bajainak orvoslására, hanem a proletariátus „objektív célja", vagyis felszabadulásának a tőkés termelés rendszerében elfoglalt helyéből következő lehetősége. A marxizmus abszolút eredetisége abban rejlik, hogy a tőkés termelés ellentmondásainak megszüntetését egy valóságos társadalmi szubjektum, a proletariátus cselekvéséhez kapcsolja. Csak ezzel válik a kritika valóban gyakorlati kritikává. A teóriának most nem az a feladata, hogy „tudományos" konstrukciókat gyártson egy garantáltan harmonikus, ellentmondásmentes társadalomról, hogy megmondja az embereknek, milyen viszonyokat *kell* kialakítaniuk, ha ki akarják küszöbölni társadalmi életükből az anarchiát és a vele járó konfliktusokat. A feladat „mindössze" az, hogy tudatos alakra hozza a proletariátus és a burzsoázia között a *valóságban* folyó osztályharc objektív tartalmát, rávilágítson az összeütközést mozgató igazi érdekekre, s ezzel hozzásegítse a proletariátust ahhoz, hogy osztálytudatos módon, tényleges céljait szem előtt tartva vívja meg ezt a harcot. A munkásosztály teoretikusainak funkciójáról Marx így ír (ugyancsak *A filozófia nyomorúságában*): „ahogy a történelem előrehalad és vele a proletariátus harca is élesebben kirajzolódik, többé nincs szükségük arra, hogy a tudományt elméjükben keressék: csak számot kell maguknak adniok arról, ami szemük előtt lejátszódik, és annak szócsövévé kell válniok... Mihelyt ezt meglátják, attól fogva a történelmi mozgalom által létrehozott tudomány, mely ezzel a mozgalommal az okok teljes ismeretében egyesül, többé már nem doktrinér — forradalmivá lett".

Az elmélet és gyakorlat egysége, amellyel Marx a forradalmi teóriát jellemzi, magától értetődően többet jelent annak puszta megállapításánál, hogy a teoretikus — maga is a mozgalom része — elméleti munkásságában az osztályharc tapasztalatainak tanulságait vonja le. Többet jelent annál is, hogy az így kialakított elmélet a mozgalom vezérfonalává válik. Mivel Marx és Engels szerint az elméletnek az a feladata, hogy az *osztály* harcának adjon tudatos kifejezést, nem töltheti be szerepét úgy, hogy csupán a mozgalom irányítóinak ad a kezébe eszközt a politikai döntésekhez: anyagi erővé kell válnia,

Digitized by Google

be kell hatolnia a tömegekbe — azaz a munkásokat magukat kell felemelnie az osztálytudat színvonalára.

A proletár teóriának ez a gyakorlati hivatása az elméleti tevékenységnek egy sajátos, egyenesen az osztály felé forduló ágazatát termeli ki: olyan tevékenységet, amelynek közvetlen célja nem egy problémakör teoretikus megvilágítása, a szerteágazó jelenségeknek közös elvekből való rendszeres levezetése, hanem éppen a teoretikus munka eredményeinek bevitele a tömegek tudatába. Ez a megkülönböztetés természetesen csupán viszonylagos, hiszen az elméleti tevékenység e két ágazata közti különbség nem logikai, hanem gyakorlati jellegű. Logikai eszközökkel nem lehet határt vonni egy társadalomtudományos elmélet és anak propagandája közé, hiszen az utóbbi is szükségképpen tartalmaz magyarázó elemeket, törekszik a kifejtés egységes, összefüggő és ellentmondásmentes voltára. Igazságtartalmukat tekintve pedig a kettő egyáltalán nem különbözhet egymástól. Gyakorlatilag azonban megkülönböztethetők: a mű eredeti célja és a mozgalomban ténylegesen betöltött funkciója alapján. Marx és Engels életművének igen jelentős részét olyan munkák alkotják, amelyek ebben az értelemben a propagandának, az elmélet „anyagi erővé" tételének területére tartoznak. Ilyen mű például a *Bérmunka és tőke,* az *Anti-Dühring,* a *Ludwig Feuerbach és a német klasszikus filozófia felbomlása.* De a legnagyobb hatású, legjelentékenyebb valamennyi között a Kommunisták Szövetségének programadó okmánya, a *Kiáltvány.*

Nemcsak azért, mert a marxizmus történelmi és politikai felfogásának legtömörebb, legkönnyebben áttekinthető összefoglalása. A Kiáltvány kifejtésmódját tekintve is kiemelkedik Marx és Engels propagandisztikus művei közül, klasszikus példája az elméleti eredmények összegzésének és közkinccsé tételének. Az olvasó még ma sem tudja kivonni magát a gondolatmenet sodró lendületének, az egyes mondatok pörölycsapásszerű erejének hatása alól. A Kiáltvány történelmi hatékonyságának titka azonban korántsem pusztán formális-stilisztikai bravúrjában rejlik. Az egész írásmű hihetetlen tudatossággal van a célnak: a munkásosztály befolyásolásának szolgálatába állítva. Egész felépítését az a törekvés hatja át, hogy a magátólértetődőség, az evidencia erejével hasson a proletárokra. Úgy hasson, hogy a munkások — a XIX. század ipari bérmunkásai — mindennapos életmódjuk, tevékenységük állandó anyagi és szellemi körülményei alapján kézenfekvőnek, nyilvánvalónak ismerjék fel azt a képet, amelyet a Kiáltvány a proletariátus és a burzsoázia közötti osztályharcról felvázol, s hogy a maguk hétköznapi tapasztalataira támaszkodva beláthassák a Kiáltvány álláspontjának igazságát. Ezért rendkívüli gazdaságossággal korlátozódik a történelmi materializmus azon pontjainak kifejtésére, amelyek a valóságos munkásosztály számára kézzelfoghatóak. Így például a kommunizmust a Kiáltvány szinte kizárólag mint a tulajdonnak és vele a kizsákmányolás valamennyi történelmi formájának *megszüntetését* (tehát csak negatív oldaláról) jellemzi, s csupán utal a *Gazdasági-filozófiai kéziratok,* a *Német ideológia,* vagy a kései nagy mű, a *Tőke* kommunizmus-koncepciójának pozitív tartalmára: arra, hogy a kommunizmusban megszűnik a termelők alávetettsége a termelés mechanizmusának, hogy a termelést az emberi szükségletek szolgálatába állítják, hogy megszűnik a munkások végérvényes és kizárólagos alárendeltsége egy specializált résztevékenységnek, hogy a társadalom valamennyi tagja számára lehetőség nyílik az emberi kultúra elemeinek minél sokoldalúbb elsajátítására, hogy az egyén szabadon, harmonikusan bontakoztathatja ki a képességeit... (Bizonyára a kézzelfogható, magától értetődő megfogalmazásra való törekvés magyarázza azt is, hogy a Kiáltványban — már ekkor kialakított álláspontjuktól is, de a kései nagy művek, a *Nyersfogalmazvány*

Digitized by Google

és a *Tőke* álláspontjától is eltérően — Marx és Engels a kapitalizmus előtörténetét bizonyos fokig modernizálják, a tőkés társadalom előtti formációk viszonyait a burzsoák és a proletárok közötti osztályharc analógiájára ábrázolják. Erre vonatkozóan már Engels tett egy módosító megjegyzést az 1888-as és az 1890-es kiadásban.)

Természetesen az a tény, hogy a Kiáltvány a munkásosztály mindennapi tudatára támaszkodik, hogy e spontán módon újratermelődő mindennapi tudat számára nyilvánvaló igazságok kifejtésére törekszik, egyáltalán nem jelenti azt, mintha e mindennapi tudat puszta *kifejeződése*, rendszerezése volna. Az a kép, amelyet a tőkés termelés újra meg újra spontánul létrehoz résztvevőinek tudatában, Marx szerint fejük tetejére állítja, *fetisizálja* a valóságos viszonyokat: az emberek közötti társadalmi-történelmi viszonyokat dolgok közötti örök viszonyokként, az értéktöbbletnek a munkás által való megtermelését a tőke önértékesítéseként ábrázolja. Ez a fetisizmus a gazdasági élet különböző pontjait (pl. az ipari és a pénztőkét), s a termelésben résztvevő különböző osztályokat (mindenekelőtt a tőkésosztályt és a munkásosztályt) eltérő módon, eltérő mértékben tartja fogva. Különbségek vannak magán a munkásosztályon belül is, attól függően, hogy az adott réteg társadalmi tevékenysége a termelésben való részvételre korlátozódik, vagy már belesodródott a politikai osztályharcba. A fetisizmus csak abban az esetben volna teljes és megingathatatlan, ha a tőkés termelés, a gazdaság tökéletesen elszigetelt, önmagába zárt rendszerként működne. Ezt a rendszert azonban minduntalan hatások érik a politikai osztályharc területéről, amelyen a proletariátus számos vonatkozásban szembekerül a gazdasági tevékenység folyamatában spontán módon újratermelődő hamis tudatával. Ha nem így volna, akkor a fetisizmus semmilyen elméleti kritikája nem ingathatná meg a tőkés termelés által kialakított és fenntartott mindennapi vélekedéseket. De a termelés kapitalista viszonyai közt létrejött hamis kép következetes leküzdését, a tőkés kizsákmányolás mechanizmusának és történelmi helyének feltárását, az osztályharc objektív tartalmának megragadását csak a mindennapi világkép meghaladása, *elméleti* kritikája teszi lehetővé. A Kiáltvány ezért egy *elméletet* közvetít a proletariátus felé; egy olyan elmélet eredményeit, amely sok szempontból a valóságosan létező proletárok nézeteinek kritikája. De úgy közvetíti ezt, hogy közben számot vet köznapi világképükkel, mintegy megkapaszkodik benne, hogy ezáltal önmaga fölé segítse.

Ezt az osztály mindennapi tudata fölé való felemelkedést a Kiáltvány kettős értelemben végzi el.

Először azzal, hogy az osztályharc különféle jelenségeiről a kapitalista termelés elméletileg feltárt általános feltételeire (a szabad munkaerő és a tőke elválására, az értéktöbbletre mint a tőkés által elsajátított és meg nem fizetett munkára) tér át, s ennek alapján bebizonyítja, hogy a proletariátus és a burzsoázia közötti osztályharc a tőkés társadalomnak nem kiküszöbölhető kísérőjelensége, hanem alapvető, természetéből következő ellentmondása, amely csak e társadalom forradalmasításával oldható meg. De a Kiáltvány nem áll meg ezen a szinten: magukat a tőkés termelés általános feltételeit mint történetileg keletkezett feltételeket mutatja be: „a modern burzsoázia — olvassuk a *Burzsoák és proletárok* című fejezetben — egy hosszú fejlődési folyamatnak, a termelési és érintkezési módban végbement sorozatos forradalmi átalakulásoknak a terméke". Ez a folyamat a Kiáltvány szerint a tulajdonviszonyok, s ezzel az elsajátítási viszonyok meghatározott irányú fejlődésében áll: a tulajdon és az elsajátítás személyes függőségen alapuló, különös formáit leplezetlen, általános formájuk váltja fel. Egy olyan forma, amelyben a termelési eszközök magánbirtoklását mint a kizsákmányolás alapját nem

Digitized by Google

fedi el az örökletes, természet megszabta kapcsolatok szövevénye. A kapitalizmus világtörténelmi jelentősége a Kiáltvány szerint éppen abban áll, hogy szétrombolta mindezeket a kapcsolatokat. Ezzel egyrészt utat nyitott a termelőerők korlátlan fejlődésének — megteremtve a kommunizmus anyagi bázisát —, másrészt a társadalmi ellentéteket igazi alakjukra, a tulajdonosok és a kisemmizettek, a kizsákmányolók és a kizsákmányoltak harcára redukálta — megteremtve azt a társadalmi erőt, amely objektív helyzeténél fogva kivívhatja a kommunista társadalmat. Ebben a világtörténelmi perspektívában mutat rá a munkásosztály felszabadulásának útjára, mint arra az útra, amely egyben az egész addigi történelem nagy konfliktusainak megoldása. A kommunizmus elméleti programja nem a proletárok által vívott osztályharc *közvetlen szemléletéből*, hanem e harc *világtörténelmi szempontból való értelmezéséből* következik. Csak ebben az összefüggésben világos például, hogy a munkásosztály nem a magántulajdon újraelosztásával, hanem csupán magának a tőkés tulajdonnak, mint a tulajdon általános, leplezetlen, s ezért végső történelmi formájának megszüntetésével szabadíthatja fel magát. Ez az összefüggés teszi világossá azt is, hogy a tőkés tulajdonviszonyok egyáltalán megszüntethetők, mert emberek által létrehozott, történelmi viszonyok, nem pedig az emberi együttélés öröktől fogva meglevő, természetes formái.

A Kiáltvány, *másodszor*, felvázolja azt a történelmi utat, amelyen a proletariátus bejárva az osztályharc egymást követő fázisait, e harc gyakorlati tanulságait (előbb spontán módon, majd „a burzsoá ideológusok egy része" segítségével, „akik felküzdötték magukat az egész történelmi mozgalom elméleti megértéséig") tudatosítva felemelkedik a tőkés termelés mechanizmusában kialakult hamis tudata fölé. A Kiáltvány megmutatja, hogyan válik a munkásosztály a gépek ellenségéből a tőkésosztály ellenségévé, hogyan sajátítja el a burzsoázia oldalán, az arisztokrácia ellen vívott harcban a politikai tudatosság első elemeit, hogyan küzdi le a szervezett munkásságnak a burzsoázia ellen vívott gazdasági és politikai harca a munkások egymás közti versengését. Vagyis megmutatja, milyen valóságos folyamatban sajátítja el az osztály azt a képet, amelyet a marxizmus a proletárok mindennapi tudatával szembeállít.

Igaz: a tőkés társadalomnak, a kapitalizmus osztályviszonyainak a Kiáltvány által nyújtott analízise ma már számos vonatkozásban történelmileg túlhaladottnak számít. Marx és Engels már az 1872-es kiadás előszavában felhívták a figyelmet arra, hogy a Kiáltvány — a megjelenése óta bekövetkezett változások: a tőkés viszonyoknak, s nem utolsósorban magának a munkásmozgalomnak a fejlődése következtében — történeti dokumentumként olvasandó. Azóta a világ még radikálisabb változásokon ment keresztül; elegendő, ha itt csak a monopolkapitalizmus, majd a szocialista világrendszer kialakulására, a harmadik világnak a nemzetközi politikai színterén való jelentkezésére, és a legfejlettebb tőkésországoknak a „fogyasztási gazdálkodásra" való áttérésére utalunk. Ezek a változások az új helyzet új marxista elemzésére kötelezik a munkásmozgalom teoretikusait.

De ha megváltoztak is a bérmunka és a tőke közötti antagonizmus formái, ez az antagonizmus továbbra is a kapitalista társadalom alapvető ténye maradt. A legfejlettebb tőkésországokban megszűnt, illetve megszűnőben van ugyan a termelésben résztvevő munkások fizikai nyomora (habár nyilvánvaló, hogy — a kapitalizmus apologétáinak állításaival szemben — nem tűnt el a nyomor, mint társadalmi probléma), nem szűnt meg azonban a tőkének való kiszolgáltatottsága az élet minden területén, a termelésben és a szabad időben egyaránt. A munkások szükségletei ma is alá vannak vetve a tőke értékesü-

Digitized by Google

lésének; paradox módon még ott — a fogyasztás területén — is, ahol a kapitalizmus jelenleg lényegesen többet nyújt a dolgozóknak, mint azelőtt bármikor. Az anyagi és szellemi javak fogyasztása egyaránt a piac tőkés irányítása, manipulációja alatt áll; a munkás nem fordíthatja e javakat szükségleteinek arányos kielégítésére, képességeinek sokoldalú, szabad kibontakoztatására, s nem válhatik ezzel szabad idejének tudatos, autonóm szubjektumává, hanem csak önállótlan, kiszolgáltatott fogyasztója a tőke által reklámozott árucikkeknek. Még nyilvánvalóbb a tőkétől való függése a termelés szférájában, ahol ma is osztatlan a tőke uralma, a célok kitűzésének és az eszközök megválogatásának tőkés-bürokratikus módja. A munkás ma sem több, mint a termelőfolyamat egy részműveletének alárendelt automatikus végrehajtója. Semmit sem vesztett érvényességéből a Kiáltványnak a kapitalizmust jellemző alapvető, legáltalánosabb tétele: „A polgári társadalomban a tőke önálló és személyisége van, a munkát végző egyén ellenben önállótlan és személytelen."

Sőt, bizonyos értelemben ez ma időszerűbb, mint bármikor. Az anyagi szükségletek viszonylagos kielégítettsége folytán a bérmunka és a tőke közötti ellentétnek ez az általánosabb, s eddig lappangó mozzanata kerül ma az osztályharc homlokterébe. A kapitalizmus fejlődésének abban a korszakában, amikor a mozgalomnak az elemi létszükségletekért vívott harcot kellett közvetlen feladatává tennie, amikor a munkásosztály kénytelen volt nap mint nap harcolni létminimumának biztosításáért, ez a mozzanat szükségképpen a háttérben maradt. A mozgalom teoretikusainak ebből az objektív tényből kellett kiindulniuk, s gyakorlati programjukban a fizikai nyomor elleni harcra kellett összpontosítaniuk a figyelmet. Nem szabad szem elől tévesztenünk azonban, hogy a marxizmus a munkások rendelkezésére álló javak bőségében a proletariátus felszabadulásának csak a *feltételét* látja, nem pedig magát a felszabadulást. A munkásosztály felszabadulása ennél sokkal többet jelent: az egész társadalmi szervezetnek (a termelésnek, a fogyasztásnak, a politikai közhatalomnak) a termelők kezébe vételét s a dolgozók szükségleteinek és céljainak szolgálatába való állítását. Ez az, ami a fejlett tőkésországok munkásosztályában fokozatosan szükségletté, s ezzel az osztályharc új feszítőerejévé válik.

Ahogy változatlanul érvényes a bérmunka és a tőke közti antagonizmusnak a Kiáltványban adott általános jellemzése, változatlan ennek az antagonizmusnak a Kiáltvány által megállapított világtörténelmi jelentősége is. Ezen nem változtat az a tény, hogy a kapitalizmus, expanzív jellegénél fogva, bevonja működésébe az elmaradott, prekapitalista társadalmakat, s ezzel kitermeli az antagonizmus új formáját: a fejlett tőkésországok és a gyarmati, félgyarmati sorban tartott népek közötti antagonizmust. A fejlett tőkésországok munkásosztályának problémái természetesen nem oldhatók meg a harmadik világ problémáinak megoldása nélkül. A modern ipari munkásosztálynak a felszabadulásért folyó harca ennélfogva összefügg az afrikai, ázsiai és latinamerikai népek függetlenségi és társadalmi harcaival. De a szocializmus és kommunizmus csak az iparilag fejlett társadalom anyagi és szellemi bázisán, a a javak gyakorlatilag korlátlan bősége és a munkásosztály magas szellemi kultúrája mellett valósítható meg. Ezért a szocialista országok gazdasági fejlődése és az iparilag fejlett tőkésországok munkásosztályának politikai harca döntő feltétele a forradalmi munkásmozgalom győzelmének.

A Kiáltvány alapvető megállapításai tehát ma is érvényesek. S mindenekelőtt példaadó az a mód, amellyel ezeket a felismeréseket közvetíti a munkásosztály felé. Ebben az értelemben a Kommunista Párt Kiáltványa ma is a munkásmozgalom, a marxista politikai elmélet alapvető dokumentuma.

Digitized by Google

FRISS ISTVÁN:

A szocializmus politikai gazdaságtanának néhány alapproblémája

A szocializmus politikai gazdaságtana a szocialista gazdaság belső összefüggéseire, törvényeire, törvényszerűségeire, mozgására vonatkozó ismereteink, kutatásaink, elméleteink tudományosan rendszerezett összefoglalása.* Ez tehát az a tudomány, melynek felismerései, tanításai, szabályai alapján a szocialista termelési viszonyokat alakítanunk, szocialista gazdaságunk fejlődését tervszerűen irányítanunk, a szocialista társadalom gazdasági alapját építenünk kellene.

Ennek előrebocsátásával először is e tudomány *rendkívüli fontosságát* akarom hangsúlyozni. A „kellene" szóval pedig bizonyos fokig korlátozom is ezt a fontosságot, két szempontból is. Egyrészt arra akarok utalni vele, hogy tudományunk szükségszerűen a *fiatal tudományok* közé tartozik. Hiszen ha tárgya a szocialista gazdaság, akkor aligha lehet idősebb, mint maga ez a gazdaság, még ha gyökerei távolabbra nyúlnak is vissza, aminthogy valóban tudtunk egyet-mást a szocialista gazdaságról már létrejötte előtt. Ha pedig ilyen fiatal, akkor feltehetően ismeretanyaga szűkebb, talán vitathatóbb is, mint idősebb társaié. Tanításai, törvényei bizonyára amazokénál nagyobb mértékben szorulnak további tanulmányozásra, ellenőrzésre. Hozzáteszem, hogy az említett korlátoknak a tudomány fiatalságán kívül egyéb, történeti okai is vannak. Másrészt arra akarok utalni a „kellene" szóval, hogy ténylegesen a szocialista gazdaság építésében még a már felismert törvényeket és törvényszerűségeket, a már *hitelesen megállapított igazságokat sem mindig és mindenütt érvényesítjük.* Ennek a jelenségnek is történeti és politikai okai vannak.

Minden tudomány törvényei objektív összefüggéseket fejeznek ki, objektív összefüggések tükröződései. Vagyis olyan összefüggéseket fejeznek ki, amelyek fennállnak, függetlenül attól, hogy ismerjük-e őket, vagy sem, hogy mit gondolunk róluk, hogy vágyainknak, elképzeléseinknek, törekvéseinknek megfelelnek-e, vagy sem. Semmilyen tudomány sem törekedhet azonban arra, hogy valamely terület jelenségeinek *minden* összefüggését felölelje. Ez nyilvánvalóan képtelenség. A jelenségek megszámlálhatatlan sokaságát megszámlálhatatlan összefüggés kapcsolja egymáshoz. Mi arra törekszünk, hogy a gazdasági jelenségek, a szocialista népgazdaság *legfontosabb, legjellemzőbb* belső összefüggéseit találjuk meg. Azokat az összefüggéseket keressük, melyek lehetségessé teszik a gazdasági jelenségek végtelenül bonyolult, tarka világának áttekinthető rendezését, feltárják, mi az, ami ennek az állandóan mozgó világnak mozgását igazgatja. Más szóval: keressük a szocialista gazdaság *mozgástörvényeit.* Mint már említettem, nem csak azért keressük, kutatjuk ezeket az összefüggéseket, hogy megismerjük őket, hanem azért akarjuk megismerni, hogy a szocializmus gazdasági alapjának építésében *felhasználjuk* őket. Így tanulmányozza a mér-

* Belső összefüggés, törvény, törvényszerűség — egynemű fogalmak. A két utóbbi között annyiban teszek különbséget, hogy a lényeges, állandóbb jellegű összefüggéseket nevezem törvénynek, a többit törvényszerűségnek.

Digitized by Google

nök a maga területén a természet és a technika világának összefüggéseit és az ezek mozgását kifejező, leíró matematikai nyelvet, hogy ezek felhasználásával, alkalmazásával házat, vagy vasutat, villanytelepet, autót, mozdonyt, varrógépet, mikroszkópot, mesterséges bolygót építsen.

Politikai gazdaságtan, tervezés, gazdaságpolitika

Dühring ellen írt vitairatában *Engels* úgy határozta meg a politikai gazdaságtant, mint azoknak a feltételeknek és formáknak a tudományát, melyek között a különböző emberi társadalmak termeltek és cseréltek és amelyek között a termékeket ennek megfelelően mindenkor elosztották. *A politikai gazdaságtan bírálatához* című műve előszavában *Marx* azt írta, hogy „a polgári társadalom anatómiája a politikai gazdaságtanban keresendő", továbbá azt, hogy a „termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét". A *Tőke* első kiadásának előszavában a „tőkés termelés természeti törvényeiről" ír, úgy jellemezve ezeket, hogy „vas-szükségszerűséggel ható és érvényesülő tendenciák". Ugyanott azt mondja könyvéről, hogy „a mű végső célja a modern társadalom gazdasági mozgástörvényeinek feltárása". Az olvasó könnyen meggyőződhet róla, hogy tulajdonképpen ezeket a meghatározásokat és kifejezéseket alkalmaztam, ezekből indultam ki a szocializmus politikai gazdaságtanáról szóló megállapításomban.

Itt mégis felmerül egy probléma. *A szocializmus gazdasági problémái a Szovjetunióban* című munkájában *Sztálin* azt írta, hogy „a termelőerők ésszerű megszervezésének, a népgazdaság tervezésének stb. problémái nem a politikai gazdaságtan tárgya, hanem a vezető szervek gazdasági politikájának tárgya, ... a politikai gazdaságtan az emberek termelési viszonyainak fejlődéstörvényeit tanulmányozza. A gazdaságpolitika levonja ebből a gyakorlati következtetéseket, konkretizálja azokat és erre építi mindennapi munkáját. Ha a politikai gazdaságtant megterhelik a gazdaságpolitika kérdéseivel, akkor tönkreteszik mint tudományt". Itt nem vitatkozni akarok Sztálinnal. Amit mond, az helyes. Pontosabban kifejezve: ha úgy volna, az helyes volna. Ebből az idézetből ugyanis az következik, hogy a vezető szervek a gazdaságpolitika kialakításában és a tervezés gyakorlatában a politikai gazdaságtan eredményeire támaszkodnak. Ám a tényleges helyzet e megállapítás papírra vetésekor már huzamosabb ideje egészen más volt. A vezető szervek nem igényelték a tudomány segítségét, a tudomány embereinek pedig — kutatóknak és oktatóknak — nem volt bepillantásuk a népgazdaság egészének fejlődésébe, a gazdaságpolitika és a tervezés problémáiba. Az idézett megállapítás, *a közgazdaságtudomány elválasztása a vezető szervek tevékenységétől,* ennek a szerfölött káros gyakorlatnak szolgált látszólagos elméleti igazolásául.

Maga a gazdaságpolitika és a tervezés természetesen ugyanúgy nem része a politikai gazdaságtannak, mint ahogy a kénsavgyártás technológiája nem része a vegytannak. A vegytannak és néhány más tudománynak együtt azonban tartalmaznia kell azokat a törvényeket, amelyek figyelembevételével a kénsavgyártás technológiája kidolgozható és a kénsav gyárilag előállítható. Ugyanígy a politikai gazdaságtannak választ kell adnia arra a kérdésre, hogy *milyen törvényeket és törvényszerűségeket kell figyelembe venni a tervezésben és a gazdaságpolitikában.* A szocializmus politikai gazdaságtana csak akkor tud azonban eleget tenni ennek a feladatnak, ha kéz a kézben halad a gyakorlattal, annak tényleges és mindig megújuló kérdéseire keresi a választ, abba ereszti le gyökereit, abból táplálkozik. Ilyen kapcsolat nélkül a szocializmus politikai gazdaságtana sterilitásra van ítélve, nem fejlődhet — de a gazdaságpolitika és a tervezés sem emelkedhet a tudományos megalapozottság szintjére.

Digitized by Google

Az a felfogás, hogy a gazdaságpolitika és a tervezés a vezető szervek működési körébe tartozik, ezért kritikán felül áll, s hogy ennek megfelelően a politikai gazdaságtannak, illetőleg általában a tudománynak nem kell ezekkel foglalkoznia, nemcsak hosszú ideig uralkodó volt nálunk is, de néha még ma is kísért. Ma már azonban mind a szocialista politikai gazdaságtan művelői, mind a szocialista gazdasági vezetők többsége tudatára ébredt e felfogás tarthatatlanságának. Egyetértésük e kérdésben és ebből fakadó együttműködésük máris számottevő eredményeket érlelt és a jövőre mind a tudomány, mind a gyakorlat további fellendülését, magasabb színvonalra emelését ígéri.

Az alaptörvény és a tervszerű arányos fejlődés törvénye

Azért akarjuk tehát megismerni a szocialista társadalom objektív gazdasági törvényeit, hogy a szocializmus építésében hasznosíthassuk őket. Csakhogy az éppen ismertetett áldatlan helyzet és az annak megfelelő káros felfogás hosszabb időn át a szocializmus gazdasági törvényeinek olyan értelmezésére és tanítására vezetett, hogy a szocializmus építése nem sok hasznukat látta. E téren az utolsó években *jelentős változás és fejlődés* ment végbe. A szocializmus politikai gazdaságtanának művelői megismerkedhetnek a népgazdaság egészének fejlődésével és növekvő mértékben e fejlődés, valamint a gazdaságpolitika és a tervezés tényleges problémáival. Nagy és részben máris eredményes erőfeszítéseket tettek és tesznek a szocialista építés által napirendre tűzött kérdések megoldására, a tudomány lemaradásának behozására. Ez, persze, azáltal vált lehetővé, hogy a vezető szervekbe is egyre inkább behatol annak felismerése: csak a tudományra támaszkodva lehet a szocializmus követelményeit kielégítő gazdaságpolitikát és népgazdasági tervezést kialakítani és megvalósítani.

Ha ennek az örvendetes ténynek az elismerése mellett szóvá teszem, hogy az eddig elért eredményekkel nem érhetjük be, nem kákán csomót keresés a célom. Szeretném világosabbá tenni a követendő utat, ezzel egyúttal ösztönözni és siettetni a megindult egészséges fejlődést. Lényegében *Marx módszere* lebeg előttem, ahogy ezt adott viszonyaink között követnünk lehet és kell. Ezt a módszert sokan dicsérik, de kevesen alkalmazzák. Pedig éppen alkalmazását kellene elsajátítanunk. Ahogyan Marx a tőkés társadalom működésének elemzéséből e társadalom gazdasági törvényeit levezette, abból megértjük, hogy például a tőkés felhalmozás törvénye miért törvénye a kapitalizmusnak, hogyan hat, működik, érvényesül, sőt még azt is, hogy hatását milyen tényezők csökkenthetik, ellensúlyozhatják. Saját társadalmunknak csak kevés gazdasági törvényéről van ennyi ismeretünk.

Tudjuk ma már, hogy *a szocializmus gazdasági alaptörvényének* Sztálin adta megfogalmazása nem kielégítő. Azt mondjuk, hogy a szocializmusban a termelés célja a szükségletek lehető legteljesebb kielégítése, s felhívjuk a figyelmet arra, hogy a szükségletre termelés nem valósul meg automatikusan, s hogy a legteljesebb kielégítés nem abszolút kielégítés. Ezzel kétségkívül közelebb jutottunk a törvény támasztotta követelmény pontosabb megértéséhez. Mégis, sem ebből, sem a szükséglet fogalmának elemzéséből, az elismert és el nem ismert, első-, másod- és harmadrendű, teljes, mérlegelt vagy effektív és latens szükséglet megkülönböztetéséből nem értjük meg sem azt, hogy konkrétan *hogyan működik, hogyan hat, érvényesül* ez a törvény, sem azt, hogy konkrétan mit kell tennünk, milyen eszközöket hogyan kell alkalmaznunk e törvény követelményeinek kielégítésére, illetőleg hogy a törvényt *hogyan hasznosíthatjuk* a szocializmus építésében.

Digitized by Google

Tudjuk ma már, hogy *a tervszerű arányos fejlődés törvénye* társadalmunknak nem egyetlen fontos belső összefüggését fejezi ki, hanem a fontos összefüggések tömegét összegezi. Kutatjuk a gazdasági fejlődés fő kérdéseit, a fogyasztás és a felhalmozás, az ipar és a mezőgazdaság, a különböző termelőerők, a termelés különböző ágai, a fogyasztás különböző formái, a termelő és nem termelő beruházások stb., stb. egymáshoz való viszonyának szükségszerű alakulását. Mindezekről ma már sokkal többet tudunk, mint még néhány évvel ezelőtt is — de nem eleget ahhoz, hogy tudásunk szilárd és kielégítő alapul szolgáljon a tervezés és gazdaságpolitika kialakításában és megvalósításában. Márpedig tudományunk fejlettségét lényegében éppen alkalmazhatóságán mérhetjük le. Gyakorlatilag, persze, az alkalmazhatóságot sem tudjuk mérni, csak azt, hogy a törvény ténylegesen mennyire valósul meg. Ám feltételezhetjük, hogy ha van is különbség a kettő között, ez nem lehet lényeges. Mindenképpen érdemes megnéznünk, hogyan valósult meg eddig nálunk a szocializmus gazdasági alaptörvénye, s hogyan a tervszerű arányos fejlődés törvénye.

Tény, hogy társadalmunk anyagi és kulturális színvonala a fordulat éve óta — tehát azóta, hogy egyértelműen rátértünk a szocializmus építésére — jelentős mértékben és (egyetlen, mintegy két évre terjedő időszakot leszámítva) folytatólagosan, rendszeresen emelkedett. Húsz év alatt ez az emelkedés többszöröse annak, mint amit nemzeti történelmünk bármely más húsz éve alatt elértünk. Ám gondoljunk csak gazdaságirányítási rendszerünk, tervezésünk, vezetésünk magunk által is felismert és ostorozott hiányosságaira. Fel kell tételeznünk, hogy valamivel jobb tervezéssel vagy vezetéssel, irányítással, mechanizmussal az alaptörvény következetesebb érvényesülését tudtuk volna elérni.

Hasonlót mondhatunk a tervszerű arányos fejlődés törvényéről. Joggal feltételezhetjük, hogy ha a már említett, magunk által is felismert és ostorozott hiányosságok kisebb mérvűek lennének, akkor ritkábban fordulna elő, hogy bizonyos termékekből eladhatatlanul sok van, mások hiányzanak, hogy egyes beruházások a megtervezettnél sokkal később készülnek el, és sokkal többe kerülnek, hogy anyag- vagy alkatrészhiány akadályozza a termelést, hogy időről időre egész iparágakról vagy éppen termelési ágakról kell megállapítanunk, hogy elmaradtak a fejlődésben, ami nyilvánvalóan mindmegannyi megsértése a tervszerűségnek és arányosságnak.

Mindkét törvénnyel kapcsolatban joggal hivatkozhatunk azonban arra, hogy társadalmunk mai fejlettségi fokán nem is várhatjuk el következetes, vagy akárcsak megközelítően következetes, hatékony érvényesülésüket. Azt tanultuk róluk, hogy a szocialista gazdaság törvényei. Amíg csak építjük a szocializmust, de még nem építettük fel teljesen, addig nem számolhatunk a leghatékonyabb érvényesülésükkel. Vagy fordítva, azt is mondhatjuk: akkor állapíthatjuk majd meg, hogy teljesen felépítettük a szocializmust, ha e két törvény minimális akadállyal érvényesül.

Hasznosításukban ezzel nem jutottunk előbbre, de újból elérkeztünk kiindulópontunkhoz. Mit kell tennünk, hogy e törvények érvényesüljenek? Hogyan alkalmazzuk az egyiket, hogyan a másikat? Hogyan hasznosíthatjuk e törvényeket a szocializmus építésében? Tagadhatatlan, hogy e kérdésekre eddig nem adtunk kielégítő feleletet.

A szocializmus politikai gazdaságtanának néhány más törvényéről

Az éppen tárgyalt két nagy, a gazdaság egészét átfogó törvény nem látszik a gyakorlatban igazán hasznosan, eredményesen alkalmazhatónak a szocializmus építésében. Vajon nem kedvezőbb-e a helyzet más természetű, esetleg

Digitized by Google

kisebb hatósugarú törvények hasznosítása, alkalmazása tekintetében? Aligha. Nem akarván sok törvényről egymáshoz hasonló dolgokat elmondani, ezzel ismétlésekbe bocsátkozni, beérem *három* sokszor említett törvény rövid érintésével. Ezek ugyan mindhárman igen fontos belső összefüggésekre utalnak, de mégsem fontosságuk alapján beszélek éppen ezekről, hanem azért, mert közülük az egyik minden társadalmi-gazdasági formációra érvényes, a másik nem mindre ugyan, de többre, a harmadik pedig csak a szocialista gazdaság törvénye.

Az első *a termelőerők és a termelési viszonyok kölcsönös megfelelésének,* illetve tágabban: *viszonyának törvénye.* A termelési viszonyok lehetnek megfelelő formák a termelőerők fejlődése számára, de lehetnek e fejlődés béklyói is. Marx szavaival: „a társadalom anyagi termelőerői fejlődésük bizonyos fokán ellentmondásba kerülnek a meglevő termelési viszonyokkal", s a társadalmi termelőerők és termelési viszonyok összeütközése társadalmi forradalomra vezet. Hozzátehetjük, hogy ha ez nem is vezet éles összeütközésre és forradalomra, egy és ugyanazon társadalmi alakulaton belül is, a szocializmusban is általában kevésbé változékonyak, lassabban fejlődnek a termelési viszonyok, mint a termelőerők. Ezért azután akármennyire ideális termelési formák voltak valamely időpontban a termelési viszonyok a termelőerők számára, hosszabb idő elteltével már nem lesznek azok, s változtatni kell rajtuk, hogy megint azzá legyenek. Ilyen változtatást eszközlünk most hazánkban *gazdaságirányítási rendszerünk reformjával.* De a törvényből, mint tudjuk, nem lehet levezetni, hogy hol, mit és hogyan kell változtatni a termelési viszonyokon.

Több társadalmi-gazdasági alakulat törvénye az *értéktörvény,* mert szűkebb vagy szélesebb körben minden olyan társadalomban hat, amelyben szűkebb vagy szélesebb körben árutermelés folyik. Azt az objektív tendenciát fejezi ki, hogy az áruk olyan arányban cserélődjenek ki egymással, illetve az áruk olyan árarányai alakuljanak ki, amelyek megfelelnek az áruk termelésére fordított társadalmilag szükséges munka arányainak. Nem folyt talán egyetlen más kérdésről sem annyi és oly heves vita tudományunkban, mint arról, hogy milyen szerepe van a szocialista gazdaságban az árutermelésnek és az értéktörvénynek. Nem vitatott ma már, hogy a szocializmusban is van árutermelés és hat az értéktörvény. Megnyilvánul a törvény hatása többek között abban is, hogy az áruk árai tömegesen, nagymértékben és hosszabb időn át eltérnek a társadalmilag szükséges munkaráfordítások arányaitól, ez káros hatásokat vagy zavarokat idéz elő a gazdaság működésében. Nem egységesek azonban a vélemények sem arra nézve, hogy *mi is a szocializmusban a társadalmilag szükséges munka,* illetőleg hogyan lehet vagy kell számba venni azt, sem arra nézve, hogy hogyan kell vagy lehet az értéktörvényt a szocializmus építésében alkalmazni vagy felhasználni.

Csak a szocialista gazdaság törvénye *a munka szerinti elosztás* törvénye. Mit értünk ezen? Lényegében azt, amit Marx a *Gothai program kritikájában* a fogyasztási cikkeknek az egyéni termelők közötti szocializmusbeli elosztásáról írt. Marx itt, mint ismeretes, a programnak azt a pontját veszi bonckés alá, amely követeli „az összmunka kollektív szabályozását a munkahozadék igazságos elosztásával". Marx először is kimutatja, mi mindent kell levonni, nem a „munkahozadékból", — nem tudni, hogy ez mit is jelent —, hanem a társadalmi össztermékből, míg eljutunk a fogyasztási eszközöknek ahhoz a részéhez, mely a kollektíva egyéni termelői között elosztandó. Azután kimutatja, hogy „az egyes termelő — a levonások után — pontosan visszakapja a társadalomtól, amit adott neki", hogy eszerint „a termelők joga munka-szolgáltatásukkal arányos". Megállapítja, hogy bár itt „senki a munkáján kívül egyebet nem ad-

Digitized by Google

hat és... az egyéni fogyasztási eszközökön kívül semmi sem mehet át az egyesek tulajdonába", azért „ez az *egyenlő jog* még mindig a polgári korlátokon belül marad", de ez elkerülhetetlen „a kommunista társadalom első szakaszán". Ezt az egyenlő jogot juttatja tehát kifejezésre a törvény, melyet szoktunk úgy is megfogalmazni, hogy „egyenlő munkáért egyenlő bért", vagy úgy, hogy a bérek legyenek arányban a végzett munka mennyiségével és minőségével, vagy úgy, hogy aki többet vagy jobban dolgozik, az keressen is többet.

Mindez kétségtelenül érdekes is, fontos is, tanulságos is. Sajnos, megvan az a hiányossága, amellyel korábban is találkoztunk: gyakorlati tanulságot a szocializmus építéséhez, konkrétabban: bérezési problémáink megoldásához aligha meríthetünk belőle. Hiszen általában nem az a kérdés, hogy két ember közül az keressen-e többet, aki a társadalom számára több vagy értékesebb munkát végzett, hanem vagy az, hogy a kettő közül ténylegesen melyik végzett több vagy értékesebb munkát, vagypedig az — és ez az igazán gyakori és gyakorlati kérdés —, hogy *milyen arányban* több vagy értékesebb az egyiknek a munkája, mint a másiké, illetve milyen arányban keressen többet az egyik, mint a másik. Erre pedig a törvény idézett különböző megfogalmazásai nem adnak választ.

Persze, a szocializmus bérezési kérdései nem maradnak a levegőben lógva, nem maradnak megoldatlanok akkor sem, ha a választ nem tudjuk kiolvasni a munka szerinti elosztás törvényéből. Általában: az élet által napirendre tűzött kérdéseket meg kell oldani és meg is oldják őket, akár tud a tudomány megfelelő megoldással szolgálni, akár nem.

A szocializmus gyakorlati építésében minden szocialista országban elért sikerek, a kizsákmányolás, az éhség és nyomor felszámolása, a tehetős osztályok műveltségi monopóliumának megszüntetése, a közép- és főiskolai hallgatók számának megsokszorozódása, az életszínvonal emelkedése, a társadalmi haladás meggyorsulása — mindez azt is kielégítően bizonyítja, hogy a szocialista társadalom törvényei mint objektív törvények, *akkor is érvényesülnek, ha hiányos a tudásunk róluk.* Az előzőkben csak azt vizsgáltuk, hogy mennyire tudjuk a gyakorlatban felhasználni a szocializmus politikai gazdaságtanának néhány ismert törvényét, s azt találtuk, hogy ezek a törvények nem vallanak nekünk a szocializmus építéséről.

A törvények felkutatása — A folyamatosság követelménye

Nem vallanak nekünk a törvények? Akkor bizonyára *rosszul faggatjuk* őket. Marx nem azt kérdezte a Gothai program kritikájában, hogy mi következik a munka szerinti elosztás törvényéből, hanem azt: hogyan jár el — szükségszerűen — az elosztásnál az a társadalom, melyben a termelőeszközök kollektív tulajdonban vannak, és mely ennek megfelelően maga rendelkezik a társadalmi össztermékkel. Így jutott el például a munka szerinti elosztás törvényéhez.

Kezdjük tehát újra a kérdezést. A politikai gazdaságtanra tartozik — mint már említettem — a szocialista gazdaság fő összefüggéseinek, mozgástörvényeinek feltárása. Egyszerűbb szavakkal: a politikai gazdaságtanra tartozik annak vizsgálata, *hogyan működik* ez a gazdaság, mi szabja meg működését, mi mozgatja, mi hajtja előre.

Első pillanatra minden roppant egyszerűnek látszik. Az állam a termelőeszközök döntő részének tulajdonosa, mi sem természetesebb tehát, mint az, hogy a gazdaságot, ennek mozgását, fejlődését *az állami terv szabályozza.*

Ez valóban igaz. Sőt, még az is igaz, hogy ez nagyon lényeges, nagyon alapvető gazdaságunkat és egész társadalmunkat mélyen jellemző tény. Az állami

Digitized by Google

népgazdasági terv hatását, gazdaságformáló befolyását, gazdaságunk minden területén megtalálhatjuk és nyomon követhetjük.

Ám ezzel a megállapítással csak megkerültük a bennünket érdeklő kérdést, de nem válaszoltunk rá. Hogy megtudjuk, hogyan is működik gazdaságunk, mi szabja meg működését, ahhoz tovább kell mennünk. Minek az alapján, hogyan állapítja meg az állam a népgazdaság fejlődését szabályozó tervet? Hagyjuk itt figyelmen kívül azt az ezzel szorosan összefüggő kérdést, hogy miféle szerv, miféle intézmény — tervhivatal, minisztérium, vagy egyéb — az, amely az állami tervet előkészíti, kidolgozza, és hogy ez a szerv, intézmény miféle felépítésben, miféle szabályok alapján működik. Azt se kérdezzük itt, hogy ki, vagy mi és hogyan dönt a tervről, tehát hogyan lesz a valakik által elkészített tervből állami terv. Ez döntő fontosságú kérdés ugyan, de itt nem ezt kutatjuk, hanem azt, hogy miféle törvényekre, hogyan épül a terv, és miféle elképzeléseket érvényesít a tervben az állam. Mennyire építhet egyáltalán elképzelésekre, gondolatokra, ötletekre? Úgy is megfogalmazhatnám: azt keressük, hogy *milyen szabadsága van* a terv megállapításában, illetve van-e, és mi az, ami ezt a szabadságot korlátozza.

Nyilvánvaló, hogy az államnak annyiban van szabadsága a terv összeállításában, megállapításában, amennyiben *felismeri és figyelembe veszi az objektív szükségszerűségeket*, vagyis a népgazdaságnak akaratunktól, vágyainktól függetlenül meglevő belső lényeges összefüggéseit, törvényeit. Az olyan terv, amely nem vesz tudomást ezekről — akár az egész népgazdaságra, akár annak csak egy részére vonatkozik — a tudományt semmibe vevő és az élettel szembekerülő, eleve bukásra ítélt voluntarista terv. Ismét kiindulópontunkhoz jutottunk tehát vissza. Amint a terv konkrét elkészítéséhez érünk, fellép és szükségszerűen munkánk irányítójává válik a belső lényeges összefüggések, tehát törvények felkutatásának parancsa.

Adva vannak az állam számára, illetve az állami terv készítői számára — egyetlen lehetséges kiindulási alapként —, *a társadalom erőforrásai*, mindenekelőtt a legfőbb termelőerő, az *ember*. Figyelembe kell venniük a tervezőknek az embereket számszerűségükben, nem és kor szerinti megoszlásukban, testi és szellemi fejlettségükben (beleértve ebbe tudásukat, képességüket, képzettségüket, szokásaikat, elképzeléseiket, törekvéseiket, sőt előítéleteiket is), továbbá területi elhelyezkedésükben. Csak ennek ismeretében lehet kellő tudományos pontossággal számba venni, hogy a többi feltétellel, körülménnyel, adottsággal a legésszerűbben kombinálva, az ember mire képes — és hajlandó.

A *többi feltétel és körülmény* között számba kell venni a természeti adottságokat, az éghajlatot, domborzatot, vízrajzi viszonyokat, a föld méhének kincseit, a talaj összetételét és minőségét. Ezeknek egy részét az ember már többé-kevésbé megváltoztatta. Vannak azután olyan dolgok, amelyeket az ember maga hozott létre, de az adott időpontban ugyancsak adottságok. Itt vannak mindenekelőtt az államnak vagy valamely közületnek vagy közösségnek a tulajdonában levő gyárak, bankok, középületek, lakóházak, utak, vasúti, villany-, gáz-, olajhálózatok, vezetékek, raktárak, üzletek, bennük mindenféle nyersanyag, félkésztermék és fogyasztási cikk, és itt vannak az emberek személyi tulajdonában levő dolgok is, mint a ruházat, a bútor, a lakóházak nagy része stb.

A felsorolt adottságok túlnyomó része nem nyugalmi állapotban és az emberektől függetlenül létezik, hanem az ember által *mozgásban tartva*, az ember anyagi létezését adott színvonalon, a történelmileg kialakult szokásoknak megfelelően fenntartva. Maga az ember, világosabban: az emberek összessége is változik tömegében, elhelyezkedésében, összetételében, minőségében, és ezzel

Digitized by Google

változik a legfontosabb termelőerő, az emberi munkaerő. A társadalmi gazdaság mozgását, benne az emberi munkaerőét, az emberi munka tartja fenn, és enélkül a folytatólagosan kifejtett munka nélkül a társadalom nem létezhetnék. Egy gyár leállhat hosszabb időre, esetleg végleg is, az egész termelési gépezet azonban nem állhat meg, gyakorlatilag még egy napra sem. (Csak nálunk történt ilyesfajta kísérlet 1956-ban, az ellenforradalom után, de azért bizonyos létfontosságú üzemek — élelmiszert termelő, szénbányászati, közlekedési stb. üzemek — akkor is dolgoztak.)

Az elmondottak alapján könnyen beláthatjuk először is azt, hogy az anyagi termelésben *nem lehet megfelelő előkészítés nélkül hirtelen és széles körű, gyökeres változásokat létrehozni.* Hiszen az adott emberi és anyagi termelőerők (adott mennyiségükkel, minőségükkel, elosztásukkal) és az ugyancsak adott emberi és társadalmi szokások és társadalmi igények messzemenően megszabják, hogy mit lehet, és azt is, hogy mit kell termelni. Megfelelő előkészítéssel, a feltételek előzetes megteremtésével azonban hirtelen nagy változásokat is el lehet érni. Hasonló történik általában az új, de különösen a legnagyobb beruházások éveken át előkészített, de azután egyszerre bekövetkező üzembe lépésével. Az elmondottakban, továbbá — mint ugyancsak könnyen beláthatjuk — már az is benne van, s erre új mechanizmusunk kialakításánál is gondoltunk, hogy e gépezet működtetése részben nem sok, vagy éppen semmi tervezést sem követel. A termelés túlnyomó része ugyanis alapjában véve az, amit a közgazdaságtanban *egyszerű újratermelésnek* nevezünk, lényegében a már korábban lezajlott folyamatok folyamatos ismétlése.

Félreértések elkerülése végett óvom az olvasót e megállapításomnak túlzottan leegyszerűsített értelmezésétől. Amit egyszerű újratermelésnek hívunk, az valóban nem sok vagy éppen semmi *népgazdasági* tervezést sem követel. Ugyanez az egyszerű újratermelés azonban a *valóságban* (tehát a gyárban, az üzemben, a termelőszövetkezetben, a bányában) egyrészt mindig új meg új sokoldalú szellemi és anyagi munkát, erőfeszítést követel, másrészt nem is csupán puszta megismétlése már lezajlott folyamatoknak, hanem hol a feltételekben, hol a kivitelezésben stb. tartalmaz valami újat, valami eltolódást is.

A felhalmozás tervezése — Még egyszer a tervszerű arányos fejlődés törvényéről

Társadalmunkban azonban nem egyszerű, hanem *bővített újratermelés* folyik. Igaz, hogy ez a bővítés is sokszor viszonylag egyszerű feltételek között megy végbe, inkább mennyiségi, mint minőségi változás alapján, és ezért az *egyes* bővítés magában véve tervezési szempontból nem jelentene nehéz vagy bonyolult feladatot. Másképp áll a dolog a *társadalmi* méretű bővített újratermeléssel. Ez már bonyolult problémákat vet fel, mégpedig függetlenül attól, hogy folyik-e tervezés a társadalomban, vagy sem. Ne felejtsük el, hogy bővített újratermelés volt nagy méretekben is, már a szocialista gazdaság létrejötte előtt a tőkésországokban, és ma is folyik, nagy méretekben is, sok tőkésországban, mindenféle társadalmi tervezés és terv *nélkül.* Társadalmi méretben a bővített újratermelés a termelőerők és termelési feltételek bizonyos elosztását, ezek meghatározott arányokban, mennyiségekben és minőségekben való egymásba kapcsolódását, meghatározott arányokban való növekedését feltételezi és követeli meg.

Marx volt az első, aki a tőkés gazdaság példátlanul mélyreható és sokoldalú elemzésével nemcsak azt mutatta ki, hogy a bővített újratermelés anyagi és értékbeli arányosságok sokaságának kialakítását és betartását követeli meg,

Digitized by Google

hanem azt is, hogy melyek a betartandó és létrehozandó *legfontosabb arányosságok*, elsősorban a termelési eszközöknek és a fogyasztási cikkeknek egymással szoros, szükségszerű kapcsolatban lévő termelésében.

A tőkés társadalomban a bővített újratermeléshez szükséges arányosságokat, azaz a termelőerők és feltételek újraelosztását, melyre ezeknek az arányosságoknak a fenntartásához szükség van — mint ismeretes — az *értéktörvény* érvényesülése hozza létre, a *piaci mechanizmus segítségével.* Az is ismeretes, hogy ez szorosan véve, csak a klasszikus vagy szabadkereskedelmi kapitalizmusra áll, s az értéktörvény még ott sem érvényesül minden területen és korlátlanul. A modern állami monopolkapitalizmusban, mely a termelőerők hatalmas fejlődésének eredménye, maga ez a fejlődés szükségszerűen létrehozza, illetőleg megerősíti a piaci mechanizmus működésébe való *állami beavatkozást,* és a gazdasági élet jelentős területeinek *tervszerű központi befolyásolását,* mégpedig a tőkés osztály és ezen belül elsősorban a nagy tőkés monopóliumok érdekében.

Amit a tőkésországokban a gazdasági fejlődés többé-kevésbé ösztönszerűen hoz létre — a tervszerű állami befolyásolás, a tervezés, a terv — az *kezdettől fogva jellemzi* a szocialista országok gazdaságát, s a szocialista társadalmi és gazdasági rendszer lényeges vonását fejezi ki. A tervszerűség és a terv nálunk is arányosságok kialakítását és fenntartását követeli meg. Minden termelési hely egy-egy láncszeme egy bonyolult folyamatnak, van előzménye és folytatása. Hogy egyik helyen bővíteni lehessen a termelést, ahhoz a megelőző láncszemekben és — hacsak nem végső felhasználásra készült a termék — a következőkben is bővíteni kell. A termelőerők természeti, anyagi adottságai következtében a termelés nem terjedhet ki egyszerre minden irányban egyenletesen, ezért minden bővítés *a termelés szerkezetének és a termelőerők összetételének kisebb-nagyobb megváltozásával* jár együtt. Ezek a szerkezeti illetve összetételbeli változások különböző területeken különböző időtartam alatt mennek végbe. Mindez bonyolult és állandóan változó arányokra vezet és ezeknek az arányoknak a létrehozását a tervnek kell biztosítania. Ahogy *Lenin* megfogalmazta: *a tervszerűség az arányosság tudatos fenntartása.* (A népgazdasági tervnek természetesen még más lényeges követelményeket is ki kell elégítenie.)

Ezek figyelembevételével nézzük meg, hogy milyen törvényszerűségeket kell a tervezőknek figyelembe venniük, milyen természetű a szabadságuk, és egyáltalán, mi az, amiben szabadságuk van. A társadalmi termelés által egy év alatt létrehozott új érték az illető évben létrehozott *nemzeti jövedelem.* Ennek nagyobb részét, mégpedig (a nálunk már huzamosabb ideje kialakult arányok szerint) mintegy háromnegyed részét elfogyasztjuk. A másik része az ún. *társadalmi felhalmozásban* ölt testet. Ez a rész az, amely lehetővé teszi, hogy az újratermelés ne egyszerű, hanem bővített újratermelés legyen. A felhalmozott rész fedezi a termelés álló- és forgóalapjainak és eszközeinek bővítését.

Milyen törvényszerűségeket, belső összefüggéseket kell a felhalmozásnál, illetőleg a felhalmozás megtervezésénél figyelembe venni, mi az, ami a tervezőket köti? Először is nyilvánvaló, hogy a felhalmozásra kerülő nemzeti jövedelem igen jelentős részét elviszik a már korábbi években megkezdett vagy elhatározott, de még nem végrehajtott, legalábbis *nem befejezett bővítések* szükségletei. A termelés bővítését szolgáló beruházások kivitelezése gyakran éveket vesz igénybe, és a bővítés esetleg a munkaerő iránt is olyan igényeket támaszt, amelyeket csak évek nevelő, oktató munkájával lehet kielégíteni. Másodszor: nyilvánvaló, hogy az adottságok a fennmaradó rész felhasználását is erősen kö-

Digitized by Google

rülhatárolják. Ilyen adottság lehet pl. az adott időpontban vagy az utána következő években rendelkezésünkre álló *energia, nyersanyag és munkaerő* mennyisége és minősége; ezek nagy részét ugyanis nem lehet az egyik napról a másikra ugrásszerűen megváltoztatni. Kézenfekvő például, hogy a feldolgozó üzemek csak bizonyos energia- és vízellátással dolgozhatnak, nincs tehát értelme felépíteni őket akkor, ha ez az energia- és vízellátás nem biztosítható. Általánosabb jellegű korlátozás az is, hogy együttesen milyen mennyiségű és összetételű *anyagi eszközök* teremthetők elő, figyelembe véve ezek konvertálási (tehát kicserélési, átváltási) lehetőségeit is. Korlátozást jelent az is, hogy bizonyos termelési kapacitások bővítése — a technikai adottságok következtében — csak bizonyos nagyságrendben valósítható meg, illetve csak így valósítható meg gazdaságosan.

Az elmondottak — úgy hiszem — elég világossá teszik, hogy a terv elkészítésében, kialakításában erősen *meg van kötve az állam és az állami tervezők kezе*, legalábbis a legközelebbi jövőt illetően. De éppen az elmondottakból következik az is, hogy mennél nagyobb távolságra nézünk *előre*, annál inkább van meg a lehetősége *nagyobb változtatásoknak* is. Hiszen valamit már a következő évre változtathatunk, s ha ugyanebben az irányban folytatjuk erőfeszítéseinket további éveken keresztül, az már jelentős változást is létrehozhat, például új iparágat teremthet, vagy megváltoztathatja az ország anyagellátását, energiamérlegét stb. Félreértések elkerülése végett hangsúlyozom, hogy ez távolról sem jelenti azt, mintha kényünk-kedvünk szerint, vagy ötletszerűen hozhatnánk létre ezeket a jelentős változásokat. Az ilyesfajta kísérletezés ismét csak eleve kudarcra ítélt voluntarizmus lenne. Ellenkezőleg: nagyon lelkiismeretesen kell tanulmányoznunk a tudomány és technika legújabb és előreláthető vívmányait, továbbá a társadalmi igények és szükségletek valószínű fejlődését. Ezekből azonban részben csak egymás rovására kielégíthető követelmények fognak adódni, úgy hogy egyik sem fog tisztán, következetesen érvényesülni, amint hogy a különböző irányú erők hatásának kitett test mozgása sem az egyik vagy a másik erő irányában megy végbe, hanem ezek eredőjének megfelelően.

Tovább bonyolítja az arányok tervszerű alakításának feladatát egy sor *bizonytalanság*. Minden tervezésnek az adottságokból kell kiindulnia, de az adottságokat részben csak becsülni lehet, s esetleg csak pontatlanul lehet becsülni. Utólag kiderülhet, hogy az adott helyen található kőolaj mennyisége több vagy kevesebb annál, amit a tervezésnél számba vettek. Bizonytalan az időjárás alakulása, s ez a mezőgazdasági termelésben és ennek közvetítésével az egész népgazdaságban a tervtől erősen eltérő eredményre vezethet. A nemzetközi piac alakulása a leggondosabb felmérések, tanulmányozások, prognózisok ellenére is lényegesen eltérhet attól, amit terveztünk. Még váratlanabb meglepetéssel szolgálhat a tudomány és technika nemzetközi fejlődése.

A tervszerű arányos fejlődés törvénye tehát — értve rajta azt, amit nagy vonalakban felvázoltunk — valóban alapvető fontosságú törvénye a szocialista gazdaságnak. Lényegében azt a követelményt támasztja velünk szemben, hogy legyünk tekintettel mindazokra *a lényeges belső összefüggésekre*, melyek abból adódnak, hogy a rendelkezésre álló és rengeteg (részben ismeretlen vagy bizonytalan) tényező hatása alatt fejlődő termelőerők csak *bizonyos kombinációkban* kapcsolódhatnak egymáshoz, ráadásul olyan kombinációkban, amelyek a fejlődés folyamán *változnak*. Mondanom sem kell, hogy ez igen nehéz és felelősségteljes munkát hárít a tervezőkre.

Digitized by Google

A fogyasztás tervezése —
Még egyszer a munka szerinti elosztás törvényéről

Térjünk vissza a nemzeti jövedelem mintegy háromnegyedét kitevő, fogyasztásra fordított részére. A tervnek figyelembe kell vennie, hogy milyen természetű termékek milyen mennyiségével lehet, illetve kell kielégíteni az adott értékű fogyasztást. Ehhez általában megbízható alapot nyújt az előző évi fogyasztás összetételének ismerete, ehhez még figyelembe kell venni az ízlések, az igények, a divat stb. többé-kevésbé ugyancsak ismert vagy becsülhető változásait is. De bővített újratermelés folyik, és ennek keretében a fogyasztás is növekszik; nő tehát a nemzeti jövedelem fogyasztási része. *Milyen termékekben* valósul meg ez a növekmény és *hogyan oszlik el* a társadalomban? A két kérdés szorosan összefügg. A társadalomnak, benne a gazdaság irányítóinak annyiban van szabad kezük, hogy részben dönthetnek arról, *kik között és milyen arányban* oszoljon el a növekmény. Csak részben, mert ennek a növekménynek egy része minden állami, illetőleg tervezői beavatkozás nélkül, automatikusan oszlik el az érvényben levő bérügyi, nyugdíjügyi stb. szabályozások révén a társadalom bizonyos rétegeinek tagjai között. A növekmény más részére vonatkozóan azonban a társadalom, illetve ennek vezetéssel megbízott szerve mérlegelheti, hogy milyen formában, kiknek juttassa ezt. Nyilvánvalóan itt is figyelembe kell vennie bizonyos törvényszerűségeket. Ezek sokszor ún. feszültségek formájában is jelentkeznek, azaz bizonyos társadalmi rétegek vagy foglalkoztatottak köre részéről támasztott és a közvélemény által jogosnak elismert igények vagy követelések formájában. Ez a feszültség vagy nyomás jelzi pl., hogy a pedagógus-fizetések vagy egyes nyugdíjak túl alacsonyak, vagy hogy emelni kellene a családi pótlékot, vagy az egyetemi ösztöndíjakat, esetleg a bölcsődék vagy színházak támogatására fordított összegeket stb.

Attól függően, hogy egyrészt kiknek jut a fogyasztás növekményének a bérügyi, nyugdíjügyi stb. szabályozások révén automatikusan eloszló része, másrészt, hogy a döntés kiknek juttatja a nemzeti jövedelem növekményének azt a részét, amelyről egyáltalán dönteni lehet, *más más termékek, áruk iránt fog társadalmi szükséglet megnyilvánulni.* Ettől függően kell a nemzeti jövedelem fogyasztási része növekményének is más-más termékekben megvalósulnia. Előfordulhat természetesen az is, hogy a termékek egy részét külföldről kell behozni. Ez azonban nem jelent elvi változást a már elmondottakhoz képest, csak azt, hogy a megtermelt nemzeti jövedelem egy részét kicserélik külföldön termelt árukra.

Előbb azt mondottuk, hogy a tervezőknek figyelembe kell venniük bizonyos törvényszerűségeket, melyek sokszor feszültségek formájában jelentkeznek. Fontos tudni, hogy *milyen törvényszerűségeket* kell figyelembe venniük, egyrészt azért, mert ha idejekorán figyelembe veszik őket, esetleg el lehet kerülni a feszültségek létrejöttét, másrészt ha úgy tűnik, hogy feszültségek jelentkeznek, felül lehet vizsgálni ezek jogosultságát, éppen azon az alapon, hogy megfelelnek-e a törvényszerűségeknek, vagy sem.

Láttuk, hogy a szocializmusban a termelők között az egyéni fogyasztásra kerülő javak elosztásában a munka szerinti elosztás törvénye érvényesül. Ennek tárgyalásánál már megjegyeztem, hogy a törvényből bajosan tudunk közvetlenül felhasználható következtetést levonni, amikor különböző emberek által végzett termelőmunkák mennyiségét és minőségét kell egymással összehasonlítanunk. A valóságban azonban nemcsak termelő munkákat és ezek eredményeit kell egymással összehasonlítanunk. A fogyasztási javak elosztásánál azokat is részesíteni kell a javakból, akik nem termelő, de a társadalom

Digitized by Google

számára mégis szükséges munkát végeznek (mint például az egészségügyi ellátásban, vagy az államigazgatásban, vagy a hadseregben dolgozókat), továbbá az öregeket és betegeket is, akik nem dolgoznak. A munka szerinti elosztás törvénye tehát semmiképpen sem ad elegendő eligazítást, még akkor sem, ha eltekintünk gyakorlati alkalmazásának nehézségeitől.

Még egy törvényt kell figyelembe vennünk, és ez *a társadalmi egyenlőség törvénye*. Kézenfekvő, hogy ez a két törvény nemcsak kiegészíti egymást, hanem ellent is mond egymásnak. Mindennapi tapasztalatunk bizonyítja, hogy szocialista gazdaságunk fejlődése, a bővített újratermelés folyamán, tehát szocialista társadalmunk mozgásában, mindkettő érvényesül. Hasonló jelenségekkel van dolgunk, mint a termelőerők fejlesztésénél, mikor különböző irányú követelmények, szükségletek hatnak egyidejűleg. Legtöbbször vagy az egyik, vagy a másik van előtérben, a társadalom adott fejlettségi színvonalának és a társadalom által éppen megvalósítandó feladatoknak megfelelően, de a kettő együttes hatása is megfigyelhető. Így pl. az 1966 elején végrehajtott bérügyi intézkedések közül a végzett munkának megfelelő differenciálást szolgálták a termelőüzemekben bevezetett különböző pótlékok, míg a magasabb jövedelműek társadalombiztosítási járulékának felemelése a társadalmi egyenlőség érvényesülését szolgálta.

A fogyasztási célra fordítható javak elosztásának megtervezésénél is adott törvényeket, törvényszerűségeket, köztük a munka szerinti elosztás törvényét kell tehát figyelembe venniük az állami terv készítőinek. Ugyanez vonatkozik természetesen a fogyasztói igények kielégítésére hivatott áruk termelésének tervezésére is. Hogy milyen módon, milyen arányban lehet és kell az adott lehetőségek határán belül kielégíteni a törvényekből adódó és — akárcsak a felhalmozás esetében — egymásnak ellentmondó, tehát részben csak egymás rovására kielégíthető, ezért csak tendenciaszerűen érvényesülő követelményeket, azt általában *politikai mérlegelés alapján* kell az erre hivatott társadalmi szervnek eldöntenie. Ezen azt értjük, hogy a döntésnek meg kell felelnie a párt szövetségi, kulturális, szociális stb. politikai vonalának, amelyet kongresszusi vagy egyéb határozatok szabnak meg.

A terv átültetése a gyakorlatba — Termelési viszonyok

A tervezésben, illetőleg a tervben számolni kell a szocialista gazdaság törvényeinek objektív követelményeivel, ezeknek megfelelően kell megtervezni a társadalom rendelkezésére álló munkaerőnek és a termelés tárgyi feltételeinek elosztását. Különben a valóságot semmibe vevő, s a valóságba át sem ültethető voluntarista elképzelést kapunk, nem pedig a szocialista népgazdaság követelményeinek megfelelő tervet. De a jó terv is csak terv, azaz valamilyen elképzelést, szándékot, előirányzatot, papíron és az emberek fejében levő dolgot jelent. Hogy valósággá váljék, ahhoz *emberi cselekedetekben* kell megvalósulnia, ehhez pedig a *társadalmi termelési viszonyok* közvetítésére van szükség.

Mint ismeretes, a termelési viszonyok alkotják minden társadalomban az embereknek azokat az egymás közötti kapcsolatait, melyekben a termelés, a forgalom (csere), az elosztás egyáltalán végbemehet és végbemegy. Ismeretes az is, hogy a termelési viszonyok a termelőerők bizonyos fejlettségi fokának felelnek meg, s a maguk részéről a legmegfelelőbb, a fejlődést mindenben megkönnyítő formái is lehetnek e termelőerők további fejlődésének, de hátráltatói, akadályozói is. A termelési viszonyokra általában rányomja bélyegét, a társadalom gazdasági alapját döntően jellemzi az, hogy kiknek a kezében vannak a termelőeszközök.

Digitized by Google

Milyenek mármost azok a társadalmi termelési viszonyok, amelyek egyrészt a szocialista tulajdonviszonyoknak, annak, hogy a termelőeszközök döntő része társadalmi tulajdonban van, másrészt a termelőerők mai fejlettségi fokának megfelelnek? Oroszországban a proletárforradalom győzelme s a termelés kulcspozícióinak állami kézbe vétele után a kommunisták azt hitték, maga Lenin azt képzelte, hogy a termelési viszonyokra döntően a *közvetlen állami utasítások rendszere* lesz jellemző. Az októberi forradalom negyedik évfordulójára, 1921 őszén írt cikkében Lenin ezt írta: „Feltételeztük elégséges számítás nélkül, hogy a proletárállam közvetlen parancsszavával meg tudjuk majd szervezni kisparaszti országunkban az állami termelést és az állami termékelosztást kommunista elvek alapján. Az élet megmutatta, hogy tévedtünk. Több átmeneti időszakra: államkapitalizmusra és szocializmusra van szükség ahhoz, hogy *előkészítsük* — hosszú évek munkájával előkészítsük — a kommunizmusba való átmenetet".

Felesleges itt kitérnem arra a kérdésre, hogy mit tudunk mai tudásunk alapján mondani a kommunizmus termelési viszonyairól. Célunk ma és még belátható ideig a szocializmus teljes felépítése. A szocializmus termelési viszonyai pedig nagyjából hasonló rendszerben alakultak ki 1921 után Oroszországban, illetve a Szovjetunióban, a később szocialistává lett országokban pedig fokozatosan, kb. a negyvenes évek végétől. Persze az egyes szocialista országok termelési viszonyai meglehetősen különböznek egymástól. Márcsak azért sem lehetnek teljesen egyformák, mert a szocialista fejlődési útra való áttérés idején országonként különböző volt a termelőerők fejlettsége, és ma is különböző, bár kisebb mértékben. De minthogy a termelőeszközök döntő része mindezekben az országokban társadalmi tulajdonban van, a termelési viszonyok mégis sokban hasonlítanak egymáshoz, és néhány fontos vonásban megegyeznek egymással. Ez vonatkozik a mi termelési viszonyainkra is.

Lenin előbb idézett mondataiból semmiképpen sem szabad azt a következtetést levonnunk, mintha Lenin elképzelése szerint szocialista viszonyok között a termelésnek és az elosztásnak olyan termelési viszonyok felelnének meg ideálisan, melyek a népgazdasági tervből levezetett utasításokon alapulnak. Lenin márcsak azért sem gondolhatta ezt, mert 1921-ig (a GOELRO-ig) nem is létezett népgazdasági terv, semmiképpen sem lehetett volna tehát a népgazdasági tervből kiindulva szabályozni az állami termelést és a termékelosztást. A központi tervre épített tervlebontásos rendszer csak jóval később alakult ki a Szovjetunióban és a népgazdasági tervezésre való áttérés nyomán az európai szocialista országokban.

Társadalmi-termelési viszonyaink ismertetése messze vezetne tulajdonképpeni témámtól és terjedelménél fogva sem volna beilleszthető annak tárgyalásába. Azonkívül e viszonyoknak tekintélyes részét, s éppen az említett és 1967 végéig nálunk is érvényben volt tervlebontásos, tervutasításos rendszert sajtónk az elmúlt évek mechanizmus-vitájában bőven és sokoldalúan tárgyalta. Nincs tehát szükség itt sem régi mechanizmusunknak, sem helyébe lépő új mechanizmusunknak ismertetésére. Inkább azt kell kiemelnem, hogy a szocialista országokban nemcsak az újabban végrehajtott reformok óta van szerepük az *áru- és pénzkapcsolatoknak*, hanem korábban is, *mindig* is volt. A termékek túlnyomó többségének ára volt, árakon realizálódtak, jutottak el a végleges felhasználókhoz, nemcsak a fogyasztási cikkek, hanem általában a termelőeszközök is. A munkások és alkalmazottak pénzben kapták fizetésüket, és a kereskedésekben pénzért vásárolták meg, amire szükségük volt. Még a termelőszövetkezeti parasztok is pénzben kapták jövedelmük nagy és egyre növekvő részét, és fokozódó mértékben pénzért vásárolták meg, ami nekik kellett. Készpénzen kívül

Digitized by Google

még hitelbe is lehetett vásárolni bizonyos cikkeket, és a hitelért kamatot fizettek, ahogy másrészt kamatot kaptak azok, akik pénzüket bankban vagy takarékban helyezték el. Ez a szocialista termelési viszonyok egyik általános, minden szocialista országban megtalálható jellemvonása megfelel tehát a termelőerők mai fejlettségi fokának, bármilyen nagy különbségek vannak is e tekintetben az egyes szocialista országok között.

Minthogy a gazdasági vezetés túlzott centralizáltsága és vele a tervutasításos, tervlebontásos rendszer az európai szocialista országokban különböző formákban ugyan, de szintén általános és törvényszerű jelenség volt, róla is elmondható, hogy megfelelt a termelés, forgalom és fogyasztás korábbi körülményeinek, nem gátolta a termelőerők fejlődését. Abból viszont, hogy a rendszer reformja mindenütt napirendre került, azt a következtetést kell levonnunk, hogy ami nemrég még megfelelő volt, ma már nem az. Így igazodnak a termelési viszonyok fokozatosan a termelőerők fejlődése által előírt követelményekhez.

Még egyszer az értéktörvényről

Marx, Engels, Lenin a kapitalizmusra vonatkozó kutatásaikról azt a következtetést vonták le, hogy a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vételével megszűnik az árutermelés, a társadalom tudatosan számba fogja venni a szükségleteket és a kielégítésükre meglevő erőforrásokat — a munkaerőt és a termelőeszközöket —, s tudatosan a társadalmi szükségleteknek megfelelően fogja elosztani ezeket. Úgy gondolták, hogy ily módon a termelők nem fogják kicserélni egymással termékeiket, a termékre fordított munka nem fog a termékek értékeként megjelenni, az egyéni munka nem kerülő úton, a csere közvetítésével válik az összmunka részévé, hanem *közvetlenül* az lesz. Ezt az elképzelésüket nem igazolták a tények. Társadalmunk ma még nem tudja kielégítő pontossággal felmérni a meglevő, a bizonyos idő múlva és bizonyos idő alatt jelentkező társadalmi szükségleteket. Ugyanúgy nem tudja kielégítő pontossággal felmérni és a társadalmi szükségleteknek megfelelően elosztani az összes munkaerőt és az általa mozgásba hozható holt munkát sem.

Így már a terv sem lehetett tökéletes, és az a mechanizmus, amely eddig a terv gyakorlatba való áttételét szolgálta, még növelte az összmunka tényleges elosztásának a társadalmi szükségletek által megkívánttól való távolságát. Ezért a termékek jó részének mindig is *áruként* kellett a benne testet öltött munka társadalmi szükségességét bizonyítania. Ez pedig már azt is magában foglalta, hogy a mi viszonyaink között is kiderülhetett a termékről, hogy a benne testet öltött munka több, vagy kevesebb, mint amennyi társadalmilag szükséges volna. Ha a kapitalizmusban fordul elő ez, leggyakrabban — bár nem mindig — azzal a következménnyel jár, hogy az áru ára emelkedik vagy esik, s ez a termelés bővítésére vagy szűkítésére ösztönzi a termelőket. Nálunk az áraknak a piaci kereslethez való igazodása eddig csak egy igen szűk területen volt lehetséges, és most is korlátozott. Így a kapitalizmusra jellemzőtől eltérő hatásai, következményei voltak annak is, ha a termékben a társadalmilag szükségesnél több, vagy kevesebb munka testesült meg. Ilyen követelmény lehetett pl. az, hogy az adott áron nem vásárolták az árut, és így nagy készletek halmozódtak fel belőle, vagy az, hogy az áru eltűnt a piacról, nem volt kapható, vagy csak a pult alól volt kapható. Mindez azt bizonyítja, hogy az értéktörvény eddig is *létezett és hatott* gazdaságunkban. Igaz, hogy — a mezőgazdasági idénycikkek piaca és a néhány, a magánszektor számára hozzáférhető terület kivételével — közvetlenül alig éreztette hatását

Digitized by Google

az árakra. Most érezhetővé válik az árakra gyakorolt hatása is. (Zárójelben megjegyzem, hogy ez a hatás általában a modern kapitalizmusban sem mindig gyors vagy közvetlen.) Hosszabb távon azonban, már eddig is éreztette hatását az árrendszerre, elsősorban azzal, hogy egyre elviselhetetlenebbé váltak a termelésnek és a forgalomnak azok a torzulásai, melyekre az értéktörvény követelményével ellentétben álló árak vezettek. Éreztette hatását az árakra a szezonvégi kiárusításban is. Előbb-utóbb ki kellett igazítani az árakat. Magától értetődik, hogy akár változtattak az árakon, akár nem, a növekvő készletek vagy az áruhiány a termelés csökkentésére vagy a termelés növelésére ösztönzött.

Mióta általánosan elismert tény, hogy a szocialista gazdaságban árutermelés folyik, azóta az sem vitás, hogy a szocialista gazdaságban is hat az értéktörvény. Annál több a vita és a bizonytalanság akörül, hogy *hol van a helye* a mi gazdaságunkban. Anélkül, hogy erre a vitára és a bizonytalanságokra kitérnék, annyit az elmondottak alapján megállapíthatunk, hogy az értéktörvény is olyan *objektív összefüggések kifejezése,* amelyek érvényesülnek gazdaságunkban, akár akarjuk és tudomásul vesszük ezt, akár nem. Ha pedig így áll a dolog, akkor nyilvánvalóan az az előnyösebb számunkra, ha nem hunyjuk be szemünket az értéktörvény hatása előtt, hanem tudomásul véve e hatást, minél előbb levonjuk a belőlük adódó következtetéseket a termelésben, a tervezésben, az ármegállapításban, és egyéb vonatkozásban egyaránt.

Összefoglalás

Abból indultam ki, hogy nemcsak megismerni akarjuk a mechanizmus politikai gazdaságtanából a szocialista gazdaság törvényeit, hanem azért akarjuk megismerni e törvényeket, hogy a szocializmus építésében hasznosíthassuk őket. Igyekeztem megmutatni, hogy a gazdasági törvényekből nem tudunk gyakorlati következtetéseket levonni, ha a tervezés és a gazdaságpolitika tényleges problémáitól elszakítva vesszük őket. Igyekeztem ízelítőt adni ezekből a problémákból és ezzel közelebb hozni az olvasóhoz a szocialista gazdaság törvényeinek jellegét, mibenlétét.

Azt hiszem, hogy az elmondottakból számos itt nem érintett problémára vonatkozóan is adódnak fontos következtetések. Így pl. az a kérdés, hogy a munkának közvetlenül vagy nem közvetlenül van-e társadalmi jellege a szocializmusban, véleményem szerint addig nem tisztázható, amíg nem tisztáztuk egyértelműen az értéktörvény helyét és érvényesülésének módját gazdaságunkban.

A mechanizmus-reformunkhoz fűződő vita a szocializmus politikai gazdaságtanával foglalkozók köreibe is erjedést hozott. Élénk viták indultak meg rég tisztázottnak vélt fogalmakról, egy tudományos fellendülés előjeleként. De hasonlóan ahhoz, ahogy a mechanizmus-vitákban rengeteg megrögzött előítéletet kellett sok és hosszadalmas munkával felszámolni és eltakarítani az útból, mielőtt az új nézetek utat törhettek maguknak, a politikai gazdaságtanban is sok régi és megszokott megállapítást kell még alapos kritikának alávetni, mielőtt a valóságot pontosabban tükröző nézetek léphetnek helyükbe. Cikkemben azt az utat próbáltam megmutatni, amelyen — véleményem szerint — a munka folyamán haladni kell. Ennek lényege az, hogy *mozgásukban kell vizsgálni* a szocializmus politikai gazdaságtanának törvényeit, kategóriáit és alkalmazásukat, mégpedig nem szorítkozva arra, hogy miként mutatkoznak ezek a *már befejezett* gazdasági történésekben, politikai múltunk statisztikáiban, hanem azt is figyelembe véve, hogyan jelentkeznek ezeknek alkalmazásai és megnyilatkozásai *a gazdaságpolitika kialakítása folyamán és a tervezésben,* mint szocialista gazdaságunk irányításának problémái.

Digitized by Google

ERDEI FERENC:

A szövetkezetek elméleti kérdései

A szövetkezeteknek el nem hanyagolható szerepük van a szocializmus alapjainak lerakásában és a megvalósult szocializmusban is. Megítélésük sok tekintetben mégis bizonytalan, számos elvi kérdés nem eléggé tisztázott velük kapcsolatban, s gyakorlati tevékenységükben is többféle gátló tényezővel találkoznak. Némi egyszerűsítéssel úgy jellemezhető a szövetkezetek helyzete a szocializmusban, hogy kezdettől fogva elismert tényezői a szocialista társadalomnak, de bizonyos másodrendűségüket és helyzetük számos elvi tisztázatlanságát a szocialista átszervezéstől a legutóbbi időkig magukkal hurcolják. Az átmenet időszakában ez érthető is, hiszen kellő történeti tapasztalatok híján elméletileg sem lehetett teljes határozottsággal állást foglalni a szövetkezetek lényege, helye, szerepe, belső viszonyaik és fejlődési perspektivájuk tekintetében. Annak ellenére sem volt lehetséges ez, hogy *Lenin* alapvető állásfoglalásai teljesen egyértelműek a szövetkezetekre vonatkozóan.

A jelenlegi időszakban azonban már megértek a feltételei a szövetkezetek határozottabb megítélésének. Most már történeti távlata van a szövetkezetek szocializmusbeli fejlődésének, s a társadalmi és gazdasági fejlődés törvényszerűségeinek feltárásában is előrehaladtunk. Mindez alapot ad a szövetkezetek pontosabb és objektív megismeréséhez.

A döntő lépést a gyakorlat tette meg. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1966 májusában a gazdasági mechanizmus reformjáról hozott határozata a szövetkezetekre vonatkozóan, a következőket tartalmazza: „Társadalmunkban a szövetkezetek gazdasági, politikai és társadalmi téren egyaránt fontos szerepet töltenek be. Célszerű és szükséges a szövetkezetek szerepének növelése, működési körének további bővítése. A szövetkezetek működésének, az állam és a szövetkezet viszonyának alapja a szövetkezetek önigazgatásának, továbbá a szövetkezetek és állami vállalatok egymás közötti kapcsolatában az egyenjogúság elismerése és alkalmazása. A szocialista állam támogatja a szövetkezetek széles körű tevékenységét, különösen nagy fontosságot tulajdonít a három nagy szövetkezeti ágazat — a mezőgazdasági termelőszövetkezetek, a földművesszövetkezetek és a kisipari szövetkezetek — további fejlődésének. Számít arra, hogy a szövetkezetek mindinkább eredményesen és hasznosan működnek a mezőgazdasági és az ipari termelés, a szolgáltatások, a kereskedelem és az ellátás bővítésében, minőségi fejlesztésében."

Ez a tétel és számos más elvi jelentőségű állásfoglalás, valamint a megtett gyakorlati intézkedések lehetővé teszik, hogy a szövetkezetek minden fontosabb elvi kérdésében tisztultabb és határozottabb elvi álláspontot foglaljunk el. Nem lehetnek azonban illúzióink afelől, hogy rövid idő alatt teljes egészében

Erdei elvtárs cikkét vitaindító írásként közöljük. Szívesen helyet adunk minden olyan kiegészítésnek, vagy ellenvéleménynek, amely elősegíti a szocialista szövetkezetek mai elméleti problémáinak tisztázását.

Digitized by Google

megoldjuk a szövetkezetek minden elméleti kérdését. Annak érkezett el az ideje, hogy napirendre tűzzük ezeket, igyekezzünk megfogalmazni a legfőbbeket, és kísérletet tegyünk megoldásukra.

A szövetkezetek a szocializmusban

A szövetkezetek szocializmusbeli helyzetének legáltalánosabb kérdései ezek: a szövetkezeti tulajdon jellege, a szövetkezetek szocialista jellege és ennek fokozatossága, végül az, hogy a szövetkezetek szerepe a szocializmus rendszerében átmeneti-e, vagy nem.

1. *A szövetkezeti tulajdon szocialista jellege* kezdettől fogva és egyértelműen elismert, de kétféle megszorítással. Egyik az, hogy a kollektív szövetkezeti tulajdon csak a szocialista állam, a munkás-paraszt hatalom feltételei között tekinthető szocialista jellegűnek; a másik az, hogy ilyen feltételek között is a szocialista tulajdonnak egyik *alacsonyabb szintű* formája. Ez az utóbbi megszorítás abban az általános tételben is kifejezésre jutott, hogy az össznépi-társadalmi tulajdonnal szemben a szövetkezeti tulajdon *nem következetesen szocialista tulajdonforma,* hanem csoporttulajdon, és *a föld,* mint legfőbb termelőeszköz, nem lehet szövetkezeti tulajdonban.

Ez az elméleti álláspont általánosan elfogadott volt, és ez a gyakorlatban is töretlenül érvényesült. Többek között abban a formában is, hogy a termelőszövetkezetek használatában levő föld vagy állami tulajdonban, vagy tagjaik, illetőleg kívülállók egyéni tulajdonában lehetett, de szövetkezeti tulajdont nem képezhetett. Ebben a helyzetben idézett elő elvi jelentőségű változást az MSZMP IX. kongresszusa azzal, hogy szükségesnek ítélte a földtulajdon olyan rendezését, amely „megvalósítja a földhasználat és a földtulajdon egységét, a szövetkezeti földtulajdont". Ezt az elvi álláspontot realizálta a földtulajdon és földhasználat továbbfejlesztéséről szóló 1967. évi IV. törvény, amely bevezetőjében a következőket mondja ki: „A földtulajdon és földhasználat egységének megteremtése és fokozatosan a termelőszövetkezeti földtulajdon létrehozása a szocialista mezőgazdaság továbbfejlesztésének, különösen a termelőszövetkezetek gazdasági önállósága megszilárdításának fontos előfeltétele. Ez alapot nyújt a személyi földtulajdon és földhasználat, valamint a zártkerti földek, továbbá a nagyüzemileg nem hasznosítható földek tulajdonának és használatának olyan rendezésére is, amely egységes elvek alapján biztosítja a közérdek és az egyéni érdek összhangját."

Mindez kifejezetten feloldotta a szövetkezeti tulajdonnak azt a korlátozását, hogy a földre, mint termelőeszközre, nem terjedhet ki. Kérdés azonban, hogy ez az elvi álláspont megváltoztatja-e a szövetkezeti tulajdonnak alacsonyabb szintűvé, nem következetesen szocialista jellegűvé minősítését? Igen, a földtulajdonra vonatkozó állásfoglalást nem lehet másként értelmezni. Ez a következtetés elvileg is nyilvánvaló: ha megszűnik a földre mint legfőbb mezőgazdasági termelőeszközre vonatkozó korlátozás, akkor a szövetkezeti tulajdon alacsonyabb szintűnek, nem következetesen szocialista jellegűnek minősítése elvileg és általános értelemben nem tartható fenn tovább. Ezt a következtetést mind az elvi álláspont, mind a törvény illetékes magyarázói ismételten kifejezésre is juttatták *(Kádár János, Fehér Lajos, Nyers Rezső).*

A szövetkezeti tulajdon jellegének az elméleti megítélése ezzel új megvilágításba került: a szövetkezeti tulajdon az össznépi-állami tulajdon mellett, mint a szocialista tulajdon másik formája, nem is alacsonyabb szintű és nem is kevésbé következetesen szocialista jellegű, bár kétségtelenül szűkebb körű tu-

Digitized by Google

lajdonforma. Ugyanakkor viszont változatlanul érvényes az a tétel, hogy a szövetkezeti tulajdon csak a szocialista állam és a munkás-paraszt hatalom feltételei között minősíthető szocialista tulajdonnak.

2. *A szövetkezetek szocialista jellege és ennek fokozatossága* részben egybeesik a szövetkezeti tulajdon kérdésével, részben túlhaladja azt.

Mind az elméletben, mind a gyakorlatban vitán felül áll, hogy a szövetkezetek csak a szocialista állam és a szocialista társadalmi viszonyok feltételei között tekinthetők szocialista intézményeknek; ilyen környezetben viszont mind a mezőgazdasági és ipari termelőszövetkezetek, mind az egyéb szövetkezetek szocialista jellegű társadalmi szervezetek, illetőleg vállalatok. Kérdés azonban, hogy tehető-e elvi különbség e tekintetben a szövetkezeti típusok között, továbbá, hogy miként értelmezhető a fokozatosság.

Közkeletű ugyanis az a különbségtétel, hogy szocialista jellegük szempontjából a termelőszövetkezetek magasabb fokú, az egyéb szövetkezetek pedig alacsonyabb fokú szervezetek. Ez azonban korántsem egyértelmű, illetőleg megalapozható álláspont.

A termelőszövetkezetekkel kapcsolatban azt kell figyelembe venni, hogy ezek a szocializmus intézményei ugyan, de kapitalista környezetben is léteznek, és mint szövetkezeti formák nemcsak az által válnak szocialista szövetkezetekké, hogy termelőszövetkezetek, hanem az által is, hogy a szocialista társadalom környezetében jöttek létre és működnek. Figyelemreméltó ebből a szempontból *Gyenes Antal* megállapítása: „A termelőszövetkezetek kapitalista körülmények között tehát nem szocialista gazdasági alakzatok, de azt sem mondhatjuk, hogy *kapitalisták*, tekintve, hogy a szövetkezet belső viszonyai sok tekintetben antagonisztikus ellentmondásban vannak a társadalmi környezettel. A termelőszövetkezet tagjai tulajdonosok és dolgozók egy személyben, s egymáshoz való viszonyuk nem tőkeviszony. Nem is valamilyen »átmeneti« alakzatok ezek kapitalista és szocialista szervezet között, hanem felemás alakzatok, amelyeket éppen felemás voltuk miatt a kapitalista környezet állandóan veszélyeztet, *visszaszorít*, s amint a történelmi tapasztalatok (Anglia, Franciaország) bizonyítják, amennyiben a szocialista átalakulás nem következik be, végső fokon *felszámol.*"*

Az egyéb típusú (nem termelőszövetkezeti természetű) szövetkezetek — könnyen érthetően — nem lehetnek szocialista jellegűek a tőkés társadalom környezetében. De már korántsem ilyen magától értetődő, hogy a szocialista társadalom környezetében szocialista jellegük feltétlenül alacsonyabb fokú lenne, mint a termelőszövetkezeteké. Ilyen megítéléssel szemben súlyos érveket sorakoztat fel *Nyers Rezső:* „A fogyasztási szövetkezeti tulajdonforma — ilyenek a mi földművesszövetkezeteink is — szélesebb csoporttulajdon, mint a termelőszövetkezeti, valamivel közelebb van az össznépi tulajdonhoz, mert

1. egy-egy szövetkezet működési területén a felnőtt lakosság többségét magában foglalja, majdnem annyi tehát a tulajdonosok száma, mint az összlakosságé;

2. a fogyasztási jellegű szövetkezetekben — még akkor is, ha kizárólag vidéken működnek —, a lakosság különböző rétegei mindig képviselve vannak, míg a termelőszövetkezetekben vagy csak a parasztság, vagy csak a kisiparosság;

3. a földművesszövetkezetek összes vagyonának 94 százaléka az oszthatatlan alaphoz tartozik, vagyis lényegében már az össznépi tulajdonhoz."**

* A szövetkezeti intézmények és szerepük a különböző gazdasági rendszerekben... Kandidátusi értekezés. Bp. 1961. 55. oldal.

** Nyers Rezső: Szövetkezetek a magyar népi demokráciában. Kossuth Könyvkiadó, 1959. 241. oldal.

Digitized by Google

Mindezek figyelembe vételével a fokozatosság kérdése is pontosabb értelmezést kíván. A szövetkezeti fokozatosságra vonatkozó lenini tételeket ugyanis olykor úgy értelmezik, mintha azt jelentenék, hogy a különféle típusú szövetkezetek szervezésével fokozatosan eljutunk oda, hogy csak a „magasabb típusú" termelőszövetkezeteknek lehet helyük a szocializmusban. Az ilyen vélekedéseket helyesen igazítja ki *Gergő Zoltán* a következőképpen: „A kisárutermelő parasztok beszerző-értékesítő szövetkezetei eljuthatnak a kollektív termelőszövetkezetig, azonban árucserét szolgáló beszerző-értékesítő, vagyis fogyasztási szövetkezetek soha nem juthatnak el erre a fokra, amire tagságuk összetétele következtében nem is alkalmasak." Majd tovább: „Nem lehet tehát elfogadni ilyen álláspontot, hogy fogyasztási típusú szövetkezetekből elindulva jut el a termelőszövetkezetekhez. Ezek a szövetkezetek már azért sem mehetnek át termelőszövetkezeti formába, mert alkalmazotti hálózatuk és aktivizált tagságuk kereskedelemmel foglalkozik, és túlnyomó részük nem termelő paraszt. A fokozatosság lényege éppen az, hogy a termelésnek mind több fázisa válik fokozatosan közössé".*

A termelőszövetkezetek körén belül azonban egyértelműen beszélhetünk szövetkezeti fokozatosságról, mégpedig aszerint, hogy a tagok gazdasági tevékenységének milyen része és mekkora hányada kerül a közös gazdaság keretébe. „Ha összességében tekintjük termelőszövetkezeteink és az egyszerűbb társulások mai üzemi viszonyait, úgy az egyéni-háztáji termelés és a szövetkezeti nagyüzem közötti arányoknak és a kettő közötti viszonynak sokféle változatát találhatjuk meg. Az ilyen értelemben vett fokozatosságnak egész skáláját állíthatjuk össze, s itt már nem annyira a különféle szövetkezeti formák fokozatosságáról van szó, hanem a szövetkezeti közös gazdálkodás felépítésének a fokozatosságáról a termelőszövetkezetek jogi és társadalmi keretén belül vagy ahogyan közkeletűen nevezzük: a termelőszövetkezeti szektoron belül."**

Félreérthetetlenül megfogalmazható tehát a szövetkezetek jellegére és fokozatosságára vonatkozó elméleti állásfoglalás is a következőképpen:

A szocialista társadalom feltételei között mind a mezőgazdasági és ipari termelőszövetkezetek, mind az egyéb típusú szövetkezetek (fogyasztási, értékesítő, takarék-, lakás- stb. szövetkezetek) szocialista jellegű intézmények, különlegesen szocialista típusúnak tekinthetők azonban a termelőszövetkezetek; ezek között is kiemelkedő szerepük van a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek, mint e népgazdasági ág uralkodó szervezeti formáinak, s ezek létrehozásának folyamatában van különös szerepe a megszervezés fokozatosságának.

3. Hogy *a szövetkezetek szerepe átmeneti, vagy hosszabb távlatú-e* a szocializmus rendszerében — ebben a kérdésben összegeződik a szövetkezetek alapvető megítélése. Az elméleti állásfoglalások meglehetősen eltérőek az e kérdésre adott válaszokban, a gyakorlat azonban teljesen egyértelmű. A Szovjetunió Kommunista Pártja XX. és XXII. kongresszusán is, a Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. és IX. kongresszusán is többféle formában kifejezésre jutott, hogy a szövetkezetek, ezen belül különösen a mezőgazdasági termelőszövetkezetek, belátható távlatban nélkülözhetetlen elemei a szocialista építésnek, és még nagyon sok olyan tartalék van e társadalmi-gazdasági szervezetekben, amelyeket a szocialista fejlődés érdekében ki kell aknáznunk.

Egészen konkrétan és határozottan foglalt állást e kérdésben az MSZMP Központi Bizottsága a gazdasági mechanizmus reformjáról elfogadott irány-

* Gergő Zoltán: A szövetkezetek szerepe a szocialista társadalomban. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1966. 37—38. oldal.

** Erdei—Enese—Kalocsay: Üzemi szervezet és üzemvezetés a szocialista mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp. 1966. 129. oldal.

Digitized by Google

elvekben: „Társadalmunkban a szövetkezetek gazdasági, politikai és társadalmi téren egyaránt fontos szerepet töltenek be. Mind ez ideig azonban nem használtuk ki teljes mértékben a szövetkezetekben rejlő lehetőségeket az egyéni és csoportérdekeknek a társadalom közös érdekeivel való összehangolására, az egyéni, a szövetkezeti és vállalati kezdeményezéseknek a népgazdasági fejlődés szolgálatába állítására. Ezért célszerű a szövetkezetek szerepének és működési körének további bővítése. Fontos továbbá, hogy a szövetkezetekben jobban használjuk fel a tulajdonforma sajátosságaiban, az önigazgatásban rejlő lehetőségeket."

A szövetkezeteknek tehát perspektivikusan megvan a helyük a szocialista építésben, s ennek az okait és a kiterjedését pontosan összefoglalja *Nyers Rezső* a Társadalmi Szemlének adott interjújában:

„— A szövetkezet, mint a szocialista gazdálkodás *nagy mozgékonyságú* formája, előnyös a társadalom szempontjából ott, ahol *a gazdasági tevékenység természete szerint decentralizált, ahol a termelőerők koncentrációja és centralizációja nem nagymértékű.* A kis- és középméretű gazdasági tevékenységben a szövetkezeteknek olyan előnyei vannak, mint a kisebb igazgatási apparátus, az egyszerűbb adminisztráció, a tevékenység gyorsabb átcsoportosítási lehetősége, a piaci hatásokra való gyorsabb reagálás. Ilyen területeken a szövetkezet lehet az egész társadalom szempontjából a legracionálisabb, vagyis — népiesen szólva —, a legolcsóbb gazdasági formáció.

— Olyan gazdasági tevékenység esetében, amikor *egy viszonylag nem nagy közösség közvetlen érdekeinek szolgálata a gazdasági cél,* az a legcélszerűbb, hogy e tevékenységet *az érintett embercsoport közös vállalkozásaként* szervezzék meg és bonyolítsák le, tehát szövetkezeti formában. Ilyen gazdasági cél például bizonyos területen az együttélő emberek javakkal való ellátása vagy munkaalkalmak teremtése, közös vállalkozás révén. A szövetkezet azért előnyös formáció ehhez, mert itt mindig a tagok érdeke lehet az elsődleges, a döntő szempont, és mert a közös üzemben érvényesíthetők a tagok szolgálatához igazodó sajátos jövedelmezőségi, termelékenységi célok.

— Ahol a gazdasági tevékenységben *lényegesen nagyobb szerepe van az élőmunkának, mint a gépeknek* és a gépi technikának, ott sok előny származik abból, ha az érintett dolgozók szövetkezeti közösség keretében maguk tevékenykednek közös vállalkozókként és viselik az e tevékenységgel járó gazdasági kockázatot.

Ha e három tényezőt együttesen számba vesszük, arra a következtetésre jutunk, hogy a szövetkezetek természetes és előnyös működési területei főként *a mezőgazdaság, a kézműipar, a kiskereskedelem, a szolgáltatás és a mezőgazdasági termékértékesítés."**

Ezek a tények és állásfoglalások alapot adnak olyan elméleti tétel megfogalmazására, hogy a szövetkezeteknek nemcsak a szocialista átszervezésben van nélkülözhetetlen szerepük, hanem a szocializmus konszolidált viszonyai között is, hosszú távra is pótolhatatlan intézményei a szocializmusnak mind a termelés, mind a kereskedelem és a szolgáltatások számos területén.

A szövetkezetek típusai és kiterjedésük

A különféle szövetkezeteknek van annyi közös jellemvonásuk, hogy beszélhetünk egységesen szövetkezetekről, van azonban olyan lényeges eltérés is közöttük, hogy elvileg meg kell különböztetnünk a szövetkezetek bizonyos

* A szövetkezetek gazdasági szerepe és a szövetkezeti tulajdon szocialista jellege. Interjú Nyers Rezsővel. Társadalmi Szemle, 1967. június. 18—19. oldal.

Digitized by Google

típusait. Csak így tudunk pontosabban felelni arra a kérdésre is, hogy milyen helyet foglalnak el a szocializmus gazdasági rendszerében a szövetkezetek, illetőleg a gazdasági életnek milyen területére terjednek ki.

1. *A szövetkezetek típusainak a meghatározása* erősen vitatott, mind a szocialista, mind a polgári szövetkezeti elméletben.

A tőkésországok szövetkezeti elmélete lényegében kistulajdonosok közös intézményeként fogja fel a szövetkezeteket s a szövetkezetek fogalmi köréből kirekeszti a termelőszövetkezeteket, legalábbis a szocialista országok termelőszövetkezeteit. Az így megvont határokon belül azután különféleképpen csoportosítanak, de annyiban egyneműeknek fogják fel az összes szövetkezeteket, hogy a szövetkezeti vállalat a tagok gazdasági tevékenységének valamilyen kiegészítését végzi.

A szocialista szövetkezeti elméletben viszont a termelőszövetkezeteket is minden esetben a szövetkezetek közé soroljuk, s az ily módon szélesebb kiterjedésben felfogott szövetkezetek körében beszélünk a szövetkezetek többféle típusáról.

Az elterjedtebb felfogás szerint *három szövetkezeti típust* kell megkülönböztetnünk. Ezt az álláspontot foglalja el *Gyenes Antal,* aki már idézett tanulmányában abból indul ki: „annak megfelelően, hogy a szövetkezeti mozgalom három ágra oszlik, illetve három szövetkezeti mozgalomról beszélhetünk, azonképpen a valóságban három konkrét *egymástól lényeges vonásokban különböző* szövetkezeti intézményt találunk." Ezek: a fogyasztási szövetkezetek, az egyéni árutermelők szövetkezetei és a termelőszövetkezetek.

Ezzel szemben nyomós érvek szólnak amellett, hogy a szövetkezetek *két alaptípusát* különböztessük meg: a termelőszövetkezeteket és a többi szövetkezetet (közös néven: a kereskedelmi szövetkezeteket).* A választóvonalat abban az üzemszervezési kritériumban látom, hogy a szövetkezők saját tevékenységük kiegészítésére szerveznek-e szövetkezeti vállalatot, vagy a szövetkezeti vállalat keretében hoznak-e létre közös szövetkezeti üzemet, amelyben munkaerejüket és termelőeszközeiket egyesítik. Ebből az eltérésből folyik, hogy a termelőszövetkezeteket is (akár ipari, akár mezőgazdasági) feltétlenül szövetkezeteknek kell felfognunk de a többi szövetkezettől való lényeges eltérésük is nyilvánvaló.

Mind a tényleges szövetkezetpolitikai fejlődés, mind a szövetkezetekre vonatkozó nézetek alakulása — véleményem szerint — úgy értékelhető, hogy erősödik és tisztul a termelőszövetkezetek szövetkezeti jellege, s ezzel egyértelműbbé válnak a többi szövetkezeti formával közös vonásaik is, lényeges eltéréseik is. Ez pedig azt az álláspontot erősíti, hogy a szövetkezeteknek alapvetően két típusát különböztessük meg: a termelőszövetkezeteket és az egyéb szövetkezeteket.

Az elfogadható elméleti álláspontot tehát úgy fogalmazhatjuk meg, hogy lehetséges és szükséges a szövetkezetek egységes és általános érvényű fogalma, amelynek az érvénye kiterjed a polgári és a szocialista szövetkezeti mozgalmak minden szövetkezeti formájára, s ezen belül a szövetkezetek két alaptípusát különböztessük meg: a termelőszövetkezeteket és az egyéb szövetkezeteket (függetlenül attól, hogy elfogadható-e az utóbbiakra az általam ajánlott „kereskedelmi szövetkezetek" elnevezés). Ez a két szövetkezeti típus abban is különbözik egymástól, hogy a termelőszövetkezetek csak a szocialista társadalom feltételei között bontakozhatnak ki, az egyéb szövetkezeti formák pedig mindkét társadalmi rendszerben kiterjedten működhetnek (jellegük azonban annak

* Erdei Ferenc: Mezőgazdaság és szövetkezet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959.

Digitized by Google

megfelelően módosul, hogy milyen gazdasági-társadalmi környezetbe illeszkednek be).

2. *Milyen helyet foglalnak el szocialista népgazdaságunkban a szövetkezetek általában és a főbb típusok külön-külön?* Az e kérdésre adható felelet nemcsak arra világít rá, hogy ténylegesen mekkora területre terjedtek ki nálunk a szövetkezetek, hanem arra is, hogy mely területeken milyen szövetkezeti típusok honosodtak meg a szocializmus gazdasági mechanizmusában.

Az 1961—65. évi időszakról állnak rendelkezésünkre olyan statisztikai adatok, amelyek számszerűen mutatják a szövetkezeti szektor kiterjedését szocialista népgazdaságunkban. Eszerint az összes keresők számának kereken egyharmada (33,7 százaléka) a szövetkezetekben dolgozik, a szövetkezetek a nemzeti jövedelem 22,2 százalékát, tehát kereken egyötödét állítják elő. Ha pedig az összes működő szocialista vállalati szervezetek számát nézzük — méreteiktől függetlenül —, akkor ennek kereken a háromnegyed része (74,3 százaléka) szövetkezet. Ez az utóbbi arányszám azért érdekes, mert azt mutatja, hogy a gazdálkodó, önálló gazdasági döntéseket hozó szervezetek között ilyen nagy a szövetkezetek aránya.

Ha népgazdasági ágak szerint nézzük az arányokat, akkor a következő a kép: az illető ágazat összes keresői közül a szövetkezetekhez tartozik a mezőgazdaságban 74,7 százalék, a kereskedelemben 26,1 százalék, az iparban 9,6 százalék, az építőiparban 11,5 százalék, a különféle szolgáltatási tevékenységben 8,3 százalék. A nemzeti jövedelem előállításában pedig így alakul a szövetkezetek részesedése: mezőgazdaság 63,7 százalék, kereskedelem 41,0 százalék, ipar 6,2 százalék, építőipar 8,6 százalék.

A számok azt mutatják, hogy meglepően nagy a szövetkezetek kiterjedése népgazdaságunkban, s lényegében hasonló a helyzet a többi szocialista országban is. Továbbá azt is mutatják a számok, hogy a szövetkezetek fő területei: a mezőgazdaság, a kereskedelem és az építőipar.

A kérdést azonban úgy is fel kell tenni, hogy melyik népgazdasági ágban hogyan merült fel és ténylegesen hogyan alakult az állami és a szövetkezeti szektor szerepe?

Egyenesen és határozottan a mezőgazdaságban került napirendre ez a kérdés, és a felelet egyértelműen az volt, hogy a fő forma: a szövetkezeti. Ezt az állásfoglalást az alapozta meg, hogy ebben a népgazdasági ágban voltak a legszétforgácsoltabbak a termelőerők, és itt volt a legelmaradottabb a technikai fejlődés. A rokon ágban, az erdőgazdaságban azonban már egyértelműen az állami gazdálkodás vált uralkodóvá. De a mezőgazdaságban sem teljesen egyértelmű a helyzet. Ezt a következő néhány adat mutatja: a Szovjetunióban jelenleg a földterületnek nagyobb része tartozik a szovhozokhoz, mint a kolhozokhoz; a zöldségtermelésben a Szovjetunióban a szovhozé a nagyobb szerep, nálunk viszont ez zömében szövetkezeti terület.

A következő népgazdasági ágazat, amelyen szintén többé-kevésbé határozottan felmerült az állami, vagy szövetkezeti szervezés alternatívája: a kereskedelem. Mégpedig úgy, hogy a külkereskedelem és a termelőeszközök kereskedelme kizárólag az állami szektorba került, a fogyasztói kereskedelem megoszlott az állami és a szövetkezeti szektor között. De itt is vannak érdekes határzónák. A zöldségkereskedelem nálunk felváltva volt állami, majd szövetkezeti, s pl. Bulgáriában ma is állami.

Az iparban kezdettől fogva alárendelt, illetőleg kiegészítő jellegű a szövetkezeti szektor szerepe, de figyelemreméltó, hogy részesedése nem csökkenő tendenciájú.

Ilyen előzmények után mondta ki az MSZMP Központi Bizottsága a szövetkezeti szektor bővítésének szükségességét, pontosabban azt, hogy a szocia-

Digitized by Google

lista állam „számít arra, hogy a szövetkezetek mindinkább eredményesen és hasznosan működnek a mezőgazdasági és ipari termelés, a szolgáltatások, a kereskedelem és az ellátás bővítésében, minőségi fejlesztésében."

Mindezt figyelembe véve, elvileg a következőképpen határozhatjuk meg a szövetkezetek helyét és szerepét a szocialista népgazdaságban: a szövetkezeti szektornak a népgazdaság egyes területein az uralkodó állami szektor mellett általában kiegészítő, de el nem hanyagolható szerepe van, másutt azonban — elsősorban a mezőgazdaságban — ez a fő gazdálkodási forma, a kereskedelem és a szolgáltatások területén pedig a működési területtől függően oszlik meg az állami és a szövetkezeti szektor szerepe.

A termelőszövetkezetek szervezeti jellege

A termelőszövetkezetek szövetkezeti jellegét csak a nagyon szubjektív polgári szemlélet vonja kétségbe. De számunkra is probléma, hogy hova tartoznak a társadalmi, gazdasági szervezetek rendszerében, s mi a jellegük mint társadalmi szervezeteknek. Ez természetesen érthető, hiszen olyan új intézményről van szó, amelynek nincsenek igazi elődjei a polgári szövetkezeti mozgalomban, s még előttünk is csak most bontakozik ki az intézmény természete. De már történelmi távlata van a termelőszövetkezetek keletkezésének és fejlődésének, tehát most már megkísérelhetünk néhány elméleti igényű megállapítást a termelőszövetkezetek szervezeti jellegéről.

A termelőszövetkezetek kettős természetét mindenesetre megállapíthatjuk. Igaz, hasonlóan kettős természetük van az egyéb típusú szövetkezeteknek is, de az a lényegbevágó különbség, hogy ez utóbbiaknál a kétféle jelleg szervezetileg elkülönült: a szövetkezet társaság, személy-egyesülés; ez abban nyilvánul meg, hogy a tagok befizetnek bizonyos anyagi hozzájárulást, a közgyűlésen szavaznak, s ez a szövetkezeti társaság tart fenn kereskedelmi, szolgáltatási és egyéb gazdasági tevékenységet végző vállalatot, mégpedig szükség szerint szerződtetett alkalmazottakkal, akik nagyrészt nem tagjai a szövetkezetnek, de tagjai szakmájuk szakszervezetének. A termelőszövetkezetekben ez nem válik így szét: ugyanazok a tagok szavaznak a közgyűlésen, akik tagsági viszonyuk alapján dolgoznak a termelőszövetkezet közös gazdaságában. Így áll elő az a helyzet, hogy ugyanaz a szövetkezeti szervezet az egyik oldalról társadalmi szervezet, a másik oldalról vállalat.

A termelőszövetkezeteknek ez a két oldala azonban a történeti fejlődés folyamán nem egyformán került előtérbe. Az átszervezés időszakában a társadalmi, szervezeti, tömegszervezeti jelleg került előtérbe, s maga az átszervezés voltaképpen szövetkezeti társaságok létrehozására irányuló társadalmi-politikai mozgalom volt. Ebben az időszakban a termelőszövetkezeti mozgalomban szükségszerűen háttérbe szorultak az üzemszervezési elemek, a termelőszövetkezeteknek mint gazdasági szervezetnek a vállalati problémái.

A termelőszövetkezetek e kettős jellegének a kifejlődése, illetőleg ennek tudatos megfogalmazása mindkét irányban fontos következményekkel jár. Szövetkezeti jellegük elismerése és fejlesztése közelebb hozza őket a többi szövetkezethez, s ezzel a nagy múltú szövetkezeti mozgalom hagyományaihoz; vállalati jellegük elismerése és vállalatszerű gazdálkodásuk fejlesztése pedig a modern nagyvállalatok szférájába helyezi őket, amelyben a racionális gazdálkodás korszerű elveinek kell érvényesülniük.

1. *A termelőszövetkezet mint társadalmi szervezet* kétségtelenül a szövetkezetek kategóriájába tartozik, s erről az oldalról nézve nincs lényegbevágó különbség közte és az egyéb szövetkezetek között. (A lényegbevágó különbség

Digitized by Google

a szövetkezet mint társadalmi szervezet és mint vállalat közötti összefüggésben és a szövetkezeti vállalat jellegében van.)

Lenin mindig szövetkezetről beszélt elvi megfogalmazásaiban, s ezt a termelőszövetkezeti társulási formát is mindig kapcsolatba hozta a polgári szövetkezeti mozgalom hagyományos szövetkezeti formáival. Később azonban, a kolhozszervezés időszakában, minden mástól eltérő jellegű társadalmi szervezetként szerepeltek a kolhozok. Ebben az időszakban olyan sajátos fogalmi rendszer alakult ki a kollektív gazdaságokra vonatkozóan, amelyben nem volt helye olyan alapvető gazdasági kategóriáknak, mint munkaviszony, munkadíj, nyereség. Nagyon módosult formában honosodtak meg a termelőszövetkezetekben a klasszikus szövetkezeti mozgalom olyan alapfogalmai is, mint közgyűlés, igazgatóság, felügyelőbizottság, szövetkezeti elnök, részjegy, belépési díj, osztalék, visszatérítés stb. Nem kevésbé üt el a termelőszövetkezetek fogalmi világa a nem gazdasági jellegű társadalmi szervezetekétől is. Mindegyikből be is került azonban egy-egy elem a termelőszövetkezeti mozgalomba, s ezen kívül sajátos, minden mástól eltérő elemek is kialakultak a termelőszövetkezetekben, mint: vezetőség, munkaegység, jövedelemrészesedés, brigád, munkacsapat, háztáji gazdaság stb.

A későbbi fejlődés során azonban e sajátos, minden mástól elütő „kolhozvonások" fokozatosan mind szűkebb területre szorultak vissza, s ezzel párhuzamosan a szövetkezeti és a vállalati kategóriák honosulnak meg a termelőszövetkezetek körében. Kétségtelen azonban, hogy mint társadalmi szervezetek is különálló típust képviselnek a szövetkezetek között.

A fejlődés során azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a kollektív gazdaság lényege a szövetkezeti társulás, és a hagyományos szövetkezeti mozgalom alapvető szövetkezeti elvei nagyrészt a termelőszövetkezetekre is alkalmazhatók. Így különösen a tagsági viszonyra, a jogokra és a kötelességekre, valamint a szövetkezeti vagyonra és szervekre vonatkozó elvek; hasonlóképpen a szövetkezeti demokrácia és önkormányzat, valamint a felelősségviselés szabályai is. A gyakorlatban mindez már eléggé egyértelműen elfogadottá vált, s új termelőszövetkezeti törvényünkben is ez a felfogás érvényesül. A tudomány művelőire vár az a feladat, hogy a termelőszövetkezetek szövetkezeti jellegét és a más típusú szövetkezetekhez való viszonyát pontosabban tisztázzák.

Az alapvető elvi kérdés, amelynek még hosszú vitában kell kitisztulnia, az, hogy *a termelőszövetkezeti tagsági viszony egymagában meghatározza-e a tagok munkaviszonyát a közös szövetkezeti gazdaságban, vagy a közös munkában való részvétel külön munkaviszony létrehozását kívánja-e.*

Érdekes, hogy a kezdeti időszak szovjet munkajogi tankönyvei még munkaviszonyról beszéltek a kolhozokban is, olyan munkaviszonyról, amely a tagsági viszonyon alapszik, de nem esik ezzel teljesen egybe. Később azonban ez a felfogás kiszorult az elméletből is, a gyakorlatból is, és kötelező érvényűvé vált az a tétel, hogy a termelőszövetkezetekben nem lehet beszélni külön munkaviszonyról, hanem egységesen a tagsági viszonyt kell alapul venni a tagok szövetkezeti társadalmi szervezete szempontjából is, a közös szövetkezeti gazdaságban végzett munkájuk szempontjából is.

Az utóbbi években azonban a gyakorlat erőteljesen fenyegeti ezt a tételt, ennek hatására a tudományban is vitatottá vált e tétel tarthatósága. Nálunk *Nagy László* jutott figyelemreméltó következtetésekre mind a szocialista szövetkezeti elvekről szóló nagyobb,* mind a termelőszövetkezeti tagokkal kötött munkamegállapodásokról szóló kisebb** könyvében. Ő lényegében azt az állás-

* Dr. Nagy László: Szövetkezeti elvek szövetkezeti mozgalmunkban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.

** Dr. Nagy László: A termelőszövetkezeti tagokkal kötött munkamegállapodásokról. Kossuth Könyvkiadó, 1966.

Digitized by Google

pontot foglalja el, hogy a tagsági viszony mellett elkerülhetetlenül el kell ismerni *a munkaviszony létjogosultságát is a termelőszövetkezetekben*, és a gyakorlatban elterjedt munkamegállapodások a közös gazdaság vezetése és a tagok között e munkaviszony kifejezői és szabályozói. Vitathatatlanul megalapozott ez az álláspont, ha egyelőre sokan vitatják is. És azt is hozzátehetjük, hogy az alkalmazottak növekvő száma a termelőszövetkezetekben, különösen pedig az a tény, hogy termelőszövetkezeti tagok gyakran fölcserélik a tagsági viszony alapján végzett munkájukat az alkalmazotti munkaviszonyban végzett munkájukkal, szintén arra utal, hogy a tagsági viszony mellett a vállalati munkaviszonyt is elkerülhetetlenül el kell ismerni a termelőszövetkezetekben.

A termelőszövetkezet mint társadalmi szervezet és a tagsági viszony tekintetében tehát többé-kevésbé egyértelműen meg lehet fogalmazni a következő elméleti tételt: a termelőszövetkezet mint társadalmi szervezet nem a társadalmi tömegszervezetek közé sorolható, hanem ebben a jellegében is szövetkezet, s e tekintetben az egyéb típusú szövetkezetekhez hasonló szövetkezeti társaságnak, személyi társulásnak tekintendő; a szövetkezeti tagsági viszony a termelőszövetkezetekben nem elegendő azonban a közös szövetkezeti gazdaságban végzett munka szabályozásához; ehhez a tagok munkaviszonyának az elismerése is szükséges.

2. *A termelőszövetkezetek vállalati jellege* hasonlóképpen fokozatosan tisztult ki a fejlődés során. Igaz, a Szovjetunióban a szovjetek VI. kongresszusán, 1931-ben, még a következő volt a kolhozok meghatározása: „Saját termelési eszközeiket önkéntesen szocializált parasztok által alapított és saját maguk által vezetett vállalatok". Később azonban vállalati jellegük elhomályosult, s évtizedekbe telt, amikorra ez az oldaluk is ismét előtérbe került.

Mindenesetre a vállalatok, közelebbről a szocialista vállalatok között is különleges helyet foglalnak el a termelőszövetkezetek. A termelőszövetkezeti gazdaság legfőbb jellemvonása termelőeszközeinek szövetkezeti tulajdona, vagyis a termelőszövetkezeti gazdaság nem állami és nem is magánvállalat, hanem szövetkezeti vállalat. Mint szövetkezeti vállalatnak pedig egészen különleges sajátosságai vannak, amelyek a tulajdonviszonyok következményei, de amelyeket döntően befolyásoltak az egész mezőgazdaság történeti fejlődése, termelési és technikai színvonala, a rendelkezésre álló anyagi eszközök korlátai, illetőleg ennek a következményei is.

A szövetkezeti tulajdon sajátossága a termelőszövetkezetekben az, hogy a tagok egyben tulajdonosai és dolgozói is gazdaságuknak. Ennek következményeit a gazdasági mechanizmus reformjának irányelvei így fogalmazza meg:

— *tulajdonosi mivoltuk* következménye, hogy saját *maguk döntenek* a termelés és gazdálkodás kérdéseiről, határoznak a jövedelemelosztás módjairól és maguk választják meg vezetőiket;

— a termelőszövetkezeti tagok *dolgozói mivoltából* következik, hogy a szövetkezetben *rendszeres munkalehetőséget* kell biztosítani számukra, s munkájukért a társadalom többi dolgozóihoz hasonlóan *rendszeres jövedelem és szociális ellátás* illeti meg őket.

A tagok és a szövetkezeti közös gazdaság ilyen bonyolult viszonyában a gyakorlat sorra kialakítja a helyes üzemszervezési és munkaszervezési megoldásokat. Egy elvi jelentőségű kérdés azonban nyitva marad, s ez mind élesebben jelentkezik, mégpedig az, hogy *szakszervezet híján hogyan szervezhető meg a termelőszövetkezeti tagok, mint dolgozók érdekvédelme és az ezzel összefüggő munkaügyi feladatok elvégzése.* „Termelőszövetkezeti tagok szakszervezete" nyilvánvalóan elvileg lehetetlen, hiszen ők tulajdonosok is, és képviselőik ott vannak a termelőszövetkezet vezető testületeiben. De mégis dol-

Digitized by Google

gozók, akik „munkavállalói" helyzetbe kerülnek a „munkaadói" helyzetű üzemvezetéssel szemben.

A megoldás megtalálásának két támpontja van: az egyik, hogy a termelőszövetkezeti tagok nem alakíthatnak szakszervezetet, a másik, hogy a ténylegesen felmerülő dolgozói-munkavállalói ügyekben viszont szükségük van valamilyen szervre. A termelőszövetkezet kettős természetéből következik, hogy ezt *a termelőszövetkezet szervezetén belül kell megtalálniuk.* A közgyűlésnek kétségtelenül van ilyen szerepe is, de a közgyűlés mégsem alkalmas arra, hogy a tagok „szakszervezete" is legyen. A vezetőség — amelyeket sok helyen igazgatóságnak is neveznek — szintén nem töltheti be ezt a szerepet, hiszen elsősorban a vállalatvezetés testülete, s amikor munkamegállapodásokat köt, akkor a „munkavállaló" taggal szemben éppen a „munkaadói" oldalon helyezkedik el. Az ellenőrző bizottság betölthet bizonyos szerepet e tekintetben, de éppen azért, mert nem operatív szerv, egészében nem láthatja el a tagok dolgozói képviseletét.

Nincs tehát más megoldás, mint hogy a termelőszövetkezet szervezeti keretei között létesüljön egy olyan speciális szerv, amelyet a tagok mint dolgozók választanak, s amely mint dolgozói érdekképviseleti, illetőleg munkaügyi szerv, partnere a vállalatvezetésnek, a vezetőségnek. Valamiféle munkaügyi bizottság lehet ez, amelyet a szövetkezeti vezetőségnek éppúgy meg kell hallgatnia, mint az állami vállalatok igazgatójának a szakszervezeti bizottságot, meghatározott esetekben pedig az egyetértésig kell eljutniuk. Természetesen nem lehet azt mondani, hogy ilyen bizottság híján jelenleg nincs érdekegyeztetés. Van, de minthogy nincs kétoldalúan megszervezve, ugyanazokon a szövetkezeti testületeken belül zajlanak le az érdekütközések is és a megegyezések is, s ez azzal a következménnyel jár, hogy a kétoldalú mérlegelés könnyebben csorbát szenvedhet.

Az elméleti probléma mindezzel kapcsolatban az: miként egyeztethető össze a termelőszövetkezeti tagok tulajdonosi és dolgozói mivolta úgy, hogy az az önálló szövetkezeti vállalatvezetés és tagsági-dolgozói érdekeltség szervezett egyeztetését, illetőleg összhangját biztosítsa.

A szövetkezeti demokrácia

A szövetkezeti mozgalomban kialakultak olyan szervezési elvek, amelyek a polgári és a szocialista szövetkezetekben egyaránt elismertek: a szövetkezeteknek mint kollektív vállalatoknak és egyben mint társadalmi szervezeteknek az *önállósága,* a szövetkezeti *önkormányzat* (önigazgatás), továbbá — mind az egyes szövetkezetekben, mind a magasabb szintű szövetkezeti kötelékekben — a *kollektív* (testületi) *vezetés* elve. Mindezek együtt jelentik a *szövetkezeti* demokráciát, s a kollektív szövetkezeti tulajdon a közös alapjuk. Ezért a szövetkezetek a kapitalizmusban az általános tőkés viszonyoktól eltérő szervezetek, a szocializmusban pedig ilyen vonásaiknál fogva következetesen beilleszthetők a szocializmus rendszerébe.

Történetileg azonban mégsem volt ilyen egyszerű a szövetkezetek beilleszkedése a szocialista tervgazdaság rendszerébe, s ezzel együtt az elvben elismert demokratikus szövetkezeti elvek tényleges érvényesülése sem, annak ellenére, hogy e tekintetben sohasem voltak vitatottak Lenin ilyen értelmű elvi tételei és gyakorlati állásfoglalásai. A magyarázat ma már nyilvánvaló: a tervgazdaság teljesen központosított és tervutasításon alapuló rendszerébe a szövetkezeteknek és szövetségeknek is be kellett illeszkedniük, a mezőgazdasági termelő-

Digitized by Google

szövetkezetek esetében pedig különleges politikai és gazdasági körülményeik gátolták szövetkezeti önkormányzatuk elvi elismerését is.

A gazdaságirányítás rendszerének reformja és ennek keretében a vállalati önállóság elvének a realizálása teremtett olyan feltételeket, amelyek a szövetkezeti demokrácia elveinek az érvényesítését is ténylegesen lehetővé teszik. De éppen a realizálás útján merül fel a szövetkezeti demokrácia fejlesztésének két elvi kérdése: az egyik a demokratikus centralizmus, a másik a kollektív vezetés elvének a szocialista szövetkezeti mozgalomban való helyes felfogása.

1. *A demokratikus centralizmus* a szocializmus általános társadalmi-politikai szervezési elve, amely a munkásmozgalom gyakorlatában fejlődött ki, és amelynek eredeti érvényesülési tere a lenini típusú kommunista párt; alkalmazása, illetőleg érvénye azonban kiterjed a szocialista államra és a társadalmi szervezetek hálózatára is. Ennyiben általános szervezési elv.

A gazdasági életnek azonban más szervezési elvei vannak. A gazdasági mechanizmusban kétféle szervező erő érvényesül: egyfelől a gazdasági törvények, amelyeknek hatása a piaci forgalomban érvényesül, másfelől az állami jogszabályok, amelyek minden gazdálkodó szervre kötelező előírások, s amelyek közgazdasági szabályozókkal és normatív előírásokkal befolyásolják a gazdasági törvények érvényesülését. Nyilvánvaló, hogy ebben a gazdasági szférában nincs érvényesülési tere a demokratikus centralizmusnak; itt általános érvényű gazdasági és állami törvények uralkodnak.

A gazdasági életnek azonban szervezete is van: az állami jogszabályok keretei között alakulnak és működnek a gazdálkodó egységek, amelyek a mi szocialista társadalmi rendszerünkben háromfélék: állami vállalatok, szövetkezeti vállalatok és egyéni kisárutermelők. És ezek a gazdálkodó egységek tovább szerveződhetnek: egyesüléseket, társulásokat, szövetkezeteket kooperációkat hozhatnak létre. Vajon *e gazdasági szervezetek szerveződésében nem érvényesül-e a demokratikus centralizmus?* Az állami szektorban nem, és a kisárutermelés szektorában sem. Csupán a szövetkezeti szektor az, amelyben a szövetkezetek és magasabb kötelékeik között gazdálkodásuk vonatkozásában is felmerülhet a demokratikus centralizmus elvének érvényesülése. A gazdasági döntéseket azonban minden szinten a felelős vezető szerv hozza meg, a magasabb szint gazdasági döntése tehát nem lehet kötelező erejű az alsóbb szint számára. Az új mechanizmus feltételei között még inkább arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a gazdálkodás tekintetében a szövetkezetek és központjaik között sem érvényes a demokratikus centralizmus elve.

A szövetkezetek azonban nemcsak vállalatok, hanem mozgalmi, társadalmi szervezetek is, e vonatkozásban tehát rájuk is vonatkoznak az ilyen tevékenység általános szervezési elvei, így a demokratikus centralizmus elvei is. Ezt nyilvánvalóan el kell fogadni, de mégsem úgy, ahogy a politikai tömegszervezetekre. A szövetkezetek ugyanis gazdasági célú szervezetek, s így társadalmi-mozgalmi tevékenységük is döntően e célok köré csoportosul. Ennek megfelelően szűkebb a körük azoknak a szövetkezetpolitikai-mozgalmi ügyeknek, amelyekben a tagszövetkezetekre kötelező állásfoglalásokat tehetnek a szövetségek.

A demokratikus centralizmus kérdésében tehát azt az elvi álláspontot lehet elfogadni, hogy ez jellegzetesen társadalmi-politikai szervezési elv, s mint ilyen a szocializmus eszmei rendszeréhez tartozó általános elv, a gazdasági élet azonban más szervezési elvek hatálya alá tartozik; ilyen értelemben a szövetkezetek és központjaik vonatkozásában is csak társadalmi-mozgalmi tevékenységükre tekinthető érvényesnek a demokratikus centralizmus elve.

2. *A kollektív vezetés* a szövetkezeti demokrácia alapvető eleme, s ebben a formában szintén olyan szervezési elv, amelynek a forrása és legtisztább

Digitized by Google

érvényesülési helye a marxista munkáspárt. A polgári szövetkezeti mozgalomban a demokratikus igazgatást a hét Rochdale-i elv egyikének tekintik, és ez magában foglalja a testületi vezetés elemeit is. Elvi kérdésnek tekinthető, hogy a szocialista szövetkezeti mozgalomban megelégedhetünk-e a demokratikus szövetkezeti igazgatás általános követelményével, vagy a kollektív vezetés elveit kell alkalmaznunk a szövetkezetekre is.

A termelőszövetkezeti törvény úgy határozza meg az elnök vezetői felelősségét, hogy „a termelőszövetkezet gazdálkodását és ügyvitelét a jogszabályoknak és az alapszabálynak, valamint a közgyűlés és a vezetőség határozatainak megfelelően, személyes felelősséggel irányítja". Ugyanakkor a vezetőség „teljes felelősséggel, önállóan szervezi és irányítja a termelőszövetkezet működését és gazdálkodását". A közgyűlés pedig a „legfőbb testületi szerv". E meghatározásokból egyértelműen az derül ki, hogy a termelőszövetkezeteket vezetőtestületek vezetik, s az elnök személyi felelőssége e testületekben kötött. Az operatív üzemvezetésben azonban már egyszemélyi felelősséggel működnek a szakvezetők. Lényegében hasonlóan érvényesül a testületi vezetés a kisipari termelőszövetkezetekben is.

A fogyasztási, illetőleg értékesítő szövetkezetekben is hasonlók a vezetőtestületek, eltérés viszont az, hogy az ilyen szövetkezetek általános és teljes felelősségű ügyvezetőt alkalmaznak, aki rendszerint egyben az igazgatóság elnöke.

Mindezt figyelembe véve a feltett elvi kérdésre úgy felelhetünk, hogy a felelős vezetőtestületek léte és működése elengedhetetlen feltétele a szövetkezetek demokratikus igazgatásának; feltétele ennek az olyan választott elnök is, aki irányítja a vezetőtestületek tevékenységét; nem általánosítható viszont az egyszemélyi felelősségű igazgató, ügyvezető vagy szakvezető alkalmazásának követelménye, bár ilyen vezető funkció elvileg a termelőszövetkezetek igazgatásából sem zárható ki.

•

Megközelítő teljességgel felvetettem azokat a szövetkezeti elvi kérdéseket, amelyek elméleti tisztázást kívánnak szocialista vívmányaink között. A kérdések megfogalmazásához és az ezekkel kapcsolatban kifejtett elméleti álláspontokhoz azonban három megszorító megjegyzést kell hozzáfűznöm.

Először: azt, hogy a felállított szövetkezeti problematika nem tartalmazza azokat a nem szorosan vett szövetkezetpolitikai és ideológiai kérdéseket, amelyek a szövetkezeti kategóriák osztálytartalmára, általános ideológiai összefüggéseire vonatkoznak. Ezzel van összefüggésben, hogy ideológiai polémiákba sem bocsátkoztam. Elkerülésüknek azonban semmi más oka nincs, mint az a törekvés, hogy áttekinthető összeállításban és minél félreérthetetlenebb fogalmazásban állítsam fel a legsajátosabb szövetkezeti elméleti problémákat.

Másodszor: nem szerepelnek a fölvetett kérdések között a szövetkezetek magasabb szintű kötelékeinek, a szövetségeknek és a központoknak a problémái. Ennek az a gyakorlati megfontolás az oka, hogy ezekről most külön vita folyik, s ennek eredményeként lehet majd ezeket megalapozottabban felvetni.

Végül azt kívánom különösen hangsúlyozni, hogy a felvetett elvi kérdésekben megfogalmazott állásfoglalások egyéni kísérletnek tekintendők, bár messzemenően törekedtem a szubjektív egyoldalúság elkerülésére. Ez azt is jelenti, hogy elsősorban magam tartom mindegyiküket vitatandónak, egy részüket pedig elvitathatónak is. De azt is hozzá kell tennem, hogy az egyéni állásfoglalások annyiban mindenesetre megalapozottak, hogy kereken négy évtizednyi szövetkezeti tanulmányozás és tapasztalat, s nagyon sok vita eredménye összegeződik bennük.

Digitized by Google

DR. SZAMEL LAJOS:

A közélet tisztaságáért

Szocialista demokrácia és közéleti tisztaság — ezek nem az erőszakolt aktualizálás jegyében egymás mellé írott kifejezések, hanem egymással kölcsönhatásban álló fogalmak. A szocialista demokrácia intézményeinek fejlődése a közéleti tisztaság követelményével ellentétes magatartások jelentékeny hányadát szinte kizárja vagy legalábbis erősen korlátozza. A közéleti tisztaság pedig növeli a bizalmat az állami és társadalmi szervek iránt, gyarapítja a közéleti szereplés iránti kedvet. Az ellenkező oldalról nézve viszonyuk lényegileg így fest: a szocialista demokrácia korlátozottsága tágabb teret hagy az olyan cselekményeknek, amelyek sértik a közéleti tisztaságot, s akik közéleti szerepükkel visszaélnek, azok ellenzik a szocialista demokrácia elmélyítését, mert ez egyik életelemüktől fosztja meg őket. A két fogalom kapcsolatának ez a bemutatása csak nyers vázlat, ezért tévesen is magyarázható. Félreértések elkerülésére kiemeljük: a szocialista demokrácia színvonala nem egyedüli meghatározója a közéleti tisztaságnak, s ugyanígy a tiszta közélet is csak egyike azoknak az összetevőknek, amelyeknek eredője a szocialista demokrácia. Mindenesetre azonban nem kis mértékben összefüggnek egymással.

A gazdaságirányítás új rendszere — politikai szempontból tekintve — a szocialista demokrácia további kibontakoztatását is célozza, s a közéleti tisztasághoz való kapcsolódása nyilvánvaló. Formális—logikai alapon könnyen abba a hibába eshetünk, hogy dogmaként kimondjuk: az új gazdaságirányítási rendszer a döntési jogkörök decentralizálásával és a társadalmi ellenőrzés bővebb lehetőségeinek megteremtésével gyarapítani fogja a szocialista demokráciát, s eldugaszolja a tiszta közéletet szennyező csatornáknak legalábbis egy jókora részét. Az új gazdaságirányítási rendszer intézményeitől ez tényleg elvárható. Számolni kell azonban azokkal a problémákkal is, amelyek egy új szisztéma bevezetésével menthetetlenül együttjárnak. Elsősorban azzal, hogy az új rendszer viszonylag jó működéséhez átmeneti időre van szükség, s ennek folyamán az új helyzet itt-ott az eddiginél több módot nyújthat visszaélésekre. Egyes újkeletű gondok szinte elkerülhetetlenül jelentkeznek. A döntési jogosítványok decentralizálása például az olyan szerveknél, amelyeknek társadalmi és hierarchikus ellenőrzése nem kellő hatásfokú, a közéleti tisztaság követelményébe ütköző cselekvések előtt korábban bezárt ajtókat nyithat meg. Az össztársadalmi, csoport- és egyéni érdekek ütközése is letéríthet a közéleti tisztaság útjáról olyan embereket, akik a nagyobb centralizáció idején eleve nem jöhettek ilyen kísértésbe. Az ilyen problémákkal is számolva lépett fel az új gazdasági mechanizmus küszöbén a párt kongresszusa minden előzőnél nyomatékosabban a közéleti tisztaságot zavaró jelenségek, s különösen a korrupció és a protekció ellen.

A közéleti tisztaság egyike azoknak a fogalmaknak, amelyeket legjobban talán negatívan lehet meghatározni: azzal, hogy rávilágítunk azokra a jelen-

Digitized by Google

ségekre, amelyeknek bizonyos mérvű gyakorisága esetén már nem beszélhetünk az adott társadalomban tiszta közéletről. Eddig ugyanis nem volt és a belátható jövőt nézve is utópisztikusnak tűnik az olyan társadalom, amelyben abszolút lenne a közélet tisztasága. A mennyiségnek tehát itt döntő szerepe van. Ha a közéletben részvevőknek csak egy kis hányada viselkedik kifogásolhatóan, akkor méltán minősítjük tisztának a közéletet.

A közéleti tisztaság fogalmának körülhatárolásához mindenekelőtt a közéleti szereplők körét kell megvonnunk. Kétségtelenül ide tartoznak mindazok, akik akár társadalmi, akár állami szervekben politikai tevékenységeket fejtenek ki, ideértve azokat az állami alkalmazottakat is, akik közhatalmi jogosítványok közvetlen letéteményesei, s azokat, akiknek e közhatalmi jogosítványok gyakorlásához közvetve kapcsolódó feladataik vannak. E tekintetben közömbös az, hogy valaki a közmegbízatást hivatásszerűen, vagy társadalmi munkában végzi-e, és az is, hogy a köztisztséghez kinevezés, vagy választás útján jut-e.

A szocialista gazdasági viszonyok merőben új helyzetet teremtettek azzal, hogy a társadalmi tulajdonban levő vállalatok, intézetek vezetőinek magatartását is értékelni kell és lehet a közéleti tisztaság szempontjából, holott ők az említett értelemben véve nem közéleti szereplők. Ha azonban számításba vesszük, hogy a vállalati, intézeti vezetők, közfeladatokat látnak el, megbízatásukat a társadalomtól vagy bizonyos társadalmi csoportoktól kapják, és gazdálkodnak a társadalom vagy egyes társadalmi csoportok anyagi eszközeivel, akkor nyilvánvalóan nem vehetjük őket egy kalap alá a magántulajdonban levő hasonló szervek menedzsereivel. Tekintettel kell lennünk arra is, hogy ezeknek a vezetőknek tág terük van arra, hogy a közérdeket sértő magatartást tanúsítsanak; társadalmi tulajdonban levő jelentős anyagi eszközökkel gazdálkodnak, állások betöltése felől döntenek, az intézeti szolgáltatások igénybevehetőségéről határoznak stb.

*

Az emberiség történetében szakadatlan a konfliktus a tiszta közélet igénye és a valóság között. Egyes államok olykor speciálisan erre rendelt intézmények és tisztviselők egész sora révén próbálták — több-kevesebb sikerrel — ezt az ellentmondást megoldani. Az ókori görögöknél például minden tisztviselőnek rendszeresen számot kellett adnia hivatali működéséről, s ezen belül különösen az általa kezelt és kiadott közpénzekről. Ezt a számadást kisorsolt emberekből álló testület vizsgálta felül, ennek jelentése alapján a tanács döntött arról, hogy a számadást elfogadja-e. Ha alapos volt annak a gyanúja, hogy a tisztviselő sikkasztásban vagy ajándék elfogadásában bűnös, ügyét bíróság elé utalták. Sikkasztás esetén a kárnak, megvesztegetés esetén a kapott összegnek a tízszeresét rótták ki büntetésül.[1] Úgy látszik azonban, hogy ezzel nem sikerült a közéleti tisztaságot megóvni, mert Platón a törvényekről szóló munkájában azt tartja kívánatosnak, hogy halállal büntessék azt, aki kötelessége teljesítéséért ajándékot kap. Találunk viszont olyan korokat és országokat, ahol a megvesztegetés bevett szokássá vált. Montesquieu ebből a tényből kiindulva a megvesztegetés alapján különböztette meg egymástól az önkényuralmat és a köztársaságot. Az előbbire azt tartotta jellemzőnek, hogy senki sem közeledhet egy magasabb rangúhoz, még a királyhoz sem, ajándékok nélkül. „A köztársaságban viszont — írja — gyűlölik az ajándékot, mert az erénynek nincs rá szüksége."[2]

Ne boncolgassuk most ennek a szembeállításnak a helyességét, s főleg azt

[1] V. ö. Antalffy György: Állam és alkotmány az athéni demokráciában. Budapest, 1962. 167—168. old.
[2] Montesquieu: Európa egységéről. Budapest, 1943. 23—24. old.

Digitized by Google

ne, hogy a köztársaságok mennyiben igazolták Montesquieu-nek a tiszta közélettel kapcsolatos hipotézisét. Érjük be ezúttal annak a megállapításával, hogy a francia forradalom eszméi között igen nagy szerepük volt azoknak, amelyek a feudális rothadtságból való kiemelkedés egyik zálogát a közéleti tisztaság megteremtésében is látták. Marat, a „nép barátja", a feudális királyi abszolutizmusnak talán a legkérlelhetetlenebb ellensége, egyebek között azért is követelt hatékony rendszabályokat a polgári szabadság érdekében, hogy ne lehessen közpénzeket elherdálni, s hogy a polgárok ne legyenek kiszolgáltatva az udvaroncok rablásainak, a miniszterek fosztogatásának, a hivatalnokok szélhámosságainak.[3] Ám a francia forradalom kora sem volt e tekintetben, nem is lehetett torzulásoktól mentes. Robespierre kénytelen volt Danton szemére vetni megvesztegethetőségét, hangsúlyozva: „Forradalomban a legsúlyosabb bűn a pénz szeretete, mert kétségessé teszi azt az érzést, amellyel a tömegekre hathatunk: a meggyőződést." Maga Robespierre munkája legmeghatóbb jutalmának azt tekintette, hogy a nép a „megvesztegethetetlen" melléknevet illesztette neve mellé.[4]

A szocialista fejlődés kezdeti időszakában a tiszta közélet megteremtése az egyik legnehezebb feladat, mert még bőven élnek a polgári társadalom szokásai, és a volt uralkodó osztály ellenállásának formái közé tartozik a szembehelyezkedés a közéleti tisztaságért kifejtett erőfeszítésekkel.

Az olyan illúziókat, hogy a szocialista gazdasági és politikai rendszer mintegy automatikusan közömbösíti a közéleti atmoszférát szennyező kórokozókat, a tapasztalat nem igazolta. Minden szocialista társadalom következetes harcot vívott és vív azok ellen, akik közmegbízatásukat jogtalan egyéni vagy csoportérdekek szolgálatára használják fel. A küzdelmek kétségtelen eredménye hazánkban az (s ennek eléréséhez a szocialista tulajdonviszonyok teremtették meg a feltételeket), hogy lényegileg megszűntek a hatalmas méretű korrupciós cselekmények. A visszaéléseknek jóval nagyobb százalékát fedjük fel, mint a felszabadulás előtti Magyarországon, amelynek állami szervei, hatóságai gyakran valósággal összefogtak a súlyos panamák elleplezésére. Legfőbb eredményünk e tekintetben kétségtelenül az, hogy a közéleti szereplők túlnyomó többségének magatartása ma összhangban van a közéleti tisztaság elvével. De a társadalmi tulajdon uralkodóvá válása a visszaéléseknek is újabb formáit termelte ki, s ezeknek a vadhajtásoknak a kiirtása, elszaporodásuk meggátlása nem kis gondot okoz.

*

A modern államban a közéleti tisztasággal összeegyeztethetetlen magatartások közül a társadalmi veszélyességük szempontjából súlyosabbakat a büntető törvénykönyvek tiltják. Emellett azonban olyan magatartások sem hagyhatók figyelmen kívül, amelyek a büntető törvénykönyvben nem szerepelnek ugyan, de amelyeket a társadalom joggal ítél el. A magyar büntető törvénykönyv igen messzire megy a tiszta közélet védelmében, mégsem terjed ki és nem is terjedhet ki mindenre, ami ebben a vonatkozásban szóba jöhet. Nem nyilvánít nevezetesen büntettnek egyes olyan kisebb visszaéléseket, amelyek fegyelmi, kártérítési vagy más úton szankcionálhatók, s melyeket csekélyebb súlyuk miatt nem lenne helyes büntetőjogilag megítélni[5] (pl. szolgálati gépkocsik jogtalan használata, megvesztegetéssel nem párosuló protekció, túlzott reprezentálás stb.). Jogunk tehát nem érzéketlen a közéleti tisztaság elvébe ütköző, bár társadalmilag kevésbé veszélyes magatartások iránt sem, de nem

3 Marat: Válogatott írásai. Bpest, 1950. 29. old.
4 Robespierre: Emlékiratai. Bpest, 1944. 129—131. old.
5 V. ö. A Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyve. Budapest, 1962. 255—257. old.

Digitized by Google

a büntetőjog, hanem az államjog, a munkajog és a polgári jog eszközeivel (az összeférhetetlenség kimondásával, fegyelmi büntetéssel, kártérítésre kötelezéssel) lép fel ellenük.[6]

A jogi szabályok és alkalmazásuk a közéleti tisztaság védelmezésében több szempontból is jelentősek. Egyfelől azért, mert félreérthetetlenül megfogalmazzák, hogy melyek azok a közéleti tisztaság követelményébe ütköző magatartások, amelyek jogi konzekvenciákat is maguk után vonnak, másfelől azért, mert a jogi szankció kilátásba helyezése már önmagában is gyakran visszatartó erő, a jogszabálynak tehát preventív hatása van.

A jog szerepének hangsúlyozása mellett hiba lenne azonban a közéleti tisztaság témakörét egészében vagy túlnyomó részben jogi problémaként felfogni. A jog a közéleti tisztaság védelmezésének nem mindenható és nem is egyetlen eszköze. Tévednek tehát azok, akik azt hiszik, hogy a közéleti tisztaság feltétlenül garantálható azzal, ha kegyetlen büntetést helyezünk kilátásba és szabunk ki azokra, akik vétettek ellene. Ebből folyik az is, hogy a közéleti tisztaság megóvása nemcsak és nem elsősorban a bűnüldöző szervek, a rendőrség, az ügyészség, a büntetőbíróság dolga, hanem jóval szélesebb társadalmi ügy, amely minden állami és társadalmi szervre és az állampolgárokra is hárít feladatokat.

Másrészt viszont sok tekintetben nem használjuk ki eléggé a jogban rejlő lehetőségeket. Ez részben a jogalkotás, részben a jogalkalmazás számlájára írható. Különösen két jelenségre érdemes itt a figyelmet felhívni.

A közéleti tisztaságot sértő magatartások indítéka az előnyszerzés, méghozzá az esetek többségében a jogtalan vagyoni előny szerzése. Ebből természetesen következne, hogy az ilyen bűnök elkövetőjét megfosztják a jogtalanul szerzett javaktól. Sőt az sem elképzelhetetlen, hogy a szankcióképpen megállapított anyagi hátrány akár többszöröse is legyen a szerzett anyagi előnynek. A büntető törvénykönyv helyesen mondja ki a korrupciós cselekményekkel kapcsolatban, hogy el kell kobozni azt a dolgot, amely az ilyen ügyekben a vagyoni előny tárgya volt, illetve — ha ez nem lehetséges — az elkövetőt az előny értékének megfelelő összeg megfizetésére kell kötelezni.[7] A bíróságok ezt a rendelkezést megfelelően alkalmazzák is. Érvényesítésére azonban számos esetben nincs lehetőségük, mert a bűncselekményt elkövetők idejében eltüntetik a bűnösen szerzett pénzt vagy vagyontárgyakat, rendszerint rokonaikra való átiratással. Tudunk olyan sikkasztásról, amely a társadalmi tulajdonban milliós kárt okozott, de elkobzás révén csak pár ezer forint került meg ebből; olyan esettel is találkoztunk, amikor a bűncselekmény elkövetője szinte órákkal a letartóztatása előtt „adta el" személygépkocsiját testvérének, s így az okozott kár nem volt behajtható rajta. A közvélemény az ilyen jelenségeket súlyosan elítéli, s joggal hibáztatja, hogy „a személyi tulajdon sérthetetlenségének" elve mögé bújva s a törvényeket kijátszva élvezhetik egyesek a bűnös úton szerzett vagyont. E cikk célján túlmenne hogy javaslatokat tegyen az ilyen anomáliák megakadályozására, de jelzésükig el kellett mennie.

Jogszabályaink a büntetőeljárás körén kívül is kötelezővé, illetve lehetővé teszik a visszaéléssel szerzett vagyoni előny elvonását. A végrehajtás során azonban gyakran tapasztalható liberalizmus, s ez annál inkább helytelen, mert a vagyoni visszaéléseket főleg anyagias emberek követik el, akikkel szemben

[6] Az 1949. évi XX. törvény 11. §-a és az 1954. évi X. törvény 29. §-a szerint a képviselői, illetve a tanácstagi megbízatással összeférhetetlen minden olyan politikai, gazdasági vagy egyéb tevékenység, amely ellentétben áll a dolgozók érdekeivel. A közéleti tisztaságot sértő magatartások kétségtelenül ide tartoznak, s elvileg, de általában gyakorlatilag is (ha fény derül rájuk) a megbízatás elvesztését vonják maguk után.

[7] 1961. évi V. törvény, 154. §.

Digitized by Google

ezért mind a büntetésnek, mind a megelőzésnek a leghatásosabb eszköze: az anyagi kihatású szankció.

Jogunknak még egy fogyatékosságát kívánjuk érzékeltetni. Azt a tisztségviselőt, aki olyan súlyos cselekményt követ el, hogy emiatt szabadságvesztésre ítélik, a bíróság a közügyektől eltilthatja, azaz az ilyen ember mindaddig, amíg az eltiltás hatálya alatt áll, nem viselhet közfunkciót. Ez rendjén is van. Ha azonban valakinek a közéleti tisztaságot sértő magatartása nem éri el a bűncselekmény szintjét, akkor jogilag továbbra is szabad előtte a pálya, bár ténylegesen a társadalom erkölcsi törvényei és szokásai azt sok esetben elzárják előle. Jogilag azonban helytelen, hogy például a korábban összeférhetetlenség miatt megbízatásától megfosztott tanácstag akár a legközelebbi pótválasztáson is újból megválasztható, vagy hogy az ismételt protekcionizmus miatt fegyelmileg elbocsátott köztisztviselő másutt elvileg azonnal is újból közhivatalnok lehet stb.

Ez a néhány probléma figyelmeztet arra, hogy indokolt lenne jogszabályainkat és a jogalkalmazási gyakorlatot a közéleti tisztaság nézőszögéből végigvizsgálni s hatékonyabbá tenni.

*

A közéleti tisztaságot sokan a korrupció hiányával vagy viszonylag ritka előfordulásával azonosítják. Tágabb értelemben a korrupció valóban a közélet romlottságát jelzi, szűkebb értelemben megvesztegetést értünk rajta. A továbbiakban az utóbbi értelemben tárgyaljuk ezt a jelenséget, mellőzve azokat az igazságszolgáltatáshoz szükséges finom disztinkciókat, amelyeket jogunk a különféle korrupciós cselekmények között tesz.

A korrupció társadalmilag rendkívül veszélyes jelenség. Veszélyességét növeli az a körülmény, hogy nehezen fedhető fel, mert többnyire mind a megvesztegetettnek, mind a megvesztegetőnek érdeke, hogy törvénybe ütköző kapcsolatuk rejtve maradjon. A korrupció politikai hatása mindezen túl azért is nagyon káros, mert a társadalom széles köreiben kelthet olyan véleményt, hogy anyagilag gyorsan érvényesülni korrupció révén lehet.

A korrupciót előidéző okok közül valóban ez az egyik leglényegesebb momentum. A szocialista tulajdonviszonyok — mint már említettük — lényegileg kizárják ugyan a kapitalizmusra jellemző óriási összegű vesztegetéseket (például az állami megrendelések megszerzéséért való horribilis juttatásokat azok számára, akik a megrendelések felől döntenek), de önmagukban nem teszik lehetetlenné azt, hogy korrupciós cselekménnyel a megvesztegető és a megvesztegetett egyaránt olyan anyagi előnyhöz jusson a közérdek és többnyire a társadalmi tulajdon rovására, amelyet egyébként csak hónapok, évek munkájával tudna elérni. (Aligha írható például a véletlen számlájára, hogy a magánkisipari engedélyek körül, vagy az állami vállalatok olyan megrendelései körül, amelyeket magánkisiparosoknak adnak, viszonylag sok korrupciós cselekménnyel találkozunk). Sajátos ellentmondásra bukkanunk itt. Az anyagi siker túlértékelése, a villa- és autótulajdonosok dicsfénnyel övezése nem keveseket arra ösztönöz, hogy tiltott módon, korrupcióval szerezzék meg ezeket a javakat és velük együtt a hozzájuk tapadó bizonyos társadalmi megbecsülést is.[8] És kétségtelen, hogy a kapitalista tudati maradványok és a társadalmunkat ma is érő kapitalista hatások mellett ez azzal is összefügg, hogy a korrupt személyt sokan egyszerűen „ügyes embernek" minősítik. Bizonyára ennek a következménye az, hogy viszonylag kevés korrupció lepleződik le közérdekű bejelentések révén; többségüket hivatalos szervek derítik fel hivatalos eljárásban. A kor-

[8] V. ö. Kulcsár Kálmán: Bevezetés a szociológiába. Budapest, 1966. 173. old.

Digitized by Google

rupció egyik oka tehát az a közöny is, amely társadalmunk viszonylag széles rétegeiben észlelhető a közéleti tisztaság ügyével szemben, és a kényelmes tartózkodás a leleplezéssel kapcsolatos felelősségtől, nehézségektől.

A gazdaságirányítás új rendszerében a megvesztegetéses cselekmények egyik csoportja bizonyára meg fog szűnni, vagy legalábbis erősen le fognak csökkenni az olyan vesztegetések, amelyeknek az a céljuk, hogy elkövetőjük nehezen hozzáférhető nyersanyagokhoz, gépekhez, alkatrészekhez stb. hozzájusson. Ugyanakkor érdemes fokozott figyelmet fordítani a megrendelésekért folyó harcra, amely szintén lehet megvesztegetés előidézője.

Jelentős helyet foglalnak el a korrupció okai között azok a szervezeti megoldások, amelyek egyes személyek kezébe ellenőrzés nélküli döntési jogot tesznek le olyan ügyekben, amelyekben kézenfekvő a korrupció veszélye. Köztudomású például, hogy a lakáshiány a korrupció egyik melegágya, mind a lakások juttatása, mind pedig az építési engedélyek kiadása, telkek szerzése, házak tervezése, építőanyagok megszerzése terén. Ha ezekben a kérdésekben testületi döntést kell hozni, vagy legalábbis ha a döntéseket rendszeresen valamely testület bírálja felül, akkor a korrupció veszélye jóval kisebb, hiszen több emberhez nehéz vesztegetési ajánlattal közeledni, nem utolsósorban azért, mert többnyire olyan mérvű anyagi áldozatot követelne, amilyent az érdekelt már nem hozhat meg. Persze a testületi döntés és a testületi ellenőrzés általában lassítja az ügyintézést. Mindamellett a korrupciós gócokat jelentő ügycsoportokban érdemes megfontolni a kollektív határozatok bevezetését.[9] Elképzelhető persze az is, hogy az ilyen ügycsoportokban nem testületi, hanem több kézen átmenő döntést intézményesítsünk; ez lényegileg ugyanolyan előnyöket ígér ebből a szempontból, mint a testületi döntés, de gyorsabb nála.

A korrupciós cselekményeket gyakran láncolatban követik el; vagyis az adott kérdésben véleményezésre, állásfoglalásra, döntésre, ellenőrzésre jogosult személyek egész vonulatát vesztegetik meg. Az újítási visszaélések túlnyomó részt ilyen korrupciós láncolat produktumai, ugyanígy többnyire a vendéglátóipari visszaélések is és még sok más korrupció. Ilyen láncolatot azonban igen ritkán lehet rövid idő alatt létesíteni. A tapasztalat azt mutatja, hogy a korrupt klikkek rendszerint sok év folyamán alakulnak ki. Ekkor azonban igen veszélyesek, mert hermetikusan elzárnak mindenkit az ügyekbe való betekintéstől, üldözőbe veszik azt, aki „zavarja köreiket", kíméletlenül elfojtják a bírálatot. Az ilyen helyi, vállalati stb. klikkek rendszeres szétoszlatása mellőzhetetlen a korrupció leküzdése érdekében; ezt akkor sem szabad elmulasztani, ha a rutin, az összeszokottság, a helyi ismeretek előnye átmenetileg csökken.

Van olyan vélemény, hogy a korrupció objektív oka a „szűk keresztmetszet" egyes területeken, vagyis bizonyos árucikkek hiánya, intézetek korlátozott befogadóképessége, a kiadható jogosítványok számának limitáltsága stb. Mindez persze objektíve megkönnyíti a korrupciót, mert egyeseket arra sarkall, hogy megvesztegetés révén helyezzék magukat mások elébe. A korrupt magatartás súlyát azonban nem csökkenti, hanem súlyosbítja az, ha valaki mások szorultságát használja ki, illetőleg fontos szükségletek tekintetében akar jogtalan előnyhöz jutni. A jelzett összefüggés miatt a „szűk keresztmetszetek" intézményes megszüntetése a korrupció elleni küzdelemben hatékony tényező lehet. Ez az egyik olyan terület, amelyen a gazdaság irányításának új rendszerétől sokat (bár nem mindent) remélhetünk. Kitűnő példákkal támasztható alá ez a várakozás. Egyet közülük: a gázpalackok elosztása körüli visszaélések éveken át foglalkoztatták a közvéleményt, a politikai szerveket és a bűnüldöző szer-

[9] Számos tanács a lakások elosztását állandó bizottság vagy erre a célra szervezett szakbizottság előzetes állásfoglalása alapján végzi.

Digitized by Google

veket is. Amióta azonban a rendes kereskedelmi forgalomban gázpalackot bárki vásárolhat, ezek a korrupciós jelenségek természetszerűen egycsapásra eltűntek.

A korrupció leküzdésének eszközei között végül nyomatékkal említjük meg a rendszeres ellenőrzést, amely a lelkiismeretesen dolgozókat segíti és megerősíti, a visszaéléseket pedig megelőzi vagy feltárja. Azoknak a reformoknak a hatása, amelyeket a gazdasági irányítás új rendszerében az ellenőrzési rendszeren foganatosítottunk, illetve még végre kell majd hajtanunk, ma még nem mérhető fel.[10] A korábbi ellenőrzési rendszernek az volt az egyik jellemzője, hogy a hierarchikus és egyéb hivatali ellenőrzési formák túltengtek a társadalmi ellenőrzéshez képest; továbbá az, hogy a társadalmi ellenőrzési szervezetek sokszor inkább az igazgatási szervek által irányított, mozgatott eszközök voltak, mintsem hatékony ellenőrzést végző szervek (például egyes tanácsi állandó bizottságok, ellenőrzésre is hivatott szakbizottságok, s nemegyszer a népi ellenőrzési szervek is). A feladat az, hogy javítsuk a hierarchikus és egyéb hivatali ellenőrzési szervek munkáját, s mielőbb teremtsük meg a szervezeti, személyi, dologi feltételeit a társadalmi ellenőrzés számos formájának tartalmasabbá válásához. Ez persze nemcsak a korrupt magatartások felderítése szempontjából fontos, de mindenesetre ezzel kapcsolatban is lényeges probléma.

*

A felszabadulás előtt az álláshalmozás problémája csaknem teljes egészében a közéleti tisztaság körébe tartozott. Ismeretes, hogy a Horthy-korszakban nagyarányú volt az értelmiségi munkanélküliség, de ugyanakkor befolyásos személyek, országos és helyi politikusok és köztisztviselők ezrei két vagy több állást töltöttek be, pontosabban, két vagy több helyről húztak fizetést vagy más jövedelmet. (A tipikus eset ugyanis az volt, hogy a második, harmadik vagy még többedik állásban nem követeltek tőlük semmi munkát, csak a nevüket vették igénybe, s összeköttetéseiket használták fel az alkalmazó cég érdekében kijárókként.) Kedvelt formája volt az álláshalmozásnak az, hogy a közéleti személyiség nem fizetést, hanem tiszteletdíjat kapott, s ezért a magánvállalattal létesített kapcsolata nem számított munkaviszonynak.

Nálunk a másodállás (és a mellékfoglalkozás) igen elterjedt, sőt több területen károsan elburjánzott. A másodállások létezése sok vonatkozásban nem hibáztatható, mert olyan munkahelyeken foglalkoztatnak másutt is dolgozó szakembereket, ahol főhivatású dolgozóval nem tudják az állást betölteni. Gyakori az is, hogy az adott helyen nincs szükség olyan emberre, aki teljes munkaidejében ott dolgozna, részleges munkaidőben alkalmazott szakember nélkül azonban nem tudják a feladatokat megoldani. Az sem ritkaság, hogy magasan kvalifikált szakemberek azért töltenek be másodállást, mert különleges tudásuk miatt akkor is szükség van rájuk, ha energiájuknak csak kisebb részét fordíthatják a másodállás ellátására. Az ilyen és hasonló okokból létező másodállás (mellékfoglalkozás) és a közéleti tisztaság között természetszerűen nincs ellentmondás, hiszen ennek oka a szakemberhiány, s ebből nem következik mások állástalansága. Különös figyelmet érdemel az, hogy milyen szűk körben fordulnak elő másodállások (mellékfoglalkozások) a politikai és társadalmi szervek apparátusának főhivatású munkatársainál, az állami szervek vezető állású dolgozóinál, pedig nekik elegendő befolyásuk lenne ahhoz, hogy ily módon többletjövedelemre tegyenek szert.

Mégsem állíthatjuk azt, hogy a másodállások és mellékfoglalkozások téma-

10 Az 1967. évi 27. törvényerejű rendelet és a 40/1967. (X. 13.) Korm. sz. rendelet a gazdasági és pénzügyi ellenőrzés rendjéről.

Digitized by Google

köre nálunk lényegtelen a közéleti tisztaság szempontjából. Gyakori ugyanis, hogy összeköttetések, elvtelen megegyezések révén egyesek indokolatlanul jutnak másodálláshoz, mellékfoglalkozáshoz. Egyes szervek (főleg gazdálkodó szervek) kölcsönösen foglalkoztatják egymás dolgozóit, sőt az sem elszigetelt eset, hogy az irányító szervek dolgozói az irányításuk, illetve ellenőrzésük alá tartozó egységekben kapnak másodállást.[11]. Súlyosan sérti még a közéleti tisztaság követelményét ezeken felül különösen az, ha egyesek a másodállás vagy mellékfoglalkozás révén teljesítményükkel arányban nem álló jövedelemhez jutnak. Az ilyen esetekben a másodállás a korrupció fogalmi körébe esik, illetve a korrupció és az ezután tárgyalandó protekció mezsgyéjén helyezkedik el, de mindenképpen összeegyeztethetetlen a közéleti tisztasággal.

A gazdaságirányítás új rendszerében ezen a téren is várható javulás. A bérgazdálkodás ugyanis közvetlenebbül fog kapcsolódni a gazdaságos termeléshez és működéshez, s ez vissza fogja szorítani az állományon kívüliek indokolatlan foglalkoztatását és a laza pénzfelhasználást.

•

A korrupció egyértelműen a közéleti tisztaságba ütköző magatartásmód. Bonyolultabb kérdés a közéleti tisztaságot ugyancsak sértő protekció. A korrupciónál ugyanis mindig kimutatható a megvesztegetett személy előnye, sőt rendszerint anyagi, pénzben mérhető előnye is, a protekciónál azonban nem. A büntetőjog ezt a tapasztalati tényt leszámítolja azáltal, hogy befolyással való üzérkedés címén csak azt a protektort rendeli el büntetni, aki valódi vagy színlelt befolyását előnyért helyezi kilátásba, illetve érvényesíti. A protekciót elfogadó személy büntethetőségének is feltétele a neki vagy az ő tudtával másnak adott vagy ígért előny. Ekkor azonban az ő részéről ez már korrupció. Az itt megvont körön túl a protekció jogi szempontból szinte irreleváns; a protektor és a protekció honorálója ellen legfeljebb összeférhetetlenségi, illetve fegyelmi eljárás indítható, s ez is olyan ritka, mint a fehér holló. (Mellesleg szólva: a befolyással való üzérkedés miatti büntetőeljárás sem gyakori, minthogy a protekciózás jogilag alig-alig fogható és gátolható meg.)

A problémát egész sor további körülmény is bonyolítja. Az egyik az, hogy a protekciót roppant nehéz elhatárolni az ajánlástól, amely főleg személyi kérdésekben (leggyakrabban állások betöltésével kapcsolatban) bevett és gyakran nem is elítélendő gyakorlat. Vajon ki rosszalhatná, ha szakmai körökben egy vezető azt kéri, ajánljanak neki egy jól képzett embert olyan állásra, amelyet jelentkező vagy alkalmas személy hiányában nem tud betölteni? Milyen ismérv alapján lehet megbélyegezni, ha a képviselő vagy a tanácstag eljár a hivatalos szerveknél valamelyik választójának az ügyében? Hiszen ezzel voltaképpen törvényes kötelességének tesz eleget. El lehet-e marasztalni az olyan közbenjárást, amely arra irányul, hogy az érdemes vagy éppen jogosult személy hátrányba ne kerüljön a nálánál kevésbé értékes protezsáltakkal szemben?

Ezek a kérdések azt a benyomást kelthetik, mintha „ideológiát" óhajtanánk gyártani a protekció egyes válfajaihoz. Valójában azonban nem fejeznek ki egyebet, mint azt, hogy formailag protekciónak tetsző cselekményeket tartalmilag nem mindig minősíthetünk annak.

Közéletünket — legalábbis annak egyes területeit — a protekció eléggé megfertőzte. Csupán példaként: egyetemi és főiskolai, sőt újabban középiskolai

[11] Az ilyen megoldás nemcsak erkölcsileg kifogásolható, de jogilag tilos is. A Munka Törvénykönyve (1967. évi II. törvény) szerint ugyanis nem szabad olyan második vagy további munkaviszonyt létesíteni, amely az illető főállásával összeférhetetlen. Ezekben az esetekben pedig az összeférhetetlenség ténye nem vitás.

Digitized by Google

felvételeknél, lakásügyekben, építési ügyekben, hiánycikkek kiutalásánál, s általában mindazokban az ügyekben, amelyekkel kapcsolatban a korrupció is gyakran felbukkan; ezen a réven ugyanis a protekció és a korrupció közeli rokonok. Szinte azt mondhatjuk, hogy a protekció közvetlen ellenszolgáltatás nélkül akarja elérni azt, amit a korrupció direkt eszközökkel.

Itt találjuk meg a protekció magasfokú társadalmi veszélyességének egyik összetevőjét. A protektor rendszerint nem köt „készpénz-ügyletet"; annak, akinél protezsál, nem ígéri ellenszolgáltatásul azt, hogy ő is hajlandó lesz kedvezni neki vagy protezsáltjának. Valójában azonban a protektor bianco csekket ad annak, akinél protezsál. A protekció révén hallgatólagos megállapodás jön létre közöttük: „te most az én protezsáltamért, én majd érted vagy a pártfogoltadért." Így a protekciós hálózatok egész sora jön létre, amelyen azután fennakad az, akinek nincs pártfogója, vagy akié nem eléggé befolyásos.

A protekciónak másik oka — amely egyben növeli és továbbterjeszti is ezt a káros társadalmi jelenséget — az emberek egy részének az az érzése, hogy protekció nélkül nem érhet el eredményt, ügyét nem intézik el igazságosan és méltányosan. Ez részben a magyarországi protekciórendszer több évszázados, egészségtelen hagyományaira vezethető vissza, amelynek emléke sokak tudatában még csak el sem halványult. De ez részben a mi korunk terméke is. Ehhez egy illusztrációt. Egyetemi berkekben minden tanár retteg a felvételi vizsgák időszakától, mert akkor sem éjjelük, sem nappaluk a protektoroktól. Persze egy-egy vizsgáztató tucatnyi vagy még több jelöltet akkor sem tudna sikeresen protezsálni, ha akarna. A legtöbben őszintén meg is mondják, hogy az anonim írásbeli felvételi dolgozatok rendszere mellett a „legjobb" szándékkal sem képesek a felvételt befolyásolni, különös tekintettel arra, hogy csak az utolsó pillanatban dől el, ki melyik felvételi bizottságnál fog szóbeli vizsgát tenni. Ennek ellenére a tanárok szép számmal kapnak köszönő levelet olyan jelöltek protektoraitól, akiknek érdekében nem tettek és nem is tehettek semmit. Minthogy azonban a korábbi felvételi rendszer elég tág teret hagyott a protekciónak, s mert kivételesen ma is megtörténhet, hogy az eredményes felvételi vizsgát tett jelöltek közül az kerül be, akinek támogatója van, a szülők igen nagy hányada óriási energiával keres protektorokat.

A közigazgatási szerveknél egyébként a protekció leginkább nem is annyira az ügy érdemére vonatkozik, mint inkább az elintézés gyorsítására irányul. Ez abban leli magyarázatát, hogy a közigazgatásban — sajnos — nem ritka a késedelmes ügyintézés, az ügyek lezárására megszabott 30 napos határidőt gyakran túllépik. Még kevésbé ritka az, hogy azonnal elintézhető ügyekben is kivárják a felső határként megszabott 30 nap elteltét, holott az állampolgárnak sürgős döntésre lenne szüksége. Végül számos protekció-keresés azért történik, mert sok ember azt észlelheti: a hivatalban másképp beszélnek vele, ha előzetesen ajánlották, bejelentették őt, mint ha egyszerű ügyfélként jelenik meg.

A protekcióban való hit fennmaradásának egy további oka az is, hogy jogunk egy sor vonatkozásban (helyesen) megengedi az illetékes szerveknek, hogy méltányos esetekben az általános szabály alól kivételt tegyenek. Olykor azonban a kivételezés gyakorlattá vált, s aki iránt mégsem alkalmazták ezt a rendkívüli méltányosságot, az kész volt az ítélettel: azért járt így, mert nem volt protekciója. Nem gondolunk persze arra, hogy a „szabály az szabály" merev elvét kellene alkalmaznunk. De a „kivétel erősíti a szabályt" elvét sem szabad olyan mérvig elfogadnunk, hogy végül már a kivétel emelkedjék szabállyá.

Digitized by Google

A protekció fajtái közül a nepotizmust, a rokonok és főleg a közvetlen rokonok támogatását lehet a legnehezebben leküzdeni, hiszen mindenki igyekszik előmozdítani gyermekei, házastársa, szülei boldogulását. Ezért a közvetlen hozzátartozókért való protekciónak — amely mint társadalmi jelenség ugyanolyan erkölcstelen, mint az egyéb előnyszerzésre irányuló közbenjárás — sokak szemében van bizonyos, a vérségi kötelékre és a szeretetre visszavezethető erkölcsi indokoltsága. A protekció egyéb változatai ellen elsősorban az említett okok megszüntetésével kell harcolni — persze a tudatfejlesztést jelentőségét itt sem feledve —, a nepotizmussal szembeni következetes fellépés pedig bizonyára elsősorban a tudat átformálásától várható, és talán ez fog utoljára kiveszni a protekció formái közül.

•

A közéleti tisztaságot sértő cselekmények harmadik nagy csoportját a közvélemény a hatalommal való visszaélés, a kiskirálykodás néven ismeri. A közélet beszennyezésének az a legotrombább, legdurvább formája. Érthető, hogy a büntetőjog szerint ezeket a magatartásokat szigorúan meg kell büntetni.

A hatalmaskodásnak van egy jellegzetes melléktermék: a kritika elfojtása. Olykor elég egyetlen bírálóval szemben kíméletlenül fellépni ahhoz, hogy az egész környezet elnémuljon; olykor pedig már néhány kevéssé nyilvánvaló hátrányos intézkedés azok ellen, akik nemtetszésüknek adnak kifejezést, meghozza ezt az eredményt. A hatalmaskodás és a bírálat elfojtása persze sohasem egyetlen ember műve; kell hozzá a hatalmaskodó személy köré csoportosult elvtelen klikk is, amely a visszaélésekből profitál. Jogszabályaink a bírálat jogát kifejezetten elismerik és garanciákkal övezik. E jog érvényesítéséhez azonban nélkülözhetetlen a hatalommal való minden visszaélés kíméletlen megtorlása, s a hatalmaskodás személyi bázisát alkotó csoportosulások szétbontása a felülről és alulról való ellenőrzés kombinálása útján.

•

A közéleti tisztaságért folytatott harc tehát komplex feladat: magában foglalja a gazdasági mechanizmus, az államapparátus, a társadalmi igazgatás intézményeinek fejlesztését, továbbá az objektív viszonyok tökéletesedésére épülő tudatos nevelőmunkát. És ha gyors, „villámháborús" győzelmekre nem is számíthatunk, a szisztematikus, céltudatos munka kilátásai biztatóak.

Uitz Béla: Halászok

Digitized by Google

PIRITYI SÁNDOR:

Testvéri barátság, gyümölcsöző együttműködés

„Pacta sunt servanda" — mondja a nemzetközi jog, s ez magyarul azt jelenti, hogy a hatályos szerződés rendelkezéseit a felek kötelesek jóhiszeműen teljesíteni. Milyen viszonynak kell lennie két ország között ahhoz, hogy ne pusztán kötelességből teljesítsék jóhiszeműen szerződéses megállapodásaikat, hanem őszinte készséggel, szívesen, hogy a szerződés megkötésekor ne a végrehajtás garanciáit, s végrehajtásakor ne az értelmezés lehetőségeit kelljen kutatni, hogy ne kelljen vitás esetekben választott döntőbírósághoz folyamodni? Ezek a kérdések és a reájuk adandó válaszok némi fényt vethetnek azokra az újszerű nemzetközi kapcsolatokra, amelyek csak a szocializmus és kommunizmus útjára lépett országok között létezhetnek.

Ezekben a napokban megemlékezünk az 1948. február 18-án Moszkvában aláírt magyar—szovjet barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés huszadik évfordulójáról. A szerződés utolsó, hatodik cikke kimondja, hogy a szerződés húsz évig marad érvényben, s ha valamelyik fél nem mondja fel, érvénye automatikusan meghosszabbodik további öt-öt évre. „Kormányunk gondos vizsgálat eredményei alapján döntött úgy — mondotta külügyminiszterünk, *Péter János,* a múlt év december 20-án az országgyűlés előtt —, hogy a csaknem húsz évvel ezelőtt kötött barátsági szerződést nem bízza az automatikus megújulás sorozatára, hanem az első húszéves ciklus lejártával új szerződés kötésére tesz javaslatot a Szovjetuniónak. A Szovjetunió kormánya egyetértett ezzel a magyar kezdeményezéssel."

Így történt az, hogy 1967. szeptember 7-én magyar részről *Kádár János* és *Fock Jenő,* szovjet részről *Leonyid Brezsnyev* és *Alekszej Koszigin* elvtársak aláírták — ezúttal Budapesten — a két ország új, ismét húsz évre szóló barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződését.

*

„A Magyar Tanácsköztársaság védelmi szövetséget ajánl a szovjet kormánynak a proletariátus valamennyi ellenségével szemben." Még *Vlagyimir Iljics Leninnek* volt címezve 1919-ben ez a távirat, amelyben fiatal tanácsköztársaságunk — első és legfontosabb külpolitikai aktusaként — barátsági és kölcsönös segélynyújtási szerződés megkötését ajánlotta fel Szovjet-Oroszország kormányának. Három véres évtizednek kellett elmúlnia ahhoz, hogy magyar—szovjet szerződésben testet öltsön ez a nemes elgondolás.

A magyar—szovjet kapcsolatok előtörténete néhány más évfordulóra is emlékeztet. Harmincnégy évvel ezelőtt, 1934. február 19-én vette fel Magyarország a diplomáciai viszonyt a Szovjetunióval. 1939 elején, Magyarországnak az Antikomintern-paktumhoz való csatlakozása miatt, a szovjet kormány meg-

Digitized by Google

szüntette, majd 1939 szeptemberében, a magyar kormány kérésére, visszaállította ezt a viszonyt. 1941-ben azonban ismét megszakadt a két ország diplomáciai kapcsolata; a Bárdossy-kormány június 23-án közölte a szakítást Moszkvával, s négy nappal ezután bejelentette, hogy beállt a hadiállapot Magyarország és a Szovjetunió között.

A második világháborút Magyarország vonatkozásában lezáró békeszerződést 1947. február 10-én, Párizsban írták alá. Ennek előkészítése során már elvi összecsapások történtek a demokratikus békéért küzdő Szovjetunió és a Versailles-i békeszerződések hagyományai szerint eljáró nyugati hatalmak között. A szovjet képviselők hangsúlyozták, hogy Magyarországnak viselnie kell ugyan „a felelősség reá eső részét", de a békeszerződésnek egyben a győztesek és legyőzöttek közötti barátság kialakulását is meg kell alapoznia, és meg kell könnyítenie az átmenetet — különösen gazdasági vonatkozásban — a legyőzött ország nemzeti újjászületéséhez.

Magyarország és a Szovjetunió még hadiállapotban volt egymással, árucsere-egyezménynek vagy kereskedelmi szerződésnek még nyoma sem volt, amikor Záhony felől már egymás után érkeztek a népünknek szánt szovjet élelmiszer-szállítmányok. A 30 millió dollár volumenű első magyar—szovjet árucsere-egyezmény (amelyet 1945. augusztus 27-én, Moszkvában írtak alá) olyan nyersanyagokat biztosított a magyar ipar feltámasztásához, amilyeneket akkor egyetlen más ország sem bocsátott volna rendelkezésünkre. Egykorú krónikák beszámolnak arról, hogy a háború befejezésének évében a szovjet hadsereg közreműködésével mintegy 900 kilométer hosszúságú kétvágányú vasúti fővonalat helyeztünk üzembe, több mint 1000 kisebb-nagyobb hidat állítottunk helyre ideiglenesen, vagy építettünk újjá véglegesen.

A gazdasági stabilizációhoz, a forint megteremtéséhez aligha nyújthatott volna bármi is szilárdabb megalapozást, mint a tekintélyes szovjet áruszállítmányok és a jóvátételi enyhítések.

A párizsi békeszerződés megkötése után, de még hatályba lépése előtt, 1947. június 1-én újabb 30 millió dolláros, ezúttal már hivatalos külkereskedelmi egyezmény jött létre, s ennek alapján fejlődtek tovább a két ország rendszeres gazdasági kapcsolatai. Tervszerűség a biztos piac és a biztos nyersanyagforrások vonalán — így lehetne jellemezni ennek a megállapodásnak a jellegét.

Tervszerűség a barátság és a politikai együttműködés vonalán — így lehetne jellemezni az 1948. évi magyar—szovjet barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződést, amelyre természetesen rányomta bélyegét a borzalmas világégés és annak tanulsága. Az 1. cikkben a felek kötelezték magukat: minden erejükkel törekedni fognak arra, hogy elhárítsák Németország vagy más, vele bármilyen formában szövetkezett országok újabb támadásának veszélyét, s részt vesznek minden olyan nemzetközi akcióban, amely a népek békéjének és biztonságának fenntartására irányul. A 2. cikk a kölcsönös segélynyújtásról intézkedett arra az esetre, ha a szerződő felek valamelyike Németország vagy más, vele szövetséges ország támadása következtében háborúba sodródnék. A 3. cikkben kötelezték magukat, hogy semmiféle olyan szövetségben vagy akcióban nem vesznek részt, amely a másik fél ellen irányul. A 4. cikkben vállalták, hogy tanácskozni fognak egymással a közérdekű nemzetközi kérdésekben. Az 5. cikk a gazdasági és kulturális kapcsolatok fejlesztéséről szólt, s azt is lerögzítette, hogy a két fél kölcsönösen tiszteletben fogja tartani függetlenségüknek, állami szuverenitásuknak és a másik állam belső ügyeibe való be nem avatkozásnak az elvét. A szerződés utolsó

Digitized by Google

cikke — mint már említettük — a szerződés meghosszabbítása felől intézkedett. Megfogalmazását átvette az 1967-es szerződés utolsó, 9. cikke, s a szerződést ezúttal a két testvérpárt és a két kormány vezetői írták alá.

•

A gazdasági, kulturális, technikai, tudományos együttműködésnek számtalan mozzanatával, meggyőző statisztikákkal, mélyen emberi epizódokkal, vagy akár saját benyomásainkkal is illusztrálhatnánk két évtized szovjet—magyar kapcsolatainak fejlődését. De legyenek ezúttal államférfiaink a tanúságtevők.

Aligha lehetne kapcsolatainknak tömörebb és plasztikusabb meghatározását adni annál, mint amit *Kádár János* elvtárs adott 1966-ban, a Kreml kongresszusi palotájában: „A Szovjetuniót és a Magyar Népköztársaságot ma az eszmék és a célok közösségén alapuló mély barátság, együttműködés, jó szövetségi viszony fűzi össze. Ezek a kapcsolatok nem függnek az időjárástól, nem szezonjellegűek, hanem szilárdak, maradandóak, történelmiek."

Leonyid Brezsnyev elvtárs pártunk IX. kongresszusán így konkretizálta barátságunk tartalmát: „Mi, szovjet kommunisták — mondotta —, örülünk magyar barátaink nemzetközi sikereinek, népköztársaságuk terebélyesedő nemzetközi kapcsolatainak. Nagyra értékeljük országaink szilárd, testvéri barátságát. A magyar—szovjet barátság a szocialista közösség egységének fontos eleme, a népek békéjéért és biztonságáért folytatott közös harcunk fontos tényezője... Szükségletünk, hogy tanuljunk egymástól, merítsünk egymás értékes és hasznos tapasztalataiból."

Kölcsönös megértés — ez az érett, felnőtt korba lépett magyar—szovjet viszony fő ismérve, s ebben ugyanúgy benne van a kölcsönös segítés, mint a bizalom, az akcióegység igénye és a belügyekbe való be nem avatkozás, a legelemibb őszinteség és a legösszetettebb együttműködés.

A szocialista nemzetközi kapcsolatoknak ez a természetessége és mélysége persze zavarja a „fellazítás" ideológusait, a nyugati „hídverőket" terveik keresztülvitelében. Ma már nem sokat érhetnek el azzal, ha „Moszkva kezé"-ről fecsegnek. Megpróbálják azonban, hogy a nacionalista hiúságot, a „szeparatista" és „autonomista" törekvéseket élesztgessék. A magyar—szovjet együttműködés, amely 1967-ben szorosabb volt, mint 1966-ban, és az idén szorosabb, mint tavaly volt, korántsem mindenkinek tetszik a világon. Különösen azoknak szálka a szemükben, akik a Duna-medencére irányozták elő „keleti politikájuk" eszkalációját. Ismeretesek azok a nyugati sajtó-megnyilatkozások, amelyek időnként kifogásolják, hogy Magyarország „túlságosan Moszkvával halad" és a Varsói Szerződés „merev" országai közé tartozik. „Az ilyesfajta bírálatokkal lehetne vitatkozni — jegyezte meg erről *Kádár* elvtárs —, de ha ezekkel a megállapításokkal arra akarnak célozni, hogy a Magyar Népköztársaság szilárd elvi alapokon nyugvó külpolitikája következetes és annak gyakorlata sem ingadozó, akkor inkább fogadjuk el és nyugtázzuk őket, mint ellenfeleink oldaláról megnyilvánuló elismerést."

•

Hasztalan volna minden filozofálgatás az elvi barátságról, a célok közösségéről, a kölcsönös támogatásról, ha ezek az elvek nem öltenének testet konkrét döntésekben és gyakorlati tettekben. Vezetőink és pártmunkásaink köl-

Digitized by Google

csönös látogatásai, rendszeres konzultációja és gyümölcsöző tapasztalatcseréje, politikai, közgazdasági, tudományos és gyakorlati munkánk összehangolása, ideológiai együttműködésünk, közös állásfoglalásaink a nemzetközi fórumokon, azonos állásfoglalásaink a távol- és közel-keleti konfliktusok, az európai biztonság, a leszerelés, az ENSZ szerepe, az antikolonialista harc kérdéseiben és sok más nemzetközi kérdésben, az SZKP és az MSZMP teljes elvi, politikai és cselekvési egysége — mindezek igen konkrét, igen gyakorlati megtestesülései az 1948-as és az 1967-es magyar—szovjet szerződésben lefektetett alapelveknek.

Erre az évre vonatkozóan 1,2 milliárd rubel értékű magyar—szovjet árucserére kötöttünk megállapodást. Ez a szám eszünkbe juttatja, hogy a háború előtt a magyar külkereskedelemnek csak 1 ezreléke esett a Szovjetunióra. Ötvenszeres a fejlődés, lenyűgözőek a számadatok, az árucsere hatékonyságának mutatói, s mégis azt mondjuk: még mindig nem aknáztuk ki a gazdasági kapcsolatok bővítésének minden lehetőségét. Jobban meg kell ismernünk egymás exportlehetőségeit, piacát, nagyobb gondot kell fordítanunk a kereskedelmi egyezmények idejében való előkészítésére és megkötésére, rugalmasabbá kell tennünk a tapasztalatcserét a szakminisztériumok, a vállalatok, a kutatóintézetek között.

Nemegyszer megállapítjuk, milyen előnyeink származnak a Szovjetunióval folytatott kereskedelemből, s jól esett hallanunk a Budapesten járó *Patolicsev*, szovjet külkereskedelmi minisztertől, hogy „Magyarország részvétele a szovjet népgazdasági tervek realizálásában — erőteljesen és sokoldalúan fejlődő kereskedelmi és gazdasági kapcsolataink révén — mind jelentősebb helyet tölt be."

Szovjet egyetemeken eddig mintegy 2000 magyar fiatal szerzett diplomát. A szovjet atomtechnika dicsőségét hirdeti a csillebérci kísérleti atomreaktor, valamint a Duna mellett felépítendő 800 megawattos atomerőmű, amelynek első egysége 1975-ben lép üzembe. De talán még fontosabb, hogy több száz magyar szakember kap szovjet egyetemeken és kutatóintézetekben kiképzést az atomfizika és az atomtechnika területén, elsajátítva az atomerőnek az iparban, a mezőgazdaságban, az orvostudományban és a biológiában való hasznosítását.

A legutóbbi öt esztendő alatt 11 ezer szovjet, illetve magyar kulturális személyiség és művész vett részt cserelátogatásokon vagy vendégszerepelt kiterjedt kulturális csereprogramjaink keretében. Kiállítások, kulturális napok, filmhetek kölcsönös megrendezése, a testvérvárosok mozgalma, az évfordulók közös és kölcsönös megünneplése — mindez csupán néhány formája tudományos, kulturális vagy egyszerűen emberi kapcsolatainknak.

Három földrész szocialista államai között hazánk is méltó módon ünnepelte meg a Nagy Októberi Szocialista Forradalom ötvenedik évfordulóját. A jubileumi év a megértés, az egymásrautaltság, a testvériség, a nagy közös törekvések újabb elemeit ötvözte népeink, pártjaink, államaink megbonthatatlan barátságába. És bár országunk felszabadulása, vagy az 1948-as magyar—szovjet szerződés megkötése nemzetközi jelentőségében nem volt az Októberi Forradalomhoz mérhető esemény — nem múlt el április vagy február anélkül, hogy szerte a Szovjetunióban meg ne emlékeztek volna ezeknek évfordulójáról.

E megemlékezések során a szovjet emberek, a szovjet sajtóorgánumok mindig utaltak az 1919-es Magyar Tanácsköztársaságra, a százezer magyar internacionalistának Október védelmében vívott hősi harcaira. E fegyver-

Digitized by Google

barátság hagyományai ma is élnek fegyveres erőink őszinte baráti kapcsolataiban. Néphadseregünk megteremtéséhez és fejlesztéséhez rendkívül fontos segítséget kaptunk a Szovjetuniótól, amelynek hadseregét most őszinte megbecsüléssel és barátsággal köszöntjük fennállásának ötvenedik évfordulóján. Nem elhanyagolható körülmény az, hogy az 1948-as és az 1967-es szovjet—magyar szerződés a kölcsönös katonai segítségnyújtás okmánya is.

Péter János elvtárs hangsúlyozta már idézett országgyűlési beszédében, hogy a Varsói Szerződés tagállamainak megállapodása alapján ideiglenesen Magyarországon állomásozó szovjet alakulatok is jelentős őrszolgálatot töltenek be az európai és a világbéke fontos frontszakaszán. A jelenlegi romló nemzetközi helyzetben — mutatott rá — a Szovjetunió szövetségi rendszere, amelynek a mi barátsági szerződésünk is része, a veszélyek ellen felsorakozó erőket szilárdítja s a béke megmentésének esélyeit növeli. Az új szovjet—magyar szerződés olyan okmány, amelynek tartalma azokra az évekre is kihat, amelyek majd a NATO és a Varsói Szerződés megszűnése után következnek. Már most el kell kezdeni tárgyalni és tervezni az európai biztonságnak arról a rendszeréről, amely a katonai szervezetek feleslegessé válása után a népek és országok békés együttműködésén alapul. A magyar—szovjet szerződés olyan okmány, amely erre az új korszakra is példamutatóan fejezi ki a barátság, az együttműködés és a kölcsönös segítségnyújtás békés alkotó elveit.

„A testvériség és az együttműködés váltóbotját átvevő" új szerződés felépítésében is tükrözi ezeket a követelményeket. Első cikke a Magyar Népköztársaság és a Szovjetunió barátságának, együttműködésének és testvéri segítségnyújtásának hangsúlyozása mellett a szocialista országok egységének, összeforrottságának erősítését is feladatként tűzi ki. A 2. cikk a gazdasági, tudományos és műszaki együttműködés kétoldalú fejlesztése mellett hangsúlyt tesz a KGST-ben megvalósuló kapcsolatok erősítésére, a 3. cikk pedig az együttműködés egyéb területeit vonultatja fel. A 4. és az 5. cikk világpolitikai és európai kérdésekben szögezi le az együttműködés követelményét, a 6. cikk a kölcsönös katonai segítségnyújtás módozatait ismerteti. A 7. cikkben a rendszeres tanácskozások és az egyeztetett álláspont szerinti eljárás tétele szerepel, a 8. cikkben „a Magas Szerződő Felek kinyilatkoztatják, hogy hatályos nemzetközi szerződésekben vállalt kötelezettségeik nincsenek ellentétben e szerződés rendelkezéseivel". A 9. cikk a szerződés hatályának meghosszabbításáról intézkedik.

Áttekintve a két szerződést, nyilvánvalóvá válik, hogy nem egyszerűen a „váltóbot átadásáról" van szó. Valójában új dokumentum született, amely magyar—szovjet viszonylatban természetesen támaszkodik az 1948-as szerződés végrehajtásának eredményeire, nemzetközi vonatkozásában pedig kifejezi két évtized történelmi változásait, s tekintetbe veszi a következő időszak józanul várható fejleményeit is.

Leonyid Brezsnyev elvtárs a következő szavakkal zárta a Népszabadságnak adott újévi nyilatkozatát „A múlt esztendő a Szovjetunió és Magyarország barátságának és együttműködésének további erősödését és fejlődését hozta. Új barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezményt kötöttünk, amely kifejezi, hogy népeink mind közelebb kerülnek egymáshoz, tükrözi népeink testvériségét, közös céljainkat és eszméinket. Legyen a most beköszöntő, 1968-as év a megbonthatatlan szovjet—magyar barátság további elmélyülésének esztendeje!"

Első barátsági szerződésünk huszadik évfordulóján őszinte szívvel csatlakozunk ehhez a kívánsághoz.

Digitized by Google

PÉCSI FERENC:

Washington világstratégiájáról

Szinte közhely már, hogy az elmúlt három-négy évben a nemzetközi helyzet különösen *bonyolulttá* és egyszersmind *feszültebbé* vált. Az amerikaiak és csatlósaik által lépcsőzetesen fokozott vietnami háború naponta mérgezi a nemzetközi légkört és nagyobb, sőt világméretű katasztrófa kockázatait hordozza magában. A fertőzött nemzetközi légkör a világ más térségeiben is ösztönzi az agresszív imperialista cselekményeket. Nem nehéz megtalálni az *összefüggést* a vietnami agresszió, a közel-keleti háború és az ezt követő válság, a haladó rendszerek elleni összeesküvések, az Európa biztonságát fenyegető nyugatnémet revansisták erősödése, a görögországi puccs és más hasonló jelenségek között.

Van-e ma a nemzetközi imperializmusnak megújított, egy központból szervezett és összehangolt, az egész világot *átfogó stratégiája*? Kétségtelen, hogy az imperialista hatalmaknak mindenkor volt és jelenleg is van *általános és rokon stratégiai céljuk*. Sohasem mondtak le közös vágyálmukról, amelyet így fogalmaznak meg: a kommunizmus térhódításának meggátlása, azután megsemmisítése. Mégis, a végcél azonossága ellenére, egyre inkább különböznek elképzeléseik arról, hogy *milyen módon* érhetik el ezt. A világhatalmi vetélkedések kiéleződése átmenetileg teljesen háttérbe szoríthatja, homályba burkolhatja a végső törekvéseket.

Napjainkban állandósult az imperialista katonai blokkok, köztük a NATO válsága. Mélyreható ellentétek vannak a Közös Piacon kívül is. Franciaország kormánya élesen bírálja az amerikaiak vietnami és közel-keleti politikáját. A mai bonyolult világhelyzet egyik jellegzetessége, hogy erősödik az Egyesült Államok uralkodó köreinek agresszivitása, de cselekedeteiknek *helyessége*, ezek végrehajtásának *módja és célszerűsége* tekintetében mind jelentősebb véleménykülönbségek osztják meg az imperialista hatalmakat. A növekvő politikai ellentétek *fő* oka természetesen a gazdasági érdekellentét, a konkurrenciaharc éleződése, de nagy szerepet játszik az egyes imperialista hatalmak nagyságából, erejéből, földrajzi elhelyezkedéséből eredő sebezhetősége és az ebből fakadó helyzetmegítélésük közötti különbség is. Amikor tehát az imperialisták mai világstratégiájáról beszélünk, ennek kidolgozását és megvalósítását mindenekelőtt az Egyesült Államok *jelenlegi uralkodó köreinek* tulajdonítjuk. A legerősebb imperialista hatalom, mint a világ csendőre, megkísérli *cselekvőbben* és türelmetlenebbül megváltoztatni a világon létrejött status quot, s olyan *támadó* irányvonalat kialakítani, amely hatékonyabban szolgálja a történelem kerekének visszaforgatását.

A mai imperialista világstratégia kialakulása messzire nyúlik ugyan vissza, de az körülbelül 1964 óta támadóbb és agresszívabb. Lényege ugyanaz, mint a korábbi imperialista törekvéseké. Az *új* most az, hogy elérkezettnek, sőt alkalmasnak látják az időt arra, hogy *politikai* és *gazdasági* téren, sőt az úgynevezett

Digitized by Google

„kiszámított kockázat" keretében *katonailag* is támadásokat intéznek a haladás erői ellen. A világ különféle térségeiben kirobbantott konfliktusok, helyi háborúk, válságok, a haladó rendszerek ellen elkövetett összeesküvések útján a hátrányukra megváltozott erőviszonyoknak fokozatos *mennyiségi, majd minőségi változását* szeretnék kierőszakolni.

A különféle agressziók és válságok közötti összefüggést nem szabad olyan leegyszerűsített módon képzelnünk el, mintha valami Pentagon-ütemterv dátumszerűen és évekre előre rögzítené a helyi háborúkat és a reakciós pucscsokat. De léteznek olyan politikai és katonai tervek, és érvényben vannak olyan doktrínák, melyeknek „rugalmas" megvalósítása során az Egyesült Államok jelenlegi uralkodó körei az egyik konfliktussal a másikat ösztönzik és mindenütt megpróbálkoznak a helyi agressziók, puccsok és válságok módszerével, ahol a haladás erőinek sebezhető pontjait vélik. Mindez *támadóbb* magatartásukat tükrözi.

Washington jelenlegi politikája éppen annak a ténynek a torz reakciója, hogy világviszonylatban megerősödtek a szocializmus és a haladás erői, miközben meggyengültek az imperializmus hadállásai. A korábbi doktrínákat és stratégiai elképzeléseket sorozatos kudarcok érték, s ez alapos megreformálásukat tette szükségessé. Az imperialisták — minden reményük és kísérletük s néhány sikerük ellenére — nem voltak képesek sem „feltartóztatni", sem „visszaszorítani" a szocializmus és a haladás erőit, ennek az ellenkezője történt: csökkent a világimperializmus és ezen belül az Egyesült Államok befolyási övezete, a világesemények sorsára gyakorolt tartós hatása. Ennek részbeni felismerése, a további kudarcok elkerülésére való törekvés — párosulva a kínai egységbontás keltette túlzott *illúziókkal* — ösztönözte Washingtont arra, hogy támadóbb stratégiát dolgozzon ki. Természetesen nem kizárólag katonai téren keresik a kivezető utat, hanem az ideológiai, a politikai és a gazdasági szférákban is cselekvőbb fellépést tartanak szükségesnek. Úgy értékelik: ha nem tesznek *minden téren* hatékonyabb lépéseket, elkerülhetetlen az imperializmus katasztrófája. Hiszen nem tudták megakadályozni, hogy a Szovjetunió világhatalommá, a szocializmus pedig világrendszerré váljon, nem tudták meggátolni a gyarmati rendszer széthullását, s a haditechnika fejlődése során nem tudták megőrizni atomfölényüket sem: ma már a „félelem egyensúlyáról" és „nukleáris patt"-ról beszélnek, sőt attól rettegnek, hogy ez az „egyensúly" is megbomolhat az ő rovásukra. A fejlődésnek ez a menete végül is odavezet — mondogatják —, hogy az Egyesült Államok bezárkózhat az „amerikai erődbe", ami már az imperializmus világpolitikai pozícióinak feladásával lenne egyenlő. Rémképeik nem azt jelentik, hogy reális következtetéseket vonnak le a valóságos helyzetből, a *téves számítások* és ezek következményei azonban mindig is kísérőjelenségei az imperializmus történetének.

Az erőviszonyok és a doktrínák

A mai amerikai külpolitikai elképzelések és lépések megértéséhez elengedhetetlen, hogy vázlatosan áttekintsük azokat a főbb változásokat, amelyek két évtized alatt az imperialista kül- és katonapolitikai gondolkodásmódban végbementek. Ezek ugyanis (kisebb-nagyobb következetességgel) állandóan követték a világhelyzet s az erőviszonyok változásait.

A második világháború befejeződésével az imperialista országok közül megerősödve kikerült Egyesült Államok *monopoltulajdonosa* volt az atombombá-

Digitized by Google

nak. Ez erősen rányomta bélyegét a külpolitikáját irányító szemléletre. Voltaképpen már közvetlenül a háború után megkezdődött az előkészítése annak a korszaknak, amelyben mind kül-, mind katonai politikáját az úgynevezett „hidegháborúra" tette alkalmassá. Az 1947 és 1952 közötti időszakot már a kommunizmus „feltartóztatásának" politikai és katonai elmélete uralta. Ekkor és ennek jegyében hozták létre a támadó katonai tömböket, így az Észak-Atlanti Szövetséget, s építették ki katonai támaszpontjaik hálózatát, mindenekelőtt a Szovjetunió „fékentartására". Ebben a korszakban próbálta ki Washington a feltartóztatás doktrínáját a koreai háború gyakorlatában is, bár ebben csúfos kudarcot vallott. (Az atomfegyvert nem merték alkalmazni, s eközben az atomdölyf hibás számításokat sugallt nekik. Nem hitték, hogy bekövetkezik a közvetlen szovjet és kínai katonai segélynyújtás és részvétel.) Truman elnök már 1947 márciusában, a Görögországnak és Törökországnak nyújtandó „segély" kapcsán meghirdette a kommunizmus elleni harcot. Megígérte a világ reakciós erőinek, hogy megvédi őket „a külső és belső agressziótól". Üzenete hosszú időre megszabta az amerikai külpolitika elveit, és mint „Truman-elv" vonult be a történelembe. Ekkor már teljesen háttérbe szorult az a korábbi katonai felfogás, hogy *kiegyensúlyozottan* kell fejleszteni a különféle fegyveres erőket: az atommonopólium, helyesebben a hosszú időre szóló atomfölény reményében az az irányzat kerekedett felül, hogy a „kommunizmust" totális légiháborúban kell megsemmisíteni.

1953 után, miután napvilágra került a „feltartóztatás" csődje, kezdett előtérbe nyomulni a támadóbb doktrína, a „felszabadítás". Az 1953 és 1956 közötti, Eisenhower és Dulles által fémjelzett időszaknak a hírhedt tétele a „háborús szakadék szélén való táncolás", katonai téren pedig az „új szemlélet" (New Look) és a „tömeges megtorlás" volt. Ekkor már uralkodóvá vált az a nézet, hogy az esetleges világkonfliktus esetén (amelyet elkerülhetetlennek tartottak) minden körülmények között „totális megtorlást' kell alkalmazni, légiháború segítségével. 1954-ben, a genfi értekezlet idején Dulles, akkori amerikai külügyminiszter, aki elviselhetetlennek tartotta a népi Kína létrejöttét, megerősödését és bátorító példáját, már indokoltnak vélte az atomfegyver „korlátozott bevetését" Indokínában, hogy ezzel megakadályozzák az imperializmus Dien Bien Phu-i vereségét. Szövetségesei azonban, felismerve a valóságos erőviszonyokban rejlő kockázatot, nem támogatták az indítványt, s így ezúttal sem került sor a kidolgozott és uralkodó doktrína gyakorlatba való átültetésére.

Ettől kezdve — látva a Szovjetunió és a népi Kína erősödését, a szocializmus világrendszerré válását, a gyarmati rendszer széthullásának folyamatát, a szovjet katonai erő, különösen a nukleáris fegyverek hatékonyságát — Washingtonban erősödött a felismerés, hogy az Egyesült Államok helyzete romlik, és a gyakorlatban is *alkalmazható* elméletekre van szükség. Ennek némileg ellentmondott az, hogy 1957-ben megszületett az Eisenhower-doktrína, amelyet a Truman-elv folytatásának tekintettek. Eisenhower kifejtette, hogy a szuezi agresszióban elszenvedett brit—francia—izraeli vereség után a Közel-Keleten „hatalmi vákuum" keletkezett, amelyet az Egyesült Államoknak kell kitöltenie, s ez „gazdasági és katonai erőfeszítéseket" követel, „beleértve az Egyesült Államok fegyveres erőinek bevetését is". Hangsúlyt kapott tehát az, hogy a tehetetlen szövetségesek helyett is az amerikaiaknak kell cselekedniük az imperializmus védelmében.

A régi politikai és katonai elméletek azonban szinte lehetetlenné tették ezt a cselekvést. Már korábban véget ért az atomfegyver amerikai monopóliumának korszaka. A Szovjetunió nukleáris hadipotenciálja nagyon is képessé vált

Digitized by Google

totális ellencsapás végrehajtására, hiszen 1957 augusztusában már sikerrel kipróbálták a Szovjetunió interkontinentális ballisztikus rakétáját, s ugyanebben az évben a szputnyikkal embert küldtek fel a világűrbe. A Szovjetunió és a többi szocialista ország békepolitikája, a nemzeti felszabadító mozgalmak és a nemzetközi békemozgalom egyre nagyobb akadályokat gördítettek az „erőpolitika" híveinek útjába. Az amerikai politikai és katonai tervezők mind szükségesebbnek érezték a „korlátozott" háborúk alkalmazhatóságát.

A „rugalmas reagálás" időszaka

1961-től számíthatjuk tehát azt az időszakot, amikor fokozatosan uralkodóvá vált a „rugalmas reagálás" stratégiája, amelyet Washington uralkodó körei jelenleg is alkalmaznak a világ különféle térségeiben. John F. Kennedy egyre inkább átvette Maxwell D. Taylor tábornok, Henry A. Kissinger, neves katonai teoretikus és mások azon elméleteit, amelyek átfogóan bírálták a „tömeges megtorlás" elvét és követelték a „korlátozott" háborúra való hatékonyabb felkészülést. Taylor ezt írta „A bizonytalan harsonaszó" című könyvében: „A kisebb háborúk, ha gyors megnyerésük nem sikerül, totális háborúra vezetnek, mert nehéz beletörődni a vereségbe. Ha tehát úgy véljük, hogy elsőség illeti meg azokat az erőket, amelyek elhárítják a totális háborút, akkor éppen a *szárazföldi* erőket kell ide számítani." (A cikk szerzőjének kiemelése.) 1960-ban a Demokrata Párt programnyilatkozata is bírálta az eddigi stratégiát. „A tömeges megtorlás doktrínájával... függ össze a háborús szakadék szélén táncolás politikája, amely kezdettől fogva kétes értékű volt, s teljesen lejáratta magát, amikor a szputnyik világosan megmutatta, hogy a rakéták terén a szovjet tudomány túlszárnyal bennünket." Ez nyílt utalás az erőviszonyok, legalábbis a haditechnikai erőviszonyok megváltozására. Az ilyen állásfoglalásokban annak a világméretekben kibontakozott békekampánynak is része volt, amely követelte a nukleáris fegyverek alkalmazásának megtiltását.

Érlelődött tehát az a felismerés, hogy reálisabban kell szemlélni a világban végbement változásokat, át kell értékelni az eddigi elképzeléseket. Ez a folyamat döntően abban az időben ment végbe, amikor Kennedy foglalta el az Egyesült Államok elnöki székét. Természetesen óvakodnunk kell a Kennedyről keletkezett illúzióktól, amelyeket némileg táplál az elődjével, Eisenhowerrel, és utódjával, Johnsonnal való Kennedy számára kétségtelenül *előnyös* összehasonlítás. Tény, hogy Kennedy az imperializmus realisztikusabb és így „korszerűbb" képviselője volt, aki felismerte, hogy az Eisenhower—Dulles-féle „erőpolitika" csődöt mondott, s folytatásával az imperializmus saját létét kockáztatná. A nukleáris haditechnika fejlődésével összefüggésben a „terror egyensúlya" elméletét vallotta, s ezért kerülte a szocialista országokkal való közvetlen katonai összeütközést; ha nem volt más választása, vissza tudott vonulni a kompromisszum útjára is, mint ezt a Karib-tengeri válságok mutatták. Nagyobb jelentőséget tulajdonított a gazdasági, politikai és ideológiai eszközöknek, a „békestratégiának", mint elődei. Ellentmondásos egyéniség volt; cselekedetei azt fejezték ki, hogy a korábbi, merev imperialista politika már nem vezet célra, tehát hatékonyabb és rugalmasabb módszerekre van szükség.

Ugyanakkor Kennedy olyan kül- és katonapolitikát támogatott, amilyet Washington ma is *alkalmaz* a szocializmus és a haladás erőivel szemben: segítette a mai katonai intervenciók feltételeinek előkészítését és megteremtését. Nemcsak a Kuba elleni támadásokért és fenyegetésekért felelős, hanem jórészt a mai vietnami agresszió feltételeinek megteremtéséért is. Az ő időszaká-

Digitized by Google

ban vált egyre inkább elfogadottá Taylor tábornoknak az a tétele, hogy a szükségnek megfelelően nemcsak a nukleáris, hanem a *hagyományos* haderő is lehet „kard", a nukleáris haderő pedig „pajzs". E tétel gyakorlati alkalmazása nemcsak a NATO-ban merült fel, hanem a mai vietnami eszkaláció során is. A katonapolitika megváltoztatására irányuló felismerést voltaképpen az szülte, hogy a szocialista világrendszer kialakulása és megerősödése, a gyarmati felszabadító mozgalom sikerei folytán, s mindenekelőtt a Szovjetunió haditechnikai színvonala miatt nem lehetett már nukleáris fegyverekkel megoldani a világcsendőri feladatokat, mert az elkerülhetetlen ellencsapás következtében ez az Egyesült Államok megsemmisülésére vezetne. Malinovszkij marsall, a Pravda 1962 januári számában közölt nyilatkozatában kijelentette: „Abban a helyzetben vagyunk, hogy egyetlen rakétanukleáris csapással bármely tetszés szerinti objektumot, az Egyesült Államok ipari és közgazdasági központjait elsöpörhetjük a föld színéről." A katonai felismerésektől eltekintve természetesen nagy gazdasági érdekek is fűződnek a hagyományos fegyveres erők fejlesztéséhez, mert így nagy haszonhoz jutnak az ezek gyártásában érdekelt monopóliumok.

Mind nagyobb figyelmet fordítottak tehát ebben az időszakban az úgynevezett lassú „erózió" elleni „lokális" védelemre, most már nemcsak a „kommunista agresszió", hanem a „belső" agresszió, vagyis a szabadságharcok ellen is. Szaporodtak azok a teóriák, amelyek szerint katonailag fel kell készülni a haladó kormányok elleni gerilla-támadásra, s eközben fokozottabban kell ideológiai és gazdasági eszközöket is latba vetni a reakciós rezsimek megszilárdítására. S milyen célból? Erre „A Béke stratégiája" (The Strategy of the Peace) című könyvében így válaszolt Kennedy: „A mi nemzedékünknek nem kell új célokat keresnie, a régi amerikai célok még mindig megfelelőek." A régi célok elérésére tehát csak a megfelelő eszközöket kellett megtalálni és a tőkésvilág megmentésének hatékonyabb programját kidolgozni. Ezért ígértek több segélyt a fejletlen országoknak, így akartak fejlődési perspektívát adni nekik a kapitalista rendszer keretében. Ez a politika ösztönözte a katonai doktrína módosítását is, amelynek lényegét az úgynevezett McNamara-elv foglalja össze. Eszerint *egyesíteni kell a totális nukleáris háború, a korlátozott nukleáris háború és a hagyományos háború elméleteit.* A U. S. News and World Report című amerikai folyóirat már arról írt, hogy a legfőbb feladat a korlátozott háborúk viselésére hivatott hagyományos haderő megteremtése, s a „tömeges megtorlás" doktrínáját meg kell fosztani trónjától, de nem a nukleáris haderő rovására. Kennedy valóban azt vallotta, hogy az Egyesült Államoknak mindenkor nagyobb nukleáris haderőt kell fenntartania, mint amilyennel (feltételezésük szerint) a Szovjetunió rendelkezik. Ugyanakkor nemcsak a hagyományos hadsereg fejlesztésére fordított különös gondot: *a különleges partizánelhárító erőket* ugyanolyan fontosnak tartotta, mint a nukleáris és a hagyományos fegyverzetű haderőt. Ez a katonapolitika támasztotta alá a *mindenféle* háborúra való felkészülés „rugalmas reagálás"-át.

Azért szólottunk viszonylag részletesebben a Kennedy-időszak irányvonaláról, mert enélkül nehéz volna megérteni azt, ami azóta történt. Igaz, hogy Kennedyt meggyilkolták, talán éppen azok, akik még mindig a „tömeges megtorlás" vágyálmát dédelgetik, és még annyira sem akarják meglátni a realitásokat, amennyire ő az imperialista érdekek védelmében képes volt. Nixon, a hajdani és esetleges jövőbeli köztársasági elnökjelölt mind a vietnami eszkalációt, mind a „hídépítési" politikát „megalkuvásnak" minősítette a minap. Nem tudjuk, hogy Kennedy, ha élne, vállalta volna-e úgy, mint utódja a vietnami háborúba való mély és reménytelen belebonyolódást. Az mindenesetre tény,

Digitized by Google

hogy Kennedy akarva, akaratlanul is előkészítette azt az új irányvonalat, amelyet ma Johnson-doktrínának neveznek, s amely Washington jelenlegi világstratégiája.

Szélsőségesebb irányvonal

Az utódok részben folytatták az elődök útját, de egyszersmind szélsőségesebb irányba fordították a kormányrudat. Lassan végbement a liberális ideológia „eróziója". A Pentagonban és másutt is az olyasféle emberek kerültek előtérbe, mint amilyenek a „hosszan tartó konfliktus" elméletének hívei. Ezek szerint a szocialista és a kapitalista világ közötti konfliktus a politikai, gazdasági, ideológiai, pszichológiai és katonai harc együttes alkalmazásával a „korlátozott" háborútól a totális háborúig is eljuthat. Sőt azt fejtegetik „The Forward Strategy for America" című könyvükben: a szembenálló felek egyike előbb-utóbb arra a következtetésre juthat, hogy csak nukleáris háborúval ragadhatja ki a győzelmet az ellenség kezéből. E teória hívei elvesztették azt a reményüket, hogy a Szovjetunióban és a szocialista országokban olyan „liberalizálódás" következik majd be, amely *külső beavatkozás nélkül* is rendszerváltozásra vezet. Ezért az a véleményük, hogy át kell térni „a kommunista világ ellen irányuló offenzív politikára". „Az Egyesült Államoknak saját kezébe kell vennie a kezdeményezést, a kommunista országok népeinek a kommunizmus alól való felszabadítása, a kommunista világon kívüli területeken a kommunista mozgalom megsemmisítése révén" — írják említett könyvükben. Ezért szerintük nem szabad megengedni azt, hogy enyhüljön a nemzetközi feszültség, mert csak így lehet állandóan növelni a háborús potenciált.

Nem állíthatjuk azt, hogy Johnson politikája *teljesen* azonos ezzel a nézettel, de az tény, hogy az úgynevezett „Johnson-doktrína" ennek számos elemét átvette, és megkísérli megvalósítani az imperializmus támadóbb politikáját. A „héják" irányvonalának mind nagyobb mérvű elfogadását az a számítás is ösztönözte, hogy a kínai egységbontás folytán nagyobb „kiszámított kockázatokat" is lehet vállalni, miközben a „terror egyensúlya" továbbra is megakadályozza majd a totális összecsapást a két nukleáris világhatalom között.

Így a Johnson-doktrína szerint (részben Kennedytől eltérően) *minden* nemzeti felszabadító és *minden* haladó mozgalommal szemben jogos és szükséges a fegyveres intervenció. Ez a teória gyakorlattá is vált Dominikában, Dél-Vietnamban, sőt a VDK-val szemben is. Humphrey alelnök (akit valaha a Demokrata Párt liberális szárnyához soroltak) egyenesen kijelentette, hogy a nemzeti felszabadító mozgalom az *„agresszió"* új, vakmerő formája. Ez a megállapítás szinte ideológiai megalapozása az elkövetett amerikai brutalitások egész sorozatának. E tételnek egyik gyakran használt változata az, hogy „a kommunisták uralta Ázsia" az Egyesült Államok biztonságát fenyegeti, s ha Dél-Vietnamban győznek a szabadságharcosok, az amerikai pozíciók dominóként omlanak össze Délkelet-Ázsiában. (A „dominó-elméletet" egyébként még Eisenhower elnök fejtette ki.) Johnson kijelentette, hogy intervenciót kell végrehajtani minden olyan országban, amelyben haladó kormány hatalomrajutása „fenyeget". Így 1965-ben arra biztatta az Amerikai Államok Szervezetének tagállamait, hogy közös katonai intervenciókkal akadályozzanak meg minden „kommunista forradalmat" ezen a földrészen, kommunistának nevezve mindazokat a kormányokat és rendszereket, amelyek biztosítani akarják országuknak az imperializmustól való függetlenségét. A VDK elleni agresszió és bombázás azt jelenti, hogy Johnson nyíltan szembefordult a békés egymás mellett élés politikájával.

Digitized by Google

Annak idején a koreai háború a „feltartóztatás" politikájának alkalmazását és egyben csődjét is jelentette. Most a Vietnam ellen elkövetett amerikai agresszió a „rugalmas reagálás" stratégiájának gyakorlati kipróbálása. Ez, a kezdetben „különleges" háború egyelőre a „korlátozott háború" és a „kiszámított kockázat" keretein belül mozog. A hadműveletek lépcsőzetes fokozása azon a téves feltételezésen alapul, hogy a vietnami népet térdre lehet kényszeríteni, még mielőtt az általános atomháború küszöbéig jutnak. A nagy kérdés az, hogy *hol ez a küszöb*. A számításokat már a koreai háborúban is elvétette az amerikai imperializmus. Az eszkaláció politikája arra alapoz, hogy a szocialista világrendszer egységének a Mao-csoport által való megbontása következtében *messzebb* mehet el a háborús kockázatban, mint a múltban. Azt hitték (bár ma részben már kénytelenek felismerni tévedésüket), hogy mindez nemcsak nehezíti, hanem meg is gátolja a szocialista világ hatékony politikai, gazdasági, katonai szolidaritását. Arra is számítottak, hogy minél feljebb hágnak a háború lépcsőfokain, annál inkább „eszkalálódnak" az ellentétek a féktelenül szovjetellenes és szakadár kínai vezetők és a kommunista világmozgalom között, s hogy a világközvélemény hozzászokik a háború gondolatához és elveszíti éberségét. Azóta bebizonyosodott — még ha a Pentagon nem is hajlandó nyíltan elismerni ezt —, hogy katonailag nem tudják térdre kényszeríteni a DNFF harcosait és a Vietnami Demokratikus Köztársaságot, és soha nem tudják kiszakítani ezt az országot a szocialista világrendszerből.

Ez a háború ma „helyi" jellegű és „korlátozott". De jól ismerjük az amerikai stratégia elveit, amelyek szerint nincs merev választóvonal a hagyományos fegyverekkel vívott lépcsőzetes háború és az általános atomháború között. Az előbbi elvezethet az utóbbihoz, ha csak egy pillanatra is csökken a vietnami népnek, a szocialista világrendszernek és a béke erőinek ébersége és elszántsága. A már idézett, hírhedt McNamara-doktrína annak idején elméletileg megteremtette az átmenetet a hagyományos fegyverekkel vívott, korlátozott helyi háború és az általános atomháború között. A lemondott McNamara hadügyminiszter korábban lehetségesnek tartotta, hogy a rakétanukleáris fegyverek bevetése a katonai célokra „korlátozódjon". Az amerikai szenátus bizottsága előtt azonban később bevallotta, hogy a VDK elleni bombázások lépcsőzetes fokozása nem érte el és a jövőben sem éri el az általa várt katonai és politikai hatást. Az általa javasolt és a róla elnevezett védővonal felépítésének reménytelen kísérlete is annak a burkolt beismerése, hogy a szabadságharcosok katonai felszereltsége és utánpótlása hiánytalanul és megakadályozhatatlanul meg van oldva. De bár McNamara katonai tekintetben mit sem várt a hadműveletek lépcsőzetes kiterjesztésétől, illetve úgy látta, hogy ez már túlmehet a „kiszámított kockázat" keretein, az általa is működésbe hozott gépezet tovább működik. Ma már kevés a VDK területén a bombázás szempontjából tiltott célpont. S ez a reménytelen háború egyre jobban igénybe veszi az Egyesült Államok katonai erejét. A U. S. News and World Report című lap adatai szerint jelenleg $1^1/_2$ millió amerikai katona állomásozik az USA határain kívül, s lát el harci feladatot vagy készenléti szolgálatot. Így a délkelet-ázsiai térségben, illetve a Távol-Keleten már csaknem 800 ezer, az európai és a Földközi-tengeri térségben pedig majdnem 400 ezer amerikai katona van. A vietnami háború ma már nyíltan „amerikai háború". Csődbe jutott a bábrezsim „alkotmányosítására" és az úgynevezett „pacifikálásra" vonatkozó program is. A háború lépcsőzetes fokozásával együtt viszont növekszik a VDK légelhárításának hatékonysága, s a DNFF harcosainak kezdeményező készsége. Egyre több helyen mérnek egyidőben súlyos csapásokat az amerikai egységekre a legmodernebb haditechnika

Digitized by Google

alkalmazásával, így például rakétafegyverekkel, miközben az Egyesült Államok fokozódó terror-bombatámadásai még pszichológiai eredményekkel sem járnak.

Törekednek-e az Egyesült Államok jelenlegi uralkodó körei a tanulságok levonására, amint ők mondják, a „tisztességes kompromisszum"-ra? A Berkeley-egyetem három tanára, Schurmann, Scott és Zelnik, elemzést közölt az eszkaláció gépezetéről. A többi között ezt írják: „A tárgyalási készség jelei — amelyeket megállapítottunk — megelőzték, illetve álcázták a katonai intervenció fokozására tett lépéseket. Arra a következtetésre jutottunk, hogy az amerikai kormány nem annyira kívánatos megoldásnak tekinti a tárgyalásos rendezés lehetőségét, mint inkább fenyegetésnek." A szándéka: „fokozni a háborút, mihelyt felmerülhetnek a béke kilátásai, és békéről beszélni a háború fokozása céljából". S valóban, a jelek szerint egyre inkább azok az emberek jutnak Washingtonban hatalomhoz, akik szerint nincs más alternatíva, mint a teljes katonai győzelem.

Még nem tudjuk, hogy a következő hónapokban, az elnökválasztás évében milyen lépcsőfokokra hág fel ez az agresszió. Fokozzák-e bombázásaikat, kiterjesztik-e a Vörös-folyó gátrendszerére és Haiphong kikötőjének egészére. Megvalósítják-e Eisenhower és Bradley-nek, a két ötcsillagos tábornoknak nemrég adott televíziós tanácsát, hogy terjesszék ki a hadműveleteket Kambodzsára, Laoszra, sőt Kína egy részére is, azzal az ürüggyel, hogy ezek a szabadságharcosok „menedékhelyei"? Egyre többet hallunk a VDK elleni „korlátozott" szárazföldi inváziórói is, a demilitarizált övezet elözönléséről. Még nem tudhatjuk, meddig mernek elmenni. Milyen hatást tesz ez a világ más térségeiben az erőviszonyokra, mennyire merik igénybe venni stratégiai tartalékaikat? Hogyan alakul a belpolitikai helyzet és a közhangulat magában az Egyesült Államokban? S milyen lesz a világközvélemény magatartása? Ez megannyi kérdőjel számukra. Az bizonyos, hogy nem lehet Washington tárgyalási készségében bízni. Az igazi, elvszerű válasz az, amelyet a vietnami elvtársak hangoztatnak: tárgyalások csak akkor kezdődhetnek, ha az amerikaiak feltétel nélkül abbahagyják a VDK bombázását és az ellene folytatott agressziót. Addig pedig a katonai, a politikai, a gazdasági és morális ellenállás útján bizonyítják be, a szocialista országokkal és a világ többi békeszerető erejével együtt, hogy az imperialista agresszió lépcsőzetes fokozása is teljes kudarcra van ítélve.

Az imperialista oldalon, s Amerikában is vannak már olyanok, akik felismerték ezt. Walter Lippmann, a neves publicista, nemcsak a maga nézetét fejtette ki, amikor az International Herald Tribune október 23-i számában így írt: „Bármilyen eszmék és szándékok vezéreltek is bennünket — a kommunizmus terjeszkedésének megállítása, Dél-Vietnam meghódításának elhárítása, a szabadság és a demokrácia ügyének előmozdítása, Amerika biztonságának megvédése —, a lényeg az, hogy Johnson elnök tévedett, amikor azt hitte, sikerülni fog nagyarányú ázsiai szárazföldi háború megvívásával elérnie ezt."

A monopóliumok érdekeltsége

A hiba helyrehozását azonban megnehezíti, hogy a nagy monopóliumok rettegnek a békétől, a gazdasági visszaesés veszélyétől. A lépcsőzetes hadműveletekkel együttjárt a gazdasági prosperitás kiterjedése, az extraprofit növekedése. A bruttó nemzeti jövedelem csupán 1961 és 1966 között is több mint egyharmadával nőtt, s 1961 óta a katonai kiadások a nyilvánosságra hozott adatok szerint $29^1/_2$ milliárd dollárral emelkedtek. Johnson öt éve alatt az évi költségvetés összege 114 milliárdról 180 milliárd dollárra növekedett. Az Egye-

Digitized by Google

sült Államok óriási tőkebefektetéseket eszközölt a Távol-Keleten; ezeknek évenkénti összege a Latin-Amerikába irányuló tőkekivitel rekordszínvonalát is meghaladja. Mindez busás haszonhoz juttatja a legnagyobb monopóliumok egész sorát, egyben azonban súlyos gazdasági visszahatással is van az ország fejlődésére, s megakadályozza az úgynevezett szegénység elleni program megvalósítását. Az amerikai gazdaság egyes szektorainak termelése visszaesik, a fizetési mérlegben állandó jellegű a hiány, az aranykészletek egyre tovább csökkennek, s virulensen jelentkeznek az inflációs irányzatok. E negatív jelenségek ellenére számos amerikai monopóliumnak alapvető érdeke a külföldi tőkeberuházások fokozása, a fegyverkezési kiadások növelése. Amint Harry Magdoff, a neves tudós, „Az amerikai imperializmus gazdasági vonásai" című tanulmányában kifejti, érdekközösség, sőt érdekazonosság van a külföldi gazdasági tevékenységekbe leginkább bebonyolódott és a katonai területen működő vállalatok között. E két csoport vállalatai a leghatalmasabbak a monopólimok között. Érdekeik azonosak az amerikai külpolitika érdekeivel; szinte szó szerinti értelemben fúzió áll fenn kettőjük között.

S nem hanyagolhatók el az agresszívabb politika lélektani és morális hatásai sem. Mark Twain írt az ilyenkor kialakuló légkörről. „A háborúspártiak maroknyi csoportja szokás szerint ordítozni kezdett... velük szemben néhány tisztességes ember szóval és tollal vitába száll és okoskodik; kezdetben meghallgatják és megtapsolják őket, de nem sokáig. Hamarosan a következő furcsa látványnak lehetünk tanúi: az emelvényről kőzáporral elkergetik a szónokokat és a szólásszabadságot elfojtják olyan dühöngő egyének hordái, akik szívük mélyén egyetértenek a szónokkal, de nem merik azt kimondani." Félelmetes szavak ezek. Jól jellemzik azt a légkört, amely törvényszerűen kialakulna, ha a világ népeinek és az amerikai nép legjobbjainak nem volnának olyan történelmi tapasztalataik, amelyekből tanulva megakadályozhatják a hírhedt McCarthy-féle boszorkányüldözés visszatérését. Johnson elnök egyelőre még nem szította fel azt a kommunistaellenes hisztériát, amely Truman elnöksége alatt, a koreai háború idején dühöngött Amerikában. Sőt, egyre többen vannak olyanok, akiknek számára már nem lehet „a kommunista ördögöt" a falra festeni. S mind többen vannak azok is, akik felismerték, hogy az égető szociális kérdésekre, a faji problémák megoldására is csak akkor lehet megoldást találni, ha sikerül véget vetni az agressziónak. Tény, hogy magában az Egyesült Államokban is — különösen az értelmiségiek és az egyetemi fiatalok körében — növekszik azoknak a száma, akik ellenzik és tragikusnak tartják kormányuk jelenlegi háborús politikáját. Igaz, szép számmal vannak az ellenzék soraiban olyanok, akik még hisznek annak a demagóg hírverésnek, hogy „keményebb kézzel" rövid idő alatt katonai győzelmet lehetne kicsikarni. De még ezeknek a torz formában megnyilvánuló elégedetlensége is a hivatalos politika zsákutcájának a kifejeződése. Ugyanakkor nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy a háború lépcsőzetes fokozásával együtt a monopoltőkés körök ismét megkísérlik feltámasztani a demokráciára és a világbékére is veszélyes kommunistaellenes hisztériát.

Az agresszió láncreakciója

A megmérgezett légkörben egyik konfliktus ösztönzi a másikat. De Gaulle elnök is rámutatott 1967 decemberében tartott sajtóértekezletén arra, hogy az egyik agresszió árnyékában újabbak bontakoznak ki, s ezek láncreakció módjára, további háborús gócokat hoznak létre. A világ bármely térségéből

Digitized by Google

hozhatunk példákat erre. Latin-Amerikában van az Egyesült Államok befektetett tőkéjének nagy része. E földrész felett mindenkor korlátlan ellenőrzést és hegemóniát kívánnak biztosítani maguknak. Nem riadnak vissza sem a gazdasági nyomástól, sem pedig a legdurvább katonai erőszak alkalmazásától. Az elmúlt öt évben reakciós katonai puccs volt Argentínában, Brazíliában, Peruban, Guatemalában és Hondurasban. A dominikai katonai intervenciót, a Kuba elleni szüntelen provokációkat már említettük. S a Pentagon törekvéseinek ma is a középpontjában áll olyan Amerika-közi hadsereg megteremtése, amelynek segítségével le lehet törni minden demokratikus, antiimperialista mozgalmat.

Az agresszió láncreakciójára beszédes példa a közel-keleti háború, az Egyesült Államok patronálta izraeli agresszió. E térség gazdasági jelentősége nyilvánvaló, hiszen a világ olajkészleteinek kétharmada itt található. A világ e része mindig színtere volt az imperialista mesterkedéseknek. 1956-ban még visszavonultak az angol, francia és izraeli agresszorok, mert a „tömeges megtorlás" elvének uralma idején nem merték vállalni a „helyi háború" kockázatát. Most, a vietnami példa nyomán, a „rugalmas reagálás" taktikáját követve már helyi háborúba kezdtek a haladó arab rendszerek megdöntéséért. Az amerikai példa követésre, területek elrablására, megtartására, újabb válsághelyzetek létrehozására és konzerválására ösztönzött. Nem véletlen, hogy a tárgyilagos elemzők Washington világpolitikáját teszik felelőssé a közel-keleti helyzet ilyen alakulásáért. De bizonyos átmeneti sikerek ellenére ismét tévesnek bizonyulnak a számítások. A társadalmi haladást e térségben sem lehet huzamos ideig feltartóztatni.

Némelyek arra hivatkoznak, hogy Európa viszont csendes. De igaz-e valójában, hogy Európában nem érezhető az amerikai külpolitika aktivizálódása? Hivatkozhatunk a görögországi puccsra, a megismétlődő ciprusi válságokra, a NATO újbóli integrálására, déli szárnyának megerősítésére tett amerikai erőfeszítésekre, s mindenekelőtt az Egyesült Államok és az NSZK együttműködésére. A nyugatnémet revansizmus erősödése jogosan tesz Európa békéjét és biztonságát illetően *nyugtalanná* bennünket. Európában nem szűnt meg a veszély, hogy az Egyesült Államok, amely nagymértékben le van kötve a délkelet-ázsiai térségben, mindinkább eleget tesz Bonn azon igényének, hogy jobban, közvetlenebbül részt vehessen az atomfegyverek birtoklásában. Nem tagadható, hogy Washington hatékonyan támogatja az NSZK-nak Németország egyedüli képviseletére, az NDK bekebelezésének politikájára, a második világháború eredményeként létrejött határok revíziójára irányuló igényeit. Az amerikaiak európai stratégiája számol egyes kérdések rendezetlenségével. Ugyanakkor jellemző vonása ennek a politikának, hogy a világ különféle térségeiben *más és más taktika* megvalósításával kísérli meg elérni *ugyanazt* a célt. Az úgynevezett „hídverési" taktika is ennek a stratégiának egyik megjelenési formája. Lényege az, hogy lazítsa a szocialista országok egymás közti kapcsolatát, s legfőbbképpen a szocialista országoknak a Szovjetunióval való viszonyát szeretné mregrontani. Egyszersmind amerikai vezetéssel erősíteni kívánja az imperialista katonai tömb, a NATO egységét. A hídverési taktika alkalmazásában megkülönböztetett módszereket használnak az egyes szocialista országokkal szemben. Így az ázsiai szocialista országokra, az NDK-ra és Kubára egyelőre nem vonatkozik a „hídverés" kétes szándéka. Valójában a szocialista világ egységének megbontása, nem pedig az enyhülés keresése a céljuk. Mindez világszerte fokozott éberségre és egységre inti a szocializmus, a demokrácia és a béke erőit.

Digitized by Google

Az antiimperialista egységért

Az imperialista szándékok és tettek láttán joggal felvetődik az a kérdés, hogy melyek legyenek a szocializmus és haladás erőinek ellenlépései. Sajnos, a kínai vezetők és a velük egyetértő szakadárok megbontották a kommunista világmozgalom egységét, s mindmáig még azt is megnehezítik, hogy az antiimperialista harcnak akár *taktikai* kérdéseiben is *akcióegység* jöjjön létre. Amikor imperialista agressziók következtében súlyos nemzetközi helyzet alakul ki, mindig olyan kalandor lépésekre ösztönöznek, olyan „tanácsokat" adnak a Szovjetuniónak, amelyeknek megfogadása még fokozná a világháború veszélyét.

A marxista—leninista álláspont mindig szögesen ellentétes volt a kalandorpolitikával. Az eszkaláció az imperializmus szótárába tartozik, s a nemzetközi feszültséget élezi. Politikánk nem a „második front" létrehozása, a „több Vietnam" jelszavának megvalósítása. Törekvésünk a világbéke megvédésére irányul, s ennek keretében adunk messzemenő *politikai, gazdasági és katonai* segítséget az agresszió minden áldozatának, hogy elszigeteljük a támadót és bebizonyítsuk cselekményei hiábavalóságát. Ehhez a Szovjetuniónak, a szocialista világrendszernek, a béke és haladás híveinek, minden antiimperialista erőnek az összefogására van szükség. A vietnami és a közel-keleti háború is azt bizonyítja, hogy a szocialista országok haditechnikai segítsége is csak akkor igazán hatásos, ha a megtámadottak minden téren, így politikailag is szorosan együttműködnek a szocialista közösséggel, a haladás és a béke erőivel.

A szocialista országok, a világ kommunista és munkáspártjai elengedhetetlen szükségét érzik annak, hogy megrendezzék nagy nemzetközi tanácskozásukat. Sok probléma halmozódott fel a nemzetközi életben, megnövekedett az imperialisták aktivitása, megérett hát az idő arra, hogy a közös ellenség elleni harcban összehangoltabb álláspontok és cselekedetek alakuljanak ki. Annak ma még nincsenek meg a feltételei, hogy stratégiai elvekről tanácskozzon a nemzetközi kommunista mozgalom. A szerényebb cél azonban megvalósítható és megvalósítandó: az, hogy *akcióegység* jöjjön létre a kommunista és munkáspártok között az imperializmus elleni harc *taktikai* kérdéseiben; illetve azokban az elvi kérdésekben, amelyeknek tisztázása már jelenleg is halaszthatatlannak bizonyult. Ezért ülnek össze konzultatív megbeszélésre Budapesten számos kommunista és munkáspárt küldöttei a későbbi nagy tanácskozás előkészítésére.

*

Nem kétséges, hogy az imperializmus mai világpolitikája a tőkés társadalom mély válságának tükröződése. Nem csak a különféle elméleteik vallottak kudarcot, az erőviszonyok gyökeres megváltozása, a világtörténelem menete az egész imperialista politika csődjét bizonyítja. Washington jelenlegi világstratégiája részben a saját kudarcaiból levont téves következtetés, megtetézve azzal a hamis illúzióval, hogy a szocialista világrendszer ellen elkövetett s valóban nagy károkat okozó kínai egységbontás gyógyíthatatlan sebeket ütött a szocializmus testén. Ez azonban gyökerében téves számítás. Az idő bebizonyítja majd, hogy a szocializmus és a haladás erői a jövőben még az eddiginél is döntőbb hatással lesznek a történelem menetére. Az imperializmus illúziói — mint annyiszor az elmúlt ötven évben — ismét szertefoszlanak.

Digitized by Google

Ancsel Éva:

Táguló szemhatár

Móricz Zsigmond „boldog emberét", a gyermek Joó Györgyöt elküldték egyszer Magosligetről a negyedik faluba, Feketeardó községbe. Megörült nagyon, hogy elmehet világot látni. „Mán az is jólesett, ha megláttam egy másik falu határát, hogy én olyan fákat lássak az út mellett, amilyeneket otthon nem látunk. Minálunk nincs az útfélen, csak egy-egy rossz akácfa."

Ha szélsőséges is a példa, nagyjából ekkora volt az a világ, amely befogadásra kínálkozott egy falusi gyerek számára, nem is nagyon régen. S még hozzá olyan gyerek számára, aki egész lényével nyitva állt a valóság birtokbavételére: mohó tekintete annak is örült, ha új és másféle fákat láthatott az út két oldalán.

Mekkorát tágult azóta a szemhatár, s vele együtt az a valóság, amely egy fiatal ember előtt feltárul, vagy még sokkal inkább, amely ellenállhatatlan erővel betör látókörébe!

Az ifjúság — természete szerint — a világ befogadásának legintenzívebb életszakasza. Addig fiatal az ember, míg teli tüdővel lélegzi be a világot, míg tekintete az egészet akarja látni, átfogni pillantásával, s van hozzá bátorsága, hogy kormozott üveg nélkül nézzen a legerősebb fénybe is. E szembenézés pedig legtöbbször elszántságot érlel a valóság átalakítására. A gondolkodásmód fiatalsága addig tart, míg az ember kérdésekkel, új és merész kérdésekkel ostromolja a világot és önmagát, mert nem hajlandó a valamikor összekuporgatott válaszok készletéből élni.

Az ifjúság tehát ebben az értelemben nemcsak életkor dolga. Vannak korán elhomályosult tekintetű fiatalok, s bátor, az értelem ifjúságáról tanúskodó szemek megöregedett arcokon. De az erősebb fény előtt meghunyászkodó, a korán becsukódó és vaksi tekintetekben is közös világunk látványa tükröződik. Mi tartja fenn a gondolkodásmód fiatalságát, s miért fejeződik be olykor megdöbbentően korán? Miért nem ér fel minden emberi tekintet korunk szemhatáráig?

A szemhatár kitágul: az egyetemes történelmi folyamat jelen van mindennapjainkban. Az élet állandóan szembesít a világ-egésszel, miközben annak egy töredékéhez láncolja az emberek legtöbbjét.

Ha az ifjúság a világ befogadásának legintenzívebb időszaka, azt is elmondhatjuk, hogy soha akkora, valósággal mellkast feszítő lélegzetvételre nem volt szükség ehhez az aktushoz, mint korunkban. Nem csoda, ha fiatalok sokszor a levegőt kapkodják, légzésük nehéz lesz. S ha a tudatba fogadott világ nem nyit kielégítő teret a társadalmi cselekvés számára, sokan le is mondanak birtokbavételéről. Ám az ellentmondás fennmarad, akárhányan hátrálnak meg előle.

De nemcsak az eszméletben helyet kereső világ méreteiről van szó. Miköz-

Digitized by Google

ben tágul a szemhatár, ugyanakkor más, merőben más hőfokkal, személyhez szóló evokatív erővel törnek közelmúltunk és jelenünk történelmének tényei a tudatba.

E fölerősödött intenzitásnak a forrása ismert. Korunk minden eddiginél szorosabban, megbonthatatlanul fogta össze az egyéni és az egyetemes emberi sorsot. Ahogy Garaudy mondta: „Jogilag mindnyájunkat bevontak a világ nagy perébe."* Akiben ez tudatosul, az szót kér e perben. És nemcsak szót, hanem a beavatkozás reális lehetőségét. Hiszen ha egyéni sorsa minden tanúság szerint elszakíthatatlanul összefonódik a közös történelmi valósággal, akkor ott kell keresnie a társadalmi cselekvés terepét.

A „sors, nyiss nekem tért" belső követelése valamilyen formában, a tudatosság nagyon különböző fokán minden emberben megjelenik, és ma erőteljesebben, mint valaha. Táguló szemhatár alatt, a világ-egésszel szembesítve ez a természetes. De míg minden feszíteni és tágítani törekszik a tudat határait, a munkamegosztás mai viszonyai még óhatatlanul szűk korlátok közé szorítják a mindennapi létet. Márpedig az ember — ahogy Marx írja: „a szilárd földkerekségen álló, minden természeti erőt be- és kilélegző valóságos testi ember" — társadalmi értelemben is végez valamilyen anyagcserét, s ennek egyensúlyától függ létének harmóniája. A társadalmi cselekvés igénye nem új, de korunkban felerősítve, egyre sürgetőbben jelentkezik. S mert realizálása a legkevésbé sem akadálytalan, sokan megtorpannak, kioltva magukban a cselekvés belső szükségletét s a befogadás igényét is.

A probléma súlyos, mert nagyon nehéz megtalálni azt a valóságos terepet, amelyen a tudatba fogadott világhoz méltóan lehet élni. A történelmi valóság közvetlenül nem hozzáférhető az egyén számára. (A forradalmak éppen ezért ünnepnapjai a történelemnek, mert a közvetlen társadalmi cselekvés terepévé változtatják a valóságot. Ezért ezek a szabadság pillanatai is a szükségszerűség évszázadaiban.)

A fejlődés evolúciós szakaszaiban csak azok számára válik megközelíthetővé a történelmi folyamat, akik valamely közösségen, osztályon, mozgalmon keresztül megtalálják azokat az elágazásokat és torkolatokat, melyek a történelem főfolyamához, vagy egyenesen a tengerhez elvezetnek. És az az igazság, hogy az egyén nem mindig jut el odáig, nem tud minden individuális sors kitörni a lefolyástalan területekről.

E problémákra nem egyformán reagálnak az emberek. S bár a lehetséges magatartás-típusok nemcsak a fiatalok körében különülnek el — ott élesebben és tipikusabban jelentkeznek.

Vannak fiatalok, akik nem találván gyakorlati kontaktust mindazzal, ami eszméletükbe zúdul, korán eljutnak ahhoz a következtetéshez — ha tudatosan nem is gondolják végig —, hogy ez a világ, legalábbis mint közös történelem, nem számukra való. Kár is oly mohón és telhetetlenül tekintetükbe fogadni új és új, megdöbbentő látványait. Okosabb dolog falakat emelni az egyéni lét köré, rácsukni a tudat ablakaira az individualizmus kipróbált, jól záró spalettáit, s „megállapodni". Avagy elővenni a kormozott üvegeket, ezeken keresztül megnyugtatóbb, kevésbé zaklató a világ látványa.

Ismerjük az ellenpólust is: fiatalokat, akik szembefordulnak a világ egészével, mert az nem adta könnyen kézre magát, s nem hajlandók „megállapodni" — lázadva mondanak le birtokbavételéről. Akik arra törekszenek, hogy megszabaduljanak a valóság tudatától, mint súlyos és fölösleges tehertől. Az eksztázis lehetőségét keresik, hogy elveszítsék a világot, elvágják a közös történelmi realitáshoz fűző kötelékeket.

* Roger Garaudy: Perspectives de l' homme. Presses Universitaires de France, 1960. 5. o.

Digitized by Google

Korunk tipikus dilemmái mégsem e két szélső póluson jelentkeznek, hanem azoknak az embereknek, s főként fiataloknak az életében, akik nem hajlandók védőfalat emelni a világ látványa ellen, akik odafordítják tudatuk törékeny emberi tükrét a kor hatalmas súlyú szellemi és morális terhei felé. Akik nem nyúlnak semmilyen korszerű ópiumhoz, mert látni és érteni akarják a világot, befogadni, ha ezerszer feszíti is a mellkasukat. Lehet, hogy nem ők vannak többségben, mégis róluk akarok szólni.

Melyek e meg nem hátráló, valóban fiatal és küszködő tudat dilemmái?

Korunk asztronómiai méretű, óriási körzővel rajzolja meg a befogadásra kínálkozó, s az eszmei, érzelmi részvételre szólító világot. De e makroméretekhez képest legtudatosabb fiataljaink döbbenetesen kicsinynek érzik azt a körzőnyílást, amellyel számukra a cselekvés körét kijelölik. Megtanítjuk őket arra, hogy ügyüknek érezzenek mindent, ami eléjük kerül. Tekintetük éles, nem homályosítja el a megszokás hályoga. Látni fognak ésszerűtlenséget és igazságtalanságot, ki nem aknázott lehetőségeket, meg nem becsült kezdeményezéseket. De ha mindez magasra lobbantja bennük a cselekvés belső szenvedélyét, és ha megkísérlik saját mindennapi életükben a valóság aktív alakítását, nemegyszer fejüket csóváló felnőttekkel találják szembe magukat, akik megróják őket „nyughatatlanságukért". Megróják őket, amiért nem találják a helyüket, pedig pontosabban arról van szó, hogy szűknek érzik a nekik kiszabott helyet, feszíti őket a teret nyitó sors követelése. Ez a nyugtalanság érleli meg a kritikus és forradalmi viszonyt a valósághoz, amely közösségi felelősségtudattal párosulva a legfőbb feltétele annak, hogy valaki eljusson a kommunista mozgalomhoz.

Nincs igazunk, ha értetlenül faggatjuk őket: miért türelmetlenek, mit akarnak felforgatni, miért nem elég nekik, hogy tanulhatnak, dolgozhatnak? Hiszen „végső soron" — ahogy mondani szoktuk — ezzel is hozzájárulnak a történelem alakításához! Csakhogy ezek a fiatalok nem tűrik a sztereotip és illuzórikus válaszokat. Márpedig az igazság az, hogy a munkamegosztás és a demokratizmus mai viszonyai között az egyén mindennapi tevékenységének és a társadalmi valóságnak a kapcsolata szubjektíven nem élhető át. A munkatevékenység egymagában ma még nem vezet el ahhoz az élményhez, amely eggyéforraszthatná az egyén tudatában saját érdekeit a társadaloméval. Ez csak akkor történik meg, ha az ember, egy kollektíva tagjaként nélkülözhetetlennek érzi részvételét a közösen kialakított célok megvalósításában. Az élet rendkívüli pillanataiban szinte mindenki ráeszmél munkájának össztársadalmi jelentőségére.

Néhány évvel ezelőtt a hófúvás megrongálta az országos távvezetéket. A munkások, mérnökök, gépkocsivezetők, akik a javításban részt vettek, tudták, melyek azok a városok, községek, ahol nincs villany, s azt is tudták, hol gyulladtak már ki a lámpák munkájuk nyomán. Természetes volt, hogy felszólítás nélkül munkában maradtak, akkor is, amikor már letelt a második vagy harmadik műszak. Azt hiszem, talán nincs is olyan ember, akinek erőit fel ne fokozná, rejtett erkölcsi tartalékait felszínre ne hozná az a tudat, hogy a társadalomnak feltétlenül szüksége van rá.

De nem szűkíthetjük a kérdést csupán a munkatevékenységre. Nemcsak a megmunkálandó anyag vár az emberre, hanem a társadalmi élet sok-sok megoldandó problémája. Az egyén csak tevékenységi formáinak sokaságával teremthet mind mélyebb és sokoldalúbb kontaktust a társadalommal.

A munka önmagában még a kommunisztikus viszonyok között is — amikor áthatják majd az önmegvalósítás és a közvetlen társadalmi felelősség mozzanatai —, csak része, bár sorsdöntő része lesz az élettevékenységek totalitásának. És bár kommunisztikus viszonyok között az embernek egyre nagyobb lehetősége lesz arra, hogy lényegi erőit társadalmi tevékenységében

Digitized by Google

megvalósítsa, ennek *gyakorlati* lehetőségei sohasem lesznek teljes összhangban az erre irányuló emberi szükséglettel. Ahogyan a fejlődés során felerősödik az emberekben társadalmiságuk tudata, az az igényük is egyre intenzívebbé válik majd, hogy ezzel összehangzó, közvetlenebbül társadalmi létet éljenek.

Ez a folyton önmagát újrateremtő feszültség a jelen viszonyai között is élesen jelentkezik. A társadalmi cselekvés igényét felébresztettük az emberekben, mindennapi tevékenységükben azonban nem tudják kielégíteni ezt az igényt.

A munkamegosztás mai körülményei önmagukban semmiképp se zárják ki az élettevékenységek gazdagabb skálájának kialakítását. Különösen a fiatalok körében nem, mert ők még nem merevedtek bele egy-egy tevékenység öntőformájába. A cselekvési lehetőségek körének szélesítésével kell és lehet is utakat nyitni a közös társadalmi valóság felé.

Az aktivitás formáinak gazdagsága azonban nem teremthető meg „kívülről". Csak ott virágzik ki az értelmes tevékenység, ahol emberek együttese önmagát kormányzó közösséggé fejlődik, megadva az egyénnek szabadsága, cselekvése eszközeit és értelmét. Az ilyen kollektívának van ereje arra, hogy a kölcsönös kapcsolatok gazdagságával, minden egyénnek minden képességére igényt tartó távlataival úrrá legyen a munkamegosztás csonkító hatásain.

Elég, ha felidézzük Makarenko telepeseit a kezdet kezdetén, amikor széklábakat faragtak gyatrán berendezett műhelyeikben, valahogy úgy, ahogy Michelangelo Madách falanszterében. S mégis, egyikük sem érezte magát személytelen, megszámozott teleplakónak! Mert a székek gyártása csak része volt a tevékenységi formák sokaságának, de nem vált a munkamegosztás öntőformájává, mely megszabta volna a telep életében betöltött helyüket. Társadalmi-emberi méltóságuk tudata abból fakadt, hogy egy önmagát igazgató fiatal köztársaság polgáraiként éltek, s e kommunista polisz nem csupán a székek gyártásában tartott igényt rájuk. Valamiféle közösségi funkcióban — s a vele járó, új tartalmú, magas rangban — mindnyájan nélkülözhetetlen tagjai, pótolhatatlan személyiségei voltak a kollektívának. A műhelyekből kikerülve a szovjethatalom képviselőiként jelentek meg a szomszédos falvakban, hogy felkutassák a tiltott pálinkafőzőket, hogy színielőadásokat rendezzenek a parasztok számára, vagy egymás jellemének átalakítóiként a telep közgyűlésein éljenek közéletet. Így létük — bár véges határok között — mégis közvetlenül közösségi lét volt, melyben megvalósult a szocialista társadalom legfőbb novuma: nemcsak szereplői, hanem tudatos szerzői lettek saját drámájuknak. Maguk alkották életük törvényeit, s ők voltak egyszemélyben e törvények végrehajtói is.

Tudom, hogy Makarenko lehetőségei sajátosak voltak — bár ezt a sajátosságot túlságosan is hangsúlyozni szoktuk —, a lényeget ez mégsem érintheti. Mert mi ez a lényeg? Ha komolyan vesszük azt a marxi gondolatot, hogy az ember önmagát teremti, hogy kifelé hatva, a világot átalakítva hozza létre új képességeit és szükségleteit, akkor mindenekelőtt az önteremtés feltételeit kell a fiatal nemzedék számára biztosítanunk. Vagyis a lehetőséget olyan tevékenységre, amelynek során az ember maga kutatja fel a megoldás módjait, a cél elérésének eszközeit. Így átélheti a rátalálás örömét, szükségletévé válhat a másokkal való társulás, amely a sikerhez elvezette, s maga a tevékenység is. Nem kétséges, hogy ez csak akkor következhet be, ha mindezt világnézeti nevelőmunka előzi meg és kíséri is, de csak az ilyen tevékenységek sorozata igazolhatja és erősítheti meg az eszméket.

A fiatalok tudata nem tabula rasa, melyre akkor is rávéshetné akár a leghozzáértőbb kéz a szocialista szemléletmód és erkölcs jegyeit, ha nincs

Digitized by Google

olyan gyakorlat, amelyből ezek a cselekvés során kifejthetők. Csak az így kiküzdött eszméknek van erejük ahhoz, hogy a gyakorlathoz vissza is vezessenek.

Mi mégis sokszor azt szeretnénk, ha a fiatalok pusztán szavak és felvilágosítások hatására engedelmesen idomulnának elképzelt modelljeinkhez. Gyakran választjuk azt a látszólag rövidebb, könnyebben járható utat, mely kívánságunk szerint egyenesen „lélektől lélekig" vezetne. „Hallgassátok meg, mit hiszünk mi, és higgyétek ti is!" — valahogy így hangzik illuzórikus óhajunk.

Van egy út, mely hatékonyabb ennél, de hosszabb és bonyolultabb, mert *a léten, a gyakorlaton vezet át, s onnan tör a tudat felé.* Miért nem merjük, miért nem akarjuk ezt az utat járni? Talán attól féltjük eszméinket, hogy a lét sűrűjében sérülést szenvednek s elvesztik „tisztaságukat"? Van ilyen félelem. Sokan azt vélik — ha nem gondolják is végig tudatosan —, hogy csak az eszményeknek van nevelő erejük, s valamiféle „zavaró körülménynek" érzik a valóságot, mert az nem az eszményhez készült szemléltető illusztráció, hanem ellentmondásokkal teli folyamat. Pedig éppen a valóságba kell beavatnunk a fiatalokat, hiszen ott kell majd cselekedniük. Ha ezt elmulasztjuk, szakadék nyílik előttük az eszmények és a valóság között. Meg fognak tántorodni ennek láttán — s a mi hibánkból. Az eszmények elvesztik számukra minden tartalmukat, s végül a valóság nevében fognak szembefordulni velük.

E probléma jelen van az élet minden területén, nemcsak a fiatalok nevelésében. Vannak olyan vezetők, akik — merő jószándékból, úgy gondolván, hogy elegendő, ha a rájuk bízott emberek érdekeit szem előtt tartva cselekszenek —, akaratlanul is útját állják az öntevékenységnek. Talán csak azért, mert félnek az önálló cselekvésben még tapasztalatlan emberek tévedéseitől, e valóságos kockázattól. E magatartás pedig társadalmunk erejének egyik legfőbb forrását zárja el; az emberek társadalmi aktivitását.

Sokszor vagyunk türelmetlenek, ha azt tapasztaljuk, hogy a fiatalok nem hajlandók kézből elfogadni eszméket, melyeket egyenesen az ideák világából hoznak számukra azok, akiknek van oda bejárásuk. Pedig igazat kellene adnunk, valahányszor azt látjuk, hogy tettekkel szeretnék kifürkészni világukat, hiszen mélységesen „marxista" törekvés ez. (S egyben arra vall, hogy mégiscsak elfogadtak tőlünk néhány nagyonis lényeges eszmét.) Igazuk van a fiataloknak akkor is, amikor aggályosan kutatnak mindenféle szóbeli megnyilatkozás valóság-fedezete után — sőt az érzelmek személyes fedezete után is —, s szenvedélyesen utasítják vissza a szellemi érintkezés hamis pénzeit, a frázisokat. (Teljesen érthető, hogy akinek már volt dolga néhány hamis érmével, az megkopogtatja mindet, mielőtt elfogadná.) Arra is gondolnunk kell, hogy történelmi élmények híján frázissá válhatnak olyan igazságok, melyeknek a mi számunkra még gazdag és konkrét jelentésük van. S végül az is érthető, ha csak azoknak a magatartási szabályoknak van előttük igazi becsületük, amelyeket maguk alkottak, közösségi létük megteremtésének belső logikája alapján, felismerve ezek szükségszerűségét. De kisszerűnek érzik sok követelményünket, vagy inkább a körülöttük felcsapó indulatokat.

Egy olyan nemzedék számára, mely megemelkedett szemhatár alatt nőtt fel — és éppen a mi általunk megnyitott történelmi horizont alatt —, más akusztikájuk van régi, bármennyire is létjogosult normáknak. Jelentőségük menthetetlenül és szükségképpen összezsugorodik.

Évekkel ezelőtt közös mozilátogatáson vettem részt középiskolás diákokkal. Dokumentumfilmet vetítettek két órán át a fasizmusról. A filmet egy jól ismert kép zárja: hatalmas buldózer temeti a holttesteket egy volt német láger területén. Csontvázak százait, ezreit emeli fel és ejti egy óriási közös gödörbe. Mozgásának ritmusára, mintha hullámzanának az egymásba fonódó te-

Digitized by Google

temek. Aztán vége volt a filmnek, a diákok kitódultak a körútra. Rájuk kellett szólni, hogy ne zajongjanak, sorakozzanak szép rendesen. Tanárkollégám figyelmeztette az egyik magába merülten álldogáló diákot, hogy igazítsa meg fején a sapkát. A fiú nem válaszolt, nem is vont vállat, csak felnézett, s azt hiszem, engedelmesen meg is igazította a sapkáját. De láttam az arcát, sápadt volt, s a tekintete ezt mondta nekem: „Igen, igazítsam meg a sapkámat! Egyébként minden rendben van ebben a világban, mely a legjobb az összes lehetséges világok között? Csak az én sapkám, és egyáltalán az én magatartásom nincs egészen rendben?" Szégyenkezve fordultam el, és azóta is érzem ezt a zavart, valahányszor tanúja vagyok a viselkedési szabályok körül folyó, túlságosan is heves csatározásainknak, melyek — meggyőződésem szerint — csak felszíni megnyilatkozásai mélyebben rejlő feszültségeknek.

S mindezek után — nem vagyok pesszimista. A fiatal tudat dilemmái termékeny dilemmák, jó hogy vannak, és nem megoldhatatlanok.

Számtalan tapasztalat bizonyítja, hogy a fiatalok sokszor öntudatlan törekvései egybeesnek azzal, amit a kommunista nevelés lényege alapján nem csupán „engedélyeznünk", hanem követelnünk kellene. A tények azt mutatják: hogy alkalmasnak éreznek-e egy teret cselekvési szükségletük számára, az nem a méretektől függ, hanem a tevékenység társadalmi tartalmának, értelmének mélységétől. Nem az a feladatunk, hogy újabb és újabb olyan formákat találjunk ki a fiatalok számára, melyekben aktivitásukat „kiélhetik". A társadalmi cselekvés igénye megvan bennük, nekünk olyan terepet kell biztosítanunk e tevékenység számára, ahol tartalmasan és értelmesen kifejthetik

Az ilyen társadalmi tartalomtól áthatott gyakorlat teszi átélhetővé az egyéni lét közösségi jelentőségét. S erre az élményre minden embernek szüksége van. Semmi sem lehet vonzóbb, mint az olyan élethelyzet, melyben feltétlen szükség van ránk. Ezért Makarenko, mikor a telepére akarta vinni a vonatok tetejéről összeszedett csavargó gyerekeket, nem azzal „csábította" őket, hogy kapualjak helyett virágokkal díszített, jól fűtött hálótermekben alhatnak majd, hanem egészen mással. Arról beszélt nekik, hogy kommunájuk „óriási nehézségekkel küzd" a munkaerőhiány miatt, s ezért arra kérte őket: „segítsetek rajtunk". Amikor ez történt, a Dzserzsinszkij-kommuna már bőségben élt. S a gyerekek persze megbűvölten mentek „segíteni".

A szocialista tudat fejlődésében semmi sem sorsdöntőbb, mint ráeszmélni arra, hogy tevékenységünk összefügg a közös ügy előrehaladásával. Csakhogy — mint Davidov írja „Munka és szabadság" című tanulmányában —, az emberiség előtörténetében az egyén cselekedetei beleszövődnek „az összes többi egyén cselekedeteinek végtelen láncolatába", s eltűnnek szeme elől. Még ha tudná is követni e cselekedet-molekula mozgását a társadalom makrovilágában, akkor sincs hatalmában, hogy módosítson rajta. A szocializmus viszonyai között azonban — az össztársadalmi célkitűzésekkel összhangban — létrehozhatók olyan közösségek, amelyekben az emberek követni tudják cselekedeteik útját, következményeit, és így társadalmi tartalommal telíthetik egyéni létüket.

Egyik középiskolánkban, ahol néhány évig önkormányzat működött, azt tapasztaltam, hogy látszólag roppant szerény lehetőségek is ki tudják tágítani az ember létét, ha minden formalizmustól mentes öntevékenység számára nyitnak teret. Egy második gimnazista például így írt erről: „Egészen megváltozott itt az életem, és én magam is. Mindent másképpen látok, mióta ide járok. Talán ezért van ez, mert sohase hittem volna, hogy egyszer rám bíznak hét embert — de egészen rám bízzák őket..." Mennyi méltóság van e sorokban s a tudat milyen féreérthetetlenül szocialista jellege nyilatkozik meg bennük!

Digitized by Google

A tudat alakításának legfőbb problémáját tehát abban látom, hogy nem szabadultunk meg néhány súlyosan idealisztikus félreértéstől. Megtanultuk, hogy a tudat bizonyos tekintetben tükörhöz hasonlítható. De ami a legfontosabb e hasonlatban, azt a gyakorlatban sokszor elfelejtjük: tudniillik azt, hogy a tükörről visszaverődő képet nem a rá vont foncsorréteg határozza meg elsősorban. Az is, hiszen a hamis ideológia foncsora hamis tükörképhez vezet, de azért mégsem a tükrök foncsorával van a legfőbb baj. Ha változást akarunk elérni a tudat tükörképeiben, a fiatalok közvetlen létét kell szocialistabbá tenni, vagyis közösségi tevékenységre, társadalmi cselekvésre alkalmasabb létté tágítani és mélyíteni.

De mi történik nagyon is sokszor? Újabb felvilágosításokkal, még több információval, közléssel próbálkozunk — s ezekből is többnyire hiányzik a „beavatás" mozzanata — ahelyett, hogy a cselekvéshez nyújtanánk több lehetőséget és segítséget. A tudat csak az ember és a külvilág aktív kölcsönhatásában keletkezhet és fejlődhet. E kölcsönhatást kell tehát létrehozni és erősíteni, ha fejleszteni akarjuk a tudatot.

Korunk világa az egyedi lét bázisáról valóban szorongató látványt nyújt, és szükségképpen együttjár a tehetetlenség kínzó érzetével. *A szocialista társadalom nagy esélye, hogy megszabadítsa az embereket ettől, és szükségszerű is, hogy ezt megtegye.* Akármilyen magas és tág a láthatár, nem fogjuk tenyérrel eltakarni, ha nem állunk alatta egyedül, s ha olyan távlatok rajzolódnak ki rajta, amelyeknek megalkotásában és valóraváltásában magunk is részt veszünk.

A szocializmus lehetősége és kötelessége, hogy az emberek egyéni létének önmagukban gyönge tartóoszlopait hozzákösse az erősebb, az egyetemes és kollektív léthez, s nem csupán a tudat szálaival, hanem a cselekvés kötelékeivel.

Uitz Béla: A „Contre la guerre imperialiste" című sorozatból

Digitized by Google

Lukács György: Az esztétikum sajátossága

Lukács György mintegy 1600 oldalas alkotásának már a címe is jelzi, hogy a következőkben az esztétika problémáit az eddig szokásostól eltérően tárgyalja a szerző. Miben áll ez az eltérés? Mindenekelőtt abban, hogy hosszú idő után először vetődik fel újból az a gondolat: a marxi filozófia egészének a lételméletből, az ontológiából, a társadalmi lét komplex elemzéséből kell kiindulnia. E léthez képest sajátos az esztétika szférája, de csak a társadalmi lét *összmozgásának* viszonylatai közepette érthető meg. Így Lukács megszünteti azt a Kanttól kezdve kialakult felfogást, mely az ember képességeit izolálja egymástól, illetve vizsgálati módszerében ezek elszigetelésére hajlik. Felszámolja azt az idealista örökséget, mely az ember normális fizikai — munka és egyéb — tevékenységeit tévesen szembeállítja a szellemi képességekkel, és az összefüggésen belül rajzolja meg az esztétikai szféra autonómiáját. Lukács könyve így visszaállítja azt a marxi felfogást, mely a filozófia fő problémájának nem az ismeretelméletet, hanem *a társadalmi létet* tekinti. Egyúttal — ismét csak szembehelyezkedve a szokásos nagy esztétikai rendszerekkel — nem az esztétika felől érti meg az embert, hanem *az ember felől érti meg az esztétikát.* Ezért tudja megérteni viszont az esztétikából a történelmileg mindenoldalúan, tehát esztétikai érzéke tekintetében is fejlődő embert.

Világos, hogy egy ilyen nagy alkotás számos problémáját egy recenzió nem említheti. Annál fontosabb azonban utalni Lukács *módszertani újításának* néhány fontos következményére és e módszertan jelentőségére. Ezt a módszert támasztja alá *a kiindulópont egyszerűsége.* A módszertan nem új, de megközelíteni csak valódi nagy áttekintés alapján lehet. A módszer ugyanis Marx módszere, aki a legegyszerűbb jelenségből, a csere folyamatának elemzéséből bontakoztatja ki kora tőkés társadalmának rendkívül változatos, sokoldalú és kézzelfoghatóan részletes képét. S még ha egyes jelenségek igen messze esnek is a közvetlen cserefolyamattól, mégis ez a rendkívül egyszerű élettény és ennek jellegzetességei, belső konfliktusai tárulnak fel akár a legelvontabb kategóriákban és kategóriák mögött is.

Lukács *a mindennapi élet, a mindennapi gondolkodás* elemzésével indítja esztétikáját. Ennek a hordereje már csak azért is közvetlenül belátható, mert filozófiailag határozott szakítást jelent minden olyan dedukcióval, mely a filozófia történetét átszövi, és különösképpen átszövi a modern polgári gondolkodást. A kiindulópont ugyanis legtöbbször a tudomány legmodernebb csúcsteljesítménye — az esztétika esetében a művészeté —, rosszabb esetben pedig csupán vélt csúcsteljesítménye. Bizonyos azonban, hogy Lukács joggal fordul szembe ezzel az elképzeléssel. Az emberi megismerést, gondolkodás- és érzelemvilágot, vagyis az ember pszichikumát nem csupán a korszerű tudomány csúcsteljesítményei jellemzik. Az ember mindennapi cselekvései, reakciói —

Digitized by Google

akár tudatában van egy új tudományos vagy művészeti irányzatnak, akár nem — motívumaikat sosem kizárólag ezektől nyerik. A mindennapi élet apró tényei, melyeknek vagy van tudományos elemzésük, vagy nincs, rányomják bélyegüket cselekedeteinkre, képzeteinkre, sőt gyakorlati gondolkodásunkra is. Lukács joggal hivatkozik arra, hogy hiába érvényes a kopernikuszi elmélet, „a mindennapos tapasztalat, amely szerint a nap lemegy... legyőzhetetlen, mert erre a jelenségre még a legműveltebb csillagász is, mint a mindennapi élet embere, feltétlenül így reagál." (67. old.) Ez természetesen korántsem jelenti a tudományos eredmények filozófiai általánosításának lebecsülését. De ha egy filozófia az életre, a valóságos emberek életére vonatkozik, akkor ebből nem hagyhatja ki a valóságos emberi reakciókat, a közvetleneket, a triviálisakat — az egyszerűeket. Sőt, mi több, éppen ezekből az egyszerű reakciókból, a legegyszerűbb tényekből lehet kibontakoztatni a fejlődés folyamatát, akár pszichikai, akár esztétikai vagy tudományos fejlődésről van is szó.

Az egyszerűnek és a bonyolulttá vált egyszerűnek, a közvetlennek és a számtalan közvetítésen keresztül magasrendűvé emelkedő kategóriáknak *kölcsönhatása* jelenti Lukács egész könyvének metodológiai alapját. Persze nem úgy, hogy a bonyolultat, a társadalmi fejlődés folyamán nagyon differenciált kategóriát visszavezeti és méri az egyszerűn. De úgy sem, hogy az egyszerű kategóriát a fejlődés folyamán komplikálódó segítségével értékeli. Ezek nem értékelési szempontok önmagukban, hanem csupán kölcsönhatásukban, mert minden közvetlen élettényben benne rejlik a leggazdagabb fejlődés lehetősége, és minden igazán gazdag fejlődésben ott lappang — ha változott formában is — az egyszerű élettény. Tehát egyszerre igaz az, hogy a valóság egyszerű, és az is, hogy a valóság komplikált. Sőt, egymástól elválaszthatatlanul igazak ezek. Jellemző, hogy Lukács erről a következőket mondja: „Világosan láthatjuk, hogy milyen bensőséges a tudomány és mindennapi élet közti kölcsönhatás: a tudomány megoldandó problémái közvetlenül vagy közvetve a mindennapi életből emelkednek ki és ez (ti. a mindennapi élet, H. I.) azoktól a benne értékesülő eredményektől és módszerektől gazdagodik szakadatlanul, amelyeket a tudomány dolgozott ki." Viszont hozzáfűzi ehhez a következőt: „A valóság visszatükröződése, tudományban történő gondolati feldolgozása, valamint ennek a mindennapi életben lezajló folyamata között minőségi különbségek is vannak. Ezek azonban nem teremtenek éles, megszüntethetetlen dualitást, ahogy a polgári ismeretelmélet az ilyen kérdéseket kezelni szokta, ellenkezőleg, a minőségi különbségig elmenő differenciálódás az emberiség társadalmi fejlődésének terméke." (38—39. old.) A szerző tehát itt rendkívül mozgékony kölcsönhatást rajzolt meg. A mindennapi élet olyan jelenségeiben, mint pl. a „megérzések", vagyis pillanatnyilag még végig nem gondolható benyomások, a filozófiai vizsgálat új kiindulópontját leli meg.

A legfontosabb itt az, hogy ezeknek a megérzéseknek Lukács nemcsak realitástartalmat tulajdonít, hanem bizonyos értelemben egyenértékűnek tartja ezeket a mindennapi élet logikájával (természetesen nem a tudományos logikával). Sokszor egy-egy ilyen benyomásnak olyan hordereje van, hogy az ember cselekvését hosszú időre meghatározza. Gondoljunk például a rokon- és ellenszenv érzéseinek már Catullus által megfogalmazott dilemmájára. Továbbá az is bizonyos, hogy egy-egy jelenséggel való találkozás hirtelen felbukkanó érzelmi kísérő mozzanatai mintegy a legkülönbözőbb gondolati, tapasztalati elemek összefogásából állnak elő. S éppen a különböző elemeknek

Digitized by Google

ez az összefogása — ahol természetesen egy tüzetes elemzés racionálisan végigkísérheti ezek születési folyamatát — teszi rendkívül *gazdaggá és jelentőssé* a mindennapi életnek ezt a Lukács által kitűnően ábrázolt szféráját. Tudniillik annyi elemből és annyi objektív, valamint szubjektív tényezőből áll elő ez a szféra, hogy a praxisban, a mindennapi életfolyamatban szinte lehetetlenségnek bizonyulna ezeknek mindenoldalú elemzése. Éppen ezért ennek a jelenségcsoportnak racionalitásához semmiféle kétség nem fér. De éppen annyira kétségtelen, hogy az ember gyakorlatában minden mozzanat állandó logikai és kauzális indoklása és újraindoklása teljesen helytelen lenne.

Hogy a Lukács által felfedezett valóságos terület esztétikai jelentőségét felmérhessük, pusztán utalunk arra, hogy itt a *közvetlen élettapasztalat és a tudományos igazság egészen sajátos kölcsönhatásáról* van szó mindenütt. Ennek pólusait maga Lukács jellemzi igen meggyőzően, mikor arra utal, hogy az élettől eltávolodó minden gondolati építménnyel szemben rendkívül lényeges a józan ész szerepe. Ezzel kapcsolatosan hivatkozik Andersen meséjének csibészére, aki felkiált, hogy „a királyon nincs ruha!" Hasonlóan értékeli Tolsztoj paraszti gúnyolódását, mely a spiritiszta divat ellen irányul. Viszont az ellenkezőjét is megmutatja, mert kifejti, hogy Tolsztojnak „az egyszerű paraszt nevében hozott ítéletei a reneszánsz vagy Shakespeare esetében ferdék." (69. old.) Ezt a sajátos ellentmondást kell átlátni ahhoz, hogy Lukács gondolatkörébe belehelyezkedhessék az olvasó. Ha ugyanis mindenütt a puszta józan ész ítéletét keresi, és megütközik a kategóriák rendkívül tudományos, s néha bizony még a „második pillantásra" sem közvetlenül áttekinthető voltán, akkor szükségképpen haszontalanul vette kezébe a könyvet. Ha viszont például információelméleti esztétikai szakkönyveken iskolázott módon arra bukkan, hogy Lukács minden kategória gyökerét a mindennapi élet konkrét és közismert tényeiben tudja felfedni, és ezt meglepőnek tartja, szintén nagy nehézségek árán értheti csak meg, hogy mi is az esztétikum sajátossága.

A mindennapi élet jelenségeinek érzelmi, tudományos, művészi stb. szférákra bomlását mutatja be a könyv a következőkben. Ebből csupán egy szempontot emelünk ki. Az a módszertan, amely Lukács könyvének indítását jellemezte, itt kiegészül még egy fontos és átfogó vonással. Ennek a jellegzetességnek sem újdonságára szeretnék elsősorban rámutatni, hiszen ismét olyan vonás ez, mely Marx Tőkéjét jellemzi. Midőn Marx a kapitalista társadalom legfontosabb közgazdasági kategóriáit körvonalazta, ehhez a munkához fölhasználta az emberi tudomány és művészet egész tárházát, és Arisztotelész vagy Hume megfogalmazásainak éppen úgy szerepük volt Marx végső fogalmazásainak alakításában, mint az angol közgazdászok, főként Ricardo meglátásainak vagy Shakespeare és Balzac ábrázolásainak. S a sort szinte a végtelenségig lehetne folytatni. Lukács ezt a módszert követi, s itt is előnyére különbözik az egyszempontú, részleges esztétikáktól és filozófiai rendszerektől.

A megalapozás elindul a mindennapi élet jelenségeivel. De bázist jelent éppen ezért a pszichológia, egy-egy kor tudományos világképe, a történelem és természetesen az az esztétikai kincsesbánya, amely Arisztotelésztől Goethén, Hegelen és Baudelaire-en át a legmodernebb szerzőkig vezet. Persze itt egyenértékűségről szó sincs. Ami azonban a leglényegesebb a marxista esztétika számára, az az, hogy nem lehetséges fogalmilag, gondolatilag megérteni és feldolgozni fontos életjelenségeket, ha ezeknek a fogalmaknak konkrét tartalma egyoldalú vagy többsíkú ugyan, de rendkívül szegényes. Azokkal szemben, akik az hiszik, hogy a kategóriák extenzív mennyisége dönti el egy fi-

Digitized by Google

lozófiai vagy esztétikai módszer valóságos értékét, Lukácsnál világossá válik, hogy a kategóriák *intenzív tartalmassága, gondolati töltése* teszi lehetővé azt, hogy ezeknek a kategóriáknak a mozgása, felfogása *dinamikus* legyen, hogy a kategóriák ne merevedjenek el. A polgári esztétika legtöbbször az önkényes fogalmak szaporítására törekszik, és igen sokan úgy vélik, hogy egy új fogalomsorozat megteremt valamiféle „pluralisztikus esztétikát". Sokan még ezen is túlmenve, eklektikusan a legkülönbözőbb esztétikák forgalomrendszerét igyekeznek el- és kisajátítani, csak hogy mindenre a megfelelő címkét alkalmazzák. Lukács nem kér az ilyenfajta extenzív gazdagságból.

Ez természetesen egyáltalán nem jelenti azt, hogy ahol szükséges, ne lépnének fel új kategóriák, melyek a marxista esztétika további megalapozását biztosíthatják. Ezek közül csak egyet emelek ki, mégpedig a pavlovi pszichológia kiterjesztését és mozgékonyabbá tételét jelentő új fogalmat, az úgynevezett *egy vesszős jelzésrendszert*. Már utaltam arra, hogy Lukács mennyire a mindennapi életből vezeti le a legbonyolultabb gondolatmeneteket is. Ennek az új jelzésrendszernek alapja szintén a mindennapi élet. Az előbbiekben jelzett szféra tartalmilag abba az irányba mutat, hogy az ember sajátosan emberi megismerési és viselkedési tevékenységét nem pusztán a Pavlov által második jelzésrendszerként megfogalmazott elvont gondolkodásmód alkotja. Létezik az emberi gyakorlatnak olyan területe is, ahol nem a fogalmak, vagyis nem az érzékiségtől elvonatkoztató gondolkodás uralkodik. A mindennapi élet Lukács által kiemelt mozzanatai arra vallanak, hogy az emberi megismerés egyik magas fokon sűrítő és rendkívül tartalmas szférája nem jellemezhető a fogalmak elvont rendszerével. A megérzésekben, valamint az érzelmi reakciókban ugyanis (részben azért, mert a második jelzésrendszer áthatja és átreformálja az ember egész tevékenységi körét, tehát új jelleget kölcsönöz az első jelzésrendszernek is) a sajátosan emberi gyakorlat, különösképpen pedig az ember társadalmi tapasztalattömege és ennek reflexei halmozódnak fel. Itt is *felhalmozott tapasztalatról* beszélhetünk tehát, és ennek a tapasztalatnak olyan megnyilvánulásáról, amely nem szakad el az emberi érzéki világtól.

Ahhoz, hogy ezt az elvontan hangzó fejtegetést konkretizáljuk, elég egyetlen részletet idézni Lukácstól: „Maga a nevetés egyetemes kifejezési eszköz, amely az emberi érzések, állásfoglalások, magatartásmódok stb. hatalmas skáláját — a beszéd közvetítése nélkül — közölhetővé tudja tenni. Általánosan ismeretes, hogy a nevetésnek a csaknem észrevehetetlen mosolytól a teli torokból felharsanó kacajig milyen sok árnyalata van. Ezen kívül sokkal többről van itt szó, mint az intenzitás puszta, noha minőségileg differenciált fokozásáról. Egyrészt ugyanis a legkülönfélébb irányú nevetések lehetségesek, nevethetünk valami mellett vagy ellen, jóindulatúan vagy ellenségesen, csodálattal vagy megvetően stb. Másrészt a nevetés nemcsak kiváltó indítékát jellemzi, mégpedig a nevetés tárgyával kapcsolatban, hanem egyúttal ettől elválaszthatatlanul az indíték és szubjektum viszonyát is. A nevetésben például spontán kifejeződik a jó- vagy rosszindulat is. De ezen túlmenően a nevetés egyik legvilágosabb tünete annak, amit az ember valódiságának nevezünk: az őszinteség vagy az alattomosság, a naivitás vagy az agyafúrtság, a jó- és rosszindulat, a világ előtti kitárulkozás és a gátlásosság stb. közvetlenül megnyilvánul a nevetés különböző fajtáiban... A komikumnak a fejlett irodalomtudomány segítségével lerögzített összes árnyalatai, a kérlelhetetlen szatírától, az öniróniától a legkíméletesebb humorig... megtalálhatóak a mindennapi ember nevetésében, és egy jó emberismerő könnyen észreveheti őket." (II. 61.)

Digitized by Google

A viszonylag hosszasabb idézetet az teszi indokolttá, hogy itt a nevetés példáján világosan tárul fel Lukács elgondolása. A nevetés, mely az állatnál legfeljebb mechanikus reakciók eredménye lehet, szavak és fogalmak nélkül közvetíti az emberi világ bonyodalmának és tapasztalat-fölhalmozásának egyik eredményét. Így az emberi nevetés tartalmában különbözik mindenféle feltétlen reakciótól, és erre a tartalomra vall a nevetés formáinak az a hihetetlen árnyaltsága, amelyre mint mindennapi tapasztalatra, az idézett sorok mutatnak rá. S ez természetesen csak egyike a sok példának, de itt nem a példák sokasága a legfontosabb, hanem az, hogy a marxi alapon dolgozó esztétika pusztán egy nagy horizontú áttekintés eredményeképpen alakíthatja ki a maga fogalom- és értékrendszerét.

Ennek az áttekintésnek az eredménye Lukácsnak az az igen jelentős fejtegetése, mellyel *elválasztja* egymástól az esztétika *tulajdonképpeni szféráját* — vagyis a katartikus művészet területét — és a *puszta kellemességet*. Díszítőelem, kirakat vagy szőnyegminta természetesen lehet ízléses és ízléstelen is. Vagyis a köznapi életben a mindennapi használati tárgyakkal kapcsolatosan felmerülő esztétikának sajátos vizsgálódási területe van. Nem szabad azonban összekeverni a két egészen különböző jellegű és különböző minőségű esztétikai ítéletet. Azok a művészi alkotások, melyek valóban széles körű és az emberiség öntudatát kifejező művek — mind történelmi, mind pedig esztétikai szempontból —, a társadalmi fejlődés és az emberi képességek kibontakozásának feltárásai és egyúttal ösztönzői, továbblendítői is. A pusztán kellemesek viszont — mint amilyen adott esetben egy nagyon jól funkcionáló középület látványa vagy egy-egy ízléses iparművészeti tárgy stb. — „formális szépségek", és így értékelésük alapja egészen más, mint a nagy műalkotásoké. Persze ehhez kapcsolódik az átmeneteknek igen sok problémája. Tagadhatatlan, hogy Lukács nagy fontosságú megkülönböztetése az ornamentikus és katartikus művészetek között éppen napjaink elméleti vitáiban és az ízlésszférában is perdöntő. Ezért jellemezhetjük Lukács művét úgy, mint olyan könyvet, amelyben a lényeges kategóriák elkülönítése és viszonyuknak megrajzolása, különállásuk és egymásba átmenetük egyaránt fellelhető.

Mindezt nagyon fontos azzal a tendenciával szemben hangsúlyozni, mely Lukács esztétikájának kétségtelenül mélyenszántó fejtegetései és gazdag anyaga alapján ennek az esztétikának kategóriáit — vagy negatív vagy pozitív értelemben — dogmatikus módon igyekszik felfogni. Tisztában kell lennünk azzal a tényállással, hogy új jelenségeknek és a klasszikusok által ki nem dolgozott problémaköröknek többféle megközelítési lehetőségük van. Ezek közül a legmeggyőzőbbnek — az eddigi kísérleteket figyelembe véve — Lukács kiindulópontja tetszik. Mégpedig azért, mert *a lét valóságos problémáinak differenciálódását* kíséri nyomon, s ebben az értelemben nemcsak ismeretelméleti és nem is pusztán történeti, hanem a marxista *ontológián* alapuló ismeretelméleti és történeti, pszichológiai és esztétikai utat választ. Ebből nem következik az, hogy másfajta megközelítések eleve helytelenek, és az sem, hogy Lukács kategória-rendszere elmerevíthető és lezártnak tekinthető.

Amit az előbb *negatív dogmatizmusnak* neveztem, az a konkrét gyakorlatban annyit jelent, hogy ez a tendencia Lukács kategóriáit leszűkítve, statikussá téve kísérli meg a további kutatások szempontjából mellőzni az esztétikum sajátosságát. Ennek a merevségnek legszembetűnőbb megjelenési formája az, hogy a Lukács által kidolgozott gondolatmenetek lényegét félreértve, arról beszél: a modernebb művészeti problémák nem kaphatnak helyet ebben az esztétikában. A valóság azonban azt mutatja, hogy Lukács O'Neill vagy Brecht, különösen pedig a legfiatalabb művészet, a film vonatkozásában ra-

Digitized by Google

gyogóan érvényesíti gondolatmenetének eredményeit, és olyan művészeket, mint Chaplin vagy Orson Welles éppen úgy értékelni tud, mint ahogyan Brecht drámaírói és költői teljesítményét és Bartók zenéjét.

Mindez azért lehetséges, mert Lukács rendkívül élesen poentírozza ebben a könyvében is a maga *realizmus-felfogását*. Szemben a még Riegl-nél is fellelhető felfogással, mely a naturalizmust és a realizmust egybe akarja mosni, Lukács itt éles *ellentétet* lát. Számára a naturalizmus persze nem egyetlen megjelenési formában létezik; tehát nem pusztán a múlt század második felének naturalizmusára gondol. Lukács minden irányzatban, és így helyenként pl. a szürrealizmuson belül is, érzékelni tudja a naturalizmus felfogásmódjának folyamatos továbbélését. Röviden: naturalistának tekint minden olyan művészi ábrázolásmódot, mely az ember világát úgy mutatja be, mint nem pusztán időlegesen, nemcsak átmeneti értelemben, hanem véglegesen és sorsszerűen emberellenes világot. A döntő kérdés a 20. századi művészet szempontjából is éppen itt rejlik. Több irányzaton belül felmerülnek olyan tendenciák, melyek az úgynevezett külső világot, vagyis az ember környezetét és társadalmát végső fokon az ember által meghódíthatónak tartják. Ezért áll a 20. század polgári művészetében egyfelől a csúcson Thomas Mann és — hogy egészen modern művészt említsünk — Semprun, másrészt a szocialista művészetben a „felszabadító" Gorkij mellett Solohov és Brecht. Éppen ebből a gondolkodási módszerből következik, hogy *az átmenetnek* rendkívül sok formája lehetséges, és hogy az átmenetek nemegyszer áttöréssé is válhatnak.

Ennek az eszmerendszernek negatív (tehát: mellőző) kanonizálása mellett, ezzel egyenértékűen helytelen az, amit *pozitív dogmatizálásként* jellemezhetünk. Természetes dolog, hogy az esztétika és a kritika feladata minden hasonlóság mellett elkülönül egymástól. A kritika főként a legújabb jelenségek iránt érdeklődik, míg az esztétikának e szféra egész történetét kell gondolatilag átölelnie, ezért fogalmai hat évezred művészeti eredményeit általánosítják, és ezeken belül viszonylag kisebb szerepet játszik a legutolsó két évtized néhány jellegzetes és valóban megbecsülendő eredménye. De ebből sem szabad most már a kritika számára valamiféle kánont teremteni, mert a kritikának kétségtelenül — figyelembe véve természetesen az esztétika eredményeit és ezekre építve — a legújabb problematika felé kell orientálódnia. Ennek az esztétikának dogmatikus kezelése még további rendkívüli helytelen következtetésekre is vezethet. Ki lehet ugyanis ragadni egy-egy fogalmat az összefüggéséből, s így csupán zsákutcához vezethet az út. Nemcsak azért van ez így, mert a munka gazdagsága szükségszerűen problematikus és további kidolgozást igénylő gondolatokat vet fel. Elég lesz itt utalni pl. a *kettős tükrözés* kategóriájára, amellyel Lukács bizonyos műnemek (pl. a zene és az építészet) esztétikai minőségeit közelíti meg. Noha ezeknek a gondolatoknak értéke kétségtelen, de a szerző sem gondolja, s nem is gondolhatja, hogy ezzel fontos művészeti ágak egész probléma-komplexumait olyan sokoldalúan alapozta meg, mint ahogyan az esztétikum általános sajátosságainak kategóriáit.

A könyv megjelenése óta eltelt időszak részben már nyilvánvalóan is megmutatta, hogy a megmerevítés lehetősége fennáll. Vagyis könnyen lehet ennek az esztétikának a kategóriáit jogtalanul és helytelenül abszolutizálni. *Az esztétikum sajátosságának* egyik alapvető gondolata, hogy a művészet és a tudomány két oldalról — mindegyik a maga módján, de szisztematikusan — rombolja a vallásos és természetesen nemcsak a vallásos köntösben megjelenő *transzcendens elképzeléseket*. Sőt mi több, a könyv végcélja — hiszen nem véletlenül az utolsó fejezetek témája a művészet szabadságharca — ennek a *harcosan materialista ateista* mondanivalónak a kidomborítása. Ennek kifej-

Digitized by Google

tése közben merül fel két nagyon érdekes kategória, melyek ebből a szempontból feltétlenül ellentétpárok. Lukács Goethére támaszkodva kimutatja ugyanis azt, hogy a transzcendenciától elszakadó, vele szembeforduló művészet természetesen nem valami lapos részlet-visszatükröződést ad, hanem *„szimbolikusan"* ábrázol. Másfelől a túlvilágiság szférájában megrekedő művészeti alkotások egyik legjellegzetesebb megnyilatkozása az *allegórikus* módszer. A legáltalánosabb tendencia szempontjából itt Goethének és továbbfejlesztőjének természetesen igaza van. Legott nem lesz azonban igazuk, ha a művészi általánosításoknak ezeket a formáit összekeverik más ábrázolási módokkal, ha a régi és más értelemben használt szimbolikus és allegorikus kategóriával jelzett tendenciákat belesüllyesztik ebbe a *speciális értelemben* használt fogalompárba. S ez nemcsak azért lenne helytelen, mert ezáltal a hagyományosan szimbolizmusnak nevezett irányzat a fogalom-fétis következtében differenciálatlanul a pozitív oldalra kerülne. Másfelől viszont allegorikus ábrázolások, melyek a görög művészetben éppúgy születtek, mint a reneszánsz idején vagy a 20. században, feltétlenül pejoratív értelmet nyernének. Ezeknek a fogalmaknak tehát *csak a maguk konkrét körében,* konkrét vonatkozásában és a többi fogalommal együtt lehet értékelő jelentőségük. Lukács erről így ír: „A tartalom és forma egységének »csodájáról« van szó. Dante formája ugyanis olyan helyzetet teremtett számára, amelyben kibontakoztathatta jellemeinek evilágian emberi vonásait, anélkül, hogy a teológiailag előírt allegóriával nyíltan szakítania kellett volna. Az a helyzet tehát, amely világnézeti tartalma formává válását megteremti, bizonyos fokig hasonló Giottóéhoz." (II. 704.) Tehát akárcsak Hegel, aki Dante Beatricéjében és más alakformálásában az allegória rendkívüli művészi telítettségét ábrázolja, e könyv szerzője is világosan tudja, hogy allegória és szimbólum megkülönböztetése *nem esztétikai értékmérő,* hanem az esztétikai jelenségnek a transzcendenciához való *viszonyát* választja, illetve választhatja ketté.

Még komplikáltabb természetesen a helyzet akkor, ha a modern művészet kimondottan allegorikus jelentőségű és jellegű alkotásaival szembesítjük a lukácsi értelmezést. S ez is mutatja, hogy itt mennyire a további kutatások számára nyílik meg az út. Elég lesz Gorkij A viharmadár dala című allegóriájára utalni, mely az orosz forradalmi mozgalmak előszelének allegorikus képe. Ezáltal legott láthatóvá válik, hogy Lukács fogalmazása mennyire indíték, nem pedig lezárás. S ha még ehhez hozzáfűzzük azt, hogy léteztek és léteznek olyan ábrázolások Giorgionétól Picassóig és az irodalomban pl. Brechtig, melyek egyik kategória alapján sem értelmezhetők, akkor a kérdés *nyitottságát* még inkább érzékelhetjük. Mert ha valaki a brechti parabolikus ábrázolást akár szimbolikusnak, akár allegorikusnak akarná felfogni, semmiféle eredményhez nem juthat. Nem szólva természetesen arról, hogy olyan, a maga nemében csúcsteljesítményt jelentő költők, mint a reneszánsz küszöbén álló Dante és a reneszánsszal induló fejlődési folyamat alkonyán s egyúttal új korszak küszöbén megjelenő Ariosto nagy művészetének alapja éppen az allegorikus ábrázolási mód. Ezért egy-két kategória és az ezekkel a kategóriákkal való bűvészkedés nem helyettesítheti a gondolati utat. Egyébként vagy pedantériává, vagy pedig tudományos álarcba öltöztetett dogmatikus pózzá, apologetikus lapossággá torzul. Ide torkollhat minden olyan kísérlet is, mely nem tudományos (vagyis továbbfejlesztendő) jelentőséget tulajdonít bármilyen elméletnek, hanem kánont keres benne. Hogy ennek szubjektív oldala legtöbb esetben a végletes önigazolási szándék, az éppoly biztos, mint az, hogy objektív következménye a fenkölt kategóriák formájába bujtatott terméketlenség.

Digitized by Google

A tudományos tárgyalásmód tehát ebben az értelemben sem ismer pontot, hanem sokkal inkább pontosvesszőt, kettőspontot és kérdőjeleket. Az előbbiekben utaltam ezekre, és éppen ezért szeretném megemlíteni Lukács könyvének egyik, főként a könyv magyar kiadása szempontjából említendő hiányosságát. Az a jótékony hatás, melyet a könyv expozíciói a magyar szellemi életre gyakorolhatnak, nem kellő mértékben bontakozhat ki a benne rejlő lehetőségekhez képest, azért, mert Lukács *a magyar* fejlődés és a magyar szellemi élet által kidolgozott csúcsteljesítményeket csak *rendkívül ritkán* vonja be az esztétikai általánosítás szférájába. S noha Bartók jelentőségét el- és fölismeri, könyvében a magyar kultúra nemcsak hogy alárendelt szerepet kap, hanem csupán elvétve merül fel. A magyar kultúra és a könyvben tárgyalt esztétikai kategóriák összefüggésének tárgyalása azonban nem pusztán a magyar olvasó eligazodását könnyítené meg. A szerző eltekint attól, hogy a magyar líra általában és századunk magyar lírája különösen világtörténelmi jelentőségű, és egyre inkább szerves részévé válik a világkultúrának.

A magyar lírának ez a világtörténelmi jelentősége — különösképpen, ha Adyra, József Attilára és a kései Radnótira gondolunk — nem tükröződik vissza a könyv lapjain, holott Lukács kategóriáit feltétlenül sokoldalúan alátámasztaná, ha erre is alapozna. Másfelől viszont az említett művészi csúcsteljesítmények megmagyaráznák pl. azt a jelenséget is, amelyről Lukács már beszél, tudniillik Bartók zenéjének egészen sajátos helyét a 20. századi kultúrában. Végül, de nem utolsósorban: Lukács fejlődése sem érthető meg, ha kiszakítjuk abból a folyamatból, mely Adyval és a Nyugattal éppen Magyarországon indult el. Mindezek indokolják a hiányérzetet, amely annál is inkább megvan, mert Lukácsnak egyébként a magyar fejlődésről adott jellemzései (mint pl. a Babits- és az Ady-portré) világosan jelzik, hogy az ő módszerével lehet pillanatnyilag legmélyebben megérteni ennek a fejlődésnek a lényegét.

A Lukács könyvével kapcsolatos problémák tehát tartalmilag és formailag egyaránt azt mutatják, hogy kizárólag egy ily komplex megközelítés és a kategóriák intenzív tartalmának anyagi töltése lehet az az út, amelyen a marxista filozófia, s ezen belül a marxista esztétika jelentős eredményeket mutathat fel. A könyv értékei ebből a módszertanból fakadnak. A könyv kétségtelenül a magyar kultúra kiemelkedő teljesítményének számít, és ezáltal szocialista kultúránk hírnevét és tekintélyét világszerte erősíteni fogja. S ha e nagy jelentőségű mű kritikai elemzéssel feltárható hiányosságai között oly nagy súllyal eshet latba a hazai művészet kiválóságainak, főképpen József Attilának a mellőzése — ez különösképpen is indokolható. Ugyanis ő, a kommunista költő lírailag fogalmazta meg nem egy helyen azt, amit Lukács filozófiailag fogalmaz meg. Lukács arról beszél, hogy az esztétikum sajátossága mindenekelőtt a mindennapi életben, a közvetlen valóságban gyökerezik. Kifejti, hogy ezen az alapon az esztétikum sajátos szférát teremt, egynemű közeget. Kidolgozza a könyvben a művészetnek a vallás és a transzcendencia elleni harcát és kimutatja: az igazi nagy művészet mindig az erkölcsi megtisztulás, a katarzis irányába mutat. S ezeknek a fejtegetéseknek szükségszerű költői paralelje József Attila megfogalmazása, aki lírailag ugyanezt vetíti elénk:

„Megalkotom szerelmemet... / Égitesten a lábam: / elindulok az istenek / ellen — a szívem nem remeg — / könnyű, fehér ruhában."

S ez a teljes egybevágás az előbbiek ismeretében senkit sem lephet meg, s ennek teljes következményeit és az ezen az alapon megnyíló új tudományos és — fűzzük hozzá — művészi lehetőségeket a jövőnek kell kiaknáznia.

Hermann István

Digitized by Google

A kádermunkáról szóló határozat feldolgozásának tapasztalataiból

Több mint fél esztendeje jelent meg a Politikai Bizottság nagyjelentőségű határozata a káder- és személyzeti munkáról. Azóta a párt tagsága, sőt a pártonkívüliek egy része is megismerkedett ezzel a határozattal. A különböző szintű pártbizottságok értékelték a kádermunka helyzetét és feladatait a maguk területén, a pártalapszervezetekben pedig ismertették a Politikai Bizottság értékelését és állásfoglalását. Sok helyen a pártszervek tanácskozásokat, aktívaértekezleteket rendeztek, s ezeken megbeszélték a vezetőkkel a káder- és személyzeti munka időszerű tennivalóit. Az illetékes párt- és állami szervek áttekintették az állami személyzeti munka helyzetét. A Minisztertanács a közelmúltban elemezte a személyzeti munka állapotát, és határozatot hozott e munka továbbfejlesztésére, korszerűsítésére. A napilapok és a folyóiratok is gyakran foglalkoztak az utóbbi hónapokban a párt káderpolitikájával. Az elmúlt években összesen nem esett annyi szó a káderpolitikáról és a kádermunka gyakorlatáról a pártfórumokon, mint a legutóbbi hónapok alatt.

A széles körű vita indokoltan fordította e fontos munkára a figyelmet, s észrevehetően előrevitte a káderpolitikai elvek megértését és egységes értelmezését. Ez is jelentős eredmény, mert a kádermunka eddigi nehézségeinek, gyengeségeinek néhány alapvető okát segít megszüntetni; elsősorban azt, hogy nem egyöntetűen értelmezték a káderpolitika alapelveit.

A reagálásokból ítélve a párttagság nagyon időszerűnek és szükségesnek tartja a Politikai Bizottság határozatát, a benne foglalt feladatokat pedig helyesnek és megvalósíthatónak ítéli meg. A témáról folyó vitákat, eszmecseréket mindenütt őszinte, bíráló légkör, a részvevők nagy felelősségérzete és aktivitása jellemezte. Tapasztalataink arra utalnak, hogy a párt káderpolitikájának alapkérdéseiben a tagság egyetért. Nagy jelentősége van annak, hogy a vitában felszólalók nagy többsége megmaradt az elvi színvonalú értékelés és bírálat szintjén: nem tévedt a szubjektív érzések tolmácsolásának útvesztőjébe, nem szorítkozott egyedi és esetleges példák felsorolására, holott a téma magában hordozza ennek veszélyét. Mindezek alapján megállapítható, hogy a határozat végrehajtásához szükséges első lépés — a megismertetés, a helyzet felmérése és a legfontosabb feladatok meghatározása — sikeres volt. Ily módon lényegében megvannak az eredményesebb káder- és személyzeti munka feltételei.

* * *

A Politikai Bizottság határozatának feldolgozása során sokoldalúan került szóba a téma; a vita, a megjegyzések mégis néhány alapvető kérdésre koncentrálódtak.

Digitized by Google

Szinte minden fórumon felvetődött az a kérdés, hogy változik-e a párt káderpolitikája vagy nem. A tapasztalatok szerint mind a párttagság, mind a szélesebb közvélemény megnyugvással vette tudomásul, hogy amint a párt politikai irányvonalát, úgy a káderpolitika alapelveit sem szükséges megváltoztatni. A felszólalók elismeréssel szóltak arról, hogy a párt az ellenforradalom leverése után előrelátóan és maradandóan alakította ki a káderpolitika alapelveit is. Úgy értékelték, hogy ez a tény egymaga is tovább növeli a pártszervezetek, a kommunisták, a vezetők magabiztosságát, és arra ösztönzi őket, hogy a következő időkben még következetesebben érvényesítsék a helyesnek bizonyult alapelveket. De az is nyilvánvalóvá vált, hogy a folyamatosság hangsúlyozása mellett azt is tudomásul kell venni, hogy a társadalmi és gazdasági fejlődés, a növekvő feladatok és követelmények a káderpolitikára is hatnak, s ezért az alapelvek továbbfejlesztésére, tökéletesítésére van szükség.

Ennek bizonyítására többen említették példaként azt, hogy 1957-ben, a politikai konszolidációért folyó harc időszakában, a káderekkel szembeni követelmények között indokoltan állt az első helyen a politikai szilárdság, a megbízhatóság; a IX. pártkongresszus pedig már a káderkiválasztás egyenrangú alapelvévé tette a szakmai képzettséget és a vezetői készséget. Ez nem változtatta meg a káderpolitika alapelveit, csak az új igényekhez és követelményekhez igazította. A Politikai Bizottság 1967. május 9-i határozatának éppen az a jelentősége, hogy változatlanul fenntartva az alapelveket, a kádermunka korszerűsítésének tartalmát és módszereit határozta meg, a IX. pártkongresszus által megjelölt fő törekvések: a párt vezető szerepének erősítése, a gazdaságirányítás új rendszerének sikeres bevezetése érdekében. Emellett néhány eddig tisztázatlan részlet tartalmát is világossá tette. A viták során tisztázódott, hogy a Politikai Bizottság határozata ennyiben jelent újat. Ezen túl minden területen és minden szinten harcot indít a káder- és személyzeti munkában meglevő hibák és torzulások ellen.

A határozat feldolgozásának egy másik fontos tapasztalata az, hogy a kommunisták minden szinten és területen úgy tárgyaltak a káder- és személyzeti munkáról, mint a munkáshatalom erősítésének egyik nagyon fontos területéről. A vita részvevőinek megnyilatkozásaiból az a felismerés csendült ki, hogy a pártnak, a proletárdiktatúra vezető erejének állandóan nagy figyelmet kell fordítania a kádermunkára. Gyakran ismételték és erősítették meg azt a közismert igazságot, hogy ha adva van a párt helyes politikája, akkor ennek sorsa — sikere vagy kudarca — nagyrészt a káderektől függ. Sőt a káderek kiválasztása és nevelése a helyes politika kialakításának is fontos tényezője.

Ebből a nézőpontból vizsgálták a pártszervezetek a káder- és személyzeti munka gyakorlatát, s ezért érthető, hogy szenvedélyesen bírálták a fogyatékosságokat és torzulásokat. A viták joggal hívták fel a figyelmet arra, hogy a kádermunka hibái, ha egy bizonyos ponton túlmennek, gyengítik a munkáshatalmat, lassítják a szocialista építés ütemét. A felszólalók ezért hangoztatták: a kommunisták mindenütt különös gonddal kísérjék figyelemmel a káderpolitika érvényesülését, és az eddiginél energikusabban lépjenek fel minden torzítással szemben, bárki kövesse is el. Sokan hangoztatták: nem engedhető meg az, hogy a pártszervezetek szeme láttára politikailag megbízhatatlan személyek kerüljenek vezető munkakörbe, amint ez az elmúlt időszakban egyes esetekben előfordult. Tűrhetetlennek minősítették azt is, hogy néhol a humanizmusra hivatkozva, vezető munkakörben tartanak tehetségtelen, alkalmatlan kádereket, vagy egyik vezető beosztásból a másikba helyezgetik

Digitized by Google

őket Kialakult az a felismerés, hogy a pártszervezeteknek éppen a proletárhatalom erősítése érdekében kell fellépniük az ilyen negatív jelenségekkel szemben; hogy a párt kezében a kádermunka a szocialista rendszer erősítésének egyik fontos eszköze.

A pártbizottságok és a pártszervezetek a vita során összefüggésbe hozták a témát és a párt vezető szerepének érvényesítését. Sokan mutattak rá arra, hogy a jó kádermunka a párt vezető szerepe erősítésének egyik fontos eszköze, ezért megfelelő súllyal kell vele foglalkozni. Sok helyen tettek olyan megállapítást, hogy a kádermunkát úgy kell értelmezni és végezni, ahogyan a IX. kongresszus szólt a párt vezető szerepének helyes felfogásáról.

Felvetették azt is — a IX. kongresszus határozatának szellemében —: ha a párt vezető szerepének erősítése feltételezi, hogy a proletárdiktatúra más szerveinek önállósága és felelőssége is növekszik, akkor a személyi kérdések eldöntésében, a káderpolitikai alapelvek megvalósításában is erősíteni kell ezt a folyamatot. Következésképpen — és ezt sokan szóvá tették — fenntartva azt a helyes elvet, hogy a hatalom szempontjából legfontosabb posztok betöltéséről a párt illetékes vezető szervei is döntenek, növekszik azoknak a vezető beosztásoknak a száma, amelyekről az állami, társadalmi szervek önállóan határoznak. Ez nem gyengíti a párt vezető szerepét akkor, ha a döntések a párt káderpolitikájának szellemében születnek.

Abból kiindulva, hogy a párt vezető szerepe elsősorban politikájának megvalósításával érvényesül, sok helyen arra a helyes következtetésre jutottak, hogy a párt szerveinek a fő figyelmet a káderpolitika ismertetésére, magyarázatára, egységes értelmezésére, a torzítások elleni fellépésre, s a káderpolitika végrehajtásának szigorú ellenőrzésére kell fordítania. A párt vezető szerepe ezen a téren mindenekelőtt a helyes káderpolitika kialakítását, annak megismertetését és elfogadtatását, valamint végrehajtásának következetes ellenőrzését jelenti. E felismeréstől vezérelve sok helyen szenvedélyesen bírálták azt az elmúlt években elég széles körben elterjedt gyakorlatot, hogy némely pártszerv felismerte ugyan, hogy területén egyes vezetők szektás vagy revizionista irányban eltorzítják a káderpolitikai elveket, de mégsem léptek fel ez ellen, sajnálatos módon sokszor nem bocsátkoztak bele a szükséges politikai csatározásokba. A kádermunkáról szóló határozat feldolgozásának egyik fontos tanulsága, hogy ezen a területen is kétfrontos eszmei-politikai harcra van szükség. Ez annál inkább fontos, mert egyesek a kádermunka előtérbe kerülésének tényéből azt a helytelen következtetést vonták le, hogy ez az ellenforradalom előtti elvekhez és gyakorlathoz való visszatérést jelenti. Az ilyen nézeteket a vitában általában helyreigazították, de végleges felszámolásuk érdekében még vannak feladataink. A határozat feldolgozásának egyik tanulsága: mindenki számára félreérthetetlenné kell tennünk azt az álláspontot, hogy a kádermunkának a következő időben fokozott jelentősége lesz, de teljes egészében a párt eddig is folytatott politikájának talaján; teljes összhangban a párt eddig is alkalmazott munkamódszereivel. Nincs és nem is lehet visszatérés a kádermunka régi felfogásához és módszereihez.

A Politikai Bizottság határozatának feldolgozása közben nem kevés pártszervezetben került szóba a IX. kongresszusnak az az útmutatása, hogy minden szerv és szervezet a maga feladatát végezze, s hogy a párt szerveinek elsősorban a problémák tudományos elemzésére kell fordítaniuk figyelmüket. Sokan megfogalmazták ennek az alapelvnek a kádermunkára vonatkozó tanulságát: a párt szerveinek nem az egyes személyi döntésekről kell véget nem érő vitát folytatniuk (bár az ezekre vonatkozó megjegyzéseiket sem kell véka alá rejteniük), hanem a káderhelyzetnek, a kádertartalékok képzésének, a

Digitized by Google

káderpolitikának tudományos igényű elemzésére kell fordítaniuk figyelmüket. Egyetlen más szerv sem fogja — mert nem is tudja — elvégezni ezt helyettük. Sok helyes vélemény és javaslat hangzott el a vitákban arról is, hogy miként lehet megtalálni a legjobb módszereit ennek a tudományos elemző munkának. Ezeket a tanácsokat minden bizonnyal fel tudják majd használni a kádermunka továbbfejlesztésére irányuló erőfeszítéseikben.

* * *

A Politikai Bizottság határozatának feldolgozása közben sok gyakorlati kérdés is szóba került. Viszonylag széles körben érintették azokat a feladatokat, amelyek a hatáskörükbe tartozó káderekkel való érdemi foglalkozás során hárulnak a pártbizottságokra. Egyöntetű helyeslésre talált és a pártszervek hatásköri listáinak rendezésében nagyrészt érvényesült is az az elv, hogy a káderek sorsáról ott kell dönteni, ahol ismerik ezek munkáját, magatartását, és így megbízhatóan tudják megítélni őket. A vitákban világossá vált, hogy a párt-hatáskörbe tartozás nemcsak az illető elvtárs kinevezése vagy leváltása ügyében való döntés illetékességét jelenti, hanem azt is, hogy a pártszerveknek a hatáskörükbe tartozó vezetők munkájával, nevelésével és továbbképzésével rendszeresen törődniük kell. Általában mindenütt megértették: a pártszerveknek csak azokat szabad és célszerű a maguk hatáskörébe vonniuk, akiknek munkáját és magatartását közvetlenül meg tudják ismerni.

Sokan — helyesen — hangsúlyozták, hogy a párt-hatáskörbe tartozó tömegszervezeti, állami és gazdasági vezetők személyi ügyében a döntések előtt (tehát a funkcióba állítás vagy felmentés, kormánykitüntetés, fegyelmi büntetés, minősítés, külföldi tanulmányút, hosszabb időtartamú iskolára küldés stb előtt) az irányító szervek kötelesek kikérni az illetékes pártbizottság állásfoglalását. Élesen bírálták az ettől eltérő gyakorlatot, s követelték azoknak a párttag vezetőknek a felelősségre vonását, akik nem tartják be ezt az alapelvet. Sokan feltették azt a kérdést, hogy mi a teendő akkor, ha az illetékes pártszervnek homlokegyenest ellenkező a véleménye egy személyi kérdésben, mint az állami, gazdasági szervé. A világos válasz az volt: ilyen esetben a felsőbb párt- és állami szerv dönt, s e döntésig minden intézkedés felfüggesztendő.

Az irányító pártszervekben szóba került az úgynevezett „személyi hatáskör" tartalma. Erre az adott okot, hogy — mint ismeretes — a választott testületek hatáskörébe utalt funkciókon túl a vezető posztok egy része a pártbizottságok titkárainak hatáskörébe került. Általában mindenütt egyetértően vették tudomásul, hogy a régebbi helyzethez képest megváltozott a személyi hatáskör értelmezése. Nem volna helyes, ha egy személy bírálná felül a választott testület döntését, ezért a személyi hatáskör azt jelenti: az illető vezető előzetes egyetértése szükséges ahhoz, hogy a hatáskörébe tartozó személy ügyében az erre hivatott alsóbb szervek vagy testületek véglegesen döntsenek. Ebben is az a törekvés tükröződik, hogy erősödjön a választott szervek szerepe és felelőssége a kádermunkában, és amennyire lehet, csökkenjen a szubjektivizmus lehetősége. Elhangzott egy-két olyan javaslat, hogy miután a személyi hatáskörrel felruházott vezető a testület nevében és megbízásából jár el, a vezető testület időnként számoltassa be őt. Általában megértették, hogy amikor az illetékes pártszerv megkülönböztetett módon gondoskodik a hatáskörébe tartozó káderek fejlődéséről, ezzel lényegében a párt káderpolitikájának következetesebb megvalósítását segíti elő a vezető káderek területén.

Digitized by Google

A vitából mindenütt kicsendült az a meggyőződés, hogy a hibák megszüntetésében, főleg a szubjektivizmus csökkentésében fontos szerepe lehet — a hatékonyabb pártirányításon és ellenőrzésen túl — a kádermunka demokratizmusa további erősítésének is. A határozat a demokratikus vonások fejlesztése céljából sok tennivalót jelöl meg; például azt, hogy fokozni kell a pártszervek szerepét és felelősségét saját vezetői tevékenységének ellenőrzésében, hogy célszerű valamely funkció betöltésére lehetőleg több személyi javaslatot terjeszteni a vezető szerv elé, hogy a szakszervezeteknek véleményezési joguk van a gazdasági vezetők megítélésében stb. A vitákban résztvevők egyöntetűen igényelték azt, hogy a káderekről kialakított véleményben az eddiginél jobban érvényesüljön a választott testületek kollektívájának állásfoglalása. Elhangzottak olyan — teljesen indokolt — vélemények is, hogy fontosabb személyi kérdésekben helyes a döntés előtt a pártszervezet egész tagságával, sőt a dolgozók kollektívájának egy részével is tanácskozni. A párt közvéleménye ebben a vonatkozásban is egybeesett a Politikai Bizottság állásfoglalásával, amely a káderkiválasztásban, a vezetők megítélésében igényli a szűk körből való kilépést, a vélemények szélesebb körű figyelembevételét. Ez minden kétséget kizáróan objektívabbá, megalapozottabbá teszi a személyi döntéseket és minősítéseket.

A határozat feldolgozásának „nagy vitakérdése" a pártalapszervezetek feladatainak és jogainak értelmezése volt. Többen a párt vezető szerepének gyengülését látták annak az elvnek a leszögezésében, hogy sok személyi kérdésben az alapszervezeteknek „csak" véleményezési joguk van. A felszínre került szélsőséges nézetek miatt az erre illetékes szervek levonták azt a következtetést, hogy ebben a vonatkozásban a feladatok részletes kidolgozására és megmagyarázására, további türelmes eszmecserére van szükség. Az minden esetre megállapítható, hogy aki a pártalapszervezet szerepét a kádermunkában azonosítja a döntési jogkörrel, az valójában leszűkíti, lefokozza a pártszervezet feladatait. Ezek az elvtársak figyelmen kívül hagyják, hogy bizonyos személyi kérdésekben az alapszervezetnek is joga van dönteni, elsősorban vezetőinek, aktivistáinak megválasztásában. Az alapszervezet vezetősége, illetve taggyűlése jelöli ki azokat a kommunistákat is, akiket a tömegszervezetek vezetőségeibe javasol, illetve akiknek a megválasztását támogatja. Véleményezési jogköre tehát csak az állami és gazdasági vezetők vonatkozásában van. Ezeknek a posztoknak a betöltéséről valóban nincs joguk dönteni a pártvezetőségeknek, de véleményt mondani róla nemcsak joguk, hanem egyenesen kötelességük is. Íratlan, sőt írott törvény, hogy az állami, gazdasági vezetőknek bizonyos posztok betöltésénél ki kell kérniük a pártszervezet véleményét. Az a vezető, aki nem hasznosítja a tárgyilagos, indokolt véleményeket, az árt az ügynek is és saját magának is. Biztosak vagyunk benne, hogy az állami, gazdasági vezetők maguktól is megértik ezt az alapigazságot. Ha nem, akkor a pártszervezeteknek mindig van lehetőségük arra, hogy felsőbb pártszervekhez forduljanak.

A mi viszonyaink között a párt politikája — benne a káderpolitika is — egyrészt a proletárdiktatúra állami és társadalmi szerveinek útján, másrészt a pártszervek és alapszervezetek útján valósul meg. A pártalapszervezetek a maguk területén politikai értelemben felelősek a párt káderpolitikájának megvalósításáért. A politikai munka eszközeivel, szervező, ellenőrző, meggyőző munkával, építő bírálattal segítik a káderpolitika valóraváltását. Amikor az állami és gazdasági vezetők az állami rendeleteket és szabályokat végrehajtják, a párt káderpolitikáját valósítják meg, s ezért felelősséggel tartoznak. Felelősségük azonban csak akkor érvényesülhet, ha döntési jogkörük van.

Digitized by Google

A pártszervezet kötelessége, hogy véleményt mondjon, javaslatot tegyen és számonkérje, ellenőrizze: a helyes káderpolitika valósul-e meg a személyi döntésekben. Ha nem, akkor a pártszervezet kezdeményezheti a felelősségre vonást, párttag vezető esetében közvetlenül, pártonkívüli vezető esetében pedig az irányító állami szervnél. A pártszervezet a személyi kérdésekben sem lehet ellenpólusa az állami, gazdasági vezetésnek; ebben is, mint az élet minden más területén, csak a kölcsönös bizalom használ az ügynek.

Sok szó esett a párt előtt álló feladatokról a vezetők nevelésében, munkájuk minősítésében, a káderutánpótlás biztosításában. Ez a pártszervezetek legsajátosabb feladata. Hasznosabb és nehezebb is ez, mint a személyi kérdéseken való cívódás. A káderhatározat vitájának tanulságaként főként erre kell irányítani az alapszervezetek figyelmét, elsősorban ezen a területen kell továbbfejleszteni munkájukat. A taggyűlések segítettek annak a törekvésnek a megvalósításában, hogy a pártszervezetek a személyi ügyekben erősítsék a gazdasági vezetők felelősségét, s ne vállalják át tőlük ezt; ugyanakkor legyenek aktív, kezdeményező résztvevői a párt káderpolitikája helyi megvalósításának. Nem szűkültek tehát, hanem jelentősen növekedtek az alapszervezetek feladatai a kádermunkában. Csak győzzék energiával, politikai bátorsággal, hogy megvalósítsák mindazt, amit a Politikai Bizottság feladatukká tett!

* * *

A kádermunkáról szóló politikai bizottsági határozat feldolgozása lényegében befejeződött; most a végrehajtáson a sor. Ez talán még bonyolultabb feladat lesz, mint a káderpolitikai alapelvek egységes értelmezésének a kialakítása, a továbbfejlesztést szolgáló feladatok kimunkálása. Az utóbbi hónapokban sok párttag mondotta: „Jó elvek, helyes módszerek — most a végrehajtás biztosítékait kellene megteremteni." A párt szervein és tagjain áll az, hogy a határozat ismertetésével ne kerüljenek le a napirendről a kádermunka kérdései.

Az elmúlt évek tapasztalatai alapján a legfontosabb most az, hogy továbbra is ráirányítsuk a figyelem fényszóróját a káder- és személyzeti munka gyakorlati kérdéseire, hogy elvi alapon állva, napról napra lépjünk fel a hibákkal és torzításokkal szemben, és hogy tovább keressük, kutassuk a módját annak: hogyan lehet egyre tudományosabb szintre emelni a káderek kiválasztását és nevelését, a kádertartalékok képzését.

Kovács Péter—Nagy Tibor

Digitized by Google

A dolgozók munkahelyi igényeiről

A vállalatvezetésről folyó eszmecsere olyan időszerű és jogos kérdéseket vet fel, amelyeknek tisztázása előrehaladásunk érdekében nélkülözhetetlen. Véleményem szerint nemcsak a vállalati gazdálkodás anyagi eszközeinek vannak bőségesen kihasználatlan tartalékai, hanem *a munkahelyi környezetnek* is. A munkahelyi körülmények kialakításában és a vezetők szakmai, politikai erkölcsi alkalmasságának elbírálásában céltudatosan számolni kell e tartalékok kihasználásával.

Hozzászólásommal — a teljesség igénye nélkül — csak egy részkérdés megvilágítását kívánom elősegíteni.

Ami mindig háttérbe szorult

A hazai gyakorlatban még igen kevés a tapasztalat arról, hogy konkrétan milyen pszichológiai hatást tesz a dolgozók tevékenységére a munkahely és a környezet. E tekintetben egyetértek *Balázs József*nek azzal a megállapításával (a novemberi számban olvasható), mely szerint „a munkahely légkörének tartalma egyrészt a tárgyi, dologi feltételeken nyugszik." Az általa az elsőrendűek közés sorolt követelmények vonatkozásában azonban a legtöbb termelő üzemben nincsenek biztosítva a jogosan elvárható szociális és egyéb munkakörülmények. Ennek az okát abban látom, hogy eddigi gazdálkodási rendszerünkben a vállalatok elsősorban a termelés *mennyiségi növelésére* fordították az állami költségvetésből nekik juttatott anyagi eszközöket és a saját forrásukból származókat is. Nem számoltak kellőképpen azzal az objektív jelenséggel, hogy a társadalom fejlődése során nemcsak a társadalmi össztermék mennyisége, minősége és választéka iránti igények nőnek, hanem a dolgozók *szociális, kulturális, egészségügyi igényei* is egyre magasabb szintűek, már egy-egy generáció életében.

Eddig az volt a gyakorlat, hogy amikor népgazdasági érdekekből csökkenteni kellett, vagy nem lehetett bizonyos határon túl növelni az új beruházásra, vagy a régi termelőegység rekonstrukciójára fordítandó anyagi eszközöket, többnyire a termelőegység *szociális, kulturális, egészségügyi létesítményeinek megvalósítása* maradt el. A *kohó- és gépipar* területén vizsgálva a szociális és kulturális viszonyokat — pedig ma ez az iparágunk a legfejlettebb — megállapítható, hogy még mindig több tízezer dolgozó végzi a munkáját olyan körülmények között, amelyek a minimális szociális és egészségügyi követelményeket sem elégítik ki. A *nem telepített iparban* (pl. az építőiparban) még rosszabb a dolgozók munkahelyi szociális és egészségügyi körülményei.

Az új gazdasági mechanizmusban — különösen az első években — a nyereségérdekeltség még tovább csökkentheti a szociális célokra fordított összegeket. Pedig bizonyos jövedelmi és kulturális szint elérése után már a szociális és egészségügyi körülményekkel is számolnak a dolgozók munkahelyük megválasztásánál. Azoknak a vállalatoknak, amelyekben háttérbe szorul ezeknek az igényeknek a kielégítése, a magasan képzett szakmunkások jelentős mértékű vándorlásával kell számolniuk. Ez pedig a korszerű technológia alkalmazását és ezzel a nyereség növelését is akadályozni fogja.

Digitized by Google

Az igények törvényszerűségei

A pszichológiai megfigyelések alapján a következő *törvényszerűségek* állapíthatók meg a dolgozóknak munkahelyükkel és foglalkoztatási körükkel szemben támasztott igényében:

A dolgozók igénylik, hogy a termelésben végzendő feladataik *maximális mértékben vegyék igénybe megszerzett szakmai tudásukat.* Pszichológiai szempontból nézve, ez biztonságot, munkaörömet, sikerélményt nyújt nekik, ami minden körülmények között a termelékenység növekedését eredményezi.

Ha azonban a rá bízott munkaköri feladatok elvégzése *jelentősen meghaladja* a dolgozó szakmai tudását, akkor ez legtöbbször kedvetlenséget, bizonytalanságot szül benne, s ezzel a munka termelékenységének csökkenését idézi elő.

Végül: ha *nem igényli szakmai képzettségét* a munkaköri feladatok elvégzése, akkor a dolgozó megvan fosztva a munka örömétől és a sikerélménytől (még abban a kivételes esetben is, ha képzettsége arányában van anyagilag dotálva), elkedvetlenedik, és ez is a termelékenység csökkenését okozza.

Vezetésünk eddigi gyakorlatában a háttérbe szorult a munkahelyi körülmények pszichológiai hatásának vizsgálata. Ezért nem teljesen értek egyet *dr. Dobossy Imré*nek ezzel a megállapításával (a májusi számban olvasható): „Csak a tervszerű intézményesített képzés és felkészülés biztosíthatja, hogy vezetőink elsajátítsák mindazokat az ismereteket, megszerezzék mindazokat a készségeket, amelyek lehetővé teszik az emberi tényezőkben rejlő hatalmas tartalékaink mozgósítását..." Azok a vállalati vezetők, akik tíz-tizenöt esztendeje ilyen szemlélettel dolgoznak, a legodaadóbb szándékkal sem tudnak radikálisan kitörni eddigi vezetési módszerükből. Ezért úgy vélem, hogy az intézményes vezetőtovábbképzéssel egyidejűleg már közép- és felsőfokú oktatási intézményeinknek is elméleti és gyakorlati munkapszichológiai oktatást kellene adniuk, mert elsősorban innen kerülnek ki az új vezető káderek.

A munkapszichológiai vizsgálatok tapasztalatai

Mint *Frank Tibor* is megállapítja (a decemberi számban), a dolgozó munkaöröm-érzését fokozza a legcélszerűbb formában *egyidejűleg alkalmazott erkölcsi és anyagi elismerés.* Ezt a hatást egyértelműen igazolja a gyakorlati tapasztalat és a kutatás is. Munkapszichológiai vizsgálatok során ugyanazon feladat elvégzésével bíztak meg azonos képességű és képzettségű, azonos erkölcsi és politikai beállítottságú embereket, s az elvégzett munkáért meghatározott fokozatok szerint adtak erkölcsi és anyagi elismerést. Az elismerés által keltett hatások általában megegyeznek az elismerés fokozataival. A vizsgálatok bebizonyították, hogy a teljesítmény elismerésének jellege és fokozata növeli, illetve csökkenti az egyén munkaörömét, sikerélményét. A *munkaöröm forrásai* általában:

— a jó üzemi körülmények, a környezeti tényezők;
— az egyén hajlamának, munkaképességének és képzettségének megfelelő munkakör;
— az általános megelégedettségnek megfelelő munkaelosztás;
— a jó vezetés, a vezető és munkatársai közötti jó viszony;
— a munkateljesítmény tárgyilagos értékelése, a munka eredményének, erkölcsi és anyagi elismerése.
— a megértés és határozottság egyidejű, helyes alkalmazása;
— az érdek nélküli, őszinte, segítőkész kollektív légkör stb.

Ezek az igények egybeesnek azokkal a követelményekkel, amelyeket minden dolgozó támaszt munkahelyével, környezetével, vezetőivel szemben; helyes volna ha a vezetési gyakorlat minden szintjén lehetőséget biztosítanának ezek gyakorlati érvényesítésére.

A jelenlegi vezetési gyakorlat korszerűségét *dr. Percel Józsefnek* az a találó megállapítása is indokolja (a novemberi számban), hogy „a munkához közvetlenül csatlakozó öröm és sikerélmény lehetőségei... izoláltak és nem hozzáférhetők". Ezeknek a meglevő, de kihasználatlan energiáknak a céltudatos felhasz-

Digitized by Google

nálása — ha teljesen feloldódott elszigeteltségük —, új korszerű tartalmat ad a vezetési gyakorlatnak.

Az egyénnek *az üzem, a vállalat életébe való beilleszkedése* összetett és sokszor áttételeken keresztül érvényesülő munkapszichológiai probléma. Számtalan emberi tényezővel összefüggő nehézséget lehetne megszüntetni, ha egyértelműen betartanánk azt az elvet, hogy „megfelelő embert a megfelelő helyre". A gyakorlatban azonban úgy egyszerűsödik le ez a helyes elv, hogy csupán azt vesszük tekintetbe — az emberi tényezők különösebb értékelése nélkül —, megvannak-e valakinek az előírások szerint szükséges szakmai, politikai ismeretei, elegendő-e gyakorlati ideje, és egybecsik-e igényeivel a felkínált anyagi lehetőség. Mélyebb pszichológiai vizsgálatot általában nem végzünk, ezért nem ismerjük meg az emberek lényeges emberi tulajdonságait, képességeit, a feladatok ellátására való alkalmasságát, noha ezek alapvető tényezők a munkahely igényeinek kielégítése szempontjából.

Az egyén jogosan támaszt igényeket munkahelyével, vezetőivel szemben, de ugyanakkor az is szükséges, hogy ő *is megfeleljen a munkahely által támasztott követelményeknek.*

Tompa Sándor

A szakszervezet új feladatai az üzemben

Nagy figyelemmel olvasom a Társadalmi Szemlében folyó eszmecserét. Hosszú mérlegelés alapján határoztam el, hogy hozzászólok, s ennek az a magyarázata, hogy az elmúlt három év alatt a legkülönbözőbb fórumok (a sajtó, a rádió, a tv) már sokat foglalkoztak a Medicor-kísérlettel. Azért kérek néhány gondolattal mégis szót az eszmecserében, mert a vitában elsősorban a gazdasági vezetés oldaláról vetődtek fel gondolatok, és kevés szó esett eddig a vállalatvezetésen belül a szakszervezetek szerepéről, a dolgozóknak a vezetésbe való bevonása *eddigi tapasztalatairól.* Ezt szeretném hozzászólásomban pótolni, mert véleményem szerint ma már nem szabad, de nem is lehet elválasztani egymástól e két kérdést.

EGYSZEMÉLYI VEZETÉS ÉS ÜZEMI DEMOKRÁCIA

Az üzemünkben három éve folyó kísérlet alatt kerestük azokat az új módszereket, melyekkel fokozottan biztosíthatjuk az egyszemélyi vezetés elvének érvényesülését, és ezzel párhuzamosan az üzemi demokrácia további szélesítését. A Medicor Művek szakszervezeti bizottsága a kísérlet időszaka alatt lényeges feladatának tekintette, hogy a hagyományos szakszervezeti feladatokon túl, nemcsak a javak elosztásában, hanem *a javak előállításában* és az eredmények megteremtésében is sokkal aktívabban részt vegyen.

A tervek elkészítésénél — melyek a termelési, értékesítési, nyereség- és eszközfelhasználási célokat is kitűzték — a gyári és vállalati szintű szakszervezeti szervek, a termelési tanácskozásokon pedig a dolgozók közvetlenül is elmondták véleményüket. Az elhangzott észrevételeket figyelembe véve alakultak ki a végleges tervek.

Az új körülményeknek megfelelő egyszemélyi vezetés és üzemi demokrácia kialakítása során *két problémával* találkoztunk. Az egyik: Nehézséget okozott az, hogy az első időben a gazdasági vezetés — az évek óta kialakult nézet és gyakorlat alapján — a dolgozóknak a vezetésbe való bevonását *szükséges rossznak* tartotta, bár igyekezett, hogy egyes kérdésekben közvetett vagy közvetlen módon kikérje a dolgozók véleményét. Ezen a nehézségen viszonylag gyorsan túljutottunk. Egyre jobban bebizonyosodott ugyanis, hogy a dolgozók aktív támogatása nélkül nem lehet zökkenőmentesen végrehajtani a gazdasági feladatokat. Hogy pedig a vállalati kollektívának minden egyes dolgozója — akár vezető, akár beosztott — tudatosan, gondolkodva végezze munkáját, ahhoz olyan módszert kell kialakítani a vezetésben, hogy mindenki tudja a célt, magáénak érezze ezt,

Digitized by Google

és egységesen tevékenykedjék eléréséért. Ennek a felismerése alapján jutott el a gazdasági vezetők széles rétege odáig, hogy ma már nem szükséges rossznak, hanem *az eredményes munka nélkülözhetetlen feltételének* tartja a dolgozók bevonását a vezetésbe.

A másik probléma leküzdése nehezebben megy, pontosabban: még ma sem vagyunk túl rajta. Ennek a lényege az, hogy a dolgozók zöme *formálisnak tekinti az üzemi demokrácia adta jogokat,* mert még nem ismerte fel, hogy az új körülmények között *a véleményalkotás és a javaslattétel* nemcsak joga, hanem az egész kollektíva érdekében kötelessége is.

Ebben a kérdésben sokszor fásultságot, érdektelenséget, sőt bizalmatlanságot is tapasztaltunk. Majd két év kellett ahhoz, hogy ezen a téren is előbbre jussunk. Az 1968. évre kötött kollektív szerződés vitájában már 340 észrevétel hangzott el, s ebből 174-et figyelembe is vettünk a szerződés végleges megszövegezésénél.

Az aktivitás növelésének alapvető feltétele volt az *információk* idejében és folyamatosan való megszerzése és továbbítása. Nagyon lényeges volt, hogy az eredmények mellett a hiányosságokról, nehézségekről is kapjanak tájékoztatást a dolgozók. Ezzel elértük, hogy a gazdasági vezetés önállóságának és felelősségének elismerése, támogatása mellett növeltük az egész kollektíva felelősségérzetét, és aktívabbá tettük részvételüket a vállalat egész tevékenységében.

A jó vállalati, üzemi légkör megteremtéséhez elengedhetetlenül szükséges az *őszinte, emberi hang.* Rossz hangulatban, feszült, bizalmatlan légkörben nem lehet jól dolgozni. A gazdasági reform során csak az a gazdasági vezető tud maradéktalanul eleget tenni feladatának, aki az egész kollektíva bizalmát és támogatását bírja, akinek az intézkedéseit nem úgy fogadják az emberek, hogy azon gondolkodnak: vajon milyen hátsó gondolat vezérli őt, s intézkedése hogyan fog visszaütni a dolgozókra. Ahol ilyen a légkör, ott nagyon nehéz lesz a vállalatvezetés dolga, és a szakszervezeti szervekkel is sok vitája, nehézsége lesz.

ÜZEMI DEMOKRÁCIA ÉS A SZAKSZERVEZETI BIZOTTSÁGOK

Az üzemi demokrácia szélesedése kapcsán feltétlen szólni kell a vállalati szakszervezeti szervekkel szemben támasztott új követelményekről, arról: *hogyan éljen az üzemi demokrácia adta jogokkal a szakszervezeti bizottság.*

Az üzemünkben folyó hároméves kísérlet során bebizonyosodott, hogy a szakszervezeti bizottságnak mint a dolgozók érdekképviseleti szervének a korábbinál sokkal bonyolultabb körülmények között és emellett új módszerekkel kell végeznie feladatát.

Meghatározó szerepet kap a *népgazdasági, a vállalati és az egyéni érdekek összehangolása.* E téren is sokat léptünk előre. Itt is, mint minden más vonatkozásban, a párt határozatainak, gazdaságpolitikájának megfelelően alakítottuk ki a vállalat céljait és gazdaságpolitikáját. Figyelembe vettük az *új anyagi ösztönzési rendszer* adta lehetőségeket, hogy az egész vállalat és ezen belül az egyén is kellőképpen érdekelve legyen a tervek kialakításában és végrehajtásában.

Ezzel kapcsolatban egy példára szeretnék hivatkozni. Amikor a *profilkialakítás,* illetőleg a *belső profilrendezés* napirendre került, igen nehéz helyzetben voltunk. Körülbelül 2000 embert, főleg betanított női munkaerőt kellett megmozgatni, átképezni és ennek megfelelően átcsoportosítani az orvosi műszergyártásra. Elképzelhető, hogy mennyi egyéni problémát vetett fel a telephelyek távolsága, a megszokott környezet és munka otthagyása stb. A profilrendezést azonban az összkollektíva érdekében végre kellett hajtani, mert ettől függött a vállalat jövője. Az volt a feladat, hogy a lehetőségekhez mérten a legmegfelelőbben rendezzük az egyéni problémákat. Természetesen nem volt könnyű olyan megoldást találni, amely az egyén problémáján is segít és az összkollektíva érdekét sem csorbítja. A szakszervezeti bizottságokra hárult az a feladat, hogy az aktívák felkészítésével a profilrendezés végrehajtásában kellő támogatást adjon a gazdasági vezetésnek. Tévedés ne essék, az elmondottakkal nem akarom azt a látszatot kelteni, hogy csökkent az egyéni érdekvédelem jelentősége és mindenben a gazdasági vezetők elképzelését kell támogatni, csupán azt kívánom érzékeltetni, hogy a vállalati önállóság széles körű kiterjedésével az egyéni és a vállalati érdek összehangolása a korábbinál sokkal bonyolultabb feladatokat ad.

Digitized by Google

Fenntartás nélkül egyetértek *Balázs József* elvtárs hozzászólásának azzal a gondolatával (a novemberi számban), hogy a gazdasági tevékenységnél mindig az embert, a kollektívát kell nézni, „emberközpontú" tevékenységet kell kifejteni. De ez azt is jelenti, hogy adódhat olyan helyzet, amikor a kollektíva érdekében népszerűtlen, nehéz és komplikált, *az egyéneket átmenetileg kedvezőtlenül érintő* intézkedéseket kell tenni abban a tudatban, hogy egy idő múltán majd bebizonyosodik, hogy az intézkedések biztos alapot adtak a kollektív érdekek érvényesülésének. A jó felkészültségű szakszervezeti bizottság a dolgozókra támaszkodva segíteni tudja a vállalatvezetést a helyes és szükséges, bár népszerűtlen intézkedések megvalósításában.

Természetesen nem könnyű azonnal megtalálni a legjobb megoldást, de ha a szakszervezeti szervek megfelelő partnereivé válnak a vállalatvezetésnek, és mind a dolgozók, mind a gazdasági vezetés bizalmát bírják, akkor könnyebben kielégíthetik az új igényeket. Nem szabad, sőt nem is lehet azonban az üzemi demokrácia adta jogok gyakorlása címén olyan kérdésekkel foglalkoznia a szakszervezetnek, amelyek eldöntése *elsősorban a gazdasági vezetés feladata.* Nem kell minden kérdésben egyetértenie, minden intézkedéshez megadnia a „szakszervezeti hozzájárulást". Hagynia kell dolgozni a gazdasági vezetést, de szóvá kell tennie a hiányosságokat. Így kialakul a vállalatvezetésben az olyan szellem, hogy sem a szakszervezeti bizottság, sem a gazdasági vezetés nem azt figyeli, melyiküknek mire van joga, hanem egymás munkáját segítve, egységes elvek alapján dolgoznak a közös célért.

A szakszervezetek érdekvédelmi tevékenységében fontos helyet foglal el és az egyik legtöbbet vitatott téma: az anyagi ösztönzési rendszer, a bérezés, a jutalmazás, általában *a vállalati jövedelemelosztás.* A kísérlet időszaka alatt kerestük azokat a lehetőségeket és módszereket, melyek legjobban megfelelnek a szocialista elosztás elveinek. Már a kísérlet első évében igyekeztünk olyan bérgazdálkodást, ösztönzési rendszert kialakítani, mely megfelelő differenciáltságot teremt mind a műszaki és adminisztratív, mind a fizikai állományú dolgozók vonatkozásában.

Bevezettük a nyereségrészesedési keret terhére év közben kifizetett *célprémiumok* rendszerét. Ez elsősorban fizikai dolgozóinkra terjedt ki, ha meghatározott feltételeket, feladatokat teljesítettek. Csak olyan feladatra lehet kitűzni célprémiumot, mely olyan nyereséget hoz a vállalati kollektívának, amelyből nemcsak az egyénnek kifizetett célprémium összege telik ki, hanem még nyereség is marad belőle. Így nemcsak az egyén, hanem az összkollektíva is jól jár. Előfordult, hogy egy dolgozó 500, egy másik 2000 forintot kapott célprémiumként. Ezzel a módszerrel azt akartuk elérni, hogy fizikai állományú dolgozóinknak is legyen lehetőségük jövedelmüknek az eredmények arányában való növelésére.

Az új ösztönzési módszer kialakításánál igen sokszor a középvezetésnél, sőt maguknál a dolgozóknál is találkoztunk meg nem értéssel. Nemegyszer előfordult, hogy egy-egy brigádtag egyenlő részekre szétosztva átadta dolgozótársainak a maga munkájáért neki adott jutalmat. Sok és hosszú politikai nevelőmunka eredménye az, hogy a dolgozók ma már megértik: mindenki annak mértékében részesüljön az eredményekből, amennyivel hozzájárult ezek eléréséhez.

Talán még ennél is bonyolultabb *a közvetett juttatások problémája.* Az e lapban folyó eszmecserében is láttam olyan véleményt, hogy „egyenlősdi ellen jó orvosság lehet a titkos szavazás" (bár a hozzászóló is megjegyezte, hogy talán nem ez a legjobb módszer). Én ezzel a nézettel sem a közvetlen, sem a közvetett juttatások vonatkozásában nem értek egyet, sem elvileg, sem gyakorlatilag. A dolgozókról való gondoskodásban eddig elért eredményeinket semmiféle módon nem szabad veszélyeztetni, szavazással sem. Nem lehet például szótöbbséggel dönteni az üzemi étkeztetésről, a munkaruháról, a védőételről és sok egyéb kérdésről sem. Ha szavazás alapján döntöttük volna el (például az 1968. évi kollektív szerződések megkötésekor) ezeket a kérdéseket, akkor a többség talán amellett szavazott volna, hogy mindenki egységesen, pénzben kapja meg az e célra szánt keretből a hozzájárulás összegét. Véleményem szerint azonban ez nagyon hátrányos lett volna egyes területek dolgozói számára, a kisebb jövedelmű, nagyobb családú emberek számára. Ezekről a dolgozókról pedig nekünk, szakszerve-

Digitized by Google

zeteknek is fokozottabban kell gondoskodnunk.

Az persze nem kétséges, hogy vannak nehézségek az elosztás terén. Sok területen még sokkal jobban ki lehetne használni az elosztásban rejlő lehetőségeket, növelni annak hasznosságát, hatékonyságát. Keressük is azt az utat, melyen előbbre juthatunk, de a megvalósításhoz is idő kell, s nem utolsósorban elemző tevékenység.

*

Igen sok gondolat, probléma foglalkoztatja ma a vállalatok vezetőit, pártszervezeteit, szakszervezeti bizottságait. Sokat várnak a gazdasági reform adta lehetőségek helyes és jó kihasználásától.

Pártunk kibővítette a szakszervezetek jogait, meghatározta helyüket, megszabta feladataikat. E jogainkkal azonban jól kell élnünk, és ez sokszor nem könnyű feladat. Megfelelő felkészültség, ügyszeretet és még sok egyéb is szükséges ahhoz, hogy a szakszervezeti bizottság megállja helyét az új gazdasági mechanizmusban. Az alapvető az, hogy *megfelelő politikai felkészültsége legyen és bírja a dolgozók bizalmát.* Ennek birtokában a kevésbé népszerű feladatokat is vállalhatja. Támogassa aktívan a helyes, a párt politikájának megfelelő politikai és gazdasági döntéseket, s őszintén mondjon véleményt a lehetőségeken túlmenő igényekről.

A tapasztalatunk az, hogy az ilyen szakszervezeti bizottság véleményét és munkáját elismerik a pártszervek és a gazdasági vezetők, s az egész kollektíva megbízik benne. Az őszinte hang sokkal jobb hatást tesz, mint a magyarázkodás, a be nem tartott ígérgetés. A helyes elvek és módszerek kialakításával valóban egység kovácsolódik ki a vállalatvezetés és a mozgalmi szervek között.

Kauba Ottóné

Még egyszer a vezetőkről és a vezetésről

A Társadalmi Szemlében április óta folyó eszmecsere sok gazdasági vezető figyelmét felkeltette és bennem is nagy érdeklődést keltett. Érdekes módon azonban a hónapok óta tartó vitához elsősorban a tudományos intézetek munkatársai szóltak hozzá. Ez természetesen önmagában nem kifogásolható, mert az új módon felvetődő problémák megoldásának útját először tudományos módszerekkel, megfigyelésekkel kell keresni, ennek tehát szükségszerűen meg kell előznie a mindennapi gyakorlati tevékenységet. A jelenlegi stádiumban azonban már a gyakorlati vezetésben többékevésbé jártas, a mindennapi gyakorlatot ismerő gazdasági vezetők véleménye sem hiányozhat a korszerű vezetésről szóló vitából és az ezek megoldására alkalmas gondolatok kifejtéséből. Ez ösztönzött arra, hogy az eszmecserében néhány gondolatomat kifejtsem.

A vezetés tartalékai

A gazdaságirányítás új rendjében, amikor a vállalatok által megoldandó feladatok nem tervutasításos rendszeren alapulnak, természetszerűleg más módon kell vezetni a gazdasági egységeket, mint eddig. Most már alapvetően a gazdasági vezetők irányító munkájától függ az, hogy egy vállalat tudja-e teljesíteni az állammal szembeni kötelezettségét, képes-e biztosítani a vállalati, tehát a szűkebb kollektív érdekeltséget, s meg tudja-e teremteni a dolgozó egyén anyagi érdekeltségét. Ehhez azonban minden szinten javítani kell a gazdasági vezetés munkáját. Néhány alapvető kérdésben különösen fontosnak és sürgősnek tartom a vezetéssel kapcsolatos tudományos szintű oktatás megszervezését, vagy ahol ez már megtörtént, meggyorsítását.

Úgyszólván minden vállalatnak vannak olyan, munka- és üzemszervezési hiányosságokból adódó *tartalékai,* amelyeknek feltárása jelentősen elősegítheti a gazdasági problémák megoldását. Itt elsősorban a technológiai hiányosságokra, a meglevő kapacitások elégtelen kihasználására stb. gondolok, és ezzel szoros összefüggésben az elektronizálás hiányára, minthogy ez elengedhetetlen

Digitized by Google

feltétele a megalapozott döntéshez szükséges információk megszerzésének.

E kérdésekben kétoldalú a probléma. Az egyik az: hogyan tudnánk, az *iskolákban* — ha úgy tetszik, az általános iskolától az egyetemig — megfelelő helyet adni a gazdasági ismeretek oktatásának. A probléma másik oldala pedig az, hogy csaknem minden *vállalatnál* foglalkoznak e témákkal, de többnyire csak felszínesen, nem a kellő hozzáértéssel. Az a kérdés tehát, hogyan tudnánk — akár a most felnövő generációnak, akár a már dolgozó gyakorlati szakembereknek — olyan *tudományos szintű képzést* adni, amely lehetővé tenné nekik, hogy elsajátítsák a korszerű vezetést.

Megítélésem szerint a gyakorlati szakembereknek az új feladatokra, a korszerű vezetésre való felkészítése *nem tanfolyamok dolga*. Sokkal inkább attól függ: felkészültek-e e témához értő, vagy ezzel foglalkozó tudományos intézeteink — elsősorban a munka- és üzemszervezési intézetek — arra, hogy egy fél évig, vagy akár egy évig, hetenként néhány napon — munkaidőben — úgy foglalkozzanak a vállalati gazdasági szakemberekkel, hogy ezek elsajátítsák mindazokat az ismereteket, amelyekre a valóban jó vezetőnek szüksége van. A vezetési ismereteket tudományos szintre kell emelni, nem riadva vissza az esetleges anyagi áldozatoktól sem, mert ezek bőven megtérülnek.

A vezetők köre

A vezetéssel kapcsolatos eszmecserében kevés szó volt a vezetés, vagy inkább a *vezetők köréről*. Ennek tisztázását fontosnak tartom. A vezetés — úgy vélem — *nem szűkíthető le* a vezérigazgató, az igazgató és helyetteseik személyére. A vezetés fogalmát jóval szélesebben kell értelmezni és ezt be kell vinni a köztudatba. Vezető az is, aki *két másik dolgozó munkáját irányítja*. Más kérdés, hogy hogyan épült ki az egyes vállalatoknál a különböző szintű vezetők önállósága, hatásköre, döntési jogköre, és milyen a vezetők felkészültsége ahhoz, hogy hatáskörükkel élni tudjanak, s milyen mértékben használják fel munkatársaik tevékenységének jobb megszervezésére. A lényeg — véleményem szerint — ebben van és a problémák megoldásának módja is ebben keresendő. Ha előbbrejutunk a vezetői szintek legcélszerűbb megoldásában, problémáink is megcsappannak.

Ezért szükségesnek tartom úgyszólván minden vállalat *működési és szervezeti szabályzatának* (ügyrendjének) felülvizsgálatát és átdolgozását. Az ügyrend a vállalat alkotmánya; pontosan és részletesen rögzíti az egyes részlegek, csoportok, osztályok, főosztályok, műhelyek, üzemek, telepek stb. tevékenységét, és a dolgozók munkaköri feladatait, a különböző munkakörökhöz kapcsolódó jogokat és kötelezettségeket. A működési és szervezeti szabályzat kialakításakor gondosan ügyelni kell arra, hogy ne legyenek párhuzamosságok, s arról is gondoskodni kell, hogy a vállalat minden beosztott és vezető dolgozója megismerje az ügyrendet.

Van ennek a problémának egy másik oldala is, mégpedig az, hogy — megítélésem szerint — sok vonatkozásban sem a különböző, sem az azonos szintű vezetők *anyagi és erkölcsi megbecsülése* nem felel meg a szocialista bérezés alapelveinek. Az azonos munkakörben foglalkoztatott, de különböző színvonalon dolgozó vezetők anyagi megbecsülése ugyanis többnyire teljesen egyforma, vagy legfeljebb csak igen kevés az eltérés közöttük. Pedig ha két azonos beosztású vezető tartósan más-más eredménnyel teljesíti a rá bízott feladatot, akkor ennek bérezésükben is kifejezésre kell jutnia. Ha például két azonos feladatokkal megbízott műhelyvezető közül az egyik megbízható, öt-hat éve jól összeszokott kollektívát alakított ki, amelynek munkája évek óta rendszeresen reklamációmentes, a másik műhelyvezetőnél pedig évenként — vagy még rövidebb idő alatt — rendszeresen kicserélődik a dolgozók többsége és az általuk végzett munkára igen sok a panasz, de mégis egyforma a fizetése ennek a két műhelyvezetőnek, akkor ez az egyenlősdi nyilvánvaló aránytalanságot takar. A vezetők ilyen egyenlősített megítélése előbb-utóbb feltétlenül károsan hat, *a tényleges teljesítmények alapján differenciált bér* viszont valóban és hatásosan ösztönöz a jobb munkára.

Befejezésül még csak annyit: az új mechanizmus bevezetésekor nagyon fontosnak tartom, hogy a közeli hetekben

Digitized by Google

megtartandó termelési tanácskozásokon, amelyeken lényegében a jóváhagyott kollektív szerződésben foglaltakról is szó esik, mind a gazdasági vezetés, mind a vállalatoknál működő társadalmi szervezetek (párt, szakszervezet, KISZ-szervezet) kellő felkészültséggel érdemben megértessék, mit kell tennünk, hogy jobban dolgozzunk, hogy minden szintű vezető egy kicsit „vezetőbb vezetővé" váljék.

Komlósi József

Két vitatott kérdésről

Nagy érdeklődéssel olvasom a Társadalmi Szemle hasábjain folyó eszmecserét. Sok lényeges gondolat, elképzelés került már felszínre benne, és a vállalatvezetéssel kapcsolatban sok kérdésre kaptunk feleletet. Az eszmecsere lehetőségeit felhasználva, mint egyszerű gazdasági vezető, két kérdésben szeretnék véleményt mondani.

AZ „EMBERKÖZPONTÚ" GAZDASÁGI VEZETÉSRŐL

Csatlakozom az emberi tényező, a munkahely őszinte légköre és az emberi viszonylatok nagy jelentőségét hangsúlyozó véleményekhez. Egyetértek *Hoffer János* elvtárssal abban is, hogy a gazdasági vezetőnek „emberügyi szakembernek" kell lennie. Az ember a legfontosabb termelőerő, de több is ennél: minden érte és általa történik. Ahogy *Erdei* elvtárs írta, ember nélkül a technika nemcsak holt anyag, hanem meg sem születhetett volna.

Hasonlóan fontos szerepet tulajdonítok a dolgozók vezetésbe való bevonásának is, s az üzemi demokrácia szélesítését a dolgozó kollektívára való támaszkodás fontos eszközének tartom.

A dolgozóknak a *munkahelyi vezetésbe való bevonását* véleményem szerint a következő főbb területekre célszerű kiterjeszteni:

— az illető egység *termelési (szolgáltatási stb.)* feladatának kialakítása;

— a *folyamatos termelés* biztosításához szükséges anyagi, műszaki, dologi, személyi, szellemi stb. feltételek meghatározása;

— a gyártási, a technikai kérdésekben, a technológiai folyamatokban, a termékek összetételében, a munka- és üzemszervezésben tervezendő *változások* meghatározása;

— a vállalati kollektíván belüli csoportok, egyes dolgozók *anyagi és erkölcsi elismerésének, vagy elmarasztalásának* a megállapítása;

— a *munkakapcsolatot*, a vezetők és beosztottak közötti együttműködést érintő problémák megoldása.

Alapvető dolognak tartom azonban, hogy a dolgozókat úgy kell bevonni a vezetésbe, hogy ez segítse, ne pedig akadályozza az *egyszemélyi vezetés* megvalósítását.

A dolgozók aktivitása attól is függ, hogy mennyire tekintjük *munkatársnak* a beosztottat, az alárendeltet. Ahogy az „alárendelt" munkatárssá lép elő, úgy alakul ki a vezető és a beosztottak között az engedelmesség helyében az alkotó kezdeményezés és együttműködés. A gazdaságirányítás új rendszerében a kollektívára való támaszkodás nélkül el sem képzelhető a helyes vezetés. A szocialista társadalom törvényszerű velejárója a vállalati kollektívára támaszkodó vezetés, nem pedig a divatossá vált polgári elmélet, a „human relations" érvényesítése.

Az új gazdaságirányítási rendszerre való áttérés során nem egy esét bizonyítja, hogy a reform sikere elsősorban az emberektől függ. Az embereket pedig az iránt tanúsított nagyobb törődéssel és gondoskodással, szakmai és politikai továbbképzésükkel, jó szóval és bírálattal lehet egyre alkalmasabbá tenni a nagyobb feladatok igényesebb elvégzésére.

Digitized by Google

A VEZETŐI HATÁSKÖR MEGOSZTÁSA

A másik kérdés a vezetői hatáskör egy részének a vállalaton belül az alacsonyabb szintű vezetőkre való átruházása. Csak helyeselhetem *dr. Dobossy* és *dr. Kozmutza* elvtársak ezzel kapcsolatos javaslatait. Súlyosan tévedünk ugyanis akkor, ha azt képzeljük, hogy a hatáskör, döntési jog és felelősség megosztása nélkül is megjavíthatjuk az eddigi vezetési színvonalat. Mindebből következik, hogy helytelennek tartom *Horváth* elvtárs álláspontját.

A hatáskör átruházása, delegálása mint vezetési módszer a gyakorlatban azt jelenti, hogy a vállalat igazgatója nem a hagyományos módon, közvetlenül irányítja a vállalat szervezetét a hierarchikus szinteknek megfelelő apparátus által (egyre inkább képtelenné fog válni erre), hanem azt, hogy ***hatáskörének egy részét alacsonyabb szintű vezetőkre ruházza át*** (pl. üzemvezetőkre). Ezek a vezetők ezzel nemcsak utasítási és ellenőrzési, hanem döntési jogkört is kapnak a hatáskörükbe tartozó ügyekben, és viselik ennek következményeit. Az ilyen önállóbb vezető — a delegált hatáskör birtokosa — már nem csupán *közvetítő* a hatáskört átruházó vezető és a végrehajtó között, hanem mint önálló felelős vezető az átruházó igazgató *jogkörét* is gyakorolja a delegált hatáskörben.

Az átruházás *vertikális* vagy *horizontális* irányú lehet. (Gyakorlatilag az előbbihez tartozik az igazgató és helyettesei, illetve a funkcionális osztályok közötti hatáskör delegálása, ez utóbbihoz a vállalat és az üzemek, telepek közötti hatásköré.) Jelenleg a vállalat és az üzemek, telepek közötti hatáskör delegálását tartom fontosabbnak. A hatáskör lebontása természetesen a vállalati szervezetnek csak azokra a legalacsonyabb pontjaira terjedhet ki, amelyeken még megvan a szükséges megfelelő szakismeret és informáltság, és amelyeken a hatáskör az érdekeltséggel is optimálisan párosítható.

A hatáskör megosztásának kiterjesztéséhez *több feltételnek* kell meglennie. Először is el kell érni, hogy megváltozzon ezzel kapcsolatos *szemléletünk*. A helyes szemléletnek a helyes vezetői magatartással kell párosulnia. Fontos, hogy a vezető ne féltse személyi presztizsét egyes hatáskörök átruházásától. Természetesen ne is hamarkodja el meggondolatlanul, megalapozatlanul a hatáskördelegálást, hanem az objektív körülményektől, az elvégzendő munka területétől függően, szubjektív megítélésektől mentesen határozza meg.

Másodszor: igen fontos dolog, hogy *pontosan legyen meghatározva és elhatárolva* a vezetőnek, munkatársainak és beosztottainak a munkaköre, s a vállalat dolgozói ismerjék és egységesen értelmezzék ezt. Kiemelkedőnek tartom a *rendszeres és alapos tájékoztatás* (információ-áramlás) *megszervezését is*. Ezután lehet átruházni a hatáskört a meghatározott munkakörökben dolgozó és adott feladatkört ellátó munkatársakra, beosztottakra, s elmélyíteni a hatáskör jogát élvező dolgozókra háruló felelősséget. (Nagyobb jogkör nagyobb felelősséggel párosul.)

Igen lényeges dolognak tartom még az *egységes cselekvés* biztosítását. Az alapvető kérdések megvitatását és elhatározását követően az egységes szemléletmód, az egy nyelven való beszélés kell hogy jellemezze a vállalat vezetői garnitúráját. Egység nélkül anarchikus tendenciák keletkezhetnek a vezetés hálózatában.

Végül én is vitatom a *kollektív vezetés* alkalmazhatóságát a vállalat gazdasági vezetésben. Nem értek egyet *Erdei Gábor* elvtárs ezzel kapcsolatos álláspontjával. Más a mozgalmi szerveknek a kollektív vezetésre épülő kollektív döntése és egészen más a hatáskör delegálása a gazdasági vezetésben, amely csak az egyszemélyi felelős vezetés elvén alapulhat. A vállalatoknál figyelembe kell venni a kollektíva véleményét, a döntéseknek azonban az esetek többségében egyszemélyinek kell lenniük.

Várhelyi István

Anyagtorlódás miatt a mai filmművészetünkről folyó vitához beérkezett hozzászólásokat csak következő számunkban tudjuk közölni.

Digitized by Google

A LOGIKAI POZITIVIZMUS

Az irányzat nálunk ismertebb neve: *neopozitivizmus*, a múlt század pozitivizmusára utal vissza. A régi pozitivizmus a burzsoázia „filozófia nélküli" korszakának jellegzetes terméke volt. *Engels* mondja a *Hegel* halála utáni időszakról, hogy „a klasszikus német filozófia örököse a német munkásmozgalom". A klasszikus filozófia egyszerűen megszűnt létezni, s helyébe filozófia-ellenes áramlatok léptek fel a polgári világnézetben.

Tudomány filozófia helyett

A tudományok történetét nézve (a történettudomány új módszerei, a szociológia kezdetei, a fiziológia, *Darwin*) azt hihetnénk: a filozófiai hagyaték polgári letéteményesei úgy gondolták, hogy nincs többé terük a működésre, mert a szaktudomány az élettelen természet után az életjelenségek és a társadalom magyarázatának jogát is elhódította tőlük. A filozófiától való elfordulás igazi okait azonban ennél jóval mélyebben kell keresnünk. A tudomány nem annyira a filozófia megszüntetésében, sokkal inkább helyettesítésében kapott szerepet.

Az egész fordulat párhuzamos a klasszikus politikai gazdaságtan felbomlásának *Marx*tól ábrázolt folyamatával. A klasszikus gazdaságtan utolsó nagyjának, *Ricardó*nak a tudományos becsületessége abban áll, hogy — noha egy pillanatra sem teszi kérdésessé a burzsoá gazdasági rendszer alapjait — megveszetegethetetlen logikával vonja le a *munkaértékelmélet* következményeit, egészen a kapitalizmus gazdasági ellentmondásainak kimondásáig. A klasszikusokat felváltó vulgáris közgazdászok „nagy felfedezése" az, hogy a gazdasági jelenségek, amelyeket az értéktörvényből kellene először megérteniük, nem közvetlenül azonosak ezzel a törvénnyel. „Arra büszkék — írja Marx —, hogy a látszathoz tapadnak és ezt tekintik végsőnek." De emögött nem az elméleti érzék eltompulása rejlik, hanem más ok: „Az összefüggés megértésével összeomlik — még a gyakorlati összeomlás előtt — a fennálló állapotok örök szükségszerűségébe vetett minden elméleti hit. Tehát itt az uralkodó osztályok feltétlen érdeke, hogy örökkévalóvá tegyék a gondolatnélküli zavarosságot."

A burzsoáziának, Ricardo „cinikus" szókimondásához hasonlóan, kényelmetlenné válik filozófiai lelkiismerete is. A klasszikus filozófia alapelve ugyanaz, mint a klasszikus ökonómiáé, csak általánosabb: a munka teremti a társadalmi gazdagságot, az emberi tevékenység általában a társadalmi élet minden formáját, megnyilvánulását. De korlátaik is közösek: a filozófusok is a történelem kétségbevonhatatlan, örök alapzatának tekintik a polgári társadalmat, s ezért az elv következetes végigvitele szükségképpen idealizmushoz vezet. Így a felvilágosodás és a francia forradalom baloldalának *politikai idealizmusához*, amely — nem akarván tudomásul venni a polgári társadalom gazdasági realitásait — felőrlődött rajtuk (a jakobinusok bukása). Vagy Hegel idealizmusához, aki tanult a politikai idealizmus kudarcából: eleve a tiszta szellemi tevékenység körébe utalja a közgazdaságtan és a filozófia közös alapelvét, elválasztja a gyakorlattól. A polgárság, amely *modus vivendit* keres a már önálló történelmi hatalomként fellépő proletariátus és a még nem elhanyagolható feudális erők között, nem tud mit kezdeni ezekkel a filozófiákkal. Az egyik „destruktív", mert leleplezi megalkuvását, veszélyezteti kompromisszumait — a másik összeegyeztethetetlen okosan szá-

Digitized by Google

mító, az apránkénti reformok útján haladó gyakorlatiasságával.

A filozófiától meg kell tehát szabadulni. Szerepkörét a tudományok vállalják magukra, s kialakul a pozitivizmus, *Comte, Mill* és *Spencer* elmélete. A szerepcseréből olyan ellentmondásos, eklektikus gondolati rendszerek születnek, hogy mai felfogásunk számára alig érthető, hogyan tűnhettek egy pillanatra is elfogadhatónak. Az egyik oldalon az agnoszticizmusig, a szubjektív idealizmusig vitt kritikája mindannak, ami túlmegy a jelenségek puszta leírásán. A pozitív tudományok nevében sötét misztikának bélyegzik a fennálló valóság filozófiai értelmezésének és világnézeti értékelésének minden kísérletét. A másik oldalon pedig, a lényeg megismerhetőségének kategorikus tagadása ellenére, olyan, szinte azt kell mondanunk: „metafizikai" biztonságérzet hatja át az egész pozitivizmust, hogy ehhez hasonlót a hagyományos metafizikai vagy teológiai világképekben is ritkán láttunk. A pozitivista munkák minden lapjáról az a meggyőződés sugárzik, hogy a tudományos és az ipari fejlődés eredményeként a társadalom a tökéletesség felé halad. Nincs szükség tehát holmi világnézeti kérdések felvetésére. A társadalom tudományos vizsgálata megmutatja, hol vannak még hibák a szociális szerkezetben, s azt is, hogy milyen eszközökkel lehet segíteni rajtuk. A természettudományok fejlődése és az ezen alapuló technikai haladás pedig a társadalom rendelkezésére bocsátja ezeket az eszközöket.

Filozófia tudomány nélkül

A „metafizikai" biztonságérzet mögött a prosperáló ipari burzsoázia nagyon is hétköznapi jó közérzete rejlik. Mihelyt a század utolsó évtizedeiben, a megerősödő munkásmozgalom hatására, vége szakad ennek a hangulatnak, egyszeriben tudatossá és égetővé válnak a pozitivizmus belső ellentmondásai. A beáramló friss levegő kondenzálja az eklekticizmus gőzét, világnézeti vákuum keletkezik. Ha már nem csak bizonyos hibák, viszonylagos elmaradottságok vannak, hanem a társadalom berendezésének alapvető viszonyai válnak problematikussá, akkor nem lehet többé elhessegetni a világnézeti kérdéseket. A kapitalizmus általános válságának első szakasza általános világnézeti válságot hoz magával. Már nem magától értetődő, és ezért nem is nélkülözhető a társadalmi valóság filozófiai értelmezése, világnézeti értékelése. A tudomány csak azt mondja meg, hogy mi *van* és mi *lehet*, a kérdés azonban az, hogy mi *legyen*. Ki kell tölteni a pozitivizmus összeomlásakor keletkezett világnézeti vákuumot. Újra előkerülnek a lomtárból a félredobott nagy metafizikai rendszerek, de erre az utóéletükre már ráveti árnyékát a tudomány egyeduralmának közbenső korszaka. El kell határolniuk magukat a tudománytól: ismeretforrásaik úgy tűnnek fel számunkra, mint a tapasztalati tudományon túl levő, „magasabb", „misztikus", „intuitív" megismerési erők. A kantianizmus, a romantika és a hegelianizmus reneszánsza az életfilozófiai irracionalizmus jegyében bontakozik ki.

Vissza a tudományfilozófiához

A szaktudományokhoz közelálló polgári értelmiség számára természetesen elfogadhatatlan ez az irracionalista misztika. A világnézet hiánya azonban őket is érinti, az ő világnézeti szükségletüknek is meg kell találnia a maga tárgyát. A tudomány — elsősorban a természettudomány — fejlődésének egyik legszebb, progresszív szakaszában van. Kézenfekvőnek látszik tehát, hogy újra belőle fog kiindulni a tudományos értelmiség filozófiája. De hogyan lehet a régi pozitivizmus sorsának tanulságait levonva, mégis világnézetet építeni a tudományra? Ezt a kérdést próbálja megoldani a természettudományos képzettségű filozófusoknak az a csoportja, amely a húszas évek végén, a Bécsben tanító *Moritz Schlick* köré gyűlt. A „Bécsi Kör" — tagjai *Carnap, Neurath, Hahn, Feigl*, hogy csak néhány fontosabb nevet említsünk — a neopozitivizmus műhelye.

Az első feladat — a korábbi vállalkozás látványos összeomlása után — az alapok megtisztítása és megszilárdítása. Ehhez a munkához a logika újabb fejlődése adja meg a szerszámokat. A modern logika az algebráéhoz hasonló szimbólum-rendszere segítségével a következtetések korábban ismeretlen sokaságát képes egységes, zárt rendszerbe foglalni. Ez tette először lehetővé, hogy ne csak kimondják az

Digitized by Google

empirizmus célkitűzését, hanem lépésről lépésre haladó következetességgel meg is valósítsák ismereteinknek az érzéki tapasztalatra való visszavezetését.

A neopozitivizmus kiinduló elvei

A neopozitivizmus alapdoktrínája a *verifikáció* elve. Eszerint akkor és csak akkor tekinthetünk *tapasztalatilag értelmesnek* valamely kijelentést, ha logikailag ekvivalens lehet egy tapasztalat-leíró kijelentéssel, illetve ilyen kijelentések véges, ellentmondásmentes osztályával. Az elv alapját a kijelentések értelmének sajátos felfogása alkotja: egy kijelentés értelme azonos tapasztalati igazolásának — verifikációjának — módjával. A tapasztalati igazolás pedig azt jelenti, hogy a kijelentést levezetjük az érzéki tapasztalatokat leíró megfigyelési tételekből. Vegyünk egy értelmes kijelentést: „A *Világosság* januári száma 10 000 példányban jelent meg." A verifikációs eljárás végrehajtása kétségkívül bizonyos gyakorlati nehézségekbe ütközne, de elvben lehetséges; véges számú lépésből áll, és csak megfigyelési tételeket használ fel: vizuálisan azonosítani kell minden példányt, s rendre meg kell számlálni őket.

Ha több mondat verifikációjának azonos a módja, akkor ezek a tapasztalati értelem, vagyis a világ megismerése szempontjából teljesen azonos kijelentések, noha lehetséges, hogy a különböző megfogalmazásokhoz különféle hangulati tartalmak tapadnak. S a verifikáció elvéből következik az is, hogy az elvileg nem verifikálható kijelentéseket ki kell tiltani a tudománynak abból a részéből, amely a világ leírására hivatott, amellyel kapcsolatban az igazság vagy hamisság kérdése felmerül. Az olyan kijelentések, amelyekről nem tudjuk megállapítani: milyen lenne tapasztalataink világa akkor, ha a bennük rögzített tényállás fennállna, és hogyan változnék meg ez a világ, ha a tényállás nem állna fenn — nem is tekinthetők voltaképpeni kijelentéseknek, nem mondanak semmit a valóságról, egyszerűen értelmetlenek.

A világ az érzéki tapasztalat révén mutatkozik meg nekünk; csak olyan kijelentések léphetnek fel tehát a valóság megismerésének igényével, amelyek vagy közvetlenül érzéki tapasztalatokat állapítanak meg, vagy maradéktalanul visszavezethetők érzéki tapasztalatainkra. Ezért a tudományos igényű kijelentések tényleges ellenőrzésére csak akkor kerülhet sor, ha már kiállták az előzetes logikai elemzés próbáját, ha egyáltalán verifikálhatónak, tapasztalatilag értelmesnek bizonyultak. Ez biztosítja a tudományos vállalkozás sikerét; másként nem kerülhető el, hogy a tudomány megoldhatatlan kérdésekkel foglalkozzék. Ha egy kijelentés elvileg verifikálhatónak bizonyult, akkor már csak ellenőrzésének gyakorlati feltételeit kell megteremteni (pl. kísérleti berendezéseket kell szerkeszteni, expedíciókat kell indítani), s ezután a vizsgálat eredménye végleges és egyértelmű lesz. A tudósokat nem érheti meglepetés, nem kell attól félniük, hogy soha véget nem érő, soha el nem dönthető vitákba bonyolódnak, mint filozófus vagy teológus kollegáik.

Az elv rendszeres alkalmazása azonban — márpedig a logikai pozitivizmusban csak erről lehet szó — nem egyszerű dolog. A nyelvi kifejezések különböző osztályainak logikai elemzése nagy körültekintést kíván, s újabb problémák eldöntését teszi szükségessé; például a matematikai és a neopozitivizmus számára olyan fontos logikai tételek helyzetének kérdését. Van-e tapasztalati értelmük a matematikai és logikai axiómáknak? Erről itt csak annyit mondhatunk, hogy a matematika és a logika tételeit a neopozitivizmus tapasztalati értelem nélkül valónak tekinti; ez azonban nem jelenti azt, hogy teljesen értelmetlenek, haszontalan badarságok. Ellenkezőleg: közvetlenül nem mondanak ugyan semmit tapasztalataink világáról, de fontos szabályokat rögzítenek a tapasztalatilag értelmes kijelentések használatára, a tapasztalati megismerés folyamatára vonatkozóan.

De a verifikáció elve nemcsak a tudomány alapjainak megszilárdítására szolgál, nemcsak a régi pozitivizmus logikátlan eklekticizmusának kiküszöbölésére van hivatva, hanem kritikai eszköz is, az ennek helyét betöltő új metafizika ellen. Hogy azonban áttérhessünk a logikai pozitivizmus híres metafizika-bírálatára, ahhoz előbb az értékelést kifejező mondatok logikai analízisét kell megvizsgálnunk.

Digitized by Google

Leírás és állásfoglalás

Az értékelést kifejező mondatok az első tekintetre megtévesztően hasonlítanak a tapasztalatilag értelmes kijelentésekhez. Azt mondjuk: „ez a tárgy szép", „ez a cselekedet jó", „ez a leányzó erényes" stb. Tapasztalati tárgyaknak és eseményeknek tulajdonítunk tehát sajátosságokat. De — és ez a fontos — ezeknek a sajátosságoknak a megléte vagy hiánya nem dönthető el mindenki számára érvényes tapasztalati vizsgálattal, mert ki ezt, ki azt tartja szépnek, jónak, erényesnek. Valójában — mondja a logikai pozitivizmus — itt nem is tapasztalati tulajdonságokat rendeltünk tárgyakhoz és eseményekhez, hanem a meghatározott tulajdonságokkal rendelkező tárgyakkal és eseményekkel kapcsolatos állásfoglalásunkat, az e tárgyakhoz és eseményekhez való érzelmi viszonyunkat *fejeztük ki*. Ezért elvileg helyes volna, ha pl. nem azt mondanánk, hogy „ez a cselekedet jó", hanem ezt: „azt kívánom, bárcsak mindenki így cselekedne!"

Nézzük most a metafizika és a teológia tételeinek elemzését. Az egyszerűség kedvéért vegyük azt a tételt, hogy „a világot egy bölcs, jóságos és mindenható isten kormányozza". A logikai pozitivista erre azt mondja: soha senki nem határozta meg pontosan, milyennek kell lennie annak a világnak, amelyet „bölcs, jóságos és mindenható isten" kormányoz, s melyek lennének a világnak azok a tapasztalati sajátosságai, amelyek kizárnák egy ilyen lény uralmát. De ha mindez mégis meg volna határozva, s azt találnánk, hogy a világban megvannak ezek a meghatározott vonások, akkor sem mondana semmi tapasztalatilag értelmeset e lény feltételezése, túl a már korábban megállapított tulajdonságok létén. Legfeljebb arról lehet szó — akárcsak az értékeléssel kapcsolatos példák esetében —, hogy kijelentettük: meg vagyunk elégedve a világ ilyen berendezésével. Helyesebb volna azonban, ha egy érzelmes sóhajtással, egy „ah!" vagy „oh!" felkiáltással tennénk ezt, s nem alkotnánk olyan nyelvi kifejezést, amely az első tekintetre az értelmes kijelentésekhez hasonlít.

A hagyományos filozófia és teológia egész tartalma beosztható a sorra vett kifejezés-típusok valamelyikébe. Vagy verifikálhatóvá válik, megfelelő átfogalmazás után, vagy kiderül róla, hogy a tapasztalati megismerés nyelvének használatára vonatkozó utasítást ad (mint a logika és a matematika), vagy pedig felismerjük, hogy értelmetlen, nem mond semmit a valóságról, merő érzelemnyilvánítás. Ez a kritika a modern irracionalizmus metafizikájára is alkalmazható, s egy-két szemléletes példán el is végezték ezt a logikai pozitivisták (pl. Heidegger „Lét és idő" című művének néhány jellegzetes tételén Carnap).

Empíria és tudomány

Eddig a logikai „nagytakarítás", a tudomány alapjainak megszilárdítása és a metafizika kritikája. A pozitív feladat, a tudomány nyelvének logikai kidolgozása csak ezután kezdődik. Itt mindenekelőtt a tudomány tapasztalati bázisának rögzítését kell elvégezni. A hagyományos empirizmus két megoldást kínált a logikai pozitivizmusnak. Vagy az egyéni érzéki benyomások leírásait kellett alapul venniük, vagy az objektív tárgyak megfigyelhető tulajdonságait rögzítő kijelentéseket. A korai neopozitivisták előbb a szubjektív idealizmus útján indultak el, de az ún. „protokoll-tételekről", vagyis a „megfigyelési jegyzőkönyvekben" szereplő kijelentésekről lefolyt vita után — amelyben Carnap, Neurath, Popper és Schlick vett részt — a másik, a realista megoldást választották. De akár szubjektív érzéki benyomásokat, akár objektív tapasztalatokat tartalmaznak az alapkijelentések, igen nehéz dolog visszavezetni a természettörvényeket erre az alapra. A modern tudomány a maga gyakorlati feladatát, a tapasztalati események *előrelátását*, a következtetést bizonyos események meglétéből más események bekövetkezésére, *elméleti magyarázatok* segítségével tölti be. A közönséges tapasztalat jelenségeit olyan elméleti fogalmakkal írjuk le, amelyeknek a közvetlen érzéki tapasztalatban nincs megfelelőjük. Például: nem lövedékekről, hanem mozgó tömegpontokról beszélünk, azokat az eltéréseket pedig, amelyek a tapasztalati tárgy és az elméleti konstrukció különbségéből adódnak — mondjuk a közegellenállás hatását — külön eljárással küszöböljük ki számításaink eredményéből. Vagy egy más típusú példa: a fizikában a tapasztalat makro-tárgyainak helyét a

Digitized by Google

megfelelő mikroobjektumok komplexumai foglalják el. Amikor tehát tudományos eszközökkel megoldunk egy gyakorlati feladatot, akkor a jelenségeknek nemcsak azok az összefüggései vannak előttünk, amelyek a feladat megoldásához közvetlenül szükségesek, hanem ezzel együtt és ettől elválaszthatatlanul arra a kérdésre is választ kapunk, hogy *miért* áll fenn az adott összefüggés, milyen lényegi erők hatnak a jelenségek mögött. A tudomány teoretikus része azonban *nem vezethető vissza* a tapasztalatra; a verifikáció elve szerint az elméleti konstrukcióknak, a természettörvényeknek nincs tapasztalati értelmük. A neopozitivizmus kénytelen a tudomány elméleti részétől minden megismerési igényt megtagadni: az elméletek nem lehetnek igazak vagy hamisak, pusztán eszközök, s a feladat természetétől függ az, hogy jó vagy rossz, alkalmas vagy alkalmatlan eszközök-e tapasztalataink rendezésére. Akár egy jegyváltó automatához hasonlíthatnánk a tudományt: az érmék, amelyeket be kell dobni, a tapasztalatok, a jegy pedig, amelyet kapunk, lehetővé teszi egy újabb tapasztalati terület bejárását. A gép berendezésének, alkatrészeinek és összeilleszkedésüknek — vagyis a tudomány teoretikus szerkezetének — közvetlenül semmi köze sincs a valósághoz.

Ezzel kapcsolatban azonban már a kezdet kezdetén kételyek merültek fel: Nincs-e túl szűken megfogalmazva a verifikáció elve, ha éppen a tudomány lényegét kell erőszakoltan értelmeznünk?

A világnézet: történelmi véletlen

Ilyen és ehhez hasonló problémákkal küszködtek az alapítók az irányzat fejlődésének első szakaszában. De ezeken a részletfeladatokon túl az is kétségesnek látszott, hogy a mozgalom alapvető kérdésére választ tudnak-e adni. Az értékelést kifejező mondatok és a metafizika logikai analízise voltaképpen nem az értékelés és a metafizika *kiküszöbölését* eredményezte. A logikai pozitivizmus csak azt igyekezett kimutatni, hogy a tényeket leíró tudomány és a tényekhez való értékelő viszony — a „van" és a „legyen!" — *két külön dolog*. A tudomány csak a maga megismerési kérdéseire adhat választ, ezeken túlmennie — az értelmetlennek nyilvánítás terhe mellett — tilos. Ugyanide vezet a tudomány logikai vizsgálata is. A tudománynak nincsenek és nem lehetnek saját, elméleti kritériumai a tapasztalati összefüggések közötti válogatásra — a kritériumokat kívülről kapja, a megrendelőtől függ, hogy mire állítjuk be az automatát. Egyáltalán, lehetséges-e hát, hogy ez a minden eddiginél következetesebben világnézet-ellenes pozitivizmus mégis világnézeti szükségleteket tudott kielégíteni? Fejlődésének itt ismertetett, első periódusát tekintve — bármily meglepő is — *igennel* kell válaszolnunk.

A világnézeti tartalom azonban nem önálló szintézisekben, hanem a logikai analízis aprólékos részmunkáit átható pátoszban fejeződik ki, s csak nagy ritkán kap önálló megfogalmazást. Az ilyen helyek egyike a logikai pozitivizmust mint iskolát elindító kiáltvány, amelyet Carnap, Neurath és Hahn fogalmazott, „A Bécsi Kör tudományos világfelfogása". Itt olvashatjuk a következőket: „Ugyanaz az életintenzitás hatja át a tudományos világfelfogás mozgalmát is, amely a társadalom és a gazdaság racionális átalakítására irányuló törekvésekben látható. A tudományos világfelfogás közel áll a jelen élethez, és szelleme egyre növekvő mértékben határozza meg a magánélet és a közélet formáit, az oktatást, a nevelést, az építészetet."

Miből adódik ez a tudomány világalakító erejébe vetett, s a régi pozitivizmuséhoz hasonló bizalom? Ennek az optimizmusnak egy sajátos és — mint látni fogjuk — kevéssé tartós véletlen egybeesés az alapja. A korai neopozitivisták szerint a társadalmi kérdésekben való gyakorlati állásfoglalás a tapasztalati tudományokra visszavezethetetlen világnézeti döntésektől függ, ugyanúgy, ahogy a tapasztalati tudomány általuk adott modelljének elfogadása maga is ilyen döntés dolga. Mégis úgy találják, hogy az a szellemi beállítottság, amelyet ők a tudományos megismerés vonatkozásában képviselnek, belső rokonságban van az élet más területein megindult törekvésekkel. Elsősorban a piaci anarchia korlátozására, a tudományosan megalapozott tervezés céljára kell itt gondolnunk. Az irányzat alapítóinak legtöbbje nyíltan elfogadta a szociáldemokrácia gazdasági és politikai programját. De túl ezen, a modern pszichológiára támaszkodó pedagó-

Digitized by Google

giai reformtörekvésekben, sőt a racionális kompozíció igényével fellépő művészeti irányzatok némelyikében is „a gondolkodás és az alkotás azonos stílusát" vélték felfedezni. „Az a felfogás ez — írta Carnap 1928-ban, *A világ logikai felépítése* című munkájának előszavában —, amely mindenütt világosságra törekszik, és emellett mégis elismeri az élet soha teljesen át nem tekinthető bonyolultságát. Munkánk azon a hiten alapul, hogy ezé a felfogásé a jövő."

A történelem azonban nem engedte, hogy sokáig higgyenek az egymást kölcsönösen felerősítő, egy közös cél irányában ható, bár egymásra visszavezethetetlen tudományos, gazdasági, politikai és művészeti állásfoglalásokon alapuló általános haladásban. A fasiszta állam gazdasági és politikai szervező tevékenysége, a náci propagandagépezet közvélemény-manipulációja, a legkorszerűbb tudományos eredményeknek a gyilkolás és a rombolás technikájával való összefonódása világosan megmutatta, hogy az egybeesés csak véletlen volt: ***nincs semmiféle belső rokonság a szűk értelemben vett tudományos racionalitás és a társadalom ésszerű és humánus megszervezése között.*** A tudományos racionalitás — a szűk neopozitivista értelmezés szerint — nem több, mint egy *adott cél* elérésére leghatékonyabb eszközök megtalálása; a célok kitűzése pedig világnézeti probléma, vagyis a tilos, az „értelmetlen" kérdések közé tartozik. Ez a tudományfilozófia — függetlenül kezdeményezőinek szándékától és reményétől — a tudomány világnézeti fegyverletétele. S éppen egy ilyen „szakmai ideológia" alapján vált a nyugati empirikus szociológia és szervezéstudomány az uralkodó osztály politikájának engedelmes eszközévé.

A neopozitivizmus felbomlása

A világnézeti pátosz kialvásával felbomlottak a logikai pozitivizmus elméleti konstrukciói is. Nem lehetett tovább fenntartani a verifikáció elvének kierőszakolt következményeit. S elég, ha csak a legnyilvánvalóbban hibás ponton bomlik meg az épület, amelynek alkotórészei valóban a legnagyobb logikai precizitással vannak összeillesztve — s máris összeomlik az egész. Ha elismerjük a tudomány teoretikus részének empirikus értelmességét, akkor a kínos gonddal megtisztított tudományba újra behatol a filozófia „kalandor szelleme". Az elméletek felállítása és ellenőrzése mindig bizonyos kockázattal jár. Fel kell készülnünk arra, hogy egy bizonyos ponton túl nem válnak be a feltételezéseink. Egyenesen keresnünk kell a kalandot: csak merész hipotézisek útján gazdagíthatjuk ismereteinket. A mai polgári tudományelmélet fő áramlata, amely a neopozitivizmus felbomlásából keletkezett, minden kérdésben rugalmasabb megoldásokat alakított ki. Az elméleti finomodásnak azonban az volt az ára, hogy nemcsak az átfogó, világnézeti jelentőségű koncepciókat keressük hiába ebben az irodalomban, de még a tudományelmélet belső kérdéseinek rendszeres megoldását is. Az áramlat az egyes részproblémák szellemi energiától pezsgő, de koordinálatlan vitáiban folyik szét.

A neopozitivizmus nem tudta tehát betölteni világnézetformáló feladatát. Legtöbb régi képviselője megtartotta ugyan az irracionalizmussal szembenálló, s politikai kérdésekben demokratikus beállítottságot, de ez ma már csak személyes meggyőződés náluk, semmiféle filozófiai igényt nem támasztanak állásfoglalásukkal kapcsolatban. Az Egyesült Államokban, ahol a fasizmus elől menekülő neopozitivisták otthont találtak, a kései logikai pozitivista tudományfilozófia szinte uralja az egyetemeket. Ennek ellenére akadémikus belügy maradt, amelynek társadalmi hatása nem hasonlítható összesze a kultúrkritikai beállítottságú szociológusok és szociálpszichológusok befolyásával. Van azonban a pozitivisták munkájának egy közvetett hatása is, amely a tudományelméleten keresztül sugárzik szét. A tudományelmélet, amelyben a legértékesebbet alkották, minden világnézeti igényű, tehát átfogó filozófiának része. S ezen a területen a neopozitivizmus *logikai-módszertani színvonala* olyan kihívást jelent, amely elől a marxizmus sem térhet ki.

Bence György

Digitized by Google

AURÓRA

Nemzetközi lírai antológia a Nagy Októberi Szocialista Forradalom ötvenedik évfordulójára

A forradalom az irodalomnak nemcsak közvetlen tárgya, hanem alakító-ihlető energiája is. Hatására új horizontok nyílnak az alkotók előtt, új összefüggések érlelődnek, s eddig nem érzékelt távlatok kezdenek felderengeni. Ezért is olyan nehéz és bonyolult egy-egy forradalmi korszak irodalmi szülötteiből antológiát állítani össze vagy általában a forradalmas hatásról, sugárzásról készíteni irodalomtörténeti elemzést, értékelést. Mert veszélyek leselkednek a válogatóra s az elemzőre. A leggyakoribb veszély mostanában az illusztráció szintjén megfeneklő szemlélet: az olyanfajta elgondolás és megközelítés, amelynek megvalósítói csupán a jelentősebb történelmi események és a velük összefüggő társadalmi-ideológiai problémák szerint rendezik el vagy mérik meg a számbavehető irodalmi „anyagot". Tehát csupán a história mozgásához, lendületéhez keresnek példákat — mindegy, hogy milyeneket —, s azzal szinte már nem is törődnek, hogy az érintett alkotások esztétikai értékét is megkülönböztessék, s hogy a forradalmas felmérések az irodalomban mennyire áttételesen, milyen sokféle módon jelentkeznek. De másfajta torzítás is sokszor adódhat — a lényegtelen mozzanatok, az esetlegességek közötti „széplelkű" eltévelyedés: csak míves alkotásokat, emelkedett hangulatokat keresni, válogatni, észrevenni a forradalmas valóság gorombább légköréből, olyan időszakból, amelyben a nyers dokumentumok nem egyszer több poézist hordoznak, mint a lombikban készült vagy finomra csiszolgatott irodalmi művek.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom ötvenedik évfordulójára *Auróra* címmel megjelent nemzetközi antológia egészében olyan vállalkozás, amelynek készítői *elkerülték e végletes veszélyeket*. Korántsem problémamentes, korántsem hibátlan összeállítás, de e problémák és hibák nem a válogatók illusztratív szándékaiból vagy esztétizáló magatartásából következnek, hanem részben erényeikből: a szélességre, gazdagságra törekvő, s ezért nem mindig dialektikus, nem mindig egyformán igényes szerkesztői elgondolásból. E fogyatékosságokat számonkérni tehát csak az antológia eredményeinek elemzése, tudatosítása során lehet: az elért jó minőség értékelése vezethet csak bizonyos hiányok és további szükséges távlatok felismeréséhez.

Ez az antológia nemcsak tartalmában, hanem *az összeállítás megszervezésében is nemzetközi jellegű*. Hiszen az egyes népek költészetéből felsorakoztatott válogatás a *szovjet*, a *bolgár*, a *csehszlovák*, a *jugoszláv*, a *lengyel*, a *magyar*, a *mongol*, és a *német* írószövetség közreműködésével készült. Nemcsak eszmeiségében, hanem megvalósításában is érvényesült tehát az internacionalizmus szelleme: néhány európai és ázsiai szocialista ország irodalmárainak baráti összefogása érlelte meg ezt a gyűjteményt, amely a közös vállalkozásban részt vevő országok legtöbbjében szintén megjelent fordításban. Nálunk a *Magvető Könyvkiadó* gondozta dicséretre méltóan a közös kiadványt: szép és impozáns kiállításban, *Gyulai Líviusz* díszítő rajzaival, a *Kner Nyomda* finom és mutatós kivitelezésében adta ki.

Mindenféle értelemben — az alkalom és a külső tekintetében is — *ünnepi kötet* tehát az Auróra. Legnagyobb érdeme azonban mégis az, hogy tartalmában *a legkevésbé sem ünnepélyeskedő*. E kötetben — néhány kivételtől eltekintve — nem a nagy szavak, nem a szólamok uralkodnak, hanem *az átélt élmények lírája* adja meg a vezető, a meghatározó dallamot. Az egyes nemzetek költészeté-

Digitized by Google

ből készült válogatás nem csupán a nagy forradalom közvetlen visszhangját szólaltatja meg, hanem *az egész forradalmi korszak*, immár félévszázad teremtő-várakozó, megpróbáltatásokban és győzelmekben edződő szellemét. S éppen ez teszi gazdaggá, legjobb darabjaiban elevenné ezt az antológiát. Mert a forradalmas korszak sokféle mozzanata, motívuma, cselekvő indulata és tett-vágya, gondolata és érzése sűrűsödik az összeválogatott versekben.

Persze, ez a hét ország lírájából készült válogatás csupán részlet, — mondhatni — „metszet" lehet a nagy szocialista forradalom teljes európai, illetve világvisszhangjából. De ez a „metszet" is sok mindent jelezhet, elmondhat abból, ami a tágabb egészre jellemző. Az irodalmi tudat, a költészet síkján szinte érzékelhető közelségbe hozza azt a még *Lenin* megfogalmazta felismerést, amelyet e kötet szerkesztői — igen helyesen — a gyűjtemény élén idéznek is, hogy „...az a mag, melyet az orosz forradalom elvetett, kikél Európában...". A forradalom hatása, kisugárzása — mint tudjuk — a politika, a társadalmi lét terepén sem uniformizálható: az egységes, közös áramlásban sokféle egyéni — történelmi, nemzeti változat érvényesült. S éppen ez a *sokféleség* is bizonyítja a szocialista forradalom *nemzetközi és egyetemes jellegét*. Még inkább így van ez az irodalomban, ahol az egyéni nem csupán egy-egy költészet nemzeti légkörét és nyelvi kultúráját, nem csupán a változó hazai történelmi tudatot és fogalmakat jelenti, hanem mindenkor egy-egy szuverén személyiséget, az alkotó nélkülözhetetlen *lírai egyéniségét* is.

De bármennyire éltető eleme a költészetnek az egyediség, a konkrét különbözés, az Auróra lapjain fölsorakoztatott poéták és versek esetében az ember mégis önkéntelenül legelőször a rokon, a *közös hangokra*, az egymással összerímelő érzésekre és gondolatokra rezonál. Pedig talán mondanunk sem kell, hogy e megfelelések az egyéni műhelyekből nézve teljesen véletlenek, hogy egymástól egészében független, szuverén alkotók műveiben találhatók nemegyszer feltűnően rokon gesztusok és motívumok. Hogy néhány példával is érzékeltessük ezt a jelenséget, s így egy-két villanásra a kötet belső tartalmából is mutassunk valamit — nem különös-e, mennyire rokon alapérzést kelt a forradalomváró hangulat a szovjet költők fejezetében szereplő *Velemir Hlebnyikov*ból és a magyar *Ady Endré*ből? A teljesebb forradalmat igénylő Hlebnyikov így áhítozik 1917 tavaszán: „Majd eljön a pőre szabadság, / virágba borít szíveket. / Követve szilaj hadimarsát, / tegezzük a tiszta eget". Ady Endre pedig így „harangoz" a forradalom elé: „Már jöjj, Ököl: / Boruljon föl e nem-jó Élet..... Föltámadás, / Ó, jöjj milliónyi haddal / S ifjítsd meg ezt az unalmas / Golyóbist". S még bensőségesebb a rokonság a forradalom megvalósulását üdvözlő *Tóth Árpád* és a cseh *St. K. Neumann* verse között. A forradalom ünnepi emelkedettségének kifejezésére hirtelenjében mindketten vallásos képzeteket „hasznosítanak" — miként a hajdani első munkástüntetők a templomi zászlókat —, s persze rögtön profanizálták is ezeket. Tóth Árpád az „új istenhez" ír himnuszt, aki a „sok régi, úri isten" után „pörölyös kezű", „új és proletár". Neumann pedig így üdvözli a győztes szovjet forradalmat: „...mint égő csipkebokorból a felszabadító szó, / mint nagy, arany szentségtartó, olyan vagy: / melyben a Megváltó teste tündöklő fehéren, / hogy a proletároknak átadassék".

Még elevenebbek és mai tudatunkhoz is közelebb állók azoknak a verseknek az egybehangzásai, amelyekben *a forradalmat a maga „mindennapiságá"*-ban, mint az egyszerű emberek világát, győzelmét és vívmányát jeleníti meg a költő. A szlovák *Laco Novomeský* fantáziáját *1917* című poémájában éppen az a mindennapi egyszerűség ragadta meg, amely a forradalmas napok folyamatát jellemezte, s amely voltaképpen az elnyomottak szocialista forradalmainak igazi lényege. Mert hogyan is érlelődött ez a világtörténelmet új irányba fordító forradalom? Csak így: „irgalmatlan szürkében / hajszolta az idő az a szörnyű kocsis / hétköznapról, hétköznapra a napok nyájait". S miként köszöntött be? „...Egyszerűen, vizitkártya nélkül, / az egészen közönséges napok lépcsőfokain, / segédtisztjeitől nem jelentve, / fanfárok nélkül, kíséret nélkül, nem-vasárnapian, / névtelenül, ismeretlenül...'". De ugyanez a jelenség a forradalom „népi" világa, tömegekben mozduló hétköznapisága és ereje foglalkoztatja a távoli *Csojdzsilin Csimid* — az

Digitized by Google

itt közölt szemelvényekből következtetve talán a legerőteljesebb, legtehetségesebb mongol költő — képzeletét is. A „névtelen" sokaságról, a népről így énekel: „A nevünk kimaradt / az összes lexikonból, / hiába böngészed a könyveket / meg a katalógusokat: / nem találsz bennük / ilyen nevet, / se azt, hogy / melyikünk mikor született. /Ha szó esik / mirólunk, / így beszélnek: / ők azok az /egyszerű emberek". S mégis ez a sokaság, ez a nép az, amelyről elmondható, hogy „... égre küldi / fényleni a napot, / hisz nélkülünk / ez a bolygó halott / lenne, szikkadt, repedezett, / egyetlen darázs se dongana / a száraz /füvek felett".

A mindennapiság szférájából kiinduló költői felnagyítás az egyik leggyakoribb lírai eszközük a nagy történelmi változásoktól és lehetőségektől ihletett poétáknak. Így képesek leginkább érzékelteni *a forradalmi eszme és mozgalom dinamizmusát.* Mint *Majakovszkij* is, aki egyetlen összetett képben ekként jeleníti meg a história felgyorsuló ütemét: „Idő-gebénknek nincs ma féke". E költői szemlélet és gyakorlat legtudtosabb kiteljesítője *Brecht* volt, aki szinte csupasz egyszerűséggel, már-már prózai szürkeséggel ragadta meg a forradalmian poétikust és nagyot. Íme, néhány dísztelen, de frappáns sor, amelyben a legtöbbet képes mondani Lenin jelentőségéről, s az őt követő tömegek érzéseiről:

Mikor meghalt Lenin,
Egy katona, őre a holtnak
— azt beszélik —
Társához így szólt: Hinni sem
Akartam. Bementem oda, ahol
Teste pihen, s fülébe ordítottam: „Iljics,
Jönnek a kizsákmányolók!" De meg se
moccant.
Csak most tudom, hogy igazán halott.

(Kantáta Lenin halála napjára)

Lenin alakja, egyénisége különben is többszörösen visszatérő, természetes témája az antológia verseinek. E versek között akad persze több átlagos, keveset mondó alkotás, de néhány kiemelkedő líral megörökítés is. Brecht kantátája mellett a legerőteljesebb a cseh *Antonin Brousek Razliv* című költeménye, amelynek képeiben a „rejtőzködő" forradalmár teljes alakja áll elénk. Egyszerre érezhető benne a „hétköznapi" egyszerű ember és a világtörténelmi dimenzió: „Egy nyirkos korhadt fatönkre leült / didergőn egy csodálatos kis ember / Lenin átázott télikabátban / Elszántan hogy keskeny vállaira / veszi az egész jövendő világot / ezt a kézenfekvő kopasz világot / szovjet sapkával a fején".

Részletező példáinkat még tovább szaporíthatnánk, megidézve a két világháború között még elnyomatás alatt élő országok kommunistáinak szenvedéseit és a Szovjetunió létéből mégis öntudatot merítő erejét, miként ezt többek között *József Attila Lebukottak és Wladyslaw Broniewski Magnyitogorszk* című költeménye kifejezi. Vagy szólhatnánk *a haza fogalmának* új, szocialista tartalmú jelentkezéséről és materiális költőiesítéséről. A bolgár *Georgi Dzsagarov* így jeleníti meg hazáját: „E föld, akár egy emberi tenyér" ... József Attila szonett-ciklusa, a *Hazám* pedig szinte költői „szociográfia": az új, szocialista nemzetfogalom lírai megéneklése. De talán már további példák nélkül is világos, hogy az új történelmi minőség talaján érlelődtek a különböző nemzetek és alkotók költészetében a szembetűnő megfelelések.

S természetesen az új minőség talaján bontakoztak ki a szocialista költészeten belüli *eltérő változatok,* a különbségek is. E különbségek érzékeltetésére azonban már nem tartalmaz eléggé meggyőző „anyagot" az Auróra című antológia. A válogatás elvei e téren — úgy látszik — kissé szűkösek, mechanikusak voltak. Bizonyos egyenetlenség tapasztalható a 20. századi szocialista líra immár klaszszikus, reprezentatív költőinek szerepeltetésében. Amennyire helyes, hogy a német részben *Brecht* több verssel is helyet kapott, annyira meghökkentő, hogy *Majakovszkij, Jiři Wolker* vagy *Ivan Goran Kovačic* mindössze egy-egy költeménnyel és *József Attila, Witězslav Nezvál* vagy *Wladislaw Broniewski* is csupán két-két verssel szerepel az összeállításban. E nagy egyéniségek és az újabban kibontakozó „új hullám" lírikusainak, mint például a szovjet *Voznyeszenszkijnek, Jevtusenkónak* vagy a magyar *Juhász Ferencnek, Nagy Lászlónak* erőteljesebb bemutatásával az antológia differenciáltabban érzékeltethette volna az 1917 indította és ihlette szocialista költészet világirodalmi erejét. Hiszen ez a sokféle irányzatból szerveződő szocialista költői áramlat

Digitized by Google

nemcsak új politikai, közéleti poézist teremtett, hanem a táj- és szerelmi lírát is megújította, másként volt képes énekelni az emberi bánatról, tragikumról, halálról, s a gondolati, filozófikus költészetet is átformálta. A forradalom kisugárzó hatása a költészetben végül is *a teljes lírai magatartás és szemlélet átalakulásával* mérhető igazán. (Talán itt kell szóvá tennünk azt az apró hiányosságot is, hogy a kölcsönös megismerés érdekében jó lett volna egy-két mondattal ismertetni az antológiában szereplő költőket: a kísérő jegyzetek segítettek volna az olvasó tájékozódásában, s a versek jobb megértésében is.)

Egészében véve jó és értékes vállalkozás ez az antológia. Olyan kezdeményezés, amely erényeivel és hibáival egyaránt elgondolkoztat, új távlatokat tudatosít és folytatásra ösztönöz.

Koczkás Sándor

UITZ

A Corvina Kiadó szép kiállítású album megjelentetésével ünnepelte a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulóját. A kötet *Uitz Béla*nak, a Szovjetunióban élő festőművészünknek sok évtizedes munkásságát mutatja be rövid szöveggel és ötven nagy formátumú (köztük tizenöt színes) reprodukcióval. Az album megjelenése örömmel tölthet el mindenkit, aki valamennyire ismeri már a forradalmár művészt, s meglepetést okozhat azoknak, akik most találkoznak vele. Már a könyv borítója — mely Uitz „Vörös katonák, előre!" felírású tanácsköztársasági plakátjából vett részletet mutat — megragadja az olvasót enyhén stilizáló, mégis markáns, kifejezésteljes vonalaival, a kötetben található reprodukciók pedig semmi kétséget nem hagynak a zseniális festő jelentőségét illetően: vitathatatlanul sugározzák művészi erejét, magas kvalitását, kompozíciőinak indulatos fűtöttségét.

Művészettörténeti kiadványainkkal kapcsolatban igen gyakran elhangzik ez a kifejezés: „régi adósság"! S ez a kifejezés — sajnos — többnyire igaz is, a jelen esetben pedig különösen az. A 80. évét betöltött Uitz Béláról hazánkban ez az első könyv. Szinte e puszta tény leszögezése is eleget mond a kiadvány jelentőségét illetően. Örömünk a *szép* könyv és az *első* könyv felett egyaránt indokolt, bár aligha lehet elfogadni vezető napilapunknak az albumra vonatkozó jelzőit és határozóit, nevezetesen azt, hogy *bőséges*, hogy *méltóképpen* emlékeztet, s hogy *alaposan* megismerteti közönségünkkel a művészt. Nem, ezek a jelzők és határozók némileg túloznak. A régi adósság ***nagyrészt még mindig adósság maradt***, s egyaránt terheli művészettörténeti kutatásunkat és könyvkiadásunkat.

Bármennyire furcsán hangzik ugyanis, Uitzra, s hozzátehetnénk: számos e szá-

A „General Ludd" című sorozatból

Digitized by Google

zadi művészünkre vonatkozó ismereteink korántsem teljesek. Nincsenek összegyűjtve (rendszerezve, katalogizálva) a művek, tehát azok a *tények*, melyek nélkül hiteles művészettörténet semmiképpen nem írható. E feladat azonban ritkán mondható egyszerűnek (mennyivel könnyebb e tekintetben az irodalomtörténész feladata!), s Uitz esetében különösen nehéz. Gondoljuk csak el, hány országot megjárt, hány országban dolgozott, hogy múzeumok és ismeretlen gyűjtők hány országban őrzik — vagy hagyták elkallódni — rajzait, festményeit. A hosszú munkásságnak viszonylag csak rövid szakasza játszódott le itthon (23 évesen emigrálni kényszerült); művei kereshetők Olaszországban, Ausztriában, Ausztráliában, Angliában, Franciaországban s a Szovjetunió egymástól távoleső városaiban. Még csak azt sem mondhatjuk, hogy kiállítási katalógusok, folyóiratok vagy önálló kiadványok reprodukciói pótolják (úgyahogy) az eredeti műveket, hiszen nagyrészt ezek is felkutatásra, összegyűjtésre várnak.

Barbusse

Ami mármost az album legfontosabb részét, a képanyagot illeti: Uitz *első* korszakára, *itthoni munkásságára* vonatkozólag valóban bőséges és szép válogatást nyújt. Erőteljes fogalmazású, bensőséges hangulatú szénrajzai, melyeken az anyaság felemelő szépségéről szól; a hazai tájról készített dinamikus rögtönzései, melyekről természetrajongása, életszeretete, fiatalos indulata oly világosan leolvasható; a lényeget mutató, érzelgősségtől és felesleges részletezéstől mentes háborús rajzai, kiáltvány tömörségű 19-es plakátja, tisztázott eszmeiségű, szilárd kompozíciójú freskótervei, grafikái, festményei — mindez már sokkal több annál, semhogy csupán egy zseniális tehetség tündökletes pályakezdésének tanújaként idézzük fel. A bőség tehát indokolt. Kétségünk csupán az *arányokat* tekintve támad. A könyv képanyaga ugyanis így oszlik meg: 36 az 1920 előtti termésből való, 5 a Bécsben készített *General Ludd* sorozat lapja, 4 készült Párizsban, 5 pedig a Szovjetunióban. A közölt képek több mint 70 százaléka tehát a 17—23 éves művész alkotása.

Az összeállítás aránytalanságát menteni lehetne, ha ismereteink nem vagy alig terjednének túl az első szakaszon, de — a jelzett körülmények ellenére — a művésznek lényegesen több alkotását ismerjük későbbi munkásságából, mint amennyit e könyv felsorakoztat. A szerkesztők tehát *a lehetőségekhez képest* nyújtanak keveset, s félő, hogy tudatos vetületeként annak a semmivel sem igazolható felfogásnak, mely szerint Uitz művészetének csupán ez a fiatalkori *Sturm und Drang* szakasza a jelentős, a többiben csak ennek visszacsengését, a szikra lassú kihunyását figyelhetjük meg. Hogy mennyire helytelen ez a felfogás (melyet e kiadványban — a képanyagon kívül — a hátsó borító fülszövegéből is világosan kiolvashatunk), arra éppen e könyvnek kellett volna kézzelfogható bizonyítékokat szolgáltatnia. Öröm látni

Digitized by Google

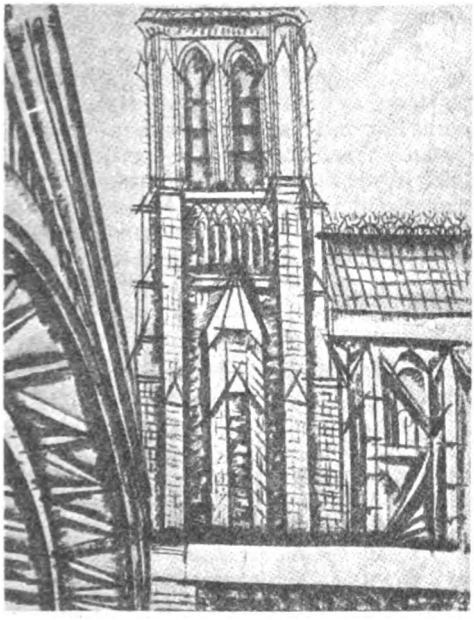

Notre Dame

(s aki látta, annak viszontlátnia) Uitz párizsi rajzain a Notre-Dame-ot, a Szajna hídját, de mi magyarázhatja azt, hogy teljesen hiányzik a kötetből ugyancsak Párizsban készített háborúellenes sorozata *(Contre le guerre imperialiste)*, melyet a Francia Kommunista Párt 1926-ban *Marcel Cachin* előszavával jelentetett meg? Vagy mi indokolhatná negyvenéves szovjetunióbeli munkásságának mindössze öt képpel való, igencsak tessék-lássék érzékeltetését, például az Ermitázsban található remekművének *(Sallai a bitófa alatt)* kihagyását? Hogy a majdani, s reménlhetőleg a teljes oeuvre-t bemutató kiadványban találunk majd vitára késztető, sőt esetleg elhibázott munkát is, az lehetséges; de bizonyos, hogy kivetni valót nem. Uitz nem szorul arra, hogy *legszebb* művei címén *„szépítsük"*, azaz megcsonkítsuk életművét. Mert az arányokat tekintve — s a lehetőségeket ismerve — jelen esetben egy kicsit ez történt.

Nem hallgathatjuk el észrevételeinket az album bevezető szövegével kapcsolatban sem. Csak helyeselni lehet, hogy a kiadó neves politikust kért fel a forradalmi művészetet teremtő Uitz bemutatására: a közelmúltban elhunyt *dr. Münnich Ferencet;* azt azonban nem helyeseljük, hogy csak őt kérte fel erre. A rövid szöveg értékes, a szélesebb közönség előtt eddig ismeretlen adatokat tartalmaz, de írójának nem volt, nem is lehetett feladata, hogy akár csak egy művet is elemezzen, nem is szólva e sokrétű, önmagában és összefüggéseiben egyaránt sok problémát felvető életmű elemzéséről. Erre pedig (tekintve, hogy eltelik még néhány esztendő, míg másik könyv megjelenik) igencsak szükség lett volna. Igaz, hogy ezt az albumot nem szánták sem *tudományos*, sem *népszerűsítő* jellegű munkának — az 1950-es példányszám is ezt mutatja —, de talán éppen *ez* az, amit leginkább sajnálnunk kell.

Az 1968-as magyar—szovjet kulturális egyezmény sok egyéb között magában foglalja Uitz moszkvai és budapesti kiállításának megrendezését. Tekintsük ezt az albumot figyelmet keltő, várakozást fokozó előzetes tájékoztatásnak, mert erre — a jelzett hiányosságok ellenére — feltétlenül alkalmas, s mint ilyen, bízvást ajánlható az olvasók figyelmébe.

Kontha Sándor

Tájkép

Digitized by Google

Hetés Tibor: Stromfeld Aurél

Egy K. u. K. vezérkari ezredes, hatvan hónapi harctéri szolgálattal a háta mögött, az illegális Kommunisták Magyarországi Pártja tagjaként hal meg. Izgalmas és bonyolult életút ez. Nem tűri meg egy életrajzi monográfia sablonos kereteit. *Hetés Tibor* hadtörténész mégis megbirkózott a feladattal: megírta, hogyan lett *Stromfeld Aurél*ból, az osztrák—magyar hadsereg egyik legképzettebb és leglehetségesebb tisztjéből, a bécsi Kriegsschule tanárából, a Ludovika Akadémia parancsnokából a proletárdiktatúra hadseregének vezérkari főnöke, az északi hadjárat győztes hadvezére, majd pedig — miután megjárta Horthy börtöneit — a szociáldemokrata ellenzék egyik vezetője, az R-gárda parancsnoka és az illegális kommunista párt értékes harcosa.

Az ízig-vérig katona Stromfeld Aurél eszmei-politikai fejlődése nem volt töretlen, válságoktól mentes. A megingathatatlanul becsületes, gondolkodó, a valóságtól soha el nem szakadó embert azonban igazságkeresése (a katonai és a társadalmi igazságoké), patriótizmusa és a dolgozók iránti szeretete mindig átsegítette a politikai és lelkiismereti válságokon.

Stromfeld 1918 őszén „Magyarországnak — bizonyos általa vélt — »nemzeti érdekvédelme« révén jutott a munkáshatalommal kapcsolatba... Kereste azt az erőt, pártot, amelyik a leginkább tudja biztosítani az ország függetlenségét és demokratikus fejlődését." (79. old.) Ezt az erőt a szervezett munkásságban és a szociáldemokrata pártban fedezte fel. S mikor a proletárhaza határain megindult az ellenség, Stromfeld nem habozott. Ha politikai és eszmei meggyőződésében még messze állt is a kommunista párttól és a marxizmustól, teljes odaadással szolgálta a proletárdiktatúra védelmét. Megértette, hogy a nemzetnek, a hazának és a proletárdiktatúrának egy az érdeke. „Az ország védelme itt a munkásosztállyal való együtthaladás formájában jelentkezett. A hatalmat gyakorló munkásosztály saját céljai és az általános »emberi és nemzeti célok« egyértelműen, világosan és szemmel láthatóan egybeestek." (148. old.)

Ezen a ponton a szerző megpróbálja áttörni az életrajz és a szűkebb értelemben vett hadtörténet kereteit. Felveti a Tanácsköztársaság legfontosabb problémáit is. Hiányoljuk azonban, hogy a Tanácsköztársaság politikai elemzésénél nem vizsgálta meg elég alaposan a proletár internacionalizmus és patriotizmus viszonyát és szerepét az első magyar munkáshatalomban, holott ennek katonai szempontból is nagy jelentősége volt. Úgy véljük, hogy a proletárdiktatúra megvédése a kortársak számára nem fonódott olyan szemmel láthatóan össze a haza védelmével, mint a szerző véli.

A hazafias meggyőződésének eleget tevő Stromfeld Aurélt bűnösnek találta az alapvető nemzeti érdekeinket eláruló ellenforradalmi rendszer bírósága. „El kellett ítélni, mert a haza védelmét a proletárhaza iránt is kötelességének tartotta." (278. old.) Érdekes játéka a sorsnak, hogy a Vörös Hadsereg vezérkari főnökét éppen az ellenforradalom osztálybírósága ébresztette rá az osztályharcra. Innen már viszonylag rövid volt az útja az illegális kommunista párthoz.

Hetés Tibor monográfiája gazdag tényanyagra támaszkodva, imponáló jegyzetapparátussal, történelmi hűséggel megrajzolt társadalmi környezetben állítja elénk a hadvezért, a politikust, az embert, s reálisabb értékelést ad Stromfeld Aurél szerepéről, mint az eddig megjelent művek. Ha nem sikerült is Hetésnek mindig egyforma intenzitással és meggyőző erővel ábrázolnia hőse fejlődését, könyvében izgalmasan bontakozik ki előttünk Stromfeld hadvezérré, forradalmárrá, kommunistává válása. Találóan tömör jellemzésével, a műnek mintegy végső konklúziójával is egyetérthetünk: Stromfeld Aurél „nyíltszívű, humanista gondolkodású, egyenes jellemű volt ifjúkorától, késhegyig menő harcot folytatott az igazságtalanságok ellen, meggyőződését soha nem áldozta fel pillanatnyi előnyökért. Egész életét áthatotta a társadalom önzetlen szolgálata, amely ezután szükségképpen a társadalmi haladás szolgálatához vezetett... A magyar proletárság a túlsó oldalról jött hős katonában megérezte az igaz és egész embert, fölismerte benne saját emberét". (334—335. old.)

(Kossuth Könyvkiadó, 1967.)

Gergely Jenő

Digitized by Google

TESTVÉRLAPJAINKBÓL

EINHEIT

December

W. Lamberz: *Marx „Tőkéjének" rendkívüli aktualitása*

H. Edeling: *A marxista—leninista társadalmi előrejelzés — a tudományos vezetés alapvető eszköze*

G. Schürer: *Előrejelzés és struktúrapolitika*

W. Salecker: *Kibernetika és szocialista gazdaságirányítás*

H. Bernicke, L. Wunderlich: *Ne féljünk a matematikai módszerektől!*

H. Schwarz: *Elektronikus adatfeldolgozás és pártmunka* (A hallei kerületi pártbizottság tapasztalatai)

H. Reichelt: *Talajjavítás és a talaj termékenységének fokozása*

H. Kessler: *Az európai biztonság katonapolitikai aspektusai*

P. Feist: *A VI. Német Művészeti Kiállítás eredményei és problémái*

H. Pirsch, K. Voigtländer: *Válságban Nyugat-Németország pártjai*

H. Schmidt: *Vietnam 1967-ben*

H. Claude: *Az állammonopolista kapitalizmus jellemző vonásai Franciaországban*

M. Benjamin, H. Klenner: *A jog és a társadalmi valóság* (Beszámoló a szeptemberi milánói jog- és társadalomfilozófiai világkongresszusról)

KOMMUNYISZT

18. szám

Kitartóan javítsuk a termékek minőségét, megbízhatóságát és tartósságát (Az SZKP Központi Bizottságának határozata)

A tudományos és a tudományos-pedagógiai káderek képzésének javításáról (Az SZKP Központi Bizottságának és a Szovjetunió Minisztertanácsának határozata)

A kommunista mozgalom ereje az összeforrottságban rejlik (A februári budapesti nemzetközi tanácskozás jelentőségéről és céljairól)

M. Szolomencev: *A szovjet nép szolgálatába kell állítani a szocialista ipar tartalékait* (Az új ötéves tervben eddig elért eredmények és a még hátralevő feladatok az iparban)

P. Rogyionov: *A párton belüli demokrácia fejlesztése és a kommunisták felelősségének fokozása* (A Grúz KP tapasztalatai)

G. Glezerman: *Az elmélet és gyakorlat egységének lenini elve a kommunista építésben*

Sz. Stemenko: *Törvény és kötelesség* (Az új általános hadkötelezettségi törvényről)

G. Vlaszenko: *A szocialista forradalom védőpajzsa és kardja* (A szovjet állambiztonsági szervek munkájának jelentőségéről)

T. Tyimofejev: *A munkásmozgalom és a nemzetközi imperialistaellenes front megszilárdításáért vívott harc*

K. Brutyenc: *A szocializmus korszaka és a népek nemzeti felszabadulása*

J. Zsukov: *Két civilizáció* (Amerika belpolitikai helyzetképe)

LUPTA DE CLASA

December

A köztársaság huszadik évfordulója

I. Mitran, P. Radovan: *A Román Kommunista Párt — szocialista társadalmunk vezető ereje*

E. Hutira, F. Balaure: *A szocializmus és a termelőerők fejlődése*

T. Brates: *„A tudomány a termelésben" és az értéktörvény* (A tudományos kutatómunka szerepéről)

V. Abad: *A kutatások eredményeinek értékesítése* (Iasi tartomány kutatóintézeteinek munkájáról)

S. Hartia: *Társadalmi-gazdasági feltételek és a termelőszövetkezeti termelés*

V. Cucu: *A városiasodás szükségszerű jelei* (A falusi lakosság számának csökkenése, a modern úthálózat fejleszté-

Digitized by Google

se, a lakosság szociális, kereskedelmi, kommunális stb igényeinek jobb kielégítése)
V. Bradateanu: *Érték és követelmény a román művészetben* (A kiemelkedő művészek alkotó munkájának megbecsüléséről)
G. Macovescu: *Nemzetközi kapcsolatok és békeharc* (Románia külpolitikájáról)
I. Barbu: *A tudományos kutatás* (A kohászati kutatóintézet munkájáról)

MARXISM TODAY

December

Szerkesztőségi jegyzetek (időszerű kérdésekről)
M. Woddis: *A szegénység problémái a mai Angliában*
H. Jung: *Megjegyzések az NSZK-ban levő állammonopolista kapitalizmusról*
A. Morton: *Jonathan Swift világa* (Születésének 300. évfordulóján)
W. McCallum: *Az állam jellege* (Elméleti tanulmány)
K. Kewell: *Ideológiai és kulturális kérdések* (Vitacikk időszerű brit problémákról)
A. Corum: *A bátortalanság, amely visszariaszt* (Vitacikk a művészetekről)

Január

Szerkesztőségi jegyzetek (időszerű kérdésekről)
J. Campbell, B. Ramelson: *A brit állammonopolista kapitalizmus és hatása a szakszervezetekre és a bérekre*
J. Woddis: *Az Októberi Forradalom és a nemzeti felszabadítási harc*
D. Morgan, M. Cohen: *Ideológiai és kulturális kérdésekről* (Vitacikkek)

NOVÁ MYSL

25. szám

J. Pasko: *A párt és az emberközi kapcsolatok*
A gazdasági egyensúlyhoz vezető utak (A CSKP gazdasági politikáját elemző cikksorozat negyedik része)
L. Hrzal: *Humanizmus és ideológia*
T. Lahoda: *A nukleáris veszély korlátozása felé*
G. Gyeborin, B. Tyelpuhovszkij: *Tévedések rabságában* (Bírálat A. M. Nyekrics könyvéről)
T. Halecka: *Párbeszéd a dialektikáról* (L. Tomasek és J. Sedliak „A marxista dialektika és a neotomizmus" című könyvének recenziója)
J. Cutka: *Jegyzetek a kulturális politikáról* (A CSKP kulturális politikájáról rendezett esti iskola tananyagának ismertetése)
A. Balek, K. Janacsek: *A beruházások és a gazdaság hatékonysága*

26. szám

J. Camra: *Vezető beosztású dolgozók képzése*
A gazdasági irányítás eszközei (A gazdaságpolitikai cikksorozat ötödik része)
V. Mlikovsky: *A visszatükröződés elméletének problémái* (Hozzászólás a témáról rendezett vitához)
J. Orlicky: *Korunk Jean Fourastié szemével* (A francia polgári közgazdász „Gondolatok a tudományos társadalom humanizmusáról" című könyvéről)
T. Pokora: *A kínai múlt terhe* (A múlt hatása a mai kínai ideológiára)
J. Stevko: *Milyen tényezők határozzák meg a mezőgazdaság színvonalát?* (S. Fisera: „A mezőgazdaság színvonalának objektív tényezői" című könyvéről)
J. Cecer: *Eredeti enciklopedikus könyv a kibernetikáról* (J. Bober: „Gép, ember, társadalom" című könyvéről)
B. Sucharda: *Az időveszteség ellen, a gazdaságosságért*
Szeminárium az 1968-as évi választások politikai előkészítéséről (A CSKP KB novemberi szemináriumának ismertetése)

NOVO VREME

December

A világ kommunistáinak nagy ünnepe (A Szovjetunió fennállásának 50. évfordulója)
Használjunk ki minden lehetőséget a gazdaság rentábilitásának növelésére
I. Vlkov: *Az anyagi érdekeltség és az ipar irányításának új rendszere*
V. Afanasziev: *A társadalom irányítása és a szociológia*
M. Markov: *Az ideológiai folyamat tudományos irányításának problémái*
K. Goranov: *A művészi alkotás és szociális-pszichológiai hatása*
I. Kosziev: *A szocialista verseny néhány pszichológiai kérdése*
I. Petkov: *Az orosz—török háború és a Bulgáriának 1877-ben nyújtott katonai segítség*
T. Sztojcsev: *A várnai körzet néhány gazdaságfejlesztési problémája*
Sz. Svarc: *Az evolúció-elmélet időszerű kérdései*

Digitized by Google

NOWE DROGI

Január

A LEMP X. plénuma (A Politikai Bizottság beszámolója a piac ellátásának időszerű problémáiról — Gomulka elvtárs beszéde)

S. Kuzinski: *A fogyasztás szerkezete és a piac problémái*

I. Malecki: *A tudományos kutatás és gazdasági funkciója a távlati tervben*

M. Dyner: *A font devalválásának néhány aspektusa*

J. Urbaniak: *Az izraeli agresszió következményeinek felszámolásáról*

K. Laski: *A szocialista országok gazdaságfejlesztési problémái*

Z. Rurarz: *Az „Új ipari állam" — a kapitalizmus kapitulációja* (J. K. Galbraight könyvéről)

J. Majdak, S. Piekos: *A mezőgazdasági körök beruházási tevékenysége*

A mai nemzetközi kapcsolatok problémáiból (A Lengyel Nemzetközi Kapcsolatok Intézetének tudományos ülésszakáról)

WEG UND ZIEL

Január

T. Prager: *Font, dollár, schilling* (A font leértékelésének kihatásai)

F. Marek: *„Az új baloldali" diákság* (Az osztrák „új baloldal"-hoz tartozó diákok céljai)

L. Hornyk: *Ötven évvel ezelőtt: a nagy sztrájk a békéért* (Az 1918. januári bécsi tömegsztrájk jelentősége)

Le Duan: *A vietnami forradalom*

E. Scharf: *A jugoszláviai reformok*

B. Velloux: *A szovjet gazdaság helyzete*

L. Grünwald: *Lenin politikai végrendeletéért* (Lenin felfogása a szocializmusról, az államapparátus, a párt- és szovjetdemokrácia, a nemzetiségi politika kérdéseiről a csehszlovák történészek legújabb írásaiban)

Kreisky és a proletariátus diktatúrája (Vita Kreiskyvel)

Uitz Béla: Kettős gyermekarckép

Digitized by Google

СОДЕРЖАНИЕ

120 лет Манифесту Коммунистической партии — *Иштван Фриш:* Некоторые основные проблемы политической экономии социализма — *Ференц Эрдеи:* Теоретические вопросы кооперативного движения — *Д-р Лайош Самель:* За чистоту общественной жизни — *Шандор Пирити:* Братская дружба, плодотворное сотрудничество; — *Ференц Печи:* О мировой стратегии Вашингтона — *Ева Анчель:* Расширение горизонта — КРИТИКА: *Иштван Херман:* Дьердь Лукач: Специфика эстетичности — ОБЗОР: *Петер Ковач— Тибор Надь:* Из опыта обсуждения постановления о кадрах — ОБМЕН МНЕНИЯМИ: Руководство предприятий при новом хозяйственном механизме (Четыре выступления) — КОНСУЛЬТАЦИЯ: *Дьердь Бенце:* Логический позитивизм

INHALT

120 Jahre Kommunistisches Manifest — *István Friss:* Einige Grundprobleme der politischen Ökonomie des Sozialismus — *Ferenc Erdei:* Theoretische Fragen der Genossenschaften — *Dr. Lajos Szamel:* Für die Reinheit des öffentlichen Lebens — *Sándor Pirityi:* Brüderliche Freundschaft, fruchtbare Zusammenarbeit — *Ferenc Pécsi:* Globalstrategie Washingtons — *Éva Ancsel:* Erweiternder Horizont — KRITIK: *István Hermann:* György Lukács: Die Eigenart des Aesthätischen — RUNDSCHAU: *Péter Kovács — Tibor Nagy:* Die Besprechung des Beschlusses über Kaderarbeit — GEDANKENAUSTAUSCH: Betriebsführung im neuen Wirtschaftsmechanismus (Vier Diskussionsbeiträge) — KONSULTATION: *György Bence:* Der logische Positivismus.

CONTENTS

120th Anniversary of the Communist Manifesto — Some Fundamental Problems in the Political Economy of Socialism, by *István Friss* — Theoretical Problems of the Cooperatives, by *Ferenc Erdei* — For the Purity of Public Life, by Dr. *Lajos Szamel* — Fraternal Friendship, Fruitful Cooperation, by *Sándor Pirityi* — On Washington's World-wide Strategy, by *Ferenc Pécsi* — Broadening Vistas, by *Éva Ancsel* — CRITICISM: György Lukács's „Character of Aesthetics", by *István Hermann* — REWIEW: Experiences in Treatment of Resolution concerning Cadre Work, by *Péter Kovács* and *Tibor Nagy* — EXCHANGE OF VIEWS: Company Management in the New System of Economic Management (Four contributions to debates) — CONSULTATION: Positivism in Logic, by *György Bence.*

SOMMAIRE

120e anniversaire du Manifeste Communiste — *István Friss:* Quelques problèmes fondamentaux de l'économie politique du socialisme — *Ferenc Erdei:* Les problèmes théoriques des coopératives — *Dr. Lajos Szamel:* Pour la pureté de la vie publique — *Sándor Pirityi:* Fraternelle amitié, fructueuse coopération — *Ferenc Pécsi:* La stratégie mondiale de Washington — *Éva Ancsel:* Horizons élargis — CRITIQUE: *István Hermann:* György Lukács: Il caractère de l'esthétique — REVUE: *Péter Kovács — Tibor Nagy:* Quelques expériences de la mise en application de la résolution sur le travail de cadre — ÉCHANGE DE VUES: La direction de l'entreprise dans le nouveau mécanisme de l'économie (Quatre interventions) — CONSULTATION: *György Bence:* Le positivisme logique

Digitized by Google

PERIODICALS ROOM

HX8
T3
V.23
No.3

TÁRSADALMI SZEMLE

VILÁG PROLETÁRJAI, EGYESÜLJETEK!

A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT
ELMÉLETI ÉS POLITIKAI FOLYÓIRATA

UNIVERSITY OF CALIFORNIA
DAVIS
APR 8 1968
SER. REC. LIBRARY

3

XXIII. ÉVFOLYAM, 1968. MÁRCIUS

Digitized by Google

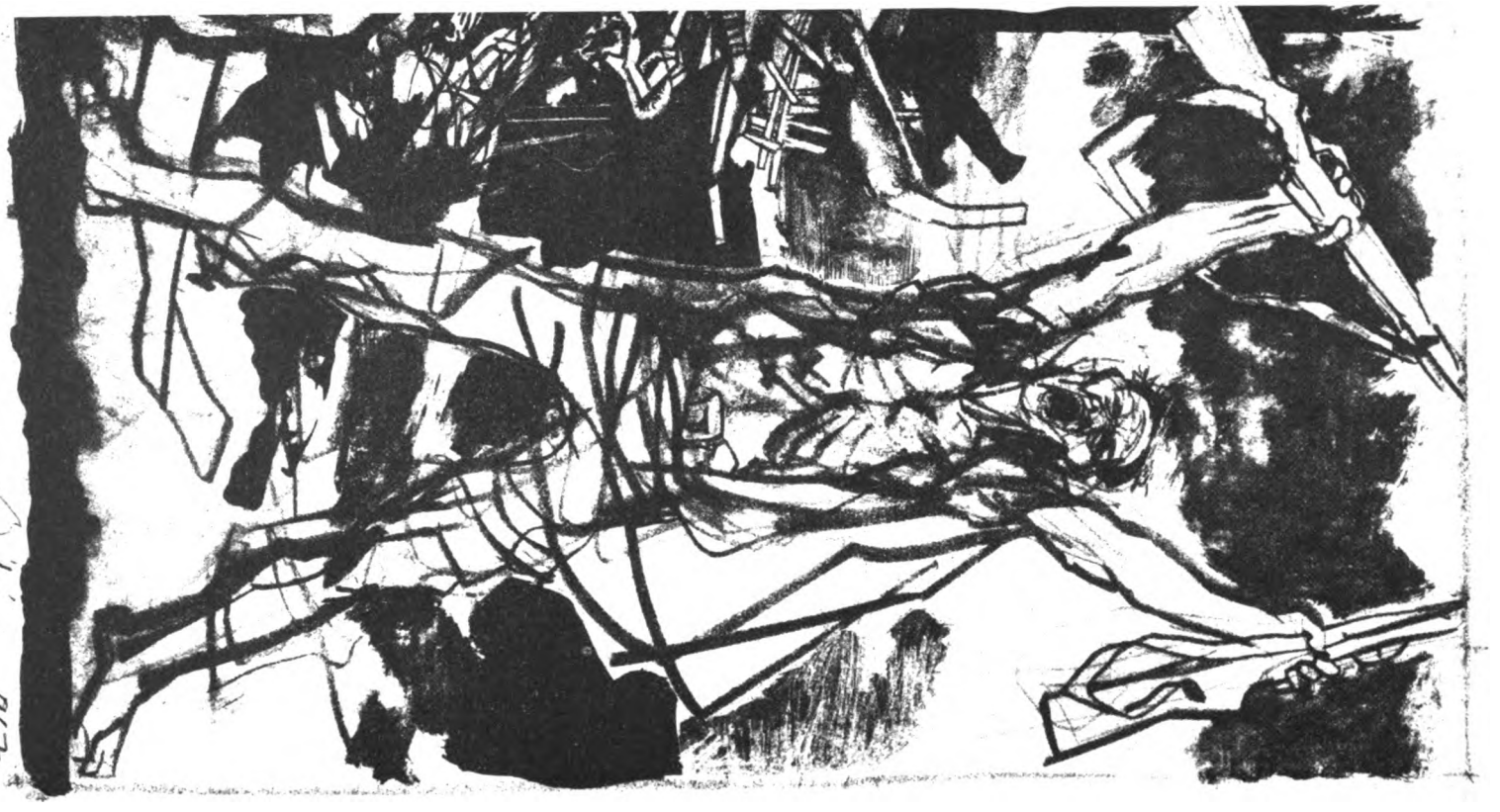

Bálványos Huba:
Vietnam IV. (Részlet)

Digitized by Google

XXIII. ÉVFOLYAM, 3.
1968. MÁRCIUS

TÁRSADALMI SZEMLE

A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT ELMÉLETI ÉS POLITIKAI FOLYÓIRATA

TARTALOM

Kádár János 3 Tanácskozás az egység érdekében (Üdvözlő beszéd)

Nyers Rezső 7 Az új gazdasági mechanizmus várható társadalmi és politikai kihatásai

Vályi Péter 22 Tervgazdálkodás és pénzügyi politika

Dr. Granasztói Pál 30 A hazai urbanisztika problémáiról

Eszmecsere

40 Igazságosztás helyett (Vitazáró cikk)

Kovács András–Faragó Vilmos–Gyertyán Ervin 46 Vita mai filmművészetünkről

Szemle

Hanák Katalin 57 Adaptáció a nagyvároshoz

Tájékozódás

67 A társadalom mint struktúra és az egyének (Interjú A. Gorz-zal)

Dr. Dobossy Imre 76 A munkahelyi vezetés tudományos megalapozásának problémái a szocialista országokban

Konzultáció

Tordai Zádor 85 Jean Paul Sartre útja

Megjegyzések

Füleki József 91 De nehéz ez a két front!

Könyvekről

Dr. Szakács Kálmán 95 A magyar forradalmi munkásmozgalom története, II.

N. Sándor László 99 Írások a kommunizmus szolgálatában

Vekerdi László 101 Werner Heisenberg: Válogatott tanulmányok

Veress Judit 104 Katona Katalin: Ifjúságunk problémái

Szekeres Péter 107 Jay Leyda: Régi és új

109 Testvérlapjainkból

21, 29, 39, 48, 49, 56, 66, 90, 94, 106 Zala Tibor, Bálványos Huba, Lóránt János, Orosz János, Lakner László, Stettner Béla, Ék Sándor, Kondor Győző és Gacs Gábor alkotásai

A borítón: Bálványos Huba, illetve Sós László és Kemény Éva műve.

Digitized by Google

A CIKKEK SZERZŐI:

KÁDÁR JÁNOS, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, a Központi Bizottság első titkára

NYERS REZSŐ, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, a Központi Bizottság titkára

VÁLYI PÉTER, pénzügyminiszter

DR. GRANASZTÓI PÁL, a műszaki tudományok doktora, építészmérnök

KOVÁCS ANDRÁS, filmrendező

FARAGÓ VILMOS, újságíró

GYERTYÁN ERVIN, filmesztéta

HANÁK KATALIN, középiskolai tanár

DR. DOBOSSY IMRE, az MTA Szervezéstudományi Bizottságának tagja, az OFFI igazgatóhelyettese

TORDAI ZÁDOR, kandidátus, az MTA Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa

FÜLEKI JÓZSEF, a Társadalmi Szemle rovatvezetője

DR. SZAKÁCS KÁLMÁN, kandidátus, egyetemi docens

N. SÁNDOR LÁSZLÓ, a Köznevelés rovatvezetője

VEKERDI LÁSZLÓ, könyvtáros

VERESS JUDIT kandidátus, a Pedagógiai Szemle szerkesztője

SZEKERES PÉTER, a Magyar Televízió munkatársa

A szerkesztő bizottság elnöke:
BENKE VALÉRIA

A szerkesztő bizottság tagjai:
FRISS ISTVÁN
HÁY LÁSZLÓ
KOMJÁT IRÉN
LAKOS SÁNDOR
NEMES DEZSŐ
NÉMETH KÁROLY
ÓVÁRI MIKLÓS
SÍK ENDRE
SZIGETI JÓZSEF

A szerkesztőség címe:
Budapest, V.,
Széchenyi rakpart 19.
Telefon:
111–400, 124–475

Digitized by Google

Lapunk zártakor még tanácskoznak a kommunista és munkáspártok budapesti konzultatív találkozójának résztvevői.
E számunkban Kádár János elvtárs üdvözlő beszédét közöljük.

KÁDÁR JÁNOS:

Tanácskozás az egység érdekében

— *Kedves elvtársak!*

Mindenekelőtt köszönetet mondok az itt képviselt testvérpártoknak, a küldött elvtársaknak személy szerint azért, hogy a meghívást elfogadva eljöttek hozzánk. Hangsúlyozni kívánom, pártunk nagy megtiszteltetésnek tartja, hogy a kezdeményezők e találkozó közvetlen előkészítését reánk bízták, s annak színhelyéül hazánk fővárosát, Budapestet választották. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága és tagsága, egész dolgozó népünk nevében szívből üdvözlöm önöket a kommunista és munkáspártok budapesti konzultatív találkozójának megnyitása alkalmából. Jó munkát kívánok mindnyájuknak, s kérem, érezzék jól magukat a Magyar Népköztársaság vendégszerető földjén.

Tisztelt elvtársak!

A nemzetközi közvéleményben nagy figyelmet keltett a 18 kommunista és munkáspárt novemberi közös nyilatkozata, amelyben ezt a konzultatív találkozót kezdeményezték. A figyelem és az érdeklődés azóta csak fokozódott, és most túlzás nélkül mondható, hogy barát és ellenség egyaránt nagy várakozással tekint a találkozóra s annak eredménye elé. Ez teljesen érthető. Ez a várakozás következik egyrészt a világ bonyolult, világos szavakat s cselekvést követelő helyzetéből, másrészről abból a tényből, hogy jelenleg a nemzetközi kommunista mozgalom az emberiség leghatalmasabb politikai és eszmeáramlata, amelynek meghatározó szerepe van az események alakulásában. Harmadszor, az érdekli az embereket, hogy ez a budapesti konzultatív találkozó mi újat hoz, előrelépés lesz-e a nemzetközi kommunista mozgalom egységének erősítése, a kommunista és munkáspártok értekezletének összehívása, az imperialisták elleni harc összehangolt akcióprogramja kérdésében.

Az imperialisták, különösképpen az amerikai imperialisták, a nemzetközi jog legelemibb normáit lábbal tiporva, a politikai és gazdasági nyomás eszközeivel beavatkoznak szuverén államok belügyeibe, fegyveres puccsokat szerveznek nekik nem tetsző kormányok ellen, és háborút robbantanak ki a világ különböző térségeiben. Több mint félmilliós gyarmatosító hadsereggel megszállták Dél-Vietnamot, hadüzenet nélküli háborút folytatnak a Vietnami Demokratikus Köztársaság ellen. Évek óta tömegesen gyilkolják a békés lakosságot, gyermekeket, nőket, öregeket északon és délen egyaránt; a népirtás bűnét követik el az egész vietnami nép ellen. A múlt év nyarán háborút indítottak független arab országok ellen, napjainkban mind sűrűbben fegyveres provokációkat követnek el a Koreai Népi Demokratikus Köztársasággal szemben. Az imperialisták agresszív lépései, az úgynevezett helyi háborúk mérhetetlen szenvedést okoznak a népeknek, és szüntelen magukban hordozzák a veszélyt, hogy egy új világháborút zúdítanak az emberiségre.

Digitized by Google

A megtámadott népek természetesen minden erejükkel ellenállnak, s a szocialista országok és a haladás erői minden módon segítik őket. A hős vietnami nép január—februári hatalmas ellencsapásai mindennél jobban bizonyítják, hogy az imperialisták bármit tesznek, nem tudják elfojtani a népek szabadságtörekvéseit, nem tudják elvenni a népek azon jogát, hogy maguk dönthessenek saját sorsukról; képtelenek a történelem menetének irányát visszájára fordítani. A haladás minden hívének, a békeszerető emberiségnek, ezen belül e harc zászlóvivőinek, a kommunista és munkáspártoknak az eddigieknél is határozottabban kell fellépniük az imperialista agresszióval szemben, és fokozniuk kell a közvetlenül megtámadott népeknek nyújtott segítséget. Az imperialistaellenes harc hatékonyságát legjobban biztosítja, ezért a legfőbb politikai és erkölcsi feladat: mindent megtenni a haladás összes erőinek egyesítésére, a közös akciók jobb összehangolására.

Az imperialistákkal szemben küzdő erők frontját tovább kell szélesíteni és szilárdítani. Az imperializmus nemzetközi erő, amely országhatárokon átnyúló szövetkezésekkel akarja céljait elérni. Az antiimperialista haladó erőkön belül a legjelentősebb és legszervezettebb a világ munkássága, amely maga is nemzetközi. A munkásosztály történelmi szerepe és felelőssége igényli, hogy az imperialistákkal szembeszegezzük a kommunista és munkáspártok akcióegységét. A nemzetközi kommunista mozgalom létrejöttétől kezdve és jellegénél fogva internacionalista. Ha erőit egyesíti, akkor meg tud birkózni mindazokkal a feladatokkal, amelyek az imperialista agresszorok megfékezéséért, a népek szabadságáért, a társadalmi haladásért folyó történelmi harcban reá hárulnak.

Tisztelt elvtársak!

Az imperializmus elleni harcban természetes szövetségesek a kommunisták, szocialisták, más haladó erők, a legkülönbözőbb politikai és társadalmi áramlatok képviselői, mindazok, akik bármely oknál fogva készek az imperializmus, a monopóliumok diktatúrája, az agresszorok ellen, a szabadságjogok, a haladás, a béke védelmében fellépni. A második világháborúban kialakult fasisztaellenes népmozgalmak, a jelenlegi antiimperialista mozgalom egyaránt bizonyítja: az imperializmus elleni harc abban a mértékben hatásos és győz, amilyen mértékben képes minden imperialistaellenes erőt tömöríteni.

Az imperialistaellenes front kezdeményezésében, kibontakoztatásában minden országban nagy szerepe volt és van a kommunista és munkáspártoknak. Ennek a harcnak az élén személyileg rendszerint a legáldozatkészebb és legkövetkezetesebb harcosok, a kommunisták járnak, akikre éppen ezért a vezetés tisztessége és minden terhe is hárul. Mindebből következik, hogy ha ma világméretekben napirenden van az imperialistaellenes harc fokozása, újabb tömegek bevonása ebbe a harcba, az összes haladó erők egyesítése, akkor mindennek elvégzésére csak az alapkérdésekben közös álláspontot valló, akcióegységben fellépő kommunista és munkáspártok képesek.

Az egész világra kiterjedő imperialistaellenes harc fokozásának, új erők bevonásának, az összes haladó erők tömörítésének, az egység megerősítésének helyes útját, módját kidolgozni, úgy, hogy az valamennyi kommunista és munkáspárt elképzelésének megfeleljen, az adott viszonyok között nem könnyű, de szükséges és lehetséges.

A kommunista és munkáspártok a föld úgyszólván minden országában és a legkülönbözőbb viszonyok között dolgoznak. A testvérpártok egy része a régi és új gyarmati függés megsemmisítéséért, népük nemzeti függetlenségének és önálló fejlődésének kivívásáért küzd. Más pártok a monopóliumok diktatúrájának korlátozásáért, megint mások a hatalom kivívásáért küzdenek kapitalista viszonyok között. A kapitalista országokban dolgozó testvérpártok egy ré-

Digitized by Google

sze az illegalitás súlyos viszonyai között, más része legálisan dolgozik. A testvérpártok egy része már a szocialista világrendszer szabad országaiban kormányoz, gyakorolja a hatalmat, és a szocializmus, illetve a kommunizmus építését szervezi, vezeti.

Ez a sokféleség természetes és a világ jelenlegi állapotát, a nemzetközi helyzet egészének bonyolultságát és sokrétűségét tükrözi. Világmozgalmunk növekvő ereje, a szocialista rendszer országainak szakadatlan fejlődése, az imperializmus elleni harc eredményei arról adnak bizonyságot, hogy pártjaink mind sikeresebben oldják meg közvetlen feladataikat. Minden országban egyre több ember ismeri fel, hogy a kommunisták a dolgozók jobblétéért, népük biztonságáért, nemzetük felemelkedéséért folytatott küzdelem legjobb harcosai, és a kommunista párt a munkásosztály, a nép hivatott vezető ereje.

Működési területén, hazája viszonyai között minden testvérpárt a marxizmus—leninizmus önálló, alkotó alkalmazására, a legnagyobb eredményességre törekszik. Munkájának eredménye azonban nem kis mértékben függ a nemzetközi helyzet alakulásától, a nemzetközi kommunista mozgalom fellendülésétől, sikerétől vagy megtorpanásaitól, a szocialista országok általános helyzetétől, eredményeitől. Minden egyes testvérpárt munkájára hat az összes többi testvérpárt munkája, a nemzetközi kommunista mozgalom egysége vagy megosztottsága.

Közvetlen politikai céljaink különbözősége óhatatlanul azzal jár, hogy a nemzetközi kommunista mozgalom kérdéseit hajlamosak vagyunk saját pártunk napi munkájának alárendelve vizsgálni. Lehet, hogy másoknál is hasonló a helyzet, mi magyarok például azt gondoljuk, hogy Budapesttől számítódnak a világtájak, észak, kelet, dél és nyugat, azaz számunkra ez a világ közepe. Komolyan szólva, ha mozgalmunk nemzetközi kérdéseit pontosan és reálisan akarjuk megítélni, akkor saját meglátásainkat össze kell vetnünk és egyeztetnünk kell a testvérpártok meglátásaival és véleményével.

A nemzetközi kommunista mozgalom, a szocialista országok együttes ereje növekszik, s mindinkább a világfejlődés meghatározó erejévé válik. Ennek az együttes erőnek hatásfokát azonban csökkenti, s objektíve az imperializmus számára bizonyos manőverezési lehetőséget ad az a körülmény, hogy mozgalmunk jelenleg nem egységes. Komoly elméleti, filozófiai és politikai nézeteltérések jelentkeztek az utóbbi években a nemzetközi kommunista mozgalomban. A testvérpártok körében mindinkább erősödik a törekvés: induljunk ki közös érdekeinkből, tegyünk félre mindenféle nézeteltérést, rendeljünk alá mindent az imperializmus elleni harc érdekeinek. A nemzetközi kommunista mozgalom ezen általános igényét követve, az eddiginél átfogóbb és hatékonyabb akcióegységre kell törekednünk, mert a harcban nem lehet megállni.

Tisztelt elvtársak!

A nemzetközi kommunista mozgalomnak ma nincs központja, s általános az a vélemény, hogy nincs is szükség sem egy, sem több központra. Az egyes kommunista és munkáspártok ma teljes önállósággal dolgoznak, és ez így lesz ezután is. Közösen megvizsgálandó kérdések, közös feladatok azonban vannak. Van közös világnézetünk, közös elméletünk, a marxizmus—leninizmus, közös elvünk, az internacionalizmus. Közösek érdekeink, közös az ellenségünk, az imperializmus. Mi tehát a megoldás ebben a helyzetben? Szükséges a kommunista és munkáspártok értekezlete, amelyen a marxizmus—leninizmus fényénél, az internacionalizmus szellemében megvizsgáljuk a helyzetet, megállapítjuk feladatainkat, s a közös érdekű kérdésekben összehangoljuk fellépéseinket.

A demokratikusan előkészített és lefolytatott nemzetközi értekezletek tiszteletben tartják és nem érintik pártjaink önállóságát. A közös tanácskozások következtetéseit összefoglaló közlemények, nyilatkozatok, felhívások és kiált-

Digitized by Google

ványok a pártokhoz, országokhoz és népekhez szólnak, nem az egyes pártok tagságára kötelező határozatok. Az egyes pártok központi bizottságai maguk hozzák meg a határozatokat, amelyekben közlik, hogy mit tesznek saját munkájukban a közös tanácskozásokról kibocsátott felhívásokban megjelölt célok elérése érdekében. Ez már sok éve kialakult és a testvérpártok által követett gyakorlat. Így volt ez az 1957-es és 1960-as értekezletek, a nyugat-európai pártok bécsi értekezlete, az európai pártok Karlovy Vary-i értekezlete és más, a közelmúlt években volt több közös értekezlet esetében. Nyilván így lesz ez ezután is.

A testvérpártok nemzetközi értekezletén folytatott elvtársi eszmecsere, szabad, demokratikus vita keretében és csak közösen alakíthatjuk ki korunk központi és legfontosabb kérdéseire a helyes marxista—leninista választ. A nemzetközi kommunista mozgalom hatalmas megnövekedésének és kiterjedésének mai körülményei között egyetlen testvérpárt sem vállalja és nem is vállalhatja magára, hogy a világhelyzetet egyedül értékelje, s egyedül állapítsa meg, mi az összes kommunista és munkáspárt feladata a nemzetközi helyzet általános kérdéseiben. Egyetlen párt sem léphet fel azzal az igénnyel, hogy saját véleményének elfogadása kötelező az összes többi pártra. Valamennyi testvérpárt elméleti felismerésének és forradalmi tapasztalatainak összessége adja közös elméleti tudásunkat, fejlesztheti tovább elméletünket, a marxizmus—leninizmust. A közös tanácskozáson történő eszmecsere erősíti egységünket, növeli a nemzetközi kommunista mozgalom politikai súlyát, segíti az összes haladó erő akcióegységének megteremtésére irányuló erőfeszítéseket.

Kedves elvtársak!

Az elmondottakkal a magam részéről a találkozó nagy jelentőségét, a megvizsgálandó kérdések nagy fontosságát kívántam hangsúlyozni. Meggyőződésem, hogy a budapesti konzultatív találkozó közelebb visz bennünket a kommunista és munkáspártok nemzetközi értekezletéhez és hozzájárul egységünk erősítéséhez. Ha megvan közöttünk az elvi egyetértés a célt illetően, megtaláljuk a célhoz vezető utat, a megfelelő formákat, hogy egyetértésünket a világ tudtára adjuk, s mozgósítsuk a tömegeket a harcra a jó ügy érdekében.

A magyar kommunisták, egész népünk, a világ kommunistáival együtt azt kívánják, hogy egyesítse erejét valamennyi kommunista és munkáspárt. A kapitalista világ kizsákmányoltjai és elnyomottai, Vietnam harcoló népe, a szocialista országok dolgozói, a világ minden haladó embere azt várja pártjainktól: egységben fogjunk össze minden haladó erővel és mérjünk újabb csapásokat a nemzetközi imperializmusra, a haladás és a béke ellenségeire.

Sok sikert kívánok munkájukhoz!

Köszönöm a figyelmüket.

Digitized by Google

NYERS REZSŐ:

Az új gazdasági mechanizmus várható társadalmi és politikai kihatásai

A következőkben mindvégig abból a feltételezésből indulok ki, hogy a gazdasági reform lényege és fő vonásai ismertek, s megítélésében egységesek vagyunk. Persze, az egység az *alapelveket* illetően jelent egységet. A politikai egység sohasem szülhet gépiesen mindenben egyforma nézeteket. Ez nemcsak lehetetlen, de nem is kívánatos.

Minden jel arra mutat, hogy a gazdasági reformot nem kezelhetjük csupán gazdasági folyamatként, mert annak széles körű társadalmi és politikai hatásai lesznek. Hazánkban és a világon mindenütt a gazdasági fejlődés problémája képezi egyik fő tárgyát a politikának. A politikai gondolkodók és cselekvők szinte mindennap gazdasági jelenségekkel, gazdasági törvényekkel kerülnek szembe, amelyeket meg kell ismerniük, amelyekből politikai következtetéseket kell levonniuk. A politika ma egyszerűen lehetetlen lenne önmagában, gazdasági problémák nélkül, mint valamiféle „tiszta politika".

Másrészt a gazdasági élet nem nélkülözheti — a korábbinál kevésbé — a politikai irányítást. A gazdasági feltételek alakulása nagy mértékben függ a politikában érvényesülő irányzatoktól. Helytelen lenne tehát azt képzelni, hogy a gazdaság fejlődését szolgálhatná a politikai erőktől való merev elválasztása, a gazdaság úgynevezett „depolitizálása". *A gazdaságot lehetetlen mentesíteni a politikai erők hatásától.* Sőt, a gazdasági vezetők szemléletének erősen politikával telítettnek kell lennie. Ez a követelmény elsősorban azt jelenti, hogy a gazdasági vezetőknek minden időszakban helyesen kell értelmezniük a politika adott irányvonalát, s gazdasági cselekvésüket ennek szellemében kell végezniük.

A reform indítóokai

Ezek előrebocsátása után szeretnék kitérni arra, milyen indítóokok váltották ki hazánkban a gazdasági mechanizmus reformját. Nem csupán *gazdasági okok* voltak ezek, bár ezek jelentették a döntő tényezőt; szerepet játszottak *politikai okok* is, továbbá *tudományos felismerések.*

A gazdasági kritika lényege az volt, hogy a gazdasági teljesítmény az utóbbi években a gazdasági célokhoz viszonyítva lényeges területeken időről időre elmaradt. A termelés, az áruforgalom növekedési üteme az utóbbi években némileg lassúbbodott. A *gazdasági hatékonyság* — ezen főként a műszaki fejlődést és jövedelmezőséget értem — csak nagyon lassan növekedett, a népgazdaság külkereskedelmi egyensúlya pedig nem alakult kielégítően. Ezek a körülmények szűkítően hatottak a felhalmozás és a fogyasztás növekedési ütemére. Ebben foglalnám össze a gyakorlati gazdasági kritika lényegét.

Miben állt a politikai kritika lényege? Abban, hogy bár a társadalmi fo-

Az MSZMP Politikai Főiskoláján megtartott előadás rövidített szövege.

Digitized by Google

gyasztás az adott lehetőségek maximumát érte el és viszonylag gyorsan nőtt, mindez a politikai közvéleményben csak a *lassú életszínvonal-emelkedés*, sőt esetenként vagy rétegenként a stagnáló életszínvonal érzetét keltette. Hiába nőtt jelentősen a társadalmi fogyasztás, hiába használtunk ki társadalmi méretekben szinte minden lehetőséget a fogyasztás növelésére, mégsem tudtunk kellő politikai hatást elérni. Ez persze nem véletlen, és nem is egyszerűen a dolgozók „hamis tudatának" az eredménye. Ennek megvannak a maga okai, amelyeket fel kellett kutatni, és gondosan elemezni kellett.

A szorosan vett életszínvonal-probléma lényegét abban jelölném meg, hogy az utóbbi hat-nyolc évben a társadalom fogyasztási alapjának bővülését túlságosan terhelte két dolog. Először is: a faluból városba áramlók számának és fogyasztásának különösen gyors növekedése. Ez a társadalom növekvő fogyasztási alapjának jó részét lekötötte, s különösen a bérből élők *átlagkeresetének* növekedését fékezte. Másodszor: a társadalmi juttatások legkevésbé értékelt kategóriája, bizonyos fogyasztási cikkek és szolgáltatások állami dotációja lényegesen gyorsabban nőtt, mint az összfogyasztás, és ez a tömegek számára *„észrevétlen" életszínvonal-emelkedést* jelentett. Mindez leszűkítette az átlagbérek és átlagkeresetek növelésének lehetőségét, s lassú növekedési ütemet idézett elő. A politikai kritika abban is megnyilvánult, hogy a vállalatok szoros függése az államigazgatástól elégedetlenséget keltett a vállalati dolgozókban és a vállalati vezetőkben.

Persze, ez a politikai kritika hosszú ideig nem úgy jelentkezett, hogy „a gazdasági mechanizmus rossz", hanem úgy, hogy „ilyen és ilyen hibák vannak, miért nem történik hatásosabb beavatkozás a hibák ellen?" A kritika fokozatosan hatolt a felszíni tapasztalatok mélyére, a hibák és fogyatékosságok gyökeréig, a gazdasági mechanizmusig.

Mi a lényege a régi mechanizmussal szemben a tudományos kritikának? A marxista társadalom- és közgazdaságtudomány állandóan fejlődik. E fejlődés során fokozódóan tért nyert az a felismerés, hogy a szocialista gazdaságban nemcsak megtűrt, hanem *döntő szerepet kell biztosítani az áru- és pénzviszonyoknak*. Világossá vált, hogy a szocialista gazdaságban nem játszhatnak döntő szerepet a központi irányítás olyan módszerei, melyek a termékeknek mint használati értékeknek a termelését és cseréjét egy központból irányítják, mégpedig naturális egységekben, a pénz aktív szerepének kikapcsolásával. Vagyis a központi tervezés semmiképpen sem függetlenítheti magát az értéktörvénytől, hanem csak annak tudatos felismerésére alapozhatja a tervezést, az értéktörvénytől való eltérés lehetősége pedig viszonylag szűkre szabott és *korlátozott*. Tért nyert továbbá az a felismerés, hogy lehetséges és szükséges a szocialista gazdasági irányításnak olyan felépítése, amelyben a centrális irányítás össze van kötve a piaci mechanizmussal. Ebben a gazdasági irányításban már nem a közvetlen irányítási és elosztási módszerek dominálnak, hanem a *közvetett szabályozó eszközök*.

A párt feladata volt a kritikai elemzésekre támaszkodva *egységes* rendszerként kidolgozni az új gazdasági mechanizmus alapelveit és konkrét szabályait; ezek 1968 január 1-vel életbe léptek.

A fejlődés szükségszerűsége a szocializmusban

A gazdaságirányítási rendszer nagyszabású reformja azt mutatja, hogy a marxizmus—leninizmus alapelveinek gyakorlati megvalósításával nem egy változatlanná merevedett, már-már szinte tökéletes társadalmat hoztunk létre, hanem azt az *alapot*, amely továbbfejlődik, s amely ezután is mindig bizonyos fokú *változás* állapotában lesz. Vagyis a szocializmusban sem szabadulunk

Digitized by Google

meg a változások szükségességétől. Csak a szükséges változások felismerésére, és aránylag zökkenőmentes végrehajtására van és lesz a jövőben is lehetőségünk.

Gyakorlati tapasztalataink alapján társadalmunkban a változásoknak három kategóriája lehetséges. Az első — a *mennyiségi növekedés*, amelynek természetesen nagy szerepe van társadalmunk fejlődésében. Gondoljunk akár a tevékenységek sokasodására, vagy az intézmények bővülésére, akár az iparosodásra, vagy a kultúra terjedésére: mindegyikre erősen jellemző a mennyiségi növekedés. A második fajtájú társadalmi mozgást jelentik a helyi vagy társadalmi méretű ésszerűsítések, *kisebb minőségi változtatások*. A változások harmadik kategóriája: a *társadalmi reform*, a nagy horderejű minőségi változás, amelynek egyik példája a mi gazdasági reformunk. Bizonyosak lehetünk felőle, hogy ez nem egyedülálló fajtája a változásnak, nem az első és nem is az utolsó. Ilyen jellegű reformokkal a szocializmus fejlődése folyamatában időnként számolnunk kell. Nem kell túlságosan dús fantázia annak elképzeléséhez, hogy eljutunk majd valamikor egy olyan fázisba, amikor lényeges, alapvető változtatást kell eszközölnünk a politikai felépítményben, például az alkotmányban. Ha az alkotmányt megváltoztatjuk, lényegét, tartalmát tekintve minden bizonnyal az is politikai reform lesz. Lehet, hogy nem így fogjuk nevezni, de a változások mineműségét tekintve ez is reform-intézkedés lesz.

Az előbb említett mozgásformák látszanak azoknak a kategóriáknak, amelyekben megnyilvánul a szocialista társadalom önfejlődése. A pártnak mint a társadalom vezető erejének lehetősége van arra, hogy ösztönözze a fejlődést, ellenőrizze az irányt, a kellő időpontot, és szükség esetén politikai eszközökkel beavatkozzék. Ezt tettük akkor is, amikor a gazdasági reformra vonatkozó javaslatot megtettük. A mi társadalmunkban a párt képes arra, hogy mintegy „kívülről is" nézze és értékelje a fejlődést, hogy a programokat összevesse az eszmei, távlati célokkal és a nemzetközi tapasztalatokkal. Bár ugyanerre a tudomány emberei is képesek tudományos tevékenységgel, de a pártnak óriási előnye, hogy képes — a társadalmon belül élve és hatva — belülről is elindítani kisebb-nagyobb szabású cselekvéssorozatokat. E kettőnek az együttes lehetősége csak a párt számára van meg. Helytelen lenne, persze, mindezt úgy értelmezni, hogy a párt „hatásköre" lenne a fejlődés irányítása, ehhez tehát senki másnak semmi köze nincs. *A pártnak tudnia kell élni központi szerepével, képesnek kell lennie a közérdek hatásos kifejezésére. Ha ezt nem teszi, a szocializmusban sem lehetetlen, hogy a párt elmaradjon az eseményektől, megmerevedjen, és ne segítse, hanem fékezze a fejlődést.* A kommunista mozgalomban ez, persze, rendellenes állapot, csak kivételesen és időlegesen fordulhat elő.

A reform legnagyobb hatása kétségtelenül a *gazdasági hatás* lesz, de ez egyúttal lényegében politikai hatás is. Sikerül-e *gyorsítani* a gazdasági fejlődés ütemét és ezzel együtt egyensúlyba hozni és *egyensúlyban tartani* a magyar népgazdaságot? Ha megszűnnek a jelenlegi aránytalanságok, amelyek miatt a gyakorlati gazdasági életben az elmúlt években egymást keresztező intézkedésekre kényszerültünk, akkor a gazdasági célt elérjük. A reform sikerének jele lesz, ha a jövőben nem kényszerülünk bele olyasfajta alternatívába, amilyennel már évek óta birkózunk: hogy vagy a gazdasági növekedés ütemét gyorsítjuk, s akkor az egyensúly követelményéből kell engednünk, vagy fordítva, a népgazdasági egyensúly következetes megvalósulását szorgalmazzuk, s akkor kénytelenek vagyunk mérsékelni a növekedés ütemét. E két fő törekvésünk jelenleg még keresztezi egymást. Ha ezt sikerül kiküszöbölnünk, akkor teljesítjük a gazdasági célt, akkor a reformnak a gazdaságra való hatása óriási

Digitized by Google

lesz, kisugárzik minden termelő tevékenységre, a fogyasztásra, a beruházásokra, a felhalmozásra — mindenre. A reform révén tehát a mostani kedvező politikai szituációhoz hozzá tudjuk tenni az erőteljesen növekvő gazdaság ígéretét.

Számottevőek lesznek emellett a reform direkt társadalompolitikai hatásai. Vizsgáljuk meg közülük a néhány legfontosabbat.

Társadalmi szerkezet, érdekrendszer, reform

Társadalmunk osztályszerkezetében döntő szerepe van a munkásságnak, nagy szerepe van a parasztságnak, és létezik az értelmiség, amely nem önálló osztály, hanem főként e kettőnek az értelmisége. Létezik továbbá kispolgárság is, amely nem nagy súlyú a mai Magyarországon, de mégsem jelentéktelen. Ezekhez az osztályviszonyokhoz meghatározott érdekrendszer kapcsolódik. Az *érdekek közeledése* és alapvető egybeesése ma is megfigyelhető, és a reform hatása ezen nem változtat.

A tulajdonviszonyok szerint nincs alapvető ellentét a munkások és parasztok között. A kispolgársággal kapcsolatban azonban van tulajdonosi szempontból érdekellentét. Ugyanakkor egyre világosabban felismerhető, hogy a mai, számbelileg nagyon megcsappant kispolgárság likvidálása nem lehet azonnali célja a szocialista társadalomnak, de nem lehet a következő időszak gazdasági vagy politikai célja sem. Szükség van ugyanis bizonyos gazdasági tevékenységeknek egészen kis méretekben való fenntartására és újratermelődésére. Szükség van erre a javítás, a szolgáltatás terén, s még bizonyos fokig a kis méretű vagy egyedi igényeket szolgáló árutermelésben is. A szocializmus számára *előnytelen* lenne gazdaságilag, s végső fokon politikailag is, ha ezek a kispolgári rétegek felszámolódnának. Ha a kisiparosok, kiskereskedők bezárnák műhelyüket, boltjukat, a termelőszövetkezeti parasztok megszüntetnék háztáji gazdaságukat, ez nagy gazdasági és társadalmi kárt okozna, mert az államnak hirtelen igen nagy beruházásokkal kellene egészen kis méretű szerveket létrehoznia a kisüzemi alapok pótlására, ezek csak veszteségesek lehetnének, s emellett alighanem nehézkesebben bonyolítanák le ugyanazokat a feladatokat.

Ma a kispolgárság létszáma 2—3 százalék Magyarországon, gazdasági tevékenységének társadalmi súlya is ehhez hasonló. A szocialista társadalom fejlődésére érdemi keresztező hatást nem gyakorolnak. Ugyanakkor az állam részéről szüntelenül *ellenőrizni* kell őket, hiszen ez haszonra törekvő réteg, nem a társadalom boldogulását tekinti fő céljának, hanem a saját hasznát. Vigyázni kell arra, hogy ez a haszon ne keresztezze a társadalmi érdekeket. Mindez megoldható az állami adózás és ellenőrzés révén.

Ha tehát a társadalom osztályszerkezetét nézzük, azt kell mondanunk, hogy bizonyos különbség van még a munkás és a paraszt társadalmi munkájának értékelésében, és vannak természetesen eltérő érdekek is. De ezek nem nagyon virulensek. Az új mechanizmus a jövőben is tovább *közelíti* egymáshoz a fő társadalmi osztályokat.

Nézzük most a társadalom *csoportszerkezetét* és az ehhez kapcsolódó érdekrendszert. A téma első megközelítésében szembeötlő a társadalom *szakmai*, hivatásbeli tagoltsága. Ennek szervezeti megtestesítői a szakszervezetek és a mezőgazdasági, valamint a kisipari termelőszövetkezetek. Ezeket a társadalmi csoportokat nagyon erős *érdekazonosság* fűzi össze: főként a munka társadalmi értékeléséhez kapcsolódó érdek, például az, hogy milyenek a bérek, milyen a béren kívüli részesedés, milyen a borítékon kívüli társadalmi juttatás a különböző hivatásokban és szakmákban. A különböző szakmák eltérő érdekei

Digitized by Google

gyakran *keresztezik egymást*, s közöttük a *társadalmi érdek* alapján kell dönteni. Ennek megoldását szolgálja részben a Szakszervezetek Országos Tanácsa. De állami feladat is jelentkezik e téren. Az állam *politikai szabályozó* szerepet tölt be a különböző érdekek érvényesítése terén. Ez a szerepe a jövőben sem csökken, sőt valamivel bonyolultabbá válik, mert ezek az érdekek az új mechanizmusban *elevenebbül* kerülnek a társadalmi és politikai élet felszínére.

A szakszervezetek mindenekelőtt a különböző hivatású dolgozók érdekeit képviselő szervek. Nem mondanám, hogy ők „a munkásság" érdekképviseleti szervei. A „munkásság" mint érdekteny ező a szakszervezeteknél csak *közvetetten* és nagyon áttételesen jelentkezik. A szakszervezetekben a konkrét hivatás, a konkrét munkás, a konkrét alkalmazott dominál a maga sajátos érdekeivel. Mindez persze összegeződik egy általános munkás—alkalmazott gazdasági érdekben is, amennyiben a szakmai érdekek közös nevezőre hozhatók. Ugyanakkor a munkásosztálynak mint osztálynak politikai érdekei is fűződnek az egész állam fejlődéséhez, a társadalom további haladásához, s ezeket a szakszervezetek nem képviselhetik kellő súllyal, hiszen tulajdonképpen sohasem adhatják fel a szakmai érdekeket teljesen. Ezért a munkásság politikai érdekeit mindig is, ezután is, *a párt* képviselheti jól és hatásosan.

Kívánatos, hogy a szakszervezetek tagjaik és a dolgozók érdekeit úgy képviseljék, hogy egyúttal — a szocialista társadalom természetes logikájában gondolkodva — sajátos *társadalmi partnerei* legyenek a gazdasági és az állami vezetésnek. Ne egyszerűen szembenálló felek legyenek, hanem úgy képviseljék a dolgozók érdekeit, hogy szüntelenül *egyezkedjenek* a másik féllel, *és meg is egyezzenek* vele. Nálunk ugyanis, ahol már nem a társadalmi forradalomért folyik a harc, hanem a társadalmi tulajdon azonossá teszi a végső érdekeket, minden kiegyezés a társadalom fejlődésének *meggyorsítását* szolgálja.

Nézzük a társadalom érdekszerkezetét a második megközelítésből. Az érdekek nemcsak horizontálisan, területi vagy szakmai csoportok szerint, hanem *vertikálisan* is tagolódnak a társadalomban. A mi társadalmunkban az érdekek vertikálisan hármas tagolódásúak. Adva van az *egyéni érdek*, a *kollektív érdek* (a vállalatok vagy a helyi tanácsok érdeke) és a *társadalmi érdek*, amely a gyakorlatban államérdek formájában jelentkezik. Az új mechanizmusban annyiban módosul a vertikális érdekstruktúra, hogy a *kollektív érdek* sokkal *erőteljesebben jelentkezik*, mint korábban. Az egyéni érdeknek eddig is megvolt a maga szerepe, és ez alapjában változatlan marad. A társadalmi érdeknek is megvolt a nagyfokú orientációs szerepe, s alapjában ez is változatlan marad. A hierarchia közepén helyet foglaló kollektív érdek volt homályos, kialakulatlan; esetenként rosszul közvetítette a társadalmi érdeket az egyénhez, és alighanem fordítva is volt ilyen torzító szerepe. De inkább a társadalmi érdeket közvetítette rosszul. Most arra kell számítanunk, hogy a kollektív érdek erősebben jelentkezik, mint eddig. Ez tulajdonképpen egy óriási *új hajtóerő* működésbe lépését jelenti. A társadalomnak, a pártnak, az államnak képesnek kell lennie arra, hogy a kollektív érdekeket úgy engedje felszínre kerülni és érvényesülni, hogy beépüljenek a társadalmi érdekrendszerbe, és állandó mozgásukban ahhoz igazodjanak.

Funkcionális tagoltságban is fellépnek érdekek társadalmunkban. Tulajdonképpen egy ilyen, nagyon nyomósan és erősen jelentkező érdeket akarok megnevezni; ez: a *fogyasztói érdek*. A termelési érdekre az jellemző, hogy általában nem összegeződik országos érdekként, hanem főként mint kollektív érdek jelentkezik, a fogyasztói érdek viszont általában nagyobb társadalmi rétegekre kiterjedően jelentkezik. Persze, a fogyasztók társadalmi méretekben nin-

Digitized by Google

csenek egységesen szervezve; nem jellemző tehát, hogy bárhol is megszerveződne vagy összegeződne olyan fogyasztói érdek, amelyre azt mondhatnánk: „ez a szocialista társadalomban a fogyasztói érdek". Bizonyos esetekben van ilyen is, de nem ez a jellemző. A fogyasztói érdek is *sajátos csoportosításban* jelentkezik a társadalomban. A kisebb jövedelmű rétegek fogyasztói érdekei közelebb vannak egymáshoz, a közepes jövedelműeké nagyjából ugyancsak azonosak, és a nagyobb jövedelműek érdekei is általában egybeesnek. Minthogy a fogyasztás jellegzetesen családi keretekben történik, a jövedelemkülönbségeknél nem annyira az egyéni, mint inkább a családi jövedelmek esnek nagyobb súllyal a latba. Ezenkívül van jellegzetesen helyi érdek is, például bizonyos falvakban, ahol nem könnyű a kereskedelmi ellátás megszervezése, vagy egy-egy új lakótelepen, ahol speciálisak lehetnek az ellátási körülmények. Találkozhatunk ezenkívül jellegzetesen egyéni fogyasztói érdekekkel is, példa lehet erre a lakáskérdés.

A fogyasztói érdek nagyon sokféle és nagyon eseti is lehet. Vannak mindenesetre *tradicionális* megnyilvánulásai is. Például tradicionális fogyasztói érdek az, amikor a városi fogyasztók mint vásárlók szembekerülnek a piacra árut szállító és ott elárusító termelőkkel. A népgazdaság bármelyik szektorából kerül is a termék piacra, egyformán jelentkezik bizonyos fajta *ellenérdekeltség* a termelők és fogyasztók között. De jelentkezik a parasztoknál is a fogyasztói érdek tradicionális megnyilvánulása, amikor ők az iparcikkek vásárlóiként jelentkeznek. Mindezek folytán időről időre számításba kell vennünk a fogyasztói érdekeket, mint fontos *politikai tényezőt.*

Végül is hazánk társadalmi szerkezetének és érdekrendszerének vizsgálatából arra a következtetésre juthatunk, hogy a szocializmus természetének megfelelően *az osztályérdekek továbbra is erőteljesen közelednek egymáshoz.* Ugyanakkor a *szakmai érdekek* egymással szemben *továbbra is elkülönülnek;* ebben a tekintetben nem számolhatunk a jövőben sem azzal, hogy az érdekek közeledésének tendenciája érvényesül.

A kollektív érdekek terén erőteljes differenciálódás várható. A végső érdekek persze mindig azonosak lesznek, a mindennapi érdekek pedig rendszerint különböznek majd. A folyamat az lesz, hogy a kollektív érdekek *ütköznek* egymással (a vállalatok vállalatokkal, tanácsok tanácsokkal ütköznek például, amikor a társadalom beruházási alapjának felosztásáról van szó), majd közös nevezőre kerülnek, és így tovább. Az érdekek nagyrészt spontánul érlelődnek és fejlődnek, az érdekellentétek feloldása azonban mindig *tudatos* társadalmi erők átgondolt tevékenységével lehetséges. Az új gazdasági mechanizmusban biztosítanunk kell, hogy az egyéni érdek mindig *összhangba kerüljön* a kollektív érdekekkel, az utóbbi pedig a társadalmi érdekkel. Tehát *a kollektív érdek lesz az érdekek rendszerében az összekötő, a döntő kapocs az egyéni és a társadalmi érdek között.*

Gazdasági reform és szocialista egyenlőség

A politikai, gazdasági, kulturális egyenlőség fokozatos fejlődésének folyamata nem áll meg az új gazdasági mechanizmusban sem. Fő útja azonban a jövőben nem az ingyenes vagy a kedvezményes fogyasztás további térhódítása, vagyis a kommunista jellegű elosztás elsődleges fejlesztése lesz, hanem a *szocialista elosztás* elvének következetes érvényre juttatása. Ez pedig azt jelenti, hogy a fogyasztás révén senki se kapjon privilegizált társadalmi juttatást (kivéve a kis jövedelmű rétegeket segítő tudatos állami szociálpolitika kedvezményeit), hanem fizesse meg a termék értékét. Ugyanakkor a jövedelmek következetesebben differenciálódjanak a végzett munka társadalmi hasznossága

Digitized by Google

és mennyisége szerint. Bizonyos fokú *denivellálásra,* egyenlőtlenítésre van szükség a jövedelemelosztásban, először is a szakképzettség szerint, másodszor a felelősség szerint, továbbá a munkában való megbízhatóság szerint. Ezért szélesítenünk kell a kereseti skálát.

Mai elosztási rendszerünk, bérrendszerünk és a részesedési rendszer nagyon közel hozta ugyanis egymáshoz a dolgozók keresetét, és olyan érdeket teremt az egyének számára, hogy viszonylag érdemesebb az *átlag körül* dolgozni annak is, aki egyébként többre képes. Persze, a nagyon hanyagot, vagy a nagyon gyengét ma is sújtjuk, a nagyon jól dolgozót azonban kevéssé értékeljük, kevéssé honoráljuk jövedelemmel, életszínvonallal. Ennek következtében nem elég erőteljes az egyének törekvése arra, hogy hasznosabb munkát végezzenek állandó munkahelyükön a társadalom számára. Elterjedt viszont éppen ezért a másodállások és hasonló keresetpótló módszerek alkalmazása. Mindez visszafogja a gazdasági fejlődést. Ezenkívül a társadalom politikai törekvéseit is keresztezi az, hogy az átlagos egyénnek nagyon szűk lehetőségei vannak arra, hogy szakmájában vagy vállalatánál megmaradva, jó munkát végezve, életpályája során fokozatosan a társadalmi jövedelem-létra felsőbb fokára hághasson, anélkül, hogy valami vezető állásba jutna. Márpedig nincs mindenkinek vezetői képessége, de minden egyén fejlődni akar élete során.

Denivellálásra van szükség a vállalatok között is aszerint, hogy milyen hatékonysággal dolgoznak a rájuk bízott anyagi eszközökkel. Ezt azzal is ki lehet fejezni, hogy mennyi jövedelmet nyújt a vállalat 100 forint társadalmi összetőkéből vagy vállalati alapból a társadalom számára. Az új gazdasági mechanizmusban 100 forint vállalati összeszközre (saját állóeszközre és forgóeszközre) számítva 7,5 forint nyereség adódik. (Vállalatonként és ágazatonként persze jelentősek az eltérések.) Ebből a 7,5 forintból 4 forint jut az államnak, társadalmi célú felhasználásra. A fennmaradó 3,5 forintból körülbelül 2 forint jut a vállalat fejlesztésére és körülbelül 1,5 forint a dolgozók részesedésére. A nyereség minden fillérje tehát társadalmi vagy kollektív célokat szolgál. Nagyon fontos, hogy a vállalatok arra törekedjenek: a 100 forint befektetésre jutó *átlagnyereség* fokozatosan *emelkedjék.* A szocialista társadalomnak ma fokozott érdeke a nyereség növekedése, és ezt helytelen lenne valami átkos dolognak tekinteni. Lehetővé tesszük a vállalatok számára, hogy ha több nyereséget érnek el, jövedelmi viszonyaik *ennek arányában* javuljanak. Ez pedig szükségképpen a vállalatok és rajtuk keresztül a dolgozók jövedelmének denivellálására vezet.

A szocialista állam jövedelemszabályozó feladata ma *kettős:* egyrészt utat kell engednie bizonyos fokú *denivellálásnak,* másrészt kellő figyelmet kell szentelnie a *legalacsonyabb jövedelmű rétegek helyzetének* a lehetőség szerinti *javítására.* Egyidejűleg kell tehát ösztönöznünk a kereseti skála bizonyos széthúzását, mint a gazdaságpolitika fontos eszközét, és az alacsony jövedelmű rétegek helyzetének a körülmények által lehetővé tett javítását, mint a szocialista állam szociálpolitikájának eszközét.

Hogyan hat a reform a szocialista állam fejlődésére?

A szocialista állam jelenlegi szerepét és funkcióját hosszú időre szólónak tekintjük. A gazdasági reformmal nem az állam szerepének csökkenése kerül napirendre, hanem az, hogy szűkül az állam közvetlen vezetési tevékenysége és *bővül közvetett irányítási tevékenysége,* vagyis a politikai és közgazdasági áttételeknek részéről való felhasználása.

Az állam elhalását szükségszerű folyamatnak tekintjük; ez azonban a fejlődésnek egy későbbi fokán valósul meg, mégpedig a kommunizmus megvaló-

Digitized by Google

sításával összefüggésben. Ez az elhalás minden bizonnyal úgy következik majd be, hogy az állam közhatalmi funkciója *csökken,* mert feleslegessé válik. Aligha képzelhető el azonban, hogy a fejlett szocialista társadalom vagy a kommunista társadalom olyan közösségekből áll majd, amelyek spontánul, automatikusan, *mindenféle központi szabályozás nélkül* képesek megfelelően lebonyolítani a tevékenységek, az ismeretek vagy a termékek cseréjét. Központi szabályozásra nyilván akkor is szükség lesz, de ez az *önigazgatási* funkciót végző szervek feladata lesz. Tapasztalataink szerint *az állam elhalását mesterkélten gyorsítani nem lehet.* Amíg állami tevékenységre szüksége van a társadalomnak, addig magát az államot sem nélkülözhetjük. Azzal nem közelítenénk az állam elhalásához, ha bármilyen nagy számban is létesítenénk társadalmi bizottságokat, és ezeknek esetleg olyan jogkört adnánk, amely eddig államigazgatási vagy tanácsi igazgatási jogkör volt. Az igazgatás színvonala ugyanis aligha változna ettől.

Fejlődésünk jellegzetes vonása, hogy gazdasági és kulturális téren a szocialista állam a jövőben fokozottabban épít a társadalom *öntevékenységére.* Ebben összegezném a gazdasági mechanizmus reformjának jelentőségét az államot illetően. Ebben a vonatkozásban sem lenne azonban helyes általános céllá vagy fő céllá tenni azt, hogy az államigazgatás funkcióját társadalmi szerveknek adjuk át. A társadalmi szerveknek nagy, sőt *növekvő* szerepük lesz a magyar társadalomban, de *nem államot pótló* szerepük. Nemcsak a pártra, nemcsak a szakszervezetre gondolok, hanem egyéb mozgalmakra is.

Helytelen lenne úgy gondolkodni, hogy ami állami, az feltétlenül bürokratikus és maradi, ami pedig társadalmi öntevékenység, az mind haladó és jó. Vannak olyan társadalmi szervezetek, amelyeknek formális a társadalmi tevékenységük, mert a feladatokat állami eszközökből látják el, és bizonyos állami fegyelem is szükséges ezeknek az eszközöknek a célszerű felhasználásához. Ilyen volt például a Magyar Honvédelmi Sportszövetség. A demokratikusan választott testületeknek alig lehetett betekintésük és beleszólásuk a szervezet működésébe. Ezért arra a következtetésre jutottunk, hogy nem helyes fenntartani formailag társadalmi szervezetként, hiszen lényegében állami funkciót teljesít. Ez nem jelenti azonban azt, hogy a jövőben ne is próbálkozzunk azzal, hogy állami tevékenységet társadalmi öntevékenységgel váltsunk fel. De bizonyos idő után ellenőriznünk kell a dolgot: ha érdemének bizonyult a megoldás, fejlesszük tovább, ha pedig nem bizonyult helyesnek, reálisnak, akkor ne hagyjuk meg az állami jellegű tevékenységet társadalmi keretben.

Gazdasági téren az állam a mechanizmus reformja révén a közvetlen vezetéstől visszavonul a *parancsnoki* posztra. Ez annyit jelent, hogy a jövőben nem foglalkozik a tanácsok és a vállalatok gazdasági tervének közvetlen elkészítésével, vagy az anyagi eszközök elosztásával. Mindezt maguk a tanácsok, a vállalatok és a szövetkezetek végzik. Vagyis az állam, másrészről pedig a tanácsok és az állami vállalatok a jövőben sajátos módon *különválnak* egymástól a tényleges mindennapi tevékenységben. Azért sajátos a különválás, mert ez nem végleges és minden szempontból való elszakadás. Hiszen államrendszerünk továbbra is a tanácsok rendszerére épül, s a tanácsokat a gazdasági önállóság növekedése nem szakítja el az államtól. Ezenkívül az állam ezután is tulajdonosa lesz az állami vállalatoknak, ezeknek irányában kinevezési, leváltási, alapítási és megszüntetési joga lesz.

Az állami funkciók közül nagymértékben *bővül és erősödik a gazdaságpolitikai irányítás,* a népgazdasági tervcélok végrehajtásának gazdasági eszközökkel való irányítása és ellenőrzése. Ezzel kapcsolatos az, hogy szükségessé válik a jövőben — nem tudni még, hogy milyen mértékben és milyen ütem-

Digitized by Google

ben — az államapparátus tagoltságának lehetséges *szűkítése*, fenntartva a funkcionális és ágazati irányítás kombinációjának rendszerét, fenntartva tehát az állami tervezés rendszerét, a pénzügyi, az ipari, a mezőgazdasági, a kereskedelmi és a közlekedési irányítást. Az államigazgatás szervezetét nem annyira elméleti alapon, mint inkább a *gyakorlati célszerűség* alapján kell alakítani.

A szocialista állam tehát perspektívában is a társadalmi fejlődés fontos előmozdítójának szerepét játssza, s jövőjét a szocialista demokrácia mind teljesebb kibontakozása és fejlődése jellemzi.

A gazdasági reform hatása a szocialista demokrácia fejlődésére

Mi a demokráciát — eszméinknek megfelelően — a győzelmes szocializmus *természetes létformájának* tekintjük, amelynek számunkra nincs másik alternatívája. Ugyanakkor a demokrácia sok-sok módszerét és intézményét örökségbe kapjuk a fejlett burzsoá demokráciától. Ezek nagy részét hasznosíthatjuk a szocializmusban is. De amit mi akarunk, az mégis egy *gyökeresen* új fajta demokrácia, amelyet magunknak kell kifejlesztenünk, a szocialista viszonyoknak megfelelően, s ez a demokrácia még nincs készen — még a fejünkben sem —, hanem útkeresés közben építjük.

A szocializmus elképzelhetetlen demokrácia nélkül. Egyrészt intézményesített demokráciát tartunk szükségesnek, másrészt igazi, tényleges, tartalmi demokráciát, amely nem csupán formális. Nekünk, kommunistáknak, változatlanul hinnünk kell *a demokrácia ésszerűségében, érdemi megvalósíthatóságában, és abban, hogy a demokrácia a tömegek szükséglete és egyetlen valóságos lehetősége arra, hogy érdemileg beleszóljanak az államügyekbe, a közösségi ügyekbe, a gazdasági ügyekbe.*

Azért hangsúlyozom a demokrácia vállalását részünkről, mert világszerte *még* nagyon *sok ellensége* és ellenfele van a demokráciának. Léteznek még a régi korból megmaradt monarchiák, nemesi autokráciák, sőt új fasiszta mozgalmakat is regisztrálhatunk. Ezek mind a demokrácia ádáz ellenségei, még akkor is, ha taktikai okokból ezt nem ütik nagydobra. Vannak szolídabb ellenfelei is a demokrácia elvének, ezekkel azonban szintén számolnunk kell, mert a demokratikus erőfeszítések hiábavalóságát hirdetik, és lefogják az alkotásra képes erők lendületét. A legutóbbi szociológiai viták például arra mutatnak, hogy nyugati polgári szociológusok részéről — esetleg még bizonyos szempontból haladónak nevezhető szociológusok részéről is — erős *szkepticizmus* van a demokráciával szemben. Mi okozza ezt? A gyors műszaki fejlődés, a technikai forradalom, a különböző társadalmi rétegek tudásbeli skálájának rendkívül erős szélesedése, az értelmiség és az átlagdolgozók közötti, vagy még inkább az alacsonyabb műveltségi színvonalú tömegek közötti erősödő különbség. A szkeptikusok azt mondják, hogy emiatt egyszerűen *nem lehet* a demokráciát megvalósítani. Körülbelül úgy gondolkodnak, hogy a tudományt nem lehet demokratikusan felosztani a tömegek között, márpedig a tudomány szerepe növekszik, s ez lehetetlenné teszi a demokráciát. De a polgári ellenfeleken túl vannak *szocialista* ellenfelei is a demokráciának. Azokra az áradikális körökre gondolok — beleértve a kínai pártvezetés most uralkodó részét is —, melyek a világforradalomra készülést összeegyeztethetetlennek látják azzal, hogy a győztes szocializmus országaiban tényleges demokráciát valósítsunk meg.

Mindezekkel szemben minden okunk megvan arra, hogy bízzunk a demokráciában mint lehetőségben, és beépítsük a szocializmus rendszerébe. Ugyanakkor szeretném aláhúzni, hogy mi, kommunisták, *nem idealizálhatjuk* a demokráciát. Nem ruházhatjuk fel mítikus tulajdonságokkal, nem tekinthet-

Digitized by Google

jük mint módszert olyan alkotóerőnek, amely spontánul képes a fejlődés céljait is kijelölni és az előrehaladást is biztosítani.

Mi a demokrácia lényege? Legáltalánosabban azt mondhatnánk, hogy a demokrácia a tömegek sajátos *irányítási és ellenőrzési eszköze* a társadalmi és gazdasági folyamatok felett. Magában foglalja annak lehetőségét, hogy az állampolgárok összessége vagy kollektív csoportja közvetlenül döntsön az őt érintő kérdések legfontosabbjaiban. Magában foglalja annak biztosítékát, hogy a nép szabadon válasszon képviselőket a képviseleti alapon működő szervekbe. És végül magában foglalja a nyilvános, demokratikus ellenőrzést és a felelősségre vonás lehetőségét. Tehát sajátos, *közvetett alkotó erőt* jelent, mert demokratikus viszonyok között gyorsabban, világosabban kifejeződhetnek a fejlődést szolgáló elgondolások, koncepciók. A demokrácia ösztönzi a helyes célok kitűzését és erősíti a célok elérését szolgáló szervező tevékenységet. De *nem helyettesítheti* azt az erőt, amely képes a távlatokat is felmérni, képes tudományosan elemezni, képes kezdeményezésekre olyan stádiumban, amikor az új gondolatot el kell fogadtatni a közvéleménnyel. Vagyis minden demokráciában szükség van olyan alkotó erőre, amely irányítja, vezeti a közösség haladását. A szocializmusban ilyen vezető erő — a párt.

A szocialista demokrácia végső fokon óriási előnyökkel jár számunkra. Jó azonban tudnunk, hogy vannak *fékező* hatásai is. Demokratikus körülmények között például lassúbb az ügyintézés. Senki ne számítson arra, hogy ha kibontakozik a szocialista demokrácia, akkor az ügyek intézése minden vonatkozásban sokkal gyorsabb lesz. Azok az ügyek, amelyek demokratikus megvitatásra és eldöntésre kerülnek, általában *lassabban* fognak előrehaladni, mint ha személyi hatáskörben lennének. De ezt megengedhetjük magunknak, mert a forradalmi átalakuláson és az ezzel együttjáró rendkívülien gyors cselekvés időszakán már túl vagyunk. Végeredményben az ügyek a szocialista demokrácia rendszerében előrehaladva és megoldódva azt eredményezik, hogy mire a végrehajtásra kerül sor, addigra ezekben a kérdésekben nagyobb lesz az *egység*. Ebből következően olyan ügyeket kell a demokrácia mechanizmusába beengedni, ott eldöntésre előterjeszteni — és ez a pártvezetés, az államvezetés tudománya és művészete —, amely ügyekben nagyobb érdek szól amellett, hogy egységes legyen a végrehajtás, semmint amellett, hogy nagyon gyors legyen az ügyintézés.

A történelmi tapasztalatok arra mutatnak, hogy minden demokráciában van egy spontán tendencia: a túlzott körülményességből eredő *bürokratizmus*. és a rendszer ellenségeivel szembeni *tehetetlenség* veszélye. Erről nem szabad megfeledkeznünk, s mint vezető erőnek, tudnunk kell elejét venni ennek a veszélynek. Szüntelenül a vezető erő és a demokratikus intézmények *kölcsönhatását* kell megteremtenünk.. Rendszeresen kezdeményeznünk kell a távlati célok kialakítását, amelyeket a demokratikus jogokat élvező emberek, embercsoportok fognak megvalósítani a párt vezetésével. És óriási fontossága van annak, hogy a vezető erő, *a párt* maga is *a legtisztább demokrácia elve alapján működjön.*

Szocialista demokráciánk alapvetően abban különbözik a polgári demokráciától, hogy ez utóbbi jellegzetesen osztálydemokrácia, a szocialista demokrácia pedig jellegzetesen *népi*, az egész nemzetre kiterjedő. A polgári társadalomban a burzsoázia teljes mértékben bekerül a demokrácia sáncai mögé, a munkásosztály viszont csupán részlegesen, az úgynevezett tiszta politikai mezőkön (az országos és helyi választásokon) részesül a demokráciából. Gazdasági, munkahelyi demokráciáról itt a dolog természeténél fogva szó sem lehet. *Gazdasági demokrácia csak a szocializmusban lehetséges.* A burzsoá demokrácia

Digitized by Google

ezért a legkövetkezetesebben megvalósítva is csak nagyon *áttételes* lehet, s a tömegek érdemi beleszólása az ügyekbe az áttételeken keresztül végül is „elkopik". A szocializmusban viszont optimálisan *közvetlenné* fejleszthető a demokrácia. Igaz, nem egycsapásra és nem elkerülve a fejlődés nehézségeit, de mégis abba az irányba haladunk, hogy a lehetséges mértékben közvetlenné tegyük a demokráciát.

A közvetlen demokráciáról persze nem gondolkodhatunk romantikus utópisták módjára. Nem képzelhetjük, hogy minden döntést közvetlenül a tömegek hozhatnának valaha is. *A közvetlen demokrácia kifejlődésével is megmarad három döntési szint: az össznépi döntés, a kollektív* (csoport-) *döntés és a személyi döntés. Minden ügyet ott kell eldönteni, ahol az érdek a legközvetlenebbül jelentkezik.* Az össznépi és a kollektív (csoport-) döntésekhez kapcsolódóan léteznünk kell megfelelő képviseleti testületeknek, amelyek az alapvető döntésekre folyamatosan képesek. A személyi döntésekért pedig érvényesíteni kell a felelősséget, a demokratikus ellenőrzés jegyében. Látjuk tehát a közvetlen demokrácia reális határait, ugyanakkor következetesen kívánunk munkálkodni annak fokozatos, de állandó továbbfejlesztésén.

Mit jelent ez? Azt, hogy a többlépcsős képviseleti demokrácián alapuló intézmények rendszerét mindenütt, ahol lehet, *közvetlen* demokráciával váltsuk fel. A gazdasági reform a decentralizálás révén erőteljes lépést jelent ezen az úton. Az országgyűlés nálunk mindig népszavazásszerű választásokkal, demokratikusan jött létre, ebben sohasem volt hiba, és abban sem, hogy mint demokratikus testület, törvényeket hozott államügyekben és a legfőbb gazdasági kérdésekben. A gazdasági törvényhozás végső fokon eddig is demokratikus volt, de a túlzott centralizáció a gazdasági demokráciát oly mértékben közvetetté tette, hogy a tömegek demokratikus cselekvését ez nagyban bénította. A demokratikusan hozott törvény alapján ugyanis a vállalatok kész parancsokat kaptak az államigazgatási szervektől.

Most, hogy kibővülnek jogaik és lehetőségeik a gazdasági döntésekben, megjelennek és erősödnek a közvetlen demokrácia elemei mind a tanácsoknál, mind a vállalatoknál. Saját anyagi eszközeik lesznek, amelyek felhasználásáért ők felelnek, maguk döntenek arról, hogyan használják fel ezeket. Közvetlen lesz a kollektív döntés a tanácsokban, és közvetlen lesz a vállalatoknál is a kollektív szerződések megkötésekor, a dolgozók részesedési alapjának, szociális, kulturális alapjának elosztásánál. A vállalati kollektívák részéről annyiban közvetlenné válhat a *demokratikus ellenőrzés* is, amennyiben a vállalati vezetés hatáskörébe tartozó ügyre irányul. Hiszen a vállalati dolgozók eddig hiába ellenőrizték demokratikusan az igazgatót, mert az majdnem mindenre felülről kapott parancsot. A leglényegesebb kérdésekben nem volt módjukban őt ellenőrizni, mert vizsgálataikat nem terjeszthették ki a kulcskérdéseket eldöntő felső szintre, sem a kormányzati szervekre, sem az országgyűlésre. A döntési hatáskörök levitele tehát *módosítja* az eddigi helyzetet. Most helyben lesz a döntési fórum, közvetlenül érvényesülhet tehát a demokratikus ellenőrzés.

Felmerül a kérdés: milyen demokrácia lesz a szocialista vállalatok két típusában — az állami vállalatoknál és a szövetkezeteknél? Irányelvünk az, hogy a szövetkezet az önigazgatás elvére épül fel, a korábbinál erősebb személyi felelősség mellett. Az állami vállalat viszont az egyszemélyi felelős vezetés elvére épül fel, a korábbinál erősebb, szélesebb és demokratikusabb ellenőrzés mellett. Ennek az ellenőrzésnek a fő szerve a szakszervezet, persze nem a pártszervezettel szemben. A pártszervezet politikai kontrollja, kezdeményezései, a vezetés és a dolgozók közötti összhangot munkáló tevékenysége a demokrácia mechanizmusának jó működéséhez elengedhetetlen.

Digitized by Google

Az állami vállalatok igazgatóinak *kettős* felelősségük lesz a jövőben. Az állammal szembeni felelősségük jogi és politikai felelősség, beleértve a vállalat gazdálkodásáért való felelősséget. Politikai felelősségük főként abban a tekintetben jelentkezik, hogy a dolgozói kollektívával megtalálják-e az együttes cselekvés lehetőségét. A dolgozókkal szembeni politikai felelősségük is nagymértékű, bár nem olyan teljes, mint az állammal szembeni felelősségük. Az állammal szemben azért is felelősek politikailag, hogy helyes gazdasági programot dolgoztak-e ki a vállalat fejlesztésére, s a közérdeket jól szolgálják-e termelési, forgalmi tevékenységükkel; a dolgozókkal szemben azonban ezért jogilag közvetlenül nem felelősek. Ha ugyanis ezt akarnánk bevezetni, akkor lényegében a dolgozók kezébe kellene adnunk a gazdasági döntés jogát. A dolgozók azonban gazdasági szakkérdésekben nem dönthetnek, s nem is viselhetik ezekért a felelősséget.

Az igazgatók jövőbeli szerepével kapcsolatban két veszély fenyeget. Az egyik az, hogy az egyszemélyi vezetés elvének fokozott hangsúlyozása miatt, és azért, mert a vállalatvezetésnek növekvő jogai mellett tényleges gazdasági eszközök is rendelkezésre állnak, helyenként esetleg kialakulhat a demokráciára fittyet hányó, csupán *parancsokat osztogató vezető típusa;* ez pedig politikailag elviselhetetlen. Ez azonban csak az egyik veszély. Véleményem szerint nem lenne helyes arra gondolni, hogy ez a nagyobb veszély, s a vezetők lehetőségeikkel jobban visszaélhetnek, mint eddig. Az egyszemélyi vezetés a pártszervezet politikai ellenőrzése és a tömegek részéről gyakorolt politikai ellenőrzés körülményei közepette érvényesül. Ezért minimális veszélyét látom annak, hogy ilyen visszás helyzet tartósan bárhol is kialakuljon.

Nagyobb jelentőséget tulajdonítok a másik veszélynek: annak ugyanis, hogy olyan vezetők is lehetnek, akik kevéssé élnek az önálló cselekvés jogával, nem vállalnak felelősséget és kockázatot, és lényegében mindenért csak „mossák kezeiket". Fennáll az a veszély, hogy helyenként *gyenge, határozatlan vezetők* lesznek vagy maradnak a vezetői posztokon, olyanok, akik politikailag és emberileg kellemes tulajdonságokkal rendelkeznek ugyan, jól megvannak mindenkivel, de kevéssé határozottak, kevés a kezdeményezőkészségük, s akkor is kerülik a vitát, mikor pedig vállalniuk kellene ezt azért, hogy valami új dolgot vagy új tervet elfogadtassanak. Márpedig a gazdasági élet ritmusa, lüktetése nem ilyen vezetőket kíván. Ilyenfajta vezetést nem bír el a gazdasági ügyek természete. De ez politikai előrehaladást sem eredményezne. Mindenesetre mindkét veszéllyel szembe kell néznünk, és képesnek kell lennünk arra, hogy konkrét jelentkezése esetén az adott negatív jelenséggel hatásosan szembeszálljunk.

A szocialista demokrácia fejlődésének egyik velejárója lesz, hogy az ügyintézésben előbb-utóbb nagyobb működési teret kapnak az állami és tanácsi *képviseleti testületek,* az igazgatási szervek tevékenységének rovására. Ez fontos része a közvetlen demokrácia fejlődésének. A szocialista állam fejlődésének velejárója, hogy több és korszerűbb magasabb szintű jogszabály törvényesítse az államigazgatási szervek munkáját, a tanácsok, a vállalatok, a szövetkezetek, sőt az egyesületek tevékenységét is, ezenkívül mind jobb törvényeink legyenek az állampolgári jogokról és kötelességekről.

Ezért minden bizonnyal szükség lesz arra, hogy az országgyűlés *intenzívebb törvényalkotó munkát végezzen,* s hogy ennek eredményeként kevesebb legyen a rendelet, az alacsonyabb szintű jogszabály. Ezen az úton nemcsak a szocialista jogalkotás aktívabb szerepét teremthetjük meg, hanem elősegítjük azt is, hogy az országgyűlés érdemibb politikai ellenőrzést gyakoroljon a kormányzati munka és az államigazgatás fölött. A tanácsoknál hasonló funkció-

Digitized by Google

bővítésnek kellene bekövetkeznie a tanácsülések javára, növelve a tanácsüléseknek mint politikai fórumoknak az irányító és ellenőrző szerepét.

Vigyáznunk kell eközben arra, hogy a *törvényhozás és a kormányzás funkciója ne keveredjen össze* egymással, és egyik se „nyelje le" a másikat. Nem lenne helyes például úgy gondolkodni: a demokrácia megvalósítása és bővülése azt jelenti, hogy a végrehajtó szervek kormányzási vagy végrehajtási jogkörét adjuk át a szélesebb képviseleti testületeknek. A kormánytól a kormányzást nem veheti át az országgyűlés; erre akkor is képtelen lenne, ha mindennap ülésezne. Ez a demokráciának a képtelenségig vitelét, teljes tehetetlenségbe fulladását jelentené. Ugyanígy nem lehet megcsinálni azt sem, hogy a végrehajtó bizottságok a tanácsüléseknek adják át feladataikat. Az látszik helyesnek, hogy az országgyűlés és a tanácsülések fokozzák *jogszabályalkotó* tevékenységüket, s emellett mint politikai fórumok, érdemi politikai ellenőrzést gyakoroljanak a kormányzó vagy végrehajtó szervek és testületek tevékenysége fölött, továbbá az ágazati vezetés munkájának politikai tartalma fölött.

A reform hatása a társadalmi tudatra

Nem véletlen, hogy értelmiségi körökben — különösen a humán értelmiségben — gyakorta szólal meg az aggodalom: nem jelent-e *visszalépést* a reform a szocializmus elveitől? Nem jár-e a nyereség előtérbe kerülése azzal a veszéllyel, hogy a közösségi gondolkodás helyett egyéni érvényesülésre, az egyéni jövedelmek és keresetek túlzott hajszolására buzdít?

Véleményem szerint: nem! A nyereség, a haszon az új mechanizmusban is *közösségi kategória* lesz és az is marad mindig. Csak a közösség tud közös munkával több hasznot produkálni. Ezért a nyereségérdekeltség bevezetése minden gondolkodó embert, aki vállalatban vagy szövetkezetben dolgozik, feltétlenül a közösségi munka, a közös összefogás fokozására késztet. A nyereség-érdekeltség nem ködösíti el, sőt világossá teszi, hogy csupán egyéni teljesítménnyel vagy pláne önzéssel az egyes ember alig boldogulhat; viszont az egyes embereket, az egyéneket *kollektívává* kovácsolja és erősen egymáshoz köti majd az a tudat, hogy a hasznosságot *közösen* tudják növelni. Nekünk most és a közeljövőben a jövedelmezőség, a nyereség *pozitív* szerepét kell elsősorban mindekivel megértetnünk, mert ez a legnehezebb pont, itt nagyon sokan megakadnak a gondolkodásban, mondván, hogy a nyereség nem fér össze a mi rendszerünkkel. Ennek az a következménye, hogy a nyereség mint ösztönző erő még ki *sem bontakozott,* de máris olyan méretű védekezés indult a nyereséghajszolás veszélye ellen, amely már *túlzottnak* tekinthető, mert félreérthető, és akadályozza a nyereség fontosságának jobb felismerését.

Amikor nyereségről beszélünk, szerintem mindig azt kell mondani: „Emberek, vállalatok, szövetkezetek — gyertek, szerezzetek több jövedelmet magatoknak és az államnak! Nézzétek meg, milyen lehetőségek vannak a műszaki fejlesztésre, az önköltségcsökkentésre, a termelés szerkezetének módosítására, hogy az nagyobb jövedelmezőséget biztosítson!" És ha majd azt látjuk, hogy egyes vállalati vezetők hajlamosak valamiféle „elfutásra", hogy nem a termelés ésszerűsítése vagy a piaci igények jobb kielégítése alapján, hanem tisztességtelen úton, monopolhelyzetükkel visszaélve hajszolják a nyereséget — akkor csapjunk oda, és védekezzünk. Tehát azt mondanám, hogy *egyszerre kell működőképesnek lennie az ösztönzésnek és a féknek is.* Persze ebben az esetben is óriási hiba lenne, ha mindig csak a féket nyomnánk. Kell bizonyos kockázatot vállalni ezen a téren is, azzal, hogy időről időre nyomni kell a nyereség-ösztönzés gázpedálját, hogy menjen a népgazdaság autója. De tartsuk készenlétben lábunkat arra is, hogy ha kell, idejében a fékre lépjünk.

Digitized by Google

Fontosnak tartom, hogy magunkban és a közvéleményben is tudatosítsuk: a boldogulás *közös* útját teremti meg a gazdasági mechanizmus reformja, nem pedig az egyéni érvényesülés ördögét éleszti újra. Ez a reform a szocialista kollektivitásnak megfelelő szisztéma. Igaz, hogy a nemzeti felelősségérzetről bizonyos fokig átteszi a hangsúlyt a tanácsi és a vállalati kollektív felelősségérzetre, de nem teljesen, és nem is szabad, hogy teljesen átvigye. A nemzeti felelősségérzetet ezután is fenn kell tartanunk és *erősítenünk* kell. Ezt azonban ma már reálisan nem érhetjük el úgy, hogy a kollektív közösségi érdekeknek nem adjuk meg azt a fontosságot, amely valóságosan megilleti. Igaz az, hogy végső fokon mindenkinek a boldogulása az államtól függ, és ezért éreznie is kell mindenkinek az állami felelősséget. De az állami közös boldogulásért való egyéni felelősségérzetet, az ettől való függés érzetét ki kell egészítenünk azzal, hogy nagy jelentősége van a kollektív felelősségérzet kibontakozásának, éppen az állami, nemzeti felelősségtudat további fejlődése szempontjából. *A kollektív érdekeltség és felelősségérzet növekedése a nemzeti felelősségtudat kifejlődéséhez, reális felismeréséhez jelent egy mellőzhetetlen fokozatot.* Ezért olyan fontos, hogy hazánkban erősödjön a kollektív közösségi tudat, nemzetünk gyorsabb felemelkedése érdekében.

Ahogyan az anyagi világ fel van építve, ahogy a társadalmi intézmények fel vannak építve — van állam, vannak kollektív közösségek, vannak egyének —, úgy minden embert képessé és készségessé kell tennünk arra, hogy mint állampolgár ezeken a szinteken *társadalmi belátással* tudjon gondolkodni. Különösen időszerű most, hogy mint a vállalati kollektíva tagja tudjon gondolkodni, helyes értékítéletet alkotni, s hogy ily módon jobban megértse és belássa az állami szint helyzetét. Mint egyén, ma is mindenki elég jól tud gondolkodni, és egyéni szinten a belátása is nagyjából megvan.

Az anyagi érdekeltség és a helyes erkölcsiség problémáját is vitatják. Vannak, akik úgy helyezik a hangsúlyt az anyagi érdekeltségre, hogy szinte mellőzni látszanak az *erkölcsi-tudati tényezők* fontosságát. Ebből persze még nem következik, hogy az anyagi érdekeltség valóban sérti a szocialista erkölcsöt. Vannak viszont, akik az erkölcsi-tudati tényezőket önmagukban, a *gazdasági viszonyoktól szinte függetlenül* szemlélik, és mindenféle anyagi érdekeltséget a szocialista erkölccsel elvileg *szembenállónak* tartanak. Ezt nem fogadhatjuk el. Ha az előbb említett technokrata jellegű szemlélet nem számol kellően az erkölcsi tényezővel, akkor azok, akik valamiféle elvont erkölcs szempontjából ítélkeznek társadalmi vagy gazdasági kérdésekben, nem sokban különböznek az egyház tízparancsolatában foglalt elvi alaptól; sok szép és nemes erkölcsi parancsot tartanak ugyanis számon, de szemet hunynak az előtt, hogy az élet már komplikáltabbá és sokrétűbbé tette magát a bűnt, az erkölcstelenséget. Ennek a szemléletnek a marxizmushoz soha nem volt jottányi köze sem. Mi az adott gazdasági viszonyokat kifejező, az ezeket védő és erősítő szocialista erkölcsöt valljuk magunkénak.

Van olyanfajta aggodalom is, hogy nem vezet-e erkölcsi romláshoz az anyagi bőség, vagyis az, ha mindenki erősen törekszik a magasabb életszínvonalra. Nem azt mondom, hogy ilyen aggodalmunk ne legyen, mert az ember azért ember, hogy időnként aggodalma legyen. Azt hiszem, mindnyájunkban felbukkanhat például aggodalom azzal kapcsolatban, hogy támogatjuk és akarjuk ugyan a gyors műszaki haladást, de azért ez a folyamat sem mentes a negatív hatásoktól. Hiszen kétségtelen, hogy ez bizony elgépiesítheti az emberek szemléletét és a technika rabjává teheti átmenetileg azt a generációt, amely túl sok technikát kap ahhoz, hogysem ésszerűen fel tudná használni úgy, hogy közben az emberi viszonyok jók legyenek és fejlődjenek. Van ilyen veszély, de

Digitized by Google

ez nem indokolja azt a következtetést, hogy az anyagi bőség céljának követése és annak tényleges megvalósulása erkölcsi pusztuláshoz, vagy a lélek sivárságához vezet. *Az ember* — különösen a szocialista közművelődés fejlődésével — feltétlenül *képes arra, hogy értelmileg és életformában lépést tartson a bőség és a technika fejlődésével, hogy uralkodjon felettük.* Nem kell félni attól sem, hogy a mi társadalmunk „konzum-társadalommá" válik. A mi társadalmunkban a termelői és fogyasztói tudat fejlesztése *együtt* jelentkezik, és az új gazdasági mechanizmusban sem válik el egymástól, sőt erősödik. Az anyagi javak megszerzésének vágyához hozzákapcsolódik — s a jövőben még inkább — az a tudat, hogy mit kell termelnie, mit kell nyújtania az egyénnek a társadalom számára azért, hogy az anyagi javak megszerezhetők legyenek. Hol vagyunk még attól, hogy a kétkezi dolgozókat féltenünk kelljen az anyagi javak túlzott bőségétől? Bizony, nagyon messze!

Viszonylag szűk tere van és lesz is társadalmunkban munka nélküli jövedelem szerzésének. Tőkés kizsákmányolásra nincs lehetőség, nálunk, bár vannak más lehetőségek a munka nélkül élésre. Fennáll például a spekuláció veszélye. Mindezek ellen fel kell lépnünk.

*

Ami végül a mechanizmus reformjának nemzetközi hatását illeti: elmondható, hogy az új gazdasági mechanizmus biztosítja a folyamatosságot a nemzetközi kapcsolatokban, s mind a tőkés, mind a szocialista országok viszonylatában új lehetőségek feltárására ösztönöz. Bizonyos, hogy a tőkésországokkal folytatott gazdasági versenyben is nagyobb helytállásra késztet és a szocialista országokkal való együttműködésünk hatékonyságát is fokozza. Ennek jelentőségét pedig aligha becsülhetjük túl, ha figyelembe vesszük, hogy gazdasági fejlődésünknek és politikai szilárdságunknak továbbra is egyik fő biztosítéka: a testvéri szocialista országokkal való szoros együttműködésünk.

Zala Tibor: Élők és holtak esküje

Digitized by Google

VÁLYI PÉTER:

Tervgazdálkodás és pénzügyi politika

1.

A húszéves múltra visszatekintő magyar tervgazdálkodás nemcsak a gazdálkodás úgynevezett centralizált modelljét ismeri. Beindulásakor, az első hároméves terv idején és még az államosításokat követő első időszakban is — körülbelül 1950-ig — túlsúlyban voltak a terv közvetett szabályozó elemei, a tervet nem bontották le, az adásvételi kapcsolatok, a hitelpolitika és a pénzügyek általában nem a tervnek alárendelve, hanem többé-kevésbé szuverén módon érvényesültek. A hároméves terv ennek ellenére nem szenvedett csorbát. Sőt, megkockáztathatjuk az állítást, hogy a gazdaságpolitikai célok teljesítése az első ötéves tervhez képest lényegesen nagyobb fokú volt. (A piaci tényezők teljes „kiszorítása" az 1950-es esztendőben kezdődött meg.)

Az első ötéves terv időszakában kialakított nagyfokú központosítás együttjárt a piaci kategóriák elleni hivatalos „harccal", de ez — a széles körű tervutasítások bevezetése ellenére — nem biztosította s nem is biztosíthatta a meghirdetett gazdasági célok maradéktalan realizálását. Felismerve hátrányait, a centralizált tervezési modell merevségét az utolsó tíz-tizenkét esztendőben néhány mélyrehatóbb rendszabállyal enyhítettük. Lényeges, átfogó változásra azonban csak most, a népgazdaság energiáit az intenzívebb haladás irányába mozgató új, gazdaságirányítási rendszer bevezetésével került sor. Három évi előkészítés után életbelépett a gazdaságirányítás reformja, amely hatásosabb tervgazdálkodást ígér, és amely fordulópont lesz gazdaságpolitikai céljaink megvalósításának útján. A gazdálkodás tervszerűségének fokozódását várhatjuk, mert a tervezés az ötéves és hosszabb távlatok kimunkálására összpontosíthatja erőit, a gazdálkodás pedig a kiutalásoknál, utasításoknál és korlátozásoknál sokkal hatásosabb közgazdasági, pénzügyi eszközök kiterjedtebb alkalmazására épül.

A gazdasági fejlődés célja hazánkban végső soron a tömegek életkörülményeinek maximális javítása — beleértve ebbe civilizációs és kulturális színvonalát is — közeli és távolabbi perspektívában egyaránt. Ennek alapfeltétele: a nemzeti jövedelem maximális növelése. A közeli és távolabbi perspektíva arányosságának követelményét elsősorban a nemzeti jövedelmen belüli fő elosztási arányok biztosíthatják, ezen belül is elsődlegesen a felhalmozás és a fogyasztás megfelelő viszonya. A lehetséges optimum keresése közben óhatatlanul eljutunk a termelési és foglalkoztatási szerkezet problémáihoz. Ez ma a gazdaságpolitikai mérlegelések és tanulmányok egyik fő témája — nem is érdemtelenül.

Még szintetizáltabb és szemléltetőbb módon közelíthetjük meg témánkat egy másik nézőpontból.

Minden gazdasági programnak két sarokpontja van: a gazdaság növekedése (az expanzió) és a gazdasági egyensúly. Ezek köré csoportosulnak a megoldás részproblémái. A tervgazdaság és a pénzügyi politika is e körül a két

Digitized by Google

sarokpont körül forog, s néha össze is ütközik. Ezért is szokták a gazdasági egyensúlyt és a gazdasági növekedést igen gyakran egymással szembenálló követelménynek tekinteni. Ez *tisztán* praktikus szempontból helytállónak is tűnik, hiszen az egyensúly túlhangsúlyozása (különösen annak statikus szemlélete) fékezheti a gazdaság növekedését; ugyanakkor a bővítési törekvések túlzásai az egyensúlyi helyzet felbomlását eredményezhetik. Az életben, a világ egyik-másik táján, egyes országok gyakorlatában ilyen szélsőségek fellelhetők. Mélyebb elemzéssel azonban más következtetésre jutunk. Arra ugyanis, hogy a helyes mérték megtartása, az említett két veszélyt jelentő véglet elkerülése, egyszerre próbaköve a gazdasági vezetés előrelátásának, szolidságának és józanságának. A gazdasági mechanizmus reformjának kidolgozása során mindvégig előtérben állott ez a fogalompár, gyakorlati alkalmazásánál pedig napról-napra találkozunk vele.

A tervutasításoknak és a tervek lebontásának korábban alkalmazott rendszere az egyensúlyt és a mennyiségi növekedést sok esetben egymástól elszakítva, öncélúan szemlélte. Kialakult és egymással nem egyszer szembekerült az „egyensúly-szemléletű" éves tervezés és az „expanzió-szemléletű" távlati tervezés. A gyakorlati intézkedéseket tekintve hol az egyik, hol a másik szemlélet kerekedett felül. Ez a körülmény is közrejátszott abban az ingadozásban, amely mindenekelőtt a beruházások volumenében és struktúrájában időről időre jelentkező változásokban mutatkozott. Ezek az ingadozások a tervezők és a gazdasági irányítás akarata és jobb belátása ellenére jöttek létre.

A gazdasági mechanizmus reformjával olyan rendszert kívántunk kialakítani, amely az egyensúly dinamikus voltát és a növekedés kiegyensúlyozottságát egyaránt céljának és a népgazdasági irányító munka normájának tekinti. Mindezt természetesen könnyebb elvként leszögezni, mint gyakorlatilag megvalósítani. A gyakorlati megvalósítás a távlati gazdaságtervezési tevékenység (expanzió) és a helyes pénzügyi politika (egyensúly) szerves egységének és harmóniájának megteremtése révén lehetséges.

Ebben a vonatkozásban a maximális fejlődés és a viszonylagos egyensúly közötti dialektus összefüggést kell alaposan feltárni. Az a maximális fejlesztés, amely az egyensúllyal nem számol, szükségképpen ellentétébe csap át: a fejlődés lelassulásába. Ugyanez vonatkozik az egyensúly abszolutizálására is, mert az mit sem ér, ha a gazdasági erőforrások tartós kihasználatlansága révén jön létre. Ilyenkor az egyensúly átcsaphat a foglalkoztatás és a kereslet elégtelenségébe. Ez ma a helyzet sok fejlődő, csupán monetáris egyensúlyra törekvő országban.

A pénzügyi politika három területét kell ebben az összefüggésben megemlíteni:

— a beruházások rátáját és belső arányait;
— a személyi jövedelmek alakulását, az anyagi ösztönzést;
— a devizapolitikát és a nemzetközi gazdasági együttműködést.

Még egy általános megjegyzés: sokan felemlítik az időszerű közgazdasági kérdések különböző nézőpontból való szemléletét — többnyire pejoratív értelemben. Beszélnek ipari — technokrata, agrárius, mérlegelvű, pénzügyi — költségvetési, mikroökonómiai — vállalati szemléletről. Ezeknek a különböző és gyakran egymással merőben ellentétes nézőpontoknak van bizonyos *korlátozott* létjogosultságuk. Anélkül, hogy pálcát kívánnánk törni felettük, túlzásaik és egyoldalúságuk ellentéteként kiemelendőnek tartjuk a gazdasági kérdések megítélésében az *univerzalitás* elvét, amely egyrészt a politika és a gazdaság egységéből, másrészt a fejlődés fő, általános vonalának az ágazati fejlődés feletti, az összegyensúlynak a részegyensúlyok feletti hegemóniájából indul ki.

Digitized by Google

2.

A beruházások tervezése és megvalósítása döntő jelentőségű a jövő gazdasági szerkezetének alakításában. Ezen múlik a termelőerők bővülése és a korszerűsítés túlnyomó része. Ezért a beruházási tevékenységnél indokolt a legkevésbé a múlt kivetítéséből kiindulni. A beruházási tevékenység célszerű irányítása a modern ipari társadalmak mindegyikénél a kérdések kérdése. Nagyon lényegbevágó, gazdaságilag és politikailag egyaránt előtérben levő kérdés ez nálunk is.

A pénzügyi eszközök aktív felhasználása a beruházások alakításában a reform egyik alapelve. A pénzügyi irányítás cselekvő szerepe alkalmas arra, hogy biztosítsa az arányosságot és a gazdasági élet által megkövetelt rugalmasságot ezen a bonyolult területen. Az eddigi szisztéma egyik fő hibája (a beruházási javak piacán talán nagyobb mértékben, mint a fogyasztási cikkeknél) az aránytalanul magas kereslet következtében jelentkező krónikus egyensúlyi zavar volt. Ezzel is összefügg a beruházások megvalósulási idejének mértéktelen meghosszabbodása és gazdaságosságuk romlása. A beruházási tevékenység irányításának túlzott centralizáltsága, párosulva a beruházási eszközök „ingyenességével", csak egyetlen érdekeltséget engedett érvényesülni, azt tudniillik, hogy minél több beruházás megindítására kapjanak a vállalatok és intézmények engedélyt. A társadalmi érdeket képviselő szervek pedig időnként elvétették a helyes irányt a túlzott igények tengerében. Mindebből logikusan következett, hogy az új létesítményeknek sem a gazdaságossága, sem a költségei nem alakultak a tervezők elképzelése szerint.

A beruházások tervezését illetően ezért több tanulságot kell levonni, és az új irányítási rendszerre való áttérés kedvező alkalom a tanulságok levonására. A legáltalánosabb tanulság: a beruházási javak piaca *egyensúlyának* szigorú számbavétele és fokozatos érvényre juttatása.

Az egyensúly követelményének érvényesítését két oldalról kell megközelíteni. Az egyik, a *fizetőképes kereslet szabályozása* (ezt némileg bonyolulttá teszi a decentralizált fejlesztési alapok előrebecslésének bizonytalansága), a másik a *fő beruházási javak kínálatának* (építőipar, gép- és tervezési kapacitás, építőanyag stb.) a mérlegelt beruházási szükségletekkel arányos *növelése*. A jelenlegi keresleti túlsúlyból az egyensúly irányába való haladás nem lassabb, hanem gyorsabb, nem gyengébb, hanem *intenzívebb* beruházási tevékenységet eredményez. Gyorsabbat azért, mert a folyamatban levő beruházások befejezésével nő az üzembe lépő létesítmények száma, és azért is, mert a beruházási ciklus lerövidülésével csökkennek a létesítési és kamatköltségek, és így olcsóbbá válnak az egyes objektumok. Az egyensúly ilyen módon való elérése tehát a *növekedés fokozásával* jár együtt.

A beruházási rátát egyébként ma és a közeljövőben a mi viszonyaink közt *megfelelőnek*, jónak kell tartani. A ráta növelését nem időszerű felvetni mindaddig, amíg a jelenlegi beruházási részarány mellett a beruházási tevékenység *hatékonyságát* lényegesen fel nem emeltük, és amíg nincs bizonyítva a ráta további növelésének a gazdasági növekedés ütemére való konkrét hatása. Sohasem szabad ugyanis azt a politikailag is feltételezett ösztönző hatást figyelmen kívül hagyni a mérlegelésnél, amelyet a lakossági fogyasztás növelése az általános gazdasági növekedésre jelent.

A mostani időszakban a gazdaság bővülésének és egyensúlyának szempontjai a beruházásoknál egyformán azt kívánják, hogy:

— határozott előnyben részesítsük a gyorsan megépülő és gyorsan megtérülő beruházásokat;

Digitized by Google

— hogy a folyamatban levő beruházások gyorsabb befejezését elébe helyezzük az új beruházások beindításának;
— hogy előnyben részesítsük a meglevő termelőberendezések korszerűsítését a gépi berendezés felújítása útján;
— hogy a beruházások jobban szolgálják az ipar és a mezőgazdaság exportképességének fokozását, a külkereskedelmi egyensúly szilárdítását.

A beruházások finanszírozásának gyakorlatát ezekből az elvekből kell levezetni, figyelembe véve azt is, hogy a távlati tervek kidolgozásával párhuzamosan szem előtt kell tartanunk a távlati fejlődésnek megfelelő beruházási szerkezet fokozatos kialakítását. A jelenlegi beruházási és pénzügyi rendszer ehhez megfelelő lehetőséget nyújt.

A beruházási piac egyensúlyát szolgálja az építő- és építőanyagipar fejlesztésének előnyben részesítése. A beruházási cikkek választékának a szükségletekkel való jobb összhangját segíti a rugalmas és az eddiginél szabadabb importlehetőség. Ugyanakkor az egyensúly elengedhetetlen feltétele az is, hogy a gazdasági központi irányítás szorosan és szigorúan kezében tartsa a beruházások összvolumenét és átmenetileg *csak szerény volumen-növekedést* engedjen érvényre jutni.

A gyorsabb megtérülést célozza a vállalati döntési körben megvalósuló beruházások részarányának növekedése. A hitelrendszer ugyanezt a legelőnyösebb megtérülés alapján való kiválasztás, szelekció útján kívánja biztosítani. A megtérülés fogalomkörébe tartozik és megkülönböztetett figyelmet érdemel a befektetéseknek a külső piacokon devizában való megtérülése is. Kedvezőbb hitelfeltételek nyújtása indokolt akkor, ha az adott beruházás a világpiacon széles körben jól értékesülő és perspektivikusan is jónak tűnő cikkek termelését teszi lehetővé. A megtérülés gyorsítását szolgálja a jövőben az ingyenes beruházási eszköz-juttatás megszüntetése.

Az állami beruházási kölcsönök rendszerét azért hozták létre, hogy a nagy, *a gazdasági struktúrát alakító* beruházások eldöntése és finanszírozása központi, pontosabban kormányelhatározásból történjen. Ilyen beruházások finanszírozását nem lenne helyes a működő rokon profilú vállalatok aktuális rentabilitásától tenni függővé. Ugyanakkor a megtérülés meghatározott normáját ezeknél az objektumoknál is meg kell követelni. Ez azonban nem egyszerűen az aktuális jövedelmezőségtől, hanem a struktúrát átalakító hatás komplex összefüggéseitől függ. Igen nagy az ágazati minisztériumi, pénzügyminisztériumi és tervhivatali gazdasági előkészítő munka jelentősége és felelőssége ezeknél a legnagyobb költségű, kiemelt beruházásoknál. A mérlegelés lehetősége erősen megnő, mert a központi szervek közvetlen hatásköre most valóban csak egynéhány — de a legfontosabb — beruházás területére terjed ki.

A beruházási tevékenység központi irányításában tehát a távlati tervezésnek, a hitelrendszernek, a vállalati jövedelmek szabályozásának, a költségvetési politikának és a devizagazdálkodásnak egyaránt széles tere nyílik. Így érhetünk el az eddiginél nagyobb hatékonyságot és egyúttal nagyobb tervszerűséget is. Így alakul ki a gazdaságpolitika időszerű feladataival szoros összhangban levő fejlesztés és beruházási szerkezet. (Ami a beruházási szerkezetet illeti, a jövőben ezt a fogalmat sem szabad leszűkíteni a beruházások ágazati arányaira. Nagyon lényegessé válik az új létesítmények befektetéseinek a korszerűsítési beruházásokhoz való viszonya, a vállalati beruházásoknak a központi döntésű beruházásokhoz, a különböző megtérülési idejű beruházási hiteleknek egymáshoz való viszonya, a nagy beruházási céloknak a kis méretű

Digitized by Google

beruházásokhoz való viszonya. Ezek is fontos arányossági kérdések, és spontán fejlődés ezeknél az arányoknál sem kívánatos. A rendelkezésünkre álló közgazdasági eszközök ezeket az arányokat is eredményesen befolyásolhatják).

3.

A *személyi jövedelmek növelése* az életszínvonal emelésének fő eszköze a szocializmus építésének mai szakaszában. Az életszínvonal rendszeres emelése pedig alapja és célja a szocialista állam gazdasági politikájának, rövid és hosszú távon egyaránt. A lakossági jövedelmek növekedési aránya jelenleg összhangban van a nemzeti jövedelem növekedésével. Az elmúlt három esztendőben a nemzeti jövedelem 17 százalékkal, a reáljövedelem 11 százalékkal nőtt. A magasabb nemzeti jövedelem alapján az életszínvonal is a tervezettnél gyorsabban növekedhetett. A pénzügyi eszközöknek továbbra is elő kell segíteniük a nemzeti jövedelem növekedése és az életszínvonal emelkedése közötti reális összefüggés megvalósulását. A két növekedési ráta egybevetéséből kialakítható az a reális határ, amelyhez a lakossági vásárlóerőnek árukkal és szolgáltatásokkal való egyensúlya érdekében, továbbá a gazdasági fejlődés ösztönzése érdekében feltétlenül alkalmazkodnunk kell. Ugyanakkor tudjuk, hogy a személyi jövedelmek dinamikus növekedése bizonyos értelemben feltétele és ösztönzője a nemzeti jövedelemnek. Ezért is sarkpontja az anyagi érdekeltség a reform életbe lépő rendszerének.

A személyi jövedelmek szabályozásánál is szembetaláljuk magunkat az egyensúlyi és a növekedési követelmény ellentmondásos tartalmával. Itt a vállalati jövedelemszabályozás rendszerében olyan megoldás kialakítására törekedtünk, amely biztonságot nyújt a népgazdasági mérlegek egyensúlya szempontjából (a részesedési alap képzési módja, progresszív adóztatás), s ugyanakkor megfelelő differenciálást és ezzel erős ösztönzést tesz lehetővé a nyereség mértékétől függően a vállalatok között és a vállalati eredményektől függően az adott vállalat dolgozói között. Ily módon érvényesítjük a szabályozási rendszer segítségével azt a határozott törekvésünket, hogy az eddigi egyenlősdivel, szürke kiegyenlítettséggel szemben, az adott tevékenységek társadalmi hasznosságától függően, érezhető és jelentős, az érdekeltek által is többre értékelt *jövedelemkülönbségek* jöjjenek fokozatosan létre. Minthogy a differenciálás fő eszköze a kiemelkedő teljesítményt nyújtó dolgozók és kollektívák bérszínvonalának emelése lehet, ez természetszerűleg megköveteli a jövedelmek fejlődésének bizonyos dinamikáját. A szabályozóknak ezért az életszínvonal s ezen belül mindenekelőtt a személyi jövedelmek alakításában úgy kell működniük, hogy egyrészt biztosítsák a fogyasztói piacon az egyensúly folyamatos fenntartását, másrészt a jövedelmek olyan állandó mozgását, amely a termelésben eredményesen dolgozó egyének és kollektívák számára *az átlagot érezhetően meghaladó* ösztönzést jelent. A kívánatos mozgás eleinte korlátozottan (4 százalékos átlagbérplafon 1968-ban), később szabadabban érvényesülhet.

A pénzügyi rendszeren belül életszínvonal-politikánk megvalósításának biztosítéka a vállalati adórendszerben, az árpolitikában, a költségvetési és hitelpolitikában rejlik. Ezen túlmenően a jövedelemszabályozás olyan fontos külső eszközeit is érvényesítjük, mint a bérrendszer, a szövetkezeti elosztási rend, a kollektív szerződések stb.

Ügyelni kell arra, hogy az árak — különösen a fogyasztói árak — a jövedelmek kívánt növekedésével összhangban alakuljanak. Ez a kérdés ma sokakat nyugtalanít. Kétségtelen, hogy könnyebben válaszolhatnánk erre egy

Digitized by Google

megmerevedett, befagyott árrendszer esetében, s nehezebben a meglevő, a piaci egyensúly kialakítását és a fejlődést aktívan szolgáló, konkrét viszonyainkat figyelembe vevő rugalmas árrendszerben. Az ármozgások a fő egyensúlyi feltételek megléte és megtartása esetén nem zavarhatják komolyabban életszínvonal-politikánk végrehajtását. Sőt az árak mindkét irányban való mozgása — a piac kellő és kedvező állami befolyásolása mellett — fő eszköze lehet a továbbfejlődésnek, a kedvezőbb fogyasztási szerkezet kialakításának. Az egyensúly — különösen a vásárlóerő és a rendelkezésünkre álló fogyasztásicikk-tömeg és szolgáltatások összhangja azonban mindennek nélkülözhetetlen feltétele. Közvetett módon persze minden más gazdasági részegyensúly megbomlása is visszahat a fogyasztásra. Ennek az elengedhetetlen egyensúlyi állapotnak a megteremtése és fenntartása jelenlegi feltételeink között kifejezetten *inflációellenes* pénzügyi politikát követel. E politika három fő ága: az árukínálat növekedésének szüntelen ösztönzése, az árpolitika rugalmassága és a vásárlóerő alakulásának szigorú, de rugalmas szabályozása.

4.

A magyar gazdaság méretei, szerkezete, gazdaságföldrajzi környezete olyan, hogy a gazdasági tevékenység hatékonyságára és a fejlődés ütemére nagy hatással vannak a külkereskedelmi kapcsolatok és a széles értelemben vett nemzetközi együttműködés. A hatékonyságra mindenekelőtt azért, mert termelésünk rendkívül nagy része — az ipari termelésnek mintegy egyharmada — átmegy a külpiacok „tűzfokán" s a nemzetközi standardoknak megfelelő gazdaságosságú, minőségű és reklámozottságú konkurrensekkel kell hogy állja a versenyt. Nem kevesebb függ ettől, mint az, hogy adott hazai munkával mekkora deviza-árbevételt érhetünk el.

A külkereskedelemnek a fejlődés ütemére való közvetlen befolyását jól mutatja, hogy nemzeti jövedelmünk minden egységnyi növekedésének feltétele az export 2—2,5 egységnyi növelése. Ebben semmi különleges istencsapása nincs. Igen sok hozzánk hasonló országban hasonlóak az arányok. Ezt a feltételt megteremteni azonban egy közepesen fejlett ország számára nem mindig sikerülhet.

A cél elérése ezután is nagy erőfeszítéseket kíván tőlünk. Ha ezt az összefüggést külön az ipar exportjára vetítjük ki, még szemléltetőbb képet kapunk. Ez az összehasonlítás annál inkább is indokolt, mert a kivitel növelésének természetszerűen az ipar kell hogy a legdinamikusabb forrása legyen. Az eddigi tapasztalatok szerint *a nemzeti jövedelem egységnyi növeléséhez az ipari kivitel 3—3,5 egységnyi növelése szükséges.* Ez a fajta egyensúly is fontos feltétele a gazdasági növekedésnek.

Gazdaságunk fejlődését ezért mindig a nemzetközi munkamegosztással szoros összhangban szükséges szemlélnünk, és a belső pénzügyi politikát össze kell kapcsolnunk a devizális politikával. Az új körülmények között ez a kölcsönhatás világos és kézenfekvő: a külpiaci árak és a belső árak kapcsolata szorosabbá válik, az importárak közvetlenül jelentkeznek a termelő- és kereskedelmi vállalatok költségalakulásában, az exportárak pedig a vállalati nyereség alakulásában. Ennek természetszerű következménye lesz az, hogy a belső és a külső piac bizonyos fokig és bizonyos szabályozók (vám, visszatérítés stb.) révén a fizikából ismert közlekedő edényhez hasonlóan működik. A belső piac zavarmentes állapota szükséges feltétele a külkereskedelmi egyensúlynak és fordítva, a belső piac dinamikus egyensúlyához erőteljesen fejlődő külkereskedelemre van szükség.

Digitized by Google

Hosszú viták előzték meg a devizarendszer működésbe lépett szabályozóinak kialakítását, legfőképpen pedig azt, hogy eléggé ösztönözzük-e az átszámítási kulcsokkal, a vám-, adó-, és visszatérítési rendszerrel a kiviteli tevékenységet. A kérdésre persze csak a gyakorlat adja meg a végleges választ. Az azonban ma sem lehet kétséges, hogy minél inkább ösztönözzük a kivitelt, vagy minél inkább drágítjuk a behozatalt, annál könnyebben kerülhetünk olyan helyzetbe, hogy vagy megindul a belső árak drágulási folyamata a külkereskedelem közvetítésével, vagy ha ezt nem akarjuk, kénytelenek lennénk visszatérni a külkereskedelem és a belső realizálás mesterséges, adminisztratív elválasztásához. Ennek a hátrányait pedig jól ismerjük.

Ezért a külkereskedelem szabályozásának pénzügyi eszközei az export előnyben részesítésében nem mehetnek és nem is mennek messzebb, mint hogy a vállalatokat érdekeltté tegyék a kivitellel együttjáró nagyobb üzleti kockázat és az esetleges magasabb előállítási, csomagolási költségek viselésében, és hogy a belső termelés védelmében a behozatalnál is bizonyos mérsékelt anyagi támogatási módszerek érvényesüljenek.

A külkereskedelmi forgalom növelését tehát nem elsősorban valamilyen erőteljes árérdekeltséggel, hanem a külkereskedelem, mindenekelőtt az export *struktúrájának* erőteljes változtatásával, annak gazdaságossá tételével kívánjuk elősegíteni, az ennek megfelelő pénzügyi eszközök, szabályozók révén is.

Az eddigi tapasztalatok — különösen a pamutipari vállalatok felkészülésében, továbbá egyes gépipari vállalatoknál — arra mutatnak, hogy nagyszabású tervek megvalósítása indult meg, amelyek egységes devizális feltételek mellett gazdaságosabb vállalati exportszerkezet kialakítását célozzák és ily módon biztosítják a többlet nyereséget és devizabevételt. Egyes esetekben ehhez elégséges a széles körű piacismeret és a termelési rugalmasság, más esetekben viszont új eljárásokról, műszaki átalakítást igénylő hosszabb folyamatokról van szó, amelyeket pénzügyi oldalról megfelelő hitelekkel, esetleg devizahitellel is célszerű támogatni.

Az elmondott feltételeket kielégíti a most életbe lépett devizagazdálkodási rendszer, amelytől a szocialista nemzetközi együttműködés további erősítését várhatjuk. Ezzel egyidőben olyan hatása is kívánatos, hogy erősítse helyzetünket a tőkés és a fejlődő országok piacán. A szocialista országok gazdasági együttműködésének, a KGST-n belüli kooperáció fejlesztésének a jövőben nagy szerep juthat a magyar népgazdaság előrehaladásában. Itt elsősorban a multilateralizmus és a valuta-átválthatóság problémáinak fokozatos és tervszerű megoldása lenne lényeges.

5.

A tervszerű fejlesztésből és a dinamikusan megvalósuló egyensúlyból következik a pénzügyi politika számos fontos elve, amelyhez a reform bevezetésének éveiben tartanunk kell magunkat, abból kiindulva, hogy a pénzügyi politika az általános gazdaságpolitika szerves része és fontos eszköze a gazdasági előrelátáson alapuló szocialista tervgazdálkodás megvalósításának. A pénzügyek intézése, irányítása — miként az egész gazdaságpolitika — megköveteli az *egységet és összehangoltságot* a pénzügyek egész szférájában. Egymás mellett, koordináltan és egymás hatását kölcsönösen erősítve kell érvényesíteni az árpolitikát, a költségvetés eszközeit és módszereit, a hitelpolitikát, az adórendszert és a devizális politikát.

A pénzügyi szabályozásnak az inflációt megelőző hatását erőteljesen kifejezésre kell juttatni. Ez az egész gazdaság külső és belső stabilitásának, tervszerű és nyugodt további fejlődésének fontos feltétele.

Digitized by Google

Így és ennek megfelelően az új körülmények bizonyos területeken szigort és messzemenő takarékosságot írnak elő. Az egész pénzügyi politikának szelektív jelleget kell adni azzal, hogy a finanszírozásban mindenekelőtt az elsőrendű népgazdasági célok elérését támogatjuk. Adott esetekben restrikciót, a pénzeszközök megtagadásának eszközét is célszerű alkalmazni. Erre olyan esetben kerülhet sor, amikor a hitelnyújtás vagy a pénzügyi támogatás az eszközök befagyasztását, inkurrens készletek képződését, gazdaságtalan termelés fenntartását, az akkumulált eszközök szétforgácsolását okozná.

Az 1968. év indulásakor kedvező feltételek között fogott munkához az ország. Biztatóak a harmadik ötéves terv céljainak teljesítésében eddig elért eredmények. Igyekezzünk az új gazdasági mechanizmus lehetőségeit messzemenően felhasználni a szocializmus sikeres építésében, egész népünk javára, boldogulására.

Bálványos Huba: Vietnam (VIII.)

Digitized by Google

DR. GRANASZTÓI PÁL:

A hazai urbanisztika problémáiról

Ahhoz képest, hogy mily méretű s jelentőségű feladathalmazról van szó — valamennyi településünk és a bennük együttélő lakosság összefüggő térbeli életjelenségeiről, hiányairól és igényeiről, a települések: városok, városiasodó régiók, falvak, tanyák fejlődésének jellegéről, mértékéről, lehetőségeiről — állíthatjuk, hogy e problematikát társadalmunk, sőt még államvezetésünk és tudományos életünk sem eléggé érzékeli teljes valójában. Holott éppen a szocialista társadalom alapvető elvei teszik szükségessé és egyben lehetővé ezt. E bizonytalanságot maga a nálunk újabban meghonosodott „urbanisztika" elnevezés s az értelmezése körüli, le nem zárt viták is tanúsítják. Az a tény, hogy nem magyar néven kényszerülünk valamit elnevezni, arra utal, hogy ez a dolog közéletünkben még nem szívódott fel, nincs a helyére téve.* Csak lassan s újabban bontakozik az a felismerés, hogy a korábbi, pusztán műszaki igazgatási eszközök nem elégségesek, hogy itt *bonyolult társadalmi és gazdasági, egészségügyi és demográfiai, pszichológiai, s egyéb problémák összefüggéseiről*, csaknem gubancolódásáról van szó, amelyeknek egymástól elszakított vizsgálata, megoldása torzulásokra, sőt hibákra vezet. S ugyancsak lassan bontakozik ki az a még fontosabb felismerés is, hogy a városok, a települések, s még inkább összefüggő országos rendszerük: a települések hálózata, a városkörnyékek, agglomerációk, régiók mikénti alakulása alapvetően az iparfejlesztéstől, az ipartelepítésektől, a mezőgazdaság mikénti szervezésétől, a közlekedés fejlesztésétől, az intézmények szerepkörétől, rendszerétől, a lakosságnak ezekhez igazodó vándorlásaitól, foglalkozás-, életmód- és helyváltoztatásaitól, szaporulatától, kor- és életviszonyaitól, igényeitől is függ. A műszaki megoldások, az építmények rendszere és ezek működése mögött tehát a legösszetettebb társadalmi és gazdasági problematika áll, s ezt előbb-utóbb lehetőleg minden összetevőjében meg kell ragadnunk.

Ennek a felismerésnek a jogosultságát az támasztja elsősorban alá, hogy *tervgazdaságban élünk*, termelőeszközeink társadalmi tulajdonban vannak, s ez elvileg módot kell hogy adjon — s gyakorlatilag sok esetben módot is ad — a településeket fejlesztő, lakosságukat ellátó cselekvések, elhatározások *perspektivikus egybehangolására*. Alátámasztja ezt az, hogy gazdasági fejlődésünk, társadalmunk szocialista átalakulása folytán országunk a fokozódó, sőt *gyorsuló urbanizálódás* útjára lépett, aminek számarányairól — a városba költözés mértékéről, a falvak lakosságának fogyásáról, a nagymértékű inga-vándorforgalomról, mint az urbanizáció egyik lépcsőfokáról, a foglalkozási arányok

* Az „urbanisztika" szó — a latin „urbs"-ra visszavezethetően — Olaszországban „urbanistica", Franciaországban „urbanisme" formában honosodott meg az elmúlt évtizedekben; figyelemre méltó módon tehát a legkorábban és nagymértékben városiasodott országokban. L. erre a problematikára s a megnevezésekre is vonatkozóan a szerző cikkét: „A modern urbanisztikai szemlélet építészeti megvilágításban." Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények, 1961. évf., 3. sz., továbbá dr. Perényi Imre legutóbb megjelent könyvét: „A korszerű város" (Műszaki Könyvkiadó, 1967.)

Digitized by Google

átalakulásáról — a statisztikai kiadványokból bárki meggyőződhet. Végül alátámasztja az is, hogy az új életfolyamatok, igények, s a velük összefüggő települési jelenségek, az ésszerű megoldásukat célzó építési és telepítési műveletek — iparüzemek, lakótelepek, közlekedési hálózatok, közművek tervezése és építése — egyfelől hosszú évtizedekre, ha ugyan nem évszázadokra meghatároznak életkereteket, alakítják a társadalmi tudatot, befolyásolják az elégedetlenséget vagy az elégedettséget. Működtetésük pedig a ráfordítások gazdaságossági vonatkozásban, s ilyen időtávlatban nagyságrendben esetleg felülmúlja létesítésük költségeit, tehát helyes vagy helytelen megoldásuk alapvetően *gazdasági kihatású*, távlatilag is.

A kibontakozás első jelei és eredményei

A problematikát, mint jellegzetesen a növekvéssel együttjárót, ily módon exponáló kép egyoldalú volna, ha számos olyan tényre nem mutatnánk rá, amely ugyanakkor azt jelzi, hogy a felismerés, sőt a művelés, a megoldás megkezdődött és már eredményekhez is vezetett. Elméleti vonatkozásban a problematika alapvetően tudományos voltának felismerésével, a településtudomány hazai kialakulásával, terebélyesedő művelésével, szaporodó intézményeivel és koncepciózus kutatómunkájával, amelynek egyik integráns részét éppen a közelebbi múlt problémáinak, eredményeinek kritikai vizsgálata képezi.* Megkezdődött e tudományág saját módszereinek, határainak, más tudományágakkal való kapcsolatainak a tisztázása (így a közgazdaság-, az igazgatás-, az egészség-, a közlekedéstudományokkal, a statisztikával, a demográfiával, a szociológiával stb. való kapcsolatok rendezése). Ezt többek között jelenleg éppen az új lakótelepeken és a régi városrészekben egyaránt folyó településszociológiai, másutt a forgalomszámlálási vagy a levegő szennyeződésére irányuló vizsgálatok is tanúsítják.

Az urbanisztika már jellemzett s összetett problematikájának egyik legkényesebb vonása ugyanis éppen az, hogy túl nagy, túl bonyolult területet fog át — bizonyos tekintetben az egész emberi és társadalmi életet átfogja —, ezért tudományos művelésében megfontoltságra, módszerességre, világos bázisokra, elvekre és elhatárolásokra van szükség. Ezt célozza az, hogy a *településtudomány* — mint a tágabb értelmű, az egész gyakorlatot, a tervezést és az igazgatást is magában foglaló urbanisztika vezető tudománya — alapvetően *a térbeli, területi jellegű*, település-alakító kihatású életjelenségeket, megoldásokat vizsgálja, s átengedi a nem ilyen jellegű, pl. a merőben szervező, szabályozó, a város életét ekként befolyásoló vizsgálódásokat másoknak. A határt megvonni gyakran nehéz, s ezért annak, aki a településekkel foglalkozik, többé-kevésbé valamennyi ezzel kapcsolatos tudományos eredmény, életjelenség iránt fogékonynak, azt többé-kevésbé ismerőnek kell lennie. Az a felfogás ugyanis meghaladott — sajnos, a gyakorlatban még egészében nem —, hogy városokat, településeket merőben építészeti, formáló eszközökkel tartósan s jól oldhatunk meg. Az építészeti, a formai alakítás az urbanisztika egészének csak egyik, bár nem lebecsülhető, sőt látványszerű hatása, és maradandósága folytán is jelentős tényezője.

További eredménynek tekinthetők a problematika lassú tudatosulásában az olyan *szervezeti változások*, mint az, hogy az Építésügyi Minisztérium merőben építési, mondhatni építőipari profilja megváltozott, s nevében is Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériummá alakult át. Ezáltal az egyes települések

* Ezt tárgyalta a Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztálya 1966-ban, a szocialista társadalom életformáinak a települések fejlődésére gyakorolt hatásával foglalkozó konferencián, dr. Harrer Ferenc megnyitója, dr. Perényi Imre, dr. Faragó Kálmán, dr. Perczel Károly s a szerző vitaindító előadása alapján.

Digitized by Google

fejlesztését alapvetően befolyásoló lakás- és kommunális gazdálkodási, műszaki fejlesztési, építési-igazgatási tevékenységek *egybehangolt irányítására* van mód, nagyobb területek — országrészek, régiók — vonatkozásában az országos területi tervező szervekkel együttműködésben. Eredmény a Magyar Urbanisztikai Társaság néhány éve történt megalakulása; e társaság számos, nem műszaki, s jórészben tanácsi szerepkörű tagjával, összetételével és működésével rövid fennállása óta is alkalmasnak bizonyult e széles problémakör átfogó művelésére. Remélhető az egyetemi oktatás ilyen irányú bővítése is, urbanisztikai tagozat létesítésével. Ezek mind az urbanisztika társadalmi és kormányzati fel-, illetve elismerését mutató kezdeti lépések. De talán még inkább eredménynek tekinthető az, hogy — a tervgazdaságot irányító szervekkel együttműködve — évek óta *részletes területi vizsgálatok* és ezek alapján kialakított elgondolások, tervek törekszenek befolyásolni a magyarországi települések összehangolt fejlesztését, ennek során az ipari telepítést, a főváros túlzott növekedésének ellensúlyozását, vidéki ellenpólusok erősítését, a városoknak környékükkel egybehangolt rendezését, a lakásépítésnek az ipari településekkel összefüggő, egyben kellően koncentrált elosztását. Az ÉVM Városépítési Tudományos és Tervező Intézetében, fővárosi vonatkozásban a Budapesti Városépítési Tervező Intézetben folynak ilyen célú kutató- és tervező munkálatok. E munkálkodás mindikább *komplex jellegű*. Egyrészt műszakiakon kívül közgazdászok, szociológusok, jogászok, egészségügyi szakemberek vesznek részt benne, sőt matematikusok is, a most már itt is szükségképpen alkalmazásra kerülő matematikai módszerek folytán. Másrészt a legkülönbözőbb más profilú kutató- és tervező szervek, egyetemi tanszékek társulnak hozzá.

A nehézségek sokasága

Itt azonban, e munkálkodás vázlatos leírása nyomán máris az első nagyobb problémához értünk. *Hogyan hasznosulnak ezek a kutatások, tervezések* (meg kell említeni, hogy magasabb szinten e két tevékenység csaknem egybeesik), hogyan válnak látható eredményekké, hogyan befolyásolják ténylegesen az ország, a települések életét, arculatát, ébresztik a társadalomban azt a felismerést, hogy itt hasznos és fontos munka folyik? E körül kétoldalú probléma van. Az egyik a társadalom részéről, a másik — egyelőre — a szakma részéről, ha ugyan ily kiterjedt tervékenységet még egybefoglalóan szakmának nevezhetünk. Olyan nézet — bár korábban volt — meghaladott, hogy a társadalom egészének fejlődését, kereteit, innen, szakmai oldalról lehessen megszabni. Itt, mint minden szakmában, eleve *csak szolgálatról*, s ebben az esetben különösen fontos kölcsönösségről, kölcsönös felismerésekről és elismerésekről lehet szó. Mert pl. olyan tiszteletreméltó rész-szakterület, mint a mélyépítés, az alapozások tudománya s gyakorlata nélkülözhetetlen és nyilvánvaló szükségletnek a legjobb szakmai tudása szerint tesz eleget, amit társadalmi oldalról befolyásolni úgyszólván nem lehet; az urbanisztika azonban egészében a társadalom fejlődésének egyik befolyásoló eszköze, amelyet még bontakozó, kialakulatlan társadalmi igények befolyásolnak. Ahhoz tehát, hogy ezt a szerepét betölthesse, a társadalom igényeinek ismeretére, sőt befolyásolására, a társadalom részéről e szakma jelentőségének elismerésére van szüksége. Ez hajdan úgy történt, hogy építészek felépítettek a bennük megbízó főúri megrendelőknek — ezek kialakult igényei szerint és többnyire megelégedésükre — egész palota-komplexumokat, vagy pedig kisebb közösségek, polgárok, választott testületek, a módozatokat megtanácskozva, építőmesterekkel apránként építgették, fejlesztették városaikat. Ma ez a feladat mérhetetlenül bonyolultabb.

A társadalom felől nézve ugyanis a társadalom, s konkrétan *a lakosok* nem urbanisztikai problémákat ismernek fel, nem ilyen igényeik vannak, ha-

Digitized by Google

nem *urbanisztikai jelentőségű, hatású részleteket* látnak, tapasztalnak, ilyen műveleteket végeznek. Így pl. az emberek telket vásárolnak, építkezni akarnak, közműveket, iskolát igényelnek, közelebb szeretnének lakni a munkahelyhez, sokallják a városi zajt és bűzt, veszélyezteti őket az úttesten átkelés, keveslik a parkolóhelyeket, garázst építenek, gyerekeik nem tudnak hol játszani, a vízszolgáltatás akadozik, a csúcsforgalomban késnek az autóbuszok — s mindezt sorolhatnánk tovább. Ezeknek összefüggéseiről, egymásra hatásairól jóformán alig van tudomása valakinek. S így arról, hogy *milyen lehetne, milyen legyen az ideális város*, a társadalom egészében semmiféle képzet nincs. Még annyira sem, hogy akad, aki csak újat képzel rajta, mások meg ragaszkodnak a régihez, s még a műemléki érték nélküli öreg házak elbontását is fájlalják, mert emlékek fűzik őket hozzájuk. Ez tehát vizsgálódást és szintézist igényel. Ugyanezért még bizonytalanabbá vált újabban a távlatok, a távlati előrelátás lehetősége. Hiszen ennek is számtalan, olykor egymásnak ellentmondó tényezője van. Igen sok olyan dolog, amelyet tíz évvel ezelőtt még a fejlődést meghatározónak kellett vélnünk, időközben másként alakult. Elég, ha pl. a népszaporulat kérdésére, olajforrások felbukkanására vagy a gazdaságirányítás új elveire gondolunk.

E bizonytalanságban rendet teremteni, az igényeket realitásuk, valószínűségük, sorrendjük, összefüggéseik szerint áttekinteni — átfogóan is — *szakfeladattá válik*. Azzal a veszéllyel azonban, hogy esetleg a szakember akarja megszabni az egész életformát, települések jövőjét. De az említettek — így pl. a műemlékek, régi házak megóvása, a megszokott környezet és szokások védelme — arra is utalnak, hogy a társadalom, főként azonban egyes vezetők és hatóságok részéről a leghatározottabban és sokszor *egyoldalúan* meghatározott szempont, igény: a gazdaságosság, az azonnali eredményesség. Egyoldalúan, mert egyrészt egyetlen beruházás önmagában esetleg gazdaságos lehet bizonyos alternatívák szerint, de már nem az, ha összefüggéseit egy város vagy régió egész fejlődésével, s főként más beruházási — pl. inga-vándorforgalmi, ellátási — következményeit nézzük. Olykor még kevésbé az hosszabb távlatra, amikor a visszatérülés, a működtetés, bővítés stb. kérdései élesebben merülnek fel. A másik egyoldalúság az, hogy a közgazdasági szempontok — főként gyors eredményekre törekvés esetében — bizonyos és feltétlenül alapvető értelmezésben ugyan nagy jelentőségűek, de az *élet teljességét* mégsem foghatják át, és még kevésbé szabályozhatják. Szubtilis dolgok, mint az emberi természet sokféle rugója, az otthonosság, a ragaszkodás a régi és megszokott helyekhez, általában a hagyományok, az organikusan kialakult szokások, a szerves fejlődés, a távlati alakulás könnyen kimaradnak belőlük. Nagy kérdés például, hogy siettünkben helyesen alakítottunk-e egyes lakótelepeket kimerülő bányák mellé az élet egy meghatározott pillanatában? Nagy kérdés pl. az is, hogy az újpesti szigetnek, e sivár városrész egyetlen dunamenti zöldterületének és üdülőhelyének birtokba vétele a hajógyár részére távlatra helyes volt-e, még ha akkor nyomban gazdaságilag ez volt is legkézenfekvőbb? Vagy helyes lett volna-e — mint még most is sokan állítják — a forgalom jobb és ésszerűbb, egyben gazdaságosabb megoldása érdekében a belvárosi templomot, Pest városának legrégibb álló épületét, műemlékét a helyéről eltolni? Itt már más, ugyancsak társadalmi szempontok, feladatok merülnek fel: a társadalmi értékrend s tudat problémái. E sorok írójának sok ilyen konkrét esete közül — eredményes kimenetele ellenére — meghökkentő emléke az, amikor egyik legnagyobb ipari üzemünk terjeszkedése céljából a Népliget egy részét kívánta igénybe venni, főként exportszerződések azonnali kielégítése érdekében. Sok ellene szóló szakszerű érv hasztalan volt; végül az a hasonlat mentette meg

Digitized by Google

a Népligetet, amely szerint egy rúd szalámi addig van meg, amíg fel nem vágták — utána már rövidesen elfogy.

Ily módon válik az urbanisztika csaknem állandó színterévé szubjektív és objektív, szakmai és társadalmi, egyoldalú vagy eltúlzott igények, felismerések szembekerüléseinek, feszültségeinek.

Szakszerűség és társadalmi elkötelezettség

Az *összefüggések* fel nem ismerése s az *igények* bizonytalan, változó volta tehát a fő társadalmi probléma, s fokozza ezt a gazdálkodás, a társadalom átalakulása, s az átalakulás gyorsulása;* az pl., hogy városaink növekvő lakossága jórészt vidékről származik, élet-, sőt települési szokásait még megtartja, s a városi életbe — érthetően — nyomban nem illeszkedik bele. Ezt többek között az elfalusiasodó villanegyedek is mutatják. S ez önmagában hatalmas, kiterjedt s részben vizsgálat alatt álló nehézség. Ide sorolható a mezőgazdasági átalakulás, ennek az iparhoz közelítése, a tanyán élés-maradás kérdésének újabb megítélése, megoldási változatai, az üzemszervezés, az ipari decentralizáció, a munkaerő-, a víz-, a nyersanyag-gazdálkodás döntő, de nemegyszer változó szempontjai. E futólag kiragadottakat egybevéve tehát: az, hogy *az urbanisztikai téren, sőt a legvizuálisabban jelentkező, a városképben is látható megnyilvánulások igen gyakran az urbanisztikán felüli, kívüli, azt csak befolyásoló, s nemegyszer váltakozó alapvető tényezők megnyilvánulásai.*

Az urbanisztika részéről a fő lehetőség jelenleg a viszonylag legésszerűbb megoldás, többnyire a *kompromisszum* elfogadása; a másik lehetőség volna (volt is egy időben) a már megtörtént döntéseknek eleve tudomásulvétele; a harmadik pedig — s véleményünk szerint ez az igazi — az, hogy az urbanisztika szívósan, nem is azonnal, hanem apránként, a maga kutatásai, szempontjai, ismeretei szerint, *képes legyen befolyásolni* ezeket az alapvető döntéseket. Itt válik politikává is, s igényel *politikai ismereteket.* A politikai, a gazdasági vezetés részéről pedig a szakismeretek becsülését, mérlegelését igényelheti a megvitatás és a meggyőzés, az átfogó tudás és a lelkismeretesség kölcsönös módján, szintjén. Az urbanistának éppúgy érzékelnie kell, hogy mire képes, mire köteles az adott körülmények között a politikai és a gazdasági vezetés, mint ahogyan igényelnie kell a politikai és gazdasági vezetés részéről a bizalmat és meghallgatást a maga ismeretei, szempontjai iránt.

S éppen itt rejlik egyik nagy gondunk: az egyetemes tudás, az átfogó problémalátás, a nagy tapasztalat szüksége. Mindegyiknek lehetőségei megnehezültek, sőt ijesztően csökkentek. A *tapasztalaté* annyiban, hogy más műveket, létesítményeket — pl. egy fűtési rendszert — ki lehet kísérletezni, de ez a városok, települések egészére kevéssé mondható, s különösen nem most, amikor évtizedek alatt többet változtak a szempontok, az igények, a méretek, mint korábban évszázadok alatt. Elég, ha az építési technológiákra, a gépkocsik számának növekedésére, a hétvégi üdülőforgalomra, az oktatási rendszerek, a nők foglalkoztatása, az ellátási, szolgáltatási módok változásaira, váltakozásaira gondolunk. (Vagy az állami és magán-lakásépítés változó arányaira s ennek következményeire az építési övezetek, a települések szerkezete, kiterjedése, arculata, a családiházas építés növekvő arányai terén.)

A másik nehézség a *specializálódás* világszerte tapasztalható irányzata az *oktatásban,* a szakosodásban**, s ezzel is összefüggésben a felsőbb oktatásnak hovatovább csupán gyakorlati szakembereket, egyre inkább specialistákat ké-

* E tanulmány elkészülte után olvashattuk *Marx György* Gyorsuló idő c. esszéjét az Új Írás 1968. 1. számában, amely ezt a gyorsulást meghökkentően, számszerűen is alátámasztva fejti ki.

** V. ö. erre vonatkozóan is Marx György idézett írását.

Digitized by Google

pező jellege. E szakemberek adatszerű tudásukkal részfeladatokat gyorsan meg tudnak oldani —, de hogyan lehetnének képesek átlátni, egybelátni olyan növekvő egészet, mint egy város, sőt egy városkörnyék vagy az országos településhálózat és ezek fejlesztése? Minél tágabb lett az életünk szocialista rendszerünkben, s minél átfogóbb eredményekre képes — így az egész társadalom boldogítására, minden fiatal oktatására, a nők felszabadítására, minden családnak előbb-utóbb saját lakására, gépkocsijára és televíziójára stb. —, annál inkább, s szinte ezzel arányban fosztja meg magát annak lehetőségétől, hogy legyenek olyanok, *akik az egészet átláthatják, akik erre alkalmasak, erre kinevelhetők, s akiknek nem egyéb, hanem éppen ez a szakmájuk, a specialista voltuk.* Mert az a kevés, aki még van, hovatovább csakugyan specialista.* E sorok írója építész, s kétségtelenül legközelebb az építéshez áll, persze egy társadalmi szinten, színvonalon, látókörrel s mély hivatástudattal átélt építészetre, építésre gondolhat csak. S talán ezért merné állítani, hogy *minden jogszabálynál, sőt olykor a gyakran változó gazdasági körülményeknél is maradandóbban határoz meg életet, életkereteket mindaz, amit és ahogyan felépítettünk,* ahogyan azzal évszázadok változó nemzedékeinek életkeretet alkottunk. Ha más nem, hát Budapestnek múltszázadi kiépítése fővárossá ezt bizonyítja; hiszen ebben élünk, ennek falai között és körül, de hozzájuk csatlakozóan építjük tovább a jövőt.

A *látókör,* a *hivatástudat* e hangoztatása napjaink hazai urbanisztikájának talán leglényegesebb, legérzékenyebb és minden elméleti látszat ellenére leggyakorlatibb pontjára utal. Ez nem más, mint a merőben műszaki, gazdasági, éppenséggel formai eszközök, rutinmunka helyett — amire az előbb említett gyakorlatias szakemberképzés is késztethet — *az élet, az igények, az emberi szokások, hajlamok ismerete,* a jövő józan mérlegelésének képessége, az előrelátás, a fejlődési tendenciák reális felismerésének képessége. Alapjában véve tehát a *társadalmias szemlélet és gyakorlat,* amely nem *megszabni* kívánja — szakemberi vagy éppen hatalmi fölényeskedéssel — az életkereteket, hanem az igények, a lehetőségek, a realitások mély ismeretében előbb *átélni,* majd *elgondolni és ajánlani,* fáradhatatlanul ajánlani, megvalósításokkal pedig *bizonyítani* is. Tudományos ismeret csak igazolt lehet, s ehhez nem elegendőek a szándékok, a tervek, az elméletek — ehhez megvalósulás kell, olykor szükségszerűen kudarcokkal is.

Ezért oly hasonló a településtudomány az orvostudományhoz, ezért oly hasonló a településfejlesztés, az urbanisztika egészében a gyógyításhoz. Ott alig egy évszázada alakult ki a természettudományos, a kísérletes orvoslás. S ott is mennyi bizonytalansággal, az emberi szervezet rejtélyei, a tényezők számtalansága miatt! Az ismereteknek, az életnek a tágulásával, *az ismeretlenség is tágul!* A települések, az urbanisztika tényezői talán kevésbé számosak az emberi szervezeténél, még ha sokrétűek is, de maga az urbanisztika tudománya és gyakorlata még tapogatózóbb az orvoslásénál, és — ezt fájdalmas leírni — a társadalom szemében jóval kevésbé fontosabb. Hiszen szenvedni, meghalni rossz települési körülmények miatt is lehet ugyan, de ennek ténylegesen urbanisztikai okait kimutatni jóval nehezebb, mint a közvetlen orvosi okokat. Az egész világ izgatott figyelemmel kísérte napjainkban az első szívátültetési kísérletet — de ki mondhatná meg s igazolhatná ma még, hogy a beteg nem mai modern életünk települési ártalmaitól lett-e szívbeteggé?

Az emberi, ez esetben a települési szervezet egészét, működésének minden

* Nem is véletlen, hogy a hazai urbanisztika úttörői és kiválóságai között nem egy jogász akadt, így ő még szerencsénkre ma is élő és tevékeny, 93 éves *dr. Harrer Ferenc,* aki e problémákat gyökerükben évtizedekkel előbb már jórészt felismerte, s az egybelátásnak ezt a szemléletét, képességét újabb generációknak továbbadta. Holott az urbanisztika, ha részben az is, ma már nem jellegzetesen jogászi feladat.

Digitized by Google

összetevőjét, jelentőségét, értelmét kell ismernünk. Ehhez idő kell, ehhez módszerek, ismeretek szerzése kell. A társadalom részéről pedig türelem és megértés kell hozzá, az egy-egy hibán, sőt általában az újszerűn való gyakori gúnyolódás, értetlenség helyett. Kutatók és tervezők, szakemberek és hívek ilyen irányú művelése kell tehát, és a társadalom felismerése, támogatása. Kísérletek, fiatalabbaknak erre nevelése, bennük hivatástudat ébresztése ez iránt az egész életet átfogó, szinte páratlanul szép hivatás iránt. Az urbanisztika — *szolgálat*, s mint ilyen, csakis mint ilyen töltheti be hivatását, érheti el a társadalom megértését és támogatását. Enélkül tehetetlen marad, s jobbára csak papíron — iratokban, terveken — maradó munkákat produkálhat.

Az urbanisztikáról adott e vázlatos kép hazai gondjainkat, bontakozó felismeréseinket tükrözi, s az adott keretek között igen hevenyészetten, de általánosságban megfelel nemzetközi helyzetének is Fejlett országokban az agglomerációk, s így a problémák is nagyobbak; fejlődőkben viszont a módszerek, a megoldási lehetőségek fogyatékosabbak. Szocialista országokban a tervgazdálkodás, a termelőeszközök társadalmi tulajdona, a társadalom egészére kiterjedő és fokozódó gondoskodás *alapvető előnyt s egyben felelősséget* jelent, nagy gyakorlati lehetőségeket, s az urbanisztika korszerű értelmezését, művelését voltaképpen elvi alapokon éppen a szocialista viszonyok tehetik, s többnyire teszik is lehetővé. Ugyanakkor azonban a megvalósítások technikai színvonala gazdasági, szervezési okokból olykor még fogyatékos. A kapitalista országokban viszont az egyes megvalósulások — például új városok, városközpontok, közlekedési megoldások — gyakran igen magas színvonalúak, a téma, a problematika átfogó megközelítése azonban számtalan akadályba ütközik, s inkább utópisztikus, elvont tanulmány jellegű, bizonytalan elméleti megalapozottsággal. A nyugati országokban lefolyt gyors s nagyméretű urbanizálódás mindenesetre sok tapasztalati, sőt megelőzési lehetőséget, tanulságot szolgáltathat számunkra, amint már szolgáltatott is, például a közlekedési problémák előre becslése tekintetében.

Nemzetközi áttekintésünk alapján tehát állíthatjuk, hogy az eddigiekben többé-kevésbé világjelenségekről számoltunk be, s ebben a vonatkozásban nem állunk rossz helyen. A világ az urbanizálódás útján halad, rohamléptekkel, s ennek sok ártalmával, nehézségével most kezd igazán szembekerülni. Az elméleti, a módszeres művelés — mint a tudomány, a tudás igen sok más területén is — a gyakorlati nehézségek folyománya, követője, de afelé tart, hogy előbb-utóbb azok megelőzőjévé, orvoslójává is váljék.

Új lakótelepeink az urbanisztika mérlegén

Hogy e hiányos, vázlatos képet kissé teljesebbé, életszerűbbé tegyem, befejezésül hazai urbanisztikánk egyik kiemelkedő és konkrét problémájára — részben eredményére, részben feladatára — szeretnék még rávilágítani, amely sok mindent tükröz az eddig általánosságban említettekből. S ez nem más, mint *új lakótelepeink* kérdése, amely emígy, kérdésként, mostanában kezd kirajzolódni, korábban már egyes szakemberek részéről, s újabban szélesebb körben is. A hirtelen városfejlesztésnek, a városméretű lakásépítésnek az a módja, hogy a városok szélén, olykor iparosodó falvak mellett vagy a pusztaságban egy-egy új nagyüzem számára lakótelepeket építsünk, az elmúlt tíz-húsz évben nemcsak kényszerítő szükségszerűség volt, hanem a korszerű urbanisztikai elvek megvalósulásának, bemutatásának, a tanulságok levonásának lehetősége is. S így mind a társadalmat, mind a szakembereket egyaránt joggal *eredmény, sőt siker* érzetével töltötte el. Felszabadulásunk óta — az első új városok (Dunaújváros, Kazincbarcika stb.), a most befejeződő s már nemzet-

Digitized by Google

közileg is sikeres salgótarjáni városközpont-kiépítés, egyes műemléki városrészek helyreállítása, Budapesten az Erzsébet-híd és környéke korszerű kialakítása mellett — leginkább az országszerte kisebb-nagyobb arányokban, olykor városrész-méretben felépült lakótelepeket tekinthetjük szocialista urbanisztikánk fő látható, bemutatható eredményeinek.* Valójában azok is, hiszen hatalmas társadalmi, gazdasági műszaki erőfeszítéssel jöttek létre, többé-kevésbé reprezentálják nemcsak a szocialista társadalmi törekvéseket, hanem a korszerű urbanisztikának ezekkel összefüggő törekvéseit is, főként a szervezett felépítés, a közintézményekről való gondoskodás, a távfűtés, a tágas szabad területek, a lakások benapozása, a parkosítás, a berendezett játszóterek stb. révén. Százezres nagyságrendben juttattak korszerű otthonhoz, környezethez olyanokat, akiknek nagy része addig emberhez nem méltó viszonyok között élt. A gyermekekről, a háziasszonyok kényelméről fokozott gondoskodás történt. Egészükben — vizuálisan is — új építészeti, urbanisztikai világot, életkeretet tükröznek, olykor már-már imponáló arányokban; Győr, Pécs, Veszprém, Szeged, Debrecen, Miskolc új városrészei, leginkább pedig Budapestnek a peremkerületekben kialakult, távolból s magasból már egybe is látható, fehérlő új lakótelep-gyűrűje érzékeltetik ezt.

A problémák, amelyek fokozatosan mégis kibontakoznak, nem speciálisan hazaiak, hanem — lehet mondani — szintén nemzetköziek, elvonatkoztatva a kapitalista és szocialista országok közötti, sok tekintetben lényeges különbségektől. Az egyik: ezeknek az új városrészeknek a kívülfekvése s ez által *kirekesztődése, elkülönülése a korábbi várostól*, a belső városrészektől, ami nemcsak térbeli, közlekedési, műszaki probléma, hanem hovatovább társadalmi jelenség is. A másik s ezzel összefüggő: hogy kihaltnak tűnnek, *nem eléggé városiasak* e szónak életteljességet, forgalmat jelentő értelmében. Hozzájárul ehhez harmadikként — bár ez önmagában is jelentős elvi kérdés s nem is egyképpen érzékelik az emberek —, hogy *hiányoznak itt a városok jellegzetes ismertető jegyei:* a múlt emlékei, maradványai, hiszen minden új. A negyedik, hogy bizonyos *monotónia,* sematizmus jellemző a városképre. Ezen keveset segít a tervezőknek főként formalisztikus feloldási igyekezete, hiszen ez alapjaiban az egyelőre még kis változatú típusházakból ered, s abból is, hogy világos, egyértelmű városszerveződési rendszer, egységek még nem alakultak ki, a központok is bizonytalanok. Végül, s talán ez a legkényesebb kérdés: minthogy e lakótelepek a szükségletek és lehetőségek egy bizonyos, úgyszólván pillanatnyi állapotában jöttek létre, szükségképpen ezeket tükrözik és így *kevéssé fejlődőképesek.* Ez főként a lakások szűkre méretezésében, a felnövekvő s az öregedő generációk új s kielégítetlen igényeiben, a növekvő szabad idő kívánalmaiban jut kifejezésre. Nem bírnak tehát a városoknak azzal a jellegzetes vonásával, hogy az élet igényeit, változásait, jól-rosszul, de folyamatosan követik, s képükben is kifejezik.

Mindez máris a modern urbanisztika, várostervezés néhány alapvető gondjára hívja fel a figyelmet, többek között a perspektivikus előrelátás nagyobb s bonyolultabb kérdésére, a túlzott, részletes megtervezés, a hirtelen eredményekre törekvés, *a megmerevedés veszélyeire,* a lakosság szokásai, a társadalmi igények alaposabb megismerésének szükségére, az építészeti eszközök elégtelenségére a monotónia feloldása terén. Társadalmi vonatkozásban pedig bizonyos *uniformizálódás, befelé fordulás veszélyére* figyelmeztetnek, egész új társadalmi rétegek elkülönülésére a város egészén belül, pontosabban a városon kívül. Azzal az alapvető nehézséggel, hogy mindezt behatóbban vizsgálni és mérlegelni csak jóval nagyobb lakástermelés és választási lehetőség esetén

* A kevésbé láthatókat — mint a szervezettebb országos ipartelepítést, közintézmény-ellátást, általában a tervszerűbb település- és községfejlesztést stb. — itt most nem taglaljuk.

Digitized by Google

lehetne. A lakótelepek lakói ez idő szerint kétségtelenül (s joggal) *túlnyomóan elégedettek*, hiszen mind sokkal jobb körülmények közé jutottak. Az urbanisztika problémái e vonatkozásban nem is innen erednek, hanem a *„hogyan tovább?"* általánosabb kérdéseiből. Kissé eltúlzott hasonlattal: mintha új lakótelepeink még idegen testek volnának, amelyeket városaink organizmusa, sejtrendszere még nem fogadott egészen be.

Az ugyanis nem vitás — s ezt több évezred városfejlődése alátámasztja —, hogy *nem lehet egyedüli módja* a városfejlesztésnek az, ha belül minden marad, ahogyan volt, sőt avul, romlik, s a város kívül épül, újul. Még ha erre mindig volt is példa, már a középkorban is, amikor jelentős városok időnként nagy áldozatokkal új, tágasabb városfalakat emeltek, s ekként is bővültek. De belül is mindig folyamatosan újultak, legalábbis folyamatosan óvták állagukat, értékeiket. Ez idő szerint urbanisztikánk egyik alapvető problémája, hogy a *belső megújulás, még a megóvás is hiányos*, késlekedik, s ez hamarosan tűrhetetlen, sőt veszélyes helyzetekhez vezethet (pl. nemcsak a lakóházaknak, hanem a közműveknek a leromlásához is). Másrészt a külső növekvés folytán, minden igyekezet, áldozat ellenére, közlekedési, közművesítési, közellátási és szolgáltatási gondokhoz (a posta-, telefon-, taxi-hiányosságok például már mutatják ezt). Társadalmilag pedig ahhoz — s itt ér többek között jellegzetesen össze az urbanisztika műszaki és szociológiai, tehát építészeti és társadalomtudományi problematikája —, hogy a város az egységes fejlődés helyett megosztva fejlődik: kívülebb új s más életformák, rétegek alakulnak, a belsők pedig torzulnak.

A szociológiai és városépítési problémák, bonyolult igazgatási, gazdasági, szervezési — például fokozatos áttelepítési, lakásjuttatási — tennivalókkal egybekötve itt válnak *komplexen urbanisztikaiakká*, hiszen a belső és a külső megújulás minden tényezőjében összefügg. S itt válik mind döntőbbé az a felismerés is, hogy — egyes esetekben lehetséges, de általában véve megoldhatatlan új központ-alakítási kísérletektől eltekintve — a régi, a kialakult, *a hagyományos városközpont* az ami, ha nő is, osztódik is, de lényegében *központ marad*, tovább vonzza a lakosságot, akármilyen távolra is került a városszéleken tőle. E központok újjáalakítása, korszerűsítése, de értékeinek megóvása és szerepének figyelembevétele mindinkább valóban központi urbanisztikai feladat, minden bonyodalmával: így a gépkocsiközlekedés, az áruszállítás már-már lehetetlenné válásával, a parkolás nehézségeivel, oda nem való üzemek, intézmények, raktárak kitelepítésével, gyalogos vásárlórészek, fórumok létesítésével. Hozzájárul ehhez még az idegenforgalom is, hiszen nevezetesebb, látogatottabb városokban a látogatók ide törekszenek, a központba, mást alig látnak s keresnek fel a városból.

*

Ezekből a csak ízelítőként tálalt problémákból végső fokon egy fontos következtetést, egyben *programot* kívánunk levonni. Az „urbanisztika" szó, mint kezdetben erre utaltunk, mély gyökerű: az „urbs"-ból ered, tehát a város, a városi együttélés ősi fogalmából, annak olyan értelmezéséből, hogy a város, mint az élet központja, jobb, emberibb, vonzóbb voltával ősidők óta magához vonja a jobban és változatosabban élni, művelődni és gyarapodni vágyókat. Ez a folyamat évezredek óta dagasztja, növeszti a városokat, s hovatovább városiasítja a falvakat is. Visszaáramlás a városokból, mondhatni, sehol sem tapasztalható. Ennek az ősi *alapvető emberi igénynek* a kielégítése éppen *a szocialista urbanisztikának* ad hatalmas társadalmi jelentőséget és egyben felelősséget, hiszen a feladat ellentmondásos, egyenetlen, bonyolult, s művelése, a célok valóra váltása számtalan nehézségbe ütközik.

Digitized by Google

Úgy hisszük, szocialista társadalmunk — éppen az urbanizálódás megindult folyamata folytán — több évtizedes átalakulási periódusban él, amelynek fokozatai, sőt átmeneti visszásságai is lehetnek (mint már vannak is), s ezeket kiismerni, valamint a realitások keretei között befolyásolni, végső fokon városainkat e célból alakítani, valójában urbanisztikai feladat. Fokozatosan, körültekintéssel kell végezni ezt, vállalva a meg nem értést, s az azonnali sikerek hiányát is. Nem egy statikus építészeti kép vagy társadalmi ideál bűvöletében, amely valami egyszer s mindenkorra fennmaradó emlékműként vagy utópisztikus gyülekezetként látja napjaink új városát, hanem mélyen átérezve a feladatnak — minden építészeti, műszaki eredete, volta, velejárója és jelentősége mellett — *alapvetően társadalmi, embert szolgáló s így szükségszerűen és folyamatosan alakuló, változó, sok vonatkozásban ma előre nem látható voltát.*

Terveznünk kell ugyan, előrelátnunk, de igazgatnunk s terveket változtatnunk is, hogy folyamatosan s helyesen intézkedhessünk ott, ahol az előrelátás nem bizonyult helytállónak. Szakembereknek kell lennünk, akik a következményeket, a felelősséget ismerik, ezekért kiállnak, de ugyanakkor mélyen, reálisan át kell éreznünk társadalmunk egészének áramlásait, lehetőségeit, perspektíváit. Mindez együtt széppé teszi ezt a feladathalmazt, az urbanisztikát, de nehézzé is, nagyon nehézzé. Az urbanistát, a városépítészt sohasem fogják megtapsolni, mint a szónokokat vagy a dalénekest — ő örülhet, ha nem szidják minduntalan. Mégis arra kell törekednie, hogy előbb-utóbb minél több embert boldoggá tehessen életkörülményeinek megjavításával, igazi otthonok, igazi városok teremtésével.

Lóránt János: Vietnam

Digitized by Google

ESZMECSERE

Igazságosztás helyett

Zárszó a „Vállalatvezetés az új mechanizmusban" című eszmecseréhez

Közel egy évig volt fóruma a Társadalmi Szemle a *vállalatvezetésről* folyó eszmecserének. A vita akkor indult, amikor a vállalatok vezetői már képet formálhattak maguknak arról, hogyan módosulnak a vállalatok működésének társadalmi, gazdasági feltételei, és amikor elkerülhetetlenné vált annak vizsgálata is: mit lehet és mit kell megváltoztatni a *vállalatok belső mechanizmusában*. A reform szelleméből eredt, hogy a munkahelyi vezetés reformjára *nem készült központi utasítás*.

Nem volt-e korai?

A vállalatvezetés továbbfejlesztésének új formáit és módszereit maguknak a vállalatvezetőknek kellett kialakítaniuk. De lehetett-e már 1967-ben állást foglalni olyan kérdésekben, amelyeknek még a pontos megfogalmazását is csak az 1968-ban életbe lépő új mechanizmus *hatása* tette lehetővé? Nagyon érthető volt az az álláspont, amelyet a vita egyik részvevője így fogalmazott meg: „A megoldásra váró új feladatok jelentős részét elsősorban a *gyakorlat* mutatja majd meg".[1] A vita megindításakor — e jogos fenntartást is szem előtt tartva — inkább az olyan véleménnyel értettünk egyet, amilyen az eszmecserében is hangot kapott: „Természetes, hogy a gyakorlati tapasztalatok szükségessé teszik majd, hogy némely ponton módosítsuk a terveket és a módszereket, de erre mindig szükség volt. Még ha sokat kell is változtatnunk az előzetes elképzeléseken, az is kisebb hiba, mint ha arra a kényelmes álláspontra helyezkednénk: «meglátjuk, mi lesz és akkor majd cselekszünk».".[2]

Reményünket, amellyel a vitát elindítottuk, arra alapoztuk, hogy az utóbbi évek során kialakult az a szellemi kapacitás, összegeződött a tapasztalatoknak az a mennyisége, amely biztosíthatja, hogy az eszmecsere részvevői megnyugtató, bár bizonyára nem mindenre kiterjedő és végleges választ adjanak a fejlődés által napirendre tűzött új kérdésekre.

Milyen visszhangja volt vitaindító felhívásunknak? Bebizonyosodott, hogy bőven van olyan gazdasági vezetőnk, aki képes arra, hogy az *egyediben* felismerje az *általános* vonásokat, és egy-egy népgazdasági ág vagy üzem sajátosságain túlmutató összefüggésekre is felfigyeljen. A gyakorlatban kialakultak tehát azok a feltételek, amelyek lehetővé tették az eszmecserét.

Nem a számokon múlik

Egy vita hasznosságát nem lehet a benne részt vevők *számával* mérni. Csak azért szólunk mégis az eszmecsere számszerű vonatkozásairól, mert az egyik hozzászóló megjegyezte: „... Érdekes módon azonban a hónapok óta tartó vitához elsősorban a tudományos intézetek munkatársai szóltak hozzá."[3] Valóban ez volt-e a helyzet?

Az eszmecserében 17 hozzászólás jelent meg. A hozzászólóknak több mint fele (9) vállalatnál dolgozik (8-an ipari üzemben, 1 hozzászóló nem ipari jellegű vállalatnál). Négy olyan hozzászóló kapott nyilvánosságot, aki minisztériumban, főhatóságnál, vagy olyan társadalmi szervezetnél (például kerületi pártbizottságon) dolgozik, amelynek *feladatkörébe tartozik* a vállalati vezetés kérdéseivel való foglalkozás. A hozzászólók közül csupán négyen dolgoznak egyetemen vagy más tudományos intézetnél, de tudományos tevékenységükben ők is termelővállala-

1 1967. 6. szám, 114. old.
2 1967. 12. szám, 92. old.
3 1968. 2. szám, 92. old.

Digitized by Google

tok, üzemek szervezési és vezetési problémáival foglalkoznak, és emellett három közülük maga is munkahelyi vezető (intézeti igazgató, tanszékvezető). Mindezt csak azért érdemes felidézni, hogy ezzel is jelezzük: az eszmecsere részvevői nem *elméleti sémák* gyakorlati alkalmazásának lehetőségeit keresték, hanem az elméleti tételek felé is a *gyakorlat új igényeiből* kiindulva közeledtek. Kiderül mindebből az is, hogy a szerkesztőség felhívása *kellő visszhangra* talált.

A legfontosabb kérdések

Az eszmecsere kereken száz oldalra rúgó anyagában a hozzászólók a vállalatvezetés legfontosabb aktuális kérdéseire kerestek választ. Túl hosszadalmas volna, ha a vitának akár csak a legfontosabb *megállapításait* is összegeznénk, de úgy gondoljuk, sokrétűségét az is érzékelteti olvasóinkkal, ha csupán az eszmecserében szereplő *legfontosabb kérdéseket* soroljuk fel. Ezek a következők voltak:

Milyen igényeket támaszt a vállalatvezetéssel szemben az új gazdaságirányítási rendszer?

Milyen ismeretekkel kell rendelkezniük a vállalatvezetőknek, s hogyan legyen biztosítva a tudományos vezetőképzés és továbbképzés?

A vezetői együttműködésnek milyen új tartalmára és formáira van szükség?

A vezető hatáskörnek milyen megosztása és átruházása lenne ésszerű?

Milyen elveken és formákon alapuljon a gyáregységek és telepek irányítása az országos vállalatoknál?

Hogyan lehet az érdekeltségi rendszert úgy kialakítani, hogy egyénileg is kellőképpen ösztönözze a vállalatok dolgozóit?

Milyen elvek és módszerek szerint dolgozzanak a vállalati és munkahelyi pártszervezetek az új mechanizmus viszonyai között?

Hogyan biztosítsák az üzemi szakszervezeti bizottságok az üzemi demokrácia kiszélesítését, a dolgozók érdekeinek jobb védelmét?

Milyen igényeik vannak a dolgozóknak munkahelyükkel és vezetőikkel szemben?

Hogyan lehet eredményesebben dolgozó, jó munkahelyi kollektívát, jó üzemi légkört kialakítani?

Nincs csodálkozni való azon, hogy az eszmecserében nem minden kérdés kapott teljes és minden vonatkozásában megnyugtató választ. Úgy véljük, már akkor is hasznos volt egy-egy hozzászólás, ha csupán körvonalazta az egyes problémák összefüggéseit, felvillantotta megoldásuk lehetséges módjait, és jelezte, hogy hol van szükség behatóbb vizsgálatra. Hiszen olyan kérdések ezek, amelyeket ma még nem lehet megnyugtatóan lezárni: a lehető legjobb válaszokat is az életnek kell tovább írnia. A vita anyaga azonban talán így is hasznos kiegészítő irodalma lehet az állami szervek vállalatszervező tevékenységének, a különböző szintű vezető-továbbképzőknek, némely elhangzott javaslat megítélésén pedig érdemes az illetékes szerveknek gondolkodniuk. (Néhány javaslat már az eszmecsere közben meg is valósult.)

Ami a vártnál is élénkebb lett

Az eszmecsere részvevői a legtöbb kérdést egyöntetűen ítélték meg. Főleg az *alapvető elvekben* alakult ki egységes álláspont. A *részletek* vonatkozásaiban azonban már nemcsak hogy *eltérő*, hanem egymással *ellentétes* vélemények is megjelentek. Ez természetes is, hiszen kedvező politikai légkörben és konszolidált gazdasági körülmények között az új dolgok megítélése vitára inspirál. S talán az is elősegítette a vitát, hogy bevezetőül azt írtuk: „A helyes, vagy helyesnek látszó álláspont kialakításának elősegítése érdekében egymástól eltérő, egymással szembenálló vélemények közlését is szükségesnek tartjuk, s vitazárónkban sem igazság-osztásra, hanem összegezésre törekszünk majd."[4] Az eszmecsere részvevői a várakozást is meghaladó vitakészséget tanúsítottak. Az első hozzászólók után — akiknek még nem volt kivel vitatkozniuk — *nem volt* olyan részvevője az eszmecserének, aki valamilyen ponton ne kapcsolódott volna előző véleményekhez, és *alig volt* olyan, aki ne fejtett volna ki valamilyen kérdésben ellenvéleményt. Ez arra ösztönöz bennünket, hogy mi is mondjunk véleményt az egymással ellentétes álláspontokról, *nem igazságosztás céljából* — erre nem is érezzük illetékesnek magunkat —, csupán a fórumot nyújtó házigazda jogán és kötelességeként.

Hadd bocsássuk állásfoglalásunk elé még a következőket: Most csak azokról a kérdésekről szólunk, amelyek közül a

[4] 1967. 4. szám, 103. old.

Digitized by Google

vitában *ellentétes* vélemények alakultak ki, és ezekből *egymást kizáró* megoldási módok erednek. Vitazárónkban tehát azokkal a gondolatokkal foglalkozunk a legkevesebbet, amelyek a legkiérleltebbek, a legkevésbé vitathatók, s ezért már most is jól hasznosíthatók. Az ilyen gondolatok teszik az eszmecserében kifejtett vélemények zömét. Úgy véljük: azon olvasóink számára, akik figyelemmel kísérték a vitát, ezek kialakították a téma fő gondolati gerincét.

Az ellentétes véleményeket idézve közöljük a megjelenés adatait, de nem jelöljük meg, hogy név szerint ki képviselte az idézett felfogást. Úgy gondoljuk, méltánytalan lenne az eszmecsere részvevőivel szemben, ha nevük csak egy-egy bírált álláspont kapcsán rögződne olvasóinkban. S aki kikeresi az idézett hozzászólásokat, az arról is meggyőződhetik, hogy a legtöbbet bírált nézetek képviselői is nagyrészt vitathatatlanul helyes álláspontot fejtettek ki hozzászólásukban.

Az ellentétes nézetekben való állásfoglalásunkkal nem valamilyen lényegtelen, apró-cseprő nézetekre irányítjuk a figyelmet. A legtöbb vita ugyanis éppen a *vállalatvezetés legfontosabb kérdéseiben*, úgy is mondhatnánk: *a téma nagy kérdéseiben* bontakozott ki. Így kiemelésük nem terel az eszmecsere perifériáira.

Meddig terjed a reform?

Az első kérdés, amely elvi tisztázást igényel, így fogalmazható meg: Meddig terjednek az új mechanizmus által a vezetőkkel szemben támasztott magasabb igények — a vállalatvezetőkig-e, vagy pedig továbbgyűrűznek a vállalaton belüli gyárak, üzemek, műhelyek vezetéséig?

A választ csak akkor adhatjuk meg erre, ha előbb arra a kérdésre felelünk, hogy meddig terjednek a reform elveiből következő új vezetési elvek és módszerek — csak a vállalat küszöbéig-e? Csak a központi szervek a vállalatok kapcsolatát módosítják-e?

Az eszmecsere életszerűségét bizonyítja, hogy már az első hozzászólások között jelentkezett az e kérdéssel kapcsolatos egyik szélsőséges nézet, a következő megfogalmazásban: „Bármennyire népszerűtlen felfogás, le kell szögeznem, hogy a vállalati önállóság növelése *nem jelenti minden területen egyben a gyárak önállóságának növelését is.*"[5] S mert ezt az álláspontot egy *országos vállalat* igazgatófőmérnöke képviselte, természetes, hogy bírálói szinte figyelmen kívül hagyták mondatának azt a részét, hogy „minden területen", és előtérbe helyezték azt, hogy „nem jelenti... egyben a gyárak önállóságának növelését is". Nem érdemes vitatkozni azon, hogy a mondat elfelejtett része csak „taktikai beszúrás" volt-e, amely a régi vezetési módszert továbbfolytatni kívánó országos vállalatok utóvédharcából ered, vagy annak a közhelyszerű igazságnak a kimondása, hogy valóban nem lehet a vállalaton belül „minden területen" az állami vezetéssel azonos vezetési módszereket alakítani ki.

Az is csak részmegoldása ennek a kérdésnek, amit az előző nézettel vitatkozva, így fejeztek ki: „Úgy vélem, az a helyes, ha a gyárak vezetői részt vesznek a vállalat legmagasabb szintű irányító, konzultáló testületének ülésein, és megfelelő súllyal kezelik javaslataikat... Azért sem szabad félni a vállalati központtal gyakran szembenálló gyárak önállóságának növelésétől, mert ezek a termelő szervezetek a fő ellenszerei a központi irányítás bürokratikus elburjánzásának."[6]

Véleményünk szerint a vezetés *elvei* és *fő módszerei* a vállalaton *belül* sem lehetnek ellentétesek a vállalatok állami vezetésének elveivel és fő módszereivel. Amint a címzett tervutasítás, a tervmutatók lebontása tovább gyűrűzött a vállalaton belül is, úgy lesz ez az új mechanizmusra jellemző vezetési móddal is. Az élet egy-két év alatt az országos vállalatokon belül is törvényszerűen kialakítja majd a gyárak és a telepek közötti kapcsolatok új elveit és formáit. Ha már túlleszünk az újra való zökkenőmentes átálláson, akkor a népgazdasági érdek azok mellett fog szólni, akik a vállalaton belüli vezetés rendezésénél nem a régi formákat akarják módosítgatni, hanem a reform elvei alapján a „mellény újragombolásáért" harcolnak.

Vannak-e már olyan elképzelések, amelyeknek alapján ezt meg lehet kezdeni? Néhány támpont mindenesetre már kialakult hozzá. A legfontosabbak:

Az új gazdaságirányítási rendszerben a *vállalat* az az egység, amely jogokat szerez, kötelezettségeket vállal, és elszámol az állammal, a költségvetéssel. A válla-

5 1967. 5. sz. 99. old.
6 1967. 6. szám. 111—113. old.

Digitized by Google

latnak van tehát jogi és gazdasági önállósága. De a reform szelleméből az is következik, hogy a *vállalaton belül* is ott szülessenek a döntések, ahol együttesen és a kellő mértékben megvan hozzájuk a tájékozottság, a döntéssel járó felelősség, az anyagi érdekeltség, a végrehajtáshoz szükséges tényleges hatáskör. Indokolt tehát, hogy a vállalatok belső szervezeti felépítése az új feltételekhez igazodjék. Az átszervezés azonban csak akkor vezet a kellő eredményhez, ha együttjár a vezetői hatáskörök decentralizálásával, s az anyagi érdekeltségi rendszer olyan átalakításával, hogy a vállalat részegységének anyagi érdekei egybeessenek a vállalati érdekekkel. A premizálás és nyereségelosztás helyes rendszerének kialakítása mellett a belső elszámolási árakig ható átfogó intézkedések sorozata is hozzá tartozik az érdekeltségi rendszer továbbfejlesztéséhez.

A vállalat belső mechanizmusának átalakításánál a következőket ajánlatos figyelembe venni:

Mik az adott szervezeti egység feladatai (anyagi termékeket állít-e elő, vagy szolgáltatást végez)?

Hogyan kapcsolódnak alapvető gazdasági feladatai a vállalat egész tevékenységéhez?

Mik e feladatok elvégzésének tárgyi és személyi feltételei, és mérhetők-e az eredmények és a ráfordítások?

Milyen a vállalat szervezeti tagozódása, az egyes szervezeti egységek területi elhelyezése?

A vállalatok belső mechanizmusának átalakításánál lényeges különbségek ednek majd abból, hogy a vállalat *vertikális* szervezeti felépítésű-e (ahol az egyes egységek alapanyagot, félkészterméket, vagy készterméket állítanak elő), vagy pedig *horizontális* felépítésű (ahol egy-egy szervezeti egység egymaga is készterméket gyárt, mint pl. egy országos vállalathoz tartozó sörgyár). Valószínűnek tűnik, hogy a horizontális szervezeti felépítésű vállalatok belső mechanizmusa gyorsabban fog hozzáidomulni az új feltételekhez.

Az előzőkből következik, hogy a gazdasági mechanizmus reformjából eredő új igények nemcsak a *vállalatvezetőkkel*, hanem a *gyárak és telepek vezetőivel* szemben támasztandó követelményeket is megnövelik.

Lehet-e a hatáskört decentralizálni?

Az eszmecsere részvevőinek a véleménye legszenvedélyesebb a *hatáskörök delegálhatóságának*, ismertebb megfogalmazással: a centralizációnak és decentralizációnak az eldöntésében ütközött meg.

Úgy gondoljuk, már az első vitatott kérdésben elfoglalt álláspontunkból következik, hogy mi azokkal értünk egyet, akik *a hatáskörök decentralizálását* javasolják. Ez azonban nem vezethet olyan szélsőséges állásponthoz, amilyent egyik hozzászóló így fogalmazott meg: „A szocializmus törvényeiből egyértelműen következik, hogy a *közös célokról közösen kell döntenünk*... a legforradalmibb és legütőképesebb szervezetekben, a munkásosztály marxista pártjaiban a *»kollektív vezetés — egyszemélyi irányítás elve érvényesül«*.[7] A gazdasági élet irányításában nem lehet *ugyanúgy* alkalmazni a kollektív vezetés elvét, mint a pártvezetésben.

Szükségesnek tartjuk hangsúlyozni, hogy a reform első évében nagyobb veszély az, hogy a gazdasági vezetők bizonytalankodnak, nem merik vállalni a döntéssel járó kockázatot, mint az, hogy visszaélnek hatalmukkal és teljesen figyelmen kívül hagyják a vezető kollektíva javaslatait. Ezért nagyon fontosnak tartjuk annak a szemléletnek az erősítését, amely a vitában így kapott hangot: „Mindenekelőtt és a lehető leggyorsabban meg kell értetnünk a vállalati szintű pártszervezetek vezetőségeivel és az egész párttagsággal, hogy a különböző gazdasági vezető posztokon dolgozó emberek megbízatásuk alapján *társadalmunk és a szocialista állam bizalmát bírják*. Mindaddig, amíg nem lesznek méltatlanok erre, nem helyes egy-egy sikeres vagy kevésbé sikeres résztevékenység alapján méricskélni a bizalom nagyságát."[8]

A hatáskörök szükséges átruházása, a gyakorlatban azt jelenti, hogy a vállalat igazgatója alacsonyabb szintű vezetőkre ruházza át hatáskörének egy részét. Ezek a vezetők ezzel nemcsak utasítási és ellenőrzési, hanem döntési jogkört is kapnak a hatáskörükbe tartozó ügyekben, és ennek következményeit is ők viselik. „Az ilyen önállóbb vezető — a delegált hatáskör birtokosa — már nem csupán *közvetítő* a hatáskört átruházó vezető és végrehajtó között, hanem mint önálló felelős vezető az átruházó igazgató *jogkö-*

7 1967. 8—9. sz. 144—145. old.
8 1968. 1. sz. 89. old.

Digitized by Google

rét is gyakorolja a delegált hatáskörben".[9]

A hatáskörök delegálása kapcsán még két véleményre szeretnénk felhívni a figyelmet. Az egyik kiemeli: „Egyetlen felső szintű vezető se feledje el, hogy az alsóbb szintű vezetőknek is vannak olyan információik, amelyek a felső szintű vezetőknek nincsenek meg".[10] A másik rámutat: „A centralizáció és decentralizáció kérdésében csak akkor lehet objektív döntést hozni, ha megvizsgáljuk, milyen feladatok jelentkeznek az új mechanizmusban a vállalatnál, miképpen kell ezek megoldása céljából megszervezni a folyamatokat, s hol vannak meg az ehhez szükséges információk."[11]

A hatáskörök decentralizálása mellett a vitában felsorakoztatott érveket a következőkkel kívánjuk kiegészíteni:

A hatáskörök decentralizálásának konkrét formáira ki fog hatni az is, hogy a vállalat vertikális, vagy horizontális szervezeti felépítésű-e. A *vertikális* szervezetű vállalatban a következő megoldási módok látszanak célszerűnek:

A vállalat *egész tevékenységét* érintő alapvető termelési kérdésekben a gyáregységek, üzemrészek nem kaphatnak önálló döntési jogkört, de a vállalat fő tevékenységéből eredő igények kielégítése után, a *szabad kapacitások* kihasználását illetően már elképzelhető az önálló döntésük.

Külső szervekkel általában csak a vállalat teremthet kapcsolatot. De helyesnek látszik, ha egy-egy gyáregység a *vállalat nevében önállóan is eljárhat* a kizárólag vagy túlnyomórészt általa felhasznált anyagok, eszközök, energia stb. megszerzése érdekében. *Munkaerő-szükségletének* kielégítését pedig helyes, ha minden gyáregység önállóan biztosítja.

A vállalatra vonatkozó *kollektív szerződés* keretein belül még a vertikális felépítésű vállalatokban sem látszik szükségesnek a centralizáció. De nem szabad hogy a gyáregységek önálló döntései zavart okozzanak a vállalatban, vagy általános vállalati kötelezettségek elhárításához vezessenek.

Önálló *értékesítési jogra* vertikális vállalat részlege nem tarthat igényt. Ez még akkor sem látszik helyesnek, ha szabad kapacitás hasznosításáról van szó. Egy-egy gyáregység még akkor sem rendelkezhet önállóan az elért nyereséggel, ha ez jól mérhető. Figyelembe kell venni ugyanis a máshol felmerülő költségeket, kötelezettségeket, és az egész vállalatot érintő kockázatot is.

Az egész vállalatot érintő *beruházásokról* csak centralizáltan lehet dönteni. A gyáregységek vezetőit természetesen be kell vonni a döntés előkészítésébe és meghozatalába.

A *horizontális* szervezeti felépítésű vállalatokban jóval nagyobb a köre a hatáskörök decentralizálásának. Az tűnik helyesnek, ha a gyáregység önállósága addig terjed, amíg nem sérti a vállalat létrehozását indokoló érdekeket és jogszabályokat.

Célszerű, ha a fogyasztásra alkalmas termékeket kibocsájtó gyáregységek, részlegek az önálló *rendelés-vállalás és értékesítés* jogát is megkapják. A termelés folyamatosságához szükséges eszközök, anyagok beszerzésében indokolt minden olyan jognak és tevékenységnek a decentralizálása, amely nem feltétlenül igényel vállalati szintű döntést.

A technológiailag teljesen önálló gyáregységekben, részlegekben a vállalat központi vezetése nem csorbíthatja a napi igazgatás önállóságát. Minthogy a horizontális jellegű vállalatok gyáregységei, üzemrészei általában technológiailag és gazdaságilag is teljesen komplettek, helyesnek látszik, hogy a biztonságosan mérhető *üzemi eredmény* felhasználásában is a gyáregységek vezetőié legyen a döntés, Ez azonban csak akkor hozza meg a kívánt eredményt, ha a gyáregységek, üzemrészek anyagi érdekeltsége egybeesik a vállalati érdekeltséggel. Úgy tűnik, hogy a vállalat egészét érintő *beruházások* eldöntését a horizontális szervezeti felépítésű vállalatokban is helyes centralizálni.

Persze, végső soron a gyakorlat fogja eldönteni, hogy a decentralizálásnak milyen konkrét formái lesznek a leghasznosabbak.

Mindebből azonban az is következik, hogy a decentralizált hatáskört gyakorló alsóbb szintű vezetőkkel szemben is jogosan támaszt a társadalom olyan igényeket, amelyek a reform szelleméből fakadnak.

9 1968. 2. sz. 95. old.
10 1967. 11. sz. 107. old.
11 1967. 10. sz. 112. old.

Digitized by Google

A vezetéstudományról és a vezetőképzőkről

Bármilyen tudományág képviselője kapcsolódott is be az eszmecserébe, tovább bővítette a vezetővel szemben támasztandó igények listáját. Nyilvánvaló azonban, hogy a legkiválóbb vezető sem képes elsajátítani mindazt az ismeretanyagot, amelyet a korszerűségre hivatkozva néhányan felsorakoztattak, a matematikától az ergonómiáig. Úgy gondoljuk, azok képviselik a helyes álláspontot, akik — tágabban értelmezve a vezetők körét — a *vezetési szinttől* teszik függővé a szükséges ismeretanyagot.

Az eszmecsere minden részvevője egyetértett abban, hogy a korszerű *szocialista vállalatvezetőnek* nem lehet modellje a fejlett tőkésországok menedzsertípusa. Abban azonban már eltértek egymástól a vélemények, hogy van-e már kialakult *vezetéstudomány*, és hasznosak-e a gyorsan szaporodó *vezető-továbbképző* tanfolyamok.

Ami az első kérdést illeti, úgy gondoljuk, az az álláspont a helyes, amelyet az egyik hozzászóló így fogalmazott meg: „Ma még nincs nálunk sem alapjaiban összefogott, sem részleteiben megalapozott vezetéstudomány, bár minden oldalról nagyon is határozott az igény rá... Mi, a gyakorlat emberei, bizonyosak vagyunk abban, hogy a vezetéstudomány és sokféle segédtudománya beláthatatlan fejlődés előtt áll. Biztosak vagyunk ebben, de nagyon veszélyesnek tartom, hogy előlegezzük a társadalmilag nélkülözhetetlen hasznosság rangját, hogy azt a látszatot keltsük, mintha már ma anyagi erővé változtatható eszköz volna a kezünkben. Törekedjünk erőteljesen arra, hogy ez így legyen, de néhány csillogó részleteredmény ne fedje el előttünk a valóságot."[12]

Amennyire helyeseljük ezt az álláspontot, annyira vitatjuk — és a többség jogosan utasította el — ugyanennek a hozzászólónak a *vezetők továbbképző-tanfolyamairól* kifejtett véleményét: „Eltekintve néhány fontos, de a komplex célhoz képest csekély jelentőségű technikai fogástól, a »fejtágítókon« előadott anyagokból csak nagyon keveset lehet aprópénzre váltani."[13] A tanfolyamok hasznosságának kétségbe vonásában — úgy gondoljuk — annak a rutinná vált vezetési gyakorlatnak is szerepe van, amely az olyan értekezletek alapján alakult ki, ahol a felsőbb szervek közölték a konkrét tervszámokat, a tennivalókat, s a munkahelyi vezetőknek nem azon kellett töprengeniük, hogy *mit* csináljanak, hanem csak azon: *hogyan* oldják meg a kapott feladatokat. Ebben a kérdésben azt az álláspontot tartjuk helyesnek, amelyet az egyik hozzászóló így fejtett ki: „A vezetőket továbbképző tanfolyamoknak sem az a céljuk, hogy kész recepteket, előrégótt sémákat vigyen haza onnan a hallgató, hanem az, hogy új módon lássa a maga tevékenységét, ötleteket kapjon, amelyeket a saját viszonyaira átalakítva alkalmazhat, vagy ha nem alkalmazhatók, elvethet."[14]

Nem hisszük ugyan, hogy a vezető-továbbképző tanfolyamok eddigi formájukban és tartalmukban hibátlanok voltak, de hibáikat elsősorban az indulás, az útkeresés következményének tartjuk, s azt reméljük, hogy rövid időn belül túljutnak a jogosan bírálható kezdeti nehézségeken.

Az új igények és a vezetők

Képesek-e a vezetők arra, hogy kielégítsék az új igényeket? A kérdésre az eszmecserében részt vevők (egy kivétellel) „igen"-nel feleltek. Valamennyi hozzászóló egyetértett abban, hogy a vezetőknek az eddiginél is nagyobb gondot kell fordítaniuk az emberi tényező munkahelyi szerepére. Érdekes módon, éppen az emberekkel való foglalkozással összefüggő ismeretek elsajátításának lehetőségét vonta kétségbe az egyik hozzászóló: „Azok a vállalati vezetők, akik tíz-tizenöt esztendeje ilyen szemlélettel dolgoznak, a legodaadóbb szándékkal sem tudnak radikálisan kitörni eddigi vezetési módszerükből."[15] Semmi sem indokolja, hogy az gazdasági vezető, aki képes volt rá, hogy magas színvonalon elsajátítsa a munkakörének betöltéséhez szükséges szakmai ismereteket (aki mérnök, közgazdász stb. lett) — miért ne tudná azokat az ismereteket is magáévá tenni, amelyek közvetlenül az emberekhez kapcsolódnak. Sőt, nagyon is valószínűnek tartjuk, hogy a vezető könnyebben válik az emberi tényezők szakemberévé, mint vegyészmérnökké vagy matematikussá.

12 1967. 6. sz. 105—106. old.
13 Uo. 106. old.
14 1967. 8—9. sz. 142. old.
15 1968. 2. sz. 88. old.

Digitized by Google

Még egy vitatott kérdésről

Az egymással ellentétes álláspontok között végezetül a *vezetői döntések meghozatalának formájával* kapcsolatban szeretnénk kefejteni véleményünket. A vita egyik részvevője azt javasolta, hogy a döntések titkos szavazással történjenek. Úgy gondoljuk, azt az álláspontot kell támogatnunk, amely elutasítja ezt a javaslatot, így érvelve: „Csak az »igen« vagy »nem« döntés nyílt és részletes megindoklása és megvitatása után értékelhetjük, hogy milyen súlya legyen az összesítésben egy-egy szavazatnak."[16]

•

Álláspontjainkat nem az igazságtevés szándékával fejtettük ki. Úgy gondoljuk: végső soron a *következő évek gyakorlati tapasztalatai fogják eldönteni,* hogy az ellentétes nézetet vallók közül kinek van igaza.

Köszönetet mondunk a vita résztvevőinek, akik sok és súlyos elfoglaltságuk ellenére is hozzájárultak hozzászólásukkal az eszmecsere sikeréhez, és elnézést kérünk mindazoktól, akiknek beküldött anyagát már nem volt módunkban közölni.

A „Vállalatvezetés az új mechanizmusban" című eszmecserét akkor kezdeményeztük, amikor a reform még előkészítő szakaszában volt; ebben a szakaszban szükségesnek tartottuk, hogy a vállalatok belső reformjára is ráirányítsuk a figyelmet. Ma azonban már működik az új gazdaságirányítási rendszer és az eltelt néhány hónap még kevés ahhoz, hogy az *új gyakorlat* tapasztalatai alapján folyjon tovább a vita. Úgy gondoljuk, bizonyos idő múlva érdemes lesz visszatérni a vitaindítóban feltett kérdésekre, és az új gazdaságirányítási rendszer gyakorlati tapasztalatai alapján keresni rájuk feleletet. Addig is — a cselekedeteken van a sor.

A szerkesztőség

Vita mai filmművészetünkről

Kovács András:

Könnyen megeshet, hogy a magyar film kérdéseiben nem annyira otthonos olvasó *Nemes Károly* írása és az én hozzászólásom között nem lát majd olyan lényeges eltérést, amely indokolná cikkem polemizáló hangját. Én mégsem választom azt a monológ formát, amelyben Nemes cikke íródott (és amely annyira gyakori a magyar szellemi életben, s ez a vitáktól, az egymástól eltérő vélemények sarkos megfogalmazásától való tartózkodásban nyilvánul meg), mert nem akarok lemondani a vitáknak arról a hasznáról, hogy élesebb fogalmazásra kényszerítenek, és ezzel jobb alapot adnak a továbbgondolásra.

A legfontosabb, amiben nem tudok egyetérteni Nemes Károllyal: az a fajta szemlélet, amely a magyar film fejlődését bizonyos *esztétikai normarendszerhez való közeledésnek fogja fel,* és mindentől megvonja a művészet rangját, ami nem felel meg ezeknek a normáknak. Erre a sorsra jut a legújabb periódust megelőző egész magyar filmgyártás, az olyan filmek egész sora, mint a *Körhinta,* a *Budapesti tavasz,* a *Hannibál tanár úr,* a *Bakaruhában, a Ház a sziklák alatt* — hogy csak a Nemes által említetteket idézzem — pusztán azért, mert *más* eszközökkel, *más* nézőpontból közelítették meg a valóságot, mint azt a cikkíró elvárja.

Nem vitatom annak jogosságát, hogy egy elemzés elsősorban a kifejezés eszközeinek fejlődése oldaláról közelítse meg a magyar filmet. Sőt nagyon hasznos lehet egy részproblémát, pl. a fényképezés vagy a vágás módszereit is megvizsgálni, ha ez a témája az írásnak. Ha azonban arra vállalkozunk, hogy a magyar filmről *mint egészről* adjunk valamilyen képet, akkor nem tekinthetjük ezt a fejlődést légüres térben folyó, öntörvényű mozgásnak, amely nincs ezer és ezer szállal összekötve azzal a *társadalmi, politikai, kulturális mozgással,* amelynek egyszerre része, alakítója is, és amely nagyon is meghatározza. Nemcsak a magyar film

[16] 1967. 8—9. sz. 145. old.

Digitized by Google

társadalmi szerepét nem tudjuk megfelelően értékelni, de érthetetlenné válik számunkra az a formai, dramaturgiai, ábrázolásbeli új minőség is, amely valóban létrejött a hatvanas években. (Mint ahogyan ilyen szemlélet alapján rejtély marad az is, hogy miért ugrott ki a lengyel film, és tűnt el néhány évi virágzás után, vagy miért bontakozott ki a csehszlovák új hullám, és miért jelentkeznek pár év múltán a visszaesés jelei.) Ha le akarunk vonni bizonyos következtetéseket az eddigi tapasztalatokból, csak semmitmondó általánosságokhoz jutunk — vagy még rosszabbhoz, az eddig elért formai eredmények kanonizálásához —, ha nem vizsgáljuk *sokkal konkrétabban,* mint ahogy Nemes cikke teszi, azokat a *körülményeket,* amelyekben ezek a filmek létrejöttek. Az egyoldalú szociológiai szemléletnél nem kisebb tévedés, ha nem veszünk tudomást arról a légkörről, amely filmjeinknek az oxigént adja — kivált azért, mert sohasem vagyunk bebiztosítva az oxigénhiány fellépése ellen. A dogmatizmusnak különben sem ellenszere az esztétikai dogmatizmus.

Nem is az a gondom Nemes cikkével, hogy nem beszél a társadalmi vonatkozásokról (sőt néha inkább azt kifogásolom, hogy csak tartalmi meghatározásokat tesz, pl. amikor „kritikai filmekről" beszél), inkább az, hogy nála ezek a társadalmi folyamatok *teljesen elvontak, általánosak.* Beszél az új konfliktusokról, új hősökről, új életanyagról, de úgy, mintha ezek készen adottak volnának, mintha ez is valami norma volna, amelyet a művésznek teljesítenie kellene, mintha csak fel kellene mondanunk a mások által már megfogalmazott igazságok leckéjét. Mintha a szocializmus, a szocialista eszmék a művészektől vagy a művészettől függetlenül létező dolgok volnának, mintha nem éppen a művész és a művészet feladata is volna a társadalmi igazságról alkotott kép kialakítása és állandó újrafogalmazása. Ha pedig a művészetet a megismerés sajátos formájának tartjuk, **lehetetlen véleményt alkotni művekről úgy, hogy ne alkotnánk véleményt a valóságról is.** Csak így tudjuk megérteni egy mű valódi jelentését. Felejthetetlen példája számomra a kritikusi magatartásnak *Csernisevszkij* Orosz ember a találkán című írása, amelyben egy Turgenyev-novellát elemez úgy, hogy a férfi főszereplő magatartásában, bizonytalanságában a korabeli orosz értelmiség problémáit találja meg. A művészi képet lefordítja tehát a hétköznapok nyelvére, kihámozza belőle azokat a gondolatokat, indulatokat, amelyek a művet létrehozták. Enélkül a kihámozás nélkül nem adhatunk valóságos képet egy művészet helyzetéről (és minél elvontabb egy mű, annál kevesebé). Arról nem is beszélve, hogy így a kritikus kihasználatlanul hagyja azt a lehetőséget, hogy maga is hozzájáruljon a valóság megismeréséhez, ami végül a filmeknek is célja volt, lemond tehát arról, hogy maga is alkotó legyen, társszerző, a mű továbbgondolója. Megelégszik az interpretáló, a kommentáló szerepével.

Miért éppen a hatvanas évek elején lendült fel a magyar film, egy olyan periódus után, amikor szállóige volt, hogy „miért rosszak a magyar filmek"? Nemes joggal említi a fellendülés tényezői között a fiatalok jelentkezését, a külföldön végbement „nyelvi forradalom" befolyását, a *nouvelle vague, Antonioni* és *Bergman* eredményeinek az átvételét, a *cinéma direct* és a televíziós módszerek jótékony hatását. Mindez azonban nem ad kielégítő magyarázatot, hiszen a fellendülést a fiatalok mellett olyan nevek jelzik, — hogy csak a Nemes által idézett filmeket vegyem —, mint *Fábri, Jancsó, Makk, Herskó, Bacsó,* tehát olyanok, akik az előbbi periódusban is csináltak filmeket. Az új filmnyelv is jóval 62 előtt alakult ki, kivált, ha Antonionira és Bergmanra gondolunk. A cinéma direct is inkább párhuzamosan jelentkezett a fellendüléssel.

Nemes említi *Makk* kísérleteit, és különösen hangsúlyozza az *Elveszett paradicsomot* és az *Utolsó előtti embert,* valahogy úgy, mintha itt valaki újra és újra nekifutott volna egy esztétikai mérce átugrásának (egy norma teljesítésének), de valamilyen rejtélyes okból ez nem sikerült. Makk filmjei közül én sokkal jelentősebbnek tartom a *Megszállottak*at. Szerintem, ha fordulatról beszélünk, akkor azt éppen Makk filmje jelzi, mert ez a film közelítette meg először a valóban korszerű problematikát. Ugyanakkor ez a film jelzi legjobban azokat az okokat is, miért nem sikerülhetett ez *előbb,* annak ellenére, hogy egyes rendezők — a Megszállottak tanúsítja — már birtokában voltak azoknak a formai eszközöknek, amelyek alkalmasabbak voltak az új ellentmondások, az új életanyag feldolgozására.

Digitized by Google

Nem sikerülhetett, mert *az általános társadalmi légkör* nem kedvezett az ilyen konfliktusok feldolgozásának. Amellett, hogy a Megszállottakban a szerzők kénytelenek voltak hamis lezárását adni a konfliktusnak, azért sem kedvezett a helyzet, mert maga a rendező sem ismerte fel benne a valóban újat, ezért a témát nem a körülmények szorításában küzdő, hanem a harcban elfáradt emberben látta. A film eszközei valóban alkalmasabbak is voltak ennek a figurának a bemutatására, ezért is hitelesebb a Pálos által játszott mérnök a cselekvő figuránál. A Megszállottak annak a konfliktusnak a csatatere, amely egyrészt az új konfliktus és az akkori közvélemény, másrészt az új filmnyelv átvétele és a szintén új, de más jellegű életanyag között zajlott le. És hangsúlyozom: olyan légkörben, amikor még *magában a társadalomban sem* értek meg a feltételei az új igazságok kimondásának. Dicséri a magyar kritikát, hogy mindezek ellenére megsejtette a film jelentőségét: ez a film elnyerte a kritikusok díját.

A kifejezés és az új tartalom közötti aszinkronitás nem egyedül a Megszállottak sajátossága, és téved az, aki ennek a szinkronitásnak a megtalálását a rendezők formakészségéből, bővülő szakmai jártasságából, vagy akár csak a negatív tapasztalatokból próbálja egyedül levezetni (hiszen negatív tapasztalatunk volt már elég előbb is), és nem vizsgálja meg azokat a társadalmi feltételeket, amelyek segítettek ezeknek az ellentmondásoknak a feloldásában. Itt távolról sem csak arra gondolok, hogy mit „engedtek" és mit nem (bár ennek is megvan a jelentősége, hiszen a kulturális politika nem mechanikus alkalmazása az általános politikai vezetésnek, itt is van szerepe a szubjektív tényezőknek), hanem tágabb értelemben fogom fel a társadalmi légkört, *azoknak a hatásoknak az összességeként, amelyek a művészt érik az életben.*

Hajlamosak vagyunk arra — Nemes cikke is példa rá —, hogy a szocializmust úgy fogjuk fel, mint egyenesvonalú fejlődést, amelyben az állandó tényezők súlya mindig egyforma, s ahol az ilyen fogalmak, mint „konfliktus", „új hős" stb. mindig ugyanazt jelentik. Gyakran feledjük, hogy a szocialista fejlődés belső ellentmondásai mindig **új és új tartalmat adnak ezeknek a fogalmaknak, ha bizonyos állandóság meg is marad.** Mi az, hogy új hős? Vajon a forradalmi helyzet, a fegyveres harc, az illegalitás vagy

Orosz János: Vietnami utca

Digitized by Google

a békés építési periódus, a konszolidáció — és sorolhatnám az eddig átélt helyzetek sorát — nem ad-e mindig új tartalmat ennek a fogalomnak? Mintha a különféle helyzetek nem kívánnának más-más hősöket, vagy nem emelnének ki más-más vonásokat az egyénből, amellett, hogy megmarad a lényeg, *az új társadalomért végzett aktív tevékenység*. „Kommunista" — ez nemcsak a két társadalmi rendszerben különböző fogalom, hanem egy rendszeren belül is szakaszonként változik. Ha ezeket a fogalmakat mint örökre adottakat fogjuk fel, frázissá szegényednek, teljesítendő normákká alakulnak.

Nem hiszem, hogy választ tudnánk adni esztétikai kérdésekre ennek az „adott társadalmi helyzetnek" a vizsgálata nélkül — hiszen Nemes szerint is az teszi a művészetet, ha képes „művészi adekvátsággal megjeleníteni az adott társadalmi helyzet lényeges igazságait, problémáit, hangulatait" —, s nem foglalunk állást abban, *melyek* ezek a lényeges igazságok. Ebből a szempontból — és nemcsak azért, mert több jó filmünk regényből készült — jelentős az a szembetűnő tény, hogy a hatvanas évek eleje nemcsak filmművészeti, hanem irodalmi, de ezen túl, közgazdasági, filozófiai, szociológiai, *általános elméleti fellendülést is hozott*. Már ez is sejteti, hogy általánosabb érvényű tényezők hatottak itt, mint amilyen a filmnyelvi megújulás. Egy, a magyar *társadalom egészét átható* folyamat megerősödéséről van szó. Ha megkíséreljük meghatározni ennek a lényegét, csak akkor adhatunk választ arra: vajon mennyiben sejtette meg ezt a lényeget a magyar film, mennyire tükrözte aktívan, tehát *mennyiben befolyásolta*, és hol térnek el a magyar film tendenciái ezektől a folyamatoktól. Minthogy magam is filmeket csinálok, furcsa volna, ha most mint kritikus értékelném a kollégáim és a magam filmjeit, inkább arra szorítkozom, hogy vázolom a magam véleményét erről a folyamatról.

Miért hoztak fordulatot a hatvanas évek a magyar szellemi életben? Úgy gondolom azért, mert a rendszer 56 után szükségessé vált konszolidációjának végére érve, ekkor már — ha eleinte nem is tudatosan megfogalmazva — napirendre került a rendszer stabilizálása mellett a rendszer megváltoztatásának a gondja is. Ekkor kezdett világossá válni, hogy a gazdasági élet megszervezésének eddigi módja már gátolja a termelés fejlesztését,

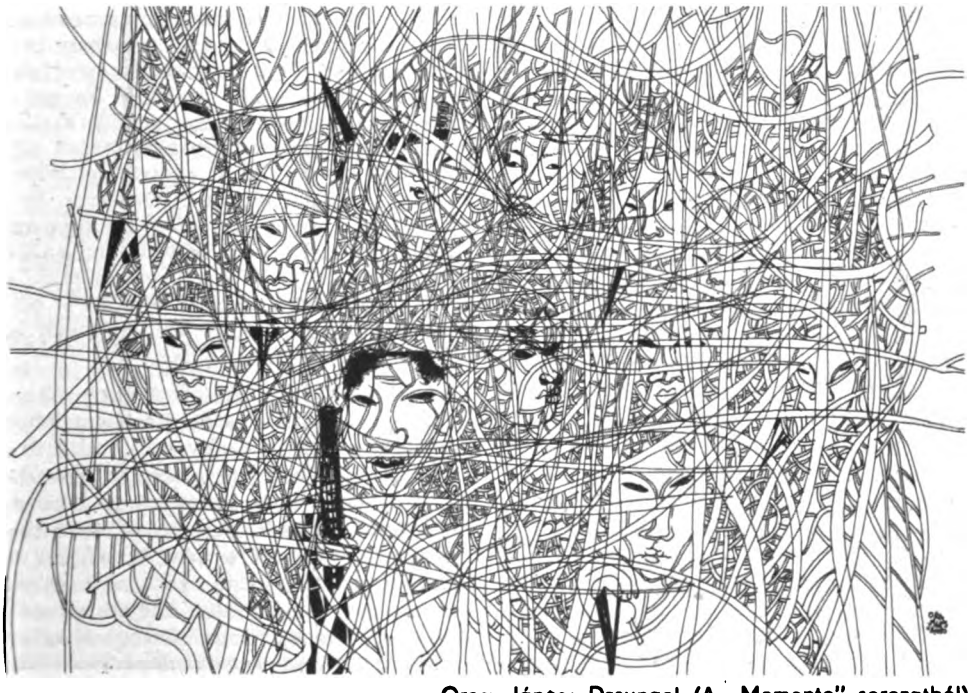

Orosz János: Dzsungel (A „Memento" sorozatból)

Digitized by Google

hogy a személyi kultusz leküzdése nem merülhet ki a személyek kultuszának tiltásában, a hibák egyszerű orvoslásában, a törvényesség helyreállításában sem, hanem felül kell vizsgálni a *társadalom megszervezésének egészét*, és szakítani kell azzal, ami már elavult. A kínaiakkal való vita kiéleződése pedig már filozófiai kérdéseket is feltett, a nemzetközi munkásmozgalomnak nemcsak taktikai, hanem stratégiai kérdéseiről is megindult a vita, ha nem is teljes nyíltsággal. Ez volt az a légkör, és ez az ma is, amely *a bázist adta és adja a magyar filmnek.* Kedvezett ez a légkör, mint ahogy a művészeteknek mindig kedvez, amikor egy társadalom újragondolja a kérdéseit, mert nyilvánvalóbbak, hozzáférhetőbbek lesznek a konfliktusok. És a létrejövő változások *mozgást* hoznak létre az emberek helyzetében, gondolkodásában, érzelmi életében is. Az új fénytörésben jobban látszik az, amit a megszokás kényelme elfedett. (Ugyanilyen jelenségnek voltunk tanúi 1956 előtt, amikor a magyar film fellendült, amikor a filmek sokasága — különböző színvonalon — „önálló, aktív tükrözését adta a magyar valóságnak", persze más művészi eszközökkel, mint ahogy most tesszük, de a maga idején szintén nemzetközi jelentőségű eredményekkel).

Az általános szellemi mozgás mellett van egy konkrétabb jellemzője is a mostani változásoknak, s ez a magyar filmek szempontjából igen jelentős. Mégpedig az, hogy a napjainkban elindult változások legfőbb jellemzője, hogy **új módon fogják fel az egyén és a társadalom kapcsolatát**, sokkal nagyobb szerepet biztosítanak az egyéni *érdeknek*, az egyéni *aktivitásnak* és ezzel együtt az egyén *felelősségének*, mint azelőtt tettük. Igaza van *Almási Miklós*nak, „az új helyzetet az alkotó egyéniség új társadalmi szerepe teremtette". A magyar film korszerűségének ebben van a legfőbb forrása, hogy — néha még a hivatalos deklarációk előtt — *érzékelte, megfogolmazta*, néha kritikában, máskor a történelem példáit idézve, az egyén új helyzetéből adódó gondokat. Nem fogalmazódhattak meg ezek a kérdések teljes értékűen előbb, mert sem a művészek, sem azok, akik a filmek körül bábáskodtak, sem a közvélemény nem látott ezeknek a kérdéseknek a mélyére. Ha mégis történtek ilyen kísérletek, azok elakadtak az öncenzúra vagy az értetlenség gátjain. Sokszor idéztem a *Nehéz emberek* példáját, amelynek előmunkálatait egyik kolléga azért hagyta abba, mert nem látott lehetőséget egy ilyen film bemutatására (amely egyébként az egyén aktivitásának gátjait kutatta).

A *Megszállottak* volt az első film, amely, ha nem is tudott választ adni, mégis *felvetette ezt a problematikát*, és azoknak a filmeknek a többsége, amelyeket Nemes helyesen idéz — a *Húsz órától* a *Tízezer napig* — ezeket a kérdéseket járják körül különböző színvonalon és eszközökkel, függően a művészek tehetségétől, gondolkozásmódjától, életkorától, temperamentumától, tapasztalataitól. Csak ebben a relációban érthető meg igazán a magyar film sokak számára feltűnő *érdeklődése a történelmi témák iránt*, az olyan filmek, mint a *Szegénylegények* vagy a *Hideg napok.*

Világos, hogy ennek a problematikának a felderítésében nagy szerepük volt a rögtönzött riportfilmeknek, a megközelítésben pedig a filmtechnikai forradalom megismerésének (könnyűkamera, érzékeny nyersanyag, televíziós módszerek, világítás nélküli forgatás, szabálytalan vágás stb.). De ha választ keresünk arra a kérdésre, hogyan *stabilizálhatjuk* az eddigi eredményeket, azt nem az eddigi formai eredmények kanonizálásában találhatjuk meg. Ezek az eszközök, amelyek az egész társadalmat átalakító mozgás megsejtésében, erősítésében eddig kialakultak, **nem biztos, hogy alkalmasak új, még nem látható, de az eddigiektől bizonyosan eltérő tartalmak kifejezésére.** Erre különben éppen *Antonioni* példája ad figyelmeztetést, aki a *Kaland* után saját eszközeinek a foglya lett; ezek az eszközök — bármilyen nagyszerűek is — később már gátlólag léptek fel, s ő maga is szabadulni igyekezett tőlük.

Minthogy különféle történelmi okok folytán ez az új fejlődési szakasz Magyarországon kiegyensúlyozott volt, közéletünket nem terhelte sok olyan maradvány, amely más baráti országokban nagy feszültségeket okozott, és 1956 tapasztalata nemcsak a vezetőknek, de a művészeknek is jelezte azokat a határokat, amelyeket nem lehet átlépni károsodás nélkül, a mi filmművészetünk *elkerülte az óvatos semmitmondás és az anarchikus lázadás veszélyeit.* A szocialista rendszerben való gondolkodásnak és

Digitized by Google

a negatív jelenségek elleni éles kritikának ez a dialektikája nemcsak a művészekre, hanem a kulturális vezetésre is jellemző volt, és ennek a megőrzése sem képzelhető el annak a lényegnek az elemzése nélkül, amelyet a magyar film az utóbbi években kifejezett. Különben lehetséges, hogy hozzászoktatjuk a nézőt az újszerű fotografálási, vágási, színjátszási módszerekhez, de semmit sem értünk el vele, ha nem fogadtatjuk el azokat a *tartalmakat, amelyek számunkra* olyan fontosak.

Számomra tehát az új magyar film sikerének az a legfőbb forrása, hogy részese tudott lenni annak a küzdelemnek, amely a *demokratizmus kiszélesítését, az egyén aktivitásának és felelősségének nagyobb szerepét* tűzi ki célul. Biztos vagyok benne, ha továbbra is lépést tudunk tartani ezzel a folyamattal, ha érzékelni tudjuk ennek a harcnak új és új fázisait, ha nem ragadunk bele már felderített konfliktusok sémáiba, (amelyek akkor is sémák, ha a felderítést mi magunk végeztük), akkor nem is törik meg ez a fejlődés.

Végül pár szót a **külföldi sikerekről.** Meggyőződésem, hogy filmjeink iránt nem egyszerűen azért érdeklődnek keleten és nyugaton, mert jó filmek — hisz színvonalasan megcsinált filmek készülnek másutt is, valljuk be: jobbak is, mint a mieink. De a mi filmjeinkben van egy *plusz:* híradást kap a néző arról, mi foglalkoztatja a történelem huszadik századi színpadának főszereplőit, a szocializmus történelmi kísérletének résztvevőit. E vállalkozás *az egész emberiségé,* s mindenkit izgat, akár vár tőle valamit, akár fél tőle. Ma talán a mi híradásunk a leghitelesebb, a legkorszerűbb módon megfogalmazott, *ezért* fordult felénk a nemzetközi érdeklődés. De nem felejthetjük el, a felfedező utazás híradásai csak addig izgalmasak, amíg ismeretlen utakról szólnak. Amikor már bejárt utakat ismertetnek, *mások* lesznek érdekesek, függetlenül a fotográfus ügyességétől. Ezért is hangsúlyoznám Nemesnél sokkal erőteljesebben a magyar film *felfedező jellegét.* Ez a legfőbb eredmény, csak ez lehet a program, és mindnyájunknak, művészeknek, vezetőknek, kritikusoknak és közönségnek vállalnunk kell ennek minden konzekvenciáját, beleértve a kockázatokat is.

Faragó Vilmos:

A magyar film és a magyar közönség viszonyáról tulajdonképpen nem szabadna szólni, mert nem szólhatunk róla *érdemben.* Igaza van Hámori Ottónak: nincs rendszeres *hatásvizsgálat,* amely alapját adhatná az érdemi szólásnak. Csak a jelenségeket látjuk. Azt mondja a MAFILM tájékoztatója, hogy *A kőszívű ember fiait* hatmillió néző, a *Tízezer napot* százötvenezer néző látta. Kiáltó népszerűség-különbség *a művészileg értékesebb film kárára!* És kitűnő ok arra, hogy riasztó feltételezésekhez jussunk a magyar „film-avantgard" és a magyar közönség között — úgy látszik — egyre mélyülőbb szakadékról. Holott, ismétlem, *jelenségről van szó,* amelybe bele kell számítani a Tízezer nap idő-hendikepjét (a Jókai filmet már három éve, a Tízezer napot még egy éve sem vetítik), forgalmazási hendikepjét (kevesebb moziban, rövidebb ideig vetítik, erre később még visszatérek), de bele kellene számítani a hatás-vizsgálat eredményét, ha lenne ilyen (miféle igény, milyen szájpropaganda, milyen néző-tömegpszichózis sodor be hatmillió embert a moziba, és ami a legfontosabb: *kielégíti-e* A kőszívű ember fiai ezt az igényt, nincs-e a hatmillió között — mondjuk — hárommillió *csalódott* néző, s a másik hárommillió is *hogyan* emésztette meg, dolgozta fel, raktározta el a filmélményt. Más szóval: a hatmilliós szám valóban *népszerűséget* jelez-e, vagy csak rendkívül vegyes tartalmú *látogatottságot?)* Igaza van Nemes Károlynak is: a magyar filmművészet „önálló arculatú", felnőtt korú művészetté érett (a nemzetközi filmkritikus-találkozó már-már túlzott dicséretekkel igazolta ezt). Annál fájóbb, hogy az olyan „járulékos" filmágazat, amely nélkül nincs teljes értékű filmkultúrája egy országnak, mint a *hatáskutató filmszociológia* (általában a művészet-szociológia), még gyerekcipőben sem jár nálunk.

Ha mégis szólásra jelentkezem a film és a közönség viszonyáról, csak formális mentségre hivatkozhatom tehát: felkértek rá. S talán még arra hivatkozhatom, hogy a MAFILM előbb említett tájékoztatója kapcsán villámvita zajlott le a Népszabadságban is e viszonyról, Komlós János és Makay Gusztáv között. De akárcsak ők, én is csak *feltételezésekben* szólhatok.

Digitized by Google

Feltételezéseim a következők.

Először:

Valószínű, hogy a látogatottsági különbségek csakugyan népszerűség-különbségeket jeleznek, ha kisebbeket is, mint amekkorákat az abszolút számok mutatnak. Tehát *valóban szakadék van* a magyar „film-avantgard" és a magyar közönség között. Ha kevésbé drámaian fogalmazunk: fáziskülönbség van. De ez *szükségszerű*. (Ami szükségszerű, az jó is meg rossz is; a fáziskülönbség *kisebbítése*, rendkívül fontos művelődéspolitikai feladat.) Az avantgard azért avantgard, hogy előreszaladjon a művészi ábrázolásmód szűz területeire, s a nagyközönség csak akkor érje utol, amikor eredményei már megszokott elemekként épülnek bele a „népszerű" alkotásokba, amelyekhez képest az avantgard persze újabb fáziselőnyben lesz már. A film-avantgard első nagy formai vívmánya a „kettévágott ember" volt, a premierplánba hozott törzs és fej, s közismert az Ejzenstein-i példa: egy nézó — ha jól emlékszem — elájult, amikor a vásznon először látott premierplánt. Ma már senki sem ájul el, ha kettévágott embert lát, viszont sokan dühösek lesznek, ha a megszokott logikai-kronológiai rend helyett a modern film számukra követhetetlen asszociációs rendjét kell követniük. A nézó megtanult „mozgóképül", amikor a premierplánt megtanulta — a mozgás-érzékeltetés aszszociatív jelrendszerétől *még idegenkedik*. (Hogy a számok önmagukban keveset mondanak, azt jól jelzi a MAFILM tájékoztató következő adata: 1966-ban csak két magyar film érte el a kétmillión felüli nézőszámot, a *Butaságom története* és a *Fény a redőny mögött*. Ez utóbbinak *műfajában* volt a vonzóereje, kétmillió ember *ment be* a moziba, hogy krimit lásson, de csak az isten a megmondhatója, hány *jött ki* csalódva, mert e film szerkezete merő zűrzavar volt, korántsem avantgard-értelemben persze, hanem az elemi logika értelmében. Igaztalan volna hát népszerűbbnek hinni ezt a krimit a *Szegénylegények*nél, holott kétszer annyian nézték meg. A helyzet az, hogy a Szegénylegényektől *eleve* idegenkedett a kényes nézó, a Fény a redőny mögöttben viszont *utólag* csalódott.)

Másodszor:

A népszerűség és népszerűtlenség határvonalai nem mindig esnek egybe a hagyományos és az avantgard határvonalaival. A színvonaltalanság és a színvonalasság határaival sem. Vagyis: nemcsak formai-esztétikai meghatározók játszanak itt szerepet. Hanem *tematikai meghatározók* is. A nagyközönség *szórakozni* akar a moziban. A kosztümös történelmet keresi, a romantikát, a kalandot, a szerelmet, a nevetést. Sopánkodjunk rajta? Hiszen egyrészt, ismétlem, nem feltétlenül igénytelenség ez (Chaplin színvonalas volt és népszerű, *A tizedes meg a többiek* színvonalas volt és majdnem annyi nézó látta, mint a *Tenkes kapitányát*), másrészt a kultúra minden területén érvényesülő érdeklődés-arányt jelzi. Több ember akar *csak* szórakozni, mint súlyos művészi-gondolati élményben részesülni, *csak* „kikapcsolódni", mint sokkhatás alá kerülni. Többen járnak zenés szórakozóhelyre, mint hangversenyre; többen olvasnak Berkesit, mint Illyés Gyulát; többen lapozzák a Ludas Matyit, mint a Társadalmi Szemlét. És ezt az érdeklődés-arányt természetesnek kell tekintenünk. (Ami természetes, az persze nem mindig jó; *az arányok közelítése* rendkívül fontos művelődés-politikai feladat.) Anélkül, hogy ez arisztokratizmus lenne, tudomásul kell vennünk, hogy az úgynevezett „művészfilmek" iránt mindig kisebb közönség fog érdeklődni, mint a „kommerszfilmek" iránt, s hogy teljesen jogos az úgynevezett „művészmozik" követelése. Hiszen a szórakoztató és a magas művészi igényt kielégítő intézmények *elkülönítése* a kulturális élet más területein már régen megvalósult, és senkinek sem jut eszébe arisztokratizmust kiáltani, ha — mondjuk — a Népstadion beat-hangversenyei mellett komolyzenei hangversenyeket rendeznek a Zeneakadémián.

Harmadszor:

A formai és a tartalmi-tematikai, tehát a *filmekben* rejlő meghatározók mellett nagyon sok *filmen kívüli* meghatározó is szerepet játszik a közönség és a film viszonyának alakulásában. Csak néhányat sorolok fel:

A legfontosabb meghatározó talán a *kulturális konkurrencia:* a televízióé, a rádióé, a képeslapoké stb. A mozinézők száma — közismert dolog ez — világ-

Digitized by Google

szerte csökken. A MAFILM tájékoztatóból nemcsak az derül ki, hogy milyen nézőszám-aránykülönbségek vannak film és film között, hanem az is, hogy *az azonos hatásértékű* filmek nézőszáma is különbözik, ahogy 1965-től 1968 felé közeledünk. *A kőszívű ember fiait* még hatmillió ember nézte meg, az *Egy magyar nábobot* már csak négymillió, a *Tenkes kapitányára* hárommillió néző volt kíváncsi, a *Sellő a pecsétgyűrűn*-re már csak egymillió. 1965-ben még hat-, három-, kétmilliós nézőszámú filmjeink voltak, 1967-ben már csak egyetlen filmünk érte el az egymilliós nézőszámot! (Ugyanolyan paradox helyzet ez, mint a filmalkotások felnőtté érése és a filmszociológia gyerekcipője közötti; *minél több a jó magyar film, annál kevesebb a jó magyar mozilátogató.* A nagy konkurrencia, a televízió, persze azonnal nagy szövetségessé válik, mihelyt egy filmet *bemutat.* A *Húsz órát* hétszázezer, a *Hideg napokat* kilencszázezer ember látta a moziban. De legalább három-három millió a televízióban!)

A kulturális konkurrencián kívül szerepe lehet annak is, amit *az élet konkurrenciájának* neveznék. A világ tele van súlyos konfliktusokkal, s a róluk szóló információk nyugtalanítóan zúdulnak az emberek fejére, általános életritmusunk is meggyorsult, nagyobb az idegek igénybevétele — ez is eltéríthet sokakat a művészi élménykereséstől a „kikapcsolódást" nyújtó időtöltések felé.

De szerepe lehet a nézőszám-arányok kialakulásában a *filmforgalmazási gyakorlatnak is.* Nem tudom, hogy a kommerszfilmek vajon nem jutnak-e már eleve jobb versenyfeltételekhez azzal, hogy — számítva az érdeklődésre — több kópiát rendel belőlük a forgalmazó szerv, és több moziba, minden moziba beosztja. De azt tudom, hogy a művészfilmek vetítési ideje egy-egy moziban mindig sokkal rövidebb, mint a kommerszfilmeké, hogy gyorsan el is tűnnek a mozik műsoráról, s hogy a legnagyobb nézőszámú (szabadtéri) mozik műsorára, nagyjából érthető módon, még véletlenül sem kerülnek.

És szerepe van végül a mozik legnagyobb tömegbázisának: a *gyerekeknek.* A sokmilliós „filmsikerek" mögött sokmilliós gyerek-nézősereg áll! Az „avantgard" filmek viszonylag kicsiny látogatottsága pedig azért sem feltétlenül a népszerűtlenség jele, mert a korhatármegkötések egyszerűen *kizárnak a mozikból* egy többmilliós, potenciális, nézősereget: *a gyerekek és a kamaszok táborát.* A látogatottsági számokat ezért sem szabad tehát abszolút népszerűség-mutatókként tekinteni, mint ahogy a közkönyvtári kölcsönzőszámok is rendkívül félrevezetők, ha nem gondolunk arra, hogy a beiratkozott olvasók fele gyermek és kamasz. Az ő érdeklődésük erősen koncentrált, a felnőttekké pedig erősen szétszórt, s ez is oka lehet a kiáltó aránykülönbségeknek: a Kőszívűt minden gyerek megnézte, Jókait a legtöbb gyerek olvassa, a Húsz órát viszont kevés gyerek nézte meg, és Sánta Ferencet egy gyerek sem olvassa.

Összefoglalva tehát:

A film és a közönség viszonyának alakulásában rengeteg hatástényező munkál. Ezek hol segítik, hol gyengítik egymást, hol párhuzamosan futnak, hol egymást keresztezve. Kétségbeesni nem kell, ízlésnevelő munkát folytatni — kell. A hatástényezők legfontosabbjait megpróbáltam felsorolni, de a tényezők valóságos hatásának vizsgálata híján mindez — ismétlem — alig több feltételezések bizonytalan soránál.

Egyszer pedig a *hatásvizsgálat* is megindul talán.

Gyertyán Ervin:

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a magyar filmgyártás az elmúlt két-három év során Európa egyik legizgalmasabb és legszínvonalasabb filmművészetévé nőtte ki magát. Hadd illusztráljam a változást egy személyes tapasztalattal. Amikor két éve, 1965-ben a magyar filmkritikusok szervezete nevében és küldötteként Milánóban, a FIPRESCI, a Filmkritikusok Nemzetközi Szövetsége kongresszusán puhatolództam egy esetleges budapesti filmrendezvény lehetőségeiről, teljes érdektelenséggel és udvarias visszautasítással találkoztam. Ürügye az volt, hogy ha nem fizetjük a részvevők útiköltségét is, úgysem találunk elég jelentkezőt filmhetünkre. Idén viszont — bár küldöttségünk nem lehetett jelen a közgyűlésen — osztatlan lelkesedéssel fogadták el javaslatunkat, hogy 1968 januárjában szimpó-

Digitized by Google

ziumot rendezünk a fiatal magyar filmművészetről. S az érdeklődés messze túlhaladta a rendelkezésünkre álló lehetőségeket, és szinte mindenfelől baráti „protekciókérésbe" ütköztünk.

Ez a tény még csak megnöveli Nemes Károly azon vállalkozásának aktualitását és jelentőségét, hogy a magyar film eredményeinek eszmei-művészi összetevőit tisztázza, fejlődésének útját felvázolja. Tanulmánya sok értékes gondolatot tartalmaz, és jó néhány megállapításával — mindenekelőtt azzal a kiinduló tételével, hogy ez ideig csak egyes kiemelkedő alkotásokról beszélhettünk, de valami koherens nemzeti filmstílusról, filmiskoláról, irányzatról nem — fenntartás nélkül egyetérthetünk. Mégis, egész okfejtése kissé egyoldalúnak, kiegészítésre, sőt bizonyos értelemben kiigazításra szorulónak tűnik, és különösen hagyományainkkal, az említett egyes kiemelkedő filmekkel szemben elfoglalt álláspontját érezzük igaztalannak.

Ez az egyoldalúság szerintünk abból fakad, hogy Nemes nem kapcsolja össze — vagy csak formálisan és leegyszerűsítve kapcsolja össze — filmművészetünk tartalmi-tematikai változásainak nyomon követését azoknak a *formai vívmányoknak* elemzésével, amelyekkel művészi egységben váltak jelentőssé. Azt az izgalmas kérdést — amellyel a tulajdonképpeni esztétikai elemzésnek kezdődnie kell —, hogy az új tartalom hogyan teremt új formát magának, éppenhogy csak érinti, és konkrét elemzések helyett általánosságokkal intézi el. Nemes szerint ugyanis a művészi alkotás értékét — egész okfejtése erre épül — a benne megtestesülő társadalmi-esztétikai ideál határozza meg, önmagában és kizárólagosan. Magát az esztétikai ideált pedig társadalmi konkrétságának foka minősíti. Így jut el odáig, hogy sorra elmarasztalja a magyar filmtörténet legértékesebb alkotásait. A *Körhintát* és a *Budapesti tavaszt* azért, mert „a hagyományhoz való kötődésük folytán túlságosan általános humanisztikus ideált hordoznak", a *Hannibál tanár urat* azért, mert az új törekvések mellett régiek is érvényesülnek benne, mert hőse tragikomikus hős, aki sem feladni, sem érvényesíteni nem tudja igazságát. A *Bakaruhábant* viszont azért hibáztatja — bár ezt a fogyatékosságát a sematizmusra való ellenhatás túlzásával mentegeti —, „mert az emberi értékek felmutatása nem párosult forradalmi magatartással", és így megy ez egészen a *Hideg napokig*, amelyben — Nemes szerint — „az ideál azonban művészileg túl általános marad, a felelősség kérdése túl elvontan vetődik fel". Sőt a *Tízezer napig*, amelyben — szerinte — a filmnek „még emberségét is veszélyezteti" (sic!) az eszmék társadalmi konkrétságának állítólagos hiánya.

Nem mindig egészen világos, hogy mit ért Nemes a társadalmi-esztétikai ideál nem konkrét voltán (például a Körhinta esetében), és néha mintha kissé önkényesen adományozná az „eszmei konkrétság" rangját egyes filmeknek, s vonná meg más filmektől. De az világos, hogy ezzel a kritikájával Nemes a szóban forgó filmek létjogosultságát vitatja. Hiszen, ha Nyúl tanár úr nem olyan tragikomikus hős, mint amilyen a filmben, akkor nincs Hannibál tanár úr, ha a Bakaruhában cselédlánya öntudatos kommunista, akkor oda a konfliktus (amely éppen a forradalmosodás, az öntudatra ébredés konfliktusa; hiszen amikor a hősnő otthagyja a családot, feladja egzisztenciáját, s elfordul attól a férfitől, aki magát parasztfiúnak hazudva, becsapta őt, ez már forradalmi gesztus a részéről). És így tovább. Ilyen jellegű ellenvetések — hangsúlyozzuk — tetszés szerint felvethetők minden olyan filmünkkel szemben, amely nem egyenest mozgalmi témát ragad meg.

Az okfejtés természetesen nem azért hibás, mert a társadalmi-esztétikai ideálból indul ki, mert hangsúlyozza ennek szerepét, jelentőségét a művészetben. Hanem azért, mert ez az ideál *nem közvetlenül*, hanem az ábrázolt hősök, konfliktusok, életanyag emberi-társadalmi *hitelességén, realitásán* keresztül érvényesül. Ezeknek a „közvetítéseknek" a figyelmen kívül hagyása — pedig Nemes általánosságban említi is őket, csak akkor feledkezik meg róluk, amikor a konkrét filmekkel kerül szembe —, ez vezet nemcsak az említett filmek igaztalan elmarasztalásához, hanem oda is, hogy semmilyen kritikai megjegyzése nincs például a *Ketten haltak meg* című filmről, holott az egész kritika egyhangúan és joggal, mint sikerületlen alkotást marasztalta el ezt. Persze, az elvont társadalmi-esztétikai ideált illetően ezzel a filmmel nincs is baj — a fajok egyenlősége szép és nemes gondolat —, csak éppen a művészi eszközök ideál-közvetítésében, a hősök, a helyzetek, a konfliktusok lélektani-emberi hitelességében volt még sok a kívánnivaló. És — hogy pozitív példát is mondjak —

Digitized by Google

a *Hideg napok* esetében is a hősök és helyzetek, a konfliktusok társadalmi, történelmi, lélektani hitelessége a döntő esztétikai kritérium, nem pedig az a különös és spekulatív ellenvetés, hogy az alkotó túl sokat követel hőseitől — a tiszteknek legalábbis egzisztenciájukat kellett volna feláldozniuk egy emberségesebb álláspont érvényesítésére —, s ezért a film elvontan humanisztikus, a felelősség kérdése túlságosan általános. Dehát végtére is a művészi ítéletalkotás nem azonos a bírósági verdiktteI! A Hideg napok éppen *ezzel* ábrázolja a személyeken túlmenően a társadalmi rend felelősségét, és leplezi le egy osztály, a magát túlélt dzsentri erkölcsi arculatát.

Nemes ingoványos talajra téved, amikor a társadalmi-esztétikai ideálok konkrétsági fokát önmagában esztétikai értékmérőül teszi meg, amikor *csak az ideálokat* (vagy a vélt ideálokat) vizsgálja, a *művek* helyett. A legkonkrétabb társadalmi-esztétikai ideált ugyanis éppen a legsematikusabb filmek hordozták, a világirodalom és a filmművészet számos remekműve viszont — azt hiszem fölösleges példákat felsorolnom — a Nemes által általánosnak minősített humanisztikus ideálból merítette eszmei erejét. A művészet maga is az általánosítás egy formája; az *Apának* például Nemes maga veti szemére — szerintem igaztalanul — az általánosítás elégtelenségét. S hogy az általánosítás vagy a konkretizálás foka, az eszmék általános vagy konkrét volta mikor érdemel gáncsot és mikor dicséretet — mert azt is érdemelhet —, azt csak a maga sajátos helyén, a mű egészének kontextusában lehet megítélni. Még azzal a nézettel is vitatkoznék, amely minden esetben az eszmék nagyobb társadalmi konkrétságában látja a kritikai realizmus és a szocialista realizmus különbségét. Hiszen a szocializmusnak is megvannak a maga általános-humanisztikus ideáljai, amelyek ily módon természetszerűen beletartoznak a szocialista művészet ideálképébe. Mérhetetlenül elszegényesítenénk a művészi ábrázolás körét, és a nevelés, az emberformálás hatalmas eszközétől fosztanánk meg magunkat, ha csak azt a tematikát fogadnánk el szocialistának, amelynek politikai aktualitása és konkrétsága van, s lemondanánk olyan, ha úgy tetszik, általánosan humanisztikus ideálok, értékek védelméről, mint az emberi méltóság, a tisztesség, a szolidaritás stb., amelyeknek „papok, katonák, polgárok után" a mi korunk és a mi társadalmunk a hivatott örököse.

Nemes egymást kiegészítő és feltételező kategóriákat állít tehát mereven egymással szembe, és a társadalmi-esztétikai ideál *konkrétságának* abszolutizálásával — szándéktalanul is — a sematizmus felé orientál. Számomra — ellenkezőleg — úgy tűnik, hogy a művelődéspolitika éppen azzal teremtette meg filmművészetünk mai fellendülésének objektív alapját és lehetőségét, hogy tágabb és differenciáltabb értelmezését adta a filmművészet társadalmi-esztétikai ideáljainak, szakított a konkrétságnak, a körülhatároltságnak és meghatározottságnak azzal a pillanatnyi aktualitásra kihegyezett követelményével, amely a sematizmus kultúrpolitikáját jellemezte. S éppen ezzel nyitott utat egy más jellegű konkrétizálódásnak: a művészi egyéniségek, arculatok, mondanivalók és stílusok konkrét kibontakozásának, amely színesebbé, izgalmasabbá, sokrétűbbé tette filmművészetünk problematikáját, valóságlátását, s teret engedett a művészi felfedezésnek, a művészet *ideálteremtő* funkciójának.

Túl általánosnak érzem Nemesnek azt a meghatározását is, mely abban jelöli meg új filmművészetünk esztétikai minőségét, hogy alkotásai „képesek művészi adekvátsággal megjeleníteni az adott társadalmi helyzet lényeges igazságait, problémáit, hangulatait". Egyrészt ugyanis filmművészetünk fejlődése miatt érzett jogos büszkeségünk sem tehet annyira elfogulttá bennünket, hogy ne lássuk *a fehér foltokat, az egyoldalúságot* tematikai térképén. S az egyik fehér folt éppen az „adott társadalmi helyzet", a valóság közvetlen ábrázolása: egyfelől filmművészetünk aránylagosan erős tematikai *múltba fordulása*, másfelől még mindig túlnyomóan *paraszti-népies* jellege, amely a harmincas évek forradalmi népiességével szemben ma már gyakran csak valami terméketlen, korunktól elmaradt nosztalgikus-elégikus visszavágyódásként jelentkezik, és különösen a cseh vagy a jugoszláv filmmel való összehasonlításban ütközik ki. Másrészt és főleg, ebben a meghatározásban a magyar film fellendülésének legsajátosabb vonásai és értékei sikkadnak el: *analitikus jellege, történelem-filozófiai ihletettsége, moralitása, nemzeti önkritikája.* Hiszen amit Nemes — többnyire helyesen — az új magyar filmművészet stílusjegyeként megemlít

Digitized by Google

(az egyén középpontba állításától a deheroizált, depatetizált szemléletig), másutt és mások is kitalálták, sőt úgy is mondhatjuk, mások találták ki (ő maga is utal erre): a modern film közös, nemzetközi formanyelvéhez tartozik ez. Ami a magyar filmművészet *sajátos* hozzájárulása ehhez, ami önálló karaktert ad újabb filmjeinknek, és nemzetközi értelemben is egyedülállóvá teszi őket, az a *szenvedélyes felelősségtudat*, amellyel vallatóra fogja a magyar történelem sorsfordulóit, és tetemre hívja az elmúlt nemzedékeket is, hogy a múlt példájával járuljon hozzá a jövő emberének szuverén erkölcsi arculatához.

Fábri Húsz óra-ja, *Jancsó* filmjei, az *Oldás és kötés*, a *Szegénylegények*, a *Csillagosok, katonák*, *Kovács Hideg napok*-ja, *Szabó Apá*-ja, *Kósa Tízezer nap*-ja — a stiláris és koncepcionális különbségek ellenére is — megegyeznek abban, hogy közös témájuk: *az ember a történelemben*. És közös mondanivalójuk ennek az embernek a felelőssége, a történelemmel és önmagával szemben. Ebből adódik filmművészetünk *egyszerre nemzeti és szocialista jellege* és izgalmas korszerűsége — hiszen azokat a művészi eszközöket használja fel és fejleszti tovább ennek a mondanivalójának a kifejtésére, amelyeket a modern filmművészet éppen az ember történelmi elidegenedésének, kiszolgáltatottságának, tehetetlenségének ábrázolására hívott életre. Vagyis a magyar film legjobb alkotásaiban *megfordítja* a modern nyugati filmművészet — Fellini, Antonioni, Bergman — kérdésfelvetését, és visszafordítja fegyvereiket: nem azt kérdezi, hogyan válik az ember a történelem kiszolgáltatott, sorsát nolens-volens vállalni kényszerülő áldozatává, hanem azt, hogyan ébred történelmi-emberi felelősségére, s milyen egyéni vagy kollektív katasztrófával jár, ha ez az öntudatra ébredése elmarad, ha passzívan sodortatja magát a történelemmel.

Kérdés persze, hogy ez a történelmi demisztifikáció — amely oly fontos a korszerű és önkritikus nemzeti öntudat szempontjából —, mint tematika, mikor merül ki (hiszen akár a neorealizmust, akár a lengyel filmiskolát, akár bármely más irányzatot nézzük, ez a probléma reálisnak tűnik), vagy milyen irányban lesz képes kiterjeszteni, megújítani problematikáját. Számomra úgy tűnik, filmművészetünk soron következő feladata, hogy a történelmi ember mellé a *hétköznapi embert* is „meghódítsa" és ábrázolja a maga művészi eszközeivel: azt az embert, aki nem a nagy nemzeti sorskérdésekkel vívódik, hanem a maga egyszerű életét éli társadalmunkban. S biztató jel, hogy éppen fiatal művészeink, *Gaál, Szabó, Kósa* filmjei, de *Jancsó Oldás és kötés*-e is, mintha átvezető hidat alkotnának a két tematika között.

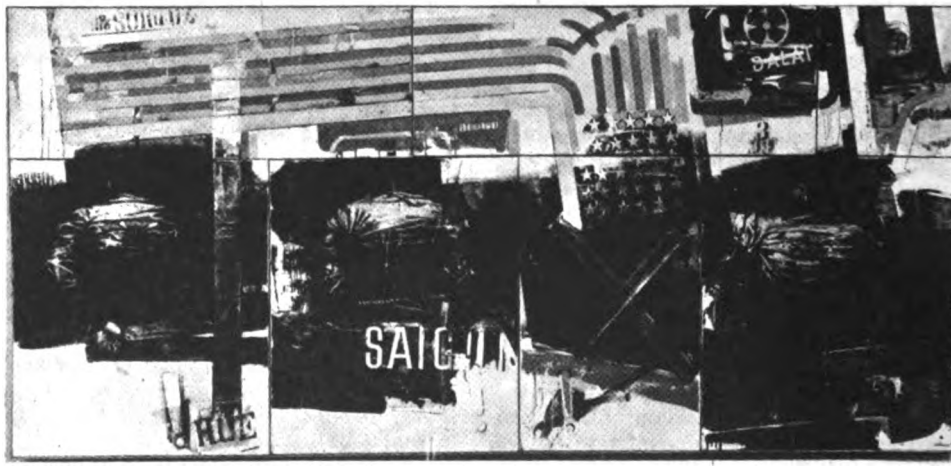

Lakner László: Saigon

Digitized by Google

Adaptáció a nagyvároshoz

A XIX. század elejének Európája még rusztikus táj volt, hatalmas szántókkal, legelőkkel, s köztük néhány várossal, amelyeket csak a rossz utakon döcögő postakocsi kötött össze. A XX. század végének Európája város lesz, hatalmas gyárvidékekkel, s köztük mezőgazdasági településekkel, amelyeket a tért és időt összezsugorító vasútvonalak, autósztrádák, repülőjáratok hoznak egymáshoz közel.

Az urbanizáció sokirányú folyamat. Magában foglalja a meglevő városok növekedését, az új városok teremtését, s a falu városiasodását is. Noha az urbanizáció és az iparosítás nem teljesen azonosítható jelenség — erre épp az új, fejlődő országok városiasodása nyújt gazdag példát —, Magyarországon az elmúlt másfél évtizedben *a tervszerű iparosítás,* a vele járó társadalmi átrétegeződés adta a *legnagyobb lendületet* az urbanizációnak, amelynek során mezőgazdasági dolgozók tömegei nemcsak ipari munkásokká, hanem városi lakosokká is váltak.

A faluból a városba költözötteknek csupán egy része — de nem jelentéktelen hányada — lesz üzemi munkás. E réteg helyzete, sorsa, beilleszkedése az ipari munkába, a városi élet körülményeibe különösen nagy fontosságú: kihat az üzemi munkásság összetételére, társadalmi-politikai arculatára csakúgy, mint technikai készségének, ismereteinek szintjére.

Mi történik a faluból a nagyvárosba, Budapestre költözött, itt nagyüzemi munkásként dolgozó emberekkel, akiknek többsége számára nemcsak a város, hanem a gyár is új környezet? Milyen vágyak, elképzelések hozzák őket épp Budapestre, s miként teljesednek be ezek? Milyen konfliktusokkal jár az életforma-váltás, milyen strukturális változást okoz életmódjukban a nagyváros.[1]

Az adaptáció vizsgálatánál abból kell kiindulnunk, hogy a faluból a nagyvárosba került embert új világ veszi körül. Mindenekelőtt merőben más itt a társadalmi környezet: mások — ha nem is etikai értelemben — az emberi együttélés szabályai. (S ezekbe nehezebb beletanulni, mint a közlekedési szabályokba.) A nagyváros nemcsak *materiális környezetében, nagyságában,* hanem *minőségében is* különbözik a falutól.

Ma nálunk a város és a falu közti szintkülönbség legfőbb forrása az eltérő

[1] E kérdéshalmazból indult el az a vizsgálat, amelynek keretében a faluról rövid ideje (8—8—10) hónapja) Budapestre vándorolt hatszáz nagyüzemi munkásról készítettünk interjúsorozatot. Egy-másfél év eltelte után visszatértünk a minta több mint egyharmadához (241 személyhez), hogy felmérjük az adaptációban bekövetkezett változásokat, ezek irányát, tartalmát. A teljes életformát átfogó ismételt (panel) vizsgálattal igyekeztünk csökkenteni a kis mintából következő hibaforrást, de a minta összetétele természetesen szűkíti az általánosítás lehetőségének körét, és csupán a vizsgált rétegről ad információt.

A mintába a reprezentáció elve alapján kiválasztott üzemek 40 évnél nem idősebb munkásai kerültek be. Megoszlásuk: *Iparág szerint:* 447 textilipari, 153 gép- és vegyipari munkás. *Nemük szerint:* 454 nő, 146 férfi. *Koruk szerint:* 15—25 év között 536, 26—40 év között 64. *Családi állapotuk szerint:* hajadon, nőtlen 526, nős, férjezett 61, elvált, különélő 11, özvegy 2. *Származásuk szerint:* paraszt 310, munkás 155, egyéb 134, értékelhetetlen 1. *Jelenlegi foglalkozásuk szerint:* szakmunkás 76, betanított munkás 302, segédmmunkás 109, ipari tanuló 29, átképzős 84.

Digitized by Google

foglalkozási struktúrából (ipar — mezőgazdaság) a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely különbségéből ered. De az életmód kialakításában, a szokások, az értékítéletek, a társadalmi normák elfogadásában vagy elvetésében magának a településformának is számottevő szerepe van.[2]

A falu és a város között elsősorban gazdasági-technikai vonalon csökken a különbség (a kereseti viszonyok közeledése, a tömegkommunikációs eszközök terjedése, rádió, mozi, tv stb.), s bár az életformát is eléri az urbanizáció árama,[3] a falu mint szociológiai alakulat még erősen hagyományőrző.

Természetesen a nagyváros is — kivált annak sajátos arculattal bíró rétegei, zónái, vagyis mikrovilága — rendelkezik bizonyos tradíciókkal (gondoljunk csak Budapest egy-egy markáns kerületének, részének mikrovilágára), egészében azonban a nagyvárosra épp a tradíciók tradíciótlansága jellemző. A világban eligazodni kívánóknak egyrészt alkalmazkodniok kell új közvetlen környezetük szokásaihoz (munkahelyükön és ezen kívül), másrészt az életforma viszonylagos nyitottsága következtében önállóan, a korábbi hagyományok, a falu szokásainak támaszai nélkül kell kiépíteniük városi életkörülményeiket, kialakítaniuk társas kapcsolataikat.

Ezért is állítja kemény próbák, az életforma-változás sok nehézsége elé a faluról érkezettet a nagyváros. Minthogy e kérdés jelentős rétegeket érint, korántsem lehet közömbös a társadalom számára, hogy az adaptációs folyamat milyen intenzitással megy végbe, s főként: milyen tartalommal telítődik. A tömegméretű életforma-váltás mindenképp magában hordozza a társadalmi feszültségek potenciális forrását. Hogy mennyire lesz tényleges társadalmi feszültség e lehetőségekből, az nem kis mértékben attól is függ, hogy képes-e a társadalom tudatosan irányítani az adaptációt, vagy pedig sorsára hagyja a város új lakóit, bízva abban, hogy a nagyvárosi élet kohója — mint eddig, úgy a jövőben is — magától is elvégzi valamiként az asszimiláció feladatát.

Az új gazdasági mechanizmusnak a társadalmi struktúrára való hatásával számoló munkák arra következtetnek, hogy a jövő időszakban előreláthatóan „kisebb lesz a parasztból munkássá válás, és kisebb mértékben fog emelkedni az összes munkások abszolút száma is".[4] s ez feltehetően fékezni fogja a városba áramlást. A városba, sőt a Budapestre irányuló költözéssel azonban a továbbiakban is számolni kell (bár az arányok nyilván megváltoznak; ezt láthatjuk a Budapestre vándorlás csökkenésében is). Az üzemek jó része a jövőben sem nélkülözheti a falusi munkaerő-utánpótlást, így az adaptációval járó gondokkal s feladatokkal is szembe kell nézniük.

A városi adaptáció mértékét és tartalmát sokféle pszichológiai, demográfiai, társadalmi tényező befolyásolja. Ehelyütt csupán a folyamat néhány kiragadott kérdésével foglalkozunk, leszűkítve a sokfelé ágazó témakört *a nők és a férfiak* adaptációjának azonos és eltérő vonásaira.

„Miért jött a városba?"

A városba költözés motívációi, okai kihatnak az adaptáció alakulására; ezen belül is meghatározó *a döntési szituáció*. „Minden szituációt eredete és a külvilág határoz meg, de az ember számára valamely helyzet nem csupán eredmény, hanem lehetőség is... tehát minden döntés magában foglalja a

[2] Ferge Sándorné: *A társadalmi rétegek elméleti és gyakorlati körülhatárolásának lehetőségei szocialista viszonyok között.* II. Statisztikai Tudományos Konferencia, KSH, Budapest. 1967. 13. o.

[3] Hegedűs András: *A mai falu és a falusi munkaviszonyok szociológiai vizsgálatáról*, Tanulmányok a mai faluról. Kossuth Könyvkiadó, 1964. 71. o.

[4] Mód Aladárné: Társadalmi átrétegeződés Magyarországon. Társadalmi Szemle 1967. 3. szám.

[5] Ernst Fischer: A fiatal nemzedék problémái, Gondolat Kiadó, 1964. 223—224. o.

Digitized by Google

tudatos jövőre vonatkoztatásnak, a jövő anticipiálásának aktív mozzanatát.[5] Mintánknál a döntési szituáció három fő típusa rajzolódott ki:

1. *Objektív kényszerhelyzet* („El kellett jönnöm").

Ide sorolhatók azok, akik a falujukban nem találtak semmilyen munkaalkalmat. Mint ismeretes, az elmúlt években a mezőgazdaság komoly munkaerőhiánnyal küszködött, de ezzel egyidejűleg egyes falvakban — különböző gazdasági-társadalmi okok miatt — munkaerőfelesleg is jelentkezett. Minthogy az ipar népességfelvétele a községekből meglehetősen alacsony — mindössze a népesség-felesleg 43 százalékára terjed ki —, az elvándorlás elkerülhetetlen volt.[6] Az e típushoz tartozóknak tehát alig volt alkalmuk döntésre — legfeljebb az elvándorlás helyéről dönthettek, illetve az elvándorlás és az ingázó életforma között választhattak —, a kényszerhelyzet lökte, taszította őket a városba. S ez még akkor is fontos, a későbbiekre kiható körülmény, ha közülük nem egy szívesen vállalta is a kényszer parancsolta döntést.

2. *Személyes döntés — fel nem ismert érdekeltség* („Hát csak eljöttem").

E csoport tagjai a „sodródó emberek". Döntésüket nem befolyásolja kényszer-körülmény, választásuk mégis formális, mert híján van a legfontosabb alkotóelemnek, a közvetlen személyes érdekeltségnek, mert elhomályosult benne vagy hiányzik belőle a tudatos jövőre vonatkoztatás aktív mozzanata. „Tudja, magam sem tudom, hogy mit keresek én itt Pesten. Énnekem lenne munkám is odahaza, a kereset se lenne gyengébb. Hát én csak jöttem, mert jöttek a falumból mások is, de hogy hogy lesz tovább, azt nem tudom." (20 éves, betanított, hajadon munkásnő szavai.) Sodródtak a városba, mert a család döntött így („Mondta anyám, te sem vagy alábbvaló, mint a szomszéd lánya, minek veszkődnél itt, ha a városban jobban boldogulhatsz!"), mert mások is jöttek. Korábban, nem is nagyon régen, még az ötvenes évek derekán is, sok helyen a falu társadalma rossz szemmel nézte a városba — főként a Budapestre — elvállalkozott lányokat. Ma épp fordított a helyzet. A városi munka presztizsének emelkedése, mint az egyéni tehetség, életrevalóság eltorzult értékmérője olyanokat is „elűz" a faluból, akik a várostól mit sem várnak, akik hajlamuk szerint szívesebben élnének falusi környezetben.

3. *Személyes döntés, felismert érdekeltség* („El akartam jönni").

E típusnál jut leginkább kifejezésre a *jövőre vonatkoztatás* mozzanata. A döntést létrehozó motivációk különbözőek (vizsgálatunkban a leggyakoribbak: az üzemi munka, a magasabb kereset, a nyolcórás munkaidő, a szakmai előbbrejutás lehetősége, a tanulás, a továbbképzés, a város nyújtotta gazdagabb művelődési és szórakozási alkalmak, s ezek kombinációi). A lényeg az, hogy e csoport tagjai, bár találhattak volna munkát falujukban, a városi munkát és életformát választották, s többnyire a munkaalkalmon kívül is határozott *elvárások* hozták őket Budapestre. Természetesen ezek az elvárások szintén a falu átalakuló értékrendjének, munkapresztizsének talajából sarjadtak ki, de a közvetlen, a felismert érdekeltséget is kifejezik.

A döntési szituáció sokban formálja az adaptációt. A második csoportba tartozók, a „sodródók" tudtak a legkevésbé beilleszkedni a városi életbe (e típus zöme nő), a középső helyre az „objektív kényszerhelyzetesek" kerültek, bennük a „nincs visszaút" is erősítette a megkapaszkodást. Legkönnyebben a személyes, a felismert érdekeltség alapján döntők alkalmazkodtak a város teremtette új körülményekhez, jóllehet a város nem, vagy csak részben elégítette ki elvárásaikat.

[6] Vizsgálatok a népesség területi eloszlásának alakulásáról Magyarországon, 1900—1960. KSH. Budapest, 1966/1. 50. o.

Digitized by Google

Elvárás és valóraváltás

Amikor a magyar szociológiai irodalomban megjelent az „elvárás" kifejezés, többen kifogásolták magyartalanságát, rossz hangzását. Kétségtelen, hogy nem szép szó, de igen kifejező, s még inkább: praktikus. (Ezt látszik igazolni terminus technicusként való elterjedése is.) Értelmezésében, konkrét alkalmazásában lehetnek különbségek; saját használatunkban a társadalommal szembeni óhajok, kívánságok alsó szintű, de már a tudatosság bizonyos elemeit tartalmazó összegeződését értjük rajta. Az óhajok, a vágyak gyakran messze szakadnak a realitástól; az elvárás a vágyaknak a valósággal való szembesítéséből jön létre — ez teszi alkalmassá valós társadalmi törekvések megragadására is —, de még nem emelkedik tudatos, felismert igénnyé.

A várossal kapcsolatos elvárások közvetve arra is rávilágítanak, hogy mit hiányoltak a megkérdezettek a falu életében, mi késztette őket elvándorlásra.

A várossal kapcsolatos elvárások alakulása (százalékban):

	I. felvétel (n = 600)	II. felvétel (n = 241)
Munkaalkalom (munkalehetőség és anyagiak)	54,2	47,6
Szakmai képzés, tanulás	18,4	26,8
Szórakozási lehetőség	15,9	11,8
Családi okok	5,7	—
Művelődési lehetőségek	2,6	4,9
Kötetlenebb, szabadabb élet	1,9	6,8
Egyéb	1,3	2,1

Az elvárások *arányainak* változása — a szubjektív kívánságok, esetenként már az igények szintjén — mintegy kifejezi a *város keltette objektív változások irányát*. Már az első felvétel is jelezte, hogy a munkaalkalmon, a magasabb kereseten kívül elsősorban *a kulturális, a továbbképzési elvárások* motiválják a falusi fiatalok körében a városba költözést. A második felvétel szerint valamelyest csökkent a csak munkaalkalmat s szórakozást igénylők aránya, emelkedett viszont azoké, akik a szakmai képzés, a tanulás, a művelődés lehetőségét várják a várostól. Figyeleméltóan nőtt a nagyváros *konvencióktól mentesebb légkörét* sokra értékelők csoportja is. „Aki nem élt falun, az nem tudja, mit jelent az, hogy mindenkinek beleszólása van az ember életébe, de még az ételébe is... Az örökös pletyka, az keserítette meg az én életemet... itt magam számolok a sorsommal." (Egy 27 éves, férjezett textilmunkásnő szavai.)

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a minta 3,2 százalékánál tapasztaltuk az elvárások *pozitív irányú* fejlődését. A „pozitív" jelzőt részben *mennyiségi* mérceként használjuk, az új, már a városi életben kialakult elvárások jelzésére, másrészt *minőségi* mérceként, ha az alsó szintű elvárásokat társadalmilag értékesebb törekvések váltják fel. (Az ismertetett elvárások nem sorolhatók egyértelmű rang-skálába. Nem állíthatjuk, hogy a kötetlenebb, a szabadabb élet utáni vágy pozitívabb, vagy negatívabb, mint a szórakozásra vonatkozó kívánalmak. Bizonyos elvárás-típusok között azonban tehetünk minőségi különbséget, így társadalmilag hasznosabbnak, értékesebbnek tartjuk a szakmai képzéssel, a tanulással, a művelődéssel kapcsolatos elvárásokat, mint a szórakozásra vagy pusztán a munkaalkalomra vonatkozókat.)

Digitized by Google

Az elvárások alakulásában a megkérdezettek 17,7 százalékánál a városba érkezés időszakához képest negatív irányú változás következett be. Ez abból adódik, hogy korábbi elvárásai megszűntek, s újak nem léptek a helyükre, vagy magasabbrendű elvárását alacsonyabbrendű váltotta fel. A megkérdezettek közel 50 százalékának *változatlanok maradtak* a várossal kapcsolatos elvárásai.

A városi elvárások alakulásában rendkívül jellegzetes *az eltérés a férfiak és a nők között.* A férfiak elvárásai határozottan stabilabbak, mint a nőkéi, körükben a negatív és a pozitív irányú változás is kisebb. Ez korántsem vezethető vissza valami pszichikus vagy biológiai különbségre, hanem elsősorban a *döntési szituációk* közti különbségből következik; mind a „sodródók", mind a „kényszerhelyzetesek" többsége nő, akiknek elvárásai már nagyrészt a város hatására alakultak ki. A nők csoportjában a nagyobb mértékű negatív változás azzal függ össze, hogy ők lassabban adaptálódnak a városi életkörülményekhez, mint a férfiak, válságosabban viselik el az életforma-váltással járó nehézségeket, a torlódó akadályok közepette könnyebben mondanak le az elköltözésben vagy a városi élet első időszakában még aktív szerepet játszó pozitív törekvéseikről. Ebben megintcsak szociológiai természetű tényezők játszanak szerepet: ezekre még visszatérünk.

Az egyes elvárás-típusok részletes elemzésére nincs lehetőségünk, csak egyet emelünk ki ezek közül: a *továbbképzést;* azért is, mert vizsgálatunk egyik kulcskérdése épp az volt, hogy mennyire tudja felkelteni vagy kielégíteni a nagyváros, az üzem a szakmai, iskolázási ambíciókat.

Az első felvételkor (600 fő) 40,3 százalék nem vett részt semmilyen továbbképzésben; 35,9 százalék szeretett volna szakmai, illetve iskolai képzésben részesülni; 18,9 százalék szakmai, 5,0 százalék iskolai képzésben vett részt. (A reális megítéléshez közölnünk kell azt is, hogy a szakmai képzést elég tágan értelmeztük; azt átképzősöket is beleszámítottuk e csoportba, s ugyanúgy az iskolai képzésnél sem tettünk különbséget a különböző oktatási formák és szintek között.) A második felvételkor szakmai képzésben 20,3, szakmai és iskolai képzésben 12,0 százalék vett részt; 18,7 százalék változatlanul szeretett volna továbbtanulni; 10,0 százalék már a városban kapott kedvet a tanuláshoz; 39,0 százalék továbbra sem kívánt továbbképzésben részesülni, illetve abbahagyta a szakmai vagy az iskolai képzést.

Adataink feltárják, hogy a nők *a férfiaknál jóval kisebb mértékben* tudták megvalósítani továbbképzési szándékaikat. (A legszembetűnőbb ez az egyidejűleg szakmai és iskolai képzésben részvevőknél: a férfiak aránya 19,9, a nőké 9,7 százalék.) Az iskolai tanulmányaikat abbahagyók majd mind nők. Ez összefügg a nők foglalkozási megoszlásával (többségük betanított munkás, akinél az üzem kevéssé szorgalmazza a tanulást), a három műszakkal (amely mellett csak a legelszántabbak vállalkoznak iskolai tanulmányokra), és mindenekelőtt azzal, hogy a városi életfeltételek több gondot okoznak a nőknek — akár családosok, akár nem —, mint a férfiaknak. (Az utóbbihoz hozzájárulnak neveltetési tradíciók is: a nőknek a családtól való elszakadás nagyobb megrázkódtatást okoz; ők érzelmileg sokkal inkább kötődnek a faluhoz, mint a férfiak többsége.)

Az üzemek általában *kevés segítséget adnak* — ez férfiakra és nőkre egyaránt áll — a továbbképzési tervek megvalósításához. Érthető, hogy a hosszabb idő óta gyárban dolgozó városi munkásoknak adják meg elsősorban az iskolai tanuláshoz szükséges kedvezményeket (pl. a három helyett a két vagy egy műszakot), sok helyen azonban a faluról elkerültek méltánytalanul hátrányos helyzetben vannak e téren. Ez aztán kihat — negatív módon — a munkaadaptációra, az üzemhez való kötődésre is.

Digitized by Google

Mint az elvárások alakulásánál is láthattuk — a változás pozitív és negatív irányú is lehet. Így van ez a városi adaptációnál is. Ez nem egyszerűen a nagyvárosban eltöltött idő arányában növekszik, hanem elérve az adaptációs gyújtópontot — amikor az új városlakó már a maga természetes környezetének érzi tartja a nagyvárost —, láncreakcióként terjed át *az életvitel minden területére,* nem ritkán már a városi élet első hónapjaiban is.

A városban eltöltött idő tehát nem jelentéktelen tényező, de nem a legfontosabb meghatározója az adaptáció mértékének és tartalmi változásának, s főként nem hoz létre *egyértelmű, szabályos* fejlődésvonalat, amint ezt a következő sorok feltételezik: „A faluról a városba került munkásfiatalok előtt az a feltétlen szükséglet áll, hogy meg kell tanulniok a városi körülményeket, be kell rendezniök lakásaikat, meg kell birkózniok a családalapítás gondjaival. Ez a folyamat meglehetősen nagy energia- és időmegterheléssel jár, ezért számukra a városi kultúra elsajátításának elsősorban szórakozási, kikapcsolódási oldala kerül előtérbe. A második fázisban, amikor a városi életforma adaptációja megtörtént, új szükségletek lassú felhalmozódása, érvényesülése alakítja át kevésbé radikálisan életmódjukat."[7] Ez a gondolatsor helyesen emeli ki a városi élet megtanulásának sok nehézségét, de végső következtetését megkérdőjelezzük. Tősgyökeres városi munkások nem csekély rétegénél ugyancsak „a városi kultúra... szórakozási, kikapcsolódási oldala kerül előtérbe", akár egész életükben is. Az új városlakók, munkásfiatalok egy része viszont már *határozott kulturális elvárásokkal* érkezik a városba, sőt épp *ez* köti a nagyvároshoz; ez formálója, aktív részese az adaptációnak, s nem annak befejeződése után ébrednek csak fel a művelődési, a továbbképzési igények. (Egyébként is meglehetősen nehéz megvonni a határt, hogy mikor történt meg az adaptáció.)

A nagyváros valóban kelt fel kulturális igényeket azokban, akiknél megvan erre a lehetőség, de ezt elsősorban nem az idő határozza meg, fokát és szintjét nem lehet a városban eltöltött évek számával mérni, sem megjósolni.

Magány és nagyváros

A nagyváros fogalmához gyakorta a *magány* fogalma társul. A művészet, az irodalom a magányosságot gyakran jellegzetes nagyvárosi életérzésként ábrázolja: a vad kővidék, a vak, üvegszemű bérházak világában hosszú az út lélektől lélekig; a zord, skatulyás házakban minden lakás egy-egy ketrec, s az igazi fal nem a kőből való, hanem a társadalom által teremtett, amely társtalanságra, elszigeteltségre ítéli az egyént. A nagyvárosban élő embertömeg még csak fokozza a magány, a magárahagyottság érzését: „én testvéreket / keresnék de minden találkozás / csak lökés és akadály / harc utca tolongás lárma / fény de rettenetes / lángoló betűk traszparensek / meztelenségeimre..."[8] — fogalmazza meg a költő e kísérteties hangulatú sorokban a nagyvárosi magány természetrajzát.

A falu *áttekinthetőbb* társadalmi alakulat, mint a nagyváros. Az embereket többnyire sorsközösségtől, személyes érzelmektől átfűtött kapcsolat fűzi össze — akár rokonszenvről, akár gyűlöletről van is szó. A nagyváros áttekinthetetlenebb, heterogén, bonyolultan rétegeződött társadalmában a kapcsolatok nagy része *hivatalos vagy funkcionális jellegű.* S tegyük hozzá: *szükségképpen* az. Több millió együttélő ember a legkollektívabb társadalomban sem lesz képes személyes kontaktust teremteni egymással. De a dolog lényege mégsem ez, hanem az, hogy állít-e fel a társadalom olyan *válaszfalakat,* amelyek való-

[7] Dr. Szántó Miklós: Művelődési struktúra, társadalmi rétegek, életmód, II. Statisztikai Tudományos Konferencia, KSH, Budapest, 1967. 14—15. o.

[8] Babits Mihály: Verssor az utcazajban.

Digitized by Google

ban a társadalmi magány (eddig is erről volt szó, nem az individuális okok teremtette magányról) börtönébe zárja az embereket. És *a nagyvároshoz köthető-e* az emberi kapcsolatok esetleges elszemélytelenedése? Alapkérdése ez a városszociológiának, s a „magányos tömeg" klasszikus hazájában, az USA-ban is vannak olyan szociológusok, akik világosan megfogalmazzák, hogy az emberi kapcsolatok elszemélytelenedése nem egyértelműen a nagyváros műve: „A mezőgazdasági szervezetek nagy többsége nem kevésbé személytelen, mint az üzemi, a gyári szervezetek zöme. Vajon egy néger bérlő vagy részesművelő Mississippiben szorosabb, személyesebb kapcsolatban van-e a farmtulajdonossal, mint a pittsburgh-i acéltársaság alkalmazottja az üzemvezetővel?"[9] A kérdés önmagáért beszél. Amint az emberi kapcsolatok elszemélytelenedése sem egyszerűen a településformából (falu — város) következik, úgy a magány mint társadalmi jelenség sem csak a nagyváros jellemzője. Léte *a fennálló társadalmi viszonyoktól*, az adott társadalom struktúrájának egészétől, annak humanista vagy antihumanista vonásaitól függ.

A nagyváros nemcsak a társadalmi atomizáltságot fokozhatja, hanem elő is segíti a magas fokú társadalmi szervezettséget, az azonos érdekű embercsoportok egymásra találását, a társadalmi-politikai szolidaritást,[10] vagyis az individualizálás mellett *a kollektivizálás tendenciáját* is erősíti. Úgy véljük, felesleges példákkal illusztrálnunk a nagyvárosok szerepét a haladó társadalmi eszmék terjesztésében s az értük vívott harc szervezésében.

Ezzel nem kívánjuk tisztára mosni a nagyváros szennyesét, nem állítjuk, hogy „ártatlan" a magányba szorított emberek sorsában — hiszen a közösségből való kihullás valóban nagyvárosi tömegjelenség —, de vitatjuk azt a szemléletet, amely e tendenciát *megváltoztathatatlannak* tartja, a magányt csupán a nagyváros számlájára írja — egyéb fontos társadalmi tényezőket mellőzve —, s nem veszi észre a nagyváros társadalmasító funkcióját az emberi kapcsolatokban is.

A társas kapcsolatok alakulása

A városi adaptáció két fő területe a *munkahely* és a *munkahelyen kívüli önálló városi élet*, s mindkettőnél nagyfontosságúak az emberi kapcsolatok.

Magányosak, magukrahagyottak-e vizsgálatunk szereplői? A válaszra visszatérünk még, egyelőre maradjunk a kérdésnél, amely mindjárt egy másikat támaszt: lehet-e *mérni* a magányt, vagy éppen annak fokát?

Vizsgálatunk nem vállalkozhatott (nem is kívánt vállalkozni) a magány pszichikus-individuális okainak felderítésére. Csupán annak társadalmi vetületét kíséreltük meg nyomon követni, néhány leegyszerűsített, de célszerű fogalom, mutató segítségével. Ilyen például a társas kapcsolatok nyílt vagy zárt jellege,[11] ezek alakulása a munkahelyen és a munkahelyen kívül.

A kapcsolatteremtés nyílt vagy zárt volta nemcsak az új városlakótól függ, hanem nagymértékben közvetlen környezetétől is, amely taszíthat, vonzhat, vagy — s ez a leggyakoribb — közönyével gátolhatja a tartalmas emberi kapcsolatok kialakulását, erősödését. Vizsgálatunk elsősorban a megkérdezettek oldaláról közelítette meg a kérdést, feltételezve azt, hogy magatartásuk jelfogó, reakció a környezet kibocsátotta vonzási vagy taszítási sugarakra. Felvételünk azt mutatta, hogy az emberi kapcsolatok terén *meglehetősen lassú az adap-*

[9] Louis Wirth, On Cities and Social Life, The University of Chicago Press, 1964. 225. o.

[10] Lenin: Az agrárkérdésről, II. kötet. Szikra, Budapest, 1950. 521. o.

[11] *Nyílt* a kapcsolata annak, akiben van szubjektív készség a városiak megismerésére, a velük való barátkozásra, s már vannak városi ismerősei, barátai. *Zárt* a kapcsolata annak, akiből hiányzik a szubjektív készség a városiak megismerésére, elzárkózik a városi emberektől, akinek nincsenek városi ismerősei, barátai.

Digitized by Google

táció, nehéz a beilleszkedés az újfajta emberi kapcsolatokba. E nehézségek közül két körülményre kívánunk utalni.

A városi embert, ha vannak jóbarátai, ismerősei, általában nem zavarja, hogy egyéb irányú kapcsolatai nagyrészt funkcionális jellegűek. (Így nem várja el a kalauztól, hogy érdeklődjék egészségi állapota iránt, nem igényli, hogy az üzletben megtárgyalja a kiszolgálóval életének kisebb-nagyobb gondjait.) A faluból kiszakadt ember számára nemcsak a megnövekedett funkcionális kapcsolatok újak (funkcionális kapcsolat falun is létezik, de jóval kisebb mértékben, mint a nagyvárosban), hanem az is, hogy a nagyváros fejlett, kifinomult munkamegosztása következtében az élet minden területén *másokra szorul*. A sok ismeretlen, „közönyös" emberrel való állandó, szükséges érintkezés sokakban a *kiszolgáltatottság* érzését kelti, a zárkózottságot mélyíti el. („Itt a városban mindenki rohan, nincs türelme, belátása, hogy meghallgassa a másik baját... a sok ember közt nemigen találok valakit is, aki odafigyelne rám" – mondta egy 27 éves gépipari segédmunkás.)

Nehéz megszokni a munkahelyen belüli *szigorú szervezettséget* és a gyáron kívüli élet *„szervezetlenségét"* is. Az üzemben eltöltött időt — percekre beosztva — rendelkezések szabályozzák, munkaidő után pedig mindenki avval tölti az idejét, amivel s akivel akarja (vagy tudja). Nehéz beleszokni a kötöttségnek és a kötetlenségnek e naponkénti váltásába, s ehhez igazítani az életritmust csakúgy, mint az emberi kapcsolatokat.

Az *„abszolút magányosak"* száma — ilyennek tekinthetők azok, akik sem munkahelyükön, sem ezen kívül nem tudtak kapcsolatot teremteni — az első felvétel időszakához képest örvendetesen — 14,7-ről 2,9 százalékra — csökkent. Meglehetősen sokan vannak a *„relatíve magányosak"* (40,3 százalék), azok, akik mögött a gyárkapuval az emberi kapcsolatok kapui is becsukódnak. A munkahelyi barátságok ugyanis jobbára az üzemben töltött időre korlátozódnak, s egyébként is gyakoribb az azonos helyzetű s múltú falusiak közötti barátság, mint a városiakkal kötött. Az első felvételhez képest erősödtek ugyan a városi munkásokhoz fűződő kapcsolatok, de a falusiak üzemen belüli elszigeteltsége gond, mégpedig olyan gond, amelyre a gyárvezetőségek általában kevés figyelmet fordítanak. A *„nyitott típus"* az üzemen belül és azon kívül is társakra találók aránya az első felvételhez viszonyítva jelentősen nőtt, 31,7-ről 56,8 százalékra emelkedett. A társaságot a Budapesten élő rokonság, a már korábban elszármazott falubeliek alkotják, kisebb részben a már új, a városban szerzett ismeretség. A szomszédsági kapcsolatok is könnyítik a beilleszkedést, főképp a családosok számára. Itt jegyezzük meg, hogy *a lakóhelynek* ugyancsak fontos szerepe van az emberi kapcsolatok alakulásában. Más-más környezet veszi körül a város szívében élőt, az öt-hat ágyrajáró-társával összezsúfolt slumlakót, a város peremére szorultat, a nagyváros falusias övezetében élőt, a munkásszállások lakóját.

Az összesítő adatok szerint a kapcsolatteremtés vonatkozásában ***nincs lényeges eltérés*** a férfiak és a nők között (egyéb demográfiai tényezők sem bizonyultak itt meghatározóknak), a részadatok csupán *az ütem különbözőségéről tanúskodnak*. Eszerint a férfiak már a városba érkezésük utáni első hónapokban — a nőknél hamarabb — ki tudják építeni ismeretségi, baráti körüket. A férfiak szabadabban mozognak, gyorsabban veszik birtokukba a várost. A nőkben sokkal nehezebben oldódik fel a görcsösség, a félelem az új környezettől. A falusi élet konvenciói és a városi élet viszonylagos konvenciótlansága csap össze bennük, s e konfliktus termeli ki vagy segíti kibontakozni a két szélsőséges típust: az örökösen otthon ülő, minden emberi közeledéstől riadtan elhúzódó, és az egyik napról a másikra vagánnyá („igazi, belemenős városi csajjá") vedlő falusi lány típusát.

Digitized by Google

Ide kívánkozik a reális képhez az, hogy *korántsem olyan aggasztó mértékű* a faluról a nagyvárosba került lányoknak a lumpen társasághoz s életformához való vonzódása, mint gyakran feltüntetik, főként a publicisztikai írások. (Az adatok persze csak vizsgálati körünkre érvényesek.) Bár az első felvételhez viszonyítva mindkét nemnél *emelkedett* a lumpen-típus aránya (2,5-ről 6,3 százalékra), az emelkedéshez főként a *férfiak* járultak hozzá (férfiaknál 13,5, a nőknél 4,1 százalék az arány). A lumpen-típusba azokat soroltuk, akik számára a nagyváros elsősorban a lumpen-életforma keretét és lehetőségét jelenti, a munka — bárminő is — csupán anyagi eszköze vagy legalizáló feltétele az életnek, az „igazinak". Értelmezésükben az élet: kártya, ivászat, vagánykodás, szexuális amoralitás.

Mindkét nembeliekre érvényes az, hogy *a gyors asszimilációs vágy eltorzulhat,* s kivált *a fiatalabb korosztály* a „zöldfülűeket" könnyen befogadó s alaposan kihasználó *lumpen társaságokhoz csapódhat.* Kizárólag a nagyváros rovására írható-e a lumpen-magatartás? Alig hinnénk. A falusi életkörülményekről nyert adatok arról tanúskodnak, hogy az e csoportba tartozók nagy része már a faluról hozta magával a lumpen-életforma sok elemét; a város legfeljebb annyival járult hozzá ennek kibontakozásához, hogy itt több a csábító alkalom, s kisebb a közvetlen társadalmi és családi kontroll, mint falun.

Még egy csoportról kell szólnunk, azokéról, akik csak a városi életben tekinthetők magányosaknak, falujukhoz gazdag emberi kapcsolatok fűzik őket: család, barátság, szerelem. Külön csoporttá nem az teszi őket, hogy erős érzelmi szálakkal kötődnek falun élő szeretteikhez — ez éppúgy jellemző a többiekre is —, hanem az, hogy a város *teljesen idegen számukra,* s ezért szinte minden munkaszüneti napot falujukban töltenek; életformájuk tehát *az ingázó munkásokéhoz* áll közel. A várostól való idegenkedés, elzárkózás egyszersmind a város iránti ragaszkodással párosul bennük: ha találnának otthon megfelelő munkahelyet, akkor sem szívesen költöznének vissza a faluba. E kettős kötöttség konfliktusokat idéz elő, főként azért, mert e kétlelkűség mintegy konzerválja az átmeneti állapotot.

Visszatérve kérdésünkre: magányosak-e, magukra hagyottak-e vizsgálatunk szereplői? Erre sem igenlő, sem egyértelműen elutasító választ nem adhatunk. Az első időszakhoz képest *bővültek az emberi kapcsolatok,* a megkérdezetteknek mintegy fele több segítséget kapott a gyártól, munkatársaitól s általában a városi emberektől, mint ahogy valaha is remélte. És a másik fele? Ők úgy érzik, közöny, ridegség, lenézés veszi őket körül.

A közönyről szólva, hadd idézzük *Vészi Endre* egy nemrég megjelent novelláját, a Füstszagúak-at. Témája egy gyári tűz s az ezt követő nyomozás a felelősök után. A veszteség óriási, de úgy tudják, emberéletben nem esett kár. Az üzemiek közül csak ketten sejtik, hogy valaki ottmaradt a tűzben, de hallgatnak róla. Aztán a romok eltakarításánál megtalálják a bentégettet, de közvetlen munkatársai sem emlékeznek rá: „Mondja, szaki, maga emlékszik az arcára? Mert én csak azt tudom, hogy Kiss Lajos. Azt is a bérlistából. De ha megfeszülök, akkor sem jut eszembe az arca. Hogy milyen volt az az ember? Szőke volt-e vagy barna? Milyen volt, az istenit neki!" S a nyomozást vezető százados feljegyzéseiből: „Emberi kapcsolatok, emberi viszonylatok. Milyen emberek ezek?" A példa kivételes, a helyzet rendkívüli, de azért elgondolkodtató.

A humánus relációk mellett az emberi kapcsolatok gyengeségének vagy torzulásának széles skálájával találkoztunk vizsgálatunk során. Felvételünk ugyanakkor azt is mutatta, hogy a faluról jött új munkások a tősgyökeres városi munkásoknál általában nagyobb jelentőséget tulajdonítanak *a munka-*

Digitized by Google

helyi emberi kapcsolatoknak. A jó barátokkal való együttdolgozás, az emberséges főnök s bánásmód igénye munkaelvárásaik *élén* áll (a második-harmadik helyen), egyéb fontos elvárásokat megelőzve. Az a distancia, amely a fokozott igény és a valóságban elég tervszerűtlen törődés között van, arra figyelmeztet, hogy szükséges és nagyon is aktuális a szociológiai vizsgálatokból is leszűrhető tanulságokat és módszereket *tervszerűen megismertetni és felhasználni* a lakó- és munkahelyhez való adaptáció elősegítése érdekében.

Vizsgálatunk azt bizonyítja, hogy a városi adaptáció függ a munkahelytől, attól a kollektívától, amelyhez az új városi munkás elsősorban tartozik, s amely emberséggel, figyelemmel átsegítheti őt az életformaváltás sok akadályán, amely erősítheti vagy gyengítheti a városi meggyökerezés folyamatát.

Hanák Katalin

Stettner Béla: Vietnam. Piéta, *f.*

Digitized by Google

A társadalom mint struktúra és az egyének

Ilija Bojovics jugoszláv újságíró beszélgetést folytatott *André Gorz*-zal, a *Temps Modernes* és *Le Nouvel Observateur* című francia folyóiratok szerkesztőjével. A beszélgetés 1967 folyamán megjelent a *Socijalizam* című jugoszláv és a *Démocratie Nouvelle* című francia lapban. Mi a szöveget a *Socijalizam*-ból vettük át, némi rövidítéssel.

Ilija Bojovics első kérdése a matematikai módszerek társadalomtudománybeli alkalmazhatóságára vonatkozott. Vajon felhasználhatók-e ezek a módszerek a társadalmi változások előrejelzésére, illetve egyáltalán lehetségesek-e ilyen előrejelzések? Mi a szociológia és a szociometria viszonya?

Gorz válaszában abból indul ki, hogy a kérdés ilyen felvetése már bizonyos állásfoglalást tartalmaz:

— Az a benyomásom, hogy kérdésével ön vitatja a szociológia ama igényét, hogy egzakt, ideológiailag semleges tudomány legyen. Egyetértek önnel abban a tekintetben, hogy a szociológus nem lehet tudós olyan értelemben, mint amilyenben például a fizikus vagy a csillagász.

Természetesen a szociológus munkájában az egzakt tudományoktól átvett technikát is alkalmaz, így a matematikát és a statisztikát. A szociológia azonban nem azonosítható ezekkel a technikákkal. A szociológia arra törekszik, hogy a társadalmi viszonyokat állandóságukban és objektivitásukban ragadja meg, amennyiben ezek feltételezik, meghatározzák vagy irányítják az egyének viszonyait és viselkedését. De már itt felvetődik az a kérdés, hogy mi határozza meg a társadalmi viszonyokat. Nem lehet természeti adottságnak, levezethetetlen magyarázó elvnek, valamilyen végső oknak tekinteni őket: megértésük végett a közgazdaságtanhoz és a történelemhez kell fordulni; viszonylagos állandóságuk nem takarhatja el azt a tényt, hogy létrehozták őket, hogy az emberi gyakorlat hozta létre és változtatta meg őket — akár tudatosan, akár nem —, hogy az egyének meghatározott módon élik át és értelmezik őket, s e mód függ például az ideológiai hatásoktól, melyek megelőzhetik korukat vagy elmaradhatnak mögötte, de mindenesetre speciális hatalmuk és autonómiájuk van.

A társadalmi tények továbbá nem azonosíthatók a dolgokkal. E tények nem természetesek, hanem — mivel azokra a társadalmi egyénekre vonatkoznak, akik őket elszenvedik, termelik, elfogadják vagy visszautasítják, de mindenképpen interiorizálják — mindig jelentésük van. De mit jelentenek? Ez az alapvető kérdés. Ahhoz, hogy választ adjunk rá, magyarázni kell a felfedett

Digitized by Google

tényeket, annak pedig, aki ezeket magyarázni tudja, nem technikusnak, hanem olyan egyénnek kell lennie, aki maga is megélte korának és társadalmának történelmét, mégpedig nem puszta megfigyelőként, hanem elkötelezett, tevékeny lényként, akinek számára rendkívül fontos annak az emberi vállalkozásnak az értelme, amely egy civilizáció megteremtését jelenti.

Vegyünk egy konkrét példát az egyik legjobb francia szociológustól, Pierre Bourdieu-től: a statisztikai vizsgálat megmutatta, hogy az iskolai vizsgákon a siker százaléka magasabb volt a polgári és kispolgári szülők gyermekeinél, mint azoknál, akiknek szülei munkások és parasztok. Ez szociológiai tény. Vajon mit jelent? Amennyiben a szociológus technikus csupán, fennáll az a veszély, hogy pozitivista magyarázatok áldozatává válik, melyek ideológiai tekintetben konzervatívak lesznek. Azt mondhatja például, hogy a burzsoá származású gyerekek „tehetségesebbek", hogy magasabb intelligenciát örököltek, sőt talán jobb iskolai sikerük biológiai vagy genetikai szubsztrátuma után fog kutatni. A rendelkezésére álló statisztikai adatok alapján előre láthatja azoknak a tanulóknak a számát, akik a következő években fejezik be az elemi és a középiskolát, valamint az egyetemet. Kutathatja még az iskolai siker százaléka és a szülők jövedelmének nagysága közötti korrelációt, és sikerül is majd megállapítania. Így azonban nem értheti meg e szociológiai tény jelentését.

Bordieu végül is az iskolai siker százaléka és a szülők képzettségi foka közötti korrelációt kereste. Kiderült, hogy ez a korreláció minden esetben fennáll. Egyben igazolt egy olyan interpretációt, amelyet Bordieu saját tapasztalatából és filozófiai képzettségéből merített, tudniillik azt, hogy az oktatási rendszer és az oktatási módszerek minden gyermeknél feltételezik azokat a társadalmilag meghatározott képességeket, melyek csak a képzett szülők gyermekeinél lehetnek meg. Tehát Franciaországban az iskola a társadalmi szelekciónak és a viszonyok konzerválásának mechanizmusaként működik. Az oktatás demokratizálása megkövetelné az egész rendszer átalakítását, a pedagógiai módszereket és a vizsga-siker feltételeit pedig egyenesen forradalmasítaná.

Úgy tűnik, hogy a példa igen jól illusztrálja azt a tényt, hogy az igazi magyarázat elkötelezettséget és a társadalmi feltételek megkérdőjelezését követeli meg a szociológustól, nem pedig olyan „megfigyelést", mely az ideológiai semlegesség ürügyén ideológiailag és politikailag konzerváló lesz.

Véleményem szerint tehát egy pozitivista vagy empirista szociológia első téves követelménye az, hogy az egyének társadalmi viselkedését az anyagi feltételektől függetlenül tanulmányozni lehet, amely anyagi feltételek történelmiek és a gyakorlat által létrehozottak, és amelyek alapján az egyének társadalmi viszonyokba lépnek. A szociológus nem vizsgálhatja ugyanúgy az egyéneket, mint ahogy az entomológus a hangyákat tanulmányozza, mert az egyének, a hangyáktól eltérően, meghatározott történelmi körülmények között megváltoztathatják az anyagi feltételeket és a társadalmi viszonyokat. Ezek nem tekinthetők adottságoknak.

A pozitivista szociológia második téves követelménye az, hogy a szociológus kívül helyezkedhet a társadalmi érték- és célrendszereken, és nem használ fel semmilyen vonatkoztatási rendszert, értékrendszert, például az uralkodó ideológia által meghatározottat. Hogy a dolgok éppen fordítva állnak, bőven bizonyítható azoknak az eltérő és mindig vitás eredményeknek az alapján, melyeket a burzsoá szociológusok kutatásai nyújtanak a proletár osztályöntudat létezéséről vagy nem létezéséről. Minden a kérdés feltevésének és megformulázásának módjától, illetve a válasz interpretációjától függ.

A közelmúltban például az angol szociológusok igen részletes (s egyébként rendkívül érdekes) felmérés alapján „kimutatták", hogy a Vauxhall-gyár mun-

Digitized by Google

kásai a magas bérek miatt „integrálódtak" a vállalatba, hogy egyetértenek a munka intenzitásával és részmozzanatokra való felbontásával, a haladásért fizetendő szükségszerű árnak tekintik ezt, és természetesnek találják, hogy csak szabad idejükben és a fogyasztás szférájában keressenek kárpótlást munkafeltételeikért. A könyv, melyben megjósolták, hogy a Vauxhall-gyárból eltűnik a tőke ellen küzdő munkásosztály, még nyomdában volt, amikor a Vauxhall-gyárat hosszantartó és rendkívül kimerítő sztrájk bénította meg. Tegyük hozzá, hogy a sztrájkot éppen azok a munkások, szakszervezeti aktivisták kezdeményezték, akik az említett szociológiai tanulmányban — amelynek tartalmával a sajtóban publikált részekből ismerkedtek meg — olyan témákat találtak, amelyek képesek voltak mozgósítani társaikat.

Igen sok példát hozhatnánk fel annak bizonyítására, hogy a szociológia nem képes előrelátni a sztrájkokat, a felkeléseket és a társadalmi forradalmakat. Ami a társadalmi és politikai eseményeket illeti, a szociológia adhat bizonyos előrejelzéseket, azzal a kikötéssel, hogy az általános feltételek és a tömegek ideológiai felfogása változatlan marad. A szociológia például egyáltalán nincs abban a helyzetben, hogy előre megmondja, milyen formát ölt majd Indiában a forradalmi folyamat. A forradalmár sokkal jobb helyzetben tehet előrejelzéseket, mint a szociológus, annál az egyszerű oknál fogva, hogy előrelátása figyelembe veszi az összes fennálló feltételek és struktúrák mellett azt az akciót is, amely arra irányul, hogy a tömegekben megteremtse a politikai öntudatot, a kedvet és a szervezettséget.

Az előző megjegyzésekből kiindulva úgy vélem, fontos, hogy különbséget tegyünk társadalmi egyének „hevületlen állapotban való viselkedése" és „hevült állapotban való viselkedése" között. A szociológus kutatómunkája során általában elszigetelt egyénekhez intéz kérdéseket, akiket lakásukon keres fel, mégpedig akkor, amikor azok „hevületlen állapotban" vannak, vagyis olyan helyzetben, amikor semmiféle befolyásuk nincs a társadalmi valóságra, amikor arra külső kényszerként reflektálnak, mint tudattalan „társadalmi létükre". Ezzel szemben elegendő már az is, ha megteremtődnek egy olyan akció feltételei, amelyek kizárják a közömbös magatartást — azaz az elszigetelt egyéneknek egy kis lehetőségük lesz arra, hogy végrehajtsanak egy közös és tudatos akciót azzal a céllal, hogy átalakítsák vagy ellenőrizzék a társadalmi feltételeket —, és akkor ugyanazok az egyének, akik apolitikus „véleményt" hangoztattak, vállvetve harcolnak, és e harcban szerzett tapasztalataik alapján állandóan politizálnak.

Így véleményem szerint a szociológiai előrelátás határát a társadalmi egyéneknek az a lehetősége jelenti — s ez teljesen soha nem hiányozhat —, hogy saját társadalmi létüket tudatosan hatalmukba keríthetik, és átalakíthatják a fennálló társadalmi viszonyokat. A szociológia általában úgy tekinti a társadalmi egyéneket, mintha azok a társadalmi viszonyok és folyamatok puszta eredményei lennének, pedig az egyének voltaképpen e viszonyok és folyamatok teremtői is. A szociológia csak akkor lehetne egzakt tudomány, ha az egyének társadalmi gyakorlatát a fizikai törvényekhez hasonló külső determinizmusok irányítanák.

Említette ön a szociometriát, amely az amerikai szociálpszichológiának egy különös és Franciaországban még kevéssé ismert alkalmazása. Alapvető technikája, a szociodráma, nem érdektelen, de az a mód, ahogyan felhasználják, fölöttébb gyanús. Moreno szerint, aki a szociometria atyja, a szociodrámának az a feladata, hogy a csoportban együttélő egyénekben tudatosítsa azt, hogy társadalmi szerepük — nevezetesen a munka társadalmi megosztásának eredménye — az a tényező, amely miátt a csoport más tagjaival szemben olyan módon viselkednek, hogy ez a viselkedés lehetetlenné teszi a független egyé-

Digitized by Google

nek közötti személyes kapcsolatot. Elméletileg tehát a szociodrámának fel kellene fednie az egyének és viszonyaik társadalmi elidegenülését.

Ha következetesek vagyunk, akkor a szociodráma csak ahhoz a következtetéshez vezethet, hogy meg kell változtatni a társadalmi viszonyokat és mindazt, ami e viszonyokat meghatározza. E következtetésnek azonban — ha kis csoportról van szó — semmi gyakorlati jelentősége sincs. Ezért aztán a szociometriát inkább arra használják, hogy a csoport működése teremtette belső problémákat és nehézségeket világítsák meg.

A szociometria felhasználásának éppen ez a módja gyanús nekem: beleilleszkedik az amerikai ipari pszichológia hagyományába, mégpedig abban a formában, amelyben azt Mayo és a tőkés munkáltatók többsége alkalmazta. Mayo szerint valamely vállalat munkásai és vezetősége közötti összetűzésre egyrészt a kölcsönös megértés és kommunikáció hiánya, másrészt pedig a „főkolomposok" (voltaképpen szakszervezeti aktivisták) miatt kerül sor, akik személyes okoknál fogva nehezen tudnak „együttműködni" vállalati főnökeikkel. Tehát az osztályellentétek és az osztályharc puszta tagadásáról van szó, csakúgy, mint a kollektíván belüli összetűzés és a feszültség anyagi alapjának (munkafeltételek, egyenlőtlenség minden területen, a szükségletek elégtelen kielégítése, érdekek eltérése) tagadásáról. Más szóval a meglevő anyagi feltételeket adottaknak tekinti, amelyekhez nem szabad hozzányúlni; arra törekszik, hogy a kollektíván belüli emberi viszonyokat megjavítsa, anélkül, hogy az anyagi feltételekhez nyúlna, és mivel ezek a viszonyok — nevezetesen a szervezés, a munka megosztása és a munkaviszonyok egy meghatározott üzemben — „felülről" jött döntések eredményei, a szociálpszichológus tulajdonképpen arra törekszik, hogy a munkások ezeknek a döntéseknek a következményeit elfogadják, ne pedig magukban a döntésekben próbáljanak részt venni. Látható tehát, hogy ennek a módszernek milyen konzervatív és önkényes eredményei lehetnek. Marxista szociológusok — például a szovjet Nyikolaj Novikov — igen jól megfigyelték ezt.

Ezért van, hogy egyes szocialista országokban a szociálpszichológia és a szociometria ellenállásba ütközik. Milyen célt szolgálnak ezek a módszerek? Azt, hogy elkendőzzék a szocialista társadalomban még szükségképpen meglevő társadalmi feszültségeket és ellentmondásokat? Hogy eltávolítsák és semlegesítsék a „főkolomposokat", az igazgatói hatalom könnyebb megvalósulása érdekében? Vagy pedig, hogy felfedjék az összetűzéseket és elégedetlenségeket, hogy azután megkeressék azok objektív okát és kollektív, szabad vitát szervezhessenek az okok kiküszöbölésének módjairól?

Véleményem szerint csupán a harmadik feltevést nem lehet a konzervativizmus vádjával illetni. Úgy vélem, hogy szocialista társadalomban a szociológiai kutatásnak a társadalmi egyéneket a kutatás tárgyából a kutatás alanyává kell tennie. Ebben az esetben arra törekednének, hogy a termelési kollektíván belüli feszültségeket, összetűzéseket és elégedetlenségeket azoknak az objektív feltételeknek tulajdonítsák, amelyek között az adott kollektíva dolgozik. Meg fogják vizsgálni a döntéseket — egyesek közülük valószínűleg elkerülhetetlenek, de mások nem —, amelyeknek e feltételek tulajdonképpen következményei; azután pedig közösen kutatják ezek megváltoztatásának lehetőségét.

Egyszóval az alapvető kérdés az, hogy milyen célokat szolgál a szociológiai kutatás. A szociológusok erre csak annyiban válaszolhatnak, amennyiben nem csupán szociológusok, hanem filozófusok vagy marxista aktivisták is.

A szociológia — különösen a szociálpszichológia — nagy népszerűségének az egyes szocialista országokban negatív tényezői is lehetnek: a szociometria,

Digitized by Google

illetve a szociálpszichológia előtérbe kerülése jelenthetné azt, hogy a párt többé nem tartja alkalmasnak magát a társadalom építésének és a társadalmi viszonyok átalakításának irányítására, hogy nem hisz többé az alulról jövő kezdeményezések szükségességében, nem hisz az ellentmondások termékenységében, sem abban a lehetőségben, hogy az ellentmondások — ha hagyják őket szabadon megnyilvánulni — kiküszöbölődnek a döntések kollektív megvitatása révén. Ehelyett szakemberekre bízza a tömegek manipulálását, ezzel mintegy véglegesnek fogadva el az egyén és a társadalom közti szakadást. Véleményem szerint az objektivista szociológia feltörése a technokrácia irányába való fejlődést jelezheti.

A második kérdés lényege a társadalom struktúráját és az egyéni és társadalmi lét lényegét illeti. Milyen értelemben lehet a társadalom „létéről" és „lényegéről" beszélni? Milyen mértékben határozza meg az egyén léte a társadalom lényegét? Más szóval mennyiben van hatalma az egyénnek az általános felett?

Gorz válaszában a társadalmi munkamegosztás módjának meghatározó jellegét hangsúlyozta:

— Véleményem szerint egy társadalom struktúrája mindenekelőtt a társadalmi munkamegosztás módjának eredménye. A munka társadalmi megosztásának típusa kölcsönös függőségi viszonyban van a termelési viszonyokkal és a termelőerők fejlettségének szintjével. A marxisták közül sokan hosszú ideig azt hitték, hogy elegendő a kapitalista termelési viszonyok megszüntetése ahhoz, hogy kiküszöbölődjenek a munka társadalmi megosztásában azok a rétegződések és éles elhatárolódások, melyeknek fő megnyilvánulása az osztályok léte.

Ma már tudjuk, hogy a kérdés nem ilyen egyszerű: megszüntethetők az osztálykülönbségek és az osztálykorlátok, valamint az egyik osztálynak a másik fölötti uralma anélkül, hogy az összes uralmi viszonyok, társadalmi korlátok és rétegződések megszűnnének. Ennek számos oka van. Az alapvető okot véleményem szerint a termelőerők fejlettségének színvonalában, azaz elsősorban a kulturális színvonal alacsony voltában és a korszerű ipari technikák természetében kell keresni.

Így az alapvető kérdés abban áll, hogy vajon a társadalmi viszonyok strukturáltságát, a munka társadalmi megosztásának szerkezetét interiorizálhatják-e az egyének a közös cél megvalósításáért való önkéntes társadalmi együttműködésként, vagy pedig a munkamegosztás a társadalom külső kényszere marad. Vajon az egyének a társadalmi viszonyok alanyai-e, vagy csak „akaratuk ellenére" azok mozgatói? Vajon tudatos mozgatói-e a társadalmi együttműködésnek, vagy csak áldozatai? A válasz nyilvánvalóan nem az egyes absztrakt individuumoktól függ, hanem társadalmi együttműködésük történelmi feltételeinek egészétől: a termelés módjától, a termelőerők színvonalától, a kollektív feladatok nagyságától és a termelési egységektől, a vezető csoportok ideológiai és elméleti tudatának színvonalától, e csoportok történetétől, szervezeteik típusaitól stb.

Marx tökéletesen előrelátta az egyénektől elidegenedett társadalom létrejöttét a monopolkapitalizmusban és azt, hogy ez a közösség minden formáját megsemmisíti. Éppen mivel ez az előrelátás igaznak bizonyult, a szociológia és a politikai gazdaságtan az egzakt tudományok státuszára formál jogot a fejlett

Digitized by Google

tőkésországokban. Csupán a társadalmi folyamatok és eredményeik csaknem mechanikus külsődlegessége, valamint e folyamatok tevékeny részvevőinek motivációi és tudatos céljai között fennálló áthidalhatatlan szakadék alapján foganhatott meg a szociológiának mint egzakt tudománynak a gondolata. Hogy világosabb legyek, megfogalmazom úgy, hogy a szociológia, mint a társadalomról szóló sajátos tudomány eltűnne, ha a célok, melyekre tudatosan törekszenek a társadalmi egyének, egybeesnének a társadalmi fejlődés célszerűségével, ha az egyének a társadalmi gyakorlatot mint saját gyakorlatukat ismernék fel, és ha ők mint egyének kiteljesedhetnének annak a társadalmi valóságnak révén, amelyet megtermelnek. Senki sem lenne akkor szociológus, de mindnyájan azok lennének! Nem lenne többé szükség arra, hogy különbséget tegyenek az egyén és a társadalom között és többé nem lenne lehetőség arra, hogy a társadalmi jelenségeket és folyamatokat olyasvalamiként fogják fel, ami az egyéneken kívüli: a társadalom felismerné önmagát minden egyes egyénben, igazsága mindegyikükben benne lenne.

Marx szavai szerint ugyanis a kommunizmust az jellemzi, hogy megszünteti „ami az egyénektől függetlenül létezik", nevezetesen az államot; jelenti tehát az egyéni és a társadalmi egybeesést a termelők önkéntes társulása és a társadalmi munka önkéntes megoszlása alapján. Ez az egybeesés eddig még csak rendkívül rövid időszakokban létezett, a győzelmes forradalmi gyakorlat időszakaiban, amikor a forradalmi csoport struktúrája, szervezete és tevékenysége minden forradalmár számára összhangban áll a közös céllal, melynek megvalósításán mindnyájan szabadon munkálkodnak. Ilyen pillanatokban a szociológia nem képes nagy dolgokat művelni, nincs mit magyarázni, a jövőt nem a struktúrák és folyamatok határozzák meg, hanem a szabad forradalmi gyakorlat szuverenitása, ennek pedig csak utólag lehet szociológiai interpretációt adni.

Mindez abban az értelemben veendő, hogy az egyének csak akkor hozhatnak létre valamit kollektíven, ha azt saját művüknek, közös terméküknek tekintik, ha mind együttesen valósítják meg egy közös vállalkozás keretében. Ha viszont nincsenek meg önkéntes társulásuknak és közös gyakorlatuknak feltételei, akkor egyéni gyakorlatuk végső eredménye számukra idegen hatalom marad, olyasvalami lesz, ami tőlük függetlenül létezik és ami felett semmiféle hatalmuk nincsen. Összefoglalva: az egyének termelik és meghatározzák közös létük feltételeit, ha képesek arra, hogy társuljanak e feltételek közös meghatározása érdekében. Mihelyt ezek a feltételek a rendszer és az állam külső és mozgásbahozhatatlan formáját felöltik, a közös szabadság csak abban állhat, hogy közösen készítsék elő e feltételek megszüntetését, például az államét.

A továbbiakban a technokrácia problémáiról esett szó. Gorz azon véleményének adott hangot, hogy a technokrácia uralma nem elkerülhetetlen, szembehelyezhető vele a tömegek demokráciája:

— Franciaországban technokráciának nevezik a monopolista államkapitalizmus egy különleges formáját, azt a tényt, hogy a politikai-gazdasági határozatokat hozó hatalmat a technicista ésszerűség nevében centralizálják. A „technokrácia" tehát a bürokratikus típusú központi hatalom egy különleges formája. A kapitalista országokban ez a képviseleti demokrácia, azaz a burzsoá demokrácia hanyatlásával függ össze. Ez egyébként mindenütt megfigyelhető: Franciaországban, Olaszországban, Svédországban, Nagy-Britanniában, az Amerikai Egyesült Államokban, Nyugat-Németországban a képvi-

Digitized by Google

seleti testületek nyilvánvalóan nem vitatkoznak és nem határoznak a legjelentősebb politikai és gazdasági döntésekről, az állítólagos vitát csupán akkor kezdik meg, amikor a végrehajtó hatalom már döntött.

A polgári parlament kiiktatásának oka nem a kérdések bonyolult természetében rejlik. Az ok sokkal inkább az a tény, hogy a tényleges gazdasági hatalom és a döntés joga a hatalmas tőkés csoportosulások kezében van, melyeknek döntéseit és irányítását az üzleti titok fátyla takarja. E csoportoknak állami támogatásra van szükségük, és ezért a magas rangú állami funkcionáriusokkal tárgyalják meg azt, hogy az állami politikát saját politikájukkal összehangolják. A parlament e megbeszélésekből ki van zárva, és csak a megbeszélések eredményét illetően, utólag hivatott véleményt mondani.

A szocialista országokban a helyzet nyilvánvalóan más. Erről csupán annyit lehetne mondani, hogy ott, ahol a szocializmus bürokratikus formákat öltött (úgyszólván mindenütt, különböző fokon), olyan törekvések dominálnak, hogy az öregebb bürokratákat, akiket a korábbi politikai mércék szerint választottak meg vagy kooptáltak, cseréljék fel vagy szorítsák ki a technikai illetékesség mércéje szerint kiválasztott bürokratákkal. Amit itt a „technokrácia" irányába való evolúciónak neveznek, az mindössze azt a törekvést jelenti, hogy a hatalmat kezükben tartó központi intézmények modernizálódjanak és ésszerűsödjenek.

Nekem az a véleményem, hogy a technokrata vagy a bürokrata hatalommal szembeni legjobb védelmet végső soron a tömegek demokráciája jelenti, azaz az összes határozatok és döntések kollektív megtárgyalása a határozatok meghozatala előtt, tehát akkor, amikor e határozatok még előkészületben vannak. Az ilyen megvitatás pedig csak akkor lehet demokratikus és őszinte, ha az államigazgatás, a párt és a szakszervezet nem olvadt egybe, hanem önállóak, azaz ha az állítólagos technikai szükségletek megvalósításának mérete és módja bírálható a termelők szükséglete nevében (ez a szakszervezetek szerepe) és az ideológia nevében (ez a párt szerepe).

A következő kérdés a demokrácia és az erőszak viszonyát érintette.

Gorz abból indult ki, hogy „a demokrácia sehol sem valósult meg, ha e szón az egyének kollektív hatalmát értik abból a célból, hogy közösen hozzák meg összes döntéseiket".

— Azt hiszem, a mai napig a demokrácia legmagasabb fokát a szovjetekben érték el, ma pedig leginkább ott közeledünk a demokráciához, ahol az emberek önállóan társulnak azért, hogy úrrá legyenek saját sorsuk felett, mint például Vietnamban.

Olyan világban élünk, ahol az erőszak uralkodik. Az erőszak mindenütt jelen van, még akkor is, ha nem fegyverrel gyakorolják. Jelen van az emberiség kétharmad részének elégtelen táplálkozásában, a nem egyenjogú kereskedelmi árucserében, abban a tényben, hogy messzi metropolisok korlátozzák és irányítják egész kontinensek fejlődését... Ha a demokrácia és az erőszak megbékélésének lehetőségéről vagy lehetetlenségéről beszélünk a szocializmusban, nyomban tisztáznunk kell, vajon a mai feltételekre gondolunk-e, vagy pedig arra a napra, amikor az egész világ szocialista lesz. Van forradalmi erőszak, amely elválaszthatatlan a demokráciától, de van rendőri és bürokratikus erőszak is, amely a demokrácia tagadását jelenti. Mivel minden szocializmus felé törő forradalomnak (vagy forradalmi kísérletnek) számolnia kell a fegyveres

Digitized by Google

imperialista intervenció lehetőségével, minden forradalomnak vannak olyan tendenciái, hogy belül reprodukálja azt az erőszakot, amely kívülről fenyegeti.

Ami pedig az elvi problémákat illeti, magától értetődik, hogy ha a szocializmus megfelel a maga definíciójának és nemcsak a termelőeszközök kollektivizálását jelenti, hanem a termelésre vonatkozó határozatok — melyeket a szocializmusban demokratikus úton hoznak meg — kollektivizálását is, akkor a szocializmusban nem kellene szükségképpen fellépnie az erőszaknak. Ugyanakkor tudjuk azt is, hogy az osztályokat nem lehet egyik napról a másikra megszüntetni és hogy a felépítmény szintjén a küzdelem még jó ideig folyik a hatalom elfoglalása után is. Ezen kívül a demokrácia és a társadalmi viszonyok pacifikálásának komoly akadálya az is, hogy hiányzik az anyagi javaknak az a bősége, amelyre szükség lenne ahhoz, hogy mindenki szükségletét kielégítsék. Ezért úgy tűnik, hogy mindaddig, amig a nincstelenséget nem győzik le, az erőszakot — ilyen vagy olyan formában — nem lehet kiküszöbölni. A legfontosabb szerintem az, hogy a szocializmus ne nyúljon olyan eszközökhöz, melyek céljával ellentétesek; a cél pedig az, hogy minden szinten és területen fejlessze a kezdeményező készséget, a gondolkodást, az önálló döntést és az önigazgatást.

A továbbiakban Gorz az önigazgatás jelentőségét méltatta:

— Véleményem szerint az önigazgatásra szükség van a szocializmusban, mint a kommunizmus előkészítő szakaszára, de önmagában nem elegendő. Nem érhetjük el önigazgatás nélkül a kommunizmust, de nem valószínű, hogy csupán önigazgatással elérjük.

Az önigazgatás értéke mindenekelőtt a következőkben van:

Előkészíti — legalábbis elméletileg — az államnak mint különvált hatalomnak a megszüntetését, valamint a termelő- és az adminisztratív munka, a fizikai és a szellemi munka, a parancsszerű irányítás és a végrehajtás közötti kettősség megszüntetését.

Az önigazgatás arra törekszik, hogy a termelőknek hatalmat adjon arra, hogy ők maguk határozzák meg társadalmi együttműködésük feltételeit munkahelyükön. A termelő egységek szintjén az önigazgatás elméletileg lehetővé teszi a dolgozók alkotó kezdeményezésének kifejlesztését és a termelési eszközök optimális kihasználását. Ezt az igazságot a szocialista országok nagy része is kezdi elfogadni.

Azt hiszem, két fajta önigazgatást kell egymástól megkülönböztetni: a technikai önigazgatást és a gazdasági önigazgatást.

Technikai önigazgatáson azt értem, hogy a munkások döntenek a munka megszervezéséről és feltételeiről, a feladatok elosztásáról, a műhelyszinten történő munkamegosztásról, a technológiai újítások irányáról és üteméről, a szakmai képzésről stb. Ezt az önigazgatási formát rendkívül fontosnak tartom. Nem látom, miként lehetne beszélni a munkásosztály emancipációjáról, ha nem törekszenek mindenekelőtt arra, hogy a termelőtevékenységnek visszaadják a felelősség, a kezdeményezés, az alkotás mozzanatait, ha technikáját nem változtatják meg úgy, hogy lehetővé tegye a munkásoknak mint személyeknek a fejlődését saját munkájuk révén, röviden tehát, ha nem változtatják meg radikálisan az ember viszonyát az ipari szerszámokhoz, a kollektív munkához, ami pedig feltételezné a szerszámok természetének és az ipari munka természetének megváltozását is.

Digitized by Google

Mindez a termelőerők magas színvonalú fejlettségét igényli. Ezért a *gazdasági önigazgatás* teljes egészében nem juthat kifejezésre addig, amíg nem lehet a lakosság alapvető szükségleteit kielégíteni, amíg az *akkumuláció* jelenti a legfontosabb parancsot. A gazdasági önirányítás abban állna, hogy a munkáskollektívák vállalják magukra az akkumuláció megteremtését. Ebből ellentmondó helyzet adódhat. A kapitalista országokban például az akkumuláció követelményének megvalósításáról tulajdonképpen a tőkések gondoskodnak. Ezek szerint a gazdasági önigazgatás azt követelné a kollektívától, hogy egyidejűleg valamilyen kollektív kapitalista és munkáskollektíva legyen. Úgy hiszem, hogy éppen itt rejlik az önigazgatás keretei között jelentkező feszültség oka. Mindaddig, amíg az akkumuláció parancsa fontosabb lesz minden egyéb parancsnál, az önigazgatás kétségtelenül rosszul működik. De van még egy oka annak, amely miatt nem adhat olyan eredményeket, mint amilyeneket potenciálisan adhatna: az akkumuláció követelményei nem realizálhatók a vállalatok szintjén, azokat a nemzet, a területek, a szektor vagy az ágazatok szintjén kell tervezni. A *központi tervezés* elkerülhetetlenül szükséges, ha el akarják kerülni a megkettőzéseket és a beruházások pazarlását. A központi tervezés azonban szükségszerűen szűkíti a gazdasági önigazgatás terét minden egyes vállalatban. Véleményem szerint az alapvető probléma itt az önigazgatás és a terv összekapcsolásának problémája.

A legfontosabb feladatok kiválasztását természetesen nem lehet egyszerűen a közigazgatásra bízni. Szükség van arra, hogy demokratikusan, kollektív módon megvitassák minden szinten, a pártplénumok, a területi és községi konferenciák szintjén, a különböző termelési ágak értekezleteinek szintjén, a szakszervezetekben, és így tovább. *A pártnak ebben szükségképpen vezető szerepe van.* A vállalati önigazgatás a legkisebb mértékben sem pótolhatja vagy csökkentheti a párt szerepét: a pártnak kell irányítania a döntések és a hosszú távú orientációk kidolgozását, a pártnak kell ösztönöznie és irányítania a kollektív gondolkodást és a kollektív vitát ezekről a kérdésekről a társadalmi élet minden szintjén.

Véleményem szerint az önigazgatás könnyen vállalati egoizmussá fajulhat, ha a helyi döntések nem állnak összhangban az általános perspektívával. Igen könnyen elképzelhető, hogy egy olyan társadalom, amelyben önigazgatás van az összes termelési egységben, a kispolgári életmód és a kistőkés civilizáció irányába fejlődik. Ahhoz, hogy az önigazgatás fejlődése során az autentikus szocialista civilizáció felé haladjon, arra van szükség, hogy az egyének rátermettek legyenek arra — éppen ebben rejlik a párt szerepe —, hogy közösen döntsenek problémájuk kollektív, nem pedig egyéni megoldásáról. Ez a párt ideológiai munkájának szerepe és jelentősége.

Ezután Gorz általánosabb, filozófiai kérdésekre válaszolt. A jugoszláv újságíró kérdéseire felelve beszélt Sartre-nak *A dialektikus ész kritikája* című művéről, majd az egzisztencializmusról mint filozófiai irányzatról, s az egzisztencializmus és a marxizmus viszonyáról.

Digitized by Google

A munkahelyi vezetés tudományos megalapozásának problémái a szocialista országokban

A szocialista vezetés elvi alapjait Lenin határozta meg, s ő volt az, aki a vezetés tudományos megalapozásának követelményét megfogalmazta és saját vezetői gyakorlatában is következetesen érvényesítette. Természetesnek kell tehát tartanunk, hogy a munkahelyi vezetés kérdéseivel való foglalkozás a szocialista országokban a lenini hagyaték felmérésével, rendszerezésével, majd alkotó továbbfejlesztésével kezdődött el. Ezt a megközelítési módot a legtalálóbban és elvi érvénnyel Abroskin P. és Kamenicev Sz. fogalmazták meg a Kommunyiszt-ban: „A vezetés lenini elvei nem külön-külön önmagukban érvényes szabályok és követelmények egyszerű összességét jelentik, hanem a gazdasági vezetés egységes rendszerét alkotják, amely a szocialista gazdaság fejlődésével és egyre bonyolultabbá válásával, a társadalmi termelés méreteinek gyors ütemű növekedésével együtt maga is állandóan fejlődik és tökéletesedik."[1]

Az SZKP XXIII. kongresszusa utáni időszakban, valamint az SZKP Központi Bizottságának 1965 márciusi és szeptemberi plénumán elfogadott határozatokat követően a szakirodalom, a „hogyan?" kérdésen túljutva, a „mit?" kérdését vetette fel, s kísérletet tett annak meghatározására: mi az, ami a lenini koncepcióban ma is érvényes. Nem célunk az idevonatkozó szakirodalmi anyag ismertetése; még a vázlatos áttekintés is meghaladná e tanulmány kereteit. A lenini koncepciót alkotó legfontosabb vezetési elvek sok és izgalmas témalehetősége közül (mint például a vezetés tudományos megalapozásának követelménye, a vezetés egységének elve, a demokratikus centralizmus mint a szocialista vezetés alapelve, a vezetéselmélet és a vezetési gyakorlat szoros egységének elve, az egyszemélyi vezetés és a dolgozók részvételének elve stb.), csupán a tőkés vezetési tapasztalatok felhasználhatóságának lenini felfogására kívánunk utalni. Ez ugyanis szorosan összefügg a szovjet vezetéselméleti szakirodalom soron következő fejlődési szakaszával. Nem véletlen ugyanis, hogy Lenin vezetési koncepciójának igényesebb elemzésével párhuzamosan a szocialista országokban hozzákezdtek a fejlett tőkésországok vezetési tapasztalatainak felméréséhez, e tapasztalatok felhasználhatóságának vizsgálatához. A kétirányú elindulás és tájékozódás nem véletlen, hiszen Lenin volt az, aki a tőkés társadalmak termelési, szervezési, vezetési tapasztalatainak és vívmányainak felhasználására elvi jelentőségű, általános érvényű útmutatást adott, alkotó módon alkalmazva az új helyzetre Marxnak a tőkés vezetés kettősségére vonatkozó megállapításait: „A kapitalizmus legújabb vívmánya ... a Taylor-rendszer — írta — mint a kapitalizmus minden haladó megnyilvánulása, egyesíti magában a burzsoá kizsákmányolás körmönfont kegyetlenségét, számos igen gazdag tudományos vívmánnyal ... A szocializmus megvalósíthatóságát éppen az határozza meg, hogy milyen sikereket tudunk elérni a szovjethatalomnak és a kormányzás szovjet szervezetének a kapitalizmus legújabb haladó vívmányaival való egyesítése terén."

Amikor a 60-as években a szocialista országok szakemberei fokozott mértékben kezdtek érdeklődni a tőkés vezetéselméleti koncepciók, vezetési módszerek és vezetéstechnikai megoldások iránt, nehéz feladat volt a lenini út-

1 Kommunyiszt 1967. 6. sz.

Digitized by Google

mutatás alkotó szellemű alkalmazása. A fejlett tőkésországok s elsősorban az USA uralkodó vezetéselméleti koncepcióját már nem Taylor elgondolásai határozták meg, hanem a társadalmi és gazdasági helyzet objektív tényeit jobban kifejező, a tőkés vezetés hatékonyságát jobban biztosító, a Taylor-i elgondolásokkal részben szembenálló, részben azokat az „emberi tényező" szerepének figyelembevételével kiegészítő, a munkahely társadalmi összefüggéseit hangsúlyozó „human relations" koncepciója. A szocialista szakembereket két szélsőséges álláspont veszélye is fenyegette: egyrészt a behódolás a dolgozó ember igényeit hangsúlyozó „új" burzsoá vezetési koncepció előtt, másrészt e koncepció minden elemét visszautasító dogmatikus merevség. A szakemberek jelentős része azonban végleg rátalált a reális értékelés lenini útjára. A tőkés tapasztalatoknak a szocialista valóság tényeivel való állandó szembesítése folyamán fokról fokra lehetővé vált számukra a tőkés vezetésre vonatkozó elméleti és gyakorlati ismeretek elemző és kritikai értékelése, valamint ezek alkalmazhatóságának reális megítélése is. Az útkeresésnek és érlelődésnek ezt a hosszabb folyamatát Matejko A. lengyel szociológus példáján szemléltethetjük. Könyveiben a tőkés iparszociológia legújabb fejlődési irányainak, eredményeinek olyan átfogó képét adja, amelyhez a szocialista szakirodalomban csak Gvisiani könyve hasonlítható. Erről az alábbiakban még lesz szó. Első művei[2] rendkívüli adatgazdagságuk és tájékoztató értékük ellenére sem adnak eligazítást a tárgyalt anyagok és adatok, vizsgálati eredmények stb. érvényességéről a szocializmus viszonyai között, további két munkája[3] azonban már elsősorban hazai vizsgálatok eredményeit ismerteti, illetve szembesíti a hasonló jellegű tőkés vizsgálatokból levont következtetésekkel. Matejko vezetésszociológiai fejtegetései nemcsak a lengyel vezetéselméleti szakirodalom számára adtak komoly indítékot, hanem általában is elősegítették a szocialista vezetéselmélet fejlődését. Ez vonatkozik mindazokra a lengyel szociológusokra, akik elsősorban az ipari termelés, s azon belül a munkahely, főleg a vezetés kérdéseivel foglalkoztak.[4]

A tőkés tapasztalatok következetesen marxista megítélésének példájaként Gvisiani D. szovjet társadalomtudósnak, az Állami Tudományos és Műszaki Bizottság elnökhelyettesének művére hivatkozunk[5], amelyet sokan a szocialista vezetéselmélet egyik alapművének tekintenek. Gvisiani fejtegetéseinek középpontjában a menedzser, mint a tőkés vezető új típusa, a menedzserizmus, mint vezetési koncepció és „a human relations", mint a tőkés vezetés legkorszerűbb elméleti és gyakorlati módszere áll. Míg azonban ugyanezen problémák lengyel vizsgálói kezdetben — pl. a menedzser megjelenésében — csupán az ipari tulajdon és a vezetési funkció különválását, s a vezetői funkció külön szakmaként felfogását hangsúlyozták, s a „human relations"-t szintén csak mint a termelés és a gazdasági, szervezeti, műszaki fejlettség bizonyos szintjén szükségszerűen és a társadalmi struktúra jellegétől függetlenül jelentkező problémák rendszerét értelmezték, addig Gvisiani arra törekszik, hogy mindezen jelenségek teljes társadalmi összefüggését feltárja. Gvisiani értelmezésében a menedzserizmus olyan vezetési felfogás, amelynek három szorosan egybetartozó, a tőkés társadalomban egymástól elválaszthatatlan eleme, illetőleg funkciója van: 1. tükrözi általában a korszerű nagyüzemi vezetés és szervezés objektív folyamatait és szervezeti szükségleteit, 2. kifejezi a tőkés termelés jelenlegi sajátos, ellentmondásokkal terhes törvényszerűségeit, 3. tükrözi a mai tőkés termelés törvényszerűségeit a polgári ideológusok osztályszemszögéből. Gvisiani hangsúlyozza, hogy az amerikai management-elméletek bármelyike csakis e három

[2] Üzemszociológia, Varsó, WP 1961; Iparszociológia az Amerikai Egyesült Államokban, Varsó, PWN 1962.
[3] A közösségi munka kultúrája, Wydavnictwo Zwiazkowe, Varsó 1963; A munka és a közösség WP. Varsó 1964.
[4] Doktór K., Michon L., Kowalewski Z., Izdebski Z., Pietravinszki Zb., Lutoslawski J. stb.
[5] Szociologija biznessza. Izdatyelsztvo Szocialno—Ekonomicseszkoj Lityeraturi, Moszkva, 1962.

Digitized by Google

alapvető szempont együttes érvényesítésével ítélhető meg. Nem vitatja a „human relations" elméletének összefüggéseit a fejlett ipari társadalom emberi igényeivel és szükségleteivel, de az egész koncepciót a „helyére teszi", kifejti hogy az „emberi kapcsolatok" kérdését nem lehet a tőkés társadalom tényleges osztályszerkezetén kívül felvetni. Illúzió az, hogy a fejlett ipari társadalom emberi problémái az egyes vállalatok keretén belül, a társadalmi viszonyok egészétől függetlenül megoldhatók". Az „üzemi-társadalmi és „lélektani" tényezők hangsúlyozását ésszerűnek találja Gvisiani is, de tudománytalannak minősíti azt a felfogást, amely a munkások üzemi-társadalmi helyzetét olyan meghatározott „lélektani szituációnak" tekinti, amelyet „humanizálni" lehet akkor, ha a termelésben „emberi légkört" alakítunk ki, a munkások tudatában pedig felkeltjük a cég „közös céljainak" elérésében való „aktív részvétel" illúzióját.

*

Az elmondottak után szükségszerűen vetődik fel az a további kérdés: milyen irányban indult el, milyen utat tett meg és hol tart ma a szocialista vezetés elmélete a szocialista országokban, elsősorban a Szovjetunióban, ahol a legtöbb elméleti anyag és gyakorlati tapasztalat áll ezen a téren rendelkezésre.

A kezdeteket vizsgálva, rögtön szembetűnik egy érdekes jelenség, amely élesen rávilágít a szovjet és a tőkés vezetési koncepciók között meglevő lényegi eltérésekre. A tőkésországokban (de a szocialista országok egy részében is) a vezetés problematikájának megközelítése rendszerint azzal kezdődött, hogy választ kerestek arra az álproblémára: művészet vagy tudomány-e a vezetés. A tőkésországokban a problémának ilyen rendkívüli leegyszerűsítését és dilettáns megközelítését jelző kérdés körül még ma is tart, sőt mindig új erőre kap a vita, a Szovjetunióban viszont a kérdés ebben a formában fel sem vetődött. Nyilván a lenini vezetési koncepció társadalmi hatására, közvéleményformáló erejére vezethető vissza az, hogy a szovjet szakirodalomban nincs egyetlen képviselője sem annak a hagyományos felfogásnak, amely szerint a vezetés kizárólag művészet, vagyis olyan veleszületett képességek és készségek függvénye, amelyek a tudományos megismerés számára hozzáférhetetlenek, s amelyeket tökéletesíteni is legfeljebb csak a gyakorlat útján lehet. A szovjet szakmai közvéleményre ma általában jellemző álláspontot Kaszickij I. fogalmazta meg 1962-ben megjelent úttörő jelentőségű tanulmányában: „Semmi szükség a régi skolasztikus viták felújítására, amelyek akörül folytak, hogy ... »tudomány«-e a vezetés, vagy »művészet« stb. Csak azt kell jól megjegyeznünk, hogy a vezetés az ember alkotó tevékenységének egyik formája ... s ahhoz, hogy valaki megtanulja a szocialista vezetést ... nyilvánvalóan arra is szüksége van, hogy elsajátítsa a termelés irányításának általános elveit és módszereit, birtokában legyen a vezetés gyakorlati készségének, módszereinek és fogásainak, alaposan megtanulja a vezetői munka technikáját."[6]

A vezetés tudományos megközelítésének, pontosabban: megközelíthetőségének lenini elvéből indul ki a vezetés kérdéseivel foglalkozó többi szovjet szakember is. A szubjektív rátermettség kérdése nem azért szorul háttérbe, mintha tagadnák annak fontosságát, hanem mert felismerték a tudatosság és tervszerűség egyre erőteljesebb térhódítását. „A szocialista társadalomban, a tudományos-műszaki forradalom viszonyai között, amikor az ember minden tevékenysége, kivétel nélkül, a tudomány eredményeire támaszkodik, megengedhetetlen, hogy egy olyan fontos és felelősségteljes terület, mint az irányítás és vezetés, pusztán empírikus és tudományosan nem ellenőrzött adatokra támaszkodjék. A tudományos és műszaki forradalom kétségkívül kiterjed a veze-

[6] Az iparvezetés tudományáról. Kommunyiszt, 1962/13.

Digitized by Google

tés területére is, azaz a céltudatos emberi tevékenységnek ezen a területén is forradalmi átalakulást jelent."[7]

A vezetési problematika fentiekben vázolt megközelítését, a vezetési funkció elemei megismerhetőségének kérdésében elfoglalt álláspontot akkor tudjuk igazán értékelni, ha azokra a vég nélküli és a gyakorlat szempontjából teljesen meddő vitákra gondolunk, amelyek például nálunk és a korábbi években más szocialista országokban is a vezetés kérdése körül folytak, s végül is megrekedtek annál a kérdésnél, hogy külön tudományos vizsgálódás tárgya lehet-e a vezetés problémaköre, vagy csupán a szervezéstudomány részének tekintendő. Mintha a kérdés elméleti megoldhatatlanságának, vagy legalábbis e megoldás nehézségének bizonyításával a gyakorlati feladatok végrehajtásának kötelezettsége alól akartunk volna felmentést adni magunknak. A szovjet szakemberek számára a kérdés lényege kezdettől fogva nem az volt, hogy van-e vezetéstudomány, vagy sem, hanem az, hogy meghatározható-e az a tudásanyag, a tárgyi ismereteknek az a köre, amely a vezető munkáját tudatossá teszi és a korszerűség követelményeivel összhangba hozza.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a szovjet szakírók, amikor előszeretettel használják a „vezetéstudomány" kifejezést, ezzel nem a vezetési folyamat objektív törvényszerűségeinek valamiféle zárt fogalmi rendszerét kívánják jelölni. Inkább a probléma tudományos megalapozásának lehetőségét akarják hangsúlyozni, kifejezésre juttatva a megközelítés sokféleségének, komplex voltának fontosságát az eredményesség szempontjából.

A gyakorlat követelményei által meghatározott szovjet vezetéselméleti koncepcióban a tudományosság igénye tehát nem annyira a vezetéstudománynak, mint egyedüli és egységes diszciplínának a kidolgozását jelenti, mint inkább azoknak az ismereteknek a meghatározását és rendszerezését, amelyeknek elsajátítása alkalmassá tesz a vezetői funkció tudatos ellátására, a szubjektív elemek kiküszöbölésére, vagy legalábbis minimumra csökkentésére. „A vezetés tudományának — írja ugyancsak Gvisiani — komplex, ágazatközi, sok tudomány legújabb eredményein alapuló tudományként kell fejlődnie. A vezetés tudományát a legkülönbözőbb tudományos ismeretek dialektikus egységére alapítva kell kifejlesztenünk, olyan arányosan felépített és gazdag tartalmú rendszernek a megteremtését biztosítva, amely az elmélet valamennyi alapvető kérdését felöleli és a gazdasági élet dolgozóit megfelelő ismeretekkel vértezi fel."[8]

A szocialista vezetéstudomány elvi, tartalmi és módszertani kérdéseinek tisztázása terén nagy lépés volt előre az ipari irányítás és vezetés tudományos megszervezésével foglalkozó összszövetségi tudományos és műszaki konferencia, amelyet 1966 júniusában tartottak Moszkvában. A konferencia anyagai teljes és differenciált áttekintést adnak a vezetéstudomány kérdésében a szovjet szakemberek körében kialakult álláspontokról. A konferencia munkájának ezt az oldalát hangsúlyozza az az összefoglaló ismertetés is, amelyet a moszkvai egyetem termelésirányítási laboratóriumának vezetője, Popov G. írt a prágai Podnikova Organizace felkérésére.[9] Ennek lényegét a következőkben foglalhatjuk össze:

A konferencia anyagai és ajánlásai elsősorban azt hangsúlyozzák, hogy a vezetéstudomány legjellemzőbb vonása a komplex, szintetikus jelleg, s elítélnek minden „monopolizáló" irányzatot. A vezetés problematikáját egyrészt a társadalomtudományok (tudományos kommunizmus, marxista filozófia, politikai gazdaságtan, állam- és jogelmélet stb.) segítségével, másrészt specializált tudományágak (közgazdaságtan, speciális jogi diszciplínák, szociológia, pszichológia stb.) segítségével kell vizsgálni. A konferencia részvevői közül sokan to-

7 A vezetés problémái a szocialista iparban. Voproszi Filoszofii 1966/3.
8 Fejlesszük ki a vezetés tudományát. Ekonomicseszkaja Gazeta, 1963/11.
9 Vita a vezetéstudomány kérdéseiről a Szovjetunióban. Podniková Organizace, 1967./11.

Digitized by Google

vábbmentek ennél, s rámutattak arra, hogy eddig a vezetés tudományos színvonalát a különböző tudományok ismeretrendszere biztosította; a vezetés tudományos szintjének további emelése azonban most már megköveteli az idevágó ismereteknek önálló tudományos diszciplina keretében való összefogását. Ennek az irányzatnak a hívei álláspontjukat főleg azzal indokolják, hogy a vezetés kérdései nem sorolhatók egyik vagy másik már kialakult tudományág keretébe annak a veszélye nélkül, hogy a probléma lényeges elemei figyelmen kívül ne maradnának. Hivatkoztak továbbá arra is, hogy az egyes tudományágak képviselői azonos problémák megközelítésére is nagyon ellentétes módszereket alkalmaznak. A konferencia erre a kérdésre vonatkozó ajánlása bizonyos kompromisszumot tükröz a különböző felfogások között: hangsúlyozza a vezetési problémák intenzív vizsgálatának szükségességét minden érintett tudományágban, de ugyanakkor fontosnak tartja egy speciális tudomány, a vezetéstudomány kimunkálását is.

Az eddig elmondottak átvezetnek egy másik vezetéselméleti alapproblémához: mi legyen a vezetéstudomány tartalma? Vagyis: meghatározható-e az idevonatkozó ismeretek köre úgy, hogy magában foglalja mindazt, ami a vezetési funkció eredményes ellátásának tárgyilag meghatározható előfeltétele, s ugyanakkor figyelmen kívül hagyjon mindent, ami a vezetésnek csak bizonyos fajtájára vagy meghatározott szintjére jellemző? Bonyolult, nehéz kérdésről van itt szó. S amennyire nem csodálkozhatunk azon, hogy az egyes szocialista országokban mind ez ideig nem alakult ki egységes állásfoglalás, épp annyira nem meglepő, hogy a látszólagos kudarc ellenére a kísérletek tovább tartanak; a kérdéssel foglalkozó szakemberek mintha éreznék munkájuk rendkívül gyakorlati jelentőségét. A szocialista vezetőképzés módszertani kifejlesztésének, elméleti megalapozásának legnagyobb akadálya máig is: az egységes tematika hiánya. A korszerűség követelményeinek megfelelő vezetőképzésről mindaddig nem beszélhetünk, amíg nem történik meg a vezetés témaanyagának elhatárolása és elméleti rendszerének kialakítása.

A probléma megoldását a szovjet szakirodalomban is hiába keresnénk; annál több jelét találjuk jelentősége felismerésének és a megoldásra való törekvésnek. Nem célunk az idevonatkozó vélemények és állásfoglalások részletes ismertetése, csupán az azokban kifejeződő és számunkra is tanulságokkal szolgáló tendenciát szeretnénk érzékeltetni. Ez itt is a vezetői felkészülés alapjául szolgáló tudásanyag átfogó, komplex jellegének hangsúlyozása, s a helyes arányok kialakítására való törekvés a szorosan értelmezett munkahelyi-szakmai (mérnöki-műszaki) tudás, a közgazdasági és szervezési ismeretek, valamint az emberi tényező munkahelyi szerepével összefüggő humán tudásanyag között. Kaszickij (már idézett tanulmányában) felteszi a kérdést: „hogyan lehetne meghatározni a vezetés tudományának tartalmát?" S bár válaszában még kísérletet sem tesz valamiféle egységes fogalmi és tematikai rendszer kialakítására, mégis jól érzékelteti a szovjet felfogásra jellemző teljességre törekvést, a komplex megközelítés igényét. „E tudomány tematikáját — írja — a hazai, valamint a szocialista tábor többi országában a gazdasági vezetés terén felhalmozott gazdag tapasztalatok figyelembevételével kell kidolgozni; kritikusan fel kell használni a tőkésországok gyakorlati tapasztalatait is; ennek a tudománynak foglalkoznia kell a vezetés lenini elveivel, stílusával és módszereivel, a vezetői munka pszichológiájának és fiziológiájának legújabb eredményeivel, továbbá a szocialista gazdaság vezetésének jogi alapelveivel, a vezetés és az igazgatási munka technikai berendezéseivel, a kibernetika széles körű gazdasági felhasználásával és a matematikai módszerek alkalmazásával, a vezetésben alkalmazható grafikus ábrázolási módszerekkel, a vezetői munka kultúrájával és így tovább." Gvisiani — híven azon álláspontjához, hogy a vezetéstudomány

Digitized by Google

csakis a legkülönbözőbb tudományágak felismeréseire alapozott interdiszciplináris tudomány lehet — Kaszickij felsorolását még kiegészíti a szociológiával és a történettudománnyal, ez utóbbit a következő figyelemre méltó megállapítással indokolva: „... A vezetés egymást felváltó formáinak és módszereinek oknyomozó elemzése felbecsülhetetlen értékkel gazdagítaná az elméletet, s lehetővé tenni a múlt tapasztalatainak felhasználását."[10] Egyik tanulmányában még határozottabban foglalt állást a vezetési problematika komplex megközelítése mellett, sőt a vezetéstudomány legjellemzőbb speciális vonásának éppen a különböző tudományok eredményeinek szintetizálását tartja: „A vezetés problémája nem korlátozható egyedül csak a közgazdasági és mérnök-műszaki kérdésekre, feltétlenül figyelembe kell venni a vezetés folyamatának szociológiai és pszichológiai aspektusait is. A tárgy mindenre kiterjedő, összetett, a vezetés folyamatát a saját szempontjából tanulmányozó, legkülönbözőbb ismeretágak adatait szintetikus egységbe összefoglaló kutatás: a vezetéstudomány specifikus jellegzetessége."[11]

Birman A. M. is a vezetés tartalmának komplex jellegét hangsúlyozza s ennek jegyében utal a társadalmi és szervezeti követelmények összhangjának szükségességére; szerinte a vezetéstudomány feladata: „megfelelő útmutatást kidolgozni, javaslatokat tenni annak érdekében, hogy az önigazgatás fejlesztése ne gyengítse az egyszemélyi vezetést és ne vezessen, »kollektív felelőtlenség«re."

A vezetési problématerület sokoldalú kimunkálását és a vezetői felkészülés komplex jellegét hangsúlyozó szovjet állásfoglalások hatása természetesen megfigyelhető a többi szocialista országban is. A varsói Ipargazdasági és Szervezési Intézet által a Nagy Októberi Szocialista Forradalom ötvenedik évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencián pl. több felszólaló hangsúlyozta azoknak a vitáknak termékenyítő és ösztönző hatását, amelyek a Szovjetunióban a szocializmus követelményeinek, valamint a termelőerők fejlődésében végbemenő gyors változásoknak legmegfelelőbb vezetési elvek, módszerek és formák tudományos kimunkálásával kapcsolatosak.[12] A szovjet szemlélet hatása a szakirodalmi állásfoglalásokban is tükröződik. A vezetés kérdéseinek ismert cseh szakértője, Csamra J. docens, a Nová Mysl 1967 évi utolsó számában „A vezetők képzése és továbbképzése" címmel megjelent tanulmányában pl. ezt írja: „A jó gazdasági vezető számára nem elég a műszaki és gazdasági ismeretek elsajátítása; olyan tudással is rendelkeznie kell, amely azokat az ismereteket foglalja magában, amelyek emberek vezetésére vonatkoznak, s ahhoz a képességhez kapcsolódnak, hogy tudatosan és perspektivikusan tudja összefogni a feladatok mikroökonómiai és makroökonómiai szintjét, hatékonyan tudjon dönteni és cselekedni."

A vezetéstudomány tárgyának meghatározása során a szovjet szerzők különösen nagy szerepet szánnak a kibernetikának, amelynek jelentőségét kezdetben a szovjet szakirodalom nem ismerte fel. A szovjet szakembereknél hiányzik azonban a kibernetikai módszereknek és szemléleteknek a tőkésországokban oly gyakori fetisizálása. Már Kaszickij is figyelmeztet arra, hogy „a kibernetika és a vezetés tudománya egyáltalán nem azonos fogalmak és soha semmilyen gép, még a »legokosabb« sem helyettesítheti az eleven vezetőt..." Ugyanezt a gondolatot általánosítottabb formában fejezi ki Rumjancev A.: „... a szocialista népgazdaság, mint egységes egész nem azért irányítható törvényszerűen, mert kibernetikai terminológiával fejezzük ki, hanem, mert alapja a termelő eszközök társadalmi tulajdona... Természetesen senki sem kisebbítheti a szocialista népgazdasági irányításban a matematikai képletek

10 A vezetés-szervezés tudományos alapjai. Ekonomicseszkaja Gazeta, 1966/24.
11 A vezetés problémái a szocialista iparban. Voproszi Filoszofii, 1966/11.
12 Ekonomika i Organizacja Pracy, 1967/12.

Digitized by Google

és a kibernetikai eszközök jelentőségét... Ez azonban semmiképpen sem jelentheti azt, hogy a gazdaságirányítás tudománya visszavezethető a kibernetikára. A kibernetikai eszközök csupán az ember munkaeszközei, így az irányítási munka eszközei is, de ezek az eszközök nem helyettesíthetik magát az embert."[13] A kibernetikai szemlélet és módszerek elméletének és gyakorlati alkalmazásának kérdéseivel a Szovjetunióban ma már sok nagy felkészültségű szakember foglalkozik. Az érdeklődő olvasó figyelmét leginkább Bokarev V. A. tanulmányára hívnánk fel: A vezetés fogalmának határai és tartalma (Voproszi Filoszofii 1966. 11.), amely az egyik legmegalapozottabb kísérlet arra, hogy szélesen elemezze a vezetés fogalomkörének kapcsolatát a kibernetika fogalmaival és filozófiai kategóriáival. A tanulmány befejező részével jellemezhető talán a legjobban az idevonatkozó szovjet szakirodalom egészének hangvétele is: „Teljesen jogosan vetődik fel azon külön tudományágak kialakításának kérdése, amelyek a társadalomban megvalósuló vezérlést-vezetést tanulmányozzák és a kibernetikától függetlenül fejlődnek, mert attól éppen abban különböznek, hogy a kibernetika azokra az általános törvényszerűségekre összpontosítja a figyelmét, amelyek bármely természetű és bármilyen szervezettségű rendszerekben érvényesülnek. Ez azonban egyáltalán nem azt jelenti, mintha a társadalomban végbemenő vezérlés-vezetés sajátos jellege mellőzhetővé tenné, vagy akárcsak csökkentené is a kibernetika által feltárt általános törvényszerűségek szerepét. Az általános és a különös, mint tudjuk, nem zárják ki, hanem kölcsönösen kiegészítik egymást. Éppen ezért a gazdasági vezetés vagy katonai vezérlési-vezetési rendszerek absztrakt kibernetikai elemzése ugyanúgy szükséges és elengedhetetlen, mint konkrét politikai- gazdaságtani, illetve tudományos-hadászati vizsgálata."

*

Amint arra már többször utaltunk: a vezetéstudomány, illetve a vezetői felkészülés tartalmának meghatározása elsődleges jelentőségű gyakorlati probléma. Megoldásának módja döntően meghatározza pl. a vezetőképzés eredményességét. Érthető tehát, hogy nemcsak a Szovjetunióban foglalkoznak a kérdéssel jelentőségéhez mérten, hanem a többi szocialista országban is. Az eltérés nem a probléma jelentőségének értékelésében, hanem a vezetői felkészülés egyes elemei fontosságának megítélésében van. Amint már utaltunk rá, a szovjet állásfoglalást a szintetizálásra, a probléma komplex megközelítésére irányuló törekvés jellemzi. Ez több tudományág koordinált együttműködését igénylő, bonyolult probléma. Talán ezzel is magyarázható, hogy a többi szocialista országban ilyen egységesítő törekvés — legalábbis programszerűen — nem jelentkezett, s inkább egyes megközelítési lehetőségek kaptak kisebb-nagyobb hangsúlyt. Lengyelországban pl. a vezetés problematikája, s így a vezetéstudomány tartalma is erőteljesen szociológiai irányban fejlődött ki. Ennek megfelelően az egyes publikációk főleg a munkahely életének, a termelésnek és a termelékenységnek társadalmi vonatkozásaival és feltételeivel foglalkoznak. A leggyakrabban tárgyalt és vizsgált témák: a szocialista vállalat társadalmi rendszere, formális és nem-formális szervezete, a munkával és a munkahellyel való megelégedettség tényezői, a munkával való azonosulás feltételei, a vezetők és beosztottak kapcsolatának pszichoszociológiai vonatkozásai, a bürokrácia problémája stb. A feldolgozott anyag nagy mennyisége, a publikációk szokatlanul nagy száma nem meglepő, ha arra gondolunk, hogy az egyetemi tanszékek és különböző tudományos intézetek keretében (sőt egyes nagyobb vállalatoknál is) rendkívül nagy számú szakember foglalkozik ipar-szociológiai kérdésekkel. A szociológiai irányú szakirodalmi érdeklődésnek

[13] A szocialista gazdaságvezetés tudományos megalapozásának néhány kérdése. Voproszi Ekonomiki 1967/1.

Digitized by Google

egyik következménye és ugyanakkor ösztönzője is a széles körű iparszociológiai kutatás. Csak példaként említjük meg azt a szociológiai felvételt, amelyet Matejko A. irányításával folytattak le egyidejűleg négy kohászati üzemben, s amelynek keretében a vezetési stílus és a munkahelyi légkör összefüggéseit és kölcsönhatását vizsgálták. Matejko A. a vizsgálat megállapításait külön tanulmányban ismertette. Könyvben adták közre az egyik legnagyobb szociológiai felmérés adatait, amelyet Hirszowicz M. irányításával egy tíz tagú kollektíva folytatott le Varsó legnagyobb műszergyárában. A vizsgálat tárgyát az ember munkahelyi helyzetének legkülönbözőbb üzemi-társadalmi vonatkozásai alkották. A vizsgálat megállapításait ismertető kiadvány nagyon sok érdekes észrevételt, adatot, megállapítást tartalmaz a vezetéssel kapcsolatban is, főleg a művezetők és mérnökök vonatkozásában.

Ha az NDK vezetéselméleti szakirodalmának fő tendenciáit ugyanolyan leegyszerűsített formában kívánnánk jellemezni, mint azt lengyel vonatkozásban tettük, legfőbb jellegzetességként — a megközelítési módszerek már említett sokfélesége mellett — főleg a vezetés tudományos megalapozása lehetőségének és szükségességének elvét kellene kiemelnünk. Emellett hangsúlyozni kell a vezetési problematika szervezet-központos, vagyis a szervezeti érdekek és szükségletek szempontjából történő megítélését is.

Valószínűleg az érdeklődés tárgyi irányával függ össze, hogy a vezetéselméleti érdeklődés és a vezetési funkcióval kapcsolatos konkrét vizsgálatok az NDK-ban — és Csehszlovákiában is — kezdettől fogva abba az irányba terelődtek, ahol a tárgyi megítélés, a mennyiségi felmérés lehetősége a leginkább volt adva: a vezetői időgazdálkodás és a vezetői munka megszervezése (vezetői önszervezés) irányába. A keletnémet és csehszlovák szakemberek (Frohn G., Rolf Hrebout V., Csamra J., Pavelka J. és a többiek) elméleti munkái és konkrét vizsgálatai rendkívül hasznos tanulságokkal szolgálhatnak a többi szocialista ország szakemberei és vezetői számára is. Az érdeklődés jelzett irányával magyarázható, hogy német és cseh nyelven jelent meg az első két olyan kiadvány, amely a munkahelyi vezetés kérdéseit rendszerbe foglalva, elméletileg megalapozva, de kifejezetten gyakorlati céllal, a gazdasági vezetők igényeihez mérten tárgyalja. Az egyik Frohn G. könyve[14], amely a szocialista vezető (elsősorban a vállalati igazgató) munkájának ésszerű megszervezésével összefüggő gyakorlati tudásanyag valóságos kis enciklopédiája; a másik Reznicsek J. szerkesztésében megjelent tanulmánykötet,[15] amelynek első kiadása 1964-ben, a második kiadása 1966-ban jelent meg, ez utóbbi lényegesen bővített terjedelemben. A második kiadás érdekesen tükrözi a szocialista vezetéselmélet fejlődését és tematikai gazdagodását; a majdnem kizárólag szervezési (plusz döntéselméleti és matematikai) jellegű első kiadás két további fejezettel bővült: az egyik a pszichológia, a másik a szociológia szerepét taglalja a vezetői munka szempontjából. Még itt sem érvényesül azonban a komplex megközelítés módszere: a könyvben a pszichológia és a szociológia külön téma, ahelyett, hogy egyetlen témaként tárgyalná a vezetői munkaszervezést, olyan felfogásban, amely meszszemenően érvényesíti a korszerű pszichológiai és szociológiai felismeréseket is.

Az izolált témakezelésnek ez a módszere — amely a szocialista országok szakirodalmában eléggé elterjedt — azzal a veszéllyel fenyeget, hogy egyes rész-szempontok túlzott hangsúlyt kapnak, önállósulnak, a főprobléma háttérbe szorul, s a gyakorlat követelményeinek szolgálata helyére öncélú teoretizálás lép, a vezetés problematikáját „elpszichologizálják", „elszociologizálják", ahelyett, hogy a pszichológia és a szociológia felismeréseit mint értékes hozzájárulást használnák fel a megközelítési lehetőségek gazdagítására, a vezetés társa-

[14] Az ésszerű vezetés. Berlin, 1965.
[15] A vezetői munka tudományos megszervezése. Prága.

Digitized by Google

dalmi és emberi összefüggéseinek teljesebb feltárására, magának a funkcióinak hatékonyabbá tételére. Nem véletlen, hogy éppen a lengyel Zyczie Gospodarcze egyik legutóbbi számában[16] figyelmeztet erre a veszélyre, a cseh Sevka J. pedig a Podniková Organizace 1966/12. számában közölt „Pszichológust minden áron?" c. írásában.

Befejezésül állapítsuk meg, hogy mindezek az eredmények elképzelhetetlenek lettek volna, ha az egyes országokban nem hozták volna létre a megfelelő szervezeti intézményeket, amelyek összpontosították az erőket, megszervezték a módszertani segítségnyújtást és a szakirodalmi tájékoztatást, biztosították a konzultációk lehetőségét, folyóiratokat adnak ki stb. (pl. a Szovjetunióban: az Összszövetségi Tudományos és Műszaki Tanács, a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Állami Tervhivatala mellett működő Tervezési és Normaügyi Tudományos Kutató Intézet stb., Lengyelországban: a Tudományos Szervezés és Vezetés Társasága, a varsói Vezetőkádereket Továbbképző Központi Intézet; Csehszlovákiában: a Tudományos Vezetés Csehszlovák Bizottsága; a Vezetéstudományi Intézet stb.)

*

E vázlatos áttekintés még megközelítő képet sem nagyon adhat a tárgyalt tématerület egészéről. De arra talán alkalmas, hogy — a többi szocialista ország erőfeszítéseit és eredményeit érzékeltetve — mulasztásainkra és feladatainkra figyelmeztessen. Elmaradottságunk folytán az előttünk álló feladat részben nehezebb, részben könnyebb. Nehezebb azért, mert nem rendelkezünk a feladat végrehajtásának viszonyainkhoz mért szervezeti és módszertani feltételeivel. De könnyebb is, mert rendelkezésünkre áll a szocialista országok rendkívül gazdag elméleti és gyakorlati tapasztalata. Ezeknek a feltárása és hasznosítása elengedhetetlen feltétele annak, hogy tovább emeljük gazdasági vezetésünk színvonalát.

Dr. Dobossy Imre

[16] Waclawek J.: Az üzemi szociológus mítosz nélkül, 1967.

Digitized by Google

Jean Paul Sartre útja

Az élő filozófusok között alig van valaki, akinek oly ismert neve lenne, mint Sartre-nak. Igaz, ez csak részben a filozófus Sartre érdeme, nagyobb mértékben az elkötelezett írónak és a társadalmi-politikai küzdelmekben mindig visszhangot kiváltó állásfoglalású embernek köszönhető. Azon viszont nem lepődhetünk meg, hogy az állásfoglalásai által kiváltott viták és viharok kihatottak a filozófus értékelésére is, hiszen Sartre társadalmi tevékenysége és filozófiai alkotásai között nincsenek merev válaszfalak. Azon sem csodálkozhatunk, ha műveivel kapcsolatban a legellentétesebb értékeléseket és véleményeket lehet olvasni és hallani. Ám e különbségek nemcsak az értékelő személyek álláspontjából, hanem gyakran felületes ismeretekből és tévesen általánosított ítéletekből fakadnak. Tény, hogy Sartre legfrissebb írásait a marxista kritika mind többre értékeli, a polgári ideológia viszont mindenáron szeretné eltemetni őket, és ez utóbbi érdekében a strukturalizmus divattá válását igyekszik felhasználni. Nálunk azok az ítéletek terjedtek leginkább el, amelyek a negyvenes években kialakult értékelés hamis kiterjesztését tartalmazzák, és Sartre-t egyszerűen egzisztencialista filozófusnak vélik. Ugyanakkor Sartre mai írásait mind több marxista kritikus (Franciaországban és a népi demokratikus országokban egyaránt) marxistának tekinti.

Mindez — bár önmagában semmit sem bizonyít — jogossá teszi azt az igényt, hogy Sartre filozófiáját differenciáltan értékeljük. A differenciált értékelésnek pedig egyaránt figyelembe kell vennie azokat a változásokat, amelyek Sartre filozófiai nézeteiben bekövetkeztek, és azt a folyamatosságot is, amely a különböző szakaszokat összefogja. Ha tehát az egységet éppen egy belső ellentmondás alakulásában látjuk, a folyamatosságon belüli változásokat legkönnyebben a fejlődés szakaszainak feltárásával világíthatjuk meg.

Nézetem szerint három fejlődési szakaszt lehet megkülönböztetni. Az első ezek közül *A Lét és a Semmi* című könyv köré csoportosítható műveket öleli fel. E korszak végpontját kb. *A legyek* című színdarab jelzi. A második 1943-tól az ötvenes évek elejéig tart, és ezt avantgard-korszaknak nevezném. A harmadik szakaszban befutott fejlődés (jellegzetes terméke *A dialektikus ész kritikája* című mű) lényegében a 60-as évek derekáig tart. Ezt legtöbb joggal marxizáló korszaknak lehet nevezni.

A vázolt felosztásból kitűnik, hogy csak az első korszakbeli Sartre nevezhető egzisztencialistának. Az egzisztencializmus azonban akkor sem volt Sartre filozófiájának mindent magyarázó jellemvonása. Minthogy azonban — a szerepét és helyét meghatározó alapvető kettősség keretei között — uralkodó jellege volt egész felfogásának alakulásában, jogosnak tűnik az akkori Sartre-t egzisztencialistának nevezni. Az ebben a korszakban kifejtett filozófiát értékelhetjük legnegatívabban. Köztudott (és az igazságnak megfelelő), hogy ez az egzisztencializmus a marxizmussal szembenálló, azzal harcot folytató polgári filozófia volt. Jellemzésére ragadjuk ki azokat a központi kérdéseket, amelyek ez időben Sartre-t leginkább foglalkoztatták. Itt szerintem három egymásba fonódó problémakörről van szó: az idealizmus és materializmus, a determinizmus és indeterminizmus dilemmáiról, valamint egyén és társadalom viszonyának kérdéséről.

Sartre jellegzetesen egzisztencialista álláspontja elsőnek az idealizmus—materializmus dilemmájában formálódik ki. Sokatmondó már az is, amiért éppen ez válik

Digitized by Google

dilemmává. Tudni kell, hogy azok a konkrét formák, amelyekben számára az említett alternatíva felvetődik, alapjában meghaladottak. Az idealizmust elvont, többékevésbé platonizáló formában, a materializmust pedig a XIX. századi evolucionisztikus (de ezzel egyidőben lényegében mechanisztikus) formában látja. Ezek egyikét sem tudja elfogadni, és így amikor az idealizmus ezen formájától abban a hitben próbál elszakadni, hogy az idealizmustól távolodik el, nem tud a materializmus mellé állni, hanem — egy rejtettebb formájú idealizmushoz jutva — továbbra is az idealizmus keretei között marad. Ez a sajátos kettősség fejeződik ki abban, hogy tagadja ugyan a szellem önálló szubsztanciaként való létét, de — mivel nem tudja az anyag mozgásformáihoz kapcsolni — a tudatot Semmi-nek tekinti. A tudat lényege — Sartre akkori felfogása szerint — az anyagi és valóságos dolgok tagadása, az azoktól való elhatárolódás. Ennek megfelelően vallja, hogy az Én csak a folyamatos és egymás utáni tudatállapotok kapcsolatos voltának tudatosulása (amely így egyik tudatállapottal sem azonos, de nem is képez külön tudatállapotot). Szerinte a tudati tevékenység lényegi formája az a tagadás és „szakítás", amely a választásban jelentkezik. Azt fejtegeti, hogy a választás mint szakítás (pontosabban mint elszakadás) olyan önmeghatározást jelent, amely nem a valóság által nyújtott lehetőségekben foglalt alternatívák között dönt, hanem éppen a valóságtól szakad el és válik (valójában a képzeletbeli szintjén mozgó) önmeghatározássá, a valóságot egyben értelmező „tervvé". A „választás" Sartre szerint a körülményektől és a választó egyén múltjától való elszakadás. Következésképpen a sartre-i választáselmélet egy nyíltan megfogalmazott indeterminista álláspont kifejeződése. Ezen a ponton tehát az elsőként említett dilemma átmegy a másodikba.

Ez utóbbinak egyik pólusát a XIX. századi polgári gondolkodásban általánosan elterjedt determinizmus képviseli. Ezen álláspont szerint a jelenlegi állapotok összessége teljesen és előre meghatározza az eljövendő állapotok teljes sorát, s így szigorú meghatározottság-lánc (lineáris determináció) érvényesül. Ez a lehető legszigorúbb determinizmus-koncepció: az ember világát egyirányúan elképzelt, mechanikus összefüggés-láncolat modellje alapján kívánja magyarázni. Századunkban azonban mind nyilvánvalóbbá vált, hogy az emberi, mi több: a természeti világ jelenségeit sem kielégítő módon leírni, sem pedig megérteni nem lehet a lényegében XVIII. századi típusú mechanikus determinizmus-koncepciók alapján. Ebből az elégtelenségből (amely egyben a mechanikus materializmus elégtelensége) számtalan kitörési és megoldási kísérlet született. Sartre egy ellentétes nézetet tett magáévá, az indeterminizmust. Ez azonban éppen olyan egyoldalú és merev — lényegében mechanikus —, mint amilyen az említett (lineáris) praedeterminizmus. A Sartre által elfoglalt álláspont alapjai így lényegében azonosak voltak a tagadott mechanikus determinizmuséival. Ez azt jelenti, hogy ez esetben Sartre még annyira sem tört ki a dilemmából, mint az idealizmus és materializmus esetében — még a kitörés látszatát sem valósította meg.

Lényegét tekintve mindkét esetben arról van szó, hogy Sartre a XIX. század polgári gondolatvilágából szeretett volna kiszakadni. Ez azonban nem sikerült. Ott, ahol a dilemma meghaladását látszólag megvalósította, valójában nem tett mást, mint hogy a polgári gondolkodás egy újabb formáját tette magáévá, illetve formálta ki. Az új formákból fakadó látszat (és saját szándéka) alapján Sartre azonban úgy vélte, hogy sikerült a szembefordulás és a szakítás a polgári ideológiával. Ez a lényegében kettős álláspont és felfogás összefügg Sartre társadalmi magatartásával és egy mélyebben rejtőző kettősségre utal. Sartre ugyanis szerette volna megtagadni a polgári világot; bírálta, élesen szembefordult vele, ám ennek ellenére a polgári szemlélet és gondolkodás világán belül maradt. A polgári világ tagadásának és a polgári szemlélet érvényesülésének konfliktusában az uralkodó szerepet ekkor a polgári szemlélet érvényesülése játszotta, ez fejeződött ki Sartre egzisztencializmusában.

Különösen élesen jelentkezett ez az egyén és társadalom viszonyáról kialakított állásfoglalásában. Amikor Sartre szembe akart fordulni a polgári társadalommal, ezt nemcsak hogy a polgári eszmények nevében tette (ami még nem lett volna baj), hanem egyben oly módon is, hogy a polgári társadalmat azonosította a társadalommal általában. Ezzel mítikussá tette a polgári világot, így kritikája is ködös, mítikus

Digitized by Google

lett. Az egyén és társadalom között feszülő és az elidegenedésben gyökerező konfliktus sajátos polgári társadalombeli formáját ugyanis Sartre oly módon abszolutizálta, hogy egyben az egyént abszolút módon szembeállította a társadalommal. Ez a szembeállítás fejeződött ki (mégpedig áttételes módon) abban is, hogy tagadta a társadalom egységben való létét és strukturált jellegét. A társadalom számára csupán az egyének egymásmellettisége, mechanikus összessége volt. Ennek megfelelően az egyén szembenállása a társadalommal „csupán" azt jelentette, hogy az egyén szükségszerű konfliktusban van minden más egyénnel. Ezzel olyan koncepcióhoz jutott el, amely még azoknak a reális problémáknak a megoldási útját is (illetve ezen út meglátását) eltorlaszolta, amelyeket pedig Sartre antiburzsoá magatartása következtében észrevett. Szükségszerű volt, hogy az egzisztencialista egyén-elmélet végül az egyén megértését is akadályozza. Sartre egzisztencializmusa végeredményben a polgári világgal szembenálló magatartás, és így saját magatartásának belső ellenpólusa volt, amely a koncepcióban jelentkező radikalizmust is eltorzította. Ez a radikalizmus mégis létezett, sőt lehetőséget nyújtott ahhoz, hogy a háború és a német megszállás tapasztalatai következtében Sartre ne csak bekapcsolódjék az ellenállási harcba, hanem tudatára ébredjen az ember társadalmi felelősségének. A társadalmi hatások éppen az egzisztencializmus által elfedett ellenpólust erősítették, és ezáltal egyben az egzisztencialista filozófia felbomlásának kezdeteit eredményezték. Így történt, hogy Sartre egzisztencializmusa (1943-tól) a fokozatos átformálódás útján bomlásnak indult. (Ez a bomlás éppen abban az időszakban következett be, amikor a sartre-i egzisztencializmus divattá vált és a polgári ideológia egyik fontos fegyvere volt a marxizmus elleni harcban.)

Az ezt követő időszakban sok vita folyt Sartre humanizmusa és elkötelezettsége körül. Kritikusok egész sora vonta kétségbe humanizmusát és állította, hogy filozófiája menekülés az elkötelezettség elől. A humanizmus kérdésben hivatkoztak pl. *A csömör* c. regény egyes részleteire. Ezekben Sartre hevesen támadta az elvont (és lényegében burzsoá) humanizmust, de azt a humanizmussal azonosított formában vetette el. A kritikusok közül sokan nem vették észre — ennek az álláspontnak elhamarkodott átvétele következtében — a mögötte meghúzódó tényleges humanizmus elemeit. Így amikor Sartre a felszabadulás után már humanistának vallotta magát, nem vették észre azt sem, hogy ezzel nem a burzsoá humanizmust fogadta el, hanem régi kritikája új és pozitív formában jelent meg.

Az elkötelezettséggel kapcsolatban más problémák merültek fel. Ahogyan ugyanis ez a fogalom *A Lét és Semmi*-ben szerepel, az inkább a világba való beágyazottságot jelenti. (A megfelelő francia szó mindkét értelmezést lehetővé teszi.) Sartre ekkor e fogalom segítségével olyan magatartás kialakításának követelményét fogalmazza meg, amely lényegében nem jelent aktív társadalmi elkötelezettséget. A világ csak háttere és alkalma a választásnak, és az ember nem a világ számára, hanem csak egy belső egységen belül és annak érdekében kötelezi el magát. Ez a világba való beágyazottság mégis új Sartre-nál: ez váltja fel a háború előtti, lényegében teljes elzárkózást. Belső ellentmondása folytán azonban a fogalom végül is csak átmeneti formának bizonyult. A háború alatt és az azt követő időben az elkötelezettség Sartre számára már a társadalmi harcban való kényszerű részvétel tényét jelenti, és az ebből fakadó tudatos és felelősségteljes állásfoglalás igényét fogalmazza meg. A korai korszakra vonatkozóan tehát a kritikusoknak volt igazuk, de érdemes megjegyezni, hogy harmadik fejlődési szakaszában Sartre az elkötelezettséget és a társadalmi harcban való részvételt már nem kikerülhetetlen rossznak tekinti, hanem a világ, a társadalom megváltoztatásának formáját, ha úgy tetszik, eszközét látja benne. Ennek megfelelően a felelősség is új tartalmat kap: konkréttá válik és összefonódik a hatékonyság követelményével. Már nem a magatartásra és a szándékra, hanem a cselekedetre és annak eredményeire vonatkozik. Látható, hogy az első korszakból természetesen bontakozik ki a harmadik, így a másodikat bizonyos mértékig átmenetinek kell tekinteni.

Sartre második korszakára ugyanis részben éppen az egzisztencialista filozófiának egyre erősödő bomlása és az ezzel párhuzamos útkeresés a jellemző. Avantgardnak neveztem ezt a szakaszt, de ennek a jelzőnek használata — félreértések elkerülése végett — magyarázatot igényel.

Digitized by Google

Avantgardnak általában a futurizmustól a szocialista avantgardig (pl. Majakovszkijig) terjedő művészi irányzatokat szokták nevezni. Ezekre az irányzatokra, vagy legalábbis többségükre, egy meghatározott, a művészi kérdések mögött meghúzódó társadalmi magatartás jellemző, amely a tiltakozástól a lázadásig húzódó skálán helyezkedik el, és amely egyes irányzatoknál ködös, másoknál pontosan megfogalmazott formában jelentkezik. Durván megfogalmazva néha kispolgári, többnyire értelmiségi — főleg ideológiai szinten jelentkező — társadalmi magatartás ez, amely többnyire összefonódik az egyén és az egyéniség előtérbe állításával. Kétségtelen, hogy a szocializmus vonzása nem ritkán jelentős. Az értelmiségi típusú lázadás azonban — említett sajátosságai miatt — legtöbbször mégis a túlhajtott radikalizmus formáit ölti magára, és ellentmondásos jellegű. Képviselői csak ritkán tudnak a polgári szemléletmódból vagy eszmevilágból kitörni.

Sartre társadalmi magatartása a művészi avantgard mögött meghúzódó társadalmi magatartáshoz hasonlítható, legalábbis attól a pillanattól kezdve, hogy a háború tapasztalatai nyomán a társadalmi cselekvés felé fordult, hogy korábbi elvont polgárellenessége küzdelmet követelő magatartássá érett, egyszóval attól kezdve, hogy az egzisztencializmusára jellemző befeléfordulást gyakorlatilag feladta. Ugyancsak az ellenállási mozgalom tapasztalatai alapján és korábbi (nagyon is teoretikus) baloldaliságának folytatásaként, Sartre a szocializmus és a kommunista mozgalom felé orientálódik. De nem csatlakozásra törekszik, hanem szövetséget és együttműködést keres, amiben döntő szerepet játszik individualizmusa. A negyvenes évek kiélező hidegháborús hangulatában, a szembenálló frontok megmerevedő keménységében a balra törekvő individualizmus helyzete azonban mind tarthatatlanabbá válik. Az adott szituációban annak, aki társadalmi cselekvést akar és hatékonyságot igényel, vagy ide, vagy oda, de csatlakoznia kellett. Sartre-t őszinte polgárellenessége, a tőkés rendszer tagadása megakadályozta abban, hogy a reakció mellé álljon. Individualizmusa, polgári fenntartásai és polgári szemlélete viszont abban akadályozta meg, hogy a kommunista mozgalomhoz csatlakozzék. Bonyolította helyzetét, hogy a kommunista mozgalomban akkoriban érvényesülő dogmatikus, szektás elmélet és gyakorlat elleni jogos kritikája is objektíve a marxizmussal szembeni bírálat lett.

Sartre ekkoriban két irányban próbált harcolni: bírálni a kommunista mozgalmat és ugyanakkor támadni a burzsoáziát is. Ezt a köztes magatartást (amely saját magát baloldalinak szerette volna látni) a társadalmi harc, az osztályharc logikája mindinkább jobbra tolta és negatív, reakciós szerephez juttatta. Sartre tehát mind kétesebb pozíciókba sodródott, helyzete mind izoláltabb lett, ugyanakkor, amikor a burzsoá reakció egzisztencializmusának polgári jellegét, pillanatnyi magatartásának kettősségeit és kétességeit mindjobban kihasználta, hogy belőlük eszközt formáljon a szocializmus és a haladás elleni küzdelemben. Mind mélyebb szakadék nyílt Sartre szándékai és társadalmi-politikai magatartásának gyakorlati eredményei között. Az avantgard baloldali magatartásának kérdésessége mind szembeötlőbb lett. Sartre érdeme, hogy ezt észrevette és levonta a megfelelő tanulságokat: a hidegháború legvadabb tombolása idején nyíltan kiállt a kommunizmus ügye és a kommunista mozgalom közvetlen küzdelmei mellett. Így nála (a korábbi idők számos avantgard-művészéhez hasonlóan) haladó tartalmú fordulat következett be. Ennek volt kifejezője *Az ördög és a jóisten* c. színdarab, *A kommunisták és a béke* c. cikksorozat és ezt fejezte ki bizonyos értelemben a *Kean* c. színdarab-átdolgozás is.

Sartre egzisztencialista korszakára a magába zárkózott individualizmus, illetve az egyénközpontú szemlélet volt jellemző, és ez egyúttal a világnak a „szakításban" jelentkező abszolút tagadásával jelentett egyet. Az avantgard-korszakban a tényleges radikalizmus látszatát a megújuló és folyamatos szakítások keltették. A különböző abszolutizált és kiélezett tagadásokban és saját előző álláspontjainak megtagadásában jelentkező „szakító erő" — vagyis a szándék és az óhaj — fontosabb számára, mint a tényleges eltávolodás és megtagadás. *A szavak*-ban írja Sartre: „... tízéves koromban volt az az érzésem, hogy hajóorrként hasítom a jelent, s kiszakadok belőle; azóta csak rohantam, rohanok ma is. Az én szememben nem is az adott időegység alatt befutott távolság mutatja legjobban a sebességet, hanem inkább az

Digitized by Google

elszakító erő." Érthető viszont, ha ugyanez fedte el — elsősorban Sartre elől — a múltjával való tényleges szakítás hiányát.

Az ötvenes évek elején jelentkező fordulat lényege ezzel szemben az, hogy Sartre ekkor ténylegesen igyekezett leszámolni saját polgári múltjával. Ez pedig szembenézés nélkül nem megy — ezért fogott önéletírásba. Ugyanettől az időtől kezdve komolyan és mind elmélyültebben tanulmányozza Marxot és a marxista irodalmat. Társadalmi állásfoglalásának balra tolódása így mindinkább együttjár filozófiai átformálódásával is. Az eredmény kettős: mind jobban eltávolodik az idealizmustól, és a marxizmus mind nagyobb méretekben tör be gondolatvilágába. Sartre egyre határozottabban látja és állítja a marxizmus igazát, s elsősorban a történelmi materializmus helyességét. Ez a fejlődés nem a pozitívumok szaporodásának és a negatívumok csökkenésének formájában valósul meg, hanem ellentmondások útján, az ellentmondásos nézet-együttesek egészükben alakulnak át. A marxista és az individualisztikusan avantgard-nézetek összefonódott, ellentmondásos létének formái változtak meg, és így alakult át maga a belső ellentmondás is. Jó példa erre *A dialektikus ész kritikája* c. mű is, amelyben az egyénközpontú szemlélet mellett és azzal összefonódva, egyén és társadalom viszonya már problémaként áll az előtérben. Ezen belül a társadalmi mozgások felépülésére fényt vető értékes elemzéshez olyan spekulatív elmélkedések kapcsolódnak, amelyek a megoldatlan belső konfliktust kívánják áthidalni. Hasonlóképpen jelentkeznek például az elidegenedésre vonatkozó helyes elemzések egy hegeli típusú elidegenedés-elmélet felújításával együtt. De a lényeg az, hogy e művében Sartre olyan témához nyúlt, amely a marxizmus egyik legaktuálisabb és többé-kevésbé megoldatlan kérdése: az egyéni cselekvések társadalmi cselekvéssé való egyesülésének problémájához. Ezért ez a könyv megoldatlanságában is figyelemre méltó, és legalább gondolatébresztő szerepet játszhat a marxista filozófus számára. (Nem egy kommunista kritikus *A dialektikus ész kritikája*-t marxista műnek tekinti.)

Sartre pályájának e szakaszát kétségkívül a marxizmushoz való közeledés, a marxizmus fokozódó hatása jellemzi, ezért lehet marxizáló korszakról beszélni. Lezárulását ahhoz az időponthoz kapcsolhatjuk, amikor Sartre már nyíltan és egyértelműen marxistának vallja magát. Ez a hatvanas évek elején következett be.

A vázolt korszakolás Sartre mai filozófiai koncepciójának jellemzését nem tartalmazza. Ez nézetem szerint több okból is indokolt. Sartre fejlődése egész pályája során alapvetően ellentmondásos, és ez közéleti, társadalmi és szűkebb politikai tevékenységére mindig döntő mértékben hatott ki. Bár éppen a belső ellentmondások vezették Sartre-t — a társadalmi küzdelmek nyomására — a marxizmushoz, az ellentmondás ténye mégis óvatosságra int. De hogy is alkossunk véleményt, amikor Sartre tollából az utóbbi időben nem jelent meg nagyobb filozófiai munka? (A nagy lélegzetű Flaubert tanulmányból is csak részleteket ismerünk. Annyit mégis meg lehet belőlük állapítani, hogy *A német ideológia* marxi módszere és felfogása döntő szerepet játszik Sartre elemzéseiben.) Azon pedig, hogy Sartre marxista-e, s ha igen, mennyire, nézetem szerint nem érdemes vitatkozni. Helyesebb és hasznosabb, ha ilyen jellegű állításait kiindulópontnak vesszük filozófiájának tanulmányozásában, és éppen erre támaszkodva vitatkozunk vele. (A mai fiatal francia kommunisták ilyen jellegű álláspontját tehát teljesen jogosnak tartom.)

Sartre mai társadalompolitikai állásfoglalásairól viszont körvonalazottabb képet alkothatunk. Határozott antiimperializmusa és az égető nemzetközi problémák iránti fogékonysága nyomán tevékenységének jelentősége kétségtelenül megnőtt. És e téren a marxista szemlélet fokozatosan háttérbe szorítja a régebbi avantgard-magatartásra jellemző túlhajtott radikalizmusát. Legnagyobb visszhangot kiváltó állásfoglalásai közül megemlíteném, hogy még a háború kirobbanása előtt bejárta Izraelt is, Egyiptomot is, hogy folyóirata számára sokoldalú dokumentációt gyűjtsön. Célja a problémák egyoldalúságtól mentes, gondolkodásra késztető feltárása volt. Ismert továbbá a vietnami amerikai agresszióval foglalkozó, B. Russell kezdeményezte társadalmi törvényszék szervezése érdekében, majd pedig annak ügyvezető elnökeként kifejtett tevékenysége. Ez alkalomból, a társadalmi törvényszék tevékenységét indokolva, helyes elvi alapon hivatkozik Marxra. Amikor célul azt jelöli meg, hogy a nürnbergi törvényszék által alkotott jogot jelenvalóvá kell tenni (részben ezt kell

Digitized by Google

szolgálnia a Russell-törvényszéknek is), akkor tevékenysége egybefonódik a világ leghaladóbb erőinek harcával. És igaza van akkor is, amikor ezzel kapcsolatban aláhúzza, hogy különösen azért fontos ez, mert az imperializmus a nürnbergi jogot egyszeri és feledésre ítélt eseménnyé igyekszik degradálni.

Sartre pozitív társadalmi és politikai harcának megítélése nem helyettesítheti azonban filozófiájának közvetlen értékelését. Ez annál inkább igaz, mert Sartre társadalmi-gyakorlati és filozófiai-elméleti tevékenysége között mindig viszonylagos távolság állt fenn. Ennek egyik formája, hogy a konkrét gyakorlati tevékenység mellett (és ellenére) az elméleti művek mindig a leíró és magyarázó jellegű filozófia keretei között maradtak. Bármilyen érdekesek és hasznosak legyenek is egyes filozófiai írásai, ezek tartalmilag és a gondolatmenet végigvitelében sosem kapcsolódnak a társadalmi cselekvéshez, a gyakorlat közvetlen kérdéseihez. (Az avantgard-korszak egyes írásainál — igaz, negatív tendenciával — még volt ilyen kapcsolat.) Filozófiai műveinek legjobbjai is megmaradnak az elvont társadalom-ontológia szintjén, nem vezetnek a társadalom megváltoztatásának elméletéhez, még kevésbé képezik ennek tudatos részét.

Az az út, amelyet Sartre bejárt, tanulságos és sokatmondó: egy, a marxizmussal objektíve szembenálló, majd az időlegesen nyíltan bíráló filozófus útja ez a marxizmus felé. A korunk problémáival viaskodó, önmagával vívódó, gondolkodó ember, a baloldali értelmiségi pályafutása az övé, olyan, amelyhez hasonlót találunk avantgardista íróknál, a filozófusok között azonban egyedülálló. Értékes tanúságtétel a marxizmus igazsága mellett.

Tordai Zádor

Ék Sándor: Meddig? (Vietnam)

Digitized by Google

De nehéz ez a két front!

Sokszor elmondtuk már — és még többször igazolta a gyakorlat —, hogy az utóbbi tíz-tizenegy esztendő hazai társadalmi fejlődését sok tekintetben e következetesen végigvitt kétfrontos politikának köszönhetjük. Ez hűség ahhoz a tanulsághoz, amely 56-ból egyaránt felmutatta, hogy a dogmatikus, szektás személyi kultusz nemcsak egy tévedés a többi között, hanem a szocializmus vakvágánya, és azt is, hogy külső–belső ellenségeink nem papírtigrisek. Hűség ez ahhoz a lenini hagyatékhoz, amely nem a valóság ellenére, attól eltekintve, hanem arra alapozva méri a fejlődés útját. És a *nehézségek vállalása is:* elvszerű berendezkedés arra a tartós állapotra, hogy az opponálókkal, a minduntalan gáncsoskodókkal szüntelenül szembe kell néznünk. Hisz köztudott, hogy a gazdaságirányítás reformját egyesek a szocialista tervgazdálkodás feladásának, mások pedig a centralizált, diktált gazdálkodás kozmetikájának minősítették. És nem halljuk-e gyakran egyazon művelődéspolitikánkról, hogy „liberális" és azt, hogy „diktatórikus"?

Kétfrontos harcunk eredményesebb lehetne, ha egy régebbi *tanulságunk* töretlenül élne tovább. Mégpedig az, amelyet tömören így lehetne megfogalmazni: *nagyfokú érzékenység* a politikában minden olyan „részkérdés" iránt, amely az „egészre" vonatkoztatható. Más szavakkal: a legkisebb — néha jelentéktelennek tűnő — részletekben sem tűrhetjük meg, hogy egészében, fő vonalában helyes politikánkat eltorzítsák vagy kijátsszák. Nemcsak arról a *szubjektíve* csöppet sem érdektelen körülményről van szó, hogy az emberek, az állampolgárok rendszerint a *közvetlen környezetükben* tapasztaltak alapján ítélnek országos dolgokról is. (Úgy is mondhatnám: igen gyakran a munkahely, a lakóhely politikai faktorai jelentik számukra *a* politikát, mint olyat.) Sokkal inkább arról, hogy a „kicsi" és a „nagy" jelentőségű események, döntések, intézkedések *objektíve* integrálódnak közéletünk *egészében.* A vezetés és a végrehajtás *maradéktalan, abszolút egységére* csak az illúziók birodalmában lehet számítani. Ám az *reális igény,* hogy a különbözőségek határait felelősséggel vigyázzuk.

Ez indokolja azt, hogy *politikai torzításokat soha sem szabad szó nélkül hagynunk, még akkor sem, ha azok „helyiek", „esetlegesek",* azaz hatásuk látszólag és közvetlenül nem terjed túl egy falu határán, egy gyár vagy egy intézmény falain. A kommunista közéleti felelősségének éppen ezekkel szembeszálló élénkség, reflexió-képesség az egyik igen fontos mozzanata.

Mégis gyakran látjuk azt, hogy politikánk torzítói még azzal sem „bűnhődnek", hogy észrevennénk, figyelmeztetnénk őket, hogy perbe szállnánk velük. A politikai botlásokban vagy torzításokban hellyel-közzel még bizonyos „munkamegosztás" is megfigyelhető. Érdemes figyelmeztetni arra, hogy művészeti életünkben nem kizárólagos, de azért tipikus jelenséggé lesz az, hogy a dogmatizmus elleni harc *ürügyén* annak is „odapörkölnek", aki *valójában* nagyon is elevenbe vágó problémákra figyelmeztet, s ugyanakkor egyre több hozsanna hallik polgári „értékekről". Másrészt: mozgalmi életünkben (ismét nem kizáró-

Digitized by Google

lagosan, de szembetűnő makacssággal) olykor a dogmatikus korlátoltság bántatlanul élheti életét — annál nagyobb zajongás fogad azonban egy-egy valóban értékes, nekünk való szellemi terméket. Szándékomnál maradva — tehát kisebb kaliberű esetekre hivatkozva — hadd álljon itt két példa az előbb mondottak illusztrálására.

Egyik egy sajtóvisszhang története. A *Művészet* c. folyóirat ez évi 1. számában vezércikk jelent meg, amely — helyes alapállásból — a gazdaságirányítási reform és a művészeti élet összefüggéseivel foglalkozik, és — többek közt — szót emel a hazai művészetben fellelhető burzsoá ideológiai behatás ellen; elítéli az ezeket támogató esztétikai mesterkedéseket is. S mi történt? Az *Élet és Irodalom* 4. számában Szabó György éles-irónikus glosszában „oktatja ki" a Művészet cikkíróját (Pogány Ö. Gábort), vaklármának minősítve sorait. Szabó György *szavakba* köt bele (amelyekben némi túlzás és türelmetlenség valóban tetten érhető), logikai manőverezéssel a kulturális élet jelenségeit a kulturális vezetéssel akarja azonosítani. A legnagyobb baj azonban az, hogy a harci zajban és lőporfüstben elvész a kérdés lényege: *van-e vagy nincs nyoma, beszüremlése kulturális életünkben a burzsoá eszméknek?* Vajon az imperializmus ideológiai befolyása csupán falra festett ördög-e, amellyel politikai vezetésünk a gyenge idegzetű művészeket, kritikusokat ijesztgeti? Folytatva a kérdezősködést: nincs-e példa arra, hogy olykor az esztétika vagy a kritika (jóllehet az esztéta vagy a kritikus nem burzsoá, sőt marxistának tartja magát) nagyon is elnéző a polgári szemléletet-világnézetet sugalló vagy a tartalmatlanságtól üresen kongó műalkotás iránt, ám szerfölött szigorú történetesen egy Brecht-bemutató kapcsán? Vajon — csak találomra kiragadva egyetlen példát a felsorakozók közül — a „Harlekin szerelmese" c. film a szocialista életérzést sugallta-e? Ám itt egy pillanatra el kell időznünk. Az Élet és Irodalom glosszaírója ugyanis a tőlünk idegen ideológiák jelenlétét kulturális életünkben tetszetős, ám hamis logikával próbálja kétségessé tenni. Így gondolkodik: *vagy* szocialista módon vezetik legfontosabb állami kulturális intézményeinket — és akkor nem kerülhet be kulturális vérkeringésünkbe ellenséges, idegen ideológia —, *vagy* vannak ilyenek, de akkor „burzsoá hátvéd" furakodott be vezető testületeinkbe. Ez utóbbit — helyesen — lehetetlennek tartva, — helytelenül — nem létezőnek nyilvánítja az ellenséges ideológiai hatásokat. (Íme, a szillogizmus tündöklő példája!)

Művelődéspolitikánknak szocializmust építő társadalmunk *tényleges* fejlettségi fokára — vagyis még mindig átmeneti jellegére — tekintettel helyt *kell* adnia (s ez nem egyszerűen döntés kérdése, hanem objektív társadalmi kényszer) nem marxista, nem szocialista műveknek is. S az már világos, hogy a határok nagyon elmosódnak, ezért igen szép számban akad a tőlünk idegen, polgári szemléletet *különböző fokon* reprezentáló mű is kulturális életünkben. (S ezt nem letagadni, hanem marxista alapállásból minősíteni éppen kritikánk dolga.)

Visszatérve tehát a kiinduló kérdéshez: már nyomaiban, beszüremlésekben sem lelhető-e fel egyes műalkotásokban vagy azok részleteiben morbiditás, társadalmi nihilizmus, a forradalom történelmi szükségszerűségének tagadása, szélsőséges individualizmus, cinizmus, dekadens életérzés? Még importfilmjeinkben sem? A bemutatott abszurd drámák (Godot-ra várva stb.), az Oszlopos Simeon, az Egy csónak visszafordul c. tv-film, A völgy c. film, Hernádi Gyula és Mészöly Miklós jó néhány írása, a képzőművészet több — technicizáló és más — alkotása *nem hozható-e összefüggésbe* az előbb leírt ideológiai kategóriákkal? Ha pedig igen, akkor talán mégsem vaklármát keltett az idézett vezér-

Digitized by Google

cikk, hanem reális és valóságos veszélyre figyelmeztetett! Az viszont baj, hogy Szabó György elhamarkodott, végig nem gondolt ellenvetésére *eleddig senki sem reagált* az övéhez hasonló publicitással.

A *másik eset* baljós *módszerek* továbbélése miatt kívánkozik ide. Egyik legjelentősebb tömegszervezeti káderképző iskolánkon igazgatói megrovást kapott egy újító hajlamú kommunista tanár, az indoklás szerint azért, mert előadásában „politikailag és ideológiailag is helytelen nézeteket fejtett ki" hallgatói előtt. Ne higgyük, hogy oly súlyos dolgokat állított, mint amilyeneket előző példánkban az Élet és Irodalom glosszaírója — tagadott. Sőt! A kifogásolt állítások egyikében feltétlenül igaza volt. Hiszen egy közepesen képzett marxistát is elszomoríthat az a vádpont, amely szerint ideológiai és politikai véteknek minősül, hogy a tanár „a nehéz fizikai munkát a nevelés szempontjából negatív hatásúnak ítélte meg". Felesleges volna most a marxizmus klasszikusaira és társadalomtudományunk nem klasszikus szerzőire hivatkozni. De vajon előnyösnek tartjuk-e a szocialista ember formálására, a személyiség minden oldalú kibontakoztatására a nehéz fizikai munkát? Akkor miért *(csupán* a termelékenység növeléséért?) akarjuk felszámolni és gépesítéssel helyettesíteni a kézi rakodást, a zsákolást, az aratást, a kubikolást, a répaszedést, az embert nyomorító robot megannyi változatát?

Ám tekintsünk el most a „vádirat" többi pontjától és tételezzük fel, hogy egyik-másik kérdésben *valóban* tévedett a tanár, hogy valóban előfordultak helytelen nézetek is mondandójában. De mi történt az előadás után? A munkakollektíva és az illetékes fórumok *nem adtak módot* a vitára, *nem* próbálták elemezni a tanár álláspontját, *nem* keresték, hogy az újszerű megközelítési mód több avagy kevesebb haszonnal járt-e, mint a régi. Ehelyett elhatárolták magukat a tanártól, megbélyegezték őt, és csupán egyetlen választási lehetőséget hagytak számára: azt, hogy nyilvánosan gyakoroljon önkritikát. Úgy látszik, még mindig él az a hiedelem, hogy minden ellentmondás csakis az ördögtől származhat! Jól tudjuk, hogy az efféle „ideológiai éberség" a párton belül sokszor nagyon is szabad utat enged a párt politikájával *lényeges* ponton szembenálló véleményeknek —, de útját állja az értelmes gondolatoknak, nem hajlandó elismerni a tudományos gondolkodásban a tévedés jogát. Úgy látszik, mozgalmunkban még mindig vannak olyan emberek, akik azt hiszik, hogy „csak" szavakban áldozott le a régi rossz módszerek napja, ám tettekben még gyakorolhatók!

Ide kívánkozik, hogy idézzek néhány sort: „Jó két esztendővel ezelőtt, amikor a reformról beszéltünk, nemcsak közgazdászok között voltak igen lényegesen eltérő vélemények még az alapkérdést illetően is, hanem a jelenlevők között is. A helyes, pártszerű utat jártuk, mert rendesen, elvtársi, elvi, nem pedig személyi vitában sorra vettük, megvitattuk, tisztáztuk és rendeztük az alapkérdéseket és így normális, pártszerű úton-módon jutottuk egységre bennük." A Központi Bizottság első titkára így értékelte, *ezt* tartotta pártszerű eljárásnak a reform előkészítésében, 1967. november 24-i felszólalásában a Központi Bizottság ülésén. Pártunknak ez a normája, egyedül ez a munkastílus vezetett eredményre. Hová jutottunk volna, ha néhány évvel ezelőtt a „szentségtörő" javaslatokkal előálló szakemberekbe és pártmunkásokba belefojtottuk volna a szót, ha vita helyett az első disszonáns hang után megbélyegeztük volna a bátran gondolkodókat? Mikor tanuljuk meg végre, hogy az ideológiai munkában — általában a tudományos, kulturális életben — a bunkósbot helyét az érveknek kell átvenniük?

Digitized by Google

Ez a két eset — amelyet csak illusztrációnak szántam mai gondjaink szemléltetésre — híven érzékelteti, hogy a kétfrontos harcban nincs, nem is lehet fegyvernyugvás. Hiszen az *egyik fajta* „prizmán" megtörve halálos bűnnek látszik kulturális életünkben burzsoá beütésekről beszélni; a *másik* „prizmán" nézve viszont fegyelmi vétség (sőt talán „burzsoá beütés"), ha valaki a politikai nevelőmunkát korszerűbb tudományos módszerekkel próbálja felélénkíteni, ha önállóan gondolkodik — és esetleg eközben téved is. Nem jók azok a prizmák, amelyek gazdag, sokoldalú szellemi életünkből mindig csak egyetlen színt képesek elénk vetíteni. Mert az optikai csalódásoknak a politikában a gyakorlat láthatja kárát.

Füleki József

Kondor Győző: Partizán

Digitized by Google

A magyar forradalmi munkásmozgalom története, II.

A magyar forradalmi munkásmozgalom történetének második kötete* nem a régi párttörténeti tankönyvek átdolgozott kiadása; mind mondanivalójának és értékelésének újszerűségében, mind a megírás és szerkesztés módszerében új munka, még akkor is, ha a régi tanulmányokat sok vonatkozásban alapul vette. Már az első kötet megjelenését is nagy érdeklődés előzte meg, s az első kötet kedvező visszhangja után fokozódott a várakozás a második kötet iránt. Az érdeklődés nemcsak a párttörténetírás művelői részéről nyilvánult meg, hanem a történészek körében általában is, hiszen a magyar munkásmozgalom története szerves része a legújabb kori magyar történetnek: a korszak általános magyar történetének jobb megismerése és helyes értékelése elválaszthatatlan a munkásmozgalom történetének kutatásától és feldolgozásától. A tankönyv hasznos hozzájárulás a pártoktatás és a propagandamunka magasabb színvonalra emeléséhez, az utóbbi időben mind elevenebben pezsgő ideológiai, tudományos élet további fellendítéséhez.

Első pillanatra úgy tűnik, hogy az a szerkesztési alapelv, amely az ellenforradalmi korszak munkásmozgalmát egységes kötetben tárgyalja (a régebbi feldolgozás három külön kötetben jelent meg) csak szerkesztési, módszertani kérdés; az olvasás során azonban joggal érezzük, hogy ennél tartalmilag is többről van szó. Az egységes kötet a korszak egészének, a történeti események egységes folyamatának és az ezen belül történő változásoknak sokoldalúbb, szakszerűbb, tudományosabb bemutatását teszi lehetővé. A kötet jellege persze vitatható, hiszen funkciója is többirányú: tankönyv a pártoktatás számára, szakkönyv és kézikönyv a szakembereknek. Kétségtelen azonban, hogy mind a művelődési, mind a szakmai céllal közeledő olvasók hasznos, érdekes, színvonalas könyvet vesznek a kezükbe vele, amely lényegében jól összegezi (kisebb-nagyobb hézagoktól eltekintve) párttörténetírásunk eddigi eredményeit. Örvendetes jelensége párttörténetírásunknak, hogy a párt- és munkásmozgalom-történeti kutatás kiszélesedésével a megjelenő nagyszámú publikációknak egy tankönyvben való teljes összefoglalása maholnap szinte megoldhatatlanul nagy feladat. Talán ezzel is magyarázható a könyv néhol túlzott tömörsége, tézisszerű mondatfűzése, amely — mondjuk meg — az olvasmányosság szempontjából (lévén elsősorban tankönyv) nem a legkedvezőbb. Igaz viszont az is, hogy szerzők és szerkesztők nemcsak felhasználták a párttörténetírás eddigi eredményeit, hanem a meglevő eredményeket magasabb szinten összegezték.

A kötet olvasásakor örömmel konstatálunk két fontos, láthatóan tudatosan és tervszerűen megvalósított, az első pillanatra ugyan metodikai kérdésnek tűnő, de lényegében ennél jelentősebb tartalmi-szemléleti változást a régi tankönyvekhez viszonyítva. Az egyik az, hogy a magyar munkásmozgalom történetét szervesebben építi bele az általános magyar történetbe, s ez a törekvés a kötet egészén végigvonul. A „beágyazás" nemcsak — mint korábban — előszó formájában történik, hanem végigvonul az egész anyagon. Így a magyar munkásmozgalom harcai, célkitűzései, elvei a mindenkori társadalmi, politikai, gazdasági helyzethez kapcsolódnak. Vonatkozik ez másrészt a nemzetközi és a magyar munkásmozgalom kapcsolatára is. E tekintetben ez a kötet nemcsak mennyiségileg nyújt többet a régi tankönyvekhez viszonyítva, hanem sok lényeges új ismeretet és ér-

* Kossuth Könyvkiadó, 1967.

Digitized by Google

tékelést is tartalmaz, olyan összefüggéseket, amelyek nélkül nem is lehetne teljesen megismerni a magyar munkásmozgalom történetét. Csak néhány figyelemre méltó példát említenék erre: a nemzetközi szállítómunkás-bojkottot, az 1922-es nemzetközi egységfront-mozgalmat, a nemzetközi szakszervezeti mozgalom elemzését és bemutatását, különös tekintette a Vörös Szakszervezeti Internacionáléra; a Komintern programját, s talán leginkább a történelmi jelentőségű VII. kongresszust. E módszer segítségével a könyv nemcsak érzékelteti a magyar munkásmozgalom internacionalizmusát, hanem erőteljesen dokumentálja is; szemléletén végigvonul az a történelmi igazság, hogy a magyar forradalmi munkásmozgalom mindig szerves része volt a nemzetközi proletariátus nagy forradalmi hadseregének. Úgy érezzük azonban, hogy e szerves eszmei és szervezeti kapcsolatnak a hatása a KMP politikájára nem mindenhol elég erőteljesen van ábrázolva.

A forradalmi munkásmozgalom történetének második kötete nagy teret szentel az SZDP politikájának, taktikájának, ideológiájának ismertetésére és értékelésére. Azt az újat, amelyet e kérdésben nyújt, nehéz volna röviden összefoglalni. A régi tankönyvek is foglalkoztak a szociáldemokrata párt és a szociáldemokrata vezetés alatt álló szakszervezetek tevékenységével. Az új munkában azonban az SZDP történetének feldolgozása nemcsak mennyiségében, hanem minőségében is lényegesen eltér a régi tankönyveknek ezektől a sokszor utalásszerű részleteitől. Bár címében az új tankönyv csak a magyar forradalmi munkásmozgalom történetének ismertetését és értékelését ígéri, de — igen helyesen — túlmegy ezen. Túl is kell hogy menjen; a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek ugyanis olyan munkásszervezetek, szocialista szervezetek voltak, amelyekben az ellenforradalom egész periódusában megvolt az az ellentmondás, hogy a szocialista célt és annak realizálását, tehát a taktikát, a vezetők és a szervezetekben levő tömeg egymástól eltérő módon értelmezték, más-más tartalommal töltötték meg. Az új tankönyv a jobboldali szociáldemokrata vezetőket nem jelzőkkel bírálja, hanem érdemi módon: a szigorú tények alapján hozza meg a marxista értékítéletet. Ez mindjárt a SZDP újjáalakulásának ismertetésénél és értékelésénél szembetűnik. A jobboldali vezetők politikájának értékelése és bírálata nem légüres térben mozog, hanem a konkrét valóságból indul ki. Sajnáljuk, hogy a könyv nem veti külön is össze a háború előtti és a háború utáni SZDP vezetőségének politikáját, e politika eszmei jellemvonásait, s nem húzza meg ennek alapján az azonos és eltérő vonásokat.

Hiányérzetünk azonban csak az összevetés sommázására vonatkozik, mert a könyv — didaktikai célból — azt a módszert választja, hogy az események, a történések ismertetése és értékelése alapján indirekt módon válaszol erre a kérdésre. A két forradalom, majd az ellenforradalom választás elé állította az SZDP vezetőségét, s ez a választás igen erős hatással volt politikájára, eszmei arculatára, taktikai felfogására. 1922 után megváltozott a párt társadalmi és politikai helyzete: parlamenti párt lett. E körülmény sok vonatkozásban kihatott arculatára, tevékenységére. A könyv az SZDP-t árnyaltan értékeli. Bírálja megalkuvó hajlamát, politikai koncepcióját, hibás taktikai lépéseit, de emellett kiemeli erényeit is. Ez a történelmi igazságnak megfelelő értékelés azért válik lehetővé, mert az SZDP-t és tevékenységét történetileg vizsgálja. Megmutatja, hogy az SZDP-ben, sőt magában a pártvezetésben sem volt sohasem teljes politikai egység. A „hagyományos" jobboldal mellett 1919 végén megjelent az úgynevezett nemzeti irányzat (Vanczák—Miákits), amelynek politikája messze eltért még a hagyományos reformista szociáldemokrata politikától is. De volt a szociáldemokráciának a különböző időszakokban különböző erővel jelentkező centruma és baloldala is. A különféle periódusokban nem volt mindig egyforma az SZDP politikája. Más volt ez a 20-as évek elején, mint pl. a húszas évek második felében, vagy a válság idején, és megint más a népfrontmozgalom időszakában. A Népszava — híres 1941-es karácsonyi számában — a függetlenségi mozgalom céljainak nyílt hirdetéséig is eljutott. Igaz, még ezután is előfordultak ingadozások, visszalépések, de végül is 1944 októberében az SZDP aláírta a két munkáspárt egységokmányát.

A magyar szociáldemokrácia megítélésénél a könyv nem hagyja figyelmen kívül azt a fontos körülményt, hogy Horthy-Magyarországon még a dualizmuskori

Digitized by Google

„konzervatív liberális" politikai viszonyokhoz képest is rosszabb volt a harci terep a munkásmozgalom számára. Az ellenforradalmi Magyarországon a szociáldemokrata párt olyan megtűrt és üldözött párt lett, amelynek feje felett mindig ott lebegett a teljes megsemmisülés veszélye. E nehéz helyzetet a kötet jól illusztrálja. Hangsúlyozza (ezzel állást foglalva a történészvíták egyik fontos kérdésében is), hogy Magyarországon az ellenforradalom árnyékában fasiszta típusú rendszer jött létre. Horthyék már 1920-ban Mussolini fasiszta diktatúrájához „hasonló diktatúrát akartak s azt keresztény kurzusnak nevezték" (16. l.). A forma és a tartalom, az elnevezés és a lényeg közötti látszólagos különbség nem tévesztette meg a könyv szerkesztőit. Érdemes külön kiemelni a könyvnek a titkos társaságok létrejöttére, politikai szerepére utaló igen fontos és érdekes megállapításait. Tesszük ezt annál is inkább, mert történészeink egy része hajlamos ezek szerepének alábecsülésére a fasiszta rendszerben. A tankönyv szerepüknek megfelelően értékeli ezeknek a szervezeteknek a politikai jelentőségét. „A horthysta uralkodó körök jórészt e társaságok útján ellenőrizték a tisztikart, a közigazgatási hatóságokat, és a társadalmi szervezetek nagy részét... A titkos társaságok tevékenysége a magyar fasizmus rendszerének egyik jellemző vonásává vált." (30—31. l.)

A könyv — bár nem bocsátkozhat bele a részletekbe — megmutatja az uralkodó osztályokon belüli ellentéteket, amelyek végső soron a rendszer, a politikai berendezkedés, a hatalom jellegének a problematikája körül csaptak össze. A szélső jobboldal a totális fasizmus bevezetésére törekedett, s terveiről később sem mondott le. „Az ellenforradalom élén a totális fasizmusra törő erők álltak... de akaratukat nem tudták teljesen érvényesíteni." (29. l.) Ennek okát a könyv elsősorban a tömegbázis hiányában, az uralkodó osztályokon belüli ellentétben látja, melynek következtében „képtelenek voltak létrehozni olyan tömörülést, amely rá tudta volna kényszeríteni politikáját az uralkodó osztályok egészére" (30. l.), „de a nemzetközi körülmények sem kedveznek ehhez" (32. l.). Ezért az ellenforradalmi rendszer a fasiszta diktatúrát parlamenti formákkal volt kénytelen kombinálni, s ez a fasiszta rendszernek „mind a hazai, mind a nemzetközi közvélemény előtt alkotmányos látszatot" adott (35. l.). Az SZDP, bár legalitást kapott, csak megtűrt szervezet volt, s ezt vezetőinek, de még inkább tagságának állandóan érzékelnie kellett.

A könyv élesen, sőt néhol szenvedélyesen bírálja a reformista vezetést. Bírálata jogos, annál inkább, mert konkrét tényanyagon alapszik. Ugyanakkor nemcsak különbséget tesz az SZDP tagsága és reformista vezetői között, de hangsúlyozza a kommunistáknak és a szociáldemokrata párt tagjainak és egyszerű funkcionáriusainak közös küzdelmét, s ez megfelel a történelmi valóságnak. Ez a küzdelem nem mindig folyt ugyan közös szervezeti formák keretében, sőt sokszor konfliktusok is voltak az együttműködés során, ez a körülmény azonban vajmi keveset változtat azon, hogy céljaik, törekvéseik történelmileg azonosak voltak: így — ha néha konfliktusokon keresztül is — de találkoztak, illetve találkozniuk kellett vagy egy-egy akcióban, vagy a történelmi események és törekvések végső kimenetelében.

Az új és a régi párttörténeti tankönyvet összevetve, igen lényeges módszerbeli, tartalmi és felfogásbeli különbségeket látunk közöttük. Ezek a különbségek a párttörténetírásban és az ellenforradalmi korszak általános történetének kutatásában és feldolgozásában elért eredményeket tükrözik. Ezek hasznosítása mellett azonban az új tankönyv nagyon fontos új vonásokat és didaktikai törekvéseket is mutat, olyanokat, amelyek a párttörténetírás új felfogását jelzik és megnövekedett tudományos igényét bizonyítják.

Az új tankönyv mindenekelőtt nem mozgalomtörténeti leírás, hanem a mozgalom történetének, eszmei arculatának, a magyar társadalom és a forradalmi munkásmozgalom előtt álló feladatoknak komplex összefoglalása és értékelése. Nem a mozgalmi események és megmozdulások egyszerű leírására és regisztrálására törekszik, hanem inkább a történések, a történelmi folyamatok érdemi értékelésére. Ezért elkerüli azt a veszélyt, hogy szimplifikáló módon, a konkrét munkásmegmozdulások puszta felsorakoztatásával érzékeltesse a mozgalom erejét, ami régebben akaratlanul is ellentmondást állított az olvasó elé; a megmozdulások száma és nagysága, a heroikus küzdelem ugyanis nem állt egyenes arányban a mozgalom közvetlen sikereivel. A könyv a nagy történelmi folyamat részeiként

Digitized by Google

szemléli az egyes harci megmozdulásokat és nem csupán a közvetlen siker, hanem a történelmi távlat szempontjából is értékeli jelentőségüket.

A munkásmozgalom részharcai természetes velejárói a munka és a tőke ellentétének, stádiumai a munkásosztály politikai nevelésének, előiskolái a hatalomért folyó harcnak. A munkás-megmozdulásoknak, az akcióharcoknak megvolt a maguk történelmi jelentősége: nevelték a munkásosztályt, ébren tartották harci szellemét, harcossá formálták a mozgalom mögött álló tömegeket, amint ezt az 1930. szeptember 1-i megmozdulás is mutatta. Ebből az aspektusból kiindulva vizsgálja és értékeli a könyv a munkásság részmegmozdulásait és részharcait. Nem hagyja azonban bírálat nélkül azt, hogy egyes periódusokban a kommunista mozgalom indokolatlanul és a történelmi helyzettel nem számolva erőltette a harci akciókat, s túlzó forradalmiságát az osztály egészére át akarta vinni, holott ennek nem voltak meg a feltételei. Amikor ezt elítéli, megmutatva e politika és taktika mélyebb okait, élesen bírálja azt a szociáldemokrata politikát is, amely kerülte a kockázatot, s figyelmen kívül hagyta, hogy bizonyos történelmi helyzetekben a forradalmi küzdelemről, a harcról való lemondás jobban demoralizálja a tömegeket, mint a harcban elszenvedett vereség. Ezt szemléltetően bizonyítja az SZDP 1932. április 7-i, a harcot kerülő opportunista taktikája, amelynek következtében a szociáldemokrácia teljesen elveszítette falusi bázisát.

Az általános értékelés és méltatás mellett a munkában közölt új szakmai kérdések nagy mennyisége lehetetlenné teszi a felsorolást, ezért csak utalásszerűen térek ki a legfontosabb kérdésekre.

A tankönyv jelentőségének megfelelően értékeli a KMP I. kongresszusának olyan nagyjelentőségű, a stratégiát is befolyásoló taktikai követelését, mint a köztársaság és a földreform követelése. Az első fejezet nemcsak többet mond a hazai kommunista mozgalomról, mint amit eddig tudtunk róla, hanem a történelmi igazságnak megfelelőbben is értékeli ezt. Nagy figyelmet érdemel az 1928 utáni ellentmondásoknak, a párt politikai irányvonala körüli vitáknak, a „baloldali" nézetek felülkerekedésének értékelése. A II. kongresszus politikai irányvonalának ismertetése és bírálata rendkívül tárgyilagos, bár talán kissé szűkszavú, s az I. és II. kongresszus politikai irányvonalának teljes összevetésére csak a két kongreszszus szövetségi politikájával kapcsolatban, továbbá a demokratikus követelések elvetésének ismertetése alkalmából kerül sor. Az 1930. szeptember 1-i nagy munkásmegmozdulást nemcsak a KMP, hanem a két párt közös sikereként értékeli, amely nagyrészt annak volt köszönhető, hogy „a két párt harcosai között gyakorlatilag akcióegység jön létre." (110. l.)

A tankönyv bátran ismerteti a KMP II. kongresszusa után elkövetett hibákat a párt politikájában, de *magyarázkodás és mentegetőzés nélkül* mutatja meg a taktikában történt előrehaladást is.

Nemcsak érdekes, hanem sok vonatkozásban teljesen újszerű is a népfrontpolitika kialakulásának ismertetése. A könyv több olyan kérdésben is állást foglal — gondolunk itt elsősorban az 1936-os pártfeloszlatásra —, amelyeknek a tisztázását megnehezítette a korabeli dokumentumok hiánya vagy szűkös volta is.

Miközben a tankönyv elismeri, hogy a Komintern sok vonatkozásban indokoltan bírálta a KMP politikáját, helyesen hangsúlyozza, hogy az 1936-os KI-határozat „ugyanakkor nem vette kellően figyelembe sem a KMP tényleges eredményeit, sem azt, hogy a jogos bírálatot a KB elfogadta és a párt politikájának szükséges módosítását megkezdte". (117.l.)

A tankönyv negyedik és ötödik fejezetei igen érdekesek, és szemléletükben és értékelésükben újszerű, tanulságos részei a kötetnek. Először mutatják meg hitelesen és a kellő részletességgel azt az utat, amelyet a magyar forradalmi munkásmozgalom megtett az antifasiszta egységfront és a népfrontpolitika magyarországi alkalmazása terén. Hiteles történelmi értékelést kapunk a második világháborúról és a függetlenségi mozgalom fejlődéséről. Szemben a napjainkban néha jelentkező idealizáló tendenciákkal, reális értékelést ad a kommunista párt szövetségeseiről, anélkül, hogy szektásan ítélné meg gyengéiket, hibáikat, ingadozásaikat. Helyesen hangsúlyozza, hogy még „A közvetlen taktikai célokban is nagy... a különbség az antifasiszta erők bal- és jobbszárnya között, de bizonyos együttműködésre mégis van lehetőség", mert „közös az a felismerés, hogy a náci birodalom elnyeléssel fenyegeti Magyarországot". (226. l.)

Digitized by Google

Széles összefüggésben mutatja be a Békepárt megalakulásának körülményeit. A „pártfeloszlatás" csak formálisan történt meg, és csupán egy taktikai lépése volt a pártnak, de olyan lépés, amely „átmenetileg zavart keltett a kommunisták és rokonszenvezők körében" (247. l.). Ezt azonban hamarosan eloszlatta a Békepárt gyors megszerveződése.

Szerzők és szerkesztők e kötetben 25 év kommunista és szociáldemokrata munkásmozgalmának történetét 274 oldalon bocsátották az olvasóközönség elé. A feladat felettébb nehéz volt, hiszen fel kellett dolgozniuk a nemzetközi munkásmozgalomnak és az általános magyar történetnek a magyar munkásmozgalommal összefüggő kérdéseit is. Feladatukat kétségtelenül jól oldották meg, akkor is, ha a nagy tényanyag, az események sokaságának leírása néhol talán zsúfolttá teszi a munkát és elvonta az erőt is, az oldalszámot is a még szükséges értékelések elől. Úgy tűnik, hogy az eseménytörténet és az értékelések összhangja a legszerencsésebben a kötet negyedik és ötödik fejezetében van meg. Ez a rész a leginkább tanulható, s ez adja értékes elemzéseivel és az eseményeket magas színvonalon vizsgáló fejtegetéseivel a szakemberek számára is a legtöbb segítséget.

Külön felhívjuk a tankönyvre az egyetemi oktatók és a középiskolai tanárok figyelmét. De haszonnal forgathatják a tankönyv lapjait mindazok, akik a régebbi kiadványokból ismerkedtek meg a magyar munkásmozgalom történetével, s így ismereteik sok olyan elemet is tartalmaznak, amely az újabb kutatások tükrében már nem állja meg helyét. A gondosan megválogatott illusztrációk színesebbé, a tartalmas és időrendi táblázat pedig még hasznosabbá teszi a kötetet.

Örömmel üdvözöljük párttörténetírásunk ez újabb értékes termését.

Dr. Szakács Kálmán

Írások a kommunizmus szolgálatában

(Földes Ferenc válogatott tanulmányairól)

Elégedettséggel nyugtázhatjuk a *Földes Ferenc* tanulmányaiból összeállított, az eddiginél gazdagabb válogatást. E kötet tartalmazza a szerzőnek 1957-ben külön kötetként megjelent, *A munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon* című tanulmányán és kisebb terjedelmű történeti, nevelés- és filozófiatörténeti cikkein kívül Bertrand Russellről írott doktori disszertációjának két igen érdekes részletét, s más, eddig könyvben meg nem jelent néhány írását. A válogatás az író özvegyének munkája, bevezetőt *Darvas József* írt a tanulmányokhoz; a kötetet a *Kossuth Kiadó* adta ki.

Eddig a regisztrálás. A szenvtelen kegyelet és az udvarias, ám indulattalan ismertetés azonban nem méltó e gyűjtemény szelleméhez — ahhoz a közíróhoz, akinek egész munkásságán a kutató logika szenvedélye uralkodik, s akinek hangyaszorgalommal összegyűjtött adatai olyannyira indulati töltetűek; akinek impozáns filozófiai, közgazdasági, történeti műveltsége oly következetesen állt egy eszme: a kommunizmus szolgálatában. Az olyan életmű, mint Földesé, állandó újraátgondolást igényel, olvasása és újraolvasása mindig szellemi kaland.

Igaz, a posztumusz gyűjtemények mindig azzal fenyegetnek, hogy kitűnik belőlük: egyes cikkeknek a korabeli politikai és taktikai célok adtak jelentőséget. Ez azonban elkerülhetetlen jelenség. Hogyne sápasztanák el például az elmúlt évek nagy apparátussal végzett, szisztematikus marxista történeti, filozófiatörténeti kutatásai Földes Rákócziról szóló kis cikkének, vagy a francia forradalom filozófiájáról írt, egyébként kitűnő esszéjének fényét! Nem kezdheti ki viszont az idő a forradalmár gondolkodó egyéniségének szellemi kisugárzásait, emberi tartásának vonzóerejét. Sőt, ezek a vonások az idő múltával új színeket kapnak.

Ezért kell újra- és újragondolni, asszimilálni életművéből mindazt, amit csak

Digitized by Google

lehet. Azt hiszem, a Földes-hagyaték eddigi ápolásából leginkább ez az utóbbi tendencia hiányzott. Hiszen igaz, hogy értő és okos tanulmányok egész sora jelent meg róla az elmúlt évtizedekben. (Mindenekelőtt érdemes megemlíteni *Simon Gyula* tanulmányát.) Méltatták Földes Ferencet mint pedagógiai írót, mint gondolkodót, s mint pártmunkást, a munkásmozgalom nagy halottját. Iskolát neveztek el róla, 41 sort szentel neki az Életrajzi Lexikon, tevékenysége pedig neveléstörténeti vizsganyag lett. Mégsem hiszem, hogy a proletár utókor teljesen birtokba vette volna szellemi hagyatékát, átmentett volna belőle minden lényegeset a ma számára, a jelenkor szellemi életébe, különben nem kellene újra feltalálni a nevelésszociológiát, s világmegváltó találmányként nyugatról importálni neveléstudományunkba a statisztikai módszereket.

Kuriózum talán, de Földes írásainak figyelmes olvasása és újragondolása még olyan gyakorlati pedagógiai kérdésekben is eligazítást nyújthat, mint a tanulók egyéni lapjának elkészítése, környezeti adataik statisztikába foglalása. Igaz, nem annyira statisztikájának módszere érdekes számunkra — hiszen ma már részben megszűntek az akkor érvényben levő szociális kategóriák —, mint inkább elemző szelleme. Meg kell tőle tanulnunk azt, ahogyan összeveti a statisztikai táblázatokat a valósággal, mert mint írja „a kérdések tévedést okozhatnak, ha a kérdőíveken szereplő csoportok öncélú alkotások, melyek nincsenek összefüggésben a valósággal".

Földes életművének asszimilálása talán megkímélne bennünket a hátrányos helyzetű tanulókkal, a fizikai dolgozók gyermekeivel kapcsolatos polgári pedagógiai nézetek felmelegítésétől. Jó észrevennünk azt és emlékeztetnünk arra, hogy a kommunista pedagógiai közíró már a harmincas évek végén így írt: „Az iskola padjain különböző társadalmi osztályok kerülnek egymás mellé. A tanár minden esetben egyenlően ítéli meg őket, s ez a társadalmi osztálytagozódás fenntartásához vezet. Ugyanis az egyenlő elbírálás következményeként az a középiskolás, aki reggel tejet hord ki, gyengén táplálkozik, szoba-konyhás lakásban nincs nyugodt helye a tanulásra, végül is kimarad az iskolából és inasnak megy".

S milyen jó lett volna négy-öt évvel ezelőtt, heves etikai vitáink idején ismerni Földes véleményét Bertrand Russell etikai nézeteiről. A marxista Földesnek ugyanis esze ágában sem volt polgári szabadosságnak, a dekadencia termékének bélyegezni az angol gondolkodó erkölcsi követelményeit. Normái szociológiai alapon állnak, s ilyenek: „a nő megváltozott szerepe a termelésben és az igazgatásban; a gyermektelenség szükségszerűsége (és óhaja is); az óvszerek használata és az abortusz; az állam új szerepe, növekvő beavatkozása a gyermekek életébe. A főbb követelmények: a nő nagyobb nemi szabadságának követelménye, a gyermektelen nemi élet növekvő lehetősége, a házasságra vonatkozó fogalmak átalakulása; az apa szerepének átvétele az állam részéről; a család lassan elveszti gazdasági szükségszerűségét és érzelmi társulássá lesz".

A legsürgetőbb feladatnak azonban az tűnik, hogy amint Földes vállalta — Darvas és Illyés szociográfiai munkássága nyomán — a magyar kulturális valóság tudományos felmérését, úgy az utódok is nekifognának — esetleg Földes adatait összehasonlítási lehetőségnek tekintve — a mai magyar munkásosztály és parasztság kulturális helyzetét felmérő tudományos igényű, átfogó elemzéshez. „Marad a társadalmi megoldás, melynek olyan helyzetet kell teremtenie, hogy a szegényparaszt és munkásrétegek társadalmi arányuknak megfelelően részesüljenek kultúrában" — írta akkor Földes. Milyen társadalmi változások zajlottak le azóta, nem kell-e még pedagógiai változásoknak is járulniuk a társadalmi változásokhoz? Ilyen és hasonló gondolatok egész sorát ébreszti az olvasóban Földes Ferenc ma is időszerű munkája.

Az ő példája ma is tudományos igényű társadalmi elemzésre, bátor kérdésfeltevésekre késztet. Olyan elemzésre és olyan szemléletre, amellyel a statisztikai adat a társadalmi mozgás feltárásának, kutatásának a szolgálatába állítható. Földes Ferenc ma azoké, akik ilyen feladatra vállalkozni mernek.

N. Sándor László

Digitized by Google

Werner Heisenberg: Válogatott tanulmányok

Ez a könyv Heisenberg két nagyobb népszerűsítő írását és két hosszú tanulmányát tartalmazza. Tárgy s érthetőség szempontjából széles a könyv spektruma; személyes emlékek elmeséléséből absztrakt matematikai formulák szóbeli interpretálásáig terjed. Ezt a sokfelé ágazó és gazdag anyagot az ismertetés kedvéért itt három csoportba osztva, egymás után tárgyaljuk, de figyelmeztetjük az olvasót a felosztás és elválasztás mesterkéltségére. Heisenbergnél ugyanis minden mindennel összefügg: ifjúkori élményei kapcsolódnak öregkora középponti alkotásához, a híres „anyagegyenlethez", egyéni valószínűség-felfogása és modern arisztoteliánizmusa színezi és átalakítja a kvantumtechnika ún. „koppenhágai" értelmezését, történeti jellegű fejtegetései a maga eredményeihez keresnek elődöket vagy tükörképeket. Az olvasó mindenütt érzi a nagy egyéniség dialektikáját, s éppen ez segíti át sokszor olyan problémákon is, amelyek a puszta szövegből alig, vagy egyáltalában nem érthetőek. Heisenberg elbűvölő író és megnyerő érvelő; hozzá képest *Planck* morózus és skrupulózus öregúr, *Bohr* száraz professzor, *Einstein* érthetetlen. A ragyogó heisenbergi dialektika azonban nemcsak elsimítja, hanem leplezi is a nehézségeket, amelyekbe — a recenzió döcögő szempontjai szerint haladva — óhatatlanul beleütközünk.

A tanulmányokat mozgató gondolatok első csoportját *személyes élmények rétegének nevezhetnénk*. Heisenberg apja híres bizantinológus volt, a klasszika-filológia professzora a müncheni egyetemen. Az ifjú a müncheni Maximilians gimnázium humanorióknak kedvező légkörében formálódott. Matematika-tanárától megtanulta, hogy a matematika absztrakt képletei jól illenek a természetre. A korabeli fizika-tankönyvek primitív atom-ábrázolásai és a századforduló uralkodó mechanikus materializmusa elriasztotta őt a természet mechanikus és szemléletes elképzelésétől, s finomabb magyarázatok keresésére serkentette. A másféle, szemléletmentes, matematikai és absztrakt atomfizika megsejtésében Heisenberg *Platón* Timaiosz-ára hivatkozik: „Ebből az olvasmányból — írja — az atomélet alapgondolatai sokkal világosabbá váltak számomra, mint ezelőtt. Az a tétel, amit Platón a Timaioszban állított, hogy ti. az atomok szabályos testek, nem volt ugyan egészen világos számomra, de mégis megnyugtatott, hogy legalább nincsenek kapcsaik és karikáik." A szemléletesség és a mechanikus modellek iránti ellenszenve olyan erős volt, hogy még *Sommerfeld*nek az atomszerkezet és a színképvonalak összefüggéséről szóló fontos könyvével szemben is Platón mellé állt.

Személyes rokonszenv és ellenszenv mindig fontos tényező ezekben a tanulmányokban. Így pl. egészen másként, saját javára túlozva ismerteti a kvantummechanika megszületését; erősen redukálja *Max Born* szerepét, akinek akkoriban adjunktusa volt Göttingenben stb. Efféle apróságokat e szűkre szabott recenzióban talán említenünk sem kellene, hiszen semmi egyebet nem mutatnak, mint a szerző egocentrikus, *szubjektív* szemléletét. Csakhogy a szubjektivizmusnak döntő szerepe van Heisenberg egész fizika-filozófiai világképében, s lehet, hogy a kétféle szubjektivizmus nem is egészen független egymástól.

Heisenberg *ismeretelméleti szubjektivizmusa* Bohr ún. „korrespondencia-elvére" és a valószínűség egyéni értelmezésére épült. A korrespondencia-elv eredeti megfogalmazásában arra szolgált, hogy a sugárzó atom Bohr-féle modelljéből hiányzó fizikai mennyiségeket (mint pl. a kisugárzott fény intenzitását, polarizáltságát stb.) az ezen mennyiségeket tartalmazó klasszikus fizikai modell útmutatása alapján lehessen kiszámítani. A korrespondencia-elv alapja a klasszikus matematikai fizika egyik jólismert módszere, az ún. *Fourier-analízis* volt. Ezzel a módszerrel a klasszikus fizikában szereplő fontos mennyiségeket — pl. a mozgó test pályájának koordinátáit, sebességét stb. — végtelen sok egyszerű összetevőre lehetett bontani. Így pl. az ellipszis-pályán való mozgás végtelen sok körmozgásra bontható a Fourier-analízissel. Ha ez a pálya történetesen az elektron pályája az atomban, akkor a Fourier-analízis az atomban kötött elektron klasszikus sugárzását írja le. Mármost erősen gerjesztett állapotban

Digitized by Google

(azaz nagy kvantumszámok esetében) a sugárzó atom Fourier-modellje és a Bohr-féle atommodell nagyon hasonló eredményre vezet. Bohr feltételezte, hogy valamiféle hasonlóság — a két modell közötti megfelelés vagy korrespondencia formájában — kicsiny kvantumszámok esetében is megmarad, jóllehet ilyenkor szemléletes értelemben vett klasszikus elektronpályáról már nem lehet beszélni. „Így adódott az a gondolat, hogy a mechanika törvényeit ne az elektronok helyére és sebességére vonatkozó egyenletek alakjában, hanem az elektronpálya Fourier-sorfejtésében szereplő frekvenciákra és amplitudókra vonatkozó egyenletekkel írjuk le."

Ez volt a fiatal Heisenberg nagy felfedezése, s minthogy a szükséges matematikai formalizmus készen volt, illetve éppen azokban az években fejlődött rohamosan, ebből a felfedezésből alig pár év alatt kinőtt a kvantummechanika imponáló matematikai elmélete. A kvantummechanikában megszűnt a newtoni mechanika egyértelműsége: a kísérlet eredményét elvileg sem lehetett többé egyetlen pontos eredmény alakjában előre megadni, hanem mindig csak azt lehetett megmondani, hogy a mérés eredménye mekkora valószínűséggel lehet az előre meghatározott értékek valamelyike.

Ma ez már közhely, de a húszas években, a modern, *Kolmogorov*-féle valószínűségszámítás megszületése előtt, még a nagy fizikusoknak is komoly fejtörést okozott. A valószínűség fogalmához ugyanis akkoriban még szubjektív íz tapadt: azt hitték, hogy „a valószínűség a matematikában és a statisztikus mechanikában a valóságos helyzetre vonatkozó ismeretünk fokát fejezi ki." Ma persze már ismeretes, hogy a valószínűség axiómákkal pontosan meghatározható matematikai fogalom, amelynek semmi köze sincsen „ismeretünk fokához", vagy bármiféle szubjektív tényezőhöz. Így van ez a fizikus Heisenberg esetében is, hiszen éppen az ő nagy felfedezése nyomán kialakult fizika, a kvantummechanika mutatja legszebben a fizika matematikai formalizmusa és a modern valószínűségszámítás matematikai formalizmusa közötti szoros kapcsolatot. A filozófus Heisenberg azonban — finomított s a modern eredményekkel majdnem összeegyeztethető formában — sokat megőrzött a valószínűség régi, Kolmogorov előtti fogalmából.

A kísérlet elméleti értelmezése Heisenberg szerint két lépéssel kezdődik. „Az első lépésben a kísérleti elrendezést esetleg az első megfigyeléssel együtt, a klasszikus fizika megfogalmazásában kell leírnunk, majd ezt a leírást át kell írnunk valószínűségi függvénybe. Ez a valószínűségi függvény azután kielégíti a kvantumelmélet törvényeit. A függvény változását az időben, amely folytonos, a kezdeti feltételekből lehet kiszámítani. Ebből áll a második lépés. A valószínűségi függvény objektív és szubjektív elemeket egyesít. Valószínűségekre vagy helyesebben tendenciákra (az arisztotelészi filozófiában potencia) vonatkozó megállapításokat foglal magában, és ezek a megállapítások teljesen objektívek, nem függenek a megfigyelőtől. Azonkívül megállapításokat tartalmaz a rendszerre vonatkozó ismeretünkről; a valószínűségi függvény a tendencia vagy lehetőség objektív elemét és a nem teljes ismeret szubjektív elemét tartalmazza. Éppen ezért nem lehet a megfigyelés eredményét általában biztosan előre látni. Amit előre láthatunk, az a megfigyelés egy meghatározott eredményének valószínűsége."

A „nem teljes ismeret szubjektív eleme" teljesen felesleges itt; könnyen meggyőződhet erről bárki, ha elolvassa *V. A. Fok* magyarul is megjelent tanulmányát *A kvantummechanika interpretációjáról*. „A valószínűség — írja Fok — az objektum adott viselkedéséhez tartozó esetek megvalósulásának viszonylagos számában jut kifejezésre, ez a szám egyben mértéke is. Így módon a valószínűség az egyes objektumra vonatkozik és potenciális lehetőségeit jellemzi." A valószínűségi függvény által leírt állapot „objektív abban az értelemben, hogy az atomi objektum és a műszer közötti kölcsönhatás potenciális lehetőségeinek objektív (a megfigyelőtől független) jellemzője. De ez az objektív állapot még nem megvalósult állapot — ezt úgy értve, hogy a fenti potenciális lehetőségek még nem valósultak meg, a potenciális lehetőségről a megvalósultra, a valóságosra való átmenet a kísérlet befejező szakaszában folyik le. Ezen átmenet statisztikus jellemzéséhez, azaz a megfelelő valószínűségi eloszlás kísérleti megállapításához mérések sorozatára van szükség; a valószínűségi eloszlás e

Digitized by Google

mérések statisztikus feldolgozásából adódik. Ez a kísérleti valószínűségi eloszlás azután összehasonlítható a valószínűségi függvényből adódó elméleti eloszlással." Nos, ezt a befejező lépést, a statisztikus feldolgozást és összehasonlítást helyettesíti Heisenberg „a nem teljes ismeret szubjektív elemével". S így nyitva hagyja a potenciális és a tényleges közötti átmenet útját. Ez a nyitott, a szubjektív „adatok" felé nyitott út vezet azután Heisenberg anyagelméletéhez, Arisztotelész filozófiáján át.

Heisenberg *anyagfilozófiája* antik mintákhoz: *Arisztotelészhez* és fiatalkori mesteréhez, Platónhoz kapcsolódik. „Arisztotelész filozófiájában — írja — az anyagnak, a forma és matéria vagy a forma és anyag közötti kapcsolaton keresztül fontos szerepe van. Minden, amit a jelenségek világában megfigyelünk, formált matéria. Maga az anyag tehát nem a realitás, csak lehetőség, potencia, csak a forma által létezik. A természetben a lét, mint Arosztotelész mondja, a lehetőségből a forma által alakul át ténylegessé, aktuálissá. Arisztotelész matériája nem meghatározott anyag, mint pl. víz vagy levegő, és nem is egyszerűen tér; bizonyos értelemben határozatlan testi szubsztrátum, amely azt a lehetőséget tartalmazza, hogy forma által aktualitásba, ténylegesbe megy át."

Ez ugyan kissé „koppenhágai" ízű ismertetése Arisztotelész „in-formáció"-elméletének, de jól érzékelteti a „forma" szerepét a heisenbergi anyagfilozófiában. „Elég nagy energiájú ütközésekben — írja — az összes elemi részecskék más részecskékké változhatnak, vagy egyszerűen mozgási energiából keletkezhetnek és energiává, például sugárzássá alakulhatnak át. Ez pedig az anyag egységes voltának végleges bizonyítéka. Az összes elemi részecskék ugyanabból a szubsztanciából, ugyanabból az anyagból vannak, amelyet energiának vagy univerzális anyagnak nevezhetünk, ezek csupán különböző formák, amelyekben az anyag megjelenhet. Ha ezt a szituációt az Arisztotelész-féle anyag- és forma-fogalmakkal vetjük össze, azt mondhatjuk, hogy Arisztotelész matériája, ami lényegében potencia vagyis lehetőség volt, a mi energia-fogalmunkhoz hasonlítható. Az energia mint anyagi lehetőség jelenik meg a forma által, ha elemi rész keletkezik."

Nem mondja meg pontosan Heisenberg, hogy mi ez a „forma", de sejteti, hogy a tiszta matematika formavilágába tartozik. „Ha tényleg komolyan akarjuk érteni az összehasonlítást az antik filozófiával — írja —, akkor azt mondhatjuk, hogy a mai fizika észrevehetően elmozdult *Démokritosztól* Platón irányába. Platónnál ugyanis a formák állnak a kezdet kezdetén. A legkisebb részek Platónnál, a matematikai formák, nem szilárd, változhatatlan adottságok. S az is egészen bizonyos, hogy a legmodernebb fizikában az anyag legkisebb végén (a legkisebb dimenziók világában) szintén matematikai formák állanak."

A könyvhöz írt, Heisenberg filozófiáját erélyesen bíráló *kiadói előszó* kellőképpen megmagyarázza, hogy ez bizony egyáltalában nem bizonyos, és mint gyakorló fizikus maga Heisenberg sem e szerint a filozófia szerint cselekszik. „Midőn Heisenberg felállította — olvashatjuk az előszóban — az anyag egyenletét, amely esetleg lehetővé teszi, hogy az ismert elemi részecskék minden tulajdonságát egységesen fejezzük ki, nem Platón idealista nézeteinek követőjeként járt el, hanem mint igazi természettudós."

Ettől függetlenül, a Heisenberg-féle anyagegyenlet ma már egyáltalában nem népszerű, s jelentősége nem is hasonlítható a mester fiatalkori nagy felfedezéséhez, amelynek következtében — amint dr. *Nagy Károly* írja az *utószóban* — „a huszonnégy éves Werner Heisenberg neve a tudomány aranykönyvében olyan nagyságokkal került egysorba, mint *Galilei, Newton, Maxwell, Planck* és *Einstein.*" Azt is megtudjuk az utószóból, hogy „fizikus körökben ma őt tartják a legnagyobb élő elméleti fizikusnak. A nagy tudósokra jellemző módon ő is szívesen foglalkozik világnézeti, bölcseleti kérdésekkel... Nagyon kedves jó kedélyű, zenét szerető egyéniség. Az emberiség rendíthetetlen híve."

Sem az előszó, sem az utószó nem írja ezt, de a kettő összehasonlításából az olvasóban mégis felébred az a gyanú, hogy talán a „bölcseleti kérdésekkel" nem is mint nagy fizikus „foglalkozik" Heisenberg, hanem mint „nagyon kedves, jó kedélyű, zenét szerető egyéniség"... *(Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1967.)*

Vekerdi László

Digitized by Google

Katona Katalin: Ifjúságunk problémái

Kis könyv, mégis eseménynek számít a pedagógiai könyvkiadásban. Az érdekes vállalkozás nemcsak a szerzőt, hanem a kiadót is dicséri.

Az ifjúság tűnékeny, a szó mindkét értelmében: úgy is, mint egyéni életünk évtizednyi szakasza, és abban az értelemben is, hogy a társadalom fiatal korcsoportja nagyon változékony vonásokat mutat, még csak nem is évtizedenként másat és másat. Az ifjúságra jellemző vonások és problémák történeti-társadalmi periodizálása még ennél is rövidebb szakaszokat különböztet meg. Még ha nem ragaszkodunk is a nagykorúság jogi fogalmához, és beszélünk kiskorú és nagykorú fiatalokról, az ifjúság nemcsak az életünkből repül el hirtelen, hanem a kutató szeme elől is. Jellemző például, hogy a fiatalokról szóló filmek *(Zöldár, Felnőtt kamaszok, Így jöttem* stb.) egy-két év múlva már aktualitásukat vesztik.

Katona Katalin (1919—1967) az Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai Tanszékén volt nevelésszociológus. (Nevelésszociológiai kollégiumának tematikáját a Pedagógiai Szemle 1964/4. számában bocsátotta a nyilvánosság elé a tanszék.) 1961 és 1965 között tetemes anyagot gyűjtött össze ezeknek az éveknek a fiataljairól. A megvizsgált fiatalok még nem egészen azok, akiket ma „gitáros nemzedék"-nek nevez a publicisztika vagy a film *(Ezek a fiatalok).* Mégis *igazi mai fiatalokról* szól a könyv, de nem ezeknek a legfeltűnőbb, a külsőségek ismérveivel: a 15 000 gitárral, a legújabb táncdal-slágerekkel, a miniszoknyával jellemezhető „teenager" rétegéről.

A *vizsgálat* legfőbb módja: írásos válaszok vagy — még találóbban — „vallomások" begyűjtése, szóbeli viták, ankétok, beszélgetések. A megvizsgált összesen 5361 fiatal közül 3500 gimnazista, több mint 1500 ipari tanuló, 50 egyetemista, 2000 Budapesten, 3000 vidéki nagyvárosban él, 200 vidéki kisvárosban. 1300 fiú, majdnem annyi leány, 900 koedukált osztályba jár. Az ipari tanulók közül 500-nak érettségije van. Az általános iskolát végzett több mint 1000 ipari tanuló 40 szakmát képvisel; köztük 130 esztergályos, 90 lakatos. A túlnyomó többség tehát még nem nagykorú, de a vizsgálatban nagy dolgokról: *munkáról, szerelemről, boldogságról* mondja el őszinte véleményét. A könyv legvonzóbb lapjai közé tartoznak az apróbetűs jegyzetek, amelyek számos „vallomást" teljes terjedelmében, az őszinte kifejezéssel való küzdelem eredeti stílusában közölnek.

A szerző *munkamódszerei:* konkrét véleménykutatás anoním válaszok segítségével, pedagógiai, szociológiai, ideológiai-filozófiai tanulmányainak szembesítése a vizsgálatban talált jelenségekkel, s e szembesítés kibővítése a mai fiatalokat ábrázoló szépirodalmi művek tanulságaival; olyan írók műveivel *(Robert Musil, André Gide, Thomas Mann),* akik a mai problémák előtörténetének megismeréséhez segítenek hozzá. Ami a szociológiát illeti, nem kisebb nevek és művek ösztönözték összehasonlításra, mint *Ernst Fischer,* „A fiatal nemzedék problémái" című mű szerzője, és *Helmut Schelsky,* a nyugat-európai ifjúságszociológiának az ötvenes években iskolát teremtő alakja.

A könyv *valóság-íze* a pedagógiai eszszé olykor nehezen bontakozó gondolatsorain keresztül is elejétől végig átüt. Az első fejezet mindjárt a serdülő fiatalokat leginkább foglalkoztató problémával, a *szerelemmel* kezdődik. Csak kiragadok innen-onnan egy-egy mondatot a válaszokból: „A szerelem az egyik legnagyobb dolog a világon." „Nagyon nehéz probléma, hogy egy leány belemenjen-e egy szexuális kapcsolatba." „A kielégítetlenség szüli a házasságon kívüli nemi életet." „Szerintem a házasság előtti szerelem szükséges, de csak párkiválasztó szerepe van." „Mai világban, mikor minden értelmes ember továbbtanul, s a lakáskérdés is komoly problémát jelent, nem megy olyan könnyen az összeházasodás." Mindegyik fejezetből (szerelem, család, nemzedéki problémák, munka és pályaválasztás, elképzelések a boldogságról) tucatjával lehetne idézni a fiatalok elolvasásra csábító megnyilatkozásait.

A mérleget a könyv mégsem érdekességével nyomja le, hanem *értékítéleteivel,* amelyekhez Katona Katalin nem ex cathedra, hanem csak fokozatosan, az olvasót is bevonva a meditációba, mint

Digitized by Google

összetett kutatásainak összegezéseihez jut el.

A szerelemmel foglalkozó fejezetből azt látjuk, hogy a fiatalok többsége a harmonikus élet érdekében teszi mérlegre a házasságot és a házasságon kívüli szerelmet. A gyermekért érzett felelősségről a legtöbb esetben a maguk családi életéből leszűrt negatív vagy pozitív példákból kiindulva írnak. Az egészséges pszichikumú fiatalnak természetes törekvése, hogy egyre inkább szeretné a családon belül is hasznosan érvényesíteni személyiségét (nem ritkán a realitásokat meghaladó mértékben is). A serdülő- és felnőttkor határán már mint „teljes jogú tag" akar részt venni a családi élet vitelében. A fiatalok helyesen, okosan tervezik jövendő életüket válaszaikban, számos esetben a negatív családi példát mérlegelve, ami egyben azt is bizonyítja, hogy a családi befolyás érvényességi köre nem kizárólagos. A helyes következtetésekhez racionális úton jutnak el. Jogosan igénylik otthon az őszinteséget, a problémák közös, nyílt megbeszélését, a véleménycsere demokratikus légkörét az élet minden kérdésében, s nem utolsósorban a bizalmat. A világnézeti és politikai neveléssel kapcsolatban mérlegre teszik szüleik őszinteségét, a felnőtt családtagok életének a szónál is őszintébben beszélő tényeit, s ellenőrzik a szavak és a tettek viszonyát.

A könyv legnehezebben megoldható és legdicséretesebb vállalkozása a *nemzedéki probléma* vizsgálata. Ismeretes a nemzedéki kérdés viharos pályafutása az utóbbi évek hazai publicisztikájában. Katona Katalin ki tudta szélesíteni pedagógiai problémává a politikai kicsengésű problémakört, egyúttal megfosztva a témát az egyoldalú szenzáció-keresés-től. „A szülők és gyermekek életmódjánál a szocialista világnézet azonosságát feltételezve is az összehasonlítás mértéke a gyermek aktuális személyisége és igényének összevetése legyen. Az ifjú a családi életben kezd tájékozódni a világról, keresi személyisége megvalósításának színterét. Amikor a szülői házban nem kap segítséget tájékozódásához, sőt abban akadályozzák, amikor a családban elfoglalt helyzete, státusa nem felel meg társadalmi helyzetének, könnyen létrejöhet a „két" nemzedék között konfliktus, ahogyan erről tanulóink válaszaikban is írnak. Így vezetnek el bennünket a családi életben tapasztalt nehézségek... a nemzedéki problémákhoz." (82—83. lap.) A vizsgálat tanúsága szerint különösen az olyan nemzedéki konfliktusok gyakoriak, amelyeket a kispolgári életforma idéz elő.

Társadalmi rendünk sokat nyújt a fiataloknak, igen előnyös helyzetből indítja el őket, és segíti a hivatáshoz vezető utukon. Ugyanakkor — Katona Katalin elemzése szerint — a feladatok kitűzésével még sokáig tartjuk őket a kiskorúság állapotában. A szerző azt a tanulságot vonja le a fiatalok szavaiból: a szocialista öntudatra neveléssel együtt mindenképpen teremtsünk lehetőséget arra, hogy az ifjúság élhessen a maga sorsa feletti döntés jogával. Ezzel megszüntethetjük a lényegében generációsnak tartott ellentéteket a pedagógia széles társadalmi értelmezésében. Mindenekelőtt a hagyományos nevelési intézmények segítségére támaszkodhat ebben a társadalom.

A *munkáról és a pályaválasztásról* szóló fejezet alaptézise, hogy a személyiség önmegvalósításának, társadalmi elismertetésének fő terénuma a munka. Ebben az összefüggésben kell értékelnünk a felmérés adatait is. A válaszok szerint a tanulók természetes életformaként veszik tudomásul a munkás életet. A könyv legmúlandóbb lapjai mégis a pályaválasztásról szólók. Ennek okát főleg abban látom, hogy a pályaválasztási problémák nagyon is változékonyak. A pályaválasztási szakirodalom, ide számítva az oktatásgazdaságtani tanulmányokat is, alig tudja nyomon követni azt az aktuális feszültséget, amely a társadalmi szükségletek, a szülők és a tanulók szubjektív pálya-ábrándjai és a reális lehetőségek között, igen változékony jelleggel, évről évre keletkezik.

A *boldogságról* szóló fejezetet hagyjuk meg az érdeklődő olvasónak. A fiatalokra és a szerző szemléletére egyaránt jellemzőek azok a sorok, amelyek arról szólnak, hogy a fiatalok az élet értelméről vallott felfogásukat hétköznapjaik tervezésével, életútjuk biztonságos megvalósításának igényével fejezik ki. Amikor a tanulók a boldog életről írnak, ezt családjuk körében és a munkában kívánják megvalósítani. Az egyéni életnek többirányú konstruktív célja lehet. Bizonyos egyszerűsítéssel talán azt mondhatjuk, hogy vannak olyan emberi törekvések és célok, amelyek az ember kis közösségéhez, a családhoz, és vannak

Digitized by Google

olyanok, amelyek a nagy közösséghez, a társadalomhoz fűződnek. A munka sajátos helyet foglal el e két közösség, az ember kis és nagy világa között. (Lásd a 170. oldalt.)

A *pedagógiai utószó* a tudományos pedagógia által gondozott problémákra utaló tanulsággal zárja az ifjúságszociológiai indítású könyvet. A szocialista nevelés lényegéből fakad az a követelmény, hogy a felnövekvő nemzedék a személyiség hormónikus fejlesztése révén váljék a társadalmi igények kielégítésére képessé. A pedagógiai és különösen a gyakorlati nevelést végző intézmények munkájában azonban nem könnyű a személyiségfejlesztés keretein belül feloldani azt az ellentmondást, amely a konkrét technikai fejlődés szükséglete és a munka általános személyiségfejlesztő lehetősége között van.

A könyv *híd a társadalmi valóság és a pedagógia feladatai között*, szerencsés találkozása az ifjúságszociológiának és a pedagógiának. Manapság — legalábbis nálunk — inkább külön, mint együtt említik e kettőt. Most úgy tűnik, hogy a sok évszázados, kissé elöregedő pedagógia új, fiatal testvértudományra talált az ifjúságszociológiában. Egymásrautaltságuk vitathatatlan. Katona Katalin *úttörő magyar szerző* a pedagógia és az ifjúságszociológia összekovácsolásában. Igaz ugyan, hogy csak a fiatalok számára problematikus kérdéseket tárgyalja, s ezek nem mindenestől objektív társadalmi problémák is egyben, de ezzel a részleges megközelítési móddal is közel tudott férkőzni olyan fiatalok ezreihez, akik intézményes nevelésben részesülnek; az intézményes nevelés tudománya, a pedagógia azonban a maga hagyományos műfaji keretei között nem tud enynyi életszerű és az elméleti elemzés próbáját is kiálló aktuális képet nyújtani róluk.

Katona Katalin esszészerűen megírt munkája, gondosan kiválasztott mottóival együtt, vonzó olvasmány azok számára is, akik idegenkednek a pedagógia száraz nyelvezetétől.

(Gondolat Kiadó, 1967.)

Veress Judit

Gacs Gábor: Vietnam

Digitized by Google

Jay Leyda: Régi és új

(Az orosz és a szovjet film története)

Jay Leyda amerikai filmtörténész, részvevője és szemlélője, tudományos kutatója és harcos publicistája a szovjet filmművészetnek. Három évig a szovjet filmfőiskola hallgatója volt, Ejzenstein rajongó tanítványa, asszisztense, s később Amerikában és az egész világon lelkes népszerűsítője, szovjet filmszakkönyvek fordítója, a befejezetlen Ejzenstein-film, a *Que Viva Mexico!* töredékeiből készített kitűnő tanulmányfilm szerkesztője. E művében 1948-ig, Ejzenstein haláláig dolgozta fel az orosz és szovjet film történetét, s rövid kiegészítésben utal az utóbbi két évtized szovjet filmművészetére is. Jelentőségénél talán egy kissé nagyobb terjedelmet szentel az orosz film történetének és az 1917 utáni első évek filmjeinek. Ilyen módon a kezdetek bemutatásával is vitába kíván szállni azzal az évtizedekig elterjedt tévedéssel, amely szerint a szojet filmművészet 1925-ben „a nulláról indult".

Kitűnőek a *századeleji orosz film- és moziéletet* felvillantó képei. Leyda filmtörténetének egyik fő érdeme, hogy néhány képpel, egy-egy korabeli újságcikk, vita, a kortársak néhány jellemző mondata felidézésével a korszak egész filmélétének az atmoszféráját érzékelteti. Megelevenedik az agg *Tolsztoj* alakja (aki csak az operatőrök többszöri próbálkozása után volt hajlandó felvevőgép elé állni, de végülis megszerette a filmet, a „nevelés fontos eszközét"), a századeleji orosz cenzúra (eleinte a moziban megjelenő rendőr, aki ijedten kapkodja a fejét a külvárosi közönség itt-ott felhangzó, neméppen lojális kijelentései hallatán, később a minden „valóságos képet" betiltó hivatal). A francia Pathé-cég operatőreinek leírását idézve kibontakoznak előttünk az 1905-ös forradalom epizódjai, az akkori Pétervár és Moszkva utcai élete. S megjelenik *II. Miklós* cár is, a szenvedélyes amatőrfilmes és meglehetősen korlátolt néző, aki a háború nehéz éveiben az orosz főhadiszálláson mozizgat, és levelében gyermeteg lelkesedéssel számol be feleségének az aznapi bűnügyi filmről. Idéz Leyda *Gorkij*nak a század első éveiben a filmről írott két cikkéből, bemutatja az egykori „mozist", a filmvállalkozót, aki egy évtized alatt végigjárta a kapitalizmus egy évszázadát, a sátoros vetítéstől a nagyvállalatig. Sikerült megragadnia néhány érdekes epizódot a mozinézőtér életéből, s szemléletesen mutatja be a mozi szerepét a századeleji orosz tömegek, a külvárosok életében. Könyvének ezek a részei nemcsak a filmtörténetnek, hanem a régi orosz hétköznapoknak is hiteles dokumentumai.

A *Patyomkin páncélos*sal (1925) kezdődik *a szovjet némafilm-művészet fénykora*, amikor sorra születnek a világ filmművészetében ma már klasszikusnak számító alkotások. Iskolák, kísérleti központok alakultak, filmművész-csoportok dolgozták ki a filmelmélet tudományos alapjait. Tartalmában és formájában is *forradalmi újat* jelentettek a huszas évek szovjet némafilmjei. Leyda számos olyan filmmel ismerteti meg az olvasót, amelyek a néhány „nagy" mellett elkerülték az utókor közönsége, de olykor a történészek figyelmét is. Leírásaiból arra következtethetünk, hogy az elfelejtett filmek között is számos „modern" alkotás található. (Ezek vetítéséért alkalmasint a mi közönségünk is hálás lenne.)

A szerző a szovjet film bemutatásakor is követi az oroszénál alkalmazott *módszert;* néhány történelmi, nagy jelentőségű politikai esemény mellett olyan epizódokat is felvillant, amelyek a múlt valóságos átélését teszik lehetővé az olvasó számára: a filmforgalmazásnak, az exportnak és az importnak, s a volt tőkés vállalatok utolsó harcainak egy-egy eseménye egészíti ki a filmelemzéseket. Egy táblázat a szovjet filmek exportjáról tudósít (kiderül, hogy e filmek a világnak szinte minden tájára eljutottak), néhány leírás a nyersanyagát, gépét mentő egykori mozist varázsolja elénk. Húsvér emberek állnak előttünk és hétköznapi harcok, világhírű filmművészek — ma már megmosolyogni való technikai körülmények közepette —, s nemzetközi szélhámosok, akik kihasználják az új szovjet állam filmnyersanyag-hiányát; valóban életszerűen áll előttünk az új harca a társadalmi élet egyik kevésbé ismert területén.

Aztán *a személyi kultusz évei.* Viták,

Digitized by Google

kizárások, sok művész háttérbe szorítása. Ejzenstein elméleti munkáihoz vonul vissza, és filmfőiskoláját vezeti. Megelevenednek a korszak vitái, film-kongresszusai, másod- és harmadrangú művészek gyors karrierjei és igazán nagy művészek gyors „bukásai", igazságtalan támadások, kettétört művészpályák.

A *második világháború* és az utána következő *három* év, majd a legutóbbi *húsz év* tárgyalása talán kissé rövidnek tűnik. Láthatóan nem befejezett a mű, Leyda ma is dolgozik rajta. Hadd idézzünk fel néhány érdekes epizódot a háború éveiből: a híradó-operatőrök bravúros munkáját és a szovjet filmgyárak költözését a német támadástól fenyegetett Moszkvából és Leningrádból, a hátországban berendezett filmstúdiók munkáját. Mindez ugyanúgy hozzátartozik a honvédő háborúhoz, mint a harctér eseményei.

Kevés filmet idéztünk — hiszen a címek egymagukban nem sokat mondanának. Leyda filmelemzései frappánsak, a néző friss moziélményeként hatnak, s valóban: a szerző két évtizedig járta a világ filmarchívumait, hogy személyesen is találkozhassék a művekkel. Talán elmarasztalható az irányzatok, filmiskolák, hatások elnagyolt tárgyalásáért, mert maga a filmélet *egészében* és néhány apró epizódjával is *kitűnően van megragadva*, de *a filmirányzatok*, az alkotói csoportok magukban a filmekben *kevésbé követhetőek*.

Leyda nemcsak tudós — *filmművész* is, a legnagyobb rendező, filmesztéta és tanár, Ejzenstein tanítványa. Talán innen ered kitűnő szelektáló képessége. Könyve — információs értéke mellett — képben, hangulatában, atmoszférájában is érzékelteti az olvasóval a bemutatott korszak életét, filméletét. Két évtized szerteágazó anyaggyűjtése előzte meg ennek a műnek a megírását, s a könyv előszavából megismerhetjük e munka hatalmas méreteit. S talán éppen ez érlelte meg úgy a művet, hogy szerzője sohasem vész el anyagában, írása sohasem válik adatszerűvé, hanem mindvégig *érdekes olvasmány*. Nem véletlen, hogy *Kozincev*, a Hamlet rendezője, így ír bevezetőjében: „Alkalmatlan vagyok e mű akadémikus tárgyalására. Tartalmának nagy része számomra nem elemzendő anyag, hanem maga az élet..."

Bizonyára sokat jelentett ebben az „életszerűségben" a három éves szovjetunióbeli tartózkodás és az a rajongó szeretet, amely mesteréhez, Ejzensteinhez, s más alkotókhoz fűzte. Ez az érzelmi azonosulás ragadja magával az olvasót is. Hol az új film születéséért izguló részvevő, hol a „szegény" főiskolás diák vagy a *Majakovszkijt* támadókat kigúnyoló művész hangja szólal meg a naplószerű leírásokban, ebben a „szubjektív filmtörténetben". A filmművészet történetének egyik alapvető munkáját adja a kiadó az olvasó kezébe. De legalább ennyire érdekes ez a könyv azok számára is, akik a huszadik század Oroszországa, a forradalmi évek és a Szovjetunió „hétköznapjait" szeretnék új szemszögből, a kitűnő megfigyelő filmes leírásaiból megismerni. *(Gondolat Kiadó, 1967)*

Szekeres Péter

Digitized by Google

TESTVÉRLAPJAINKBÓL

CAHIERS DU COMMUNISME

1967 december

G. Marchais: *A párt politikai szerepe a jelenlegi helyzetben*
J. Colpin: *A munkásosztály pártja és tevékenysége a vállalatoknál*
Y. Peron: *Egy pótolhatatlan szövetség eszköze: a falusi pártsejt*
M. Zaidner: *A kommunisták nevelése és a pártsejt szerepe*
M. Simon: *A franciák, a politika és a kommunista párt* (I. rész)
B. Ponomarjov: *Október eszméinek diadala*
G. Willard: *Az Októberi Forradalom és Franciaország*
C. Fourniau: *Együtt Vietnammal*
A százéves örökifjú: Marx „Tőké"-je
Dokumentumok (Az FKP KB 1967. október 17—18-i ülésének anyagai)

1968 január

E. Fajon: *A testvérpártok új nemzetközi értekezlete elé*
H. Chauveau: *A gaulleista antikommunizmus és a baloldal egysége*
M. Simon: *A franciák, a politika és a kommunista párt* (II. rész)
J. Kahn: *A font leértékelése, a dollár válsága és a következmények Franciaországra nézve*
G. Besse: *Megjegyzések a Szovjetunióban folyó szociológiai kutatásokról*
L. Seve: *A mai francia filozófiáról*
G. Auguet: *Az 1968. évi francia állami költségvetés*
M. Langignon: *A francia békemozgalom országos kongresszusa*
B. Darivas: *Konstantin görög király ellenpuccsának kudarca*
A francia elenállás első fegyverei (1940 nyarának és őszének történetéből)

EINHEIT

Január

A szocialista alkotmány felé vezető úton
O. Winzer: *Szövetségeseink a békéért és a népek biztonságáért vívott harcban* (A szocialista országok külpolitikájának néhány aktuális problémájáról)
W. Kalweit: *A szocializmus politikai gazdaságtanáról és az NDK-ban való alkalmazásáról*
H. Wambutt: *A szocializmus gazdasági rendszerének modellje a hajógyártásban*
H. Hilgenberg, K. Jasinski: *A termékhez kötött beruházás-tervezés lehetőségei és korlátai*
L. Oppermann, M. Wiedemann: *A pedagógia mint a tudományos vezető tevékenység eleme*
H. Hofmann: *Az iskola — az ifjúság szocialista nevelésének központja*
H. Meissner, A. Bönisch: *A fejlődésünk és a stabilitás ellen irányuló bonni politika*
G. Lozek, A. Loesdau, G. Rossmann: *A történetírás és a történelmi ideológia a nyugatnémet állammonopolista kapitalizmus jelenlegi rendszerében*
E. Röhner: *A nemzeti felszabadító mozgalom és a szocialista országok*
F. Peter: *A XX. század a szocializmusé* (A nemzetközi események értékelése)
L. Wunderlich: *Mi az operációkutatás?* (Konzultáció)
K. Heuer, H. Gold: *A modern szocialista mezőgazdaság a gazdasági jog átfogó alkalmazását követeli meg*
A. Schüler: *Fordítsunk több figyelmet a szolgáltatási foglalkozásokra*

KOMMUNYISZT

1968. 1. szám

Új tettek felé (Az idei termelési feladatokról)
A. Ljasko: *A párt és a szocialista demokrácia fejlesztése* (Ukrajnai tapasztalatok)
J. Markov, V. Alekszejev: *A pártbizottság távlati terve* (A Leningrád-területi Zsdanov-kerületi pártbizottság munkatervének főbb vonásai)
B. Vlagyimirov: *A két rendszer gazdasági versenyének fél évszázada* (Adatok)

Digitized by Google

V. Jefimov: *A kolhoz-közgyűlés — kollektív közgazdász és szervező*
A. Vasziljevszkij: *A szovjet nép történelmi hőstette* (A volgai csata történelmi jelentőségéről)
V. Parin, J. Geller, A. Malinovszkij, V. Szvincickij: *A kibernetika a biológiában és az orvostudományban*
A. Mjasznyikov: *A szovjet irodalomtörténet elméleti tapasztalatai*
G. Hall: *Az imperializmus elleni harc új lehetőségei*
O. Guioldi: *Hűség a nemzetközi kötelességhez* (Az Argentin KP megalakulásának 50. évfordulójára)
A. Dimsic: *A forgatókönyv — a film alapja* (Néhány ismert szovjet film forgatókönyvének elemzése)

2. szám

Fél évszázad a szocializmus vívmányainak őrségén (A Szovjet Hadsereg és Haditengerészeti Flotta fennállásának 50. évfordulójáról)
N. Konovalov: *Az alapszervezetek — a párt alapja*
A. Sibajev: *A termék minősége — a kollektíva munkájának tükre* (A területi és kerületi pártbizottságok szerepe a termelőmunka megjavításában)
N. Rjabosapka: *Falusi újdonságok* (Egy sztyeppei falu életéről)
I. Akcsurin: *Az ismeret matematizálódása és a materialista dialektika*
A. Leontyev: *A pszichológia időszerű feladatai*
M. Szakov: *A társadalmi tulajdon — a szocializmus gazdasági alapja*
M. Dragiljev: *A kapitalista tulajdon ma*
G. Geraszimov: *A jövő meghamisítói* (A polgári történelemfilozófusok „új" elméleteiről)
M. Karamanov: *Szovjet-Litvánia*

LUPTE DE CLASA

Január

Az RKP KB, az Államtanács és Minisztertanács üdvözlete Nicolae Ceausescu elvtárshoz 50. születésnapja alkalmából
C. Dascalescu: *A pártszervezetek szerepének növekedése a gazdasági vezetésben*
G. Pana: *A munkastílus új koordinátái* (A párt felvilágosító és nevelő munkájáról)
D. Balalia: *Községi pártbizottság — az élet követelte szervezési forma* (Az ország új területi felosztása bizonyos pártszervezési változtatásokat követel)
I. Uglar: *A gyakorlati eredmény a párt-munka megítélésének legfőbb mércéje*
I. Rachmuth: *Az állami terv, a piac és az érték, mint emeltyű*
G. Siclovan: *Az áralakulás objektív alapja szocialista gazdaságunkban*
V. Ioanid: *A város- és falurendezés tényezői* (A városi lakosság számának növekedéséről és a munkaalkalmak növekedéséről)
I. Iordachel: *A jelenkori szociológia általános elmélete és a konkrét kutató munka*
A. Weissmann: *Fizika és ismeret* (Az ismeretelmélet néhány kérdéséről)
A. Bogdan: *Pedagógiai lélektan és az úttörők nevelése*
Ankét a román filmgyártásról

MARXISM TODAY

Február

Szerkesztőségi jegyzetek (időszerű kérdésekről)
N. Green: *Forradalmi fellendülés Latin-Amerikában*
J. Bellamy: *A neokolonializmus problémái* (J. Woddis könyvéről)
J. Campbell, B. Ramelson: *Az angol állammonopolista kapitalizmus és hatása a szakszervezetekre és a békére* (II. rész)
B. Stacey: *Tanulási lehetőségek és szakmaváltozás a nemzedékek között* (Az oktatás jellege a kapitalista és a szocialista országokban)
M. Haywood: *Ideológiai és kulturális kérdésekről* (Vitacikk)

NOVÁ MYSL

Január

Az intenzív munka éve
J. Kolár: *Új feladatok — új igények* (Elvi cikk a párt helyzetéről és feladatáról a jelenlegi társadalomban)
L. Lehár: Február — *A párt és a tömegek kapcsolatának eredménye* (Az 1948 februári győzelem évfordulójára)
B. Simon: *Életszínvonal* (A párt gazdaságpolitikáját tárgyaló cikksorozat hatodik része)
J. Obzina: *A „humanitárius" demokrácia ideológiai aspektusai* (Masaryk és Beneš felfogása a demokráciáról)
J. Bránik: *Pénzügyek a szocialista gazdaságban*
J. Havelka: *A csehszlovák oktatásügy fejlesztési koncepciójáról*
J. Bures: *A vietnami helyzet alakulása 1967-ben*
G. Mencel: *Az erő alkalmazása a nemzetközi kapcsolatokban*
F. Svatok: *A munkásmozgalom és a nacionalizmus* (Beszámoló a munkás-

Digitized by Google

mozgalom — történészek harmadik nemzetközi konferenciájáról)
I. Hruza: *Mi a helyzet az osztályok közeledésével?*
J. Mudroch: *A Kommunyiszt című folyóirat a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulójának évében*
V. Toman: *Milyenek a gyermekeink?*

Február

L. Tomasek, J. Korinek: *A párt és a valóság megismerése* („A párt helyzetéről és feladatáról a jelenlegi társadalomban" című cikksorozat folytatása)
M. Boucek, M. Klimes: *Február a csehszlovák forradalomban*
B. Simon: *A gazdasági fejlődés távoli perspektívái* (A párt gazdasági politikáját tárgyaló cikksorozat hetedik része)
J. Barták: *A szocialista hazafiság kimeríthetetlen forrásai*
B. Levcik, J. Kosta: *A műszaki tudományos fejlődés és gazdaságunk*
F. Cervinka: *Zdenek Nejedly* (Születésének 90. évfordulójára)
Z. Valenta: *A munkásosztály és az értelmiség* (Vitacikk)
K. Chavatik: *A művészet a tudomány és a technika világában* (Vitacikk)
M. Dunajsky: *Bonni törekvések és a politikai stratégia új térsége*
J. Hribek: *A szocialista forradalom mélyebb megismeréséért* (Az 50. évfordulóra megjelent csehszlovák művekről)
M. Kubin: *A „Critica marxista"* (Az olasz testvérlap 1967. évfolyamáról)
J. Hrabina: *Demokrácia a mezőgazdasági szövetkezeti mozgalomban* (Beszámoló az e témáról szóló konferenciáról)

NOVO VREME

Január

Az ifjúság a mi büszkeségünk, hitünk és a jövőbe vetett bizalmunk
N. Gancsovszki: *Kritérium és kritikátlanság* (A nihilizmusról)
D. Sopov: *A többmutatós bérrendszer és az anyagi érdekeltség felosztása*
H. Kaligarov: *Az iparvállalatok igazgatásának néhány lényegbevágó kérdése*
D. Mitev: *A szocialista forradalom törvényszerűségei és a jelenkori opportunizmus*
D. Filipov: *Tervszerűség az ország fejlesztésében: eredmények és távlatok*
D. Csobanov: *A haszkovoi körzet mezőgazdasága hatékonyságának és intenzivitásának kérdései*
N. Izibadzsakov: *A történelmi megismerés és az objektív igazság*
Sz. Vaszilev: *A dialektikus materializmus kategóriái*
Sz. Szanmilov: *A termelés tudományos megszervezése és az iparvállalat*
B. Petkov, V. Kosztov, R. Velev: *A dinamikus tevékenység éve a nemzetközi küzdőtéren* (A szocialista országok külpolitikai sikereiről)

NOWE DROGI

Február

A szocializmus nemzetközi erőinek egységéért
H. Borkowski: *Jelentős határozatok* (Az új nyugdíjrendszerről)
A. Plocica: *A géppark kicserélésének és korszerűsítésének problémái*
K. Gawlowski: *A nemesített vetőmagellátás a mezőgazdasági termelés növelésének fontos tartaléka*
J. Liczkowski: *A falvak társadalmi és kulturális fejlődése Poznan és Bydgoszcz vidékén*
S. Widerszpil: *A munkásosztály fejlődésének néhány aspektusa Lengyelországban*
T. Nowacki: *Programozás a közoktatásban*
M. Kwiatowski: *Az Észak-Atlanti Szövetség változásai*
A. Bernadzikowski: *Az olasz politikai pártok az általános választások előtt*
R. Herczunski: *A tudománypolitika néhány fő kérdése*
L. Pastusiak: *Az AFL—CIO és az Egyesült Államok külpolitikája*
A Lengyel Ifjúsági Szövetség kulturális tevékenysége

WEG UND ZIEL

Február

E. Kodicek: *Munkahely és beleszólási jog* (Az Osztrák Néppárt gazdaságpolitikájáról)
L. Spira: *Sajtószabadság és kapitalista valóság* (Az osztrák sajtótörvény, a lapok megjelentetésének pénzügyi és politikai problémái)
F. Marek: *Az eszkaláció elleni küzdelem problémái* (Az amerikai békemozgalmakról)
E. Altvater: *Az NSZK nagy koalíciójának gazdasági koncepciója*
H. Maretzki: *Az Egyesült Államok délvietnami globális stratégiájához*
T. Spiegel: *Egy világprobléma* (Az „agyexport" mint nemzetközi probléma)
P. Achner: *Ausztria és Brecht*
Három vitacikk (Az osztrák jövedelempolitikáról; Che Guevaráról; a Szovjetunió gazdasági helyzetéről)

Digitized by Google

СОДЕРЖАНИЕ

Янош Кадар: Совещание в интересах единства — *Реже Ньерш:* Общественные и политические последствия нового хозяйственного механизма — *Петер Вайи:* Плановое хозяйство и финансовая политика — *Д-р Пал Гранастои:* О проблемах отечественного градостроительства — ОБМЕН МНЕНИЯМИ: Вместо присуждения правды (Заключение одной дискуссии) — Дискуссия о нашем современном киноискусстве (Выступления *Андраша Ковача, Вильмоша Фараго, Эрвина Дьертяна)* — ОБЗОР: *Каталин Ганак:* Адаптация к условиям большого города — ОРИЕНТАЦИЯ: Общество как структура и личности (Интервью с А. Горзем) — *Д-р Имре Добоши:* Проблемы научной обоснованности управления рабочими участками — КОНСУЛЬТАЦИЯ: *Задор Тордаи:* Путь Жан-Поль Сартра

INHALT

János Kádár: Beratung im Interesse der Einheit — *Rezső Nyers:* Die voraussichtlichen gesellschaftlichen und politischen Auswirkungen des neuen Wirtschaftsmechanismus — *Péter Vályi:* Planwirtschaft und Finanzpolitik — *Dr. Pál Granasztói:* Probleme der Urbanistik in Ungarn — GEDANKENAUSTAUSCH: Statt Urteilsfällung (Schlußbeitrag zu einer Diskussion) — Über die ungarische Filmkunst der Gegenwart (Beiträge von *András Kovács, Vilmos Faragó, Ervin Gyertyán)* — RUNDSCHAU: *Katalin Hanák:* Anpassung zur Großstädt — INFORMATION: Die Gesellschaft als Struktur und das Inviduum (Gespräch mit A. Gorz) — *Dr Imre Dobossy:* Zur wissenschaftlichen Grundlage der Führung an Arbeitsplätzen in den sozialistischen Staaten — KONSULTATION: *Zádor Tordai:* Der Weg des Jean Paul Sarte

CONTENTS

Consulation for Unity by *János Kádár* — The Expectable Social and Political Impact of the Reform of Economic Management, by *Rezső Nyers* — Planned Economy and Financial Policy, by *Péter Vályi* — On the Problems of Urbanisme in Hungary, by *Dr. Pál Granasztói* — EXHANGE OF VIEWS: In Palace of Rendering Justice (Article to conclude debate) — Debate on Contemporary Hungarian Filmmaking (contributions by *András Kovács, Vilmos Faragó, Ervin Gyertyán)* — REVIEW: Adaptation to Big Cities, by *Katalin Hanák* — ORIENTATION: Society as an Organism, and the Individuals (An interview with A. Gorz) — Problems of Scientific Management of Working-Places in Socialist Countries, by *Dr. Imre Dobossy* — CONSULTATION: The Road of Jean Paul Sartre, by *Zádor Tordai*

SOMMAIRE

János Kádár: Déliberation dans l'intérêt de l'unité. — *Rezső Nyers:* Les influences prévisibles sociales et politiques, du nouveau système de l'économie. — *Péter Vályi:* Economie planifiée et politique financière. — *Dr. Pál Granasztói:* A propos des problèmes de l'urbanisme national. — ÉCHANGE DE VUE: Au liue de l'administration de la justice (Article de clôture du débat). — Débat sur l'art cinématographique moderne (intervention d'*András Kovács,* de *Vilmos Faragó,* d'*Ervin Gyertyán).* — REVUE: *Katalin Hanák:* Adoptation à la grande ville. — ORIENTATION: Le société comme structure et l'individu (Interview avec A. Gorz). — *Dr. Imre Dobossy:* Des problémes de la fondation scientifique de la direction du lieu de travil, dans les pays socialistes. — CONSULTATION: *Zádor Tordai:* La voie de Jean-Paul Sartre.

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó Vállalat (Budapest, V., Steindl Imre u. 6.)
Felelős kiadó: a Kossuth Könyvkiadó Vállalat igazgatója,
Kiadóhivatal: Budapest, VI., Révay u. 16. Tel.: 116–660.
Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Kiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél, (csekkszámlaszám: 01 915 003) a Posta Központi Hírlapirodájánál, (Budapest, V., József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Csekkszámlaszám: egyéni 61 218, közületi 61 066, vagy átutalás a MNB. 8. sz. folyószámlájára. Előfizetési díj negyedévre 13,50 Ft, félévre 27,– Ft, egész évre 54,– Ft.
Lapunk régebbi példányai kaphatók a Posta Központi Hírlapiroda újságboltjában: Budapest, V., József Attila u. 3. és a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél.
68.00697/2 – Nyomatott a Zrínyi Nyomda RO–72-es ofszet rotációs gépein. Felelős vezető: Bolgár Imre igazgató
INDEX: 25.805

Digitized by Google

PERIODICALS ROOM

HX8
T3
V.23
no. 4

TÁRSADALMI SZEMLE

VILÁG
PROLETÁRJAI,
EGYESÜLJETEK!

A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT
ELMÉLETI ÉS POLITIKAI FOLYÓIRATA

UNIVERSITY OF CALIFORNIA
MAY 2 1968
SER. REC. LIBRARY

4

XXIII. ÉVFOLYAM, 1968. ÁPRILIS

Digitized by Google

Kajári Gyula: Dunaújvárosi sorozatából

Digitized by Google

XXII. ÉVFOLYAM, 4.
1968. ÁPRILIS

TÁRSADALMI SZEMLE

A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT ELMÉLETI ÉS POLITIKAI FOLYÓIRATA

TARTALOM

Biszku Béla	3	Közkincsünk: a kollektív tapasztalat
Puja Frigyes	7	A budapesti találkozó
Lázár György	13	A gazdasági reform és a területfejlesztés
Dr. Kálmán György	20	A jogi eszközök szerepe a gazdaságirányítás új rendszerében
Dr. Pogány Frigyes	30	A környezet kultúrája
		Nemzetközi szemle
Makai György	40	A dél-vietnami offenziva néhány tanulsága
Kovács István	47	A francia baloldali erők egységmozgalmának sikerei és problémái
		Szemle
Dolgos János–Orbán Attila	52	A Magyar Rádió gazdaságpolitikai propagandájáról
		Tudományos életünkből
Sipos János	59	Új mozzanatok a társadalmi tudat és a társadalmi lét viszonyának értelmezésében
		Eszmecsere
Dr. Nagy László	69	A szövetkezetek elméleti kérdéseiről
Dr. Simon Lajos	72	Szükség van-e érdekvédelmi szervre a szövetkezetekben?
Dr. Hatási László	75	Az örökséget is tartsuk meg
Lukács Antal–Lachize, Samuel–Nemes Károly	79	Vita mai filmművészetünkről
		Fórum
Kálmán Endre	87	A néző is szót kér
		Konzultáció
Luca Márta	89	A munkaerő jellege a szocializmusban
Vajda Mihály	93	Edmund Husserl fenomenológiája
		Könyvekről
Dr. Kovács Endre	99	Benczédi László–Csatári Dániel: Szocialista hazafiság – szocialista történetszemlélet
Rózsa Gyula	101	Pátzay Pál: Alkotás és szemlélet
Timár Árpád	104	Bori Imre–Körner Éva: Kassák irodalma és festészete
Dr. Mihalik István	106	Göncöl György: „A tőke" 100 év múltán
Gergely Jenő	107	Sipos Aladár: Agrárviszonyok Nyugat-Európában
	109	**Testvérlapjainkból**

12, 19, 58, 78, 81, 86, 103 és a borítón a „Dolgozó emberek között – 1968" kiállításon szerepelt alkotásokból

Digitized by Google

A CIKKEK SZERZŐI:

Biszku Béla, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, a Központi Bizottság titkára

Puja Frigyes, az MSZMP Központi Bizottságának tagja, a KB osztályvezetője

Lázár György, az Országos Tervhivatal elnökhelyettese

Dr. Kálmán György, kandidátus, az Országos Tervhivatal főosztályvezetője

Dr. Pogány Frigyes, egyetemi tanár, az Iparművészeti Főiskola igazgatója

Makai György, újságíró

Kovács István újságíró

Dolgos János, a Magyar Rádió osztályvezetője

Orbán Attila, a Magyar Rádió osztályvezető-helyettese

Sipos János, a Filozófiai Intézet tudományos munkatársa

Dr. Nagy László, kandidátus, tanszékvezető egyetemi tanár

Dr. Simon Lajos, az OKISZ elnökhelyettese

Dr. Halasi László, egyetemi adjunktus

Lukács Antal, filmdramaturg

Lachize, Samuel, a l'Humanité filmkritikusa

Nemes Károly, kandidátus, filmesztéta

Kálmán Endre, újságíró

Luca Márta, a Pártfőiskola tanára

Vajda Mihály, kandidátus, a Filozófiai Intézet tudományos munkatársa

Dr. Kovács Endre, a történettudományok doktora, a Történettudományi Intézet osztályvezetője

Rózsa Gyula, képzőművészeti kritikus

Tímár Árpád, a Filozófiai Intézet tudományos munkatársa

Dr. Mihalik István, kandidátus, egyetemi docens

Gergely Jenő, egyetemi gyakornok

A szerkesztő bizottság elnöke:

BENKE VALÉRIA

A szerkesztő bizottság tagjai:

FRISS ISTVÁN
HAY LÁSZLÓ
KOMJÁT IRÉN
LAKOS SÁNDOR
NEMES DEZSŐ
NÉMETH KÁROLY
ÓVÁRI MIKLÓS
SÍK ENDRE
SZIGETI JÓZSEF

A szerkesztőség címe:
Budapest, V.,
Széchenyi rakpart 19.
Telefon:
111–400, 124–475

Digitized by Google

BISZKU BÉLA:

Közkincsünk: a kollektív tapasztalat

A munkásosztály forradalmi stratégiájáról és taktikájáról szóló marxista—leninista tanítás a kor tudományos vizsgálatából, elemzéséből s a nemzetközi munkásmozgalom tapasztalatainak általánosításából született. A marxizmus klasszikusai természetesen nem oldhatták meg egyszer s mindenkorra az elméleti kérdéseket és nem tudtak az élet minden kérdésére választ adni. Minden földrész, minden ország marxistáinak le kell vonniuk a szükséges következtetéseket saját koruk új tapasztalatainak elemzéséből.

A munkásosztály akkor teljesítheti történelmi küldetését mind nemzeti, mind nemzetközi értelemben, ha objektív módon számba veszi az adott társadalom fejlődési fokát és a társadalomnak más társadalmakhoz való kölcsönös viszonyát, ha minden osztályt és minden országot dinamikus állapotban, a múlt, a jelen és a jövő szempontjából is mozgásban vizsgál.

Pártunk, a Magyar Szocialista Munkáspárt, értelmezésünk szerint a magyar munkásosztály történelmi küldetésének valóraváltása érdekében végzett irányító tevékenységéért elsősorban munkásosztályunknak, népünknek tartozik számadással. Ugyanakkor hasonló teljességgel kell politikájában, tevékenységében figyelembe vennie a munkásosztály nemzetközi érdekeit, a többi testvérpárt véleményét. Ez nemcsak kötelességünk, hanem egyben politikánk helyességének a nemzetközi tapasztalat útján való ellenőrzését is jelenti. Felelősségünk, feladatunk tehát kettős: hazai és nemzetközi. Nem lehet jól megoldani az előbbit, ha ez az utóbbi rovására történik, és fordítva. E kettősség a hazafiság és az internacionalizmus dialektikus egységét alkotja.

Elméletben ez világos. A gyakorlat mezejére lépve rögtön felmerül a kérdés: hogyan tudjuk számba venni, értékelni és felhasználni mindezt a céljaink elérését biztosítani hivatott gyakorlati lépéseink kidolgozásában és megtételekor? A következtetésünk egy: az, hogy a dialektikus egység gyakorlati megvalósítása törvényszerűen feltételezi a testvérpártok közti széleskörű, változatos, őszinte tapasztalat- és véleménycsere szükségességét.

Magától értetődik, hogy minden párt a saját tevékenysége során tanulja meg az osztályharc különböző s bonyolult viszonyai között a marxista elmélet alkalmazását, politikájának kialakítását. Az önálló, sok éves tapasztalatot semmi más nem helyettesítheti; ez a legjobb tanítómester a párt és a munkásosztály számára. Ugyanakkor az a meggyőződésünk, hogy bármilyen hosszú és tapasztalatokban gazdag múltra tekint is vissza egy munkáspárt, nem nélkülözheti más pártok tevékenységének tapasztalatait sem.

Más pártok gyakorlatának tanulmányozása nem ellentétes az adott párt önállóságával. Minden párt maga dönti el, hogy mit tart helyesnek és célszerűnek a maga számára, hogy felhasználhatónak tartja-e vagy sem azt, amit mások már kipróbáltak és sikeresen alkalmaztak. A tapasztalatcsere — amint

Digitized by Google

erre Lenin nyomatékosan figyelmeztetett — nem azonos a másolással, nem jelentheti az egyik országban alkalmazott megoldások egyszerű átültetését más országok eltérő viszonyai közé. Egyébként elmondhatjuk: megtanultuk, milyen káros a gépies alkalmazás. Ez a veszély ma alárendelt szerepet játszik.

A népek felszabadulásáért küzdő, a dolgozók hatalmáért harcoló forradalmi pártok természetesen különös figyelmet fordítottak és fordítanak az olyan pártok harci tapasztalatainak megismerésére, amelyek győzelemre vezették országuk dolgozó népét. Természetes, hogy e tekintetben a Szovjetunió Kommunista Pártjának harci tapasztalataira összpontosult a fő figyelem, hiszen ez a párt vezette elsőnek diadalra a szocialista forradalmat, s vezette országát, a hatalmas Szovjetuniót a szocialista építés útjára. A szocialista világrendszer megszületésével a szocialista útra lépett többi ország pártjában és népében is rendkívül nagy érdeklődés fejlődött ki a felépült szocializmus országának a társadalomépítő munkában szerzett tapasztalatai iránt, hogy ezekből tanulságokat vonjanak le saját országuk fejlődése számára. Ismeretes, hogy ez a tanulságlevonás nem mindig volt megfelelő: nem egyszer mechanikus másolás helyettesítette a tapasztalatok alkotó felhasználását. 1956 előtt mi is követtünk el ilyen hibákat. Ez azonban nem kisebbíti a szovjet tapasztalatok megismerésének rendkívül nagy jelentőségét.

Pártunk nagy árat fizetett a marxizmus—leninizmus szellemétől való elhajlásért. A dogmatizmus és a szektásság eluralkodása, a törvénysértések, majd a revizionizmus árulása a proletárdiktatúra meggyengüléséhez s a burzsoázia restaurációs kísérlete nyomán az osztályösszeütközések legélesebb formájához: fegyveres ellenforradalmi lázadáshoz vezettek.

Pártunknak volt ereje ahhoz, hogy a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom s elsősorban a Szovjetunió támogatásával mindezt leküzdje, és az elmúlt 11 évben levonja a tapasztalatokat, hasznosítsa stratégiájában és taktikájában a tanulságokat. A párt biztosította a Magyar Népköztársaság gazdasági fejlődését, a munkás-paraszt szövetség megerősödését, a falu szocialista átalakítását, a művészet, a kultúra fellendülését, a szocialista tudat térhódítását, az alkotó marxista gondolkodás és tudomány fejlődését, azaz lényegében a szocializmus alapjainak lerakását.

Sok szocialista országban napirendre került a szocializmus teljes felépítése. E téren a tapasztalatcsere elsődleges feladat.

A gazdaságirányítási rendszer reformjával összefüggésben pártunk IX. kongresszusa és Központi Bizottságunk felvetett olyan kérdéseket, amelyek korábban nem merültek fel hasonló élességgel. Ilyenek: a párt és az állam viszonya a szocializmus teljes felépítésének időszakában, a szocialista állam hatalmi és igazgatási funkcióinak fejlesztése, általában az állami munka fejlesztése a párt vezető szerepével összefüggésben, a szocialista demokratizmus problematikája, a párt irányító munkája a tömegszervezetekben és a tömegmozgalmakban, a gazdasági, kulturális és tudományos munka pártirányításának kérdései. Nagy jelentőségűek a szocialista tudat állapota és fejlesztése szerepének kérdései a szocializmus teljes felépítésének időszakában. Ezeknek egy részére a IX. kongresszus választ adott, másoknak a kidolgozását feladatként szabta meg.

Mindezek olyan természetű, a szocialista építőmunka mindennapi gyakorlatával szorosan összefüggő kérdések, amelyekkel valamilyen formában minden szocialista ország foglalkozik, s amelyek részben meg vannak oldva, részben a tanulmányozás folyamatában vannak.

Munkásosztályunk és dolgozó népünk csak hasznát látja annak és helyesli

Digitized by Google

azt, ha ezekben a széles néptömegeket, a testvéri szocialista országok pártjait érintő kérdésekben kicseréljük egymással véleményeinket, vagy egyesítjük erőfeszítéseinket ezek vizsgálatára. Az élet megmutatta: hasznos volt, hogy a hazánkban 1968 január 1-én bevezetett új gazdaságirányítási rendszer kidolgozásakor pártunk messzemenően figyelembe vette más pártok tapasztalatait.

Nekünk is vannak tapasztalataink, amelyek hasznosak lehetnek más országok számára. Történelmünk utolsó tíz-tizenöt évében különböző tapasztalatokra tettünk szert a párt vezetési stílusát, az eszmei harc kérdéseit, a szocialista társadalom ellentmondásainak természetét és megoldásuk módját illetően. Emellett továbbra is meríteni kívánunk a többi szocialista ország tapasztalataiból.

Úgy gondoljuk, hogy a fejlett tőkésországok kommunista pártjainak is segítséget nyújthatunk tapasztalatainkkal, azon túl is, amit a szocializmus sikeres építésének példájával nyújtunk nekik. Ezek a pártok egyre kevésbé elégszenek meg azzal, hogy egyszerűen nemet mondjanak kormányaik intézkedéseire, és mindenestől a forradalom utáni időszakra halasszák kérdéseik megoldását. Egyre gyakrabban dolgoznak ki a gazdasági vagy a politikai életre vonatkozó konkrét ellenjavaslatokat a tőkés kormányok programjával szemben. Ezen a területen — az országaink helyzete közötti nagy különbség ellenére — hasznukra válhatnak a közigazgatás, a gazdaságirányítás, a tervezés, a paraszti szövetkezés konkrét megoldásában, az egyházakkal fenntartott viszonyban szerzett tapasztalataink.

A fejlett és a gazdaságilag elmaradott tőkésországok kommunistái viszont nagy segítséget nyújtanak nekünk a tőkés rendszer társadalmi és gazdasági folyamatainak elemzésével. Tapasztalataik révén közelebb jutunk a mai kapitalizmus jelenségeinek, az imperializmus elleni harc sokrétűségének teljesebb megértéséhez. Ugyanakkor az egész nemzetközi kommunista- és munkásmozgalomnak feladata a kapitalista világ helyzetének, erőinek átfogó elemzése. Ez nemcsak megkönnyíti a stratégiai és taktikai célok, eszközök, módszerek helyes kitűzését és megválasztását, hanem nagyban hozzájárulhat ahhoz is, hogy megszűnjön az egyesek részéről az imperialista országok viszonyai között dolgozó pártokkal szemben megnyilvánuló meg nem értés, s ez egyben előrelépés lenne soraink tömörítése, cselekvőképességünk fokozása terén.

A testvérpártok közötti tapasztalatcserének legáltalánosabb területe, legszélesebb szférája: az imperializmus elleni küzdelem. A szocialista, valamint a tőkésországokban működő testvérpártok részt vesznek korunk e döntő fontosságú harcában, együttműködve más imperialistaellenes erőkkel. A világ népeinek közös ügye és valamennyiünk közös gondja e harc erősítése.

Egy-egy párt politikai fejlődése szempontjából is nyilvánvaló az eszmecsere fontossága. Ebből a felismerésből kiindulva a Magyar Szocialista Munkáspárt mintegy nyolcvan testvérpárttal erősítette meg kapcsolatait. Nem valami kötelező formaság teszi ezt számunkra szükségessé, hanem saját döntéseink jobb megalapozottságát növeljük vele.

Pártunk az egyes pártok számára a tudományosabb politika kidolgozásának és a kommunista világmozgalom számára a hatékonyabb közös cselekvésnek az eszközét látja ebben. A jelenlegi nemzetközi helyzet magában véve is indokolja, hogy állandó kontaktusban álljunk egymással.

A tapasztalatcserén nemcsak a pártok vezetőinek találkozóit, információcseréjét értjük. Szükség van pártmunkásküldöttségek és előadók cseréjére, szakinformációk biztosítására is. Pártunk egyetértene azzal, hogy az érdekelt pártok alakítsanak közös kutatócsoportokat egy-egy tudományos vagy politikai probléma megoldására, rendezzenek közös vitafórumokat.

Digitized by Google

A kommunista mozgalomban a pártok közötti eszmecsere változatos módszerei és formái jöttek létre, amelyek a mozgalom adott fejlettségi fokának és az előtte álló feladatoknak feleltek meg. A kommunista mozgalomban nemcsak az elvi-politikai kérdésekről, hanem az eszmecsere célszerű formáiról is széles körű vita folyik. Magát ezt a vitát hasznosnak tartjuk, mert az új körülmények új formák keresését is megkövetelik. Ez nem zárja ki azt, hogy egyes véleményekkel egyetértsünk, más elgondolásokkal pedig — az egyenlőség alapján — elvtársi módon vitatkozzunk. Mindezt szembetűnően megmutatta a kommunista- és munkáspártoknak a napokban befejeződött konzultatív találkozója. A találkozó ismételten bebizonyította: a nemzetközi helyzet és a kommunista világmozgalom helyzete egyaránt arra kötelez, hogy minél hamarabb közös erőfeszítéseket tegyünk problémáink megoldására, és az együttműködés minden formáját felhasználjuk erre. Úgy gondoljuk, hogy a tevékeny részvétel ezekben a közös erőfeszítésekben bizonyos értelemben a proletár internacionalizmus egyik fokmérőjének, az elzárkózás pedig károsnak tekinthető.

A Magyar Szocialista Munkáspárt megtett és ezután is megtesz minden tőle telhetőt a pártok szűkebb és szélesebb körű találkozóinak sikeréért. Az MSZMP delegációi csupán a múlt évben ötven kommunista- és munkáspárt képviselőivel találkoztak. Részt vettünk az európai kommunista pártok Karlovy Vary-i tanácskozásán és a szocialista országok kommunista pártjainak többi találkozóján. Legutóbb pedig a budapesti konzultatív találkozón volt alkalmunk kifejteni álláspontunkat.

Természetesen egy adott pillanatban ésszerű lehet a különböző formák alkalmazása: kétoldalú, csoportos, regionális, vagy általános nemzetközi eszmecsere. Pártunk Budapesten kijelentette, hogy időszerűnek tartja a kommunista és munkáspártok nagy tanácskozását. Most eljött a tanácskozás előkészítésének az ideje. Az előkészítés legyen tudományos, alapos és sokoldalú. Az előkészítésnek ez a módszere indokolatlanná teszi azt az aggodalmat, hogy a nagy tanácskozáson kialakított közös álláspontok esetleg dogmatizmusra, s az egyes országok sajátos viszonyainak elemzése helyett a közös irányvonal mechanikus alkalmazására vezetnek.

A közös álláspont éppen a különböző pártok következtetéseinek összemérése, véleménycsere és vita útján jön létre. A közös álláspont kidolgozása nem előzi meg, hanem éppen ellenkezőleg: feltételezi az egyes kommunista és munkáspártok politikájának sokoldalú kidolgozását. Ebben az értelemben a budapesti konzultatív találkozó biztosítja a legkedvezőbb utat a nemzetközi tanácskozás összehívásához, olyan közös álláspont kialakításához, amelyet az egész mozgalom joggal tekint majd a közös fáradozás gyümölcsének.

(Megjelent a Pravda március 13-i számában)

Digitized by Google

PUJA FRIGYES:

A budapesti találkozó

Nyolcnapos tanácskozás után, március 4-én véget ért a kommunista és munkáspártok budapesti konzultatív találkozója, az utóbbi évek legjelentősebb munkásmozgalmi eseménye, amelynek fontosságát egyelőre felmérni sem lehet.

Az értekezleten együtt volt *a kommunista mozgalom nagyobb része.* A Magyar Szocialista Munkáspárt 81 kommunista és munkáspártot hívott meg a találkozóra. Közülük 66 párt képviseltette magát Budapesten; 63 párt teljes jogú delegációt, 2 pedig megfigyelőket küldött. Ezen kívül részt vettek a találkozón az algériai kommunisták képviselői is. Ez azt jelenti, hogy a meghívott kommunista és munkáspártok több mint 80 százaléka és az összes pártoknak háromnegyed része részt vett a találkozó munkájában. Ezek a számok már magukban is mutatják a találkozó eredményességét; sikerét azonban elsősorban az bizonyítja, hogy *teljes mértékben betöltötte feladatát.*

A 18 kommunista és munkáspárt a budapesti találkozót kezdeményező 1967 november 25-i közleményében azt a feladatot szánta a találkozónak, hogy tanulmányozza a kommunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozása összehívásának kérdéseit. A Budapesten képviselt pártok mélyrehatóan elemezték ezt a problematikát, kicserélték a nemzetközi tanácskozásra vonatkozó nézeteiket, s konkrét megállapodásra jutottak a nemzetközi tanácskozás legfőbb kérdéseit: *a tanácskozás időpontját, helyét, jellegét és napirendjét illetően.* Ez egyben azt jelenti, hogy Budapesten nem nyertek teret azok a törekvések, amelyek a találkozót minden konkrét döntés nélküli, puszta eszmecserére kívánták korlátozni. A budapesti találkozó a lehető legkonkrétabban állást foglalt a nemzetközi tanácskozás kérdéseiben, s ezzel nagyon fontos lépést tett előre általában a kommunista mozgalom egységének megszilárdításában, s különösen a komunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozásának megszervezésében.

A budapesti találkozón a nemzetközi tanácskozásról folytatott széles körű, sokoldalú vitában kikristályosodtak, formát és alakot öltöttek azok az elképzelések, amelyeknek alapján a nemzetközi tanácskozás sikeresen lebonyolítható. Ugyanakkor elszigetelődtek azok a nézetek, amelyek — talán az e nézeteket képviselő pártok és személyek akaratától függetlenül is — hamis vágányra, tévútra vitték, vagy elodázták volna a nemzetközi tanácskozás megszervezésének ügyét.

A budapesti találkozó világosan állást foglalt amellett, hogy a megtartandó nemzetközi tanácskozásnak *komunista tanácskozásnak* kell lennie, amelyre csak marxista—leninista pártokat, kommunista pártokat kell meghívni. A találkozó nem értett tehát egyet azokkal a nézetekkel, amelyek a

Digitized by Google

tanácskozásnak általános antiimperialista jelleget kívántak adni, vagyis azt akarták, hogy a kommunista és munkáspártok mellett az antiimperialista pártokat és mozgalmakat, a baloldali szocialista pártokat is hívjuk meg erre. A Budapesten képviselt pártok felismerték: a kommunista és munkáspártoknak mindenekelőtt *egymás között* kell tisztázniuk közös dolgaikat, céljaikat, feladataikat, közösen kell kidolgozniuk taktikájukat az imperializmus elleni harcban. Csak így lehet eredményesebb, sikeresebb ez a harc. A találkozó természetesen nem vetette és nem is vethette el az *antiimperialista világértekezlet* eszméjét sem. Több párt küldöttsége kifejtette, hogy célszerűnek látszik az ilyen összejövetel megrendezése, ez azonban nem helyettesítheti a kommunista és munkáspártok értekezletét. Néhányan azt javasolták, hogy a kommunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozása után üljön össze az összes antiimperialista erők: a kommunisták, az antiimperialista pártok és mozgalmak, a szocialista pártok stb. világértekezlete. Ezzel a résztvevők többsége egyetértett.

A konzultatív találkozó beható vita után állást foglalt a nemzetközi tanácskozás napirendjének kérdésében, s a következőképpen határozta meg ezt: *„Az imperializmus elleni harc feladatai a jelenlegi szakaszban és a kommunista és munkáspártok, valamint az összes antiimperialista erők akcióegysége."* Ebből világosan kitűnik a budapesti találkozónak az a véleménye, hogy a nemzetközi tanácskozáson körülhatárolt, az antiimperialista harc célját szolgáló kérdéseket kell napirendre tűzni, amelyeknek megvitatása elősegíti a kommunista és munkáspártok, valamint az összes más antiimperialista erők akcióegységének megvalósulását az imperializmus elleni küzdelemben.

A budapesti eszmecsere során természetesen más vélemények is elhangzottak. A Haiti Népi Egységpárt küldöttségének vezetője azt javasolta, hogy a kommunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozása vitassa meg a kommunista mozgalom *általános irányvonalának* kérdését, s fogadjon el új, a mai helyzethez jobban alkalmazkodó általános irányvonalat. A haiti küldöttség azonban egyedülmaradt ezzel a nézetével. A küldöttségek jelentős része kifejtette, hogy a kommunista mozgalomnak van általános irányvonala, ez az 1957. és 1960. évi moszkvai nyilatkozatban ölt testet. E nyilatkozatok alapjukban véve jelenleg is érvényben vannak; legfőbb megállapításaikat igazolta az élet, bár vannak olyan tételeik is, amelyeket túlhaladott az idő. Új általános irányvonal kidolgozására tehát nincs szükség, s a kommunista mozgalom mostani helyzetében lehetőség sincs erre. Az erőfeszítéseket jelenleg azoknak a kérdéseknek a megoldására kell összpontosítani, amelyekben *a legnagyobb egyetértés* érhető el. Ezt tartalmazza a konzultatív találkozó által a nemzetközi tanácskozásnak ajánlott napirend.

A Réunioni Kommunista Párt küldöttsége más oldaláról közelítette meg a kérdést. Azt javasolta, hogy a megtartandó nemzetközi tanácskozás kizárólag *az amerikaiak vietnami agressziójának kérdését* tűzze napirendjére; ebben a kérdésben igyekezzen megvalósítani az akcióegységet, s csak akkor lépjünk tovább, ha ez már megtörtént, csak azután tárgyaljuk meg átfogóan az antiimperialista harc kérdéseit. A találkozó ezzel a nézettel sem értett egyet. Mindenki előtt világos, hogy az imperializmus elleni harc legfontosabb problémája ma kétségkívül a vietnami amerikai agresszió leküzdése, s ennek a kérdésnek mindenképp *központi helyet* kell kapnia a nemzetközi tanácsko-

Digitized by Google

záson. De a kommunista és munkáspártok antiimperialista harca *nem korlátozódik Vietnamra.* Az amerikai imperializmus „globális stratégiát" alkalmaz, egyidejűleg a világ számos térségében fokozza agresszivitását, s a legváltozatosabb módszerekkel igyekszik elérni céljait. A kommunista mozgalom kötelessége, hogy a világ minden táján folytassa a küzdelmet az imperializmus ellen, s olyan taktikát dolgozzon ki, amellyel *minden térségben* eredményesen szembeszállhat az amerikai imperializmus agresszív törekvéseivel. A kommunista mozgalomnak tehát átfogóan, összefüggéseiben kell vizsgálnia az imperializmus elleni harc kérdéseit, mert magában Vietnamban is csak így mérhet vereséget az amerikai agresszorra. A konzultatív találkozón meghatározott napirend alkalmas e feladatok megoldására.

A budapesti eszmecserén sok szó esett a nemzetközi tanácskozás sikeres megszervezését és lebonyolítását biztosító elvekről és módszerekről is. Szinte minden felszólaló hangsúlyozta: a nemzetközi tanácskozásnak nem lehet az a célja, hogy *kollektív ítéletet mondjon* valamely párt politikájáról, tevékenységéről. A találkozó ugyanakkor hitet tett a *teljes szólásszabadság* mellett. Szót emelt minden kollektív ítélet, megbélyegzés, „kiátkozás" ellen, s egyúttal rámutatott: egyetlen küldöttet sem lehet korlátozni abban, hogy elmondja véleményét mindazokról a kérdésekről, amelyeknek felvetését szükségesnek tartja. Ez a pártok önállóságának, szuverenitásának és függetlenségének elvéből következik.

A konzultatív találkozón több küldött fejtegette a kommunista pártoknak *a bírálathoz való viszonyát* is. Pártunk küldöttségének vezetője kifejtette, hogy pártunk nem neheztel más testvérpártokra az elvtársi bírálatért, nem tekinti azt beavatkozásnak pártunk belső ügyeibe, ellenkezőleg: testvérpártjaink *segítő szándékának megnyilvánulását* látja benne.

A budapesti eszmecsere egyik legnagyobb eredménye *nyílt, őszinte és demokratikus légköre* volt. A pártok képviselői nagy felelősségtudattal elemezték a problémákat, bátran elmondták véleményüket, és sok hasznos javaslatot tettek. A találkozó megmutatta, hogy a kommunista mozgalom mélységesen demokratikus jellegű, s képes arra, hogy szabad, elvtársi szellemű, internacionalista felelősségérzettől áthatott vitában mégoly nehéz kérdésekre is megoldást találjon. Semmi alapjuk sincs tehát azoknak az elszórtan jelentkező véleményeknek, amelyek szerint a találkozón nem érvényesülhetett a nyílt, demokratikus szellem. Ezt a burzsoá sajtó másodrendű tollnokai találták ki, és olyanok terjesztették, akik a nemzetközi tanácskozás meghiúsításán fáradoztak, de törekvéseikkel teljesen elszigetelődtek. A szabad, demokratikus légkörű vita eloszlatta azt a gyanakvást is, hogy egyes kommunista pártok valamiféle „vezető központ" megteremtésére törekszenek. A találkozón kitűnt, hogy *szó sincs és nem is lehet ilyen törekvésekről.* Ugyanakkor az is bebizonyosodott, hogy a kommunista és munkáspártok döntő többsége szívvel-lélekkel *a kommunista mozgalom egységének erősítésére* törekszik.

A találkozón több küldött rámutatott arra, hogy a nemzetközi tanácskozásnak a *széles körű demokratikus véleménycsere* alapján kell meghoznia döntéseit. Kollektív álláspontot nem lehet kidolgozni akkor, ha egyes pártok előre rögzített és megváltoztathatatlan álláspontjával jelentkeznek, s ezt akkor is változatlanul fenntartják, ha a tanácskozás nagy többsége más véleményen van. Igaz, egyetlen párt sem kényszeríthető arra, hogy olyan álláspontot fogadjon el, amellyel nem ért egyet. A pártok többségétől sem lehet azonban

Digitized by Google

megkövetelni, hogy fejet hajtson egy vagy egy-két párt akarata előtt. Egyetlen párt sem szabhat feltételeket a nemzetközi tanácskozásnak, egyetlen párt sem vindikálhatja magának azt a jogot, hogy a nemzetközi tanácskozás az ő álláspontját ismerje el az egyedül helyesnek és jogosnak.

A budapesti konzultatív találkozónak nem lebecsülendő eredménye, hogy sikerült megoldást találnia a nemzetközi tanácskozás előkészítésének sokat vitatott kérdésében. A találkozó úgy döntött, hogy *bizottságot alakít a nemzetközi tanácskozás előkészítésére,* az összes pártok részvételével. Az előkészítő bizottság már a közeljövőben megtartja első ülését. Ezzel megkezdődik a kommunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozásának konkrét politikai és szervezeti előkészítése.

A budapesti találkozón 64 párt küldöttsége fejtette ki véleményét a kommunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozásának kérdéseiről, a kommunista mozgalom jelenlegi helyzetéről és egyes nemzetközi problémákról. Ezeknek az állásfoglalásoknak a tanulmányozása módot nyújt bizonyos általános következtetések levonására.

A konzultatív találkozón képviselt kommunista és munkáspártok állásfoglalásai megerősítik azt a helyes, a mi pártunk által is képviselt és már a találkozó előtt vallott következtetést, hogy az utóbbi években egyre erőteljesebbé válnak *az egység megszilárdítására, a mozgalom megosztottságának leküzdésére* irányuló törekvések. Ezt az a tény egymaga is bizonyítja, hogy a budapesti találkozóra a kommunista és munkáspártok háromnegyed része elküldte képviselőit, s a távolmaradó pártok közül mindössze négy olyan akadt, amely ellenségesen és rosszindulatúan támadta a találkozót. A kommunista és munkáspártok túlnyomó többsége azt a véleményt vallja, hogy a kommunista mozgalom egységének helyreállítása és megszilárdítása *elengedhetetlen feltétele* az imperializmus ellen, a szocializmusért, a nemzeti felszabadulásért, a békéért folyó harc fokozásának. A találkozó részvevői közül sokan leszögezték, hogy nemcsak szükséges a kommunista mozgalom egységének helyreállítása, hanem *lehetséges is,* s minden erőfeszítést erre kell összpontosítani. A kommunista és munkáspártok természetesen tisztában vannak azzal is, hogy a kommunista mozgalom egységének helyreállítása nem egyszerű feladat, s csak hosszú, szívós küzdelemmel érhető el.

A budapesti találkozón elhangzott állásfoglalások egyértelműen azt bizonyították, hogy sokkal erősebbek *a kommunista és munkáspártokat összekötő szálak,* mint az őket elválasztó különbségek. Az alapvető célok tekintetében a kommunista és munkáspártok többsége azonos véleményt vall. A viták és a nézeteltérések a célokhoz vezető utak és módszerek megválasztásában mutatkoznak.

A budapesti találkozó *a proletár internacionalizmus erejének* ragyogó bizonyítéka volt, s egyben azt is megmutatta, hogy a kommunista és munkáspártok teljesen világosan látják azt a veszélyt, amelyet a nacionalizmus, a nemzeti korlátoltság jelenségeinek elburjánzása idézhet fel a kommunista és munkáspártok nemzetközi együttműködésében.

A találkozón képviselt pártok többsége mindenekelőtt abból a szempontból tartja jelentősnek a kommunista és munkáspártok elkövetkező tanácskozását, hogy ez az antiimperialista akcióegység megteremtésével fontos lépés lesz a kommunista és munkáspártok *teljes egységének* megvalósítása felé vezető úton. A találkozó tapasztalatai alapján előrelátható: a nemzetközi tanács-

Digitized by Google

kozás meg fogja cáfolni azokat a pesszimista jóslatokat, amelyek szerint ez az összejövetel nem segíti, hanem inkább gyengíti majd a kommunista és munkáspártok egységét.

A budapesti találkozó néhány más pozitív jelenségre is felhívta a figyelmet. A találkozón *a latin-amerikai kommunista mozgalmat* 21 párt képviselte. E pártok képviselőinek aktív és a legfőbb kérdésekben egységes fellépése a latin-amerikai kommunista mozgalom erőteljes fejlődéséről, izmosodásáról tanúskodik. A találkozó nagy pozitívumai közé tartozott *a fejlett európai és amerikai tőkésországok kommunista pártjainak* aktív tevékenysége, az az alkotó szellem, amelyben a kérdéseket megközelítették, s egységes fellépésük a nemzetközi tanácskozás gondolata mellett. Javaslataikkal, kezdeményezéseikkel sok segítséget nyújtottak a találkozónak a menet közben jelentkező nehézségek leküzdésében.

Mindezek mellett nem hunyhatunk szemet a kommunista mozgalmat jellemző néhány olyan *negatív tény* fölött sem, amelyet a találkozó feltárt. Mindenekelőtt arra gondolunk, hogy a meghívott szocialista országok pártjai közül öt nem küldte el képviselőit Budapestre, egy pedig az értekezletről hívta vissza küldöttségét.

Az *ázsiai kontinens* kommunista mozgalma gyengén volt képviselve a tanácskozáson. Ennek okai nagyon sokrétűek. Kétségkívül jelentős szerepet játszott azonban ebben Mao Ce-tungnak és csoportjának helytelen, a proletár internacionalizmussal szembeszegülő politikája és ennek következményei. Mao és csoportja megakadályozta a Kínai Kommunista Párt részvételét a találkozón, s neki tulajdonítható, hogy nem küldte el Budapestre képviselőit a burmai, a thaiföldi, a malájföldi és az új-zélandi kommunista párt sem.

A budapesti találkozón a pártok képviselői által kifejtett nézetek és javaslatok arra is rávilágítanak, hogy a nemzetközi kommunista mozgalomban sok elméleti kérdés és gyakorlati probléma *még tisztázásra vár*. Érthető tehát, hogy a kommunista pártok küldöttségeinek jelentős része a kérdések mielőbbi tisztázását, a felmerült problémák megnyugtató megoldását kívánta. Úgy véljük, hogy a nemzetközi tanácskozás már jellegénél fogva és az előkészítésére rendelkezésre álló idő rövidsége miatt sem foglalkozhat majd ezekkel a problémákkal. Ez azonban természetesen nem azt jelenti, hogy ne vegyük nagyon komolyan egyes küldöttségeknek erre vonatkozóan tett javaslatait. Az elméleti kérdések tisztázása, az újonnan felmerült elvi problémák megoldása *sürgető feladat*, mert hovatovább a kommunista mozgalom előrehaladásának fontos feltételévé válik. El kell tehát kezdeni a munkát, meg kell találni ennek a megfelelő formáit és fel kell tárni a lehetőségeit.

A Magyar Szocialista Munkáspárt küldöttsége széles körű, sokoldalú tevékenységet fejtett ki a találkozón. A Központi Bizottság útmutatásainak megfelelően képviselte pártunk álláspontját, s tevékenységével *hozzájárult a találkozó sikeréhez.*

A találkozón részt vett küldöttségek elismeréssel adóztak annak a nagy és sikeres munkának, amelyet pártunk a találkozó előkészítése és lebonyolítása során elvégzett. E munkát és pártunk megbecsülését ékesszólóan bizonyítja a találkozónak az a döntése, amely *Budapestet* jelölte ki a nemzetközi tanácskozás elkészítésére alakult bizottság székhelyéül.

Digitized by Google

A konzultatív találkozó sikeres megszervezése után tehát újabb feladatok állnak előttünk. Április 24-én összeül fővárosunkban a nemzetközi tanácskozás előkészítő bizottsága, hogy felhasználva a budapesti találkozó termékeny vitájának eredményeit, meghatározza a nemzetközi tanácskozás előkészítésének konkrét feladatait. Bizonyosak vagyunk abban, hogy a kommunista és munkáspártok képviselői ezt a nagy munkát is jól végzik majd el, s kedvező feltételeket teremtenek a kommunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozásának sikeres lebonyolításához.

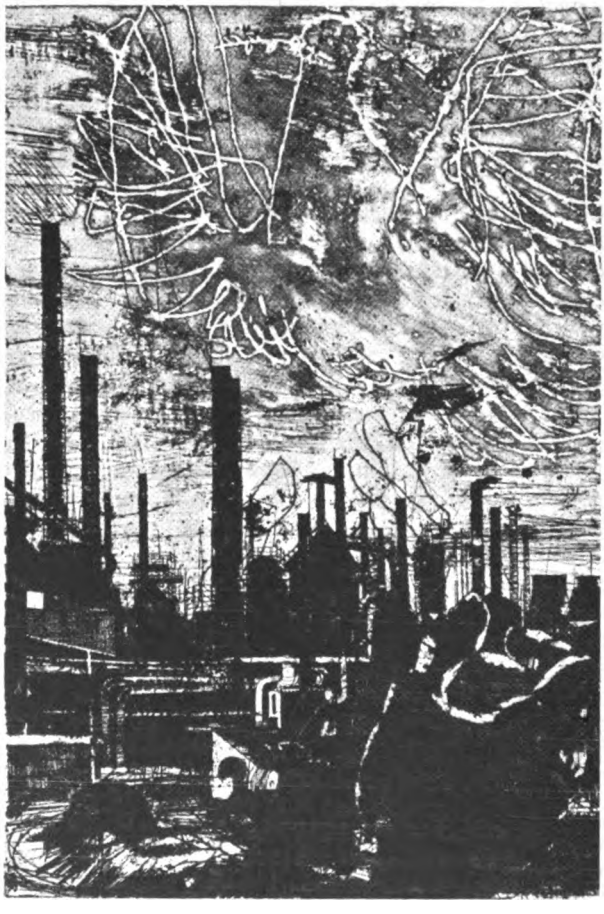

Lukovszky László rajza

Digitized by Google

LÁZÁR GYÖRGY:

A gazdasági reform és a területfejlesztés

1

A gazdaság területi arányainak alakulása, kiegyensúlyozottsága vagy ellentmondásos volta elsősorban a termelőerők növekedési ütemétől és földrajzi elhelyezkedésétől függ. A gazdaságpolitikában fontos szerepe van a területfejlesztésnek, a gazdaság térbeli szerkezete tudatos alakításának, mert a területfejlesztési célok nagy horderejű társadalmi és gazdasági érdekeket fejeznek ki.

A termelőerők térbeli elhelyezkedésének milyensége javíthatja vagy ronthatja a termelés gazdaságosságát és bővítésének lehetőségeit. A társadalmi ráfordítások nagyságát ugyanis számottevően befolyásolja a termelőbázisok, a nyersanyag- és energiaforrások, a fő kooperációs kapcsolatok, a fogyasztópiacok egymáshoz való közelsége vagy távolsága, a hálózati létesítmények, az ellátó intézmények fejlesztésének költsége. Ily módon az országban kialakult területi munkamegosztás, mint a társadalmi munka hatékonyságának egyik lényeges tényezője, visszahat a népgazdaság egészének növekedési ütemére. Nagy gazdasági jelentősége van tehát annak, hogy az ágazati fejlesztési tervek kialakítása és összehangolása során — megfelelő mérlegelés alapján — érvényesüljenek a gazdaság területi elhelyezésének, fejlesztésének szempontjai.

A termelőerők térbeli elhelyezkedése, az egyes országrészek fejlettségi színvonala és fejlődésének üteme közvetlenül hat a lakosság életkörülményeire, megkönnyíti vagy megnehezíti az egyéni igények, tervek kielégítését. Hogy a társadalom tagjai munkájuk arányában megközelítően egyenlő mértékben részesüljenek mindabból, amit a szocialista fejlődés nyújt, ahhoz a fejlettségben elmaradt országrészek színvonalának céltudatos emelése, az egyenlőtlenségek lehetséges csökkentése is szükséges. Ezért a termelő ágazatok bővítésének a területfejlesztési politikával való tudatos összehangolása nem csupán gazdasági, hanem fontos társadalompolitikai célokat is szolgál.

Tervgazdálkodásunk húsz éve alatt, de különösen 1957 óta a gazdaság területi szerkezete is nagyot változott. Lényegesen csökkent az a súlyos aránytalanság, amely az ország egyes területeinek fejlettségi színvonalában a felszabadulás előtt fennállt. A területi arányok tudatos átalakítása a szocialista iparosítással kezdődött meg. Ma és a jövőben is az iparfejlesztést kell tekintenünk a gazdaság területi szerkezetét alakító fő erőnek, amely a leggyökeresebben változtatja meg az egyes országrészek arculatát. Helytelen volna azonban *kizárólagos* szerepet tulajdonítani az iparnak, és lebecsülni például a nagyüzemi mezőgazdaság fejlődésében rejlő, ugyancsak számottevő alakító erőt. A mezőgazdaság és az élelmiszeripar egyes termelési ágainak egymásba fonódása a mezőgazdasági nyersanyagok mind nagyobb hányadának a termelés körzeteiben való feldolgozását eredményezi. Ez, valamint a tudomány és a technika fokozódó behatolása a mezőgazdaságba jelentős forrásai az egyes területek

Digitized by Google

fejlődésének, az életkörülmények átalakulásának. Számottevő a forgalom, az ellátóhálózat fejlődésének hatása és a művelődési centrumok jelentősége is. Magát a gazdasági fejlettséget is a termelőágak (ipar, mezőgazdaság stb.) együttesen határozzák meg. A gazdaságpolitikának tehát nagy figyelmet kell fordítania a területek lehetséges komplex fejlesztésére, ezen belül az iparfejlesztés helyes területi arányainak tudatos alakítására. Ez a magyarázata annak, hogy a gazdasági színvonalban elmaradt területek, elsősorban az Alföld és Dél-Dunántúl fejlesztése, mindenekelőtt iparosítása az országos átlagnál lényegesen gyorsabb volt, sőt a fejlesztés üteme a második ötéves terv időszakában tovább növekedett.

1949-ben e területeken az iparban foglalkoztatottaknak csupán 12 százaléka dolgozott, 1965-ben részarányuk elérte a 20 százalékot. Ezt a fejlődést kifejezhetjük a foglalkoztatottak számának alakulásában is. A 10 000 lakosra jutó ipari foglalkoztatottak száma ezeken a területeken az 1949. évi 150-ről 770-re, vagyis több mint ötszörösére nőtt, miközben az 1949. évi 607 fős országos átlag mintegy a két és félszeresére emelkedett. A fejlődés a jelenlegi tervidőszakban is gyors ütemben folytatódik. A tervben kitűzött célok szerint az ipari beruházásoknak közel 20 százaléka, az ipari foglalkoztatottak létszám-növekményének több mint 40 százaléka (1960 és 1965 között 38 százaléka) jut ezekre az országrészekre. Ezzel részesedésük 1970-ben előreláthatóan eléri a szocialista iparban foglalkoztatottak 25 százalékát, ami 10 000 lakosra számítva kb. 900 főnek felel meg.

Figyelemre méltó, hogy a fejlesztés az utóbbi időben — és perspektívában is — területileg jóval koncentráltabban valósul meg, mint korábban. Különösen gyors ütemű a megyeszékhelyek — Debrecen, Szeged, Szolnok, Kecskemét, Nyíregyháza — iparának növekedése. Számottevően iparosodnak olyan korábban jellegzetesen mezővárosok is, mint Orosháza, Hódmezővásárhely, Szentes, Csongrád. Az iparosítás, valamint az intenzív mezőgazdasági tevékenység egyre nagyobb erővel megváltoztatja e területek lakosságának életkörülményeit, foglalkoztatottsági arányait, települési viszonyait, a közművesítést és kommunális ellátást.

2

Habár a fő tendencia kétségtelenül a fejlettségbeli különbségek csökkentése, még vannak aránytalanságok, a népgazdaság struktúrájának változása pedig új, megoldásra váró problémákat vet fel. Indokolt megvizsgálni azt a kérdést, hogy mennyiben biztosítja az irányítás új rendszere a helyes területfejlesztést, az elmaradottabb országrészek fejlesztésének feltételeit, s milyen eszközökre épül a területi tervek megvalósítása. Látni fogjuk, hogy a jelenlegi döntési és szabályozási rendszer magában foglalja és a múlthoz képest számottevően bővíti a területfejlesztési célok megvalósításának biztosítékait.

A központi irányítás, a szabályozók összehangolásának legfőbb alapja a jövőben is a népgazdasági terv. A területfejlesztési politika problémakörei jellegzetesen a hosszú- és középtávú tervekhez kapcsolódnak és a népgazdasági tervezés szerves részét alkotják.

A területi tervek kidolgozásával „meg kell teremteni az alapját annak, hogy a különböző ágazatok területi és a körzetek komplex fejlődése a kívánatos irányba befolyásolható legyen." (A Központi Bizottság 1966. május 25—27-i ülése által jóváhagyott irányelvekből.) A területi tervezés funkciójának ebből a megfogalmazásából világosan kitűnik, hogy a fő arányok és fejlesztési célok megalapozásánál *a területi arányosság* követelményeit is számításba kell venni.

Digitized by Google

De kifejezi azt a sajátos viszonyt is, amely az *ágazati* és a *területi* tervezés között fennáll. A területi tervezés, azzal, hogy feltárja az egyes körzetek gazdaságának fejlettségi fokát, belső struktúráját és kihasználható lehetőségeit, egyrészt támpontokat ad az ágazati tervezésnek, másrészt lehetővé teszi az ágazati fejlesztési koncepciók és a gazdaság térbeliségéből adódó követelmények koordinálását. Ilyen módon az ágazati és a területi tervezés egyaránt nélkülözhetetlen elemei a komplex népgazdasági tervezésnek: az ágazati és a területfejlesztési politika egymásra hatása és összehangoltsága pedig fontos feltétele annak, hogy a gazdasági erőforrások kihasználásának legkedvezőbb hatásfokát érjük el. Az ágazati és területi tervezés kölcsönhatását és összhangba hozásának szükségességét annál inkább is hangsúlyozzuk, mert korábban az ágazati (sőt igazgatási) tervezés játszotta a domináló szerepet.

A hosszú és középtávú tervezésnek is feladata, hogy építve az egyes körzetek népgazdaságilag ésszerűen kihasználható adottságaira, meghatározza az ipar területi munkamegosztásával, szerkezetével, területi koncentrációjával, a mezőgazdasági termelés területi specializációjával összefüggő feladatok irányát, feltárja a népesség és a munkaerő területi viszonyait, alapot adjon az ország különböző részeiben a tervszerű munkaerő-gazdálkodás kialakításához. A népgazdasági tervekre hárul a közlekedési hálózat, az energia-szolgáltató rendszer, az infrastukturális ellátás különböző összetevőinek térbeli korrdinálása, a telepítéshálózat tervszerű fejlesztése.

A területi terv kidolgozása — az ágazati és területi koncepciók összehangolása révén — az Országos Tervhivatal feladata. A területi tervezés által feltárt összefüggések, a fejlesztés irányelvei beépülnek a népgazdaság komplex tervébe, megvalósításukról pedig a gazdasági és jogi szabályozók alkalmazása és a központi döntések útján az irányító szervek gondoskodnak. Ebben kifejezésre jut az irányítási rendszernek az az új vonása, hogy a népgazdasági célok elérését nem adminisztratív, hanem elsődlegesen gazdasági eszközökkel kell biztosítani.

Minthogy a termelőerők területi arányainak tervszerű alakítása alapvető társadalompolitikai érdek is, és e téren a társadalmi és a vállalati érdek időlegesen eltérhet egymástól, a szabályozó rendszerbe szervesen be vannak építve a területfejlesztési politika szolgálatába állított állami kedvezmények is.

Az 1968—70. évekre vonatkozóan a szabályozás a harmadik ötéves tervben előirányzott területfejlesztési célok figyelembevételével történt. A területfejlesztési tervek realizálását a következő tényezők hivatottak elősegíteni:

A központi döntésekhez kapcsolódó állami beruházások. A vázolt fejlődés gyors ütemét elsősorban a beruházások központilag meghatározott területi elosztása tette lehetővé. Az 1968—70. években rendelkezésünkre álló beruházási eszközöknek mintegy 55—60 százaléka a kormány által a népgazdasági tervben meghatározott fejlesztési célokat szolgálja. Ez azt jelenti, hogy az ipar termelőerőinek bővítésében nagy fontosságú ún. egyedi nagy beruházásokról, továbbá az alapvető infrastrukturális létesítmények (közlekedési úthálózat, energiahálózat, a lakásépítés, az egészségügyi, oktatási létesítmények nagy része stb.) fejlesztési beruházásainak *területi arányairól* is központilag történik döntés. Ez az egyik legfőbb biztosítéka a területi tervben kitűzött fejlesztési arányok megvalósításának.

Az állami költségvetési juttatások. Az új irányítási rendszerben a helyi államigazgatási szervek a korábbihoz képest a pénzügyi források számottevően nagyobb hányadával rendelkeznek. A területfejlesztési politika központi céljainak megvalósítását az állam oly módon is támogatja, hogy a tanácsok saját bevételi forrásaiból létesített fejlesztési alapot a költségvetésből folyósított

Digitized by Google

ún. fix összegű *állami hozzájárulással* egészíti ki. Ez az állami hozzájárulás 1968—70-ben évi 5—6 milliárd forintot ér el, vagyis a tanácsok fejlesztési alapjának mintegy 65—70 százalékát teszi ki. Bonyolultabb probléma a meglevő összeg legésszerűbb elosztása. Kívánatos, hogy a gazdasági erőforrások közötti különbségektől és a megvalósítandó feladatoktól függően, differenciáltan ossszuk el ezeket a megyék között, de nem mondhatjuk, hogy az elosztás módját illetően már rendelkezünk a kellő objektív mércével, minden szubjektív elemet „kiszűrtünk", s ezért a rendszer további pontosítására, tökéletesítésére van szükség.

A területfejlesztési célokat szolgáló kedvezmények. Az iparfejlesztésben, a termelés bővítésében számottevően megnőtt az önálló vállalati döntések szerepe, ezért az iparilag elmaradottabb területeken megvalósítandó vállalati beruházások ösztönzésére a kormány ún. fejlesztési alapot bocsájtott az illetékes tanácsok rendelkezésére. Ezzel egyidejűleg külön alapot biztosított a Fővárosi Tanács részére is ahhoz, hogy támogassa egyes üzemek Budapestről vidékre, a kijelölt körzetekbe, illetve városokba való telepítését. Ezen felül azok a vállalatok, amelyek a kijelölt megyékben, városokban végeznek fejlesztést, a bankok útján hitelkedvezményekben részesülnek. Növeli a vállalatok érdekeltségét az is, hogy a tanácsoknak módjukban áll mérsékelni a vállalatok által fizetendő kommunális adót.

A vállalatok gazdasági érdekeltségére ható általános szabályozók. Az 1968. január elsején életbe lépett irányítási rendszer konkrét szabályozói — mindenekelőtt az, hogy a vállalatok fő érdekeltsége a nyereség növeléséhez fűződik — abban az irányban hatnak, hogy a vállalatok a korábbinál gondosabban mérlegeljék az egyes területek eltérő adottságaiból fakadó és egymástól eltérő ráfordítási és jövedelmezőségi viszonyokat. Ilyen vonatkozásban területileg is befolyásolható elemek pl. a szállítási tarifa-rendszer, a tényleges szállítási költségeket érvényre juttató árformák, a telekhasználati díj, a már említett kommunális adó stb.

A területfejlesztési politika megvalósításában fontos szerepük van a tanácsoknak. Mint mondottuk, egy-egy gazdasági körzet vagy közigazgatási terület fejlesztésének alapvető gazdaságpolitikai céljait továbbra is a népgazdasági tervezés határozza meg központilag. De a tanácsok gazdasági hatásköre és önállósága a múlthoz képest számottevően kibővül. Az irányítási rendszer a tanácsok alapvető gazdasági feladataként a város és a településfejlesztés, valamint a kommunális ellátás fejlesztését jelöli meg. Feladatuk az is, hogy részt vegyenek a komplex területi tervek kidolgozásában és megvalósításában. A tanácsok jelentős koordinációs jogkört kaptak a gazdaságfejlesztés területi összehangolására. Mint hatósági szervek a területfelhasználási és építési engedélyek kiadásával elősegíthetik vagy akadályozhatják területükön az ipar fejlődését stb. Számos kommunális és ipari szolgáltató vállalatot irányítanak, a helyi szükségletek jobb kielégítésére alapíthatnak is ilyeneket, emellett közös vállalatokat, termelési kooperációt létesíthetnek minisztériumi vagy szövetkezeti vállalatokkal. Mindezzel hatékonyan hozzájárulhatnak területük adottságainak ésszerű kihasználásához.

Állami utasítások, hatósági és adminisztratív szabályozók. Tulajdonosi jogainál fogva — össz-népgazdasági érdekből — az állam közvetlenül vagy helyi szervei útján a jövőben is adhat kötelező utasításokat a vállalatoknak, gazdálkodó szerveknek. A területfejlesztéssel kapcsolatos munkák jellegzetessége, hogy a központi irányítás itt szélesebb körben él direktív előírásokkal, mint egyébként. Így például az új körülmények között is érvényben marad a Budapestre és a környező 64 településre vonatkozó fejlesztési korlátozás és a kor-

Digitized by Google

mány központi *utasításokkal* él a működésükben nem feltétlenül a fővároshoz kötött, ún. III. kategóriába sorolt budapesti ipari üzemek megszüntetését, illetve kitelepítését illetően.

Az új irányítási rendszer vázlatosan ismertetett elemei együttesen — és megfelelően kombinatív alkalmazásuk esetén — hatékony segítői lesznek a területfejlesztési célok megvalósításának. A tényleges előrehaladás ütemét nagyban meghatározza a népgazdaság anyagi-pénzügyi erőforrásai bővülésének mértéke és felhasználásuk hatékonysága. E téren a tartalékok még igen nagyok, s az új irányítási rendszertől azt várhatjuk, hogy segít feltárni és a kijelölt célok szolgálatába állítani ezeket. A területfejlesztési tervek megvalósításában eddig is nagy szerepük volt a helyi szerveknek és a társadalmi erők kezdeményezéseinek és összefogásának, s ennek lehetősége és jelentősége most még jobban megnövekszik.

3

Amint láttuk, a népgazdaság erőforrásai, fejlettségi színvonala, a termelőerők bővítésének üteme és szerkezete, a területi adottságok és lehetőségek, valamint az irányítási rendszer együttesen adják azt az általános keretet, amelyben a területfejlesztési politika megvalósul. A szocialista társadalom alapjainak lerakásával létrejöttek azok az objektív feltételek, amelyek alapján a területi arányosság követelményei az eddiginél eredményesebben elégíthetők ki. Ez nemcsak lehetőség, hanem szükségszerűség is, mert népgazdaságunk abba a fejlődési szakaszba jutott, amelyben a gazdasági növekedés ütemét egyre inkább a hatékonysági tényezők határozzák meg, a társadalmi munka hatékonyságának pedig — mint mondottuk —, egyik tényezője a területi munkamegosztás milyensége, fejlődésének iránya. A gazdaság térbeli szerkezetének olyan fejlesztése, amelynek alapján az elmaradt területek felemelkedése megoldhatóvá válik, egyben a lakosság életkörülményeinek rendszeres javításához is nélkülözhetetlen.

A harmadik ötéves tervben kitűzött célok végrehajtása jó úton halad. A soron levő feladat most az, hogy a népgazdaság hosszú távú tervezése keretében kidolgozzuk azt a reális területfejlesztési koncepciót, amely a gazdaságpolitika általános céljaival összehangoltan lehetővé teszi az egyes gazdasági körzetek fejlettségi színvonalának közelítését, a területi munkamegosztás hatékonyságának javítását. A koncepció kialakításához mindenekelőtt számba kell venni *azokat a fő tendenciákat, amelyek népgazdaságunk fejlődését a következő egy-két évtizedben jellemezni fogják* (ezeket az ismereteket az általános tervező munka fogja szolgáltatni). Továbbá fel kell mérni a *területfejlesztést lényegesen befolyásoló tényezőket*, így a termelőerők területi elhelyezkedésének jelenlegi arányait és megoldandó problémáit, az egyes országrészek természeti erőforrásainak alakulását, a népesség fejlődésének várható tendenciáit, a tudomány és a technika irányzatainak a telepítési kritériumokra gyakorolt hatását, az új irányítási rendszer tapasztalatait.

E kettős alapra támaszkodva lehet és kell kidolgozni a hosszútávú területfejlesztési koncepciót, majd tervet. Még korai volna a koncepciónak akár csak körvonalazása is — a hosszú távú tervmunka mindössze néhány hónapja indult meg és jelenleg az elemzés szakaszában tart —, néhány megválaszolandó probléma azonban már eddig is kirajzolódott.

A termelés és a munkaerőforrások területi megoszlása hazánkban közismerten kedvezőtlen. Ez egyik forrása az egyes országrészek fejlettségi színvonalában, a lakosság életkörülményeiben még ma is meglevő szá-

Digitized by Google

mottevő különbségeknek. Feladatunk és célunk ezeknek a különbségeknek a lehetséges csökkentése. Ehhez azonban meg kell találnunk az egyes alapvető termelő ágazatok területi szerkezetének azokat a legkedvezőbb arányait, amelyek összhangba hozhatók a népgazdasági hatékonyság követelményeivel.

A népgazdaság legdinamikusabban fejlődő ága a következő évtizedekben is az ipar lesz. Márcsak ezért is az ipar gyakorolja a legnagyobb hatást a gazdaság térbeli arányaira. Mivel az iparfejlesztés hatékonyságának követelménye a gazdasági döntésekben egyre erőteljesebben érvényesül, döntő kérdéssé válik a telepítési kritériumok gondos elemzése. A szakemberek például élénken vitatják, hogy mit kell a fő telepítési tényezőnek tekinteni a sok tényező közül (pl. a munkaerő, a természeti források földrajzi elhelyezkedése, a meglevő ipari és települési adottságok stb.).

A választ csak a tényezők egymásra hatásának vizsgálatából lehet leszűrni. A technikai fejlődés a termelőerők fokozódó koncentrációja irányába mutat; ezért a fejlesztés kézenfekvő útjának látszik a már meglevő ipari centrumok bővítése. A munkaerő-szükségletek kielégítése azonban éppen a fejlettség magasabb fokára jutott területeken ütközik nehézségekbe. A lakosság nagyobb arányú áttelepítése igen nagy kommunális terhekkel jár, és társadalmilag is komoly problémákat vet fel. Ezért adott iparágak esetében előnyösebb lehet új ipari bázisok kiépítése. Hogy tehát a kérdés megválaszolható legyen, ahhoz fel kell tárni mindkét változat gazdasági, társadalmi előnyeit és hátrányait.

Nagy probléma Budapest fejlesztési koncepciójának beillesztése a népgazdasági és ezen belül a területi terv összefüggéseibe. A probléma magva az, hogy fokozatosan csökken ugyan, de még mindig aránytalanul nagy Budapest gazdasági és különösen ipari súlya, s szükség volna annak csökkentésére. Ugyanakkor nem lehet lemondani az ország iparának mintegy 40%-át képviselő budapesti ipar fejlesztéséről. A termelés bővítésével együttjáró, népgazdasági szinten számított terhek viszont igen magasak. Felmerül egy speciális terv kidolgozásának szükségessége, amely a fejlesztést erősen intenzív irányba terelve, lehetővé tenné, hogy a növekedést alapjában a termelékenység fedezze. Más úton is elő kell segíteni a kérdés megoldását, elsősorban aktív ipartelepítési és fejlesztési politikával, hogy ez által az országban gazdasági és társadalmi értelemben egyaránt Budapest túlsúlyával szemben ún. ellenpólusok jöhessenek létre.

Az maga is vitatott kérdés, hogy valamely település munkaerő-szükségletének kielégítése ingáztatással vagy betelepítéssel oldható-e meg gazdaságosabban. El kell dönteni, hogy az iparosítandó területeken koncentrált, vagy decentralizált iparfejlesztésre vegyünk-e irányt. Az ismert és fennálló társadalmi igény erősen a decentralizáció, a munkaerő helyben való foglalkoztatása irányába szorítja a tervezőket. E kérdés vizsgálatába be kell kapcsolni egyrészt azon iparágak fejlődésének gondos elemzését, amelyekben (pl. az élelmiszeriparban, a könnyűiparban, a szolgáltató ipar egyes szektoraiban) nem gazdasági hátrány, hanem éppen előny az, ha a kapacitások kisebb egységekben vannak kiépítve. Másrészt meg kell vizsgálni, hogy milyen szerepet tölthet be a területek gazdasági felemelkedésében a mezőgazdaság.

Hosszú távra szóló és lényeges társadalmi kihatású probléma a településhálózat fejlesztésének koncepcionális tisztázása. Így mindenekelőtt a városiasodás folyamatának társadalmi és gazdasági hatásait kell felmérni a termelőerők és az infrastruktúra tervezett fejlesztésének szemszögéből. Másrészt fogalmilag tisztázni kell a város kritériumait, típusait stb. Ná-

Digitized by Google

lunk még igen sok a szétszórt, tanyaszerű település. Ez mindinkább ellentmondásba kerül a mezőgazdasági termelésben végbemenő koncentrációval. Vitatott kérdés, hogy milyen legyen az egyébként spontánul is bekövetkező települési koncentrálódás célszerű aránya, módszere és az erőforrásokkal összhangba hozható üteme.

Alapvető és jórészt még a kutatás stádiumában tartó kérdéskomplexum a fejlettségi színvonal aránytalanságainak, illetőleg kiegyenlítődésének helyes értelmezése. A gazdaságfejlettségi színvonalnak és a jövedelmi, fogyasztási infrastrukturális ellátottság színvonalának összefüggései is a tisztázandó kérdések körébe tartoznak. Fel kell tárni, milyen reális lehetőség van az aránytalanságok megszüntetésére, s mikor és milyen értelemben kell a társadalompolitikai érdekeket fölébe helyezni az ágazati szempontból hatékonyabb telepítési változatoknak.

A felvázolt problémakörök talán meggyőzően mutatják a területi tervezés feladatainak sokrétűségét, és azt is, hogy a népgazdasági tervezés a gazdasági folyamatok összehangolásában nem nélkülözheti a területi tervezés útján feltárható törvényszerűségek ismeretét. A hazai és a nemzetközi tapasztalatok egyaránt azt mutatják, hogy ha a feladat bonyolult is, a gazdasági növekedés érdekei és a területi aránytalanságok fokozatos kiegyenlítésére irányuló fejlesztési politika összehangolhatók egymással. Minden országrészben megvannak azok az adottságok — ha nem is egyforma mértékben —, amelyek lehetővé teszik az ipar és a mezőgazdaság egyes ágazatainak hatékony fejlesztését.

A most folyó hosszú távú tervezőmunkának éppen azt a feladatot kell megoldania, hogy összhangban a népgazdaság előrehaladásával és számolva a reális lehetőségekkel, kitűzze a területfejlesztés további céljait.

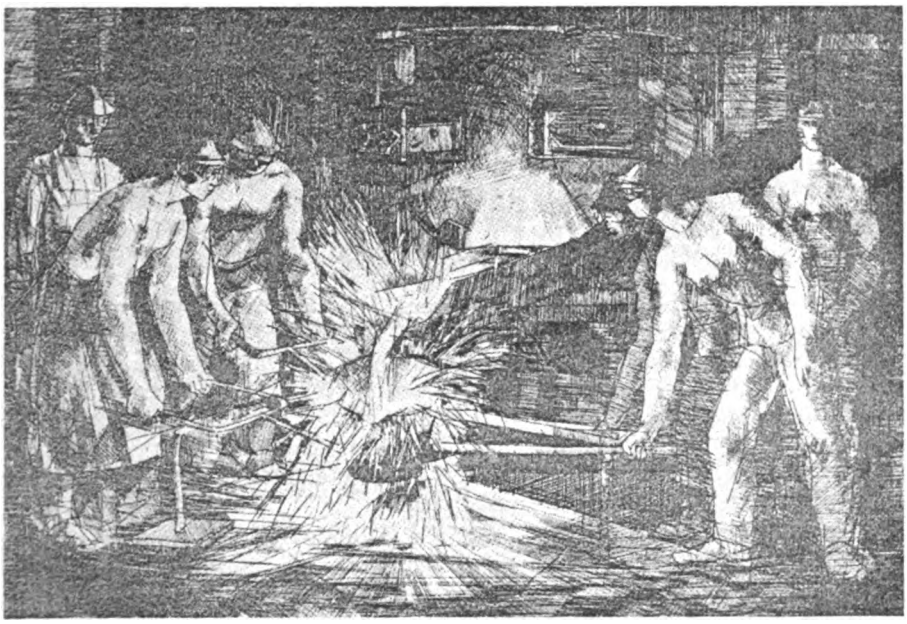

Szűcs János: Csapolás

Digitized by Google

DR. KÁLMÁN GYÖRGY:

A jogi eszközök szerepe a gazdaságirányítás új rendszerében

I.

A gazdaságirányítás új rendszerében a gazdasági szervező munkában megnő a sajátosan jogi jellegű eszközök szerepe. Az első pillanatban ez talán meglepően hat. A gazdaságirányítás eddigi mechanizmusára jellemző nagyszámú adminisztratív kötöttség azt a látszatot kelthette és nemegyszer keltette is, hogy a rendszer minden eleme jogilag szabályozott volt és ezért a kötöttségek feloldása, a gazdálkodó szervek fokozott önállósága a jogi eszközök háttérbe szorítását kívánja meg. Ez azonban csak látszat. Valójában a gazdasági élet jogi rendezésére a szabályozatlanság és a túlszabályozottság ellentmondása volt a jellemző. Jórészt hiányoztak a gazdasági mechanizmus egészére vonatkozó, a gazdasági irányítás alapvető intézményeinek hatókörét, egész rendszerét átfogóan szabályozó jogszabályok, másfelől azonban számos olyan jogszabályunk volt, amelyek egy-egy részterületet aprólékosan rendeztek. Az új mechanizmus a gazdasági szervező tevékenység alapvető kérdéseinek jogi rendezését igényli. Mi indokolja ezt a változtatást?

A jogi eszközöknek jelentős szerepük van a népgazdasági érdek és a gazdálkodásban részt vevő egyes szervek, kollektívák részérdekei közötti ellentmondások feloldásában. A vállalati érdek, a nyereség növelésére való törekvés polgárjogot kap. Elsődlegesen a közgazdasági szabályozás hivatott és képes megvalósítani azt, hogy a vállalatok csak olyan úton növelhessék nyereségüket, hogy az a népgazdaság számára is hasznos legyen. A közgazdasági szabályozás azonban, az általánosra tekintő szemléleténél fogva, a gazdasági folyamatok fő jellegzetességeit, a tipikusat tudja megragadni, s a túlbonyolítás veszélye nélkül a tipikustól eltérő jelenségekre kevésbé tud figyelemmel lenni. A jog sok szociológiai elemet tartalmaz, így az egyedit, az atipikusat is jobban meg tudja ragadni.

A gazdaságirányítás utasításos rendszere — a szerződéses viszonyok területét kivéve — sokkal inkább megtűrte az egyes gazdasági intézmények, az egyes szervek közötti kapcsolatok jogi szabályozásának hiányát, mint az új rendszer. Mód volt ugyanis arra, hogy az utasítás eszközével esetileg hozzon döntést, s ezen az úton oldja meg a felmerült konfliktusokat. Az eseti utasítások rendszerében az időbelileg is nagyobb stabilitás igényével fellépő jogi szabályozás gátat, akadályt jelenthetett, hiszen irányt és keretet szabott az esetileg adandó utasításnak, korlátozta a döntés szabadságát.

Az új irányítási rendszerben az eddigi államigazgatási döntések jó része vállalati hatáskörbe kerül. A megalapozott vállalati döntésnek feltétele az, hogy a vállalatok elhatározásaik kihatását, következményeit több évre felmérhessék. Ezért ha a mérlegelendő gazdasági körülmények, piaci viszonyok alakulása tekintetében csak prognózisokra támaszkodhatnak is, arra mindenképpen

Digitized by Google

igényt tarthatnak, hogy az állam iránti kötelezettségeik stabilan, hosszabb távra is rendezve legyenek. Ez pedig a kapcsolatok jogi szabályozását teszi szükségessé.

Az új mechanizmus bevezetésével kapcsolatban hozott jogszabályok jelentős része a költségvetés, s a vállalatok közötti kapcsolatokat rendezi, tehát a közgazdaságilag kimunkált szabályozó eszközöket foglalja jogi normákba (adóügyi jogszabályok, jövedelemszabályozás, alapok képzése és felhasználása, vámrendszer stb.). Mindebből látható, hogy a jogi eszközök szerepének megnövekedése, a sokszor nehezen betartható, indokolatlan megkötöttségek feloldása növeli a rendet, a stabilitást a gazdálkodásban. Ez összhangban van azzal, hogy az új mechanizmus nem jelent spontaneitást, szervezett piacának mentesnek kell lennie az anarchikus jelenségektől. Ennek biztosításában — a helyes közgazdasági ráhatás mellett — szükségesek a jogi eszközök is.

A jogi eszközök szerepének megnövekedése együttjár a gazdasági életre vonatkozó jogszabályok számának jelentős csökkenésével. A most lezajlott széles körű jogi munka nemcsak számos új jogszabály (főleg törvény és kormányrendelet) megalkotásával, hanem ennél sokkal nagyobb számú jogszabály hatályon kívül helyezésével járt együtt. A hatályon kívül helyezett jogszabályok túlnyomó része az ún. jogszabályi hierarchiában a legalsó helyet elfoglaló miniszteri utasítás volt. Ezek inkább technikai jellegű vezetői utasítások voltak, semmint olyan jogszabályok, amelyek jogokat s kötelességeket írnak elő, az egyes szervek közötti kapcsolatokat rendezik. A nagy számú miniszteri utasítás hatályon kívül helyezése egyfelől, az új, magasabb szintű jogszabályok alkotása más felől jelentős strukturális változást is eredményez a gazdasági élet jogi szabályozásában. Megnő a gazdaságirányításban és a gazdálkodásban részt vevő szervek egymáshoz való viszonyát, jogait és kötelezettségeit rendező, az össznépgazdasági érdek és a részérdekek konfliktusát feloldani hivatott s arra alkalmas, magas szintű szabályok (törvények, kormányrendeletek) száma, és nagyságrendi méretekben csökken a miniszteri utasítások száma. A jogi eszközök szerepének növekedése tehát nem jelent jogszabályhalmazt, ellenkezőleg: az alapvető életviszonyok átfogó rendezése meg is fogja könnyíteni a törvényesség megtartását.

1967-ben az új mechanizmus bevezetésével összefüggő jogalkotásnak csak az első szakasza zárult le. Ebben a szakaszban megalkották azokat az új jogszabályokat is, amelyek elengedhetetlenül szükségesek voltak az új mechanizmus bevezetéséhez, így egyebek mellett a jogi rendezést is igénylő közgazdasági szabályozók normába foglalását. Emellett a korábbi mechanizmus idején alkotott jogszabályokból hatályon kívül helyeztük azokat, amelyek ellentétesek az új mechanizmussal.

A jog azonban a jogszabályok rendszere, a társadalom felépítményének olyan része, amely a maga eszközeivel a gazdasági alapot egymással belsőleg is összefüggő intézményrendszerrel fejezi ki. Ezért az intézmények jelentős részének változása szükségképpen kihat az egész rendszerre. A termelési viszonyokban végbemenő olyan nagyarányú változás, mint a mechanizmusreform érezteti hatását a jogrendszer egészére, a közgazdasági szabályozástól távolabb álló s ezektől viszonylag független területeken is. Ilyenek: a jogi felelősség különféle intézményei, a polgári és a büntető törvénykönyv, az államigazgatási jog stb. Csak az új mechanizmus tapasztalatainak tükrében lehet annak e területekre gyakorolt hatását felmérni, s végrehajtani azokat a változtatásokat, amelyek a jogrendszer egysége érdekében szükségesek. Ezért a következő néhány évben az 1967. évi jelentős jogalkotási munkát követi egy második, talán az elsőnél is munkaigényesebb szakasz, amelynek során — a határidők szigorú

Digitized by Google

kötöttségei nélkül — fel kell mérni e hatásokat, s végre kell hajtani — a most megalkotott szabályok finomításán kívül az azokból folyó változtatásokat.

A következőkben azokkal a kérdésekkel foglalkozom, amelyek a tartalmukban is sajátosan jogi eszközök szerepének megnövekedésével függenek össze.

II.

Jelentős a változás az igazgatási kapcsolatok jogi rendezése terén. A gazdasági irányításban részt vevő szervek egymáshoz való viszonya s egyben az általuk irányított vállalatokhoz való kapcsolataik a régi mechanizmusban jogilag szabályozatlanok voltak. Az irányító szervek együttműködését főként rutinszerű munkakapcsolatok rendezték. Irányító szerv és vállalat viszonyát alapvetően meghatározta az az elv, hogy „az irányító szerv mindent megtehet vállalataival szemben, ami a népgazdasági érdek megóvása, a vállalat tervfeladatai teljesítése érdekében szükséges". Csak a példa kedvéért említem meg, hogy a népgazdasági tervezés rendszere a gazdaságirányítás alapvető eszközeként jól funkcionált, anélkül, hogy a tervezés egész rendszere, folyamata, a tervek tartalma, kötelező ereje — néhány, a követelményeknek megfelelően változó tartalmú metodikai előíráson túl — jogilag szabályozva lett volna. A terv kötelező ereje a „tervtörvény" formájában hosszú éveken át axiómája volt közéletünknek, társadalmunknak. Mégis hiába kerestük volna a jogrendszerben ennek jogszabályi erővel való kimondását. Az ötéves tervről szóló törvények csak a népgazdasági terv tartalmát, társadalmi célkitűzéseit, a tervidőszak alatt megvalósítandó fejlesztést írták elő, de nem rendezték, hogy a népgazdasági terv, s az annak lebontásaként létrejött minisztériumi és vállalati tervek kit hogyan kötelezneknek, mi a tartalma a terv kötelező erejének. Elvileg a terv kötelező erejének alapja csak jogszabályi rendelkezés lehetett volna, mégis a terv „törvény" volt, kötelező erejű volt, anélkül, hogy ezt törvény mondta volna ki.

Az új mechanizmusban a nagyobb vállalati önállóság, a gazdálkodó szervezetek munkájába való operatív beavatkozás lehetőségének úgyszólván teljes megszüntetése elemi erővel követeli meg a hatáskörök, a munkakapcsolatok jogi rendezését, mind a vállalat és az irányító szerv, mind az egyes irányító szervek között. Ezen az úton már jelentős lépések történtek. A kormány sorozatosan hozott határozatokkal állapította meg az egyes minisztériumok és az országos hatáskörű szervek feladatkörét és hatáskörét. Ezzel első ízben határozta meg tartalmilag, tételesen valamennyi gazdasági minisztérium jogállását. E határozat gyakorlati alkalmazása során szerzett tapasztalatok bizonyára módot fognak adni arra, hogy a későbbiekben egységes jogszabály állapítsa meg a gazdasági minisztériumok jogállását, és ennek következtében csak annyi eltérés legyen az egyes minisztériumok, országos hatáskörű szervek között, amennyit az adott területnek az általánostól eltérő sajátosságai indokolttá tesznek.

Még jelentősebb előrelépés a jogi rendezés terén az irányító (felügyeleti) szerv és a vállalat közötti kapcsolat jogi rendezése. Az állami vállalatról szóló új jogszabály először határozza meg tételesen a vállalatok feletti ún. felügyeleti jognak és a vállalat vagyoni önállóságának tartalmát.

A vállalat feletti felügyelet rendszeres, úgy is lehet mondani, reguláris eszközei közé tartozik: a vállalat alapítása és megszüntetése, az igazgató és az igazgatóhelyettesek kinevezése és felmentése, a vállalat munkájának ellenőrzése és értékelése. Ez az ellenőrzés és értékelés a vállalat működésének egészére, annak érdemi kérdéseire terjed ki, arra, hogy a vállalat hogyan teljesí-

Digitized by Google

tette alapvető társadalmi funkcióját, kielégítette-e a vele szemben támasztott igényeket, működése gazdaságos volt-e, helyesen, a követelményekhez rugalmasan alkalmazkodva használta-e fel a rendelkezésére bocsátott eszközöket. A vállalat működésének átfogó értékelésén belül a felügyeleti szerv elbírálja az igazgatónak és helyetteseinek munkáját, dönt díjazásuk és jutalmazásuk, fizetésük nem garantált részének esetleges visszatartása felől. (Ezzel szemben az egyes funkcionális szervek s szakhatóságok ún. hatósági ellenőrzése a vállalat tevékenységének egy-egy részterületére, a jogszabályok s az azokon alapuló hatósági előírások betartására terjed ki.) A jogszabály a vállalat vagyoni önállóságának tartalmát is meghatározza. Ez magában foglalja azt, hogy a vállalat induló vagyonát az alapításkor megállapítják. Ezt az induló vagyont, továbbá annak a vállalati gazdálkodás eredményeként megszerzett növekményét, tehát a vállalat rendelkezésére álló eszközöket a felügyeleti szervek — az átszervezés esetét kivéve — nem vonhatják el, nem végezhetnek ún. eszköz-átcsoportosítást az általuk irányított vállalatok között. A vállalat szabadon rendelkezik — a jogszabályok keretei között — a vagyonához tartozó álló- és forgóeszközökkel.

A vállalat önállósága kivételesen korlátozható. Ezt a célt szolgálják a felügyelet ún. irreguláris eszközei, amelyekkel azonban az alapító szerv csak kivételesen, különösen indokolt esetekben élhet. Ezek az irreguláris eszközök az eszköz-átcsoportosítást is magában foglaló átszervezés és az utasítás. Az utasítás létjogosultságát az indokolja, hogy a jognak számolnia kell azokkal az esetekkel is, amikor a vállalati érdek és a népgazdasági érdek összhangja a piac szabályozásának eszközeivel — kivételesen — nem, vagy nem kellő hatékonysággal vagy gyorsasággal teremthető meg. Az utasítás intézményének szabályozása azonban alkalmazkodik a gazdaságirányítás új rendszerének elveihez, amikor nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a felügyeleti szerv a vállalatot meghatározott tevékenységre csak kivételesen utasíthatja. Hangsúlyozza továbbá ennek az eszköznek másodlagosságát.

III.

Az új irányítási rendszerben megnő a szerződési rendszer szerepe a gazdasági forgalom szervezésében. Ez változásokkal jár együtt, a szerződések jogi szabályozásában.

A tervlebontás viszonyai között a vállalatok feladatait, egymáshoz való kapcsolataikat — az áruforgalom területén is — a terv szabta meg. A szerződések funkciója az volt, hogy lebonyolítsák a terv által már megszervezett termékforgalmat. Példával élve: a cipőgyár szállítási kötelezettségét a nagykereskedelmi vagy a külkereskedelmi vállalat iránt már megszabta a reá lebontott vállalati részletterv; e kereskedelmi vállalatok átvételi kötelezettségét ugyancsak a részlettervben foglalt tervutasítás tartalmazta. A szerződések feladata az volt, hogy az így már megszervezett forgalmi kapcsolatot a határidők, a minőség, egyes jogi feltételek stb. meghatározásával lebonyolítsák. Mindez a jogi megoldásokban azzal a következménnyel járt, hogy az áruforgalmi kapcsolatoknak úgyszólván kizárólagos, és kötelező szerződési formája a szállítási szerződés volt. A szerződés tartalmát a vállalati részletterv szabta meg, a szerződésnek nem volt erre visszahatása. A tervezési, tervjóváhagyási, tervlebontási mechanizmus és a szerződéskötés mechanizmusa szorosan összefüggött egymással. A szerződési szabályok a szállítót hozták kedvező helyzetbe, minthogy az alapul szolgáló közgazdasági koncepció a termelőt preferálta.

A szükségleti elv előtérbe kerülésével mind jobban növekedett a szerződések tényleges forgalomszervező szerepe s a megrendelői érdekek erőteljesebb

Digitized by Google

védelme. Az új szállítási szerződési rendszer már 1966-ban feloldotta a terv és a szerződés adminisztratív kapcsolatát. A szerződések szerepe az áru- és pénzviszonyok nagyobb jelentősége folytán megnő, önálló szerepre tesz szert. A szerződések nem a jóváhagyott tervfeladatoknak és a vállalati részletterveknek alárendelten bonyolítják le a termékforgalmat, hanem közvetlenül fejezik ki a szükségleteket. A tervciklus és a szerződési ciklus elválnak egymástól. A szerződések időtartama — a gazdasági folyamatok belső természetének megfelelően — akár hosszabb, akár rövidebb lehet a népgazdasági tervezésben, illetőleg a vállalati tervkészítésben technikai okokból szükségképpen mindig alkalmazandó tervciklusnál. Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy a gazdaságirányítás új rendszerében nincsen semmiféle kapcsolat a szerződési rendszer és a terv között. A szükségletek azokon a gazdasági folyamatokon alapulnak, amelyek a népgazdasági tervben tükröződnek vissza. A terv egyfelől felméri és számba veszi a szükségleteket, másfelől alakítja is azokat, több vonatkozásban visszahat a szükségletek változására; az egyes szükségletek a népgazdasági tervben foglalt makroökonómiai folyamatok hatására jönnek létre. Marad azonban kapcsolat a vállalati terv és a vállalati szerződésállomány között. Korábban a tervezés és szerződés viszonyában a szerződések alapultak a vállalati terven az új tervezési és szerződési rendszerben azonban ez a viszony megfordul. A vállalati terv önálló elkészítéséhez fel kell mérni azokat a szükségleteket, amelyeket a vállalatnak ki kell elégítenie. E szükségleteket a legmegbízhatóbban és kellő konkrétsággal kétségtelenül a vállalat szerződésállománya tükrözi vissza. Pontosabban szólva: a vállalatnak a terv elkészítésénél számba kell vennie egyrészt már megkötött szerződéseit, másrészt (különösképpen a fejlesztés tervezésénél) a jövőben várható igényeket s azokat a megrendeléseket is, amelyeket kapacitáshiány miatt vissza kellett utasítania.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a vállalati terveket csak a már megkötött, vagy az ún. kapacitáslekötési és fejlesztési szerződések alapján megkötendő szerződésekre alapozzák, hiszen a vállalat saját kockázatára programjába vehet szerződés nélkül is olyan termelést, amely piaci ismeretei alapján realizálhatónak látszik, sőt feladata is, hogy a piackutatás eszközeivel felmért igények teljesítésére is felkészüljön.

A szerződések forgalomszervező szerepének növekedése megkívánja a szerződéstípusok gazdagodását. A szállítási szerződés nem lesz úgyszólván kizárólagos szerződési formája a gazdasági forgalomnak. Alkalmazási köre viszont még bővül is. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek is jogot kapnak például arra, hogy szállítási szerződést kössenek mint megrendelők, a szorosan vett mezőgazdasági termelőtevékenységük körén kívül eső, ipari jellegű melléktevékenységeik körében pedig mint szállítók is. Ez egyenesen következik a vállalatszerű működésből s abból az alapelvből, hogy állami vállalatoknak és szövetkezeteknek egyenlő feltételeket s így egyenlő jogállást is kell biztosítani a gazdasági versenyben. A fő tevékenység körében erre azért nincsen szükség, mert a mezőgazdasági termékek és termények tekintetében e célra speciális szerződési típus van: a termékértékesítési szerződés.

Gazdagodnak a vállalatok közötti kooperáció szerződési formái is. Ezen a területen megnő a szerződéses kapcsolatok szerepe az igazgatási eszközökkel szemben. A vállalatok közötti kooperáció megszervezésének két alapvető szerződési típusa: a kapacitási és a fejlesztési szerződés. A kapacitási szerződés jövőben keletkező, később szerződésekben konkretizálandó, de volumenében már megjelölt szükségletek kielégítéseire foglal le — díj ellenében — kapacitásokat. A fejlesztési szerződés már szorosabban a műszaki fejlesztés, elsősorban a gyártmányfejlesztés kérdésével függ össze. Az új gyártmány bevezetése

Digitized by Google

a legtöbb esetben szükségessé teszi azt, hogy a szállítók az általuk előállított alkatrészek, részegységek konstrukcióját az új késztermék jellegének megfelelően megváltoztassák, fejlesszék. Ez sok esetben hosszabb előkészítést, esetleg kutatást, de mindenképpen gyártmányfejlesztési munkát igényel. Ennek a munkának az elvégzését hivatott biztosítani a fejlesztési szerződés.

A tudományos kutatás szervezése terén is nő a szerződéses viszonyok szerepe. Az ipari és mezőgazdasági alkalmazott kutatások területén általában megszűnik a költségvetési forrásokból történő finanszírozás. A kutatóintézetek a felhasználó vállalatok igényei alapján szervezik meg kutatási tevékenységüket, s az elért tudományos eredmények átadásából tartják fenn magukat. Ez jelentős szerepet hárít a szerződésekre a kutató tevékenységet folytató intézmények s az ő eredményeiket felhasználó vállalatok közötti kapcsolatok megszervezésében.

Az ipar, a mezőgazdaság és a kereskedelem gazdasági kapcsolatainak megszervezésében előtérbe kerülnek a közös vállalkozások. Ez még közös vállalatok alapításával is együttjárhat. Ezért a vállalatok közötti kooperáció társasági szerződéssel való megszervezése is szélesebb teret kap. A külkereskedelmi vállalatok és belső partnereik közötti kapcsolatot úgy kell megszervezni, hogy a termelővállalatok közvetlenül érezzék a külső piacok impulzusait, rugalmasan alkalmazkodjanak a változó igényekhez és lehetőségekhez. Erre a bizomány a legalkalmasabb szerződési forma; itt a realizálás kockázatát nem a bizományos külkereskedelmi vállalat, hanem belföldi partnere, a megbízó viseli. A bizománynál az eladást vagy a vételt a bizományos saját nevében (ő köti tehát meg az adásvételi szerződést a külső piacon), de a megbízó kockázatára teljesíti. Emellett azonban a bizományos felelős saját tevékenységéért. Ezért e szerződésfajta jogi szabályozása nagy körültekintést igényel.

A tervlebontáshoz kapcsolódó szállítási szerződési rendszer számos adminisztratív kötöttséget is tartalmazott. Kezdetben mind a szállítót, mind a megrendelőt, később csak a szállítót tervfeladata erejéig szerződéskötési kötelezettség terhelte, a szerződésszegés szankcióit olyan kötelező erejű rendelkezések állapították meg, amelyektől a szerződés csak a szigorítás irányába térhetett el. Az új rendezés alapján ma már csak a szállítót lehet — igen szűk körben — adminisztratív úton szerződésre kötelezni. Erre a kontingensekkel szabályozott termékforgalom körén kívül akkor kerülhet sor, ha a megrendelés olyan elsődleges társadalmi célokat (egészségügyi igényeket stb.) szolgál, amelyeket ezen az úton is indokolt minden más igénnyel szemben elsőbbségben részesíteni. A szerződésszegésből származó kötbér- s egyéb igények érvényesítése nem kötelező, a nyereségben való érdekeltség úgyis arra szorítja a vállalatokat, hogy igényeiket érvényesítsék. Egyedül akkor indokolt a vállalatot igényeinek érvényesítésére adminisztratív úton kötelezni, ha az ellenértéket nem saját vállalati eszközeiből, hanem költségvetési juttatásból fizeti ki (például költségvetésből finanszírozott egyedi nagyberuházások esetén). Ilyenkor is biztosítani kell, hogy a vállalat mellőzhesse az igények érvényesítését, ha ésszerű mérlegelés mellett az feleslegesnek látszik.

IV.

A népgazdasági érdekek és a részérdekek közötti összhang megteremtésében, a közöttük keletkező ellentmondások feloldásában a jogi eszközök közül alapvető szerepe a jogi felelősség egyes intézményeinek van.

A vállalatok megnövekedett döntési hatásköre természetesen nagyobb felelősséggel jár együtt. Ezen azt is érthetjük, hogy egy-egy döntés anyagi követ-

Digitized by Google

kezménye ott jelentkezik, ahol azt meghozták. Ez esetben azonban nem jogi felelősségről, hanem a kockázat viseléséről van szó. A jogi felelősség rendezésének valóban egyik alapvető kérdése a kockázatvállalás és a jogi felelősségi rendszer viszonya. A célszerű rendezés az, hogy a helyes vagy helytelen gazdasági döntés konzekvenciái elsősorban az anyagi érdekeltségi rendszeren keresztül mutatkozzanak meg.

A jogi felelősség intézményei ettől tartalmukban is különböznek, de eltérés van abban is, ahogyan érvényesülnek, ahogyan hatásukat kifejtik. A jogi felelősség — különösen az úgynevezett személyi (fegyelmi, büntetőjogi, államigazgatási) felelősség — nem a napi ténykedések hibahatárain belül maradó, hanem a társadalmilag káros és egyben valakinek felróható tevékenységre reagál. Feltétele tehát egyfelől az, hogy társadalmi, gazdasági kár álljon elő, és ez a kár valakinek (akár vállalatnak, akár egyes személyeknek) felróható legyen. A jogi felelősség és az anyagi érdekeltség hatásmechanizmusa pedig abban különbözik egymástól, hogy az előbbi nem automatikus; a jogi felelősséget mindig „érvényesítik" a jogilag szabatosan megállapított rend szerint folyó eljárásban. Egy egyszerű példa erre: A készárukészleteket szakszerűtlenül tárolták, emiatt azok értékükben csökkennek, s csak bekerülési költségen alul lehet azokat eladni. Ez veszteséges üzleti gesztió, amely csökkenti, esetleg felemészti a nyereséget. Így automatikusan csökken, esetleg el is marad a nyereségrészesedés. Ha azonban a hanyag tárolásban vétkeseket akár fegyelmi úton is felelősségre vonják, ez a Munka Törvénykönyvében pontosan szabályozott eljárás szerint történik: elrendelik a fegyelmi eljárást, annak során meghallgatják őket, határozatot hoznak stb. Az előbbiekből már következik, hogy az érdekeltségi rendszer automatikus működése az általános, a mindennapos, a jogi felelősség intézményeinek a működése pedig a kivételes.

A jogi felelősség intézményeinek kiépítésével szemben a gazdaságirányítás új rendszere két alapvető követelményt támaszt. Az egyik az, hogy a felelősségrevonás lehetősége ne tartson vissza a bátor kezdeményezéstől, a gazdaságilag indokolt, ésszerű kockázatvállalástól. A másik az, hogy a jogi felelősségi rendszer biztosítson védelmet a társadalom számára a visszaélésekkel, az olyan ügyeskedésekkel szemben, amelyek minden többletteljesítmény nélkül, a társadalom rovására kívánnak előnyöket szerezni akár egyes személyeknek, akár pedig egyes kollektíváknak.*

A nagyobb vállalati önállóságban rejlő lehetőségek kihasználása a jogi felelősség alkalmazása tekintetében mindenekelőtt azt követeli meg, hogy a vállalatok és a vállalati vezetők működését ne egy-egy elszigetelt tevékenységük tükrében, hanem folyamatosan, a tevékenységek láncolatában ítéljük meg. Így a visszaélések, a rosszhiszemű magatartás és a súlyos gondatlanság esetét kivéve — egyes elszigetelt vezetői ténykedések nem járhatnak jogi, különösen pedig büntetőjogi felelősségrevonással. Az exportpiacokon — különösen az új cikkel vagy a divatcikkekkel úgy lehet magas nyereséget elérni, ha a szállító gyorsan elégíti ki az igényeket, s kihasználja a kezdeti magas árakat. Ez sokszor azt teszi szükségessé, hogy megrendelés nélkül, raktárra is termeljen, vállalva azt a kockázatot, hogy eladhatatlan készletek keletkeznek. Ha egy vállalati vezető ezzel a módszerrel hosszú időn át sikeresen operál az exportpiacokon, egy ízben azonban akár jelentős értékű eladhatatlan vagy kiselejtezendő készletek halmozódnak fel, ezt az egy ténykedését nem szabad kiragadni vezetői ténykedéseinek láncolatából, s nem szabad őt „pazarló gazdálkodás" címén vagy más címen büntetőjogilag felelősségre vonni.

* Kádár János: Felszólalás a K. B. 1967. november 24-i ülésén. Társadalmi Szemle 1967. 12. sz.

Digitized by Google

Az érdekeltségi rendszer és a jogi felelősség egyes intézményei között azonban olyan kapcsolat is van, hogy az utóbbiak beépülnek az anyagi érdekeltség rendszerébe. Erre mindenekelőtt az ún. polgári-jogi felelősség intézménye a példa, amelynek alkalmazására a gazdasági életben elsősorban a szerződések teljesítésével kapcsolatban kerül sor. Ha a vállalat szerződésszegése miatt kötbért, illetőleg kártérítést fizet, ez csökkenti a vállalati nyereséget, és az anyagi érdekeltség rendszerén keresztül csökkenti mind a vállalat, mind a kollektíva, mind az egyének részesedését is abból. Ami tehát a vállalat, mint jogi személy szintjén a jogi felelősség intézményének formájában jelenik meg, az az anyagi érdekeltség rendszerén keresztül hat a kollektívára és az egyes dolgozókra.*

Az anyagi felelősség intézményeinek az érdekeltségi rendszerbe való beépülése szükségessé teszi, hogy az anyagi felelősség mértékét ésszerűen vonjuk meg. A felelősségi rendszer akkor funkcionál helyesen, ha egyfelől a siker esetén elérhető eredmény, másfelől pedig a kudarc esetén fenyegető hátrány arányban állanak egymással. Ez a lényeg a szankciók mértékének megállapításánál. Nem feltétlenül a szigorú, a súlyos felelősség ösztönöz a helyes magatartásra.**

A jogi felelősség intézményei, ezek anyagi szankciói s a vállalati és a kollektívaérdekeltség összekapcsolása egy új jogi felelősségi intézménynek, a gazdasági bírságnak a bevezetéséhez vezetett. A nyereség növelésére irányuló törekvés helyes közgazdasági szabályozás mellett általában egybeesik a társadalom általános érdekeivel (ami jó a népgazdaságnak, az jó kell hogy legyen a vállalatnak is, s megfordítva). Ez alól az általános szabály alól azonban van kivétel. Egy egyszerű példa: lakóházakban vagy lakónegyedekben elhelyezett üzemekben, laboratóriumokban a környezet nyugalma érdekében szükség lehet zajcsökkentő- vagy elszívó-berendezésekre. Ezek létesítését hatósági rendelkezések írják elő, amelyeknek megszegése esetén eddig kisebb anyagi szankciók fenyegették személyükben az üzem felelős vezetőit. A berendezések létesítése azonban ennél aránytalanul költségesebb beruházásokat kívánt. Ezért az eddig alkalmazható szankcióknál sokkal hatékonyabb új, most bevezetett felelősségi intézményünk, a gazdasági bírság. Alkalmazása úgy történik, hogy a vállalattal mint jogi személlyel szemben szabnak ki olyan, a vállalati gazdálkodás szempontjából is jelentős összegű, esetleg több százezer forintos bírságot, amely összegszerűen meghaladja azt az anyagi előnyt, amelyet a vállalat a gazdaságon kívüli társadalmi érdekek megsértése útján elért.

A gazdasági bírság intézménye nemcsak a gazdaságon kívüli, hanem az azon belüli társadalmi — fogyasztói és felhasználói —érdekek oltalmazására is alkalmas. A vállalat ugyanis jelentős anyagi előnyre tehet szert olyan módon is, ha egy-egy fogyasztóval vagy felhasználóval szemben önmagában jelentéktelen módon, de tömeges méretekben szegi meg szerződésében elvállalt vagy hatóságilag előírt kötelezettségeit. Gondolok itt a jelentéktelen mértékű súlycsonkításra, vagy minőségrontásra, amelyet nemrégiben a napi sajtó is sorozatosan napirenden tartott. Az egy-egy fogyasztó vagy felhasználó részéről elszenvedett érdeksérelem önmagában nem olyan jelentős, hogy ez a fogyasztót jo-

* Eörsi Gyula: A gazdaságirányítás reformjával összefüggő felelősségi problémák. Jogi kérdések az új gazdaságirányítás köréből című tanulmánykötet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1967. 43. old.

** Amikor 1966-ban, már a gazdaságirányítás új rendszerének szellemében, átalakult a szállítási szerződési rendszer, a reform alapvető elve a megrendelői érdekek fokozott védelme volt. E fokozott védelem megvalósítása érdekében az új szállítási szerződési rendelet általában a kétszeresére emelte a szerződésszegéshez fűződő szankciókat. A következmény az volt, hogy egyes szállítók a szerződésszegés esetén őket fenyegető súlyos szakciók miatt vonakodtak szállítási szerződést kötni. Ez a jelenség az áruforgalom egy részét szerződésen kívüli csatornákba terelte, veszélyeztette a szállítási szerződéseknek az új mechanizmusban még inkább megnövekedett forgalomszervező szerepét s ezzel együtt éppen az elsődleges célt, a megrendelő fokozott védelmét. Ezért az új, módosító rendelet mellőzte a szerződésszegés esetén járó kötbérkulcs meghatározását, a szerződést megkötő felekre bízta azt, s csak a kötbér minimális mértékét írta elő.

Digitized by Google

gainak érvényesítésére sarkallná. Ilyen esetben is sor kerülhet a gazdasági bírság alkalmazására. A gazdasági bírsággal olyan módon avatkozunk be — a mechanizmus automatizmusán kívül eső módszerekkel — a vállalat tevékenységébe, amely nem mond ellent a mechanizmus követelményének, s beépíthető a vállalat anyagi érdekeltségébe.

Természetesen a kollektívát sújtó gazdasági bírság alkalmazása nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy alkalmazzák a személyi felelősség intézményeit, például a fegyelmi, büntető, s szabálysértési felelősséget, ha annak feltételei egyébként megvannak. Ez természetesen csak a felelősségre vonás lehetőségét jelenti, s nem azt, hogy minden olyan esetben, amikor a vállalattal szemben gazdasági bírságot szabnak ki, érvényesíteni fogják valakivel szemben a személyi felelősséget is.

A büntetőjogi felelősségnek is megvan a létjogosultsága az új mechanizmusban. A társadalmi tulajdon megsértése és hanyag kezelése elleni küzdelemben jelentősége változatlan, e feladata azonban kívül esik e cikk keretein. A gazdasági bűncselekmények köre büntető törvénykönyvünkben elég szélesen van megállapítva, tényleges alkalmazásukra azonban ritkán került sor. Mi volt vajon ennek az oka? Erélytelenek voltak a bűnüldöző szervek, vagy liberálisak a gazdaságirányító szervek (feljelentésük előfeltétele volt az eljárás megindításának)? Korántsem. Messze vezetne az okok elemzése. Egy tényezőre azonban rá kívánok mutatni: a modern gazdálkodás bonyolult döntési s termelésszervezési rendszerében nehéz a felelős személyek kilétét megállapítani, különösen kívülről. (A gazdasági bírságot a vállalattal mint jogi személlyel szemben alkalmazzák, s így ez a követelmény elesik.) A büntető felelősség — viszonylag tágan megszabott lehetősége, s nagyon szűk körű érvényesítése miatt — formálissá vált, nem ért el kellő visszatartó hatást. Az alkalmazás véletlenszerűsége miatt a szakmai közvélemény inkább sajnálta, mint elítélte azt, aki bíróság elé került, hiszen hasonló esetben a többséget nem érte ez a „baleset".

A társadalmi tulajdon védelme terén betöltött szerepén túl a büntetőjogi eszközök alkalmazására mindenekelőtt akkor kell hogy sor kerüljön, amikor a vállalati kollektíva vagy egyes egyének tényleges, vagy látszólagos érdekeit meg nem engedett módon, visszaélésszerűen helyezik a népgazdasági érdekek elé, s élnek vissza a piac lehetőségeivel. A piac törvényszerűségei az állam által szabályozottan, ebből következően nem öncélúan érvényesülnek. Ez a szabályozás pedig a gazdasági szervező munka céljait kifejező népgazdasági terv alapján történik. A spekulációval szemben azonban továbbra is nemcsak lehet, de kell is a büntetőjogi eszközöket alkalmazni. Az árdrágítást kétféleképpen lehet elkövetni. Egyfelől a hatóságilag megállapított árak túllépése útján, másfelől pedig a hatóságilag nem szabályozott árak körében, olyan kalkuláció érvényesítésével, amely „a méltányos hasznot meghaladó" nyereséget foglal magában. Az árdrágítás ez utóbbi módja tekintetében felmerült az új mechanizmus bevezetése kapcsán az a nézet, hogy a szabad árak területén minden olyan haszon méltányos, amely a piacon realizálható. Ez az álláspont öncélúnak tartotta a piaci törvények érvényesülését, s ezért helytelen.

A szabad áras termékek körében is árdrágítás az, ha a vállalat, esetleg éppen monopolhelyzeténél fogva, visszatartja termékeit, majd az áruhiány okozta áremelkedést konjunkturálisan kihasználja, s ezen az úton növeli nyereségét. Ilyen s ehhez hasonló esetekben megvannak a büntetőjogi eszközök is arra, hogy az állam kemény eszközökkel járjon el személy szerint is a felelősökkel szemben. Azt azonban, hogy a nyereség meghaladja-e a méltányos hasznot, nem önmagában véve a nyereség nagyságán, hanem elérésének mód-

Digitized by Google

ján (a fondorlaton, a csalárdságon, a monopolhelyzettel való visszaélésen stb.) kell vizsgálni és lemérni.

Indokolt büntetőeljárást alkalmazni egyebek mellett adócsalás miatt is, ha megszegik a nyereségnek az állam, s a vállalat közötti megosztását rendező adóügyi szabályokat.

Végül a jogi felelősség intézményei hatnak az emberi magatartásra, s ezen keresztül a vállalatok, kollektívák tevékenységére. Ezek közvetlenül nem képesek változást előidézni a gazdaság objektív helyzetében. Nem helyettesíthetik tehát a közgazdasági szabályozást, arra azonban képesek, hogy ezt megfelelően kiegészítsék és alátámasszák. Kifejezésre juttatják, hogy az állam nem közömbös s nem is tehetetlen a társadalmi érdekeket sértő magatartással szemben.

*

Az előbbiekben csak néhány alapvető kérdést érintettem azokból a témákból, amelyekkel a gazdasági reformmal összefüggő jogalkotási munka foglalkozott és foglalkozik. Ezeken kívül számos egyéb olyan, sajátosan jogi jellegű téma is van, amely e munkában felmerül. Az új mechanizmus felveti azt a sürgető követelményt is, hogy rendezzük a jogi szabályozás formáját, nevezetesen azt, hogy milyen kérdések igényelnek törvényben (törvényerejű rendeletben), milyen témák kormányrendeletben és milyenek miniszteri rendeletben való szabályozást. Meg kell határozni azt is, hogy milyen körben marad meg az ún. normatív miniszteri utasítások létjogosultsága. Az egyes kollektívákon belüli viszonyok szabályozásában jelentős szerephez jutnak az ún. belső vállalati szabályzatok (pl. a kollektív szerződés). Ezek jogi jellegét is meg kell határozni.

Nem kevés feladat vár az új mechanizmusban a jogalkalmazásra sem. A korábban s az előkészítő szakaszban alkotott jogszabályokat egymással szerves egységben úgy kell alkalmazni, hogy az ne fékezze, hanem előmozdítsa az új irányítási rendszer szellemének érvényesülését. Csak egyetlen példát a fentebb tárgyalt témakörből: nem lesz mindig könnyű eldönteni, hogy a szabad árak körében az áremelkedés mikor fejez ki a piachoz való olyan alkalmazkodást, amely végső soron a termelés bővítéséhez s az igények jobb kielégítéséhez vezet, s mikor van szó spekulációs jelenségről. Ezt a kérdést csak beható vizsgálat, az illetékes árhatósági s egyéb gazdaságirányító szervek szakvéleménye alapján lehet eldönteni. Minden téren szükség van a gazdaságirányító szervek, a bíróságok, a gazdasági döntőbizottságok s a bűnüldöző szervek szoros, bizalomteljes együttműködésére. Ez lehet a biztosítéka a jogalkalmazás során felmerülő problémák előremutató megoldásának.

A mechanizmus-munka során igen gyümölcsözően működtek együtt közgazdászok és a jogászok, mind a tudományos tevékenység, mind pedig a jogalkotás és jogalkalmazás területén. A további munka sikerének is egyik feltétele, hogy kiterebélyesedjék ez a biztatóan megindult együttműködés.

Digitized by Google

DR. POGÁNY FRIGYES:

A környezet kultúrája

Témám nehéz feladat elé állít. Miként rendezzem egy cikk szűk keretein belül a kultúrált környezetalakítás szerteágazó problematikáját, hogy az általános elvi alapok ne sikkadjanak el, s ugyanakkor kézzelfogható tényekkel is illusztráljam mondanivalómat? Míg keresem a gondolati fonál kezdetét, önkéntelenül ujjaim közé szorított töltőtollamra pillantok. S máris fogalmazom az első mondatot: a szépformájú tollat szinte testem, kezem részének érzem. A vonal, az írás, amely finoman metszett csúcsából árad a papírra, mintha nem is a holt anyag közvetítésével, hanem az élő gondolatokból közvetlenül születnék. S amikor leteszem, amikor elszakadok tőle, kissé el is apadnak a gondolatok. Mintha megszakítottam volna valamilyen áramkört, azt a kapcsot, mely az írás lehetőségével — az élőszónál is messzehangzóbban és maradandóbban — a külvilághoz vezet. De valami módon éppen ezért jelent a toll *többet* egyszerű eszköznél; pontosabban a szép toll, amely tökéletes, célszerű formájával kezemhez, ujjaimhoz simul, a születő gondolatok életre hívó varázspálcájaként.

Pedig ez a tárgy csak apró része környezetemnek, s tekintetem önkéntelenül siklik róla tovább íróasztalomra, a könyvekre, bútorokra, képekre, sőt szobám ablakán át hirtelen a távolba, s röptét valahol a Szabadság-hegy innen jól látható gerincén a televíziós torony állítja meg. Egy szempillantás alatt a kilométeres térségek változatos világa kapcsolódik tudatomban *vizuális egységbe.* Ha benyomásaimat kissé mélyebben elemzem, mintha a kezdeti és végső benyomás között — a távolság és méretbeli különbözőség ellenére is — valami *közös jelleg, egyező hangnem* teremtene kapcsolatot, vonna rokonságot. Mindkettő lényeges eleme a modern ember életének, a mának, része annak a környezetnek, melynek alakítására korunkban növekvő igényességgel törekszünk.

Ha meggondoljuk, környezetünk említett két eleme között és körülöttünk mérhetetlen sokaságban rendeződnek, esetleg torlódnak más elemek is, az életet szolgáló utak, terek, házak, fák, lámpaoszlopok, padok, s magukban a házakban ismét tárgyak, eszközök, alkotások. Ezek az elemek néha megnyugtató *harmóniában* kapcsolódnak össze, néha pedig bántó *rendszertelenséggel,* vizuálisan „inzultálva" hatnak a közöttük élő, mozgó, dolgozó emberekre.

Ha a környezetet az emberi tevékenységek, funkciók színtereként fogjuk fel, legtágabb értelemben a környezet két fő kategóriáját különböztetjük meg: *a természeti, táji* környezetet és az *ember által alkotottat,* tehát az életfunkciók mesterségesen kialakított keretét. A két kategória csak igen rikán választható szét a valóságban. A természeti és az ember által alkotott környezet *egymást általában áthatja,* egyik a másikba láncolatosan átvezet. Ezért *a környezet esztétikai jelentősége is a kezünk ügyébe eső, a bennünket közvetlenül körülvevő tárgyaktól, majd az intim lakótértől a távoli tájakig, a természeti térségekig terjed.* Lehet, hogy bizonyos esetekben a mesterséges térből a

Digitized by Google

természeti környezet látványa ki van rekesztve, de még ekkor sem beszélhetünk teljes elszigetelődésről a természet irányában. Az emberi tudat valamiképpen mindig kapcsolatba hozza a maga alkotta szűkebb teret a környezettel; ha csak távoli asszociációk útján is, a környezet egy-egy szektorát az egész részeként fogja fel. Az ablakon át feltáruló városkép, vagy táj, vagy talán csak az ég, a felhők látványa, a beáramló friss levegő és napfény már eléggé tudatosítja, hogy *sterilen elszigetelt szűkebb környezet gyakorlatilag nincs.* A természeti és mesterséges környezet egymásba áthatolásának skáláján mind nagyobb szerephez juthat az első, a természeti, míg végre teljesen egyeduralkodóvá válhatik. A skálának ezen a végpontján a természeti környezet az emberi beavatkozástól teljesen mentesen is létezik, hiszen *ez az elsődleges,* erre rétegződött rá az emberi kultúrszféra.

A történelem tanulsága

Tudat és valóság, egyszerűbben: *szubjektum és világ viszonyának változása tükröződik a történetileg folyamatosan alakuló színpadon,* az egymást követő korok és a különböző társadalmak életének megformált keretében. Tudott dolog, hogy az egyes történelmi korokban a különböző művészeti ágak — a festészet, a szobrászat, az építészet, az irodalom, a zene stb. — egységes szemléletet feltételezve, *közös jegyeket* is hordoznak. Ezért beszélhetünk egy-egy korra általában jellemző stílusról, művészi látásmódról. Éppen az említett közös jegyek tükrözik *a valóság megragadásának történetileg, társadalmilag meghatározott sajátos módját,* a korra általában érvényes alkotói magatartást Nyilvánvaló, hogy a közös jelleg, közös alkotói szemlélet valamiképpen a tárgyak, alkotások együttesében, ezek térbeli rendjében, szintézisében, tehát *a megformált környezetben is megnyilvánul.* Annál is inkább, mert a környezet már több, mint a rajtunk kívül álló, önmagában bármilyen komplexen megalkotott egyetlen tárgy; a környezet tevékenységünk kerete, színtere, *életünk foglalata.* Az esztétikai viszonylatok gazdag hálózata szövi át. Az alakítás módját, helyesebben a környezetalakító magatartás egységét, mondhatnánk *„közös nevezőjét"* tapinthatjuk ki az egyes korokban s ezeken belül az egyes kultúrtájakon.

Mit jelentett például az esztétikai szintű formálásban az anyag, maga *a matéria?* Volt-e szava, mondanivalója az anyagnak? Vagy talán éppen tagadta, oldotta azt a kor embere, miként a gótikában vagy a barokk időkben, midőn aranyozott szobrok fényben feloldva, súlytalanul lebegtek végtelent idéző mennyezetképek keretein? S amikor így vagy úgy, anyagszerűen vagy az anyag törvényeit elhanyagolva formált, *mindig az anyagnak és a tudatnak a korra jellemző viszonya tükröződött a művészien megformált mesterséges térben és az általa módosított természetben egyaránt.* Amikor szinte már anyagtalan tereinek arányait magassági irányban feszítette, és tekintete elszakadt a földtől, érthető, hogy a természetben esztétikumot alig-alig keresett. Amikor viszont a mesterségesen létesített szűkebb környezet, az építészeti tér az embert állította középpontjába, megünnepelve, esetleg kupolával is megkoronázva alkotóját, sokszor árkádokkal nyíltak meg a falak az utca, a tágabb környezet felé. S ugyanakkor a virágok, a természeti elemek nemcsak épületeinek díszeiről, bútorairól, tárgyairól, textíliáiról, festményekről sugározták a természet szeretetét, szépségét — a kertművészet is tanúskodhatott ember és világ megváltozott viszonyáról. A kertben mint alakított természeben, akár geometrikus

Digitized by Google

formaruhába kényszerítve jelent meg az élő növényanyag, akár annak belső törvényeit tisztelve, úgy ahogyan az a növénynek és embernek egyaránt tetszik — mint például a mi korunkban —, ez a jelentős környezetformáló művészet szintén híven tükrözi korának alkotó magatartását.

Ember és dolgok viszonya környezetkultúránkban

Talán nem kell mentegetőznöm, hogy e néhány, nagyon felszínes utalással a múltba tévedtem. De önként kívánkoztak a példák, hogy a szélesen, komplexen értelmezett környezetalakítás már említett „közös nevezőjére" irányítsam a figyelmet. Hiszen környezetkultúráról csakis akkor beszélhetünk, ha *a dolgokban külön-külön és összefüggéseikben,* — hangsúlyozom — *viszonylataikban, kapcsolataikban közös szemléleti nevezőt találunk.* Persze, ez a közös szemlélet nemcsak a tér dimenzióiban megvalósuló alkotásokban, hanem a kultúra egész területét felölelve, ezt egészében mintegy átitatva érvényesül.

A környezetben levő tárgyak, valóságok sokféle kapcsolatban, vonatkozásban lehetnek egymással és az emberrel. E vonatkozásnak azonban két igen jelentős kategóriájuk van. Az egyik a köznapi értelemben vett gyakorlati, használati, tehát *funkcionális,* a másik az *eszmei, esztétikai* (érzelmi) vonatkozások kategóriája. Könnyen belátható, hogy *a gyakorlati, funkcionális vonatkozások az emberi környezetben alapvetőek,* hiszen az az élet tervszerűen alakított színtere, és végül minden használati tárgy ezeknek az életfunkcióknak a kielégítésére szolgál. Miként az egyes funkciók, tevékenységek összefonódnak egymással az emberi és társadalmi életben, az e funkciókat szolgáló dolgok is összekapcsolódnak, egymással vonatkozásba kerülnek, és mind összetettebb funkcionális egységet alkotnak. A tárgyak tehát nem véletlenszerűen kapcsolódnak egymáshoz.

A vonatkozások másik köre, az eszmei-esztétikai, végső fokon az előbbire épül, mintegy abból nő ki. Miként az életfunkciók rangsora is az alacsonyabb rendű, fizikai, biológiai funkcióktól a magasabb, szellemi, gondolati, eszmei tevékenységek, funkciók szintjéig vezet, hasonlóképpen nyerhet egy-egy tárgy, esetleg a tárgyak együttese is eszmei, esztétikai jelentőséget; a tárgyak és együtteseik *eszmei, esztétikai funkciót is betölthetnek.*

A különböző művészi alkotások a végtelenül bonyolult valóságot más és más lényeges vetületében tárják elénk. Ha a környezetalakítást is művészi tevékenységnek tekintjük, akkor könnyű belátni, hogy a művészi értékű környezet, mint az élet magunk alkotta színtere, végeredményben *magát a benne lezajló életet tükrözi.* Ennek megfelelően a szép környezet tartalma végeredményben a társadalmi és ezen belül az egyéni emberi élet.

Tárgyformálás

A környezetalakításban négy jelentős emberi alkotótevékenységet különböztetünk meg. A legtágabb keretben érvényesülő alkotótevékenység a *táj- és település-tervezés,* illetőleg az ezen alapuló konkrét gyakorlat, ezután következik a szűkebb értelemben vett *építészeti tevékenység,* majd az így megvalósított térbeli kereteket megtöltő és kiegészítő *tárgyformálás,* és végül a *képző-művészeti* tevékenység. Ez a felsorolás természetesen nem e tevékenységek valamilyen értékrendje alapján, inkább a téri dimenziók szerint — a nagyobbtól a kisebb felé haladva — történt.

Hogy mit kell érteni a tájrendezés, a városépítés és általában az építészet fogalmán, azt hiszem, eléggé köztudott, még akkor is, ha a szabatos, tudomá-

Digitized by Google

nyos definíciók még mindig tovább érlelődnek. Valójában a képzőművészeti tevékenység jellege és köre — legalábbis lényeges jegyeiben — szintén eléggé körvonalazott. A fennmaradó és a környezetalakítást teljessé tevő tárgyaformálást azonban kissé behatóbban kell meghatározni.

A tárgyformálás ma már — miként ez a mondottakból is kitűnik — igen szélesen kibontakozó tevékenységet jelent. Amikor ennek köre még sokkal szűkebb volt, amikor még főként úgynevezett dísztárgyak alakítására szorítkozott, akkor fűződött hozzá az „iparművészet" elnevezés. Ehhez a forgalomhoz tapadtak azután azok az asszociációk, amelyek a köztudatban még ma is élnek. Az élet, a fejlődés követelte, hogy az iparművészet kilépjen régebben értelmezett kereteiből, és olyan tárgyak formálását, alakítását is hatókörébe vonja, amely a régi iparművészet értelmezésétől már igen távol van. Ennek megfelelően egy új fogalom, a tárgyformálás is mindinkább gyökeret vert.

S ha már e tevékenységi ágak terminológiai kérdéseiről is szó esik, meg kell jegyezni, hogy az iparművészet és a tárgyformálás fogalma közé hallgatólagosan szinte egyenlőségi jelet teszünk. Magának az iparművészet fogalmának a definiálása sem történt ugyan meg véglegesen és megnyugtató módon. S legkevésbé sem olyan értelemben, hogy ez a fogalom magába foglalja a tárgyformálás teljes körét, az evőeszköztől, a csavarhúzótól, a vázán, teáskannán, bútoron, textílián keresztül a szerszámgépek, autókarosszériák esztétikus megformálásáig. Nemcsak a széles köztudat, hanem a teória is nehezen szakad el a régebbi szűkebb értelmezéstől. Az „iparművészet" elnevezéshez még sok régről átszármazott asszociáció tapad. Pedig ha meggondoljuk, ebben az összetett szóban szerencsésen társul az ipar és a művészet fogalma. E két fogalom összekapcsolásában akár a kézműipari, akár a gyáripari termék művészi szintű alakítása, formálása jut kifejezésre, tehát a tágan értelmezett tárgyformálás.

A komplexitás élménye környezetünkben

Ha most visszatérek a környezetalakításban szerepet játszó négy tevékenységi kategóriára, valamiképpen így összegezhetném az eddigi gondolatsort: a táj- és városépítészet, valamint a szűkebben értelmezett építészeti, majd a tárgyformáló és a képzőművészeti tevékenység egymásba fonódó egységében *az élet gyakorlati és eszmei (szellemi) funkcióit kiszolgálva jön létre a kulturált emberi környezet.* Amikor a környezet kulturáltságáról részletesebben beszélek, elsősorban azt kell kiemelnem, ami ez előbbiek értelmében a „környezet" legjellemzőbbje, nevezetesen ennek *komplex* volta.

Már jeleztem, hogy a környezet elemeit, a tárgyakat, alkotásokat s ezek nagyobb együtteseit *az egymásba szövődő, egymást kiegészítő funkciók kapcsolják össze.* Gondoljunk akár egy lakás különböző rendeltetésű helyiségeire, amelyek együttesen alkotnak lakást, vagy külön-külön az egyes helyiségek megfelelő berendezésére, a bútorok s más tárgyak egymással összefüggő, egymást kiegészítő funkcióira, vagy a munkahelyre, vagy akár egy forgalmi út, sétatér, vagy park valójában komplex funkciójára, rendeltetésére. Így jönnek létre együttesek, komplexumok, amelyek egymáshoz kapcsolódva újabb, nagyobb komplexumokat alkothatnak. S amikor a formák ritmusai, az arányok, színek és a többi esztétikai hatástényező híven tükrözik a tartalmat, akkor az önmagukban is szép részek, elemek *felfokozzák, mintegy meghatványozzák egymás hatását.* Amikor már nemcsak egy-egy elemet és annak egyedi esztétikai értékét méltatjuk figyelemre, hanem *a részek, elemek együttesében meghatványozódó szépséget is,* akkor vizuális értelemben komplex hatásról beszélhetünk, az ízlést, magatartást, érzéket illetően pedig komplex szemléletről. Az

Digitized by Google

ilyen értelmezésű komplexitás felismerése, mélyebb átértése közvetlenül folyik korszerű, modern szemléletünkből.

De éppen ez a sokat hangoztatott komplex szemlélet az, amiben nemcsak modernek vagyunk, hanem amiben a *szocialista környezetkultúra* egyik lényeges vonása is benne rejlik. Az elszigeteltségből való kilépés, a dolgok, valóságok együttesének, mondhatnánk „társadalmának" szemlélete, midőn az összekötő kapocs, a dolgok összefüggése — mint már jeleztem — *nem pusztán valami formai összhang, nem pusztán felszínesen értelmezett arány és színharmónia kérdése, hanem a tartalom kivetülésében, tartalom és forma egységében megvalósult harmónia*. Hiszen az a tartalom, amelyre itt most utalok, végeredményben a funkciók egymásba szövődő rendszere, úgy, ahogyan az élet folyamatai társítják őket, s mind nagyobb és kiterjedtebb térbeli rendekké fonják. Az elemi és az egymást kiegészítő, egymásba szövődő funkciók pedig nem zárulnak le a köznapi értelemben vett gyakorlati, használati kör határán, hanem — ott és úgy, ahol és ahogyan ez éppen indokolt — eszmei, esztétikai szintre emelkednek.

Ezek a fogalmak, gondolatok: „komplex szemlélet", „szintetikus látás", ma igen mély jelentés hordoznak, pedig már úgyszólván elcsépelt közhellyé is váltak. Kérdés: milyen vetületben és milyen szinten tudatosulnak bennünk ezek az elvek, fogalmak? Száraz ismeretanyagként-e, vagy valóban áthatja tartalmuk tudatunkat? Komplexumok, szintézisek a környezetalakításban a történelem folymán régebben is keletkeztek, sokszor rendkívül magas művészi szinten. És mégis: ha a mát és a jövő perspektíváját vetítjük magunk elé, valami mást, *teljesebb harmóniarendszert* értünk e fogalmakon. A komplexitásnak ma már — igényeink szerint — nem egyetlen épület, egy tér, vagy esetleg néhány tér és utca valamilyen szép együttese szab határt, hanem *az egyéni és a társadalmi életfunkciók szélesen kibontakozó teljessége*. A skála a térformálásban az intim lakószobától a tájig terjed, a tárgyformálásban a töltőtolltól egészen az új Erzsébet-hídig, a képzőművészetben pedig például egy könyv grafikai illusztrációjától a köztéri szoborig vagy a monumentális mozaikig.

Mivel ezek az esztétikai hatástényezők, mint a környezet faktorai, nem egyszerűen algebrai alapon összegeződve érvényesülnek egymás mellett, ezért *újabb, nagyobb szervezetté, kompozícióvá alakulva, minőségileg más, új műalkotást hívhatnak életre*. Az ilyen környezet, ha ezek a feltételek megvalósulnak, még teljesebben tükrözi korunk, társadalmunk valóságát, mint egyetlen művészeti alkotás — ha mégoly értékes is —, melyet kiragadunk a viszonylatok szövevényéből, a környezet harmónikus összefüggésrendszeréből. Ilyen meggondolások alapján tölti be az ember formálta környezet, az élet minden megnyilvánulását kísérve, *tudatfejlesztő szerepét*. És ez a szerep nem pillanatnyi, nem ünnepnapjainkon, kulturális jellegű szórakozásaink, színházaink, múzeumaink látogatásának szűk időkeretében érvényesül, hanem *állandóan, folyamatosan*, munkánk, pihenésünk, közlekedésünk, egész életünk folyamatában, sokszor szinte észrevétlenül nevelve, alakítva etikai magatartásunkat is. Ennek a felismerése döntő jelentőségű.

Természetesen ma még elég távol állunk attól, hogy ezeknek az elveknek az érvényesítését valóban az említett skálán, nagy együttesekig megszervezetten számos példán bemutathatnánk. De sajnos, még azzal sem dicsekedhetünk, hogy a mindezek alapját jelentő szemlélet már eléggé általános, s egyaránt áthatja a társadalom széles rétegeit, a használókat, az intézkedőket, a tervezőket és az alkotókat.

Digitized by Google

Az élet színterének tudatos formálása

Korunkat, szocializmust építő társadalmunkat a tudatosság, a tervszerűség jellemzi. A tudatos és az ösztönös cselekvés viszonyáról és ezek jelentőségéről külön-külön is megváltozott a felfogásunk. A művészi alkotásban is sok tekintetben megnövekedett a tudatosság szerepe, anélkül, hogy a művész képzeletének, intuitív lényegfelismerésének alapvető jelentőségét az alkotó folyamatban kétségbe vonnánk.

Ha most már az általános elvek szintjéről a környzetkultúra részletesebb, konkrétabb problematikája felé közeledünk, *a tudatosság, tervszerűség jelentőségét* is témánknak megfelelően kell értelmeznünk. Vajon milyen fokig, milyen mértékig érvényesülhet ez a tervszerűség? Van-e olyan határ, amelyen túl talán már meg is merevíti az életet?

A formatervező, az iparművész, a képzőművész mint kész, befejezett művet valósítja meg alkotását. Az építész, s különösen a városrendező, a városépítő azonban általában már eleve nem a teljességnek, a befejezettségnek ezen a fokán szokott alkotni. A mű csak bizonyos vonatkozásban tekinthető végleges megformáltnak, bizonyos mértékben *csak keret*, miként egy lakás határoló falai, nyílászáró és egyéb szerkezetei is. A néhány fallal leválasztott térvolumen csak akkor válik lakássá, ha abban egy intim egyéni vagy családi élet berendezkedik. Hasonlóképpen egy éppen megépített városrészt is át meg *át kell szőnie az élő, lüktető életnek*, az előre sokszor meg sem tervezhető berendezkedésnek, a részleteknek, úgy, ahogy ezt a nagy keretek között otthonra találó kollektív élet megkívánja, és sokszínűvé, élettel telítetté, vonzóvá, emberivé teszi.

Kissé távoli analógiája ennek ma a kerttervező tevékenysége is, amely végső fokon csak jól megkomponált kereteket és konkrét lehetőséget ad a természet saját, a maga törvényei szerint mozgó, változó életének, alakulásának. Amikor a tervező jó érzékkel valóban megrögzít egyes formákat és alapvető viszonyokat, például a belső terek alapelrendezését, a döntő kompozíciós tényezőket — a tömegek és terek ritmusát, színt és arányt stb. —, ugyanakkor *mintegy szabad játékteret is enged az élet számára*. Meg kell éreznie: hol kell a spontánnak a tervszerűt, a változónak a megkötött állandót áthatnia, hol lehet úr az egyik, és hol a másik, hogy a környezet még árnyaltabban szolgálja és tükrözze az életet, a tartalmat. Ne feledjük, amikor a tervező a változónak, az esetlegesnek is helyet ad, és tudatosan számol ezekkel a faktorokkal, valójában akkor is tervszerűen jár el. De ez a tervszerűség *az élethez való igazodás tervszerűsége*, a helyesen és bölcsen értékelt humanitás jegyében.

Csakhogy az éremnek most is van másik oldala. S itt kanyarodom vissza ahhoz a megkockáztatott megállapításhoz, hogy *a környezetkultúra korszerű szemlélete még nem hatja át kellőképpen társadalmunkat*, különösem azt a széles réteget, amelynek élete éppen ebben az új kereteben kell, kellene hogy mindinkább kiteljesedjék. Hiszen — talán már az eddigiekből is nyilvánvaló — ennek a keretnek, környezetnek *a benne élők, használók szintén alkotói*. Társszerzői az építésznek, a tárgyformáló, tervező alkotó művésznek a modern együttesek kialakításában, legyen az lakás, munkahely, eszpresszó, színház vagy maga a város. A kötött, megkomponált művészi rendhez így kell kapcsolódnia a másik sokkal szabadabb, az élethez rugalmasabban idomuló rendnek. Valahol itt, *e kétféle rendnek egymáshoz simulásában kell keresni korszerű környezetkultúránk problematikájának kulcsát. Az alkalmas keretet berendezni és benne élni tudni — szemlélet és az erre épülő esztétikai fejlettség,*

Digitized by Google

ízlés, kritikai érzék kérdése. A környezet megformálásának számos faktorában, ezekben külön-külön is, de viszonylataikban, szintézisükben is tükröződnie kell annak a „közös nevezőnek", amely egyes korok művészeti jelenségeiben is olyan pregnánsan kifejezésre jut. Mintegy az eddigi gondolatok illusztrálásaképpen, kissé konkrétabban is meg kell világítanom a korszerű környezetkultúra egy-egy lényegesebb karakterisztikumát.

A környezetkultúra „társművészei"

Lakásunkban, munkahelyünkön vagy bárhol máshol — épített terek ölelnek körül bennünket. A tereket körülöttünk legtöbbször szabályos, szinte geometriai rendbe szervezett falak, pillérek, építészeti elemek határolják, jellemzik, formálják. Az építész által létesített kötött rend mögött a funkció, a szerkezet, az anyagi, technikai feltételek logikája rejlik, *s ha mindez tudatosul, az építészeti rend evidenssé válik.*

Az építészeti alkotásban a formálásnak ehhez a logikájához egyúttal érzelmi hatástényezők is társulnak: a különböző anyagok emócionális jellege, például a kő kissé taszító, ridegebb hatása, vagy a melegebb anyagok — fa, textília — hívogató intim érzelmi atmoszférát teremtő kisugárzása. A építészeti megfogalmazás belső evidenciája tehát *érzelmi alátámasztást is nyer.* De az anyag, a matéria szavához, hatásához a szín ugyancsak atmoszférát teremtő szerepe is társul és még mindaz, amit fel sem lehet sorolni, s így végül is a terek nemcsak határolnak, védenek a hidegtől, zajtól, esőtől, hanem irányítanak, vezetnek, magukhoz ölelnek, felemelnek, ünnepélyességre vagy bensőséges, közvetlen, kötetlenebb magatartásra késztetnek, rendeltetésüknek, gyakorlati és eszmei — esztétikai funkciójuknak megfelelően. De magukban az egyes terekben is — a szobákban, a szórakozóhelyeken, munkahelyünkön stb. — sajátos szektorok, különböző rendeltetésű és ennek megfelelő érzelmi zónák keletkezhetnek, nyugalmi pontok és mozgástendenciák váltakoznak, más és más emócionális jelleggel.

Mindezeknek az alapjait az építésznek már meg kellett teremtenie, miként az urbanista is megteremtette városméretben a forgalmas utak, intim parkok, lakóutcák és ünnepélyesebb városnegyedek redeltetésszerű tagozódását. *Ezt a környezeti szintézist alakítja, tetőzi be a berendező, tárgyformáló társművész — legtöbbször a lakó, a használó —, kialkítva az általános átfogó kereteken belül az egyedi élet már kötetlenebb rendjét, sajátos egyéni színeit, atmoszféráját.* A térművészet érzelmi hangszerelése tehát tovább gazdagodik, a tér arányainak hatásától a színek lélektani hatásán és azután a választott berendezési tárgyak, a legkisebb formák gesztusain át az anyagok szaváig. Mondhatnánk ilyen „szavakból" ötvöződik a környezetalakítás „költészete". A szavaknak, elemeknek értelmes és szép mondatfűzésében rejlik a modern környezetalakító magatartás egyik döntő feltétele, *a komplex szemlélet.*

Ne feledjük: *a környezet, amelyet magunk körül megteremtettünk, saját egyéniségünk hű tükre.* Többet is látunk benne és többet látnak mások is, mint az igazi tükörben. Környezetünk, lakásunk miként öltözködésünk is, nemcsak ízlésünkről árulkodik, hanem gondolatvilágunkat, felfogásunkat is elárulja. Modernségünket nem lehet valamilyen formai sematizmussal azonosítani.

Igazi modernségünk próbaköve gyakran az is, miként tudunk esetleg csak számunkra értékes, de feltétlenül ízléses tárgyat, bútordarabot, képet *a múltból átmenteni és modern környezetünkbe ültetni,* úgy, amint a jó építész egy

Digitized by Google

műemléket a mai városképbe illeszt. Hiszen *a modernség nem azonos a múlt értékeinek megtagadásával.* Ez társadalmi vonatkozásban a történelem, egyéni vonatkozásban pedig az emlékezés, az emlékek érzelmekkel is fémjelzett tapasztalati értékeinek sutbavetését és pusztán a mának, a pillanatnak élést jelentené. Másrészt viszont éppen a mát tagadnánk meg, ha korszerű eszközeinken, mai életünkhöz simuló berendezési tárgyainkon talmi reprezentálást szolgáló fölösleges díszt keresnénk, ha a mai életet szolgáló tárgyak formavilágában nem *a tartalomból, a helyesen értelmezett funkcióból szerényen, „igazmondóan" és ízlésesen kibomló formáit igényelnénk.*

Azért a díszt, a dekorációt a modern környezetkultúra sem száműzi. Hiszen az imént éppen a környezet érzelmi „hangszereléséről" volt szó, és arról, hogy a funkció tágabb fogalmában a használati, gyakorlati komponensek eszmei, gondolati, esztétikai komponensekkel is társulnak. Hogy hol, milyen tárgyon, milyen mértékben van helye a díszítésnek, ennek taglalása már túlságosan messze vezetne. Az elv, a *Mies van der Rohe* által hangoztatott elv mindenesetre eligazít: „a kevesebb—több".

A tárgyformálás értékhordozói — egy konkrét esetben

Konkrétabban közelítve a modern formakultúra problémájához, egy látszólag egészen egyszerű használati eszköz alakítására irányítom a figyelmet. Gondoljunk egy munkaeszközre, például egy csavarhúzóra. E feladat kapcsán a tárgyformálás problematikája szűk dimenziók között is rendkívül gazdag, szinte olyan, mint más, térben kiterjedtebb alkotás esetében. Ha a formálás több tényezőjét felsorolom, az esztétikai hatás faktorai is rendre feltárulnak.

Ennek az egyszerű szerszámnak szinte a vele dolgozó ember kezéhez kell nőnie. Megszámlálhatatlan óráknak időtartamában, megfeszített munkában simul ujjaihoz, tenyeréhez, a maximális erőkifejtés és a lehető legkisebb kifáradás követelményével. Az anatómiai vizsgálatok és meggondolások, a biztos fogás kísérletei, röntgenfelvételekkel ellenőrizve, még csak az első lépései a tárgyformálásnak. A kar és a könyök helyzete, a csavaró mozdulat, a könnyű erőkifejtés és a kényelmes munka — ezek a további meghatározói, de mindezzel egyidejűleg a tiszta látás távolságának, az egy pontra koncentrálódó figyelem biztosításának feltételeit is összhangba kell hozni. A tárgy méretének, hosszának függvénye a mozdulat könnyedsége, de a nagyobb mérettel együttjáró rezgés megnehezíti a csavarfej vájatának megcélzását. Az egyeztetendő faktorok még tovább sokasodnak az anyagok megválasztásával, a súly, a súlypont kérdésével, a formai egység megteremtésével, a tárolás problémájával, úgy is, hogy a tárgy a szerszámcsalád kollekciójába is harmonikusan beilleszkedjék.

Talán nem kell mentegetőznöm, hogy egy-két mondattal a tárgyformálásnak már e szűkebb szakmai problémáit is érintettem. De gondoljunk csak arra, mit jelent egy viszonylag kis hiba — gondatlan tervezés — egy évekig használt szerszám esetében, különösen akkor, ha azt a hibát — mondjuk — százezerrel beszorozzuk, mert ennyien fognak vele dolgozni. Ennek az egy példának a nyomán a korszerű formakultúra számos alapelve közvetlenül feltárul előttünk, mindenekelőtt *az ember és a tárgy viszonyának társadalmunk szemléletéből fakadó emberközpontúsága.* A kézbe adott rossz szerszám emberellenes mozzanatot tartalmaz, s vádolja készítőjét, esetleg az egész társadalmat.

De további jelentős problémára is vetül világosság: arra, hogy e tisztán gyakorlati, funkcionális szerepet betöltő tárgyat jóságánál, alkalmasságánál fogva miként szövik át fokozatosan, a használat folyamán érzelmi szálak, miként válik szeretett munkaeszközzé, a munkás barátjává, segítőtársává. A *tárgy hasz-*

Digitized by Google

nálhatósága, jósága a tudatra való hatásában már a jónak etikai szférájába is átsugárzik.

De nézzük még tovább, milyen módon lép az esztétikai szférába e szinte matematikai pontossággal kiszerkesztett forma. Röviden: a tartalom és forma tökéletes egységeként, midőn ennek az egységnek az evidenciája tudatosul, élménnyé válik. Ha a tartalmat itt helyesen értelmezzük, ha a funkciót érzelmi és a tudatra ható faktoraival is egységben látjuk, bizonyára nem tévedünk a rideg funkcionalizmus vágányára. Ha egy ilyen tárgynál kevés lehetőség nyílik is autonóm formálásra, éppen azért találjuk szépnek, mert *a cél és az eszköz belső arányai csakis így tökéletesek,* csakis így mentes a tárgy a forma és tartalom ellentmondásától. S végül is az etikai és esztétikai érték egymás feltételévé, szülőjévé válik.

Etikum és esztétikum egysége

Az utóbbi mondatommal máris eljutottam alakuló szocialista környezetkultúránk egyik kulcs-problémájához. Valójában nem is problémát, hanem elvet, sőt formatervezői hitet kellene említeni. *Etikum és esztétikum egymást feltételező egységének hitére, világos tudatára gondolok.* Hiszen, ha az esztétikai, művészi jelenségek mélyére nézünk, ha tehát *a valóban szép, sőt művészi alkotások valóságtartalmának maradéktalan tükröződésére, a művek belső igazságára figyelünk — az ilyen művek szükségképpen etikai magatartásra ösztönöznek.*

Legyen szabad néhány megjegyzést tennem erről. A tartalom és forma egységéről, harmóniájáról szoktunk beszélni. A részek, amelyek maguk is mindig a tartalom és a forma egységei, az egészbe illeszkedve evidenssé válnak. *A harmónia* valójában — általános esztétikai értelmezése szerint — a részeknek egymáshoz és az egészhez való szükségszerű, törvényszerű viszonya. De például a művészi alakítású környezetben éppen ezek a viszonylatok tükrözik vissza legintenzívebben az emberi kapcsolatokat, az életberendezkedés tipikus jegyeit, az embernek mint egyednek, résznek a nagy egészbe való beilleszkedését, *végsőfokon magát a nagy egészt, a társadalmi valóságot.* A harmónia, az összhang, a rend az ember természetes, ősi igénye. Az élet érdeke maga követeli meg ezt. A káosz életellenes. És a beilleszkedés, alapjában véve a társadalomba való beilleszkedés, *a vélt, hitt és áhított világlényeggel, mint történetileg változóan felfogott kategóriával való azonosulás — az etikai magatartás és egyúttal az emberi boldogság alapja.* E nem teljesen szabatos mondatokból is érthető talán, hogy a művészetben való ilyen értelmű elmélyedés, a harmóniának ilyen mélyebb tartalmi megragadása mennyire hatással van a tudat formálására. Az ősi vágy, a művészetben kielégülve, esztétikai örömmel jutalmazza a valóság művészi megismerését, és élményszerűen ösztönöz a nagy egészben való beilleszkedésre, tehát etikai magatartásra.

A tárgyformálás itt vázolt példája még arra is rávilágít, hogy megváltozott a tárgyformáló, a tágan értelmezett iparművészeti tevékenység *értékmérője.* A múltban az ilyen tárgyak megítélésében szinte kizárólag a művészi kvalitást méltatták figyelemre. Pedig a tárgyformálás sokszor rendkívül komoly tudományos elmélyülést, technikai felkészültséget követel. Ezt példánk is illusztrálja. *A tudományos és a művészeti értékek között nem lehet rangsort megállapítani.* Lehet, hogy egy műben mindkét szellemi tevékenység társul, s ekkor e szellemi tartalom összvolumene a döntő. Ezért értékelésünk bázisa eszmeileg egyrészt *a céltudatos emberi munka és szellemi tartalom,* amelyet az alkotás

Digitized by Google

magába rejt, s amely keletkezésének feltétele volt, másrészt a *tudatra való hatás mértéke, végsőfokon az alkotás etikai értéke,* függetlenül attól, hogy milyen arányban osztozik megvalósításában a logikai-tudományos és a teremtő művészi tudattevékenység. Ez az értékelés egyúttal alapfeltétele a tárgyformálás egész területére kiterjedő igényességnek, mely nem ismer a környezetben jelentéktelent. Ez az értékelés a maga nemében, jelentőségének, funkciójának megfelelően *mindent a tökéletesség szintjére kíván emelni.*

Kétségtelen, hogy példánkban az alkotás logikai oldala túlsúlyban van a művészi képzelet autonóm tevékenységével szemben. Ezek az arányok természetesen témánként, alkotásonként változnak. De ahol a gyakorlati, működési, használati funkció valóban megköveteli a magas fokú céltudatosságot, a szinte sterilen ökonómikus formálást és precízitást, ott ennek teljes értékű megvalósítása esztétikai tetszést, spontán örömet kelt. Szinte a magunk képességeit ünnepeljük egy matematikai pontossággal megformált repülőgéptest láttán, s nem tűrnénk el a legkisebb díszítést sem a gép felületén. De ha beszállunk a gépbe, a belső térnek hozzánk már közvetlenebbül kapcsolódó funkciója ismét jogaiba helyezi az arányok játékát, a ritmust, a színt, az anyagok esztétikai szempontból is mérlegelt megválasztását, az ülések kényelmes, az embert magába ölelő kialakítását. Természetesen ekkor is az alkotás egésze, szerepe, jellege szabja meg a formák gazdagságának mértékét. *Az esztétikai formálás — még hatöbbletként jelentkezik is — sohasem kerülhet ellentmondásba a gyakorlati, használati funkcióval.* Jogosultságát csak a funkció tágabb, de indokoltan tágított értelmében találhatja meg.

Néha még most is kísért a régi értékelés sajátos szemlélete, az a felfogás, melynek értelmében általában *csak egyedi, egyszeri alkotás* lehet művészi értékű. A ritkaság piaci értéktöbblete is torzította az esztétikai értékelést. Persze a múltban is előfordult az alkotások megsokszorozódása, mely végül is nem szüntette meg eredetiségüket. Elég, ha például a grafika, a dúcokról nyomott metszetek művészetére utalok. *Környezetkultúránkban az esztétikai értéket ma már nem befolyásolja a formatervezett prototípus egyedeinek száma.* Sőt, a mi társadalmunkban a szép tárgy, ha tömegesen, szériában készül, természetszerűen gyarapszik kulturális értékében.

*

Írásom elején a komplexitásról, a környezetformálás faktorainak kapcsolatáról, összefüggéseiről beszéltem, kiemelve az együttessé szervezés jelentőségét és azt a „közös nevezőt", amelyben önmagunk tükörképe megjelenik. Kétségtelen, hogy korunk környezetalakító magatartásának egyik legjellemzőbb vonása az *összefüggésekben való* látás és értékelés, illetőleg ennek alapján a tárgyak, környezeti faktorok „társadalmának" megvalósítása. De ha az összefüggések láncolatát csak horizontálisan, csak téri vonatkozásban értékeljük, akkor szemléletünk még mindig statikus. A világ és az élet alaptörvénye a mozgás, amely korunkban már oly sokrétűen szövi át életünk színterét. A mozgásnak mint a fejlődő világ alaptörvényének tudata — amire eddig csak egy példa kapcsán utaltam — *esztétikai szemléletünket kilendíti statikus állapotából, és történeti szemlélettel hatja át.* Esztétikai és történeti szemléletünk elválaszthatatlan egymástól.

Életünk színpadán a múlt ismerete a jövő támasza, az önmagunkra eszmélésnek, korunk értékelésének bázisa. Felismerni a hagyomány valóban maradandó értékét, úrrá lenni a divat lengései felett, felismerve ennek jogos területeit és határait is, de ugyanakkor átérezni, megérteni a történeti, társadalmi mozgás és művészet valóban korunkra jellemző lendülését — azt hiszem: ez a teljes értékű környezetkultúra szemléleti záloga.

Digitized by Google

A dél-vietnami offenzíva néhány tanulsága

1968. JANUÁR 29. FORDULÓPONT a vietnami háború történetében: a DNFF fegyveres erőinek nagyarányú támadásával kibontakozott a népi felszabadító harc általános offenzívája az amerikai expedíciós hadsereg és a védelme alatt álló saigoni rezsim ellen. Új helyzet alakult ki, s bizonyos vonásaiban emlékeztet a három évvel ezelőttire, amely közvetlen beavatkozásra késztette az amerikai imperialistákat.

Az imperialista sajtó egyik kedvenc tézise, hogy a dél-vietnami háború nem újdonság, hanem *valami másolata az első, a „hosszú háborúnak"*, annak a harcnak, amelyet 1946 decemberétől 1954 júliusáig a *Ho Si Minh*-vezette Viet Minh folytatott a francia expedíciós hadtest ellen. E tézis hirdetői mindenütt *keresik a párhuzamokat;* azonossági jelet tesznek például Dien Bien Phu és Khe Sanh közé. Az első háborúban Dien Bien Phu erődrendszerének elfoglalása volt a fordulópont, s ezért az amerikai katonai szakértők meg voltak győződve arról, hogy a DNFF a Khe Sanh-i erődöt védő 6000 amerikai tengerészgyalogos felmorzsolásával akarja kierőszakolni a döntést. Bár a DNFF éppenséggel nem ott támadott, ahol várták, rendületlenül tartja magát az az elmélet, hogy maga *Vo Nguyen Giap* tábornok, a VDK honvédelmi minisztere, a Dien Bien Phu-i győztes vezeti az offenzívát, s pontosan át akarja ültetni a gyakorlatba az első háborúnak azokat a tapasztalatait, amelyeket az amerikai katonai akadémiákon buzgón tanulmányozott, híres könyvében, a „Népi háború, népi hadsereg"-ben összegezett. Az amerikai hadvezetés kudarcának éppen ez az erőszakolt párhuzam-keresés az egyik oka; az a hiedelem, hogy ha jól megtanulják Giap tábornok könyvét, akkor előre ki tudják számítani a DNFF lépéseit. Kétségtelen azonban, hogy a sok eltérő vonás ellenére találhatunk közös tényezőket a két háborúban, bár ezek nem egyes ütközetekre, hadmozdulatokra vonatkoznak, hanem a felszabadító háború szakaszaira és a népi fegyveres erők tagozódására.

Változatlanul érvényes az az elv, hogy egy kis, elmaradott ország csak úgy győzheti le a nagy túlerővel rátörő imperialista agresszort, ha a forradalmi erők *az egész népet mozgósítva, népi háborúra szervezve, kifejlesztik a maguk fegyveres erőit.* Ezek a kezdetleges népi fegyveres erők az első szakaszban, *a defenzíva szakaszában* távoli, nehezen megközelíthető helyeken fejlesztik ki bázisaikat, kisebb támadásokkal zaklatják az ellenséget, s azonnal visszavonulnak annak támadásai elől. A második szakaszban, az *erőegyensúly szakaszában* a népi fegyveres erők már jelentős területeket szabadítanak fel, megteremtik az új közigazgatást, elkobozzák az árulók földjét, csökkentik a földbérleti díjakat stb., de még nem tudják kierőszakolni a döntést, aminthogy az ellenség sem tudja már felszámolni őket. A harmadik szakaszban, *az offenzíva szakaszában* a népi fegyveres erők mindenütt támadásba lendülnek, megtörik

Digitized by Google

az ellenség hadvezetésének erkölcsi gerincét, s tárgyalóasztalhoz kényszerítik az ellenséget.

Ezzel a szakaszossággal párhuzamos az *irreguláris fegyveres erők átnövése reguláris hadsereggé.* Az első szakaszban még az irreguláris elem dominál, a második szakaszban kialakulnak a reguláris néphadsereg elemei, s a harmadik szakaszban ezek már túlsúlyba jutnak. Ugyanakkor az irreguláris, félreguláris és reguláris alakulatok egymással összefonódva, szerves egészet alkotnak. Az alsó szinten a falusi partizánok működnek, akik lényegében csak falujukat és ennek közvetlen környékét védik kezdetleges fegyvereikkel. A középső szinten a tartományi fegyveres erők küzdenek, amelyeknek lényegesen jobb a fegyverzetük, s így már komolyabb támadó akciókra képesek, hadműveleteik során azonban nem hagyják el tartományuk területét. Legfelső szinten a reguláris néphadsereg harcol; működési területe az egész ország. Ez a sajátos felépítés lehetővé teszi a partizánháború vastörvényének érvényesítését: ha az ellenség a nagyvárosokban és a támaszpontokon koncentrálja fegyveres erőit, akkor elveszti a háborút, mert lemondott a falusi területekről, amelyekben a lakosság döntő többsége él; ha viszont a vidék ellenőrzése céljából őrhelyekkel rakja meg az egész országot, akkor azért veszíti el a háborút, mert az elszigetelt őrhelyeket egymás után túlerővel rohanhatják le a népi fegyveres erők.

A dél-vietnami felszabadító harc már első szakaszában is jelentősen különbözött a franciák ellen vívott szabadságharctól. A francia imperialisták tudvalevően 1946 decemberében expedíciós hadseregükkel indítottak támadást az 1945 szeptemberében alakított és általuk is szuverén államnak elismert Vietnami Demokratikus Köztársaság ellen; ezzel szemben Dél-Vietnamban 1960-ban nem maguk az amerikaiak, hanem az ő pénzükön fenntartott és általuk felfegyverzett saigoni rezsim ellen robbant ki a DNFF-vezette felszabadító háború. A szakaszok azonban ebben az utóbbi háborúban is világosan megkülönböztethetők.

AZ ELSŐ SZAKASZBAN (1960. december—1962. december) az amerikai imperialisták még azt remélték, hogy a saigoni rezsim kizárólag amerikai hadianyagok segítségével ugyan, de az ő tényleges részvételük nélkül, rövid idő alatt szét tudja zúzni a felszabadító mozgalmat. Ekkor született meg és rövid idő alatt csődöt mondott a stratégiai falvak *Stale—Taylor*-féle taktikája: az, hogy az egész falusi lakosságot őrtornyokkal körülvett koncentrációs táborokba zsúfolják össze.

A MÁSODIK SZAKASZBAN (1962. december — 1964. december) kudarcot vallott az amerikai imperialisták javasolta második csodafegyver: a helikopter-taktika. E szakasz végén a DNFF fegyveres erőinek reguláris alakulatai tűzerejüket tekintve már zászlóalj-szintig állták a versenyt a saigoni rezsim csapataival. Felszabadították az ország területének kétharmadát, s bevezették itt a népi közigazgatást, végrehajtották az antifeudális reformokat.

A HARMADIK SZAKASZ küszöbén a DNFF fegyveres erői acélgyűrűt vontak Saigon, a főváros köré — a bábrezsimnek már csak 10 (!) érintetlen rohamzászlóalja maradt. Amerikai katonai körökben általános volt az a véle-

Digitized by Google

mény, hogy a saigoni rezsim — ha csak valami csoda nem történik — legfeljebb néhány hétig marádhat fenn.

Ezt a „csodát" az amerikai imperialisták tették 1965 tavaszán, közvetlen beavatkozásukkal. Ha ragaszkodunk a párhuzamhoz: a DNFF harca ekkor vált hasonlóvá a Viet Minhéhez, abban a tekintetben, hogy mindkettőnek jelentős külföldi expedíciós hadsereg ellen kellett harcolnia. Természetesen tagadhatatlan a különbség: Franciaország alaposan meggyöngülve került ki a második világháborúból, haditechnikája nem volt a legmodernebb, s az ötvenes évektől kezdve csak tekintélyes amerikai kölcsönök segítségével tudta folytatni szennyes háborúját. A francia expedíciós hadsereg létszáma nem haladta meg a 450 000 főt, ennek is fele vietnami zsoldos volt. A francia légierő — a Dien Bien Phu-i csatát leszámítva — nem avatkozott be hatékonyan a hadműveletekbe, a helikopter-hadviselés pedig még nem is volt feltalálva.

Ezzel szemben az Egyesült Államok a tőkésvilág legelső katonai nagyhatalma, összehasonlíthatatlanul nagyobb erőforrásokkal, mint az akkori Franciaország. Az amerikai fegyveres erők létszáma — nem számítva a saigoni rezsim alakulatait, a két dél-koreai hadosztályt, az ausztrál, új-zélandi, thaiföldi és Fülöp-szigeti segélycsapatokat — messze meghaladja az akkori francia erők csúcslétszámát: 1150 harci repülőgépe és 2500 helikoptere van, nem is szólva a félelmetes erejű gyorstüzelő fegyverekről (egyetlen példa: az amerikai páncélozott helikopterek, a „Spooky"-k, percenként 18 000 lövést tudnak leadni fedélzeti géppuskáikból).

Kétségtelen, hogy az amerikai imperialisták nagyarányú, közvetlen beavatkozása az offenzíva szakaszából az erőegyensúly szakaszába szorította vissza a győzelem küszöbén álló népi fegyveres erőket; körülbelül három évig tartott, amíg — bámulatos erőfeszítések árán, a partizán-hadviselést eddig ismeretlen tökélyre fejlesztve — újra teljesen magukhoz ragadták a kezdeményezést. Csak néhányat említünk meg ennek a hadművészet történetében páratlan „felzárkózásnak" katonai-politikai elemei közül:

AZ EGYIK: A FEGYVEREK. A DNFF fegyveres erői 1960-ban a lehető legprimitívebb arzenállal kezdték meg a harcot (a delta-vidéken ócska, elöltöltős puskákkal, a közép-vietnami fennsíkon mérgezett nyilakkal), de az ellenségtől zsákmányolt fegyverekkel és saját, őserdei üzemeik segítségével csakhamar jelentős tűzerőre tettek szert. (Emellett mindig nagy jelentőséget tulajdonítottak a falusi partizánok ötletes csapdáinak és kezdetleges fegyvereinek. Az *U. S. News and World Report* című amerikai republikánus-párti hetilap szerint is ezek okozzák az amerikai sebesüléseknek kb. 30 százalékát.)

Az amerikai beavatkozás és a félelmetes amerikai haditechnika azonban megkövetelte a legkorszerűbb kézifegyverek bevetését az agresszorral szemben. Ilyen fegyvereket már nem állíthattak elő az őserdei műhelyekben, s arra sem számíthattak, hogy az amerikaiaktól ragadják el őket. Ezeket a fegyvereket a szocialista országok bocsátották a dél-vietnami szabadságharcosok rendelkezésére. Elég, ha az *International Herald Tribune* 1968. március 4-i számát idézzük:

„Egyénileg és kollektívan ég és föld választja el ezeket a fegyvereket azoknak a régi kalibereknek és különféle gyártmányoknak a tarka kollekciójától, amelyeket a Viet Cong hat évvel ezelőtt használt. Az ellenség jelenlegi modern fegyverzetében megtalálunk számos orosz-szabvány fegyvert. Sok vonatkozásban olyan jók, mint a mieink, más vonatkozásban még jobbak is...

A Viet Cong fő egységeinek ma már jobb a felszerelésük és a tűzerejük, mint a dél-vietnami fegyevres erőknek..."

Digitized by Google

Hosszú ideig tartott, amíg a DNFF fegyveres erői el tudták sajátítani a *modern technikát.* Ez a folyamat szükségszerűen hasonlított ahhoz, ami Északon zajlott le. A VDK mai légvédelmi rendszere is — amerikai beismerések szerint ilyen hatékony tűzfüggönyt még sehol a világon nem alakítottak ki — nagy nehézségek közepette fejlődött. A múlt ősz óta nagyon megjavult a rakéták célzási pontossága, az elfogó vadászgépek találati eredménye; a Szovjetunióból és más szocialista országokból ekkor tértek haza azok a fiatal katonai szakemberek, akik nem gyorstalpaló tanfolyamokon, hanem szabályos, hosszú kiképzésen sajátították el a modern haditechnika minden fortélyát.

A DNFF kezében ezek a modern fegyverek *hatványozott erőt* jelentenek, mert nem akármilyen harcosok kezelik őket, hanem olyan partizánok, akik úgy ismerik a terepet, akár a tenyerüket, s akik minden segítséget megkapnak a lakosságtól. Lényeges igazságra tapintott rá *Armin Halle, a Süddeutsche Zeitung* katonai szakírója, aki a lap március 5-i számában ezt írta: „Az amerikaiak minden bizonnyal ma is nagy haditechnikai fölényben vannak, de a modern hagyományos fegyverek bevezetése előtt szükséges »logisztikai« ráfordítás, vagyis az utánpótlás, ellátás, tárolás és biztosítás nehézkessé teszi az amerikai hadigépezetet, különösen, ha bizonytalan területen kell működnie. A Viet Cong ezzel szemben logisztikai erőfeszítéseihez viszonyítva lényegesen több fegyvert vet be az ellenséggel szemben. Így két partizán kerékpárral és egy rakétavetővel nagyobb erőt képviselhet, mint egy amerikai üteg tíznél több tarackkal."

AZ AMERIKAI JELENLÉT és mindenekelőtt az amerikai légifölény a DNFF *harci módszereit* is megváltoztatta. A nagyarányú bombázásokkal szemben bonyolult alagútrendszerek kiépítésével védekeznek. A felszabadított területek falvaiban a parasztcsaládok három óvóhelyet is építenek (az egyikben alszanak, a másik a konyha, rendkívül hosszú füstelvezető csővel, a harmadik, a legmélyebb, a nehézbombákkal szemben védi a családot), s ma már üzemek, kórházak, iskolák működnek a föld alatt. Az alagutak nemcsak védelmet adnak, hanem egyúttal módot nyújtanak váratlan támadásokra is, amikor egész zászlóaljak a szó szoros értelmében a föld alól törnek az ellenségre.

A bombázások okozta emberveszteség csökkentését szolgálja a „ragadd magadhoz az ellenséget"-taktika is. Ennek a lényege a közelharc kikényszerítése; ilyenkor ugyanis a tömegpusztító fegyverek (napalm, golyósbomba) bevetése egyformán sújtaná a támadó partizánokat és a megtámadott amerikaiakat.

A korszerű fegyverek, az új harci módszerek azonban még korántsem magyarázzák meg a január 29-én megindult offenzíva sikerét. A DNFF sohasem *kizárólagos* formának tekintette a fegyveres harcot, hanem az *általános katonai, politikai és gazdasági erőfeszítés fontos, bár nem mindenható tényezőjének.* Joggal állíthatjuk, hogy e sikerekben fontos szerepe volt a DNFF széles körben népszerűsített *új politikai programjának* és a városokban végzett politikai munkájának.

A DNFF ELSŐ PROGRAMJA abban az időszakban született, amikor a harcok még a „helyi háború" jellegzetességeit mutatták, s egy amerikai fegyverekkel és amerikai pénzzel ellátott neokolonialista rezsim megdöntéséért folytak. Az új program már felmérte az amerikai jelenlét következményeit, a „helyi háborúnak" amerikai agresszióvá válását, s azt a folyamatot, amelynek során a saigoni rezsimhez eddig hű csoportok és egyének objektíve szembefordulnak a *Thieu-Ky* csoporttal, amely nemzetelleneskénti lepleződött le szemükben. Az új program szélesre tárta a kaput a *minden eddiginél teljesebb nemzeti összefogás* előtt; azok az antiimperialista harcban érdekelt nacionalista erők is részt vehetnek benne, amelyek a program egyéb pontjaival nem értenek egyet.

Digitized by Google

A DNFF új politikai programjának sajátos vonzereje van *a városokban*, ahová a falusi területek felszabadulása óta a saigoni rezsim maradék erői koncentrálódtak, s ahol szükségszerűen a legerősebben érződik a dollármilliókkal korrumpáló és züllesztő amerikai jelenlét.

Az északi példa lemásolásának elméletéhez ragaszkodó amerikai stratégák abból indultak ki, hogy az 1946—54-es háborúban a városok *másodlagos szerepet* játszottak. Ennek részben az volt az oka, hogy délen a városok mindig nagyobb szerepet játszottak (Saigonnak már azokban az időkben is világvárosi jellege volt, amikor Hanoi még csendes tartományi székhelyként tengődött), részben pedig az, hogy az északi városok lakói 1946 decemberében és az ezt követő hónapokban tömegesen menekültek a hegyekbe a francia gyarmatosítók elől. A jelenlegi háborúban a déli városoknak — éppen ellenkezőleg — óriási szívó hatásuk volt. Ide menekültek az amerikai szőnyegbombázások által romba döntött községek lakosai, a stratégiai falvakból elszökött parasztok, s azok, akiknek termését és állatállományát tönkretették az amerikai repülőgépek által szórt mérgező vegyi anyagok. A legfrissebb statisztika szerint az amerikai intervenció óta 1,5 millió falusi özönlött a városokba. Nagy részük a több mint hárommillióssá duzzadt Saigon külvárosaiban telepedett le, összefüggő nyomorövezetet alkotva.

A DNFF az elmúlt években szívós és céltudatos munkát végzett a városi szegények körében, s eközben igyekezett megnyerni új programja számára a középrétegeket, a közigazgatásban és a katonaság soraiban működő hazafias érzelmű dél-vietnamiakat. Az offenzíva előkészítése a városokban az amerikai stratégák és a Thieu-Ky klikk orra előtt folyt; anélkül, hogy fogalmuk lett volna róla. A január végi offenzíva első napjaiban a nyugati burzsoá sajtó színes cikkekben számolt ugyan be arról, hogy koporsókban és zöldséget szállító kocsikban csempészték be Saigonba, Huéba, Da Nangba és más városokba a fegyvereket, de valójában ezek a fegyverek már jó ideje a külvárosi nyomortanyákban, a belvárosi pagodákban stb. lapultak, és a DNFF városi sejtjei már jó ideje működtek.

A DNFF offenzívájának objektív és szubjektív, katonai és politikai feltételei tehát *három év során érlelődtek meg*. A Front vezetősége megtalálta a kellő lélektani pillanatot (az országszerte megünnepelt vietnami hold-újévre elrendelt tűzszünetnek az amerikaiak által való megsértését) az általános támadás megindítására. Az akció óraműszerű pontossággal indult meg egy ötszáz kilométeres szakaszon, s maguk az események cáfolták meg azokat a kezdeti amerikai kommentárokat, hogy valamiféle „öngyilkos roham" volt ez, vagy hogy a népi erők teljesen kimerültek az első offenzívában.

AMI AZ ELSŐ ÁLLÍTÁST ILLETI: az amerikai sajtó egy része szándékosan összekeverte a vakmerő kommandó-osztagok és a nagyobb regurális alakulatok akcióit. Az a maroknyi partizán, aki megostromolta a saigoni amerikai nagykövetség új, bevehetetlennek vélt épületét, rést ütött a 2,5 méter vastag betonfalon, s példátlan vakmerőségével pánikot keltett a Fehér Házban — nagy lélektani eredményt ért el, de valóban *elvérzett*. Azok a korszerűen felfegyverzett zászlóaljak azonban, amelyek három hétig tartották a roppant túlerővel szemben Huét, az ősi császárvárost, illetve citadelláját, *rendben el tudtak vonulni*. Az pedig már valóban a cinizmus netovábbja, hogy az amerikai hadvezetés, amely — kellő számú rohamalakulat híján — szétbombáztatta a városokat, hogy ily módon füstölje ki a partizánokat — hadijelentéseiben automatikusan *partizánnak minősítette* a megölt polgári lakosok java részét. Így születtek meg azok a fantasztikus számok, amelyek szerint a DNFF az offenzíva

Digitized by Google

első hulláma során legalább 30 000 embert veszített, noha más adatok szerint a harcok színhelyén mindössze 5000 fegyvert találtak.

Hasonlóképpen hamis volt a másik, a „kifulladás"-ról szóló elmélet is. Csak a legnaívabb lelkek hihették el azt a mesét, hogy a DNFF mindent egy kártyára tett fel, egyetlen lendülettel akarta kisöpörni az amerikai expedíciós hadtestet Dél-Vietnam területéről. Ennek az első hullámnak a DNFF hivatalos értékelése szerint az volt a célja, hogy csapást mérjen a saigoni rezsim *közigazgatási rendszerére*, gyorsítsa *a hadseregben* megindult bomlási folyamatot, és szétzúzza a úgynevezett *vidéki pacifikációs programot*. El is érte célját: a hosszabb-rövidebb időre felszabadított városokban *megalakultak a népi forradalmi szervek*, leszámoltak az árulókkal, érzékeltetve a saigoni rezsim híveivel, hogy a városok szívében sem találnak biztonságra. A városok védelmével megbízott kormánycsapatok *tehetetlennek bizonyultak*, az ezeknek felváltására küldött amerikai csapatok távozása tehermentesítette a súlyos nyomás alatt állott vidéki területeket, s így *további 1,5 millió emberrel növekedett a felszabadított területeken élők száma.*

A „kifulladás" legélénkebb cáfolata, hogy még februárban, közvetlenül az első hullám után megindult *a második*. Ennek nem a városok, hanem a nagy amerikai támaszpontok álltak a középpontjában. Az offenzíva két hulláma nemcsak a saigoni rezsimre és az amerikai támaszpontokra mért csapást, hanem Dél-Vietnam katonai és politikai helyzetében is nagy változásokat idézett elő. Ennek csak két vonatkozását érintjük:

Nemcsak a közeli, hanem *a távoli amerikai katonai győzelem reménye is szétfoszlott*. Ezekben a napokban, amikor az amerikai elnökválasztásokon a demokrata párti *Robert Kennedy* és *Eugene McCarthy* szenátor látványosan tör előre Johnson-ellenes vietnami békeprogramjával, s amikor (a *Le Nouvel Observateur* felmérése szerint) az arisztokratikus *Harvard*-egyetem diákjainak fele inkább a szabályos disszidálást vagy a parancsmegtagadást választaná, ha behívnák a hadseregbe — anakronisztikusnak tűnnek a néhány hónappal ezelőtti, optimizmustól duzzadó efféle hivatalos nyilatkozatok:

„Teljesen bizonyos vagyok abban, hogy ha az ellenség 1965-ben nyerésre állt, akkor most vesztésben van... Fontos leszögezni, hogy az ellenség egy éve már egyetlen nagy győzelmet sem aratott... A Viet Cong-egységek nem tudják már betölteni a soraikban támadt réseket... A partizánok tartalékai egyre csökkennek; moráljuk is kezd problémákat okozni... Kiismertük már a partizánok taktikáját; megalkottuk azt a hírszerző szolgálatot, amely megfelel a háború ezen új típusának... felfedtük és meghiúsítottuk az ellenség stratégiai terveit, még mielőtt végrehajthatta volna ezeket." *(Westmoreland* tábornok, 1967. november 21.)

„Állandó eredményeket érünk el a dél-vietnami politika fejlesztésében, az ellenség pedig egyik vereségét a másik után szenvedi el!" *(Johnson* elnök, 1968. január 16.)

A kezdeményezés *teljesen a DNFF kezébe ment át;* a népi fegyveres erők ott és akkor támadnak, ahol és amikor akarnak. Az amerikai hadvezetés, tehetetlenségre kárhoztatva, csak reagálni tud az újabb csapásokra, de képtelen elhárítani vagy megelőzni ezeket. Ezt a katonai tehetetlenséget érzékelteti *François Pelou*-nak, a francia AFP saigoni tudósítójának március 8-i jelentése: „Az amerikai parancsnokság bizonytalansága a partizánhadsereg jövendő terveit illetően sohasem volt olyan nyilvánvaló, mint a gerillák hold-újévi offenzívájának kezdete óta. Még a legdefetistább amerikai tisztek sem fogadták volna el azt a lehetőséget, hogy a partizánok 26 napig tarthatnak egy olyan nagyvárost, mint Hué, s ugyanakkor 30 város és katonai létesítmény ellen

Digitized by Google

intézhetnek erőteljes támadást. Abban az időben Westmoreland tábornok kijelentette: »Ez csupán elterelő manőver; fő céljuk Khe Sanh volt és marad.« A tények teljes mértékben megcáfolták ezt a véleményt. A partizán-offenzíva méretei és a bevetett eszközök azt mutatják, hogy pontosan a támadás volt a fő cél. 1965 márciusa, az első amerikai tengerészgyalogosok megérkezése óta egy dolog világos: a tények sohasem igazolták az amerikai parancsnokság számításait. Amikor a gerillacsapatok erős reakciójára számítanak, akkor ezek eltűnnek — amikor egyáltalán nem számítanak rájuk, akkor több hónapos előkészítés után, erőteljesen támadnak. A hold-újévi offenzíva első támadásai után az amerikai parancsnokság bejelentette, hogy az ellenség az első hullámhoz hasonló erejű második hullámot készít elő. Ezért több mint egy hónapon keresztül a városokban vonták össze a csapatokat, de a támadás nem történt meg. A partizánok valójában — Hué kivételével — kiürítették a városokat, az amerikaiak és dél-vietnami kormánycsapatok pedig négy hétig a városok körüli statikus állásokban vártak. Ezalatt a vidéket őrizetlenül hagyták. A partizánoknak módjuk nyílt arra, hogy fényes nappal toborozzanak a korábban kormányellenőrzés alatt álló falvakban és pótolják veszteségeiket . . ."

Az offenzíva világszerte *megrendítette az Egyesült Államok fegyveres erői köré szőtt nimbuszt.* A legerősebb tőkésállam hadseregének egy jelentős hányada a legkorszerűbb haditechnikával és hagyományos tömegpusztító fegyverekkel sem volt képes három esztendő leforgása alatt térdre kényszeríteni egy tizenötmilliós népet, amely viszonylag kis területen harcol (Dél-Vietnam területe alig a kétszerese Magyarországénak) — mi több: az amerikaiak csúfos kudarcokat elszenvedve, *defenzívába szorultak* a népi háborúval szemben. Ezen a tényen újabb erősítéseik sem változtatnak, mert a DNFF-nek — nem utolsó sorban a vele szolidáris szocialista országok növekvő segítsége révén — módja van arra, hogy *új harcosokat és új fegyvereket* szegezzen szembe az új amerikai csapatokkal. Az amerikai imperialistáknak az offenzíva újabb hullámai után fel kell ismerniük, hogy ha nem akarnak felmérhetetlen következményekkel járó „kis nukleáris háborút" megkockáztatni, akkor az újabb amerikai hadosztályokat felmorzsoló és a győzelem legcsekélyebb lehetőségével sem kecsegtető háborúval szemben *az egyetlen alternatíva számukra a tárgyalásos rendezés,* amely módot nyújt nekik arra, hogy mérsékelt presztízsveszteséggel kivonuljanak Dél-Vietnamból.

AZ OFFENZÍVA VÉGSŐ TANULSÁGA éppen az, amivel gondolatmenetünket kezdtük: nem igaz az, hogy korunkban a gazdaságilag gyengén fejlett országok tehetetlenül ki vannak szolgáltatva az imperialista agressziónak. Ugyanakkor azonban éppen a DNFF példája mutatja, hogy az antiimperialista fegyveres felszabadító harc eredményes kibontakoztatása megköveteli a katonai és politikai akciók *rendkívül gondos, páratlanul alapos, minden elhamarkodott, kalandor vonástól mentes előkészítését, s a szövetségi politikának* azt a rugalmas alkalmazását, amelyet a DNFF vezető ereje, a marxista Vietnami Népi Forradalmi Párt oly nagyszerűen ültet át a gyakorlatba.

Makai György

Digitized by Google

A francia baloldali erők egységmozgalmának sikerei és problémái

A francia baloldali erők egységmozgalmának történetében fontos dátumként fogják számontartani 1968 február 24-ét. Ezen a napon hozták nyilvánosságra a Francia Kommunista Párt és a Baloldali Demokratikus és Szocialista Szövetség között létrejött *minimális közös akcióprogramot*, amely világosan meghatározza és felsorolja azokat a kérdéseket, amelyekben az ellenzék két legnagyobb pártja azonos álláspontot van, vagy különböző nézeteket vall.

Az akcióprogramot a két párt közös munkacsoportja dolgozta ki hónapokig tartó munkával. Az így elkészített és a párt vezetői által jóváhagyott politikai egyezmény, azaz a minimális közös akcióprogram három fejezetre oszlik:

— az alkotmány és a szabadságjogok védelme;
— szociális és gazdasági kérdések;
— külpolitika.

Az *első pontban* a két párt egyetértését fejezi ki abban, hogy el kell távolítani az alkotmányból azokat a cikkelyeket, amelyek lehetővé teszik a személyi hatalom gyakorlását; kifejezik azt a közös akaratukat, hogy egy *valóban demokratikus és modern társadalmi rendszert* kell megteremteni, a köztársasági elnök mandátumának időtartamát pedig a jelenlegi hét évről öt évre kell leszállítani.

Nem jött létre viszont megegyezés a *választási rendszert* illetően. A baloldali szövetség a jelenlegi szavazási rendszer megtartása, a kommunista párt pedig az arányos szavazati rendszer visszaállítása mellett foglalt állást. Az FKP igazságtalannak és antidemokratikusnak tartja a jelenlegi, kétfordulós szavazati rendszert, mert ez szavazatoktól fosztja meg és elüti a további verseny lehetőségétől azokat a pártokat, amelyek az első fordulóban a választókörzetben nem kapták meg a választási listán szereplők 10 százalékának szavazatát. Ennek következtében az FKP pl. az 1967-es nemzetgyűlési választásokon több mint 5 millió szavazat alapján csak 72 mandátumot kapott, holott ha a szavazatok arányában osztják el a képviselő helyeket, 105 mandátum illette volna meg. A jelenlegi kormánytöbbséget alkotó gaulleisták és guiscardisták viszont a képviselői mandátumok 50 százalékával rendelkeznek a mostani nemzetgyűlésben, pedig a leadott szavazatoknak csak 37 százalékát szerezték meg. Ennek az igazságtalanságnak a megszüntetésére javasolja az FKP az arányos szavazati rendszer visszaállítását.

A közös akcióprogramnak a szociális és gazdasági kérdéseket tárgyaló *második fejezetében* ugyancsak igen széles körű egyetértésre jutottak a baloldali erők, és sok programszerű közös javaslatot dolgoztak ki *a gazdaság fejlesztésére és a dolgozók szociális helyzetének javítására.*

A szociális haladás előmozdítására egyetértésben kívánják a társadalombiztosítást sújtó rendeletek visszavonását, a bérek, fizetések, nyugdíjak emelését, az adórendszer megváltoztatását, s annak a lehetőségnek a biztosítását

Digitized by Google

hogy a dolgozók gyermekei a legmagasabb oktatási formába is bejuthassanak. Programjukba vették a teljes foglalkoztatottság megteremtését, a munkaidő fokozatos csökkentését, a nyugdíjkorhatár leszállítását.

E kérdések némelyikében azonban maradtak bizonyos nézetkülönbségek is. Így például a baloldali szövetség egyetért a dolgozók alapjövedelmének emelésével, de nem fogadja el a havi 600 frankos bérminimumra vonatkozó kommunista javaslatot.

A gazdasági kérdések közül egyetértés alakult ki a *nagybankok, a hadi- és az űrkutatási ipar államosításában, az atomfegyverkezés megszüntetésében, az atomiparnak békés célokra való átállításában, a mezőgazdasági társulások alakításának bátorításában és segítésében, a gazdaság demokratikus fejlesztésében.*

Lényeges ellentét maradt fenn az államosítás kérdésében; az FKP ugyanis javasolja a gazdaság kulcsszektorainak államosítását, a baloldali szövetség azonban csak az előbb felsorolt iparágak államosítását támogatja. A kommunista párt véleménye szerint az ország életében elsőrendű szerepet játszó gazdasági szektorok államosítása nélkül a hatalomra jutó baloldali pártok nem tudnának megfelelni a dolgozók várakozásának, nem haladhatnának a szocializmushoz vezető úton, hanem — a brit munkáspárti kormány példájára — a nagytőke politikáját szolgálnák.

A politikai egyezmény *harmadik*, a külpolitikai kérdéseket tárgyaló pontjában a legnagyobbak az ellentétek a két párt között, bár itt is számos közös álláspont alakult ki. Ez utóbbiakhoz tartozik *az atomfegyverkezés elítélése*, az atomrobbantásokat tiltó moszkvai egyezményhez való csatlakozásnak és egy európai atommentes övezet létrehozásának a követelése, a fegyverzetek csökkentésére irányuló kezdeményezések támogatása. Egyetértés jött továbbá létre a következő pontokban is: egy *kollektív biztonsági egyezmény megkötése*, a katonai blokkok feloszlatása, valamennyi országgal való együttműködés keresése, hatásos együttműködés és segélynyújtási politika kialakítása a harmadik világ országainak vonatkozásában.

Ezek mellett számos kérdésben többé-kevésbé eltérők az álláspontok. *Vietnam* kérdésében pl. a két párt egyetért abban, hogy azonnal és feltétel nélkül be kell szüntetni a Vietnami Demokratikus Köztársaság amerikai bombázását, s így kedvező feltételeket teremteni a genfi egyezmény elvei szerinti békés rendezés számára. Ellentét van azonban a háború kirobbantásáért való *felelősség* kérdésében. A baloldali szövetség vezetőinek egy része a felelősség arányos megosztásának álláspontjára helyezkedett. Az FKP álláspontja világos: az Egyesült Államok, Vietnamba küldve csapatait, agressziót követett el, megsértette a genfi egyezményt, az ENSZ alapokmányát, ezért egyedül az amerikaiak felelősek. A kommunista párt követeli az amerikai csapatok visszavonását, a Vietnami Demokratikus Köztársaságnak és a dél-vietnami nép egyedüli képviselőjének, a Nemzeti Felszabadítási Frontnak az elismerését.

A *közel-keleti kérdésben a* felek egyetértenek valamennyi probléma együttes politikai rendezésében, a Biztonsági Tanács határozatának megfelelően. A baloldali szövetség azonban — a kommunista párttal ellentétben — nem tekinti a rendezés feltételének azt, hogy Izrael kiürítse a megszállt arab területeket.

A két párt együttesen elítéli a *spanyol*, a *portugál* és a *görög* diktatorikus rendszereket, és kifejezik azt az elhatározásukat, hogy folytatják közös szolidaritási akcióikat.

A *német kérdésben* mindkét fél elismeri a két Németország létezésének tényét, ellenzi Nyugat-Németország atomfegyverkezését, helyesli a két Németország kapcsolatainak javítását, mint a békés egymás mellett élés fontos tényе-

Digitized by Google

zőjét Európában, és állást foglal az Odera—Neisse határ elismerése mellett. A baloldali szövetség azonban nem foglal állást a Német Demokratikus Köztársaság mellett.

Az *Európai Gazdasági Közösség,* azaz a Közös Piac kérdésében elismerik e szervezet tényét, és megállapítják, hogy azt jelenleg a kartellek, a trösztök és a nemzetközi tőkéscsoportok uralják. Ezért szükséges, hogy a Közös Piac új gazdasági és szociális tartalmat kapjon, hogy a munkás és a paraszt érdekvédelmi szervezetek (így a szakszervezetek), valamint a nemzeti parlamentekben képviselt összes politikai pártok képviselőinek részvételével demokratizálódjanak a Közös Piac intézményei.

A külpolitikai kérdések közül a Franciaország függetlenségét érintő két legfontosabb kérdésben: az *Atlanti Szövetség* és *Európa* kérdésében, valamint az ezekkel szorosan összefüggő részproblémákban van a legsúlyosabb ellentét a kommunisták és szövetségeseik között. A baloldali szövetség ragaszkodik ahhoz, hogy Franciaország maradjon tagja az Atlanti Szövetségnek, sőt integrált katonai szervezetének, a NATO-nak is. Az FKP viszont amellett van, hogy Franciaország a szerződés 1969-es lejáratakor *ne újítsa meg* atlanti tagságát, s vonuljon vissza ebből az amerikai irányítás alatt álló paktumból, amely Franciaországot azzal veszélyezteti, hogy érdekeivel ellentétes háborúba sodorja. A francia kommunisták úgy vélik: Franciaország érdeke az, hogy a két szembenálló katonai blokk egyidejű feloszlatásáig kívül maradjon a katonai tömbökön, s aktív, kezdeményező szerepet vállaljon az összes európai országok kollektív biztonságának és együttműködésének megteremtésében.

A másik ellentétes kérdés a két párt között: a független, demokratikus és békés Európa megteremtésének problémája, azaz annak eldöntése, hogy a nemzeti függetlenség megszüntetésével jöjjön-e létre az egységes Európa, vagy ellenkezőleg: *a minden európai ország nemzeti függetlenségének tiszteletben tartásán nyugvó együttműködéssel.*

A baloldali szövetség a Közös Piac tagországainak politikai egyesülését és egy nemzetek feletti politikai főhatóság létrehozását akarja; ez utóbbi fokozatosan átvenné a nemzeti parlamentek és kormányok szerepkörét, hatalmát. Ez azzal járna, hogy az így kialakított nemzetek feletti szervezet olyan döntések meghozatalára is jogot kapna, amelyekkel egy-egy országnak a főhatóságban részt vevő képviselői nem értenek egyet.

Az FKP elveti ezt a politikát, amely véget vetne a nemzetek függetlenségének, s alárendelné a nemzetek és a dolgozók érdekeit a nagy monopóliumok és trösztök, üzleti és a reakciós csoportok politikai érdekeinek. Nem kétséges ugyanis, hogy egy ilyen nemzetek feletti Kis-Európa a gazdaságilag erős, revansista Nyugat-Németország, az Atlanti Szövetség és az Európába telepített amerikai trösztök révén hamarosan *az Egyesült Államok irányítása alá kerülne.*

Ezzel függ össze az *Anglia közös-piaci tagságával* kapcsolatos ellentét is. A baloldali szövetség — egyrészt európai politikája, másrészt a munkáspárti Wilson-kormánnyal való szolidaritása miatt — támogatja Anglia felvételét a Közös Piacba. Az FKP álláspontját *Waldeck Rochet* főtitkár így fejtette ki egy párizsi nagygyűlésen: „Az utóbbi időben Anglia bebocsátását kérte a Közös Piacba. Itt nem gazdasági, hanem elsősorban politikai problémáról van szó. Köztudomású, hogy Angliát »kivételes« szövetsége szorosan az Egyesült Államokhoz köti; ezért az angol vezetők szinte automatikusan igazodnak az amerikai politikához. A probléma az, hogy a közös-piaci tagság kiszabadíthatja-e Angliát az amerikai befolyás alól, vagy ellenkezőleg, újabb lehetőséget nyújt az Egyesült Államoknak hatalma és nyomása növelésére. Mivel ez az utóbbi jelenti a valódi veszélyt — mondta Waldeck Rochet —, a Francia Kommunista

Digitized by Google

Párt úgy véli, csak akkor kezdődhetnek el tárgyalások Angliának a Közös Piacba való belépéséről, ha London előzőleg lemond az Egyesült Államokkal való privilegizált szövetségéről, és független politikára, az Európa minden országával való együttműködés politikájára kötelezi el magát, azaz olyan politikára, amely magában foglalja a katonai tömbök megszüntetését, az 1969-ben lejáró atlanti paktum megújításának elvetését."

A közös akcióprogramot ismertető sajtóértekezleten *Waldeck Rochet* elvtárs úgy értékelte a politikai egyezményt, mint új lépést a baloldali erők egységének útján, *Francois Mitterrand*, a Baloldali Demokratikus és Szocialista Szövetség elnöke pedig mint új szakaszt. Ez az értékelés természetesen csak a most elért eredményre vonatkozik. De ha visszatekintünk az elmúlt két évtizedre, vagy akár csak a legutóbbi három évre is, akkor látjuk igazán, hogy milyen *óriási útszakaszt* tettek meg az FKP és a baloldali szövetség, vagyis a baloldali politikai erők az összefogás, az egység útján. Emlékezetes, hogy 1965 nyaráig, vagyis egészen az elnökválasztás előtti időszakig szóba sem kerülhetett a baloldali erőket megosztó problémák tisztázása, hiszen semmiféle kapcsolat nem volt a kommunista és a szocialista párt vezetői között (még köszönő viszony sem).

Erre a megosztottságra alapozták reményeiket a burzsoá politikusok, amikor az elnökválasztás előtt, a baloldali erői között létrejött kezdeti kapcsolatok láttán, megjósolták a *közeli kudarcot*. De számításukkal ellentétben a baloldali erők első összefogása az elnökválasztáson — mindenki meglepetésére, beleértve a baloldalt is — 34,7 százalékos szavazati aránnyal második fordulóra kényszerítette de Gaulle elnököt. A második fordulóban pedig 44,8 százalékra növekedett a baloldal egységes jelöltjére leadott voksok százalékaránya. Ez az eredmény feltárta a *baloldali erők összefogásának erejét*, az abban rejlő lehetőségeket, s tulajdonképpen ekkor alapozódott meg annak reális reménye, hogy a gaulleizmust *baloldali erők váltsák fel*.

Az elnökválasztáson elért szavazatnyereség ellenére a reakciósok, de a baloldali szövetségben levő kishitűek, a kommunistákkal való összefogás ellenzői is kétségbe vonták az összefogás tartósságát. Az FKP azonban rendíthetetlen szilárdsággal hitt a továbbhaladás lehetőségeiben, s újabb, még szorosabb összefogásra ösztönözte a baloldali szövetséget, miközben az egységakció fokozására mozgósította a tömegeket.

Ezek nyomán született meg 1966. december 20-án az FKP és a baloldali szövetség egyezménye, amely elsősorban az 1967 márciusi nemzetgyűlési választások taktikáját határozta ugyan meg, de az összefogás néhány fontos elvének leszögezésével lényegesen túl is mutatott a márciusi választásokon. Azóta két választás is megmutatta ennek az egyezménynek az értékét. Az 1967 márciusi választások második fordulójában a baloldal megszerezte a szavazatok *48,95 százalékát*, az 1967 októberi járási választások második fordulójában pedig túllépte az *50 százalékot*.

Ezek az eredmények világosan jelezték, hogy a tömegek ***helyeslik*** *a baloldal összefogását*. A tömegeknek ez a helyeslése volt a *legfontosabb meghatározó tényezője* a baloldali pártok összefogásában elért eddigi haladásnak. A sok mesterségesen emelt akadály ellenére ez fordította a kommunistákkal, nem pedig a centrummal való összefogás felé a baloldali szövetségen belüli ingadozókat, s hallgattatta el a korábban nyíltan a centrummal kacérkodókat.

Az összefogás eddigi sikerei alapján létrehozott közös akcióprogram természetesen nem kormányprogram. Hogy azzá legyen, ahhoz még igen sok nagy akadályt kell legyőzni. De mind az FKP, mind a baloldali szövetség reálisnak

Digitized by Google

tartja, hogy a gaulleizmust demokratikus úton felváltsa a baloldali, demokratikus és köztársasági erők összefogása, s ezért szilárd elhatározásuk, hogy továbbhaladnak az egység útján.

A baloldali szövetséget a maga *belső problémái* és főleg strukturális gondjai egyelőre akadályozzák abban, hogy teljes figyelmét az egység útján levő akadályok elhárítására szentelje. Ismeretes, hogy a Baloldali Demokratikus és Szocialista Szövetség 1965 szeptember 10-én jött létre, egy nappal azután, hogy Francois Mitterrand bejelentette jelöltségét a decemberi köztársasági elnökválasztásra. A baloldali szövetséget létrehozó egyezményt — egyetlen párt, a Szocialista Egységpárt (PSU) kivételével — a nem kommunista baloldal minden pártja és politikai csoportosulása aláírta: a Szocialista Párt (SFIO), a Radikális Párt, az Ellenállás Demokratikus és Szocialista Szövetsége (a Mitterrand-féle UDSR) és a politikai klubokból 1964-ben megalakult Köztársasági Intézmények Konvenciója.

A baloldali szövetség elnöke a köztársasági elnöki címért induló Francois Mitterrand lett, s ő az elnökválasztás után, 1966. március 3-án, a baloldali szövetséget alkotó politikai formációk *fúzióját* javasolta. Ezzel elindult az a belső vita, amely tulajdonképpen még ma sem ért véget. A szövetséget összetevő pártok ugyanis attól féltek, hogy elvesztik önálló arculatukat, a klubok pedig attól tartottak, hogy a „nagy partnerek" elnyelik őket. A közelmúltban azonban elvileg rendeződött ez; megalakult egy olyan csúcsvezetőség, amely összetételénél fogva kizárja azt, hogy a legerősebb koalíciós partner, az SFIO túlsúlyba kerüljön.

A radikálisok decemberi, az SFIO januári, a klubok pedig februári kongresszusukon jóváhagyták *az egyesülés végrehajtását* s a „Szocialista Demokrata Egységpárt" létrehozását (az elnevezés még nem végleges). Mindhárom kongresszus elvileg egyetértett abban, hogy az egyesülést 1969-ben végre kell hajtani.

A leendő új párt *politikai vonala* még nincs meghatározva. Egyesek, a munkástömegek akaratának megfelelően, a *szocializmust* jelölik meg elérendő célként, és az új pártot alkotó csoportok jelenlegi politikájának szintézisét akarják irányvonallá emelni. Mások — főleg a radikális jobbszárny — a „modern" szocialista-demokrata párt jelszavával a termelőeszközök köztulajdonba vételét, az osztályharcot szeretnék *kiiktatni* a programból. Ez a tábor most még erősítést is kapott azzal, hogy a radikális párt a baloldali szövetség vezetőségébe jelölte *Félix Gaillard*-ot és *Maurice Faure*-t, akik nemrég még a mostani egységpolitika ellen foglaltak állást. Párizsi baloldali körökben azt mondják erről, hogy újabb banánhéjat dobtak az egység felé menetelők lába elé.

A baloldal legjobb elemei minden nehézség ellenére is azon fáradoznak, hogy fokozatosan csökkentsék a közös akcióprogramban foglaltak körüli nézetkülönbségeket. Remélik, hogy e munkájuk sikeres lesz, s így beigazolódik az a bizalom, amelyet a francia munkásosztály, a dolgozó tömegek vetettek az egységpolitikába. A francia kommunisták vallják — és eszerint cselekednek is —, hogy a *haladás kulcskérdése a baloldal egysége,* s ezt állandó harcban, a néptömegek egységmozgalmának szakadatlan fejlesztésével kell összekovácsolni.

Kovács István

Digitized by Google

SZEMLE

A Magyar Rádió gazdaságpolitikai propagandájáról

A rádió a tömegkommunikáció eszköze, de az egyénhez szól. Ez eleve meghatározza hangvételét és azt is, hogy mondanivalója középpontjába az embert s az emberi viszonylatokat kell állítania. Ebből kell kibontania vagy erre kell visszavezetnie az emberek és dolgok kölcsönhatásait is. A műsorprogram meghatározásakor mindenkor mérlegelendő (most, az új gazdasági mechanizmus gyakorlásának első esztendejében pedig különösen): *kiknek, miről, miért* és *hogyan* szóljunk.

A hallgatói közvélemény a gazdasági reformot illetően tele van várakozással: bizalommal, de fenntartásokkal is. Azt kívánja, hogy biztos legyen a munka, a munkahely, a munkabér, bőséges az árukínálat, stabil a pénz vásárlóértéke, hogy javuljanak tovább az életkörülmények, és hogy egyszerűbben, gyorsabban, eredményesen intézhesse ügyes-bajos dolgait. Az állami tisztviselő, a kereskedő ne szívességből vagy terhes kötelességből szolgálja őt, szűnjön meg a protekció, az ár nagyságát az áru és a szolgáltatás minősége határozza meg. A stabilitás, az életkörülmények távlati tervezhetősége iránti igény természetes kívánság, olyan realitás, amellyel a politikai és a gazdasági vezetés minden szintjén számolni kell. De számításba kell vennünk ezt a közhangulatot az agitációs és propagandamunkában is, a legszélesebb és igen differenciált tömegkapcsolatot fenntartó rádió műsorprogramjának meghatározásakor pedig különösen.

A *gazdasági stabilitásnak,* az életszínvonal stabilitásának vágya kézenfekvő; nyitott kérdés azonban a stabilitás értelmezése. A közvélemény eddig vagy nem, vagy csak nagyon bonyolult áttételeken át, közvetve érzékelte azt a tényt, hogy a stabilitás az egyén és a társadalom számára is viszonylagos, hogy sokféle és állandóan megújuló változások függvénye. A tervezés és irányítás régi rendszere ezeket a változásokat eltakarta; ezért a társadalomban még mindig meglehetősen felszínes a gazdasági környezet és háttér, az ilyen irányú lehetőségek és korlátok ismerete, bár a gazdasági reform előkészítő munkálatai kapcsán számottevően szélesedett közvéleményünk közgazdasági gondolkodása. Ezzel pedig műsorpolitikánk kidolgozásában messzemenően számolnunk kell.

Figyelembe kell vennünk azt is, hogy *a nemzetközi méretű osztályharc, a világméretű gazdasági versengés, a tudomány és a technika gyors fejlődése, a társadalmi szükséglet mind a mozgás, a változás állapotában van.* Különösen változékony a világpiac. Változnak a többi között a hitelnyújtás feltételei, a nyersanyagárak. Tegnap még biztos realizálást ígérő piacok szűnnek meg vagy zsugorodnak össze, a kiélezett konkurrenciaharc következtében az elérhető árak nyereségtartalma is gyorsan csökken, s ezzel párhuzamosan új piacok nyílnak meg, új igények és lehetőségek merülnek fel. Műsorprogramunk meghatározásakor ezért ismét és ismét választ kell ke-

Digitized by Google

resnünk arra a kérdésre: hogyan érzékeli mindezt a hallgatói közvélemény és annak egyes rétegei, s mit tehetnénk, hogy felismerjék a változások hátterét, hogy véleményük és a valóság, igényük és a realitás közelebb kerüljön egymáshoz.

A második világháború után új iparágak alakultak ki, előrehaladt a gépesítés, az automatizálás, az elektronikus irányítás és a programozás. Mindezek hatására új tendenciák bontakoztak ki a gazdasági életben. Ezeknek egy része többé-kevésbé független a társadalmi berendezkedéstől (mint például az automatizálás hatása a foglalkoztatottak létszámára), másik részük azonban ezernyi szállal kötődik a fennálló tulajdonviszonyokhoz (mint például a gazdaságban szükségessé vált strukturális változások irányításának, végrehajtásának módja). A kérdés persze ennél sokkal összetettebb. Mert igaz az, hogy a gépesítés, az automatizálás színvonala és a foglalkoztatottak létszáma közötti kölcsönhatás objektív kapcsolat, de a kölcsönhatás érvényesülését már a politikai rendszerek különbözősége is körülhatárolja. A másik oldalról viszont a *strukturális változások kezdeményezésének, irányításának módja alapvetően függ a politikai berendezkedéstől.* Nemcsak abban van politikum, hogy milyen úton-módon mennek végbe a változások, hanem abban is, hogy egyáltalán végbemennek. Felelősséggel kell tehát a témakörben „hőmérőznünk" a közvéleményt, kutatnunk: miként reagál az a gazdasági és társadalmi változásokra, és hogyan hat vissza ez a reagálás a gazdasági döntésekre. Ezért is bizonyítjuk következetesen, hogy a gyárak, a műhelyek világában — és azon túl is — az emberi viszonylatok és magatartás alakulása, alakítása, a munkahelyi és a társadalmi közérzet is „kalkulációs" tényező. Ezért is tulajdonítunk műsorainkban nagy jelentőséget a közéleti és az üzemi demokráciának.

A korszerű termelés tág felvevő piacokat igényel, kevés kivételtől eltekintve (pl. a Szovjetuniótól, az Egyesült Államoktól) lényegesen tágabbat, mint egy-egy ország belső piaca. Megnő tehát a külkereskedelem szerepe, fokozódik a gazdasági integráció. A vállalatok nemzetközi kooperációja mellett kibontakozik az egyes országok, illetve országcsoportok többé-kevésbé szoros gazdasági együttműködése is. Ha ez az együttműködés életképes akar lenni, akkor az integrációs folyamat a külkereskedelem mellett a beruházással és a termeléssel összefüggő területekre is kiterjed. Ezt tanúsítja a KGST és a Közös Piac fejlődése.

A nemzetközi piacokon végbemenő változások közvetlenül hatnak hazánk gazdaságára, hiszen Magyarország jelenleg az egy év alatt itt megtermelt bruttó társadalmi terméknek kereken 40 százalékát realizálja külföldön. Hazánk gazdasága „nyitott", exportra és importra érzékeny gazdaság. Gazdasági helyzetünk sok szállal kapcsolódik a szocialista és a tőkés piachoz. A változás általában nem elszigetelt jelenség: pl. a szénhidrogének, a kőolaj és a földgáz térhódítása következtében *világtendencia a széntermelés csökkenése,* a szénbányák egy részének bezárása. Ez a tendencia még indokoltabb nálunk, ahol a kedvezőtlen természeti adottságok következtében általában jellemző a rossz minőségű, alacsony kalóriájú szenek magas társadalmi munkaráfordítással való kitermelése. De a bányák részleges bezárása is foglalkoztatottsági problémákat okoz. Igaz, hogy az így felszabaduló munkaerőt át lehet irányítani más iparágakba, de ez a mozgatás terhes az érdekeltek számára, akiknek megszokott környezetükből kell eltávozniuk, és egyáltalán nem biztos, hogy a munkaerő-kereslet életkorban, szakmai felkészültségben stb. ugyanolyan, mint a munkaerő-kínálat.

Műsortervező munkánkban ezért különös gondot fordítunk arra, hogy *a világgazdaság, a műszaki és technikai fejlődés jelenségeit és objektív*

Digitized by Google

tendenciáit megismertessük, s ezzel segítsük hallgatóinkat a hazai gazdaság eseményeinek jobb, mélyebb megértésében. Ez azért is fontos, mert a jövőben a változásokat, pontosabban gazdasági hatásukat a vállalatok minden dolgozója érzékeli a vállalati jövedelmezőség kedvező vagy kedvezőtlen alakulásán.

Rendszeresen iparkodunk feltárni egy-egy jelentős *külpolitikai esemény gazdasági hátterét* is, hogy ezzel is hozzájáruljunk a helyes közgondolkozás kialakításához. Polgári teoretikusok szinte napról napra olyan újabb és újabb elméleteket dolgoznak ki, melyeknek lényege az — leghatározottabban Rostow, a néhai Kennedy elnök tanácsadója fogalmazta meg ezt —, hogy a társadalom fejlettsége nem politikai berendezésétől, nem a tulajdonviszonyoktól, hanem kizárólag az általa előállított termékek *tömegétől* függ. E nézeteket a külföldi adóállomások nagyon tendenciózusan közvetítik hazánk felé; indokolt tehát, hogy e kérdéseket helyes alapállásból bemutassuk.

Úgy gondoljuk, hogy *a magyar gazdasági életnek a világgazdasággal való összefüggését* a szó szoros értelmében napi információk tömegével kell megvilágítanunk. Előfordulhat, hogy egy-egy műsorban (időhiány vagy a műsor jellege miatt) nem tudjuk ezeket az összefüggéseket közvetlenül kimutatni, de a szerkesztési munkához ebben az esetben is hozzátartozik a csatlakozási pontok ismerete és jelzése, hiszen enélkül aligha kerülhetnénk el az elnagyolt véleménynyilvánítást, a hibás, megalapozatlan állásfoglalást.

A Magyar Rádió gazdaságpolitikai rovata a műsortervek kidolgozásakor nagy súlyt helyez a közvélemény *gyors tájékoztatására*, annál inkább, mert vannak ezen a téren mulasztások: az elmaradt információ gyakran emelt sorompót a közvélemény és a valóság tényei közé. Ebben kétségtelenül közrejátszottak a régi gazdasági mechanizmusban érvényesülő erőteljes centralizáció sajátos következményei, nemcsak a gazdálkodásban, hanem az agitációs- és propagandamunkában is.

A *változások intenzitása növekvő mértékű.* Az elmúlt két évtizedben például az úgynevezett harmadik világ piaci versenye még nem éreztette hatását annyira, mint napjainkban, és még kevésbé úgy, ahogyan majd holnap fogja. Nyugat-Európa gazdaságát ma az egyre markánsabban kiteljesedő integráció jellemzi, ez pedig — a diszkriminációs gazdaságpolitika lassú gyengülése ellenére is — erős versenyre kényszerít bennünket. *A szocialista országok gazdasági együttműködésében számos eddig még kihasználatlan lehetőség van:* szocialista relációban a párhuzamos termelési kapacitások megléte azzal a következménnyel jár, hogy az élőmunka, a kutatásra és fejlesztésre szolgáló szellemi és anyagi javak kihasználása sokszor nem eléggé gazdaságos, a kereskedelmi forgalom korlátok közé szorul, a piacon gyakran egymással konkurrálunk stb. Közgazdasági agitációnk és propagandánk az információk hiányos volta és más okok miatt sokáig adós maradt ezeknek az összefüggéseknek a feltárásával. A hazai gazdasági helyzet reális megértését csak segítheti, ha ablakot nyitunk a nagyvilágra.

Tesszük ezt azért is, mert a régi gazdasági mechanizmusban nem az érdekelt termelőnél vagy értékesítőnél, hanem a társadalom számláján jelentkezett a változások, a gazdasági döntések kockázata, hasznuk vagy kudarcuk; ez gyakran olyankor is védettséget nyújtott nekik, amikor ez gazdaságilag is, politikailag is indokolatlan, sőt káros volt. Mégis sokak szemében még ma is ez a káros egyenlősdi és védettség tűnik szocialista vívmánynak. A szemléletnek ez a torzulása érthető, de tarthatatlan.

Csakhogy a megszokás roppant erő. A szemlélet csak lassan, fokozatosan változik, ahogyan a közvélemény bizonyságot szerez arról, hogy az új gaz-

Digitized by Google

dasági mechanizmus hatékonyabb eszköze a szocialista munka szervezésének és irányításának és így több hasznot hoz az egyén és a társadalom számára. Elégséges konkrét gyakorlati tapasztalat híján azonban ma még nehéz a reform előidézte változásokról kiforrott véleményt alkotni.

A nehézségeket fokozza, hogy az emberek nagy többsége nem szakértő, s a szakértők is csak a maguk szakterületén mozognak otthonosan. A jövőben is születhetnek olyan elhatározások, amelyek valamely terület többsége számára szükségesek és hasznosak, de a kisebbség, vagy más területek számára hátrányosak. Előrelátható, hogy az új mechanizmusban is lesznek olyan gazdaságpolitikai elhatározások, intézkedések, amelyeknek értelme és haszna nem rajzolódik ki azonnal a laikus közvélemény előtt, sőt a vezetői döntések által közvetlenül érintett, ezekben közvetlenül érdekelt „műhelyközvélemény" szemében sem. Szép számban vannak olyan gyárak, amelyekben a termékek hosszú átfutási ideje miatt a vezetői döntés és az ennek eredményeként remélhető anyagi haszon jelentkezése között esetleg két-három esztendő is eltelik.

Az is általánosítható tapasztalat, hogy a közvélemény bizonyos rétegei a reform kapcsán *nem a célok helyességét vitatják, hanem* — felkészületlenségükből fakadóan — *a célok elérésére igénybe vett vagy veendő gazdaságpolitikai eszközök helyes voltát.* (Példák erre a vezető beosztású műszaki és gazdasági vezetők és a munkások anyagi érdekeltségének új rendszerével kapcsolatos viták.) Másrészt megfigyelhető, hogy az emberek bizalma nem annyira a reform előkészületeinek szól, mint inkább annak a tapasztalatuknak, hogy az ellenforradalom óta a párt gazdaságpolitikája mindig szem előtt tartotta a lakosság érdekeit. Agitációs munkánkban gazdag érveléssel, a gyakorlat kritikai elemzésével, a reform konkrét intézkedései kapcsán is *erősítenünk kell ezt a bizalmat.*

A felső párt- és állami szervektől kapott információk segítenek bennünket abban, hogy eligazodjunk a sokféle helyi érdeknek megfelelő tájékoztatás útvesztőjében, lehetővé teszik számunkra, hogy a társadalmi, a népgazdasági érdek szem előtt tartásával mondjunk véleményt az egyéni és a csoportérdekekről, a vállalatoknál, az iparágakban, továbbá a termelésben, a forgalmazásban és az értékesítésben jelentkező törekvésekről. A jövőben sem nélkülözhetjük a központi információkat, sőt bővíteni is kell ezek körét. Különösen a Szakszervezetek Országos Tanácsától, az Országos Tervhivataltól, a Központi Népi Ellenőrzési Bizottságtól, a Magyar Nemzeti Banktól, a Beruházási Banktól, az Országos Statisztikai Hivataltól várunk több és rendszeresebb információt.

Igaz, hogy a vállalatok és az intézmények már a múlt évben is általában jóval nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a sajtó tájékoztatásának, mint azelőtt. A vállalati és intézményi tájékoztatók azonban feltűnően *tendenciózusak;* a sajtófelelősök, a gazdasági és műszaki vezetők csak olyan információkat továbbítanak, amelyek az adott vállalat, intézmény érdekét jól szolgálják; azt rendszerint elhallgatják, ami ellenük szól. Az a közeg és a környezet, amelyben dolgozunk, s ahonnan az információk, az olykor tendenciózus információk tömegét kapjuk, adva van, *megszűrni, rangsorolni, kritikusan ellenőrizni és értékelni ezeket csak központi információk alapján tudjuk.* Különben elburjánzana a helyi tények önkényes értelmezése, felnagyítása, a szubjektivizmus, a vulgarizálás.

Más megítélésben nagy fontosságot tulajdonítunk a rádióban és a rádió számára dolgozó újságírók, riporterek, publicisták, szerkesztők *személyiségének.* Azon vagyunk, hogy csak az adott téma, a tények, a kölcsönhatások ismeretében álljanak a mikro-

Digitized by Google

fon elé, a tények értelmezésében, minősítésében és a bonyolult összefüggések megközelítésében azonban egyéni látásmódjuk érvényesüljön. Ez utóbbival kapcsolatban az az egyetlen mérce, hogy az újságírói állásfoglalás megfeleljen a társadalmi felelősség követelményének. A nézőpontok, a problémák megközelítésének sokfélesége — az alapelvek egységes értelmezése alapján — nemcsak a gazdálkodásban, hanem a gazdasági újságírásban is lehetséges és szükséges. Ezért teremtünk műsorprogramunkban nyilvános vitafórumot, s adunk munkásoknak, műszaki és gazdasági vezetőknek, vezető közéleti személyiségeknek, gyakorló újságíróknak módot hozzászólásokra, ellenvélemények kifejtésére, az adott kérdés másfajta megközelítésére. Azt szeretnénk, ha vitás esetekben vitapartnereink — a helyreigazítás szorgalmazása helyett — élnének az alkalommal, és a nyilvánosság előtt fejtenék ki véleményüket.

Műsorunk tartalmának, tematikájának meghatározásakor számolunk azzal is, hogy a gazdaságpolitikai irányító eszközök kidolgozása közben s az ezt szolgáló szervezeti változások miatt (például a minisztériumi létszámcsökkentések, a vállalati átszervezések miatt) átmenetileg háttérbe szorulhatnak az egyes emberek, csoportok, rétegek problémái. *Helyenként reális veszély az is, hogy a gazdálkodás rentabilitásának szorgalmazása közben átmenetileg háttérbe szorulnak a humánus szempontok.* Ezért a termelési tényezők alakulása mellett és közben megkülönböztetett figyelemben részesítjük mi is a vezetők és vezetettek kapcsolatának alakulását.

A közvéleményt erősen foglalkoztatja az a kérdés, hogy alkalmasak-e gazdasági vezetőik a vezetésre. A munkások hamar megértették, hogy személyes boldogulásuk számottevően függ a műszaki, gazdasági és társadalmi vezetők tehetségétől, képességétől is. Kétféle aggály is jelentkezik e tekintetben: egyrészt az, hogy nem élnek-e majd vissza jogaikkal, kibővült hatáskörükkel vezetőik, másrészt az a nem kevésbé fontos szempont, hogy eléggé élnek-e megnövekedett jogaikkal és lehetőségeikkel a kollektíva érdekében. *Hogyan érvényesül majd a társadalmi kontroll és a jogi szabályozás, a szakszervezetek érdekvédelmi szerepe, hogyan védelmezik majd a beosztottakat a vezetők esetleges szubjektív döntéseivel szemben az új munkatörvénykönyv alapján kidolgozott vállalati kollektív szerződések?*

Törekszünk a problémák dialektikus exponálására. Ezért is vezettük be azokat a műsorokat, amelyekben egyszerre jelenítjük meg és megütköztetjük a dolgozó embernek a termelésben és a fogyasztásban való, látszólag (és gyakran a valóságban is) ellentmondásos érdekeltségét. Az egyéni, a csoport- és a vállalati érdekek, a vállalati és a népgazdasági érdekek, a nemzeti és az internacionalista érdekek felvázolása, majd ezen belül az érdekellentétek feloldásának lehetősége melletti érvelés a legizgalmasabb, nagy felkészültséget és még nagyobb felelősséget kívánó újságírói feladat.

Úgy gondoljuk: frázisok, jelszavak, sémák, deklarációk helyett *reálisan felvetni a problémákat* — ez most a legfontosabb. A realitás egymagában azonban kevés; a felkészületlen, a tájékozatlan hallgató számára pedig ijesztő, elkedvetlenítő, vagy egyszerűen megemészthetetlen lehet a puszta kérdésfelvetés. Ezért a következő években sem mellőzhetjük azokat a műsorokat, amelyek szinte *az értelmező szótár* szerepét töltik be. A hallgatók, a hallgatói rétegek általános műveltségi színvonalához igazodó korszerű ismeret- és információ-terjesztés, oktatás elemi kötelességünk. Nem hagyhatjuk ugyanis figyelmen kívül, hogy a foglalkoztatottak jelentős része még az általános iskola nyolc osztályát sem végezte el, azoknál pedig, akik elvégezték, s még azoknál is, akik

Digitized by Google

ennél több és magasabb iskolát végeztek, számolnunk kell az ismeretek egy részének korszerűtlenségével, elavultságával.

A Központi Bizottság júniusi határozatának megfelelően kötelességünk, hogy a hallgatókat külön-külön és összességükben, direkt és indirekt módon a gazdasági élet bonyolult összefüggéseinek felismerésére ösztönözzük, tehát arra, hogy felismerjék azokat a hatásokat is, amelyek a személyes és társadalmi boldogulás feltételeit és lehetőségeit meghatározzák.

Az új gazdasági mechanizmusban olyan gazdaságirányítási módszerek kerülnek előtérbe, amelyekhez kisebbnagyobb mértékben hasonlókkal a tőkés gazdaságban is találkozunk (piacgazdálkodás, vámok, hitel, adópolitika stb.). Ezek a hasonlóságok könnyen azt a látszatot kelthetik, hogy a szocialista gazdaság irányító eszközeit a tőkés gazdaságirányítás és konjunktúrapolitika módszereihez közelítjük. Ezért következetesen érvényesítjük azt a szerkesztési elvet, hogy *ahol ilyen felszíni hasonlóságok vannak*, ott határozottan rámutatunk *az alapvető, lényegbeli különbségekre*. A gazdasági mechanizmus alapkérdéseinek vulgarizálását úgy fogjuk elkerülni, hogy az új gazdasági intézkedéseket ismertetve rámutatunk arra: hogyan oldják meg a hasonló problémákat a baráti szocialista országok és hogyan a tőkésországok (így például a technikai és technológiai fejlődés következményeként jelentkező munkaerő-átcsoportosítási gondokat stb.).

Hazánkban vannak még illúziók a tőkés gazdasággal szemben. Különösen a Közös Piac iránti illúziók hatásával kell számolnunk. Tudományosan megalapozott műsorokban időről időre rá kell mutatnunk *a tőkés gazdaság alapvető belső problémáira*. Az itt mutatkozó átmeneti zavaroknak propagandacélokra való kihasználása ugyanis csak kétes sikert eredményezhet; ezért ezekkel csak akkor foglalkozunk, ha segítségükkel könnyebbé válik bizonyos általános problémák megközelítése.

Hallgatóink nagy többsége nemcsak vásárló, fogyasztó, hanem termelő is. Ez a sajátos kétarcúság kettős anyagi érdekeltséggel jár, és elibénk állítja azt a kérdést: felismeri-e hallgatónk a kettős érdekeltség és az ennek meg nem értéséből származó kétféle magatartás azonosulásának egyéni és társadalmi szükségességét. Az elmúlt években a rádió gazdaságpolitikai rovatában kialakítottuk az úgynevezett dokumentumműsor-típust. Ez a vállalkozásunk — a közönségvisszhangból ítélve is — megfelelő forma ennek a feszültséggel, ellentmondásokkal terhes témakörnek a homocentrikus, rádiószerű ábrázolására és kibontására, és arra, hogy elemző módon keressük az ellentmondás feloldásának lehetőségét.

Természetesen a jövőben sem mondhatunk le *a legkorszerűbb termelési eljárások, technológiák, újítások és találmányok, a szocialista brigádmozgalom bemutatásáról*, és arról sem, hogy vonzó képet rajzoljunk *a nagy, országos erőfeszítésekről*, a legfontosabb beruházásokról. De ezt sohasem öncélúan tesszük, hanem azzal a szándékkal, hogy bizonyítsuk az erőfeszítés értelmét, társadalmi hasznát.

A gazdaságpolitikai rovat műsorainak nincsenek merev kereteik. A gazdasági és a társadalmi változásokat — éppúgy, mint a múltban — a jövőben is tükrözni kívánjuk műsorainkban. Abból a megfontolásból indulunk ki, hogy a hallgatók, a hallgatói csoportok és rétegek választ várnak tőlünk az őket leginkább foglalkoztató kérdésekre, és érdeklődnek minden olyan információ iránt, amelyben felismerhetik lehetőségeiket és jogaikat. Ezért a műsorok tartalmának meghatározását megelőzi a hallgatói *elvárások felderítése*. E felderítés eredménye igen fontos tényező a tartalom meghatározásában. Tapasztalatból tudjuk azonban, hogy a hallgatók érdeklődésének

Digitized by Google

is vannak fehér foltjai. Ezek a személyes vagy a csoport- és réteg-érdekeltség fel nem ismerésére vezethetők vissza a gazdálkodás, a közélet, a társadalmi valóság bizonyos szféráiban. Ezeket a fehér foltokat is igyekszünk felderíteni, és ezért dolgozzuk ki az információknak azt a körét is, amelyben ez a még fel nem ismert érdekeltség bizonyítható. A mi dolgunk ugyanis nem csak az adott gazdasági és társadalmi valóság, valamint a róla kialakult kép és személyes vélemény tükrözése, hanem a közvélemény szocialista szellemű befolyásolása is.

A magunk sokféle lehetőségével élve hozzá kell segítenünk a hallgatókat ahhoz, hogy *felismerjék sajátos helyüket, szerepüket, jogaikat és lehetőségeiket*, de ezeknek szubjektív és objektív társadalmi határait is, *s kötelességüket a társadalmi munkamegosztásban*. Az ilyen felismerés inspirálja az egyéni, csoport-, vállalati és társadalmi érdekek összeegyeztetését s annak a felismerését, hogy adott konkrét esetekben hányféle szubjektív és objektív tényező befolyásolja az érdekazonosság létrehozását. A korszerű ismeret és információ a társadalmi, gazdasági, politikai valóságról, gyorsan változó világunkról ugyancsak jelentős és nélkülözhetetlen hozzájárulás a pozitív társadalmi, közéleti, munkahelyi magatartás kialakításához, ahhoz, hogy az egyén magatartása és szemlélete szűkebb környezetében és társadalmi méretekben is megfeleljen szocialista normáinknak.

Nem titkolt szándékunk, hogy hallgatóinknak ne csak az eszét, hanem a szívét, az érzelmeit is megnyerjük. Ezért is képviseljük érdekeiket, számolunk igazságérzetükkel, ezért is tolmácsoljuk és szorgalmazzuk a becsülettel végzett munkáért, a személyes erőfeszítésért kijáró társadalmi elismerést. De ezért ütköztetjük is nyíltan és őszintén, indulatokkal és érzelmekkel teljes módon a rövidebb-hosszabb időre fennálló és megújuló érdekellentéteket. Ebben a közegben ugyanis szenvedéllyel és meggyőző erővel ábrázolhatjuk a konfliktusok, érdekellentétek megoldásának legjobb, követésre méltó változatait és lehetőségeit.

Dolgos János—Orbán Attila

Kajári Gyula
Dunaújvárosi sorozatából

Digitized by Google

Új mozzanatok a társadalmi tudat és a társadalmi lét viszonyának értelmezésében

Azok a mélyreható változások, amelyek a kommunista pártok többségének gyakorlatában 1953 után végbementek, természetszerűen együttjártak elméleti téren a korábban érvényesült leegyszerűsítések és merevségek megszüntetésére tett erőfeszítésekkel. Növekvő figyelmet fordítottak a tudati tényező szerepére, miközben a szocializmus építésének bekövetkezett fejlettebb szakaszán ez a szerep objektíve meg is nőtt. Mindez szükségképpen kihatott világnézetünk egyik legfontosabb elemének, *a tudat és a lét kölcsönviszonyának értelmezésére is*, s a valóságot gazdagabban, mélyebben kifejező, a marxi hagyatékhoz tartalmasabban visszanyúló felfogás kialakulását indította el. Ezeket a változásokat kívánja felvázolni cikkünk.

A GYAKORLAT ÚJ ELMÉLETI SZÜKSÉGLETEI

Elméleti, filozófiai kérdésről van szó. Mégsem az elmélet elvontabb síkján végbemenő átalakulással kezdjük. Ehelyett azokról a változásokról szólnánk előbb, amelyek a marxista felfogásban a társadalmi gyakorlat fejlődése közben, ha úgy tetszik a *„gyakorlati elmélet" szintjén* álltak elő.

Az elméleti tevékenység különböző szintjei. A „gyakorlati elmélet."

Hadd magyarázzam meg azonnal, mire gondolok. Arról van szó, hogy a marxizmus mint világnézet, mint szemlélet, különböző szinteken él. Az elméleti tevékenység specializáltabb területe — a filozófiai kutatás, és nagymértékben az oktatás is—, többszörösen közvetett kapcsolatban áll a gyakorlattal. A társadalmi valóság előtérbe kerülő, új tényei különböző közvetítésekkel hatolnak be a történelmi materializmus területén dolgozók tudatkörébe, és ismét sok közbeeső feltételtől függ, hogy az időszerűvé váló elméleti kérdés kutatása meg is kezdődjék. Nagy szerepet játszanak ebben az ideológiai ellentmondások, a politikai kérdésfelvetések, a társadalomtudományok által felhalmozott ismeretek és metodológiai problémák. Mindezek elemzésében természetesen közreműködnek korábban kialakult világnézeti, szemléleti elemek. Az ezek talaján induló újabb filozófiai elemzések pedig maguk is a készen talált szemléleti elemeket használják fel, vagy ezektől szakadnak el, ezekkel fordulnak szembe, ezen a sajátos filozófiai, világnézeti síkon zajlanak tehát le. Ez teszi sajátos *teoretikus* folyamattá ezt a folyamatot, ez képezi e tevékenység jellegzetességeinek, sajátos törvényszerűségeinek, önmozgásának természetes alapját. Ennek következtében a filozófiai-elméleti folyamat nem esik egybe, nem is közvetlenül párhuzamos a társadalmi gyakorlat alakulásával. És mindig fennáll a lehetősége annak, hogy el is szakadjon, eltávolodjon a valóságtól. Az elszakadás lehetősége gyakran valósággá válik a mi körülményeink között is, a társadalmi munkamegosztás ma még fennálló

Digitized by Google

feltételei között. Ezt tapasztaljuk — mint látni fogjuk — a tudat és a lét viszonyának elemezésében is.

A specializált filozófiai-elméleti tevékenység sajátosságai (most *csak* a történelmi materializmus elvontabb területeire szorítkozva) azt eredményezik, hogy a társadalmi gyakorlat fejlődését általában nehézkesen, nagy késedelemmel követi a filozófiai elmélet fejlődése. A társadalmi-politikai gyakorlat megköveteli a történelmi materializmus specialistáitól az új összefüggések elméleti megvilágítását, kidolgozását, de nem várhatja meg az eredményt, hanem tovább halad, mert az élet nem állhat meg, mert tenni kell, cselekedni kell. Ennek következtében a társadalmi gyakorlat specializált vezetői gyakran kénytelenek elégtelen, vagy az útkeresés, esetleg a szétfolyás állapotában levő elmélettel beérni. Arra kényszerülnek, — az elmélet embereinek „bűnéből" —, hogy gyakorlati tevékenységük során egy részleteiben nem teljesen kidolgozott, sokszor világosan meg nem fogalmazott — úgy nevezhetnénk — „gyakorlati elmélethez" folyamodjanak, s cselekvés közben alakítsák nézeteiket, szemléletüket (ami azután végül is egyik forrásává, ösztönzőjévé lesz a specializált elméleti terület fejlődésének. Ebben természetesen szintén szerepet játszik már meglevő elméleti tudásuk, megszerzett marxista kultúrájuk. Ezért egyáltalán nem mindegy, milyen elméleti képzettséggel rendelkeznek és hogyan, mennyire mélyen és rendszeresen képezik tovább magukat, milyen mértékben tanulmányozzák saját tapasztalataikat (ahogyan az sem közömbös, hogy az elmélet specializált területe milyen késéssel reagál, milyen kvalitásban válaszol a gyakorlat szükségleteire).

Ezzel egy elég bonyolult képletet kapunk. A történelmi materializmus specializált területén kialakított, tovább vitt, adaptált, interpretált, és az oktatás, a képzés különböző formáin és csatornáin tovább adott fogalmak a társadalmi gyakorlat specialistáinál belejátszanak gyakorlatuk elméleti felfogásába és megvalósításába. Ezekre támaszkodva tapogatják ki a gazdasági, társadalmi élet által kikényszerített továbbfejlődés irányát. És eközben, gyakorlatilag, az élet kényszere alatt tovább is mennek. A kialakult helyzetek, a feladatok, teendők elemzésében új vagy elhanyagolt összefüggéseket tárnak fel, de ezeket a gyakorlat anyagában fedezik fel anélkül, hogy általában az elméleti, filozófiai elemzés magasabb szintjein tudatosítanák. Ily módon alakul ki egy közvetlenebb „gyakorlati elmélet", amely például a most bennünket érdeklődő területen — mint látni fogjuk — a tudat és a lét dialektikáját sok tekintetben messzemenően megérti, és amelynek gyakorlata ennek megfelelően alakul. Ugyanakkor azonban *kidolgozott* metodológiai eszközeit tekintve megmarad a filozófiai elmélet által korábban kialakított és átadott merevebb, szegényebb fogalmaknál, és ez természetesen kihat a gyakorlatra s korlátozza a tisztánlátást. Ugyanazok, akik politikai, gazdasági tevékenységükben a tudati, pszichikai elemeket tudatosan a társadalmi élet feltételeinek sorában objektíven adott elemeknek tekintik — elméleti kérdésekről szólva továbbra is bizonyos leegyszerűsített, merev sémákat alkalmaznak. Kettősség áll fenn gondolkodásukban: „gyakorlati elméletük" előrehaladottabb *elméleti* gondolkodásuknál. Az elmélet specializált területének lemaradása így érezteti hatását a gyakorlatra. És ily módon kényszeríti ki végül is a gyakorlat az elméleti gondolkodás megújulását, a rossz sémák kiküszöbölését, olyan szemléleti eszközök kialakulását, amelyek jobban szolgálják a gyakorlat megértését, a helyes tevékenység kialakítását.

Sok mindenről nem beszéltünk itt. A marxista igényű specializált filozófiai-elméleti tevékenység maga is gyakorlatilag több vonalon s többféle intézményesített keretben mozog nálunk. A „gyakorlati elmélet" sem csak a vezető pártszervekben, gazdasági és társadalmi szervekben, nemcsak a szaktudományok művelőinél, hanem a legszélesebb dolgozó rétegeknél formálódik, bár termé-

Digitized by Google

szetesen különböző szinteken. Most egyetlen célunk az volt, hogy megmagyarázzuk: miért nem akarjuk a tudat és a lét kölcsönviszonyának értelmezésében beállt változások ismertetését az elmélet specializált területével kezdeni. A változások értelmét könnyebb lesz a „gyakorlati elmélet" szintjén, a társadalmi élet közvetlen szükségletei által kikényszerített elemzések szintjén megragadni. Ennek alapján jobban megérhetjük az elmélet elvontabb szintjén észlelhető vajúdást, könnyebben követhetjük az a folyamatot, amely világnézeti, metodológiai eszközeinek gazdagítására, a sok tekintetben feledésbe merült marxista klasszikus hagyaték feltárására irányul.. És így talán hozzájárulhatunk egy kissé ahhoz, hogy a gyakorlat szükségleteit tudatosabbá téve, az elméleti vajúdás meggyorsuljon és a gyakorlat egy jobban kidolgozott, tudatosabb, igazabb társadalomszemlélethez jusson.

A tudat objektív társadalmi szerepének elismerése

A tudat problémájának, a létviszonyok között, illetve a lét alakulásában betöltött szerepének tanulmányozása az előző korszak gyakorlatának felszámolásával kezdett előtérbe kerülni a „gyakorlati elmélet" szintjén.

Nem mintha az ötvenes évek első felében a régi pártvezetés teljesen figyelmen kívül hagyta volna a tudati tényezőt. Sőt saját eszméinek, politikai irányításának jelentőségét mértéktelenül fel is nagyította, szubjektivista módon azt képzelte, hogy állhatatos propagandamunkával meg lehet tartani a tömegek bizalmát, függetlenül azok gyakorlati tapasztalataitól, életkörülményei alakulásától. Ugyanakkor (ez ugyanannak a szubjektivista elképzelésnek a másik oldala) mélységesen lebecsülte egész gyakorlati tevékenységében a tömegek gondolkodásmódját. Így egyfelől egyoldalú, szubjektivista „felvilágosító" álláspontra helyezkedett, másfelől, ezzel együtt negligálta, a tudati, pszichikai elem objektív szerepét. Vulgáris materialista álláspont volt ez ebben a vonatkozásban, mert a tudati megnyilvánulásokat perifériális jelenségnek tekintette, amelyek legfeljebb csak kísérik a társadalom materiális életét, de tényleges befolyással nincsenek rá. Egyoldalúan a gazdasági potenciál fejlesztésére fordították figyelmüket, de a dolgozó tömegek mindennapi gondjaival, tényleges tudati-pszichikai állapotával már kevéssé törődtek, mert ezek a nagy célok megvalósítását csak „zavarták".

A felszabadulást követő első években a népi hatalom megteremtéséért vívott harc bonyolult feltételei között a régi pártvezetés nagy sikereket ért el a tömegek gondolkodásának, és ezzel cselekvésének megnyerésében. A pusztulás és éhezés körülményei között lelkesíteni tudta a munkások százezreit, az alkalmazottak, értelmiségiek jelentős rétegeit a romok eltakarítására, a közlekedés helyreállítására, a széncsatára, az ipar megindítására, a tőkések megfékezésére, az államosítások végrehajtására. Értette, milyen erőt jelentenek az eszmék, ha a tömegek gondolkodását megragadják, és azt is, hogy a tudat és a cselekvés átalakítása mindig a gyakorlat tüzében, a valóságos feltételek színvonalán realizálható. És ez annak ellenére volt így, hogy a filozófiai elmélet kidolgozottabb szintjén ekkor a tudat és a lét kölcsönviszonyának lesoványodott, már a sztálini korszakban fogant felfogása uralkodott. Messzemenően figyelembe tudta venni — a cél elérése enélkül lehetetlen lett volna — a dolgozó tömegek tudati állapotát, és a reakciós ideológia hatásának felmérésében elkövetett hibáit is jóvá tudta tenni. Megfelelő közbülső célkitűzések alkalmazásával el tudta vezetni népünk alapvető tömegeit a proletárdiktatúra kivívásáig.

Később, a személyi kultusz gyakorlata során, az előző évek gazdag tapasztalatait elnyomta a „baloldali" türelmetlenség. A pártvezetés egyre kisebb fi-

Digitized by Google

gyelmet fordított az ideológiai harc tényleges megvívására, szeme elől tévesztette az embert a maga sokoldalú szükségleteivel, s a súlyossá vált nemzetközi helyzettől is hajtva, minden erőfeszítését egyoldalúan a gazdasági fejlődés alapvető feltételeinek megteremtésére koncentrálta. De még ilyen körülmények között sem lehetett a gyakorlatban kikapcsolni az élet feltételeiből a tudati tényezőt, nem lehetett nem számolni vele valami módon, bizonyítják a propagandamunkára fordított nagy erőkifejtések, párosulva a tömegméretű adminisztratív, elnyomó intézkedésekkel, vagy a városi lakosság, az ipari munkásság helyzete romlásának megfékezésére tett erőfeszítések.

A régi pártvezetés bukásának, az 1956-os ellenforradalomnak és leverésének körülményei között, a fordulatot kísérő roppant éles osztályharcban teljes súlyával, a közvetlenség erejével jelentkezett ismét a tudati tényező óriási, s objektív társadalmi szerepe. Amikor az ellenforradalom elleni harc legnehezebb szakaszában újjászerveződő pártunk új vezetőségének elemeznie *kellett* az események okait, nem törődött, nem törődhetett meglevő filozófiai elméletünk korlátaival. Elemzésében figyelembe *kellett* vennie az objektív feltételek *egész együttesét*, és a burzsoá ellenforradalom általános gazdasági-társadalmi feltételeinek alapján figyelmét *döntően* azokra a közvetlen politikai és ideológiai, gazdaságpolitikai és gazdasági, társadalmi kiváltó okokra és feltételekre kellett fordítania, amelyek döntő szerepet játszottak az események alakulásában. Fel kellett tárnia az objektív feltételek egymással összefonódó egész rendszerét, azt a tényt, hogy a gadzasági viszonyok konkrét alakulását magát is közvetlenül befolyásolták, sőt *meghatározták* a politikai-ideológiai viszonyok, a régi pártvezetés politikai vonalának és ezen belül gazdaságpolitikájának hibái, a pártvezetésen belül érvényesülő ellentétes tendenciák, a revizionista szárny előretörése, és az elméletnek mindezzel sorosan összefüggő korlátai és torzulásai.

Az 1956-os ellenforradalmat követő elemzések, így az osztályharc magyarországi tapasztalatairól adott ismert analízis, vagy a nemzeti önismeretnek az az elmélyülő folyamata, amely a történészek között is kibontakozott, mind az imént kiemelt szemlélet gyakorlati érvényesülését jelzik. A negyvenes és ötvenes évek történetének szükségessé vált mélyebb megismerése megkövetelte, hogy a történelmi valóságot a maga tényleges komplexitásában, reális összefüggéseinek bonyolultságában ragadjuk meg; hogy a tudati, ideológiai, pszichológiai elemeket a többi feltétellel fennálló valóságos összefüggésükben vizsgáljuk, s rekesszük ki a társadalmi cselekvés számára történelmileg adott feltételek köréből. A népi demokratikus forradalom kezdeti szakaszainak tanulmányozása során fokozatosan tért hódított az a felismerés, hogy a fordulat magyarországi sajátosságait nem lehet megérteni akkor, ha csak az imperializmus által teremtett *legáltalánosabb* gazdasági-társadalmi feltételeknél maradunk. Számba kellett venni például a gazdasági helyzet egészen *konkrét* alakulását, így a többi közt a hadikonjunktúra következményeit és késleltető hatását; számba kellett venni a Tanácsköztársaságnak és leverésének *társadalmi, politikai, ideológiai* hatását, a Horthy-fasizmus politikai sajátosságait is, az ezzel összefüggő politikai illúziókat, a két évtizedes soviniszta, antikommunista ideológiai fertőzés hatását, a hintapolitika következményeit stb.

Túl kellett lépni a korábbi, sokszor sematikus, deduktív jellegű elemzéseken, és nagy gondot fordítani a valóság részletes feltárására. Az általános gazdasági feltételek mellett számot kellett vetni az *összes* többi, *objektíve adott* feltétellel, tényezővel — ide értve a tudati, pszichikai elemeket is —, mégpedig nemcsak a vezető társadalmi erők tényleges állapotával, hanem a különböző osztályok, rétegek valóságos helyzetével, erkölcsi, politikai, ideológiai arculatá-

Digitized by Google

val is. Ezek a szükségszerűségek tükröződtek a párt politikájának kidolgozásában és a társadalmi fejlődés feltételeinek egyre konkrétabb felmérésében, a tudati, erkölcsi, ideológiai tényező objektív szerepének mind differenciáltabb elemzésében. Akár a népgazdaság fejlődésének problémáiról, az új gazdálkodási módszerre való áttérés szükségességéről, akár társadalmi viszonyaink alakulásáról, a különböző osztályok, rétegek kölcsönös viszonyáról, a munkásosztály, az ifjúság helyzetének alakulásáról volt szó, akár ideológiai életünk vagy irodalmunk fejlődésének sajátos kérdéseiről, vagy a nemzetközi helyzet jelenlegi alakulásáról (és sorolhatnánk az utóbbi években elvégzett egyre mélyrehatóbb elemzéseket), az elemzés *gyakorlatilag* azon a vonalon haladt, amely *a tudati, pszichikai tényezőket is* a társadalmi folyamatok, a társadalom valóságos élete alkotó elemének tekinti, olyan tényezőnek, amely beleszövődik a létbe, része a társadalmi létnek.

Nagyon jellemzők ebből a szempontból a társadalmi gazdaság tervszerű, tudatos irányításának tökéletesítésére tett erőfeszítések. A gazdasági tervező és szervező munka megjavítása is megkövetelte az ún. szubjektív tényezők objektív hatásának pontosabb felmérését, előrelátását, az emberek érdekeinek, céljainak, a szaktudásnak, a politikai és erkölcsi tényezőknek a figyelembevételét. A közgazdaságtudomány területén a viták középpontjában évek óta a tervszerű irányítás és befolyásolás, a gazdasági mechanizmusok, az anyagi és erkölcsi ösztönzés, a gazdasági törvények és ezek tudatos felhasználása közti ellentmondások problémái állnak. Az anyagi érdekeltség centrálissá vált gazdasági problémája tudati probláma is, az ösztönzés körébe tartozik, és megoldásában szintén összefonódnak technikai, gazdasági-szervezési és pszichológiai-tudati feladatok. A termelőerők fejlesztésének kérdéséhez is elválaszthatatlanul hozzátartozik a tudományok, a technológia, a munkaszervezés fejlesztése, de a dolgozók szakképzettségének, sőt politikai beállítottságának, hangulatának az alakulása is, s a munkapszichológia körébe tartozó problémák is.

Természetszerűen a szocializmus építése ideológiai-tudati vonatkozásainak növekvő súlya, az osztályharc ideológiai formáinak előtérbe kerülése maga is a tudat objektív társadalmi szerepére irányította a figyelmet. A tudat szocialista átalakulásának feltételeire irányuló elemzések — a folyamatot alapvetően determináló társadalmi-gazdasági feltételekkel együtt — megkülönböztetett figyelmet fordítanak a kérdés ideológiai, tudati komponenseire, arra az ideológiai mezőre, amelyben közvetlenül formálódik, átalakul a ma élő generációk szemlélete; szemügyre veszik a nacionalizmus, a kispolgáriság, a vallás negatív hatását, a szocialista eszmék terjedésének problémáját, a művészet, az irodalom, a tömegközlési eszközök közvetítő szerepét a tudat átalakulásának mechanizmusában.

Milyen szemlélet érvényesül végeredményben ebben a gazdag társadalmi-politikai gyakorlatban? Lényegében abban a követelményben foglalhatjuk ezt össze, *hogy a tudati, pszichikai elemeket is a társadalmi folyamat reális elemeinek kell tekintenünk,* s teljes mértékben számolni kell velük cselekvésünk, politikánk objektíve adott feltételeinek rendszerében, mert ezek maguk is szerves alkotórészei az adott feltételek megváltoztatására irányuló társadalmi tevékenységnek.

A társadalmi gyakorlatban beállt változásoknak volt a visszhangja a *társadalomtudományok,* a közgazdaságtudomány, a történettudomány, a pszichológia új fellendülése, a konkrét szociológiai kutatások elindulása és gyors terjedése. A társadalmi praxis és a tudományok fejlődésének ezzel összefonódó együttes nyomása nemcsak a „gyakorlati elméletlen" vezetett az imént jelzett változásokhoz: meghatározott irányú átalakulást idézett elő *az elmélet specia-*

Digitized by Google

lizáltabb területén is, a történelmi materializmus egészének fejlődésében. Nagy erőfeszítések történtek a társadalmi tudat sokoldalú tanulmányozására, jelentős munkák születtek a Szovjetunióban és más szocialista országokban a társadalmi tudat viszonylagos önállóságáról, önmozgásának, aktivitásának kérdéseiről, a társadalmi kölcsönhatásban betöltött objektív funkciójáról, az egyes tudatformákról; megindultak az eddig mellőzött társadalompszichológiai kutatások. A tudat szerepének feltárásához járultak azok az erőfeszítések is, amelyek az ember aktív társadalomalakító tevékenységének elemzésére irányultak.

Az itt vázolt társadalmi és tudományos szükségleteknek ki kellett hatniuk a történelmi materializmus egyik központi elemének: *a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonya problémájának értelmezésére is.*

VÁLTOZÁSOK A TÁRSADALMI TUDAT ÉS A TÁRSADALMI LÉT VISZONYÁNAK ELMÉLETI ÉRTELMEZÉSÉBEN

Cikkünket azzal kezdtük, hogy a teória specializált területének megvannak a maga sajátos mozgási törvényei, és azt is említettük, hogy a munkamegosztás fennálló feltételei között az elméleti munkának ez a szintje könnyen elszakadhat a valóságtól, önmozgása messze elviheti a reális összefüggésektől.[1] Ezért a gyakorlat szükségleteinek hatására e szinten elinduló új folyamatok sajátos, kívülről sokszor nehezen értelmezhető formákat öltenek. Legalábbis ez a helyzet a tudat és a lét viszonyának értelmezésében jelentkező új elméleti törekvéseket, az általuk kiváltott vitákat illetően.

Célszerű volna először *a folyamat kiindulópontját* bemutatni, a tudat és a lét viszonyának azt a koncepcióját, amelytől el kellett szakadni, amellyel szembe kellett fordulni. Enélkül nem érthetnénk meg a folyamat tartalmát, a használt kategóriákat, a viták tárgyát képező problémákat. De az összefüggések megértése szükségessé teszi, hogy röviden ennek a felfogásnak az *elméleti előzményeit* is érintsük.

A materialista történetfelfogás „sorsfordulói"

A materialista történetfelfogás születése óta *több „sorsfordulót"* ismert. Kialakulásának időszakában alapvető elemei a hegeli és az ifjúhegeliánus idealizmussal, valamint a feuerbachi naturalizmussal szemben fogalmazódtak meg. Előtérben állt ekkor annak a felismerése — szemben az eszmét, az öntudatot, az embert (mint politikai, jogi, erkölcsi, végeredményben vallási lényt) kiindulópontnak tekintő idealista felfogásokkal —, hogy „nem a tudat határozza meg az életet, hanem az élet határozza meg a tudatot". Ami pedig az emberek létét, a „valóságos életfolyamatot" illeti, ez „meghatározott feltételek között megy végbe", és e feltételek között döntő szerepet játszik „a létfenntartási eszközök" termelése, a termelés módja, amely maga is „a készen talált és újratermelendő létfenntartási eszközöknek a mibenlététől függ", még pontosabban, az emberek „termelőerőitől", amelyeknek megfelel az „érintkezés", a termelési és társadalmi viszonyok meghatározott fejlettsége. A tudat másodlagosságának, az ember létfeltételei körében pedig a gazdasági viszonyok alapvető szerepének kiemelésével együtt megfogalmazó-

[1] Hivatkoznék itt *Louis Althusser*nek a *„Lire le Capital"* két kötetében (Párizs, Maspero, 1965) megjelent tudományelméleti tanulmányaira, amelyek az elmélet önmozgását, sajátos fejlődéstörvényeit gondolatébresztően és mélyrehatóan elemzik. Alapvető gyengeségük azonban az, hogy végülis a teoretikus folyamatot a szerző önmagába zárja; nem tudja megmutatni, hogyan, milyen közvetítésekkel hat alakítólag, meghatározó módon a gyakorlat az elmélet fejlődésére, hogyan hatol be szüntelenül a társadalmi, politikai, gazdasági gyakorlat az elmélet területére és viszont. Ennek folytán, az elméleti folyamat specifikumára hivatkozva, elveti a gyakorlat ellenőrző szerepét is, pontosabban az igazság kritériumát kizárólag az *elméleti* gyakorlatban, a belső logikai ellenőrzésben látja.

Digitized by Google

dik — Feuerbach „szemlélődő" materializmusával szemben — a „gyakorlati materializmus" követelménye: az a megállapítás, hogy az ember világa az ember tevékenységének, gyakorlatának a terméke, és annak átalakulása a forradalmi gyakorlat műve.[2]

A materialista történetfelfogás alapvonalainak megfogalmazását követően Marx a tőkés társadalom gazdasági alapjainak tanulmányozására, a tőkés gazdaság fejlődéstörvényeire, pusztulásának szükségszerűségére fordítja figyelmének nagyobb részét. A gazdasági viszonyok meghatározó szerepének ez a döntő jelentőségű kiemelése vált a későbbiek során, a marxizmus elterjedésével, a német munkásmozgalomban való felülkerekedésével a történelmi materializmus sajátos vulgarizálásának egyik forrásává. Megjelent a „gazdasági materializmus", és az ellene folytatott küzdelemben kellett Engelsnek a kilencvenes években kifejtenie a marxista történetfelfogás további fontos elemeit. A „materializmust" egyesek puszta frázissá süllyesztették, a gazdaságinak „első ható erőként" való értelmezése ürüggyé vált arra, hogy ne tanulmányozzák konkrétan a történelmet. Velük szemben hangsúlyozta most Engels, hogy a gazdasági mozzanat — bár a legfontosabb — nem az *egyedül* meghatározó elem: a gazdasági helyzet az alap, de a felépítmény különböző elemei, az osztályharc politikai formái és eredményei, a valóságos társadalmi harcok visszatükröződése a résztvevők agyában, a politikai, jogi, filozófiai elméletek, vallási nézetek stb., „mindezek szintén hatással vannak a történelmi harcok menetére, és sok esetben meghatározzák túlnyomóan azok *formáját.*" A gazdasági folyamat mint szükségszerűség csak *végső fokon* érvényesül, mindezen elemek kölcsönhatásában, a véletlenek tömegén keresztül. A feltételek között, amelyek között az emberek történelmüket csinálják, „szerepet játszanak, ha nem is döntő szerepet, a politikai, stb. feltételek, sőt még az emberek fejében kísértő hagyomány is." Engelsnek ismételten meg kellett világítania a felépítmény és ezen belül az eszmék aktivitását, viszonylagos önállóságát, közvetítő szerepét és önmozgását, amelynek sajátos hatékonyságot adnak a társadalmi munkamegosztás viszonyai.[3]

Engels halála után azonban, a kapitalizmus békés fejlődésének körülményei között, az opportunizmus akadálytalan felülkerekedésével, a „gazdasági materializmus" uralkodóvá lett a II. Internacionálé ideológiájában. Amikor a forradalom súlypontja Oroszországra helyeződött át, a marxizmus forradalmi tartalmának feltárása és az imperializmus viszonyainak megfelelő továbbfejlesztése csak ez ellen az opportunizmus ellen harcolva volt lehetséges.[4] Az „ökonomizmus" ösztönösség-kultuszával szemben Leninnek meg kellett világítania, hogy a termelőerők fejlődése nem idézi elő automatikusan a kapitalista rend összeomlását, és hogy az ösztönösség szintjén maradó munkásmozgalom a burzsoá ideológia uralmát konzerválja. Lenin a hangsúlyt a gazdasági szükségszerűség alapján működő tudatos osztályerők, a tudatos és szervezett forradalmi élcsapat, a szubjektív tényező döntő szerepére helyezte. A forradalmi munkáspárt megteremtésére irányuló hosszú küzdelmében Lenin figyelmeztetett arra, hogy a tudatosság maga is részt vesz a környezet és az elemek kölcsönhatásában és ezen keresztül a történelmi folyamat meghatározásában.[5] És amikor az

[2] Lásd Marx—Engels: A német ideológia. — Marx—Engels Művei, 3. köt., Kossuth, 1960. 19—28. old.

[3] Lásd Engels leveleit Schmidthez (1890. aug. 5.), Blochhoz (1890. szept. 21—22.), Schmidthez (1890. okt. 27.), Mehringhez (1893. júl. 14.), Starkenburghoz (1894. jan. 25.).

[4] A marxizmus Oroszországban először a narodnyikok hőskultuszával, szubjektivista történetszemléletével találta szemben magát. Ezért a kilencvenes években Plehanov és Lenin mindenekelőtt a szubjektív elem másodlagosságát, a gazdasági tényező végső meghatározó szerepét emelte ki a materialista történetfelfogásból.

[5] Lásd pl. Mi a teendő? vagy Beszélgetés az ökonomizmus védelmezőivel c. írásait (Lenin Művei, 5. köt.)

Digitized by Google

első világháború éveiben a forradalmi helyzet ismét érlelődött, roppant nagy figyelmet fordított a forradalom objektív feltételei és elemei között a tudatipszichológiai elemekre. Egész munkásságában, a jobboldali opportunizmus és a baloldaliság ellen haláláig folytatott harcában mindig döntő jelentőséget tulajdonított az osztályharc, a forradalom megközelítése és megvívása szempontjából a forradalmi elmélet, az élenjáró forradalmi erők és a tömegek tudati állapota objektív szerepének.

A személyi kultusz kialakulásával és megszilárdulásával a mozgalomban ismét eluralkodott a dogmatizmus. A materialista történetfelfogás leegyszerűsödött egyes formulákra, egyoldalúan kiemelték a tudat másodlagosságát, tükröző jellegét, valamint a gazdasági helyzet meghatározó szerepét. Az egyik irányban szubjektivista módon eltúlozták, önállósították tényleges feltételeitől a tudat aktivitását, a másik irányban pedig vulgármaterialista módon lebecsülték, a társadalom valóságos életfolyamatainak perifériájára űzték. A tudatot metafizikus módon szembeállították a léttel, kirekesztették az anyagi valóság kölcsönhatásaiból, a társadalmi lét folyamataiból. Ismét feledésbe merült a klasszikusoknak a felépítményi elemek és ezen belül a tudati tényező objektív szerepére vonatkozó gazdag hagyatéka.

A személyi kultusz gyakorlatának felszámolása 1953, és különösen a XX. kongresszus után gyorsan haladt előre, és ezt követte a társadalomtudományok új fellendülése, a marxizmus megújulásának folyamata. De az elmélet elvontabb területein, így a marxista történetfelfogás alapjainak felfogásában nehezebben mozdultak meg a közel három évtized alatt megrögződött, megmerevedett képletek, és ez a tudat és lét viszonyának értelmezésére is áll. Erről a mozdulásról, az elméleti gondolkodásban elindult változásokról és a közben fellépő újabb szubjektivista torzításokról lesz szó a továbbiakban.

Az elavult felfogás jellegzetességei

Mi jellemezte elméletileg a tudat és lét viszonyának a harmincas években kialakult és ma még széles körben ható értelmezését? Alapvetően a létnek és a tudatnak mint anyaginak és nemanyaginak az *abszolút szembeállítása.*

Nem mintha ez a szemlélet elvetette volna a marxista materialista felfogás alapvető kiindulópontjait. A materialista monizmusból indult ki — helyesen —, abból, hogy csak egy világ van: az anyag világa, amelybe az ember, az emberi társadalom, az ember tudata és eszméi is szervesen beletartoznak. Ugyanakkor — szintén helyesen — kiemelte a tudat, az eszmék tükröző jellegét, másodlagosságát, a léttől való függését. A tudat és a lét dialektikáját is elismerte, nem tagadta az eszmék aktivitását, visszahatását a létviszonyokra, s viszonylagos önállóságukat is általánosságban elismerte.

De éppen itt, ezen a ponton jelentkezett alapvető gyengesége. A már említett körülmények között a hangsúlyt az eszmék másodlagosságára, tükröző jellegére helyezte, és végül elhanyagolta a kérdés másik oldalát: az eszmék aktivitását, a létviszonyok alakulásában betöltött reális szerepét; elhanyagolta a marxizmus materialista-monista kiindulópontját, azt, hogy az emberek gondolkodása, eszméi nem valami külön „szellemi", természetfeletti világhoz tartoznak, hanem maguk is az egyetlen anyagi világ, a társadalmi valóság részei, tartozékai. E szemlélet logikája igen egyszerű volt: ha a tudat és az anyag között áthághatatlan különbség, ellentét van — az egyik oldalon vannak az anyagi létezők, a másikon az eszmei létezők. A kettő között van összefüggés, az anyagi meghatározza a tudatit, a tudati pedig visszahat az anyagira — de ez a tudat kívül esik az anyagi szféráján. Ez a valóság két *elvileg* különböző tartományá-

Digitized by Google

nak: az anyagi tárgyak világának és a nem-anyagi eszmék világának a kölcsönhatása.

Ezeket a materialista monizmusnak ellentmondó következtetéseket még nemrég is széles körben megtalálhattuk használatos brosúrákban, kézikönyvekben, tankönyvekben. A természet, a társadalom két különböző formában: anyagi és szellemi formában jelentkezik[6]; a valóság minden jelensége vagy az anyag vagy a tudat fogalmába foglalható; az egyik oldalon vannak az anyagi dolgok, a tárgyak, testek, a másikon a nem anyagiak, amelyek a szellem, a gondolat, az eszmék világába tartoznak stb. — olvashattuk sok helyen. És ez a dualista szemlélet nem egyszer végletes formában fogalmazódott meg az utóbbi évtized nemzetközi és hazai vitáiban. Az anyag és a tudat között „elvi különbség", „elvi ellentét" van, a tudat és az anyag „a létezők két elvileg különböző területe" — jelentették ki az abszolút szembeállítás védelmezői.[7]

E szemlélet megfogalmazói Leninre hivatkoznak, a „Materializmus és empíriokriticizmus"-nak a machistákkal szembeni megállapításait dogmatizálják. Lenin e szubjektív idealista irányzattal szemben — amely minden valóságost csak érzeteinkben létezőnek nyilvánít és azt állítja, hogy a külső valóság tárgyai csupán érzeteink különböző „komplexumai" — az érzetek másodlagosságát, tükröző jellegét húzza alá; rámutat arra, hogy a pszichikai csupán az objektív valóság tükröződése agyunkban, hogy az objektív valóság (amit az ismeretelmélet már rég az anyag fogalmával jelöl) érzeteinktől függetlenül, azon kívül létezik. Az itt bírált felfogás Leninnek éppen ezeket az ismeretelméleti megállapításait *abszolútizálja:* ha egyszer a pszichikai, a képmás szembenáll az anyagival, az objektív valósággal, a tárggyal — ez az ellentét *mindig, minden vonatkozásban* fenn kell, hogy maradjon közöttük.[8]

Holott maga Lenin figyelmeztet rá, éppen a „Materializmus és empíriokriticizmus"-ban: „... az anyag és a tudat ellentétének is csak igen szűk határok közt van abszolút jelentősége: jelen esetben kizárólag annak a sarkalatos ismeretelméleti kérdésnek a határai közt, hogy mit kell elsődlegesnek és mit másodlagosnak tekintünk. E határokon túl a szóbanforgó ellentét kétségtelenül viszonylagos." „... igen nagy hibát követne el az, aki e határokon túl akarna operálni az anyag és a szellem, a fizikai és a pszichikai ellentétével, mint abszolút ellentéttel."[9] Ez a súlyos elméleti hiba áll a korábban gyökeret vert felfogás *alapjában.* Pontosan ezt teszi: *a kép-tárgy ellentétét* (amely egy igen fontos, de mégiscsak *nagyon szűk* vonatkozásban abszolút: ti., hogy a tárgy rajtunk kívül létezik, a képmás pedig csak a fejünkben) *átviszi minden más vonatkozásra,* és így abszolútizálja. A pszichikait akkor is abszolút módon szembeállítja a valósággal, amikor azzal az egészen más irányú kérdéssel kerül szembe, hogy milyen helyet foglal el a pszichikum az anyagi valóság összefüggéseiben, vagy hogy milyen is a világ, amelyben élünk. Azt feleli, hogy a pszichikai mindig és minden vonatkozásban ellentétben áll az anyagi valósággal, *mert* eszmei tükrözése az anyagi valóságnak. Hogy az emberi pszichikum tehát nem tartozik az

6 Ez a megfogalmazás Sztálin „Anarchizmus vagy szocializmus?" c. ifjúkori munkájának dogmatizálása nyomán terjedt el. Sztálin Művei, 1. köt., 329, 334, 343—4. old.

7 Lásd pl. Gondi J.: Vulgármaterialista hibák vagy következetes marxista monizmus? — Magyar Filozófiai Szemle, 1961., 2. sz.

8 Ezt mondta ki pl. a szovjet vitában P. I. Razmiszlov: A pszichikum természetének kérdése a marxizmus klasszikusai munkáinak fényében. — Filszofszkije Nauki, 1962., 4. sz.

9 Lenin Művei, 14. köt., 147, 253. old. Az abszolút szembeállítás védelmezői arra hivatkoznak, hogy Lenin a német munkásfilozófus, Dietzgen következetlenségeit bírálva „hibás lépés"-nek", „a materializmus és idealizmus összekeverésének" jellemzi „a gondolat anyagiságának" formuláját (uo. 251—253. old.). De Lenin azért bírálja Dietzgent, mert az nem egy helyen zavaros, mert a vulgármaterializmust bírálva meggondolatlan kijelentéseket is tesz, „a materialista elv elégtelenségéről" beszél stb. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy az „Empiriokriticizmus"-ban Lenin mindvégig az *ismeretelmélet* kérdéseit tárgyalja, a megismerés ellentmondásaiba kapaszkodó machistákkal szemben ismeretelméleti síkon vizsgálja az anyag és tudat viszonyát, és ezen belül is alapvetően az érzet másodlagosságát, tükröző jellegét emeli ki.

Digitized by Google

anyagi világ jelenségeihez, *mert* nem más mint az embert körülvevő valóságnak a tükrözése. Az emberi fej, az emberi idegrendszer működését kizárja az anyagi valóság köréből, *mert* ennek a működésnek az a sajátossága, hogy az embert körülvevő világnak tükrözését valósítja meg.

Tegyük azonnal hozzá, hogy ez a felfogás *magát a „tükrözést" is egyoldalúan értelmezte,* jellegzetesen megmerevítette. Elhanyagolta a tükrözés, a megismerés *aktív* jellegét, azt, hogy az emberi agy nem holt tükörként veri vissza a rajta kívül álló tárgyak képét, hanem az ember munkája során, gyakorlati tevékenységében, a környezetbe *behatolva,* ezzel sokoldalú kölcsönhatásba lépve, aktívan tárja fel, ismeri meg a külső valóságot.[10] A szubjektum: cselekvő szubjektum, amely éppen azért képes cselekedni, részt venni az anyagi világ kölcsönhatásaiban, mert maga is beletartozik ebbe a világba. Az emberi pszichikum az ember és környezete anyagi kölcsönhatásának mozzanata: eszköze is, eredménye is ennek a kölcsönhatásnak. Csak akkor közelíthető meg tudományosan, ha az anyagi világ jelenségének értelmezzük, és nem esünk újból misztikumba, nem soroljuk valamiféle képzeletbeli „szellemi" világba.

A nehézséget csak fokozta, hogy ez a szemlélet *összefonódott a gazdasági tényező alapvető szerepének szintén vulgáris felfogásával.* A gazdasági tényezőt a már említett gyakorlatból kifolyólag ismét az egyedüli meghatározó tényezőnek tekintették, és a gazdasági viszonyok így értelmezett elsődlegességét azonosították az anyaginak, a létnek a tudattal szembeni elsődlegessége problémájával. Nehéz volna megmondani, hogy mi játszott elméleti szempontból nagyobb szerepet e felfogás megszilárdulásában. Mindenesetre annyi világos, hogy a tömegek tudati állapotát lebecsülő gyakorlat talaján a vulgarizálásoknak e két sora legalábbis kölcsönösen támogatta egymást. A lét és a tudat ismeretelméleti szembeállítását átvitték a társadalom, a társadalmi folyamat szerkezetének nem ismeretelméleti kérdésére. A társadalmat kettéhasították egy anyagi és egy nem anyagi, egy objektíven létező és egy nem objektíven létező tartományra „A társadalom anyagi életének", „anyagi létfeltételeinek", a társadalmi létnek a fogalma pedig egybeolvadt a gazdaságinak, az „anyagi termelésnek" a fogalmával: a gazdasági alap a társadalmi lét szinonímája, az objektívnek az egyedüli szférájává lett.[11]

Érthető, hogy ez a szemlélet *használhatatlanná vált,* mihelyt szakítottunk a korábbi gyakorlattal, s a társadalmi valóságot a maga egységében és komplexitásában igyekeztünk konkrétan tanulmányozni, mihelyt tudatosan arra törekedtünk, hogy fejlődésünk összes objektíven adott jelentős feltételét és elemét, a gazdaságiak mellett a társadalmi, politikai, jogi, erkölcsi, ideológiai, pszichológiai elemeket is, valamint ezek kölcsönhatását és egymásba való átmenetét is számba vegyük.

Láttuk, hogyan alakult át a társadalmi szükségletek hatására gyakorlati szemléletünk. De hogyan szakadt el specializált elméleti gondolkodásunk az imént elemzett metafizikus felfogástól? Ezt cikkünk következő, második részében igyekszünk felvázolni.*

10 Ráadásul ez a megismerés a mindennapi „tükörképtől" teljesen eltérő módon, *fogalmi* eszközökkel valósul meg.

11 Ezt találjuk minden régebbi kézikönyvünkben, tankönyvünkben. Egyébként érdemes megjegyezni, hogy ezek természetszerüen más vulgarizálásokat is magukkal vontak. Így nagyon jellemző, hogy ebben a felfogásban a tudattal szembeállított „anyagi" eggyé lett a „fizikaival", a „kézzelfogható", „tapintható", „szagolható" tárgyak világával. Ez a régi idealizmustól örökölt anyagfelfogás kirekeszti magából az anyagi világnak a klasszikus makrofizikán kívül eső tartományát így az e században felfedezett fizikai jelenségeket, a mezőket is, és elsősorban az emberi társadalmat, s természetesen a pszichikai jelenségeket. Ez a durván fizikai felfogása az anyagnak átment a gazdaságinak az értelmezésére is. A „gazdasági" eggyé lett az így értelmezett „anyagi" termeléssel. Ez a kurrens közgazdasági kategória eredetét tekintve szintén az előbb említett vulgáris idealista filozófiához nyúl vissza.

* Sipos János cikkének második részét következő számunkban közöljük.

Digitized by Google

A szövetkezetek elméleti kérdéseiről

Erdei Ferencnek „A szövetkezetek elméleti kérdései" című tanulmányát rendkívül időszerűnek és gondolatébresztőnek tartom. Valóban ideje, hogy a tudomány tisztázottabb és határozottabb álláspontot foglaljon el a szocialista szövetkezeti mozgalom számos elvi kérdésében, s felszámolja azt a fáziskülönbséget, amely a szövetkezeti mozgalom és a szövetkezettudomány között keletkezett, az utóbbi rovására. A szocialista szövetkezetek elméleti kérdéseinek tudományos igényű kimunkálása ugyanis egészében véve nincs arányban magával a szövetkezeti mozgalom fejlődésével.

Örvendetesnek tartom tehát, hogy a párt elméleti folyóirata kezdeményezi e vitát. Nézetem szerint ez a konstruktív elméleti erjedés tulajdonképpen szerves folytatása a Társadalmi Szemle *Nyers Rezsővel* készített emlékezetes interjújának, s ha tudományelméleti szempontból vizsgáljuk Erdei Ferencnek azt a megállapítását, amely szerint elérkezett az ideje annak, hogy napirendre tűzzük a szövetkezetek elméleti kérdéseit, s igyekezzünk megfogalmazni ezeket, akkor tulajdonképpen a szocialista *szövetkezettannak*, mint önálló tudományágnak, kimunkálását tűztük napirendre.

A következő néhány sorban az Erdei Ferenc cikkében felvetett kérdések egyikét-másikát kívánom néhány gondolattal — de nem a megoldás igényével — gyarapítani, mert úgy gondolom, hogy az általa felvetett alapkérdések sorát nem kell lezártnak tekinteni, s további alapkérdésekkel lehet gazdagítani.

A SZÖVETKEZETEK ÉS AZ ÁLLAM

Bár Erdei Ferenc nem említi kiemelten, de a szocialista szövetkezeti elmélet még sok tekintetben kimunkálásra váró területének kell tekintenünk *a szövetkezet és a szocialista állam viszonyának* differenciált igényű tisztázását is. Nemcsak azért, mert egyes nyugati teoretikusok alaptalanul támadják e tekintetben a szocialista szövetkezeti mozgalmat, hanem — és elsősorban — azért, mert az új gazdaságirányítási rendszerre való áttérés néhány alapkérdésben lényeges előrelépést tett, s új vetületében tárja elénk e problémát. Gondolok itt mindenekelőtt azokra a tézisekre, amelyek kimondják a szövetkezetek fokozott önállóságát a gazdálkodásuk, tevékenységük területén.

A szövetkezeti irodalomban — s még inkább a gyakorlatban — az elmúlt években keveredett egymással az *állami irányítás* és az *állami felügyelet* fogalma. A hangsúly nem annyira a felügyeleten, hanem inkább az *egyes* szövetkezetek állami irányításán (némely szövetkezeti ágazatban a központi irányításon) volt. Sőt az irányítás némely tekintetben az alá- és fölérendeltséget kifejezésre juttató *igazgatássá* alakult. Ez egyrészt a régi mechanizmusra jellemző centralizált gazdaságirányítással, másrészt a szövetkezeti mozgalom kezdeti szakaszával függött össze. A szocialista állam és a szövetkezetek viszonya tehát függvénye egyrészt az állam gazdaságpolitikájának, másrészt a szövetkezetek belső fejlődésének. Indokolt tehát, hogy az irodalom tegye helyükre a fogalmakat, statikai állapotukban éppúgy, mint dinamikájukban. Ez azért is indokolt, mert a felügyeleti jogkör tisztázása nem járhat azzal, hogy az állami irányítás fogalmát töröljük a szövetkezeti terminológiából.

Korántsem a teljesség igényével, inkább a probléma megközelítésének célzatával hangsúlyozom azt a többé-kevésbé tisztázott elvet, hogy az állam, illetőleg annak egyes szervei *nem irányítják*

Digitized by Google

az egyes szövetkezetek tevékenységét; az állam gazdálkodó szervei és a szövetkezetek a *mellérendeltség és egyenjogúság* pozíciójában állnak egymással. Az állam, tiszteletben tartva az önállósági követelményeket, nem avatkozik be a szövetkezetek tevékenységébe. A szövetkezetek gazdálkodása és tevékenysége a szövetkezet belügye. Az irányítás fogalma tehát nem az egyes szövetkezetekkel, hanem a szövetkezeti mozgalom, illetőleg az egyes szövetkezeti ágazatok *egészével* kapcsolatos. *Az állami irányítás általános fogalom, célja nem az egyes szövetkezetek feletti gyámkodás, hanem az össztársadalmi és a szövetkezeti érdek összhangjának biztosítása.*

Az állami irányítás fogalma szükségszerűen meghatározza az irányítást realizáló eszközök jellegét is: ezek az eszközök *közvetettek*. Az irányítás egyik eszköze a szövetkezetek működési keretelt megszabó *jogszabály-alkotás*, a másik a *gazdasági ösztönzők útján való befolyásolás.*

Az állami hatósági szervek és a szövetkezetek konkrét és operatív kapcsolata a *felügyeleti jogkör* révén realizálódik. A felügyeleti jogkör mint jogalkalmazói tevékenység lényegében nem egyéb, mint az adott szövetkezetekre vonatkozó *jogszabályi rendelkezések érvényesítése*, illetve tiszteletbentartása.

Az új mezőgazdasági termelőszövetkezeti törvény lényegében e felfogásnak megfelelően rendezte ezt a problémakört. Indokolt volna azonban azt is elemezni: hogyan érvényesül a szövetkezetek *egyéb ágaiban* az irányítás és a felügyelet. Az egyes szövetkezeti ágazatok eddigi, egymástól eltérő — sokszor a történelmi körülményekben gyökerező — fejlődési viszonyai ugyanis nem annyira konvergens, mint inkább divergens tendenciákra vezettek, mind tartalmi, mind szervezeti tekintetben. Már pedig ebben a kérdésben nemcsak egy típuson belül, hanem az összes típusokban és ágazatokban azonos elvi alapon kellene rendezni a szövetkezetek és a szocialista állam viszonyát.

A SZÖVETKEZETI MOZGALOM ÉS A JOG

Ha azt mondottuk, hogy az állam és a szövetkezet kapcsolatának egyik fontos tényezője a jogszabályalkotás, akkor a szövetkezeti elmélet alapkérdései között indokolt szóvá tenni a szövetkezeti mozgalom és a jog (jogalkotás és jogtudomány) bonyolult viszonyát is. E viszonylat további két kérdéscsoportot rejt magában: az egyik a szövetkezeti mozgalom társadalmi viszonyainak *jogi szabályozása*, a másik a *szövetkezeti jog tudományos művelésének* problematikája.

a) A szövetkezeti típusok és ágazatok elméleti kérdéseinek — Erdei cikkében is felvetett — ki nem elégítő tisztázottsága a jogi szabályozás mikéntjére és fejlődésére is kihatott. Jelenleg a szabályozás *szintje* igen egyenetlen: *külön törvény* csak a mezőgazdasági termelőszövetkezetek életviszonyait rendezi. A többi szövetkezet működése elvileg *a polgári törvénykönyvnek* a szövetkezetekre vonatkozó, igen általános, s lényegében csak a szervezeti kérdéseket tartalmazó rendelkezésein alapul. Az egyes szövetkezeti ágazatokban azután — a polgári törvénykönyv rendelkezései alapján — igen különböző szintű jogszabályok (részben a szövetkezeti központok határozatai) rendezik a szövetkezetek életviszonyait. Azt kell tehát mondanunk, hogy e területen nincs megnyugtatóan és a tudományos igényesség követelményeinek megfelelően tisztázva a helyzet. Minthogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről szóló törvény már hatályba lépett, időnként olyan állásfoglalás is hallatszik, hogy ezek után célszerű volna az összes többi szövetkezet viszonyait *egy másik törvényben* rendezni. Van azonban olyan nézet is, hogy tulajdonképpen egy *csúcs-szövetkezeti törvényben* kellene szabályozni az összes szövetkezetek jogilag szabályozandó kérdéseit.

Elvi követelmény, hogy a szövetkezeti ágazatok népgazdasági helyüknek, súlyuknak s nem utolsó sorban belső természetüknek megfelelően legyenek szabályozva. Az élet egyszer már bebizonyította, hogy *egységes* szövetkezeti törvénynyel nem lehet eredményesen rendezni a több típusú és több ágazatból összetevődő szövetkezeti mozgalom bonyolult kérdéseit. Ezért nézetem szerint a kodifikációban azt az elvet kell követni, hogy minden szövetkezeti ágazat viszonyait *magas szintű és önálló jogszabályban*, azaz törvényben rendezzék az erre illetékes állami szervek. Megfontolandó azonban, hogy a törvényi szabályozás után az *összes* szövetkezeti ágazatokat érintő, társadalmi rendünkből fakadó és

Digitized by Google

szövetkezetpolitikai tartalmú alapkérdéseket (mint pl. a szövetkezeti önigazgatás biztosítása) ne az *alkotmány rendezze-e.*

b) Szembe kell néznünk azzal a körülménnyel is, hogy nemcsak a szövetkezeti elmélet, hanem a *jogrendszer fejlődése* sem tartott lépést a szövetkezeti mozgalom fejlődésének egészével. Lehet, hogy e két lemaradás csak a kölcsönhatás összefüggéseiben érthető meg igazán.

A magyar jogrendszerben — a szovjet kolhozjog nyomán — *jogsági igénnyel* a szövetkezeti jognak *egyetlen* területe alakult ki: a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog. (Lengyelország és Jugoszlávia kivételével a többi európai szocialista országban is hasonló a helyzet, de ezekben az országokban is vita folyik a továbbfejlődés útjairól.) Az összes többi szövetkezeti ágazat szervezeti és működési kérdései más jogágakban: a polgári jogban és a munkajogban vannak rendezve. A jogrendszer ilyen tagozódása érdekes következményekkel járt: a mezőgazdasági termelőszövetkezeti joggal a jogtudomány és a jogi oktatás igen mélyen és részleteiben is foglalkozott, a többi szövetkezeti ágazat sajátos jogi kérdései azonban csak másodrendű szerepet játszottak benne. A kisipari termelőszövetkezetet inkább az állami vállalathoz, az ott dolgozó tagokat inkább az alkalmazottakhoz közelítette és nem egy tekintetben azonosította a jogtudomány. Pedig a fejlődés iránya azt követelte volna, hogy a két termelői típusú szövetkezet kérdéseinek azonos és különböző megoldása termékenyítőleg hasson egymásra.

A szövetkezetek szétdarabolása a jogtudomány különböző ágazataiban háttérbe szorította a *közös kérdések* elemzését is. Példa erre, hogy olyan, minden szövetkezeti ágazatra jellemző alapkérdéssel, mint a szövetkezet belső normaalkotása, ezen belül a szövetkezeti alapszabály, csak a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog foglalkozott súlyának megfelelően. A jogelmélet látószögéből is kiesett az a körülmény, hogy a szövetkezeti alapszabály olyan sajátos, milliók életviszonyát rendező *jogforrás*, amely mint a társadalmi önigazgatás fejlődésének szülötte, hozzá tartozik a szocialista jogfejlődéshez. Úgy gondolom, sem a politikus, sem a jogász, sem a közgazdász számára nem közömbös a társadalmi önigazgatás izmosodásának az a gyakorlatban mindennapi kérdéssé vált tendenciája, amely jelen esetben abban jut kifejezésre, hogy az állam által hozott jogszabályok egyre nagyobb súlyú és egyre több kérdésben bízzák a szabályozást, a magatartási normák kialakítását a kollektíva által alkotott alapszabályra.

A JOGRENDSZER TAGOZÓDÁSÁRÓL

A szövetkezetek életviszonyainak jogi rendezése a jogrendszer tagozódásának függvénye. E hozzászólásnak azonban távolról sem az a célja, hogy *új koncepciót* alakítson ki a jogrendszer tagozódásáról. Ez ugyanis nem attól függ, hogy szükségesnek tartják-e egyesek a régi tagozódás felülvizsgálatát, vagy sem. Az új jogágak, objektív jellegüknél fogva, előbb-utóbb a felszínre törnek; kialakulásukat csak segíteni vagy késleltetni lehet. De nem rejthetők véka alá azok a problémák, amelyek a szövetkezeti mozgalom fejlődése és a jogrendszer jelenlegi tagozódása kapcsán merülnek fel. A típusok és az ágazatok sok közös és különös vonása, továbbá az egyes szövetkezeti ágazatok súlya és a bennük tevékenykedő milliók érdeke, végül a szövetkezeti mozgalom ígéretes perspektívája megkívánja, hogy a jogtudomány igényesebb módon nézzen szembe e kérdéssel, hiszen a jogrendszer jelenlegi tagozódása ma már bajosan elégíti ki a szövetkezeti kívánalmakat. Kétségtelen, hogy az új gazdasági mechanizmus irányelveinek nyilvánosságra hozatala óta a jogéletben is erjedésnek indult a gazdaság és a jog összefüggésének tisztázására irányuló törekvés. E vita még kezdeti stádiumban van; egyelőre *felülről* rendezgetik a jogágazatok rendjét. A vita még nem jutott el addig, hogy a termelési viszonyok elemzése és az egyes intézmények vizsgálata alapján szülessenek meg a koncepciók. Ha ezzel az igénnyel lépünk a vitázók sorába, akkor a szövetkezeti jog e vonatkozásában a jövőnek két útját kellene kitaposni:

a) Minthogy az egyes jogágak egynemű társadalmi viszonyokat szabályoznak, azt kellene tüzetesebben megvizsgálni, menynyire egyneműek az összes szövetkezeti ágazatok társadalmi viszonyai, hol kellene abban az irányban fejleszteni őket, s kialakult-e, vagy a jövőben kialakul-e ennek kapcsán a szövetkezeti szabályok

Digitized by Google

olyan joganyaga, amely alapja lehet *a szövetkezeti jognak mint önálló jogágazatnak.*

A jogágazat általános része a szövetkezetek működésének *közös*, különösen része pedig az egyes ágazatok *különös*, sajátos kérdéseit fogná egybe.

b) Köztudomású, hogy a szövetkezetnek mint vállalatnak nemcsak olyan vonásai vannak, amelyek megkülönböztetik az állami vállalattól, hanem olyanok is, amelyek mindkettőjükben azonosak, illetőleg hasonlóak. Hiszen mindkettő a szocialista tulajdon egy formáján alapuló gazdasági egység. Ha erről az oldalról vizsgáljuk a szövetkezetek tevékenységét, akkor (elsősorban az NDK és Csehszlovákia kodifikációs tapasztalatai alapján) felmerül az a kérdés: nem volna-e célszerű kialakítani egy olyan vállalati jogot, amely *egybefogná a különböző típusú szocialista gazdálkodó vállalatok működésének közös és különös kérdéseit.* Ez a koncepció természetesen azzal járna, hogy a munkajogot is át kellene alakítani. Ez ugyanis ma tudvalevőleg csak az alkalmazottak munkaviszonyát szabályozza. Fel kellene tehát ölelnie a munkaviszony másik nagy típusának, a mezőgazdasági és ipari termelőszövetkezeti tagság munkaviszonyának kérdéseit is.

Ez az elképzelés nem annyira utopisztikus, mint első hallásra tűnik. Az utóbbi hónapok szabályozása azt mutatja, hogy csírájában már megjelent a szövetkezetek és az állami vállalatok közötti kétoldalú és persze csak történelmi távon beteljesülő integráció, mind a tulajdonviszonyok, mind a csereviszonyok, mind pedig az elosztási viszonyok területén.

E kérdésekben a jogász nemcsak a jogi kérdések sokoldalú elemzése alapján juthat el végső következtetésekhez, hanem támaszkodnia kell a társadalomtudomány egyéb ágazatainak, s elsősorban a szövetkezeti tudománynak, mint a közgazdasági tudományok egyik sajátos ágazatának kutatási eredményeire is, s meg kell szabadulnia a hosszú évek alatt lerakódott sémáktól, tudományos előítéletektől. Ilyen szempontból is hasznosnak és gondolatébresztőnek tartom Erdei Ferenc tanulmányát.

Dr. Nagy László

Szükség van-e érdekvédelmi szervre a szövetkezetekben?

Erdei Ferenc cikke olyan problémákat vet fel, amelyek a *kisipari szövetkezetek* vonatkozásában is tisztázásra várnak. Mintegy húszéves gyakorlat tapasztalatai alapján azt mondhatom, hogy a mindennapi gyakorlatában felmerülő nehézségeinknek nem kis része éppen az elvi, elméleti tisztázatlanságból fakad. Ezért örömmel üdvözlöm a szóban forgó írást, mert úgy vélem, Erdei elvtárs csokorba kötötte benne a minket is hosszú idők óta foglalkoztató és megoldásra váró kérdéseket.

Most különösen fontos az elvi tisztánlátás, mert az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése és következetes megvalósítása egy sor területen az elavult gyakorlat felszámolását követeli meg. Ez a folyamat egyben kedvező légkört teremt ahhoz, hogy félretoljuk a szövetkezeti mozgalom fejlődésének útjából a még őrzött és védett hibás nézeteket.

A szövetkezetek jellege

Hozzászólásomat egy, a szövetkezeti tulajdon szocialista jellegével kapcsolatos kiegészítéssel kezdem. Erdei elvtárs azt mondja: „Ha megszűnik a földre, mint legfőbb mezőgazdasági termelőeszközre vonatkozó korlátozás, akkor a szövetkezeti tulajdon alacsonyabb szintűnek, nem következetesen szocialista jellegűnek minősítése elvileg és általános értelemben nem tartható fenn tovább." Anélkül, hogy a végső konklúzióval vitatkoznék, úgy vélem, hogy a hivatkozott indoklás kiegészítésre szorul. *A kisipari termelőszövetkezeteknek ugyanis kezdettől fogva a tulajdonukban vannak az általuk használt termelőeszközök*, ezek a megalakulás óta

Digitized by Google

csoporttulajdont alkotnak. Felmerül tehát a kérdés: vajon helyes volt-e eddig is alkalmazni a kisipari termelőszövetkezetekre azt a megállapítást, hogy ez alacsonyabb szintű forma, nem következetes szocialista tulajdonforma?

A mezőgazdasági és a kisipari szövetkezetek közötti ilyen különbségből nyilván nem következik értelemszerűen az, hogy a szövetkezeti tulajdon szocialista jellegét tekintve, a kisipari szövetkezet magasabb szintű szervezet, mint a mezőgazdasági szövetkezet. Ebben a kérdésben *Nyers* elvtárssal értek egyet, aki helyteleníti az „alacsonyabb forma" és „magasabb forma", a „következetesen szocialista" és „kevésbé szocialista" megjelölést. Ehelyett azt mondja: jobban kifejezi a formai különbségeket az, „hogy a szövetkezeti a szűkebb körű, az állami pedig a szélesebb körű szocialista tulajdonforma".

A szövetkezetek szerepéről

Erdei elvtárs cikke a szövetkezetek megítélése tekintetében félreérthetetlenül leszögezi, hogy a szövetkezetek hosszú távra is pótolhatatlan intézményei a szocializmusnak. E megállapítás indoklásában a szerző Nyers Rezső elvtárs szavaira és a Központi Bizottság irányelveire hivatkozik. Ez utóbbit idézve azt írja, hogy „... célszerű a szövetkezetek szerepének és működési körének további bővítése... jobban használjuk fel a tulajdonforma sajátosságaiban, az önigazgatásban rejlő lehetőségeket."

A perspektívának ilyen felvázolása nemcsak arra ösztönöz, hogy *jobban éljünk a nagy lehetőségekkel*, hanem arra is, hogy kritikusabban elemezzük az *elmúlt időszakot és a jelenlegi helyzetet*. Eddig is megvoltak szövetkezeteink olyan sajátosságai, mint a decentralizáltság, az egyszerűbb igazgatás, a kisebb adminisztráció, az élőmunka nagyobb szerepe, a rugalmas alkalmazkodás, a kísérletezés lehetősége stb., s megvoltak az önigazgatás feltételei is. Mégsem tudtuk kiaknázni az e sajátosságok adta előnyöket, az önigazgatásban rejlő emelőket. Ennek okát keresve nemcsak a saját szervezetünkben levő gyengeségeket kell figyelembe vennünk, hanem a külső tényezőket is. Különben azzal ámítanánk magunkat, hogy a lehetőségek felhasználása kizárólag a szövetkezeti ipar belső ügye. Márpedig a szövetkezetek sajátosságaiban és az önigazgatásban rejlő erőforrásokat és felhasználásuk társadalmi hasznosságát nemcsak a szövetkezeti mozgalom részvevőinek kell felismerniük, hanem mindazoknak az állami szerveknek, intézményeknek, vállalatoknak is, amelyektől nem kis mértékben függ e felismerés gyakorlati érvényesítése.

Elvben ugyanis ma már nincs megkülönböztetés állami vállalat és szövetkezet között: az új gazdaságirányítási rendszerben *egyenlő feltételekkel* indulnak az állami vállalatok és a szövetkezetek. Mégsem lehet azt mondani, hogy *egyenlők az esélyeik*. A szövetkezeti tulajdon jellegéről szóló helyetelen elméleti tételek ennek megfelelő gyakorlatot hoztak magukkal. A „nem következetes szocialista szektor" meghatározás a mindennapi használatban már „félmaszek"-nek hangzott, s ez azzal a következménnyel járt, hogy a szövetkezetek erősítése nem kevesek előtt egyértelmű volt a kapitalista tendenciák erősítésével. A szövetkezetek helyének, szerepének, perspektívájának helytelen elméleti megítélése és az ennek nyomán kialakult gyakorlat óhatatlanul létrehozott bizonyos idegenkedést a szövetkezetekkel szemben.

Ha tehát — az össztársadalmi érdeknek megfelelően — élni akarunk a szövetkezetek sajátosságaiból adódó és az önigazgatásban rejlő, ma még távolról sem kiaknázott óriási lehetőségekkel, akkor azzal is számot kell vetnünk, hogy belső konzervativizmusunk és gyengeségünk leküzdésével egyidejűleg *le kell küzdenünk a szövetkezetekkel szembeni helytelen és káros előítéleteket*. Társadalmi méretekben világossá kell tennünk: közérdek, hogy a verseny során helyzeti előnyüket kihasználó szövetkezetek szabad utat kapjanak, ha ez egybeesik a társadalom céljaival, a társadalmi hasznossággal. Azt a gazdasági egységet kell támogatni, amely több hasznot hoz az államnak.

Egy komoly feszültségről

A kisipari szövetkezetek egyik megoldatlan problémája a *szervezet kettősségéből* adódó feszültség. A szövetkezeti tagok *tulajdonosi* és *dolgozói* mivoltának összeegyeztetése régi probléma; a múltban azonban nem vetődött fel olyan éle-

Digitized by Google

sen és olyan nyíltan, mint manapság. Eddig tompította ennek élességét többek között az a szemlélet, amely szerint minden szövetkezeti tagnak alapszabályban biztosított jogai vannak, melyekkel a megfelelő fórumokon élhet, továbbá az, hogy a szövetkezet önigazgatása a demokratikus választás és a kollektív vezetés révén érvényesül, és hogy a szövetkezeti tagságnak a választott vezetőségen kívül van még egy választott szerve: a *szövetkezeti bizottság*. Ez az utóbbi kétségkívül egyik specialitása az ipari szövetkezeti szektornak.

A szövetkezeti tag kettős szerepet tölt be: egyfelől tulajdonosa a szövetkezetnek, másfelől bizonyos munkaterületen mint beosztottat irányítják. Ezzel párhuzamosan a szövetkezet elnökének is kettős a szerepe: ő is tagja a tulajdonosi közösségnek, de ugyanakkor személyében irányító is és végrehajtója a közösséget képviselő fórumok, testületek határozatainak. Ezért a tag és tag közötti alá- és fölérendeltségi viszonyok folytán a mindennapi gyakorlatban szükségszerű szembenállások mutatkoznak. Mert ha száz százalékosan érvényesül is a kollektív vezetés elve — s tudjuk, hogy ez közel sincs így —, akkor sem tételezhető fel, hogy a testület előre állást foglalhat minden kérdésben, amelyet a mindennapi élet felvet. S a gyors döntést és cselekvést igénylő problémák megoldása óhatatlanul olyan szubjektív tényezőket kapcsol be, amelyek mindennapos súrlódásokhoz vezetnek vezetők és beosztottak között. Az egyéni érdekek sem mindig esnek egybe, és nincs semmi biztosíték arra, hogy ilyen tekintetben mind az irányított, mind az irányító tag teljesen elfogulatlan legyen. Igaz, hogy a közgyűlésen minden tag megvédheti a maga érdekeit és kérheti a rajta esett sérelem orvoslását, de a gyakorlatban ez a lehetőség korántsem mindig tud érvényesülni az adott fórumokon.

Az érdekvédelmi szervről

Mindebből az következik, hogy a tagsági viszony mellett valóban indokolt a munkaviszony szabályozása is. Igaza van Erdei elvtársnak: szükség van egy olyan szervre, amely orvosolni képes a *szövetkezeten belül* fellépő ellentmondásokat, érdekellentéteket, sérelmeket.

Betöltik-e ezt a szerepet a kisipari szövetkezetekben választott *szövetkezeti bizottságok*? Itt mindenekelőtt abból kell kiindulni, hogy a bizottságok szerepét és feladatát megjelölő határozatok sem hangsúlyozzák e szerv *érdekvédelmi jellegét*. Őszintén meg kell vallani, hogy a bizottságok eddig nagyjában-egészében a szociális, kulturális, munkásvédelmi ügyekben és a munkaverseny-mozgalmakban tevékenykedtek. Ez abból is fakad, hogy a bizottság — bár ugyanúgy közgyűlésen választják, mint a vezetőséget és az ellenőrző bizottságot — *a vezetőség alá van rendelve* és ennek tartozik beszámolni. Eleve olyan fura tehát a helyzet, hogy egy bizottság, amelynek többek között az a feladata, hogy a vezetőség, illetve a vezetők intézkedéseit bírálja, s az egyes dolgozók sérelmét a vezetőkkel szemben orvosolja, sőt, eleve megakadályozza a dolgozók érdekeit sértő intézkedéseket — attól a szervtől és azoktól a személyektől kapja a tevékenységére vonatkozó utasításokat, amelyekkel és akikkel esetenként szembe kell fordulnia.

Nyilvánvaló, hogy ennek a bizottságnak nem a szembenállásban merül ki a feladata, hanem minden erejével segítenie kell a közös célok, a közös érdekek megvalósítását, vagyis *szervező, mozgósító, nevelő tevékenységet* is ki kell fejtenie. Az eddigi gyakorlatban a bizottság jellegét illetően *ez az utóbbi* feladatkör dominált, az érdekvédelmi jelleg pedig úgyszólván teljesen háttérbe szorult. Ez a helyzetkép arra utal: tisztázni kell a szövetkezeti bizottságok jogi helyzetét, hatáskörét, és nem utolsó sorban meg kell változtatni azt a szemléletet, amely eleve lehetetlennek tartja, hogy a szövetkezetben olyan szerv működjön, amely a vezetőséggel időnként szembehelyezkedik és vele mellérendeltségi viszonyban áll.

A kisipari szövetkezetnek tehát már van érdekvédelmi szerve a szövetkezeten belül, *ha azzá tesszük a szövetkezeti bizottságot*, ha elhárítjuk kibontakozása útjából mindazokat a jogi és szemléleti akadályokat, amelyek eddig korlátozták munkáját. Érdemes szót ejteni arról is, hogy sok esetben éppen a szövetkezeti bizottságok tisztázatlan jogállása, illetve

Digitized by Google

szűkre szabott működési köre, korlátozott öntevékenységi lehetősége és egyértelmű alárendeltségi viszonya tartotta távol azokat a szövetkezeti tagokat, akik szakmai tekintélyüknél, műveltségüknél, emberi magatartásuknál fogva alkalmasak lettek volna a feladatok elvégzésére.

Nagyon izgalmas a *szövetkezeti demokrácia* és ezen belül a *demokratikus centralizmus*, valamint a *kollektív vezetés* problematikája. Ez a kérdéskomplexum olyan elvi és gyakorlati kérdéseket vet fel, amelyek minden szövetkezeti formát érintenek, s ezért úgy vélem: ha az Országos Szövetkezeti Tanács napirendre tűzné ezeket, ez sok hasznos tanulsággal járna.

Dr. Simon Lajos

Az örökséget is tartsuk meg

Érdeklődéssel tanulmányoztam Erdei Ferencnek „A szövetkezetek elméleti kérdései" című írását, amelyben a szerző — több évtizedes tapasztalatai alapján — nagy horderejű elméleti kérdéseket sokoldalúan vázol fel. Vitára való felhívása néhány ellenvetés körvonalazására késztet.

Kialakítani vagy fejleszteni kell-e a szövetkezet-elméletet?

A szövetkezeteknek kétségtelenül fontos szerepük van mind a szocializmusba való átmenet időszakában, mind a felépült szocializmus viszonyai között. A szövetkezetek szerepének megítélésében tehát egyetértek Erdei Ferenccel. Indokolatlannak tartom azonban a kérdés olyan felvetését, amely szerint napirendre kell tűzni a szövetkezetek fontosabb elvi kérdéseit, még ha illuzórikus is azt várni, hogy minden problémát rövid idő alatt képesek vagyunk megoldani. A marxizmus (s ennek a szövetkezetekre vonatkozó tanítása) százéves múltra tekint vissza, s ha vannak is általa nem tisztázott és kevésbé kidolgozott kérdések, véleményem szerint téves orientáció az, ha a szövetkezeti elvek *kidolgozásának* feladatairól beszélünk. A problémát a marxizmus elveinek *a gyakorlatba való átültetésében* látom, hiszen az elmélettől a gyakorlathoz nem vezet egyenes út a társadalmi cselekvés folyamatában. A helyes elvek érvényesítése feltételezi, hogy a gyakorlati tevékenység irányítói és szervezői elsajátítsák ezeket az elveket — s ez természetesen nem azonos a megtanulásukkal —, de munkálják ki a megvalósítás megfelelő formáit és módszereit is. (Véleményem szerint ugyanis nagyon leegyszerűsítenénk a problémákat, ha azt mondanánk, hogy például a szocialista termelőszövetkezetek szervezésében elkövetett különböző hibákat a határozott elvi álláspontok hiánya okozta.)

A szövetkezeti elvek tisztázottsága esetén is fennáll az a feladatunk, hogy kialakítsuk *a szövetkezetek működésének helyes szervezeti formáit és módszereit.* S bár itt is merülnek fel fontos elméleti kérdések, ezek nem érintik az olyan alapvető elméleti megállapítások érvényességét, mint például a szocialista átszervezés fokozatosságáról, a szövetkezeti tulajdon szocialista jellegéről, a szövetkezetek történelmileg átmeneti jellegéről szóló marxista—leninista tanítás. A szövetkezetek működésének szervezeti formái és módszerei történelmileg is, országonként is változatosak, de ez nem érinti a szövetkezetek marxista—leninista elméletének egyetemes érvényességét. Ezeknek a szervezeti és módszerbeli kérdéseknek az *elméleti általánosítása* valóban megoldandó feladat, de egy ország tapasztalataira támaszkodva — úgy vélem — ez nem végezhető el.

A szövetkezetek szocialista jellegéhez

Nyilvánvalóan nem tartozik a marxizmus—leninizmus egyetemes elvei sorába az a tétel, hogy a föld nem lehet a szocialista mezőgazdasági termelőszövetkezetek tulajdonában (bár korábban léte-

Digitized by Google

zett ilyen felfogás), de az sem, hogy lehet. Ebből, véleményem szerint, az következik, hogy e kérdés ilyen vagy olyan megoldása nem változtat a termelőszövetkezeti tulajdon szocialista jellegén. Ez nem a szövetkezetek *jellegét*, hanem a szövetkezetek *továbbfejlődésének útjait* befolyásoló probléma. Annak a kérdése ez, hogy melyek azok az átmeneti fokozatok, amelyeknek útján a termelőszövetkezeti tulajdon eljut az össznépi tulajdon színvonalára (természetesen nem a közeljövőben, hanem a kommunizmusra való átmenet időszakában), s végbemegy a szocializmus két tulajdonformájának egységes kommunista tulajdonná való egybeolvadása. S ha jellegét tekintve az állami-össznépi tulajdon és a szövetkezeti csoporttulajdon azonos típusú is (mindkettő társadalmi tulajdon, szocialista tulajdon), ez nem jelenti azt, hogy nincs közöttük *lényeges különbség*. Lényeges különbség van közöttük a társadalmasítás *fokát* s ezzel összefüggésben az árutermelés *fokát* illetően. Ha mint vállalatokat szemléljük őket, a tulajdonviszonyok azonos típusa folytán az önálló elszámolás rendszere is közös vonásuk; az össznépi tulajdon keretei között működő vállalatok azonban csupán önelszámoló egységek, a termelőszövetkezetek pedig önelszámoló s egyben tulajdoni egységek is, s ez a körülmény sajátos jelleget ad önelszámolási rendszerüknek.*

Ha a szövetkezeti tulajdont csoporttulajdonnak, s így a társadalmi tulajdon alacsonyabb formájának tekintjük, ebből véleményem szerint még nem következik az, hogy a termelőszövetkezeteket másodrendűnek minősítjük. A tulajdonviszonyok — elsajátítási viszonyok, s az állami-össznépi tulajdon keretében ezek a viszonyok össztársadalmi szintűek, tehát *magasabb szintűek*, mint a szövetkezetekben.

Egy további kérdés: következik-e ebből a felfogásból az, hogy a csoporttulajdon nem következetesen szocialista tulajdonforma? Ha olyan aspektusból nézzük a dolgot, hogy a szövetkezeti tulajdon csak *az állami-össznépi tulajdon uralma mellett* szocialista tulajdon, akkor azt kell mondanunk, hogy az állami-össznépi tulajdon *önmagában is* szocialista tulajdon, a szövetkezeti tulajdon pedig nem önmagában az; ebben az összefüggésben tehát az állami-össznépi tulajdonhoz viszonyítva — amely a szocialista tulajdon egyetemes érvényű formája — *nem következetesen szocialista tulajdon*. Más szempontból nézve azonban nemcsak felesleges ez a jellemzés, de félrevezető is, hiszen a szocialista termelési viszonyok egészükben *átmeneti jellegű* viszonyok, a kommunista termelési viszonyok alacsonyabb fejlettségi fokát képviselik, s ezért úgy is jellemezhetők, mint *nem következetesen kommunista termelési viszonyok*. Így hát azt kellene mondanunk, hogy a szövetkezeti tulajdonviszonyok ezeknek a nem következetesen kommunista tulajdonviszonyoknak a nem következetes formái, de ilyen terminológia használata egyáltalán nem látszik értelmesnek és indokoltnak.

Az elmondottak alapján azonban az is érthető, ha én személy szerint nem tartom indokoltnak, hogy „a társadalmi tulajdon alacsonyabb formája" kifejezést felváltsuk „a társadalmi tulajdon szűkebb körű formája" kifejezéssel; hiszen a termelőszövetkezeti tulajdon nem egyszerűen *szűkebb* formája a társadalmi elsajátításnak, hanem *alacsonyabb* formája, amely csak akkor áll összhangban az egész társadalom érdekeivel, ha az állami-össznépi tulajdon uralkodik és vezető szerepet játszik, s ha a szocialista állam ezen túlmenően szabályozó tevékenységet is végez.

Más kérdés az, hogy meghatározott feltételek között *történelmileg szükségszerű* a szövetkezeti csoporttulajdon létrehozása. Elvontan, csak a termelőerők fejlődésének érdekeiből kiindulva, nyilvánvalóan előnyösebb volna a társadalom számára az, ha a gazdasági életben az állami-össznépi tulajdon kizárólagosan uralkodna — csakhogy a fejlődés lépcsőfokait nem lehet átugorni. Ezzel összefüggésben mutatott rá Lenin arra, hogy a szövetkezet a termelés társadalmasításának az a foka és formája, amely a kisárutermelő számára tapasztalatai alapján érthető és ezért elfogadható, s ily módon mindenütt szükségszerű, ahol a kisárutermelők jelentősebb tömegeivel van dolgunk. A szükségből azonban nem csinálunk erényt; ezért Lenin a szövetkezeteket a kommunizmus iskolái-

* Mellesleg megjegyezve: ebben rejlik annak a magyarázata, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezeteket nem lehet az állami vállalatokkal azonos jellegű *vállalatoknak* tekinteni, s ezeknek a kategóriáit mechanikusan alkalmazni rájuk is.

Digitized by Google

nak tekintette, amelyeken keresztül *el kell jutnunk* a termelés társadalmasításának magasabb fokára. Ha történelmi perspektíváról beszélünk, akkor természetesen nem napirenden levő feladatra gondolunk. Lenin olyan időpontban dolgozta ki szövetkezeti tervét, amikor a termelőszövetkezetek széles körű megszervezését még nem tekintette közvetlen feladatnak. A marxizmus—leninizmusnak az állam elhalásáról szóló tanítása sem akkor alakult ki, amikor történelmileg már aktuálissá vált. Hamis elképzelések kialakulásához adnánk azonban alapot akkor, ha figyelmen kívül hagynánk a történelmi perspektívákat, csak azért, meg megvalósításuk még nem aktuális.

A fokozatosság kérdéséhez

A termelőszövetkezetek nem szocialista jellegük, hanem *termelésük társadalmasítottságának* foka alapján alacsonyabb fokú szervezetek, mint az állami-ösznépi tulajdon alapján álló szocialista szervezet. E szempontból *a termelőszövetkezetek különböző formái* között is vannak hasonló különbségek. A termelőszövetkezetek kezdetleges formáit az jellemzi, hogy a tagok termelése alapjában véve *magántermelés*, bár bizonyos keretben társadalmi termelés folyik. (Szükségszerű, hogy e területen ne következetesen szocialista tulajdonviszonyokról beszéljünk.)

E problémakörben merül fel a fokozatosság kérdése. Úgy hiszem, nem hiba, ha úgy értelmezzük a fokozatosság lenini elvét (amely a mezőgazdaság szocialista átszervezésére vonatkozik), hogy a szocializmusban csak magasabb típusú termelőszövetkezeteknek lehet helyük. Úgy gondolom azonban, hogy a fokozatosságról szólva Lenin nem egyszerűen a kezdetleges termelőszövetkezeti formáktól (társulás, csoport stb.) a fejlett termelőszövetkezethez vezető fokozatos fejlődésről beszélt, hanem a fokozatosság rendszeréhez tartozó elemeknek tekintette a termelőszövetkezeteknek egyáltalán nem nevezhető szövetkezeteket is: *a beszerző, az értékesítő, a hitelszövetkezeteket stb.* Leninnél ugyanis nem az a fokozatosság lényege, hogy a *termelésnek* mind több fázisa válik közössé — bár a termelőszövetkezetekre vonatkoztatva ez természetesen igaz —, hanem az, hogy a szövetkezetek a mezőgazdaság szocialista átszervezésének *iskolái*, s világos, hogy a közös tevékenység és gazdálkodás előnyeit nem csupán a termelőszövetkezetek példáján lehet megérteni (és így elfogadni), hanem az egyszerűbb szövetkezetek példáján is. Az is természetes azonban, hogy a beszerző, értékesítő stb. szövetkezetek fő funkciója nem a közös gazdálkodás előnyeinek bemutatása, s így ezeknek nem is kell a fejlődés folyamatában termelőszövetkezetekké átalakulniuk.

Megint más kérdés, hogy a társadalmi tulajdonnak milyen fokát képviselik ezeknek a szövetkezeteknek a tulajdonviszonyai. Csak egyet lehet érteni azzal a megállapítással, hogy e szövetkezetek tulajdona is csoporttulajdon, de *magasabb fokú* csoporttulajdon, mint a jelenlegi mezőgazdasági termelőszövetkezeteké.

A termelőszövetkezeti munkaviszonyok kérdéséhez

A mezőgazdasági termelőszövetkezet társadalmi szervezet is és vállalat is; tagjai tulajdonosok is és dolgozók is. Hasonló a helyzet az állami-össznépi tulajdon vonatkozásában is, azzal az eltéréssel, hogy itt a tulajdon egységes rendszerében működnek elkülönült önelszámoló egységek. Ebből az eltérésből azonban az következik, hogy a tulajdonosok csak *képviseleti szerveik útján* gyakorolhatják tulajdonosi jogaikat, s így mint *dolgozóknak* is meg kell, hogy legyenek a képviseleti szerveik.

A legutóbbi időkig a termelőszövetkezeti parasztságnak nem voltak ilyen jellegű képviseleti szervei, ma azonban már egyre több szocialista országban létesülnek. Ez fontos lépés a termelőszövetkezeti parasztság egységes osztállyá szerveződésének útján. Egyes országokban e szervek kizárólag *társadalmi szervekként*, másokban *gazdálkodó szervekként is* működnek. E különbségek nyilvánvalóan eltérést okoznak a termelőszövetkezeti parasztság termelési viszonyainak rendszerében. Ahol az országos és a területi termelőszövetkezeti szervek gazdálkodó szervekként is tevékenykednek, ott nyilvánvalóan csökken az egyes termelőszövetkezetek tulajdoni elkülönültsége, s erősödik önelszámoló egység jellegük.

Digitized by Google

Ezzel összefüggésben nyilvánvalóan egyre nagyobb a jelentősége annak, hogy a tagok és a termelőszövetkezeti vezetőség közti kapcsolatok *munkajog-viszonyok* formájában legyenek megszervezve. Ennek a jelentősége olyan arányban fokozódik, ahogyan az elkülönült termelőszövetkezeti tulajdont a termelőszövetkezeti parasztság egységes tulajdona váltja fel. Ma azonban csak a termelőszövetkezeti és az állami vállalatok közti különbségek formális eltüntetésére irányuló törekvés indokolhatja ezeknek az egységes viszonyoknak a mesterséges felbomlasztását. A termelőszövetkezet legfőbb vezető szerve a *közgyűlés;* ez hivatott arra, hogy a gazdálkodás minden lényeges kérdésében döntsön, beleértve ebbe az egyes tagok tagsági viszonyának kérdéseit is. Lehet-e azt mondani, hogy a közgyűlés a tulajdonosok szervezete, de nem szervezete a „munkavállalóknak", vagy hogy társadalmi, de nem vállalati szerv? Nyilvánvalóan nem. De ugyanígy nem vethető fel ez az alternatíva a közgyűlés által az ügyek folyamatos vitelére megválasztott kollektív szerv, a *vezetőség* vonatkozásában sem.

Véleményem szerint nem indokolt tehát Erdei Ferencnek az a javaslata, hogy „a termelőszövetkezet szervezeti keretei között létesüljön egy olyan speciális szerv, amelyet a tagok mint dolgozók választanak, s amely mint dolgozói érdekképviseleti, illetőleg munkaügyi szerv, partnere a vállalatvezetésnek, a vezetőségnek". Indokoltnak tartom viszont a *vezetőség felelősségének erősítését,* s olyan szervezeti rendszer kialakítását, amely lehetetlenné teszi, hogy a vezetőség elszakadjon a tagságtól, hogy tehát valamiféle „munkaadói" szervként tevékenykedjen. Ennek biztosításában fontos szerepet tölthetnek be a *területi szövetségek,* s nem utolsó sorban a termelőszövetkezetek felett felügyeletet gyakorló *állami szervek.* Emellett a különböző jellegű érdekek egyeztetésében nagy feladatuk vannak a különböző fokú *pártszerveknek,* hasonlóan a társadalmi élet más területeihez.

Dr Halasi László

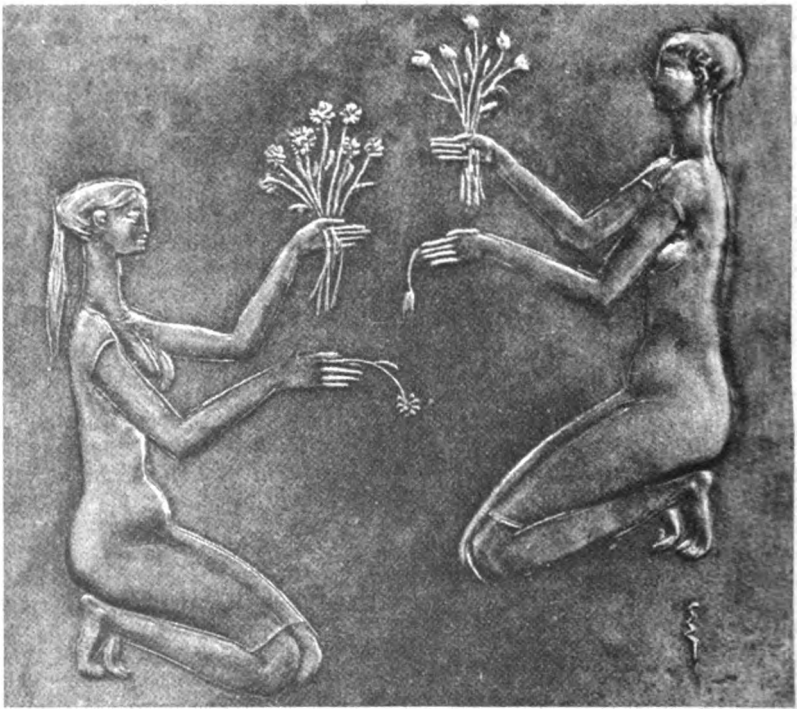

Szabó Iván:
Csokorkötözők

Digitized by Google

VITA MAI FILMMŰVÉSZETÜNKRŐL

Lukács Antal:

Nemes Károly tanulmányában röviden utal csak arra a kapcsolatra, amely az *új magyar filmművészet* vezető alkotásai és a *közönség* között kialakult. Tudja, hogy a közönség nem könnyen fogadja be ezeket a műveket, idegennek érzi. Számol azzal, hogy az értékes művek és a közönség közötti kapcsolat megváltoztatása napirenden levő feladataink közé tartozik. Az új eredmények és a közönség közé hídat építeni — mint írja — csak népszerűsítő művekkel lehet.

Kétségtelenül igaz, hogy a népszerűsítő műveknek ez lenne — többek között — a feladatuk. Ám az a szemlélet, amely a közönséget homogén és egyakaratú tömegnek tekinti, nem szerencsés és nem is korszerű. Minden műalkotás egy adott ország meghatározott társadalmából választja ki a maga közönségét, s a *kvantitatív* statisztikai mutatók nem mindig esnek egybe a *kvalitatív* kritériumokkal. S ez nem pusztán a filmművészetre jellemző. *Szokolay* Vérnász című és jelentős nemzetközi sikert aratott operájának a nézőszámát nem lehet összevetni — mondjuk — a My Fair Lady nézőszámával, mert a két mű között kvalitatív különbségek vannak, és éppen e minőségi különbségek miatt nem összehasonlítható alkotások. Mindkettő más-más esztétikai minőség, más-más társadalmi hatásfokkal, más-más befogadó-küszöbbel. Ugyanilyen okok miatt nem összevethető — mondjuk — az *Apa* százezres nézőszáma az *Egy magyar nábob* című film többmilliós látogatottságával.

Hogy miért? Nemcsak az esztétikai minőségek különbözősége miatt — s itt nem értékelésre gondolok, hanem értékcsoportok és értékkategóriák összekeverhetetlen rendjére és tartományaira —, de azok miatt a történelmi és társadalmi determinánsok miatt sem, amelyek következtében a magyar közönség ízlése olyan, amilyennek tapasztaljuk. Ennek kapcsán hadd idézzem *Kádár* elvtársnak *André Wurmser*-vel 1963-ban folytatott beszélgetéséből az alábbi mondatot, amely találóan rávilágít a kérdés lényegére: „... elkövetjük azt a hibát, hogy túlságosan keveset beszélünk a kiindulópontról, arról a félfeudális, középkori állapotról, amelyben 18 évvel ezelőtt voltunk, számottevő ipar nélkül, civilizáció nélkül, a szó valódi értelmében. A hiba nem a mi népünkben volt, hanem múltunkban." Nyilvánvaló, hogy a közönség kulturális reagálása, megnyilvánulása *nem lehet független múltjától*, és a hiba — ami ízlésének, befogadóképességének szélességét és mélységét illeti — nem egyedül benne keresendő. Persze szó sincs itt arról, hogy legalizáljuk, hogy törvényesítsük a rossz, a kispolgári ízlést. Egyáltalán nem! Arról van szó, hogy közönség-dramaturgiánknak, ha a magyar társadalomra hatni kíván, tudomásul kell vennie *ezt* a kialakult színvonalat, ehhez kell mérnie eszközeit, és innét kell elkezdenie építeni fölfelé.

Egyébként ha tárgyilagosan vizsgáljuk a tényeket és figyelembe vesszük, hogy például egy olyan nyugati főváros, mint Párizs, hatmillió lakossal és a filmalkotások legjobbjainak állandó — és évtizedeken át állandó — kontaktus-lehetőségével, *Antonioni* új filmjének, a 27. hete futó *Blow-up*-nak háromszázezres nézőszámát sikernek tekinti, és *Bergman* új filmjének, a 16 héten át vetített *Persona*nak a 90 ezernyi látogatóját szintén, akkor nekünk egyáltalában nincs okunk szégyenkezni amiatt, hogy a *Hideg napok*at és a *Szegénylegények*et közel egy-egy millió ember látta. Ha pedig a nyugati fővárosok szórakoztató filmjei közül az ún. kasszasikereket összevetjük a magyar filmforgalmazás kasszasikereivel, akkor sem kell különösen kétségbe esnünk, hiszen megfilmesített klasszikusaink mégiscsak nemesebb közízlésről vallanak, mint a James Bond-sorozatok, a sexkrimik és horror-filmek. De a „happy end"-del ellátott és romantizált *Dr. Zsivágó* európai bombasikere sem arról győzött meg, mintha a hazai közízlés romantikus karaktere annyira konzervatív és annyira elmaradott lenne, hogy csak lehajtott fővel szólhatunk róla.

Digitized by Google

Vagy: ha igen, akkor erről nem kis mértékben, *mi is tehetünk*, mert a közönség válsága sohasem egyedül a közönség ellentmondásait jelzi, hanem a filmforgalmazás és filmgyártás válságát és ellentmondását is. Az a könnyebbik megoldás, ha meghúzzuk a vállunkat és „Ilyen a közönség!" felkiáltással lemondunk a közönségről és filmművészetre való tudatos neveléséről. A nehezebbik az, ha vállaljuk ezt a közönséget, és ízlésének ellentmondásait tudomásul véve, *vele, nem pedig ellene* alakítjuk filmművészeti politikánkat és filmdramaturgiánkat.

Azt a gyakran hangoztatott vádat sem tudom elfogadni, hogy nálunk az emberek szívesebben választják az üres szórakozást, mint az olyan filmeket, amelyekben politikai konfliktussal, napjaink gondjaival találkoznak. Az elmúlt évek egyik legdirektebben „politikus" filmjét, a *Minden kezdet nehéz* című alkotást — amely még tetejében a közfelfogás szerint nem is játékfilm — közel 800 ezer néző látta, azaz 200, illetve 300 százalékkal több, mint a csak szórakoztató szándékkal készült *A múmia közbeszól, Jaguár* vagy *Édes és keserű* című játékfilmjeinket. Sőt: a napjaink aktuális társadalmi problémáit feszegető *Szerelmes biciklistákra* több mint 1,2 millió néző volt kíváncsi.

Romm említi egyik legutóbbi tanulmányában, hogy a korábbi filmművészet alkotói általában a festmény kompozíciójából indultak ki, holott — és szerinte ez jellemzi éppen a korszerű filmművészet szemléletét — a festményt néző emberből kell kiindulni. Ez egyébként a műalkotás humanista lényegéből is fakad, abból a tényből, hogy az emberek, a nézők számára a műnek az élmény erejével kell hatnia. Ehhez pedig meghatározott pszichológiai mechanizmusok működése szükséges. A néző ugyanis nem arra figyel, amit lát, hanem *csak azt látja, amire figyel.* Ezért a közönségben gondolkodó dramaturgiát nem az jellemzi, hogy felülről lefelé, hanem éppen ellenkezőleg, az, hogy *alulról felfelé építve* szab normát e mű befogadására, amint *Shakespeare* tette a Globe Színházban, ahol — és ez nem érdektelen tény — a közönség többsége analfabéta volt.

Nagyszerű és elismerésre méltó, hogy milyen sikerrel és mennyi értékes elismerés közepette tudunk párbeszédet folytatni filmjeink révén világszínvonalon, a világ filmkritikai közvéleményével. Köszönet ezért e kiváló filmek alkotóinak! De nemzeti filmgyártásunknak nemcsak a világgal, hanem *saját népével is szót kell értenie.* Ehhez pedig nem elegendő a film formanyelvi ismerete, ehhez azt a filmnyelvet is tudni kell, amelyen *a közönség megért bennünket.* Mert ha a néző rossz és kellemetlen közérzete abból fakad, hogy képtelen megérteni a film közlésmódját és jelrendszerét, akkor úgy érzi, hogy nyilvánosan megalázták, és ez a vereség feltétlenül elutasítással és felháborodással jár együtt. Ezért osztja ketté minden új filmalkotás a társadalmat a művet értők — esetleg — kisebb csoportjára, akik talán nem értékesebbek, de feltétlenül különböznek a többségtől és a többséget alkotó nagy csoportra, akik a művel szembenállnak.

Ez a polarizáció egy szocialista társadalom szemszögéből és jövőjéből nézve *egészségtelen.* Ezért ezt nem mélyíteni, hanem csökkenteni kell, hiszen amilyen mértékben szűkül egy-egy értékes gondolatot művészien ábrázoló filmünk közönségbázisa, olyan mértékben gyengül *tudatformáló ereje és hatósugara.* Más kérdés az, hogy egy-egy intellektuális filmalkotásunk, amely elsősorban az értelmiséget veszi célba, képes-e aktivizálni a hazai értelmiséget a megszokott érzelem-értelem hatásdialektika inverziójával, megfordításával. Ennek a reális felmérésére még alig tettünk kísérletet, mint ahogyan filmszociológiai vizsgálataink is messze elmaradtak az események mögött, és korántsem rendelkezünk olyan tényanyaggal, amelynek alapján a hatás és ízlés, filmhatás és filmközízlés jelenleg fennálló ellentmondásait megnyugtatóan elemezhetnénk és megoldhatnánk.

Nem járunk talán messze az igazságtól, ha a filmgyártás és közönség korrelációját alapjában véve megbonthatatlannak tekintjük, tehát olyan egységnek, amelyet a *folyamatos kölcsönhatás* kell, hogy jellemezzen. Minden mű és minden művész — mint *Juhász Gyula* írta *Babits*nak — hatni akar. Miért táplálnánk éppen a film esetében olyan előítéletet, hogy a film *csak a keveseké?* Holott arról kellene szólnunk, hogy mit tegyünk annak érdekében, hogy a kevesek többen, majd sokan legyenek.

Nem ismeretterjesztésre gondolok itt elsősorban, hanem *művekre.* Köztudott:

Digitized by Google

vannak autonóm filmjeink, amelyeknek eredeti és új filmnyelve a nagyközönség szempontjából nem közérthető. Pedig tartalmuk megérdemelné, hogy közkincscsé váljék! S vannak ugyanakkor olyan filmjeink, amelyeknek formanyelve, grammatikája, a közönség körében ismert és megszokott elemekre épül. Itt a forma valóban nem gát, hanem kapu. Csak az a kár, ha a közönség benyit ezen a kapun, ritkán talál valamit.

Ám feladatunk most éppen az, hogy aktuális és magvas gondolatainkat is igyekezzünk elmondani olyan filmnyelven, amely *hídként szolgálhat* az új, az eredeti formanyelvű alkotások megértéséhez. Hiszen filmgyártásunkban sem szükségszerű, hogy az ellentéteket mereven szétbontsuk, és filmdramaturgiánkban az így polarizált ellentétekben gondolkodjunk. Meg kell találnunk a filmgyártás és közönség kapcsolatának és ellentmondásainak dialektikus megoldását.

Előfordulhatnak persze — és erre is van példa —, szerencsés találkozások, amikor a művészet és a közönség közötti kapcsolatot a folyamatos és az egészséges kölcsönhatás jellemzi. De ha ezt a kölcsönhatást az aránytalanság és a leszűkülés rontja meg, akkor mégis csak — Anteusként — a közönséghez kell visszatérnünk, a közönségből épülő dramaturgiai terv szerint kellene a tudatos hídépítéshez hozzákezdenünk.

A szórakoztatás nálunk nem jelenti és nem is jelentheti a kispolgári film-mesevilág állami finanszírozását, de jelentheti azt, hogy aktuális problémáinkról *tudatosan közönséghatásos és izgalmas filmnyelven* szóljunk. Számomra ez a legfontosabb lépés, és — véleményem szerint — itt tehetünk legtöbbet a közönség ízlésének nevelése és tudatának formálása érdekében.

Igaza volt Huszár Tibornak — a pécsi játékfilm-szemle vitáján elhangzott felszólalásában —, amikor azt mondta, hogy a művészet, így a filmművészet is, csak akkor töltheti be tudatformáló szerepét, ha „nyitott" a társadalom, a társadalmi valóság felé. De hadd tegyem hozzá, hogy nemcsak az alkotói folyamat kezdete, hanem annak befejezése, a *mű is* nyitott kell legyen a társadalom felé. Ehhez persze — bizonyos értelemben — *új filmdramaturgiai szemléletre és gyakorlatra* van szükség, amely figyelembe veszi a hazai közönség történelmileg kialakult és meghatározott műveltségi szintjét, alapos szociológiai vizsgálatok nyomán pedig a homogén moziközönség helyett a kvalitative és kvantitative differenciált moziközönségre épít — tudatosan!

Így és csak így érhetjük el, hogy a magyar társadalom tudatformálásában jelentős és aktív szerepet töltsünk be, és a hazai közönséggel — egyszerre több síkon — folytathassunk hatékony dialógust, amelynek folyamatos kölcsönhatása egyedül biztosíthatja egy szocialista ország filmművészetének és filmgyártásának egészséges fejlődését.

Kurucz D. István: Aratás

Digitized by Google

Samuel Lachize:

„Nagyságod azt üzeni nekem, hogy csak fessek és ne kételkedjek semmiben. Azt válaszolom, hogy az ember az agyával fest, nemcsak a kezével, s aki nem tudja megőrizni agyának szabadságát, az szégyenben marad."

(Michelangelo)

A filmezés nem játék. Napjainkban a filmforgatás már egyáltalán nem az a jövedelmező szórakozás, amely annak idején volt, amikor egy terembe kényükre-kedvükre minél több embert gyűjtöttek össze, feltéve természetesen, hogy lefizették a belépti díjat. Czukor például megelégedett az Egyesült Államokban azzal, hogy munkanélkülieket és nyomorgókat zsúfolt össze koszos pajtákban, s ott némafilmeket vetítettek. Ez a néhány percnyi elernyedés és felejtés, ha szabad így mondani: ez a menekülés csak egy centjükbe, egy nickckel"-jükbe, egy darab kenyér árába került ezeknek a szerencsétleneknek. És Czukor úr meggazdagodott...

Franciaországban a vetítőtermek költségvetési szempontból még mindig a mutatványosbódékkal azonos elbánásban részesülnek, mintha kecskelábakra állított deszkák volnának, amelyeken clownok és légtornászok szórakoztatják az „együgyű vásári népet". És a televízió ellenére is — világszerte még mindig százmilliók számára jelenti a mozi a szombat esti, vasárnap délutáni kimenőt, pihenést.

Néhány év óta azonban új jelenségeket látunk. A televízióban is lehet filmeket látni sok országban, új filmművészeti formák törnek utat maguknak, s főként: egy lényeges nézőréteg, az ifjúság, fokozottan érdeklődik a film iránt, nem is annyira mint látványosság, hanem mint kifejezési forma iránt. Mindezek folytán újfajta, *intelligens, érett, kritikus és nyílt közönség* áradt be a vetítőtermekbe. Nagyon messze kerültünk attól a bárgyú és öntudatlan embernyájtól, amely mint búfelejtőbe járt a *„Nickels Odeon"*-okba... A filmezés *felelősséggé vált* tehát, hatalmas, nyomasztó felelősséggé. Már nem a szórakoztató szerepét szánja a rendezőnek, hanem megköveteli tőle, hogy egyidejűleg művész, szociológus, tanú, történész, újságíró legyen, sőt drámaíró, koreográfus, festő, költő, vagy akár zeneszerző is. A rendező olyan, mint az a vándormuzsikus, akinek bármikor bármilyen hangszeren tudnia kell játszani. Ezenkívül ember, aki emberekhez szól. A művészet maga az ember. A művészetnek pedig az a feladata, hogy megragadja az ember valóságát és igazságát. De milyen igazságot?

A fiatal magyar filmművészet — legalábbis ahogyan előttünk, külföldi kritikusok előtt jelentkezik, akik csak igen gyengén ismerjük a mai Magyarország tényleges helyzetét (akarom mondani: belső összetettségét, problémáinak sokaságát) — pontosan az a művészet, amely már nem akar, s okkal nem hajlandó szórakoztató játék lenni. Eszünkbe juttatja Hegel gondolatait, aki szerint *a művészet nem tekinthető tetszetős vagy kellemes játékszernek, hanem szellemnek, amely megszabadul a végesség formáitól és tartalmától; a művészet az igazság kibontakozása, amely nem úgy tárul fel, mint a természetrajz, hanem az egyetemes történelemben jelentkezik, annak egyik legszebb nézőpontja — a legjobb kárpótlás a köznapi valóságban végzett kemény munkáért és a tudás érdekében kifejtett kínos erőfeszítésekért.* Hegel gondolata volt az is, hogy *a művészet győzelmet arat a köznapi valóság felett, mert még a legmozgékonyabb, a legmulandóbb dolgokat is rögzíteni tudja.*

És ami a festészetre vonatkozóan igaz, az még inkább igaz a filmművészetről szólva, amely dinamizmusa, mozgalmassága révén elsőrendű jelentőséget tud adni a „mozgékony és múlandó" dolgoknak, azoknak, amelyek éppen a valóság, a jelenlevő, az elmúlt és az eljövendő valóság kifejezői. Mégsem ragaszkodhatunk mindig a meghatározásokhoz. *„A művészet győzelmének a valóság felett"* tulajdonképpen *a művészet és a valóság közötti házassággá* kellene átalakulnia. De nem „érdekházassággá", ahogy nálunk, Franciaországban mondják a keservesen kialkudott házassági szerződésről, hanem szerelmi házassággá,

Digitized by Google

és ha lehet, *őrült szerelemből* fakadó házassággá!

A valóság és a művészet közötti *őrült szerelmet* (az „őrült" szó a franciában ez esetben lelkest, nem pedig ápolásra szorulót jelent — A szerző), rendkívül jól érzékelteti legalábbis három új magyar film: *Kovács András: Falak, Szabó István: Apa, Jancsó Miklós: Csillagosok, katonák.*

Nem tudom, hogy valóban ez-e a legjobb — a szó kicsit közhelyszerű —, de nekem *Kovács András* filmje látszik a legjelentősebbnek mindazok közül, amelyeket legutóbb bemutattak nekünk. Feltételezem, hogy a magyar nép számára is jelentős, de a külföldi közönség számára vitathatatlanul az. Fölösleges titkolnom, hogy az 1956-os ellenforradalom fájdalmas eseményei mennyire megingatták sok francia Magyarország iránti érzéseit. Az idő múlása ellenére e tekintetben még mindig él a rosszérzés, s korántsem oszlott el teljesen. Általában ezt a kérdést vetik fel: mi történik ma *valójában* a magyarok fejében és szívében? A *Falak* című film tökéletesen válaszol erre; jómagam választ, sőt válaszok tömegét találtam benne, amelyek kifejezésre juttatják a meglevő ellentmondásokat, a meglevő hitet, keserűséget, panaszokat is, de különösen a reményt. Azt a reményt, amely ritka hévvel nyilvánul meg a múltból örökölt bajok őszinte és tiszta, becsületes, sőt mondhatnám megható bírálata révén.

Bevallom, nem értek egyet kritikustársaim közül azokkal, akik a forma és tartalom körüli hiábavaló vitát újrakezdve, elfelejtik, hogy a film tartalma nem a látszólagos téma, hanem az a *homogén szövetség*, amely a film mélye (a kifejeznivaló) és kifejezésének esztétikai formája között jön létre. Ebben a filmben a képek és az elbeszélés egységes erkölcsöt fejeznek ki. A Falak távol áll az impresszionizmustól is. Nyílt film ez, világos mindazok számára, akik jól meg akarják nézni, jól meg akarják érteni, és akik az ő segítségével akarják megközelíteni az igazságot. Mert végül is az igazság a lényeg, bár az igazságot nagyon gyakran összekeverik a realizmussal. A realizmus nem az igazság, csak annak bemutatása. Kovács művészetében az a nagyszerű, hogy nem állít be és nem dug el semmit — *soha nem csal.* Nem moralistaként, hanem tanúként viselkedik. Művész és tanú egy személyben, s számára száz fölösleges beszédnél többet ér a kortársakról festett tisztességes kép. Mint festő azonban nem elnéző és nem egyszerűsít. Hősei, minden szereplője hús-vér ember, érző szívű, gondolkodó agyú. Gondjaikkal, problémáikkal benne élnek abban a társadalomban, amelynek ők a fő alkotóelemei, mégis olyanok, mint a nagyon nehezen összerakható türelemjáték különálló darabkái. Ebből adódnak az ellentmondások, a tévedések. Előre láthatjuk, hogy ha sok erőfeszítéssel is, de végül összeáll a türelemjáték. Csak annyi kell, hogy mindenki hozzákezdjen.

Ez az a fajta művészet, amely nem hízeleg a közönségnek, hanem beszél hozzá. Ahhoz a művészethez tartozik, amelyről *Taine* azt mondta, hogy *„egyszerre fennköltt és népies, azt hirdeti, ami a legnemesebb, és mindenki számára hirdeti".*

Szabó István Apa című filmjéből annak az embernek a szorongása maradt meg bennem, aki sohasem volt igazán gyermek, s az a rendkívüli esztétikai izgalom, amelyet ez a film keltett bennem. Harmincéves ember az 1968-as Magyarországon — olyan egyetemes tartalom ez, amely hozzátartozik például a moszkvai fesztiválon aratott sikerhez. Itt — még inkább, mint másutt — *a művészet és a valóság* közötti őrült szerelmi házasság aratott győzelmet — de *álmon keresztül.* Szabó István azokhoz a művészekhez tartozik, akik fölényes biztonsággal bánnak a technikával és témájukkal. Mert alig van annál szánalmasabb a filmvásznon, mint amikor a lázálom félrebeszélését beleillesztik a kézzelfogható valóságba. Minthogy a film már maga is tűnő látomás, a „látomás a látomásban" annak a kötéltáncosnak a munkájával ér fel, aki egyidejűleg bűvészmutatványokat is produkál. Szabó filmje azonban soha, egyetlen pillanatra sem veszíti el egyensúlyát. A rendező biztosan áll a lábán, és így vezet el bennünket hármas világába: a magáéba, meg a hősei és népe világába. Ékesszólása az árnyaltság, titkos bűne az érzékenység.

Összetettebb, zavarba ejtőbb *Jancsó Miklós* művészete. Van benne valami *Goyából*, rendkívüli fényhajszolásával,

Digitized by Google

a háborús borzalmak miatti megszállottságával, és ahogyan a nagy spanyol festő, ő is látni tudja *„a megvilágított testeket és azokat, amelyek nincsenek megvilágítva, az előtörő és a visszavonuló síkokat"*, a napfényt és az árnyékokat.

Súlyos hibát követ el az, aki szó szerint veszi, amit Jancsó mond, ugyanúgy, mint azok is, akik egy *Picasso*-kép láttán együgyűen megkérdezik: *„Ez meg mit ábrázol?"*

Vegyük például a *Csillagosok, katonák*at. Talán az oroszországi polgárháború epizódja lehetne. De aki csak ennyit lát benne, az anekdotára szűkíti a művészi alkotást, s nem hajlandó megérteni, hogy Jancsó Miklós kezei között a film nem korlátozódik történetkék elmondására. A rendezőt az erőszak, az igazságtalanság, a halál, az önkény viszszajáró rémképei gyötrik — mindaz, amit az ember azért utasít el, mert nem erre született, hanem arra, hogy éljen, szeressen, gondolkodjon, átalakítsa a természetet, megjavítsa a hozzá hasonlókhoz fűződő kapcsolatait. Az erőszak sohasem volt szükségszerűség, és nagyon jól tudjuk, hogy a számtalan áldozatot nem az Októberi Forradalom, hanem az ellenforradalom követelte. Jancsó tisztán lát, de meg van rettenve. Szorongását vetíti ki tehát a fehér vászonra, s eközben fejlett, lemeztelenített és szigorú esztétizmussal juttatja kifejezésre, hogy szereti az emberi lényeket, különösen az erőszak és a nyomor áldozatait, a legyőzötteket, a feláldozottakat.

A magyar filmművészet megértette, hogy a filmezés nem játék. A filmezés — lélegzés, maga az élet.

Nemes Károly:

A Társadalmi Szemle decemberi, januári és márciusi számában a magyar filmművészet fejlődése körüli vitában felvetődött egy fontos probléma: az *értékrendé*, az alkotások megítélésének alapjáé. Egyes hozzászólók (például *Almási Miklós)* közvetlenül vetették fel ezt a kérdést, mások *(Hámori Ottó* és *Szabolcsi Miklós)* közvetve, az egyes művek különböző megítélése kapcsán. Tulajdonképpen erről szólt *Kovács András* hozzászólása is, bár ő az „esztétikai normarendszer" elnevezéssel sommásan elhatárolta magát ettől a problémától.

Nyilvánvaló, hogy ez a probléma rendkívül fontos: megválaszolásától nemcsak egyes filmalkotások megítélése függ, hanem annak eldöntése is, hogy kialakult-e az egyes művekből valamilyen *önálló, sajátos vonásokkal bíró irányzat*, ha igen, melyek ennek összefogó sajátosságai stb. Az utolsó évtizedben olyan mértékben megváltozott a filmművészet, hogy bizonyos értékek is látszólag kétségessé váltak benne.

Kovács András hozzászólásában például sok szó esik azokról a társadalmi feltételekről, amelyek között a magyar filmművészet átalakulása és fellendülése végbement és végbemehetett. De esztétikai dogmatizmust lát abban, ha a művészeti feltételekről beszélek. Pedig már filmművészetünk sematikusként megjelölt korszakában is többé-kevésbé helyesen volt kitűzve a cél; a szocialista realizmus, az új hősök és új konfliktusok ábrázolása stb. Nem a cél felismerése volt helytelen, hanem a megvalósításhoz vezető út ismerete hiányzott. Figyelmen kívül maradtak a *filmművészet fejlődésének törvényszerűségei*, a fejlődés belső követelményei. Szinte az összes szocializmust építő országokban tudatossá vált — különböző fokon — a társadalmi átalakulás szükségessége, ezzel azonban egyáltalán nem járt együtt a filmművészet fellendülése. Ehhez a művészet viszonylatában nemcsak külső, hanem *belső feltételekre is* szükség van: kísérletezésre stb. Csak így alakulhat át a filmművészet és a valóság viszonya, csak így válhat a filmművészet alkalmassá az aktuális valóság lényegének esztétikai feltárására. A lét változását nem automatikusan követi a tudat (a tudatformák) változása — ennek is megvannak a maga törvényszerűségei. S ezek a művészet megítélésekor elkerülhetetlenül *viszonyítási alapként, értékrendként* jelentkeznek.

Természetes, hogy maga a cél, a társadalmi lényeg nem maradhat ki ebből az értékrendből, de nem is ez egymaga alkotja azt. Kovács András gondolatkörében maradva: a *Megszállottak*, amelyet ő

Digitized by Google

a filmművészeti változások kezdetének tart, 1961-ben készült, a magyar film fellendülésének eddigi csúcsa pedig 1965—67-re tehető. A közben elkészült művek egy részének legalább akkora jelentőségük van a fellendülésben, mint a társadalmi felismeréseknek a gyakorlat és az ideológia más területein. A gazdasági, szociológiai, politikai, de még az irodalmi felismerések sem hasznosíthatók ugyanis *közvetlenül és egyszerűen* a filmművészetben; ez meg kell hogy járja a maga külön útját. A társadalmi változások — s ebben egyet lehet érteni Kovács Andrással — inkább a legfőbb *külső* körülményeket jelentik a filmművészet számára.

Kétségtelen tehát, hogy a változások bonyolult fejlődési folyamatot alkotnak, s e bonyolultság miatt különösen nagy jelentősége van az *értékrendnek*. Éppen ezért kívánatos a problémának az adott összefüggésekben való *elméleti* vizsgálata (természetesen nem külön tanulmányként, hanem csak a reflexió igényével), s egy olyan, alapvető összefüggés megemlítése, amelyet *Marx* fogalmazott meg. Marx jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai stb. ideológiai formákról beszél, amelyekben az emberek tudatára jutnak a társadalmi konfliktusnak és végigharcolják azt. S mert a társadalmi szituációk lényegét jelentő ellentmondások, konfliktusok állandóan változnak, nyilvánvaló, hogy maga a művészet is változik. Ez a társadalmi mozgás által követelt alakulás tesz szükségessé két értékrendet: *a kritikait és a történetit*, jelen esetben a filmtörténetit.

A filmkritika, amikor valamely alkotást vizsgál, ezt — figyelembe véve a művészet általános színvonalát — a valósághoz viszonyítja. Következésképpen a kritikai értékelés szempontja a mű valóságossága, tartalmának és formájának viszonya. A kritikus nem kérheti számon az egyedi művön a valóság esztétikai lényegének kimerítő megragadását; ezt csak a művészet *egésze* adhatja meg a valósághoz méltó sokoldalúsággal és sokszínűséggel. S itt tűnik ki a *filmtörténet* feladata, amely a kritikaitól bizonyos mértékig *eltérő* értékrendet követel meg.

Egy példa: *Dziga Vertov* Filmszem című filmje — megvalósításának nyerssége, zavarossága stb. miatt — szinte érdektelen volt a kritika számára; a filmtörténet azonban értékes alkotásk tartja számon azért, mert fontos szerepet töltött be a szovjet avantgard kialakításában, így *Szergej Ejzenstein* művészetének előkészítésében is. S ez nem egyedi példa, még csak nem kizárólagos; más művészeti ágakban is bőven találunk ilyent. Kritikailag aligha lehetett volna nagyra értékelni *Denis Diderot* ún. szomorújátékait, amelyekben a szerző megpróbálta tragédiák hősévé emelni a polgárt; e nélkül azonban nehéz elképzelni *Lessing* és *Schiller* művészetét.

A kritika természetesen azokat az alkotásokat értékeli a legtöbbre — tekintet nélkül a hazai és az egyetemes filmművészet előzetes lépéseire —, amelyek már képesek arra, hogy *minőségivé érleljék az őket megelőző mennyiségi változásokat*. A filmtörténet azonban mindig a *mozgást, a fejlődést* veszi figyelembe. Egyáltalán nem azt állítom — mint ahogy Almási Miklós írja —, hogy a *Nyáron egyszerű* értékesebb alkotás, mint a *Szegénylegények* vagy mások, hanem azt, hogy a fejlődés előrevitelében éppen olyan le nem becsülhető része van, mint Diderot, vagy a film vonatkozásában Vertov kísérleteinek. Nyilvánvaló, hogy a Filmszem-et nem lehet jelentőségében a *Patyomkin páncélos* mellé állítani. De a Patyomkin páncélos-hoz bizonyos mértékben a Filmszem-re is szükség volt. Éppen a magyar filmművészet *egészének* színvonalát mutatja az, hogy a *filmtörténeti értékelést is kiállja*, fejlődése úgy rajzolható tehát meg, mint ami esztétikailag egyre inkább megközelíti a társadalmi lényeget.

Az új társadalmi szituáció megjelenése akkor válik nyilvánvalóvá, amikor a felszínre törnek. tudatosodnak a lényegét jelentő új ellentmondások, konfliktusok. Természetes, hogy a magyar filmművészetet befolyásolta a *legutóbbi idők társadalmi változásainak sora:* az ellenforradalom és annak leverése, a konszolidáció, a szocialista rend megerősödése a mezőgazdaság kollektivizálásával, a demokratizálódással, majd a „hogyan tovább" útkeresése stb. Ezek a változások pontosan kitapinthatók a magyar filmművészet alakulásában, de nem ilyen egyszerűen és egyenesvonalúan, nem mechanikus tükröződésként, hanem az ábrázolás teljes átalakulásában, amelynek formai konzekvenciái is vannak.

Digitized by Google

Teljes átalakulást kell mondanunk, de nem abban az értelemben, mintha a szocialista film valami mássá változnék, esetleg éppen nem szocialistává. A társadalom mozgásának legdinamikusabb szakaszaiban nyílttá válhat ugyan a szocializmus és a kapitalizmus harca a művészetben — mert a valóságban is nyílt —, de ma itt többnyire nem közvetlenül a szocialista rend *alapjait* érinti, hanem az adott szituáció *konkrét konfliktusait.* S ábrázolása szempontjából teljesen más a mezőgazdaság kollektivizálásának, mint az elidegenedésnek a problémája, bár az alapállás mindkét problémakörben azonos. (Ezért beszél Marx az ideológiai formákat illetően nemcsak tudatosodásról, hanem végigharcolásról is.)

Még inkább bizonyítja a filmművészet történelmi mozgását az, hogy a *valóság átalakulása az alkotó módszer megváltozását, a dramaturgiai, formai változást is megköveteli.* S ebben a folyamatban még rossz filmeknek is lehet jelentőségük. Igen nehéz ugyanis lerombolni a régi ábrázolási sémákat és fokról-fokra újat építeni helyettük, felhasználni és továbbvinni a sok részleteredményt vagy felemás megoldást addig, amíg elérjük a *minőségi változást,* kidolgozni tehát azt az alkotómódszert, amely lehetővé teszi a társadalmi lényeg közvetlen megragadását. Itt elsősorban *alkotómódszerről,* nem pedig stiláris vagy nyelvi megújulásról kell beszélnünk, bár természetesen ilyen jellegű újítás is végbemegy. Az új társadalmi szituáció ugyanis nemcsak tartalmilag követel meg egy meghatározott új alapállást, hanem *formailag is,* egyszerűen a megismerés jellegénél fogva: azért, mert a megismerés tárgya a megismerés módját is befolyásolja és meghatározza. Az új magyar filmben elsősorban a *pszichológiai ábrázolás mélyülése* ez a közös jegy, de nemcsak ez.

Mindez nem jelenti azt, hogy a történeti és a kritikai vizsgálat értékrendje között csak különbségek vannak. Hiszen a filmtörténet végső soron tartalmilag, az új társadalmi szituáció lényegére vonatkoztatva ítéli meg a filmművészet átalakulási folyamatát. (A még ki nem alakult irányzatokat illetően ez bizonyos korlátokat is szab tevékenységének. *Engels* azt mondja, hogy az ember anatómiája a kulcsa a majom anatómiájának. A filmművészetben a fejlődés *minőségi* fokát elért alkotások mintegy *értelmezik a mennyiségi fokozatokat.)*

Az új magyar film már kétségtelenül elérte a minőségi foknak egy állomását, de természetesen még nem az utolsót. A kezdeti művek még csak a kapcsolatok emberi jellegét, a felelősség kérdését vetették fel, a későbbiek már inkább a mai embernek a világban való helykeresésével, az életprogram és a választás kérdéseivel foglalkoznak. A filmtörténeti kutatás éppen azzal segítheti ezt az utat, hogy nemcsak egy aktuális viszonyítást végez el, hanem a *megtett út egészét* is állandóan vizsgálja az egyetemes filmművészet eredményeinek fényében, összevetve a fejlődési szakaszok eredményeinek kontrolljával és konzekvenciáival. Nem a kritika helyett teszi ezt, hanem mellette, *kiegészítve* azt. Éppen így, a történeti megvilágításban válik nyilvánvalóvá olyan alkotásoknak és megoldásoknak a szükségessége is, amelyek az aktuális vizsgálatkor félrelépésnek, zsákutcának tűnhetnek fel a kritika számára.

Orosz János: Épülő cementmű

Digitized by Google

A NÉZŐ IS SZÓT KÉR

Hernádi Gyula és Jancsó Miklós új filmje, a „Csend és kiáltás" láttán **Hegelnek** az a mondása jutott eszembe, hogy aki értelemmel nézi a világot, arra az is értelmesen tekint. Itt egy borzalmas, elidegenült és reménytelen világ meredt rám a vászonról — nem az emberölés tömegével verve fejbe a nézőt, mint a „Csillagosok, katonák", hanem kietlen, riasztó emberietlenségével —, nyilván azért, mert a szerzők borzalommal, elidegenedve és reménytelenül nézik a világot. S úgy érzem, nemcsak azt a kosztümös világot nézik így, amelyet megmutatnak, hanem **általában** a világot.

Miért érzem ezt? Mindenekelőtt azért, mert a cselekmény a Horthy-fasizmus első időszakában játszódik ugyan le, de nem a maga történeti konkrétságában mutatja be a fehérterrort. Csak a bevezető dokumentum-fényképek hitelesek, a film nem: **nem ez volt** a fehérterror. Hát mi volt? Az éppen csak uralomra került, de az idegen szuronyok védelme mögött sem magabiztos úri osztály elvakultan dühös megfélemlítési kísérlete (sikeres kísérlete) az első ízben magára ébredt néppel szemben, amelyben a Tanácsköztársaság leverése után még itt is, ott is parázslott az öntudat. Amit viszont a filmen látok, az a pribékek hidegvérű, blazírt, szinte szórakozásként vagy sportként űzött kegyetlenkedése az állati tunyaságba beletompult tömeggel. A Tanácsköztársaság lángjából egy szikra sem maradt már meg itt, emlékképpen sem. A bujdosó legényről el kell hinnem, hogy vöröskatona volt valaha, mert a szerzők ezt állítják róla, de magatartása nem mutatja meg ezt. Hogy kivégzése előtt lelövi az egyik csendőrt, az egymagában, anélkül, hogy előzőleg az embertelenséggel való szembefordulásának akár csak a leghalványabb jelét is láttuk volna, még nem teszi őt forradalmárrá, kommunista hőssé. Nem a csendbe belehasító kiáltás ez, csak a kiúttalanság képi kifejezése.

De azt hiszem, igazságtalanul lebecsülném a szerzőket, ha feltételezném, hogy a film véletlenül, akaratuk ellenére sikerült ilyenre. Nem, **ők nem is akartak** történeti hitelességgel ábrázolni egy történeti szituációt; mondanivalójuk sokkal elvontabb és sokkal általánosabb ennél. Ezért nincsen szereplőiknek önálló arcuk sem. Legtöbbjüknek neve sincs, s a köztük levő emberi kapcsolatokat is homályban hagyják a szerzők (természetesen szándékoltan). Hogy a női főszereplők testvérek-e, vagy nem, hogy a házukban élő öregasszony, akit megmérgeznek, anyja-e egyiküknek (esetleg mindkettőjüknek), vagy nem, hogy a bujdosó fiatalember szereti-e egyiküket (netán mindkettőjüket), vagy nem, hogy testvére-e, rokona-e a csendőraltisztnek, vagy csak ismerőse — mindezt csak találgathatom, ha éppen érdekel. A film készítőit ez nyilván éppúgy nem

Digitized by Google

érdekli, mint ahogyan a mező névtelen fűszálainak, a nyáj névtelen birkáinak a rokoni kapcsolatait sem tartja számon senki. Ők nem húsból és vérből való embereket mutatnak be, hanem ember-absztrakciókat.

S ezeknek az ember-absztrakcióknak a mozgása, tevékenysége is jórészt absztrakt, jelzésszerű, hozzáférhetetlen a köznapi értelem számára. Csak magamnak teszem fel a kérdést, hogy miért mérgezi meg a két fiatalasszony egyiküknek a férjét, meg az említett öregasszonyt (akik egyébként egykedvűen iszogatják a mérget, bár tudják, hogy mi az). Könnyen lehet, hogy a szerzők azt válaszolnák erre: de hát **miért ne** mérgezné meg? Mert ez törvénybe ütközik? Vagy mert erkölcstelen dolog? Vagy mert sérti az emberi érzést? Csakhogy a film egész szemlélete azt sugalmazza, hogy törvény, erkölcs, emberi érzés — mindez csak kiagyalt „szöveg", nem pedig objektív emberi, társadalmi viszonylatok visszatükröződése: a társadalom emberdzsungel, amely okok, célok és szabályok nélkül, spontán módon burjánzik.

Ilyen érzésekkel léptem ki a moziból, s a film okozta borzongás még mindig itt bujkál az idegeimben. (Ez egyébként a film nagy szuggesztív erejét bizonyítja.) Érthető, hogy mohón vetettem rá magam a kritikákra: hátha feloldják bennem a film okozta zűrzavart. Csalódtam: nem oldották fel, hanem növelték. Ha a filmet nehéz volt megemésztenem, a kritikák legtöbbjét még nehezebb, s nem is elsősorban cikornyás, dagályos és köntörfalazó írásmódjuk miatt (ezt lassanként már megszokom), hanem inkább felemás és önmaguknak is ellentmondó voltuk miatt. **Zay László** (a Magyar Nemzetben) megértéssel ír Jancsónak arról a módszeréről, hogy nem „felszínes információkat" ad, hanem „az eltéphetetlen rejtett szálakat érzékelteti" „a cselekmény látható mozzanataiban", „méghozzá koncentráltan" — később azonban elismeri, hogy „megnehezíti a néző számára a részletek összefüggéseinek és végső értelmének megtalálását." **B. Nagy László** (az Élet és Irodalomban) megvédi a filmet az absztraktság vádjával szemben; szerinte „a film csaknem minden részlete világos és indokolt" (ezt egyébként rajta kívül senki sem állítja) — cikke végén mégis azt mondja, hogy Jancsó módszerében ott kísért „a művi úton előállított skizofrénia." **Tóth Dezső** (a Népszabadságban) „a cselekvő emberi magatartás példájá"-t látja a bujkáló legényben (hasonlóan Zayhoz, aki a kommunista hőst, s B. Nagyhoz, aki az Embert és — ami ezzel egyértelmű — a Forradalmárt látja benne) — mégis azért bírálja Jancsót, mert az konkrétan vizsgálja ugyan a „hogyan történt?" kérdését (?), „de, hogy kikkel történt, azt háttérbe szorítja".

Úgy látom hát, hogy a kritikusok többé-kevésbé mindent megértenek, csak minket nem, nézőket. S majdnem mindent meg is magyaráznak, de magyarázatukkal — őszintén szólva — nem sokra megyünk. Pedig nagyon szeretnék világos, színvonalas, szókimondó és eszmeileg tisztázott bírálatot olvasni erről a filmről (esetleg éppen e lap hasábjain). De még nagyobb szüksége volna erre Jancsó Miklósnak, akit én is nagytehetségű rendezőnek tartok. (Hernádi Gyula már kapott ilyen bírálatot, novelláit illetően.) Csak ez mentheti meg őt attól, hogy belefulladjon az irracionalizmusba és a végletes absztrakcióba.

Kálmán Endre

Digitized by Google

A munkaerő jellege a szocializmusban

A politikai gazdaságtanban az utóbbi évek jelentős fellendülést hoztak, az intenzívebb kutatómunka és a megélénkült viták fontos tudományos felismerésekre vezettek. Egyebek között annak a felismerésére, hogy a szocializmus viszonyai valóságos árutermelő viszonyok, fontos szerepet kell tehát biztosítani az áru- és pénzviszonyoknak és az értékkötvény működésének. Még nem tartunk ott, hogy megnyugtatóan tisztáztuk volna a szocialista termelési viszonyok minden kérdését, de mégis előrehaladást értünk el ebben. Bizonyos, hogy további vitákra van szükség a ma még tisztázatlan kérdések megoldásához, s e viták — amint az elmondottakból is kitűnik — a politikai gazdaságtan alapkérdéseit is érintik. Egyebek között felmerült az a kérdés is, hogy áruvá válik-e a munkaerő a szocializmusban?

A munkaerő jellegével kapcsolatos eszmecserét nem tekinthetjük lezártnak, s több egymástól lényegesen eltérő álláspontot regisztrálhatunk. Közülük a politikai gazdaságtan jelenlegi ismeretének fokán talán a leginkább elfogadott s az oktatásban is alapul vett nézet az, hogy a szocializmusban a munkaerő elveszíti áru jellegét, de annyiban mégőriz bizonyos áru-vonásokat, amennyiben a szocializmus viszonyai magukon viselik a régi társadalom anyajegyeit.

A munkaerő jellegét eldöntő tényezők

A munkaerő működésének társadalmi jellegzetességeit minden társadalomban alapvetően a tulajdonviszonyok határozzák meg. A tulajdonviszonyok pedig a termelés tárgyi és személyi tényezőinek meghatározott egyesítési módját foglalják magukban. A kapitalizmus előtti társadalmakban a munkaerő nem vált áruvá. A rabszolgatartó társadalom tulajdonviszonyai sajátosan egyesítették a termelőeszközöket és a munkaerőt; mindkettő közvetlenül a rabszolgatartó tulajdonát képezte, az ember a maga személyében volt adás-vétel tárgya. A feudalizmus viszonyai a föld, az alapvető termelőeszköz földesúri tulajdonán alapultak, a munkaeszközök tulajdona pedig megoszlott a földesúr és a jobbágy között. A jobbágy személyileg függött a földesúrtól. A munkaerő adás-vételére a feudális függőség rendszerében sem szükség, sem lehetőség nem volt.

Marx a munkaerő áruvá válását a kapitalizmus sajátos vonásaként tárgyalja. Eszerint a *termelés tárgyi és személyi tényezőinek egyesítését csak a kapitalizmusban közvetíti a munkaerő adás-vétele.* A termelőeszközök tőkés tulajdona ugyanis a termelőeszközök és a munkaerő elválasztását jelenti. A termelés tényezőinek egyesítése a munkaerőpiac közvetítésével, a munkaerő adás-vétele útján, a tőkés parancsnoklásával történik.

A munkaerő áru jellege, az értéktöbblet, a tőke — ugyanazon viszonyok elméleti kifejezései. A pénzt, a termelőeszközöket az teszi tőkévé, hogy munkaerőt vásárolnak rajta, illetőleg a bérmunkások kizsákmányolására használják fel.

Digitized by Google

A viták során többen olyan álláspontot juttattak kifejezésre, hogy a munkaerő áru jellege nem a kapitalizmus kategóriája; a munkaerő a szocializmusban is megőrzi áru jellegét. E nézet azonban szerintem nem tartható, s ellentmond annak a marxi tanításnak, hogy a munkaerő áru jellege a kapitalizmus sajátossága. A szocializmusban a munkaerő áru jellegének megszűnése kifejeződik a termelőeszközök és a munkaerő elvileg új egyesítési módjában. A társadalmi tulajdon egyazon kézben egyesíti a termelőeszközöket és a munkaerőt; a közösségi tulajdon révén minden ember dolgozó és tulajdonos egyszemélyben. Megszűnik a termelés két tényezőjének a kapitalizmus kialakulásával létrejött elszakítottsága, s ezzel együtt megváltozik a társadalmi újratermelési folyamat jellege.

Az újratermelés jellegének megváltozásában döntő szerepe van a munkaerő áru jellege megszűnésének. Ezt bizonyítják többek között a következők:

— A kapitalizmusban, ahol a munkaerő áru, a közvetlen termelési folyamat tőkés árutermelő folyamatként zajlik le. Az egyszerű árutermelési folyamattól eltérően, amely a munkafolyamat és az értékképzés egysége, a tőkés árutermelő folyamat *munkafolyamat és értékesülési folyamat egysége.* Munkaideje egy részében a munkás ellenszolgáltatás nélkül kisajátított értéktöbbletet termel, ő maga pedig csak munkaereje értékének megfelelő ellenértéket kap az általa termelt új értékből.

Tegyük fel egy pillanatra, hogy elfogadjuk azt az álláspontot, amely szerint a munkaerő a szocializmusban is változatlanul áru marad. Ez esetben a termelőfolyamat tőkés tartalmát is el kell fogadnunk, akaratlanul is azt valljuk, hogy a munkások munkaidejük egy részében ellenszolgáltatás nélkül kisajátított javakat termelnek, s csak a bér az övék. Hogy azonban a munkás a szocializmusban az új értéknek csak egy részét kapja meg (munkabérként), az nem bizonyítja azt, hogy a munkabér a munkaerő árát képviseli, s hogy a munkabérként ki nem fizetett érték nem a dolgozó tulajdonába kerül. Ellenkezőleg: a valóság az, hogy a társadalmi tulajdon alapján a dolgozók *nemcsak a bérnek megfelelő részt termelik önmaguknak.* Éppen ez a *lényegi, minőségi változás* megy végbe a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában. A munkaerőt árunak tekintő nézetek vallói sem tagadják az elsajátítás új tartalmát a szocializmusban, ily módon azonban önmagukkal is ellentmondásba kerülnek. A magyarázat nyitja az, hogy a *szocializmusban új tartalommal telítődik a munkavállalás rendszere,* és már nem a munkaerő adás-vételét testesíti meg.

— A munkaerő áru jellegének megszűnése nélkül nem jöhetne létre *új jellegű elosztási rendszer* a társadalomban. A termelőeszközök és a munkaerő egysége talaján mind a szükséges, mind a többlettermék tartalma új. A kizsákmányoló társadalmakban a szükséges termék a társadalom dolgozó tagjainak az életfenntartását szolgáló termék, a többlettermék pedig a kizsákmányolók által tőlük ellenszolgáltatás nélkül elsajátított termék. A kapitalizmusban — a munkaerő áru jellege folytán — a szükséges termék értéke a változó tőke alakjában jelenik meg, a többlettermék pedig az értéktöbbletben (profitban) ölt testet.

A szocializmusban a munkaerő áru jellegének megszűnése következtében az összes megtermelt termék az egész közösség tulajdonába kerül, az egész lakosság érdekében használódik fel. Ilyen értelemben az összes produktív munka szükséges munkának tekinthető. (Lásd Marx: A tőke, III. kötet, 785. old. — Kossuth Kiadó, 1956.)

A szükséges és a többletmunka léte nem azt bizonyítja, hogy a munkaerő áru. A munkaerő áru jellegével elsősorban a többletmunkának értéktöbbletté válása függ össze. A szocializmusban viszont a *szükséges és a többlet-*

Digitized by Google

termék megkülönböztetésének alapja az, hogy mennyit használhatnak fel *közvetlenül* a produktív dolgozók az általuk megtermelt termékből szükségleteik kielégítésére (ez a szükséges termék), és mennyi kerül *közvetetten* a dolgozók érdekében felhasználásra (ez a többlettermék).

Árutermelő társadalomban mind a szükséges, mind a többlettermék használati érték és érték alakjában jelenik meg. Mint érték jövedelemmé válik, s együttesen a társadalom nemzeti jövedelmét alkotja. A szükséges és a többlettermék mozgása így egybekapcsolódik a nemzeti jövedelem mozgásával; a nemzeti jövedelem, elsődleges, másodlagos stb. elosztása révén, különböző csatornákon jut el a felhasználóhoz. A nemzeti jövedelem fogyasztási alapjának egyik része a társadalom kulturális, egészségügyi, szociális stb. kiadásai és a szolgáltatásai útján, lényegében a szükségletek arányában kerül elosztásra, nagyobbik része pedig a munkavállalás rendszerében munkabérként kerül kifizetésre, a munka szerinti elosztás elve alapján.

Minőségileg új vonás a szocialista elosztásban, hogy az eloszthatő javak mennyiségét, ezen belül a bérszínvonal alakulását a munkatermelékenység emelkedésének mértéke, a társadalom termelőerőinek fejlődése határolja körül. Ebben a társadalmi termelés új célja: a társadalom tagjai szükségleteinek fokozott kielégítése jut kifejezésre. Az elsajátítás új jellege folytán megszűnik a termelés és a fizetőképes kereslet antagonizmusa. A termelőerők fejlődésével lehetővé és szükségessé válik a társadalom fogyasztási alapjának, s ezen belül a bér formájában kifizetett résznek a termeléssel való összehangolása. A tőkés társadalomban a munkabér nagyságát tendenciájában a munkaerő értéke szabályozza, azaz a munkásnak nem mint embernek, hanem mint bérmunkásnak a szükséglete. A szocializmusban a munkabérben nem a munkaerő „értéke" realizálódik, hanem itt a munkabér társadalmi szabályozása összehangolja a fogyasztási nívót a termelőerők színvonalával.

A szükséges és a többlettermék elvileg új elosztásának alapja a munkaerő áru jellegének megszűnése. Az új elosztás *következmény:* tükrözi a tulajdonviszonyokban bekövetkezett döntő változást, amelynek az a fő jellemzője, hogy a termelés tárgyi és személyi tényezője nincs elszakítva egymástól.

— A munkaerő áru jellegének megszűnése hozza magával *az árutermelés új vonásait* is a szocializmusban. A munkaerő áru jellegét valló nézetek képviselői azzal érvelnek, hogy a munkaerő-árut az árutermelés létéhez kell kötni. De a termékek áruvá válása sem a kapitalizmus előtti, sem az utána következő időszakban nem feltételezi a munkaerő adás-vételét. Az árutermelés általánossá válása történelmileg összefonódik ugyan a kapitalizmus kialakulásával, de a munkaerő áruvá válása az árutermelés *tőkés jellegével* függ össze.

A szocializmusban a munkaerő megváltozott jellege az alapja annak, hogy az árutermelés kategóriáit a népgazdaság tervszerű fejlesztésének eszközéül lehet felhasználni. Ha lényegét tekintve a munkaerő áru volna, akkor a tőkés és a szocialista árutermelés vonásai és működésének módja között semmi tartalmi különbséget nem mutathatnánk ki.

— Az újratermelés szocialista jellege a kapitalizmus alapvető ellentmondásának megszűnését is kifejezi. A társadalmi tulajdon alapján létrejön *a tervszerűség lehetősége és szükségessége.* A tervszerűség pedig nemcsak a termelés tárgyi feltételeinek tervszerű fejlesztését foglalja magában, hanem a *munkaerővel való tervszerű társadalmi szintű gazdálkodást, a munkanélküliség megszűnését is.* A munkaerő-gazdálkodás tervszerűsége, az általános művelődési feltételek alakítása, a szakképzettség fejlesztése, a munkaerő egészségügyi védelme, a

Digitized by Google

munkaerő meghatározott ágak felé való irányítása stb. *integráns része a szocialista tervgazdálkodásnak.* Mindez szorosan összefügg a munkaerő áru jellegének megszünésével.

A munkavállalás rendszerének alapja a szocializmusban

A társadalmi tulajdon viszonyai a kommunizmus alsó fokán bizonyos kettősséget őriznek meg: létrejön a termelőeszközök és a munkaerő tulajdonának egysége; ebben a tekintetben e viszonyok a társadalmi egyenlőség viszonyait testesítik meg, s ez határozza meg a társadalom új jellegét. Ugyanakkor a tulajdonviszonyok megőrzik a régi társadalom anyajegyeit is, bizonyos közvetettség is marad a termelés tényezőinek konkrét egyesítési feltételeiben; e tekintetben még egyenlőtlenség marad a tulajdonviszonyokban, s ebből a szempontból a munkaerő még megőriz bizonyos árui vonásokat.

A munkavállalás rendszerének fennmaradása szükségszerűen a szocialista tulajdonviszonyoknak ehhez a kettős jellegzetességéhez kapcsolódik. A tulajdon és a munka egysége nem zárja ki azt, hogy a munkakifejtés, tehát a munkaerő működtetése úgy történjék, hogy a dolgozók valamely gazdaságilag elkülönült vállalat rendelkezésére bocsátják munkaképességüket. A hangsúly *a gazdasági elkülönültség* viszonyain van; *a termelőeszközök és a munkaerő egyesítése a társadalmi tulajdonon belüli gazdasági elkülönültség talaján történik.* Az egyesítés konkrét feltétele, hogy a munkaerő működése gazdaságos legyen a vállalat számára. A dolgozóknak munkát kell vállalniuk a vállalatokban, s ezzel szereznek jogot a társadalmi tulajdonban levő közfogyasztási cikkek meghatározott részére; a dolgozók mérlegelik, hogy megfelel-e képességeiknek, szakképzettségüknek valamely terület, s megvásárolhatják-e a várható bérből a szükségleteik kielégítéséhez szükséges javakat. A vállalat számára az eleven munkával való takarékosság bérköltséggel való takarékosságként is jelentkezik; a vállalatnak nem mindegy, hogy a dolgozók hogyan járulnak hozzá a vállalati tevékenység javításához, a termelés fejlesztéséhez.

A termelőeszközök és a munkaerő *működéséhez* történő konkrét egyesítés tehát meghatározott közvetítő szerepet juttat az árutermelés kategóriáinak. Ez a közvetítő szerep azonban nem kizárólagos, mert a társadalmi munkaerő-gazdálkodás tudatosan meghatározott kereteket, lehetőségeket szab a munkaerő mozgásának. De a munkaerő mozgására és az ésszerűbb munkaerő-felhasználásra ma és nyilvánvalóan még sokáig hatást gyakorolnak a bér és az árutermelés kategóriái is, s ebben a munkaerő áru-vonásai tükröződnek.

A munkavállalás rendszerének fenntartását objektíve szükségessé teszi az is, hogy a szocializmusban a fogyasztási javaknak az egyének közötti elosztásában alapvetően *a munka szerinti elosztás* elvének kell érvényesülnie. A munkateljesítmények szerinti elosztás pedig az *egyenértékűség* elvét fejezi ki az elosztásban: ki mennyit ad a társadalomnak valamely formában, annyit kap tőle más formában. A munkaerőnek a munkavállalás keretében jelentkező áru-vonásai azzal kapcsolatosak, hogy a munka szerinti elosztás az árucsere rendszerében valósul meg.

Van olyan álláspont is, amely nem a munkaerő, hanem a munka áruvá válását vallja. Nincs mód arra, hogy e rövid, tájékoztató jellegű cikk keretében akár csak fő vonalaiban is körvonalazzuk és vitassuk ezt a nézetet. Ellenvetésül azonban hangsúlyoznunk kell, hogy munkájával a szocializmusban sem rendelkezik a munkás; nem munkáját, hanem munkaképességét bocsátja a vállalat rendelkezésére. Munkaképességének felhasználási módja döntően a vállalati gazdálkodás színvonalától, szervezettségétől, műszaki alapjától stb. függ. Amikor a

Digitized by Google

vállalat vezetői egy dolgozót alkalmaznak, akkor mérlegelik szakképzettségét, ügyességét, tapasztalatait, s bére alakulásában nemcsak teljesítményének, hanem munkaképessége színvonalának is közvetlen szerepe van. A bér megállapításánál a munkaerő újratermelési költségeit is figyelembe kell venni (pl. az eltérő szakképzési költségeket), s ez ugyancsak a munkaerő áru-jegyeire utal.

Álláspontunk lényege tehát az, hogy *a szocializmusban minőségi változás megy végbe a munkaerő működésének társadalmi feltételeiben.* A változás magában foglalja a munkaerő áru jellegének megszűnését, s ennek az egész társadalmi újratermelési folyamatra meghatározó hatása van. De az átmenet a kapitalizmusból a kommunizmusba — az árutermelés teljes megszűnéséig — csak hosszú történelmi fejlődés eredménye lehet, következésképpen elkerülhetetlen, hogy az átmeneti időszak magán ne viselje a régi társadalom anyajegyeit, egyebek között a munkaerő működésének jellegzetességeiben. A munkabér a szocializmusban nem a munkaerő ára, de alakulásában belejátszanak a munkaerő áru-vonásai is. Hogy ezzel számoljunk, az legalább annyira fontos, mint hogy figyelembe vegyük a munkaerő *jellegében* végbemenő változást. A munkavállalás rendszerével és a munkabér objektív jellegzetességeivel kapcsolatos további viták bizonyára hozzájárulnak a munkabér gyakorlati feltételeinek tökéletesítéséhez és a munkaerő szocializmusbeli jellegének mélyebb tisztázásához.

Luca Márta

Edmund Husserl fenomenológiája

Kevesen ismerik nálunk a fenomenológiát; ha mégis szó esik róla, rendszerint néhány „közismert" kategóriáját emlegetik, értékelik, s ennek alapján mondják ki róla az elmarasztaló ítéletet. Vagy valami csudabogárnak tekintik a fenomenológust, akinek a „lényeglátásban" és más hasonlókban való hitét a rögeszméseknek kijáró elnéző mosoly kíséri, vagy sommásan elintézik a dolgot azzal, hogy — a „valóság zárójelbe tételének" híres fenomenológiai módszerét követve — kijelentik: a fenomenológia egyike azoknak a modern szubjektív idealista iskoláknak, melyek valami körmönfont, de alapjában véve nagyon is átlátszó módszer segítségével el akarják kendőzni idealizmusukat. A fenomenológus saját állítása szerint csak „zárójelbe teszi" ugyan a valóságot, de a végeredmény a szokásos: az anyagi valóság az emberi tudat függvényévé lesz.

Ez utóbbi állítás kétségtelenül igaz: a fenomenológia valóban idealista filozófia. Néhány filozófus azt állítja, hogy ő a fenomenológiának csak a „módszerét" fogadja el, s ezt nyugodtan össze tudja egyeztetni a realista ontológiai[1] alapbeállítottsággal (ilyen pl. *Marvin Farber,* amerikai fenomenológus). A valóságban azonban a fenomenológiai módszer következetes végigvitele egyszersmind a konzekvenciák elfogadását is jelenti, ezek pedig már egyértelműen idealisták. Az idealizmusnak ezt a válfaját nevezi *Edmund Husserl* transzcendentális idealizmusnak. S meg kell mondanunk, hogy a fenomenológusok többsége mindig *vállalta* is ezeket a konzekvenciákat. Maga Husserl — a modern fenomenológiai irányzat megteremtője, s egyben mindmáig egyetlen igazán jelentős gondolkodója — soha nem tett kísérletet arra, hogy letagadja idealizmusát, hogy úgy tüntesse fel filozófiáját, mintha ez meghaladná a materializmus és idealizmus „hamis" dilemmáját.

1 Ontológia = léttan, lételmélet, a lét leírása

Digitized by Google

A „lényeglátás" lényege

Még bonyolultabb a helyzet a „lényeglátás" ugyancsak sokat emlegetett kategóriájával. Ez ugyanis — a közhiedelemtől eltérően — nem valamiféle misztikus-irracionális, mások által ellenőrizhetetlen képesség feltételezése. E husserli kategóriának határozottan racionális tartalma van; nem is célozza azt, hogy valami olyan „képesség"-et írjon le, amely mindeddig elkerülte a filozófusok és a pszichológusok figyelmét. Lényeglátáson Husserl nem ért egyebet, mint azt a tulajdonképpen a köznapi ember számára is egészen kézenfekvő tényt, hogy az emberi tudat számára *nem csak és nem is elsősorban* különböző „érzetminőségek" (meghatározott alak, szín, tapintásérzet stb.) jelennek meg közvetlen, evidens adottságként, hanem tárgyak: mégpedig nem pusztán egyediségükben, mint egy „ez" — amelyet egyszeri és csak önmagával azonos voltában nem is „írhatok le" másként, mint úgy, hogy rámutatok —, hanem „lényegiségükben". Egy példával talán sikerül világossá tennem ezt: Látok egy fehérpettyes piros gumilabdát; nemcsak látom, hanem meg is tapintom. Az empirista filozófus ilyenkor azt állítja, hogy tudatom számára közvetlenül semmi más nem jelenik meg, mint a következő „érzetminőségek": gömbalak, számos köralak, piros szín, fehér szín, meg a rugalmasság érzete. Ezeknek együttesét fogom fel úgy, mint ezt az adott fehérpettyes piros tárgyat. De az érzetminőségek szintézise útján még mindig csak egy „ez"-hez, egy észlelt, egyedi tárgyhoz jutottam, s még mindig igen messze vagyok attól, hogy ezt az „ez"-t, mint labdát fogjam fel, mint olyan tárgyat, amely egyik egyede azon tárgyak osztályának, melyeket labdának nevezek. Még mindig igen messze vagyok attól, hogy kimondhassam azt az ítéletet, hogy „ez egy labda"; egyelőre ugyanis csupán az érzetminőségekből szintetizált „észlelési kép"-em van meg, ahhoz azonban, hogy a fenti ítéletet kimondjam, rendelkeznem kell a „labda" fogalmával is, s ráadásul ebbe a fogalomba semmiképpen sem tartozik bele a kapott észlelési kép néhány, magában véve igen pregnáns sajátossága (például a piros és a fehér szín, vagy a köralakok). Az empirista ismeretelmélet *Locke*-tól kezdve a legkülönfélébb kísérleteket tette arra, hogy az érzetminőségekből kiindulva magyarázatot nyújtson „racionális" fogalmaink eredetére és mibenlétére. Számos rendszer jött létre empirista alapon, következetesek vagy kevésbé következetesek, de egyikük sem volt képes ténylegesen megbirkózni a problémával.

Husserl a „lényeglátás" kategóriájának bevezetésével egy új típusú empirizmus megalapozásán fáradozott. Határozottan tagadja ugyanis, hogy ami a tudat számára közvetlenül adva van, az az érzetminőség. Hogy iménti példánknál maradjunk: tagadja, hogy a labda látásakor számomra pusztán vagy egyáltalában a piros és a fehér szín stb. a közvetlen, evidens adottságok, melyeknek létén nem lehet vitatkozni. Azt állítja, hogy ami az adott esetben közvetlenül, evidensen, vitathatatlanul adott, az — tudatom „intencióitól" (irányulásától) függően — vagy maga ez az egyedi, meghatározott érzéki tulajdonságokkal bíró, ilyen és ilyen labda, vagy *egy labda általában*. Az utóbbi esetben beszél Husserl „lényeglátásról".

Az érthetőség kedvéért egy kicsit talán leegyszerűsítve, a következőket mondhatjuk: beállítottságomtól, intencióimtól függően — észlelhetem ezt a meghatározott labdát is, a maga konkrét megjelenésében, de láthatom „benne" a labdát is, egy példányát annak a „lényegnek", amit labdának nevezek, s aminek szempontjából tökéletesen lényegtelenek az olyan tulajdonságok, mint mondjuk a színe és a reá festett minták. Ez a labda „lényegére irányuló intencionális aktus" nem azt jelenti, hogy *nem* látom a „lényeg" szempontjából közömbös tulajdonságokat, hanem azt, hogy tudati aktusom nem ezekre „irányul". Husserl éppen abban vitatkozik a leghatározottabban bizonyos empiristákkal, hogy ezek a fogalmat voltaképpen egy olyan érzéki képként ragadják meg, melyből egyes vonásokat „elhagyunk". A lényeglátás tehát, a lényegre irányuló intencionális aktus, a látott labdát nem mint ezt a labdát, hanem mint a labdának, ha tetszik: a labdának mint olyannak egy „példáját" ragadja meg. Husserl szerint egy lényegre irányuló intencionális tudati aktus megvalósulásakor éppen olyan vitathatatlan, evidens adottság számomra a látott dolog labda volta, mint ahogyan a tradicionális empirizmus hívei számára az érzékelt piros szín. (Ugyanilyen típusú „lényeglátás", „lényegre irányuló intencionális aktus" állítja elém evidens módon a „pirosságot" is, melynek a labda piros színe ugyancsak „példája".)

Digitized by Google

Eddig még kísérletet sem tettem arra, hogy megoldjam ezen rövid írás tulajdonképpeni feladatát, vagyis, hogy képet adjak, mégpedig kritikai képet, Husserl fenomenológiájáról. Úgy hiszem azonban, hogy e cél eléréséhez elengedhetetlen a köztudatban élő fenomenológia-kép lerombolása, még akkor is, ha ez a „köztudat" is csak egy igen szűk réteg tudata. Igen nehéz ugyanis — különösen egy rövid ismertetésben — választ adni arra a kérdésre: „mi a fenomenológia"? A fenomenológia lényegének kritikai ismertetése abba a problémába ütközik, hogy igen nehéz rábukkanni azokra az alapelvekre, amelyek a fenomenológia valamennyi irányzatában és alakjában közösek.

Tekintsünk most el attól, hogy figyelembe vegyük a magukat fenomenológusnak tekintő, de jelentéktelenebb gondolkodók tanítását (bár ezek közé olyan nagyságrendű gondolkodók is tartoznak, mint mondjuk *Max Scheler*, akit nem lehet egy kézlegyintéssel elintézni). Hagyjuk figyelmen kívül a legjelentősebb egzisztencialista filozófusok — *Martin Heidegger, Karl Jaspers, Jean-Paul Sartre, Maurice Merleau-Ponty* — fenomenológiáját is, bár az egzisztencializmusnak minden „klasszikusa" tudatosan a fenomenológiai módszerrel operál, ha mindegyikük sajátos módon interpretálja is ezt. Még így is nehezíti azonban a feladatot az, hogy magánál Edmund Husserl-nél is legalább három korszakot lehet megkülöbnöztetni. Ezeket a korszakokat nemcsak a részletek többé-kevésbé eltérő magyarázata különbözteti meg egymástól, hanem magának a fenomenológiai módszernek egymástól eltérő felfogása is. Azok a mozzanatok azonban, melyekre a szokványos fenomenológia-kép kritikája céljából támaszkodtam, mindvégig a legalapvetőbbek Husserl tanításában: egyrészt, a hagyományos empirizmus kritikája, másrészt a tudatnak intencionális aktusok együtteseként való felfogása.

E rövid ismertetés keretében lehetetlen akár csak vázlatosan is áttekinteni Husserl gondolatainak fejlődését. Ezért kénytelen vagyok kissé önkényesen bánni a konkrét filozófiatörténeti anyaggal: kiemelni Husserl fenomenológiájának lényegét, teljesen elvonatkoztatva attól, hogy Husserl filozófusi működésének hosszú évtizedei alatt ez a lényeg igen sokféleképpen módosult. Így pl. figyelmen kívül kell hagynom Husserl egyik leghíresebb és legnagyobb szabású művét, a „Logikai vizsgálódások"-at, bár a maga korában (a század első évtizedében) ennek igen nagy hatása volt, talán nem is annyira a benne kifejtett pozitív gondolatokkal, mint inkább az empirista-pozitivista pszichológista logika[2] megsemmisítő bírálatával. Igaz, Husserl már a „Logikai vizsgálódások"-ban is fenomenológiainak nevezi módszerét, s itt dolgozza ki azt az intencionalitás-forgalomra épülő tudat-koncepciót, amely alapvető mozzanata egész későbbi fenomenológiájának. Ha azonban fenomenológiai módszernek azt a *tudatos eljárást* tekintjük, amely a „természetes beállítottság" felfüggesztésével, a valóság létének „zárójelbe tételével" kezdi meg vizsgálódásait, akkor e mű módszerét még nem tekinthetjük fenomenológiainak.

Az „ismeretkritika" kritikája

Husserl fenomenológiájának célja *a megismerés objektivitásának biztosítása*. Ennek rendeli alá módszerét és rendszerét, legkülönfélébb vizsgálódásait, s azt is, amit a „zárójelekről" kifejt. Már a „Logikai vizsgálódások" célja is az volt — s Husserl szerint ez egyben *a filozófia* célja is —, hogy megalkosson egy olyan logikát, tudományelméletet, amely tudományos megalapozást ad a szaktudományos valóságleírásnak. Husserl abból indul ki, hogy minden megelőző ismeretkritika hibás úton járt, s ennek következtében — ha következetes akart maradni önmagához — zsákutcába jutott: végeredménye a megismerés lehetőségét illetően a szkepszis, ez pedig lehetetlenné teszi egy filozófiai metafizika vagy ontológia megalkotását. Minden eddigi ismeretkritika ugyanis arról az álláspontról indul ki, amely, ha nem is állíthatjuk róla, hogy hibás, de a filozófia számára teljességgel elfogadhatatlan; hogy egyrészről elfogadta a köznapi tudat és a tudományok természetes beállítottságát, ezeknek azt a megingathatatlan „hitét", hogy a tudat számára léteznek „transzcendens", azaz nem a tudat tartalmát képező, hanem azon túl levő, attól független tárgyak és tényállások. Az ismeretkritika

2. Ez az irányzat a logika törvényszerűségeit az emberi pszichikum sajátosságaiból kívánta levezetni.

Digitized by Google

azonban — szemben a természetes beállítottsággal, amely semmiféle ösztönzést nem érez arra, hogy kérdésessé tegye a megismerés lehetőségét, hanem minden kritika nélkül elfogadja, hogy a tudat közvetlen, „immanens" tartalma a „transzcendens", objektív valóságra vonatkozik — éppen azt tekinti feladatának, hogy megmagyarázza a megismerés lehetőségét, azaz magyarázatot találjon arra, hogy *hogyan* jutok el tudatom immanens tartalmának elemzésétől a transzcendens, objektiv világhoz. „Honnan tudom és honnan tudhatom valaha is megbízhatóan én, a megismerő, hogy nemcsak az én élményeim, nemcsak ezek az ismeretaktusok vannak, hanem hogy az is van, amit ezek megismernek, sőt, hogy egyáltalában bármi is létezik, ami mint objektum szembeállítható a megismeréssel?" — így fogalmazza meg Husserl az ismeretkritika kérdésfeltevését.

Husserl azt állítja, hogy az ilyen típusú kérdésfeltevés elkerülhetetlenül a megismerés lehetőségének tagadásához, szolipszizmushoz, de legalábbis a *Hume*-i szkepszishez vezet. Ha ugyanis a transzcendens tárgyiság létéből mint bizonyosságból indulunk ki, akkor kétségtelenül bizonyos lesz számunkra ennek megismerhetősége is, hiszen éppen azért van meg bennem a transzcendens tárgyiság létezésének bizonyossága, mert általam megismertnek fogom fel azt. Csak a megismerés *„hogyan"*-ja, nem pedig a léte lesz rejtély. A „hogyan?" rejtélye pedig éppen abból ered, hogy számomra pusztán a „tudattartalom" van közvetlenül, evidens módon adva, de a megismerés objektuma nem. Hogyan jutok el attól, ami számomra közvetlenül, evidens módon adott, ahhoz, ami nem közvetlen adottság? Ennek magyarázatához a két mozzanat *kapcsolatának* közvetlen, evidens adottsággá kellene válnia számomra. A megismerés és annak objektuma közötti kapcsolat azonban csak akkor válhatna evidenssé, ha az objektum is evidens adottság volna — de akkor maga a probléma sem léteznék. A feladat tehát megoldhatatlan. Ezt belátva, az ismeretkritika új módon veti fel a kérdést: Ne azt magyarázzuk meg, hogy hogyan lehetséges a transzcedens megismerés, hanem azt: honnan ered az az előítélet, amely transzcendens teljesítményt tulajdonít a megismerésnek. Azaz az eredmény: a Hume-i szkepszis.

Nincs terünk arra, hogy elemezzük az itt felmerült ismeretelméleti kérdéseket. Annyit azonban meg kell állapítanunk, hogy a vázolt ismeretkritikai kérdésfeltevés *kritikáját* illetően Husserl helyes úton jár. Ha a tudatot, az individuum tudatát mint önmagába zárt világot fogjuk fel, mint élmények vagy eszmék adott összességét, s szembeállítjuk a „transzcendens" világgal, akkor már eleve elzártuk magunk előtt annak az útját, hogy „túllépjünk" ezen, hogy „transzcendáljuk" ezt a tudattartalmat, hogy magyarázatot adjunk arra: *miképpen* vonatkozik ez a „tudattartalom" egy tőle független, transzcendens világra. A filozófus, mint „köznapi ember" — még akkor is, ha nyíltan vállalja a szolipszizmust, mint *filozófiai álláspontot*, azaz azt állítja, hogy nincs egyéb valóságos, mint saját tudatának tartalma, illetőleg, hogy nincs bizonyossága másról, mint erről a tudattartalomról — a maga praktikus tevékenységében elismeri a „transzcendens", tudatán túl levő világ létét —, ha másképp nem, legalábbis magával e tevékenységgel. De éppen *mert* köznapi tevékenységében, s ennek megfelelő köznapi tudatában elismeri ezt, filozófiai álláspontjának nem adekvát cáfolata az, ha erre a tevékenységre, erre a köznapi, spontán meggyőződésre hivatkozunk. Hiába kérdezem meg tőle, hogy ha meg van győződve a világ „tudattartalom" voltáról, akkor miért vigyáz arra, hogy ki ne essék a hetedik emeleti ablakból; erre a kérdésre nyugodtan azt válaszolja: Ő, mint filozófus, tudományos tevékenysége során arra törekedett, hogy magyarázatot találjon immanens tudattartalma és a transzcendens világ kapcsolatának miként jére. Minthogy a választ elvileg lehetetlennek ítélte — s ebben igaza van —, csak úgy tudott egységes, ellentmondásmentes filozófiai rendszert alkotni, hogy a transzcendens világ tételezését a tudat előítéletének, tudományosan megalapozhatatlan előítéletének fogta fel. Ebben az előítéletben az ő köznapi tudata is osztozik a többi emberével. A hetedik emeletről való kiugrás gondolata az ő tudatában éppúgy „kellemetlen élményekkel" párosul, mint azon ember tudatában, aki a filozófiai kérdéseket soha nem is tette fel magában. Nem szándékozik tehát ezen „megalapozatlan előítéletével" ellentétesen cselekedni. Azt minden bizonnyal készséggel elismeri, hogy köznapi tudata és ennek megfelelő cselekedetei nem fedik tudományos filozófiai meggyőződését. De ő mint filozófus az igazságot kutatja, s édeskeveset törődhet azzal, hogy a nyert eredmény összhangban áll-e köznapi „előítéleteivel", vagy sem.

Digitized by Google

Husserl — s ebben száz százalékig igazat kell adnunk neki — nem akar és nem tud beletörődni abba, hogy ilyen szakadás jöjjön létre a hétköznapi meggyőződés és a filozófiai felfogás között; annál kevésbé, mert világosan látja, hogy nemcsak az ember mindennapi tudata, hanem *az összes tudományok kiindulópontja* is ellentétes ezzel a filozófiai beállítottsággal. Minthogy Husserl azt tekinti a filozófia legfőbb, s talán egyetlen feladatának, hogy szilárd alapot nyújtson a tudományos megismerésnek, nem fogadhatja el a szkepszist, a megismerés lehetőségének tagadását.

Az ismeretkritika szkepszisével azonban — amint láttuk — nem szállhat szembe az ember köznapi tudatára, és csupán erre támaszkodó ún. „naiv realizmus". Nem szállhat szembe azért, mert *nem filozófiai álláspont:* a naiv realizmus közvetett formában a filozófiai kérdések „megoldhatatlanságába" való beletörődés.

A fenomenológiai módszer

Husserl a fenomenológiai módszerrel elvágja az addigi ismeretkritika gordiuszi csomóját. A filozófia feladata-e a megismerés „hogyan"-jának leírása? Igen! De kezdjük ezt *a megismerés leírásával,* s úgy, hogy előbb megszabadulunk minden „felesleges előfeltevéstől", mindenekelőtt a megismerés-objektum transzcendenciájának tételezésétől. Végre kell hajtanunk az ún. „fenomenológiai redukciót", „zárójelbe kell tennünk" a transzcendens tárgyiság létének vagy nem létének kérdését. Nem kell feladnunk a köznapi tudatnak és a szaktudományoknak a transzcendens tárgyi világ létét illető hitét, meggyőződését, csak ki kell kapcsolnunk ezt a problémát az ismeretelméleti-filozófiai vizsgálódás köréből. A filozófiának gyökeresen más módszerrel kell megközelítenie a maga tárgyát, mint más tudományoknak. A filozófia ugyanis csak olyan megállapításokból indulhat ki, amelyekről közvetlen, intuitív bizonyosságot kapott, amelyek tehát *evidensek.* Kiindulópontjának így a *Descartes*-i kételynek kell lennie. Ez a kétely semmiképpen sem a megismerés lehetőségét kérdőjelezi meg, hanem minden olyan előfeltevést, amely nem evidens; abból indul ki, ami vitathatatlan és kétségbevonhatatlan, a *cogitatio,* a megismerés tényéből. *A megismerés ténye ilyen vitathatatlan, evidens adottság.* Husserl nem követi tovább ezen az úton Descartes-ot. Nem tekinti evidensnek a *„cogito, ergo sum"* tételét. A gondolkodás-megismeréssel nemcsak hogy énem empirikus testi léte nincs evidens módon adva, de még a tudat léte sem. A legkülönbözőbb tudati élmények evidens „meglátása" megengedi azt a *következtetést,* hogy létezik egy én, amely vonatkozási pontja mindezen „élményeknek", „aktusoknak". Ehhez a vonatkozási ponthoz azonban csak következtetéssel jutok el, melynek jogosultságát csak tapasztalati, tehát megbízhatatlan alapon támaszthatom alá, nem pedig közvetlen intuícióval. Nincs tehát semmi más evidens-intuitív bizonyosság számunkra, mint a megismerési (és egyéb) élmények, az ún. intencionális aktusok összessége, rendszere. Ez azonban abszolút, kétségbevonhatatlan objektív bizonyosság; ez az az archimédészi pont, melyből a megismerés fenomenológiai leírása kiindulhat.

Tudjuk tehát már, mit jelent a „zárójelbe tétel", a „transzcendentális redukció",[3] s mi ennek a célja. A redukció végrehajtása után nem marad más az elemzés számára, mint a tudati aktusok, az intencionális aktusok. Mit jelent az, hogy a tudati aktusok intencionálisak? Azt az egészen kézenfekvő, és tegyük hozzá: igaz tényt, hogy tárgyra irányulnak. Minden tudati élménynek, tudati aktusnak tárgya van. Mindig *valamit* észlelek, *valamiről* ítélek, *valaminek* örülök, *valamit* akarok. A tudat nem valami második szubsztancia, amely attól függetlenül létezik, hogy van-e tárgya, irányul-e valamire. Tudatnak éppen ezeknek a legkülönfélébb, de mindig valamilyen tárgyra irányuló aktusoknak az összességét, rendszerét nevezzük. De *hol van* az intencionális aktusok tárgya? Része-e ez maguknak az aktusoknak? Nem. Az aktus tárgya valami, ami az *aktuson kívül* helyezkedik el. Transzcendens tárgyiság-e tehát ez? Az intencionális aktusok intuitív-evidens szemléletéből nem adódik közvetlenül, hogy ez az intencionális tárgyiság a tudati aktusoktól függetlenül is létezik. Az intencionális

3 Elméletének kidolgozása során Husserl a redukció számos típusát, s ezeknek egész rendszerét dolgozta ki, ennek elemzését azonban — vállalva a leegyszerűsítés kockázatát — most mellőznünk kell.

Digitized by Google

tárgy tehát nem is része az intencionális aktusnak, de nem is független tőle. Az intencionális tárgyiság az intencionális aktusok által *konstituált, alkotott tárgyiság.*

A világ tehát az intencionális aktusok által kunstituált világ, *a világ az intencionális tudati aktusok korrelátuma.* Ez az intencionális aktusok által konstituált világ azonban nem „érzetkomplexumok" tarka halmaza, hanem határozottan strukturált világ. Az intencionális aktusok különbözőségének eredményeként *„objektive"* elkülöníthető, egyértelműen meghatározható „lényegekkel" rendelkező tárgyakból és eseményekből áll. (Vessük ezt egybe azzal, amit a „lényeglátásról" mondottam.) Ki lehet dolgozni ennek a világnak a „metafizikáját", illetve — ahogyan Husserl nevezni szereti — az ontológiáját, azt a filozófiai ontológiát, amely evidens-intuitív bázisra épül, és *biztos* alapot nyújt a szaktudományok számára. A filozófia túljutott a „holtponton", nem „fullad be" többé a megismerés lehetőségére vonatkozó és megoldhatatlannak látszó kérdések mocsarába: bátran továbbléphet, hogy kidolgozza tartalmi rendszerét.

Husserl filozófiájának értékelése

Nem követhetjük nyomon Husserlt azon az úton, amelyen — újra meg újra megtorpanva — kísérletet tesz ennek az ontológiának a megalkotására. Csak azt kell leszögeznünk, hogy a husserli fenomenológia „zárójele" — nyíltan idealista konzekvenciái ellenére is — bizonyos értelemben felszabadító tett volt a századeleji német — és nemcsak német — filozófia légkörében. Kiszabadította a filozófiát az ismeretkritika végeláthatatlannak tűnő ellentmondásaiból, szabad utat nyitott a valóság filozófiai leírására tett kísérleteknek — akkor is, ha ez a valóság továbbra is tudattartalom maradt.

Idealista konzekvenciái, s ennek megfelelően az az *önkényesség*, amelynek a valóságleírásban utat engedett (gondoljunk például az egzisztencialista ontológiákra) onnan adódnak, hogy voltaképpen *nem vágta el, hanem megkerülte az ismeretkritika gordiuszi csomóját.* Nem szakított ugyanis azzal a pozitivista-kantiánus tradícióval, amely szerint a valóság elemzéséhez a tudattartalom elemzésén keresztül vezet az út. A gordiuszi csomót csak az a filozófiai álláspont oldja meg, amely a tudatot nem szembeállítja a valósággal, hanem a valóság részének tekinti, az ember társadalmi viszonyainak mozzanataként fogja fel. Ez a *marxizmus* filozófiai álláspontja. Hogy miként teszi ezt a marxizmus, annak a kifejtése természetesen hozzátartozik a fenomenológia kritikájához, hiszen ez a kritika puszta negáció marad mindaddig, amíg csak a husserli megoldás idealizmusáról beszélünk, de az általa felvetett kérdésekre nem adjuk meg a választ.

Itt még csak vázolnunk sem lehet a marxizmus tudat-koncepcióját, de a fenomenológiának ez az elnagyolt ismertetése is azzal a tanulsággal kell hogy szolgáljon számunkra, hogy a marxizmus ismeretelméletét nem szabad valami naiv-realisztikus állásponttal helyettesítenünk. (A szubjektív idealista elméletek marxista kritikája sajnos legtöbbször a naiv realizmuson alapul.) A naiv realizmus husserli kritikája ugyanis telibe talált. A megismerés kérdéseinek marxista megoldása sem kezdődhet valamiféle, többnyire kiagyalt agnoszticizmus kritikájával. Nekünk is a naiv realizmus kritikájával kell kezdenünk, minthogy ennek a realizmusnak szükségszerű filozófiai konzekvenciája a szkepszis, az agnoszticizmus. E kritika döntő, s a husserli kritikát immár meghaladó mozzanata: annak az álláspontnak (minden nem marxista ismeretelmélet álláspontjának) az elvetése, amely az *individuális* tudat „immanens" tartalmát a „transzcendens" világgal szembeállítva indul el.

A természet persze az emberrel szembenálló, tőle, tudatától és tevékenységétől független, „transzcendens" adottság. „De — mondja Marx — a *természet* . . ., elvontan véve, magáértvaloan, az embertől való elválasztásában rögzítve, az ember számára *semmi.*" A „valamivé" tett természet azonban, mint az ember, az emberiség tevékenységének bázisa, az emberi össztársadalmi gyakorlat részeként már nem „magáértvaló", hanem az „ember számára való" éppúgy, mint az emberi gyakorlatra épülő egész társadalmi világ. Az elvont egyén a maga immanens tudattartalmával, a hatalmától független és vele szembenálló, „transzcendens" világgal — az elidegenedett társadalmi viszonyok ideologikus tükörképe a polgári filozófiában. S a marxizmus az ismeretelméleti kérdéseket is csak az emberi praxisból kiinduló társadalom-ontológiába ágyazottan oldhatja meg.

Vajda Mihály

Digitized by Google

Benczédi László — Csatári Dániel: Szocialista hazafiság — szocialista történetszemlélet

Az utóbbi években a nacionalizmus körül zajló közéleti vita fellobbantotta a polémikus szenvedélyeket. Vaskos kötetre rúg ma már a sok cikk, tanulmány, előadás, mely változó szinten, de azonos céllal: a polgári nacionalizmus maradványai legyőzésének és az új, szocialista tartalmú hazafiság meggyökereztetésének szándékával igyekszik szembenézni a nacionalizmus kérdéseivel. Az MSZMP Társadalomtudományi Intézetének előttünk fekvő, mindössze négy ívnyi terjedelemre szabott kiadványa nem azzal a céllal született, hogy a további vitának elejét vegye. A végső összegezés ma még nyilván korai is volna; írók, művészek, tudósok még nem mondták ki az utolsó szót, s nem volna okos ennek elébevágni. Mindamellett e füzet többre vállalkozott, mint hogy újabb nyersanyagot szállítson az eddigi érvekhez. A szerzők annyit már célul tűzhettek maguk elé, hogy összefoglalják az eddigi viták tanulságait, és mint a nacionalizmus bonyolult problémáinak hivatott történész-szakértői, bizonyos fokig irányt is adjanak a várható további disputának. Ez egymagában is indokolttá teszi érdeklődésünket e fontos kiadvány iránt.

Azzal az érzéssel vettük kezünkbe *Benczédi* és *Csatári* írását, hogy az eddig elhangzott felszólalásokban túl sok volt a szubjektív, az érzelmi elem, de volt példa az ellenkezőjére is, a szárazságra, a szenvtelenségre. Vajon milyen utat választottak a szerzők? Kellemes volt látni, hogy mindenekelőtt a tudományos igény vezeti őket vizsgálódásukban és ítéleteikben, hogy kerülik a szubjektív megnyilatkozásokat, számba veszik az eddigi állásfoglalásokat, s igyekeznek kiszűrni belőlük a hasznos nézeteket. Okfejtésüket történeti alapra helyezik, mert tudják, hogy ebben a sok zavart keltő problémában az egyedüli célra vezető módszer a történeti szemléleten alapuló hozzáállás. Történeti szemléletmód vezeti őket akkor is, amikor a munkásmozgalom és a munkásosztály szemszögéből tekintenek végig a nemzeti kérdés és a nacionalizmus szemléletében bekövetkezett módosulásokon, és megmaradnak a történeti attitűdben akkor is, amikor a jelen tennivalóiról szólnak. Hiszen a nacionalizmus, melynek elvetését kívánják, történeti termék, és vele csakis úgy lehet sikerrel megvívni, ha megértetjük az emberekkel a jelenségek történeti kialakulását, szerepét a múltban.

A rövidre fogott, helyenként nagyon is tömör és néha nehezen áttekinthető tanulmány meglátásai között akad több olyan, amelynek világos megfogalmazásával itt találkozunk első ízben. Itt van mindjárt a *Molnár Erik* által inaugurált elméleti vita pártatlan megítélése. A szerzők elismeréssel szólnak a nacionalizmus-vita kiváló kezdeményezőjéről, de lényeges pontokon elhatárolják magukat Molnár Eriknek szerintük túlzottan merev álláspontjától, mely — mint emlékezetes — különösen a 17—18. századi nemzeti függetlenségi harcok, valamint 1848 megítélésénél váltott ki ellenkezést a történész- táborban. A szerzők szerint Molnár Erik helyes alapokról indult ki, indokoltan emelte ismét a kutatás központjába az osztályharcot, a dolgozó tömegek hazaszeretetének megítélésében mégis szűkkeblűséget tanúsított, amikor ezt egyszerűen a hamis tudat jelenségei közé utalta.

A szerzők szélesebbre kívánják tárni a kaput a haladó nemzeti hagyományok előtt. Akik az utóbbi évek nacionalizmus-vitája során a haladó értékek megtagadásától tartottak, bizonyára jóleső

Digitized by Google

érzéssel látják majd, hogy a Társadalomtudományi Intézet munkatársait éppen ellenkező törekvés vezeti. Érvelésükben az a felismerés kap hangot, hogy múltunk valójában sokkal gazdagabb haladó értékekben, mint amennyire ezt eddig tudatosítottuk. A pozitív hagyományok értelmezésében azonban éles határvonalat húznak a mai felfogás és az ötvenes évek egyoldalú hagyománytisztelete közé. A marxista történetszemlélet az ötvenes évek első felében — a napi politika jelszavait történeti mezbe öltöztetve — a nemzeti függetlenségi harc történeti példáiból a nemzeti egység meglétét következtette ki, félretéve az osztályszempontokat, melyek nélkül a marxista történetírás nem lehet meg. Magának a haladó hagyománynak az értelmezésében is lényeges változás következett be azóta, s e kis könyv sokoldalúan jelzi ezt: a kizárólag a nemzeti függetlenségi harcokra szorítkozó szemlélettel szemben másfajta haladó hagyományok is szót kérnek — a termelő munkában elért sikerek, a művelődés, a tudomány korszakos eredményei és azok, akik ezeket az eredményeket munkájukkal létrehozták. A forradalmárok mellett megjelennek a nagy reformerek is. Vajon azt jelenti-e ez, hogy a nemzeti függetlenségért folytatott harc veszít a jelentőségéből? Erről nincs szó. A szerzők kimondatlanul is vitáznak az olyan, újabban csírázó nézetekkel, mintha a nemzeti függetlenséget „elhanyagolható mennyiségként" lehetne kezelni múlt századi történelmünkben.

A tanulmányban a történeti szempontok elsősorban a felmerült nézetek kritikájára terjednek ki, megmutatják mind a szubjektivista, romantikus hazafiasság sekélyességét, mind pedig a nemzeti múltat aszketikusan elszegényítő, hideg és merev állásfoglalás egyoldalúságait. A polgári nacionalizmus csökevényeivel nem a kozmopolitizmus oldaláról vívják a harcot, hanem a nemzeti múlt megértésén, méltánylásán alapuló, a nemzeti hagyományokat illő módon megbecsülő és a szocializmusban méltó helyet foglaló társadalom patriotizmusának új helyzetérzése felől. Múlt és jelen sok szállal kapcsolódik össze az új, szocialista patriotizmusnak ebben a kimunkálásában, amelyből a szerzők is részt kérnek. Az új, szocialista hazafiság elterjesztésének igényével írták meg munkájukat, s magát a fogalmat az MSZMP IX. kongresszusának szellemében értelmezik.

Érdemük a szerzőknek, hogy viszonylag kis helyen a kérdések egész sorát vetik fel. Ezek között vannak olyanok, melyekre a szaktudomány kutatómunkája hivatott feleletet adni. A nemzeti kérdés és a nacionalizmus történeti jelentkezésének és gyökereinek kivizsgálása pl. máig is csak nagyon hiányosan elvégzett feladat történetírásunkban, de itt van emellett mai társadalmunk egyes társadalmi rétegeinek nem megnyugtatóan tisztázott fogalmi képe a nemzeti múlt, a nemzeti büszkeség, a nacionalizmus kérdéseiről — ennek magyarázata alkalmasint a szociológusok feladatát alkothatná. És végül a tanulmány szerzői előtt ott állott a pedagógia is a maga kérdőjeleivel, s erre is igyekeztek útmutatással szolgálni. A szerzők részletesen megemlékeznek a nemzeti múltnak azokról a hagyományairól, melyek az ifjúság szeme elé állíthatók, de felhívják a nevelők figyelmét arra, hogy az iskolai oktató- és nevelőmunka a történeti személyiségek eszményképpé formálását nem tekintheti elsőrendű feladatnak; ennél előbbrevaló cél magának a történeti folyamatnak a megértetése a fiatalokkal, s az eszményformálás csak erre épülhet.

A szerzők hasznosan támogatják írásukkal pártunknak a nacionalizmus leküzdése érdekében végzett felvilágosító munkáját, de szolíd, megszívlelésre érdemes tanácsaik a szaktudósok körében is jó benyomást válthatnak ki. Néhány kérdésben mégis messzebbre lehetett volna menni a valóság megközelítésében.

Egy-két helyen a szerzők stílusában még visszakísért a régi brosúra-irodalom. Másutt mintha megállnának a félúton. Néha a kényelmetlen igazságot elütik egy-egy általános megállapítással. Ilyen pl. az a rész, ahol a II. Internacionálé és a nemzeti kérdés viszonyáról szólva beérik egy nagyon is óvatos fogalmazással. Sajnos, voltak a nemzetközi munkásmozgalomnak a sok lelkesítő, hősies küzdelem mellett olyan szakaszai is, amikor a pártok többségének vezetői megfeledkeztek a proletár internacionalizmus alapvető szempontjairól és — mint az első világháború időszaka tanúsítja — engedték tovasodortatni magu-

Digitized by Google

kat a nacionalizmus áradata által. És nincs ma már semmi titkolni való azon sem, hogy a Kommunista Internacionálé 1935. évi VII. kongresszusát megelőző években — és milyen fontos évek ezek az európai történelemben: a fasizmus és sovinizmus előretörésének évei! — maguk a forradalmi pártok sem ismerték fel a nemzeti kérdés igazi jelentőségét. Az ellenforradalmi rendszer hazai évtizedeiről szólva helyesen emelik ki a szerzők *Révai József* munkásságát, de egy lépéssel előbbre kellene lépniük, és rámutatni, hogy Révai és a többi kiemelkedő magyar kommunista cikkei, tanulmányai — sajnos — nem jutottak el Magyarországon széles tömegekhez. (Révai írásai csak 1945 után jutottak el széles magyar olvasótáborhoz.)

De éppen az ellenforradalmi ideológia teljes eszmei fegyvertárának megmutatásával adósunk nagyrészt ma is a történetírás. Bizonyos óvatoskodás kétségtelenül fennáll még ma is ezekben a kérdésekben, jóllehet a nemzetközi munkásmozgalom-történeti kutatás a szocialista országokban sorra felveti a problémákat, és e problémákban sok a közös vonás. Ne állítsuk azt, hogy a munkásosztály pártjai mindig érzékenyen és helyesen reagáltak a nemzeti probléma jelentkezésére; a nemzetközi forradalmi mozgalmaknak egyik gyengesége éppen a nemzeti kérdéssel való szembenézés hiányosságaiban keresendő.

Ha a nacionalizmus-vita további résztvevőinek e kis kötet tanulságaként valamit ajánlhatunk, akkor elsősorban arra kérhetjük őket, hogy minél mélyebbre ereszkedjenek a közelmúlt történeti valóságába, mert ha vannak a nacionalizmusnak gyökerei, ezek elsősorban az eltelt utolsó harminc év történetében keresendők és a történeti kép hiteles feltárása alapján érthetők meg. A munka másik fontos tanulsága, hogy a nacionalizmus elleni harcot a szocialista táboron belül sem elszigetelten, hanem együttesen kell vívni. Csakis így hozhat eredményt.

(Kossuth Könyvkiadó, 1967)

Kovács Endre

Pátzay Pál: Alkotás és szemlélet

Pátzay Pál könyvének igazi jelentőségére, a szerző avatottságára és tekintélyére tulajdonképpen a függelék figyelmezteti először az olvasót. A kötet végére sorakoztatott, száznál több fénykép rendre bemutatja a Kossuth-díjas mester öt évtizedes pályáját, s szinte az oeuvrekatalógusok részletességével emlékeztet *szobrászatunk egyik legjelentősebb életművére.* Az 1915 és 1967 között született érmek, domborművek, kisplasztikák és monumentális alkotások (egy részük már régen bevonult a XX. századi magyar művészettörténetbe) ilyen részletező, első összegyűjtése magában is jelentős tény. Még fontosabb azonban, hogy az írásokhoz fűzve, mintegy lábjegyzetként, kiegészítik azokat: nemcsak erkölcsi-esztétikai alapjaikat jelzik, jobb megértésükhöz, teljes értemezésükhöz is hozzásegítenek.

Ami korántsem azt jelenti, hogy a reprodukció-sorozat a kötet legfontosabb része. Pátzay Pál nem afféle, az írás mezőire ritkán és bátortalanul kiránduló, szófukar képzőművész. A pedagógusként, művészeti-közéleti férfiúként is tevékenykedő mester, hosszú és gazdag szobrászpályájával párhuzamosan, csaknem egész *művészeti-írói életművet is* létrehozott. Ezért örvendetes, hogy a *Magvető Könyvkiadó* vállalkozott a ma már többnyire nehezen hozzáférhető írások egy részének összegyűjtésére, közrebocsátására. Annál örvendetesebb, mert a szerző helyzetéből, szerencsés egyéni adottságaiból következően nem mindennapi írások ezek: az író műveltsége, művészettörténeti és általános művelődéshistóriai tájékozottsága, jó stílusa a művész különleges helyzeti előnyével párosul: azzal, hogy *a művészeten belülről, a jelentős alkotó szemével* lát és láttat.

Ezért olvassuk különös érdeklődéssel Pátzay Pálnak a saját művészetéről-mesterségéről írott vallomásait, cikkeit. Olykor a lírai megnyilvánulás költőien fo-

Digitized by Google

galmazott és költőien értelmezhető szavaival, máskor a tudós, de ihletett elemző tárgyilagosságával, majd a finom érzékű műértő avatottságával szól ezekben szobrászatról, festészetről, képzőművészetről. A módszer, a hangnem sokféle, a mondanivaló, a szándék szinte mindig azonos: a művészet aggódó-büszke szeretete, és megszerettetése. A *Hogyan készül a szobor?* líraian emelkedett, már-már költői írásmű, az alkotó szubjektív önvizsgálatának megkapó és meglepő eredményeivel hozza közelebb mindenkihez a plasztikát. Lírája, lelkesedése át- meg átszövi s élvezetes olvasmánnyá teszi azt a tanulmányjellegű eszmefuttatást is, amelynek csak a címe megtévesztően száraz: *A szobrásznevelés elvi és gyakorlati terve.* Ez az 1954-ből keletkezett, bizonyára főiskolai célokat szolgáló tanulmány (sajnos, a kötet szerkesztője csupán az évszámot közli, s zavart keltő módon elhagyja az utalást az eredeti megjelenés helyére) bepillantást enged a műbarát-érdeklődőnek a szobormintázás mesterségbeli titkaiba. És ami még fontosabb: eligazítja az olvasót *a plasztikai művészet esztétikai, műfaji sajátosságai tekintetében is.*

Általában igen sokat segíthetnek ezek az írások *a közönség nevelésében.* Szinte egyetlen cikk sem mulasztja el hangsúlyozni a képzőművészet specifikumait, konkrét példákkal szemlélteti azt a nagyon fontos, de máig is kevesek által ismert tényt, hogy a vizuális művészek lényege logikával, pusztán gondolatilag nem közelíthető meg. Tudatos tevékenység ez. Pátzay Pál nem tudja és nem akarja elképzelni a ma művészetét közönség, megértés és befogadás nélkül. Nemcsak követeli ezt (*A vizuális nevelésről* 1953-ban írott gondolatai sajnálatosan aktuálisak ma is); művészeti íróként maga is sokat tesz megvalósításáért. A *képalkotás viszonya az építészethez* című, háromrészes érdekes tanulmánya, *Az erdélyi fejedelmek szép pénzei,* a *Derkovits Gyula rajzai* és a *Szobrászatunk magyarsága és európaisága* című írás mind megannyi kitűnő példa. A művészeti író Pátzay egyik csúcsteljesítménye azonban alighanem a *Rodin művéről* és *Szinyei Merse Pálról* 1941-ben írt két cikk, amelyek a szobrászművész avatottságával látják, a művészettörténész tájékozottságával és objektivitásával mérik meg, s a literátus ember szép szavával hozzák közel a nagy mestereket.

Ilyen igényekkel lapoz az olvasó a kötet olyan fejezeteihez is, amelyek — az eddigi, jobbára az *alkotással* foglalkozó művekkel ellentétben — inkább a *szemlélet* alakulását kísérik figyelemmel, azaz az esztétikai, elméleti problémákat kívánják feltárni.

„Minden módon és mindenfelől meg kell kísérelnünk napjaink áldatlan zűrzavarának tisztázását. A magam számára ezt kötelességemnek érzem és fogadom el, a bennszülött honi kötelezettségének" — írja a művész könyve előszavában, ahol azt is kifejti, hogy lényegében ezt a célt tartja legfontosabbnak kötete közrebocsátásakor. Valóban, az első, ami e cikkeiben *(Korunk esztétikai zűrzavara, A művészetek történeti sorskérdéseiről)* megragadja az olvasót, *az elkötelezett indulat,* az a militáns avantgard-ellenesség, amellyel a klasszikusok példájára apelláló művész ostorozza a modernizmus túlkapásait. Ha végigtekintünk századunk művészetén, s emlékezetünkbe idézzük azt a sok múlandót, téveset, amelyet a gyűjtőnéven modernizmusnak nevezett irányzatok a valóban lényeges, maradandó mellett tudatosan vagy tévedésből létrehoztak, akkor azonosuló rokonszenvvel kezdjük olvasni ezeket a méltán felháborodott sorokat sznobizmusról, kóklerségről, kalmárszellemről, jószándékú tévedőkről, és tudatos szélhámosokról. Hiányérzetünk csupán akkor támad, amikor észrevesszük: a cikkek írója ritkán fogja a meggyőző logika medrébe indulatát, s többnyire *megelégszik érzelmeinek kifejezésével.* A szenvedély iróniája, hogy az indulat ezeknél a témáknál elragadja a máskor oly meggyőzően tárgyilagos, érvelő Pátzay Pált, s — anélkül, hogy észrevenné — a méltán kárhoztatott modernista kiáltványok, proklamációk és agresszív manifesztumok módszerével él: érvek és elemzés helyett kinyilatkoztat csupán. Ennek következtében támadásai nem lehetnek eléggé egyértelműek, nem érvényesülhetnek elég differenciáltan. Hiszen abba a művészi körbe, amelyet így bírál, haladó, sőt kommunista művészek — akikről később név szerint is szólok — éppúgy beletartoznak, mint reakciós népbutítók, sterilista l'art pour l'art-hitvallók és a művészet minden társadalmi-esztétikai feladatáról tudatosan lemondó

Digitized by Google

üzletemberek. Úgy tetszik, bajos erről a sokféle tevékenységről csupán indulattal meggyőző ítéletet mondani, s különösen labilis a kritika, ha az egészet támadva csak a legszélsőségesebb, valóban könnyen megsemmisíthető ellenfeleket igyekszik legyőzni.

Sajnos, a sommás elmarasztalások felfokozott hangulatában nem érvényesülhetnek azok az önmagukban nagyon is megszívlelendő megállapítások sem, amelyek a szánalmas provincializmusra, a nyugat-majmolásra, a látszat-haladás akartságára vagy az építészeti szemlélet helytelen eltúlzására vonatkoznak. Annál kevésbé, mert a tényszerű megállapításokon túli, részletezőbb elmélettöredékek — sajnos — sorra cáfolhatók. Túlságosan egyszerű az avantgard-művészet kialakulását, illetve fellendülését néhány ügyeskedő műkereskedő akciójának fogni fel, s végső fokon az egész, nagyon sokféle szándékú és eredményű mozgalmat egyetlen amerikai adótörvényre visszavezetni. Az ilyen, meglehetősen szimplifikáló magyarázatánál is veszélyesebb az az érvelés, amely szerint az avantgard-művészet kialakulásának egyik fő oka a sok hazátlan *„nomadizáló értelmiség"*, *„kóbor entellektüel"*; aminthogy nem bizonyítható ennek ellentétele sem, az, hogy *„a nagy életművek alkotói mindannyian a hazájukban váltak messiássá"*. (A mindenféle internacionalizmusnak *általában* ellentmondó tanítás veszélyes *konkrét* támadássá vált a felszabadulás előtt a baloldali és kommunista emigráció — így egyebek közt *Uitz Béla* és *Mészáros László* — művészete ellen.)

A művészeti alkotól folyamattal foglalkozó cikkek, meg a művészetelméleti írások közötti meglepő színvonalbeli és irányzati *különbség* egyáltalán nem véletlen. Az előbbiek erényének, meg az utóbbiak tévedésének egy az oka: a reprodukciókban is közölt *szuverén életmű*. Pátzay Pál maga szolgál bölcs magyarázattal erre egyik 1943-as — egyébként a fasiszta művészetpolitikát bátran elutasító — cikkében: „A művészek hajlamosak az elfogultságra, saját művészi megérzésük, felfogásuk esetleg útjában áll annak, hogy más egyéniség megérzésébe mélyedjenek, más megérzés sugalmazásának engedhessenek. Előfordulhat, hogy kiváló alkotók merev bírálók."

Pátzay Pál, a kiváló alkotó, elméleti cikkeiben így válik maga is meglehetősen merev bírálóvá. Az elméleti fejtegetések hibáinak itt a magyarázata. A sokszor indokolt bírálat nem elvi alapról indul — erre előszavában maga a szerző utal —, hanem egy erőteljes alkotó természetes formai elfogultsága a hajtóereje. S minthogy Pátzay Pál szobrászata a klasszikus görög-római hagyományokra épül — azaz realisztikus *stílusfelfogásra* —, szobrászati indulattal ítél el minden más hagyományokhoz kapcsolódó, nem realisztikus formavilágú, bár esetleg *esztétikailag realista tendenciájú*, korunk valóságát feltáró alkotást és alkotót is. Az optikai csalódás valóban kísértő — megtévesztett már objektív igénnyel dolgozó elméleti szakembereket is, nemcsak szükségképpen szubjektív meggyőződésű alkotókat —, éppen ezért kell erre figyelmeztetnünk a könyv olvasóját.

Mindez persze mit sem von le abból az olvasói élményből, amelyet egy nagy alkotó szubjektív nézeteinek megismerése jelent: olyan gondolatok megismerése, amelyek, *ha az objektív esztétikai gyakorlatban nem alkalmazhatók is, szándékaikban vitathatatlanul pozitívak*. (Ellentmondanunk legfeljebb akkor kell, ha esztétikánkkal ellentétes gondolatok töredékei jelentkeznek az írásokban. Vitatjuk, hogy a művészet végső feladatának a *természetábrázolást*, nem pedig a társadalmi-szellemi küzdelmek tükrözését kell tekintenünk. Ellenvetéseink vannak, ha egy esztétikai igényű írás középpontjában túlságosan a klasszicista „örök szép" eszménye áll. S tiltakozunk akkor ha e kritériumok alapján, a realizmus említett félreismerése szerint, sommásan marasztalják el *minden* fiatal, a mester által is szocialista elkötelezettségűnek tartott művészünket.)

A kötetet *Végvári Lajos* „arcképvázlata" zárja. A rövid utószó nem tölti be szerepét, nem rajzolja meg Pátzay Pál lényeges, a kívülálló objektivitásával látható szellemi vonásait. Pátzay Pál sok élményt és tanulságot nyújtó, könyvművészetileg is méltóképp megformált kötete pontosabb, igényesebb befejezést érdemelt volna.

Rózsa Gyula

Digitized by Google

Bori Imre — Körner Éva: Kassák irodalma és festészete

„Kassák Lajos irodalomtörténeti helye nincs még megnyugtatóan kijelölve, értékei azonban magukért beszélnek..." (159. o.) E két megállapítással zárul *Bori Imre* tanulmánya, utalva a könyv és tulajdonképpen az egész Kassákkal foglalkozó irodalom két alapvető problémakörére. Az első megállapítással egyetértve, a másodikkal némiképp vitatkozva, vizsgáljuk meg, hol tartunk Kassák művészetének *elemző értékelésében*, az egész életmű történeti elhelyezésében, illetve közelebbről: milyen megoldást kínál, vagy mivel járul hozzá egy lehetséges későbbi megoldáshoz a most megjelent könyv.

Először Kassák életműve történeti elhelyezésének problematikájáról szólva: a kötet tanulmányai összefüggő pályaképet adnak, elhelyezik Kassák fellépését és fontosabb korszakait a történeti és művészeti háttér összefüggéseiben. Az ilyen elhelyezés természetesen csak másokhoz való viszonyítás, összehasonlítás segítségével lehetséges — egy már kidolgozott *értékrend* elfogadása vagy egy teljesen új felépítése alapján. A kötet mindkét tanulmánya szemmelláthatóan egy olyan, radikálisan új értékrend felállítására törekszik, amelyben Kassáknak *centrális szerepe*, tevékenysége szakaszainak, folyóiratainak korszakokat kijelölő jelentősége van. („A modern magyar líra története tulajdonképpen Kassák Lajos felléptével kezdődik...") Ennek érdekében — Kassák fellépésének, életútjának körülményeit felvázolva — mindkét szerző hajlik a *túlzásokra*, ennek keretében pedig az egykorú törekvések *egyoldalú* szemléletére, lebecsülésére.

Ez a megközelítési mód azonban rendkívül problematikus. Benne ugyanis az a művészeti múltunkat elszegényítő módszer kísért, amely az egymás mellett létezett irányzatok értékeinek pozitív kifejtése helyett a kortársak leértékelésével, az *arányok eltorzításával* akar a témául választott művésznek vagy irányzatnak jelentőséget adni. Így például az irodalmi előzmények felvázolásánál az egész *Nyugat*-nemzedék sommásan egy szintre kerül: „Egy végletesen XIX. századi műveltségű nemzedék volt az 1905 körül felépett" (10. o.). „S ez az emelkedett tartózkodás jellemzi a nemzeti hagyományokhoz való viszonyukat is. »Ady nem alkuvó Petőfije«, Babits parnasszista Arany Jánosa és »harmadik Vörösmartyja« harmónikusan illeszkedett ebbe a »mértéktartó« szemléletbe" (12. o.). Így válik tehát Ady Petőfi- és Babits Aranyképe egyaránt egy konzervatív, XIX. századi szellemiség bizonyítékává (említést sem téve a Nyugat közismert szerepéről a legkorszerűbb törekvések ápolásában) — szemben a *Tett* című folyóirat és Kassák fellépésével, amely az igazi XX. századot, az abszolút újat jelenti.

Képzőművészeti vonatkozásban is hasonló módszerrel találkozunk. A Tanácsköztársaságot megelőző évtized képzőművészete is sokkal gazdagabb, sokrétűbb, mint ahogy azt a tanulmány bemutatja: Hollóssy vagy Ferenczy késői korszaka sokkal több, mint „epigon naturalizmus", Vaszary „szenvtelen" harctéri tudósításai mellett ott találjuk Mednyánszky és Nagy István művészetét is, a Nyolcak tevékenységét sem lehet egy átmeneti hullámvölgy alapján megítélni: a művészetükben rejlő lehetőségeket elsősorban a Tanácsköztársaság alatt alkotott művek jellemzik. És nem lehet a korszerűséget sem kizárólag Kassáknak tulajdonítani, ha körképünkben például megemlítjük Nagy Balogh János munkásságát is.

Ha pedig nem abból indulunk ki, hogy Kassák fellépésekor minden elavult és értéktelen volt, hogy Kassák csak „romokat talált", akkor elsősorban azt kell kidomborítanunk, ami pozitív, ami magában is érték Kassák művészetében. Ennek módszere azonban csak az elemző értékelés lehet. Az a korábban idézett megállapítás, amely szerint Kassák értékei magukért beszélnek, csak annyiban fogadható el, hogy Kassák művészetének történeti jelentősége, esztétikai kvalitásai vitathatatlanok. Az értékek nyilvánvalóvá tétele, elemzése, magyarázata már a tanulmányírók feladata. E munkát azonban a két szerző csak részben végezte el.

Az irodalmi tanulmány viszonylag többet nyújt: megismerhetjük Kassák sajátos nyelvezetét, képalkotó módszerét, versformáit, regényeinek formai, szerkezeti tulajdonságait. A képzőművészeti

Digitized by Google

elemzésből, sajnos, az ilyen jellegű fejtegetések hiányoznak. Pedig Kassák életművének sokoldalúságából kikerülhetetlenül következik az esztétikai összevetés igénye, mármint az a kérdés: „Vajon hogy egyezkedik az író Kassák a festő Kassákkal és a festő a propagátorral..." *Körner Éva* is e kérdéssel indítja — a leglényegesebb problémát megragadva — tanulmányát, válasza azonban már nem kielégítő. Erre a kédésre ugyanis nem felelet az, hogy „élete egyes időszakaiban hol egyik, hol másik lépett előtérbe, de volt, amikor aktivitása minden irányban teljes erővel sugárzott" (161. o.). Az igazi megoldást a Kassák irodalmi alkotásainak és nonfiguratív geometrikus képeinek esztétikai jellege közti különbségben kell keresni. Csak ennek a kifejtése lehetne kiindulópont Kassák festészetének esztétikai értékeléséhez. De ha megkerüljük is az életművön belüli elemző összehasonlítást, a képzőművészeti alkotásokat akkor is *értelmezni*, interpretálni kell valamilyen esztétika alapján. Nem lehet elfogadni azt a manapság széles körben elterjedt módszert, amely a képek elemző-értelmező magyarázata helyett *csupán dokumentál*, évszámok, adatok felsorolásán túl legfeljebb az egykori manifesztumokból idéz egy-egy önmagában is vitatható, illetve további magyarázatra szoruló megállapítást.

Ezeket a festményeket lehet például pusztán dekorációnak tartani, de akkor a színek és a formák harmóniájának, arányrendjének valamilyen elméletével kell megmagyarázni a műalkotás hatását. Ha pedig bonyolultabb, mélyebb tartalmakat akarunk tulajdonítani a képeknek — a gyakran idézett művészi szándékoknak megfelelően —, akkor fel kellene tárnia a kutatónak azokat a közvetítéseket, amelyek segítségével a geometrikus formák és színek a vélt illetve szándékolt tartalmaknak megfelelő hatást képesek a nézőben kelteni. A tanulmány — a már jelzett szűkös „dokumentálás" szintjén maradva — lényegében e magyarázatok egyikét sem alkalmazza.

Kassák művészetével kapcsolatban tehát *számos kérdés továbbra is megoldatlanul marad.* A most megjelent szép kiállítású, albumszerű kötet bizonyára nem az elmélyült elemzés szándékával készült. Ám egy összefoglaló-népszerűsítő jellegű tanulmány is csak akkor töltheti be feladatát, ha a valóságos összefüggésekre irányítja az olvasó figyelmét, és következetesen keresi a megoldáshoz a legalkalmasabb módszereket.

(Magvető Könyvkiadó, 1967.)

Timár Árpád

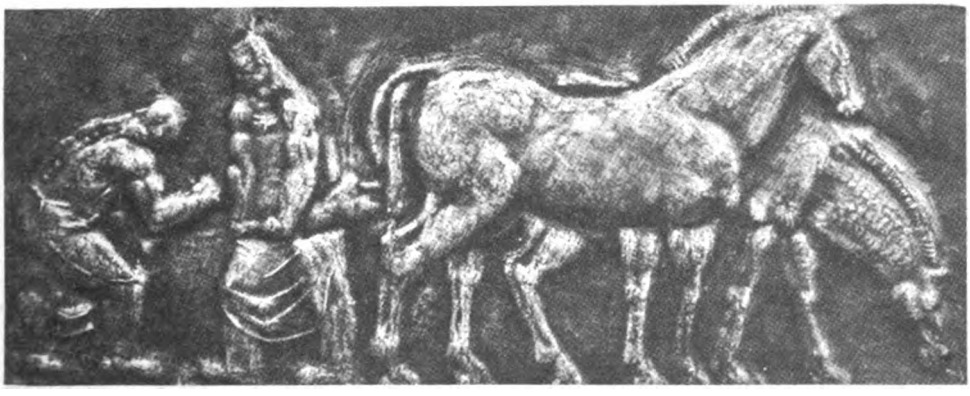

Szabó Mária: Kovácsok

Digitized by Google

Göncöl György: „A tőke" 100 év multán

Könyvkiadásunk *Göncöl György* „»A tőke« 100 év múltán" című művének megjelentetésével adózott a marxista közgazdaságtant megalapozó mű, „A tőke" első kötete kiadása centenáriumának. Ez a könyv nem ismerteti Marx zseniális és korszakalkotó munkáját, hanem azt vizsgálja, hogyan használható fel napjaink közgazdasági problémáinak elemzésében Marx tanítása. Ebből adódóan Göncöl György a modern kapitalizmus politikai gazdaságtanának néhány legaktuálisabb és talán legbonyolultabb problémáját állítja művének középpontjába.

A marxizmus kialakulását elemezve sokáig igen sematikusan és leegyszerűsítve vizsgáltuk annak három forrását, illetve azt a szellemi örökséget, amelyet Marx a társadalomtudományok előző fejlődéséből átvett. „A tőke" aktualitását tárgyaló bevezető részben Göncöl György nyomatékosan utal arra, hogy „Hatalmas kulturális örökség olvad bele a marxi filozófiába: az angol empirizmus csakúgy, mint annak hegeli cáfolata; a francia racionalizmus csakúgy, mint annak hegeli kritikája; a hegeli objektív idealizmus csakúgy, mint annak feuerbachi kritikája; ezek mind az egységes marxi világnézet megszüntetve — megőrzött elemei." (6. old.)

A szerző rámutat arra, hogy Marx az angol klasszikus polgári közgazdaságtan tanulmányozásán túlmenően foglalkozott a baloldali ricardiánusok nézeteivel és „a marxi politikai gazdaságtan a baloldali ricardiánusok ideológiai platformjának túlhaladásával alakult ki". (10. old.) A baloldali vagy szocialista ricardiánusok túlhaladása azért is szükséges volt, mert ez az irányzat a tőkés kizsákmányolást az értéktörvény, az egyenértékű csere megsértéseként tárgyalta.

„»A tőke« lényege és a mai polgári közgazdászok téveszméi" című, első fejezetben a szerző részletesen foglalkozik a tőkemonopólium, illetve a tőke fogalmával. Bírálja a polgári közgazdaságtan által adott meghatározásokat, illetve az oly divatos határ-termelékenységi elméletet. Rámutat arra, hogy a makroökonómiai kérdések előtérbe kerülése a polgári közgazdaságtanban a társadalmi tőke mozgástörvényeinek vizsgálatára tolja át a hangsúlyt, és „a polgári közgazdász, akarva, nem akarva, az elé a választás elé kerül, hogy vagy Marxot hívja segítségül és a problémáival megbirkózzék, vagy Marxot megkerülje ugyan, de a kapitalizmus alapproblémáival küszködve alulmaradjon". (26. old.) Részletesebb kifejtést érdemelt volna azonban az, hogy miért tartja a szerző a legsúlyosabb következményekkel járó elméleti tévedésnek a verseny törvényének az értéktörvénnyel való közvetlen azonosítását vagy összekeverését.

A könyv legérdekesebb része „»A tőke« és a monopolkapitalizmus politikai gazdaságtanának fő problémái" című, második fejezete. Ebben a szerző tömören megismétli „A monopolkapitalizmus politikai gazdaságtanának fő problémái" című könyvében (Kossuth Kiadó, 1966.) kifejtett gondolatait. Göncöl György foglalkozik a stagnáció és a növekedés dialektikájával, a technikai haladásnak a tőkeakkumulációra és a tőke elértéktelenedésére gyakorolt hatásával, a kapacitás kihasználatlanságának sajátos szerepével, a társadalmilag szükséges tőkemennyiség meghatározásával, a fiktív tőke funkcióváltozásával és az értéktörvény érvényesülésével a monopolkapitalizmusban. A monopolkapitalizmus politikai gazdaságtanának kulcskérdése a szerző szerint az, hogy „a monopolkapitalizmusban nem létezik az átlagprofitráta kialakulására és az általános profitráta süllyedésére irányuló tendencia és ennélfogva az Überakkumulation (túlhajtott felhalmozás) folytán keletkező tőkefelesleg nem tűnik el a versenyben, hanem a monopóliumoknál lecsapódik. Ez alapvetően befolyásolja és módosítja az újratermelés egész folyamatát." (62. old.) A szerző részletesen tárgyalja a társadalmilag szükséges tőke fogalmát, és ezzel kapcsolatban bírálja Tugan-Baranovszkij strukturális értelmezését, de ő sem ad egyértelmű meghatározást.

A harmadik fejezet címe: „Marx, Lenin és a tőkés világgazdaság elmélete." A szerző megvizsgálja az áru tiszta meg-

Digitized by Google

jelenési formáját, a világpiaci árut és ennek forgalmát. A nemzetközi cserét vizsgálva a komparatív költségek ricardói elméletével szembeállítja és ismerteti Marxnak a nemzetközi értékről és az értéktörvény nemzetközi érvényesüléséről szóló fejtegetéseit. A nyersanyagtermelő adós országok cserearányainak szekuláris romlását úgy vizsgálja, mint a nemzetközi méretű kizsákmányolási lehetőség megvalósulását. A szerző néhány meggyőző érvvel és adattal járul hozzá a tőkekivitel hatékonyságával kapcsolatos vitához.

Gönczöl György gondolatébresztő könyve elsősorban közgazdászok számára íródott, de érdekes mindenki számára, akit a mai kapitalizmus közgazdasági problémái foglalkoztatnak.

(Kossuth Könyvkiadó, 1967.)

Dr. Mihalik István

Sipos Aladár: Agrárviszonyok Nyugat-Európában

Sipos Aladár azt a célt tűzte maga elé az „Agrárviszonyok Nyugat-Európában" című munkájában, hogy megvizsgálja „azokat a fő folyamatokat, amelyek az iparilag fejlett európai tőkésországok mezőgazdaságában mentek végbe a második világháború után". (10. lap.) Recenziónkban nem annyira a könyvnek a szakemberekhez szóló megállapításait szeretnénk kiemelni, mint inkább szélesebb olvasóközönséget is érdeklő, a politikai viszonyok alakulásával összefüggő tanulságait, annál is inkább, mert az agrárkérdésnek a mai Nyugat-Európában is elsőrendű politikai jelentősége van. Az agrárkérdés a társadalmi haladás élvonalában küzdő kommunista pártok számára ma is elsősorban a szövetségi politika kérdését jelenti, nem tekinthetünk tehát el ennek az antiimperialista, demokratikus erők hatékony egységének megvalósítása szempontjából való beható vizsgálatától.

Az állami monopolkapitalizmus időszakában a nagyarányú tőkebehatolás következtében erősödött Nyugat-Európa mezőgazdaságában a koncentráció folyamata, s egyben csökkent a kistermelés és a kisgazdaságok szerepe. Egyre nagyobb teret hódít az új, tőkeigényes technika, a biológiai és kémiai eljárások alkalmazása. „A mezőgazdaság munkaigényes ágazatból tőkeigényes ágazattá alakult át. A kézi munkát... a gépi munka váltja fel." (5. lap.) Ezeket a vívmányokat elsősorban a tőkeerős nagygazdaságok tudják rentábilisan alkalmazni. A parasztság a társas gazdálkodás különböző formáival védekezik a mezőgazdaságba közvetlenül vagy közvetetten behatoló monopóliumok hatalmával szemben, de nem tud tartósan ellenállni neki: meggyorsult tőkeromlásának üteme, s egyre nagyobb méreteket ölt a mezőgazdasággal foglalkozó rétegek lakosságnak az iparba való elvándorlása. A demokráciaellenes monopoltőke imperialista államhatalma természetesen nem közömbös a mezőgazdasággal szemben sem. Beavatkozásának célja a válság elhárítása és a monopóliumok érdekeinek biztosítása a termelésnek ebben a szférájában is. Az állami beavatkozás leggyakrabban alkalmazott formája a mezőgazdasági termékek árainak szubvencionálása. (A tőkésállam azért alkalmazza szívesen ezt a formát, hogy elkerülje a kapitalista tulajdonviszonyokba való beavatkozás veszélyét. Emellett a mezőgazdasági termelés állammonopolista szabályozásának még sok más változatával találkozunk; ilyenek: a piacszabályozás, az exporttámogatás, az Európai Gazdasági Közösség agrárprotekcionizmusa, s maga az EGK-n belüli agrárintegráció is, amely a monopóliumok általános érdekeinek van alárendelve.)

A nyugat-európai mezőgazdaságban a második világháború óta végbement változások döntő módon az állami monopolkapitalizmus kifejlődésével függnek össze, s nagy szerepet játszik bennük az élező verseny, a technikai-tudományos forradalom is. Az állammonopolista tendenciák azonban a mezőgazdaságban sem változtatták meg a tőkés termelés lényegét, csak az új formákban és új módszerekkel érvényesítik a burzsoázia uralmát. A monopóliumok közvetlen behatolása a mezőgazdasági termelésbe

Digitized by Google

nem nagyon nagy mértékű; a kisgazdaságoknak továbbra is jelentős szerepük van. A monopóliumok inkább a feldolgozás és a forgalom szférája révén uralják a parasztgazdaságokat.

A Lenin által rothadó és élősdi kapitalizmusnak nevezett monopolkapitalizmus alapvető ellentmondása, a termelőerők és a termelési viszonyok közti ellentét, leginkább abban a kóros jelenségben fejeződik ki, hogy egyes imperialista kormányok „előbb vagy utóbb azért kénytelenek a farmereknek fizetni, hogy ne termeljenek" (10. lap). A tőkés mezőgazdaság fejlődésének ez a szakasza a marxista agrárelmélet egyes tételeinek új szempontokból való megközelítését követeli meg. Figyelemreméltó kísérletet tesz a szerző a marxi földjáradék-elméletnek az állami monopolkapitalizmus viszonyai között való konkretizálására. A tőkés bérletek csökkenése és a mezőgazdasági tőke szerves összetételének gyors növekedése következtében a fejlett tőkésországokban általában csökken a földjáradék, az abszolút földjáradék pedig teljesen megszűnt, s helyébe az állam által biztosított „monopoljáradék" lépett. Ezt a jelenséget is figyelembe véve több jelentős nyugat-európai kommunista párt agrárpolitikájában — a napi követelésekért való harcon túl — központi szerepet kap a demokratikus agrár- (föld-) reform követelése, s ez a reform egyben a monopóliumellenes, demokratikus egységfront megteremtésének is fontos eszköze (főleg Olaszországban). E pártok természetesen nem tévesztik szem elől, hogy a mezőgazdasági nagyüzemi termelés megteremtése objektíve szükségszerű folyamat, de határozottan fellépnek a parasztság tömegeinek tőkés módon való likvidálásával szemben.

A szerző az angol, francia és nyugatnémet mezőgazdaságra összpontosítja figyelmét. Hiányosnak tűnik azonban az olasz agrárprobléma elemzése, s ez azért is sajnálatos, mert az agrárkérdésnek itt nagyobb a robbanóereje és több sajátos vonása van, mint az említett többi országban. Ennek helyes megítélése folytán a parasztság földhöz juttatása, a kisbérlők védelme stb. fontos szerepet kapott az Olasz Kommunista Párt demokratikus reformokat is magában foglaló programjában, s ez nagymértékben hozzájárult sikereihez Közép- és Dél-Olaszországban. A szerző sok angol és német nyelvű forrást, kevesebb franciát és olaszt használ fel. A statisztikai adatok imponálóan támasztják alá a könyv megállapításait. (79 táblázat és 10 grafikon teszi szemléletessé a könyvet. Az adatok zöme az 1950—1963/64-es időszakra vonatkozik.)

Sipos Aladár könyve sok, a mi számunkra is hasznosítható következtetést tartalmaz (pl. az új technika és technológia alkalmazásával, a nagyüzem előnyeinek kihasználásával kapcsolatban). A szerző kérlelhetetlen tényekre alapozva mutatja ki, hogy az állami monopolkapitalizmus keretei között is elkerülhetetlen a nagyüzemi mezőgazdaság kialakítása. „Azoknak, akik még illúziókat táplálnak a kisparaszti gazdaságokkal kapcsolatban — írja a szerző —, azt ajánlom, tanulmányozzák a nyugat-európai agrárviszonyokat, és majd maguk jönnek rá, hogy egy történelmileg régen túlhaladott termelési formát akarnak átmenteni. A nagyüzemi mezőgazdaság kialakítása... történelmileg megérett szükségszerűség." (11. lap.)

(Kossuth Könyvkiadó, 1967.)

Gergely Jenő

Digitized by Google

TESTVÉRLAPJAINKBÓL

CAHIERS DU COMMUNISME

Február

L. Figueres: *A vietnami nép támogatásáért és győzelméért*
A. Kahn: *A hős Dél-Vietnam programja*
H. Lesigne: *A Francia Kommunista Párt és a közoktatás*
G. Belloin: *A kormány kulturális politikája és a nemzeti kultúra követelményei*
J. Milhau: *A szavak és a dolgok* (M. Foucault könyvéről.)
A. Moine: *Az egyház — két évvel a zsinat után*
R. Jarry: *A mans-i kommunisták sikere és tevékenysége*
P. Fuchsmann: *Madame Kriegel forradalmasítja a történelmet* (Egy cikk bírálata.)
J. Rony: *Mit jelent francia nyelvet tanítani?* (Egy brosúráról.)
R. Leroy: *Az ideológiai harc és a párt tömegpropagandája*

CRITICA MARXISTA

November—december

L. Gruppi: *A társadalomelmélet Marx műveiben*
A. Pesenti: *Reflexiók Marx újratermelési sémáiról*
V. Vitello: *Marx és a modern gazdasági gondolkodás*
P. Ciofi: *Gazdasági reform a Szovjetunióban*
G. Mori: *Hozzájárulás a monopoltőke elméletéhez* (P. Sweezy és P. Baran könyvének bírálata.)
G. Prestipino: *Az ideológia bírálatától a marxi „történelemkoncepcióig"*
L. Levi: *„A primitív halálától" az „ember haláláig"* (Hozzászólás Garaudynak a strukturalizmusról szóló cikkehez, amely a folyóirat tavalyi 3. számában jelent meg.)
R. Fiorito: *Marx, Labriola és Gentile* (A három gondolkodó kapcsolatáról.)
G. Vacca: *Technológia és társadalmi kapcsolatok: Dahrendorf, Marcuse és Mallet*
E. Ragionieri: *A Tőke és a német munkásmozgalom; A Tőke centenáriumának három ünnepsége; A Tőke pályafutásának néhány adata*
E. Galbo: *Az automatizálás következményei*

EINHEIT

Február

A Abusch: *A Kiáltvány örökösei és végrehajtói* (A Kommunista Kiáltvány megjelenésének 120. évfordulójára.)
F. Clement, W. Wünsche: *A Vörös Október fegyveres erői legyőzhetetlenek*
O. Reinhold: *Az állam szerepe a szocializmus gazdasági rendszerében*
W. Eichhorn: *A prognosztika és a dialektika*
R. Gerisch, P. Liehmann: *A kollektivitás és egyszemélyi vezetés fejlődési tendenciái iparunkban*
J. Dettmann: *Hálózati tervezés a beruházások terén*
I. Saad Ed-Din: *A politikai káderek képzésének problémái az EAK-ban*
H. Matern: *Az NSZEP és az Arab Szocialista Unió közös érdekei a békéért, a demokráciáért és a társadalmi haladásért vívott harcban*
O. Winzer: *A Krupp-ok, a Stoltenberg-ek és az atomfegyverkezés*
G. Köppen, K. Meissner: *A városok és községek önálló felelősségű irányítása*
H. Kiessig: *Életstílus és lakás* (A szocialista életstílus néhány fejlődési problémája városi lakáskörnyezetben.)

Digitized by Google

H. Kaiser, F. Postler: *A politechnikai oktatás továbbfejlesztéséről*
G. König: *Értekezlet a nemzetközi munkásmozgalom problémáiról* (A moszkvai tudományos konferenciáról)

KOMMUNYISZT

3. szám.

A dolgozók kommunista nevelése
V. [illegible]: *V. I. Lenin és a szovjet fegyveres erők*
P. Gyerevjanko, O. Rzsesevszkij: *A szovjet hadsereg nagysága és bírálóinak tehetetlensége*
G. Zolotuhin: *A város és a falu közeledésének útján*
V. Garbuzov: *A gazdasági reform és a pénzügyek*
M. [illegible]: *A szocializmus által létrehozott társadalom egysége*
B. [illegible]: *Egy nagy kor nagy írója* (Gorkijról.)
B. [illegible]: *A nő és a szocializmus*
F. Henri: *A szociáldemokrácia történelmi sorsa*
J. [illegible]: *A kínai „kulturális forradalom" 20 hónapja* (Az Humanité-ból.)
A [illegible] és a győzelmek dokumentumai [illegible] „A gazdasági kérdésekről [illegible] párt- és kormányhatározatok" [illegible] gyűjteményről.)

FURTA DE CLASA

Február

[illegible]: *A partmunka minőségi szintjének emelkedése*
G. [illegible]: *A pártszervezetek szerepének megszilárdításáról*
I. Circei: *Szélesebb hatáskör, nagyobb felelősség* (Az új közigazgatási felosztás kérdéseiről.)
P. Duminica: *A politikai vezetés közelebb kerül a társadalmi-gazdasági élethez* (A járási pártszervezetek megszervezéséről.)
C. [illegible]: *Szempontok a szocializmusban való anyagi érdekeltséget illető felfogásról* (A The Christian Science Monitor cikkeről.)
H. [illegible]: *120 ezer jelent meg a Kommunista Kiáltvány*
M. [illegible]: *A kis és középnagyságú államok helyzete a nemzetközi kapcsolatokban*
S. [illegible]: *Az imperialista ellentétek új formái*
A „Tudományos szocializmus" tanfolyam tematika-tervezete
A román film és az időszerűség
I. Serbanescu: *Általános és egyedi a társadalmi fejlődésben*
P. Panzaru: *Szociológia és társadalompszichológia*
V. Bunescu, V. Stefanoiu, E. Brinzan: *A tanerők szakképesítése és továbbképzése*
N. Ivanciu: *Nézetek a két világháború közti román polgári közgazdasági gondolkodásról*

MARXISM TODAY

Március

Szerkesztőségi jegyzetek (Időszerű kérdésekről.)
J. Lewis: *Libákról és emberekről* (Két könyv sikerének okairól.)
J. Bertward: *A helyi igazgatás problémái*
H. Fomison, C. Finn, R. Goulcher: *Ideológiai és kulturális kérdésekről* (Három vitacikk.)

NOVÁ MYSL

Március

J. Fojtik: *A felelősség ideje* (A CSKP decemberi és januári plénumának előzményei és jelentősége.)
B. Simon és munkaközössége: *A műszaki tudományos forradalom jövője* (A CSKP gazdaságpolitikáját tárgyaló cikksorozat folytatása.)
V. Prucha: *A München előtti köztársaság gazdasági profilja*
I. Figura: *Nemzetközi munkaerő-vándorlás*
J. Kren, V. Kural: *Micsoda fogság és micsoda tévedések?* (Csehszlovák történészek válasza G. A. Gyeborinnak és B. Sz. Tyelpuhovszkijnak A. M. Nyekrics könyvét bíráló cikkükre.)
L. Riha: *A tudomány irányítása az Egyesült Államokban*
V. Pavlicek: *A Nemzeti Front szerepéről*
M. Procházka: *Távoli, közeli ország* (A közel-keleti helyzetről.)
V. Formánek, O. Maivald, V. Seda: *A kultúra értelmezése* (A CSKP kulturális politikájáról szóló tanulmány első része: a kulturális politika keretei és tartalma.)
L. Manousek, V. Kropacek: *A párt és a műszaki értelmiség*

Digitized by Google

E. Freiova: *A fiatalság szociológiájának lehetőségei és perspektívái*

J. Novotny: *A kommunisták és március 15.* (Csehszlovákia fasiszta megszállásának évfordulójára.)

O. Mosner: *A marxista filozófia struktúrája és funkciója.* (J. Cvekl tanulmányának recenziója.)

J. Lisy: *Napjaink filozófiai schizmájának keletkezése* (J. Popelová könyvének ismertetése.)

J. Korinek: *Mégegyszer a „Vigasz az ontológiában?" című cikkről* (Vitacikk dr. Z. Fiser könyveinek bírálatához.)

NOVO VREME

Február

A párt és a kormány fontos gazdasági és szociális intézkedései (A BKP KB tavaly decemberi ülésének határozatáról.)

N. Sztefanov: *A történelmi materializmus időszerű problémái*

N. Davidov: *A humor és a szatíra — a párt fegyvere*

D. Sztojanov: *A pártmunka konkrétsága*

H. Hemberger, K. Švank: *A nyugatnémet imperializmus különös agresszivitása*

J. Mitev: *Bulgária felszabadítása a török iga alól és az európai közvélemény*

I. Sztefanov: *A természettudományos nevelés időszerű kérdései*

K. Gabrovszki: *A gazdasági-matematikai módszerek és az elektromos számítástechnika a gazdaságban*

D. Filipov: *Új közgazdasági koncepciók az ország fejlesztésében*

P. Kucarov: *Hálózati rendszerek a tervezésben és az igazgatásban*

D. Dikov, I. Ivanova: *Az iparvállalatok munkájának tudományos megszervezése*

A. Dimitrov: *A párt-alapszervezetek*

NOWE DROGI

Március

M. Gdanski: *Az amerikai politika és stratégia válsága Vietnamban*

M. Lesz: *A műszaki együttműködés a szocialista országok fejlődésének mozgatója*

J. Beksiak: *A gazdasági önelszámolás problémái a szocialista gazdaságban*

M. Doroszewicz: *A gazdálkodás intenzifikálása* (Gazdaságszervezési és tervezési problémák.)

S. Tomaszewski: *Beruházások és termelésnövelés az állami gazdaságokban*

Z. Najdowski: *A szocialista ifjúsági szövetség IV. kongresszusa*

W. Ozga: *Az iskolareform falun*

W. Leder: *„Amerikai kihívás" — és azután?* (Polémikus észrevételek Servan Schreiber könyvéről.)

K. Ratajczak: *A foglalkoztatáspolitika és a mezőgazdaság*

Az 1967-es év gazdasági eredményei

WEG UND ZIEL

Március

Vietnam

E. Kodicek: *Bérpolitika — most* (Az ausztriai gazdasági pangás megszüntetésével kapcsolatos bérezési elgondolások.)

1938 márciusa (Cikkrészletek a „Weg und Ziel" 1938 áprilisi számából)

M. Reinelt: *Az új osztrák büntetőtörvény 144. paragrafusa* (A magzatelhajtás kérdéséről.)

F. Marek: *Harminc évvel ezelőtt* (Az illegális párt vitája az osztrák nemzetről.)

Levél A. Dubčekhez (A CSKP 175 régi tagjának levele, a Rudé Právóból.)

Friss István: *A gazdasági reform Magyarországon*

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó Vállalat (Budapest, V., Steindl Imre u. 6.)
Felelős kiadó: a Kossuth Könyvkiadó Vállalat igazgatója.
Kiadóhivatal: Budapest, VI., Révay u. 16. Tel.: 116–660.
Előfizethető: minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Kiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél, (csekkszámlaszám: 01 915 033) a posta Központi Hirlapirodánál, (Budapest, V., József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Csekkszámlaszám: egyéni 61 218, közületi 61 066, vagy átutalás a MNB. 8. sz. folyószámlájára. Előfizetési díj negyedévre 13,50 Ft, félévre 27,– Ft, egész évre 54,– Ft.
Lapunk régebbi példányai kaphatók a Posta Központi Hirlapiroda újságboltjában: Budapest, V., József Attila u. 3. és a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél.
68.01292/2 – Nyomatott a Zrínyi Nyomda RO–72-es ofszet rotációs gépein. Felelős vezető: Bolgár Imre igazgató
INDEX: 25.805

Digitized by Google

СОДЕРЖАНИЕ

Бела Биску: Наше общее богатство: коллективный опыт — *Фридьеш Пуйя:* Будапештская встреча — *Дьердь Лазар:* Хозяйственная реформа и территориальное распределение производительных сил — *Д-р Дьердь Кальман:* Роль юридических средств при новой системе хозяйственного руководства — *Д-р Фридьеш Погань:* Культурность среды — МЕЖДУНАРОДНОЕ ОБОЗРЕНИЕ: *Дьердь Макаи:* Некоторые выводы из наступления южно-вьетнамских патриотов — *Иштван Ковач:* Успехи и проблемы единства действий левых сил Франции — ОБЗОР: *Янош Долгош—Аттила Орбан:* О хозяйственно-политической пропаганде Венгерского Радио — ИЗ НАШЕЙ НАУЧНОЙ ЖИЗНИ: Новые моменты в понимании взаимоотношений между общественным сознанием и общественным бытием — ОБМЕН МНЕНИЯМИ: О теоретических вопросах кооперативного движения (Выступления *Д-р Ласло Надя, Д-р Лайоша Шимона* и *Д-р Ласло Халаши)* — Дискуссия по вопросам нашего современного кино-искусства (Выступления *Антала Лукача, Самуэла Лашиза* и *Кароя Немеша)*

INHALT

Béla Biszku: Unser Gemeingut — die kollektive Erfahrung — ***Frigyes Puja:*** Das Budapester Treffen — *György Lázár:* Wirtschaftsreform und Gebietsentwicklung — *Dr. György Kálmán:* Die Rolle der Rechtsmittel im neuen Wirtschaftslenkungssystem — *Dr. Frigyes Pogány:* Die Kultur der Umgebung — INTERNATIONALE RUNDSCHAU: *György Makai:* Einige Lehren der Offensive in Südvietnam — *István Kovács:* Erfolge und Probleme der Einheitsbewegung der Linkskräfte in Frankreich — RUNDSCHAU: *János Dolgos — Attila Orbán:* Die wirtschaftspolitische Propaganda des ungarischen Rundfunks — AUS DER WISSENSCHAFT: *János Sipos:* Neue Aspekte in der Wechselbeziehung des gesellschaftlichen Bewußtseins und der gesellschaftlichen Existenz — GEDANKENAUSTAUSCH: Theoretische Fragen der Genossenschaften (Diskussionsbeiträge von *Dr. László Nagy, Dr. Lajos Simon* und *Dr. László Halasi)* — Diskussion über unsere gegenwärtige Filmkunst (Diskussionnsbeiträge von *Antal Lukács, Samuel Lachize* und *Károly Nemes.)*

CONTENTS

Our Common Treasure — Collective Experience, by *Béla Biszku* — The Budapest Meeting, by *Frigyes Puja* — The Economic Reform and Regional Development, by *György Lázár* — The Role of Legal Means in the New System of Economic Management, by *Dr. György Kálmán* — The Culture of Environment, by *Dr. Frigyes Pogány* — INTERNATIONAL REVIEW: Some Lessons of the Offensive in South Vietnam, by *György Makai* — The Successes and Problems of the Unity Movement of French Leftist Forces, by *István Kovács* — REVIEW: On the Politico-Economic Propaganda Work in Hungarian Radio, by *János Dolgos* and *Attila Orbán* — SCIENTIFIC LIFE: New Features in the Interpretation of the Inter-Relationship of Social Consciousness and Social Existence, by *János Sipos* — EXCHANGE OF VIEWS: On Theoretical Question concerning the Co-operatives (Debate contributions by *Dr. László Nagy, Dr. Lajos Simon* and *Dr. László Halasi)* — Debate on Contemporary Hungarian Filmmaking (Contributions by *Antal Lukács, Samuel Lachize* and *Károly Nemes.)*

SOMMAIRE

Béla Biszku: Notre trésor commun: l'expérience collective — ***Frigyes Puja:*** La rencontre de Budapest — *György Lázár:* La réforme de l'économie et le développement régional — *Dr. György Kálmán:* Le rôle des moyens juridiques dans le nouveau sytème de direction de l'économie — *Dr. Frigyes Pogány:* L'esthétique de l'ambiance — REVUE INTERNATIONALE: *György Makai:* Quelques leçons de l'offensive sud-vietnamienne — *István Kovács:* Les succès et les problèmes de l'action unitaire des forces de gauche en France. — REVUE: *János Dolgos — Attila Orbán:* A propos de la propagande de politique économique de la Radio Hongroise — LA VIE SCIENTIFIQUE: *János Sipos:* De nouveaux éléments dans l'interprétation des rapports existant entre conscience sociale et existence sociale. — ÉCHANGE DE VUES: A propos des problèmes théoriques des coopératives (Interventions de *Dr. László Nagy,* de *Dr. Lajos Simon* et de *Dr. László Halasi)* — Débat du cinéma hongrois de nos jours (Interventions d'*Antal Lukács,* de *Samuel Lachize* et de *Károly Nemes.)*

Digitized by Google

IX3
3
.23
No5

TÁRSADALMI SZEMLE

VILÁG
PROLETÁRJAI,
EGYESÜLJETEK!

A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT
ELMÉLETI ÉS POLITIKAI FOLYÓIRATA

PERIODICALS ROOM

5

XXIII. ÉVFOLYAM, 1968. MÁJUS

UNIVERSITY OF CALIFORNIA
DAVIS
JUN 1 8 1968
SER. REC. LIBRARY

Digitized by Google

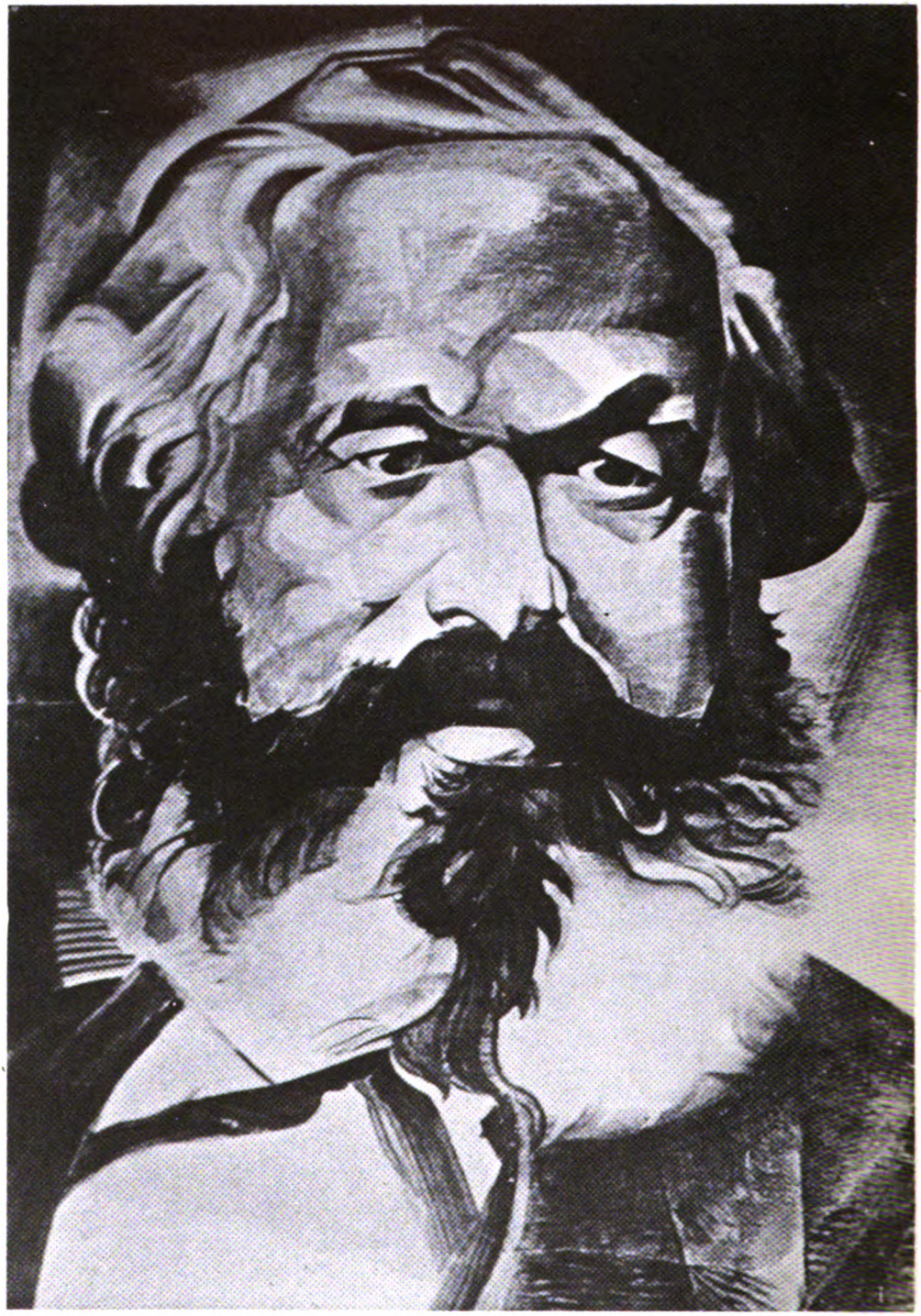

Uitz Béla: Marx

Digitized by Google

1968. MÁJUS
XXIII. ÉVFOLYAM, 5.

TÁRSADALMI SZEMLE

A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT ELMÉLETI ÉS POLITIKAI FOLYÓIRATA

TARTALOM

	3	A marxi életmű ereje
Dr. Esze Zsuzsa	8	A marxi értékelmélet és a szocialista gazdaság
Bugár Jánosné	19	Nemzeti célunk: a szocializmus teljes felépítése
Kovács Judit	25	Az üzemi és a termelőszövetkezeti ifjúság érdekvédelméről
Meruk Vilmos	37	A szociológia-oktatás eszmei tartalmának tisztázásához
		Nemzetközi szemle
Pirityi Sándor	48	A nukleáris fegyverek további elterjedésének megakadályozásáért
Léderer Frigyes	55	Csehszlovákia új feladatok előtt
		Konzultáció
Háy László	62	A nemzetközi aranyválságról
		Eszmecsere
Rényi Péter	71	A filmkritikusok vitájától a filmek vitájáig
Dr. Göndör György	86	Hatóságok, vagy érdekképviseletek
Dr. Gergő Zoltán	89	A szövetkezetek felső szervei
		Tudományos életünkből
Sipos János	93	Új mozzanatok a társadalmi tudat és a társadalmi lét viszonyának értelmezésében (II.)
		Tájékozódás
Kistamásné Varga Sarolta	103	A strukturalizmus vázlatos kritikája
Miklós Pál	111	Strukturalizmus és marxizmus (A La Pensée különszáma)
		Kritika
Hermann István	115	Csend és kiáltás
		Könyvekről
Bessenyei György	121	Ady Endre összes prózai művei, VII.
Dr. Szeben Éva	123	Foglalkoztatottság és életszínvonal
	125	**Testvérlapjainkból**
7, 18, 54, 62, 70, 102		**a XI. Magyar Képzőművészeti Kiállításon** szereplő alkotásokból

Digitized by Google

A CIKKEK SZERZŐI:

Dr. Esze Zsuzsa, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa

Bugár Jánosné, a Hazafias Népfront Országos Tanácsának főtitkár-helyettese

Kovács Judit, újságíró

Meruk Vilmos, minisztériumi főosztályvezető

Pirityi Sándor, újságíró

Léderer Frigyes, újságíró

Háy László, az MSZMP Központi Bizottságának tagja, akadémiai levelező tag

Rényi Péter, kandidátus, a Népszabadság főszerkesztő-helyettese

Dr. Göndör György, a Transzformátor KTSZ elnöke

Dr. Gergő Zoltán, kandidátus, c. egyetemi tanár

Sipos János, a Filozófiai Intézet tudományos munkatársa

Hermann István, kandidátus, filozófus

Bessenyei György, kandidátus, egyetemi docens

Dr. Szeben Éva, kandidátus, egyetemi adjunktus

A szerkesztő bizottság elnöke:
BENKE VALÉRIA

A szerkesztő bizottság tagjai:
FRISS ISTVÁN
HÁY LÁSZLÓ
KOMJÁT IRÉN
LAKOS SÁNDOR
NEMES DEZSŐ
NÉMETH KÁROLY
ÓVÁRI MIKLÓS
SÍK ENDRE
SZIGETI JÓZSEF

A szerkesztőség címe:
Budapest, V.,
Széchenyi rakpart 19.
Telefon:
111–400, 124–475

Digitized by Google

A marxi életmű ereje

Százötven éve, 1818. május 5-én született Marx Károly. Neve egybeforrt a munkásmozgalomnak és az egész emberiség fejlődésének történetével, gondolatai több mint száz év óta terjednek, mind gyorsabb ütemben, s ma — közvetlenül vagy közvetve, nyíltan vagy alig kimutatható módon — mindenütt a világon hatnak: többé-kevésbé minden osztálynak, minden embernek felteszik azt a kérdést, hogy mellettük, vagy ellenük foglal-e állást és vívja-e a harcot. S most, amikor ezek az eszmék „anyagi erővé válnak" korunk haladó mozgalmaiban, a történelem már bebizonyította, hogy a marxizmus több, mint elmélet, s hogy mint elmélet is több, mint a tudományos megismerés fejlődésének egyik határállomása.

Minden tudomány történetének megvannak a maga fordulópontjai, amelyek éles ceruzát vonnak, s elkerülhetetlenné teszik az addigi eredmények átértékelését. De bármilyen radikális is ez az átértékelés, mindenképpen megőrzi, „megszüntetve megőrzi" az emberi gondolkodás korábbi értékeit. Ez természetesen a marxi életműre is érvényes. „A marxizmus — írja Lenin — nem valami begubózott, megcsontosodott tanítás, amely a civilizált világ fejlődésének országútjától *távol* jött létre. Ellenkezőleg, Marx lángelméje éppen abban nyilatkozott meg, hogy azokra a kérdésekre adott választ, amelyeket az emberiség leghaladottabb elméi már felvetettek." Ezt a folytonosságot Marx is mindig hangsúlyozta; tőle valóban távol állt a nagy gondolkodóknak az a gyakori tévedése, hogy a valóságosnál nagyobb fontosságot tulajdonítanak felfedezéseiknek. Aki azonban Marxban csupán a tudomány történetének egyik óriását látja, a marxizmusban pedig csak az emberi gondolkodásnak egyik nagy vívmányát, az nem ismeri fel a marxizmus jelentőségét.

Marxnak és hűséges küzdőtársának, barátjának, Engelsnek az életművét nem csak az teszi korszakalkotó jelentőségűvé, hogy a materialista dialektika és dialektikus materializmus megteremtésével meghaladták a klasszikus német filozófiát, a filozófia addigi csúcspontját, vagy az, hogy az értéktöbblet titkának megfejtésével túlléptek a klasszikus polgári közgazdaságtan munkaértékelméletén, s felfedték a kapitalista társadalom mozgástörvényeit, vagy az, hogy túljutottak azokon az ábrándképeken, amelyeket az utópikus szocializmus — reális kérdésfeltevésekből kiindulva — a jövőről rajzolt, s ezzel megadták a szocializmus tudományos megalapozását. E felfedezések igazi nagyságrendjét csak akkor mérhetjük fel, ha tekintetbe vesszük, hogy mindezt *együttesen* kellett és csak így lehetett feltárni. Ezzel a marxizmus az emberiség *egész* addigi társadalomtudományi gondolkodásmódját megváltoztatta. A társadalomtudományi szemlélet megváltozásával az elmélet tudatosan vallott funkciója is megváltozott, túlnyomóan spekulatívból elsődlegesen cselekvővé vált: „A filozófu-

Digitized by Google

sok a világot csak különbözőképpen magyarázták; a feladat az, hogy megváltoztassuk."

S ez nem pusztán elméleti felismerés Marx számára. Élete az 1840-es évek végétől egyre jobban összefonódik a munkásmozgalommal. A Kommunisták Szövetségének megalapításától kezdve élete végéig mindig ott tevékenykedik a munkásosztály harcainak gyakorlati küzdőterén. Szervezője és vezetője az I. Internacionálénak, lázas érdeklődéssel s egyben tudományos pontossággal elemzi korának politikai eseményeit, hogy átadja a mozgalomnak ezek közvetlenül is hasznosítható tapasztalatait; szenvedélyesen vitatkozik, ír, elemez és szervez, mert — ahogyan Engels mondotta Marx sírjánál — „Marx mindenekelőtt forradalmár volt." „Igazi élethivatása az volt, hogy valamilyen módon közreműködjék a tőkés társadalom és az általa alkotott állami berendezkedések megdöntésén, hogy közreműködjék a modern proletariátus felszabadításán, amelyet először ő ébresztett helyzete és szükségletei tudatára, felszabadulása feltételeinek tudatára."

Amikor Marx a kapitalizmust leírja, egyúttal e társadalom megszüntetésének feltételeit dolgozza ki, amikor az ember univerzális képességeire rámutat, egyben egy olyan társadalom megteremtését tűzi ki célul, melyben megvalósulnak ezek a képességek, s amikor az elidegenedés viszonyait feltárja, akkor harcot hirdet e viszonyok megszüntetéséért. Mindezt nem valami elvont ideál, morális parancs, az elképzelt „tökéletes emberi társadalom" nevében követeli, hanem egy reális társadalmi erő, a proletariátus valóságos érdekeinek nevében. A proletariátus céljaként válik a szocializmus utópiából tudománnyá, majd valóságos társadalmi gyakorlattá.

Mindenfajta ünneplésnek, a történelmi múlt kiemelkedő eseményeihez és alakjaihoz fűződő minden megemlékezésnek a jelen adja meg az értelmét és tartalmát. S minthogy a jelen társadalmi osztályai, ezek érdekei és törekvései különbözők, s részben ellentétesek, nyilvánvalóan más és más a múlthoz való viszonyuk is. S ez természetesen Marxra is vonatkozik. Elhallgatni Marxot már régen nem lehet, ezért ellenfelei, a kizsákmányoló osztályok képviselői ma inkább arra törekszenek, hogy meghamisítsák; megállapításainak igazságát legfeljebb a múlt század társadalmi valóságára vonatkozóan hajlandók elismerni. Számunkra, kommunisták számára viszont a marxi hagyaték nélkülözhetetlen eszköze korunk megismerésének és megváltoztatásának. A mostani évforduló kapcsán különösen élesen vetődnek fel a Marxhoz és a marxi gondolathoz való viszony kérdései; ezek hozzátartoznak korunk nagy társadalmi harcainak, a munkásmozgalom elméleti és gyakorlati küzdelmének mindennapjaihoz. Számunkra a Marxról való megemlékezés nem egyszerűen múltunk ünnepe, hanem egyben aktív állásfoglalás korunk kérdéseiben is, mert Marx életművét és a jelen nagy társadalmi problémáit eleven történelmi folytonosság köti össze. Nemcsak azért van meg ez a folyamatosság, mert Marx elméleti és gyakorlati tevékenysége nélkül nem jöhettek volna létre a ma eredményei, hanem azért is, mert korunk alapproblémái — módosulásokkal ugyan — leglényegesebb pontjaikban azonosak a Marx elemezte problémákkal. S bár az utolsó mintegy százhúsz évben új társadalmi jelenségek sorakoztak a Marx által megvizsgáltak mellé, ezeket is csak a marxi elmélet és a marxi módszer alapján elemezhetjük helyesen. Marxnak és műve folytatóinak, mindenekelőtt Leninnek a munkái nemcsak hasznos történeti ismereteket nyújtanak az emberiség múltjáról és letűnt társadalmi korszakok szerkezetéről, hanem ma is alkalmasak arra, hogy orientálják társadalmi cselekedeteinket.

Digitized by Google

A polgári társadalomtudomány megpróbálja — különösen a második világháború óta —, hogy a legkülönbözőbb módon újra meg újra kétségbe vonja a marxizmus aktualitását. Érvként az elmúlt évtizedek — szerintük — rendkívül radikális társadalmi változásaira hivatkoznak, s arra, hogy már csaknem egy évszázad múlt el a teoretikus Marx alkotó korszakának utolsó periódusa óta. Ez a távolság — mondják — különösen nagy akkor, ha meggondoljuk, hogy mennyivel gyorsabb és radikálisabb a modern kapitalista társadalmak fejlődése, mint a kapitalizmust megelőző társadalmaké. Műveikben úgy írnak Marxról, mint a filozófiai és tudományos fejlődés egyik érdekes történeti alakjáról, mint olyan gondolkodóról, aki feltárta ugyan a múlt század társadalmi valóságának bizonyos, valóban létező speciális törvényszerűségeit, de nem ismerte fel azokat az általános tendenciákat, amelyeknek érvényesülése a XX. században az „ipari társadalom" keretében megoldja vagy félretolja ezeket. A fő konklúziójuk az, hogy a monopolisztikus és államkapitalizmus gyökeres változás a kapitalizmus előző fejlődési fokaihoz képest és feleslegessé, értelmetlenné, sőt lehetetlenné teszi a társadalmi forradalmat.

Semmi esetre sem akarjuk lekicsinyelni a Marx halála óta végbement társadalmi változások jelentőségét. Azt is tudjuk: ma nem egyszerűen az a feladatunk, hogy mechanikusan hozzáillesszük a marxista társadalomtudományi gondolkodás eddigi fejlődéséhez a magunk adalékát, hanem az is, hogy fogalmilag megragadjuk és marxi alapossággal értékeljük a legutóbbi évtizedek még fel nem tárt összefüggéseit. Ezeknek az összefüggéseknek a részletes feltárásával a polgári társadalomtudomány ideológikus célzatú torzításaira is rámutathatunk; bebizonyíthatjuk, hogy azok a változások, amelyeket az olyan radikálisnak tart, voltaképpen csak módosítják, de korántsem szüntetik meg a kapitalizmus lényegi vonásait.

Ezúttal nem célunk, hogy részletesen bebizonyítsuk e polgári nézetek helytelenségét. Nem kívánjuk a marxi nézetek egész rendszerén végigmenve igazolni azt, hogy a tőkés társadalom működésének leírásával Marx azokat a legfontosabb valóságos összefüggéseket tárta fel, s azokat a lényegi megkülönböztetéseket világította meg, melyek nélkül a mai társadalom működése sem

---

Polgári forradalmak, mint a XVIII. század forradalmai, gyorsan rohannak sikerről sikerre, drámai hatásaik egymást múlják felül, emberek és dolgok mintha szikrázó ékkövekbe lennének foglalva, minden napnak az eksztázis a szelleme; ámde e forradalmak rövidéletűek, csakhamar elérik tetőpontjukat, és hosszú csömör fogja el a társadalmat, mielőtt megtanulja, hogy forrongási korszakának (Drang- und Sturmperiode) eredményeit józanul elsajátítja. Proletárforradalmak viszont, mint a XIX. század forradalmai, állandóan bírálják önmagukat, folyton megszakítják saját menetüket, visszatérnek a látszólag már elvégzetthez, hogy megint újból elkezdjék, kegyetlen alapossággal gúnyolják első kísérleteik felemásságait, gyengéit és gyatraságait, úgy látszik, mintha ellenfelüket csak azért tepernék le, hogy az új erőt szívjon a földből s még nagyobb óriásként egyenesedjék fel velük szemben, mindig újra visszariadnak saját céljaik bizonytalan hatalmasságától, míg meg nem teremtődik az a helyzet, amely minden visszafordulást lehetetlenné tesz, s a viszonyok maguk kiáltják:

Hic Rhodus, hic salta!
Itt a rózsa, itt táncolj!

Marx

Digitized by Google

rajzolható meg helyesen. Most csak arra az elméleti és módszertani problémára mutatunk rá, amely szükségszerűen vezet e téves nézetek kialakulásához: arra, hogy a polgári tudomány nem a legalapvetőbb összefüggésekből indul ki.

Ezért nem képes például arra, hogy különbséget tegyen a tőke-funkció és annak hordozói, jelmezei között. Ezért tekinti a részvénytársaságok, intéző és felügyelő bizottságok létrejöttét, a tulajdonjog és a rendelkezési jog elválását radikális, a társadalmi és gazdasági alakulatot átformáló változásnak. Marx módszertanilag élesen elhatárolta egymástól a gazdsági szerkezetet (a tőke, a bérmunka) és e szerkezet hordozóit (a tőkés, a bérmunkás), más szavakkal: a tartalmat és a formát. Rámutatott, hogy az igazán radikális változások kritériumai mindig a gazdasági szerkezetben keresendők. Ezért elsősorban a gazdasági szerkezetet, az e szerkezet által meghatározott funkciókat és változásaikat elemezte, a tőkés társadalom egyéneit, gazdasági intézményeit pedig *ökonómiai szempontból* úgy fogta fel, mint olyan formákat, amelyek között a gazdasági szerkezet által meghatározott tartalom megvalósul. Marxi értelemben tehát csak az tekinthető a gazdasági és társadalmi alakulatot átformáló változásnak, ha maguk a funkciók változnak meg alapvetően. Az utolsó fél évszázad elfogulatlan ökonómiai elemzése pedig azt mutatja, hogy a szabadversenyes kapitalizmus óta igen lényeges változások mentek ugyan végbe a kapitalizmus gazdasági szerkezetében, de ezek érintetlenül hagyták a tőke-funkció és a bérmunka-funkció *legalapvetőbb* kategóriális sajátosságait, a termelési mód tőkés jellegét. Lényeges változások csak a tőke-funkció hordozói és jelmezei tekintetében történtek; intézmények (intéző és felügyelő bizottságak, maid maga az állam) váltották fel a tőke-funkció korábbi, individuális hordozóit. Ezt tekintik a polgári szociológusok társadalmi forradalomnak (áttérésnek a menedzser-társadalomra, az ipari társadalomra stb.). Nézeteik értékelése szempontjából teljesen lényegtelen az, hogy az adott korszak ideológiai szükségleteinek megfelelően pesszimisztikusan ítélik-e meg ezt a „társadalmi forradalmat" (mint J. Burnham), vagy optimisztikusan (mint J. A. Schumpeter, R. Dahrendorf), pontosabban: hogy az emberi társadalom tartós hanyatlását, vagy megújhodásának kezdetét látják-e benne.

Könnyen megcáfolhatók tehát azoknak a polgári gondolkodóknak a legfőbb érvei, akik el akarják vitatni a marxi életmű aktualitását. Ezt a cáfolatot azonban mindig annak a felismerésnek kell követnie, hogy a mai társadalmi valóságot is csak Marx életművének és a marxizmus összes eredményeinek teljes ismeretében elemezhetjük s ez az elemzés nem állhat meg ott, hogy kimutatja a folytonosságot, hanem ki kell térnie mindazokra a fontosabb módosulásokra, amelyekkel a kapitalizmus jelenlegi fejlődési fokának kialakulása együtt járt. Csak így töltheti be a kapitalizmus elemzése azt a marxi, forradalmi funkciót, amelyben a kritika nem a gondolat öncélú játéka, hanem a gyakorlati cselekvés eszköze, vagy ahogyan Marx írja: „nem a fej szenvedélye, hanem a szenvedély feje". E szenvedély — annak a kutatása, hogy miként élhet igazán emberként az ember egy maga teremtette világban.

Marx életműve, egész elméleti és gyakorlati tevékenysége a maga belső logikájánál fogva a kommunista társadalomhoz vezet el. A szocializmus és a kommunizmus sajátosságairól ő természetesen csak elméleti következtetés alapján szólhatott, de e következtetések ma sem vesztették el aktualitásukat, mert szervesen folytak kora valóságának mély elemzéséből és egy világot megváltoztatni akaró forradalmár szenvedélyéből. S aktualitásukat nemcsak az adja meg, hogy az általuk megrajzolt világ valósággá kezd válni, hanem az — s ezt nem hangsúlyozhatjuk eléggé —, hogy a társadalomnak Marx által felfedezett általános szerkezete, természete és fejlődéstörvényei

Digitized by Google

olyan hallatlanul gazdag tudományos ismeretet adnak kezünkbe, amely nélkül ma egy lépést sem tehetünk sem szocializmust építő forradalmi gyakorlatunkban, sem társadalomtudományi elméletünkben. Számunkra a gyakorlati tevékenység mindennapi szükséglete a marxi életmű ismerete, állandó elemzése és gazdagítása. Ez megóvja a marxi tanításokat attól, hogy holt dogmává merevedjenek, elméleti tételek elvont gyűjteményévé váljanak. A marxi elmélet egyik legfőbb sajátossága, hogy állandóan fejlődik, mert magába szívja, magába olvasztja a tudományok legújabb eredményeit és korunk munkásmozgalmának általánosított tapasztalatait. Így a marxizmus nemcsak létrejöttében, hanem ma is a forradalmi cselekvés eszköze és egyben terméke, mert lényege — az élő mozgalom, amely minden elért állapotot egy ezt követőnek előzetes láncszemévé tesz. „A kommunizmus — mondja Marx — a mi felfogásunk szerint nem *állapot*, amelyet létre kell hozni, nem is *eszmény*, amelyhez a valóságnak hozzá kell majd igazodnia. Mi kommunizmusnak azt az *élő* mozgalmat nevezzük, amely a mai állapotot megszünteti." Ennek az élő formájának, ennek az élő mozgalomnak köszönhető, hogy a marxi életmű „mindenható, mert igaz".

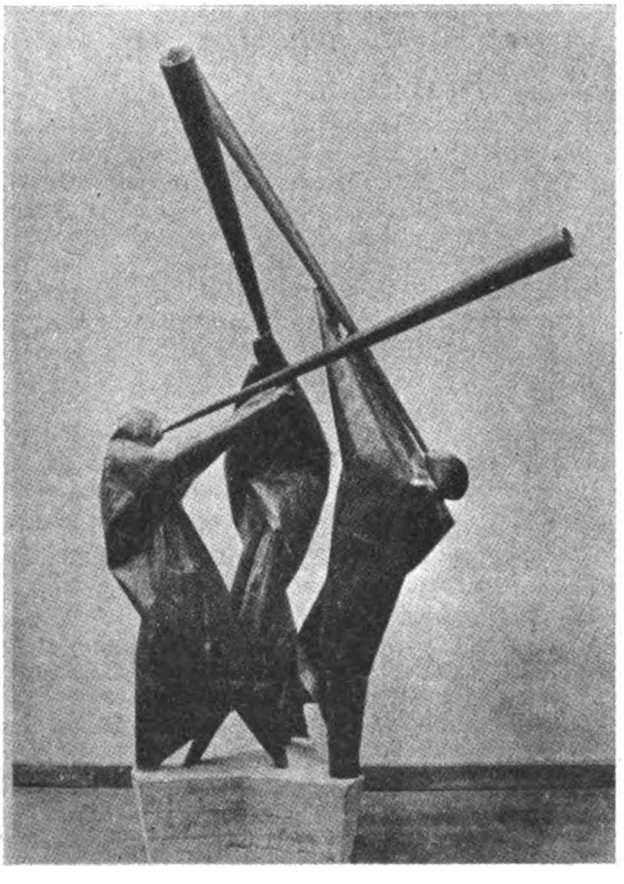

Vigh Tamás: Kürtösök

Digitized by Google

DR. ESZE ZSUZSA:

A marxi értékelmélet és a szocialista gazdaság

Tavaly volt száz éve annak, hogy megjelent A tőke, Marx életművének gerince. Az idén Marx Károly születésének százötvenedik évfordulóját ünnepli az egész világ. A tudományos szocializmus megteremtőjének születési évfordulója különösen nagy ünnep ott, ahol megteremtettük az alapokat ahhoz, hogy megvalósuljon ez az elmélet: a szocialista országokban.

A tudományos szocializmus alapja Marx gazdasági elmélete. Erre épül a tőkés társadalom elkerülhetetlen megdöntéséről és a szocializmus, a kommunizmus szükségszerű felépítéséről szóló tanítás. Marx *az objektív gazdasági viszonyokban találta meg az elkerülhetetlen szükségességét s az osztályharcban a nélkülözhetetlen, fő erejét annak a történelmi folyamatnak, amely egy történelmi korszak alatt felváltja a kapitalizmust a szocializmussal, majd a kommunizmussal.*

Sokszor hivatkozunk arra — teljes joggal —, hogy valódi, számottevő tudományos eredményeket nem érhetünk el a marxi módszer hozzáértő alkalmazása nélkül. De alaptalan volna, ha emellett lebecsülnénk magának a marxi elméletnek a jelentőségét a szocializmust építő gyakorlatunk szempontjából. Ezúttal a marxi értékelmélettel kapcsolatban kívánjuk bizonyítani ezt.

Az idei Marx-évforduló olyan időszakban késztet bennünket arra, hogy ismét számba vegyük a marxi életmű jelentőségét, amikor kidolgoztuk és a gyakorlatban megkezdtük a népgazdasági irányítás és az egész szocialista gazdálkodás megreformált módszereinek alkalmazását, bevezettük a gazdasági reformot. A gazdaságirányítás új rendszerének fő vonása, hogy a korábbihoz képest jelentősen megnöveli az áru-, értékviszonyok, vagyis a piaci kapcsolatok, az értéktörvény szerepét a gazdaságban. A szükségesség felismeréséhez és a megfelelő konzekvenciák levonásához bőven kellett merítenünk a marxi elméletből, mindenekelőtt a marxi értékelméletből, amely elméleti alapvetésként és konzekvenciáiban a szocialista árutermelés viszonyai közt is alkalmazhatónak és egyedül helytállónak bizonyult. Lényegét tekintve tudományos ismereteink ma sem haladták meg ezt az elméletet.

A marxi értékelmélet a szocializmusban

A gazdasági elmélet hosszú ideig túlságosan szűken értelmezte a szocializmusbeli árutermelés, piaci kapcsolatok, értéktörvény szerepét. A szocializmus építése idején a szocialista termelési viszonyok életre-halálra vívott osztályharc árán, fokozatosan terjesztették ki hatókörüket és váltották fel a nem szocialista termelési viszonyokat. Amíg a többszektorú, átmeneti gazdaságban a szocialista termelési viszonyokkal együtt, egymás mellett megvoltak a nem szocialista (a tőkés, a kisárutermelő stb.) termelési viszonyok is, addig elméletileg érthető volt, hogy *a különböző tulajdonformák alapján termelők* csak áru-

Digitized by Google

kapcsolatokban lehetnek egymással, ezért a szocialista szektornak is áruformában kell termelnie és cserélnie.

1921-ben a szovjet párt XI. konferenciája így fogta fel a helyzetet: „A gazdaság területén az OKP alapvető feladata, hogy irányt szabjon a szovjethatalom gazdasági munkájának, hogy a piac létezéséből kiindulva és a piac törvényeivel számolva uralni tudja a piacot, és a piaci folyamat pontos számbavételére épült, jól átgondolt, következetes gazdasági intézkedések révén kezébe vegye a piac és a pénzforgalom szabályozását." (Az SZKP kongresszusainak, konferenciáinak és központi bizottsági plénumainak határozatai. I. rész. 686. old.)

De amikor a szocialista szektor fokozatosan legyőzte a nem szocialista szektorokat és egyeduralkodóvá vált, akkor a dogmatikus elmélet többé nem látta helyét az áruviszonyoknak, a piaci kapcsolatoknak a szocialista gazdaságban, amelynek alapja a szocialista társadalmi tulajdon. Tagadta még azt is, hogy egyáltalán elemezni szabad volna a szocializmusban *fennmaradt áruviszonyok, értékkategóriák természetét.* Nem utolsósorban azért, mert abból indult ki, hogy az árutermeléstől elválaszthatatlan az értéktörvény. Ha a szocializmusban árutermelés van, akkor érvényesülnie kell az értéktörvénynek is és az értéktörvényben a dogmatikus elmélet csak azt a pusztító, vak erőt látta, *ahogyan* ez a törvény a kapitalizmusban érvényesül. A szocializmus fölénye a kapitalizmussal szemben pedig egyebek közt valóban abban áll, hogy *megszabadítja a társadalmat az értéktörvény vak hatalmától.*

Az volt az uralkodó felfogás, hogy *a népgazdaság tervezése és az értéktörvénynek mint az árukapcsolatok törvényének érvényesülése kizárja egymást:* a piaci kapcsolat, az értéktörvény a gazdaságnak csak azokban a szféráiban (pl. a fogyasztási cikkek forgalmában) érvényesül, ahová a népgazdaság tervezése *még nem* tudta „kiterjeszteni a hatókörét". Ahol azonban a népgazdaság tervezésével irányítunk — elsősorban a termelés állami szektorában —, ott *már nincs* helyük az árukapcsolatoknak. És ahogyan a népgazdaság tervezésének tökéletesítésével (a tulajdonviszonyok fejlesztése alapján) egyre inkább kiterjeszthetjük a népgazdasági tervezés hatókörét, úgy az egész szocialista gazdaságból egyre inkább kiszoríthatjuk majd az árukapcsolatokat és kategóriáikat (a pénzt, az árat stb.), valamint törvényüket, az értéktörvényt.

A szocializmus gazdasági elméletéből tehát az következett volna, hogy átmenetileg még alkalmazzuk, de máris kezdjük el fokozatosan megszüntetni, *kiszorítani a szocialista gazdaságból az árukapcsolatokat, az értékkategóriákat.* A szocialista gazdasági gyakorlat azonban azt bizonyította, hogy *az értékkategóriák egyre kevésbé nélkülözhetők.* Alkalmaztuk például az önálló elszámolást és a hozzá tartozó értékkategóriákat, de — nem utolsósorban az elmélet hatására — *következetlenül és formálisan, a gazdasági élet valósága pedig szüntelenül napirenden tartotta* az önálló elszámolás „megszilárdításának", értsd: *következetes* alkalmazásának feladatát. A párthatározatok is ismételten szóltak az önálló elszámolásról: a gazdasági valóságban megnyilvánuló követelmény hatására (de nem következetes elméleti megalapozással) mindig újra *a szocialista tervszerű gazdaságirányítás módszereként fogták fel az önálló elszámolást, mindig összekapcsolták a népgazdasági tervezés tökéletesítésének feladatát az önálló elszámolás megszilárdításának feladatával.* Például a szovjet párt XVI. kongresszusának határozata szerint „teljesen meg kell valósítani a Központi Bizottság irányelveit az önálló elszámolás elvének megszilárdítására és a termelés tervezésének tökéletesítésére". (I. m. II. rész. 571. old.)

Az elmélet és a gyakorlat egyaránt következetlen, ellentmondásos, felemás volt, *egyszerre próbáltuk fokozni az önálló elszámolást és kiszorítani az árukapcsolatokat.*

Digitized by Google

A szocialista országok gyakorlatában — különösen a legutóbbi időszakban — egyre fontosabb szerephez jutottak az áru- és pénzviszonyok, az önálló elszámolás és kategóriáik (az ár, az önköltség stb.). A magyar gazdaságirányítás is efelé haladt, amikor például 1957-ben bevezettük a vállalatoknál a nyereségérdekeltséget (a nyereségrészesedési rendszert), az 1959. január 1-i termelői árreform céljául tűztük ki, hogy az árak fejezzék ki a ráfordításokat, legyenek alkalmasak a termékek „egyenértékű" cseréjére.

De az elméleti problémák tisztázatlansága miatt az előrehaladás kisebb volt az objektíve lehetségesnél és a szükségesnél: még mindig nem adtuk meg az őket megillető szerepet az áruviszonyoknak. A szükségszerű *negatív következmények egyre erőteljesebben kényszerítettek arra, hogy vizsgáljuk meg, elemezzük* az értékkategóriák természetét a szocialista gazdaságban.

Különösen nagy volt az előrehaladás a legutóbbi időszakban. A gyakorlat a szocialista országokban mindenütt napirendre tűzte e kérdéseket. Elméleti tisztázás nélkül azonban nem számíthattunk kibontakozásra, ehhez pedig az elméletnek le kellett küzdenie a vérévé vált dogmatikus szemléletmódot, fel kellett ismernie, hogy *a marxi értékelmélet alapján a szocializmus áruviszonyai is megérthetők* és megmagyarázhatók.

A marxi értékelmélet szerint áruviszonyok ott jönnek létre az emberek között, ahol az emberek társadalmi munkamegosztásban egymás számára termelnek, egymás termékeit fogyasztják (ennyiben egymásra vannak utalva, összekapcsolja őket a társadalmi munkamegosztás), de *nem méretlenül* adják át egymásnak termékeiket, hanem csere útján, mégpedig *egyiket a másik ellenében, egymással összemérve és egyenlővé téve,* „ki-ki annyit kap, amennyit ad" alapon. A termékeknek ez az összemérése és egyenlővé tétele a cserében elkerülhetetlen, objektíve szükségszerű, ha a társadalmi munkamegosztás által összekapcsolt termelőket a tulajdonviszonyaik valamilyen formában többé-kevésbé *elszigetelik egymástól,* mert ilyen viszonyok közt a termelők nem adhatják egymásnak összeméretlenül a termékeiket.

A szocialista tulajdon nem elszigeteli, hanem mint társadalmi tulajdon, összekapcsolja a termelőket. De a szocializmusban, amely a kommunizmus alsó foka, a termelőerők viszonylag fejletlenek a kommunizmus termelőerőihez képest. Ezért a szocialista tulajdon — az állami tulajdon is — még csak annyira fejlett közös tulajdon, hogy nem kerülhető el benne *bizonyos széttagoltság.* A szocialista állami vállalatok bizonyos szervezeti önállósága, a népgazdasági terv keretei közti önálló gazdálkodás, vagyis *az önálló elszámolás nem olyan gyakorlati irányítási módszer, amelynek alkalmazása csupán akaratunktól, elhatározásunktól függ, hanem objektív szükségszerűség, a tulajdonban gyökerezik.*

A szocializmusban nem lehet jól megszervezni a gazdaságot, ha a szocialista vállalatok, amelyek mások számára termelnek és más vállalatok termékeit használják fel, méretlenül kapják a többi vállalat termékeit felhasználásra, és méretlenül adják át más vállalatoknak a maguk termékeit (ahogyan például a fiatal szovjetállam a hadikommunizmusban kénytelen volt megszervezni a társadalmi termelést). A termelőerőknek a szocializmusra jellemző fejlettségi fokán csak úgy lehet katékonyan megszervezni a társadalom termelését, hogy a cserében *a szocialista vállalatok annyit kapnak, amennyit adnak.* Ez valósul meg, amikor a vállalatok az önálló elszámolás keretében bevételeikből fedezik kiadásaikat, vagyis csak annyi pénzért juthatnak hozzá mások termékeihez, amennyi pénzt kaptak saját termékeikért. *A szocializmusban is össze kell mérni a cserében, s a pénzen keresztül egyenlővé kell tenni* az egymástól különböző termékeket.

Digitized by Google

Ami az egymástól különböző termékeket összemérhetővé teszi, az a bennük levő, s a társadalmi viszonyok miatt értéket alkotó emberi munka, az értékük, a csereértékük, vagyis *az, hogy a termékek áruk.* Ez a marxi értékelmélet magva. Ennek az elméletnek az alapján meg kellett értenünk, hogy a termékek a szocializmusban is valóságos áruk, hiszen elkerülhetetlen, hogy összemérjük, elcseréljük őket, értékük, csereértékük van, ez pedig az áruk sajátossága.

A szocializmus gazdasági elmélete a dogmatizmust legyőzve és a marxi értékelméletet *alkalmazva* feltárta, hogy a szocializmusban valóságos, bár sajátságos, szocialista természetű áruviszonyok vannak, *a szocialista tulajdon alapján,* a közös tulajdonban levő, mégis — objektíve szükségszerűen — bizonyos módon elkülönülő vállalatok között. Ez a valóságos, *objektíve meglevő árutermelés* az oka annak, hogy például az önálló elszámolás megszilárdítása akkor is a gazdasági valóság követelménye volt, amikor tudatunk nem volt összhangban az objektív valósággal és ezért a gyakorlat is felemás, következetlen volt. Nem lehet, de nem is szabad fékezni vagy megszüntetni az értékkategóriák következetes alkalmazását, érvényesülését a gazdaságban.

Az értéktörvény

A marxi értékelmélet és a marxi módszer alapján tudtuk elméletileg *különválasztani az értéktörvény lényegét attól a módtól, ahogyan ez a törvény a kapitalizmusban érvényesül.* A korábbi dogmatikus szemléletmóddal szemben tisztáztuk, hogy más a törvény érvényesülési *módja* és más a törvény *lényege.*

Ami az értéktörvény érvényesülési módját illeti, a szocialista árutermelés sajátos árutermelés, *alapja nem a magántulajdonosok elszigeteltsége.* Ettől a társadalmi, gazdasági formációtól idegen *az értéktörvénynek a magántulajdonnal összefüggő spontán érvényesülési módja.* A szocialista tulajdon alapján a szocialista állam a népgazdaság tervezésével szabályozza a termelést, a cserét (a piacot) és a fogyasztást. Itt az árutermelés és törvénye, az értéktörvény csak a tervgazdaság viszonyai közt érvényesülhet, érvényesülési módjának ehhez kell igazodnia.

Az értéktörvény lényege azonban a szocializmusban is az, amit Marx a kapitalizmusban és a korábbi árutermelő társadalmakban működő értéktörvényről feltárt és leírt. Az értéktörvény lényege nem idegen a szocializmustól, nem összeegyeztethetetlen a népgazdasági tervezéssel, hanem ellenkezőleg: *az értéktörvény lényegének az érvényesítése a feltétele annak, hogy a népgazdaság tervezése elérje azt a hatékonyságot, amelyben kibontakozik a szocializmus gazdasági fölénye.* Az értéktörvény és a népgazdaság tervezése nem zárja ki egymást, hanem ellenkezőleg, *az értéktörvény a szocializmusban a népgazdasági tervezéssel szerves egységben határozza meg a gazdaság folyamatait.*

Az értéktörvény lényege *szüntelen, állandó tendencia* a kínálat (a termelés) és a kereslet (a szükségletek, az igények) egyensúlya felé, de nem akármilyen, hanem olyan egyensúly felé, amikor a kereslet *éppen a társadalmilag szükséges átlagos munkaráfordításoknak megfelelő árakon jut egyensúlyba* a kínálattal. Ilyen egyensúly akkor jöhet létre, ha a termelők éppen annyit termelnek a különféle termékfajtákból, amennyit a fizetőképes kereslet a társadalmilag szükséges átlagos ráfordításoknak megfelelő árakon felvesz.

Ez a tendencia, az értéktörvény csak a piaci kapcsolatokban tud érvényesülni. Érvényesülésének mechanizmusa — végtelenül leegyszerűsítve —: ha az egyik árufajtából a kínálat (a termelés) kisebb, a másikból pedig nagyobb, mint a kereslet, amely a társadalmilag szükséges átlagos ráfordításoknak megfelelő árakon felvenné a kínált (megtermelt) mennyiséget, akkor az egyik áru ára

Digitized by Google

az átlagos ráfordítások alá csökken, a másiké e fölé emelkedik. Amelyik árunak magas az ára, mert kevesebb van belőle, mint a kereslet, az a magas árral jó jövedelmet hoz. Ezért a termelők *növelik a termelést abból az áruból, amely kevésnek bizonyult a piacon.* Amelyik áru a kereslethez képest soknak bizonyul a piacon, annak az alacsony ár miatt rossz a jövedelmezősége, ezért a termelők *csökkentik ennek a termelését. A jövedelmezőséghez fűződő érdekük kényszeríti a termelőket* erre és ezzel végeredményben arra, hogy *igazodjanak az igényekhez, mindig újból közelítsenek olyan termelési arányok, olyan egyensúly felé,* amikor a társadalmi összmunka a keresletnek (az igényeknek) megfelelő arányokban oszlik meg a különféle termékek termelése között.

Az egyensúly irányába induló mozgásokkal, az egyik áru termelésének csökkentésével és a másik termelésének növelésével együtt maguk az árak is — amelyek korábban a kereslet és kínálat aránytalansága miatt elmozdultak fölfelé vagy lefelé az átlagos ráfordítások színvonalától — ismét közeledni kezdenek a társadalmilag szükséges átlagos ráfordítások színvonalához; eközben azonban *az értéktörvény hatására maga ez a színvonal is elmozdul: süllyed.* Ennek a süllyedő tendenciának a mechanizmusa, nagyon leegyszerűsítve: a rossz, elavult technikával, technológiával, munkaszervezéssel stb., egyszóval rossz termelékenységgel termelők ráfordításai nagyobbak az átlagosnál. Ők akkor is kis jövedelmezőséggel termelnek, amikor az ár az átlagos ráfordítások színvonalán vagy valamivel efölött van, mert ez az ár még mindig alacsony az ő nagy ráfordításaikhoz képest. De amikor a piac hatására az ár az átlagos ráfordítási színvonal alá süllyed akkor az alacsony ár csak a legfejlettebb módszerekkel, a legmagasabb termelékenységi és legalacsonyabb ráfordítási színvonalon termelőknek a ráfordításait téríti meg. Ilyenkor a kis termelékenységgel, nagy ráfordításokkal termelők nagyon ráfizetnek, tönkre is mehetnek — vagy fejlesztenek. Akár tönkremennek, akár fejlesztenek, mindenképpen csökken a társadalmilag szükséges ráfordítások *átlagos színvonala,* nő *az átlagos termelékenység.*

A valóságban az értéktörvény lényege, érvényesülési mechanizmusa és hatása összehasonlíthatatlanul bonyolultabb ennél. De ennyiből is kiviláglik, hogy *az értéktörvény a kereslet, a kínálat és az árak (bennük a jövedelem) állandó bonyolult egymásra hatásában, a piaci kapcsolatokban érvényesülő tendencia.* E tényezők állandó egymásra hatása nem érvényesülhet a piac nélkül. Ez a törvény *az árak törvénye:* az árak alakulásán keresztül megszabja a termelők jövedelmét, a jövedelemben való érdekeltség mindig újra ösztönzi, kényszeríti a termelőket a helyes termelési arányok felé és a termelékenység állandó fokozására (a technika fejlesztésére).

Ha az értéktörvény, a piac az egyetlen és spontánul érvényesülő ösztönző, kényszerítő erő, mint a magántulajdonos árutermelésben, akkor a nagy népgazdasági arányok, a legfőbb népgazdasági folyamatok kizárólag a piac, az értéktörvény spontán hatására alakulnak, és a társadalomnak nagy veszteségeket kell elszenvednie.

A népgazdaság tervezése és az értéktörvény

Sokáig csak azt tartottuk szem előtt, hogy a szocialista gazdaságban nem szabhatja meg ösztönös, vak erő a fő összefüggéseket; itt a gazdaság fő szabályozója a népgazdaság tervezése, nálunk lehetetlen az értéktörvény spontán érvényesülésével összefüggő nagy társadalmi veszteségek keletkezése. A gyakorlatban tapasztaltuk azonban és később elméletileg is megértettük a másik oldalt:

Digitized by Google

Egymagában a tény, hogy nálunk tervgazdaság van, még nem biztosítja a társadalmat veszteségek ellen, sőt spontán jelenségek, folyamatok ellen sem. Lehetségesek nálunk is például spontán jelenségek, abban az értelemben, hogy nem az valósul meg, amit a központi terv előirányoz, hanem esetleg éppen az ellenkezője, s nem tudunk eléggé hatásosan beavatkozni (pl. a készleteknek a normálisnál nagyobb növekedésébe, az anyagigényesség nem kielégítő csökkenésébe). Társadalmi veszteségek is keletkeznek, ha a népgazdaság tervezése nem teremti meg a feltételeket arra, hogy érvényesülhessen a szocialista gazdaság valamelyik objektív törvénye. Így veszteségeket szenvedünk akkor is, ha a népgazdaság tervezése túlságosan korlátozza az értéktörvény hatókörét, a piaci kapcsolatokat:

— Nem engedi meg, hogy a kereslet és a kínálat viszonya hasson az árak alakulására, hanem *évekig változatlan hatósági árakat tart érvényben.*

— Nem engedi meg, hogy az áralakulás hasson a termelők jövedelmére és anyagi érdekeltségükön keresztül kényszerítse, ösztönözze őket az igényekhez való igazodásra, hanem *a termelés részleteit is a terv szabja meg.*

— Az áraknak csak egyetlen funkciót szán: hogy hassanak a keresletre, igazítsák hozzá a keresletet a tervezett termeléshez (magas hatósági árral korlátozza a keresletet, ha ez nagyobb a tervezett termelésnél, és fordítva). De ezt a funkciót is olyan árakra bízza, amelyeket árhatóság állapít meg, mégpedig túlságosan „korlátozva az értéktörvény hatókörét", vagyis úgy, hogy *az árak általában nem a társadalmilag szükséges ráfordításokat fejezik ki, általában eltérnek ettől, de nem az értéktörvénynek megfelelő módon.* Ilyen árak mellett a jövedelmezőség sem szolgálhat mércéül, nem játszhat jelentős szerepet az anyagi érdekeltségben.

A népgazdasági tervezés ilyen módon általában nem tudja biztosítani az egyensúlyt. A gyakorlati tapasztalatok és a marxi értékelmélet alapján éppen azt kellett megértenünk, hogy *az értéktörvény objektív törvény a szocialista gazdaságban,* s ha túlságosan korlátozzuk érvényesülését, akkor nem lehetünk képesek mindig az egyensúly irányába terelni a gazdasági folyamatokat:

1. Ha sok ezer termék árát központilag állapítjuk meg, elkerülhetetlen, hogy az árak ne legyenek magasabbak, illetve alacsonyabbak a társadalmilag szükséges ráfordításoknál, és lehetetlen megítélnünk, hogy a tervezett termeléshez képest milyen lesz a kereslet az egyik termékből az általunk megszabott viszonylag magasabb, a másikból a viszonylag alacsonyabb hatósági áron. Amint a szocialista gazdaság túlfejlődik azon a kezdeti időszakon, amikor

---

Az emberek sohasem mondanak le arról, amit már megszereztek, de ez nem jelenti azt, hogy sohasem mondanak le arról a társadalmi formáról, amelyben bizonyos termelőerőket megszereztek. Éppen ellenkezőleg. Hogy az elért eredmény veszendőbe ne menjen, hogy a civilizáció gyümölcseit el ne veszítsék, az emberek kénytelenek minden hagyományos társadalmi formájukat megváltoztatni, mihelyt érintkezésük (commerce) módja nem felel meg többé a megszerzett termelőerőknek. — ... Azok a gazdasági formák tehát, amelyekben az emberek termelnek, fogyasztanak, cserélnek, **múlékony és történelmi** formák. A szerzett új termelőképességekkel az emberek megváltoztatják az összes gazdasági viszonyokat, amelyek nem voltak egyebek, mint ennek a meghatározott termelési módnak szükségszerű kapcsolatai.

Marx

Digitized by Google

még mindenből kevés volt, már szembetűnik, hogy *a szinte minden termékre megszabott merev hatósági árakon,* amikor a jövedelmezőség nem megbízható mérce és a jövedelemhez fűződő anyagi érdekeltségre nem „bízhatunk rá" semmit, *az egyik termékből tartósan kevesebb van a keresletnél, a másikból tartósan halmozódnak a kisebb-nagyobb eladhatatlan készletek.* Az ilyen egyensúlyhiány társadalmi veszteségek forrása és merőben ellentétes a szocializmus gazdasági természetével.

2. A fogyasztóknak és a termelőeszközök felhasználóinak egyaránt meg kell ítélniük, hogy mennyit érdemes fogyasztaniuk, felhasználniuk az egyik termékből, ha az — amint az ára mutatja — ennyi, és a másikból, ha az — az ára szerint — annyi ráfordításba (munkába) kerül a társadalomnak. De *ha az árak általában alacsonyabbak illetve magasabbak* a társadalmilag szükséges ráfordításoknál, akkor *általában rosszul orientálják* a fogyasztókat és a termelőeszközök felhasználóit is. A rosszul tájékoztatott kereslet pedig *félrevezetően informálja a központi szerveket,* amelyek a termelés és a fogyasztás arányait tervezik. Ez is veszteségek forrása lehet.

3. Ha nem engedjük meg a piaci kapcsolatok általánossá válását, hanem a részleteket is központilag tervezzük, *akkor is csak utólag derülhetnek ki az aránytalanságok, esetleg még később,* mint a piaci mechanizmusban, amelyben a kereskedelem és a termelés a keresletből, az áralakulásból közvetlenebbül és gyorsabban érzékelheti az egyensúly zavarait. Ès ha nem engedjük piaci mechanizmusban érvényesülni az értéktörvényt, akkor az utólag megállapított *aránytalanságok megszüntetése* is esetleg a vállalatok ellenállásába ütközik. Ha nem engedjük, hogy a piac hasson a vállalati jövedelem alakulására és az *ilyen* nyereségben való érdekeltség hasson a vállalat gazdálkodására, akkor a vállalatoknak nem feltétlenül *közvetlen anyagi érdekük* a termelés hozzáidomítása az igényekhez, vagyis az eladhatatlan termékek termelésének csökkentése, megszüntetése, és helyettük a piacon keresett, modernebb, jobb minőségű, más választékú, „új" termékek termelése, *az egyensúly felé irányuló folyamatok elindítása.* Esetleg éppen ellenkezőleg: minthogy a régi termékek termelése már begyakorlódott és ezeknek a költségszintje javítható a legkönnyebben, a vállalatoknak érdekük lehet, hogy tervutasítást harcoljanak ki a régi termékek termelésére.

Az elmúlt években a szocialista országokban bevezetett gazdasági reformok közös kiindulópontja, hogy ha a népgazdasági terv és a piac általában egymással szerves egységben szabja meg a gazdasági folyamatokat, akkor

— a veszteségek sokkal kisebbek, az aránytalanságok gyorsabban feltárhatók és a felismert aránytalanságok is kevésbé makacsak;

— az aránytalanságok, a veszteségek *minőségileg mások,* mint amelyek a magára hagyott piac, a spontánul érvényesülő értéktörvény hatására keletkeznek.

1 A szocialista gazdaságban a piacnak, az értéktörvénynek hatnia kell a fogyasztási cikkek keresletére, árára, termelésére. Gazdasági reformunk mind az új árrendszerrel, mind a jövedelemszabályozási rendszerrel (a vállalati nyereség elvonásának és az ott maradó nyereség felhasználásának, a bérezésnek stb. átfogó szabályozási rendszerével), mind pedig a vállalati önállóság lényeges megnövelésével ezt tűzte ki célul. Az előirányzott életszínvonal-politika megvalósításának biztosítására azonban a létfenntartás szempontjából elsőrendű jelentőségű fogyasztási cikkekre hatósági, nem szabad árakat állapítottunk meg, határt szabunk a béremelési lehetőségeknek stb.

Digitized by Google

Hatnia kell az értéktörvénynek, a piacnak a termelőeszközök árára, keresletére és termelésére is, a vállalatoknak a nyereséghez fűződő érdekeltségén keresztül. A piaci igények, a műszaki fejlesztés és a vállalati érdekek bonyolult egymásra hatása csak akkor érvényesülhet, ha maguk a vállalatok állapítják meg az egymás közt eladott és vásárolt termékek mennyiségét, választékát és árát. A gazdasági reform ennek elérését is célul tűzte ki. De ezen a területen is alkalmaztunk korlátokat. Például a vállalatok önköltségének az anyagárak nagyarányú változásaitól való megóvása végett korlátok közé szorítjuk a fontosabb anyagok és félkész termékek vállalati ármegállapítását, sőt nagy részük árát hatóságilag szabályozzuk.

A szocialista tervgazdaságban sem a fogyasztási cikkek, sem a termelőeszközök piaca nem magára hagyott piac. A marxizmus alapján világos, hogy a szocialista tervgazdaságban másképpen kell hatnia az értéktörvénynek, mint ahogyan a magántulajdonos társadalomban hat. *Előre látunk és befolyásolunk minden fő összefüggést,* a termelés, a forgalom, a fogyasztás valamennyi fő arányát. A tervgazdaságnak sok hatékony eszköze van a piac befolyásolására, pl. a költségvetési kiadások fő arányai és irányai, a központi beruházások, a központi munkaerő-gazdálkodás (képzés), az árpolitika, a jövedelemszabályozás, a hitelpolitika, a külkereskedelem-politika, a devizagazdálkodás.

Szocialista tulajdonviszonyok alapján ha akarnánk sem terjeszthetnénk ki az értéktörvény, a piac hatókörét annyira, hogy elpusztítsa azokat a termelőket, vállalatokat, amelyek nem tudnak helytállni a piacon. Ha engedjük hatni az értéktörvényt, akkor a rosszul működő vállalatok kevésbé jövedelmezők, sőt veszteségesek is lehetnek, de tönkremenni *nincs joguk.* Nem magántulajdonban vannak, létük vagy nemlétük *nem az ő magánügyük.* Az állam a tulajdonos, s csak az állam joga lehet, hogy megszüntesse a piacon életképtelennek bizonyuló vállalatot. De *a piac hatása nélkülözhetetlen információ* az irányító szerveknek. Enélkül még az is megeshet, hogy központi forrásokból bővítjük a termelést az életképtelen vállalatnál. A központi szervek a piaci információ alapján dönthetnek tisztán látva arról, hogy megszüntessék az okokat, amelyek miatt a vállalat a piac, az értéktörvény szerint életképtelen, vagy „eltartassák" a vállalatot a többiekkel, vagy megszüntessék a vállalatot és — szocialista tulajdonról lévén szó — *biztosítsák a munkaalkalmat a megszűnő vállalat dolgozóinak.*

A szocializmustól idegen a létbizonytalanság, akár érvényesíti a tervgazdaság az értéktörvényt, akár nem. A szocializmus a dolgozó emberek társadalma. Itt nem lehet létbizonytalanságot teremteni, mert az objektív gazdasági feltételek mellett még társadalmi és politikai erők is ellene szegülnének ennek. Az értéktörvény hatóköre csak addig terjedhet, ameddig nem ütközik bele a tulajdonviszonyokba.

Amennyire képtelenség volna nálunk, hogy az értéktörvény tönkretegyen vállalatokat és bárkit is megfosszon a munkához való jogától, éppen annyira ésszerű és szükséges, hogy az értéktörvény *is* hasson a munkával szerzett jövedelem nagyságára, a munka szerinti elosztásra.

Gazdasági reformunk szem előtt tartotta, hogy a vállalatok csak akkor reagálnak gyorsan, rugalmasan a piacon megnyilvánuló igényekre, ha közvetlen anyagi érdekük fűződik az árakban realizálható nyereséghez. Ha a vállalatok részt kapnak a nyereségből vállalatfejlesztésre, akkor ez érdekeltté teszi őket a nyereségben, a korszerűsítésben, piaci helyzetük megjavításában. De ha csak eddig terjed az érdekeltségük, akkor ez nem elegendő hajtóerő. *A személyi jövedelmeknek is közvetlenül kell reagálniuk a vállalati jövedelmezőségre* — a vállalati vezetők jövedelmének jobban, a beosztottakénak kevésbé.

Digitized by Google

Garantált bérét minden szocialista vállalat minden dolgozójának meg kell kapnia, akkor is, ha a vállalat rosszul működik. De a bérnek nem garantált, hanem ún. mozgó része, amely a vállalati nyereségtől függ, annál nagyobb kell hogy legyen, minél nagyobb a vállalati dolgozó szerepe a vállalat nyereséges működésében. Csak így válhat aktív vállalati érdekké a vállalatnak a nyereségtől függő lehetősége a fejlesztésre, a piachoz való igazodásra.

Nem mond ellent a munka szerinti elosztásnak, hanem inkább előmozdítja az érvényesülését az, ha a dolgozók keresete nemcsak a vállalatnak adott egyéni munkateljesítményüktől függ (ehhez igazodik az alapbér), hanem kisebb-nagyobb részben attól is, hogy mit ad a vállalati kollektíva a társadalomnak, mennyire nyereséges a vállalat.

Az értéktörvény az árakon, illetve a vállalati és személyi jövedelmeken keresztül hat. Ezért az új mechanizmusban sokkal nagyobb jelentőségűvé vált az árrendszer, az, hogy mennyire tükrözik az árak a társadalmilag szükséges ráfordításokat és a piaci feltételeket, eléggé rugalmas-e az árrendszer ahhoz, hogy dinamikusan kifejezze a társadalmilag szükséges ráfordítások és a piaci feltételek változásait, s mennyire engedi a jövedelemszabályozás átfogó rendszere, hogy a piac, az árak — a tulajdonviszonyok szabta határok közt — hassanak a jövedelmekre és ezen keresztül a termelés mikrostruktúrájára (a vállalatok gyártmányszerkezetére), a technikai fejlődésre stb.

3 A szocializmusban az értéktörvény érvényesülésének specifikus jellemzője, hogy *az értéktörvénynek hatnia kell a tervezésre és a tervezésnek az értéktörvény érvényesülésére.*

A rövid távú terveknek reagálniuk kell az aktuális piaci helyzetre, össze kell hangolniuk a piacra ható operatív közgazdasági eszközöket, hogy ezek a rövid távú tervperiódusban lényegében a tervezett irányokba tereljék a népgazdasági folyamatokat; ellenőrizniük kell, hogy a közgazdasági termelőeszközök a terv céljai irányában hatnak-e és ha nem, akkor be kell-e avatkozni a tervcélok megvalósítása végett, vagy a tervet kell felülvizsgálni, korrigálni azoknak a tendenciáknak megfelelően, amelyek *az általunk szabályozott és befolyásolt piac hatására* bontakoznak ki.

A középtávú és a hosszú távú népgazdasági terveknek nem az aktuális, hanem a várható piaci helyzettel kell számolniuk: a várható hazai és külföldi ráfordítás-arányokkal (a belföldi ráfordítás-viszonyokat maga a terv is alakítja), a várható belföldi és külső piaci kereslet-kínálati viszonyokkal (amelyek fontos tényezői magától a tervtől függnek).

A népgazdasági tervnek kell meghatároznia a nagy makroökonómiai arányokat: a nemzeti jövedelem termelésének és felhasználásának egyensúlyát, növekedési ütemét, a fogyasztás és a felhalmozás arányát, növekedését, a felhasználásból különösen a nagy beruházások fő irányait, ezzel a termelés és a műszaki fejlődés súlypontjait, a munkaerő kiképzésének és foglalkoztatásának fő arányait (végeredményben a beruházásoknak és a munkaerő képzésének, foglalkoztatásának, egyszóval a termelőerők fejlődésének fő arányait, súlypontjait), a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás fő vonalait, az import és az export fő arányait és irányait, a fizetési mérleg egyensúlyát, a fogyasztás (tágabban: az életszínvonal-emelés) fő arányait, a területi fejlesztés súlypontjait stb.

A népgazdasági tervezés úgy határozza meg a fejlődés legfőbb, gazdaságilag optimális vonalait, hogy egyaránt figyelembe veszi a társadalom gazdasági és nem gazdasági érdekeit. A népgazdasági tervnek ki kell elégítenie nem gazdasági (politikai, katonai stb.) szempontokat is és ha ezek ellentmondanak az

Digitized by Google

értéktörvény követelményeinek, akkor a tervezésnek el kell tekintenie az értéktörvény érvényesítésétől. De az ilyen kivételektől eltekintve a népgazdaság tervezésének érvényesítenie kell az értéktörvényt:

— számolnia kell az értéktörvény követelményeivel, vagyis *olyan termelési és felhasználási arányokat kell terveznie, amelyek az értéktörvénynek is megfelelnek,*

— működtetnie kell az értéktörvényt a piaci kapcsolatokban, hogy a piac hatása a helyes irányú anyagi érdekeltségen keresztül *a központilag megtervezett irányokba terelje* a vállalatok gazdálkodását.

A mi vállalataink nem vakon, előre nem látható piacviszonyok közt gazdálkodnak. Megvan a lehetőségük, hogy hozzávetőleges biztonsággal meghatározzák piaci helyzetük várható alakulását, mert ismerik a piaci viszonyok fő alakítóját, a népgazdasági tervet, ismerik az összes gazdasági szabályozó eszközöket (az árszabályozás, a jövedelemszabályozás, a hitelfeltételek, a devizagazdálkodás stb. rendszerét), meglehetősen jól megismerhetik termékeik piacát is.

A piaci hatások széles körű érvényesítése *előmozdítja és kontrollálja is* a központi döntések helyességét. Előmozdítja, mert a piaci kapcsolatok széles körű érvényesülése megszabadítja a központi tervezést a beláthatatlan tömegű részletfolyamatok számbavételének és szabályozásának feladatától. Lehetővé válik, hogy a központi tervezés a legfőbb makroökonómiai összefüggésekre, arányokra, a népgazdaság fejlődésének valóban *csak központilag megítélhető és eldönthető* kérdéseire összpontosuljon. A piaci kapcsolatok széles körű érvényesítése lehetővé teszi, hogy a központi tervező szervek hozzájussanak a helyes döntések szempontjából nélkülözhetetlen információkhoz, amilyenek a piaci helyzet, a kereslet és a kínálat, a jövedelmezőség alakulása, a jövedelmezőség tendenciái.

Egyúttal kontrollja is a központi döntések helyességének, hogy hogyan alakul a piacon a különféle termékek értékesíthetősége, hiánya vagy feleslege, ára, jövedelmezősége stb. Ezekből is megítélhető, hogy mennyire helyesen irányozta elő a népgazdasági tervezés a termelés és a kielégíthető szükségletek

---

A szabadság birodalma valójában csupán ott kezdődik, ahol megszűnik a nyomor és a külső célszerűség diktálta munka, vagyis ez a birodalom a dolog természeténél fogva kívül esik a tulajdonképpeni anyagi termelés szféráján. Miként a vadembernek küzdenie kell a természettel, hogy szükségleteit kielégítse, hogy életét fenntartsa és újratermelje, ugyanúgy kell küzdenie a civilizált embernek is, ezt kell tennie minden társadalmi formában és minden lehetséges termelési módban. Az ember fejlődésével együtt bővül a szükségszerűség e birodalma, mert bővülnek a szükségletek; de ugyanakkor gyarapodnak a termelőerők is, melyek e szükségleteket kielégítik. Ezen a téren a szabadság csak azt jelentheti, hogy a társadalmasult ember, a társult termelőerők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett, hogy az mint vak hatalom uralkodna rajtuk . . ., de ez még mindig a szükségszerűség birodalma. Ezen túl kezdődik az emberi erőkifejtés, amely öncél, a szabadság igazi birodalma, amely azonban csak a szükségszerűség birodalmán, mint alapján virágozhat ki. Az alapfeltétel a munkanap megrövidítése.

Marx

Digitized by Google

egyensúlyát, mennyire terelik a terv végrehajtására szolgáló közgazdasági eszközök a szükségletek minél jobb kielégítése felé, a társadalmi munka hatékonyságának növelése irányába a vállalatokat.

A gyakorlati tapasztalatok a marxi elmélettel, különösen az értékelmélettel átvilágítva értetik meg, hogy a szocialista áruviszonyok alapján a népgazdaság tervezése akkor közeledik a népgazdasági optimumhoz, ha a tulajdonviszonyok szabta határok közt az egész gazdaságban érvényesíti a piaci kapcsolatokat, az értéktörvényt, amely immanens, objektív törvénye minden árutermelésnek, így a szocialista árutermelésnek is.

Erre a közös felismerésre alapozzák gazdasági reformjukat a szocialista országok, köztük mi is. Ezek a reformok a történelemben és a szocializmus történelmében is *első ízben kapcsolják össze a népgazdaság szocialista tervezését az értéktörvény, a piac széles körű érvényesülésével.* Ennek elméletét és gyakorlatát még csak fő vonásaiban lehetett megalapozni. A megoldások sokfélék lehetnek. Egyidőben is mások az egyik szocialista országban, mint a másikban, de az idő előrehaladtával is változnak. Még sok a kérdés, s ezeknek megoldásához nélkülözhetetlen, hogy elfogulatlanul, megcsontosodott nézetektől mentesen tanulmányozzuk a gyakorlatot, alkalmazzuk a marxi módszert és közvetlenül a marxi elméletet.

Berényi Ferenc: Földmunkáscsoport

Digitized by Google

BUGÁR JÁNOSNÉ:

Nemzeti célunk: a szocializmus teljes felépítése

(A Népfront IV. kongresszusa után)

Lezajlott a Hazafias Népfront VI. kongresszusa. Kisebb vagy nagyobb mértékben minden kongresszus fontos szerepet tölt be egy szervezet vagy mozgalom életében. Mi is úgy érezzük, hogy a népfrontmozgalomnak jelentős állomása volt legfelsőbb szervének ez a mostani tanácskozása.

Jelentős volt, mert azt tanúsította, hogy az országunkat, népünket vezető párt következetesen tovább fejleszti és erősíti szövetségi politikáját és vele a demokratizmust — köznyelven: a népfrontpolitikát. Ugyanakkor kifejezésre juttatta népünk tömegeinek bizalmát, azt a meggyőződését és érzését, hogy a kommunisták számára a népfrontpolitika nem taktika, hanem elvi alapon vállalt cél és eszköz, amelyet nélkülözhetetlennek tartanak a szocializmus teljes felépítésének történelmi szakaszában is, végig az osztály nélküli társadalom megteremtéséért folytatott küzdelemben.

Jelentős volt ez a kongresszus, mert mindenkit meggyőzhetett arról, hogy a népfrontpolitika a megfelelő elvi alapja, a népfrontmozgalom pedig megfelelő kerete és formája a nemzeti egység politikájának. Ebben a keretben — a szocializmus teljes felépítésének nemzeti programja alapján, a párt vezetésével — jó lehetőségek nyílnak a párttagok és pártonkívüliek, a különféle osztályok és rétegek együttes politikai, közéleti tevékenységére, a szocialista demokratizmus egyre szélesebb kibontakoztatására.

Sokatmondó megállapítás ez. A párttagoknak arra hívja fel ismételten a figyelmét, amit legutóbb az MSZMP IX. kongresszusa is hangsúlyozott: tekintsék a tömegszervezetekben és mozgalmakban kifejtett tevékenységet a széles tömegekkel való együttműködés alkalmas területének, ezért más pártmunkával egyenlő értékűnek. A pártonkívülieket pedig arra bátorítja, hogy kritikájukkal és javaslataikkal az eddiginél is hatékonyabban vegyenek részt a közéletben, vállalják azt a politikát, amelynek vezető ereje és fő felelőse a párt, az a párt, amely az elmúlt évtized alatt tetteivel bizonyította be, hogy valamennyi dolgozó osztály és réteg — lényegében azonos — érdekeit szolgálja.

Jelentősnek tartjuk kongresszusunkat azért is, mert bizonyos tekintetben más volt, mint a korábbiak, és ebben a „másban" az eddigi eredmények továbbfejlesztésének, az új feladatokhoz való igazodásnak törekvései jutottak kifejezésre. Miként az előzőek, ez a kongresszus is összegezte a végzett munkát, megszabta a tennivalókat.

Mi hát akkor az, ami más volt, ami újat mutatott ezen a legfelsőbb népfronttanácskozáson? Próbáljuk számba venni a legfontosabb új, lényeget érintő elemeket.

Ez volt az első olyan népfrontkongresszus, amelyen nem elnöki vagy főtitkári beszámoló hangzott el, hanem a Hazafias Népfront Országos Tanácsának, tehát *a népfrontmozgalom kongresszuson választott testületének kollektív beszámolója.* Ez látszólag formai változás. Meggyőződésünk és szándékaink

Digitized by Google

szerint azonban nemcsak az volt: a vezető testület ilyen módon készített jelentése a mozgalom demokratizmusának egyik lényeges mutatója. Összeállítása és megfogalmazása jóval több időt, alaposabb felkészülést és sokkal szélesebb körű előzetes vitát, több egyeztetést igényelt, mint ha egyetlen személy beszámolója lett volna. Sok munkával járt ez, de feltétlenül megérte a fáradságot. És a beszámolás tényén túl azt is jelezte, hogy a Hazafias Népfront Országos Tanácsának nem csupán bizonyos fontos kérdésekben és alkalmakkor kell állást foglalnia (bár korántsem becsüljük le ennek a jelentőségét sem), hanem közösen kell vállalnia a felelősséget is, beleértve egy-egy négyesztendős ciklus munkájáról való beszámolás felelősségét.

Röviden: ez a tény jelezte azt a szándékunkat, hogy a demokratizmust kapkodás nélkül, de következetesen, a mozgalom lehetőségeit és szükségleteit szem előtt tartva fejlesszük. Alkalmazzuk úgy, ahogy ezt a párt és a közvélemény joggal igényli, mert megfelelő áttételekkel ez az igazi demokrácia normája lehet a társadalom más szerveiben, szervezeteiben és a közélet egészében is.

Új törekvéseket jelez az is, hogy ezen a kongresszuson többre vállalkoztunk, mint arra, hogy csupán megismételjük azokat az alapelveket, amelyeket a párt IX. kongresszusa a népfrontra vonatkozóan megfogalmazott. A népfrontmozgalomnak társadalmunkban elfoglalt helyét, szerepét tekintve az sem lett volna felesleges, lebecsülhető cselekedet, ha ezt tettük volna. Éppen a pártkongresszusnak a tömegszervezetekhez és mozgalmakhoz, az ott dolgozó kommunistákhoz címzett felszólításának szellemében *igyekeztünk önállóan dolgozni, élni a sajátos helyzetből fakadó újszerűbb politizálás lehetőségeivel.*

Felmérve a népfrontmozgalom politikai erőit, sajátos eszközeit és lehetőségeit, hónapokkal ezelőtt kiválasztottuk azokat az általunk legfontosabbnak ítélt társadalmi és politikai feladatokat, amelyeknek megoldását segítve — úgy éreztük — a leghatékonyabban járulhatunk hozzá a szocialista nemzeti egység megvalósításához. Öt témakört jelöltünk meg ezzel összefüggésben:

— *társadalmi struktúra és szocialista hazafiság,*
— *nemzeti érdek és nemzetközi szolidaritás,*
— *a gazdasági irányítás reformjának néhány társadalmi és politikai kérdése,*
— *a szocialista demokrácia fejlesztése,*
— *ifjúságunk és a társadalom.*

A témák megfogalmazása és megvitatása, az állásfoglalások és a főbb tennivalók kidolgozása hónapokig folyt a különböző népfront-testületekben és végül is a kongresszuson folytatódott. A vállalkozást sikeresnek ítéljük, értékéből mit sem von le az, hogy a tervezett témák közül kettőt nem tudtunk a rendelkezésünkre álló idő alatt úgy kiérlelni, hogy írásban a kongresszus elé terjeszthettük volna. Ám a kongresszuson ennek ellenére bőségesen esett szó ezekről a kérdésekről is, s ahogy a másik három kérdéscsoportban sem tekinthetjük munkánkat az állásfoglalások megfogalmazásával befejezettnek, úgy tevékenységünket mind az öt témakörben a kongresszus útmutatásának megfelelően folytatjuk, s legkésőbb ez év végéig a mozgalom rendelkezésére bocsátjuk. A kialakult nézetek és álláspontok lényegét azonban már most is jelezni lehet.

A nemzeti egység politikájával kapcsolatban a kongresszusi teremben és a szekciókban egyaránt — érthető módon — a hazafiság kérdéseivel foglalkoztak legalaposabban. Kifejezésre jutott az a meggyőződés, hogy *a hazafiság a legszélesebb platform, amelyben megvalósítható a nézeteikben különböző, de a legfontosabb célok tekintetében lényegében azonos értékű emberek gyakorlati*

Digitized by Google

együttműködése, politikai összefogása. Ennek pedig nem csupán elvont elvi jelentősége van: a hazafiság felbecsülhetetlen mozgatóerő, amely a mozgalom vitorláiba fogható. Talán feleslegesnek tűnhet ismételten hangsúlyozni, s így csak a félreértések elkerülésére írjuk le: a népfront kongresszusának is az volt az álláspontja, hogy *a hazafiság nem azonos sem a nacionalizmussal, sem a sovinizmussal, de azt is hozzátette, hogy a nemzeti nihilizmus, a nemzeti közömbösség sem azonosítható a nemzetköziséggel.* Hangsúlyozta továbbá a kongresszus, hogy *a hazafiság, a népi-nemzeti érdek és a szolidaritás más népeknek haladásukért vívott harcaival nemcsak jól megférnek egymással, hanem elválaszthatatlanok is egymástól, s nem szabad szembeállítani őket.* Szó esett arról az ismert igazságról is, hogy az igazi hazafiság tartalma változik, fejlődik a különböző korszakokban. Most az a feladatunk, hogy szocialista tartalommal töltsük meg, vagy ahogy a kongresszus megfogalmazta: „arra törekszünk, hogy népünk tudatában a szocialista társadalmi rend és a haza szeretete mielőbb összeolvadjon". E cél azonban nem zárja ki, hogy a becsületes szándékú, demokratikus töltésű hazafiságnak is helyet adjunk.

Ennek az álláspontnak megfelelően különös gonddal fogunk törekedni arra, hogy ápoljuk népünk tudatában haladó történelmi és benne forradalmi hagyományainkat, s fejlesszük a jogos nemzeti büszkeséget az utóbbi két évtizedben elért demokratikus és szocialista vívmányaink iránt. Most, azonnal hozzá kell kezdenünk, hogy *beleplántáljuk az emberek tudatába a mai eredmények elismerését és tiszteletét, nem várva arra, hogy ez majd száz év múlva kialakul.* Szép és méltó kötelesség mindezt megértetnünk a mai és a bennünket követő generációkkal. Ez nemcsak hogy nem ellenkezik múltunk dicső hagyományainak ápolásával, hanem ellenkezőleg, kiegészíti azt. Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság ötvenedik évfordulója, felszabadulásunk közelgő huszonötödik évfordulója kínálkozó és egyben sürgető alkalom is erre.

A társadalmi struktúrában beállt változásokat vizsgálva a kongresszusnak foglalkoznia kellett a munkás-paraszt szövetség új vonásainak elemzésével, s egyáltalában azzal: mit kell tennünk e szövetség további szilárdításáért, és mit a társadalom többi rétegével fennálló szövetség erősítéséért. A felmerülő kérdések s a rájuk adott válaszok közül azok voltak a legizgalmasabbak számunkra, amelyek a munkásoknak a népfront-tevékenységbe való bevonásának lehetőségeit érintették. A gond nem új keletű: gyökerei az ellenforradalmat megelőző időszakra nyúlnak vissza. Nem véletlen, hogy Kádár János már 1957 októberében fejtegette ezt a kérdést az országos tanács akkori ülésén. Így szólt erről: „Hogyan lehet egy olyan mozgalom erős, amelynek egyik fő elve, hogy munkások, alkalmazottak, értelmiségiek, városi kispolgárok tömörülését fejezze ki, élén a munkásosztállyal, s amelynek alsóbb szerveiben, a mindennapi életben nem létezik a munkásosztály? Ebből csak torzulás és hiba jöhet létre." Lényegében már az akkori kérdésfelvetés magában hordta a helyes választ: nem statisztikai, hanem politikai követelmény, hogy a népfront helyi bizottságainak összetétele kifejezze az adott lakóterület összetételét. Ebből fakadóan az *az első lépés a munkások bevonása érdekében, hogy képviselőik ott legyenek a népfrontbizottságban.* Egyszerűen azért, mert a munkás nem csupán az üzemben él, beleszólására ott is szükség van, ahol lakik. Kongresszusunk ebben a kérdésben is egészséges fejlődést regisztrálhatott. A munkások részvétele helyi bizottságainkban — túl a szakszervezetek, a fontosabb üzemek és vállalatok képviseleti arányának emelkedésén — jelentősen megnövekedett.

A korábbinál több figyelem irányult a falun élő értelmiség helyzetére. A vita már ott kezdődik: ki tartozik bele a falusi értelmiség fogalomkörébe. (Néhány vonatkozásban a Társadalmi Szemle januári számában is szó esett

Digitized by Google

erről a kérdésről a munkásosztály fogalma körüli vitát ismertető tájékoztatásban.) A korábbi évek leegyszerűsítő kategóriája, hogy ti. a pedagógussal, az orvossal, a patikussal bezárul a kör — nem tartható többé. Ott vannak és meghatározóan ott vannak a falusi értelmiség soraiban a politikai és állami szervek, meg a termelőszövetkezetek magasabb képzettséget szerzett vezetői is, azok az emberek, akik tudatos politikai elkötelezettséggel fáradoznak a gazdagabb, kulturáltabb falu kialakításán. A helyes felfogás jegyében tehát a falusi értelmiség különböző csoportjainak gyakran területileg is sokfelől származó tagjait feltétlenül és céltudatosan közelítenünk kell egymáshoz. Segítenünk kell, hogy felismerjék az őket összekötő közös problémákat, mert ettől nagyon sok függ a falu arculatának kialakításában. Ahogy kongresszusi vitaanyagunkban áll: az értelmiségnek *„az emberségért, magyarságért, szocializmusért küzdve, minden erejével segítenie kell a munkásság és parasztság szakmai és közéleti tevékenységét s azt is, hogy a munkásság és parasztság saját munkaterületén minél előbb megközelíthesse az értelmiségi szintet. Az értelmiség csak ezen az úton kerülhet ki teljesen és véglegesen elszigetelődéséből s juthat el az egész néppel való egyesüléshez."*

Életünknek és fejlődésünknek a hazafiság mellett a másik sarkalatos tényezője — és ez a kongresszuson is markánsan kirajzolódott — *a szocialista demokrácia kiszélesítése.* A gazdasági reform bevezetése még külön is új nézőpontból vetíti elénk ezt a feladatunkat. Gyakran utalnak az új irányítási módszer diktálta új követelményekre és lehetőségekre, a hatáskörök módosulására, az alsóbb szintekre utalt ügyek számának megnövekedésére stb. Mindezek következtében a helyi tanácsi szervek és a népfrontmozgalom kapcsolatai is bizonyos tekintetben új módon vetődnek fel. A helyi államhatalmi szervek nagyobb hatáskörével a helyi döntésekért való nagyobb felelősség jár együtt. Ez szükségessé teszi, hogy az eddiginél jobban kell igényelniük és munkájukban felhasználniuk a községükben, városukban élő emberek véleményét. Ebben a helyzetben — kongresszusunk véleménye szerint — úgy kell tekinteni a helyi népfrontbizottságra, mint a helyi államhatalmi szervek egyik legfontosabb bázisára. Az a tanács sáfárkodik jól az erőkkel, energiákkal, amely erősen támaszkodik a népfrontbizottságra, előzetesen kikéri ennek véleményét, s ezt ismerve dönt bizonyos kérdésekben. Az így előkészített határozat rendszerint megalapozottabb, s az ilyen módszer alkalmazása olyan erkölcsi tőkét ad, amelyre biztosabban lehet támaszkodni, és amelynek alapján a tömegek cselekvő közreműködését is jobban lehet igényelni. A demokratizmus fejlesztése és egyöntetűen helyes értelmezése tehát a mozgalom egyik legfőbb feladata lesz. Meg kell értetni, hogy igazi demokrácia csak szocialista rendszerben létezik, hogy a szocializmus teljes felépítése csakis a demokrácia kiszélesítésével valósítható meg, s hogy *a demokrácia egyszerre jog is, de kötelesség is — olyan „főkönyv", amelyben a „tartozik" és a „követel" rovat mindenkié,* és nem lehet ügyeskedéssel csak az egyik vagy a másik felét választani.

Némelyek kezdetben értetlenül fogadták, hogy kongresszusunk napirendre tűzte egyik szekciójában az ifjúság és a társadalom kapcsolatának kérdéskomplexumát. A lezajlott vita az aggályoskodókat is meggyőzhette: nem az a szándékunk, hogy ugyanazt a tevékenységet végezzük, mint a KISZ, és a legkevésbé sem az, hogy konkurrálni próbáljunk az ifjúsági szövetséggel, amelynek feladatával tisztába vagyunk és erőfeszítéseit becsüljük. Arról van azonban szó, hogy mi is szemügyre vegyük azokat a kérdéseket, amelyeket a KISZ legutóbbi kongresszusán — elsősorban az ifjúság nézőpontjából — elemzett, ezúttal az egész társadalom felelősségének az oldaláról, tehát nem mint az ifjúság belügyét. A népfront hatáskörébe is tartozó fontos munkának tartjuk annak a kérdésnek a társadalom minden rétegéhez címzett felvetését: eleget törődünk-e

Digitized by Google

azzal, hogy miként lesz képes az utánunk felnövő nemzedék folytatni azt a munkát és harcot, amelyet a mi generációnk elkezdett?

Az ifjúsággal kapcsolatos kérdések úgyszólván mindenkit — a legkülönfélébb módon — foglalkoztatnak. Engem személy szerint is mindig ellentmondásra ingerelnek az ifjúságunkról oly gyakran elhangzó sommás és szélsőséges vélemények. Az ilyen leegyszerűsítés nem viszi előbbre az ügyet. Szándékaink szerint többé-kevésbé sikerült végre őszintén és csodálkozás nélkül szembenéznünk azzal a ténnyel, hogy gyermekeink természetesnek fognak fel olyan dolgokat, amelyek valamikor számunkra még nem voltak azok, elsősorban az emberi méltóságot, a létbiztonságot, a jóllakottságot, a rendes ruházkodást. És örüljünk annak, hogy ez így van. Mi értelme volna eddigi küzdelmeinknek, ha gyermekeinknek ma ugyanazt kellene végigszenvedniük, amit annak idején nekünk? Hiszen a szülők nemzedéke számára ez volt és ez marad munkájának értelme! Ezek a gondolatok fogalmazódtak meg az egyik kongresszusi útmutatásban is, amelyik azt fejtegette: nem ítélhetjük el az ifjúságot azért, mert nem szereti annak az örökös felhánytorgatását, hogy „bezzeg én a te korodban!...", s mert a szocializmust építő mai Magyarországon nemcsak a múlthoz, hanem a gazdaságilag fejlett országokhoz is méri igényeit. Egész dolgozó népünknek az a legfőbb törekvése, hogy a szocializmus viszonyai között a jobb élet feltételeit biztosítsa a maga számára. Fejlődésünknek nem negatív vonása ez, hanem pozitív feszítőereje, előrevivője. Nagyon érthető, hogy az ifjúság, az új nemzedék is elsősorban a jövőbe tekint, s azt nézi, milyen lehetőségek állnak előtte, mennyire vannak meg az emberséges élet korszerű feltételei.

Természetesen azt is hozzátettük ehhez, hogy az igaz hazafiság nem egy minden tekintetben kész, komfortos otthon szeretete. Nem félünk az összehasonlításoktól, de attól sem, hogy megmondjuk: van helye annak, hogy a múltról értelmesen szóljunk, szabad, sőt kell álmodozni is — de tenni is kell! Mégpedig sokat, hogy kiaknázva a magasabb rendű társadalom lehetőségeit, gazdaságilag is utolérjük azokat az országokat, amelyeket történelmi múltjuk kevésbé gátolt a fejlődésben. Azon kell tehát törnünk a fejünket — folytatva a kongresszus munkáját —, hogyan tudjuk gyermekeinket viszonylag gondtalanul is ránevelni ennek a társadalomnak a megbecsülésére és az iránta érzett fokozottabb felelősségre. Az már világos, hogy ez a felnőttek felelősségét is érinti, s az is világos, hogy mi, mai felnőttek, nem becsülhetjük le azt a munkát, amely az utánunk jövőkre vár. (Marad rájuk épp elég, de jut még az őket követő nemzedékeknek is!) Mindenesetre *mozgalmunk felelősséggel fogadja azt a kongresszusi útmutatást, hogy az ifjúság türelmes nevelésében, gondjainak megértésében és megoldásában az egész társadalomnak sok még a tennivalója. S a gondokat nemcsak szívünkre, de — erőnkhöz képest — vállunkra is vesszük.* Szilárd meggyőződésem, hogy ifjúságunk érdemes befektetés: kamatostul megtéríti az okosan szerető fáradozást.

Csak kiragadva jeleztünk, villantottunk fel itt néhányat a kongresszus vitáiban forgott és forgatott kérdésekből. De ezekkel kapcsolatban említsünk meg röviden egy módszerbeli kérdést is. Az említett témákat mintegy 80—100 ember dolgozta fel, fogalmazta meg, közöttük voltak neves, az adott kérdésekben jártas szakemberek épp úgy, mint „laikus", de tapasztalatokban gazdag népfront-aktivisták is, párttagok és pártonkívüliek. Összetételüket illetően ehhez hasonlóak voltak a kongresszust megelőző zárt és szűk körű megyei vitafórumok is. Ezekben az alkalmi kollektívákban igen színvonalas, nyílt vita folyt azok között az olykor nagyon eltérő nézetek, álláspontok között, amelyek az elvek értelmezésére, vagy gyakorlati alkalmazására vonatkoztak. Véleményünk szerint ez semmiképp sem negatív jelenség, sőt ez tette a vitákat valódi vitákká. És ez tette számunkra lehetővé azt is, hogy ebben a módszerben mozgalmunk

Digitized by Google

egyik általánosítható gyakorlatát lássuk meg. Ennek, illetve a hasonló módszereknek az alkalmazása egyrészt vitathatatlanul „népfrontos" forma és gyakorlat, másrészt többszörös politikai haszonnal jár a mozgalom és így, az egész társadalom számára is.

A hasonló jellegű vitákban olyan erőket lehet aktivizálni, olyan embereket lehet megnyerni, akiket egyébként (főként objektív okok, például nagy szakmai elfoglaltságuk miatt) nem könnyű folyamatos közéleti, „napi politikai" tevékenységre rábírni, olyanokat, akik irtóznak az „üresjáratoktól", vagy attól, amit annak éreznek. Az általuk ismert, őket foglalkoztató, sőt izgató kérdések előmozdítása és megoldása céljából azonban ők is hajlandók átlagon felüli erőkifejtésre. Felmérve az előzetes vitaanyagokban felhalmozódott nagy munkát, sokan érdeklődtek tőlünk, hogy ki mindenki vett részt a bizottságok munkájában. Azután, a nevek hallatára, megkérdezték, hogy társadalmi munkában végeztek-e tevékenységüket ezek az emberek. S már annak is példamutató ereje volt, hogy azt felelhettük erre: igen!

Egyesek féltek vagy félnek ezektől a „népfrontos" vitáktól. Úgy vélik, hogy egyik-másik ideológiai kérdésben ez csak tovább kuszálja a szálakat, vagy attól tartanak, hogy helytelen nézetek hangozhatnak el ezeken a vitákon. Nekünk más a véleményünk: örülnünk kell, ha a vitákban számunkra elfogadhatatlan nézetek is felszínre kerülnek, mert így módunk van azonnali reagálásra, vitára, a velünk egyet nem értők meggyőzésére. Ezek a nézetek megvannak, el is mondják őket, jobb tehát, ha ez olyankor és olyan helyeken történik, amikor és ahol a helyes politikai és ideológiai nézetek felülkerekedhetnek. Hazai és nemzetközi tapasztalatok egyaránt azt bizonyítják, hogy helytálló ez a véleményünk.

A pártonkívüliek körében szinte kitapintható az az igény, hogy a kommunistákkal együtt vitatkozzanak életünk kisebb-nagyobb gondjairól, tennivalóiról. Ebben az igényben a párt iránti bizalom növekedését, a szocializmus céljainak fokozott vállalását, s végül népünk felnőtté válását kell látnunk. Az egyszerű emberek is egyre nagyobb számban *igénylik a több és jobb tájékoztatást, s azt is, hogy gondjaikat, aggodalmaikat — esetleg kételyeiket ha még oly megalapozatlanok is — ne söpörjék le egyszerűen az asztalról, hogy kinyilatkoztatások helyett értő és megbecsülő szavakkal, érvekkel, vitában győzzék meg őket, helyes észrevételeiket, hasznos javaslataikat pedig fogadják el. Erre alkalmas fórumot látnak a népfrontban,* amely a párttagok és pártonkívüliek szövetségét megtestesítő politikai tömegmozgalom.

A kongresszus előkészítésében alkalmazott gyakorlatot tehát általánosítható és fejleszthető munkaformának tartjuk, nemcsak országos ügyekben és szinten, hanem minden lényeges helyi kérdésben is, városon, falun és a tanyavilágban egyaránt. A komplex értelemben felfogott város- és községpolitika különböző kérdései, a helyi és kiterjedtebb fejlesztési elképzelések, a helyi és a közérdek egyeztetésének gyakran felmerülő problémái, a politikai események megbeszélése, az egységes népművelési tervek kialakítása, mind-mind az ilyen és hasonló fórumok elé kívánkozik, hogy a szocialista képviseleti rendszer mellett, ennek erősítésére, a közvetlen demokrácia bizonyos elemeit is alkalmazzuk.

Hogy azonban politikailag helyesen és minél hatékonyabban funkcionáljanak ezek az esetenkénti vitafórumok, ahhoz a pártszerveknek és pártszervezeteknek minden szinten a szövetségi politikát értő és vele egyetértő, képzett és emberi magatartásukban is megnyerő, a párt politikáját elfogadtatni is képes kommunistákat kell küldeniük a népfrontba. A kongresszus előkészítése során e tekintetben is jó tapasztalatokat szereztünk. Ezeket kell tovább fejleszteni, mert csak így válhat a mindennapi gyakorlatban egyre erősebbé a fejlődő szocialista nemzeti egység.

Digitized by Google

KOVÁCS JUDIT:

Az üzemi és a termelőszövetkezeti ifjúság érdekvédelméről

Ki elsiklott felette, kit gondolkodásra késztetett, hogy 1966 óta nagyobb hangsúlyt kapott a KISZ érdekvédelmi funkciója. Amikor aztán a fogalom tisztázásához és az érdekvédelmi feladatok meghatározásához kezdtek, felszínre bukkant az értelmezés tarkasága. Volt, aki afféle kortesfogásnak minősítette mondván: most, hogy a gazdasági reform az egyéni és csoportérdeket is a fejlődés szekerébe fogja, miért ne kerüljön be az érdekvédelem divatos fogalma az ifjúsági mozgalom szótárába is? Mások úgy gondolták, hogy csupán a szóhasználat változott a múlthoz képest. Néhányan aggályoskodtak. Ki úgy ítélte meg, hogy a KISZ a szakszervezetek dolgába kontárkodik; ha egyáltalán valamit védeni akar, inkább a fiatalok politikai érdekeivel törődjön. Ki azt fejtegette, hogy az ifjúság érdekvédelme letérés az osztályálláspontról, mert öregnek és fiatalnak nincs külön érdeke. Kikkel szemben, kiknek a rovására akarná ugyanis érvényre juttatni a KISZ a fiatalok érdekeit, ha nem az idősebbekkel szemben?

Pedig köztudott, hogy a kommunista és munkáspártok irányítása alatt álló ifjúsági mozgalmak mindig foglalkoztak érdekvédelemmel. A Horthy-fasizmus éveiben is szót emeltek az ifjúmunkások fokozott kizsákmányolása ellen és küzdöttek azok politikai jogaiért. A felszabadulás után az építőmunkára való mozgósítással, a politikai neveléssel együtt és azzal kölcsönhatásban érdekvédelemmel is foglalkozott a párt irányítása alatt álló ifjúsági szervezet. Gondoljunk csak az iparitanuló-otthonokra, a népi kollégiumokra, a szakérettségi szorgalmazására, a fiatalok kiemelésére. Az ötvenes években azonban az ismert okok miatt ez a funkció elsorvadt.

Csak az ellenforradalom után állt helyre az ifjúsági szervezet egyensúlya, a párt marxista szemlélete és politikája alapján, amely számol a fiatalok életkori sajátosságaival, — a biológiai, pszichikai, helyzeti adottságokkal —, valamint azzal a társadalmi változással, hogy meghosszabbodott az iskoláztatási idő, s ezért a munkába álló fiatalok több ismeretet, de kevesebb élettapasztalatot gyűjtöttek össze, mint az előző nemzedék tagjai, amikor dolgozni kezdtek. Felnőttebbek is és gyerekesebbek is mint annak idején apáik voltak. Erényeik éppúgy mint hibáik nagyrészt a társadalomban gyökereznek. Ennek felismerése következtében fokozatosan megszűnik az ifjúsági mozgalom egysíkúsága. Nemcsak a párt szavát közvetíti az ifjúsághoz, hanem az ifjúságét is a párthoz; a transzmisszió most már két irányban működik. A párt ifjúsági politikájának egyik alapelve az, hogy a fiataloktól is csak akkor lehet rendszeresen többet, jobbat elvárni, ha jogos, sajátos érdekeikre is tekintettel vagyunk. De a politikai nevelő munkától elszakadt érdekvédelemnek a KISZ-ben nem lehet helye.

A KISZ *politikai* szervezet, és ennek következtében sem foglalkozhat ki-

Digitized by Google

zárólag az ifjúság érdekvédelmével. Másrészt a különböző érdekeket a kötelességekkel való kapcsolatukban vizsgálja, s rangsorolja őket; az alacsonyabb rendűt alárendeli a magasabb rendűnek. Figyelembe veszi, hogy az ifjúsági érdek része az össztársadalmi érdeknek; nem valami társadalmon kívüli, társadalomellenes jelenség, csupán az érdekviszonyoknak egy sajátos vetülete, része. Más kérdés az, hogy nem minden jogos, reális érdek fér bele az adott viszonyok, feltételek között a konkrétan megfogalmazott össztársadalmi érdekbe.

Miért beszélhetünk mégis külön ifjúsági érdekről? Azért, mert a *fiataloknak életkorukból, helyzetükből eredő, sajátos szükségleteik vannak.* Egyfelől éppen ezeknek az érdekeknek a léte és a saját képviselet igénye adja az ifjúsági szervezet létjogát, másfelől pedig a párt utánpótlás igénye és a fiatalok politikai nevelésének szükségessége. Ilyen sajátos ifjúsági érdek például — s ez egyben része az összetársadalmi érdeknek is —, hogy ki-ki azt tanulja, amire képességeiből telik, hogy azt a pályát választhassa, amely leginkább megfelel adottságainak és kielégíti őt, hogy pályakezdése ne járjon túl nagy megrázkódtatással, és ne csak alkalmazkodást várjanak tőle, hanem adják meg neki a változtatás jogát is, egyebek közt lehetőleg ne szorítsák felkészültségéhez és tehetségéhez mérten szűk munkakörbe. Hagyják érvényesülni, hogy megélhessen keresetéből és családot is alapíthasson.

A fiatalok szükségletei azonban nem redukálhatók a jó keresetre és megfelelő munkakörre. Kellenek olyan fórumok, ahol kifejthetik véleményüket és meghallgatásra találnak — már csak azért is, hogy a különböző érdekek konfrontálódjanak —, hogy ne egyedül saját hasznukat nézzék, hogy látókörük ne szűküljön be. A KISZ-nek pedig az a feladata, hogy a közönyösekben is felfelébressze a kíváncsiságot, hogy információt kérjen és adjon a fiatalok számára, és megtanítsa őket arra, hogy miként éljenek a demokrácia lehetőségeivel hasznosan a társadalom számára.

Az ifjúság szabadidő-igénye is nagyobb, mint az idősebb nemzedéké, és a 20 éves más elfoglaltságokkal akarja eltölteni azt, mint a 40 esztendős. Más sportot űz, másként szórakozik és ezt a *mást* fiatalokkal együtt akarja cselekedni. A fiatalok, ha már munkába álltak is, törekednek arra, hogy együtt maradjanak. Ebben közrejátszik a megszokás is, az, hogy több időt töltöttek az iskolapadban, mint az előző nemzedék. A KISZ hangsúlyozni szokta, hogy a sport és a kultúra az ifjúsági érdekvédelem fontos területe. Ez igaz. De ahol az érdekvédelem e területei elszakadnak a politikai és az igényesebb kulturális neveléstől, ahol az ifjúsági csoportokat nem igyekeznek a termelő és a társadalmi munkában közösségekké formálni, ott az érdekvédelem depolitizálódik.

Az életkorból ugyan adódnak sajátos érdekek, de mindaddig, amíg a társadalom osztályokra tagozódik, ezek az érdekek osztálytartalommal telítettek. Ez egyrészt azt jelenti, hogy az ifjúság érdekeit is a legprogresszívebb osztály, a munkásosztály érdekei fejezik ki a legmegközelítőbben, legkövetkezetesebben, másrészt azt, hogy az ifjúsági érdekeken belül a különböző osztályoknak és rétegeknek — a munkás, a paraszt, a tanuló és az értelmiségi ifjúságnak —, sajátos érdekeik is vannak.

De kikkel szemben érvényesülnek az ifjúsági érdekek? Feltétlenül az idősebb nemzedékkel szemben? Nem; akkor sem, ha a nemzedékek igényei nemegyszer eltérnek, csak úgy, mint a feladatai. „Legyen minden magyar utód különb ember, mint apja volt!" Ez nemcsak a költő szubjektív kívánsága, hanem történeti szükségszerűség is. (Különösen egy olyan társadalomban, amelyben az uralkodó osztály erejének teljében van.)

Digitized by Google

Az utód annyiban, olyan értelemben lehet „különb", hogy az iskolákban és más úton is hozzájuthat azokhoz az ismeretekhez, amelyek az apák gyakorlatából szűrődtek le. S amikor munkába lép, kezébe kapja az előző generációk tapasztalatait, amelyeket korszerű ismeretanyag szűrőjén bocsáthat át. De nemcsak tapasztalatokat kap, hanem az eredményekből és kudarcokból leszűrt feladatokat is és a „hogyan tovább" kérdésével is találkozik. Az apák nemzedéke tehát, azon felül, hogy az „ismétlést" kéri számon az utódoktól, „leckét" is ad nekik.

Nincsen olyan illúzióm, hogy mindez viták és érdekösszeütközések nélkül megy végbe. De egyszerűsítés volna azt állítani, hogy az ifjúság képviseli az újat a régivel, a haladást a konzervativizmussal szemben, és az ő érdekei mindenestől és automatikusan eleve társadalmi érdekek is. Nemegyszer tapasztalhatjuk — és ez éppen olyan életkori sajátosságuk a fiataloknak, mint a kezdeményezőkészség —, hogy sokan inkább a mának élnek és a jövőre kevésbé gondolnak. Akadnak köztük szép számmal olyanok, akik például a nagyobb nyereségrészesedésért lemondanának a gyártmányfejlesztésről, s egy rövidebb távú lakásprogram kedvéért a felhalmozásról.

A társadalmi haladáshoz való viszonyban az osztályszempont az elsődleges. Ezt a párt képviseli a legkövetkezetesebben, s a pártot nem nemzedéki alapon szervezik.

Hiba volna azt hinni, hogy a nemzedékeket különböző feladataik eltérítik egymástól. A szocializmus lehetővé teszi mind az érdekek egyeztetését, mind azt, hogy a nemzedékek viszonya harmonikusabb legyen, mint bármely eddigi társadalomban.

S nálunk a fiatalok sajátos érdekeinek védelme — amelyek mind a társadalomba való beilleszkedésüket szolgálják és ezért *elsőrendű politikai feladatok* is egyben — nem egyedül a KISZ-re hárulnak. Ez mindjárt kitűnik, ha az ifjúsági érdekvédelem fő módszereit és területeit vesszük szemügyre.

TÖRVÉNY ÉS TÖRÖDÉS

Hogyan működik az érdekvédelem „mechanizmusa"?

Először: a KISZ Központi Bizottsága javaslatokat tesz párt- és kormányszerveknek az ifjúság szakmai és politikai fejlődését, érvényesülését szolgáló, életkörülményeit megjavító határozatokra, rendeletekre és törvényekre. A párt és a kormány szervei figyelembe veszik ezeket a sajátos igényeket. A KISZ javaslatára hozott pl. a Minisztertanács határozatot arra, hogy az új lakások 20 százalékát fiatal házasok kapják meg.

A különböző párt, állami és társadalmi szervek gyakran foglalkoznak ifjúsági problémákkal. A munkaügyi vagy a művelődésügyi minisztérium amikor a szakmunkástanuló-képzés új feladatairól, vagy a hátrányos helyzetben levő gyerekek továbbtanulásának megkönnyítéséről intézkedett, meghallgatta az ifjúsági szervezet véleményét is. A KISZ nemcsak részt vesz a rendeletek elkészítésében, hanem igyekszik érvényt szerezni is azoknak.

E törvényeket és rendeleteket tehát a nemzedékek egyetértésben hozzák. S azok között, akik ezeket nem tartják meg, öregeket és fiatalokat egyaránt találunk. Az a lakásügyi előadó, aki elsüllyeszti egy ifjú házaspár igénylését, nem feltétlenül tartozik az idősebb generáció soraiba.

A KISZ-szervezetek képviselik az ifjúság jogos igényeit a vállalati kollektív szerződés megkötésekor, vagy egy kutatóintézet tudományos programjának kidolgozásakor, vagy a tsz gazdálkodási tervének elkészítésekor. De ez

Digitized by Google

nemcsak az ő feladatuk, hiszen a szakszervezet érdekvédelmi munkája az ifjúságra is vonatkozik, a kutatóintézetek pártszervezetei is szívükön viselik a fiatal tudományos munkatársak fejlődését, és a tsz vezetősége is töri a fejét azon, hogy miként kösse a fiatalokat a szövetkezethez. A szerződések, programok és tervek körüli vitákban sem az a szabály, hogy a nemzedékek ütköznek össze. Ha tegyük fel, a KISZ üzemi bölcsőde létesítését javasolná és azoknak ellenzésével találkozna, akik azt mondják: „ezt a pénzt inkább órabéremelésre fordítsák" — a szemben állók korösszetétele vegyes volna. Az idősebbekkel egy követ fújnának azok a fiatalok is, akik bölcsőde helyett a gyermekgondozási segélyt vagy a nagymamát veszik igénybe, és azok, akik még nem foglalkoznak a családalapítás gondolatával. S egy fiatal tudományos munkatárs sikerrel kecsegtető kutatási témáját elvető, vagy eredményeit magához ragadó klikknek fiatal tudósok is tagjai lehetnek.

Nem tehetnek egyenlőség jelet a KISZ-szervezetek saját érdekvédelmi munkájuk és az ifjúság érdekvédelme között, amely — akár a fiatalok nevelése — *társadalmi ügy*, közös felelősség. (Ezt a KISZ Központi Bizottságának 1966. július 13-i állásfoglalása is hangoztatja.) Ez abból is látható, hogy párthatározatok, törvények és kormányrendeletek teremtik meg az érdekvédelem feltételeit. Egyebek között a munkásosztály, a munkásifjúság helyzetét most vizsgálja a párt. 1967. júniusában kormányrendelet foglalkozott az ifjúság érdekvédelmével, amelyet az egyes minisztériumok végrehajtási utasításai követnek. Az új Munka Törvénykönyve, amelyet az országgyűlés elfogadott, számos előnyt biztosít az ifjúságnak, s ezt a kollektív szerződések megkötésekor a szakszervezetek érvényesítették. Az ifjúságvédelemben a pártszervezetek mellett a nőtanácsok és a Vöröskereszt is a KISZ szövetségesei. A pályaválasztást a szülői munkaközösségek segítik. A Hazafias Népfront szívén viseli a város- és községpolitika ifjúsági vonatkozásait, egyebek között támogatja a KISZ lakásépítési akcióját, művelődési házak, szórakozóhelyek, sporttelepek létesítését és a falu modernizálását. A népfrontbizottságok azon is igyekeznek, hogy a fiatal értelmiség számára vitafórumot teremtsenek, nemcsak azért, hogy érdekeiket hangoztassák, hanem hogy közéleti gondolkodásuk és magatartásuk fejlődjék.

Már e rövid és a társadalmi, politikai szervezetek ifjúsági érdekvédelmi munkáját fel nem ölelő ismertetésből is megmutatkozik az a veszély, hogy a sok bába között elvész a gyerek, hogy az aktuális feladatok — amelyeket mostanában például a demográfiai hullámhegy okoz — elnyomják az állandókat, az érdekes egyedi esetek elvonják a figyelmet az ismétlődő társadalmi folyamatok elemzésétől. Egy ifjúság elleni bűncselekménnyel sokszor egy egész kisváros foglalkozik — de vajon szentelünk-e elég figyelmet annak, hogy újratermelődik egy lumpen réteg — ha csökkenő létszámmal is —, egyebek között annak következtében, hogy e fiatalokat még nem tudjuk kiemelni a veszélyes környezetből?

Az, hogy az ifjúság érdekvédelme ilyen sokrétű feladat, s hogy ilyen sokan foglalkoznak vele, a párt színvonalas irányító, koordináló munkáját követeli meg, s az egyes ifjúsági rétegek helyzetének állandó figyelemmel kísérését, elemzését.

Másodszor: az ifjúsági szervezetnek oda kell állnia minden olyan ifjúsági réteg, csoport, minden olyan fiatal mellé, amelynek, illetve akinek egy meghaladott szituáció vagy az elévült szokásjog nem kedvez.

A parasztfiatalság például jó ideig nem találta a helyét a faluban, nem felelt meg neki az a fajta munkaszervezet, gazdálkodás és elosztás, amely a szövetkezeti tagban az egykori kisparasztra volt tekintettel. A parasztifjúság ér-

Digitized by Google

dekvédelmével, a KISZ-nek nagyon alaposan kell foglalkoznia, annál is inkább, mert a tsz-fiataloknak nincs más érdekvédelmi szervezetük. Itt az a helyzet állt elő, hogy a parasztifjúság érdekeinek zöme, mint a tsz fejlődési követelménye is megfogalmazódott, vagyis a fiatalok érdeke (ha ezt nem minden tsz-tag ismeri is el) és a társadalmi érdek többé-kevésbé egybevág.

Természetesen a KISZ nemcsak nagyhorderejű kérdésekben képviselheti az ifjúság érdekeit. Segítenie kell a próbára bocsátottat, akire esetleg még gyanakvással néznek az üzemben, vagy a fiatalasszonyt, akit még mindig határás munkaidőben foglalkoztatnak — mert két esztendővel ezelőtt így alkalmazták és a vállalatnak így kifizetődő —, s aki ha nem dolgozik teljes műszakban, elesik a gyermekgondozási segélytől. S meg kell védenie azt az ifjúmunkást is, akit igazságtalanul legorombított a művezető.

A KISZ-szervezeteknek azonban ki kell kerülniük néhány buktatót. Nem lehetnek követelődzések szószólói, csak azért, mert azokat a fiatalok támasztották. Nem helyes ha csupán az igényeket látják, de nem mérlegelik a lehetőségeket. Ezzel egyenrangú hiba — és ezt gyakran teszik szóvá a fiatalok —, a mindenáron való lojalitás a gazdasági vezetők iránt, a fiatalok gondjainak lekicsinylése.

AZ ÜZEM

Elvileg és gyakorlatilag gondot okoz az üzemben, hogy a szakszervezeteknek megvannak a klasszikus, az ifjúságra is kiterjedő érdekvédelmi feladataik. Vegye-e át ezeket ezentúl a KISZ, vagy azzal foglalkozzék, ami a klasszikus érdekvédelmi munkán kívül esik, illetve vesse meg a lábát egy feladatnál — mint pl. a KISZ lakásépítési akció — és erre koncentráljon? Egyes üzemekben a KISZ kapcsolata a szakszervezetekkel, a gazdasági vezetéssel nem eléggé tisztázott. Véleményem szerint a szakszervezetek és a KISZ viszonyát elsősorban szervezeti, hatásköri kérdésnek látják, s kevésbé foglalkoznak az együttműködés tartalmával.

A szakszervezetek nélkül nem valósítható meg az ifjúság érdekvédelme. Nemcsak azért nem, mert a szakszervezet az összes dolgozók érdekeit képviseli, mert nagyobb a beleszólása az üzem dolgaiba, hanem azért sem, mert a *különböző nemzedékek együttműködnek benne.* A fiatalok érdekeinek jogossága, sorrendje nagyobb biztonsággal állapítható meg és illeszthető be az össztársadalmi érdekbe a különböző generációk *együttes nézőpontjából,* a vélemények konfrontációjával.

A KISZ Központi Bizottsága és a SZOT közös határozatai azt bizonyítják: az ifjúsági szövetségnek nincs olyan törekvése, hogy a szakszervezetek szárnyai alól kiragadja a fiatalokat, nincs olyan követelése, hogy parcellázzák fel a klasszikus érdekvédelmi feladatokat s egy részüket adják át neki. Célja inkább az, hogy ráirányítsa az *érdekvédelem ifjúsági vonatkozásaira s a fiatalok sajátos szükségleteire* a szakszervezetek figyelmét. Ezt kell megvalósítani az üzemekben is. A KISZ-szervezet feladata egyrészt az, hogy vizsgálja, elemezze az üzemben a fiatalok helyzetét, fejlődését és a tapasztalatokat az üzem politikai és gazdasági vezetőinek tudtukra adja, másrészt az, hogy érdekeik érvényesítésére és a politikai nevelő munkára megtalálja az ifjúságnak tetsző mozgalmi formákat.

A gazdasági vezetők gyakran nem tudják hová tenni a KISZ-t. Illetékes-e, elég érett-e arra, hogy beleszóljon a döntésekbe, vagy sem? Nem komplikál-

Digitized by Google

ja-e az ifjúság sajátos érdekeinek a figyelembevétele túlságosan a vezetés munkáját?

S ahogy az MSZMP vezető szervei gondoskodnak arról, hogy a törvények és rendeletek egyengessék az ifjúság útját, ugyanúgy kell cselekedniük az üzemi pártszervezeteknek a kollektív szerződések kidolgozása és megtartása, s a vállalati döntések esetén. Az üzemi demokrácia erősítése nemcsak politikai feladat, hanem a gazdasági fejlődés feltétele is. Minden ember elvárja, hogy adjanak a szavára, de a fiatalok — és ez is életkori sajátosságuk —, ezt talán még jobban megkívánják. Ha nem hallgatják meg őket, passzívakká válhatnak, de ha igen, szárnyakat kaphatnak.

A KISZ intéző bizottsága úgy értékeli, hogy a nagyüzemek felső vezetői jól együttműködnek a KISZ-titkárral. De ahogy lefelé haladunk az üzemi hierarchia lépcsőfokain, úgy halkul el mindinkább a KISZ, s annál kevesebbet adnak a szavára. E tekintetben az egyes hatáskörök lejjebb kerülésétől várható a javulás. Eléggé általános vélemény az is, hogy a középüzemekben, de különösen a kisüzemekben kevésbé hallgatják meg az ifjúság kérését, kevésbé tartják szem előtt a fiatalok érdekeit, mint a nagyvállalatokban. Az ifjúság érdekeinek érvényesülése tehát nem egyedül a KISZ-vezetők képességeitől és aktivitásától, hanem sokkal inkább *a vállalat politikai és gazdasági vezetésének a színvonalától függ.*

Mindebből következik, hogy bár a KISZ érdekvédelmi munkája javul, az ifjúmunkások helyzete még nem áll eléggé az üzem gazdasági és politikai vezetői érdeklődésének a fókuszában. Holott sorsdöntő kérdés számunkra az, hogy milyen az elkövetkező munkásgeneráció. Ez a politikai exponálása a témának, a *társadalmi forradalom* vonatkozásában. De fel lehet tenni a *tudományos és műszaki forradalom* szemszögéből is a kérdést: mennyire képes végrehajtani és előrelendíteni a technikai fejlődést a munkásifjúság? E kérdésfeltevésből is következik tehát, hogy a munkásfiatalok anyagi és erkölcsi megbecsülése nemcsak a KISZ ügye.

Az üzemi érdekvédelem területéről egyetlen témát emelnék ki csupán: az *érvényesülést.* Hogy is fest a pályakezdés? Miként kötik a gyárhoz a szakmunkástanulót?

Arra már van lehetőség, hogy ha közepes, vagy annál jobb a tanulmányi eredménye, a szakmunkásvizsga előtti félévben ne ösztöndíjat kapjon, hanem munkabért. De bére nemcsak munkája minőségétől függ, hanem attól is, hogy van-e az üzemnek erre pénze, és hogy a szakmában az adott helyen a kereslet a nagyobb-e, vagy a kínálat. Így egy nagy gyár egyik üzemében a pályakezdő ifjúmunkás nem kap emelést, a másikban 50 fillért kap, a harmadikban pedig egy forintot. De aki — bár jeles tanuló volt — még mindig a minimumot keresi és már lakásgondjai is vannak, az nehezen fogadja el a magyarázatot a bérhelyzetről. Igaz, nem is untatják vele, s olykor azt is tudomásul veszik, ha továbbáll, még ha történetesen szükségük volna is rá, vagy beletörődnek abba, hogy frissen szerzett szakmunkás-bizonyítvánnyal segédmunkásnak megy el. Óriási pazarlás ez!

Több igazgató már látja, hogy milyen nagy előnye származik abból az üzemnek, ha maga biztosítja szakmunkás-utánpótlását. Ezért tanműhelyt létesít, nyereségrészesedést, társadalmi ösztöndíjat ad a szakmunkás-tanulóknak. De helyzetüket az üzemen kívül és felül is rendezni kell. Az első feladat: területileg is összehangolni az oktatási és a termelési bázist. A második: a mennyiségi és minőségi igényekhez idomuló képzés. Amíg ez meg nem történik, addig a mai helyzetből adódó ellentmondások is — az üzemen belül — mint

Digitized by Google

érdekvédelmi feladatok jelentkeznek. Ezért különösen fontos, hogy pályakezdéskor legyen aki ott áll minden fiatal mögött és támogatja jogos igényeit.

A fiatal segédmunkásoknál gyakori, hogy egy bizonyos idő eltelte után elkeserednek azért, mert nincs szakmájuk. Legalább betanított munkásként géphez juthatnának! De ennek két akadálya is van. Az első az, hogy (a statisztika kimutatása szerint) több mint 20 százalékuk nem végezte el az általános iskolát. A második: a segédmunkáshiány. Egy gyárban pl. ezért nem engedtek el egy fiatal segédmunkást gépkocsivezető-tanfolyamra. A Vörös Csillag Traktorgyárban pedig a fiatal segédmunkásoknak ki kellett lépniük a vállalattól, majd újra belépniük azért, hogy gép mellé kerülhessenek. (Ahhoz ugyanis, hogy a gyár egyik üzeméből a másikba áthelyezzék őket, a vezetők nem járultak hozzá.) Így nem is lesz segédmunkás utánpótlásuk. Egyik vállalatunk például hirdetésében — amelyben segédmunkásokat keresett — megígérte, hogy biztosítja számukra a továbbtanulást. Ezt a gazdasági mechanizmus szellemében tette. A KISZ-nek pedig politikai szempontból is támogatnia kell ezeket a fiatalokat abban, hogy elvégezzék az általános iskolát, majd gépmunkások és idővel szakmunkások lehessenek.

Az Ikaruszban a harminc éven aluli munkások aránya — a szakmunkásokat is beleértve — 39 százalékos. S a fiatalok 63 százaléka szakmunkás. Ebben a gyárban az elmúlt évekhez viszonyítva ez az arány növekedést mutat, a segédmunkásoké pedig csökken. Más üzemekben is krónikus a segédmunkáshiány. Ez annak a következménye, hogy egyre több fiatal lép szakmával az életbe. 1950-ben 100 általános iskolát végzett gyerekből 22 lett szakmunkástanuló, 1967—68ban pedig már 44-gyel számolnak. (Igaz, ebben közrejátszott a demográfiai hullámhegy is.) Már ez a tendencia is megköveteli, hogy ahol lehet, gépek végezzék a nehéz testi munkát.

Sok fiatal szakmunkás jár technikumba. Visszatérő sérelmük, hogy nem kapnak egyműszakos beosztást, a nagy hajrák idején olykor lealkudják tanulmányi szabadságukat, és a technikum elvégzése után sem változik beosztásuk és keresetük. Több üzemben nem támogatják eléggé a fiatal szakmunkásoknak törekvését, hogy tanulás révén technikusi munkakörbe kerüljenek, előlépjenek. Úgy tűnik, ennek két oka van. Egyre több az érettségizett munkás. Egyes üzemek arra törekednek, hogy a korszerű gépeket, berendezéseket az érettségizettek kezeljék. Ugyanakkor nincs annyi technikusi, csoportvezetői munkakör, ahány erre alkalmas képzett ember. S bár ma már változott a fiatalok szemlélete és sokan közülük becsülik a gépet — különösen, ha korszerű —, mégis érdekvédelmi feladat a törekvő, tanuló ifjúmunkások előléptetésének támogatása. Azt is mondják számos üzemben, hogy a technikum elvégzése, a gimnáziumi érettségi után a fiatal munkás igen nehezen jut be az esti egyetemre: vagy nem éri el a szükséges pontszámot, vagy a sok jelentkezésre hivatkozva utasítják el. Megérné a fáradságot, ha a KISZ vezetői és az illetékes minisztériumok ennek alaposabban utána néznének. Mert elfogadhatatlan volna, ha a szellemi dolgozóvá, értelmiségivé válásnak ezt az útját elzárnák a fiatal munkások előtt. Bár a főútvonal a nappali közép- és főiskolán, egyetemen keresztül vezet, de van, akinek később jön meg a kedve a tanuláshoz, és van, aki hátrányos helyzete miatt nem tudott továbbtanulni.

A törekvő fiatal szakmunkások másik része több szakmát szerez, illetve több szellemi elemmel akarja gazdagítani munkáját. Az érvényesülésnek ezt az útját segíti elő a „Szakma ifjú mestere"-mozgalom és az újítási tevékenység. Az üzemi KISZ-szervezetek ifjúsági társadalmi tervező irodáiban, ame-

Digitized by Google

lyek a gyártmányfejlesztéstől a tervezésig nemegyszer milliókat érő műszaki problémákat oldanak meg, a fiatal műszakiak mellett sok szakmunkás dolgozik. Ez is bizonyítja, hogy a szakmunkások java milyen sokra képes, nemegyszer jóval többre, mint amivel megbízzák. Ezek az irodák, amelyek akkor működnek jól, ha a gazdasági vezetéssel egyetértésben az üzem fő feladataira koncentrálnak, a *tehetségkutatás mozgalmi formái* is egyben. A KISZ Központi Bizottságának 1968. február 23-i ülése úgy ítélte meg, hogy a gazdaságirányítás új rendszerében jelentőségük növekedni fog. A határozat azt is javasolta, hogy „a »szakma ifjú mestere« címet elnyert fiatalok erkölcsi és anyagi megbecsülésének mértékét és módját rögzítsék a vállalati kollektív szerződésekben". Emellett figyelmébe ajánlja az üzemi KISZ-szervezeteknek a fiatal újítók érdekvédelmét, nevezetesen azt, hogy kísérjék figyelemmel az újítások elfogadását, és szorgalmazzák minél előbbi bevezetésüket. S ami talán a legfontosabb: ügyeljenek az újítómozgalom tisztaságára.

A fiatal szakmunkások kereseti problémái közül egyet említenék meg: *nem mindenhol érvényesül az „egyenlő munkáért egyenlő bért"* elve. Szóvá teszik, hogy ha ugyanazt produkálják is, mint az idősebbek, mégis kevesebbet kapnak. Teljesítménybér esetén nem, de ahol órabér van, ott három-négy forintos különbségek is előfordulnak. És ha azzal érvelnénk, hogy a nagyobb tapasztalatot és rutint jobban meg kell fizetni, akkor joggal válaszolnák: csak az egyik bérformára vonatkozik ez az elv?

S a másik ismert egyenlőtlenség: a fiatal nők keresete gyakran elmarad a velük egykorú, egyenlő képzettségű és egy munkakörben dolgozó férfiakétól. Ez leginkább a szakmunkás-kategóriákban mutatható ki. S ide tartozik, hogy az üzemek legkisebb keresetű dolgozóinak a zöme fiatal nő. Ha tehát valaki fiatal is és nő is, akkor az egyenlőtlenség kétszeres lehet. Az „egyenlő munkáért egyenlő bért" elvének érvényesítése szakszervezeti feladat volt és marad. De az indokolatlan egyenlőtlenség ellen a KISZ is szót emelhet.

Az üzemen kívüli érdekvédelem a fiatalok (főként a segédmunkások) szempontjából igen jelentős, közülük ugyanis egyesek kettős életet élnek. A gyárban jobbára tisztességes emberek, viszonylag kulturált körülmények között dolgoznak, de utána hazamennek egy lumpen környezetbe, esetleg ágybérletbe. A munkásszálláson sem mindig szívderítő az élet. Igen dicséretes a KISZ lakásépítési akciója. Kitűnő kezdeményezés a vállalati lakásépítkezés, amelyet nem egy esetben a KISZ inspirált, és tevékenyen részt is vesz benne. De közben azzal is törődni kell, hogy az ágybérletből munkásszállásra kerüljenek a fiatalok, vagy rendes munkáscsaládokhoz albérlőnek. S a munkásszállásokat is szemmel kell tartani — ez is az érdekvédelem körébe tartozik.

A pályakezdés *a fiatal üzemi értelmiség* számára is nehéz. Egyetemről jön, kevés élettapasztalattal, nem is szólva a szakmai tapasztalatlanságról. Kevésbé önálló, mint egy kezdő szakmunkás, és gyakran elégedetlen önmagával, környezetével, és legfőképp a fizetésével. Őt aszerint ítélik meg, hogy milyen hamar tanul bele a munkába, de ez attól is függ, hogy mivel bízzák meg. Előfordul, hogy mérnök létére technikusi feladatot kap. Egyik üzemben pl. zajmérést végeztettek vele, és akkor két oka is volt az elégedetlenségre: nem tetszett neki a munka és az sem, hogy a vele egykorú technikusok többet keresnek. A munkást a terméke minősíti elsősorban, a fiatal mérnököt a főnöke. Sokkal több a problémája, a konfliktusa, mint az ifjúmunkásnak. Mikor már úgyahogy a lábán áll, érdekes alkotómunkát kíván. A KISZ tapasztalatai szerint az új iparágak üzemeiben, ahol a vezetők között is sok a fiatal, többnyire meg is kapja, a tradicionális iparágak területén azonban nem mindig. Boldogulása nagyrészt az üzem műszaki színvonalától és feletteseitől függ.

Digitized by Google

A budapesti KISZ hat nagyüzemben vizsgálta meg a fiatal mérnökök, technikusok és közgazdászok munka- és életkörülményeit. Kiemelkedő állapotokat talált a Kőbányai Gyógyszergyárban, ahol a munka érdekes. A technikum és az egyetem elvégzése után is sokat kell itt tanulniuk a fiataloknak ahhoz, hogy megfeleljenek a követelményeknek, de remekül felszerelt laboratórium és könyvtár áll a rendelkezésükre, és a főnökök szívesen tanítják őket. E kedvező kép ellenére azonban itt is többen panaszkodtak egyes idősebb szakemberek szakmai féltékenységére. Az idősebb és a fiatalabb műszakiak bizony nemegyszer kölcsönösen elfogultak egymással szemben. Az idősebb nem mer komoly munkát bízni a fiatalra, a fiatal meg főnökére célozva, olyan javadalmazási rendszert javasol, ahol a fizetésért is dolgozni kell, nemcsak a célprémiumért. Mert neki — mondja — a gyakornoki idő alatt kapott nagyobb feladatért — amikor rendelet írja elő a fizetését — ezt a munkát az üzem külön nem honorálja.

Megfigyelhető egy olyan tendencia is, hogy a fiatal mérnökök igyekeznek elszakadni a termeléstől és az elvi osztályokra kerülni. A budapesti *KISZ felmérése* megállapítja, hogy a fiatal műszakiak, mérnökök és technikusok zöme elégedettebb a beosztásával, mint a fizetésével. Az egyetemet végzett közgazdászoknál ilyen sorrend nincs. Ők egyformán elégedetlenek mindkettővel. Sok üzemben nem tudnak mit kezdeni velük és olyan munkakörben foglalkoztatják őket, amelyet érettségivel is el lehetne látni. És mindenütt tapasztalható az, hogy a fiatal műszakiak és közgazdászok közül a nők kisebb fizetést kapnak. Az új mechanizmus viszonyai feltehetően kiemelik a közgazdászokat alárendelt helyzetükből. De ezt sem lehet egyedül a gazdasági feltételekre bízni.

A KISZ a fiatal üzemi értelmiségnek is lehetőséget ad arra, hogy megmutassa mire képes: a fiatal műszakiak és közgazdászok tanácsában a kiváló ifjú mérnök, közgazdász és technikus mozgalmakban és a már ismertetett ifjúsági társadalmi tervező irodában. Ezenkívül évenként megrendezi a „kiváló" címet elnyert fiatal értelmiségiek szakdolgozatainak országos pályázatát. A nyertes pályamunkákat mint újításokat és találmányokat is elfogadják, és a műszaki fejlesztési témák nagy többségét bevezetik. Sok fiatal tehetség tűnt így fel, aki magasabb beosztásba is került. S ez így rendjén is volna. Ám van ennek hátulütője is. Vannak olyan fiatalok, akik csak karrier-lehetőséget és kereseti forrást látnak ezekben a mozgalmakban. Holott a társadalom a vezetőkkel szemben nemcsak szakmai, hanem politikai és erkölcsi követelményeket is támaszt. Ezért a KISZ Központi Bizottsága a „kiváló" cím odaítélésénél erre is felhívta a figyelmet.

A másik teendő a mozgalmi munka elválasztása a pénzkereséstől. Az ifjúsági társadalmi tervező irodákban szerzett jutalom a KISZ-szervezetet illeti. Az így befolyt összegből a KISZ víkendházat építhet a nyaralótelepen, vagy külföldi utazásra küldheti azt, aki részt vett a munkában, de prémiumot nem adhat neki „a gazdasági vezető kezével" sem. Nemcsak az újítómozgalom, a politikai mozgalom tisztaságára is ügyelni kell.

A TERMELŐSZÖVETKEZET

Az idős parasztember a tsz-t egykori kis gazdaságához hasonlítja, a fiatal pedig inkább az üzemhez — akár dolgozott már gyárban, akár nem. Az apák sok mindent átmentettek a szövetkezetbe régi életükből, és a fiúk éppen azt vitatják benne. Paradox a helyzet. Az idős nemzedék hajtotta végre a legnagyobb forradalmi tettet a magyar falun — igaz, a munkásosztály irányításával

Digitized by Google

és segítségével —, és most a fiatalok, akik ott sem voltak, amikor ez megtörtént, kritizálják a nagy művet. Ám miért nem voltak ott? Részben azért, mert a földdel az apa vagy az anya lépett be, s ők úgy, mint azelőtt, szüleiknek dolgozhattak csupán. Részben azért, mert a szülők elküldték őket a faluból; úgy ítélték meg, hogy a városban többre jutnak. Más fiatal meg nem szívelte a régi paraszti életformát, de az új — amely tenger konfliktus között született és alakult — szintén nem nyerte meg a tetszését. S mint elszívó erő ott volt, van és *legyen is* a továbbtanulás, a sokféle pálya lehetősége.

Közben teltek az esztendők; az egyik szövetkezetben boldogultak az emberek, a másikban nem, s olyanok is voltak, amelyekben évről évre változott a felhőzet. A fiatalok kialakították tapasztalataikat a szövetkezetekről, összehasonlították a falu és a város életformáját, egybevetették mi a jó, mi a rossz itt és ott. S bár gyakran felületesen ítélték meg a helyzetet, de ha az igények szemüvegén nézünk, akkor kritikájuk egy része ésszerű volt. Csak a megvalósítás kívánt tempója, a türelmetlenség nem mindig reális. De most nézzük a bírálatukat.

Először is nem szeretnek „besegíteni". Két okból: mert nem jutnak önálló jövedelemhez és sok juttatástól elesnek, s mert a családi művelésre kiadott terület, a részes kukoricaföld, — tehát a régi az újban — elkülöníti őket a közösségtől, és untató, fárasztó is. Nem ideológiai kifogásokat emelnek, csupán olyanokat mondanak, hogy idegesíti őket ez a felemás helyzet, meg jobban érzik magukat az ifjúsági munkacsapatokban és brigádokban. A gépek vonzzák őket, nem a kapanyél.

S a falu télen „a régi az újban". Nincs munka és ha van, az idősebbek végzik. Nyáron pedig se vége, se hossza a munkaidőnek. Mivel töltsék a telet? Disznótor, lakodalom, kocsma, a heti egyszeri vagy kétszeri mozi — kevés szórakozásnak. A rádió és a tv? Ülni kell mellette. A kultúrház? Hol azért van bezárva, mert nincs tüzelő, hol azért, mert almát tárolnak benne, hol azért, mert — azt mondják — az ifjúság nem vigyáz eléggé a berendezésre. Egy szakolyi fiatal mondta egy értekezleten: „A kultúrházban minden van, a fiatalokat mégis kizárják onnan." És ha beengedik? Akkor nem elég változatos a programja, s inkább az öregekhez szól, mint a fiatalokhoz. Így az ifjúság. Nem mérlegelik, hogy a programot a közönséghez mérik, csak úgy, mint a szórakozóhelyeket. Kell egy kis idő, amíg az illetékesek ráeszmélnek, hogy fiatalodik a falu. S azt sem értik meg, hogy tanyán és kis községekben igen nehéz a szerteágazó művelődési és szórakozási kívánságokat teljesíteni. Jó néhány tsz azonban felfigyelt az ifjúság nagyobb és sajátos szórakozási szükségletére; lemezjátszót, ping-pong asztalt vásárolt nekik, színházbérlettel látja el őket és kirándulásokat szervez a számukra.

„Állandó elfoglaltságot akartok? — kérdik tőlük. — Ott van az állattenyésztés!" „Elvállaljuk — felelik, ha bevezetik a két műszakot és biztosítják a szabadnapot! Ha munkaruhát adnak és ha lesz hol tisztálkodni. És ne csak az állattenyésztésről beszéljenek, hanem hozzanak létre melléküzemeket, kis gyárakat." Így az ifjúság és nem mérlegeli, hogy van-e ehhez anyagi erő.

Nem kedveli a klasszikus munkaegység-rendszert sem, a természetbeni díjazást. Igaz, ez ma már az idősebb nemzedéknek sem nagyon konveniál. De az ifjúság, amelynek a választási lehetőségei nagyobbak, egyöntetűen kívánja a garantált havi fixet és prémiumot meg azt, hogy jutalmazzák az ésszerűsítéseket, újításokat. A tavalyi ifjúsági termelőszövetkezeti tanácskozásokon többen szóvá tették, hogy az ígért prémiumot a jó teljesítmény ellenére sem fizették ki nekik. Azt is panaszolták, hogy a fiatal ugyanazért a teljesítményért kisebb díjazást kap, mint az öreg. A háztájiról is sokan beszéltek. De e tekin-

Digitized by Google

tetben nem alakult ki egységes „ifjúsági" állásfoglalás. Egyesek azt panaszolták, hogy a szövetkezetek azért zárkóznak el a fiatalok tagfelvétele elől, mert nem akarnak háztájit juttatni nekik. (Több helyen 5—10 000 forintos „belépődíjat" kértek tőlük.) De olyan vélemények is elhangzottak, hogy a „magánéletükben" nem kapálni akarnak. A háztáji helyett adjanak inkább pénzt; ezt a tsz-törvény lehetővé is teszi. Egyébként: kikalkulálják, hogy mennyit kereshetnek az üzemben, mennyit költenek a városban, s milyen kereset mellett kifizetődő otthon maradni. Többen azt is elmondták, hogy odahaza a lakásprobléma is könnyebben megoldható, mások azonban azt kérték, hogy terjesszék ki a KISZ-lakásépítkezést falura is.

Az idősebbek szerint a parasztnak a mezőgazdaság minden ágához értenie kell. A fiatalok azonban nem szívesen mondják magukról, hogy „paraszt vagyok", inkább így emlegetik: „gépszerelő a szakmám", „kertész a szakmám". Tehát hívei a mezőgazdasági szakképzésnek. Egyik-másik tanácskozáson elhangzott, hogy nem a szakmájuknak megfelelő helyen dolgoznak, s hogy nem tanítják őket kellőképpen. Hogy nem egy szövetkezet még nem tudja felmérni: milyen szakmunkásra lesz szüksége öt éven belül. Hogy a szakmunkásbizonyítvány megszerzése után nem keresnek többet. A jó szövetkezetekben azonban ez már nem okoz gondot. Csengeren pl. 15 százalékkal növelték a szakmunkások jövedelmét. De ennél a témánál némi önkritika is elhangzott: „A legtöbb fiatal csak gépekkel szeretne dolgozni, pedig ők mondják, hogy a mezőgazdaság nemcsak egy szakmából áll."

A szociális juttatásokat is az üzemhez mérik. Nagyon örülnek, hogy e tekintetben a tsz tagok jóval közelebb kerültek a bérből és fizetésből élőkhöz. De nem volnának fiatalok, ha nem a teljes egyenlőséget kérnék, bár többen meg vannak győződve róla, hogy ez előbb-utóbb bekövetkezik. Érdekes, hogy sok fiatal azt is szóvá teszi, hogy miért magasabb falun a nyugdíjkorhatár és miért az utolsó négy évet veszik alapul a nyugdíj megállapításánál, hiszen idős korban már kevesebbet tud produkálni az ember. A szociális és kulturális alap különválasztását helyeselték, mert ők inkább a kulturális alapban érdekeltek. Bár egyes helyeken — pl. a nyíregyházi Ságvári szövetkezetben, ahol fizetett szabadság is van —, szociális juttatásként olyant is adnak, amit az üzemekben nem kapni (egyebek között bevonulási és házassági segélyt, és ha házat építenek a fiatalok, akkor a tsz a kezükre jár).

A fiatal agrárértelmiség új termelési eljárásokkal, üzem- és munkaszervezéssel akarja a szövetkezetet az üzemhez hasonlatossá tenni. Régebben minduntalan azt panaszolták, hogy nem hallgatnak rájuk, nincs munkájuk. Ezt most ritkábban hallani, inkább azt sérelmezik, hogy aki nem a saját falujában dolgozik, annak az életkörülményeivel, lakásgondjával nem igen törődnek. A kulturális és szórakozási lehetőségeket illetően ugyanazok a gondjaik, mint a többi falusi fiatalnak.

Az ifjúság igényei is hozzájárultak ahhoz, hogy a szövetkezetekben meghonosodott az *alkalmazotti viszony*. A szakmunkások, traktorosok, szerelők és az irodai dolgozók egy része ilyen minőségben dolgozik.

De a fiatalok nemcsak biztos megélhetést, jó szociális és kulturális ellátást várnak el a szövetkezetektől. Azt is szeretnék, ha a vezetők tájékoztatnák őket a gazdaság helyzetéről, ha nemcsak akkor számítanának felnőttnek, amikor munkát kapnak, hanem akkor is, amikor átfogó gazdasági, politikai intézkedések megítélésére kerül sor.

Kritika ide, kritika oda, a falusi ifjúság mégis egyre inkább a termelőszövetkezetek felé fordul. Föltehetően nemcsak a kedvező ár-, pénzügyi- és

Digitized by Google

hitelpolitika, az önálló vállalatszerű gazdálkodás lehetőségei, hanem a nagyobb belső demokrácia perspektívája is közrejátszik ebben. A besegítők mellett egyre több alkalmazott is kezd már nagyobb fantáziát látni a tagsági viszonyban.

A termelőszövetkezeti fiatalok első országos parlamentjén már arról számoltak be, hogy mintegy 250 ezer ifjú és lány dolgozik a tsz-ekben, és a tagfelvételre jelentkezők zöme is fiatal. Az új tsz-törvény végrehajtásától várható eredmények, a tsz-ek erősödése, valamint a város kisebb munkásigénye és egyes értelmiségi pályák telítettsége előreláthatóan még több fiatalt marasztal majd a falun. Mindebből következik, hogy növekszik a KISZ jelentősége. S bár én a témámnak megfelelően csak az ifjúság igényeit soroltam a falun, tudnivaló, hogy ezek nem mindenütt és nem egyhamar teljesíthetők. Ám a fiatalok nem gondolkodhatnak úgy, hogy előbb teremtsenek elő mindent az öregek, mi aztán beülünk majd a készbe. Hogy a szövetkezetek a fejlődés jelenlegi szintjére eljutottak, hogy egyáltalán lehet ilyen igényeket támasztani velük szemben, az az első nemzedéknek köszönhető elsősorban. Ha a fiatalok többet kérnek a szövetkezettől, adjanak is többet. Ezzel a politikai nevelőmunka jelentőségét akarom aláhúzni.

A fiatalok nagy része inkább mint alkalmazott közeledik a tsz-hez — akkor is, ha nem az a munkaviszonya — nem mint tulajdonos. És inkább a nagyüzemet, a gazdasági szervezetet látja benne. Pedig — mint a KISZ Központi Bizottsága a termelőszövetkezeti fiatalok első országos parlamentjén is hangsúlyozta — a szövetkezetek a parasztság *társadalmi szervezetei is*. Ebből következik, hogy a fiataloknak nemcsak a tsz-ek munkanormáit, hanem magatartásbeli, közösségi normáit is magukévá kell tenniük, s alakítaniuk is a szocializmus szellemében. A tulajdonosi szemlélet, a tsz társadalmi szervezetként való felfogása — véleményem szerint — inkább az idősebb nemzedék sajátja. Ez bizonyos fokig a harcos idők velejárója volt. Ezért a KISZ-nek is ügyelnie kell arra, hogy a szövetkezetek megfiatalodását ne kísérje depolitizálódás.

A tsz-ekben sajátos korösszetételük következtében még nem olyan természetes a fiatalok és öregek együttműködése, mint az üzemekben és ez igen nagy tapintatot kíván meg a KISZ-szervezetektől, amelyeknek jó része csak most kap erőre, részint a szövetkezetek megfiatalodása, részint a gazdasági reformból eredő új feladatok következtében. A fiatalok igényeinek lajstromba vételekor e cikk keretében is látható volt már, hogy ellentétek vannak vagy lehetnek — többek között — a besegítők, az alkalmazottak és a tsz-tagok, a szakemberek, a szakmunkások és a képzetlenek, az új és a hagyományos technikát, üzemszervezést, gazdálkodást képviselők között. A KISZ érdekvédelmi munkájának azonban mindig konkrétnak kell lennie és mindig elvi alapokon kell állnia. Ezt joggal várják el tőle. Kiállhat tehát a szakmunkások elismertetéséért, az állattenyésztők szabadnapjáért, de nem vezethet valamiféle „csatát" az öregek ellen. Munkáját megkönnyíti az, hogy a fiatalok letelepítése érdekében áll a szövetkezetnek, de megnehezíti az, hogy az önmagukban jogos igények a szövetkezet erejéhez, a tagság helyzetéhez hasonlítva több helyen követelődzésnek tekinthetők. Ebből is következik, hogy a helyes álláspont kialakításához, az érdekek rangsorolásához nélkülözhetetlen az együttműködés a pártszervezetekkel és a gazdasági vezetőkkel. Ennek már vannak biztató jelei. A termelőszövetkezeti fiatalok országos parlamentjét megelőző megyei tanácskozások, amelyeken párt-, tanács- és szövetkezeti vezetők is részt vettek, egyben tapasztalatcsere-értekezletek voltak a tekintetben is, hogy miként védik együttesen a gazdasági vezetők, a pártszervezetek és a Kommunista Ifjúsági Szövetség a fiatalok érdekeit.

Digitized by Google

MERUK VILMOS:

A szociológia-oktatás eszmei tartalmának tisztázásához

A társadalmi valóság teljesebb megismerésének igénye, a szociológiai kutatások megindulása és kibontakozása sürgetővé tette *a szociológia-oktatás megszervezését* az egyetemeken. A hatvanas évek elején egyes felsőfokú tanintézményekben előadásokkal vagy több előadóra alapozott előadás-sorozatokkal igyekeztünk kielégíteni ezt a jogos igényt. A Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus—leninizmus Oktatási Főosztályának 1965 őszén tett előterjesztése alapján több egyetemünkön bevezették e tárgy oktatását.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen a filozófia-, a tudományos szocializmus-, a népművelés-, a könyvtár-, a pszichológia-, a levéltár- és a muzeológia-szak hallgatói két szemeszterben, „A szociológia elmélete és módszertana" című kollégium keretében sajátítják el e tudomány alapelveit. A hallgatók számát tekintve a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen a legkiterjedtebb a szociológia-oktatás, itt „Bevezetés a gazdaság-szociológiába" címmel minden nappali, esti és levelező hallgató számára folyik szociológiai kollégium. Szociológiai kollégiumot tart a budapesti, a szegedi és a pécsi jogi fakultás is. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen a népművelés-szakosok két félévben tanulnak szociológiát. Több helyen — pl. a Budapesti Műszaki Egyetemen — nem kötelező jellegű a szociológiai speciál-kollégium. Más tárgyak keretében folyik a szociológiai ismeretközlés az Agrártudományi Egyetemen, a Tanárképző Főiskolán stb. A szociológiai oktatás iránti igényekre jellemző, hogy a legtöbb helyen a meglevő oktatás kiszélesítését, illetve új szociológiai kurzusok vagy speciál-kollégiumok szervezését tervezik.

A szociológiai oktatás megismerteti a hallgatókat a szocialista társadalom szociális rétegződésével, osztályaival, alapvető csoportjaival, a szocialista fejlődés során végbemenő mobilitással, átrétegződéssel, a kis csoportok (család, munkahelyi közösség stb.) szerepével, a szociológiai elmélet és empíria egységes szemléletével, s a szociológia néhány módszertani és technikai eljárásával is.

Részben a szociológia oktatásának és a gyakorlatoknak az eredménye, hogy sikerült felhívni a hallgatók figyelmét *társadalmunk aktuális problémáira.* Egyes hallgatók a szociológiai kutatómunkában is részt vállaltak, s ezzel részben közéleti érdeklődésüket is kielégíthették.

A szociológiai oktatás mellett több egyetemen önálló egyetemi kutatóhelyek is szerveződnek, elsősorban az egyetem speciális profiljának megfelelő szakszociológiai kutatások elősegítésére.

A hallgatóság és a szaktanszékek érdeklődésének és igényeinek kielégítésére törekedve a szociológiai oktatás és az egyetemeken folyó kutatás mindinkább leküzdi a divat szülte felszínességet. Ez a tudományos elmélyültségre vezető tendencia lehetővé teszi, hogy a szociológia-kollégiumok jelentős sze-

Digitized by Google

repet töltsenek be a jövendő értelmiség társadalomszemléletének kialakításában.

A szociológia-oktatás és az egyetemeken folyó kutatás eddigi eredményei a szociológia-oktatók *nehéz körülmények között végzett önfeláldozó munkáját* dicsérik. A szociológia-oktatás kiszélesítése azonban azt is megköveteli, hogy értékeljük az eddigi tapasztalatokat, s őszintén rámutassunk a szociológia-oktatás megoldatlan problémáira, mindenekelőtt az ennek *eszmei tartalmával* összefüggő kérdésekre. Tudjuk, hogy ezek a marxista szociológia hazai fejlődésével összefüggő problémákat érintik, de legélesebben talán éppen az egyetemi oktatásban vetődnek fel, amely az ifjúság szocialista nevelését szolgálja. Hasznos tehát a nagyobb nyilvánosság előtt is megvitatni ezeket a kérdéseket.[1]

Az utóbbi időben a szociológiai tudományos kutatás e diszciplina *általános kérdései* felé fordult. Tanulmányok jelennek meg és viták folynak a társasadalmi struktúráról, a rétegződésről, az intézményekről, a társadalomirányítás, a demokrácia szociológiai problémáiról. E kérdések marxista elemzése és megoldása a szociológia tudományos oktatásának alapja és elengedhetetlen feltétele.

E kérdések kidolgozásában — mint ez közismert — nagy szerepet vállalt *Hegedűs András*. Már első, *Moreno* nézeteivel foglalkozó írása is visszhangra talált, még jelentősebbnek tűnnek azonban szocialista társadalmunk fejlődésével foglalkozó elemző írásai. *Márkus Máriával* közösen publikált, a munkaszociológia témakörébe vágó könyve egyike az első hazai konkrét szociológiai vizsgálatoknak. Hegedüs András olyan kérdésekben is kezdeményezte új összefüggések elemzését, amelyek politikai fejlődésünk legérzékenyebb felületeit érintik. Ha kérdésfeltevései nem is voltak mindig a legmegalapozottabbak, s nem is mindig követte őket a kérdések részletező, elmélyült kimunkálása, az kétségtelen, hogy a gazdasági optimumra és a humanizációra, a társadalmi rétegződésre, a bürokratikus viszonyok jellegzetességeire vonatkozó gondolatai *vitára ösztönöztek*. Az is tény, hogy tudományos kutatómunkáját összekapcsolta a hazai szociológiai kutatások megszervezésével, s a maga eszközeivel a szociológiai oktatás megindítását is elősegítette és szorgalmazta.

Minthogy Hegedüs András gondolatai valóban vitára ösztönzők, s szociológiai oktatásunk és szociológiai tudományunk további fejlesztése néhány kérdésben széles körű párbeszédet igényel, szeretném itt megfogalmazni a magam álláspontját, különösen a szociológia tárgyának meghatározását, az osztályokat és az osztálystruktúrát, valamint a bürokrácia társadalmi szerepét illetően (ez utóbbit e folyóirat következő számában).

[1] A szociológiai oktatást az is nehezíti, hogy ma még nincsen kellő számú és megfelelő színvonalú marxista szemléletű jegyzet. Ezért volt figyelemre méltó, hogy a közelmúltban a Tankönyvkiadó gondozásában megjelent *Nemes Ferenc* „Bevezetés a gazdaságszociológiába" című jegyzete. Ez a jegyzet azért is figyelmet érdemel, mert különösen markánsan fogalmazódnak meg benne az egyetemi szociológiai-oktatás tartalmi gondjai. A jegyzet egyébként nagyobb részt *Hegedüs András* különböző helyeken megjelent írásainak rövidített, de szöveghű kivonata. Nemes Ferenc (minden különösebb részletező megjelölés nélkül) saját neve alatt közli Hegedüs András gondolatait, azokat is, amelyek vitathatók és nem tartanak igényt véglegességre. E gondolatébresztő, útkereső tanulmányoknak szöveggyűjteményként való megjelentetése természetesen célszerű lehet. Nemes Ferenc eljárása azonban — úgy gondoljuk — nemcsak oktatáspolitikailag, hanem tudományetikailag is megkérdőjelezhető. Mindenesetre helyesnek látszik, hogy amikor e jegyzet kapcsán a szociológiai oktatás tartalmi problémáit akarjuk tárgyalni, a forrásokhoz: Hegedüs András cikkeihez nyúlunk vissza, amelyek eredeti formájukban is széles körű hatást gyakorolnak a szociológia egyetemi oktatására.

Digitized by Google

A szociológia tárgya, szerepe és viszonya a marxizmus többi ágához

Minden tudomány fejlődésének és oktatásának elemi feltétele, kiindulási alapja, hogy pontosan fogalmazza meg *tárgyát és a rokon tudományokhoz való kapcsolatát.*

A marxista szociológia alapját *a marxizmus klasszikusainak* elméleti és konkrét társadalmi kutatásai vetették meg. Nagyobb lendületet a szocialista forradalom oroszországi győzelme után vett fejlődése. A személyi kultusz időszakában azonban ez a fejlődés is megtorpant — talán még inkább, mint a marxista közgazdaságtané, a filozófiáé és más társadalomtudományi ágaké — és a szociológia háttérbe szorult. Új fellendülése a marxista gondolat megújulási folyamatának egyik mozzanata, s elősegíti a dogmatizmus leküzdését, mert előtérbe állítja a valóság folyamatainak sokoldalú és általános elemzését.

A konkrét szociológiai kutatások fejlődését azonban megnehezíti, hogy a ma meglevő monográfiák és kézikönyvek nagyrészt a polgári manipuláció szolgálatában íródtak. E könyvekben a társadalmi jelenségek konkrét elemzésének egzakt, formalizált, matematikailag megalapozott módszerei mellett — amelyeket mi is hasznosíthatunk a magunk számára — olyan ideológiai kiindulópontokkal és konklúziókkal találkozunk, amelyek ellentétesek világképünkkel és társadalomfelfogásunkkal. A módszertani eredmények átvételét nem mindig kísérte kellő kritikai elemzés, ez pedig alapot adott a szociológia dogmatikus ellenzőinek arra, hogy egyes művek kritikátlanul megfogalmazott tételeivel együtt magát a szociológiát is elvessék. Érthető tehát, hogy ilyen exponált helyzetben különösen nagy gonddal kell meghatározni, hogy mi a szociológia tárgya, milyen a viszonya a marxizmus többi diszciplinájához.

Mi a szociológia tárgya?

Hegedűs András egyszerre háromféleképpen is megfogalmazza ezt. Az egyik tárgymegjelölés: „... a szociológia specifikus tárgya az anyagi-gazdasági és a tudati-ideológiai viszonyok közötti kölcsönhatás a maga konkrétságában és történelmiségében, illetve olyan társadalmi jelenségek és intézmények vizsgálata, amelyeknek sajátosságai csak az anyagi-gazdasági és a tudati-ideológiai viszonyok közötti kölcsönhatás feltárásával közelíthetők meg."[2] Ez *rendkívül általános* meghatározás, hiszen majdnem minden társadalmi jelenség belefér. Szűkíti ezt a következő definíció: „... másként közelítve a kérdéshez a szociológia a különböző társadalmi-gazdasági alakulatokban az anyagi-gazdasági és a tudati-ideológiai viszonyok közötti lényeges és ismétlődő összefüggéseket (amelyeket a szociológiai törvényeknek nevezhetünk) kutatja."[3] Itt már csak a *lényeges* társadalmi összefüggések, a „szociológiai törvények" vizsgálata a szociológia tárgya. Ez a tárgymeghatározás azonban még mindig olyan, hogy nem tudjuk meg belőle, mi különbözteti meg a szociológiát például a történelmi materializmustól, vagy a marxista társadalomtudomány egyéb ágaitól.

Tovább bonyolítja a képet az, hogy a továbbiakban Hegedűs András ezt a meghatározást is *részben bővíti, részben szűkíti.* A következőket mondja ugyanis: „A szociológia tárgyának ez a meghatározása nem zárja ki a kisebb társadalmi egységek (család, munkahelyi közösségek stb.) kutatását, amennyiben megértésükhöz a társadalmi viszonyok említett két nagy csoportja közötti

2 Hegedűs András: A szociológiáról. Akadémiai Kiadó 1966. 57—58. old. Lásd még: Nemes Ferenc: Bevezetés a gazdaságszociológiába. (Egyetemi jegyzet) Tankönyvkiadó, 19. old.

3 Hegedűs András, i. m. 58. old., illetve Nemes Ferenc, i. m. 19—20. old.

Digitized by Google

kölcsönhatás feltárása szükséges, illetve ha mozgásuk szociológiai törvényeknek alávetetten történik." Mely társadalmi jelenségek hát azok, amelyek *nem tartoznak* a „szociológiai törvényeknek való alávetettség" hatálya alá? — kérdezhetnők, hiszen eszerint a szociológia feladata *minden* társadalmi jelenség kutatása. „A »szociológiai« megközelítés ebben az értelmezésben olyan társadalmi jelenségek vizsgálatánál válik szükségszerűvé — folytatódik a magyarázat — amelyek közvetlenül nem magyarázhatók az anyagi-gazdasági viszonyokkal, illetve közvetlenül nem vezethetők vissza anyagi érdekekre és viszonyokra, mert kialakulásukban nagy szerepe van a tudati-ideológiai viszonyoknak." Ebből viszont a szociológia tárgyának olyan *leszűkítése* következik, amelybe sem a gazdaságszociológia, sem az iparszociológia, sem a munkaszociológia nem fér bele.

A szociológia tárgyáról itthon is és nemzetközi méretekben is viták folynak, a nemzetközi irodalomban egymástól eltérő álláspontokat találunk. Nem várhatjuk egy tanulmánytól, hogy megoldja, lezárja ezeket a vitákat. De úgy gondoljuk, indokolt, ha annyit elvárunk, hogy a kifejtett álláspont *következetes, logikailag ellentmondásmentes* legyen.

A marxista szociológia először mint általános szociológia jelent meg a történelem színpadán — írja Hegedűs András. Ez az állapot szerinte nem változott és (különböző gyakorlati okok miatt) nem is változhatott meg addig, ameddig ki nem alakultak a szocialista társadalmak. A kapitalista viszonyok ismeretében nehezen lehetne elképzelni marxista alapzatú szakszociológiák kifejlődését.[4] Ez a megállapítás azonban lényegében figyelmen kívül hagyja *Marx, Engels* és *Lenin* konkrét szociológiai kutatásait, s nem változtat ezen az sem, hogy az idézett mondat második fele a szakszociológiákat emlegeti. Pedig még egyes polgári szerzők is (pl. *R. Aron*) elismerik a marxizmus klasszikusai konkrét szociológiai kutatásainak jelentőségét. Úgy gondolom, hogy Hegedűs András sem iktatja ki a szociológia alapvető művei közül *A tőke*, vagy *A munkásosztály helyzete Angliában*, vagy *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* című műveket. De ezen túlmenően azt is vitathatónak érzem, hogy általában tagadja a marxista szakszociológiák fejlődésének lehetőségét a kapitalizmus viszonyai között. Gondoljunk csak a politikai szociológia fejlődésére; e vonatkozásban — más kísérletek mellett — *Gramsci* vagy *Togliatti* életműve meggyőző érv számomra. Az osztályharc esetenként más irányú szakszociológiai kutatások megindítását is megköveteli. Így például *Földes Ferenc* a magyar kultúrszociológia egyik úttörője volt; a munkásság és parasztság kulturális helyzetéről szóló műve ma is értékálló reprezentánsa a marxista szakszociológiai kutatásnak.

Mi a szociológia és a többi marxista társadalomtudomány viszonya?

Hegedűs András írásaiban *a történelmi materializmus és a politikai gazdaságtan sajátos jellemzése* adja meg ennek az alapját. A történelmi materializmust és a politikai gazdaságtant ő olyan kor tudományának tekinti, amelyben még nem léteztek a szocializmus viszonyai, s ezért e tudományok erre vonatkozó állításai szükségképpen csak hipotézisek lehettek.[5] A szerző szembeállítja ezekkel a diszciplinákkal a szociológiát; ez — szerinte — *a szocialista társadalom önismerete*, amely hűen tükrözi a szocialista társadalmi és gazdasági alakulat lényegi vonásait, s verifikálja a marxizmusnak a szocializmusról előzőleg kialakított álláspontját.[6] Hegedűs elvtársnak ez a tétele szorosan kapcso-

[4] Hegedűs András, i. m. 68—69. old. — Nemes Ferenc, i. m. 21. old.
[5] Hegedűs András, i. m. 80—81. old. — Nemes Ferenc, i. m. 27. old.
[6] Hegedűs András, i. m. 81—83. old. — Nemes Ferenc, i. m. 27. old.

Digitized by Google

lódik ahhoz a felfogásához, hogy a szocializmus első évtizedei nem tették lehetségessé az illuzórikus tudat meghaladását, hogy történelmileg csak az ötvenes évek vége óta — vagyis a szociológia újra jelentkezésével egyidejűleg — vált lehetségessé a szocialista társadalom önmegismerésének folyamata. A *Kortárs*-ban megjelent cikkében rendkívül markánsan fogalmazza meg ezt az álláspontot.

E gondolatmenetben két mozzanat is problematikus számomra. *Először:* nem kétséges, hogy minden nagyobb forradalmi átalakulásban — így a szocialista átalakulásban is, amely százmilliók életfeltételeit változtatta meg gyökeresen — az első gyors sikerek és a mélyreható változások hatására *bizonyos illúziók is kialakulnak.* De az is történelmi tény, hogy a lenini életműnek éppen 1917-tel kezdődik meg *a leggazdagabb szakasza,* s hogy e szakasz legfőbb jellemzője az elméleti hipotézisek és a valóság ütköztetése, vagy — hogy Hegedűs elvtárs tudományosabb csengésű kifejezését használjam — az elmélet verifikálása. Ha meggondoljuk, hogy Lenin — alapvető struktúrákat, szociológiai folyamatokat elemezve — milyen lényegesen módosította mind a tulajdonviszonyok szerkezetét, mind a munkaszervezés formáit, mind a közigazgatás szervezetét illetően az 1917 előtt kialakult feltételezéseket, akkor nehezen fogadhatjuk el azt a tételt, amely szerint a szocialista társadalom önismerete mint folyamat csak az utóbbi években kezdődött meg. Természetesen nem akarom vitatni, hogy a harmincas években — különböző okok következtében, amelyeknek történelmi elemzése nagyon is szükséges — korántsem volt töretlen ez a folyamat. Úgy vélem azonban, hogy nemcsak a harmincas évek, hanem az egész fél évszázad elemzésében érvényesíteni kell *a konkrét történelmi kérdésfeltevést.*

Ezzel az alapvető tétellel függ össze *második* megjegyzésem is. A szocialista tudat fejlődésének tényeiből — bár még sok itt a feltáratlan összefüggés — arra következtethetünk, hogy különösen a forradalom első évtizedében, a lenini inspirációk hatására, *a társadalomtudomány minden ága* — tehát a politikai gazdaságtan is, a filozófia is, a szociológia is, a szociálpszichológia is stb. — rendkívül biztató fejlődésnek indult, s nemcsak a múlt, hanem az új formációk törvényszerűségeinek kutatásában is számottevő eredményeket ért el.

A tudati, ideológiai folyamatok konkrét történelmi elemzése azt is bizonyítani fogja, hogy a harmincas évektől kezdődően — amikor részben a fasizmus előretörése, a Szovjetunió elszigeteltsége, részben (és ezzel összefüggésben) a belső felhalmozás nehézségei következtében veszélyeztetettebbé váltak a szocialista társadalom még korántsem kiforrott és megerősödött állásai — valóban sokszor túlzottan és aránytalanul előtérbe került a társadalomtudomány védelmi, vagy (ahogy Hegedűs András mondja) apologetikus funkciója. Bonyolult volna megítélni, hogy pragmatikusan és az adott realitásokat figyelembe véve káros volt-e a védelmi funkciónak ilyen egyoldalú előtérbe állítása, s nem segítette-e végső soron elő a fasizmus felett aratott világtörténelmi jelentőségű győzelmet. Az azonban bizonyosnak látszik, hogy az elmélet organikus fejlődése szempontjából *hosszú távon károkat okoz* a védelmi funkció egyoldalú előtérbe állítása, akadályozza az alkotó gondolkodás fejlődését. Amire törekednünk kellene, az nem a történelmi törvényszerűségek erkölcsi felhangú megítélése, de nem is a szűk látókörű és egyoldalú apologetika, hanem az olyan *dialektikus szintézis,* amely a valóság elmélyült kritikai elemzését egyesíti a társadalom valóságos értékeinek védelmével, s amely épp a *megismerés* töretlenségével szolgálja a társadalom fejlődését, tehát leghatékonyabb önvedelmét.

A marxista társadalomtudományok fejlődését jellemezve Hegedűs András

Digitized by Google

ezt írja: „Furcsa, úgyszólván groteszk helyzet alakult ki. Egyfelől ott álltak a társadalmi valósággal kellőképpen egybe nem vetett, vele nem konfrontált elméleti megállapítások, ... másfelől a szocialista társadalomról mérhetetlenül nagy mennyiségű statisztikai anyag halmozódott fel, amelyből azonban éppen a megfelelő közvetítettségek hiányában nem lehetett magasabb szintű általánosításhoz jutni."[7] Hegedűs elvtárs *a szociológiai tudomány fejlődésében* látja a feszültség feloldásának legfőbb garanciáját, s bizonyos, hogy a szociológia az egyik fontos közvetítő, mert rendkívül gazdag tapasztalati tényanyagot elméleti szinten dolgoz fel. A szociológia azonban csak más közvetítőkkel együttesen, tevékenységét *más társadalomtudományokéval egybehangolva* oldhatja meg a problémát. Az általános szociológia fejlesztésével egyidejűen például az is nélkülözhetetlen, hogy a többi társadalomtudomány is erőteljesebben fejlessze ki a maga szociológiai apparátusát. A politikai szociológia, a jogszociológia, az erkölcsszociológia stb. fejlődése is elengedhetetlen ahhoz, hogy az elméleti tételeket kellő elméleti színvonalon konfrontálhassuk az egyre nagyobb mennyiségben rendelkezésünkre álló tényanyaggal. S azt is nélkülözhetetlennek tartom, hogy a *gyakorlati döntések*, tehát a tényleges társadalomformálás szintjén találkozzanak össze a különböző irányú és előjelű folyamatok, más szóval: hogy a párt elméleti és politikai döntései organikusan épüljenek rá a marxista társadalomtudományok eredményeire, hogy e tudományok a maguk eszközeivel e politika tudományos alapvetését szolgálják.

Egyébként azt hiszem, hogy ha nem akarunk e kérdés megítélésében is újabb illúziókba esni, akkor meg kell őriznünk *a történetiség követelményét:* a százmilliók életfeltételeit, gondolkodásmódját átalakító folyamat elméleti előrelátása és ennek az előrelátásnak a gyakorlati megvalósítása, a tapasztalatok általánosítása még akkor sem fog teljesen egybeesni, ha bármennyire fellendül is a társadalomtudomány, s ezen belül a szociológia. A szocializmus világtörténelmileg csak a *lehetőséget* teremti meg arra, hogy antagonisztikus érdekek, magántulajdonból fakadó ellentmondások ne akadályozzák az elmélet és a gyakorlat egymáshoz való közelítését. De a hamis tudat leküzdésének történelmi lehetőségétől még hosszú az út az elmélet és a gyakorlat optimális közelítéséig. Nem kétséges, hogy Hegedűs elvtárs, a szociológia fejlesztésének

[7] Hegedűs András, i. m. 82. old. — Nemes Ferenc, i. m., 28. old.

Nagyon kényelmes lehetne persze világtörténelmet csinálni, ha csupán csalhatatlanul kedvező esélyek feltételével fognánk harcba. Másfelől nagyon misztikus természetű volna a világtörténelem, ha „véletlenek" nem játszanának benne szerepet. Ezek a véletlenek természetesen maguk is a fejlődés általános menetébe esnek és más véletlenek révén megint kiegyenlítődnek. De a gyorsulás vagy késlekedés nagyon is ilyen „véletlenektől" függ — s ezek között szerepel az a „véletlen" is, milyen jellemű emberek állnak elsősorban a mozgalom élén.

Marx

Digitized by Google

igényét megfogalmazva, ezt a folyamatot akarja meggyorsítani — s ezzel valamennyiünk közös érdekét kívánja szolgálni —; kár volna azonban *újabb egyoldalúságokkal* válaszolni a régebbiekre.

Az osztály és a társadalmi struktúra marxista interpretációjának kérdéséhez

A társadalom mozgását Marx mindig *a társadalom szerkezetével összefüggő kérdésként* vizsgálta. Nyilvánvaló, hogy a szocialista társadalom dinamikájának, meghatározó mozgásfolyamatainak az elemzése is csak akkor lesz tudományosan megalapozott, ha a kellő alapossággal és következetességgel vizsgáljuk társadalmunk szerkezetét. Történelmi tény, hogy a szocialista társadalom kialakításában a dolgozó osztályok, a munkásosztály s a parasztság döntő szerepet játszottak. Az is történelmi tény, hogy a szocialista átalakulás első évtizedében megszüntettük a volt kizsákmányoló osztályok objektív létfeltételeit. A szocialista tulajdonviszonyok kialakítása maguknak a dolgozó osztályoknak az arculatát is lényegesen módosította: az ipari proletariátusból szocialista munkásosztály lett, az azelőtt rétegekre tagolódott parasztság egységes, szövetkezetekben gazdálkodó, szocialista parasztsággá válik. Ezek általánosan elfogadott és közismert tények. Emellett az is tény, hogy ezek a folyamatok a kialakuló új osztályokon belül *a tagolódásnak új változatait* is létrehozták, s ezeknek alkotó elemzése nélkülözhetetlenné vált. Ezért korántsem tekinthető véletlennek, hogy minden szocialista országban napirendre került — kisebb-nagyobb fáziseltolódással — a szocializmust jellemző rétegződés új variációinak vizsgálata, s a tapasztalatok nemzetközi összehangolására is történtek kísérletek. (Elég, ha a pozsonyi és rijekai szimpózium eredményeire utalok.)

Hazánkban Hegedűs András — *Ferge Sándornéval*, *Mód Aladárnéval*, *Kemény Istvánnal* és más kutatókkal együtt — egyike azoknak, akik elsőkként figyeltek fel erre a társadalmi igényre. A pozitív meggondolások mellett azonban Hegedűs elvtárs olyan tételeket is megfogalmazott, amelyek — megítélésem szerint — dezorientálók a kérdés vizsgálata szempontjából. Szükségesnek érzem Hegedűs elvtárs e téziseinek kritikai vizsgálatát; szeretném azonban hangsúlyozni, hogy egyáltalán nem értek egyet azokkal, akik — e tévedésekre, vagy más, vélt tévedésekre hivatkozva — magát a kérdést akarják negligálni, s akik úgy vélik: ha csak annyit tudnak szocialista társadalmunkról, hogy ebben két osztály létezik, akkor már marxi színvonalon jellemezhetik társadalmunk szerkezetét.

Hegedűs elvtárs egyik legvitathatóbb tétele *az osztályok definíciójára* vonatkozik. Úgy vélem, leegyszerűsíti a marxizmus koncepcióját, amikor a következőket szögezi le: „A társadalmi osztályok Marx elméletében azoknak az egyéneknek történelmileg kialakult sajátos csoportjai, akik azonos helyet foglalnak el a társadalmi termelés szervezetében és más osztályok tagjaival szemben azonos érdekkel bírnak."[8]

Ez a definíció *olyan tág*, hogy ennek alapján a termeléssel összefüggő *minden kollektívát* osztálynak lehetne minősíteni. Előfordulnak írásaiban más, indirekt módon kifejtett osztálymeghatározások is, s ezek egy-két szemponttal megtoldják az ismérveket.[9] Ezek a meghatározások azonban még így is sokkal

[8] Hegedűs András: A szocialista társadalom struktúrájáról. Akadémiai Kiadó, 1966. 9. old.; Nemes Ferenc, i. m. 39. old.

[9] Ugyanott.

Digitized by Google

absztraktabbak és szegényesebbek, mint a közismert osztálydefiníció, amelyet *Lenin* fogalmazott meg *A nagy kezdeményezés* című írásában. Lenin itt a következőképpen határozza meg az osztályok elsődleges, objektív ismérveit: „Osztályoknak az emberek olyan nagy csoportjait nevezik, amelyek a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerében elfoglalt helyük, a termelési eszközökhöz való (nagyrészt törvényekben szabályozott és rögzített) viszonyuk, a munka társadalmi szervezetében játszott szerepük, következésképpen a társadalmi javak rendelkezésükre álló részének megszerzési módjai és nagysága tekintetében különböznek egymástól."[10] Természetesen ez a definíció sem teljes — mint ahogy semmiféle meghatározás nem az —, s nem meríti ki az osztályról szóló marxi álláspontot. A történelmi materializmus az osztályok elsődleges objektív ismérvei mellett *másodlagos mutatókat* is figyelembe vesz. Így például Lenin az életkörülményeket, az anyagi termelési viszonyok és életviszonyok alapján kialakuló érdekeket is az osztályok elengedhetetlen vonásának tekinti egyik korai írásában.[11] *Engels* kiemeli, hogy e jegyek mindig *országonként konkrét formában* fejeződnek ki, többek között a műveltség, az osztályideológia sajátos megnyilvánulásaiban is.[12]

Hegedűs András nemegyszer (bár nem konzekvensen) *a tulajdonviszonyokkal* azonosítja az osztályok ismérveit. Így pl. azt írja, hogy Marx a tulajdonviszonyokra vezette vissza az osztályokat. (Lásd még: Társadalmi struktúra és munkamegosztás. Valóság, 1966/8. szám.) Néhol arra is hajlik, hogy az osztályviszonyokat uralmi, illetőleg alávetettségi viszonyokként fogja fel. Mindkét megközelítés kétségessé teszi *az osztályok megkülönböztetésének elsőrendű fontosságát* a szocializmus körülményei között, ahol lényegében csak egytípusú tulajdonviszonyok, baráti osztályok léteznek. Az osztály effajta meghatározása azonban egyoldalú, önkényes, mert nem veszi figyelembe, hogy a marxizmus nem egyetlen minősítő jegy alapján, hanem *komplexen*, különböző ismérvek alapján értelmezi és differenciálja az osztályokat.

Az osztálynak ezzel az itt idézett, leegyszerűsített, mert az osztályviszonyt a tulajdonviszonyra, vagy az alá- és fölérendeltségi viszonyra redukáló fogalmával szemben könnyű azután kimutatni a *munkamegosztást* figyelembe vevő tagolási elv előnyeit. Így valóban könnyűszerrel be lehet bizonyítani, hogy ez az osztálymeghatározás kiegészítendő a munkamegosztásnak jelenleg előtérbe került és társadalmunk tagozódását meghatározó — Hegedűs elvtárs szerint — „legfontosabb független változójával". Úgy vélem azonban, hogy a marxizmus alkotó továbbfejlesztése nem már felfedezett tételek újrafelfedezését követeli meg, hanem ezeknek részletezését, alkalmazását, s ha a változott körülmények így követelik, újrafogalmazásukat. Tény, hogy a munka társadalmi szervezetében játszott szerep, a jövedelmi különbözőségek, a „független és függő változók" *eddig is, a klasszikus osztálymeghatározásokban is szerepeltek* az osztályok elsődleges és másodlagos ismérveiként. Azt is ki lehet továbbá mutatni, hogy az osztálytagozódás jegyeit a társadalmi struktúra úgynevezett függő változóival, azaz a jövedelem, a lakóhely, a műveltségi szint, a társadalmi presztizs mutatóival is ki kell egészíteni.

Hegedűs András a marxizmusnak tulajdonítja a társadalom „dichotom jellegű modelljét"; azt állítja, hogy ez az elmélet „kétosztályos struktúrában" gondolkodik.[13] Megállapítván, hogy a dichotom jellegű modell nagyon fontos

10 Lenin Művei, 29. köt. Szikra 1953. 428. old.
11 Lenin Összes Művei, 1. köt. Kossuth 1964. 399. old.
12 Lásd pl. az angol osztályokról adott meghatározást A munkásosztály helyzete Angliában című művében.
13 Hegedűs András: A szocialista társadalom struktúrájáról. Akadémiai Kiadó 1966. 10—11. old., és említett cikke 3—4. old. — Nemes Ferenc, i. m. 40. old.

Digitized by Google

volt, mert „jelentős elméleti segítséget adott a társadalmi fejlődés okainak megmagyarázásához", leszögezi: „Bármennyire fontos is legyen azonban a társadalmi struktúra ezen modelljének elméleti és társadalompolitikai szerepe, súlyos hiba lenne, ha úgy gondolnánk, hogy minden fontosabb társadalmi-politikai történés közvetlen magyarázata ebben kereshető."[14] Megemlíti azonban, hogy Marx időnként eltért a dichotom jellegű modelltől. Ezt írja: „Bár Marx a kétosztályos társadalmi struktúra történelmi szerepét hangsúlyozta, de amikor konkrét társadalmi-gazdasági alakulatokat elemzett, s különösen akkor, ha kisebb történelmi időszakban lezajló társadalmi eseményeket vizsgált, részletezettebb, tagoltabb társadalmi struktúrában gondolkozott."[15]

Értem Hegedűs elvtárs szándékát, amikor vitatkozik azokkal, akik szocialista társadalmunkban csak a két osztály tényét veszik tudomásul, s eltekintenek a rétegződésnek társadalmi mozgásunkat befolyásoló finomabb árnyalataitól. E támogatható cél érdekében azonban meggyőződésem szerint olyan elméleti műveleteket hajt végre, amelyeket nehéz elfogadni, s olyan összefüggéseket hagy figyelmen kívül, amelyeket nem volna szabad elhanyagolni.

Marxnál a dichotómiának filozófiai-általánosító jelentősége van. Marx *soha és sehol sem állította azt*, hogy bármelyik társadalmi formációban *csak* két osztály létezik. Álláspontjának az a lényege, hogy minden társadalmi formáció arculatát két alapvető osztály léte, mozgása, harca határozza meg, mert e két osztály léte fejezi ki a társadalom *alapvető ellentmondását*, a tulajdonviszonyok két sarkpontját, vagyis az adott társadalom szubsztancialitását. A rabszolgatársadalomban is, a feudalizmusban is, akárcsak a kapitalizmusban, voltak átmeneti osztályok. E formációk azonban ezek nélkül az átmeneti osztályok nélkül is létezhettek; a rabszolgatartók és a rabszolgák, a hűbérurak és a jobbágyok, a tőkések és a bérmunkások léte azonban *nélkülözhetetlen feltétele* az adott formációk létezésének: ezen osztályok létében maguk ezek a feltételek fejeződtek ki, s ezen osztályok megszűnésével maga a formáció szűnt meg.

Marx, mint közismert, a tőkés társadalom legmélyrehatóbb elemzését *A tőké*ben adta. Az elemzés egzaktsága érdekében itt absztrakciókkal dolgozik, kiszűr minden esetlegeset, időlegeset: a társadalom képlete a *lényegi összetevőkre* redukálódik. Érthető tehát, hogy itt a dichotómia, a két osztály létének és harcának meghatározó ténye áll az előtérben. Hiba volna azonban egyszerűen ebből az igen magas szintű absztrakcióból vezetni le a *konkrét* társadalmi mozgást, figyelmen kívül hagyva a közvetítők sorozatát. Maga Marx *mindig* — s nemcsak esetenként, mint erre Hegedűs elvtárs utal — messzemenően figyelembe veszi *az alapvető osztályokon belüli rétegződéseket:* a nagypolgárságot, a közép- és kispolgári rétegeket, a munkásosztályon belüli rétegződéseket (lásd: *Osztályharcok Franciaországban; III. Napóleon Brumaire 18-ája; Polgárháború Franciaországban* stb.). Nem kevésbé jelentősek e szempontból Leninnek az orosz társadalom szerkezetére vonatkozó megállapításai, s az az elemzése, amelyben rámutat az imperializmus kialakulása következtében a különböző, a tőkén belüli és átmeneti rétegek ellentétének lehetőségére, s az ebből adódó stratégiai és taktikai lehetőségekre.

Hegedűs András helyesen állapította meg, hogy a szocialista társadalom felépítéséért folyó harcban a marxi—lenini értelemben még fennmarad az osztályjellegű struktúra, a hatalom a parasztsággal szövetséges munkás-

[14] Hegedűs András, i. m. 10—11. old.; említett cikke 3. old. — Nemes Ferenc, i. m. 40. old.
[15] Hegedűs András, i. m. 11. old.; említett cikke 3—4. old. — Nemes Ferenc, i. m. 40. old.

Digitized by Google

osztály kezében van.[16] Helyes az a megállapítás is, hogy a tulajdonviszonyok mint a társadalmi struktúra független változói, a szocializmusban is szerepet játszanak.[17] Ugyanígy a valóságot tükrözi az a megállapítása, hogy a társadalom tagjainak a tulajdonviszonyok szerinti elhatárolódása nem egész életükre szól.[18] Ugyanakkor azt állítja, hogy kifejlett szocialista társadalmakban már nem használható a dichotom jellegű struktúra. E tétel bizonyítása céljából azt a korábbi tézisét is módosítja, amely szerint a tulajdonviszony a társadalmi struktúra egyetlen független változója, s kijelenti, hogy a szocializmusban „a tulajdonforma nem lép fel, mint osztályképző jegy". Erre azért van szüksége, hogy az osztálytagozódás helyett *a munkamegosztásban elfoglalt helyet* tekinthesse a szocialista társadalmi struktúra legfontosabb független változójának.

Hegedűs elvtárs helytállóan állapítja meg, hogy az osztály-differenciálódáson belül és más síkon is egyes jegyek az előtérbe kerülnek, mások korábbi szerepükhöz képest a háttérbe szorulnak. Helyesen mutat rá arra, hogy a munkamegosztás ismérvének megnövekedett a jelentősége. Ezt azonban nem volna szabad teljesen elválasztani és szembefordítani *más osztályismérvekkel* (mint a szerző teszi). Az osztálytagozódáson mint alapvető, determináló elhatárolódásán belül, illetve ennek alapján, van szerepe, mégpedig *jelentős szerepe* a társadalmi stuktúra olyan finomításának, amely — egyebek mellett — a munkamegosztás szempontjaira is fokozottabban ügyel; ilyen értelemben Hegedűs elvtárs gondolata nagyon termékeny.

Problémánk támad azonban, ha azt vizsgáljuk, hogyan realizálja ezt a koncepciót a szerző. A munkamegosztás szerinti tagozódás egyik síkja a szakma szerinti differenciálódás lehet. Ha azonban nem jelezzük az osztálykülönbségeket, akkor ez *túlságosan leegyszerűsíti* a társadalomképet, mert egységet teremt ott, ahol nincs meg ez (pl. a különböző szektorokban, de azonos szakmában dolgozó emberek között). Nem lehet ugyanabba a társadalmi rétegbe sorolni a magánfuvarozót is, a tsz-kocsist is, az állami gazdasági tehergépkocsi-vezetőt is s a szállítás egyéb dolgozóit is, csupán azért, mert mindannyian a közlekedésben és szállításban dolgoznak. A szakma szerinti tagozódás ugyanakkor az azonos tulajdonviszonyokon belül is differenciál. Ezt a problémát Hegedűs elvtárs is jelzi: „Ez a »szakmai struktúra« azonban, amelynek rendkívül gazdag irodalma (a szakmák szociológiája) fejlődik ki, nem azonos a munkamegosztásban elfoglalt hely különbségére épülő társadalmi rétegek rendszerével... Ha tehát a munkamegosztásban elfoglalt helyről, mint a szocialista társadalom struktúrájának legfontosabb független változójáról beszélünk, ezt semmiképpen sem szabad azonosítani a szakmákkal."[19]

Hegedűs elvtárs *a saját munka és a más munkája feletti ellenőrzést*, továbbá *a munkának az uralkodó értékrendszer szerinti értékelését* jelöli meg a szocialista társadalom legfontosabb struktúraképző jegyeként. A mások munkája és a saját munka fölötti kontroll különböző variációi alapján különböztet meg négy kategóriát, továbbá a munkával szembeni három alapvető követelménytípus alapján három típust: alkotó jellegű szellemi munkát, a figyelmet lekötő szellemi tevékenységet és fizikai igénybevételt követelő munkát. Ezek alapján tesz kísérletet a szellemi munkások öt kategóriájának és a fizikai munkások három csoportjának differenciálására.[20]

16 Hegedűs András, i. m. 52. old. — Nemes Ferenc, i. m. 52. old.
17 Hegedűs András, i. m. 53. old. — Nemes Ferenc, i. m. 52. old.
18 Hegedűs András, i. m. 60—61. old. — Nemes Ferenc, i. m. 52. old.
19 Hegedűs András, i. m. 65—66. old. — Nemes Ferenc, i. m. 54—55. old.
20 Hegedűs András, i. m. 66—75. old. — Nemes Ferenc, i. m. 54—55. old.

Digitized by Google

Statisztikai felmérések céljaira bizonyos határokon belül hasznos lehet ez a finomítás. De ebben a gondolatmenetben — éppen általános volta miatt — még hatványozottabban érvényesülnek azok a problémák, amelyekre a szakmai tagolódással összefüggésben előbb már utaltam. Ha ugyanis komolyan vesszük a fenti ismérveket, akkor az értelmiségi munkának Hegedűs elvtárs által elsőként megjelölt kategóriában *egy nevezőre kerül* nemcsak a szocialista vállalat igazgatója, a tanszékvezető egyetemi tanár és a szerkesztőségi vezető — mint Hegedűs elvtárs írja —, hanem a másokat foglalkoztató maszek vegyészmérnök és építész, a termelőszövetkezeti elnök stb. is, tehát olyan emberek, akiknek a társadalmi helyzete mind osztályszempontból, mind szakmai besorolás szerint *alapvetően különböző.*

Ha elhanyagoljuk az osztálystruktúra szerinti tagozódást, akkor ez a finomítás *helytelen politikai konzekvenciákra* vezethet. Hegedűs elvtársnak azzal a korábbi deklarációjával szemben, mely szerint a szocializmusban a parasztsággal szövetséges munkásosztály kezében van a hatalom, a munkamegosztási struktúra túlhangsúlyozása olyan látszatot kelthet, hogy nálunk tulajdonképpen nem a munkásosztálynak a kezében van a hatalom, hanem azoknak a társadalmi csoportoknak, amelyek *a munkamegosztási hierarchia legmagasabb csúcsain foglalnak helyet* — vagyis alkotó jellegű szellemi munkát végeznek —, amelyeknek tehát mind a mások, mind a maguk munkája fölötti kontrollra megvan a lehetőségük. Hegedűs elvtárs nem mondja ki ezt, de gondolatmenetéből ez a következtetés is logikusan levezethető. Ezzel pedig lehetetlenné válik minden elhatárolódás azoktól az elméletektől, amelyek tagadják, hogy a szocialista hatalom első szakasza — a proletariátus diktatúrája, fejlettebb szakasza pedig — össznépi hatalom, s amelyek azt hangoztatják, hogy a szocialista országokban valami „új osztály"-nak: a bürokratáknak, illetve a pártnak a hatalma alakult ki.

Nem akarom tagadni, hogy a szocialista társadalom fejlődésének logikája a nivellálódásnak, *az osztálykülönbözőségek fokozatos elmosódásának* irányába mutat. A jövőt azonban ne tévesszük össze a jelennel. A jelenben az osztálykülönbözőségeknek — megváltoztatva a megváltoztatandót — még *meghatározó jellegük van:* a társadalmi érdekek, a szükségletek vizsgálatában, a fontos politikai döntésekben, a hatalmi szervek természetének, céljainak elemzésében nem mellőzhetjük az osztályszempontokat. Sőt az új gazdasági mechanizmus várható következményein gondolkodva azt is figyelembe kell vennünk, hogy — éppen a társadalmi különbözőségek későbbi csökkentése, az osztálykülönbözőségek megszüntetése érdekében — átmenetileg még növekedni is fog a denivellálódás, mert a gazdasági ösztönzők fokozottabb előtérbe állítása szükségszerűen magával hozza ezt.

Amire a marxista társadalmi gondolkodás fejlődése érdekében jelenleg szükségünk van, az nem az osztálykülönbözőségek negligálása, hanem társadalmunk szerkezetének olyan analizálása, amely *egyidejűleg* veszi figyelembe az alapvető osztályokon belüli különbözőségeket is, tehát az osztályokon belüli rétegződést, és azokat a tendenciákat is, amelyek az osztályok közötti különbözőségek csökkentése irányába hatnak, továbbá azokat a rétegképző tényezőket is, amelyek az egész társadalom keresztmetszetében, tehát minden osztályon belül sajátos érdekcsoportokat alakítanak ki. Polemikus megjegyzéseim tehát nem arra irányulnak, hogy kanyarodjunk vissza a differenciáló, megkülönböztető, finomító elemzéstől a leegyszerűsítés felé, hanem arra, hogy legyen ez az elemzés elvileg megalapozottabb.

Digitized by Google

A nukleáris fegyverek további elterjedésének megakadályozásáért

„Most már az a békére törekvő népek feladata, hogy egyesítsék erőfeszítéseiket és tegyék 1968-at az atomsorompó-szerződés megkötésének évévé" — ezekkel a szavakkal búcsúztatta *Roscsin* szovjet delegátus március 14-én a Genfből „menetrend szerint" New Yorkba készülő szerződés-tervezetet a tizennyolchatalmi leszerelési bizottság tavaszi záróülésén. Egy héttel előbb Szófiában a Varsói Szerződés tagállamainak politikai tanácskozó testülete megerősítette „a nukleáris fegyverek elterjedése megakadályozásának különleges jelentőségét és a probléma megoldásának fontosságát".

Ha figyelembe vesszük, hogy az ENSZ-közgyűlés 15. ülésszaka már 1960. december 20-án hozott határozatot erről a kérdésről, akkor beláthatjuk, hogy az 1968. március 15-i határidő betartása nem volt könnyű feladat, s hogy az ENSZ-közgyűlés asztalára lehelyezett okmányok ***hihetetlenül szívós és bonyolult tárgyalások, viták eredményei.***

Hovatovább tíz esztendeje annak, hogy a Szovjetunió a nemzetközi leszerelési tárgyalások háború utáni szakaszában első ízben felvetette az általános és teljes leszerelés eszméjét. Az elmúlt évtized egyértelműen bebizonyította, hogy az imperialista hatalmak, élükön az Egyesült Államokkal, még nem készek az ellenőrzött leszerelésre, s hogy ennélfogva az általános és teljes leszerelést csak olyan kompromisszumos megoldások révén közelíthetjük meg, amelyek egyelőre a fegyverkezés korlátozását szolgálják.

A nukleáris fegyverkezésben a világ olyan határvonalhoz érkezett, amikor reális veszélyként kell számolni újabb atomhatalmak megjelenésével. Ha tekintetbe vesszük, hogy az új atomhatalmak többsége a megszerzett atomfegyverben reakciós, agresszív politikájának egyik eszközét látná, akkor nyilvánvaló, hogy az atomfegyverek továbbterjedésének megakadályozása nemzetközi osztályharcunk egyik feladata.

Ennek a feladatnak a megoldásához most a korábbinál kedvezőbb feltételek alakultak ki. A választások évében járó Egyesült Államok vezetői szükségét érzik, hogy miközben folytatják agresszív háborújukat Vietnamban, valamiképpen „békeszándékukat", a nemzetközi feszültség enyhítésére irányuló állítólagos törekvéseiket is demonstrálják közvéleményük előtt. Ami pedig a probléma nemzetközi vonatkozását illeti, a helyzet alakulása, egyebek között a francia példa, meggyőzte az Egyesült Államokat arról, hogy a nyugati világ feletti hegemóniáját végzetesen alááshatja újabb atomhatalmak létrejötte saját szövetségeseinek táborában.

Digitized by Google

Tény az, hogy a világszerte megnőtt háborús feszültség miatt a nemzetközi közvélemény kedvezőbben reagál a fegyverkezési verseny csökkentésére, illetve az ilyen irányba mutató kezdeményezésekre. Már az atomsorompó-szerződés tervezetére vonatkozó tárgyalássorozatban is az Egyesült Államok agresszív politikájának bizonyos fokú megfékezését, korlátozását látta.

Magyarország nem tagja a tizennyolchatalmi leszerelési bizottságnak, de az atomsorompó-szerződés eszméje élénk érdeklődéssel találkozik társadalmunkban. Számot vetünk azzal, hogy az ENSZ-közgyűlés előtt levő szerződéstervezet nem tükrözi teljes mértékben valamennyiünk óhaját és végső célunkat. De megvannak benne a realitásnak azok az elemei, amelyek a kormányok nagy többsége számára elfogadhatóvá teszik.

„Öt atomhatalom: ez öttel több, mint amennyire szükség volna" — írta egyik cikkében *Alva Myrdal*, a svéd leszerelési küldöttség vezetője. Az amerikai atomfegyver létrejöttének ténye után az atomhatalmak számának növekedése az utolsó negyedszázad egyik legelgondolkoztatóbb haditechnikai és világpolitikai fejleménye. Ha azt mondjuk, hogy az Egyesült Államok szállt síkra elsőnek az atomhatalmak számának növekedése ellen, nem hamisítjuk meg a valóságot: az amerikai atommonopóliumnak, mint az *atomzsarolás eszközének* mindenáron való megőrzése éveken keresztül gerince volt Washington diplomáciai trükkjei egész sorozatának.

A Baruch-terv, amely az amerikai *nukleáris mindenhatóságot* volt hivatva örökkévalóvá tenni, halva született. 1949 őszén a magasba emelkedett az első szovjet kísérleti atombomba füstgombája, 1952-ben Anglia, 1960-ban Franciaország, 1962-ben a Kínai Népköztársaság is végrehajtotta első atomfegyverkísérletét. Másfél évtizede robbantak az első amerikai és szovjet hidrogénbombák, s immár a fiatalabb atomhatalmak is sorompóba léptek a „teljesjogúság" ilyen fokának eléréséért.

Szédítő méreteket öltő fegyverkezési hajsza szemtanúja a világ, miközben a leszerelési tárgyalások jegyzőkönyveinek évtizedek óta gyűlő anyaga már-már szétfeszíti az ENSZ-levéltárak falait. Mégis, 1963 óta mintha reménycsillag gyúlt volna: a moszkvai *atomcsend-egyezménnyel* megindult a fegyverkezés önkéntesen összehangolt korlátozásának folyamata, majd a „békés kozmosz" szerződés követte a tenger alatti, légköri és kozmikus atomfegyver-kísérleteket betiltó megállapodást, most pedig elégedetten nyugtázhatja munkájának eredményét a tizennyolchatalmi leszerelési bizottság: az ENSZ-közgyűlés — tavaly decemberi rendelkezésének megfelelően — formába öntötte az atomsorompószerződés tervezetét.

A Varsói Szerződés hat tagállama — Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, az NDK és a Szovjetunió — a szocialista államoknak a nemzetközi béke és biztonság megerősítését szolgáló politikájából kiindulva Szófiában „a béke megerősítésének szempontjából időszerűnek és halaszthatatlannak" minősítette a nukleáris fegyverek további elterjedésének megakadályozását. Támogatta a Szovjetunió által 1968. január 18-án Genfben előterjesztett szerződéstervezetet és állást foglalt amellett, hogy a tizennyolchatalmi leszerelési bizottságban folyó tárgyalások meghatározott időre, vagyis 1968. március 15-re befejeződjenek.

Bármilyen tökéletes is egy sorompó, késő leereszteni akkor, amikor a vonat már az átjáróban van. Türelmes és aprólékos eszmecserék után a múlt év

Digitized by Google

augusztus 24-én a Szovjetunió és az Egyesült Államok beterjesztette Genfben az atomsorompó-szerződés úgynevezett párhuzamos, vagyis lényegében azonos szövegű tervezetét, amelyből azonban — minthogy e tekintetben addig nem sikerült megegyezésre jutni — hiányzott az ellenőrzésről szóló 3. cikk. A leszerelési értekezlet két társelnöke által ez év január 18-án beterjesztett új „párhuzamos" tervezet nemcsak az ellenőrzésről szóló rendelkezésekkel egészült ki, amelyeket végre sikerült összehangolni, hanem olyan módosítások egész sorával is, amelyeket a genfi tárgyalásokon az elkötelezett és az el nem kötelezett országok terjesztettek elő.

Tudnivaló, hogy a Franciaország „elvi lemorzsolódásával" már 1962-ben 17-hatalmivá vált bizottságban a szocialista országokat a Szovjetunió, Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország és Románia, a „nyugati" hatalmak katonai tömbjeit (lényegében a NATO-t) az Egyesült Államok, Kanada, Nagy-Britannia és Olaszország, az el nem kötelezett államcsoportot pedig Brazília, Burma, az EAK, Etiópia, India, Mexikó, Nigéria és Svédország képviseli.

A sürgősség határain belül a szerződéstervezet tökéletesítése január 18. után is folytatódott. Ésszerű kiegészítésekkel és módosításokkal igyekezett a leszerelési bizottság előmozdítani, hogy az ENSZ-közgyűlés minél jobb szavazataránnyal és minél kevesebb vitával fogadja el, majd a későbbiekben minél több állam nyugodt szívvel aláírhassa az atomfegyverek elterjedésének megakadályozásáról szóló szerződést.

Közvetlenül a szerződéstervezet végső megformálása előtt sikerült eleget tenni az atomfegyverrel nem rendelkező országok azon igényének is, hogy ha a szerződés aláírásával lemondanak saját atomfegyvereik kifejlesztéséről és előállításáról, az ENSZ Biztonsági Tanácsán keresztül szavatoltassék biztonságuk az atomtámadással, illetve a nukleáris fenyegetéssel szemben. A Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia, mint a Biztonsági Tanács atomfegyverekkel rendelkező állandó tagjai, külön-külön nyilatkozat-tervezetben és a Biztonsági Tanács határozattervezetében kilátásba helyezték a haladéktalan segítségnyújtást ilyen esetekben, hangsúlyozva, hogy sürgős akció esetén ezek az államok a Biztonsági Tanács jóváhagyása előtt is készek megtenni a szükséges védelmi intézkedéseket. Ezeket a tervezeteket magával a szerződéstervezettel együtt szintén az ENSZ elé utalták.

A biztonsági garanciák kérdésének ilyen rendezése erős lapot ütött ki azok kezéből, akik az atomsorompó-szerződéssel szemben kifejtett obstrukciójuk területét az ellenőrzés problémájának rendeződése után éppen a biztonsági szavatosságra tették át. Érvük abban a célzatos kérdésben fogalmazódott meg, hogy mit nyújt egyáltalán az atomfegyverekről való lemondás a szerződést aláíró nem atomhatalmaknak, ha kiszolgáltatottak lesznek az atomhatalmak támadásának vagy fenyegetésének. „Saját magukat lopják meg, ha lemondanak az atomklubba való belépésről" — hangzott Bonnból a figyelmeztetés.

A biztonsági megállapodás elvi jelentősége az, hogy szabatos formában elítéli az atomfegyver alkalmazását, mint amely összeegyeztethetetlen az emberiség érdekeivel, az egyetemes béke és biztonság érdekeivel. Gyakorlati jelentősége különösen nagy az el nem kötelezett országok szempontjából, amelyek eddig gyakorlatilag nem kaptak biztonsági garanciákat nukleáris hatalmaktól. Ami a Szovjetuniót illeti, nyilvánvaló, hogy atomsorompó-szerződés nélkül is

Digitized by Google

képes óriási atompotenciáljával biztosítani mind a saját maga, mind pedig atomfegyverrel nem rendelkező szövetségesei biztonságát.

Annak hangsúlyozása mellett, hogy már maga az atomsorompó-szerződés is biztonsági garancia, rá kell mutatni arra, hogy az atomtámadással szembeni garanciák, amelyek az ENSZ alapokmányával összhangban a Biztonsági Tanácson keresztül érvényesülhetnek, senki ellen nem irányulnak, hanem a béke és a biztonság alapjait hivatottak megszilárdítani.

Az atomsorompó-szerződésben az atomhatalmak és az atomfegyverrel nem rendelkező országok szerződő, így némileg szembenálló félnek tűnnek, ami azonban nem adhat okot az egyik vagy másik csoport tagjai érdekközösségének abszolutizálására. Semmivel sem menthető az olyan szemléletmód, amely a politikai választóvonalat nem a szocialista és az imperialista államok közé, hanem az atomhatalmak és az atomfegyverrel nem rendelkező országok közé helyezi.

Nehéz volna egyébként is bárkivel elhitetni, hogy szovjet—amerikai „összejátszás" eredményeképpen sikerült rábírni az Egyesült Államokat olyan szerződéstervezet elfogadtatására, amely „multilaterális" vagy „atlanti" atomhaderőre vonatkozó elgondolásainak végére pontot tehet. Másrészt vitathatatlan érdeke az Egyesült Államoknak, hogy ne bocsásson atomfegyvert olyan szövetségese rendelkezésére, akinek a kalandorpolitikája magát az Egyesült Államokat teheti egy megtorló nukleáris visszavágás célpontjává.

Ellentétes társadalmi és politikai rendszerű atomhatalmak feltételes és korlátozott együttműködése egyébként szükségszerűen következik az ENSZ alapokmányából, amely hangsúlyozza a Biztonsági Tanács állandó tagjainak különleges és kollektív felelősségét a világbékéért.

Másfelől: nem lehet homogén társaságnak tekinteni az atomfegyverrel nem rendelkező országok csoportját sem. A Szovjetunió és számos szocialista ország az atomfegyverek elterjedésének megakadályozásával foglalkozva arra teszi a hangsúlyt, hogy ma elsősorban Nyugat-Németországot nem szabad nukleáris fegyverekhez juttatni. A Varsói Szerződés tagállamainak politikai tanácskozó testülete varsói, bukaresti és legutóbb szófiai ülésszakán az NSZK-t jelölte meg a béke egyik legközvetlenebb és legkomolyabb veszélyeztetőjének. Az atomsorompó-egyezmény elutasítása a mai viszonyok között, a jelenlegi nemzetközi légkörben kínos lenne Bonn számára; ezért ahhoz a taktikához folyamodik, hogy igyekszik felkészíteni a világközvéleményt az aláírástól való esetleges távolmaradására, másrészt különböző, atomfegyverrel nem rendelkező országok diplomatáinak szájába adja ellenérveit.

Nem szabad természetesen azt gondolni, hogy a nem atomhatalmak módosító javaslatait, kiegészítéseit minden esetben rossz szándék vagy valamilyen sugalmazás vezérli. Indítványaik zöme megvalósítható, némelyik azonban, jóllehet helyes alapról indul ki, nemes célt tart szem előtt, nem realizálható, mert keresztülvitele ugyanazokba az akadályokba ütköznék, amelyek miatt az utolsó két évtized leszerelési tárgyalásai zátonyra futottak.

Ha 1963-ban a moszkvai részleges atomcsend-szerződés megkötésekor a szocialista országok a föld alatti kísérletek beszüntetéséhez ragaszkodtak volna, nem jöhetett volna létre ez az egyébként igen jelentős megállapodás. Ha a „békés kozmosz" szerződésbe bele akarták volna foglaltatni az atomfegyverek

Digitized by Google

megsemmisítésének követelését, akkor eleve lemondhattak volna arról, hogy a szerződést elfogadtassák például az Egyesült Államokkal.

Nem tűzhetünk magunk elé gyakorlati feladatként maximalista és ezért irreális célokat, mint erre a román leszerelési küldöttség javaslataiban volt példa. Minthogy az atomsorompó-szerződés nem akarja egy csapásra megvalósítani az „örök békét", nem is foglalhatók bele olyan leszerelési kötelezettségek, amelyeknek ma még nem értek meg a feltételei. Az ellenőrzésnek mindig arányban kell lennie a leszerelési vagy fegyverkezés-korlátozási intézkedés volumenével és kihatásaival; az atomsorompó-szerződésben tehát nem irányozhatók elő olyan intézkedések, amelyek végrehajtásának ellenőrzése nagyobb, konkrétabb leszerelési intézkedésnek felel meg (pl. atomhatalmak nem atomhatalmak területén levő támaszpontjainak ellenőrzése nukleáris fegyverek esetleges átjátszásának meghiúsítására).

Indokoltnak látszik annak hangoztatása, hogy másfelől az ellenőrzés ne jelentsen beavatkozást az illető ország belügyeibe, ne hátráltassa ezek technikai fejlődését. Csak a mélyebb elemzés döntheti el, hogy az ilyesfajta aggályok nem az ellenőrzés fellazítását kívánják-e elérni egy olyan hatalom javára, amely jóelőre kibúvókat akar beépíttetni a szerződésbe.

Bonn politikusai így terveznek: ha Genfben tekintetbe vették néhány állam észrevételeit, óhajait, nem lehetne-e további nyomást gyakorolni ezekre, hogy újabb feltételekkel és újabb fenntartásokkal hozakodjanak elő? Egyesekkel érzékeltetik, hogy az atomsorompó gondolatának tartósabb bírálata anyagilag kifizetődő volna számukra, ugyanakkor a szerződés támogatólnak figyelmét felhívják Bonn „várhatóan hűvös reagálására", mások előtt megcsillogtatják bizonyos nyugatnémet „viszontszolgálat" eshetőségét, ha engedékenységet tanúsítanak Bonnal szemben.

Az atomsorompó-szerződés ellenfelei a nem atomhatalmak ellenzéki egységének kialakítására felhasználják azt a tényt, hogy a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség ellenőrzése csak ezekre az országokra fog kiterjedni. Meg kell mondani, hogy a szerződés egyetlen meghatározott feladatot old meg, és az ellenőrzés ezzel áll összhangban: a nem atomhatalmakat érinti, illetve az ilyen országokba érkező hasadóanyag-szállítmányokat, azzal a céllal, hogy ne kerülhessen újabb államok birtokába az atomfegyver. A szerződés nem tiltja meg nukleáris fegyverek gyártását az atomhatalmak számára, ezért ezek területén most még tárgytalan az ellenőrzés.

A szerződés ellen folyó propaganda hallgat arról, hogy a potenciális atomhatalmaknak sem volna előnyös az atomfegyverek további terjedése. Amint ugyanis ők szert tesznek atomfegyverre, ellenfeleik is igyekeznek felzárkózni, s amint egyik állam a másik után sodródik bele az atomfegyverkezési versenybe, úgy lesz egyre ingatagabb a biztonság.

Atomhatalommá válni egyébként sem olcsó mulatság. A tőkés világ iparilag második legerősebb hatalmán, Nyugat-Németországon kívül más aligha tudja vállalni ezt a gazdasági megterhelést. Az ENSZ főtitkárának az atomháború következményeivel foglalkozó tanulmányában jeles nemzetközi kutatógárda mutat rá: hogy egy államot „közepes" atomhatalomnak tekintsenek, ahhoz nemcsak egy évtizedes programra van szükség, hanem egészen speciális erő- és anyagforrásokra is.

A nyugatnémet diplomácia — olykor társszerzőkre találva — úgy ábrázolja

Digitized by Google

az atomsorompó-szerződést, mint amely merénylet a nem atomhatalmak ellen, amellyel szemben tehát egységesen kell fellépniük. Bonnt nem zavarja, hogy az atomfegyverek elterjedése megakadályozásának eszméjét legelőször Írország vetette fel, hogy Svédország javasolta még 1961-ben a „nem atomhatalmak klubjának" megalapítását, s hogy két évvel ezelőtt az atomfegyverrel szintén nem rendelkező Olaszország terjesztett elő egy nyilatkozattervezetet, amelyben a nukleáris hatalmak egyoldalúan lemondanának az atomfegyverkezésről. Az ENSZ-közgyűlés három utolsó ülésszakán mintegy száz, atomfegyverrel nem rendelkező tagország szavazott következetesen az atomsorompó-probléma mielőbbi megoldására.

Genfben és másutt is sokáig szerepelt napirenden az úgynevezett „békés atomrobbantások" kérdése. Atomfegyverrel nem rendelkező országok — olykor külső sugalmazásra — azon aggályoskodtak, hogy az atomsorompó-szerződés akadályozni fogja őket békés rendeltetésű atomrobbantások elvégzésében, általában az atomerő békés hasznosításában. A szerződéstervezet végső változata úgy intézkedik, hogy ezeket a robbantásokat atomhatalmak végezhetik el számukra, mégpedig olyan áron, hogy nem számíthatják fel az előzetes kutatási és fejlesztési költségeket. Aki az atomrobbantások békés, így bányászati, vízépítészeti, vagy egyéb felhasználásában érdekelt, az könnyen megérti, hogy az atomsorompó-szerződéshez való csatlakozás ebben a vonatkozásban is csak előnyöket hoz neki: sokkal gazdaságosabb lesz az atomhatalmak ilyen szolgáltatásait igénybe venni, mint saját nukleáris robbantószerkezeteket kidolgozni és előállítani. Ha azonban valaki saját nukleáris robbantószerkezetet akar, ami elvben egyáltalán nem különbözik az atomfegyvertől, az már egészen más dolog.

Az atomsorompó-szerződés hatálya, módosítása és felmondása kérdésében a leszerelési bizottság szintén helyt adott néhány módosító javaslatnak. A vita során egyes országok, így például Románia képviselői jóformán az ötévenkénti felülvizsgálás gondolatát feszegették. Világos, hogy ilyen eljárás lázas bizonytalanságot teremtene. Végül is az a döntés született, hogy a szerződés hatályba lépését követő 25 év múlva egy konferencia határozza el, hogy határidő nélkül érvényben marad-e a szerződés, vagy csupán meghatározott további időtartamra. Genfben természetesen nem honorálhatták Kiesingernek azt a kívánságát, hogy a szerződésben legyen egy olyan cikkely, amely Bonn számára ugyanolyan könnyűvé teszi a szerződésből való kilépést, mint a hozzá való csatlakozást, ugyanolyan könnyűvé a kötelezettségek lerázását, mint ezek vállalását.

Az atomsorompó-szerződés nem lehet öncél. Nem szolgálhatja néhány hatalom atommonopóliumának örökössé tételét. A Szovjetunió mindig abból indult ki, hogy ezt a szerződést további atomleszerelési lépéseknek kell követniük. A szerződéstervezetbe beiktattak egy olyan pontot, amely kötelezi az aláíró atomhatalmakat, hogy kezdjenek a jóakarat szellemében tárgyalásokat az atomfegyverkezési hajsza beszüntetését célzó hatékony intézkedésekről. Ezt a felhívást sok el nem kötelezett ország szorgalmazta, s ezt csak üdvözölni lehet, hiszen a leszerelési követelések nemzetközi bázisának erősödését mutatja.

A Varsói Szerződés tagállamai politikai tanácskozó testületének szófiai ülésszakán az a hat delegáció, amely aláírta az atomsorompó-egyezmény tervezetéről szóló nyilatkozatot, tolmácsolta azt a meggyőződését, hogy „a nukleá-

Digitized by Google

ris fegyverek elterjedésének megakadályozására vonatkozó nemzetközi szerződés megkötése kedvezőbb feltételeket teremt a fegyverkezési — különösen a nukleáris — verseny beszüntetéséért folyó harc, a nukleáris fegyverek betiltását és megsemmisítését célzó hatékony intézkedések megvalósítása szempontjából".

Aligha lehet véletlennek tartani, hogy az utolsó negyedszázad politikai nyelvezetében az atomhalál, atomzsarolás, atomelrettentés szavak mellett vagy után polgárjogot nyertek és immár közszájon forognak olyan rokonszenvesebb csengésű szavak, mint atomstopp, atomcsend, atomsorompó. Igaz, hogy másrészt viszont ma kevesebbet beszélünk három vagy négy év alatt megvalósítható általános és teljes leszerelésről, s többet a fegyverkezési verseny lefékezéséről, a fegyverkezés korlátozásáról: talán reálisabban nézünk a XX. század nagy eszményére, a leszerelésre.

Pirityi Sándor

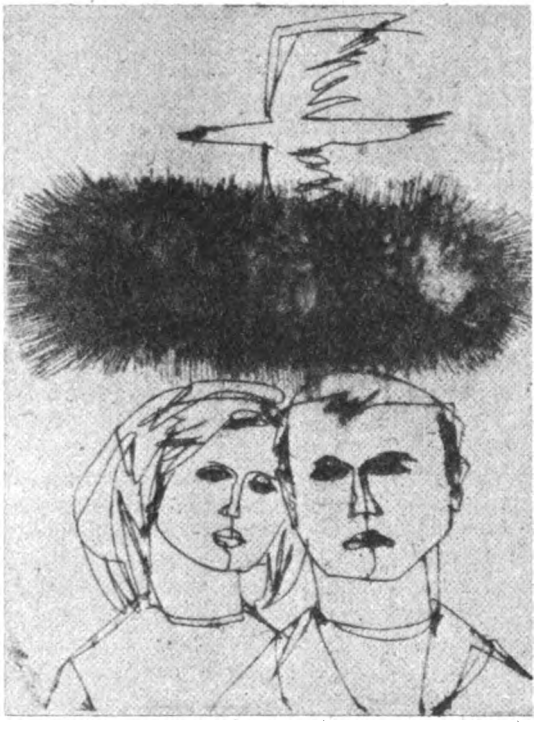

Csohány Kálmán: Fiatalok

Digitized by Google

Csehszlovákia új feladatok előtt

Csehszlovákiában ez év eleje óta jelentős változások történtek. Az ország politikai és társadalmi életében erőteljes demokratizálódási folyamat bontakozott ki, amelynek lényegében az a célja, hogy egyesítse és a fejlett szocialista társadalom építésére mozgósítsa az egész csehszlovák népet. A mozgalmat a pártszervekben, a tömegszervezetekben, különböző gyűléseken megnyilvánuló rendkívüli politikai aktivitás jellemzi.

A megújhodási folyamatot maga a Csehszlovák Kommunista Párt indította el. A CSKP Központi Bizottsága január első napjaiban, ezt megelőzően pedig december közepén tartott plenáris ülésén nagyon kritikusan megvizsgálta saját munkáját, elemezte a párt belső helyzetét és azt, hogy miképpen tölti be a párt vezető szerepét az ország, a társadalom irányításában. A nyílt, demokratikus vita feltárta a pártmunka módszereiben, a demokratikus centralizmus elvének gyakorlati alkalmazásában mutatkozó hiányosságokat. Rávilágított arra, hogy a párt, valamint az állami szervek, a tömegszervezetek és általában a lakosság viszonyában jelentkező torzulások a további fejlődés akadályává váltak és különösen a gazdasági irányítás új módszerének bevezetését nehezítették meg.

A plénum ebből levonta a következtetéseket és elvi jelentőségű döntéseket hozott. Egyebek közt kimondotta, hogy célszerű, ha a párt központi bizottsága első titkárának és a köztársaság elnökének tisztségét nem ugyanazon személy tölti be. Antonín Novotný ezért lemondott a központi bizottság első titkárának tisztségéről, amelyet 1953 óta töltött be. Helyette a 46 éves *Alexander Dubčeket* választották meg a Központi Bizottság titkárságának élére.

A januári plénum tartalmáról tájékoztatást kapott a párttagság és a sajtó útján a nagy nyilvánosság is. A plénum azonban nem foglalta határozatba döntéseit, mert a központi bizottság úgy vélte, hogy a vita eredményeként felmerült legfontosabb feladatokat akcióprogramban kell összesíteni. Több száz szakember bevonásával nyomban hozzá is kezdett ennek kidolgozásához.

A politikai folyamat kibontakozása

A CSKP Központi Bizottsága csak március 28-án ült ismét össze. A három hónap alatt a januári plénumon elindított politikai folyamat rendkívül széles méreteket öltött.

A korábbi, túlságosan centralizált és gyakran adminisztratív módszerekhez folyamodó pártvezetés nemcsak a gazdaságirányítás új mechanizmusának arányos kibontakozását gátolta, hanem más olyan problémák megoldását is késleltette, amelyek pedig az 1966-ban megtartott XIII. pártkongresszus határozataiban is szerepeltek. Így az ötvenes évek elején lezajlott koncepciós perek

Digitized by Google

következményeinek felszámolása nem történt a kellő ütemben és alapossággal. A koholt vádak alapján elítélt személyek politikai és erkölcsi rehabilitálását nem hajtották végre következetesen. A két államalkotó nemzet, a csehek és szlovákok viszonya is rendezést kíván, mert a szlovákok sérelmezték, hogy az 1960. évi alkotmány nem biztosítja teljes egyenjogúságukat. Zavaró elemek mutatkoztak a munkásosztály és az értelmiség viszonyában. A művészeti szövetségek, a tudományos szervezetek nagyobb önállóságot, szélesebb működési területet követeltek maguknak.

A sok felhalmozódott probléma és valódi, vagy vélt sérelem szinte elemi erővel tört fel és került napirendre a CSKP Központi Bizottságának januári plénuma után. A sajtó, a rádió szabad teret engedett a bíráló hangoknak, és különböző gyűlések is a múlt hibáinak felszámolását sürgették. A CSKP februári járási értekezleteit ugyancsak a nyílt kritika jellemezte; itt azonban többhelyütt rámutattak arra, hogy a demokrácia elmélyítésének, a hibák helyrehozásának leple alatt a szocializmus eszméitől, a kommunista párt politikájától idegen törekvések is jelentkeznek, s ezekkel a pártnak erélyesen szembe kell szállnia. A konferenciák küldöttei is egyetértettek a januári plénum döntéseivel, s helyeselték a központi bizottság által elindított demokratizálódási folyamatot.

A politikai életet felkavaró hullámok velejárója volt egyes régi vezetők távozása. Új vezetőség került a szakszervezetek központi tanácsa és más tömegszervezetek élére, lemondatták a Szlovák Nemzeti Tanács elnökét, megvált tisztségétől a kerületi pártbizottságok első titkárainak többsége. A Csehszlovák Ifjúsági Szövetség egysége megbomlott; a diákok külön szervezetet alakítottak.

Februárban és márciusban a sajtóban, a pártkonferenciákon és különböző gyűléseken mind erőteljesebben követelték, hogy Antonín Novotný a köztársasági elnöki tisztségből is távozzék. Novotný elvtárs március 22-én benyújtotta lemondását és a CSKP Központi Bizottsága március 28-án azzal kezdte plenáris tanácskozását, hogy javaslatot tett az új köztársasági elnök személyére.

A CSKP *Ludvik Svoboda* hadseregtábornokot ajánlotta a köztársasági elnök tisztségére, és ezt a javaslatot a Nemzeti Front minden pártja és tömegszervezete a magáévá tette. A 74 éves Svoboda tábornok, akit két nappal később a prágai Vár Ulászló-termében egyhangúlag megválasztottak a Csehszlovák Szocialista Köztársaság elnökévé, a második világháború alatt a Szovjetunióban harcoló csehszlovák hadtest főparancsnoka, majd 1950-ig nemzetvédelmi miniszter volt. A Szovjetunió és a Csehszlovák Szocialista Köztársaság Hőse, személyisége összeforrt a csehszlovák nép szabadságharcával és a csehszlovák—szovjet barátság eszméjével.

A CSKP értékelése a belső helyzetről

A CSKP Központi Bizottságának plénuma április 1-én kezdte meg tulajdonképpeni napirendjének tárgyalását: a politikai helyzet értékelését és az akcióprogram megvitatását. Alexander Dubček, a Központi Bizottság első titkára beszámolójában elemezte a januári plénum óta bekövetkezett fejleményeket. Hangsúlyozta: a januári plénum döntései helyeseknek bizonyultak, sőt szükségesek voltak, mert a helyzet a sok megérett és megoldatlan probléma miatt válsággal fenyegetett. Ugyanakkor azonban felhívta a figyelmet az egész megújhodási folyamatnak ártó szélsőséges jelenségekre. „Mindenkinek és elsősorban a párttagságnak tisztában kell lennie azzal — mondotta —, hogy nem akármilyen demokráciát, hanem szocialista demokráciát akarunk. Nem lehet

Digitized by Google

szó a párt vezető szerepének gyengítéséről, hanem csak arról, hogy ezt a vezető szerepet lenini szellemben, hatékonyan, célszerűen, az új feltételeknek megfelelően alkalmazzuk."

Dubček elvtárs kifejtette, hogy a párt tovább kívánja fejleszteni, meg akarja erősíteni mindazt, ami a múltban pozitív volt. Teljesen alaptalan, ha egyesek arra akarják kihasználni a fejlődési folyamatot, hogy sommásan elvessenek és lebecsüljenek mindent, amit a párt eddig végzett. Amikor elhagyjuk a hibákat és azt, ami túlhaladott, nem vetjük el a becsületes munkát — mondotta.

A központi bizottság öt napig tartó tanácskozásán 114-en fejtették ki véleményüket. Lényegében valamennyien helyeselték a januári plénum által elindított demokratizálódási folyamatot. A hozzászólók egy része osztotta azt a véleményt, hogy helyes volt szabad teret engedni a közvélemény megnyilvánulásának. Mások azonban aggodalmukat fejezték ki amiatt, hogy a párt nem tudott lépést tartani az eseményekkel, nem reagált azonnal a szocializmusellenes hangokra. Az elnökségnek korábban kellett volna összehívnia a központi bizottság ülését, hogy a párt irányító szerve meghatározza a gyakran ösztönös politikai folyamat kereteit — mondták. Több felszólaló rámutatott arra, hogy a sajtóban túlnyomóan az értelmiség, a diákság nézetei jutnak kifejezésre, a munkásság viszonylag kevéssé hallatta hangját a januári plénumot követő eseményekben. A sajtó és a rádió gyakran egyoldalúan értelmezte a szólásszabadságot, nem adott helyt olyanok véleményének, akiket az elmúlt évek politikájának képviselői közé sorolt. Mindezek a nézetek az ülésnek a jelenlegi politikai helyzetet értékelő határozatában is kifejezésre jutottak.

A CSKP akcióprogramja

Azokat a legfontosabb feladatokat, amelyeket a Csehszlovák Kommunista Párt megítélése szerint a legközelebbi időszakban meg kell és az erők reális számbavétele alapján meg is lehet oldani, a központi bizottság akcióprogramba foglalta. Ez a dokumentum viszonylag rövid időre, a legközelebbi pártkongresszusig szól; lényege, hogy közös platformul szolgáljon a dolgozók akcióegységének kialakításához, ösztönzést, útmutatást adjon a fejlődést gátló akadályok felszámolására, és teret nyisson a társadalomban szükségessé vált strukturális változások végrehajtásához. Nem lezárt dokumentum, nem részletezi az egyes szervek, intézmények feladatait, csupán irányt mutat ahhoz, hogy ezek maguk dolgozzák ki és konkretizálják programjukat.

Az akcióprogram az eddig megtett utat értékelve méltatja a felszabadulás óta a munkásosztály és az egész nép áldozatos munkájával kivívott eredményeket, az ország társadalmi rendszerében bekövetkezett történelmi változást. Ezután rámutat arra, hogy az ötvenes évek végétől kezdve Csehszlovákia a fejlődés új szakaszába lépett, amelyet ma már az jellemez, hogy nincsenek antagonisztikus osztályok, a belső fejlődésben a társadalmi csoportok közeledésének folyamata került előtérbe. Ennek következtében elavultak a népgazdaság irányításának, szervezetének eddigi formái, s az intenzív fejlődés megköveteli a gazdaságirányítás új rendszerének kialakítását. Csehszlovákiának be kell kapcsolódnia a világszerte kibontakozó műszaki-tudományos forradalom folyamatába, s ez szükségessé teszi a munkások, parasztok és az értelmiség szorosabb együttműködését, igényesebb, tudományos munkát kíván. Ebben a helyzetben a társadalmi kezdeményezés, a nyílt véleménycsere, az egész tár-

Digitized by Google

sadalmi és politikai rendszer demokratizálása nélkülözhetetlen feltételévé válik a szocialista társadalom dinamikus fejlődésének.

Ezzel szemben — szögezi le az akcióprogram — az utóbbi években a politikai rendszer torzulásai következtében tovább érvényesültek a gazdaság irányításának elavult módszerei, késett a szocialista demokrácia kiszélesítése, bürokratizmussá fajultak a forradalmi diktatúra módszerei, s olyan mechanizmus alakult ki, amelyben az elmélet elszakadt a gyakorlattól. A központi bizottság decemberi és januári plénuma a helyzet alapos és kritikus elemzése alapján abban jelölte meg a hibák közvetlen okát, hogy a döntés joga túlságosan egyes vezetők, elsősorban Antonín Novotný kezében összpontosult. A párt munkájának ez a nyílt bírálata megnyitotta az utat a szektás-bürokratikus gyakorlat felszámolásához és a szocializmus erőinek kibontakozásához.

Az új politikának a nép egységén, a társadalom különböző csoportjai közti bizalmon kell alapulnia. A párt továbbra is a munkásosztályra támaszkodik, amely bebizonyította, hogy képes viselni a szocialista erőfeszítések legfőbb terhét. Ugyanakkor értékelni kell azt a tényt, hogy a szövetkezeti parasztságban új, a munkássággal szervesen összefonódó társadalmi csoport alakul ki, s ezzel kapcsolatban az a feladat hárul a pártra, hogy a mezőgazdaság és az ipar gazdasági egyenjogúsítására törekedjék. A korábbi osztályhatárok eltűnésének folyamatáról tanúskodik a műszaki értelmiség és a munkások egyre szorosabb együttműködése a termelőközösségekben. A párt küzdeni fog az értelmiségnek az utóbbi időben tapasztalt társadalmi lebecsülése, az értelmiség és a munkásság viszonyának megzavarása ellen. Az akcióprogram leszögezi: ma, amikor az osztálykülönbségek eltűnőben vannak, az válik az emberek társadalmi helyzetének legfőbb értékmérőjévé, hogy ki milyen mértékben járul hozzá a társadalmi fejlődéshez. A túlzott nivellálás a gazdasági fejlődésnek és az életszínvonal növekedésének egyik legfőbb akadályává vált.

A program egyik fejezete a párt vezető szerepét tárgyalja. „A jelenlegi időszakban különösen fontos, hogy a párt olyan politikát folytasson, amellyel teljes mértékben kiérdemli vezető szerepét a társadalomban... A kommunista párt a nép önkéntes támogatására épít. Vezető szerepét nem úgy érvényesíti, hogy uralkodik a társadalom felett, hanem azzal, hogy a legodaadóbban szolgálja ennek haladó, szocialista fejlődését. Tekintélyét nem kényszerítheti ki, hanem újra és újra tettekkel kell kivívnia. Irányvonalának nem utasítással, hanem tagjai munkájával, eszméi igazságával szerez érvényt. A múltban a párt vezető szerepét gyakran úgy értelmezték, mint a hatalom monopolisztikus összpontosítását a pártszervek kezében... A pártnak nem az a célja, hogy a társadalom általános gondnoka legyen. Küldetése elsősorban az, hogy serkentse a szocialista kezdeményezéseket, megmutassa a kommunista perspektíva útját, reális lehetőségeit és rendszeres meggyőzéssel, a kommunisták személyes példájával megnyerje ehhez az összes dolgozókat. A párt azonban nem válhat olyan szervezetté, amely csak eszméivel és programjával hat a társadalomra. Tagjai, szervezetei és szervei útján a politikai erő gyakorlati szervező munkáját kell kifejtenie a társadalomban."

Az akcióprogram a párton belüli demokrácia elmélyítésével kapcsolatban kimondja, hogy a következő hónapokban az egész pártban tisztázni kell a pártmunka tartalmának, demokratikus módszereinek, továbbá a választott szervek és a pártapparátus viszonyának kérdéseit. Meg kell határozni a pártszervek hatáskörét, a párt káderpolitikájának elveit (biztosítva a rendszeres személyi változást a vezető funkciókban), a párttagok és pártszervek viszonyát, a párttagság tájékoztatásának módját. A XIV. pártkongresszus előkészítése során

Digitized by Google

ügyelni kell arra, hogy a párt új szervezeti szabályzata megfeleljen a fejlődés jelenlegi színvonalának.

Kifejti az akcióprogram, hogy a társadalom politikai rendszerének milyen változásait teszi szükségessé a szocialista demokrácia elveinek következetes érvényesítése. „Az egész politikai rendszer olyan átalakításáról van szó, amely lehetővé teszi a szocialista társadalmi viszonyok dinamikus fejlődését, a széles demokrácia egybekapcsolását a tudományos, szakszerű vezetéssel, a társadalmi rend megszilárdulását, a szocialista viszonyok stabilizálódását, elősegíti a társadalmi fegyelmet. Ugyanakkor szilárd biztosítékokat kell nyújtania a szubjektivizmus és a hatalmi önkény régi módszereinek visszatérése ellen."

Mindezeket a változásokat a Csehszlovák Szocialista Köztársaság új alkotmányának kell majd rögzíteni. A CSKP azonban már addig is gyakorlati intézkedéseket kíván tenni azért, hogy világossá váljék az egyes szervek és tisztségviselők felelőssége, hatásköre és kötelessége. Fel akarja számolni azt a gyakorlatot, hogy a pártszervek pótolják az állami és gazdasági irányítószerveket, vagy a tömegszervezeteket. A párthatározatok kötelezik ugyan az e szervekben dolgozó kommunistákat, de az állami, gazdasági, társadalmi szervek és szervezetek önálló politikát és irányító tevékenységet folytatnak.

Az akcióprogram az eddiginél nagyobb szerepet ad a Nemzeti Frontnak, amely tevékenyen részt vesz majd az állami politika kialakításában. A CSKP politikai platformot lát a Nemzeti Frontban, amelyben azonban nincsenek olyan értelemben kormánypártok és ellenzéki pártok, hogy ellenzék alakulna ki az állam politikai vonalával szemben és harc folyna az államhatalomért.

Az akcióprogram elvi megállapításokat és rendelkezéseket tartalmaz az állampolgárok politikai és személyi jogairól. Abból az elvből indul ki, hogy a szocialista rendszer a személyiség kibontakoztatására több lehetőséget kell hogy nyújtson, mint bármely burzsoá demokrácia. A program leszögezi a tájékoztatás, a véleménynyilvánítás szabadságát, kimondja, hogy az állami, a társadalmi és kulturális szervek vezetői kötelesek rendszeresen sajtóértekezleteket tartani, időként a rádióban, a tv-ben nyilatkozni az időszerű kérdésekről. A hivatalos nyilatkozatokat el kell határolni a sajtópublicisztikától, s az utóbbit nem lehet azonosítani a hivatalos állásponttal. Meg kell valósítani az utazás szabadságát, lehetővé kell tenni, hogy a csehszlovák állampolgárok akár huzamosabb ideig is külföldön tartózkodhassanak anélkül, hogy emigránsoknak tekintenék őket. „A párt tudatában van annak — szögezi le az akcióprogram —, hogy a demokratizálódási folyamattal a szocializmus ellenfelei esetleg visszaélhetnek. A fejlődés jelenlegi szakaszában és országunk körülményei között azonban az az elv érvényes, hogy a burzsoá ideológiával csak az egész nép színe előtt folytatott nyílt ideológiai harcban lehet szembeszállni."

A gazdasági élet demokratizálása

A gazdasági élet demokratizálásának programja célul tűzi ki a vállalatok, vállalati csoportosulások önállóságát és az állami szervektől való viszonylagos függetlenségüket. Nem lehet tartósan olyan gazdasági politikát folytatni, amely megrövidíti a jól dolgozókat és azoknak ad, akik rosszul dolgoznak.

A CSKP programja állást foglal a piac pozitív funkciójának felújítása mellett, de hangsúlyozza, hogy ez szocialista piac, amelynek működését szabályozottan kell kihasználni.

Csehszlovákia nemzetközi gazdasági kapcsolatainak alapja továbbra is a Szovjetunióval és a többi szocialista országgal, elsősorban a KGST tagállamai-

Digitized by Google

val való együttműködés marad. Csehszlovákia a KGST-ben arra fog törekedni, hogy fokozottabban érvényesüljenek a gazdaságos kalkuláció és a kölcsönös előnyösség szempontjai. A tőkésországokkal folytatott kereskedelmének fejlesztése céljából Csehszlovákia arra törekszik, hogy a belső árak fokozatosan közeledjenek a világpiaci árakhoz, azzal a perspektívával, hogy megvalósuljon a korona konvertibilitása.

Az életszínvonal emelésében az eddiginél nagyobb szerep jut a bérek és fizetések alakulásának. A terv a reálbérek évi 2,5—3 százalékos növekedését irányozza elő. Az alacsony nyugdíjak rendezése, a fizetett szülési szabadság meghosszabbítása már a közeli jövőben megtörténik; az ötnapos munkahétre 1968 végéig térnek át. A CSKP programja a lakáskérdés megoldását az életszínvonal-emelés csúcskérdéseként jelöli meg. A lakásépítési program meggyorsítása végett más országok építési kapacitását és munkaerőit is igénybe kívánják venni.

A programnak a kulturális kérdésekkel foglalkozó részében a CSKP egyértelműen elveti az adminisztratív és bürokratikus módszerek alkalmazását a kulturális és művészeti politikában. Szembeszáll a kultúra és a művészet társadalmi funkciójának korábban kialakult szűk látókörű felfogásával, amely túlértékeli a művészet ideológiai és politikai hatását, lebecsüli azonban az ember és környezete alakításában betöltött általános kulturális és esztétikai szerepét. A párt őrködni fog a művészeti alkotás szabadságán, s bízik a művészek felelősségtudatában; nem mond le azonban arról a szerepéről, hogy olyan irányban inspirálja a művészeket, hogy alkotásaikkal segítsék elő a szocialista ember formálását.

Nemzetiségi és külpolitika

A csehek és szlovákok viszonyának kérdése ha nem is elsődleges, de fontos szerepet játszik a megújhodási folyamatban. A CSKP Központi Bizottsága megállapította, hogy a cseh és a szlovák nemzet viszonyának államjogi rendezésében a kétségtelen fejlődés ellenére „komoly hibák és elvi torzulások" mutatkoznak. Az az ún. asszimetrikus megoldás, amelynek az a lényege, hogy Szlovákiában bizonyos önkormányzat van, a cseh-morva országrész igazgatása pedig közvetlenül a központi szervek alá tartozik, eleve nem alkalmas arra, hogy a gyakorlatban is kifejezésre jusson a két nemzet egyenjogúsága. A CSKP Központi Bizottsága arra az álláspontra helyezkedett, hogy az alkotmány megváltoztatásával új alapokra kell helyezni a csehek és a szlovákok viszonyát, s a rendezés legmegfelelőbb formájának a szocialista föderatív megoldás látszik. Első lépésként már most ki kell szélesíteni a szlovák nemzeti szervek hatáskörét és el kell választani a törvényhozói hatalmat a végrehajtó hatalomtól. Az új alkotmánytörvény, amely föderatív alapon rendezi majd a csehek és szlovákok viszonyát, előreláthatóan csak a CSKP XIV. kongresszusa után lép életbe.

Az akcióprogram többhelyütt foglalkozik a Csehszlovákiában élő nemzetiségek — a magyarok, lengyelek, ukránok, németek — helyzetével. Kimondja: minden nemzetiségnek joga van arra, hogy kifejlessze nemzeti sajátosságait. A CSKP szükségesnek tartja olyan nemzetiségi statutum kidolgozását, amely rendezi a nemzetiségek helyzetét, s alkotmányosan szavatolja teljes politikai, gazdasági és kulturális egyenjogúságukat. Az állami, területi, járási és helyi szervekben is biztosítani kell a nemzetiségek érdekeit, úgy, hogy a választott szervekben és általában a közéletben arányszámuknak megfelelő képviselethez jussanak. Beleszólást kell kapniuk az iskolaügyi kérdésekbe, hogy mindenütt

Digitized by Google

biztosítva legyenek az anyanyelvi oktatás feltételei. Utal a program arra is, hogy különös figyelmet kell fordítani a főleg magyarok, ukránok lakta, gazdaságilag viszonylag elmaradott szlovákiai vidékek fejlesztésére.

A csehszlovák külpolitika irányvonala — mint ezt Dubček elvtárs, a központi bizottság ülésén tartott beszámolójában, majd számos felszólaló, s köztük *dr. Jiří Hájek* külügyminiszter is egyértelműen leszögezte — változatlan marad. „Mint ahogy sérthetetlen további utunk szocialista jellege — mondotta Dubček elvtárs —, éppen úgy sérthetetlen külpolitikánk alapvető irányzata: a szilárd szövetség, sokoldalú együttműködés a Szovjetunióval és a szocialista országokkal, az egyenjogúság, a kölcsönös előnyök, a be nem avatkozás, az internacionalista szolidaritás alapján." Az akcióprogram, amely részletesen kifejti a CSKP-nak a nemzetközi kérdésekben elfoglalt álláspontját, hangsúlyozza, hogy a Csehszlovák Szocialista Köztársaság a békés egymás mellett élés elvét követve aktívabb politikára fog törekedni, különösen Európában, e kontinens biztonsága érdekében.

A pártkongresszus előkészítése

A CSKP az akcióprogramot a Nemzeti Front pártjai és a tömegszervezetek elé terjesztette. Megvitatják ezt a dokumentumot a párt szervezetei is, utána a nemzetgyűlés elé kerül, hogy a következő időre, a CSKP XIV. kongresszusáig az egész ország politikájának alapjául szolgáljon.

A CSKP legközelebbi kongresszusa 1970-ben lenne esedékes. A központi bizottság ülésén vita folyt arról, hogy összehívjanak-e rendkívüli kongresszust. E mellett egyrészt az volt az érv, hogy az akcióprogram több tekintetben túlmegy a XIII. pártkongresszus határozatain, másrészt pedig az, hogy jelenlegi összetételében a központi bizottság esetleg nem tud megbirkózni az új feladatokkal, mert sok olyan tagja van, aki már lemondott egyéb, állami szervekben vagy tömegszervezetekben viselt tisztségéről. Dubček elvtárs a plénumon mondott zárszavában a központi bizottság elnökségének azt az álláspontját tolmácsolta, hogy ne hívjanak össze rendkívül kongresszust, hanem gyorsítsák meg a XIV. pártkongresszus előkészítését. Az idén azonban előreláthatóan már nem ülhet össze a kongresszus. A pártnak most az a legsürgősebb feladata, hogy megszilárdítsa sorait, az akcióprogramból adódó feladatokra mozgosítsa az egész népet, csak ez után térhet rá a XIV. pártkongresszus előkészítésére.

A politikai helyzet értékelésén és az akcióprogramon kívül a plénum más fontos döntéseket is hozott; így alapvetően megváltoztatta a központi bizottság szerveinek, az elnökségnek és a titkárságnak az összetételét. A jelenlegi 11 tagú elnökségnek csak három olyan tagja van *(Alexander Dubček, Oldrich Černik, Drahomír Kolder)*, aki a januári plénum előtt is helyet foglalt az elnökségben. A központi bizottság javaslatára a köztársasági elnök *Oldrich Černik* vezetésével új kormányt nevezett ki, amelyben az eddiginél nagyobb szerepet kaptak a gazdasági szakemberek.

Az ötvenes évek elején megrendezett koncepciós perek következményeinek felszámolása érdekében a központi bizottság úgy döntött, hogy törvényes alapokra kell helyezni az igazságtalanul sújtott személyek teljes rehabilitálását. Akik aktívan részt vettek a törvénysértésekben, azok nem tölthetnek be fontosabb tisztséget a politikai és társadalmi életben.

A központi bizottság hatálytalanította azt a múlt év szeptemberében hozott határozatát, amelyben az Írószövetség kongresszusán elmondott felszólalásuk

Digitized by Google

miatt kizárt egyes írókat a párt tagjai sorából. Az ideológiai bizottság feladatává tette, hogy újra értékelje az Írószövetség kongresszusát.

* *
*

A CSKP Központi Bizottságának legutóbbi teljes ülései fontos határkövei a csehszlovák párt és a Csehszlovák Szocialista Köztársaság történetének. A januári plénum azzal vált emlékezetessé, hogy elindította a megújhodási folyamatot, a március—áprilisi ülésnek pedig az volt a szerepe, hogy konszolidálja és az akcióprogram alapjaira helyezze a szélesen kibontakozott mozgalmat, s oda hasson, hogy a szavakat tettek váltsák fel. Ez a plénum kifejezte a CSKP-nek azt a szilárd elhatározását, hogy a fejlődési folyamat élén haladva, a nagy múltú párt gazdag hagyományai szellemében, az egész nép alkotó erejét mozgosítva, folytatja a fejlett szocialista társadalom építését.

Ennek adott hangot a központi bizottság első titkára, amikor zárszavában kijelentette: „Bár a mi Csehszlovák Kommunista Pártunk és központi bizottságunk az új adottságok között érvényt akar szerezni politikájában a csehszlovák feltételekből adódó sajátosságoknak — és ez nem is lehet másként, ha azt kívánjuk, hogy politikánk hatásos legyen —, ez mit sem változtat azon a tényen, hogy kommunisták vagyunk, internacionalisták, akiknek mélyen vérébe hatolt az internacionalista együttműködés, a szocialista országokkal, a nemzetközi kommunista és munkásmozgalommal való együvétartozás érzése."

Léderer Frigyes

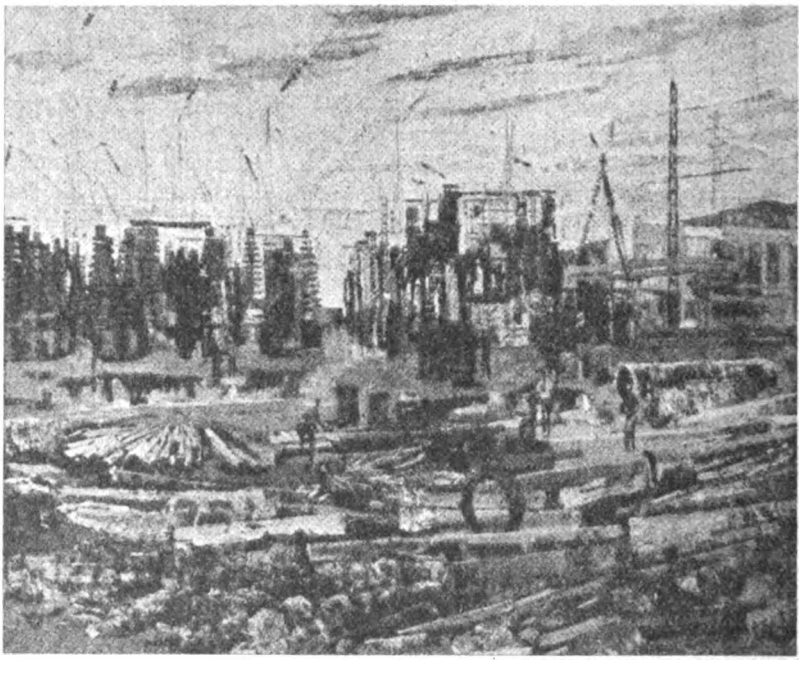

Pogány Géza: Transzformátor-telep

Digitized by Google

A nemzetközi aranyválság

Az aranyválság március közepén robbant ki, mindenekelőtt az amerikai dollár válságos helyzete folytán. A dollár (és az angol font) összeomlásának elhárítására tett intézkedések nem szüntették meg azokat a gazdasági bajokat, amelyek felhalmozódásának sok évre visszanyúló előzményei vannak. A történtek megértéséhez, a jelenlegi helyzet értékeléséhez, a további problémák megítéléshez az szükséges, hogy ezekkel az előzményekkel, ha csak vázlatosan is, megismerkedjünk.

A dollár a harmincas évek elején, a nagy gazdasági válság következtében már összeomlott egyszer. Az Egyesült Államok 1933 tavaszán kénytelen volt feladni az aranyhoz kötött valutát (az aranystandardot); szabadjára engedte az arany árának alakulását, és amikor néhány hónapos ingadozás után a nemzetközi piacon megmutatkozott az arany új értékelése, akkor (1934 januárjában) állapította meg a 44 százalékos leértékelést jelentő új aranyárat, amely szerint 1 uncia arany ára: 35 dollár. (A dollár aranytartalmát 0,888671 gramm tiszta aranyban rögzítették, a 35 dollár tehát 31,1 gramm = 1 uncia aranynak felel meg.) Ezt az aranyárat a washingtoni kormány azóta fenntartotta, védelmezte. Bár a világpiacon az általános árszínvonal dollárban kereken a háromszorosára emelkedett — az arany ára változatlan maradt.

Hogyan volt ez lehetséges? A második világháború idején és a háborút követő években az Egyesült Államok volt az egyetlen olyan ország, amelynek annyi külföldi fizetési eszköze volt, hogy a piacra kerülő arany zömét felvásárolhatta. 1949-ben a világ monetáris aranykészletének (aranyérmék + a bankjegyek fedezetéül szolgáló arany) 70 százaléka az Egyesült Államok kezében volt. Aranykészlete, amikor a második világháború után a legmagasabb színvonalat elérte, 26 milliárd dollárra rúgott. (1936-ban kereken 10 milliárd volt az aranykészlet, a jelenlegi hivatalos aranyáron számítva.) Vagyis az Egyesült Államok az arany birtoklása tekintetében *monopolisztikus helyzetbe került és ennek következtében diktálni tudott egy alacsonyan tartott aranyárat.* Az unciánkénti 35 dolláros monopolárat oly módon védelmezte, hogy ha a piacon emelkedett az arany ára, 35 dolláros áron aranyat adott el; megtehette, hiszen bővelkedett aranyban.

Ezt mindenekelőtt azért tette, mert a nemzetközi gazdasági életben így terjedt el az a meggyőződés, hogy a dollár a világ legstabilabb valutája, hogy a dollár aranyat jelent. Ez pedig fontos feltétele volt annak, hogy a nemzetközi fizetések rendszerében a dollár háttérbe szorítsa az angol fontot, ha nem tudta is kiszorítani. A tőkés nemzetközi kereskedelemnek — durván számítva — a kétharmada az utóbbi időkig dollárban bonyolódott le, közel egyharmada pedig angol fontban. Két „kulcsvaluta" maradt tehát a porondon: a dollár és a font; közülük azonban a dollár szerepe egyre növekedett.

Digitized by Google

Az ötvenes években változott a helyzet. Az európai országok gazdaságilag talpra állottak, Európában megszűnt a dollárhiány, az európai kontinens országainak fizetési mérlegei kedvezően alakultak, az Egyesült Államoké pedig kedvezőtlenül. Növekedtek a másik „kulcsvaluta", az angol font nehézségei is, s ez szintén fontos tényező az aranyválság előzményei szempontjából.

Az angol gazdasági helyzet fejlődését illetően nem akarok messzire visszanyúlni, csak a legutóbbi évek fizetési mérlegének nyomasztó hiányára hivatkozom. A deficit mindenekelőtt Anglia versenyképességének elégtelenségéből, kereskedelmi mérlegének kedvezőtlen alakulásából, az országnak a teljesítőképességéhez viszonyítva túl magas külföldi katonai kiadásaiból származott. Már 1964-ben is csak a tőkés világ központi bankjainak mentőakciójával sikerült a font leértékelését elhárítani. Az angol kormány sűrűn váltogatta a deflációs és inflációs pénzügyi politikát, remélve, hogy ilyen módon a termelés sem sokat károsul és a fizetési mérleg is javul. Ez a gazdaságpolitika azonban csődöt mondott. 1967-re kiegyensúlyozott fizetési mérlegre számítottak, októberben azonban már kiderült, hogy az év súlyos deficittel fog zárulni. (A fizetési mérleg hiánya elérte az 540 millió fontot.) Újból a jegybankok, illetve a nemzetközi pénzügyi alap segítségére volt szükség. Ezek azonban most már súlyos feltételekhez kötötték a segítséget: a font devalvációja mellett döntöttek, de nem engedélyeztek olyan mértékű leértékelést, amely a valuták egész sorát magával ránthatta volna, ezenkívül kinyilvánították, hogy az angol gazdaságpolitika gyökeres megváltoztatását várják. Így került sor 1967 november közepén az angol font 14,3 százalékos devalvációjára.

A font *kényszerű leértékelése* nagyon világos megnyilvánulása volt a nemzetközi fizetési rendszer válságának; *ez volt a további fejlemények nyitánya,* mert nemcsak a font iránt ingatta meg a bizalmat, hanem a dollár iránt is, amely már egyébként sem állott valami szilárd alapon.

Az utóbbi nyolc évben (1960—1967) 20,4 milliárd dollár volt az Egyesült Államok fizetési mérlegének hiánya. Ebben az időben az amerikai aranykészlet 9,4 milliárd dollárral csökkent. Ez a fizetési mérleg deficitjének csak egy részét fedezte; felmerül tehát a kérdés, hogy milyen eszközökkel egyenlítették ki a mérleg hiányát. Erre a kérdésre a következő oldalon levő táblázat ad választ.

Az Egyesült Államok pénzügyi körei tehát dollár-bankjegyekkel és dollárra szóló hitelek igénybevételével egyenlítették a fizetési mérleg hiányának igen nagy részét. Ez jut kifejezésre a táblázat „folyó kötelezettségek" oszlopában.

1959-ben még több volt az aranytartalék, mint a rövid lejáratú kötelezettség. 1960-ban történt a fordulat; ettől kezdve a rövid lejáratú hitelek tömege egyre növekvő mértékben haladta meg a fedezetet nyújtó aranykészleteket. Az ebből származó feszültséget enyhítette az, hogy az európai jegybankok nem igényelték rövid lejáratú követeléseik tömegének aranyra átváltását. Az 1964-et követő években a magánkövetelések gyorsan felduzzadtak, és *1966-tól kezdve a rövid lejáratú magánkövetelés már jóval nagyobb, mint az aranykészlet.* Minden pillanatban az a veszély fenyegette tehát a dollárt, hogy megindul az aranyra való átváltás lavinája.

A növekvő bizalmatlanság kifejezésre jutott abban, hogy a nemzetközi piacra került aranyból *már évek óta több ment ipari felhasználásra és magánfelhalmozásra, mint monetáris aranytartalékra.* A legutóbbi években erősödött ez a tendencia. 1965-ben a tőkésországok termeléséből és a szovjet eladásokból 2 milliárd dollár értékű arany került a piacra, de a monetáris arany mennyisége a tőkésország-

Digitized by Google

Az Egyesült Államok aranytartaléka és folyó kötelezettségei külföldiekkel szemben[1]
(Év végén, milliárd dollárban)

	Aranytartalék	Folyó kötelezettségek[2]		
		összesen	hivatalos szervekkel[3] szemben	bankokkal és más külföldiekkel[4] szemben
1959	21,5	19,4	12,3	7,1
1960	17,8	21,0	11,1	9,9
1963	15,8	26,4	14,4	12,0
1964	15,5	29,0	15,4	13,6
1965	13,8	29,1	15,4	13,7
1966	13,2	29,9	13,7	16,2
1967	12,1	32,4	14,9	17,5
1968 január[5]		33,8	15,9	17,8

1. Forrás: Federal Reserve Bulletin: 1968-ra a napi sajtó.
2. Rövid lejáratú külföldi kölcsönök
3. Államkincstárak és jegybankok
4. Ún. magánkövetelések
5. 1968. február végén 11.9 milliárd dollár; március folyamán ez még legalább 1,4 milliárd dollárral csökkent.

gokban mindössze 250 millió dollárral gyarapodott; a többinek legnagyobb részét magánosok vásárolták fel, a hivatalosnál valamivel magasabb áron. 1966-ban kisebb volt az aranykínálat, mint az előző évben, a monetáris aranykészletek azonban már csökkentek. 1967-ben az aranytermelés (a Szovjetunió nélkül) 1,4 milliárd dollár volt, a Szovjetunió nagyobb mennyiségben nem adott el aranyat, ipari felhasználásra és magánfelhalmozásra 2,5 milliárd dollár értékű arany került, a monetáris készletek tehát jelentősen megfogyatkoztak. Ipari felhasználásra az utóbbi években évenként 500—700 millió dollár értékű arany ment (az ipari arany legnagyobb fogyasztója az elektronikai és az űrhajózási ipar), az utóbbi években tehát magánfelhalmozásra jóval több került, mint ipari felhasználásra. A legnagyobb aranyfelhalmozók a közel-keleti olajsejkek, az indiai maharadzsák és a latin-amerikai multimilliomosok; Európában csak 1967 második felével indult meg erősebb felhalmozás. 1966 végén a tőkés világ monetáris aranykészlete 43,2 milliárd dollárra rúgott; ez 1968 február végéig kb. 40 milliárd dollárra csökkent, ugyanekkor a magánosok kezében felhalmozott aranymennyiség 50 milliárd dollárra becsülhető. Nem hiába írja a *First National City Bank* 1968 januári jelentése: „1968 elején a világ aranyhelyzetének képe sokkal zavarosabb, mint bármikor azelőtt a mai generáció életében".

1961-ben tíz ország (az Egyesült Államok, Anglia, Franciaország, Nyugat-Németország, Olaszország, Kanada, Japán, Belgium, Hollandia, Svédország) részvételével létrehozták a közös aranyalapot (gold pool), azzal a céllal, hogy arany bevetésével közösen állítsák meg a fizetési mérleg zavaraiból származó valutaingadozásokat. A pool az adott helyzetben mindenekelőtt az Egyesült Államok és Anglia, vagyis a két „kulcsvaluta" támogatójává vált.

A dollár ingatag helyzetéből eredő nehézségek folytán az amerikai bankrendszer az esedékes külföldi kötelezettségek kiegyenlítésének biztosítására 9 milliárdos hitelkeretben állapodott meg a fejlett tőkésországok bankjaival.

A dollár és a font fenyegető válsága

Digitized by Google

tehát nem új keletű. Ez teszi érthetővé, hogy már évek óta folytak tárgyalások és készültek tervezetek a nemzetközi fizetési rendszer megreformálásáról. Végre 1967 őszén a Rio de Janeiro-i konferencián előzetes megegyezés jött létre egy átmeneti megoldás kidolgozására. Eszerint a nemzetközi pénzügyi alaptól (International Monetary Fund = IMF) aranytartalékának megemelése nélkül 10,5 milliárd dollárnyi aranyat helyettesítő papírost — paper gold-ot — lehet igényelni, amely kiegészítené a nemzetközi fizetési eszközök eddigi fedezetét. Ez a fedezet tehát a jövőben aranyból, devizákból és papírosaranyból állna.

Az imént elmondottakból kitűnik, hogy — bár milliárdokban megy a játék —, ami történik, az *lényegében csak toldozás-foldozás* az eddigi, nagymértékben dollárra épülő nemzetközi fizetési rendszer fenntartása érdekében, főként tehát abból a célból, hogy megőrizzék a rövid lejáratú tartozásokkal fülig eladósodott Egyesült Államok külföldi fizetőképességét, elhárítsák a dollár összeomlását és leértékelését. A dollár devalvációjával ugyanis rendkívül nagy károsodás érné a nemzetközi financtőkét mint hitelezőt; ezenkívül ez a lépés előre fel nem mérhető megrendülést idézhet elő a tőkés világ gazdaságában. A helyzet súlyosságát megmutatták a márciusi események: a menekülés a dollártól, a hajsza az aranyért.

A dollár nehézségei eddig is ismeretesek voltak. Miért tört ki hát most az aranyláz? Mert az angol font leértékelése a dollár stabilitását illetően is kételyt támasztott; s amikor ismeretessé vált az Egyesült Államok 1967 évi fizetési mérlegének óriási deficitje (3750 millió dollár), amikor a vietnami felszabadító hadsereg hatalmas csapást mért az amerikai agresszorokra és kitűnt, hogy Vietnam erőforrásai a háború folytatásához egyáltalán nem merültek ki — még erősebben megnövekedett a bizalmatlanság a dollárral szemben. Amikor pedig közölték, hogy *a dollár-bankjegyek aranyfedezete teljesen meg fog szűnni**, (eddig 25 százalék volt az előírt fedezet), akkor megindult a menekülés a dollártól és a hajsza az aranyért. „Mivel szelet vetettünk, most az aranyválság formájában vihart is aratunk" — írta *Kennedy* egyik volt tanácsadója, *Samuelson* az ismert amerikai közgazdász.

A szabadpiacon az arany ára néhány nap alatt 20—30 százalékkal a hivatalos árfolyam fölé emelkedett, az Egyesült Államok és Anglia aranykészletei rohamosan apadtak. Az aranyláz megállítására sürgősen összehívták a *washingtoni konferenciát.* Ezen a tanácskozáson azonban az arany-pool tíz tagja közül három (Franciaország, Japán és Svédország) nem vett részt.

A konferenciáról szóló közleményből kitűnik: az Egyesült Államokat és Angliát kötelezték, hogy mindent tegyenek meg fizetési mérlegük rendbehozására. A másik öt ország olyan gazdasági rendszabályokat foganatosít, amelyek megkönnyítik a fizetési mérlegek egyensúlyának elérését. Anglia számára 4 milliárd dolláros hitelkeretet biztosítanak (ez kb. 1,5 milliárd dollárral lehet több az eddigi keretnél) abban az esetben, ha szigorú gazdaságpolitikai rendszabályokat foganatosít. A hét ország az egymás közti forgalomban fenntartja az unciánkénti 35 dolláros árat, de a nemzetközi piacon nem használja aranykészleteit a hivatalos aranyár támogatására. Vagyis lehetővé tették a *kettős aranyár* kialakulását.

Melyek azok a főbb következtetések,

* Ez közben meg is történt. Ezzel 10—11 milliárd dollárnyi arany szabadul fel; a külföldi követelések kielégítésére felhasználható aranykészlet azonban még így is csak mintegy 5 milliárd dollár (kisebb, mint Franciaországé), mert 5—6 milliárd dollárra becsülik azt a tartalékot, amelyet feltétlenül meg kell őrizni egy nagyobb háború esetére.

Digitized by Google

amelyek a washingtoni határozatokból levonhatók?

Az arany-pool megszűnt; a kettős aranyár elfogadásával megszűnt ugyanis a feladata: az, hogy a nemzetközi piacokon védelmezze a hivatalos aranyárat.

Azzal, hogy lehetővé tették a kettős aranyárat, végrehajtották a dollár részleges devalvációját.

Az Egyesült Államoknak és Angliának deflációs, a másik öt országnak inflációs pénzügyi politikát ajánlottak a most következő időszakra.

Hangsúlyozták, hogy a központi probléma a fizetési mérlegek egyensúlyának biztosítása.

Anglia hozzálátott azoknak a gazdaságpolitikai rendszabályoknak a foganatosításához, amelyeket a segítség fejében követelnek tőle. Ezek az intézkedések: a széles tömegek életszínvonalának leszorítása, az áremelkedések ellenére a béremelések korlátozása, költségvetési és hitel-megszorítás, új adók bevezetése, magas kamatláb, a tőkekivitel ellenőrzése. E rendszabályok ellenére — a pénzügyminiszter bevallása szerint — Anglia fizetési mérlege passzív marad, legalábbis 1968 első felében, 1969-ben viszont már igen jelentős aktív szaldót kellene elérnie. Nagy kérdés azonban, hogy elég hatékonyak lesznek-e ezek az intézkedések, mert Anglia fizetési mérlegének tartós megjavításához ugyanis az angol gazdaság strukturális reformjára van szükség, ez pedig hosszabb időt venne igénybe; mert a nemzetközi piacokon nem kedvező a helyzet az angol kivitel növelése szempontjából, s mert növekszik a dolgozó tömegek és a szakszervezetek ellenállása az említett gazdaságpolitikával szemben.

Az Egyesült Államok sokkal vontatottabban cselekszik, mint Anglia. Megszorító hitelpolitikát folytat, felemelte a kamatlábat, adóemelést hajtott végre. De a költségvetés megszorításáról még nem esik komolyan szó, a vietnami háború pedig (pl. a katonai létszámemelés) minden költségvetési előirányzatot felforgathat. Ami pedig a fizetési mérleg megterhelését illeti: a vietnami háború évi 1,5—2 milliárd dollárral terheli meg a fizetési mérleget, a többi óriási külföldi katonai kiadás (támaszpontok, katonai segélyek stb.) érintetlen, a tőkekivitelt nem akarják túlságosan csökkenteni — gazdasági és politikai okokból sem — ezért ezt a bankok önkéntes elhatározására bízták, a külföldi utazásokkal járó devizakiadások korlátozását pedig csak kis részben tudták megvalósítani. Az árak gyorsan emelkednek; néhány szakszervezet már bejelentette, hogy jelentékeny béremelést követel. A belpolitikai légkör feszültsége növekszik. A washingtoni konferencia lélegzetvételi időt adott az Egyesült Államoknak, de azt is megmutatta, hogy olyan mértékben, mint eddig, nem lehet tartósan számítania a nyugat-európai országok támogatására.

Rendkívül bizonytalan, hogy az érdekelt országok — az Egyesült Államok, Anglia és az európai országok — hogyan fogják és hogyan tudják végrehajtani a washingtoni határozatokat, és mennyi időre vállalják ezeket a kötelezettségeket. Ellentétes érdekeik előbb-utóbb ki fognak ütközni. Annyit megállapíthatunk, hogy a tőkés világ gazdasági helyzete jelentősen megromlott, s a nagytőkés köröknek az 1968-as év kilátásaira vonatkozó optimista véleménye nagyon elhalkult.

A washingtoni konferencia után lecsillapodott az aranyláz. Március végén az arany szabadpiaci ára 10—12 százalékkal állott a hivatalos ár felett, más szóval: ekkora volt a dollár elértéktelenedése. A magánkézben (Közel-Keleten, Indiában, Latin-Amerikában) felhalmozott arany nagy része kincsgyűjtésre szolgál; ebben az

Digitized by Google

esetben nem játszik szerepet, hogy ez az aranymennyiség nem hoz hasznot. Akik pedig spekulációra vették az aranyat, azok várakozó álláspontra helyezkedtek. Dél-Afrika előreláthatóan a most termelt aranyát igyekszik szabad áron eladni, s csak óvatosan viszi piacra készleteit, nehogy leszorítsa a szabad árat. Attól nem kell tartania, hogy 1968-ban a szabadpiacon nem lesz megfelelő kereslet a frissen termelt arany iránt.

Azokban az országokban, amelyek a washingtoni egyezményt magukra nézve kötelezőnek tartják, az arany ára kötve van. Világos azonban, hogy ha az arany szabadpiaci ára tartósan meghaladja a hivatalos árat, akkor ez az állapot fenn fogja tartani a dollárral és fonttal szembeni bizalmatlanságot. Ebben az esetben csak átmenetileg lehet feltartóztatni a dollár ellen irányuló (nem is alaptalan) spekulációt. A nyugatnémet Institut für Wirtschaftsforschung jelentése* nem ok nélkül nevezi ezt az állapotot „rendkívül ingatag provizóriumnak".

A mostani állapot, amelyet a washingtoni konferencia teremtett, csak *átmeneti lehet,* hiszen az Egyesült Államokban olyan rendszabályok kezdenek megvalósulni, amelyek a devizagazdálkodás vonásait viselik magukon. A helyzet arra vall, hogy ezek a vonások még erősödhetnek. Nem fér hozzá kétség, hogy tartósan nem maradhat nemzetközi fizetési eszköz egy olyan valuta, amelynek felhasználását valutakorlátozási rendszabályok határozzák meg. Joggal állíthatjuk, hogy a nemzetközi fizetések eddigi rendszere megbukott, bár a washingtoni elrendezés egyelőre megóvja a teljes összeomlástól. Ezt az eléggé gyenge támasztékot akarják megerősíteni az említett riói elgondolások megvalósításával. Ebből a célból ült össze 1968. március 28-án *az IMF stockholmi konferenciája.*

* Wochenbericht, 1968. március 21.

A riói konferencia elvben elfogadta, hogy módosítják az IMF alapszabályait és feljogosítják tagjait arra, hogy a pénzügyi alaptól (minden újabb fedezet nélkül) az alapban való részvételüknek megfelelően aranyra szóló papírokat igényeljenek (Speciel Drawing Rights), amelyek helyettesíthetik az aranyat (ezért nevezik papíraranynak) és teljes értékű nemzetközi fizetési és tartalékeszközként szolgálhatnak. Ezzel bővül a nemzetközi fizetőképesség (a likvidítás), mert eddig az arany és a devizák (elsősorban a dollár, amelynek aranyfedezete már elúszott) voltak a nemzetközi fizetés és tartalék eszközei, s ezeket most *kiegészítik a papíraranynyal.* Az aranyfedezet, az aranykészlet, a bankjegy-kibocsátó bankok és az államkincstárak birtokában levő aranymennyiség. Ez az arany szolgált fedezetül: 1. a nemzetközi fizetések egyensúlyban tartásához, 2. a belföldi érc-pénz forgalomba hozásához, 3. és a kibocsátott bankjegyek aranyra történő átváltásához. Az első világháború és még inkább az 1929—33. évi világgazdasági válság következtében ez a rendszer összeomlott. A bankjegyek beváltását korlátozták, vagy megszüntették. A fedezetül szolgáló aranymennyiség arányát a legtöbb országban erősen csökkentették. Megmaradt azonban az arany felhasználása nemzetközi fizetések céljaira, de az aranynak ezt a szerepét is felhígították, mert a különböző konvertibilis devizákat (túlnyomórészt a dollárt) az arannyal egyenértékű fedezetnek minősítették, így alakították ki az úgynevezett arany-deviza standardot. Amint azonban a legutóbbi fejlődés megmutatta, ez a nemzetközi fizetési rendszer is csődbe került. Vagyis elhatározták, hogy a már eddig is jórészt papírosból készült építményre felhúznak még egy emeletet. A legközelebbi évekre egyelőre 10,5 milliárd dollár papírosarany-mennyiséget irányoznak elő.

Digitized by Google

A papirosarany megvalósításának technikáját kellett volna március végéig kidolgozni. Közben azonban kiderült, hogy nemcsak technikáról van szó, hanem arról is, hogy az igénylés tekintetében meglevő egyenjogúság nem jelent azonos előnyöket. Azok az országok ugyanis, amelyeknek fizetési mérlegük rendben van, nincsenek arra ráutalva, hogy papíraranyat igényeljenek. Tehát a legnagyobb haszonélvezők azok az országok, amelyeknek legnagyobb a részesedésük az alapban és amelyek legnagyobb mértékben rá vannak szorulva erre a segélyre: mindenekelőtt tehát az Egyesült Államok és mellette Anglia. A papírosaranyról szóló tervezet tehát az eddigi „csúcsvaluták" országainak testére van szabva. Az úgynevezett technikától függ, hogy a papírosarany-konstrukcióból melyik ország finánctőkéjének mennyi haszna lehet, hogy az Egyesült Államoknak olyan túlsúlya marad-e az IMF irányításában, mint eddig volt. Ezekről a kérdésekről folyt Stockholmban a vita, de vita folyt akörül is, hogy együttműködnek-e majd az IMF tagországai a jelenlegi hivatalos aranyárfolyam fenntartásában.

Az imperialista országok közül Franciaországnak igen súlyos fenntartásai vannak az egész konstrukcióval szemben. E konstrukciónak alapvonása, hogy támogatja az Egyesült Államokat abban a törekvésében, hogy fenntartsa eddigi privilegizált helyzetét a nemzetközi fizetési rendszerben. Franciaország pedig ezen a területen is arra törekszik, hogy gyengítse az Egyesült Államok pozícióját. A francia felfogás szerint az eddigi rendszabályokkal és a mostani reformtervezettel nem szűntethető meg a dollár és a font válsága, nem állítható helyre a nemzetközi bizalom légköre. A bizalmat az arany biztosítja, a mostani tervezet pedig az aranytól való további eltávolodást jelenti, és előkészíti az aranynak a nemzetközi fizetések rendszeréből való teljes kikapcsolását. Új stabilitás csak akkor érhető el, ha az Egyesült Államok és Anglia fizetési mérlege teljesen egyensúlyban lesz. A franciák szerint egyelőre az volna a leghelyesebb, ha devalválnák a dollárt, (amiből komoly hasznuk is volna, minthogy igen jelentős az aranykészletük), ez jobban segítené a nemzetközi likviditást, mint a papírarany, s így több időt lehetne nyerni a teljes rendezéshez. Ez a lépés nagyobb súlyt adna az arany szerepének.

Rueff, francia valutaszakértő, úgy nyilatkozott, hogy a papírosarany „nem egyéb, mint egy igazi valuta karikatúrája", elsősegély azoknak, akik ezen az úton ingyen vásárlóerőhöz jutnak. A francia pénzügyminiszter, *Debré* kijelentette: „Nem volna logikus, ha az amerikai fizetési mérleg szanálásának egész terhét Európa viselné." Franciaország nem járul hozzá ehhez. Ezért az IMF tagjainak és különösen az EGK-nak az eddiginél nagyobb szerepet követel a nemzetközi pénzügyi alap irányításában.

Franciaország nem írta alá a stockholmi konferenciáról szóló jegyzőkönyvet, és fenntartotta magának azt a jogot, hogy akkor foglal majd állást a papirosarany-konstrukció kérdésében, amikor a stockholmi vita alapján a végleges tervezet elkészül.

Most hosszadalmas eljárás kezdődik. Az IMF-nek 107 ország a tagja; ezeknek törvényhozó testületei hozzá kell hogy járuljanak az alapszabályok módosításához és a papirosarany megvalósításának technikájához. Ez az eljárás kb. 1968 végéig tarthat, és ha a többség beleegyezett, akkor lehet hozzáfogni (1969 első felében) a végrehajtáshoz. Franciaország előreláthatóan csak akkor fog hozzájárulni, ha jelentős engedményeket kap.

A most következő időkben a tőkésországok valutáris helyzetének alakulása elsősorban nem a papirosarany sorsától függ, hanem attól, hogy *sikerül-e és mennyire sikerül az Egyesült Államok és Anglia fizetési mérlegének rendezésében előrehaladni.* Ettől függ,

Digitized by Google

hogy el lehet-e kerülni a dollár leértékelését és ennek következményeit. A devalváció azonban megint csak átmeneti lélegzetvételt jelenthet a tőkésvilág világméretű valutáris válságában, amelynek az eddigi nemzetközi fizetési rendszer összeomlása az egyik megjelenési formája. A devalváció ugyanis csak felületi kezelés, amely a mélyebben fekvő bajokat nem orvosolja. A valutáris válság hátterében a tőkés világ politikai és gazdasági ellentmondásai állnak.

A Nemzetközi Pénzügyi Alap (a valuták stabilitásának őre) nem volt képes megakadályozni a font leértékelését, nem volt képes elhárítani a kettős aranyárat, vagyis a dollár részleges devalvációját. Az állammonopolista kapitalizmus mindenhatóságáról szóló illúziót nagyon megtépázták ezek az események.

Nem volna azonban helyes csak a vietnami háborúval indokolni ezeket a jelenségeket. A vietnami háború befejezése könnyítené ugyan az Egyesült Államok súlyos gazdasági nehézségeit, de nem oldaná meg problémáit.

Mi a mélyebb oka a nemzetközi valutáris válságnak, az aranyválságnak? Az Egyesült Államok és Anglia nem tudja olyan mértékben fokozni kivitelét, hogy szükséges importjukat is biztosítsák, külföldön katonai kiadásaikat is fedezzék, és az imperializmus életeleméhez tartozó tőkekivitelt is folytassák. Ebből ered fizetési mérlegük állandó zavara. Az Egyesült Államok és Anglia termelőerői megengednék, sőt megkövetelnék, hogy az eddiginél lényegesen többet exportáljanak, de kivitelük fokozását korlátozza a többi imperialista országgal való ütközésük a nemzetközi piacokon. Tehát „alapjában véve nem valutáris kérdésekről, nemcsak a dollárról és a font sterlingről, hanem *a nemzetközi gazdasági kapcsolatok nagyon mély válságáról van szó,* amelyet valutáris rendszabályokkal orvosolni nem lehet."*

Háy László

* Háy László: A világkapitalizmus válsága. Kossuth Kiadó 1966. 119. old.

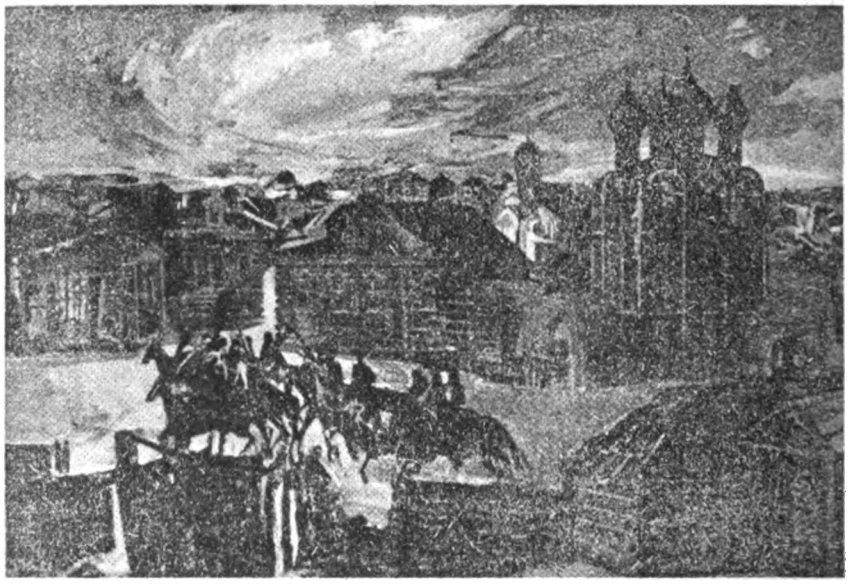

Szinte Gábor: Viharos reggel

Digitized by Google

ESZMECSERE

A filmkritikusok vitájától a filmek vitájáig

(Zárszó ürügyén)

Még összefoglalni is nehéz egy olyan szerteágazó eszmecserét, amilyen a Társadalmi Szemle közel háromnegyed éve folyó filmvitája[1], hát még a benne felvetett összes kérdésre külön-külön kitérni! Lezárni pedig elvileg is lehetetlen, hisz itt — a magyar filmben is, de annak megítélésében, kritikájában is — folyamatról van szó. Amire *mint utolsó hozzászóló*, nem lezárásképpen, hanem éppen újabb vitákra gondolva vállalkozom, az csupán annyiban átfogó, hogy egy szempontból vitába szeretnék szállni a hozzászólók (majdhogynem) összességével. Az ugyanis az érzésem: ami az utóbbi esztendők filmjeinek értékelését illeti, szinte általános vonása ennek az eszmecserének (s mi több: a magyar film körül zajló vitának), hogy — talán az újabb sikerek feletti örömünkben, a magyar film színvonalában bekövetkezett emelkedés láttán — *egyneműnek* (mert művészileg eredményesnek) ítéljük meg az új magyar filmet. Sokan *közös jegyeket*, valami összefüggő egységes iskola megnyilvánulásait keresik ott is, ahol éppen hogy az irányzatok *ellentétéről* van szó.

Hogy a leginkább szóban forgó 8—10—12 filmnek sok közös jegye *is* van, azt persze én sem tagadom, hogy különösen a *kérdésfelvetésben* vannak rokonvonásaik, az igaz, de ami a *választ, azaz a szemléletet illeti, azok nagyon is különbözőek.*

Ami kulturális életünk demokratizmusának javára válhat

Mi lehet az oka annak, hogy a hozzászólók java része *csak* az azonosságokat látja a jó művészfilmek között? Egyszerűen mindenki a színvonalat fetisizálja-e, azaz sznob módon fogja fel a témát? Egyetlen pillantás a vita részvevőinek névsorára, meggyőzhet arról, hogy ez a magyarázat nem lehet helytálló, hogy mélyebben kell ezt keresni. Feltehetően ott,

> hogy nálunk még viszonylag fiatal a kulturális élet demokratizmusa. Sokan a nagyobb alkotó-szabadság védelmében úgy érzik, hogy nem helyes kritikailag szétválasztani, kiváltképp támadni azokat a műveket, amelyeknek megszületése, kétségtelenül, összefügg a szabad légkörrel, a művészi munkának azokkal a tág lehetőségeivel, amelyekkel ma a magyar film rendelkezik.

Azt hiszem, elsősorban erről van szó, arról a — véleményem szerint régóta indokolatlan, de még mindig létező — reflexről, amely szerint a legfontosabb

1 Az eszmecserét Nemes Károly Új törekvések a magyar filmművészetben c. tanulmánya indította el (1967. 10. sz.), majd időrendben a következő hozzászólásokat közölte folyóiratunk: Veress József, Herskó János, Hámori Ottó (1967/12); Szabolcsi Miklós, Almási Miklós (1968/1); Kovács András, Faragó Vilmos, Gyertyán Ervin (1968/3); Lukács Antal, Samuel Lachize, Nemes Károly (1968/4).

Digitized by Google

annak a jognak a védelme, hogy tehetséges művészek szuverénül kifejezhessék magukat. Úgy vélik, hogy az olyan analízis, amely műveiket *irányzatok szerint* osztályozná és bírálná, esetleg szűkíthetné ennek a szabadságnak a mozgásterét, korlátozásokra, a kísérletezési lehetőségek csökkentésére vezetne.

Csakhogy ez végül is ördögi kör. A szellemi önállóságot és a művészi eredetiséget védő magatartás — *ha így dogmatizálódik — uniformizáló törekvéssé alakul át,* eltagadja éppen az önállóságból és eredetiségből adódó különbségeket, mindent elmosó „nonkonformista konformizmussá" halványul. Persze a látszatát is el szeretném kerülni annak, mintha ellenezném az említett alkotói szabadságot, vagy sokallanám a demokratikus légkört, amelyet a kultúrpolitika biztosított. Ellenkezőleg, épp azt szeretném kimutatni, hogy azok, akik megállnak az ily módon adott *lehetőségek* dicséreténél, akik csak a művekben kibontakozó vita *puszta tényét* ünneplik, azok nem veszik eléggé komolyan azt, ami a magyar filmben történik.

Az adminisztratív kötöttségek redukálása *a minimumra* (nem tovább) feltétlenül helyes és szükséges. Főképpen azért, mert fontos

> feltétele annak, hogy a filmben is kibontakozzék az új demokratizmus, a szocialista társadalom alapelveit elfogadó irányzatok versengése, ideológiai harca.

Aki ezt beteljesedésnek, az ideológiai problémák *megoldásának* tekinti — s legyünk őszinték, ez a hajlam egész sor hozzászólásban felfedezhető —, az nem érti meg, hogy ami van, *az nem a vita vége,* hanem (a szó teljesebb értelmében) még csak *a vita kezdete!*

A művészet demokráciája is csak eszköz, annak az eszköze, hogy a társadalom különféle osztályai, rétegei, az érdekek és eszmék szerint különféleképpen tömörülő csoportjai — egy-egy művész szubjektív közvetítésével — elmondják a maguk érzéseit, gondolatait a társadalom és benne az egyén problémáiról, és ebből idővel általánosabb érvényű válaszok alakuljanak ki. Örülni annak, hogy a demokratizmus lehetővé teszi ezt a filmművészetben is, csak úgy értelmes, ha kitetszik, hogy ily módon hangot kapnak az eddig még meg nem nyilvánult, legalábbis önmaguk logikáját teljességében ki nem fejtett *különböző* felfogások, stílusok, filozófiák. De hát ezek mind egyformák? S egyformán helyesek is? Nyilvánvaló, hogy ma

> meghatározóvá az válik, hogy ki milyen választ talál a kor kérdéseire, ily módon persze az ideológiai különbözőségek lépnek az előtérbe, amelyek végsősoron társadalmi különbözőségek tükröződései.

Az egyoldalúságok apologetikája?

Hát ha így van, nem az-e a mi dolgunk, kritikusoké, hogy tudatosítsuk ezt az új és izgalmas helyzetet, hogy „beszálljunk" ebbe a vitába, hogy először is világossá tegyük, ne pedig egybemossuk a nézeteltéréseket?

Almási Miklós a tőle megszokott logikával és problémaérzékenységgel rá is mutat erre, amikor azt emeli ki, hogy ezek a művek *problémacsomókba* kapaszkodnak, és arra is utal, hogy nem mindegyiknek sikerül egyben meg is oldania ezeket a csomókat, hisz — mint írja — e művek körül *„óhatatlanul a valóságos gondok mélysége, de látszatproblémák egyike-másika is felbukkan".* Az egyes filmekhez fűzött megjegyzései még jobban érzékeltetik, hogy ő teljesen tisztában van nagy részüknek ellentmondásosságával. Így is fogalmaz:

Digitized by Google

„Arra kellene figyelnünk, hogy egy-egy mű belső ellentmondásai, alkotói látásmódjának egyoldalúságai segítik-e a filmművészetet a valóság mélyebb, újszerűbb és sokrétűbb megragadásában, vagy hátráltatják." Azaz, a szóban forgó új művekben különféle, a lényeget érintő szemléleti *egyoldalúságok* jelentkeznek, más szóval partikuláris szemléletek, elfogultságok, amelyek nem képesek kimondani a teljes igazságot, de fontos mozzanatok lehetnek az ideológiai-esztétikai tisztázás folyamatában.

De miért áll itt meg Almási? Miért nem arra figyel, amire saját szavai szerint is figyelni kellene: az ellentmondásokra, miért redukálja gesztusát arra, hogy védőpajzsot tart az egyoldalúságok elé? Még ha elfogadnám is azt a kereken ki nem mondott, de írásában ott bujkáló gondolatot, hogy a különféle egyoldalúságok majd ellene is hatnak egymásnak, vagyis valamelyest korrigálódnak, itt akkor sem lehet abbahagyni az okfejtést.

Először is azért nem, mert az a tétel, hogy minden jelentős film „problematikus" (mert kikezdi a konvencionálisat és általában a konzervativizmust), nem fordítható meg: *nem minden problematikus, azaz a konvenciót felbolygató film jelentős is egyben.* Vagyis az, hogy egy műalkotás egy problémacsomóba kapaszkodik, egymagában még nem értékmérő, a problematikusságnak ezt a fetisizálását nem lehet elfogadni már csak azért sem, mert ez korlátozná a demokratikus vitát, az eszmék mérkőzését:

> a problematikusság (ha belül marad a társadalom „játékszabályain" és tehetséges műalkotásról van szó) megérdemli a védelmet az adminisztratív beavatkozással szemben — de miért kellene védeni egyoldalúságait az ideológiai bírálattól?

Almási logikája szerint, ha óvni akarjuk az esztétikailag újat és eredetit — és ki ne akarná óvni? — tilos szembeszállnunk az egyoldalúságokkal. Magától értetődik, hogy ez már csak azért is abszurd elgondolás, mert az egyik egyoldalúság védelme többnyire automatikusan a másiknak a tagadását jelenti. Ebből a bűvös körből csak akkor lehet kilépni, ha kétfelé választjuk a dolgot és azt mondjuk:

> egyfelől maximális szabadságot a különféle irányzatoknak, másfelől maximális erőfeszítést (a kritikában, a dramaturgiában, a kultúrpolitikában és persze magában a művészetben) az irányzatokban megnyilvánuló elfogultságok leküzdésére és az álláspontok integrálására.

Tegyük hozzá, hogy ezek az egyoldalúságok *nem egyszerűen személyes jellegűek,* nem csupán egy-egy művész szubjektumának kivetítődései, hanem a társadalomban meglevő ellentmondások, a különféle tudatok (és hamis tudatok) visszatükrözései a műalkotásban. A társadalmi fejlődést csak akkor szolgálhatja a film, ha miután feltárta, feloldani, megszüntetni is segíti (nem letagadni, vagy elkamuflálni!) ezeket az ellentmondásokat. Vagy így is mondhatnám: *ha szintéziseket teremt,* megőrizve azt, ami igaz, ami művészeti-eszmei felfedezés, és elvetve azt, ami csupán torz egyoldalúság.

Ha így közeledünk témánkhoz — nem ünneplő euforiában, a sikerektől elkápráztatott szemmel (mint sokan Pécsett és a FIPRESCI budapesti szimpoziumán) és nem is minduntalan csak a művészet autónomiáját féltve —, akkor a mai magyar film új törekvései valóságos ideológiai térképét adják szellemi és társadalmi életünknek. Persze: ha osztályozni és minősíteni akarunk, akkor meg kell kísérelnünk, hogy bizonyos irányzatokat nevükön nevezzünk.

Digitized by Google

A népies tradiciók továbbélése a magyar filmben

Vitaindító tanulmányában *Nemes Károly* a *népies filmből* indul ki, de mihelyt a jelenhez közeledik, elejti ezt a meghatározást, és már csak a magyar filmművészet egészére érvényes karakterisztikákat keres. *Hámori Ottó*, noha polemizál Nemessel a hagyományok kérdésében — hangsúlyozva, hogy a siker örömében kár volna leegyszerűsíteni a képletet, és hogy a Nemes által kiemelt *„azonosságok semmiképpen nem formálódnak irányzattá"* — csupán annyiban megy túl az irányzatok felmutatásában, hogy a népiesség továbbélő formáit is bírálja. A különbségek rendszerezésére azonban ő sem vállalkozik. Kritizálja a paraszti-népies jellegű irányzatot *Gyertyán Ervin* is, de egyébként a hozzászólók közül ő a leglelkesebb hirdetője a magyar film egységes arculatának. Joggal bírálja Nemest több elemzésének önkényessége miatt, de az ő bírálatának tendenciája még inkább a nivellálás és az egyirányúság keresése. Pl. igen jellemző cikkének befejező gondolatsora, amelyben Fábrit, Jancsót, Kovácsot, Szabót, Kósát nemcsak közös témájú, de közös mondanivalójú művészekként sorolja egymás mellé. Helyesen állapítja meg, hogy ezek a rendezők felteszik a kérdést: *„Hogyan ébred (az ember) történelmi-emberi felelősségére, s milyen egyéni vagy kollektív katasztrófákkal jár, ha ez az öntudatra ébredés elmarad, ha passzívan sodortatja magát a történelemmel."* De hogy erre hányféleképpen válaszolnak, azzal nem foglalkozik. Vagy higgyük el neki, hogy mindnyájukra jellemző — amit a magyar film fellendítésének legsajátosabb vonásainak nevez —, az *analitikus jelleg* (pl. Jancsónál?), a *történelemfilozófiai ihletettség* (talán Kovácsnál?), vagy fogadjuk el, hogy *nemzeti önkritikán* Szabó és Kósa ugyanazt érti?

Én is abból indulnék ki, amiből Nemes, meghatározott értelemben elfogadva Hámori korrekcióját. A felszabadulás utáni magyar film fővonalát igenis a népiesek irodalmi tradíciója adta, annak ideológiai és stiláris folytatásában kell azt keresni. Mindjárt hozzáteszem, hogy a felszabadulás után — jelentéktelen előzmények után — a népieseken belül már *csak a baloldal* eszmei sugallata érvényesült. Az ő tradíciójuk — amely a *Talpatlatnyi földdel* indul — végigvezet az új magyar film egész sor jelentős alkotásán, s olyan műveket foglal magába, hogy csak a hegygerinc csúcsait említsem, mint a *Körhinta*, a *Szakadék*, a *Ház a sziklák alatt*, a *39-es dandár*, majd az *Oldás és kötés*, illetve az *Így jöttem*, azután a *Sodrásban*, a *Szegénylegények*, a *Tízezer nap* és legvégül (e sorok lezárásáig), a *Csillagosok katonák*.[2] Ennek a vonalnak az egyenetlenségeiről, a különféle irányba mutató letérésekről is szólni kell. Vannak köztük olyan művek, amelyeket élesen bírálni lehet, vannak köztük szinte egyértelmű, előremutató alkotások, de nem lehet elfogadni Hámori és Gyertyán álláspontját, akik (ha nem is minden általam említett művet sorolnak ide) ezt a tradíciót ingerülten kezelik, mint amelytől ideje lenne már megszabadulni. Hámori és Gyertyán önmaguknak is ellentmondanak, amikor kiveszik a sorból Jancsó Miklóst, akit nagyra tartanak és akit úgy méltatnak, mint aki a népiességgel végképp leszámolt, mint aki szemben áll ennek az irányzatnak romantikusan nosztalgikus paraszti szemléletével.

Mi sem áll távolabb a magyarországi népies mozgalmak marxista vizsgálatától, mint a globálisan elítélő — hadd nevezzem hagyományos nevén — az urbánus indulat a népiek ellen. S ezt csak igazolja az a tapasztalat, hogy szocialista filmtörténetünkben *a népiség mint tematika és szemlélet igen hosszú*

2 Jancsó későbbi filmjéről, a Csend és kiáltásról folyóiratunk más helyén közlünk kritikát. — *A szerkesztőség.*

Digitized by Google

ideje egyisztál (mellesleg hosszabb ideje, mint amennyi a népi irodalom születésétől a népi demokratikus filmgyártás megindulásáig eltelt). S ez csak kis részben adódik abból, hogy megfilmesítették a népi írók korábbi munkáit. Ezek zömében nem holmi „reprízek", hanem eredeti vagy újonnan feldolgozott művek, amelyek *megfilmesítésük időszakának* lényeges jegyeit viselik.

Mi a közös bennük? Definiálni ezt persze nagyon nehéz, de — vállalva a vulgarizálás vádját — azt lehetne mondani: annak a fordulatnak az előtörténetét és krónikáját adják, amelyben a magyar paraszt igen sok nehézség közepette — eljutott a szocializmushoz. A paraszti típusok ezekben a filmekben szinte mindig a tragédia szélén járnak, vagy tragikusan el is buknak. A győzelem érzetét, a súlyos terhektől való felszabadulás élményét alig ismerik: témájuk a küzdelem keserve, hangjuk többnyire fájdalmasan elégikus, hőseiket nem követni, hanem óvni szeretnénk: ezek érzékeny, sebzett emberek, akik elsősorban együttérzésünket keltik fel, mert nem tudnak, vagy még csak nagyon esetlegesen tudnak harcolni céljaikért.

Ilyen a *Körhinta* felejthetetlenül és megejtően tehetetlen párja, ilyen a *Ház a sziklák alatt* Kós Ference, aki gyilkossá lesz, mert nem érti a körülötte alakuló világot, ilyen a *39-es dandár* Korbély Jánosa, aki önmagával mérkőzik forradalmiságáért; ilyen a *Tizezer nap* kisparasztja, aki mindent el akar kerülni és mindenbe belekerül. Ezen a körön belül persze szintén sok a különbség, sőt az éles ellentét is. A *Ház a sziklák alatt* pesszimista képet rajzol, már-már fátumszerűnek, megváltoztathatatlan sorstragédiának ábrázolja a paraszti létet. A *39-es dandár*, éppen ellenkezőleg, olyan pillanatot ragad meg, amikor érlelődnek a paraszt belső felszabadulásának feltételei. A *Tizezer nap*, amely valóságos antológiája a népies parasztábrázolásnak, ugyancsak komor ballada, amelynek horizontján csak halványka csík az új társadalom fénye. Tehát csak abban egyeznek meg ezek a művek, hogy a paraszti sors kegyetlenségét vádolják, és ezzel a változást sürgetik. A paraszti tehetetlenséget, a szűklátókörűséget, az alkalmazkodásra, meghunyászkodásra való hajlamot, a húzódozást a harctól, az eszmeietlenséget és szervezetlenséget (annyi paraszti mozgalom tragédiájának okát) csak úgy érintik, ahogy a *39-es dandár* Korbély Jánosa, aki a saját „komisz cselédi szívével" pöröl, vagy ahogy a *Tizezer nap* hőse, akinek megalkuvásai, ha pontosan mérlegeljük, nem őt, hanem a társadalmi viszonyokat vádolják. *Más szóval: a mérce annyiban hasonló, hogy a jelzett alkotók a parasztban elsősorban az áldozatot, a történelem által megtiport, üldözött embert láttatják, aki rászolgált a társadalom törődésére, a külső, kívülről jövő segítségre.*

Kétféle válasz a népiesség problémájára

Egyoldalú igazság ez? Van benne illuzionisztikus elem, amely cáfolatra szorul? Ki kellene egészíteni ezt a képet? Minden bizonnyal, de kitessékelni a problématikát, úgy beszélni róla, mint valami *passé* ügyről — azt jelentené, hogy nem az életre figyelünk, hanem a divatokra. Hogy a fejlettebb nyugati országokban „leszerepelt" a paraszti téma — ott sem az életben, csak a filmekben — az nem érv az ellen, hogy *a magyar filmben még jelentős szerepe van ma is és még egy jó ideig lehet.* A kérdésre csak úgy lehet válaszolni, hogy azt vizsgáljuk: *mi felé tendál* ez a típusú film a maga körén belül, más szóval: milyennek láttatja a parasztság útját. S itt markánsan kettéválik a népies hagyomány!

Az egyik irányt Sánta Ferenc és Fábri Zoltán Húsz óra-ja jelzi, a másikat a Jancsó-féle népiesség, amelynek két legjellemzőbb alkotása a *Szegénylegé-*

Digitized by Google

nyek és a *Csillagosok, katonák.* Mindkét irányzat *szándéka* igenis a leszámolás a népies romantikával, az érzelmes, a sajnáltató, a parasztot csak áldozatnak érzékeltető szemlélettel, a népi hős gyengéd idealizálásával. Csakhogy gyökeresen más eredményre jutnak. A *Húsz óra* — folytatva a *39-es dandárt* — valóban széles fronton támadja a paraszti világ korlátait. Sokan úgy értelmezték ezt a filmet, mint amely olyan éllel lázítja az embereket egy elfajult pártembertípus ellen, amely óhatatlanul hangulatot kelt a párt és a rendszer ellen. Mint számtalanszor bizonyítottuk, ez nem igaz. De hozzá kell tenni: a *Húsz órá*ban nem is ez az alapkérdés. A film kulcsjelenete és drámai csúcsa Elnök Jóska és csökönyös kisparaszti társának vitája. Ebben két olyan ember ütközik össze, akik az alapvető osztálykonfliktusban eredetileg ugyanazon az oldalon álltak, és akiknek összeütközése éppen azért ugrik az előtérbe és éleződik ki végletesen, mert a társadalom túllépett azon az állapoton, amikor az adminisztrálás, az önkényeskedő módszerek, az osztályharc mesterséges élezése — egyszóval a személyi kultusz ismérvei — még uralkodtak, és újra megelevenedhettek a régi paraszti előítéletek is. Elnök Jóska azért beszélhet olyan kiméletlenül őszintén a kisparaszti korlátoltságról, a sunyiságról és az ingadozásról, mert ennek az időszaknak vége.

A *Húsz óra* kérdésfelvetése azért történelmi, mert ennek a váltásnak a pillanatát mutatja be, azt a sorsfordulót, amelyet a szocializmus győzelme a falu életében jelentett, és amely csak a személyi kultusz felszámolása után válhatott világossá a magyar parasztság zöme előtt. És erőteljes a válasz is, amelyet a film ad: egyértelműen és félreérthetetlenül kimondja, hogy a szocialista társadalom demokratizálódásával és humanizálódásával a *fejlődés túlhaladt a paraszti szenvedés kultuszán,* azon az óvó, féltő, oltalmazó gesztuson, amellyel a népiesség annak idején a kiszolgáltatott és annyi csalódást megért parasztságot körülölelte. A *Húsz óra* művészettörténeti és filmtörténeti érdeme, hogy

> olyan képet rajzolt a magyar paraszt helyzetéről a szocializmusban, amely érvénytelenné tette a népiek szemléletét.

A népiek Tiborc-szemléletének bírálatára tett valamiféle kísérlet a *Tízezer nap* is, amely a sem ide, sem oda nem álló kisparaszt vergődését, a *kétlelkűség tragédiáját exponálta.* Csakhogy Kósának nem volt mersze kiemelni azt a történelmi cezúrát, amelyet a kollektivizálás objektíve jelentett: az ő kommunista hőse nem Elnök Jóska, aki a történelem nevében kimondja az ítéletet a kisparaszti életforma fölött, hanem egy messianisztikus megszállott, egy érzelmes rajongó, aki nem tényekkel, nem a szocialista világban már megtett úttal érvel, és ezért nem is tudhat többet mondani, mint azt, hogy kell lennie valahol valami megoldásnak. Alighanem az sem véletlen, hogy ez a hős még külsőleg is a vallási igehirdetőkre hasonlít. Ezzel rokon a film sajátos stílusa, amely a paraszti szenvedés jegyeit óriási, monumentális látványokká sűríti, olyan dekoratív show-okká, amelyeknek esztétizálása, úgy érzem, igen messzeesik azoktól a népi balladáktól, amelyeknek hagyományára a film készítői hivatkoznak. Ez a fajta ornamentikus grandiozitás, amely minden áron le akar nyűgözni, valamennyire még a western-nel, az amerikai látványfilmmel, azokkal a formalisztikus törekvésekkel is rokon, amelyek a filmművészet kitágítását mindenekelőtt a vetítővászon és hangapparátus kiszélesítésében keresik, és amelyek még nem bizonyították be — sem Nyugaton, sem Keleten —, hogy ezzel a művészetet is gazdagítják. Bizonyos, hogy nem ez volt az alkotók szándéka a *Tízezer nap*pal, de az a törekvés, hogy a népies hagyományt folytatva valami pluszt is adjanak, ebbe az irányba terelte fantáziájukat. Ahelyett, hogy magával ragadó drámában folytatták volna, lapozható képeskönyvvé változtatták

Digitized by Google

a témát, más szóval: klasszicizálták a hagyományt, akadémikussá, ünnepi díszítéssé tették, mumifikálták.

A népiesség és Jancsó művészete

Persze a falu — ha új útra fordult is — részben, s nem kis részben, még a fordulat közben van, igen nagy kérdései még megoldatlanok (nem utolsó sorban ezt jelzi a fiatalok aránytalan elvándorlása). Elképzelhetetlen, hogy ma, amikor falun még sok minden forrong és erjed, amikor az eddig megszokott régi rend már összeomlott, de az új még nem mindenütt, nem minden tekintetben stabilizálódott — hogy ebben a stádiumban valami felsőbb sugallatra felszívódjék a népies életérzés.

> Ez elképzelhetetlen. Csak az képzelhető el — mert törvényszerű —, hogy az ideológia ilyen változások idején átformálódik, új alakot ölt, például úgy, hogy absztrahálódik, hogy leveti konkrét karakterét, és általában emberi problematikává szélesíti azt, ami eredetileg nagyon is markáns osztályjegyeket viselt, meghatározott társadalmi rétegek gondja vagy fájdalma volt.

A népies hagyományban ezt a fokozatot jelentik, úgy vélem, Jancsó Miklós művei, mindenekelőtt a *Szegénylegények* és a *Csillagosok, katonák.*

Mi az, ami Jancsó filmjeit összeköti a népiekkel? A magyar kritikában divattá vált Jancsó Miklóst mint a dezilluzionálás, mint bizonyos antiromantika úttörőjét méltatni. Ő az — úgy mondják —, aki felszámolja a hamis nemzetiromantikus szemléletet, a nép idealizálását, pl. a betyárromantikát *(Szegénylegények).* Ő az, aki megszabadítja a szocialista forradalmat a külsőleges pátosztól, a forradalmi patetizálástól *(Csillagosok, katonák),* ő az, aki illúziók nélkül megmutatja a kegyetlen valót, aki szakít az együttérzéstől megrendült és elhomályosult szemlélettel, és konfrontálja a nézőt a rideg tényekkel.

Már megkíséreltem (a *Szegénylegények* elemzésében) kimutatni, hogy ez nem találó jellemzés. Jancsó vitathatatlanul nagy formátumú, kiváló művész, ezt az utóbbi néhány év kétséget kizáróan bebizonyította, és ha éleződnek is körülötte az elvi viták, semmit sem kell visszavonni abból, amit vizionárius tehetségéről, páratlan tömörítő erejéről mondottunk. *De az ő dezilluzionálása, depatetizálása nem antiromantikus és nem tagadása a népies-paraszti egyoldalúságoknak, hanem éppen igazolásuknak egy sajátos formája.* Amit Jancsó levet, az csupán az érzelmes kifejezésmód, nem a szemlélet: sőt ő sok tekintetben fokozza és kiélezi a népiességet. Számomra az ő absztrakt embere is a túlerőtől üldözött, tiport, meghajszolt paraszt, aki kétségbeesetten küzd létéért. Hogy olykor úgy tűnik, Jancsó hőse erősebb, mint elődei, hogy szívósabb, keményebb, ellenállóbb, hogy több benne a lázadó elszántság, küzdeni akarás? Ez igaz, de — s ez a lényeg a mi analízisünk szempontjából — ez a más és plusz *nem a tisztultabb, illúziómentesebb tudatból* származik, hanem a még kilátástalanabb helyzetből és az ennek megfelelő csökönyösebb, erőteljesebb *élni akarásból;* nem az egyoldalúság túlhaladásából, a valóság mélyebb megértéséből, a célhoz, a felszabaduláshoz vezető út sokoldalúbb felismeréséből, hanem az aktívabb ösztönökből, a felfokozottabb indulatokból, amelyeket mind a kétségbeesés szül. Mert *ami a tudatot illeti,* az egyénnek azt a képességét, hogy felismerje helyét a világban, hogy felmérje az objektív viszonyokat és eszerint orientálódjék, felkészítse magát a harcra, az emberibb életért — *e tekintetben Jancsó világképe sokkal negatívabb és vigasztalanabb, mint az előbb tárgyalt műveké.*

Önála az *egyént — akár múltszázadi betyár, akár internacionalista forradalmár — teljesen megfoghatatlan, kiszámíthatatlan, racionálisan felderíthetet-*

Digitized by Google

len hatalmak béklyózzák le, amelyekkel szemben, úgy látszik, nincs is más taktika, mint a vaktában való hadakozás; nincs más erőt, reményt adó forrás, mint az ember ragaszkodása az élethez, a fiziológiai léthez. Nála a küzdeni akarás — kegyetlen kifejezéssel élve — valahogyan agóniára emlékeztet: a fizikai halál küszöbén hatalmasodhat el az emberen az a fajta pánikos kapaszkodás az életbe, a puszta létbe, amely az ő figuráit oly csodás erőfeszítésekre teszi képessé.

Ez a világkép igenis a Kafkáéval érintkezik, abban a vetületben, hogy az egyént nyomorító erők *titokzatos, anomin erők,* amelyeknek szándéka és mozgása kiismerhetetlen. A szegedi börtön, akárcsak a kosztromai kolostor, Ráday zsandárai, akárcsak a fehér különítményesek úgy tetszenek, mintha egyenesen a *Per*ből, a *Kastély*ból léptek volna elő. (Mellesleg: ilyen kongeniálisan egyetlen nyugati Kafka-film sem ábrázolta azt, amit a prágai író oly egyedülálló erővel tudott érzékelni — az egyén belső rettegését.) De persze nem volna helyes — s itt helyesbíteni szeretném egyik korábbi állásfoglalásomat — abszolutizálni vagy túlságosan szélesen értelmezni ezt a rokonságot. Jancsó nem egyszerűen Kafka-követő. S ennek racionális, Jancsó eltérő élettapasztalatával és neveltetésével magyarázható okai vannak.

A paraszti üldözöttség-élmény is szül bizonyos patológikus fóbiákat és komplexumokat, de soha nem vezet az ellenállóképesség tökéletes felőrlődéséhez, a tiltakozó reflexeknek ahhoz a teljes kimúlásához, amelyet Kafka olyan szuggesztív tökéllyel tudott érzékeltetni. Jancsóban éppen az a sajátos, hogy ő nem hódol be az elidegenedettség érzetének, hogy ki akarja magát vágni és bennünket is ki kíván szabadítani a fojtogató öleléséből. Csakhogy — s itt érzem a Jancsó-problematika ugrópontját —

> aki az elidegenedettség ellen akar küzdeni, de elfogadja azt a hamis képletet, hogy az egyén magára maradása, elhagyatottsága, üldözöttsége valami primér jelenség — amely nem az egyén és a társadalom történelmileg kialakult diszharmóniájából származik, hanem együttesük sorsszerű, kikerülhetetlen velejárója —, az nem is találhat más válaszra, mint arra, amelyet Jancsó megfogalmazott.

Huszár Tibor azt mondta ugyan a pécsi vitában, hogy ha az elidegenedés individuális síkjáról beszélünk, akkor igazuk van azoknak, akik — a mai magyar filmet analizálva is — az effajta *elidegenedés kontrapunktjaként az egyéni felelősséget jelölik meg,* s a megoldást abban látják, hogy az egyik oldalon található tehetetlen, önmagukat elvesztő, elszemélytelenedő emberekkel szembe tudják állítani a cselekedni tudó és akaró, a felelősségüket érző embereket. S hozzátette: csak ha szélesebben értelmezzük az elidegenedés körét, akkor kell szélesebb értelemben keresni az ellenpontot is: a gazdasági rendszerekben, társadalmi és politikai formációkban. De még ha el is fogadjuk az elidegenedés közvetlen és szélesebb értelmezésének ezt a különválasztását — ahogyan Huszár teszi —, akkor sem áll ez a képlet Jancsó „kontrapunktjára". Nála ugyanis nem a *felelősséget* érző ember áll a másik oldalon, hanem a *vesztét* érző ember, aki akarni is csak egyet akar: élni, megmaradni. Ily homályos tudattal, a törvényszerűségek, a társadalmi mozgás apercipiálása nélkül — tulajdonképpen *nem is létezik etikai felelősség.* Felelős csak az lehet, aki választhat a kínálkozó alternatívák között. De miféle választás az, ahol az egyik alternatíva a halál, a másik az élet? (Jancsó ugyanis idáig absztrahálja a konfliktust.) Aki ezen a válaszúton az életet választja, az nem felelősséggel cselekszik, csak minden élőlény elsőrendű animális ösztönének engedelmeskedik. Ebben az állapotban nincs etikai súlyú döntés, nincs választás a marxista morál értelmében sem, de hadd tegyem hozzá: még az egzisztencializmus értelmében sem. *Almási*

Digitized by Google

*Miklós a Csillagosok*ról írott bírálatában (Kritika, 1968. 1. sz.) azért marasztalja el Jancsót, mert túlságosan elvont morális kérdések elé állítja hőseit. Én úgy értelmezem a *Csillagosok, katonák*at, hogy nem is morális kérdések elé állítja hőseit: a problematika a morálon túl játszódik le. Még ellenforradalmárai is túl vannak jón és rosszon. A sivár térség, amelyben itt az erők mérkőznek, *az élet és a halál absztrakt pólusai.*

Nagyon szeretném hangsúlyozni, nemcsak a halálé, hanem az életé is, sőt elsősorban az életé. Akik a hullák láttán úgy gondolják, hogy voltaképpen ez valami morbiditás, halálvágy, a halálban való megnyugvás, vagy hogy a sokféle öldöklési jelenet a „szoktatást" szolgálja — ahogy *Darvas József* írja. (Népszabadság, 1967. december 23.) — azok, úgy látszik, idegileg nem viselték el a filmet, s ezért nem rögzítették vagy elfojtották magukban az ellenkező töltésű képeket, amelyek az élet szépségeinek, a természetnek és a termékenységnek valóságos himnuszát zengik. *Csak ha ezt a két oldalt együtt látjuk, akkor tudjuk megragadni Jancsó művészetének karakterisztikumát.*

Bizonyos, hogy a *Csillagosok*tól visszatekintve egyes jellemzőket ma még jobban meg lehetne fogalmazni, mint ahogy már akkor megfogalmaztuk, akik kritikusan néztük a *Szegénylegények*et is. De hogy az utóbbi nem *tagadja,* és nem is csak manirokban ismétli, hanem *folytatja* az előbbit, az is bizonyos. Igaz, hogy néhány modorosságot fel lehet fedezni a *Csillagosok*ban, de hasonló és Jancsó előbbi filmjeire visszamutató stílusjegyek ismétlését fel lehetett volna fedezni a *Szegénylegények*ben is.

Ezzel a tendenciával *korántsem* azon a szinten szeretnénk folytatni vitánkat, hogy *e filmek világszemléletével szembeni ellenérzéseinket mesterségesen átalakítsuk színvonalbeli kifogásokká,* mintegy megfordítva a dogmatikus elvet, hogy ami igaz, az szép is — amit tehát nem igaz, az művészileg is értéktelen. A filmek egyik mélyebb tanulsága egyébként az, hogy a népies-romantikus szemlélet — konfrontációban a mai viszonyokkal — átvezet ahhoz a fajta forradalmisághoz (amellyel ma gyakran találkozni a harmadik világban és a nyugat-európai intelligencia egyes csoportjaiban), amely tagadja a tudat és a tapasztalat szerepét a forradalmi harcban; lebecsüli a forradalmat vezető osztály és párt jelentőségét, s lényegében a „természetes ember" puszta akaratától várja az eldöntő győzelmet az elidegenítő erők fölött.

A Jancsó-filmek ezért játszódnak olyan *akonkrét, elvont* világban, ezért nem hatnak ránk forradalmas indulataik ellenére sem forradalmasítóan. Hőseik hiába ágálnak úgy, mint a legendás hősök — mert nem látjuk, nem ismerjük meg azt a történelmi szituációt, amely a forradalmat szülte, hinni sem tudunk példájukban, nem tudjuk átélni harcuk belső tartalmát.

A racionalizmus válasza

Ilyen értelemben azt merném mondani, hogy ezek a filmek *egy fejlődés végpontját jelzik,* egy non plus ultrát, amelyen túl már valóban csak az önismétlés van. A magyar film izgalmas drámáját látom abban, hogy *ezzel együtt* előretör egy egészen más filmtípus, amely mintha tudatos válasz volna erre a tendenciára (pedig nem az); éppen e kettő vitája, összeütközése teszi számomra olyan izgalmassá a magyar filmművészet mostani időszakát. Hogy mi jellemzi ezt a kontratípust, mi ennek közös nevezője? Elsősorban

> a racionalista valóságlátás: az, hogy eleve elzárkózik mindenféle misztifikálás elől, arra törekszik, hogy a valóságot úgy láttassa, amilyen — mítoszok és mitikus homályok nélkül.

Digitized by Google

Nem akar belénk sem hiteket, sem félelmeket szuggerálni, a köznapian normális aspektusokat keresi, ezekből teszi fel józan kérdéseit és hasonlóak válaszai is. Ez a filmművészet valamiképpen a dokumentumfilmmel, a cinéma veritével rokon (jóllehet többnyire a hagyományos játékfilm eszközeivel él), még ott is, ahol igénybe vesz látomásokat, mint, teszem, *Szabó István* az *Apá*ban.

> Módszere egy szkeptikus vizsgálóbíróéra emlékeztet, aki minden vallomásra rákérdez és minden tárgyat tüzetesen megszemlél, folyvást szelektálva kutatja, hogy mi a bizonyító erejű és mi nem az, mit kell elvetni és mit lehet elfogadni.

Nemes Károly írja bevezető tanulmányában, hogy az újabb magyar filmek azért nem drámaiak, mert az osztályharcban bekövetkezett változások dedramatizálták az életet. Ebben nem hiszek. Sokkal inkább ebben *a vizsgálódó módban* látom a szóban forgó film nem drámai jellegének okát. Ez a film nem ábrázol, hanem megfigyel (akkor is, ha ábrázol); a kritikus vizsgálódás oly mértékben jellemzi, hogy lépten-nyomon észrevenni: önmagát is vizsgálja. Szemben az 1953 és 1956 között készült elődjeivel, amelyek indulatosan (és sokszor egyoldalúan) a társadalom bürokratikus kinövései ellen támadtak, ez a film sokkal több értelemben kritikus; a bürokráciával is foglalkozik, de nyomban túl is halad rajta: azokat az okokat keresi, amelyek miatt a bürokrácia érvényesülhet.

Nem megy a fejembe, hogyan lehet ezt a szociológikusan precíz társadalomrajzot, a törekvést a tudományos hitelességre, a cinéma direct eszközeinek látszólag már az objektivizmus szellemében való felhasználását egy nevezőre hozni Jancsó szubjektív metaforáival.

Pedig itt a szubjektivitás-objektivitás ellentétpárja mögött nemcsak ábrázolás-módszerbeli különbségek húzódnak meg, hanem világnézetiek is.

Jancsónál nyilvánvaló például, hogy a forradalom mozgatóereje egyedül és kizárólag a forradalmárok szubjektív akarata, belső elszántsága. A körülmények, az objektív viszonyok, a társadalmi osztályok és csoportok mozgása — mindez bele sem kerül a képbe. Az a struktúra, amellyel Kovács (akár a *Hideg napok*ban, akár a *Falak*ban) a társadalmat ábrázolja, nem egyszerűen egy másik kort tükröz, hanem a társadalmi folyamatoknak *egy gyökerében más felfogását.* Kovács igyekezete, akárcsak Szabóé vagy Herskóé legújabb műveikben, majdnem hogy annak a kitapintása: *mi a társadalom önmozgása;* pontosabban annak a vizsgálata, hogy van-e és milyen esélyük van a sokféle, egymást keresztező, gyengítő és erősítő objektív tendencia automatikus játékában a jobbra, az emberibbre törő szubjektív erőknek.

Kovács András alkotó módszeréről

Kovács Andrásnál szinte nyomon lehet kísérni, hogyan született ez az objektív világlátás. A *Nehéz emberek*ben a rendezőnek kétséget kizáróan az volt a szándéka, hogy az ún. nehéz emberekből — feltalálókból, az újítások megszállottaiból — a társadalmi közönnyel, érdektelenséggel, anyagiassággal szemben álló, modern hős-típusokat formáljon, újfajta forradalmárokat, akiket a technika és a termelés tökéletesítéséért vívott harc tesz társadalmi újítókká. De ezt a szándékot csak részben igazolták modelljei. Voltak köztük igen lelemények konstruktőrök, akik egyébként, emberileg, sehogysem kerekedtek példaképekké, és akadtak köztük megszállottak, akik elsősorban nem a társadalmi érdekeknek voltak harcosai, hanem a maguk szűk ügyének voltak fanatikusai. Pedig végsősoron mindegyikük igen hasznos munkát végzett a közösségnek. Ily módon a film tendenciája észrevétlenül átalakult: az a kérdés, hogy milyen

Digitized by Google

fából faragták azokat az embereket, akik úrrá lesznek a szocializmus építésének nehézségein, úgy módosult: mi az oka annak, hogy ezeknek a maguk szakmájában elég járatos embereknek ilyen hosszú kálváriát kell megjárniuk, amíg elfogadtathatják értelmes és közhasznú javaslataikat. (A többi között éppen azért, mert sem a politikai, sem általában a közéleti harcokra nincsenek felkészülve.) Más szóval: *a kérdés az egyénről átfordult a mechanizmusra, azokra a feltételekre és körülményekre, amelyek között az egyénnek a maga harcát meg kell vívnia.*

Egészen más oldalról közeledett a kérdéshez, de ide konkludált *Szabó István Apa* című filmje is, amely — túl az ifjonti álmodozásokon és az apahős-kultuszon — leszámol mindenféle illuzórikus „individuál-szocializmussal". De a legplasztikusabb példa a szóban forgó szemléletre *Kovács* legutóbbi filmje, a *Falak*, amely a *Nehéz emberek*nek, ha úgy tetszik, a fonákját mutatja meg. Itt ugyanis kitűnik, hogy Ambrus mérnök technikai-újító megszállottsága — akár hetvenkedik, akár nem — önmagában még nem is egyértelmű társadalmi érték. Hogy a mérnök tehetségében rejlő lehetőségek valóra váljanak, a társadalom hasznára fordíthatók legyenek, az az emberek egész sorának kapcsolatától függ. A döntő az, hogy *olyan viszonylatok uralkodnak-e köztük, amelyek lehetővé teszik, hogy Ambrus intellektuális értékei érvényesüljenek.* A *Falak* ilyen tekintetben elüt minden eddigi játékfilmünktől, *tárgya* ugyanis nem annyira az egyén, mint inkább *a közösség,* sőt hajlanék (divatos nyugati szóval) azt mondani: *a team,* a munkatársak együttese és belső kapcsolata. Sokakat meg is zavart a filmnek ez a sokhősűsége. Pedig a *Falak* kárpótolja nézőit azzal, hogy az *egyes* helyett az *egész* tendenciáját érzékelteti, amely sokféle indítékból, de végre mégis összeáll.

Figyeljük csak meg, mi megy végbe a *Falak* vállalati kollektívájában. Nem hősök, nem példamutató emberek profilja emelkedik ki az összképből. Bár sok egyedileg is biztató hangzik el és sok előremutató kezdeményezésnek vagyunk tanúi, nem szűnnek meg a disszonáns hangok és gesztusok sem. A felületes néző számára, s persze annak a számára is, aki nem eléggé érzékeli a közeget, amelyre a játék olykor csak célzásokkal utal, kicsit talán tohuvabohunak tűnik az egész. De tüzetesebb vizsgálódásra kitetszik, hogy itt igenis meghatározott és progresszív mozgásról van szó: az uralkodó nézetekből, viszonyokból, a társadalmi gyakorlatból és ideológiából adódó organikus előrefejlődésről, amely — noha a film egyetlen konkrét szóval sem ígéri — abban erősít meg bennünket, hogy Ambrus ügye meg fog oldódni. Mégpedig azért, mert megvannak azok a tényezők, amelyek ez esetben Benkő révén (más esetben mások révén) így alakítják az életet. S e tényezők közt sok minden szerepel: a közmoráltól az egyéni érdekig, a politikai, történelmi és személyi tapasztalattól a filozófiáig szinte minden. (Lásd az emlékezetes vitaestet!) De mert annyi a részmozzanat, amelyet tetszés szerint másokkal lehetne megtoldani vagy felcserélni, nyilvánvalóvá válik, hogy

> itt nem ezek mechanikus összegéről van szó, hanem az egész mozgásformájáról — egy mind gyakrabban használt szóval így is fogalmazhatnánk: a társadalmi mechanizmusról, ennek irányáról, önmagát kontrolláló és részben korrigáló automatizmusáról.

A szubjektív döntések ezáltal nem vesztik el jelentőségüket, csupán az válik világossá, hogy rendkívül szorosan összefüggnek ezzel az objektív mozgással. Sőt így is fogalmazhatnám: annál fontosabbak, mennél inkább ennek a mozgásnak a felismerésén alapulnak.

Kovács egy alapvetően normális, kiegyensúlyozott társadalmi apparátust ábrázol. Ennyiben, ha úgy tetszik, nem is különösen kritikus a mi mai világ-

Digitized by Google

gunkkkal szemben. S annyiban is eltér az 1953—56-os filmek társadalomkritikai furorjától, hogy nem sejteti, ha ezt vagy azt a bürokratát eltávolítanák, ezt vagy azt megtennénk, akkor ezzel egycsapásra megváltanánk a társadalmat. Ilyen értelemben még szkeptikusnak is nevezhetnénk. Csakhogy ő, ha korlátozza is az egyén és az egyéni tett jelentőségét, ha hangsúlyozza is a mechanizmus, a viszonyok szerepét a folyamatok alakításában, nem tagadja, nem kisebbíti másodrendűvé a szubjektív faktort, értsd: az etikai magatartást, az egyéni attitüdöt, az egyéni tudatot. Érdemes itt arra a analízisre emlékeztetni, amelyet ő maga ad a Társadalmi Szemlében írott hozzászólásában. Az új magyar film fellendülése — írja Kovács András — onnan datálódik, hogy a társadalom hozzáfogott az alkotó egyén helyét biztosító viszonyok megszervezéséhez. Jóllehet ez túlságosan laza meghatározásnak tűnik, annyi bizonyos, hogy az új gazdasági mechanizmussal (és a hozzá vezető, ezt előkészítő vitákkal) tulajdonképpen kétségessé vált sok minden, amit korábban — különösen az egyén szerepével kapcsolatban — a szocialista társadalom axiómájának hittünk. Mindez óhatatlanul felvetette a kérdést a filmművészek előtt is: *mi hát ma a szerepe az egyénnek, mit tehet az egyéni tudat, akarat, szándék, ha a társadalmat még ma is ily mértékben az objektív gazdasági folyamatok és érdekek befolyásolják*, ha tehát az egyénhez még most is elsősorban csak mint fogyasztóhoz kerülhetünk közelebb?

E probléma kapcsán talán nem erőltetett, ha most visszatérek a Jancsó Miklós és Kovács András által megfogalmazott alternatívákhoz. *Jancsó felfogása* ugyanis, ha ebből az aspektusból nézzük, a mi mai ökonómiai elképzeléseinkkel szemben a teljes tagadást fogalmazza meg: műveiben *a forradalmi magatartás kritériuma — az objektív, a gazdasági és másmilyen körülmények szuverén megvetése*. A forradalmiság ilyen felfogásban az egyén belső értéke, amelynek ha van is külső eredete, ez már csak valami misztikum lehet, vagy pedig — mint jeleztem — a pusztán élni akarás.

> Nem mintha Kovács negligálná a problémát, de nála már a módszer is más: ő aprólékosan analizál, szálanként bogozza szét a matériát. Jancsó intenzív, belső látomásaival szemben ő a legmegrendítőbb pillanatokban is úgy közeledik az élethez, mint tudós kutató.

Érdemes ebből a szempontból összevetni a *Hideg napok* újvidéki haláljeleneteit a *Csilagosok, katonák* kivégzési képeivel. Hadd emlékeztessek a *Hideg napok*-ban arra a mozzanatra, amikor a horthysta tiszthelyettes nagy szakértelemmel szabdalja a jeget. A figura minden porcikájában annak a nyárspolgárnak a típusa, aki a fasizmusnak eszközül szolgált: jelentéktelen, ostoba, kisszerű, semmiféle szuggesztióval nem rendelkező pribék. Hogy Jancsó fehérgárdistái mennyire elvont fantomok, képzelet szülte szörnyek — ebben az összehasonlításban különösképpen szembetűnő.

Miért tartom oly fontosnak ezeknek a különbségeknek a hangsúlyozását? (Még úgy is tetszhetne, hogy ez valamiféle taktikai manőver kiváló művészek szembeállítására, pedig ez végképp nem áll szándékomban.) Azért, mert

> **a magyar filmművészetben valóságos vita folyik, mégpedig jó művek vitája** — korunk, társadalmunk alapvető kérdéseit érintő, lényeges vita, amelynek ideológiai tartalmát feltárni, úgy érzem, a magyar filmkritika elsőrendű feladata. Nemcsak azért, hogy segítsen annak tisztázásában, ami tisztázandó, hanem azért is, hogy világossá váljék: korántsem egyoldalú tendencia ragadta magához a kezdeményezést. A demokratikus légkör, az alkotói szabadság, együtt a kultúrpolitikai irányítással, olyan filméletet hozott létre, amelyben fokról fokra a szocializmus értelmében tisztázódnak a korszerű problémák.

Digitized by Google

Eltérő koncepciók a filmművészet és a közönség viszonyáról

Van még egy nagy kérdéskör, amelyet a Társadalmi Szemle vitája érintett. Ez pedig *az új filmművészet viszonya a tömegekhez és fordítva, ezek viszonya az új filmhez.* Ez korántsem valami másodlagos vagy népművelési szakkérdés, amelyet kizárólag a filmterjesztők, illetve helyi művelődésügyi szervek gondjának szabad tekinteni. A hozzászólók sem ezt tették, de még az ő hangsúlyukat sem érzem kielégítőnek.

Kezdjük két jellegzetessel a többféle típusú válaszból, amelyet erre a kérdésre adni szoktak. *Az egyik* az, hogy kinőttünk a „papa mozijából", amely mindenkié volt. *A filmművészet, akár a többi „felnőtt" művészet, differenciálódik: esztétikai igényük, intelligenciájuk, műveltségük szerint különféle mozilátogató rétegek keletkeznek, s ezek különféle filmtípusokat, stílusokat igényelnek.* (Akárcsak az irodalomban vagy a zenében vagy a képzőművészetben, ahol már régen így van.) Ebből a szemszögből nézve felmerül az is: minek hát a sok lamentálás azon, hogy ezt a kiváló filmet még csak ennyien nézték meg, amazt pedig, amely a közepesnél is gyengébb, de kalandos vagy erotikus témájú, három-, négy-, ötször annyian? A *másik* álláspont katasztrofálisnak tekinti a statisztikák eredményét, kétségbeesik, hogy a kritika és a kultúrpolitikai értékítélete mennyire nem kvadrál a nézőszámokkal, s *lényegében azt követeli, hogy a filmgyártás igazodjék a nézők vótumához,* csökkenjen a minimálisra vagy nullára az olyan filmek száma, amelyek nem érik el az átlagos nézőszámot.

Csakhogy, ami az előbbit illeti: mi a közönség felosztását elit- és tömegközönségre, *más szóval a kultúra kettéválasztását nem tartjuk szükségszerűnek és mindörökre adottnak.* Ami a színvonalat illeti, a kultúrában alapvető célunk (nem mai és nem holnapi, de alapvető távlati célunk) ennek a kettéosztásnak, illetve sokfelé osztásnak a *leküzdése.* Pontosabban: a tömegek műveltségének és kulturális-esztétikai igényeinek felemelése az intelligencia szintjére. Nem fogadunk el persze olyan koncepciókat, amelyek — megfordítva a folyamatot — az igényeket akarják leszállítani. A másodiknak jellemzett álláspont pedig effektíve ezt jelentené. De — s itt kezdődik az igazi vita — hogyan kell viszonyulni az említett differenciálási folyamathoz?

Nincs egészen igazuk azoknak az „önvigasztaló" nézeteknek sem, miszerint maholnap értékes művészfilmekkel visszahódítjuk az embereket, és nincs messze az az idő, amikor a *Hideg napok* vagy a *Húsz óra* ugyanazt a közönséget fogja vonzani, mint az *Egy magyar nábob* vagy a *Mici néni két élete.* Mondani sem kell, hogy ez már azért is képtelenség, mert a szórakoztató filmek közönségének óriási része (nagyobb rész, mint korábban) ma fiatalkorúakból rekrutálódik. Ennek a serdülő nézőseregnek az ízlését pl. filozófikus igényű művek szintjére emelni kilátástalan vállalkozás volna, de nem is kívánatos. Ki kívánja, hogy ifjúságunk koravén legyen?

Az életkori sajátosságok mellett *másfajta differenciálódások is természetesek:* az egyén mint kulturális fogyasztó nem úgy fejlődik színvonalában, hogy fokozatosan elvet mindenfajta szórakoztatást, s már csak épülni és tanulni szeretne.

> A legműveltebb embernek is, ha csak nem savanyodik filozopterré vagy nem válik nagyképű sznobbá, szüksége van bizonyos könnyed kultúrára, kikapcsolódásra.

Más szóval: a kulturális színvonal emelésének az útja nem lehet az — a filmen belül sem —, hogy a könnyen érthető, könnyen apercipiálható műfajokat fokozatosan leváltsuk nehéz, nagy szellemi erőfeszítéseket igénylő műfajokkal.

Digitized by Google

Az embereknek általában sok műfajra és hangvételre van szükségük, és minél több a kulturális szolgáltatás (s egyre több lesz, elsősorban a tv révén), *annál szélesebb lesz az igények spektruma.* A színvonal csak annyiban műfaji kérdés is, hogy az emberek — műveltségük szerint — más-más arányokban fogyasztják az egyes műfajokat, de lényegesebb az, hogy magasabb műveltséggel *minden műfajon belül* magasabb igényeket támasztanak.

Újból és újból azt kell tapasztalni, hogy sokan lenézik a tömegek körében népszerű műfajok kultiválását, alacsonyrendűnek tartják azt, olyasvalaminek, amivel legfeljebb kényszerűségből kell foglalkozni stb. Pedig nem kis kérdésről van szó: arról, hogy *törődjünk-e bele abba, hogy a mi filmkultúránk is belátthatatlan időre kettéváljon — művészfilmre és „kommerszfilmre"* — s ami ennek megfelel: szentesítsük-e a közönség kulturális szétszakítottságát, ennek minden következményével? S tegyük ezt a felszabadulás után több mint két évtizeddel, s annak ellenére, hogy az objektív fejlődés is ellentétes irányú, mert mind a felnőttoktatás, mind az iskola, mind egyéb kulturális hatások *emelik* a tömegek általános műveltségi szintjét? Mivel lehetne ilyen feltételek között indokolni a retrográd irányú orientálódást?

A fejlődés feltétele: a jó, színvonalas közönségfilm

Persze, senki sem mondja ki kereken, hogy erre gondol. De olvassuk csak el azokat a tanácsokat (amelyekkel a többi között kiváló rendezőink is elhalmozzák a filmforgalmazó szerveket), a különféle javaslatokat, hogy szervezzünk ilyen meg olyan „art kino"-mozgalmat, meg filmklubokat, reklámozzunk így meg úgy stb. Egyszóval: *teremtsünk új kereteket a nagyközönségtől távolálló filmek bemutatására* (holott mozijaink egyáltalán nincsenek kihasználva). Erről óhatatlanul az jut az ember eszébe:

> akik itt és így keresik a megoldást, azok számba sem vették, hogy nekünk, szocialista országok filmkultúrájáról lévén szó, más lehetőségeink vannak, mint a kapitalista országok haladó filmeseinek.

S egyik legnagyobb előnyünk éppen az, hogy *a közönségfilmet nem vagyunk kénytelenek átadni profithajszoló, lelkiismeretlen producereknek,* a közönség legalantasabb hajlamaira és ösztöneire spekuláló üzletembereknek. Megszámlálhatatlanul sok lehetőségünk van arra, hogy megnemesítsük műfajait, és segítségükkel hozzájáruljunk az ízlés általános fejlesztéséhez.

Némelykor már megdöbbentő, mennyire nem veszi tudomásul a magyar filmművészet ezt *a lényegbe vágó különbséget* a szocialista és a kapitalista filmgyártás között. Naponta születnek új elméletek és statisztikák annak igazolására, hogy nálunk is szükség van sajátosan intellektuális filmre (s ezt valóban nem lehet kétségbe vonni). De az a különös szerencsénk, *hogy a közönségfilmből is csinálhatunk valami újat és remeket — alig mozdítja meg filmgyártásunk képzeletét.* (Kevés, igen kevés kivételtől eltekintve, a filmkritikáét sem!) A Társadalmi Szemle hasábjain folyt vitában *Lukács Antal* helyesen feszegette ezt a kérdést, több ponton is érintve a jó közönségfilm feltételeit. Persze elsősorban *gyártási, filmpolitikai és szervezési feladatról van szó,* olyan formák kialakításáról, amelyek ellensúlyozzák és leküzdik az uralkodó sznobizmust, a tömegműfajok lebecsülését, s amelyek nemcsak erkölcsileg és anyagilag teszik a maga helyére a közönségfilmet és szabnak gátat a művészfilmben ijesztő méreteket öltő epigonizmusnak, hanem lendületet és kedvet is adnak az alkotóknak.

Digitized by Google

A magyar film hagyományai e tekintetben — mi tagadás — inkább ballasztot jelentenek, mint alapot. A harmincas évek magyar szórakoztató vígjátéka, a *Meseautó* és társai — nem ok nélkül — lidércként, a legprimitívebb álomgyár emlékeiként élnek a magyar filmművészetben. De egyfelől: nem mesterségesen felidézett mumus-e ez a rég letűnt világ? Másfelől: ki tagadhatná, hogy még ezen a filmtípuson belül is születtek olyan eredmények, mint Kabos kispolgári slemil-alakja, a filmvígjáték egyik klasszikus alakja? Nem szólva azokról a magyar rendezőkről, forgatókönyvírókról, akik annak idején Nyugatra emigráltak, és akiknek nagy szerepük volt a filmművészet legnépszerűbb típusainak felvirágoztatásában. Ezt a tradíciót hébe-hóba folytatták is az utóbbi húsz évben, csakhogy esetlegesen, az illetékes szervek, az erre alkalmas alkotók és a szakemberek határozott kedvetlensége mellett. Ezért sorvad el mindinkább a magyar filmnek ez az oldala. Pedig ha volt rá vállalkozó, aki nem félkézzel és felületesen nyúlt ezekhez a műfajokhoz, megvolt a visszhangja is (lásd a *Fotó Háber,* vagy *A tizedes és a többiek* minden értelemben tisztességes sikerét).

Valami összefüggő fejlődési vonalat azonban hiába is keresnénk. Egy-egy siker legfeljebb ha egy-két további filmet ösztönzött még, azután újra ellankadt az érdeklődés, illetve folytatódott az a most már évtizedes gyakorlat, hogy közönségfilmet szinte csak kényszerből, minden komolyabb ambíció nélkül vállal jó rendező, mintegy rá kirótt, kötelességszerű penzumként. A közönségfilmtől a mesterségbelileg felkészült szakemberek is elfordultak, szívesebben laborálnak epigonként a művészfilmben, semmint hogy sikereket érjenek el a népszerű műfajokban. Mint már céloztam rá, ez a szituáció elsősorban a filmgyártás szervezésével és finanszírozásával foglalkozó állami szerveket bírálja; mindenekelőtt rajtuk áll, hogy itt valami változás következzék be.

A szakadék elmélyítése a művész- és közönségfilm között mindkét oldalon óhatatlanul a szélsőségeknek kedvez: az egyik oldalon az arisztokratikusan intellektuális filmtípusnak, a másikon az olyan „kommerszfilmnek", amely — a nyugati példákat követve — mind kevésbé válogat eszközeiben. De még mielőtt ez bekövetkezne, mindkét oldalon azt követelnék az államtól, hogy hatalmi eszközeivel vessen gátat e tendenciáknak.

> Ez a polarizálódás végső soron tehát az ellen hatna, ami mai eredményeink egyik elismert alapja: a demokratizmust, a művészeti munka mai autonómiáját gátolná.

Hogy Nyugaton mit kíván valóban a mozilátogató közönség, azt nagyon nehéz megállapítani, mert az ottani közönség óriási mértékben ki van téve a legkülönfélébb manipulációknak. Ezek irányát ma különösképpen az szabja meg, hogy a film kétségbeesett harcot folytat a nézőkért, és mind nemtelenebb eszközökre fanyalodik, hogy visszahódítsa közönségét a tv-től. A mi filmművészetünk, ha érzi is a televízió versenyét, nincs hasonló kényszerhelyzetben. De végzetesen tévedne, ha nem védené ezt az előnyös szituációt, ha fittyet hányna annak a közönségnek, amelyet nem manipulálnak, s amelynek ízlését elsősorban pozitív erők alakíthatják.

Az az ingerültség és finnyáskodás, amelyet a közönségfilm követelményeinek emlegetése kelt a magyar filmművészek legnagyobb részében, nagyon elszomorító tünet. *Hisz nincs és nem lehet olyan szocialista filmművészet, amely hátat fordít a tömegeknek,* nincs és nem lehet olyan szocialista filmpolitika, amely asszisztál ehhez. Olyan kardinális tétele ez művelődési politikánknak, amelyben nem lehet kompromisszumokat kötni.

Rényi Péter

Digitized by Google

VITA A SZÖVETKEZETEK ELMÉLETI KÉRDÉSEIRŐL

Hatóságok, vagy érdekképviseletek

Az utóbbi időben a kisipari szövetkezeti mozgalomban is mind többet vitatkozunk az új gazdaságirányítási rendszer által támasztott követelményekről, különös tekintettel az „érdekképviseletre" s az OKISZ és a KISZÖV-ök jövőbeli feladataira.

Az érdekképviselet háttérbe szorulása

A kisipari szövetkezetek irányító szervei hosszú ideje az államhatalmi (hatósági, államigazgatási) feladatok betöltésében látták fő funkciójukat; emellett a mozgalmi jelleg csak másodlagosan érvényesült. Az érdekképviseleti feladatokat igen kis mértékben, mondhatnánk alig gyakorolták.

Az ellenforradalom alatt és után az „érdekképviselet" politikai jelszóként szerepelt a kisipari szövetkezeti mozgalomban. Ez az egyébként helyes követelés a dolgok természetéből fakadóan — minthogy legtöbbször a szocialista társadalmi rend ellenzői használták, retrográd, ellenforradalmi jelszóvá vált. A szövetkezeti autonómia és az érdekképviselet hangoztatása a szocialista társadalmi rend ellenzői részéről a kisipari szövetkezetek szocialista jellege elleni támadás álcázásául szolgált.

A kisipari szövetkezeti mozgalomnak szinte *születése pillanatától kezdve* célja volt az érdekképviselet megszervezése, de ez csak igen korlátozva valósulhatott meg: az az ellentmondás, hogy a KISZÖV-ök és az OKISZ hatósági feladatokat töltöttek be (tervlebontás, bérmegállapítás, anyaggazdálkodás, beruházás, hitelfinanszírozás, szerződéskötésekre való utasítás, fegyelmi fórum stb.) mindinkább elnyomta a kezdet kezdetén meglevő érdekképviseleti tendenciákat. Az érdekképviseleti elvek háttérbe szorulásához itt is hozzájárult a ***demokratikus centralizmus elvének helytelen értelmezése***, mely nem a szövetkezeti mozgalomból indult ki, és amelyet ***dr. Erdei Ferenc*** így jellemez: „... ez jellegzetesen társadalmi-politikai szervezési elv, s mint ilyen a szocializmus eszmei rendszeréhez tartozó általános elv, a gazdasági élet azonban más szervezési elvek hatálya alá tartozik: ilyen értelemben a szövetkezetek és központjaik vonatkozásában is csak társadalmi-mozgalmi tevékenységükre tekinthető érvényesnek a demokratikus centralizmus elve."*

Az évek múltával és a termelési volumen növekedésével a kisipari szövetkezeti szövetségek mindinkább ***hivatalokká váltak***, s szinte minden ténykedésükben utánozták az egyes ágazati minisztériumokat, vagy az iparigazgatóságokat. Választott szerveik ténykedése, határozataik végrehajtása majdnem teljesen ***formálissá*** lett. Az apparátus dolgozói — minthogy ők készítették elő e szervek üléseit, s ők szervezték az itt hozott határozatok kidolgozását és végrehajtását — úgy érezték, hogy az ***apparátus*** a tényleges irányító, a választott szervek pedig csupán ***eszközei*** a felsőbb állami és pártszervek, valamint egyes szövetkezeti vezetők által meghatározott feladatok végrehajtásának. E gyakorlat és szemlélet következtében a szövetségek apparátusa lassan teljes egészében olyan összetételűvé vált, hogy ***utasításokkal*** akarta megoldani feladatait. A középirányító szervek dolgozói között ezenkívül az a törekvés jelentkezett, hogy — főleg a jelentős kereset differenciák miatt —

* Társadalmi Szemle, 1968. 2. szám.

Digitized by Google

hosszabb-rövidebb idő után *ki akartak jutni szövetkezetekbe vezetőknek*, holott minden szempontból éppen ennek az ellenkezője lett volna a haladás ideális iránya.

Más kérdés az, hogy mennyire valósult meg a gyakorlatban a szövetkezetek kizárólag utasítgatással való irányítása. Véleményem szerint a kisipari szövetkezetek rugalmasságának egyik fő forrása az volt, hogy — a miniszteriális iparral szemben — itt *nem teljesen valósult meg a centrális irányítás*, ezért a vezetők jobban tudták felhasználni a piacnak a kereslet és kínálat adta lehetőségeit.

A teljesség kedvéért azt is meg kell mondanom, hogy a szövetkezeti mozgalom felsőbb és középirányító szerveiben mindig voltak olyan emberek, akik harcoltak a maguk területén a központosítás és a hivatali szemlélet ellen, és igyekeztek képviselni az egyes szövetkezetek érdekeit. Véleményem szerint ez a két tendencia — a centralizmus részleges megvalósítása és a szövetkezetek érdekeit helyesen érzékelő vezetők tevékenysége — együttesen tette lehetővé a kisipari szövetkezetek aránylag gyors fejlődését.

A vázolt „hatósági" szemlélet — melynek kialakulása elsősorban nem a felügyeleti szervekben dolgozók hibája, hanem országosan kialakult helyzet következménye volt — oda vezetett, hogy a szövetségi apparátusok dolgozóinak többsége nem is tudott másfajta munkastílust elképzelni. Amikor a régi nézetek tudatos vagy ösztönös képviselői új szövetkezeti elvekről hallanak, úgy érzik: nem róluk szól a mese. Azt gondolják, hogy az érdekképviseleti elv, a választott szervek irányító szerepének növekedése nem vonatkozhat az OKISZ-ra és a KISZÖV-ökre, legfeljebb a ktsz-ekre. Akadnak olyan helytelen elképzelések is, amelyek lényegében csak a korábbi elveknek és gyakorlatnak egy kissé változott felújítását jelentik, azt, hogy a felügyeleti szervek érdekképviseleti feladata tulajdonképpen a szövetkezeti tagok érdekeinek képviselete az egyes szövetkezeti vezetőkkel és vezetőségekkel szemben.

Jó-e a régi forma?

A szövetkezeti tagoknak mint dolgozóknak az érdekképviseletére, pontosabban munkajogi érdekvédelmére — amit az Erdei-cikk érint — a ktsz-eknek megvannak a maguk választott szervei. Erre és a törvényesség minden vonatkozású védelmére hivatottak az *ellenőrző bizottságok*. Véleményem szerint nem volna helyes az, amit *dr. Simon Lajos* javasolt hozzászólásában, hogy a *szövetkezeti bizottságok* legyenek felruházva ezekkel a feladatokkal. Más dolog az, hogy több tényleges tartalommal kell kitölteni az ellenőrző bizottságok tevékenységét; ez a kisipari szövetkezeti tagok jogainak világosabb és az egyes szövetkezetek sajátosságait teljes mértékben figyelembe vevő meghatározásával is összefügg. A „társadalmi önigazgatás izmosodása" — amelyet *dr. Nagy László* hozzászólása vet fel — a kisipari szövetkezetekben is csak akkor valósulhat meg, ha az alapszabályban csak a lényeges elveket határoznánk meg, sokkal tágabban, mint a régi minta-alapszabály. Így lehetőséget kell adni arra, hogy a szövetkezetek minden kérdésben adottságaiktól és erejüktől függően, szabadon döntsenek. Ez mind munkajogi, mind egyéb vonatkozásban biztosíthatná a szövetkezetek demokratikus fejlődését.

Az új gazdaságirányítási rendszerre való áttérés a népgazdaság minden ágában új, eddig nem alkalmazott elvek és gyakorlat bevezetését jelenti. Mindnyájunknak, akik ezen a területen dolgozunk, az a feladatunk, hogy felkutassuk és a gyakorlatban alkalmazzuk az érdekképviselet új elveit. Természetesen könnyebb a régi, megszokott módon dolgozni, de tudomásul kell vennünk, hogy ez nem lehet célravezető.

Az érdekképviseleti szövetségek feladatairól

Az *érdekképviseleti szövetségek* általános feladata — megszervezni a választott szervek határozatainak *végrehajtását*. A korábban felügyeleti jogkörrel felruházott szerveknek olyan feladataik is lehetnek, mint például az *adószakértői* tevékenység. Köztudomású, hogy a jövőben az adóhatóságok végzik a szövet-

Digitized by Google

kezetek mérlegfelülvizsgálatát, s itt nagy segítséget nyújthat a szövetkezeteknek szövetségük apparátusa, ha jól ismeri az érvényben levő jogszabályokat és hivatalos elveket.

Hasonló lehet a helyzet azokban a *szakértőt* igénylő kérdésekben is, melyeknek megnyugtató eldöntéséhez nincs a szövetkezetnek kellő felkészültségű szakembere. Nemcsak arról van szó ilyen esetben, hogy az összefogás a szövetkezés egyik legfontosabb alapelve, hanem arról is, hogy anyagi korlátozottságuk miatt a kisüzemek esetleg képtelenek felhasználni a tudomány új műszaki, gazdasági, technikai eredményeit, s ezért a versenyben hátrányos helyzetbe kerülnek a nagyüzemmel szemben.

Az érdekképviseletet gyakorló szövetségnek *képviselni kell más szervekkel szemben a szövetkezeteket* minden olyan ügyben, amely több szövetkezetet érint, de külön felkérésre esetenként egyes szövetkezetek egyedi ügyeiben is képviseletet vagy szaktanácsadói részvételt kell vállalnia.

Jelenlegi körülményeink között különlegesen fontos feladatuk lehet a szövetségeknek az, hogy *szervezési* vonatkozásban segítsenek a szövetkezeteknek egyesülések, közös vállalkozások, beszerzési, értékesítési, raktározási együttműködések létrehozásában.

Véleményem szerint a KISZÖV-ök nemcsak szervezői, hanem *anyagi részesei* is lehetnének a közös vállalkozásoknak, s ezzel fokozódna érdekeltségük és felelősségük. Természetes, hogy ilyen és hasonló feladatok jogi konstrukciójának tisztázása is érdekképviseleti feladat. Az érdekképviseleti tevékenység *kulturális-, sport-, vagy oktatási területen* is folyhat, de csak addig a mértékig, ameddig ez valóban az egyes szövetkezetek tagságának érdekeit szolgálja, és *nem válik öncélú, a szövetkezetektől elszakadt csoportok* ügyévé.

Igen hosszan lehetne még sorolni a feladatokat, hiszen a szövetkezeteknek sok olyan közös társadalmi, gazdasági és politikai problémájuk van, melyeknek megoldása az egyes szövetkezeteknek és az egész közösségnek egyaránt érdeke.

A jövő feladatai *formális* demokrácia és önkéntesség helyett *tényleges* demokráciát és önkéntességet követelnek. A választott szerveknek a gyakorlatban is *irányítaniuk kell az apparátust és határozniuk minden lényeges kérdésben.* Minthogy az ipari irányítás feladatait szövetkezeti viszonylatban is az ágazati minisztériumok veszik át, a szövetségeknek *igazi érdekképviseletként* kell funkcionálniuk az idetartozó kérdésekben.

Az átállás természetesen időt és türelmet igényel, de ez semmi körülmények között sem jelentheti a dolgok halogatását. Minél gyorsabban és alaposabban szabadulunk meg a kisipari szövetkezeti mozgalom régi, túlhaladott elveitől, annál eredményesebb lesz területünkön az új gazdaságirányítási rendszerre való áttérés.

Dr. Göndör György

... A munkásosztály politikai mozgalmának végcélja természetesen a politikai hatalom meghódítása a munkásosztály számára, és ehhez természetesen a munkásosztály bizonyos pontig kifejlődött előzetes szervezete szükséges, amely éppen a gazdasági harcból nő ki ...

Ahol a munkásosztály a szervezkedésben még nem eléggé haladt előre ahhoz, hogy döntő hadjáratot indítson az uralkodó osztályok kollektív hatalma, vagyis politikai hatalma ellen, mindenesetre nevelni kell erre az uralkodó osztályok hatalma ellen folytatott állandó agitációval és a politikájukkal szemben ellenséges magatartással. Ellenkező esetben a munkásosztály játékszer marad a kezükben ...

Marx

Digitized by Google

A szövetkezetek felső szervei

A februári számban *Erdei Ferenc* vitaindító cikke a szocialista *szövetkezetelmélet* fiatal tudományára irányítja a figyelmet. Amikor a felvetett problémákhoz kapcsolódom, rögtön arra szeretnék rámutatni, hogy az elmúlt években több írás agrárpolitikai vagy kereskedelempolitikai témákat tárgyalt mint szövetkezeti principiumokat. Így nem politikai-gazdaságtani, hanem gazdaságpoltikai kérdésekkel foglalkoznak.

A kapitalizmus fejlődése Oroszországban című művében *Lenin* leszögezi: „A politikai gazdaságtan tárgya egyáltalán nem a »termelés«, hanem az emberek társadalmi viszonyai a termelésben, a termelés társadalmi rendje."[1] Az átmeneti korszak két szektorának, az állami és a szövetkezeti szektornak léte olyan *társadalmi viszony*, amely előreláthatólag még hosszú ideig fenn fog állani, nagyon is indokolt tehát, hogy megvizsgáljuk fejlődésük törvényszerűségeit.

Cikke végén Erdei Ferenc röviden utal a magasabb szintű szövetkezeti kötelékekkel foglalkozó és még mozgásban levő vitákra. Megkísérlem, hogy hozzájáruljak a szövetkezeti felső szervek céljainak, feladatkörének és tevékenységük principiumainak meghatározásához.

A felső szervek kiegészülése

A Magyar Szocialista Munkáspárt IX. kongresszusának útmutatása alapján 1967-ben a termelőszövetkezetek tagsága küldöttei útján felépítette a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsát (TOT) és a termelőszövetkezetek területi szövetségeit. Ezzel kiegészült a szövetkezeti formák mozgalmi felső szerveinek hálózata. A SZÖVOSZ és az OKISZ közel két évtizedes tapasztalata *bizonyos útmutatásokat adhat* a termelőszövetkezetek felső szervének megszervezéséhez és teendőihez.

A termelőszövetkezetek a mezőgazdaság szocialista átalakítása folyamán, majd a megszilárdítással összefüggő operatív feladatok lázában eddig nem fordíthattak kellő figyelmet az alapszövetkezetek egymás közti és a többi hálózattal való kooperálásának szervezeti megoldására, általában a „lenini szövetkezeti egység" gondolatának megvalósítására. Felső koordináló és érdekképviseleti szerv létezése nélkül egyébként is nehezen lett volna elképzelhető e törekvés sikere. A TOT létrehozása kiküszöbölte a szövetkezeti mozgalomban fennálló szervezeti ellentmondást. A termelőszövetkezetek felső szervének hiánya eddig akadályozta a termelőszövetkezetek egymás közti kapcsolatát, az állami hatósági intézkedések azonos értelmezését. A termelőszövetkezetek tanácsának fontos feladata lesz a parasztság szövetkezeti rendszerének és egységes szövetkezeti szellemének kialakítása, valamint az állami irányító szervek és a termelőszövetkezetek közötti viszony helyes rendezése.

A szövetségek szervezetének és teendőinek kialakításában szem előtt kell tartani az állam és a szövetkezeti mozgalom *együttműködő jellegét.* Nagyon fontos, hogy a hálózatokkal érintkező állami intézmények és dolgozóik egyértelműen tájékoztatva legyenek az állami vállalat és a szövetkezet egyenrangúságáról, a szövetkezeti autonómia és a csoporttulajdon konzekvenciáiról. A felső szervek kiegészülésével lehetővé válik az állami és a szövetkezeti tevékenység zavartalan összehangolása, s ez utóbbinak az országos tervbe való célszerű beillesztése.

A szövetkezeti csúcsszervek hivatása, hogy a széles rétegek előtt ismertessék a mozgalom sajátosságait, alapvető céljait és növekvő jelentőségét. Ez növelni fogja a tagság öntudatát, emelni fogja munkája színvonalát. A szövetkezeti felsőbb szervek helyes felépítésének és hatáskörének célszerű meghatározása számottevően kihat majd egész népgazdaságunk eredményeire.

[1] *Lenin* Összes Művei. 3. köt. 45. old.

Digitized by Google

A szövetkezeti központok és a demokratikus centralizmus

Erdei Ferenc felteszi cikkében a kérdést: „Vajon *e gazdasági szervezetek szerveződésében nem érvényesül-e a demokratikus centralizmus?*" S a következő választ adja rá: „Az új mechanizmus feltételei között még inkább arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a gazdálkodás tekintetében a szövetkezetek és központjaik között sem érvényes a demokratikus centralizmus elve." Továbbá: „... ilyen értelemben a szövetkezetek és központjaik vonatkozásában is csak társadalmi-mozgalmi tevékenységükre tekinthető érvényesnek a demokratikus centralizmus elve."[2]

A régebben működő szövetségek centralisztikus módszereit a gazdálkodás tekintetében valóban gyakran túlzottnak lehetett tartani, olyannak, amely nem egyeztethető össze a szövetkezeti demokráciával és a gazdaságirányítási reform követelményeivel. Ez utóbbinak a hatására azonban már egy-két éve megindult a hatásköröknek az alapszövetkezetekre való átruházása.

Úgy vélem, hogy nem mindig célszerű — még a gazdálkodás vonatkozásában sem — kategórikusan megvonni a szövetkezeti központoktól a centralisztikus jogokat.

A demokratikus centralizmus elve nem értelmezhető egyformán az állami vállalatok és a szövetkezetek vonatkozásában. A „szövetkezeti demokratikus centralizmus", elkülönítve a demokratikus centralizmustól, eddig még nem tárgyalt kategória. Az a lényege, hogy a csoporttulajdon fennállásának következményeként a szövetkezetben kisebb jelentősége van a centralizmusnak, mint az állami vállalatban; a tagságot viszont nagyobb mértékben kell bevonni a demokratikus vezetésbe és ellenőrzésbe. Ennek fő oka az, hogy az össznépi egységekben az egyszemélyi felelősség, a szövetkezetekben pedig a kollektív vezetés van érvényben. Valószínű, hogy ezzel szemben a tagszövetkezeteknek a gazdaságirányítási reformról folyó nagyobb szervezeti önállósága bizonyos mértékben itt is *növelni fogja az egyszemélyi felelős vezetés módszerének jelentőségét*. A szövetkezeti demokratikus centralizmus alkalmazásában tehát rugalmasságra van szükség, s meg kell találni a célszerű középutat.

Az önkormányzat elvének megfelelően már általában nem vesznek át operatív teendőket az alapszövetkezetektől, nem igénylik a gazdasági munka előírások útján való irányítását. El kell látniuk azonban *minden olyan gazdasági feladatot, amelyet a tagszövetkezetek megbízás alapján rájuk ruháznak*, ha ez nem áll ellentétben a párt és az állam útmutatásaival, és ha a tagszövetkezetek felruházzák központjukat *e munkák elvégzéséhez szükséges* hatáskörrel.

A szövetkezeti központok fontosabb feladatairól

A most folyó vitákban a szövetkezetek felső szerveiről sokhelyütt mint „érdekképviseleti szervekről" beszélnek. Ha azonban helyesen értelmezzük Lenin szövetkezeti tervét, akkor a *csúcsszerveknek nemcsak érdekképviseleti, hanem más feladatokat is el kell látniuk.*

A hálózatok felső szerveinek fontos teendőjük, hogy a párt útmutatása és az állammal egyeztetett elvek alapján *ellenőrizzék az alapszövetkezetek gazdasági, politikai és kulturális tevékenységét.* Ez megakadályozza, hogy a decentralizált állami alapegységek (tanácsok) és a szétszórtan elhelyezkedő alapszövetkezetek egymástól eltérően értelmezzék a felső útmutatásokat vagy a hatósági intézkedéseket.

Véleményem szerint a SZÖVOSZ és az OKISZ továbbra is fenntarthatják eddigi tevékenységük folyamán kialakult módszereik *egy részét*, s az új szövetkezeti tanácsok is átvehetik ezt. Ebből elsősorban a szövetkezeti csúcsszervek *érdekképviseleti, érdekvédelmi szerepe* igényel komoly figyelmet. A magasabb szintű szövetkezeti kötelékek akkor töltik be eredményesen ezt a szerepüket, ha politikai, elméleti és szakmai tájékoztatással rendszeres segítséget nyújtanak az alapszerveknek. Igen fontos érdekképviseleti hivatásuk, hogy érdemlegesen hozzájáruljanak kiterjedt hálózatukban a *vezetés színvonalának emeléséhez.*

A központok fontos feladatot látnak el a hálózatuk mellett, vagy ezen belül működő *más jellegű szövetkezetek ér-*

[2] Társadalmi Szemle, 1968. 2. szám. 38. old.

Digitized by Google

dekvédelmével. Ilyen szövetkezetek például a SZÖVOSZ hálózatához kapcsolódó mezőgazdasági szakszövetkezetek, tszcs-k, hegyközségek, takarékszövetkezetek, lakásszövetkezetek, ezek általában szerződéses viszonyban állanak a szövetséggel. Ez a konstrukció az államnál és egyes szerveknél való képviseletük céljából létesült.

Igen fontos érdekképviseleti szerepnek lehet tekinteni a *szövetkezeti csúcsszerveknek az országos tervvel kapcsolatos* teendőit. A szövetkezeti szövetségek nem tervhatóságok ugyan, és a tervek ma már nem felülről lefelé való bontás útján, hanem *tagszövetkezeteik* tagsága által, *saját érdekeiknek megfelelően* készülnek — de ez nem azt jelenti, hogy a tervezés területén a szövetségeknek nincsen *képviseleti és érdekvédelmi teendőik* szövetkezeteik érdekében. A tervgazdálkodás új módszerét, a vállalati kezdeményezés és önállóság megőrzése melletti tervezést ösztönző és egyéb közgazdasági eszközökkel való befolyásolással kell alkalmazni. Nem engedhető meg, hogy a szövetkezeti szektor tervezése esetleg anarchikussá váljék, egyoldalúan egyéni vagy csoportérdekeket szolgáljon. A szövetkezetek össznépi funkciókat töltenek be, amikor az országos terv bizonyos részeként a mezőgazdasági termelés jelentős volumenét adják, a falu és a tanya áruellátását végzik. Véleményem szerint szükség van az alapszervek által készített terveknek az állami globális terv célkitűzéseivel való *egyeztetésére.* Ez a szerep *az országos és területi szövetségekre* hárul. A lebonyolítás módjául azt javasolom, hogy eltérés esetén vagy a szövetkezeti központ állapodjék meg a tagszövetkezeteivel esetleges változtatásokban, vagy pedig az állam végezze el állami gazdasági, iparvállalatai és belkereskedelmi egységei útján a rendezést. A szövetkezeti központoknak ugyanakkor biztosítaniok kellene *a minisztériumok ágazati felelősségének gyakorlását.*

A szövetségek fontos hivatásának tekinthető a tagszövetkezetek *gazdasági és szövetkezetpolitikai* munkájának egységes elvek szerinti összefogása, *koordinálása, célszerű arányuk meghatározása.* Úgy vélem, e kérdés rendezése elsősorban a TOT-nál időszerű. Az eddigi tapasztalatok azt jelzik, hogy *a szövetségek összehangoló* szerepe igen nagy jelentőségű a hálózat egységes szemlélete és munkájának szervezettsége szempontjából. Ezért — véleményem szerint — nem volna célravezető elhatározni, hogy a központok egyáltalán ne foglalkozzanak érdekképviseleti és koordináló *gazdasági* munkával. A teendők eredményes elvégzése érdekében helyesnek tartom, hogy a központoknak *gazdasági vonatkozásban is legyen bizonyos centralisztikus hatáskörük.* E jogokkal lényegében az *egész tagság* ruházza fel az általa delegált kollektív felső testületet, s így *az önkéntes elhatározás* eredménye.

A szövetkezeti központok *koordináló működése* nagymértékben megkönnyíti az állami szervek (tanácsok) közvetítő tevékenységét, csökkenti az útmutatások vagy hatósági rendelkezések egymástól eltérő értelmezésének lehetőségét. A jól megszervezett területi szövetségek *ellenőrizhetik* és elősegíthetik a fontos határozatok azonos módon való értelmezését és megvalósítását.

A szövetkezeti mozgalom kulturális és társadalmi feladatai

Erdei Ferenc megállapítja tanulmányában: „A szövetkezetek ugyanis gazdasági célú szervezetek, s így társadalmi-mozgalmi tevékenységük is döntően e célok köré csoportosul. Ennek megfelelően szűkebb a körük azoknak a szövetkezetpolitikai-mozgalmi ügyeknek, amelyekben a tagszövetkezetekre kötelező állásfoglalásokat tehetnek a szövetségek."[3] Az ÖK(b)P és a KB együttes plénuma viszont 1927. október 21—23-án a következőképpen fejtette ki álláspontját a szövetkezetpolitikai feladatokról: „Általában... a szövetkezet a parasztság... gazdasági, kulturális és politikai nevelésének, az általános szocialista építés útjára vezetésének formája... ez adja meg növekvő szerepének perspektíváját."[4] E helyen nincs lehetőségem arra, hogy felsoroljam Leninnek azokat a megállapításait, amelyekben a szövetkezetek kulturális és politikai tevékenységének nagy jelentőségét hangsúlyozza.

Ha az *egész szövetkezeti mozgalom* jellegét vizsgáljuk, akkor a szövetkeze-

[3] Társadalmi Szemle, 1968. 2. szám. 38. old.
[4] Az SZKP Kongresszusainak Határozatai. II. rész. 485. old.

Digitized by Google

tek *gazdasági és társadalmi funkcióinak egységéről* kell beszélnünk, amelyeknek szétválasztása nem kívánatos eredményekkel járhat. Több megjelent tanulmány ugyanis „elhanyagolható", „esetleges", „távolabbi időben sorra kerülő" posztulátumnak ítéli meg a szövetkezetek társadalmi és kulturális feladatait, olyannak, amely nem hat ki a szövetkezet belső életére. Szükséges azonban, hogy ne kapjon alátámasztást ez a mechanikus szemlélet, amely szerint a szövetkezetek, mint a gazdasági célok hordozói csak mellékesen foglalkoznak szövetkezetpolitikai problémákkal. E *két alapvető feladatkör* egyoldalú elkülönítése, az összetartozó elemek szétszakítása egymáshoz való viszonyuk és kölcsönhatásuk vizsgálatának elhanyagolását jelentené.

Ha a szövetkezetek egyik alapvető feladatának tekintjük *a falu kultúrájának fejlesztését is* (s enélkül ma már nehezen képzelhető el a termelőszövetkezetek további gyors megszilárdítása), akkor ezt a feladatot — meggyőződésem szerint — csupán *ilyen irányú centralisztikus jogokkal felruházott központoknak* az állammal egyetértésben végzett irányító munkájával lehet elvégezni. Például szolgálhat erre az, hogy már eddig is jó eredménnyel járt falun a kulturális teendőknek a SZÖVOSZ és az OKISZ kooperálása és irányítása mellett való ellátása. Az egész szövetkezeti tagság (önkéntes) anyagi hozzájárulása, társadalmi munkája komoly mértékben megkönnyíti az állam kulturális céljainak megvalósítását. A három szövetkezeti központ társadalmi és kulturális szervező munkájának azonos szempontok szerinti összefogására a szervezetileg jelenleg kialakulóban levő Országos Szövetkezeti Tanács látszik illetékesnek és alkalmasnak. Meggondolás tárgyává kellene tehát tenni, hogy az Országos Szövetkezeti Tanács *megfelelő szerepet és rendelkezési jogot kapjon a kultúra és falu egységének kérdésében.*

Előbb utaltam Leninnek *az egész szövetkezeti mozgalom egységéről* szóló útmutatásaira. Az OSZT megalakítását olyan első lépésnek tekinthetjük, amely feltehetően hozzá fog járulni Lenin tézisének „a falu egységének és folyamatos kulturális életének" megvalósításához. Ennek előmozdítására igen lényegesnek tartom *központi kölcsönös támogatási pénzalapok létrehozását,* mindhárom szövetkezeti formában. A régebbi szövetségek erre vonatkozó tapasztalatai a TOT rendelkezésére állanak. Azoknak a gyengébb termelőszövetkezeteknek a támogatása, amelyek objektív okokból (rossz föld, kedvezőtlen földrajzi fekvés miatt) az átlagosnál alacsonyabb jövedelmet érnek el, megfelel a szövetkezeti szolidaritás eszméjének. A három központi pénzalapból folyósítható összegekből egy az *OSZT kezelésében levő centrális pénzalapot* lehetne létesíteni. Ezt olyan kulturális vagy más közérdekű intézmények céljaira használnák fel, amelyek *az egész szövetkezeti mozgalom tagságának,* általában a *falunak az érdekeit szolgálják.*

Az előbbiek értelmében egyes esetekben a *TOT szervező,* sőt irányító funkcióját sem volna helyes kizárni. Mindezek megvalósítása érdekében hasznos lehet az *OSZT iniciatívájának lehetővé tétele.* A magyar szövetkezeti mozgalom nemzetközi képviseletét eddig a SZÖVOSZ látja el. Logikusnak látszik, ha perspektivikusan az OSZT-ra hárulna ez a feladat.

A TOT és az OSZT centralisztikus jogaira vonatkozó felvetett gondolatokat *vita céljából tett elvi előterjesztéseknek* szántam, s a három szövetkezeti hálózat *együttműködése* érdekében is célirányosnak látom őket.

Fejtegetésem általános következtetése az, hogy a három szövetkezeti központnak — *OSZT-n belüli önállóságuk teljes fenntartása mellett* — törekedniük kell arra, hogy hatáskörük jellege közeledjék egymáshoz, és az *esetleg szükséges centralisztikus jogok* — a szakmai eltérések és a gazdaságirányítási reform figyelembevételével — lehetőleg azonos elvek szerint érvényesüljenek. Gondolatmenetemmel azt kívántam bizonyítani, hogy a szövetkezeti szövetségek működése *nem csupán érdekképviselet,* hanem több annál: *„a szocialista szövetkezeti mozgalom kollektív irányításának legfelsőbb formája".*

Dr. Gergő Zoltán

Digitized by Google

Új mozzanatok a társadalmi tudat és a társadalmi lét viszonyának értelmezésében (II.)

Új kutatási irányok és újabb torzulások

Cikkünk első részében már említettük, hogy az utóbbi évtizedben a marxista filozófiai irodalom egyre nagyobb figyelmet fordított a tudat aktivitásának, viszonylagos önállóságának, önmozgásának kérdéseire, a társadalmi tudat egésze és az egyes tudatformák fejlődésének és mozgásának objektív törvényszerűségeire és hatásmechanizmusára.[1] A tudat objektív társadalmi szerepének feltárásához járulnak azok a nagy jelentőségű kutatások, amelyek a pszichikumnak az ember és környezete kölcsönhatásában betöltött közvetítő és szabályozó funkciójával kapcsolatosak.[2] Egyre több kísérlet történt a társadalmi viszonyok komplex tanulmányozására, annak figyelembevételére, hogy a tudati elem beleszövődik, jelen van minden társadalmi folyamatban.[3]

Igaz, hogy eközben, a korábbi, dogmatikus jellegű vulgarizálások elleni harc során, *újabb torzulás* jelentkezett, amely a szubjektum aktivitását túlfeszíti, elszakítja reális feltételeitől, és az emberi tudatot hovatovább a történelem „szabad" teremtőjének rangjára emeli. A tudat aktivitásának, objektív társadalmi szerepének előtérbe helyezése közben visszaesik a marxizmus által meghaladott koncepciókhoz: az emberi akaratot elszakítja valóságos, meghatározó feltételeitől, az emberi szabadság idealista értelemezése felé tendál.[4] Az emberi cselekvés alkotó, teremtő jellegének kidolgozása közben elhomályosul a tevékenység feltételezettsége, determinált volta. Elmossák azt a döntő különbséget, amely a már objektiválódott tevékenység (a korábbi cselekvés által létrehozott, a jelen cselekvés számára készen adott feltételek) és az aktuális tevékenység (az e feltételek között formálódó cselekvés) között fennáll. Az embert úgy kezdik ábrázolni, mint aki önkényesen, saját, független, a feltételektől „szabad" elképzelése, célja, döntése alapján alakítja a történelmet.

E cikk első része e lap előző (áprilisi) számában jelent meg. — Itt jegyezzük meg, hogy az első részben a 63. oldal 3. bekezdésének 2. mondata helyesen így hangzik: „Lényegében abban a követelményben foglalhatjuk ezt össze, hogy *a tudati, pszichikai elemeket is a társadalmi folyamat reális elemeinek kell tekintenünk*, amelyekkel teljes mértékben számolni kell cselekvésünk, politikánk objektíve adott feltételeinek rendszerében, és amelyek maguk is szerves alkotó részei az adott feltételek megváltoztatására irányuló társadalmi tevékenységnek." — A 66. oldal 5. bekezdése 3. mondatából kimaradt egy sor; a mondat helyesen: „E szemlélet logikája igen egyszerű volt: ha a tudat nem más mint az anyag, a külső objektív valóság visszatükröződése, akkor a tudat és az anyag között áthághatatlan különbség, ellentét van . . ."

1 A magyar nyelven megjelent munkák közt ilyen vonatkozásban megemlíthetjük *Szpirkin:* A tudat eredete, *Desanti:* Bevezetés a filozófia történetébe c. munkáit, a hazai monográfiák közül *Szigeti:* A magyar szellemtörténet bírálatához, *Makai:* Az erkölcsi tudat dialektikájáról, *Huszár:* Erkölcs és társadalom c. könyvét.

2 Ebből a szempontból is kiemelkednek *Sz. L. Rubinstein* és *A. N. Leontyev* munkái.

3 *A marxista filozófia alapjai* c., nálunk is használatos tankönyv — ellentétben a tudat és a lét kölcsönviszonyának értelmezésében jelentkező egyoldalúságaival — más jegyzetekhez hasonlóan maga is világosan tükrözi ezt az erőfeszítést.

4 Ilyen tendenciák (a szabadságnak a szükségszerűségtől való elszakítása és függetlenítése) jellemzik a többi közt *Garaudy* egyes újabb munkáit (lásd Társadalmi Szemle, 1967. 1. sz. 46. old.). *Márkus György:* Marxizmus és „antropológia" (Akadémiai Kiadó 1966) c. munkáját (lásd Az emberi lényeg és a történelem c. fejezetet, különösen 81—93. old.) stb.

Digitized by Google

A kommunizmust, „a szabadság birodalmát" úgy értelmezik, mint az objektív törvényszerűségek megszűnését.[5] Ezzel a tudat, az akarat válik a történelem *elsődleges* indítójává, forrásává, a társadalmi folyamatok alapvető elemévé.

Olyan tévedés ez, amely bizonyos vonatkozásban a korábbi vulgarizálás megfordított mása. Az a felfogás, amely a tudat másodlagosságának mozzanatát túlhajtva a tudatot végül is kirekesztette a társadalom valóságos életfolyamataiból és valamiféle „epifenomenont" látott csupán benne — voltaképpen a tudatot elszakította a léttől és külön független szférába vetítette. Az aktivitás mozzanatát túlhajtó „új" torzulás szintén kiragadja a tudatot a lét szövetéből, de úgy, hogy az emberi szabadságot a lét fölé helyezi, a valóság forrásává teszi, úgy, hogy azt függetleníti valóságos feltételeitől.

Mindkét torzulás, túlhajtás arra kényszeríti napjainkban a marxista elméletet — a társadalmi gyakorlat és a tudományos fejlődés szükségleteinek nyomására —, hogy világosan *megfogalmazza a tudat és a lét valóságos viszonyának minden alapvető elemét:* a tudat és a lét egységét (azt a tényt, hogy a tudat maga is az anyagi világ, a társadalmi valóság egyik jelensége, amely szervesen beleszövődik a társadalmi létbe, aktív, szerves eleme a társadalmi kölcsönhatásnak), és a tudat másodlagosságát, függését a léttől, tükröző jellegét; egyáltalában: a pszichikum, a tudat sajátosságait funkcióit az ember társadalmilag meghatározott tevékenységében.

Ebben az irányban indult el az utóbbi évtizedben a marxista filozófiai elmélet. A tudati elem objektív szerepének feltárása alapján arra törekedtek, hogy feloldják a társadalmi lét és a társadalmi tudat kategóriáinak merevségét, *kitágítsák* a társadalmi lét, a társadalom (filozófiai értelemben vett) anyagi életének fogalmát. A gazdasági alapon túl, a társadalmi lét fogalmába bevonták a termelőerőket, a földrajzi-természeti feltételeket. S a kérdés mindinkább felmerült a felépítmény egyes elemeivel kapcsolatban is. A korábbi merev kettéosztással szemben rámutattak arra, hogy például a család, a nemzet vagy az állam komplex jelenség, nem sorolható egyszerűen az egyik vagy a másik kategóriába, a lét vagy a tudat szférájába; hogy a társadalmi jelenségek sokrétűek, anyagi és tudati oldalaik vannak.[6]

Az ugrópont: a tudat és a lét viszonya különböző vonatkozásainak elismerése

Sokkal jelentősebbek voltak azonban azok a kísérletek, amelyek a tudat és a lét dialektikájának kérdését *már elvileg is másként* közelítették meg. Különösen figyelemre méltó ebből a szempontból az a folyamat, amelyet (következetlenségeik ellenére) *V. P. Tugarinov* munkái indítottak el a Szovjetunióban, és amelyekhez más szocialista országok kutatói is csatlakoztak.[7] Ebben a sorban foglalnak helyet olyan jeles

5 Ezt látjuk pl. *Z. Bauman:* Az ember és a történelem Marx Károly Tőkéjében c. cikkében (Társadalmi Szemle, 1967 8—9. sz..); *Vajda Mihály:* Objektív természetkép és társadalmi praxis c. cikkében (M. Filozófiai Szemle, 1967. 2. sz. A cikk egyik alapvető következtetése a 323. oldalon: „A szabad társadalomban a társadalom mozgása az ember tudatos célkitűzésének van alávetve, s nem »objektív« törvényszerűségeknek.")

6 Ezeket a törekvéseket már világosan tükrözi *A marxista filozófia alapjai* c. tankönyv.

7 Lásd *V. P. Tugarinov:* A dialektikus materializmus kategóriáinak összefüggése (Leningrád, 1956); A történelmi materializmus kategóriáinak összefüggése (Leningrád, 1958); A „társadalmi lét" és a „társadalmi tudat" kategóriái (Voproszi Filoszofii, 1958. 1.) — A vitában számos szovjet kutató mellett cseh, német, bolgár stb. kutatók is részt vettek. Hazai vonatkozásban lásd *Sipos János:* Az anyag és a tudat viszonyának dialektikus felfogásához (M. Fil. Szemle, 1960. 3.); Kérdések, amelyek elől nem lehet kitérni (M. Fil. Sz., 1961. 5.); Az anyag és a tudat viszonyának dialektikája (La Pensée, 1963. jún.; Szemelvények a dial. mat. köréből, I, Az anyag, Tankönyvkiadó, 1965.); A társadalmi lét és a társadalmi tudat kategóriájának dialektikus jellegéről (Annales, ELTE, Sectio Philosophica, 1964) — *Gondi József:* Vulgármaterialista hibák vagy következetes marxista monizmus (M. Fil. Sz. 1961. 2.) — *Vári Györgyné:* A modern agyfiziológia és pszichológia eredményeinek és új kutatási irányainak elméleti-filozófiai problémái (M. Fil. Sz. 1963. 4.) — *Földesi Tamás:* A materialista anyagfogalom meghatározásának problémáiról (M. Fil.

Digitized by Google

pszichológus-filozófusok is, mint *Sz. L. Rubinstein* és *A. N. Leontyev*.[8] Bevezették a tudat és a lét viszonya *különböző oldalainak elméleti megkülönböztetését*, tudatosan kiemelték ezek közül az ismeretelméleti és az ontológiai (általános lételméleti) vonatkozásokat. Rámutattak arra, hogy az emberi pszichikum — amely egy meghatározott ismeretelméleti vonatkozásban szembenáll az anyaggal, a léttel mint annak tükröződése — más vonatkozásban maga is hozzátartozik az anyagi világhoz, a léthez, maga is a társadalmi valóság egyik jelensége. Hasonlóan fontos volt az az előrehaladás, amely az objektív és a szubjektív elemek, az objektív feltételek és a szubjektív tényezők dialektikájának, egymásba való átmenetének és viszonylagosságának a tisztázása terén történt.[9]

A tudat és a lét dialektikájának ez a megközelítés fordulatot jelentett ebben a nagy jelentőségű elméleti kérdésben. Hiszen a korábbi felfogástól eltávolodó első kísérletek lényegüket tekintve még megmaradtak a tudat és a lét abszolút, metafizikus szembeállításának talaján. Mert arra már törekedtek ugyan, hogy a társadalmi lét fogalmát kiszélesítsék a gazdasági szférán túlmutató jelenségekre, hogy ezáltal a valóságos összefüggések jobban megközelíthetők legyenek, egyidejűleg azonban megőrizték az általuk is bírált felfogás alapját: a lét és a tudat kategóriát továbbra is egymást kizáró kategóriákként alkalmazták a társadalom szerkezeti viszonyainak (vagyis ontológiai, létstruktúrájának) leírására. A létfeltételek fogalmát kiszélesítették ugyan, de fenntartották azt a szemléletet, amely szerint a társadalmi valóság két szférára oszlik: az anyagi (most már a gazdaságinál szélesebben értelmezett létviszonyok) szférájára, és a nem-anyagi, tudati szférára.

A tudat és a lét viszonya ismeretelméleti és ontológiai vonatkozásainak világos megkülönböztetése hozta meg a fordulatot a kérdésben: *szakított* az ismeretelméleti nézőpont mindeddig uralkodó abszolutizálásával és *elvileg másként fogalmazta meg a problémát.* Elvetette azt az általánosan elfogadott szemléletet, mely szerint a tudat — *mert* tükrözése a létnek — mindig és mindenkor ellenlábasa a létnek, az anyaginak. A kérdést tudatosan *más vonatkozásban* fogalmazta meg, az ontológia, a létezés átfogó síkján vizsgálta meg és ezzel visszatért a materializmus monista kiindulópontjához, ahhoz az elsődleges megállapításhoz, hogy „nincs semmi a világon, csak mozgásban levő anyag".[10] A tudatot — sajátosságainak még teljesebb kibontásával egyidejűleg — mindenekelőtt az anyagi világ jelenségének tekintette. Ezzel megtört a varázs: világossá vált, hogy elméleti nehézségeinket nem oldhatjuk meg a társadalmi lét fogalmának puszta kiszélesítésével: hiszen ettől a tudati elem továbbra is a valóságos életfolyamatokon kívül reked, egy elvileg más tartományban marad; a mindig komplex, tudati, pszichikai elemeket is magukban foglaló társadalmi jelenségek egységes, reális elemzése ezen az elméleti alapon továbbra is megoldhatatlan. Az általános ontológiai (lételméleti) vonatkozás kiemelésével, a materialista monizmushoz való tudatos visszatéréssel egycsapásra megoldódik a rejtély: világossá válik — ami a gyakorlati gondolkodás szintjén nem újdonság —, hogy az emberi tudat, mint a valóság tükröződése, egyben maga is reálisan létező

Sz. 1963. 6.) — *Vereczkei Lajos:* A magasabb idegtevékenység vizsgálatának történelmi útja és szükségessége (M. Fil. Sz. 1965. 1.) — *Solymosiné:* A marxista tudatfelfogás néhány problémája (M. Fil. Sz. 1966. 1.) — *Farkas István:* Az anyag és a tudat viszonyának marxista felfogásához (M. Fil. Sz. 1966. 2.) — *Huszár Tibor:* A társadalmi tudat szerkezete és a társadalom szellemi élete (Műv. Min. Tájékoztató, 1967.); A társadalom szellemi élete és a társadalmi tudat szerkezete (Világosság, 1967. 11—12. sz.) stb.

[8] Lásd *Sz. L. Rubinstein:* Lét és tudat. A pszichikum helye az anyagi világ jelenségeinek egyetemes összefüggésében (Kossuth 1962); A pszichológia fejlődésének elvei és útjai (Tankönyvkiadó 1967) — *A. N. Leontyev:* A pszichikum fejlődésének problémái (Kossuth 1964).

[9] Lásd pl *G. Glezerman:* Az objektív feltételek és a szubjektív tényező dialektikája a kommunizmusban (Moszkva 1965) — *H. Momdzsan:* A társadalmi fejlődés dialektikája (Kommunyiszt, 1965. 4.)

[10] *Lenin* Művei. 14. köt. 177. old.

Digitized by Google

eleme a valóságnak, a társadalom reális kölcsönhatásainak. Elhárulnak az útból a tudat és a lét abszolút, metafizikus szembeállításának következményei. És a materialista monizmus követelményeinek szem előtt tartása megvéd bennünket az újabb torzulásoktól is, a társadalom szubjektivista, indeterminista értelmezéséhez való visszatéréstől, lehetetlenné teszi a tudati elem kiszakítását a társadalom valóságos összefüggéseiből, feltételeinek rendszeréből.

Természetesen itt egy elméleti folyamat általános irányáról számolunk be csupán. A valóságban *sok minden még nincs egyértelműen megoldva.* Időnként éles viták közepette haladunk előre, vannak megállások, visszaesések is. És ez teljesen érhető, hiszen világnézetünk egyik centrális kérdését érinti mindez, a marxista közgondolkodásban mélyen meggyökeresedett elemeket bolygat meg.

Az általános ontológiai vonatkozás és az ismeretelméleti vonatkozás különbsége és összefüggése

Már az *ismeretelméleti és ontológiai vonatkozások* megkülönböztetése is nagy nehézségeket okozott. Azért is, mert az „ontológiához", a „lételmélethez" egy hosszú idealista hagyomány fűződik, és meg kellett szokni ennek a terminusnak a materialista értelmezését. De azért is, mert a megkülönböztetés bevezetésénél sokszor ismét csak nem elég dialektikusan jártunk el. Ezek a vonatkozások tudniillik nem különülnek el mereven, összefüggnek, s át is mennek egymásba. S ezt mindig figyelembe kell venni.

Ontológiai (pontosabban szólva: általános ontológiai) vonatkozásban[11] ugyanis csupán egy átfogó összefüggést emelünk ki: azt, hogy maga az emberi pszichikum is, mint minden *valóságosan létező* folyamat, az egyetlen anyagi világ folyamata, teljes egészében beletartozik az anyagi világ egyetemes összefüggéseinek rendszerébe. Ennek elismerése a pszichikum tudományos, materialista megközelítésének *conditio sine qua non*-ja, nélkülözhetetlen feltétele. Ezen a ponton szakítunk a vallással, az idealizmussal, a misztikummal. De ez természetesen csak a legelső lépés. Ezzel ugyanis csak azt az általános összefüggést emeltük ki, hogy a tudat maga is az anyagi világ, „a természet részecskéje".[12] Ezen az *általános* összefüggésen *belül* (ezért nevezem ezt *általános* ontológiai, lételméleti vonatkozásnak) a tudománynak fel kell tárnia (és fel is tárja) a pszichikum sajátos helyét, *specifikumát* a valóságnak abban a tartományában, amelyben az ember él és tevékenykedik. A materialista filozófia, majd a pszichológia önálló tudománnyá fejlődésével a materialista megalapozású pszichológia hosszú munkával, éles világnézeti harcokban feltárta a pszichikum összefüggéseinek, *vonatkozásainak egész rendszerét.* Így például az emberi pszichikum tükröző viszonyát a külső világhoz; a pszichikum összefüggését az emberi aggyal; a megismerés aktív viszonyát a külső valósághoz; az emberi pszichikum összefüggését az ember tevékenységével, a munkával; a tudat társadalmi meghatározottságát stb. Jelenleg mind nagyobb jelentőségűvé válik az emberi tudat és a tevékenység összefüggésén belül a tudat viselkedésszabályozó funkciójának, az ember és a környezet kölcsönhatása regulációjának, az „előrelátási" funkciónak a tanulmányozása.

Az itt említett összefüggések más és más vonatkozásokat jelentenek a pszichikum és az emberi szervezet, a pszichikum és az embert környező világ viszonyában. De világos, hogy itt mindig ugyanannak az egységes pszichikumnak a különböző vonatkozásairól van szó. A pszichikum, amely először is telje-

11 Ez az „általános lételméleti összefüggés" itt az „ismeretelméleti összefüggéssel" áll szemben, a probléma „nem-ismeretelméleti" vetületét jelenti, annak a materialista monista szemléletnek az alkalmazását, mely szerint a pszichikai jelenségek is, mint minden *létező*, szintén beletartoznak az anyagi világ jelenségeinek körébe.

12 *Lenin* Művei. 14. köt. 155. old.

Digitized by Google

sen „evilági" jelenség (általános ontológiai összefüggés): idegműködés; olyan működése az agynak, amelyet azonban a külső valóság „vezet", „visszatükrözése" a külső valóságnak; de nem passzív, holt tükrözés, hanem aktív, a szervezet és a környezet kölcsönhatásában, az emberi tevékenységben megvalósuló megismerés; olyan tükrözés, amelyben a külső hatás a cselekvő szervezet idegműködésének, az ember pszichikus sajátosságainak, a személyiség már kialakult struktúrájának közvetítésével jut érvényre; a visszatükrözésnek az emberi munkatevékenység, a társadalmi élet által kidolgozott sajátos formája, amelyben vezető szerepet a szavakkal működő jelzőrendszer, a fogalmi gondolkodás játszik; és maga a tükrözés, a megismerés az ember élettevékenységének, e tevékenység regulációjának mozzanata, alá van rendelve a pszichikum átfogó szabályozó funkciójának.

Ily módon az általános ontológiai összefüggésen belül továbbhatolva, a pszichikum és az anyagi világ más folyamatai között *az összefüggések széles köre tárul fel.* Ezek össze is függnek egymással, hiszen *egy* jelenségnek, a pszichikumnak a *különböző* vonatkozásai, de éppen ezért különböznek is egymástól. Maga *az ismeretelméleti vonatkozás* (pontosabban szólva: „az a sarkalatos ismeretelméleti kérdés, ... hogy mit kell elsődlegesnek és mit másodlagosnak tekinteni"[13] az általános ontológiai összefüggésen *belül foglal* helyet: *egyike* a pszichikum és az embert körülvevő folyamatok sokrétű reális összefüggéseinek. Az általános ontológiai vonatkozás és az ismeretelméleti vonatkozás szorosan összefügg egymással: a pszichikum másodlagossága, függése a testtől, az agytól, a külső valóságtól (ismeretelméleti vonatkozás) összefügg azzal, hogy maga a pszichikum része az anyagi világnak (általános ontológiai vonatkozás).[14] A pszichikum tükröző jellegének a vizsgálata szükségképpen visszavezet bennünket az általános ontológiai vonatkozáshoz, ahhoz a tényhez, hogy maga a pszichikum az anyagi világ jelenségeinek egyike. Nemcsak abban a vonatkozásban, hogy a pszichikum elválaszthatatlan az agytól, amelynek működése, és a külső valóságtól, amelynek tükröződése. Hanem abban a vonatkozásban is, hogy a tükrözés adekvátsága, a külső valósággal való (több-kevesebb) megfelelése, de a pszichikum aktivitása, az eszmék valóságformáló hatása is visszautal bennünket az elsődleges ontológiai vonatkozáshoz, ahhoz, hogy az emberi tudat teljes egészében beletartozik az anyagi valóságba. Ennek alapján valósul meg a pszichikum determinálása a külső valóság, a létfeltételek által; ennek alapján vesz részt maga a pszichikum is aktívan, nemcsak mint determinált, hanem mint determináló kölcsönhatásaiban.

Az ontológiai és az ismeretelméleti vonatkozások bevezetése mellett *más nehézségek is* felmerültek. Így például annak kiemelése, hogy a tudat maga is az anyagi világ egyik folyamata, egy időben azt az aggályt keltette, hogy ezzel eltemetjük, tagadjuk a tudat specifikumát. A valóságban éppen ennek a materialista-monista kiindulópontnak a világos rehabilitálása jegyében lépett nagyot

13 Maga az ismeretelméleti összefüggés is sokrétű. *Lenin* igen precízen fogalmaz, amikor arról ír, hogy az anyag és a tudat abszolút ellentéte csak egy „sarkalatos ismeretelméleti kérdésnek" az „igen szűk határai" között áll fenn. A megismerés problematikája ti. jóval szélesebb a pszichikum másodlagosságának kérdésénél. A megismerés aktív jellegéről nem is szólva, a képmás és a tárgy nemcsak ellentétben áll egymással, hanem egységben is van, „azonos" is egymással (ismeretelméleti síkon is): a képmás „azonos" a tárggyal, megfelel neki, adekvát vele. Az érzet, a képmás — tartalmát nézve „objektív", de formáját nézve „szubjektív", az érzékelő szervezet struktúráját és állapotát is tükrözi. Mi több: a pszichikum másodlagossága nem csak ismeretelméleti kérdés: függése az anyagi világ fejlődésétől (az a tény, hogy a természet fejlődésének egy bizonyos fokán, e fejlődés produktumaként jelenik meg), függése az emberi idegrendszertől (az, hogy ez utóbbinak „terméke") — ontológiai probléma.

14 Ilyen értelemben írja Lenin, hogy a materialista *monizmus* ismeretelméleti vonatkozásban „azt jelenti, hogy a szellem nem létezik a testtől függetlenül, hogy a szellem másodlagos, az agy funkciója, a külső világ visszatükröződése." (*Lenin* Művei, 14. köt. 94. old.)

Digitized by Google

előre az utóbbi évtizedben a pszichológia és a magasabb idegműködés fiziológiája a pszichikus funkciók sajátosságainak feltárásában.[15]

Anyag, lét, társadalmi lét

Az egyoldalú ismeretelméleti álláspont elvetése szükségképpen mozgásba hozta világnézetünk más elemeit is. Hosszú vita kezdődött az *anyagfogalom* tartalmáról. Azokkal szemben, akik Lenin ismeretelméleti vonatkozású megfogalmazásait abszolutizálták[16] és az anyag kategóriáján csak a tudattal szemben álló objektív valóságot értették, fel kellett tárni a materializmus ontológiai oldalát, monista indítását. Ki kellett mutatni, hogy nemcsak a régi, hanem a modern, a dialektikus materializmusnak is elsődleges kiindulópontja — a vallással, az objektív idealizmussal szemben — az anyagi világ egyedülvalóságának és egységének az állítása; hogy tehát ebben a vonatkozásban az anyag fogalma — a képzeletbeli „szellemi" világgal, a „természetfelettivel" szemben — az egész reálisan létező valóságot jelöli, a széles értelemben vett természetet, a mindenséget. Csak ismeretelméleti összefüggésben szűkül le az érzettel, a gondolkodással szemben álló objektum, külvilág, objektív valóság fogalmára.[17]

Nehézséget okoz *a lét fogalmának* értelmezése is. Tudjuk, hogy marxista irodalmunk az anyag szinonimájaként használja a lét fogalmát, és a materialista tradíciót folytatva a létet anyaginak, az anyagot az egyetlen reálisan létezőnek tartja. Ugyanakkor ismeretelméleti vonatkozásban a létet szembeállítja az emberi tudattal. Az ismeretelméleti probléma abszolutizálása azonban forrásává lett egy olyan koncepciónak, amely a létet már nem azonosította az anyaggal vagy az anyagival: a létet (a materialista monizmus szellemében) egységesnek — de két formában: anyagi és eszmei formában jelentkezőnek — tartotta.[18] A lét és az anyag filozófiai fogalmának ez az elválása sokszor még azoknál sem szűnt meg, akik pedig a materialista monizmus alapkövetelményét visszaállították jogaiba. A tudat és a lét ellentétének abszolutizálását megszüntették, a tudatot ontológiai vonatkozásban a lét részének tekintik — de az anyag fogalmát a fizikailag létezőre, a közvetlenül érzékelhetőre vonatkoztatják még csupán.[19]

A társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyának dialektikája

A *társadalmi lét* fogalmának az értelmezése — és általában *a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyának* speciálisabb kérdése — nem kevesebb nehézséget okoz. A gyakorlat nagy nyomása ellenére ezen a marxista társadalomelméletet közvetlenebbül érintő területen még nagyobb nehezék a hagyomá-

[15] Ezt bizonyította egyértelműen az 1962-ben Moszkvában rendezett tanácskozás. Csupán egyes filozófus résztvevőknél volt érezhető az ismeretelméleti probléma abszolútizálásának utóhatása. A referátumok túlnyomó többsége a leghatározottabban a tudományos materialista monizmus és determinizmus álláspontján állva ismertette a legújabb, és különösen a pszichikum szabályozó és „előrelátó" mechanizmusaival kapcsolatos kutatások eredményeit. (Lásd: Filozófiai problémák a magasabbrendű idegműködés fiziológiájában és a pszichológiában. Akadémiai Kiadó 1965.)

[16] A „Materializmus és empiriokritizmus" olvasásánál elsőrendűen fontos szem előtt tartani, hogy Lenin végig és következetesen a machisták ismeretelméleti idealizmusával vitatkozik. Az anyag és a tudat kategóriáit itt kifejezetten ismeretelméleti vonatkozásban használja, az ismeretelmélet két végső kategóriájának tekinti. (*Lenin* Művei. 14. köt. 145. old.) Ahogyan a materializmus és idealizmus ellentétét is, a két fő filozófiai vonal különbségét is csak ismeretelméleti síkon fogalmazza meg. (32. old.) Ez helyenként bizonyos egyoldalúságokat eredményez, így *Dietzgen* bírálatában, vagy a tudat „visszavezethetetlenségének" kérdésében. (250—258, 38. old.)

[17] Az anyagfogalommal kapcsolatos vitának fontos része az is, amely — elsősorban természettudományos oldalról — annak feltárására irányul, hogy milyen általános tulajdonságai vannak az anyagnak.

[18] „. . . . a monizmus *egyetlen elvből* — az anyagi és eszmei formával bíró természetből vagy létből indul ki . . ." *Sztálin* Anarchizmus vagy szocializmus? c. korai írásának ez a formulája a 40-es években nagyon elterjedt.

[19] Erről a régi filozófiai tradíciókhoz is visszanyúló torzulásról már beszéltünk. Ez a tévedés tette következetlenné Tugarinov említett úttörő munkáit.

Digitized by Google

nyossá vált vulgáris felfogás, és még érzékenyebb reakciókat váltott ki a filozófiai elmélet specializált területén a leküzdésére irányuló minden lépés. Megkapaszkodnak azokba a marxi szövegekbe, amelyek — a szubjektivista történetfelfogással szemben — *még differenciátlanul* emelik ki a lét elsődlegességének (ismeretelméleti) kérdését és a gazdaság elsődlegességének (a társadalmi lét, a társadalom struktúráját és dinamikáját érintő ontológiai) kérdését.[20] Nagy nehézséget okoz az „anyagi társadalmi viszonyok" és az „ideológiai társadalmi viszonyok" lenini megkülönböztetésének történelmietlen értelmezése is.[21]

A társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyának, a kérdés különböző vonatkozásainak feltárásában óriási segítséget nyújtott elméletileg *a marxizmus klasszikusainak „újrafelfedezése"*, elméleti hagyatékuk új feldolgozása. A korábbi leegyszerűsítő sémákkal szemben kitűnt, hogy Marx, Engels, Lenin valójában nem szakította ketté a társadalmat egy anyagi és egy nem-anyagi folyamatra. Klasszikusaink egészen magától értetődően, a tudatot, az eszméket a társadalmi valóság, a társadalmi élet szerves alkotó elemének tekintették. A tudat a valóságos, eleven, tevékeny emberek tudata. „A tudat soha nem lehet más, mint a tudatos lét, az emberek léte pedig az ő tényleges életfolyamatuk." „... a tudatnak a termelése... közvetlenül bele van szőve az emberek anyagi tevékenységébe és anyagi[22] érintkezésébe, a valóságos élet nyelvébe" — írja Marx és Engels A német ideológiában.[23] Ez az elsődleges materialista kiindulópont: a társadalmi tudatnak a társadalom valóságos élete, a társadalom léte elemeként, *részeként* való értelmezése Marx és Engels történelmi munkáiban, így például Marx híres Brumaire 18.-ájában világosan nyomon követhető és közvetlenül elméleti megfogalmazást nyer Engelsnek a kilencvenes években írt már idézett leveleiben; ezt a szemléletet találjuk meg Leninnek a szubjektív tényező, a forradalmi tudatosság objektív társadalmi szerepével kapcsolatos gazdag elemzéseinek alapjában is. A társadalmi tudat és a társadalmi lét viszonyának *ez az aspektusa* az, amit ma e viszony *általános ontológiai vonatkozásának* nevezünk, megkülönböztetésül az eddig abszolutizált ismeretelméleti vonatkozástól.

Ez utóbbi: a tudat és a lét viszonyának *ismeretelméleti vonatkozása*, pon-

[20] Ez a differenciálatlanság jellemzi részben Marxnak „A politikai gazdaságtan bírálatához" írt híres Előszavát. Ezzel kapcsolatosan figyelemre méltók Engels későbbi sorai: „Részben Marx és én magam voltunk nyilván okai annak, hogy az ifjabb gárda néha nagyobb fontosságot tulajdonít a gazdasági oldalnak, mint aminő azt megilleti. Nekünk az ellenfelekkel szemben az általuk tagadott fő elvet kellett hangsúlyoznunk és ilyen körülmények között nem mindig volt rá időnk, helyünk és alkalmunk, hogy a többi, a kölcsönhatásban résztvevő mozzanatot kellően méltassuk." (Engels levele Blochhoz, 1890. szept. 21—22.)

[21] Sokszor nem veszik figyelembe, hogy a „Kik azok a népbarátok?"-ban (*Lenin* Művei. 1. köt. 136—137. old. stb.) Lenin a szubjektivista szociológiával szemben ismét csak a tudat másodlagosságára és a gazdasági elsődlegességére helyezi a hangsúlyt. Továbbá, hogy érvelésében az osztálytársadalom fejlődésének spontán jellegét tartja szem előtt. Ebből kiindulva jellemzi a gazdasági alapot képező viszonyokat, mint amelyek spontán módon, az emberek tudtán kívül keletkeznek és *ezért* anyagiak (a tudattól függetlenek), szemben az „ideológiai" társadalmi viszonyokkal, „amelyek kialakulásuk előtt az ember tudatán mennek át". A szocialista társadalom feltételei között — amikor a gazdasági viszonyok fejlődése mind tudatosabban történik — ez a fajta differenciáció értelmét veszti. Ami megmarad, az a gazdasági viszonyok végső meghatározó szerepe (ami a társadalmi fejlődés törvényszerű voltának kulcsát megadja), a felépítményi viszonyok, és ezen belül a tudati viszonyok másodlagossága, leszármazott volta. Érdemes megjegyezni, hogy néhány évvel később, az ökonomisták ösztönösség-kultuszával szemben (ezek az „iszkrásokat', a forradalmi marxistákat azzal vádolták, hogy „lebecsülik a fejlődés objektív vagy ösztönös elemének jelentőségét") *Lenin gyakorlatilag* már más fogalmakat alkalmaz, az „objektív fejlődést" igen szélesen, nemcsak a gazdasági helyzetre, hanem az egyes osztályok, rétegek, csoportok, pártok, a nemzeti vagy nemzetközi politikai konstellációk alakulására értelmezi, és a hangsúlyt a tudatos élcsapat, a tudatos elem objektív szerepére helyezi (Lásd: Mi a teendő?. 1901—1902. Művei. 5. köt. 385—410. old.). A forradalmi élcsapat létrehozásáért folytatott harcában figyelmeztet arra, hogy „aki azt mondja, hogy az ideológusok (azaz a tudatos vezetők) nem téríthetik le a mozgalmat arról az útról, amelyet a környezet és az elemek kölcsönhatása határoz meg, az elfelejti azt az elemi igazságot, hogy a tudatosság *részt vesz* ebben a kölcsönhatásban és ebben a meghatározásban." (uo. 326. old.)

[22] „Anyagi" itt filozófiai értelemben szerepel, a reális, a „valóságos" értelmében.

[23] Marx—Engels Művei. 3. köt. 24—25. old.

Digitized by Google

tosabban: a különböző osztályok, rétegek, csoportok, az ember eszméinek és pszichikai állapotának másodlagossága, függése a társadalmi létfeltételektől — a marxi—lenini felfogás *másik* döntő jelentőségű eleme.

Harmadik döntő eleme *a gazdasági tényező elsődlegességének* a feltárása. De ezzel kapcsolatosan az utóbbi évek kutatásában arra kellett nagy figyelmet fordítani, hogy *mit jelent valójában* a marxi szemléletben, a lét és a tudat viszonyának vonatkozásában a gazdasági viszonyok alapvető szerepe. A differenciálatlan megfogalmazásokat a későbbi — elméleti szempontból kibontottabb, kifejezettebb — szintről újra kellett elemezni. A „gazdasági materialista", az „ökonomista" vulgarizálás elleni harcban született elméleti megállapítások elemzése alapján egyre világosabb vált, hogy a marxi felfogásban a gazdasági nem azonos a filozófiai értelemben vett anyagival, „a társadalom valóságos életével", a társadalmi léttel. A gazdasági viszonyok *alapját* képezik a társadalom összes viszonyainak, a termelés módja határozza meg fő vonásaiban az élet társadalmi, politikai és szellemi folyamatát, a társadalom egész felépítményét, *és ezen belül* a társadalom eszméit. *A gazdasági a társadalom valóságos életének, létének az alapja, de nem azonos vele.*[24]

Mi a tényleges tartalma ilyen körülmények között a *társadalmi lét* fogalmának? Az imént tárgyalt *ontológiai* (nem-ismeretelméleti) vonatkozásban, a társadalmi lét nem más mint a társadalom egész valóságos élete, életfeltételeinek komplex rendszere, beleértve a felépítményi elemeket, és ezen belül a társadalom eszméit, szellemi életét is. A társadalom életét, a társadalom *általános* struktúráját és jellegét, mozgásának *általános* irányát (beleértve a szellemi élet általános jellegzetességeit és evolúcióját) pedig a termelés módja, a gazdasági rendszer és ennek mozgása határozzák meg. A társadalmi kölcsönhatáson belül (a társadalom valóságos életének folyamatában) az alapvető gazdasági folyamatok szabják meg a mozgás általános irányát, ezek határozzák *végső soron,* de csak végső soron és fő vonalaiban, tendenciálisan a társadalom konkrét mozgását, eseményeit, történetét.

Ismeretelméleti vonatkozásban — pontosabban: amikor a tudatnak a léttől való függését, másodlagosságát vizsgáljuk — a társadalmi lét fogalma némileg más értelmet kap, éppen a vizsgált összefüggés következtében. Az ebben a vonatkozásban egymással szembeállított társadalmi tudat és társadalmi lét fogalma egy meghatározott *viszonyt* fejez ki: az eszmék és az őket meghatározó társadalmi feltételek, körülmények viszonyát; azt, hogy az emberek gondolatai, gondolkodásmódja, pszichikus beállítódása függ azoktól a társadalmi életfeltételektől, amelyek között élnek, és nem fordítva: nem az emberek tudatától, elképzeléseitől függnek azok a feltételek, amelyek között éppenséggel élnek. Azt a tényt fogalmazzuk itt meg, hogy gondolataink, érzelmeink, akaratunk végül is alapvetően életkörülményeink függvényei. Előrelátásunk, tudatos, akaratlagos cselekvésünk kialakítása nem légüres térben történik, hanem meghatározott körülmények, feltételek között, amelyek ismereteinket, tudásunkat, illúzionkat is, jellemünket, személyiségünket is kiformálták vagy formálják. Erről a viszonyról van szó, tudatunknak és életfeltételeinknek ezt az összefüggését ragadja meg a híres marxi formula a lét elsődlegességéről és a tudat másodlagosságáról.[25]

[24] Lényegében ezt az álláspontot képviseli — egy még le nem tisztult terminológiával — Tugarinov, vagy például a szovjet Filozófiai Enciklopédia „Lét, társadalmi lét" címszava (1. kötet, Moszkva 1960). „A társadalmi lét az emberek életének anyagi folyamataként értelmezve nem más, mint az emberek valóságos élete." „Marx arra mutatott rá, hogy az emberek léte nem más, mint életük társadalmi folyamatai, feltárta e folyamatok oki függését az anyagi élet termelési módjától, amely egész életük anyagi-társadalmi alapjának, létezésük anyagi bázisának bizonyul." (211. old. A szerző: L. Deniszova)

[25] A problémát az is nehezíti, hogy amikor a társadalmi lét meghatározó szerepéről beszélünk, tulajdonképpen két további összefüggést kellene elkülönítenünk, amelyre azonban nem

Digitized by Google

Ez a viszony nagyon általános, az élet minden szintjén, minden pillanatában, tömegesen reprodukálódik. A lét ebben az összefüggésben az, ami meghatározza az emberek, csoportok, osztályok gondolkodását: a másik oldalon vannak az e feltételek által meghatározott eszmék. Ebben a vonatkozásban sem szűkíthető le semmiképp a társadalmi lét, az objektíven adott létfeltételek fogalma a gazdasági viszonyok körére. Hiszen azon körülmények között, amelyek konkrétan meghatározzák az egyes emberek, embercsoportok, osztályok gondolkodását, az alapvető gazdasági viszonyok csak végső soron, tendenciálisan érvényesülnek. Az eszmék meghatározásában szerepet játszanak az *összes* feltételek: nemcsak az általános gazdasági feltételek, hanem a társadalmi, politikai stb. viszonyok, a családi viszonyok adott típusai, a nemzeti viszonyok, stb. És az általános viszonyok sok közvetítés, és végül is a közvetlen létfeltételek, tevékenységformák útján érvényesítik befolyásukat. A különböző szintű létfeltételek között ott vannak a tudati feltételek is, egy komplex, sokrétű ideológiai és pszichológiai mező, a társadalmi tudat korábban kialakult, objektiválódott elemei.

A társadalmi lét maga is tartalmaz tudati elemeket

Ily módon: *a társadalmi lét, amely meghatározza a társadalmi tudatot, maga is tartalmaz tudati elemeket.* A készen talált tudati elemek — a társadalom, az egyes osztályok, rétegek már kialakult ideológiai arculata, pszichikus beállítódása, műveltségének sajátosságai, általában tudati állapota — szintén részt vesznek a tudat további formálásában. Mi több: ezek hatása közvetlenebb az új generációk gondolkodásmódjának kialakításában, az eszmék további fejlődésében. Olyan készen kapott szemüveg ez, amely ideig-óráig döntően meghatározza, hogy a felnövekvő ifjú mit lát a társadalmi valóságból, mennyire ragad meg a felszínnél, az objektív látszatoknál, milyen ütemben hatol be a valóság mélyebb összefüggéseiig. Nap mint nap beleütközünk a társadalmi tudat meglevő elemeinek objektív hatásába, tudatformáló erejébe. Kézzelfoghatóan tapasztaljuk ezt gyermekeink gondolkodásmódjának nyílásában, a családi, majd a szélesedő baráti, társadalmi körtől kapott szemléletek hatásában, ezek konfliktusaiban. Ezt tapasztaljuk a felnőtt lakosság gondolkodásmódjának alakulásában is, ahol a meglevő, örökölt, társadalmi viszonyaink viszonylagos fejletlensége által fenntartott és reprodukált kispolgári szemlélet különböző elemei és a szocialista fejlődés talaján meghonosodó szocialista szemlélet objektív hatása különböző csatornákon át, erőteljes eszközökkel, összeütközésekben, konfliktusokban szüntelenül megvalósul.[26]

fordítunk kellő figyelmet: 1. A társadalmi lét mint objektum, mint tárgy határozza meg a róla alkotott eszmék tárgyi tartalmát. (Ebben a vonatkozásban a társadalmi tudat a társadalomról való eszmék körére szűkül.) 2. A társadalmi lét, az emberek társadalmi életfeltételei meghatározzák eszméik jellegét, azt, hogy hogyan, milyen módon és milyen mértékben, milyen adekvátsággal tükrözik vissza a valóságot (úgy a természeti, mint a társadalmi valóságot). A társadalmi tudat fogalmába itt a társadalom összes eszméi, egész szellemi élete beletartozik. Ez a fogalom azt fejezi ki, hogy az emberek, a különböző csoportok pszichológiája, eszméi társadalmi jellegűek, magukon viselik az adott társadalmi feltételek bélyegét. A marxi formula alapvetően a második összefüggést emeli ki.

26 Természetesen a tudati elemek hatása a legszorosabban összefonódik az életmód többi elemének befolyásával. A gondolkodásmód alakulása a társadalmi környezet, a társadalmi valóság, és különösen a közvetlen létfeltételek minden elemének kölcsönhatásában megy végbe. A tudat itt semmi más, mint a „tudatos lét", az életforma szerves alkotó része. A kispolgáriságnak megvannak a gazdasági-társadalmi gyökerei szocialista viszonyainak fejlettlenségében, az osztályharc hullámzásaiban, a nemzetközi helyzet sajátosságaiban. De amit itt kiemelni kívántunk, az, hogy az objektíve adott tudati-pszichikus elemeknek, a mi körülményeink között a kispolgári vagy polgári szemléleteknek éppúgy, mint a marxizmusnak megvan a maguk viszonylag önálló hatása, amellyel számolni kell, amellyel egyre reálisabban számolunk, hiszen az eszmei befolyásért folyó harc maga is kihat eredményeiben gazdasági-társadalmi fejlődésünk egészére.

Digitized by Google

Mindez ismét arra utal, hogy a tudat másodlagosságát a léttel szemben, a társadalmi lét meghatározó szerepét is — a valóságnak megfelelően — *dialektikusan* kell ábrázolnunk: *a tudat függvénye a társadalom valóságos életének, életfeltételeinek, és végső soron az alapvető gazdasági viszonyoknak, de ezekben a körülményekben a már meglevő, korábban kialakult társadalmi nézetek, eszmék, érzelmek, érzések is szerepet játszanak, a társadalmi tudat meglevő elemei is részt vesznek az eszmék továbbformálódásában.*

És itt megint kitűnik, mennyire szűk keretek között érvényes abszolút módon a tudat és a lét szembeállítása. Hiszen, mihelyt túllépünk a tudat másodlagosságának kérdésén, nyomban kiderül, hogy a tudat maga is része a létnek, eleme a társadalmi kölcsönhatásoknak.

*

Sok minden megoldatlan még a tudat és a lét dialektikájának tudományos ábrázolásában. Talán már az eddigiekből is kiviláglott, milyen nehéz a társadalmi kölcsönhatásoknak és ezen belül a tudati elem helyének és szerepének egy gazdagabb, részletesebb elméleti modelljét felállítani, amire pedig a gyakorlatban nagy szükségünk van. Elmaradtunk a tudat formálódása és formálása objektív törvényszerűségeinek, a tudat hatásmechanizmusainak elméleti tanulmányozásában. Elhanyagoltuk általában a közvetítések rendszerének módszeres és megbízható elemzését.

Mégis joggal mondhatjuk, hogy az utóbbi évtizedben az elmélet különböző területein megtett lépések lényeges előrehaladást jelentenek e kérdések megoldásában. Ezen belül a tudat és a lét viszonya különböző oldalainak elkülönítése, az általános ontológiai vonatkozás kiemelése, a materialista monizmus követelményeinek rehabilitása metodológiai szempontból különösen jelentős. Ebben a folyamatban fogalmazódik meg újra, a társadalmi gyakorlat szükségleteinek sürgető hatására, az a marxista, dialektikus materialista felismerés, mely szerint *a tudat függvénye, de egyúttal része is a létnek*, a társadalom valóságos életének.

Sipos János

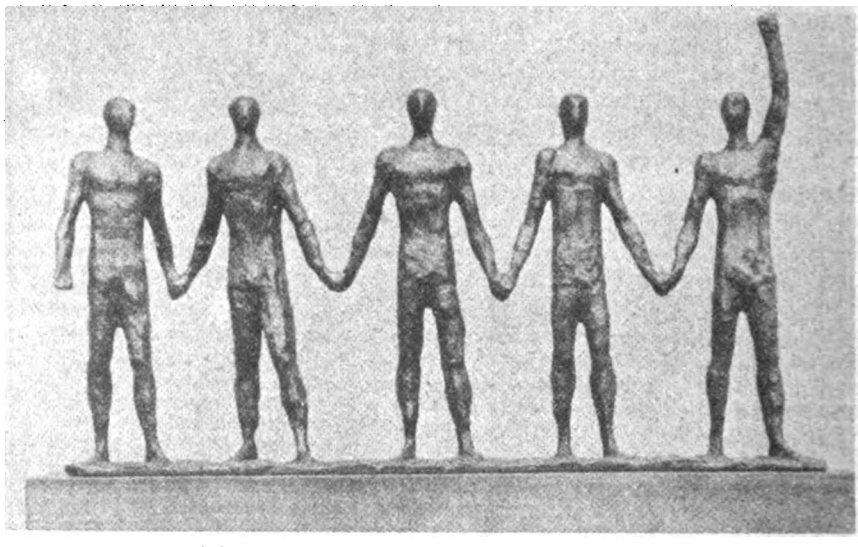

Szabó Iván: Forradalmi etűd

Digitized by Google

A strukturalizmus vázlatos kritikája

Már évek óta folyik a vita Franciaországban a strukturalizmusról. Újságírók és kritikusok, szaktudósok és filozófusok teszik le voksukat ellene, vagy mellette. A vitatkozók tábora még egyre szélesedik, a különböző frontok még gyakran keverednek egymással, de a strukturalizmus szó- és fogalomhasználata már leszivárgott a köztudatba is. Jólértesült sznobok ma úgy csemegéznek „struktúráról", „jelről", mint amilyen mohósággal igyekeztek az ötvenes évek elején a „cogitót kifaggatni létéről".

A vita ebben az évben előreláthatólag tovább fog érlelődni, de egy jelentős mérföldkövet már felállíthatunk: a strukturalizmus az *államilag támogatott filozófia* rangjára emelkedett. Az irányzat vezéralakjaival folytatott rádióinterjúk, ismeretterjesztő jellegű, képekkel, filmrészletekkel gazdagon illusztrált televíziós beszélgetések, az iskola-televízió középiskolások számára megkezdett hetenkénti „strukturalizmus-órái" azt bizonyítják, hogy a mai francia kapitalizmus a strukturalizmusban olyan csodaszert vél találni, amely kiszoríthatja a tizenöt éve uralkodó egzisztencializmust.

*

Mi az oka annak, hogy a burzsoá filozófián belül az egzisztencializmust — amely Franciaországban közel negyed évszázados virágzása alatt háttérbe szorította a bergsoni intuicionizmust, amely mellett a perszonalizmus vegetáló szerepre kényszerült, és amely csak a *Maritain* nevével fémjelzett neotomizmussal, illetve újabban a teilhardizmussal osztotta meg hatalmát — most egy új irányzat törekszik trónjától megfosztani? Milyen feltételek játszottak közre abban, hogy a XX. század francia filozófiájában ismét igény mutatkozik arra, hogy újjáalkossák a „modern társadalom" emberének világképét?

A francia értelmiség nagy része, amelyet az Ellenállás érzékennyé tett a társadami-politikai cselekvésben való részvételre, de amely még nem jutott el a marxizmusig, *a Sartre-i filozófiában* találta meg a számára legmegfelelőbb világnézetet, hiszen „az embernek mint egyénnek az apológiája fegyver volt a fasiszta terror és megfélemlítés világa ellen".[1] A Sartre-i filozófia, bár sok olyan kérdést felvetett, amely a radikalizálódó értelmiség filozófiai vezérfonalául szolgálhatott, születésétől kezdve magában hordta azokat az ellentmondásokat, amelyek a marxizmus ellenében *a burzsoázia osztályérdekeinek* is megfelelő filozófiává tették. Egzisztencialista alapkoncepciója, a szubjektív idealizmus irányába való eltolódása eltorzítja filozófiájának pozitív elemeit, „mégpedig úgy torzítja el, hogy objektíven tekintve ezek a pozitív elemek beágyazottságuk és torzított formájuk következtében önmaguk ellentétébe csúsznak át".[2] Így lesz a Sartre-i szabadság-fogalomból „önmagam választásának" irracionalista tézise; hiába teszi Sartre a világgal egyenrangúvá az egyént — minthogy társadalmi meghatározottságát, az ember társadalmi létét kiiktatja vizsgálódásai köréből, filozófiája végeredményben *a polgári individualizmus* kiindulópontjává válhat.

A Sartre-i egzisztencializmus ellentmondásos jellege nemcsak azt tette lehetővé, hogy mind a burzsoázia, mind az értelmiség viszonylag haladóbb része benne találja meg a legmegfelelőbb vi-

[1] Tordai Zádor: „Kísérlet Sartre: A *Lét és Semmi* c. művének marxista értékelésére" — *Magyar Filozófiai Szemle*, 1966. 3. sz., 399. o.

[2] V.ö.: Márkus—Tordai: *Irányzatok a mai polgári filozófiában*, — Budapest, 1964, 103. o.

Digitized by Google

lágnézetet, hanem egyben elvezetett saját *meghasonlásához* is. Az egzisztencializmus, amely egy bomló társadalom válsághangulatát fejezte ki, valójában csak a tagadásig juthatott el. De amikor azt várták tőle, hogy a negációtól továbblépve, olyan filozófiát alkosson meg, amely pozitívan megválaszolja a tudomány és a társadalom által felvetett kérdéseket, nyilvánvalóvá vált az egzisztencializmus elméleti és gyakorlati tehetetlensége.

A marxizmussal folytatott vitája sem maradt hatás nélkül: Sartre — feladva bizonyos korábbi nézeteit — megpróbál *a marxizmushoz közeledni* (ami ma egyébként is elég elterjedt jelenség a francia baloldali értelmiség köreiben.) Ezért a burzsoá filozófia fekete bárányává vált, aki nem alkalmas többé a vezető filozófus szerepkörére.

*

Az egzisztencializmustól való elfordulás okát kutatva nem állhatunk meg azonban a filozófiai élet belső erőviszonyainak vizsgálatánál, hanem szemügyre kell vennünk a jelenkori francia kapitalizmusban lejátszódó változásokat. Az utóbbi évek Franciaországában ugyanis rohamosan meggyorsult a tőke koncentrációja. Ennek következtében a társadalmi élet minden területén észrevehetően erősödött a nagytőke nyomása. A technikai eszközök összpontosítása törvényszerűen elvezetett a vezetők és tömegek közötti technokratikus elkülönüléshez. A francia kisember talán még soha nem érezte ennyire a saját bőrén, hogy csupán egy jelentéktelen kis csavar a hatalmas technikai gépezetben, ahol cselekedeteit, mint egy óriási elektronikus agy, az elszemélytelenedett technokrácia irányítja.

A képzőművészet síkján is tükröződik ez az *elszemélytelenedési folyamat:* az emberről már nem akarnak semmit sem közölni. Az őszi párizsi Biennálé „szoborkompozíciói", a kattogó, forgó, fényjeleket kibocsátó csodamasinák, a képek összefutó és szétváló, ritmusosan ismétlődő négyzetei, háromszögei, hullámvonalai azt jelzik, hogy az ember mint a művészet tárgya kikerült a művészetből.

Az irodalomban már az egzisztencialista regény ábrázolta az elszemélytelenedési folyamatot, de *Sartre*-nál, *Camus*-nél még megtalálható a küzdelem vállalása, a lázadás. Az egzisztencialista regény romjain létrejött „új regény" azonban már csupán arra törekszik, hogy „tárgyilagosan megállapítsa az ember kiszolgáltatottságát, hírt adjon az elembertelenedés folyamatáról".[3] Az „új regény" művelői nem vállalkoznak arra, hogy a valóságot ábrázolják, mert szerintük a szavak elvesztették értelmüket. Fölösleges tartalmat emlegetni, hiszen a tartalom „ránk erőszakolt jelzés amely károsan befolyásolja a forma szellemi hatását" — mondta *Robbe-Grillet*, az irányzat egyik vezéralakja. A modern regényíró nem más, mint jelek közvetítésére szolgáló leadókészülék, és a jelek az olvasóhoz mint vevőkészülékhez jutnak el. Mint ahogy a leadókészülék számára — a hanghullámok frekvenciáján, terjedési sebességén és hullámhosszán kívül — teljesen közömbös az, hogy ezek Beethoven zenéjeként vagy je-je-je számként jutnak-e a vevőkészülékhez, úgy a modern regényíró számára is csak a dolgok tudományos precizitású leírása a fontos — emögött elsikkad a valóság, s a lelki rezdülések aprólékos boncolgatása mögül *eltűnik az értelem, az ember*. A kapitalista társadalmi rendnek az új regényben tükröződő válsághangulata a társadalmi tudat más szférájában a „kívülrekedt gondolat" (pensée du dehors) és az „ember halott" strukturalista téziseként kap hangot.

Nemcsak a képzőművészetek és az irodalom fordult el az embertől; a filozófiában is egy nem emberközpontú, *szcientista* (tudományfilozófiai) irányzat a reakció az egzisztencializmus antropocentrizmusára. Ez a reakció figyelhető meg a *strukturalizmus* előretörésében.

*

A századfordulón és az ezt követő néhány évtizedben egyes szaktudományokban kialakult a tudományos vizsgálódásnak az a sajátszerű módja, amelyre a filozófiai strukturalizmus ma mint újdonságra hivatkozik. Legnagyobb jelentőségre ez a módszer a nyelvészetben tett szert: az 1910-es évek óta *Ferdinand de Saussure*, a jeles genfi nyelvtudós előadásainak, majd a *Bevezetés az általános nyelvészetbe* című művének hatá-

3 Prevost: „Les problèmes actuels du roman" — *Recherche Internationales á la lumière du marxisme*. 1965. nov—dec.

Digitized by Google

sára egy fél évszázad nyelvészeti kutatásainak adott Ariadne-fonalat.

A nyelvtudomány csak a XIX. század elején kialakuló történeti nyelvészettel vált önálló tudománnyá. (A korábbi nyelvtanok csak gyakorlati, oktatási célokat szolgáltak, nem törekedtek a nyelvi jelenségek tudományos magyarázatára; a filozófiai nyelvelmélet pedig csak a kereteit adta meg egy ilyen magyarázatnak.) A történeti nyelvészetnek azonban volt egy nagy hiányossága: a fejlődésben „csak azt a folyamatot látta, amelyből az állapot létrejön, nem egyben az állapot belső tartalmát, a nyelv egy történetileg meghatározott formájában nem ismerte fel állapot és fejlődés egységét".[4]

Ezzel a felfogással szemben fejtette ki Saussure a nyelv strukturalista elméletét. Hogy a nyelvet a tudomány specifikus tárgyaként lehessen vizsgálni, Saussure megkülönböztette a „nyelv"-et (langue) és a „beszéd"-et (parole). A beszéd szerinte a pszichofiziológia, a pszichológia és a szociológia hatáskörébe tartozik. Csak a „langue", a szorosabb értelemben vett nyelv — a nyelv ideális szerkezete, nem pedig a beszédtevékenységben való aktuális megjelenése — lehet a nyelvtudomány tárgya. A nyelv — mondja Saussure — *egymást feltételező elemekből álló egész*, nem az elemek puszta összege, hanem rendszer, struktúra. A strukturalista módszer alapvető formája a *szintek elméletére* (théorie des niveaux) alapozott analízis. Ez annyit jelent, hogy az egymásra épülő, hierarchikus sorokban minden egységet a felsőbb sorokban levő kombinációi határoznak meg (például egy szót a mondatban betöltött szerepe, egy hangot pedig helyzete a szóban).

A nyelvnek struktúraként való felfogása maga után vonja a *szinkronikus* (állapotot leíró) és a *diakronikus* (a történeti változást figyelembe vevő) megközelítési mód szembeállítását. Saussure nem tagadja a diakronikus szemlélet jogosultságát, de *alárendeli a szinkronikusnak*. Olyan nyelvtudományt kíván létrehozni, amely egy nyelvállapotot önmagában, zárt rendszerként vizsgál, és a rendszer belső összefüggéseit igyekszik feltárni. Ezzel — bár megteremtette egy nyelvállapot önmagában való vizsgálatának lehetőségét (s ezt a műve érdemeként tarthatjuk számon) — nem tudott felülkerekedni a „történeti" nyelvészet antidialektikus felfogásán. A diakrónia Saussure-i felfogásában az egyik nyelvállapot átmenete a másikba nem a nyelvi tevékenység belső törvényszerűségeiből adódó fejlődés eredménye: a rendszer átalakulását valamely elemének *külső hatásra bekövetkező változása* idézi elő.

A strukturalista módszer átgyűrűzött a nyelvtudományból más szaktudományokba (az irodalomtudományba, etnológiába), s komoly tudományos eredményekre vezetett. Ugyanakkor azonban a nyelvtudományban megindult egy olyan kutatási folyamat — elsősorban a *Noam Chomsky*, amerikai tudós nevéhez fűződő „generatív grammatikai" iskolában —, amely a nyelvészeti strukturalizmus meghaladásaként, azt törekszik igazolni, hogy a nyelvi törvényszerűségek *a nyelvi tevékenység törvényszerűségei*. A nyelv „zárt rendszerek rendszereként" való felfogásával szemben a nyelv *dinamikus jellegét* hangsúlyozza. Ez lehetővé teszi a generatív grammatika számára, hogy felülemelkedjék mind a történeti nyelvészet, mind a strukturalizmus egyoldalúságain, és egységes koncepcióban dolgozza fel a nyelv történetiségét és egyidejű rendszerét. Azt látjuk tehát, hogy a strukturalista módszer éppen akkor terjedt el a szaktudományokban, majd a filozófiában, a strukturalizmus hívei éppen akkor kezdenek a Saussure-i nyelvtudományra mint ősükre hivatkozni, amikor a nyelvészetben már volna tudományos lehetőség ennek az irányzatnak a meghaladására.

*

A Saussure-i felfogás az ötvenes évektől kezdve Franciaországban túllépett a maga keretein, és egy *filozófiai* strukturalizmus legfőbb tudományos alapjává kezdett válni. A filozófiai strukturalizmus éppen azokat a pontokat emelte ki a nyelvészeti strukturalizmusból, amelyek már szaktudományos szempontból is a *legproblematikusabbak:* 1. a „nyelv" és a „beszéd" merev elválasztását; 2. a nyelv tökéletes, önmagában zárt struktúraként való felfogását; 3. a szinkronikus szemléletmód egyeduralmát.

4 Telegdi Zsigmond: „A nyelvtudomány meghasonlásáról". *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*, Budapest, 1963. 296—297. o.

Digitized by Google

1. Saussure-nél a nyelv—beszéd megkülönböztetésnek az a sajátos felfogás az alapja, amely szerint mindnyájunk fejében él egy *ideális jelrendszer*. A Saussure-i felfogás ezt a nyelvi jelrendszert olyan önálló léttel bíró absztrakcióvá változtatja, amelyben eltűnik az a tény, hogy a nyelv *társadalmi jelenség*, amelynek megvan a maga sajátos társadalmi funkciója, s amely csupán a közösség nyelvi tevékenységében létezik. Ez válik a strukturalista filozófiában az alapjává annak a felfogásnak, amely — a Freud-i „tudatalatti" újjáélesztésével — az egyén történelmietlenül megrögzített *pszichikus struktúrájával* próbálja magyarázni a társadalmi tevékenységet és a társadalmi megismerő tevékenységet.

2. A nyelv mint tökéletes struktúra, a maga jelentőségén túlnőve, ugyancsak bevonult a strukturalista filozófia kelléktárába, s itt a társadalmi törvényszerűségeket helyettesítő összetartó erővé változott. Vizsgáljuk meg először, hogy mit értünk a *struktúra* fogalmán.

Ha a nyelvészetben és más szaktudományokban alkalmazott módszer specifikumaitól eltekintünk, főbb vonásaiban úgy határozhatjuk meg a struktúra fogalmát, mint *egy jelenség elemeinek stabil belső összefüggését, amelyet az egésznek a részekkel szembeni elsődlegessége határoz meg.* Eszerint a rendszer egyetlen eleme sem érthető meg, ha nem abban a pozícióban vizsgáljuk, amelyet az egészben elfoglal; s az egész változatlanul megmarad, ha bizonyos elemeit a köztük levő viszonyok fenntartásával kicseréljük. Ebből a meghatározásból következik, hogy a) a strukturális analízis csak akkor érvényes, ha kimerítően számot ad a rendszer elemeinek együtteséről és a rendszer egészéről; b) mivel a struktúra — mint erre már utaltam — hierarchikus, szintekre tagolódik, elemeit mindig kétirányú (binom) kapcsolatok alapján kell vizsgálni; c) statikusan lehet vizsgálni a struktúra (rendszer) állapotát és működését egy adott pillanatban anélkül, hogy a konkrét vizsgálat során figyelembe vennénk a többi rendszerhez való vonatkozását, illetve a rendszer fejlődését. (Itt is jelentkezik a szinkronikus, állapotot leíró szemlélet elsődlegessége a diakronikussal, a változást figyelembe vevő szemlélettel szemben.)

A struktúra fogalma a jelenségek *analízise* során létrejött absztrakció, melyet a megismerési folyamat egy mozzanataként foghatunk fel. A rendszer elemei közötti összefüggést vizsgálva elősegíti, a valóság egy *elhatárolt* területének vizsgálatát; ebben rejlik a módszer tudományos értéke. A struktúra elemei közötti kölcsönhatások természetének feltárása egyben a történeti megközelítés kulcsa is lehet, így megteremtheti a strukturális és genetikus szemlélet szintézisének feltételeit. Ebből a nézőpontból szemlélve, nyelvészünk minden tudományos lelkiismeretfurdalás nélkül elvégezheti a strukturális analízist, s meggyőződésem szerint ez komoly eredmények feltárásához vezetheti.

A struktúra-fogalom a nyelvészeti strukturalizmus olyan erőssége, melyet nem kerülhet meg egyetlen újabb nyelvelmélet sem; egyben azonban Achillessarka is, amint ezt a nyelvészeten belüli kritika hatásosan igazolja. A struktúraanalízis ugyanis nem egészül ki megfelelő *szintézissel;* érvényességi köre nem terjed túl egy elhatárolt területen (nevezetesen a vizsgált struktúra elemein), így nem válhat — még a nyelv vonatkozásában sem — teljes, *az analízis és szintézis folyamatát dialektikusan egyesítő* elméletté. Az állapot és a fejlődés metafizikus szétválasztása következtében az absztrakciónak azon a szintjén reked meg, ahonnan már csak egy lépés választja el attól, hogy — az idealista filozófusok jóvoltából — a valósághoz fűződő minden köteléke elszakadjon.

3. A történetiség tagadásának a diakronikus és szinkronikus szemléletmód elválasztásából adódó — és a strukturalista filozófiában általánossá tett — előfeltevésére a későbbiekben (Foucault nézeteinek vizsgálatánál) még visszatérünk.

*

A strukturalizmus mágneses terében a legsűrűbb erővonalak *Claude Lévi-Strauss* és *Michel Foucault* körül húzódnak. Lévi-Strauss-ról azt mondhatnánk, hogy munkássága az *átmenetet* jelzi a strukturalizmus mint szaktudományos (etnológiai) módszer és az általános filozófiai elmélet között, Foucault viszont — bár közvetlenül kapcsolódik Lévi-Strauss-hoz — már a filozófiai strukturalizmus egyik *legtipikusabb* képviselője.

Digitized by Google

Ők ketten az irányzat vezéralakjai, a köztük levő különbségek mégis jelentősek; e különbségek „totalitásának felleltározása" — hogy strukturalista kifejezéssel éljünk — meghaladná erőnket. Maguk gyakran hivatkoznak e különbségekre (különösen Lévi-Strauss), nevüket azonban a köztudatban már egybefonták azok a közös vonások, melyeket megkísérlünk vázlatosan bemutatni.

Claude Lévi-Strauss, a Collége de France szociálantropológiai tanszékének vezetője, a híres etnológus, még a negyvenes évek során, az Egyesült Államokban ismerkedett meg a strukturalista nyelvelmélet ottani változatával. „Miért ne alkalmazhatnánk mi is saját kutatásaink komplex területén — rokonság, társadalmi szervezet, vallás, folklór, művészet — ezeket a szigorú módszereket, amelyeknek helyességét a nyelvészet naponta bizonyítja?" — tette fel a kérdést,[5] és a választ etnológiai kutatásaiban, strukturális analízisek egész sorával adta meg.

Lévi-Strauss — akit manapság a strukturalizmus atyjaként emlegetnek — etnológiai kutatásaiban a nyelvészettől átvett strukturalista módszert összekapcsolta *a pszichoanalízissel.* Szerinte az emberi közösségek lényegét a pszichoanalízis segítségével lehet feltárni, kiindulva a vallásos mítoszokból és legendákból, melyek az emberi közösségek valódi alapjai. Nyomatékosan hangsúlyozza, hogy — nem csupán logikai, hanem *objektív* szemszögből nézve is — az emberi társadalmak, a társadalmi jelenségek nem mások, mint nagy közvetítési gépezetek (grandes machines de communication). Ennek következtében a társadalmi tevékenység olyan kommunikációs aktussá zsugorodik, amelybe mint *egyenrangú* tényezők éppúgy beletartoznak „egy társadalmi csoport asszonyainak a házasság előnyeit és tilalmait vitató csevegései, mint a javak és szolgáltatások kommunikációja a gazdasági élet területén".[6] Lévi-Strauss-nak az a sokszor hangoztatott (és sokakat megtévesztő) kijelentése, amely szerint elismeri *a gyakorlat szerepét* a társadalmi életben, a társadalom idealista magyarázatát igyekszik elfogadhatóbbá tenni. A puszta közvetítő funkcióvá degradált társadalmi tevékenység valójában kirekeszti magából az emberi élet alapját alkotó *anyagi termelés* objektív folyamatát, miután a társadalom osztálystruktúráját már előzőleg feloldotta a *kommunikációs csoportok* struktúrájában. Így a társadalmi tevékenységből egyértelműen kikerül az osztályharc, általában *a társadalmat átalakító tevékenység.* A kommunikációban, mint a társadalmi tevékenység kizárólagos formájában megnyilatkozó struktúra — vagy ha úgy tetszik, a társalom tudatalattija —, kétségessé teszi *a társadalmi törvények objektivitását.* Találóan írja ezért egyik kritikusa, hogy Lévi-Strauss számára a társadalmi törvények csak a társadalom tudatalattijának tükörképei.

A kiváló etnológust — akinek tudományos műveit akkor is forgatni fogják, amikor a strukturalizmus már rég eltűnt a filozófiatörténet süllyesztőjében — a társadalomról adott, végső soron idealista magyarázata *a burzsoázia első számú filozófiai propagandistájává* teszi, s hirtelen megnövekedett tudományos hírneve csak hatásos zenei aláfestése ennek. Nagyon jellemző, ahogy a január 21-i „Claude Lévi-Strauss" című egy óra tíz perces adást jóelőre beharangozta a népszerű párizsi tv-újság: „Claude Lévi-Strauss a strukturalizmus atyja, aki negyed évszázada forradalmasítja az antropológiát, és új fényben tünteti fel az emberekkel és az emberi jelenségekkel foglalkozó kutatásokat. Az életmódok, szokások és hiedelmek, a rokonsági kapcsolatok és házasodási szabályok, a nemzedéki konfliktusok, a mitológiák, a nyelvtudomány rendkívüli bonyolultságáról vallott felfogása és magyarázata jóideje szembeállítja őt az egzisztencialistákkal és a marxistákkal".

Ez év januárjában, amikor megkapta a legmagasabb tudományos kitüntetést, amelyet francia tudós megkaphat, Lévi-Strauss ezt mondotta: „A strukturalizmus nem felelős azokért a visszaélésekért, amelyeket oly gyakran követnek el a nevében... A mértéktartó strukturalizmus... nem tart igényt arra, hogy az ember újfajta felfogását alakítsa ki, őrizkedik attól, hogy új filozófiát alapítson."[7] A tények azonban mégiscsak azt

5 Lévi-Strauss: Antropologie structurale — Párizs, 1958. 80. old.

6 Claude Lévi-Strauss: „Vivre et parler", — *Les Lettres françaises,* 1968. febr. 21.

7 „La médaille d'or du C. N. R. S. á Claude Lévi-Strauss" — *Les Lettres françaises,* 1968. jan. 17—23.

Digitized by Google

mutatják, hogy az általa következetesen alkalmazott strukturalista módszer végső soron olyan ideológiai töltéssel telítődik, amely nemcsak kijelentését hagyja a puszta deklaráció szintjén, hanem egyben kiindulási alap is a strukturalizmus legszélsőségesebb képviselői számára.

*

Michel Foucault, akinek a *Les Mots et les choses* (A szavak és a dolgok) című könyve nagy port vert fel, a strukturalizmus legszélsőségesebb képviselője. Ha Lévi-Strauss-t a strukturalizmus atyjaként emlegetik ebben a XX. század közepi nagy felbuzdulásban, Foucault-t akár tékozló fiúnak is nevezhetnénk. Michel Foucault közvetlenül kapcsolódik Lévi-Strauss-hoz, de míg Lévi-Strauss még csak zárójelbe teszi a történelmet, Foucault már *teljesen feloldja* a struktúrában.

Foucault nevéhez főként az ún. „episztemológiai" strukturalizmus (végeredményben egy strukturalista kiindulású ismeret-ontológia) megteremtésére irányuló törekvés fűződik. Könyvét egy Velazquez-kép figyelemreméltóan szuggesztív elemzésével indítja. Mint jó strukturalistához illik, felleltároz minden kézrebbenést, tekintetet, félmosolyt, amely a festményen a belépő királyi párt fogadja. A királyi pár nem látható, csupán a kép hátterében levő tükörben pillanthatjuk meg arcuk elmosódott körvonalait; csak a jelenlevők viselkedése sejteti belépésüket, s azt is, hogy kik, „de tettetni kell, mintha nem tudnánk, ki tükröződik vissza a tükör mélyéből, és ki kell faggatnunk a visszatükröződést létezése okáról".[8] A faggatás során kiderül, hogy a tudás lehetőségeinek feltételeit egy „episztemé" determinálja; ez nem más mint az összetartó struktúra, amelyről nincs világos tudatunk. „Egy kultúrában és egy adott pillanatban soha nem létezik más, mint egy episztemé, amely minden tudás lehetőségének feltételeit megszabja."[9]

Foucault episztemológiai strukturalizmusa a szavak és a dolgok viszonyának elemzése során három alaptételben sűrűsödik össze:

1. A szavak és a dolgok szétválasztása következtében a szavak többé már nem *a dolgok jelei;* a jel jelölő funkciója önállósítja magát a jelöltől. *Nem juthatunk el* az objektív valósághoz; ez csak a jelrendszeren keresztül létezik számunkra, s ez alól nem bújhatunk ki.

2. A történelem teljes egészében feloldódik az ugrásszerű változások során átalakuló, „episztemé"-ben. A különböző történeti korok embereinek gondolkodásmódját, és ezáltal viselkedésmódját is *a tudatalattijukban rögződött séma,* az „episztemé" határozza meg. Az egyik korról a másikra való átmenet az „episztemé" *irracionális, megmagyarázhatatlan változása.*

3. A megismerés és a társadalmi élet formáit létrehozó és átalakító ember *puszta hordozója* az „episztemé"-nek, nem pedig a visszatükrözés és az aktív cselekvés alanya.

Az ismeretelméleti strukturalizmus vonatkozásában is Lévi-Strauss álláspontja az elsődleges forrás. Az ő ismeretelméleti óvintézkedése — amely szerint „hogy elérjük a valóságot, először az elményt (vécu) kell eltávolítanunk" — már magában rejti annak a kétségbe vonását, hogy az alany *képes* visszatükrözésre és autonom cselekvésre. Foucault-nál ez a gondolat oda vezet, hogy teljesen eltűnik a tevékeny, megismerő, tudattal és akarattal bíró ember, *eltűnik az ember mint társadalmi lény.* „Az ember halott" — jelenti ki Foucault, és az értelemről szólva ugyanazt mondhatjuk, amit *Samuel Beckett* mondat egyik alakjával: „A szavak hoztak létre, a mások szavai..." *Nietzsche* bejelentette: „meghalt az isten" — és helyébe az „ember-istent", az Übermensch-et állította. Foucault szerint a XIX. század humanizmusa végeredményben az isten inkarnációja volt, és a nietzsche-i istenteremtés ezt a humanitást, ezt az emberképet törte össze. Maga viszont, amint a jelek mutatják, gondosan porrá zuzza és a Szajnába szórja a Nietzsche által lerombolt humanizmus (és mindennemű humanizmus) cserpeit. És most már szinte csak félve mertjük leírni, hogy a „l'homme est mort" (az ember halott) foucault-i tézisének létrejöttét is Lévi-Strauss segítette elő, amikor azt írta: „Úgy gondoljuk, hogy az emberi tudományok végső célja

8 Michel Foucault: *Les mots et les choses* — Párizs, 1966. 25. old.

9 Uo.: 179 old.

Digitized by Google

nem az ember(kép) megalkotása, hanem annak feloldása."[10]

*

Vázlatosan áttekintettük azt a karriert, amelyet a strukturalizmus befutott nyelvészeti módszerként való jelentkezésétől az általános filozófiai elméletre való igényig. Most nézzük meg, milyen társadalmi szükségletek tették lehetővé ezt a karriert.

Az emberek filozófiai nézeteiket „tudatosan vagy tudattalanul végső soron azokból a gyakorlati viszonyokból merítik, amelyeken osztályhelyzetük alapul — a gazdasági viszonyokból, amelyekben termelnek és cserélnek."[11] A francia kapitalizmusban az utóbbi években végbement változások folytán a burzsoáziának *új eszközre* volt szüksége, hogy befolyásolni tudja a társadalmi és politikai életbe mind erőteljesebben bekapcsolódni kívánó tömegeket.

A kapitalizmus egyenlőtlen fejlődése Franciaországban a polgári filozófia szcientista alaptípusának egy *elkésett, de annál erőteljesebb* változatát hozta létre. Franciaország csak megkésve tért rá a fejlett tőkésországoknak arra a fejlődési útjára, amelyet — egy átmeneti szakaszban — a viszonylagos gazdasági és politikai stabilitás, a tömegek érdeklődésének a fogyasztás szférájában való összpontosulása, a tömegkommunikációs eszközök igen hatékony közvéleménymanipulációja jellemez. Ilyen körülmények között Franciaországban nem tudott gyökeret verni a háború után egész Nyugat-Európában elterjedt angol—amerikai szcientizmus. (Nyugat-Németországban, ahol túl erősek voltak a tulajdonképpeni filozófia antiszcientikus hagyományai, a filozófia — egészen a legutolsó időkig — akadémikus tengődésre kényszerült, s társadalmi szerepét a politikai tudomány és a szociológia vette át.) Franciaországban az ellenállási mozgalomban kiérlelődött egzisztencializmus egészen a hatvanas évek elejéig megőrizte hegemóniáját. Most azonban fordult a kocka: Franciaország az ún. „fejlett ipari társadalom" mézesheteinek mámorát éli, s a francia filozófia mohón veti rá magát a szcientizmus maradékaira. Pedig az Egyesült Államokban és Angliában — már a mézeshetek után! — egyértelmű a pozitivista és általában a szcientikus irányzatokból való kiábrándulás.[12]

Jean Wahl elragadtatva mondja: „Jó arra gondolni, hogy Franciaország mi mindennel járult hozzá az új gondolkodásmódok kialakításához". De mi újat hozott most a strukturalizmussal? A nyelv abszolutizálását már „felfedezték" a pozitivisták, a szemantikusok. A pszichológiát *Wundt* már a századfordulón kiterjesztette a társadalmi és történeti folyamatok magyarázatára. Utalhatunk az életfilozófiákkal való rokonságra is, s az értelem tagadásának tézise, a „megformulázhatatlan bűvölete — ahogyan *Domenach* találóan írja — elküldi hozzánk a posztromantikus német irracionalizmus nyugtalan visszhangjait."[13] A történetiség tagadása pedig annyira közhelyszerű vonása a burzsoá filozófiának, hogy kár is volna itt az apaságot firtatnom.

*

Mi tehát akkor a strukturalizmus? A francia kapitalizmus fejlődésének új szakaszában, az állandó politikai válság elcsendesültével új világnézeti szükségletek jelentkeztek. A gazdasági szerkezet látszólag zökkenőmentesen működik, a közvélemény nagy része a tömegkommunikációs eszközök játékszere, a tömegek politikailag visszamaradottabb rétegeinek úgy tűnik, hogy az emberi cselekvés elvesztette értelmét és a gépezet magától jár, s az értelmiség egyes körei is behódolnak ennek a hangulatnak (jóllehet az értelmiség egészét inkább a radikalizálódás jellemzi). Időszerűtlenné válik a szubjektum, az egyéni szabadság filozófiája, az egzisztencializmus. De a bírálat nemcsak a szubjektum szerepének egzisztencialista túlhajtását érinti. A strukturalizmusnak a szubjektum már nem tárgya; de nemcsak abban az értelemben nem tárgya már a filozófiának, ahogyan az egzisztencializmusban az volt, hanem úgy sem, mint tevékeny és megismerő egyén, és Foucault-nál már úgy sem, mint társadalmi lény, mint a

10 Claude Lévi-Strauss: *La pensée sauvage*. — Párizs, 1962. 326. old.

11 Engels: *Anti—Dühring*: Szikra 1950. 97. old.

12 Az angol—amerikai pozitivista irányzatoknak mint a polgári filozófia szcientikus alaptípusának értelmezését l. Bence György: „A logikai pozitivizmus". — *Társadalmi Szemle*, 1968. 2. szám.

13 Domenach: „Le système et la personne" — *Esprit*, 1967. 5. szám 772. old.

Digitized by Google

társadalmi-termelési gyakorlat aktív részese. A magában véve sem teljes szaktudományos módszer torz tükrözése folytán filozófiai interpretációja a hamis tudat szintjén marad; a szubjektummal együtt zárójelbe kerül a történelem, a társadalom fejlődése. „L'homme est mort" — jelenti ki Foucault, de él a változatlan, időtlen struktúra. Eltűnnek az emberrel foglalkozó tudományok, el az ideológia, el a marxizmus is, amely Foucault szerint csak „a XIX. században él, mint hal a vízben, mindenütt másutt megszűnik létezni".

Végeredményben azt mondhatjuk: a strukturalizmus abba a szubjektív idealista sorba tartozik, amely a modern burzsoá filozófiában a logikai pozitivizmussal, illetve a pragmatizmussal kezdődött meg. Tartalma, tételei sajátosak: elsősorban nem a természettudomány, hanem egy sajátos társadalomtudomány, a nyelvészet (és részben a pszichoanalízis) mintájára alakultak ki, világnézeti funkciója azonban azonos az előbbiekével. Nem új filozófia tehát, hanem a polgári filozófia szcientista alaptípusának egy elkésett, de nagyon erőteljes változata. A szcientizmus többi irányzatához hasonlóan a strukturalizmus is az egzaktság, a tudományos racionalitás netovábbjának látszik, az ésszerűség mögött azonban már feltűnik az irracionalitás. Míg ott a magyarázat végső soron az egyén megmagyarázhatatlan döntéseit előfeltételezte, itt minden változás ragyogóan magyarázható a struktúrával, magának a struktúrának megváltozása azonban racionális eszközökkel megmagyarázhatalan. A különbség csak az, hogy a pragmatizmusban és a neopozitivizmusban elsősorban az ismeretelmélet dominál, a strukturalizmusban pedig az ontológia. A strukturalizmus a társadalmi létnek olyan felfogásából indul ki, hogy a társadalom minden adott rendszerre *tökéletesen szabályozott*, tökéletesen működő sémákba van szorítva: a rendszer történelmi megváltozása azonban teljesen meghatározatlan, *teljesen irracionális*.

A *matematizálhatóság* már-már szenvedélyükké fajul a humán tudományok egyes képviselőinek, s a nagyon termékeny, reális megoldások mellett az egzaktság misztikumává válik. A struktúrakutatás eredményei a matematikában, a kibernetikában, a társadalomtudományokban kiemelt szerephez juttatták a strukturális módszert. A szcientizmus szemszögéből a struktúra minden tudomány csodaszerévé vált, és innen már csak egy lépés odáig, hogy a világ magyarázatának általános metodikájává olvadjon a burzsoá filozófia kohójában.

*

A strukturalizmus főbb elvei már kirajzolódtak, de a vita még tart. Most van a konjunktúrája ennek a filozófiának, s ez valószínűleg hatni fog a hazai közvéleményre is. Akadnak majd, akik — a „korszerű tudományosság" jelszavával — megpróbálnak a marxizmustól idegen nézeteket felszínre hozni. Ezért szükség van a struktúra-fogalom marxista értelmezésének kialakítására, a struktúra és a funkció kapcsolatának kidolgozására, a struktúra-kutatás elméleti és módszertani kérdéseinek megválaszolására.

Már szállóigévé vált Sartre mondása: „A strukturalizmus az az utolsó akadály, amelyet a burzsoázia Marx ellenében még felállíthat". Feladatunk tehát, hogy „jól vegyük" ezt az utolsó akadályt.

Kistamásné Varga Sarolta

A tudat reformja **csak** abban áll, hogy a világot ráeszméltetjük tudatára, hogy felébresztjük álmából, amelyet önmagáról álmodik, hogy **megmagyarázzuk** neki saját akcióit.

Marx

Digitized by Google

Strukturalizmus és marxizmus

(A La Pensée című folyóirat különszáma)

A *La Pensée*, a francia marxisták elméleti és tudományos szakfolyóirata (amely azonban nem a Francia KP orgánuma), szerkesztőségének és a Marxista Kutatási és Tanulmányi Központnak (Centre d'Etudes et de Recherches Marxistes, rövidítve: CERM) közös kezdeményezésére, a 135. számot (1967 október) a mai tudományos élet egyik legtöbbet vitatott problémájának, a napjainkban nemcsak tudományos módszerként, hanem filozófiai irányként is fellépő ***strukturalizmus és marxizmus viszonyának szentelte.*** „Mivel járulhat hozzá a strukturális módszer a marxista kutatások fejlődéséhez? Milyen problémákat állít a marxizmus elé a struktúra fogalma?" — ezeket a kérdéseket teszi fel a szerkesztőség bevezetője. A válaszok vezető gondolatait pedig így foglalja összse: „Integrációja mindannak, ami a strukturális módszerben értékes, elégtelenségeinek és korlátainak építő bírálata, új eszmefuttatások a struktúra fogalmáról." Egyúttal ez jellemzi azt is, ahogyan a csaknem 200 lapnyi folyóiratszám 14 szerzője, legnagyobbrészt jól ismert francia marxista a témát megközelíti.

A tanulmányok legtöbbje **a strukturális módszer és a történetiség viszonyával foglalkozik.** Ebből a szempontból a legelmélyültebb *Charles Parain* tanulmánya *(Strukturalizmus és történelem)*, amely voltaképp *Claude Lévi-Strauss* koncepciójának alapos és meggyőző bírálatával járul hozzá a kérdés tisztázásához.

Lévi-Straussnak szemére vetik (nemcsak marxisták, hanem *Sartre* is), hogy az emberi gondolkodás legáltalánosabb vonásainak feltárását időtlennek tekintett primitív társadalmi csoportok (pl. dél-amerikai indián közösségek) mítoszainak vizsgálatára alapozva, *megtagadja a történetiséget, s végső soron az ember tevékeny szerepét a történelemben.* Ezekkel a vádakkal szemben a kitűnő francia tudós több nyilatkozatban és írásban hangoztatta, hogy nagyon tiszteli a történelmet és a történetiséget, de mint etnológusnak, szuverén joga, hogy a folklór „történelmen kívüli" jelenségeivel foglalkozzék. Nos, Parain meggyőző módon mutatja ki tanulmányában, hogy ez a látszólag jogos feladatmegosztás (hogy a történész dolga a változás tanulmányozása, az etnológusé pedig a struktúráké) voltaképpen mégis a történetiség elutasítását jelenti, éppen azért, mert a struktúra-szemléletben is döntő mozzanatként kellene benne lennie a történetiségnek. Lévi-Straussnál azonban ez nincs meg.

Lévi-Strauss a primitív népek gondolkodását, a mitikus vagy mágikus gondolkodást ***vad*** gondolkodásnak nevezi, s szembeállítja a mai tudományt létrehozó gondolkodással, amelyet ***megszelídített*** gondolkodásnak nevez (a szó jellemzően pejoratív), s amelytől megtagadja a racionalitás kiváltságát. A „vad gondolkodás", a konkrét végén ragadja meg a fizikai világot (pl. a nyers és a sült oppozíciós fogalompárjával), a másik az absztrakt végén. Lévi-Strauss szerint a „vad gondolkodásnak" az az előnye a másikkal szemben, hogy totalizáló, a világot szinkronikus és diakronikus totalitásában akarja megragadni, s így ***időtlen.*** A „megszelídített gondolkodásra" viszont éppen történelmi tudata jellemző.

Parain szerint ez a koncepció jellegzetesen a „megszelídített gondolkodás" lebecsülésével mutatja meg a történetiség lebecsülését. (A „vad gondolkodás" időtlensége ugyanis azt hozza magával, hogy időszemlélete ***megfordítható,*** nem kumulatív, a történetiségé, a modern gondolkodásé pedig megfordíthatatlan időszemlélet, amely ezzel determinált irányultságot tartalmaz.) Parain meggyőzően érvel azzal, hogy ha ezt a két gondolkodásfajtát ugyanazon tudományos szellem kétfajta megnyilatkozásának tekintjük, akkor nem tudjuk megmagyarázni a neolitikum paradoxonát, ti. azt, hogy a neolitikum gondolkodásának kialakulása után (amelyet mai tudásunk a „vad gondolkodással" azonosít), miért állt meg és stagnált évezredekig az emberi gondolkodás fejlődése. Lévi-Strauss, a nagy műveltségű tudós természetesen nem tagadja meg általánosságban a haladás fogalmát, de kétségtelen, hogy lesüllyeszti ezt

Digitized by Google

az emberi fejlődés egyetemes kategóriájának rangjáról a mai társadalom létezési módjára jellemző különös esetté. Hangsúlyozza ugyan, hogy a történelem és az etnológia nem nélkülözheti egymást, de csak egymás melletti létüket tudja elképzelni, holott — fejezi be gondolatmenetét Parain — a szinkronikus elemzés nem választható el a diakronikustól, s az etnológiának sem lehet kettéválasztania a struktúrát és a folyamatot, mert különben csak holt struktúrára lel.

Más tanulmányokban is találkozhatunk Lévi-Strauss nevével és gondolataival (*Michèle Jalley-Crampe* tanulmánya Lévi-Strauss „mentális struktúra" fogalmának értelmezésével foglalkozik.) A strukturalizmus és történetiség viszonyával foglalkozó másik érdekes tanulmány *Roger Garaudy* írása (*A strukturalizmus és „az ember halála"*). Ebben Garaudy — bár Lévi-Strausst is idézi, helyeslően — főként *Michel Foucaultnak*, a mai francia strukturalizmus egyik képviselőjének „A szavak és a dolgok" c. könyvében kifejtett koncepcióját bírálja.

Foucault arra vállalkozik ebben a könyvében, hogy leírja és meghatározza *a nyugati tradíciók utolsó évszázadainak három, egymás után következő tudásstruktúráját.* Az első a XVI. század végéig uralkodott: ez a szavak és a dolgok *nagy, közös síkjának* tekinthető, amelyben a jelek és a dolgok még nem válnak el egymástól. A XVI. század végén és a XVII. század elején maga a tudás fogalma is átalakul: *a nyelv elválik a dolgoktól,* ezek ábrázolásának módjává lesz, s ez a szétválás szerinte példásan mutatkozik meg a kor természetrajzában, általános nyelvtanában és gazdasági elemzéseiben. A XVIII. század végén jelenik meg a tudás harmadik struktúrája: a tudás már nem az ábrázolás, a láthatóság szintjén jelentkezik, hanem a realitás egy másik dimenziójában, mégpedig *a rejtett struktúrákéban* (pl. a biológiában az organizáció lesz az élőlények magyarázó elve. *Adam Smith*-nél a gazdagságot nem külső jele, a pénz határozza meg, hanem rejtett aspektusa, a munka).

Garaudy hangsúlyozza, hogy nem magának a vizsgálatnak az elvét s nem is a szellemes konstrukciót kifogásolja, hanem ennek történetietlenségét. Foucault gondolatmenetének történeti megalapozása nagyon törékeny, állapítja meg, s ezt példákkal bizonyítja (Foucault időrendben elfogadhatatlan művekből idéz egy bizonyos stádium jellemzésére stb.). A súlyosabb problémát mégis az okozza, hogy Foucault nem ad számot az egyik struktúráról a másikra történő átmenetről. A tudás nyugati fogalmának perspektíva-változásában döntő fordulatnak tekinti az 1775 és 1795 közti időszakot. E két évszám között azonban történt valami, aminek „bizonyos jelentősége van a történelemben", — s Foucault utalást sem tesz a francia forradalom szerepére.

Ennek az az oka, hogy Foucault *a struktúrát az embertől teljesen idegen dologként fogja fel;* úgy beszél a struktúrákról, hogy soha említést sem tesz az őket létrehozó emberekről. Nézőpontjának igazolására azt az elméletét fogalmazta meg, hogy az ember a XVIII. század végén született meg, az akkori gondolkodás, *Rousseau* és *Kant* eszméinek termékeként. „Az ember a XVIII. század vége előtt éppúgy nem létezett — írja —, akárcsak az élet hatalma, a munka termékenysége vagy a nyelv történelmi kiterjedése. Az ember egészen friss teremtmény, amelyet a tudás démiurgosza munkált ki saját kezével s mindössze kétszáz esztendje." S végső következtetése: „Az ember csak egy figura volt két nyelvi módozat között, az ember csak egy találmány, és gondolkodásunk archeológiája könnyen kimutatja friss voltát s talán közeli végét is — az ember hamarosan el fog tűnni." (L. Garaudy írásának címét!)

Garaudy megkísérli a maga nagyon érdekes és gondolatébresztő koncepcióját szembeállítani ezzel a történetietlen és pesszimista elképzeléssel, s így indirekt módon cáfolni meg azt. Foucault (és — mint megjegyzi — részben Althusser is[1])

[1] **Louis Althusser** tevékenységéről és elméleti eredményeiről itt csak annyit jegyezhetünk meg — Garaudy utalásához kapcsolódva —, hogy Althusser, aki (munkaközösségével együtt) megkísérli „újraolvasni" a **Tőkét** és más Marx-műveket, s a szöveg elemzése alapján definiálni, értelmezni a marxi elmélet kulcsfogalmait, ennek alapján Marx elméleti koncepcióját illetően olyan megállapításokra jut, amelyek nagy vitákat indítottak meg a francia marxisták körében. „Kritikai helyesbítéseinek" egyik tétele az, hogy a Tőkében és Marx más műveiben — a korai, **1844**-es Kéziratokhoz viszonyítva — „elméleti antihumanizmus" nyilvánul meg. Althusser szerint ez alapfeltétele a szigorúan tudományos igényű vizsgálódásnak, s egyben fontos tanulság is, mely biztosítéka a marxizmus megújhodásának.

Digitized by Google

a struktúrából *a tudat egyedüli és exkluzív mozzanatát alkotja meg*, s Garaudy absztrakt és doktrinér strukturalizmusnak nevezi ezt. Ha az új ipari forradalom tanulságait szemügyre vesszük, akkor azt kell megállapítanunk, hogy a termelőeszközök megváltozása és az új energiaforrások megjelenése után feltűnik (az automatizálással és a kibernetikával) a munkának egy új szervezete, s ebből alakul ki a munka *szubjektív*, emberi összetevőinek változása. A munkás minősítésének fogalma átalakul: egyre inkább szociológiai lesz, s egyre kevésbé technológiai. Az *irányító* és a *végrehajtó* munka szétválasztása, amely a XIX. századra olyan brutálissá vált, ma egyre inkább csökkenő tendenciát mutat. Van azonban egy súlyos ellentmondás a termelőerők és a kapitalista termelési viszonyok között: a munkástól ma egyfelől megkövetelik, hogy legyen kezdeményező és alkotó központja a technikai feladatoknak, másfelől pedig feltétlen engedelmességet kívánnak meg tőle a termelőeszközök kollektív vagy egyéni magántulajdonosa iránt. Az egyetlen olyan irányítási mód, amely a termelőerők mai fejlődési irányának megfelel, a szocializmus — mondja Garaudy —, egyedül ez oldhatja fel ezt az ellentmondást. S éppen ez teszi teljesen időszerűtlenné azt a teoretizálást, amelyet Foucault képvisel, s amelyben a perspektíva az ember eltűnése.

Cikkének második részében Garaudy *Jean Orcel*nek (a La Pensée előző számában megjelent) tanulmányára válaszol, amely Garaudynak „A XX. század marxizmusa" című könyvét bírálja, s szemére veti a szerzőnek, hogy a strukturalizmus egyes fogalmainak és lehetőségeinek abszolutizálásával maga is azok közé került, akik a strukturalizmusból filozófiát, a struktúrából pedig a világ értelmezésének egyetlen lehetséges vagy kivételes érvényű fogalmát alkotják meg. Válaszában Garaudy elhatárolja magát a strukturalistáktól, helyesbíti megfogalmazásait, s magyarázataival tisztázza könyvének félreérthető szavait és Orcel némileg elhamarkodottan általánosító vádjait.

Rendkívül nagy igényű vállalkozás *Lucien Sève tanulmánya (Strukturális módszer és dialektikus módszer)*, amely hamisnak ítéli azt az általánosan használatos és a La Pensée legtöbb cikkírójánál is fellelhető nézetet, hogy a strukturális *módszer* felhasználható, a strukturalista *ideológiát* vagy *filozófia* pedig elutasítandó. Sève azt igyekszik kumtatni, hogy **a struktúra fogalmában és az ezt alkalmazó tudományos módszerekben már benne rejlik az a megoldhatatlan** (vagy annak tűnő) **ellentmondás, amely a struktúra és a történetiség között van,** s amely a „struktúra" fogalmát ideológiává duzzasztó irányzatokban oly szembetűnő.,

Sève alapos vizsgálat alá veszi *M. Godelier* publikációit, aki a Tőke struktúra- és ellentmondás-fogalmát összeveti a megfelelő hegeli fogalmakkal, azért, hogy kidolgozzon egy „diakronikus struktúratudományt", azaz *egyeztesse egymással a struktúrát és a dialektikát*. Sève kimutatja, hogy a dialektika számára a struktúra és a folyamat *azonosság*ának feltevése az alapvető, szemben Godelier felfogásával, amely szétválasztásukat tételezi. Ezért képtelen Godelier arra, hogy megragadja a legfontosabbat: a fejlődés konkrét logikáját. Sève azonban nem utasítja el a dialektika és a struktúra együttes alkalmazásának lehetőségét, analógiaként Marxnak és Engelsnek a klasszikus logikára vonatkozó álláspontjára hivatkozik: ennek az eredményeit és alkalmazási lehetőségeit sem semmisítette meg a dialektikus logika, legfeljebb korlátozta. A lehetséges szintézis megoldására azonban Sève legfeljebb csak kiindulásul alkalmas elveket tud és kíván összefoglalni tanulmánya befejezésében.

A tanulmányok között két olyan is van, amely a nyelvtudományi strukturalizmusról szól. *Marcel Cohen* tanulmánya inkább leíró jellegű, s áttekintést nyújt a nyelvtudomány fejlődésének egészében elhelyezett strukturalista irányzatról, *Jean Dubois* tanulmánya azonban igen alaposan vizsgálja **a nyelvészeti strukturalizmus eredményeit és korlátait.** Kétségtelen, állapítja meg, hogy a strukturalizmus teremtette meg a nyelvek szorosabb értelemben vett tudományát és a nyelvelmélet alapvető elveit, de az is kétségtelen, hogy nyelvi modelljei nem terjednek ki mindenre (hatókörükön kívül esik pl. a nyelvi teremtés jelensége), a történeti nyelvészettel való viszonya is tisztázatlan, sőt a nyelv használója és

Digitized by Google

az egyéni nyelvhasználat eddig kívül maradt az érdeklődésén.

Az említett tanulmányok mellé sorakoznak még a különböző szaktudományok által felvetett kérdéseket és az ezekre adott strukturalista válaszokat konfrontáló vagy **a strukturalizmus különféle szaktudományi alkalmazását vizsgáló írások.** Noël Mouloud általános ismeretelméleti problémát vizsgál cikkében *(A struktúrák tudományának módszere és a racionális megismerés problémái)*, de konkrét anyagául a matematika struktúra-alkalmazása szolgál. *Jean Suret-Canale* gazdaságtörténeti kérdések vizsgálatában alkalmazott struktúra-modelleket és elméleteket bírál *(Strukturalizmus és gazdasági antropológia)*, *Vincent Labeyrie* a biológiában *(Megjegyzések a biológia fogalmának fejlődéséről)*, *Jean Deschamps* a pszichoanalízisben *(Pszichoanalízis és strukturalizmus)* vizsgálja a strukturalista stúdiumokat. *Serge Perottino* egy kitűnő francia művészettörténésznek, *Pierre Francastel*nek a műveiben vizsgálja meg a struktúra-fogalom termékeny alkalmazását *(A struktúra fogalma Francastel művében)*. *Daniel Charles* a modern zene fejlődése strukturalista szemléletének néhány problémáját vizsgálja *(Nyitány és meghatározatlanság)*, *Henri Weber* pedig az irodalomtudományi strukturalizmus egyik képviselőjének, (aki ugyan nem vallja magát annak, tehát inkább) elődjének, *Leo Spitzer*nek a struktúra-fogalmát és stíluskritikai módszerét vizsgálja. Megállapítja, hogy a mai irodalomtudományi strukturalizmus voltaképp a Spitzer által is mindig hirdetett módszertani egységet akarja megvalósítani, ti. a nyelvészet és az irodalomtörténet egységét; szerinte azonban az igazi irodalomtudománynak több diszciplinát is magában kell még foglalnia — így a történelmet és a szociológiát is — bár, éppúgy, mint Spitzer, ő is azt vallja, hogy a szövegnek kell minden vizsgálat középpontjában állnia.

René Ballet tanulmánya *(A bűnügyi regény struktúrája: kétértelmű viszonyok paródiája)*, amely a struktúra-fogalom pozitív alkalmazására nyújt példát, a bűnügyi regény fejlődésének négy strukturális fázisát vizsgálja meg (a kezdeteket — a népmondákat, ponyvákat stb.; az angol detektívregényt — *Conan Doyle*tól *Agatha Christie*-ig; az ún. „fekete regényt" — *Dashiel Hammett;* végül a James Bond-ciklust). Megállapítja, hogy a detektívregény és a bűnügyi krónika egyaránt kétértelmű társadalmi kapcsolatokat ábrázol (a törvényen kívüliek egyben hősök stb), de visszájukra fordítja, mintegy parodizálja ezeket (a tolvaj voltaképp igazságtevő, a gyilkos visszaszerzi hatalmát annak birtorlójától stb). Ezek az alapvonások a konkrét történelmi és társadalmi szituáció szerint módosulva lelhetők fel a különböző országok és időszakok bűnügyi irodalmában. (Pl. az angol detektívregény zárt világát az izolációs és nacionalista felfogástól átitatott angol olvasóra szabták.)

Az a gazdag és sok irányú anyag, amely a francia marxista folyóiratnak ezt a különszámát alkotja, **elsősorban a kritikai szempontok érvényesítésével, a strukturalizmus bírálatával** ad sok lényeges gondolatot. De az is nagyon jellemző a szerzők állásfoglalására, hogy elvileg nem zárják ki a strukturalizmust a marxizmus és különösen a marxista világnézet és módszer alkalmazására épülő szaktudományi kutatás *lehetőségeiből*. A kulcskérdés napjainkban a strukturalizmus és a történetiség ellentmondásának kérdése. Ezt nem szabad azonban összetévesztenünk — ez is az anyag egyik tanulsága — a struktúra-fogalom, a struktúrában való szemlélet és a történetiség, a történelmi szemlélet ellentmondásaival. Ilyen ellentmondás csak azoknál a strukturalistáknál van, akik — még ha történetkutatók is, mint pl. Foucault — a struktúra fogalmának elvont, doktrinér, egyszóval antidialektikus és történelemellenes fogalmából indulnak ki. Másképpen szólva: **nem feltétlenül strukturalizmus (a strukturalista ideológia, filozófia értelmében véve) minden olyan tudomány vagy vizsgálat, amely a struktúra fogalmát vagy valamely módszertani eljárását hasznosítja.** Ahogyan a Tőkében sincs semmi strukturalizmus, de azért Marx a struktúra fogalmának *konkrét történeti* alapú használatában és abból kiinduló módszertani elveinek *dialektikus* kidolgozásában példaképünk volt és marad.

Miklós Pál

Digitized by Google

Csend és kiáltás

Leszámolás a megalkuvással?

Hernádi Gyula és *Jancsó Miklós* néhány éve készült *Szegénylegények* című alkotása méltán aratott sikert. Noha sokan megjegyezték akkoriban, hogy a szerzők kíméletlenül halmozták a kegyetlenséget a filmalkotásban, ez nem érintette a film lényegét. Illetve annyiban érintette, hogy az alkotók keménysége, határozottsága, helyenként brutalitásig menően döbbenetes valóságábrázolása rendkívül pozitív törekvések művészi kifejezője volt. Ugyanarról az akcióról vallott a film, amelyről Jókai Lélekidomárja. De az utóbbi romantikus fénnyel aranyozta be a szegénylegények felszámolásának történetét, Jancsóék filmje pedig felmondta ezt a kompromisszumot. *Nem kevesebbről van itt szó, mint a magyar történelem 1867ben elkezdődő kompromisszum-sorozatáról.* Senki sem tagadja a kompromisszumok szükségességét, senki sem tagadhatja tehát, hogy például a 67-ben létrejött is ilyen volt. De a szükségesség nem takarhatja el, hogy ez a kompromisszum mégiscsak megőrizte a középkori hagyományokat. Pedig a *kompromisszum soha sem lehet „a lelkek kompromisszuma" — nem lehet önfeladás.* **A romantikus ábrázolás a történelmi szükségszerűséget átviszi a pszichikai megbékélésre is.** Jancsó ezt a pszichikai megbékélést tagadja meg a Szegénylegényekkel.

Így sikerült ebben az alkotásban bemutatni azt, hogy lehetségesek olyan, végső fokon haladó irányú változások — például a betyárvilág felszámolása —, melyeket a legreakciósabb eszközökkel visznek végig. S a keresztülvitel *módja* nem közömbös. A durvaságig menő határozottság éppen ezt fejezte ki. Nem lehet és nem lehetett megalkudni azokkal a módszerekkel, melyek több évszázados embertelenséget konzerváltak, és melyek akár egy relatíve haladó tendenciát is enyhén szólva problematikussá tettek. Vagyis még mindaz ami haladó *is* volt ebben az akcióban, egyértelműen hamissá, aljassá és történelmileg elítélendővé sűllyedt. Hernádinak és Jancsónak ezek a törekvései minden elismerést megérdemeltek és megérdemelnek.

S első pillantásra a *Csend és kiáltás* közvetlenül folytatja a Szegénylegényekben elkezdetteket. Nem azért tűnik ez így, mert itt is a terror légkörét ábrázolják. Az új film alakjai, mozgatói vöröskatonák és a velük szemben álló terror, a fehérterror, a csendőri önkény. Elsősorban azért kel életre a hasonlóság benyomása, mert a film azt mutatja be, hogy a terror miképpen osztja meg az embereket. Az emberek egy része megalkuszik. Hajlandó vezekelni mindazért amit elkövetett a Tanácsköztársaság idején, vagy el sem követett, de esetleg elkövethetett volna. A vezeklésnek különböző formái jelennek meg a filmben. Károly, az egykori vöröskatona nemcsak azzal teszi ezt, hogy ünneplő ruhában vég nélkül kell álldogálnia udvara közepén, s nem is csak azzal, hogy felesége és sógornője részt vesznek az urak orgiáin. A vezeklésben nincs megállás. Vezekelnie kell azzal is,

Digitized by Google

hogy eltemeti a fehérterror áldozatait, s azzal is: vállalja a fehérterror által elpusztított emberek meggyilkolásának vádját, ha kell. S a kezdeti megalkuvás a személyiség teljes megsemmisüléséhez vezet. A filmnek ez a hőse, Károly, emberből roncs-emberré, martalékká válik. Martalékává a fehérterroristáknak, a csendőröknek, saját feleségének, rokonságának, akiknek már csak egyetlen gondjuk van: hogy minél előbb szabaduljanak meg tőle, tehát lassan ölő méreggel mérgezik, tehát kiszemelik az utódját.

S az ember martalékká válásának folyamata mozgásba hoz más folyamatokat is. A földéhség, a vagyon megszerzésének és megtartásának motívumai is belejátszanak az események sorozatába. A hős felesége azért mérgezi férjét, hogy a vagyon megmaradjon, de mérgezi anyját is; azért megy el hideg számítással az orgiákra, hogy megőrizhesse a földet, a birtokot. S ugyanezért küldi el az orgiára lányát egy öregasszony stb. S a másik oldalon megismerjük Istvánt, Károly barátját, aki nem alkuszik, aki nem hajlandó martalékká válni, aki megőrzi személyiségét. A csendőrőrs parancsnoka régi ismerőse. Ő is szemet húny afelett, hogy István az ő körzetében bujkál. De ebből nem következik, hogy István akár csak le is üljön egy asztalhoz a csendőrrel, hogy egy pillanatra is felengedjen a gyűlölete iránta. Mikor pedig azt látja, hogy barátját mérgezik, saját életét kockáztatva tesz jelentést a csendőrőrsön; midőn az őrsparancsnok revolvert ad neki, hogy önmagához méltóan fejezhesse be életét — a csendőrparancsnok szerint —, ő valóban önmagához méltóan, a parancsnokra lő és várja a halált. S természetesen ez a határozott leszámolás a megalkuvás-világgal csaknem pragmatisztikus eszközökkel történik. Mindent a képek és a hangulat mutatnak be, és néha még olyan megrázó erejű képek is megjelennek, mint pl. az, amikor a martalékká vált ember az udvaron álldogál és mögötte a háttérben ott áll „önfeledten" egy nagyon szép ló. Tartalmilag ez a pillanat a klasszikus Szent Jeromos-képeket idézi, melyeken a gondokba, problémákba merült ember mellett ott fekszik az oroszlán „gondtalanul".

Mindez azonban csak az első benyomás egyik mozzanata. Ehhez hozzátartozik még az is, hogy mindenki azzal a tudattal távozik a nézőtérről: igen *sok összefüggést nem értett meg.* A kritikák egyfelől tehát megdicsérik a filmet, mert mint *Zay László* mondja: „azt vallja, hogy egyedül a forradalmár tud ilyen körülmények között is igazán ember és igazán hős lenni", vagy mint *Rajk András* állítja: „a végső üzetésében is megnyomorítathatatlan forradalmár" teszi értékessé a filmet stb. Másfelől viszont — eltekintve az *Élet és Irodalom* kritikájától — csaknem minden kritika regisztrálja: „a film megnehezíti a néző számára a részletek összefüggéseinek és végső értelmének megtalálását" (Zay László); „Jancsó ismétli önmagát" „itt ott követhetetlenségbe, a hangulathoz szervesen tartozó homályossága szétesettségbe csap át" (Rajk András).

Film — egy új romanticizmus jegyében

Tehát **rendkívüli mélység és szétesettség** — ezt a kettőséget találja a legtöbb kritika. Ahhoz, hogy lássuk ezeknek az ellentmondásoknak alapját, vissza kell térni a megalkuvások fölmondásának most már általános problematikájához, mely Jancsó újabb filmjeinek központi kérdése. A *Csend és kiáltás* kiélezetten és határozottan foglal állást ebben az általános etikai kérdésben. Ez a határozott állásfoglalás azonban legott — több okból is — *kérdésessé válik.*

Az első ok tartalmi. Ahogy az előbb jellemeztem az első benyomás pozitív oldalait, úgy a film tartalmilag egyike *lehetne* a legkiválóbbaknak. Azonban **éppen a helytállást nem tudja megrajzolni, illetve a helytállás helyett a**

Digitized by Google

helytállás pózát állítja szembe az önfeladással. A néző döbbenten figyeli a bújdosó István sorsát, és még döbbentebben veszi tudomásul, hogy mindaz, amit Jancsó és Hernádi puszta helytállásnak vélnek, nem más külsőleges gesztusoknál. A film főhőse ugyanis valóban nem alkuszik meg, csakhogy éppen azon az áron, hogy mások megalkuvásai mögé bújik meg. Bújkálása tehát kettős: fizikai bujkálás és erkölcsi lavírozás. Bujkálás a fehérterror elől, és megbuvás a megalkuvások mögött. Barátja, az önfeladás következtében martalékká váló Károly rejtegeti őt. S talán a legárulkodóbb jelenet a filmben a következő: Károly felesége és sógornője elindulnak a már említett orgiák egyikére. István rákiált barátjára, hogy ne engedje, menjen utánuk. De egy pillanatra sem jut eszébe, hogy ő maga is közbeléphetne, sőt mi több, a nők cirógatásait és csodálatát finoman bánatos magabiztonsággal vasalja be. Igaz, ezek után elmenekül, mert más búvóhelyet szeretne választani. De mikor az az ember, akinél most elrejtőzve, kiutasítja, egyszerűen szembeköpi őt és visszatér eddigi bujkálásainak és sikereinek színhelyére. Ezután mindent végignéz. *Nem aktív részes*, nem nyílt megalkuvó, s ezen az alapon tüntetően nem az. A megalkuvás mögé bújva, ebben a sajátos védettségben — és ha a csendőrparancsnok elnézésére gondolunk, akkor még Thomas Mann ironikus fordulatát is felidézhetjük: „hatalom védte bensőségében" — még megvetéssel is fordulhat minden más szereplő felé.

Végül a film „rendíthetetlen főhősének" eldördül a pisztolya, s ekkor már igaza van. Mert igaza volt akkor is, mikor nem ült le egy asztalhoz a csendőrparancsnokkal, mikor nem komázott vele katonás dzsentri módon, de ez a forradalmár mégiscsak a snájdig csendőrparancsnok fordítottja. Nem véletlenül becsüli őt a parancsnok, és mint minden dzsentroidban, benne is az alapvető mozzanat a póz és a megalkuvás hamis alternatívája.

Így jön létre az a sajátos helyzet, hogy Jancsóék filmje végül is romantikus film. A romantika új változatát teremtik meg, nem a Jókai-típusút viszik tovább, hanem egy új romanticizmushoz jutnak el; nem közvetlenül aranyozzák be a valóságot, hanem bearanyozzák a... S itt álljunk meg egy pillanatra! Az olvasó nehezen hisz a szemének ezt a kifejezést olvasva a Csend és kiáltásról. Pedig létezik egy direkt aranyozás, s létezik egy indirekt is. A direkt aranyozásnál a jó, jobb, legjobb és legeslegjobb fokozatai léteznek egyedül, a valóság lényegi vonatkozásában. Az indirektnél a helyzet megfordul. *Csak a legrosszabb létezik*, s ha valakit ebből kiemelünk, akkor máris glóriás fényben jelenik meg, anélkül, hogy a glóriát odarajzolnánk. Ez történik itt. Ez a „technika" válik teljességgel érthetetlenné a nézők előtt, mert egyrészt ez szerfelett szokatlan számukra, s másrészt mert ez a technika az adott esetben egy olyan tartalmi tévedésen alapul, mely szinte hihetetlennek tűnik. Pedig éppen az az érdekes itt, hogy a megalkuvás-mentesség, valószínűleg az alkotók számára is meglepő módon, átcsúszik az önfeladás igazolásába. A lelki kompromisszumokéba, melyek a megalkuvást nem szükséges rossznak, hanem szükségesség alapján az egyedüli lehetségesnek tartják. Emberi tartás csak úgy lehetséges e film szerint, hogy a kompromisszumok, a martalék-emberek, a martalék-életek, a legnegatívabb folyamatok talaján tenyésszenek. Belőlük nő ki, s megvető mosolyt juttat saját termőtalajának.

Újraalkotás helyett: redukció

A *felfogásmód tehát* — hogy egy szokásos kifejezés parafrázisával éljünk — a *„fekete romantika" szülötte.* Ennek jegyében tűnik el a Csend és kiáltásból a film egyik lényeges eleme: a zene. Itt korántsem a képek

Digitized by Google

beszédes volta a vita tárgya. A filmben a képalkotás prioritása általában feltétlenül jellegzetes művészi sajátosság. *Ez azonban nem jelentheti, hogy a film összes többi elemei csaknem a nullára redukálódjanak.* A dialógusok a filmnek általában nem vivőerői, mint a drámának, de az igazi film a hangosfilm óta dialógusokkal is szól. Hasonlóképpen a zene csak ritkán válik elsőrendű fontosságúvá. A film tehát nem is dráma, nem is opera, de nem is valami „mozgó képzőművészet". Jancsónál azonban a dialógus is a minimumnál kevesebbre redukálódik, a muzsika pedig immár teljesen eltűnik, s legfeljebb olyan kokrét zene marad meg belőle, mint a csendőrkard csattogása.

Nagyon jól ismerte a zene jelentőségét Shakespeare. És ha a következő idézet első részére gondolunk, valószínűleg jól érezték ezt a Csend és kiáltás alkotói is.

„Mert minden kemény és konok dühöt
A zene megszelídít egy időre.
Az ember aki legbelül zenétlen
S nem hat rá édes hangok egyezése,
Az kész az árulásra, taktikára,
S szelleme tompa, mint az éjszaka
S érzelme komor, mint az Erebus."

A film készítői nyilván nem akarták akár egy időre sem megszelídíteni a kemény és konok dühöt. De hősük zenétlensége valóban árulkodik arról, hogy a fekete romantika jegyében született hősről van szó. S itt nem valamiféle szabály vagy kialakult esztétikai törvényszerűség ellen vétenek a Csend és kiáltás alkotói, hanem a zenétlenség egyik közvetlen kifejezője szándékuk legelőnyösebb és legeredetibb, de egyúttal leginkább zsákutcába vezető mozzanatainak. Ha olyan kevés dialógussal dolgozó filmre gondolunk, mint amilyen Fellini Országúton-ja, akkor sem szabad elfeledkeznünk róla, hogy miképpen befolyásolja perdöntő módon a film hangulatát, tartalmát és értékét az a vissza-visszatérő dallam, melyet ott a bohóc hegedűjén hallottunk felcsendülni.

Így az összefogó elemek tartalmilag és művészileg is hiányoznak a filmből. **Igaz, hogy minden nagy művészet részben szelekció és redukció is. De a nagy művészet nemcsak elvétel a valóságból, hanem hozzátevés is ahhoz, nemcsak szelekció, hanem újraalkotás.** Jancsóék viszont a végletekig redukálnak, az eleve meglevő vízió legfeljebb forgácsokban kerül a néző elé, önmagukban csodálatos képekben, melyek azonban jelentés szempontból nem állnak össze egésszé. Van például egy olyan jelenet, amely valahogy már csak a legkülsőlegesebb módon kerülhetett bele a filmalkotásba. Ez pedig a két női főszereplő összeborulása, mely gyengédségében már csaknem a leszbiánizmusig megy el, s melyet nem sok választ el attól a másik jelenettől, mikor a két nő a fekete romantika hősét dédelgeti. De nem ez az egyetlen rendkívül lazán és erőszakoltan felfűzött részlet. Mindez részben magyarázza a Csend és kiáltás szinte megrázó, nem katartikus, hanem a művészi energiák semmibe foszlása értelmében megrázó szétesettségét.

Mert balladai homály egyébként jellemezhet filmet. Csakhogy a balladában a képek szökellése és torlódása ellenére van egy belsőleg összefüggő szál, és az egész magyarázza a részeket. S éppen a ballada képzelhetetlen el zeneiség nélkül; ez utóbbi fonja és szövi át magát a balladát, akármilyen tragikus az, sőt mi több: éppen ez mélyíti el a tragikus hangulatot. De a balladai hősök mindig népköltészeti fogantatásúak; legyenek bár rokon- vagy ellenszenvesek, de közük van ehhez a népköltészethez. A Csend és kiáltás balladás jellege éppen azért viseli magán a fekete romantika jegyeit, mert ez a népköltészeti vonás — ha konzervatívak akarunk lenni, azt mondhatnánk epikai hitel — teljességgel hiányzik belőle és mögüle is. Így válik az elgondolt problematika képekké, de képek egymásra épülése nélkül. Így

Digitized by Google

lesz gyönyörű felvételekből, nagyon is impresszionáló, igazi művészi fogantatást sejtető képsorozatokból mégiscsak halmazat.

Ecce homo?

Mi az a műfaj, amelyhez valóban köze van a Csend és kiáltásnak? Mint láttuk, „szabálytalan film" a maga balladai jellegével, szokatlan ballada a maga zeneietlenségében (s természetesen ez a jelző nemcsak a muzsika hiányára vonatkozik). Tanulságos kísérlet, mely inkább elvesz a valóságból, s kevésbé teremt. Továbbá azt is láttuk, hogy a megalkuvásokkal való leszámolás filmje ez a romantikus aranyozás ellen irányuló vádbeszéd, de egyúttal a megalkuvás világának intermundiumaiban történő beférkőzése is és a fekete romantikáé. Mindezek az ellentmondások arról vallanak, hogy a film — igen pozitív törekvések tévútra csúszása jegyében létrejött **moralitás-játék.** Csak a moralitás-játék tudja mindezeket a jegyeket felmutatni. Kicsit középkorias műfaj, de mégiscsak műfaj. Ez azért nem teremthet, csupán elvonatkoztat, *mert nem konkrét életproblémából indul* ki. Szemben a passióval, mely a testamentum történeti anyagához, tehát egy életproblémához nyúl vissza, a moralitásban az életprobléma konkrétsága, történeti levegője, belső atmoszférája teljességgel hiányzik. Elvontabb műfaj tehát, mint a passió és *törekvése az, hogy elvontságában megmutassa: íme, ilyen az ember.* Ilyenek a morális problémái. Ilyenek az etikai küzdelmei.

A Csend és kiáltás is hasonló módszerekkel él. Ami a filmben olyan fontos általában, vagyis *a történelmi atmoszféra,* itt lényegében *kulisszává degradálódik.* De ez a kulissza is igen általános: az embertelen terror általános kulisszája. Persze minden embertelenség hasonlít a másikra. És minden valóságos életprobléma is hasonlíthat más életproblémákra. De az analógia a néző számára is rossz módszer. Az analógiából lehet mozzanatokat hasznosítani, de az analógia mindig sántít. A moralitás viszont az analógiákat intonálja. S nem állítom, hogy mindazok, akik „végigélvezték" korunk különböző irányú embertelenségeit, mit sem hasznosíthatnak belőle. De ha az analógia, amelyre a film mintegy rákényszerít, teljesértékű magyarázat a néző számára, akkor a nézőt szükségképpen tévútra vezeti. Mert minden történelmi helyzet végső fokon individuális. **Az, hogy oly sok minden megmagyarázhatatlan vagy éppen ellenérzést kelt a filmben, nem utolsó sorban erre az analógiára indító moralitás-jellegre vezethető vissza.** Az analógiánál mindig felvetődik a kérdés, hogy minek az analógiája. S ez a film semmire sem illik rá, tehát tanácstalanságot okoz ilyen szempontból.

A nagy művészet mindig konkrét életproblémákból indított. Ezért ellensége a moralitás-játéknak. (Ezzel nem tagadom, hogy előfordulhatnak egyes ilyen moralitás-játékokon belül értékes és a további fejlődés szempontjából fontosnak bizonyuló részletek.) De a moralitás-játék soha nem azt adja, amit ígért. Azt ígérte, hogy ő tudja megmutatni: „ecce homo", íme, az ember! Ehelyett azonban soha sem a konkrét érzésekkel és szenvedélyekkel telített embert állítja elénk, hanem egy *ember-extraktumot, ember-kivonatot.* Azt ígéri, hogy meg tudja mutatni az úgynevezett „emberi feltételt" de emberi feltétel nem létezik, csak reális életproblémák léteznek, és ezek az életproblémák az egyedüli emberi feltételek. Végül azt ígéri, hogy a művészet módján absztrahál. De mint ezt a Csend és kiáltás is bizonyítja, inkább *csak extrahál.* Nem elvonatkoztat, hanem kivonatkoztat, kivon a valóságból, az életből, és az élet morális csontvázához juttathat el a legjobb esetben.

Az extrahált moralitás azonban csontváz marad még akkor is, ha a

Digitized by Google

kiindulás valóban művészi ihletésű is. **Mert Jancsó itt is olyan artisztikus érvényeket csillogtat meg, melyekben rendkívül sokat ígérő lehetőségek rejlenek.** Minden túlzott szelekció ellenére is marad erő a filmben, fekete, fehér és összes árnyalatainak játéka helyenként egészen magával ragadó kifejezőerőt ad a filmnek. Annyira *ízig-vérig „filmes"*, hogy az egész valóságot, a valóság minden részletét, tájat, embereket stb. sikerült áthangolnia fekete-fehérre, noha éppen emiatt nem számol a fekete-fehér koncepcióban rejlő veszélyekkel. De az, hogy a részletekben mégis sikerül mindent e színtelen színekbe hangolnia — e téren mégis *teremtő művésszé teszi.* S ez a film ellentmondása.

Így azonban a játék az embertelen elnyomás, a martalékok, a földéhség és a rendkívül problematikus hős között folyik, s ez utólag öltözik különben teljesen átgondolt módon komponált képekbe. Minden képnek megvan a maga hangulata, minden képnek megvan a maga valőrje. S a zárókép „ecce homo"-ja, mikor a hős, végső, nagy leszámolás után egyedül marad, szintén ezek közé tartozik. S valóban mindezek a képek nagyértékűek lennének, ha az „ecce homo" valóban ember volna, nem pedig ember-kivonat. Ha az emberi szituációk nem kivonatolt szituációk lennének, ha a mozgás átfogná az egész alkotást, ha szenvedélyek ütköznének össze, nem pedig morális sémák. S alighanem a legtehetségesebb művészek jutnak el napjainkban az ilyenfajta zsákutcákhoz. **A csontvázzá merevített vagy moralitássá változtatott valóság a tehetség temetőjévé válik.** Ezért beszélhetünk ebben az értelemben a film megrázó hatásáról. De éppen ebben az értelemben létezik olyan temető, ahol a „feltámadunk" nem puszta felírás.

E sorok írója úgy érzi, hogy ehhez feltétlenül szükség van a módszer felbontására. Nemcsak morálisan nem lehet kiegyezni, hanem a moralitás-műfajjal sem lehet kiegyezni, mert a művészi kiegyezés ebben az esetben nem taktikai kompromisszum, nem szükséglet, hanem a lelkek kompromisszuma, melyből csak visszafelé vezethet az út. Ez a Csend és kiáltás fő tanulsága s ezért nem szabad a körülötte folyó vitának csenddé változnia, hanem — érzésem szerint — az elmondottakat kiáltani kell.

Hermann István

A vallást mint a nép **illuzórikus** boldogságát megszüntetni annyi, mint a nép **valóságos** boldogságát követelni. Az állapotáról táplált illúziók feladását követelni annyi, mint **amaz állapot feladását követelni, amely rászorul az illúziókra.** A vallás kritikája tehát **csírájában ama siralomvölgy kritikája,** amelynek **szentfénye** a vallás.

A kritika letépte a láncról a képzelt virágokat, de nem azért, hogy az ember a fantáziátlan, vigasztalan láncot hordja, hanem azért, hogy a láncot ledobja és élő virágot szakítson. A vallás kritikája kiábrándítja az embert, de azért, hogy mint kiábrándult, értelmére tért ember gondolkozzék, cselekedjék, alakítsa valóságát, hogy önmaga körül és így valódi napja körül keringjen. A vallás csak az illuzórikus nap, amely az ember körül kering, amíg ez nem önmaga körül kering.

A **történelem feladata** tehát, hogy miután az **igazság túlvilága** eltűnt, felépítse az **evilág igazságát.** Mindenekelőtt a **filozófiának,** amely a történelem szolgálatában áll, **feladata,** hogy — miután az ember önmagától való elidegenülésének **szent formája** lelepleződött — önmagától való elidegenülését **világi formáiban** leleplezze. A mennyország kritikája ezzel a föld kritikájává, **a vallás kritikája a jog kritikájává, a teológia kritikája a politika kritikájává** változik.

Marx

Digitized by Google

Ady Endre összes prózai művei, VII.

Ady Endre prózai művei kritikai kiadásának eddig talán legjelentősebb kötetét kapta most kezébe az olvasó. Az az időszak, melyben az e kötetben olvasható cikkek születtek (1905. októberétől 1906. június 14-ig) mind a kül- és belpolitikai életnek, mind Ady pályájának *fontos és sorsdöntő eseményeit* tartalmazza. Erre az időszakra esik az első orosz forradalom csúcspontja és leveretése. Magyarországon ekkor bukik meg először az 1867 óta kormányon levő szabadelvű párt. A győztes ellenzéki kormányt a király nem fogadja el, hanem alkotmányellenesen kinevezi az ún. darabontkormányt. A magyar úri rend eljátssza a II. József korabeli nemzeti ellenállás paródiáját, igazolva Marx híres mondását a történelem visszatérő eseményeiről. Ady pedig ekkor jelenteti meg első maga által is vállalt verseskötetét, az *Új verseket*.

E három pólus köré csoportosulnak a kötet cikkei, de — s ez a legfontosabb, amit el kell mondanunk — korántsem egymástól függetlenül, mégcsak nem is egyszerű kölcsönhatásban, hanem egymást feltételező, döntően befolyásoló, elszakíthatatlan összefüggésben. Anélkül, hogy az Új versek című kötettel akár csak érintőlegesen is foglalkoznánk, mégis rá kell mutatnunk: mennyi minden tárul fel itt előttünk a költő Ady világából. Cikkei ugyanis rendkívül találó megállapításaikkal nemcsak a kort mutatják meg, a nagy társadalmi és politikai mozgások hátterét, a nagy eseményeket és megmozdulásokat, hanem együtt *az egész atmoszférát*, melyből a lirikus Ady megszületett. S ami ennél is fontosabb: azt, *hogyan teremtette meg a maga számára* ezt a légkört, hogyan harcolta ki azt a valósággal legszorosabb kapcsolatban álló, abból táplálkozó világképet, melyből lírája kihajtott. E cikkek azonban önmagukban mint egyedi darabok is a magyar publicisztika mindmáig túl nem haladott mesterművei.

Adyt ez időben *még csak rokonszenv fűzi a szocializmushoz*. Novellákat már ad a Népszavának, de verseket és cikkeket még nem. Gondolatrendszerében azonban már ott van a helye a szocializmusnak. Amint az elemek periódusos rendszeréből, az ismert bolygók mozgásának vizsgálatából pontos következtetéseket lehet levonni, úgy — nem találgatva, hanem tudományosan — ki lehet mondani: ennek a gondolkodó főnek az az útja a szocializmus felé vezet. Az orosz forradalom nemcsak szimpátiáit ébresztette fel: tanulsággal is szolgált. Segítette eloszlani benne a kor haladó, változást váró intellektueljeinek azt a jellemző kétkedését és hitetlenségét, mellyel az e változásokat végrehajtó néptömegekre tekintettek. „... csak a nép tud forradalmat csinálni..." írta Ady egyik legismertebb idevonatkozó cikkében. De nemcsak kételyeket oszlatott el az orosz forradalom, a differenciáltabb látást is segítette. Észrevétette Adyval a népen belüli rétegződést s a forradalom vezető erejét, a proletariátust: „Íme, a proletárság visszaadta a népet a népnek. Fölkelt a nép és formálja a világot." Maga még nem azonosul ezzel a vezető erővel. „A néppel pedig meg kell egyezni — a földindulás előtt már" — zárja cikkét *(Földindulás)*. S nem véletlen, hogy *Úri földrengés* a címe annak a cikknek, mellyel az orosz forradalomban szerzett tanulságait kiegészíti. Három és fél hónap választja el egymástól a két cikk megírását. Az utóbbi a darabontkormányt felváltó, koalí-

Digitized by Google

cióba tömörült pártok diadala után keletkezett. Ady felismerése ezuttal az, hogy a parlamenti pártoktól nem jöhet „megváltás": „Egy-egy kormányválság pedig azt jelenti, hogy az úri osztály melyik és milyen részének a kitartása van soron."

A két tanulság: megváltás csak a néptől jöhet, az úri parlamenttől nem — fogaskerékként kapcsolódik egymásba. A koalícióba tömörült ellenzéki pártok hatalomrajutásuk érdekében lényegében feladataik követeléseiket. Bebizonyosodott, amit Ady korábban is sejtett, s amit — mint láttuk — most már tanulságként vont le. Ady ugyanis a darabontkormány sajtóirodájában vállalt állást: darabont lett, „bécsi bérenc", „hazafiatlan" Életművének ismertetői már régen tisztázták ezt a problémát. Nem anyagi javak, nem sikervágy, hanem meggyőződése vitte Adyt ebbe a táborba. Nem fűzött nagy reményeket a darabontkormány által meghirdetett általános titkos választójoghoz — az a már korábban megvallott nézete vezette, hogy „hinni semmibe, de a szalmaszálba is kapaszkodni kell". Jobbat remélt: „A reformokban van a magyarság, az élet, az igazság, a kultúra, a szabadság, a haladás. Minden. Még a vezényszó is benne van, ami már régen nincsen benne a koalíció gondolatában. Hogy veszedelemben van az ige? Épp a tizenkettedik órában. Nyomorult és hazug igék helyett jöjjön most a szép és világos valóság, amely hozza az úgy lebecsült kenyeret, hasznot, jólétet, kultúrát."

E világos felismerések, radikálisan haladó válaszok értékét még emeli az, hogy nem egyedülálló, még kevésbé elszórt nyilatkozatok ezek, hanem *Ady ekkori gondolatrendszerének szerves részei.* Nem ugranak ki a kötetből, hanem még nyomatékosabban aláhúzzák a kötet alaphangját. Ady számára ugyanis nem volt kis és nagy jelentőségű esemény. Még kevésbé magábanálló, magyarázat nélkül hagyott tény. Az amerikai bölények megmentésére irányuló akció nem volt nagy jelentőségű esemény. Nem tartotta annak Ady sem. De ha már ráfigyelt, akkor nem mulasztotta el az alkalmat, hogy meg ne jegyezze: „Amely faj elpusztul, azzal bizonyosan nincs más célja az életnek. Az tehát okvetlenül útjában áll a crescens emberi kultúrának is... Ez pedig szól azoknak, akik Magyarországon is menteni akarják a bölényt... De azok is értsenek róla, akik másfajta bölényt akarnak mesterségesen kitenyészteni. Kiélt fajták sorsa a pusztulás. Állatfajtában, emberfajtában egyaránt." S nem volt nagy jelentőségű dolog az érmelléki szőlőmunkások sztrájkja sem, Adynak azonban jelentett valamit: „A legenda a magyar paraszt rémületes konzervativizmusáról szertefoszlik. És ez nagy biztatás a haladás minden hívének." A lirikus és a publicista Ady számára egyaránt *„jelekben beszélt" a világ.*

Ady elszántsága és hite nem a tudatlanok, a dolgokat könnyen vevők öntudatlan magabiztossága volt. Épp úgy nem, mint ahogyan politikai felismerései sem csupán a zseni éleslátásának szülöttei. „Kiharcolt", „kidacolt" eredmény volt mind a kettő. Származása, neveltetése, környezete — mind távolította volna őt felismert igazságaitól. S megkérdőjelezte ezeket a magyar haladó erők gyengesége és a világra akkor rátörő reakciós, pesszimista hullám. Épp e kötet cikkei adtak hírt az orosz forradalom bukásáról, s a darabontkormány bukása után uralomra jutó nacionalista-soviniszta koalíciós kormány, a magyar reakciós politika — és közvélemény! — tombolásáról. Ady azonban e valóság teljes és biztos ismeretében is illúziók, önáltatás nélkül, szinte mániákusan ismétli: „Meg kell csinálni az új Magyarországot!" „Lesz itt, lesz itt még új Magyarország!" „... a jelszó: előre a forradalom nevében". S úgy mondja ezt, hogy egyben oktalannak és tudománytalannak nevezi a demokratikus, független, kulturált Magyarországért való sírást, mert: „A társadalmi erők és erőtelenségek szerint a mai Magyarország nem lehet más, mint ami. Ellenben valamikor, higgyük, a magyar társadalmi lélek megtisztul, megérik, s hiába minden." A helyzet tudományosan reális felmérése és a távoli forradalom elszánt s nemegyszer kétségbeesett sürgetése: egy egészséges, a világot rendben látó lélek megnyilvánulásai.

Mintegy összegezik s a morális és emberi hitel egységébe fogják össze a kötet írásait — éppúgy, mint életműve egészét — ekkor keletkezett *önvallomásai, írói feladatáról tett nyilatkozatai.*

Digitized by Google

„Higgyünk és keressünk" — foglalja összse egyik legszebb ilyen tárgyú írásának, az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* címűnek tanulságát. Azét a cikkét, melyben talán a legsötétebb képet festi hazája haladás- és gondolat-ellenességéről. Dehát voltaképpen kinek írunk? — teszi fel Ignotus könyve kapcsán ezt a minden író számára legkínzóbb kérdést. S a válasz: Hát egyelőre Ignotusnak. Azaz: egyetlen embernek. S mikor szülővármegyéje reakciósai támadást zúdítanak rá, mert e cikkében egy megjegyzést tett Arany Jánosra — Aranyt ürügyül, pajzsként használva fel ellene s a modern törekvések ellen —, akkor kihívóan azt válaszolja: „Minden esetre új hanggal, új stílussal jövök, tehát harccal jövök." „... Csinálom, írom addig verseimet, lelkemből a legjobbat. Akinek nem tetszem, irkáljon, vagy pukkadjon meg."

A dacnak, e kihívó harcra ingerlő hangnak a tartalmáról abban az írásában vall, melyben új verseskötetét bejelenti. „Egyazon erő űz el a Duna tájáról, mint a magyar parasztot. Menni, menni akárhová mert itthon rossz. A Caronia utasai kenyér céljából búdosnak el, s a magamfélék valamiért, ami ez országban jobban hiányzik a kenyérnél is. Az ispán uralom nem tűri a gyomorkorgást, s nem tűri a lélek éhségét. Az irodalomban is csak a béresgazda-individuumoknak szabad élniök. Új lélek és új hang szinte olyan nagy bűn, mint 13-ad részért nem aratni." Egy kis közösséggel szegült szembe a magános zseni daca-gőgje; az akkori Magyarország közvéleményt formáló, „irodalmatpolitikát csináló" rétegével — egy nagyobb közösség érdekében, melynek akkor nemcsak véleménye, de még hangja sem volt.

A közös sorsnak ez a vállalása emelte Adyt arra a magaslatra, ahonnan az új módon gondolkodó, érző s önmagát kifejező lirikus és publicista átfoghatta kora egész valóságát. S amelyen Ibsen utolsó szavait, a „sőt, épp ellenkezőleg"-et tartotta a „legemberibb igazság"-nak. A mindig újért küzdő, a mindig jobbat akaró prométheuszi emberről, önmagáról is vallott ekkor. Mint egy későbbi versében:

„Az Embernek, míg csak van ember,
Megállni nem lehet."

(Akadémiai Kiadó, 1967.)

Bessenyei György

Foglalkoztatottság és életszínvonal

Dr. Berényi József „Foglalkoztatottság és életszínvonal" című könyve olyan aktuális témát elemez, amely korántsem csak a szakembereket foglalkoztatja, hanem — érthetően — ennél jóval szélesebb kört. Az új gazdasági mechanizmus bevezetése idején különösen nagy az érdeklődés e kérdések iránt. A szerző világosan, közérthetően fejti ki mondanivalóját, s így könyve a laikus számára sem fárasztó és száraz. A könnyebb megértést szolgálja a könyv jó szerkezeti felépítése és a gazdag statisztikai anyagot ügyesen szemléltető ábrák alkalmazása is. De a könyv a téma iránt behatóbban érdeklődőknek sem okoz csalódást. E témakörben ugyanis eddig nem jelent meg olyan munka, amely ilyen elemző módon, elméleti igénnyel és színvonalas rendszerezésben, a gyakorlat számára is közvetlenül hasznosítható módon tárgyalná a vonatkozó összefüggéseket.

A szerző egyik fő érdeme annak feltárása, hogy milyen szempontok szerint kell a vizsgált problémákat tudományos alapon megközelíteni. A rendszerezett ismérvek alapján néhány kérdésben konkrétan és kritikailag elemzi azokat a körülményeket, amelyek a jelenlegi állapotokat kialakították, s következtetéseket von le a jövőre vonatkozólag is. Többek között rámutat arra, hogy a munkaerővel való gazdálkodásban is meg kell különböztetni a *makroökonomiai* és a *mikroökonomiai*, továbbá a *hosszú távú* és a *rövid távú* feladatokat. Bírálja azt az eddigi felfogást és gyakorlatot, amely gyakran összekeverte e feladatokat és ezeknek megoldását. Így például a túlfoglalkoztatás (a kapun belüli munkanélküliség) — amellett, hogy a munka-

Digitized by Google

erő-problémák megoldásának legkevésbé gazdaságos módja — az egyénnek sem érdeke a szocialista elosztás viszonyai között. Az egyes részkérdésekre vonatkozó elemzések közül különösen aktuális az a következtetés, hogy az új mechanizmusban megélénkül ugyan a vállalatok közötti munkaerőmozgás, ennek túlzott mértékétől azonban nem kell tartanunk.

Berényi hasznosítja a nemzetközi irodalmat és gyakorlati tapasztalatokat is. A tőkésországokban mutatkozó jelenségekből igyekszik kiszűrni azt, ami a termelőerők fejlődésével és mindenekelőtt a modern technika alkalmazásával kapcsolatban általános érvényű, s ezért szocialista viszonyok között is érvényesül (vagy érvényesülhet). Ugyanakkor rámutat a foglalkoztatottság és az életszínvonal alakulásában azokra a különbségekre, amelyek a termelési viszonyok tőkés, illetve szocialista voltából erednek.

A szerző világosan leszögezi azt a véleményét, hogy a szocialista társadalmi rendszerben a munkaerő nem áru. Rámutat azonban arra is, hogy — specifikus törvényszerűségekből következően — a munkaerő mozgásának indítékai hasonlítanak az árumozgások indítékaihoz. Hangsúlyozza: „A gazdasági fejlődéssel esetenként együttjáró munkaerőproblémák megoldási módozatában kifejezésre kell jutnia a szocializmus fölényének." (18. old.) A *foglalkoztatás-politika és az életszínvonal-politika központi kérdés.*

A „Foglalkoztatás — foglalkoztatottság" című fejezetben dr. Berényi József rámutat arra, hogy a potenciális munkaerőtartalék befolyásolásának eszközeit nagymértékben meghatározza az a tény, hogy ez a tartalék a mi viszonyaink között is főként a nők köréből adódik. Ez a megállapítása jelenleg és a következő években is különösen aktuális számunkra a befolyásolás konkrét eszközeinek részletes vizsgálatánál.

Elvi és gyakorlati szempontból egyaránt lényeges az a mód, ahogyan a könyv a munkaerő-kínálat és -kereslet szocializmusbeli problémáival foglalkozik. Bár teljes foglalkoztatottság a foglalkoztatottsági fok változó szintjén jöhet létre, ennek alapfeltétele a fiatalok munkába állítása.

A munkaerőmozgás indítékaival, a munkaerőmozgást befolyásoló tényezőkkel foglalkozó fejezet a könyv legkidolgozottabb része. Ez annál örvendetesebb, mert az új gazdasági mechanizmusban növekedni fog e tényezők szerepe és jelentősége, s a közgazdaságtudomány eddig meglehetősen elhanyagolta e problémák komplex kutatását. Mit sem von le tehát a szerző érdemeiből, ha megjegyezzük, hogy éppen ennek a fejezetnek egyes megállapításai vitathatók. Jogos hiányérzetet kelt az olvasóban például a nők és férfiak keresetében levő különbségek indoklása, s különösen a következő megfogalmazás: „A nő speciális munkaerő, akinek speciális munka felel meg, és e munkák honorálása alacsonyabb (kisebb fizikai igénybevétel, stb.)." (114—115. old.) Ma már túlhaladottnak tekinthetők a szerzőnek a munkaidő-csökkentés lehetőségeivel kapcsolatos aggályai.

A népgazdaságunk egyes területein jelentkező munkaerőgondokkal kapcsolatban különösen figyelemreméltók a könyvnek a határ-munkahellyel foglalkozó fejtegetései. Népgazdasági szempontból azok a legkedvezőtlenebb munkahelyek, amelyeknek technikai felszereltsége a legelmaradottabb, s így működésük a többi munkahelyhez, illetőleg a fenntartásukra fordított költségekhez képest viszonylag kevés eredményt hoz. A dolgozók szempontjából is létezik határ-munkahely. Ennek megítélése a munka jellegével és az elérhető keresettel függ össze. Bizonyos körülmények között egy egész ágazat is határ-munkahellyé válhat. A szerző egyes mezőgazdasági munkahelyeket említ példaként, de a tények azt bizonyítják, hogy ez a probléma más területeken is jelentkezik.

Ma nemcsak hazánkban, hanem más szocialista országokban is nagy jelentőségű közgazdasági feladat annak megállapítása, hogy milyen hatékonysággal lehet és kell felhasználni a munkaerőt a népgazdaság fejlődésének meggyorsítására. Dr. Berényi József a munkaerő hatékony felhasználásának problematikáját főleg az életszínvonal változásával összefüggésben vizsgálja.

A könyv függelékében közölt mellékletek, valamint a gondosan összeválogatott, gazdag irodalomjegyzék jelentős segítséget ad a téma iránt érdeklődőknek.

(Kossuth Könyvkiadó, 1967.)

Dr. Szeben Éva

Digitized by Google

TESTVÉRLAPJAINKBÓL

CAHIERS DU COMMUNISME

Március

A közös dokumentum (Az FKP és a Baloldali Szövetség közös nyilatkozata)

W. Rochet: *Jelentős lépés előre.* (Beszámoló a Központi Bizottság 1968. február 24-i ülésén)

A Központi Bizottság 1968. február 24-i határozata

A Francia Kommunista Párt és a Demokratikus és Szocialista Baloldali Szövetség közös nyilatkozata

J. Flavien: *A gaulleista mezőgazdasági politika tíz éve*

G. Belloin: *Kultúra, ideológia és politika* (A francia kormány kultúrpolitikájáról)

L. Figuéres: *Breszt-Litovszk — a kompromisszum, amely megmentette a forradalmat*

J. Brun: *A kommunisták és a haza* (Franciaország német megszállása idején)

G. Marchais: *A bevándorolt és a francia dolgozók szolidaritása*

Hazugságok és az igazság a „prágai gonosz államcsíny kudarcáról" (Az 1948 februári csehszlovákiai események)

A budapesti konzultatív találkozó (A vietnami néphez intézett üzenet és a záróközlemény)

CRITICA MARXISTA

Január—február

E. Sereni: *Az optimális árakról folyó szovjetunióbeli vita kapcsán: Axiomatikus struktúra és módszer Marx Tőkéjében* (Válasz a Voproszi Ekonomiki cikkére, amely Marx Tőkéjével kapcsolatban a matematikai módszereknek a gazdasági életben való alkalmazásával foglalkozik)

R. Banfi: *A használati érték Marx Tőkéjében: A műszaki fejlődés hatásai a munkaerő felhasználására*

M. Mazzarino: *Néhány adat a jövedelemelosztásról* (Olaszországi adatok)

G. Amendola: *Elemzés és politikai perspektívák egy 1941-es dokumentumban, amelyet Togliatti készített elő* (A Kominternben 1941-ben előterjesztett olasz beszámoló, amelyet Togliatti szerkesztett — Amendola bevezetőjével)

G. Guerra, A. Lana, V. Pierini: *A parasztok és az általános agrárreform*

G. Chiaromonte: *Melyik kapitalizmus és milyen parasztok?* (Vitacikk az olasz kormány mezőgazdaságpolitikájáról)

E. S.: *A strukturális és információs elemzéstől az operatív kutatásig*

S. Levrero: *Hol tart a „legnagyobb" vámtárgyalás?* (A Kennedy-fordulóról)

E. Modica: *Értekezlet a spanyol állam megújításáról*

I. Dologu: *A nemzetiségek problémája Spanyolországban*

EINHEIT

Március

T. Riemann, W. Weichelt: *Az állam és a társadalom szocialista alkotmánya tervezetének megvitatása*

H. Ott: *A kommunista világmozgalom egységéért és összeforrottságáért* (A budapesti találkozóról)

G. Friedrich, F. Haberland, H. Koziolek: *Szocialista üzemvezetés a szocializmus gazdasági rendszerében*

W. Haeder: *Az állóalapok maximális hatékonysága — a beruházási tevékenység fokmérője*

G. Kuciak: *Magas termelékenységet a kis- és középüzemekben is!*

A. Birkner: *A mezőgazdaságunk iparszerű termelésére való áttérés ideológiai aspektusai*

W. Eichorn, G. Kaderschafka: *A személyiség és a kollektíva szerepe a szocializmus fejlett társadalmi rendszerének kialakításában*

W. Hübner, W. Effenberger: *A szocialista katonai kiképzés és honvédelem*

Digitized by Google

H. Benjamin: *A Német Demokratikus Köztársaság szocialista büntetőjogának lényege és feladatai*
H. Mädicke: *Tudományos ismeretterjesztés és továbbképzés*
M. Girod: *A mi Gorkijunk*
H. Ba.th. W. Ersil: *A Kiesinger—Strauss-kormány keleti politikája és dr. Kroll úr javaslatai*
H. Häber: *A beleszólási jog a harc gyújtópontjában* (Nyugat-Németországban)

KOMMUNYISZT

4. szám.

A magasfokú hatékonyság — a szocialista gazdálkodás elve
R. Konyusaja: *Marx Károly és az orosz forradalmárok*
L. Szlepov: *A leninі párt belső életének megbízható alapja* (Lenin a pártélet normáiról)
P. Jelisztratov: *Munkafegyelem és munkatermelékenység*
I. Miscsenko: *Kollektíva, ösztönzők, tartalékok* (A gazdasági reform a voronyezsi exkavátorgyárban)
I. Szalnyikov: *A mezőgazdasági káderek képzésének megérlelődött kérdései* (Több traktorvezetőt, szerelőt kell képezni)
I. Lukinov: *A mezőgazdasági termelés és az árak*
A. Volkov: *A szocialista realista művészet megalapítója* (Gorkijról)
G. Vieira: *A kolumbiai kommunisták forradalmi harcának taktikájáról*
R. Uljanovszkij: *A tudományos szocializmus és a felszabadult országok*

5. szám.

A kommunisták nemzetközi szolidaritása (A budapesti találkozóról)
N. Lapin: *V. I. Lenin a marxizmus kialakulásáról*
T. Pavlov: *A leninі tükrözési elmélet aktuális problémái*
A. Reznyikov: *V. I. Lenin harca a szektás torzítások ellen a nemzeti és gyarmati kérdésben*
G. Krivosein: *Pártmunkásnak lenni — hivatás és kötelesség*
Sz. Dmitrijev, V. Liszovszkij: *A pártbizottság és az ifjúság nevelése*
T. Hacsaturov: *A szovjet gazdaságtudomány fejlődése*
O. Bogomolov: *A gazdasági együttműködés növekvő lehetőségei* (a szocialista országok között, elsősorban a KGST-n belül)
A. Rumjancev, P. Bunyics: *Központi tervezés és vállalati önállóság*
Sz. Voroncov: *A reform és a vállalatok pénzügyei*

LUPTA DE CLASA

Március

A párt és állami szervek tevékenységének új szakasza
D. Hurezeanu: *75 éve alakult meg a Romániai Munkások Szociáldemokrata Pártja*
E. Nucescu: *Törvényhozás és a társadalmi élet követelménye*
S. Josifescu: *Részrehajlás és elvszerűség az irodalmi kritikában és esztétikában*
F. Burtan: *Érték és ár a szocialista gazdaságban*
R. Manescu: *Gondolatok a román gazdaság pénzforgalmának egyes kérdéseiről*
I. Lupu, I. Olteanu, M. Bugeag, N. Brinza: *Az adminisztratív költségekről*
O. Trasnea: *A politikai tudományok aktuális problémái*
P. Cristea: *A korszerű technika hatása a munkások szaktudásának gyarapítására*
T. Caraciuc: *A tőkésországok munkásainak 1967. évi sztrájk- és egyéb megmozdulásai*
N. Paraluta: *Nyugat-Európa — vonzási központ az észak-amerikai beruházások számára*

MARXISM TODAY

Április

Szerkesztőségi jegyzetek (Időszerű kérdésekről)
C. Greaves: *A neokolonializmus és Írország*
E. és R. Frow: *Nők a korai radikális és munkásmozgalomban*
I. Montagu: *Emberekről és előemberekről* (Vitacikk)
C. Yardley: *Radikalizmus, liberalizmus és marxizmus*

Digitized by Google

NOVO VREME

Március

A szabadság születése (90 éve szabadult fel Bulgária a török iga alól)

T. Jordanov: *A társadalmilag szükséges munkaintenzitás, mint a munkatermelékenység emelésének fontos tényezője*

Sz. Petrov: *A tájékoztatás és a visszatükrözés*

A. Atanaszov: *Általános emberi és pártosztályjelleg az irodalomban*

E. Szibinov: *A tudományos-műszaki haladás az építészetben*

A. Fol: *Az ifjúságnak a szocialista hazafiság szellemében való nevelése*

V. Palin: *Az ifjúság katonai-hazafias nevelése*

V. Najdenov: *Marx bírálata a kispolgári szocializmusról és korunk néhány problémája*

Friss István: *A gazdaságirányítás rendszerének reformja Magyarországon*

Április

Fontos lépés az egység útján (A budapesti konzultatív találkozóról)

Marx születésének 150. évfordulójára (Négy tanulmány)

D. Bradisztilov: *A termelés területi megszervezésének hatékonysága*

I. Sztojanov: *A komplex gépesítési brigádok — a munka és a termelés modern szervezési formái*

E. Aposztolov, B. Zahariev: *A gyermekek és a serdülőkorúak mai szociális problémái*

Cs. Dobrev: *A bolgár ifjúság és a nemzeti kultúra hagyományai*

T. Avramov, M. Szimeonov: *Szakmunkásképzés a vegyiparban*

NOWE DROGI

Április

W. Gomulka beszéde a március 19-i aktívagyűlésen

A külkereskedelem időszerű problémái (A Politikai Bizottság beszámolója a LEMP KB IX. plénumán)

W. Trampczynski vitaindító és W. Gomulka záróbeszéde (a plénumon)

Az exporttermelés problémái

A kommunista és munkáspártok budapesti konzultatív találkozója (záróközlemény és a szolidaritási nyilatkozat Vietnammal)

A budapesti találkozó után

I. Sachs: *Marx rendszere és a modern társadalomtudományok*

Z. Królak: *A dollár válsága*

J. Okuniewski: *A szakember-gárda helyes felhasználása, mint a mezőgazdaság fejlesztésének tényezője*

WEG UND ZIEL

Április

A. Ruschitzka: *Gazdaságpolitika és gazdasági programok* (Az Osztrák Néppárt és az Osztrák Szocialista Párt gazdasági programjáról)

L. Spira: *Munkásmozgalom és értelmiségiek* (Kapcsolatuk alakulása)

Vo Nguyen Giap: *Nagy harcok — nagy feladatok* (A vietnami népi háború stratégiai és taktikai problémái)

W. Rochet: *A kommunisták és a baloldali föderáció megegyezése* (Beszéd a Francia KP KB február 25-i ülésén)

M. Reimann: *A Német Kommunista Párt új programtervezetének alapkoncepciójáról* (A párt viszonya az alkotmányhoz és harca a demokráciáért)

F. Marek: *A marxizmus és a strukturalizmus*

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó Vállalat (Budapest, V., Steindl Imre u. 6.)
Felelős kiadó: a Kossuth Könyvkiadó Vállalat igazgatója.
Kiadóhivatal: Budapest, VI., Révay u. 16. Tel.: 116–660.
Előfizethető: minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Kiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél, (csekkszámlaszám: 01 915 003) a Posta Központi Hírlapirodánál, (Budapest, V., József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Csekkszámlaszám: egyéni 61 218, közületi 61 066, vagy átutalás a MNB. 8. sz. folyószámlájára.
Előfizetési díj negyedévre 13,50 Ft, félévre 27,– Ft, egész évre 54,– Ft.
Lapunk régebbi példányai kaphatók a Posta Központi Hírlapiroda újságboltjában: Budapest, V., József Attila u. 3. és a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél.
68.81625/2 – Nyomatott a Zrínyi Nyomda RO–72-es ofszet rotációs gépein. Felelős vezető: Bolgár Imre igazgató
INDEX: 25.805

Digitized by Google

СОДЕРЖАНИЕ

Жизненная сила учения Карла Маркса — *Жужа ЭСЕ:* Марксова теория стоимости и социалистическое хозяйство — *Яношне БУГАР:* Наша национальная цель — построение социализма — *Юдит КОВАЧ:* О защите интересов молодежи на предприятиях и в производственных кооперативах — *Вильмош МЕРУК:* К вопросу об идейном содержании преподавания социологии — МЕЖДУНАРОДНОЕ ОБОЗРЕНИЕ: *Шандор ПИРИТИ:* За предотвращение дальнейшего распространения ядерного оружия — *Фридьеш ЛЕДЕРЕР:* Чехословакия перед новыми задачами — КОНСУЛЬТАЦИЯ: *Дьюла ХАЙ:* О международном золотом кризисе — ОБМЕН МНЕНИЯМИ: *Петер РЕНЬИ:* От дискуссии кинокритиков до спора кинофильмов — О теоретических вопросах кооперативного движения (Выступления *Д-р Дьердь ГЕНДЕР* и *Д-р Зольтана ГЕРГЕ*) — ИЗ НАШЕЙ НАУЧНОЙ ЖИЗНИ: *Янош ШИПОШ:* Новые моменты в понимании взаимоотношений между общественным сознанием и общественным бытием (II.) — ОРИЕНТАЦИЯ: *Шаролта КИШТАМАШ-ВАРГА:* Критические очерки о структурализме — *Пал МИКЛОШ:* Структурализм и марксизм (О специальном номере журнала «Ла Пансе»)

CONTENTS

The Vigour of Karl Marx's Life-Work — Marxist Theory of Values and Socialist Economy, by *Zsuzsa ESZE* — The Completion of Socialist Building Work — Our National Aim, by *Mrs. János BUGÁR* — On the Protection of the Interests of Young People in Factories and Co-operative Farms, by *Judit KOVÁCS* — On Clarifying the Ideological Content of Sociological Teaching Work, by *Vilmos MERUK* — INTERNATIONAL REVIEW: For the Halting of the further Proliferation of Atomic Weapons, by *Sándor PIRITYI* — Czechoslovakia Facing New Tasks, by *Frigyes LEDERER* — CONSULTATION: On the International Gold Crisis, by *László HÁY* — EXCHANGE OF VIEWS: From the Critique of Film Reviewers to the Critique of Films, by *Péter RÉNYI* — On Theoretical Questions concerning the Co-operatives (Debate contributions by *Dr. György Göndör* and *Dr. Zoltán Gergő*) — SCIENTIFIC LIFE: New Features in the Interpretation of the Inter-Relationship of Social Consciousness and Social Existence (Part II.) by *János SIPOS* — GUIDANCE: Outlines of the Critique of Structuralism, by *Sarolta VARGA, Mrs. KISTAMÁS* — Structuralism and Marxism, by *Pál MIKLÓS* (On the special issue of „La Pensée")

SOMMAIRE

La vitalité de l'oeuvre de Marx — *Zsuzsa ESZE:* La théorie marxiste de la valeur et l'économie socialiste — *Mme János BUGÁR:* Notre objectif national: l'édification complète du socialisme — *Judit KOVÁCS:* La défense des intérêts de la jeunesse des entreprises industrielles et des coopératives — *Vilmos MERUK:* Pour une clarification du contenu idéologique de l'enseignement de la sociologie — REVUE INTERNATIONALE: *Sándor PIRITYI:* Pour la non-prolifération des armes nucléaires — *Frigyes LÉDERER:* La Tchécoslovaquie devant des tâches nouvelles — CONSULTATION: *László HÁY:* La crise internationale de l'or — ÉCHANGE DE VUES: *Péter RÉNYI:* Du débat entre critiques au débat entre films — A propos des problèmes théoriques des cooperatives (Interventions de *Dr. György Göndör* et de *Dr. Zoltán Gergő*) — LA VIE SCIENTIFIQUE: *János SIPOS:* De nouveaux éléments dans l'interprétation des rapports existent entre conscience sociale et existence sociale (II.) — ORIENTATION: *Mme Sarolta KISTAMÁS-VARGA:* Ébauche de critique sur le structuralisme — *Pál MIKLÓS:* Structuralisme et marxisme (Sur le numéro spécial de La Pensée)

INHALT

Die Kraft des Marxschen Lebenswerkes — *Zsuzsa ESZE:* Die Marxsche Werttheorie und die sozialistische Wirtschaft — *Frau J. BUGÁR:* Unser nationales Ziel — der vollkommene Aufbau des Sozialismus — *Judit KOVÁCS:* Interessenschutz der Jugend in der Betrieben und in den LPG — *Vilmos MERUK:* Zur Klärung des ideologischen Inhaltes im Soziologie-Unterricht — INTERNATIONALE RUNDSCHAU: *Sándor PIRITYI:* Für die Nichtweiterverbreitung atomarer Waffen — *Frigyes LEDERER:* Die Tschechoslowakei vor neuen Aufgaben — KONSULTATION: *László HÁY:* Die internationale Goldkrise — GEDANKENAUSTAUSCH: *Péter RÉNYI:* Von der Diskussion der Filmkritiker zur Diskussion der Filme — Theoretische Fragen der LPG (Diskussionsbeiträge von *Dr. György GÖNDÖR* und *Dr. Zoltán GERGŐ*) — AUS DER WISSENSCHAFT: *János SIPOS:* Neue Aspekte in der Wechselbeziehung des gesellschaftlichen Bewußtseins und der gesellschaftlichen Existenz (II. Teil) — INFORMATION: *Sarolta KISTAMÁS-VARGA:* Skizze einer Kritik des Strukturalismus — *Pál MIKLÓS:* Strukturalismus und Marxismus (Über die Sondernummer der Zeitschrift „La Pensée")

Digitized by Google

PERIODICALS ROOM

TÁRSADALMI SZEMLE

VILÁG
PROLETÁRJAI,
EGYESÜLJETEK!

A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT
ELMÉLETI ÉS POLITIKAI FOLYÓIRATA

Digitized by Google

Borsos Miklós: Derkovits portré

Digitized by Google

1968. JÚNIUS
XXIII. ÉVFOLYAM, 6.

TÁRSADALMI SZEMLE

A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT ELMÉLETI ÉS POLITIKAI FOLYÓIRATA

TARTALOM

	3	Évfordulóra
Kállai Gyula	6	Gazdasági reform és a társadalom fejlődése
Bálint József	15	Gazdaságunk a reform útján
Meruk Vilmos	24	A szociológia-oktatás eszmei tartalmának tisztázásához (II.)
Dr. Vámos Tibor	32	A technokrácia egy „technokrata" szemével
		Nemzetközi szemle
Dr. Szürös Mátyás	44	A béke, barátság és az antiimperialista harc szolgálatában
Baracs Dénes	51	Az olasz középbal a mérlegen
		Szemle
Jedlicska Gyula	59	A területi pártszervezetek gazdaságirányító munkájának néhány kérdése
Balázs Györgyné	67	Történelemoktatásunk és az ifjúság szocialista nevelése
		Kritika
Illés László	74	Eszméink „fogságában"
		Tájékozódás
Lukács József	82	Nemzetközi vallásszociológiai tanácskozás Budapesten
	90	Folyóiratszemle
		Eszmecsere
Agonács Gábor	95	Demokratikus centralizmus a szövetkezetekben
Dr. Vági Ferenc	98	A szövetkezeti tulajdon és a szövetkezet kettős természete
		Megjegyzések
Gulyás Pál	102	Újfajta gondok
		Könyvekről
Sipos Aladár	106	A szocializmus politikai gazdaságtana
Major Ottó	109	Jellem és történelem
Pataki Ferenc	112	A marxista szociálpszichológia első eredményei
Háber Judit	115	Emile Durkheim: Az öngyilkosság
Bakcsi György	116	Andrej Platonov: Éjszakai küldetés
	118	**Testvérlapjainkból**
14, 31, 43, 50, 73, 81, 101, 111		a **XI. Magyar Képzőművészeti Kiállításon** szereplő alkotásokból

Digitized by Google

A CIKKEK SZERZŐI:

KÁLLAI GYULA, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, az Országgyűlés elnöke

BÁLINT JÓZSEF, az MSZMP Központi Bizottságának osztályvezetője

MERUK VILMOS, minisztériumi főosztályvezető

DR. VÁMOS TIBOR, a műszaki tudományok doktora, az Automatizálási Kutatóintézet igazgató-helyettese

DR. SZŰRÖS MÁTYÁS, az MSZMP Központi Bizottságának politikai munkatársa

BARACS DÉNES, újságíró

JEDLICSKA GYULA, az MSZMP Nógrád megyei bizottságának első titkára

BALÁZS GYÖRGYNÉ, kandidátus, egyetemi adjunktus

ILLÉS LÁSZLÓ, kandidátus, irodalomtörténész

LUKÁCS JÓZSEF, a „Világosság" főszerkesztője

AGONÁCS GÁBOR, a SZÖVOSZ osztályvezetője

DR. VÁGI FERENC, kandidátus, tanszékvezető egyetemi tanár

GULYÁS PÁL, újságíró

SIPOS ALADÁR, kandidátus, a Pártfőiskola tanszékvezetője

MAJOR OTTÓ, író

PATAKI FERENC, a Pszichológiai Intézet osztályvezetője

HÁBER JUDIT, az MTA szociológiai kutatócsoportjának tudományos munkatársa

BAKCSI GYÖRGY, a Gondolat Kiadó felelős szerkesztője

A szerkesztő bizottság elnöke:
BENKE VALÉRIA

A szerkesztő bizottság tagjai:
FRISS ISTVÁN
HÁY LÁSZLÓ
KOMJÁT IRÉN
LAKOS SÁNDOR
NEMES DEZSŐ
NÉMETH KÁROLY
ÓVÁRI MIKLÓS
SIK ENDRE
SZIGETI JÓZSEF

A szerkesztőség címe:
Budapest, V.,
Széchenyi rakpart 19.
Telefon:
111—400, 124—475.

Digitized by Google

Évfordulóra

Sokakban még frissen él a két munkáspárt egyesülésének nagy élménye. Pedig immár húsz esztendeje annak, hogy az MKP és az SZDP egyesülésével létrejött a magyar munkásosztály egységes forradalmi élcsapata, a Magyar Dolgozók Pártja. Két évtizednyi tapasztalás nem mindig nyújtja a fontos események perdöntő igazolását vagy kritikáját. Az elmúlt két évtized azonban nem akármilyen húsz év, hanem olyan korszakváltás és olyan tűzpróba volt népünk életében, amelynek mérlegén sok minden lemérhető. Ezeknek az éveknek sodró, forradalmas eseményei, nekilendülései és megtorpanásai, nagy vívmányai és gyötrelmes buktatói egyaránt hitelesen bizonyítják a két munkáspárt 1948 júniusában végbement egyesülésének történelmi jogosultságát, nagy történelmi jelentőségét.

Az egyesülés legújabbkori történelmünk egyik kiemelkedő eseménye volt, fontos határkő nemcsak a magyar munkásosztály, hanem az egész magyar nép sorsában, a népi demokrácia egész további fejlődésében. Az egyesülés a marxizmus győzelmét jelentette a reformizmus felett. Ennek az eszmei-politikai győzelemnek a talaján szűnt meg a munkásmozgalom három évtizedes kettészakítottsága, amely — a jobboldali szociáldemokraták tevékenysége következtében — sokszor nehezítette a munkásosztály egységes fellépését a közös ellenséggel szemben. A kommunisták és az osztályharcos szociáldemokraták a Horthy-fasizmus idején és különösen a második világháború éveiben igyekeztek messzemenően kihasználni a fasizmus és a háború ellen, a nemzeti függetlenség védelmében való egységes fellépésnek azokat a lehetőségeit, amelyeket a szociáldemokrata párt legalitása nyújtott. 1944 őszén pedig, az országnak a német fasiszták által történt megszállása után, amikor az SZDP is a föld alá kényszerült, a két munkáspárt vezetői írásos megállapodásban rögzítették azt az elhatározásukat, hogy a háború befejezése után a munkásosztály harcos egységének megteremtése érdekében létre fogják hozni „az egységes és egyetlen forradalmi, szocialista munkáspártot".

Közvetlenül a felszabadulás után ez az egyezmény nem válhatott valóra. Bár az 1945-ben kiadott közös kiáltvány ismét leszögezte, hogy a két munkáspárt megfelelő időben „egységes forradalmi párttá egyesül," de egyelőre mindkettő megőrizte külön programját és szervezeti önállóságát. Az egyesülés eszméje ekkor még nem hatotta át a munkáspártok tömegeit, a szociáldemokrácia jobboldali vezetői pedig hallani sem akartak róla. Másrészt az antifasiszta erők győzelme következtében olyan volt mind a nemzetközi, mind a belső helyzet, hogy a munkásosztály egységes fellépését a két munkáspárt együttműködésének formájában is biztosítani lehetett. A szociáldemokrata párt vezetőségében a felszabadulás után a baloldal jelentős szerephez jutott. Így a két munkáspárt között létrejött akcióegység — bár távolról sem küszöbölte ki az olykor éles vitákat és súrlódásokat — mégis bázis volt a munkásosztály hegemóniájának érvényesüléséhez, az ország újjáépítéséhez, a fasizmus és a reakció elleni harchoz, az ország demokratikus átalakításáért folytatott küzdelemhez. Ez az akcióegység volt az alapja az összes antifasiszta erő politikai

Digitized by Google

összefogására hivatott pártkoalíciónak, a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontnak is.

A szociáldemokrata jobboldal azonban nem nyugodott, nem volt képes tanulni a történelemből. És a későbbiek során, miután a Kisgazdapártban fedezékre talált reakció súlyos vereséget szenvedett, amikor meggyorsult a forradalmi fejlődés iráma, és a forradalom mindinkább szocialista jelleget öltött, e jobboldali frakció általános támadást indított saját pártjának baloldali irányvonala és vezetői ellen, a munkásegység és a koalíció felrobbantására törekedve, s vállalva ezzel a forradalom megállításáért harcoló erők zászlóvivőjének dicstelen szerepét. Ekkor a szociáldemokrata baloldal, amely addig — a párt egységét és presztizsét féltve — halogatta a jobboldal elleni nyílt és határozott fellépést, a kommunista párt eszmei-politikai segítségére támaszkodva, ellentámadásba lendült. Megértette: a jobboldal leleplezése és elszigetelése, a vele való szervezeti szakítás elengedhetetlen követelménye az osztályharc következetes vitelének, a munkásegység megőrzésének. E küzdelem és a kommunistákkal vállvetve vívott más harcok tapasztalata, a szociáldemokrata párt tagjainak balratolódása és jelentős tömegek átáramlása a kommunista pártba végül megérlelte a baloldali vezetőkben azt a felismerést: elérkezett az ideje annak, hogy a két munkáspárt a marxizmus—leninizmus elvi alapján egyesüljön.

Az SZDP XXXVI. pártgyűlése 1948 márciusában határozatot hozott, amely megállapította: „... azok a feltételek, amelyeket a két munkáspárt földalatti vezetősége 1944-ben körvonalazott — mint az egységes munkáspárt megteremtésének feltételeit, nagyrészt bekövetkeztek." Ezután megindult a két párt egyesülésének lebonyolítása, amit végül az 1948 júniusában tartott egyesülési kongresszus tetőzött be.

A szerves munkásegység létrejötte azonnal éreztette hatását az ország gazdasági és politikai viszonyaira. Az egyesülés folyamatában történt meg például a száznál több munkavállalót dolgoztató üzemek állami tulajdonba vétele, majd az iskolák államosításáért indított akció kibontakozása és sikeres keresztülvitele. A munkásosztály politikailag legöntudatosabb és legtevékenyebb erőinek egyetlen pártban való tömörítése megszilárdította a szocializmus pozícióit, csapást mért a hazai és a külső reakció azon törekvéseire, hogy a munkásosztály egységének megbontásának útján visszafordítsák a történelem kerekét. Az egységes munkáspárt létrejötte egyik fontos tényezője volt annak a döntő fordulatnak, amelynek során hazánkban immár másodszor és — mint a történelem bebizonyította — ezúttal végérvényesen győzött a proletariátus diktatúrája.

Közismert azonban, hogy az egyesülés nyújtotta kedvező lehetőségek sok tekintetben kiaknázatlanul maradtak; sőt a volt szociáldemokrata elvtársak egy részével szembeni méltánytalan, törvénytelen eljárás, amely egyébként csupán egyik megnyilvánulása volt a személyi kultuszban fogant általános hibáknak — súlyos károkat okozott népi demokráciánknak és az egész kommunista mozgalomnak. 1956 drámai napjaiban, amikor a népi hatalmat végveszélybe sodorta a „hibák elleni harc", „az új, demokratikus forradalom" jelszavába burkolt ellenforradalmi támadás, néhány volt jobboldali szociáldemokrata vezető is megkísérelte a különálló szociáldemokrata párt visszaállítását. Ez a párt azonban — a történelem logikája folytán — már csak nevében lehetett szociáldemokrata. A munkásegység felbomlasztása, különösen az osztályharcnak olyan végsőkig kiélezett szakaszában, amelyben a proletárdiktatúra léte volt a tét, ellenforradalmi program, ellenforradalmi gyakorlat volt. „Az október 23. és november 4. között szervezett összes burzsoá pár-

Digitized by Google

tok... — mint Kádár János az 1957. évi pártértekezleten megállapította — együttvéve sem jelentettek olyan veszélyt a proletárdiktatúrára, mint az SZDP. Mert ha a munkásosztályt sikerül szétszakítani, akkor nincs néphatalom Magyarországon."

Távol áll tőlünk, hogy a munkáspártok egyesülésének nálunk végbement módját az egyetemes törvényszerűség, valamiféle általános és kötelező modell rangjára kívánnánk emelni. A kommunista pártok, keresve, kutatva az osztályharc és a munkásegység legreálisabb és legcélszerűbb formáit, nyilvánvalóan saját konkrét viszonyaikból, nem pedig elsősorban történelmi példákból indulnak ki. A fejlett nyugateurópai országokban pl. — mint kommunista pártjaik rá is mutatnak erre — a munkásegység alapvető követelmény ugyan a demokráciáért és a szocializmusért folytatott harcban, de a munkáspártok eszmei-politikai és szervezeti egysége, egyetlen munkáspárt léte nem nélkülözhetetlen feltétele a szocializmus győzelmének, a szocialista építés sikerének. Az azonban bizonyos, hogy ha valahol már megvalósult a szerves munkásegység, ha valahol ez már elért vívmány és történelmi realitás — akkor ott ennek a megbontása mindenképpen a forradalmi erők visszalépését, pozícióvesztését, gyengülését okozza.

1956—1957-ben az ellenforradalom felett aratott fegyveres győzelem nyomán a konszolidációnak az volt az egyik alapvető tényezője, hogy egy a dogmatikus hibákkal és a revizionista ellenforradalmi támadással egyaránt szembeforduló helyes politika talaján sikerült az újjászervezett pártban összefogni a volt 19-esek, a régi és a felszabadulás után nevelődött kommunisták s a volt baloldali szociáldemokraták legjobbjait, hogy sikerült viszaverni a munkásegység megbontására irányuló próbálkozásokat. AZ MSZMP politikai irányvonala és gyakorlati tevékenysége azóta lehetővé tette, hogy az egyesülés folyamata — amely az ötvenes években elkövetett hibák miatt átmenetileg megakadt — befejeződjék. Ma senki sem kutatja, ki melyik pártból jött — a pártban egyenlő mércével mérnek mindenkit.

Az egyetlen és egységes munkáspárt léte és vezető szerepe ma visszavonhatatlan realitás társadalmunkban. De ez nem teszi fölöslegessé azt a mindennapos tevékenységünket, amely arra irányul, hogy óvjuk és erősítsük a párt egységét. Az eszmei, politikai és szervezeti egység olyan dinamikus folyamat, amely a mindennapok tevékenységében és a megismerés folyamatában szüntelen reprodukálódik; nem spontán módon, nem automatikusan, hanem a dogmatizmus és a revizionizmus elleni következetes harcban, a demokratikus centralizmus elvének tudatos alkalmazásával. Ez az egyik legfontosabb követelménye pártunk és szocialista rendszerünk nyugodt, megrázkódtatások nélküli fejlődésének.

Digitized by Google

KÁLLAI GYULA:

Gazdasági reform és a társadalom fejlődése

A gazdasági reform — bár közvetlen célja a gazdasági tevékenység hatékonyságának javítása, s alapvető szférája a gyár, az üzem, a kereskedelem — nemcsak gazdasági kérdés. Már most, a megvalósítás kezdeti szakaszán egyre inkább előtérbe kerül a kérdés: milyen szerepet tölt be a reform társadalmunk egész fejlődésében, milyen hatást gyakorol a politikára, az ideológiára, a kultúrára, a közerkölcsökre, egyszóval: mindennapi életünkre. Ezzel a kérdéscsoporttal idejében kell foglalkozni, mert ha ezt nem tesszük, téves nézetek és elképzelések gyökeresednek meg, s ez káros a szocialista fejlődésre. Ma még minden kérdésre nem adhatunk pontos és részletes választ, de a reform társadalmi-politikai hatásának alapvető problémáira igen.

Az a tény, hogy a gazdasági reform az egész társadalomra hatást gyakorol, nem szorul külön bizonyításra. Ez következik a marxizmus—leninizmusnak abból az alapvető tételéből, hogy a társadalom gazdasági alapja meghatározza annak politikai-ideológiai felépítményét. Érthető, hogy a reform nyomán a gazdasági alapban végbemenő fejlődés nagymértékben determinálja a szocialista társadalom további politikai, ideológiai és kulturális fejlődését is.

A kérdés tehát nem az hogy hat-e a reform a társadalmi fejlődésre, hanem az, hogy miképpen s milyen irányban érvényesül majd ez a hatás.

Ahhoz, hogy erre a kérdésre válaszolhassunk, ha csak röviden is, de ki kell fejteni, mi a reform lényege, s miben tér el az új mechanizmus a régitől. Az elmúlt két évtizedben az állam politikai, gazdasági és kulturális eszközeit a fő célra: a szocialista termelési viszonyok győzelmére, azok megszilárdítására koncentrálta. Mindaddig, amíg a szocialista termelési viszonyok nem váltak általánossá az egész népgazdaságban, a tervgazdálkodás egyik fontos célkitűzése éppen az volt, hogy az eltérő gazdasági szektorok közötti termékcserében ne a magánszektor gazdasági törvényszerűségei, hanem a szocialista szektor megerősítésének és kiterjesztésének érdekei, az állam központi elhatározásai érvényesüljenek. Ez a gazdaság központi, adminisztratív irányítását tette szükségessé. Most, miután a szocialista termelési viszonyok az egész népgazdaságban uralkodnak, s a magánszektor csak kisegítő szerepet játszik, lehetővé vált, hogy továbblépjünk: a szocialista tervgazdálkodás egész rendszerét azzal tegyük hatékonyabbá, hogy a gazdaság irányításában az adminisztratív rendszabályokat lényegesen csökkentve, tudatosan felhasználjuk az értéktörvényt, s tudatosabban és átfogóbb módon nagyobb teret biztosítsunk a szocialista gazdaság többi törvényszerűsége érvényesülésének is.

A reform filozófiai lényege tehát abban áll, hogy mind az iparban, mind a mezőgazdaságban a már szocialista termelési viszonyokra épült gazdaság objektiv mozgástörvényeit tudatosan alkalmazzuk a növekedés, a gazdasági fejlődés meggyorsítása érdekében.

A reform szervesen illeszkedik be az alapvető politikai feladatunk megvalósításáért, a szocializmus teljes felépítéséért folytatott munkába. A szocia-

Digitized by Google

lizmus teljes felépítése feltételezi a szocialista termelési viszonyok és termelőerők továbbfejlesztését. Ebben döntő jelentősége van a gazdasági reformnak, amely a szocializmus teljes felépítéséért folytatott gazdasági, politikai, ideológiai és kulturális munkában a jelenlegi időszakban a központi helyet foglalja el.

A reform természetesen hatással van hazánk nemzetközi gazdasági kapcsolataira is.

A Magyar Népköztársaság — mint a szocialista világrendszer része — nemzetközi gazdasági kapcsolataiban természetesen a szocialista országokkal való együttműködést állítja előtérbe. Ezen a reform sem változtat, sőt a reform körülményei között még inkább erősíteni akarjuk az együttműködést. Ez egyenesen következik abból, hogy gazdaságunk működtetésének és továbbfejlesztésének alapvető forrása: az energia és a nyersanyag zöme a szocialista országokból származik, s ipari termékeink túlnyomó többsége is ott talál piacot. A reform azt a helyes törekvést is fokozza, hogy az egyes szocialista országok termelőegységei, gyárai, üzemei közvetlen kapcsolatokat létesítsenek egymással, termelési kooperációt és szakosodást valósítsanak meg.

Ismeretes, hogy valamilyen formában minden KGST-ország tökéletesíti gazdasági munkáját, reformokat valósít meg. A KGST végrehajtó bizottsága ezért határozatot hozott arról, hogy közösen tanulmányozni kell a gazdasági reform hatását az együttműködésre. Ez újabb lehetőségeket teremt ahhoz, hogy közös erővel mindannyiunk javára javítsuk meg és tegyük még hatékonyabbá a szocialista országok gazdasági-műszaki-tudományos együttműködését.

Ami pedig Magyarország és a tőkésországok közötti gazdasági kapcsolatokat illeti, sokan most a korábbinál nagyobb lehetőségeket látnak arra, hogy ezek a kapcsolatok kiszélesedjenek. Magyarországnak a fejlett tőkésországokhoz fűződő kapcsolataival széles körben foglalkoznak idehaza és külföldön is. A kép, amelyet erről a kérdésről például a nyugati polgári sajtó fest, nagyon tarka, de fő motívuma az a vélemény, hogy a reform Magyarországot a nyugati világhoz közelíti.

Igaz-e mindez?

Mi a reform megvalósítása során is változatlanul valljuk, hogy a békés egymás mellett élés elveinek szellemében kölcsönösen előnyös gazdasági kapcsolatokat akarunk teremteni a fejlett tőkésországokkal is. A reform végső soron ezt elő is segíti, mert versenyképesebbé teszi termékeinket a nyugati piacokon, s nagyobb lesz a vállalatok önállósága a külkereskedelemben is. Az ún. kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok fejlesztése napirenden van a fejlett tőkésállamok üzleti és kormányköreiben. Az utóbbi években olyan jelentős üzletkötésekre is sor került a vezető európai tőkésországok és egyes szocialista országok között, amelyek túlnőttek az egyszerű kereskedelmi ügyleten, s az ipari kooperáció elemeit viselik magukon. Elég, ha a Fiat cégnek, a Szovjetunióval kötött megállapodására utalunk. Ilyen típusú üzlet jött létre a Magyar Népköztársaság és a nyugatnémet, illetve francia konszernek között 200 LE-s Dieselmotorok hazai gyártására. Mindezzel együtt azonban a nemzetközi kereskedelemben és gazdasági együttműködésben változatlanul szembe találjuk magunkat a legfejlettebb tőkésországok diszkriminációs intézkedéseivel, az embargóval, különböző tilalmi listákkal, az integrációs egyesülések különböző tiltó rendelkezéseivel. Figyelembe kell venni azt is, hogy a legfejlettebb tőkésországok — különösen az Amerikai Egyesült Államok és még nyíltabban a Német Szövetségi Köztársaság — nemzetközi gazdasági kapcsolataikat politikai céljaik szolgálatába igyekeznek állítani. Mindez igazolja azt a felfogásunkat, hogy a gazdasági verseny és az együttműködés a nemzetközi osztályharc egyik formája a két különböző társadalmi rendszerhez tartozó országok között, s ennek

Digitized by Google

során nem lebecsülendő politikai akadályokat kell elhárítanunk az egyenjogú együttműködés útjából.

Nemzeti függetlenségünk, szocialista társadalmi rendünk, szocialista külés belpolitikánk természetesen nem lehet alku tárgya egyetlen kereskedelmi ügyletnél sem. A tőkésországokkal folytatott gazdasági-tudományos-műszaki együttműködésünket igyekszünk a kölcsönös előnyök, a legnagyobb kedvezmény elve alapján folytatni, s ugyanakkor számolunk a tőkés világgazdaságban kialakult reális helyzettel is. De épp ezért nem táplálunk illúziókat. Miként 1945—48-ban a háború utáni helyreállítás, úgy ma a műszaki-technikai haladás, a magasabb gazdasági szint megteremtésének feladatát — intenzíven keresve-kutatva a tőkésországokkal egyenlő alapon folytatott együttműködés előnyeit is — mindenekelőtt saját lehetőségeink jobb kihasználásával, a szocialista országok együttműködésével kell megoldani.

A gazdasági reform belső társadalmi-politikai következményeiről a vágyaikat leginkább szókimondóan megfogalmazó polgári orgánumok azt mondják, hogy a gazdasági reformot olyan társadalmi-politikai reformok követik, amelyek a szocialista rendet tovább liberalizálják, s felszámolják a kommunista párt társadalmi és politikai vezető szerepét. Mások „csak" arra utalnak, hogy elkerülhetetlenek a további reformok, amelyek minden vonatkozásban új, a szocializmus eddig kialakult gyakorlatától radikálisan eltérő társadalmi modellhez vezetnek, s ez a szocializmus és a kapitalizmus „egészséges konvergenciája" lehet. Más oldalról, a kínai és az albán sajtóban kifejtett vélemények szerint, a gazdasági reform a burzsoá restauráció eszköze.

Társadalmi és politikai fejlődésünket természetesen semmiféle polgári vagy szektás politikai állásfoglalás, sajtókampány nem befolyásolhatja. Zavarkeltő taktikájukat mégsem tekinthetjük eleve minden hatás nélkülinek, már csak azért sem, mert ez a taktika nagymértékben arra épít, hogy kihasználja és a maga javára fordítsa azt a bizonytalanságot, amely a hazai közvélemény egy részében is mutatkozik, ha a gazdasági reform tágabb, perspektivikus társadalmi hatásáról van szó. Ez arra kötelez bennünket, hogy — a valóság reális elemzése alapján — mi magunk mutassunk rá politikai-társadalmi életünk továbbfejlődésének irányával, tartalmával és formájával kapcsolatban várható változásokra, amelyeket a reform bevezetése eredményezhet.

Ahhoz, hogy a gazdasági reform társadalmi hatását helyesen mérjük le, s a kibontakozó folyamatokat tudatosan irányíthassuk, ismételten át kell gondolnunk a politika és a gazdaság kölcsönös viszonyát, a párt, az állam, az ideológia, a kultúra helyét és szerepét a szocializmus teljes felépítésének időszakában.

A helyes viszony megsértése a gazdaság és a politika között, vagyis az, ha a politika mellőzi a gazdasági törvényeket, voluntarizmusra, s ebből eredően a gazdasági növekedés arányainak eltorzulására, végső soron a fejlődés ütemének csökkenésére, stagnálására vezet. A politika mellőzése viszont ösztönösséget, ökonomizmust idéz elő, amelynek ugyanolyan gazdaságromboló hatása van, mint a voluntarizmusnak. A politika a gazdaság koncentrált kifejezése. A gazdasági érdekeket távlatokban, osztály- és össztársadalmi méretekben tükröző politikának elsődlegessége és meghatározó szerepe van a gazdasággal szemben. A reformot nálunk nem egyszerűen a gazdasági szükségszerűség váltotta ki, szinte ösztönösen és a politikai vezetéssel szemben, hanem a politikai vezetés, a párt határozta el — a kialakult új társadalmi és gazdasági helyzetet

Digitized by Google

elemezve és vizsgálva — annak kidolgozását és bevezetését. A leghaladóbb, a legforradalmibb erő, amely előre látta a reform szükségességét, mozgósította a megfelelő erőket annak kidolgozására, majd pedig bevezetésére és végrehajtására: a párt központi bizottsága volt.

A politika centruma hazánkban a párt. Éppen ezért a párt vezető szerepének is erősödnie kell, enélkül nincs előrehaladás.

A gazdasági reform eredményes megvalósításának is fontos feltétele a politikai, ideológiai vezetés, tehát a pártirányítás erősödése. A reform a gazdasági életben decentralizálási folyamatot is eredményez, de a politikában és ideológiában a gazdasághoz hasonló decentralizálás nem lehetséges. Sőt a gazdasági decentralizáció, az üzemek és vállalatok egymás közti versenye, nagyobb nyereségérdekeltsége is akkor van helyes talajon, ha egységes, következetes és szilárd központi politikai-ideológiai vezetéssel valósul meg. Ez egyben annak is fontos garanciája, hogy a gazdaságot és az egyes gazdasági egységeket megóvjuk a nagyobb önállóság és nagyobb nyereségérdekeltség címén esetleg jelentkező társadalomellenes törekvésektől.

Pártunknak sem jellegében (mint a munkásosztály pártjának, a proletárdiktatúra vezető erejének), sem szervezeti felépítésében (a demokratikus centralizmus tekintetében) nem kell módosulnia ahhoz, hogy ellássa a politikai vezető szerepével kapcsolatos megnövekedett feladatokat. Igényelhető tőle viszont

— a nagyobb tudományosság,
— a jobb munkamegosztás a párt-, az állami és a tömegszervezetek között,
— a pártmunka politikai jellegének következetesebb kidomborítása,
— a párton belüli demokrácia erősítése.

Az igazi marxista—leninista, tudományos politikának alapvető vonása az élet új jelenségeinek folyamatos elemzése, a megfelelő következetések levonása, s ennek alapján a politikai vonal gazdagítása, továbbfejlesztése. Ez pedig megköveteli, hogy a politikának tudományosan kidolgozott távlati társadalmi és gazdasági céljai legyenek, s napi intézkedései — egyazon lánc kapcsolódó szemeiként — a távlati célokkal összefüggő, azok megvalósítására irányuló egységet alkossanak. A reform meggyorsítja a gazdasági és társadalmi fejlődést, s a jövőben a változások előreláthatóan még sűrűbben követik egymást. Az élet új jelenségeinek folyamatos elemzése és irányítása, azok beépítése távlati céljaink láncába tehát fontosabb, mint valaha. A politika szerepe a reform megvalósítása során nemcsak hogy nem gyengülhet, hanem éppen ellenkezően, tovább kell hogy erősödjék.

A pártvezetés korábban főként úgy valósult meg, hogy a központi bizottság és szervei közvetlenül, operatív módon irányították az államot, a tömegszervezeteket, a társadalmi egyesületeket. Most arra törekszünk, hogy a párt vezető szerepe a társadalomban az eddiginél következetesebben és jobban, de ne ilyen direkt, operatív formában valósuljon meg. Ennek megfelelően módosítani és tökéletesíteni kell és lehet munkamódszereit és munkastílusát. Ez azt jelenti, hogy az olyan állami, társadalmi és tömegszervezetek, mint a parlament, a kormány, a tanácsok, a szakszervezetek, az ifjúsági szervezetek, a Hazafias Népfront stb., a párt politikája alapján végezzék önállóan és teljes felelősséggel munkájukat, oldják meg sajátos feladataikat. Közvetítsék a párt politikáját a tömegekhez, mozgósítsanak annak megvalósítására, de ebben —

Digitized by Google

saját tapasztalataik alapján — javaslataikkal, észrevételeikkel maguk is segítsenek e politika kidolgozásában, fejlesztésében. A párt társadalmi vezető szerepe csak erősödik azáltal, ha irányító, vezető tevékenységét a proletárdiktatúra teljes mechanizmusának érdemi működtetésével valósítja meg.

Az állami és társadalmi szervezetek megnövekedett felelőssége, az üzemek és a vállalatok nagyobb önállósága lehetővé és szükségessé teszi, hogy a párt a jövőben többet foglalkozzék az ország fejlődésének centrális kérdéseivel: az ipar, a mezőgazdaság, a nemzetközi munkamegosztás, a kultúra, az ideológia, a közélet, a közerkölcsök központi problémáival. Mindebben szükségszerűen megnövekedik a párt központi bizottságának szerepe, amelynek érdemben kell vizsgálnia és eldöntenie minden alapvetően fontos országos kérdést, s a két kongresszus közötti időszakban ténylegesen vezetnie, irányítania kell a pártot.

Természetes, hogy a párton belüli demokrácia további erősödése és szélesedése, a munkastílus és munkamódszerek ilyen irányú fejlődése hatást gyakorol, illetve pontosabban jelen van és megvalósul a megyei járási, városi pártbizottságok és a pártalapszervezetek tevékenységében is. Emellett a megyei, járási, városi pártbizottságok és az alapszervezetek nemcsak megvalósítják, végrehajtják a központi bizottság politikáját, hanem annak szellemében önállóan és teljes felelősséggel végzik a politikai-ideológiai irányítást a saját területükön, elemzik és összegezik a területi munka politikai és ideológiai tapasztalatait, s ezzel maguk is gazdagítják, fejlesztik, tökéletesítik a központi bizottság, a párt általános irányvonalát.

A gazdasági reform lehetővé teszi az állami irányítás további egyszerűsítését, egyben növeli az állami munka hatékonyságát, szélesíti a szocialista demokráciát. A kormány és az ágazati minisztériumok mentesültek az üzemek és vállalatok operatív irányításának feladataitól. A minisztériumi létszámokat ennek megfelelően csökkentették: számos, eddig főleg operatív, adminisztratív irányításra igénybe vett szakember az üzemekbe került és a termelőmunka tényleges vezetésében vesz részt. A központi állami szervek ennek következtében nagyobb energiát fordíthatnak elvi-politikai, közgazdasági-műszaki irányításra, távlati programok kidolgozására, ágazatok összehangolására, ellenőrzésére és — ahol ez szükséges — a vállalatok és intézmények segítésére.

A gazdasági egységek és a helyi államhatalmi szervek nagyobb önállósága azonban nem jelentheti a központi irányítás, a központi akarat gyengülését. Államszervezetünk a községi tanácstól a kormányig és az országgyűlésig egységes egészet alkot, amelyben változatlanul érvényesül a demokratikus centralizmus elve. A gazdasági önállóság nő, a termelés irányításában és szabályozásában érvényesítjük a közgazdasági ösztönző — és ha kell fékező — eszközöket, de ezzel együtt fokozottan érvényesül az állami életben is az egységes központi elvi-politikai irányítás.

Az utóbbi négy-öt esztendő társadalmi fejlődésének egyik legszembetűnőbb vonása a szocialista demokrácia szélesedése. A demokrácia alapkérdésére — kié a hatalom? — népünk már 1947—48-ban és 1956—57-ben választ adott, amikor kivívta, illetve megvédte a munkásosztály hatalmát: a proletariátus diktatúráját. Ez a hatalom demokratikusabb minden megelőző állami hatalomnál, mert a nép érdekeit testesíti meg. A demokratizmus azonban a szocialista hatalom esetében sem egyszer s mindenkorra adott, mozdulatlan tényező. A szocialista demokrácia a szocialista társadalom belső fejlődését, di-

Digitized by Google

namizmusát juttatja kifejezésre. Az osztályellentétek eltűnésével mindinkább a szocialista demokrácia lesz a fejlődés fokmérője, az előrehaladás hajtóereje. Ha a szocialista demokrácia megreked, ez bénítólag hat a társadalom fejlődésére, s azt a veszélyt rejti magában, hogy elapadnak a fejlődés forrásai. A szocialista építőmunka sikereivel, a forradalom előrehaladásával, a társadalom egységessé válásával együtt fejlődik a szocialista demokrácia is.

A szocialista demokrácia megvalósulásának alapkérdése: milyen mértékben vesznek részt a tömegek saját hatalmuk gyakorlásában? Erre a kérdésre is egyre inkább pozitív választ ad társadalmi gyakorlatunk.

Az alapvető társadalmi osztályok és rétegek érdekeinek egybeesése, a társadalom egységének erősödése széles körű lehetőségeket teremtett ahhoz, hogy mind nagyobb tömegek kapcsolódjanak be az államvezetés munkájába. A szocialista demokrácia kiszélesedését jelentette az új választójogi törvény, s ennek kapcsán az országgyűlés munkájának, tevékenységének megélénkülése is.

A demokratizmus fejlesztése bonyolult és összetett folyamat, amely egyrészt a társadalmi-gazdasági viszonyoktól, másrészt a szubjektív feltételek megteremtésétől függ. A mi fejlődő és erősödő szocialista demokráciánk olyan képviseleti demokrácia, amelybe erősen beépülnek a közvetlen demokrácia elemei s megítélésünk szerint helyesen járunk el, ha elsősorban ebben a formában fejlesztjük tovább.

A képviseleti elv alkalmazása nélkül a szocialista társadalom életének és fejlődésének tudományos, tervszerű, optimálisan hatékony, s ugyanakkor demokratikus irányítása elképzelhetetlen. A továbbfejlődés iránya az, hogy a képviseleti demokrácia működését megszabadítsuk a formális elemektől és a bürokratikus torzításoktól. Ez utóbbiak három alapvető forrásból táplálkoznak:

● A kérdéseket igen gyakran nem azon a szinten döntik el, ahol a demokratikus döntés feltételei leginkább biztosítva vannak. A helyi államhatalmi szervek hatásköre sok esetben csak szűk döntési lehetőséget ad, mert a magasabb szervek maguknak tartják fenn a döntési jogot olyan kérdésekben is, amelyekben erre semmi szükség. A helyi szervek hatásköre esetleg formailag adva van, de hiányoznak a reális — többnyire anyagi — feltételek ahhoz, hogy éljenek vele. A képviseleti demokrácia egységes működésének tehát elengedhetetlen feltétele a hatáskörök ésszerű elosztása, s a megfelelő reális feltételek biztosítása ahhoz, hogy minden fontos kérdésben ott szülessen felelős döntés, ahol annak szakszerű és demokratikus feltételei biztosítva vannak. Ennek érdekében már eddig is történtek jelentős lépések, s ezen az úton továbbhaladva, úgy látjuk, hogy most, az új gazdasági mechanizmus biztosította jobb feltételek között, lehetséges és célszerű ismét megvizsgálni az államhatalmi és igazgatási szervek hatáskörének ésszerű elosztását a községi tanácsoktól az országgyűlésig, a kormányig.

● A bürokratikus torzítások másik forrása az, hogy sok esetben nem határolódnak el világosan a választott szervek és a szakigazgatási apparátus jogai, kötelességei. A kettő összefonódása azt eredményezi, hogy nem a választott szervek irányítják, ellenőrzik a szakigazgatási apparátus munkáját, hanem sokszor fordítva: az apparátus — állítólagos szakmai követelményekkel és irányelvekkel — eleve körülhatárolja a döntés lehetőségeit, és ezzel kész tények elé állítja a választott testületeket. A választott testületek és a végrehajtó apparátus jogait és kötelességeit oly módon kell meghatározni, hogy a végrehajtó szervek munkája jobban a választott testületek demokratikus irányítása és ellenőrzése alá kerüljön.

Digitized by Google

● A képviseleti demokrácia fejlődésének fontos feltétele a választók és a választottak szoros kapcsolata, a tanácstagok és képviselők állandó érintkezése választóikkal, a beszámolási kötelezettség és a visszahívási jog érvényesítése. Jelentős lépés volt ebben az irányban az új választójogi törvény, amelynek alapján legutóbb már az országgyűlési képviselőket is egyéni körzetekben választották meg. Mindez természetesen csak a kedvezőbb feltételeket biztosította az állampolgárok és a képviselők elevenebb kapcsolatának megteremtéséhez, amelynek érdemi megvalósítása a gyakorlati politikai munkán múlik.

A szocialista demokrácia kibontakoztatásának lehetőségeit tehát nem a képviseleti elv elvetése, hanem annak következetesebb érvényesítése útján kell keresnünk. A közvetlen demokráciát nem lehet mereven szembeállítani a képviseleti elvet érvényesítő demokratikus intézményeinkkel. A kettő nem zárja ki, hanem szervesen kiegészíti egymást. A közvetlen demokrácia érvényesülésének is feltétele a képviseleti demokrácia további erősödése. Államrendszerünk, amely alapvetően a képviseleti elvet érvényesíti, magában foglalja a közvetlen demokrácia elemeit is. A helyi tanácsok a lakosságot széles körben bevonják az állami munkába, a döntések meghozatalába és a határozatok végrehajtásába. A közvetlen demokrácia egyik eleme az is, hogy több országos jelentőségű törvény elfogadását, vagy a döntés meghozatalát szinte össznépi vita előzte meg.

A gazdasági mechanizmus reformja most további kitűnő lehetőségeket teremt a szocialista demokrácia mind képviseleti, mind közvetlen formájának elmélyítéséhez az üzemekben, vállalatokban, termelőszövetkezetekben, hivatalokban, közintézményekben. A vállalati önállóság, az igazgatók egyszemélyi hatáskörének és felelősségének megnövekedése párosul az üzemi kollektívák demokratikus jogainak szélesedésével, amelyet az üzemi—vállalati dolgozók választott szervezeteik s főként a szakszervezetek segítségével gyakorolnak. Erősödik és terebélyesedik a demokrácia a termelésben, s ezt joggal tekinthetjük a politikai demokrácia alapjának. Az üzemi demokrácia szélesítésében a szakszervezetek eredményesen kamatoztathatják évtizedes mozgalmi harcuk gazdag tapasztalatait. Lenin megállapítása szerint a szakszervezet — a kommunizmus iskolája: a vezetés, az irányítás iskolája. A szakszervezeteknek most egyre szélesedő lehetőségeik vannak erre, de ezzel együtt az üzemi demokrácia kiteljesedése erősíti érdekvédelmi tevékenységüket is. A szó helyesen vett értelmében most van alkalom arra, hogy igazi érdekvédelmet valósítsanak meg: képviseljék tagjaik és az össz-munkásság gazdasági érdekeit, de ezzel együtt gondoskodjanak az adott vállalati kollektíva, sőt az egyes munkás érdekeiről is.

Hasonló folyamatok játszódnak le a mezőgazdasági termelés szférájában is. A szövetkezetek vállalatszerű gazdálkodásának bevezetése után a gazdasági tevékenység és a szövetkezeti demokrácia csak kéz a kézben, együttesen fejlődhetnek. A demokratikusan választott vezetőség és a felette nem gyámkodó, hanem az érdemi kérdésekben döntést gyakorló és annak végrehajtását ellenőrző közgyűlés a szövetkezeti demokrácia fejlődésének legfontosabb feltétele.

A demokratikus módszerek fejlesztése és erősítése a szövetkezetek vezetésében azért is fontos, mert a szocialista alapok lerakása a szövetkezeti tulajdon megítélésében is pozitív változást eredményezett. A szövetkezeti tulajdon a szocialista tulajdonnak az állami tulajdonnal egyenjogú és egyenrangú fajtája, amelynek önálló képviseleti fórumai vannak: a járási és megyei termelőszövetkezeti tanácsok, a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa, továbbá a valamennyi ipari, mezőgazdasági, termelési és fogyasztási szövetkezeti egység ér-

Digitized by Google

dekvédelmét, tevékenységének koordinálását és képviseletét ellátó Országos Szövetkezeti Tanács.

Azokat a nagy lehetőségeket, amelyeket a demokratizmus számára fejlődő állami és társadalmi rendünk biztosít, szocialista módon kell érvényesíteni, hogy a tömegek megfelelően tudják gyakorolni demokratikus jogaikat. Ez azonban nem egyszerűen ünnepi kinyilatkoztatások vagy szubjektív elhatározások, hanem szívós tömegpolitikai munka kérdése. Nem ösztönös, még kevésbé anarchikus folyamat eredménye, hanem az objektív társadalmi-gazdasági feltételek megteremtése és a tömegek eszmei-politikai-erkölcsi nevelése nyomán valósul meg, s ezt a párt-, állami és tömegszervezeteknek rendszeresen és módszeresen kell végezniük. Az kell hozzá, hogy mindenki ismerje jogait és kötelességeit, legyen tájékozott országa helyzetének és fejlődésének nagy kérdéseiben éppúgy, mint üzeme, vállalata kisebb kérdéseiben. Ismerje ezek megoldásának lehetőségeit, s ezekben saját felelősségét és tennivalóit is. Ez az alapja annak, hogy kibontakoztathassuk a nép alkotó erőit.

A politikai és gazdasági demokrácia fejlődése természetesen erősíti és tovább szélesíti államunk, a proletárdiktatúra osztályalapjait. A szocialista építőmunka sikereivel párhuzamosan folyamatosan szélesedik államunk társadalmi bázisa. Tükröződik ez abban is, hogy az egész nemzetet felölelő Hazafias Népfront-mozgalom mindinkább a szocialista állam és helyi szervei, a tanácsok tömegpolitikai bázisává válik.

Társadalmunk, államunk, gazdasági és kulturális életünk, a szocialista demokrácia erőteljes fejlődése indokolttá teszi, hogy 1949-ben elfogadott alkotmányunkat lényegesen módosítsuk, vagy teljesen új alkotmányt dolgozzunk ki. Ahogy 1949-es alkotmányunk az alaptörvény erejével rögzítette a munkásosztály hatalmának kivívását és alkotmányos garanciákat adott a szocializmus alapjainak megteremtéséhez, a szocialista termelési viszonyok győzelméért vívott harcunkhoz, úgy az alkotmánynak most már rögzítenie és szentesítenie kell a politikai, gazdasági, társadalmi rendünkben az elmúlt húsz évben végbement változásokat, s az alaptörvény erejével kell segítenie a szocializmus teljes felépítéséért folytatott munkánkat.

A gazdasági mechanizmus reformja kapcsán igen sok vita folyik arról: pozitív, vagy negatív hatást gyakorol-e a reform az emberek erkölcsére és tudatára?

A reformnak a társadalmi tudatra s az egyes emberek gondolkodására gyakorolt hatásának félreértése és félremagyarázása abból ered, hogy sokan magát a reformot fogják fel helytelenül. Aki a reformban csak a piaci viszonyok, továbbá az egyéni és csoportérdekek fokozottabb érvényesülését, a gazdaság decentralizálását látja, s elszakítja ezeket a tényezőket a tervgazdálkodás magasabb szintre emelésében, a népgazdaság központi irányításának érdemi megerősítésében, az alapvető társadalmi, csoport- és egyéni érdekek összhangjában rejlő pozitívumoktól, az téves következtetésekre juthat a reform ideológiai-társadalmi hatásának megítélésében. Az ideológiára, a politikára ugyanis a gazdasági alapnak nem egyik vagy másik vonása, hanem az egésze hat, ez pedig a szocialista köztulajdonon alapuló tervgazdálkodási rendszer, amely tudatosan felhasználja a szocialista piac törvényszerűségeit is. Az egyének anyagi érdekeltsége (vagy érdektelensége) sohasem ölelheti fel a szocialista tudat teljes tartalmát. Az anyagi érdekeltség közvetlenül szabályozhatja a dolgo-

Digitized by Google

zók tudatát saját munkájukról, a vállalatukhoz való viszonyról, de az átfogóbb társadalmi érdekek és célok már a politikában és az ideológiában összegeződnek, és csak ezen keresztül válhatnak tudatossá az egyes emberek gondolkodásában is. A dolgozók közvetlen anyagi érdekeltsége (vagy érdektelensége) ehhez kedvező (vagy kedvezőtlen) feltételeket teremt. Ezért állíthatjuk, hogy a gazdasági reform egésze — s így a személyes anyagi érdekeltség növelése is — az eddiginél jobb és kedvezőbb lehetőségeket nyújt a marxista—leninista világnézet terjesztésére, mert világosabb összefüggéseket hoz létre az egyén munkája és a társadalom előrehaladása, az egyén boldogulása és a közjólét között.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a marxizmus—leninizmus elvei, a szocialista erkölcs normái ennek következtében most már automatikusan érvényesülnek. A reform sikeres megvalósítása megköveteli a marxizmus—leninizmus terjesztését, a hatékonyabb ideológiai munkát a pártoktatásban, az iskolákban és az egyetemeken, a tudományban, a kultúrában, a népművelés terén.

Pártunk ideológiai munkájának napjaink valósága felé kell fordulnia. Minden ideológia fejlődésének s tömegerejének alapvető kritériuma: hogyan tudja a társadalmi gyakorlatot befolyásolni, illetve a gyakorlat tapasztalatait elméleti szintre emelni. A marxizmus—leninizmus az egyedüli olyan ideológia, amely képes ennek a feladatnak a megoldására. A tömegek ideológiai-világnézeti nevelésének is alapvető forrása saját társadalmi gyakorlatuk tanulságainak átélése.

A reform nem egycsapásra valósul meg, politikai és társadalmi hatása nem egyszerre, hanem több éven át, folyamatosan bontakozik ki. A reform problémái és különösen társadalmi és erkölcsi vonatkozásai minden bizonnyal sokszor kerülnek még viták keresztтüzébe. Pártunk és kormányunk felkészült arra, hogy a felmerülő problémákat a tömegek aktív közreműködésével a szocializmus teljes felépítésének érdekében oldja meg.

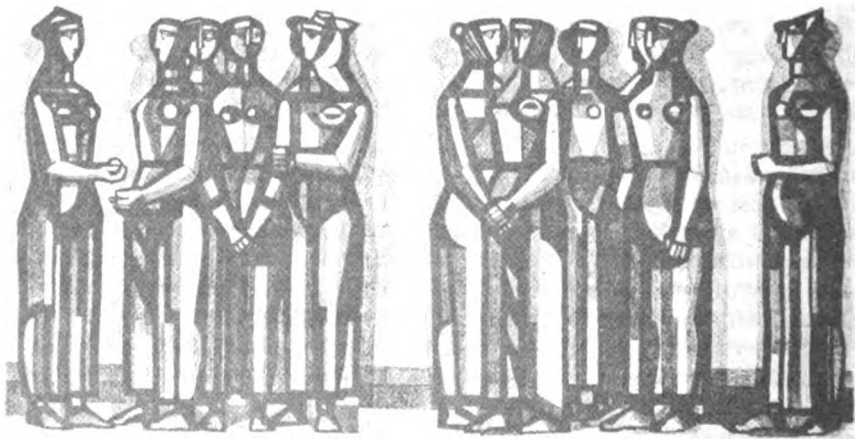

Barcsay Jenő: A Nemzeti Színház mozaikjának kartonja

Digitized by Google

BÁLINT JÓZSEF:

Gazdaságunk a reform útján

Az új gazdaságirányítási rendszer néhány hónapos tapasztalatai bizakodásra késztetnek. Az új irányítási rendszerre való áttérést sikeresnek minősíthetjük: a vállalatok és az igazgatási szervek eredményesen alkalmazzák az új közgazdasági szabályozó eszközöket; a népgazdaság a megváltozott körülmények ellenére nagyobb zökkenő nélkül fejlődött; a termelésben és forgalomban számottevő zavarok nem voltak; a lakosság jövedelme és fogyasztása emelkedett, a fogyasztói piac kiegyensúlyozott. A kezdeti tapasztalatok kritikai számbavétele közepette társadalmunk bizalommal, optimizmussal és várakozással övezi pártunk gazdaságpolitikáját, a reform útján kibontakozó aktív gazdasági és társadalmi tevékenységét.

Az áttérés a reformra

Népgazdaságunk helyzetében az elmúlt hónapokban nagyobb arányú és tartósnak tekinthető új tendenciák még nem alakultak ki. Ez természetes is, hiszen ez évi gazdálkodásunk nem szakítható el a megelőző gazdasági folyamatoktól.

A népgazdaságban az elmúlt években kialakult fejlődési tényezők ma is erősen befolyásolják az egyes gazdasági folyamatokat. Különösen vonatkozik ez az 1967. évi fejlődésre. Az elmúlt évben — részben a reformra való átmenet gazdaságpolitikai és ösztönző hatására — a termelés és a felhasználás fejlődési üteme a tervezettnél gyorsabb volt. Ebben bizonyos nem állandó jellegű keresleti és ösztönző tényezők is közrejátszottak. Például a kereskedelem többlettermelést igényelt az átmenethez szükségesnek ítélt központi készletek létrehozásához; a beruházások volumene 19 százalékkal emelkedett, ami az egészséges növekedésen túlmenően nyilvánvalóan az ingyen pénz utáni „roham"-nak is a jele; a termelővállalatok igyekeztek megfelelő anyagkészletet beszerezni 1968. évi termelésükhöz, s ebbeli igyekezetükben hellyel-közzel túlzásokba is estek, ami abban is megmutatkozik, hogy az anyagkészletek 1968 elején 15 százalékkal meghaladták az előző évit. Minthogy a tervezettnél gyorsabb növekedés 1967-ben nem járt együtt a *minőségi tényezők* (főleg a gazdasági hatékonyság) említésre méltó javulásával, lényegében *nem javult a népgazdaság egyensúlya*. Sőt, éleződtek a feszültségek a beruházási javak piacán, deficites volt tőkés fizetési mérlegünk. Ezért az elmúlt év sok tekintetben impozáns eredményei csak megerősítettek abban a következtetésünkben, hogy a gazdálkodás színvonalának emeléséhez tökéletesebb irányítási rendszer szükséges.

A gazdaságirányítás új rendszere az elmúlt hónapokban elsősorban a gazdasági kérdések és cselekvések szemléletére, megközelítésére — a közgondolkozásra — hatott legérzékelhetőbben. Ezek a változások azonban — a dolog természeténél fogva — csak hosszabb idő múltán realizálódnak konkrét cselekvésekben, következésképpen a gazdasági mutatók, az állami és vállalati jövedelmek, majd az egész gazdasági hely-

Digitized by Google

zet alakulásában. Felületesen járnánk el tehát, ha negatívan értékelnénk azt a tényt, hogy az első öt hónap gazdasági eredményei — a főbb mennyiségi mutatók tekintetében — sok vonatkozásban hasonlítanak a korábbi évekéhez.

Tudatában kell lennünk, hogy a gazdasági növekedésre még erőteljesen hatnak a korábbi, a mennyiségi növekedést szolgáló tényezők, mind az objektív fejlődési előzmények, mind a különböző szintű vezetők szubjektív vezetési hiányosságai, helytelen felfogása és a meglevő társadalmi előítéletek következtében. Ezen egycsapásra nem változtat, mert nem is változtathat a reform bevezetésének aktusa. Ez *folyamat*, amelyhez a reform kezdeményező, ösztönző hatásának kibontakoztatása, a tudatos szervező munka színvonalának emelése szükséges. A vállalat saját forrásaival való hatékony gazdálkodás helyett általában még mindig erős az a vállalati törekvés, hogy lehetőleg központi forrásokból, engedményekből jussanak több előnyhöz. A jelenlegi időszaknak egyik fő jellemzője éppen ezeknek az *ellentétes tendenciáknak a küzdelme.*

Gyakran vetik fel a kérdést: vajon nem túl szigorúak vagy nem lazák-e az új mechanizmus közgazdasági szabályozó eszközeiben kifejezésre juttatott gazdasági követelmények a vállalatokkal szemben. Az új irányítási modellre való áttérésnél eleve célul tűztük ki, hogy az áttérés ne okozzon hirtelen túlzott, szinte elviselhetetlen változásokat a népgazdasági arányokban és általában a vállalati tevékenységben sem. Ezért a közgazdasági szabályozó eszközöket úgy alakítottuk ki, hogy *mérsékelt* gazdasági nyomást és ösztönzést gyakoroljanak a vállalatokra, ami a követelményeknél és az ösztönző eszközöknél egyaránt átmenetinek szánt engedményeket, illetve korlátozást („fékeket") tett szükségessé. Az új irányítási rendszerre való sikeres áttérés azt jelzi, hogy ez a *koncepció* helyes volt. Nem hagyható figyelmen kívül azonban, hogy az új mechanizmus hatása a konkrét intézkedések kapcsán jelentkező, most még az első, s nem is mindig kellően megalapozott, gyakran eltérő reagálásokban jut kifejezésre. Pontosabban: *a vállalatok a kelleténél nagyobb óvatossággal végzik munkájukat.* Az óvatosság, a biztosítékok népgazdasági szinten igen szükségesek, a vállalatok részéről azonban *nagyobb öntevékenység, bátorság és átgondolt kockázatvállalás kívánatos.*

Az általános szabályok alól az állami szervek — éppen a mérsékelt gazdasági nyomás jegyében — számos kivételt tettek (egyes vállalatok várható veszteségének állami támogatással való megszüntetésére, vagy egyes termékek termelésének elősegítésére). Így például különböző engedményt kapott az adóra, a járulékfizetési kötelezettségre és a dotációra vonatkozó általános szabályok alól (exporttámogatást nem számolva) az iparban kb. 210, a kereskedelemben 136, a közlekedésben 58, az állami mezőgazdaságban pedig 30 vállalat. Más oldalról viszont a túlzott nyereség elvonására termelési, vagy kereskedelmi adót fizet 150 ipari és 80 kereskedelmi vállalat. A kivételek nagyságrendje most elviselhetőnek látszik, mert a kivétel ezáltal még nem válik szabállyá. A kivételek további növelése azonban már szabályozási rendszerünk áttekinthetőségét, funkcionálásának hatékonyságát veszélyeztetné. Ezért a jövőben — érvényt szerezve a Központi Bizottság korábbi határozatainak — a megfelelő feltételek létrejöttével nemcsak hogy nem bővítjük a kivételes helyzet körét, hanem a *kivételek szűkítésére* törekszünk.

Most a közvetlen feladat: az életbe lépett irányítási rendszer stabilizálása, mert csak stabil működés alapján alkotható megalapozott ítélet arról, hogy mi hat jól, illetve mit mennyiben kell módosítani a kívánt gazdasági hatás elérése végett.

Amilyen biztonsággal jártunk el az új szabályozó rendszer bevezetésekor, ugyanúgy kell az esetleges változtatásokat is kezelnünk. Készen kell állnunk

Digitized by Google

a követelmények növelésére vagy a hatásosabb ösztönzésre, ha a feltételek megértek rá. A fejlődés jelenlegi szakaszát illetően mindenesetre nyugodtan állíthatjuk, hogy *a gazdasági szabályozók egészükben sem túlzott szigorúsággal, sem lazasággal nem vádolhatók.* A vállalatok válasza pedig erre a kérdésre többnyire bizonyára az, hogy ez évi pozíciójuk jobb annál, amit a múlt évben feltételeztek.

A gazdasági szabályozók biztonságos méretezése megadta a gyakorlati választ sok olyan kérdésre, félelemre, amely az előkészületek során felmerült.

A vállalat biztonságáról azonban sok esetben egyoldalúan és szűklátókörűen gondolkodnak, főként a vállalati szférában. *A mi szocialista rendszerünkben a cél ugyanis nem a vállalatok, hanem a népgazdaság stabilitása.* Nem a vállalat helyzetét akarjuk stabilizálni, hanem működőképességét fenntartani és fejlődésre serkenteni; s ehhez sok esetben a vállalat helyzetének megváltoztatása szükséges, mégpedig egyeseknél nagyszabású. Csak a nagyobb vállalati mozgékonyság, alkalmazkodás eredményeként emelkedhetik a népgazdaság hatékonysága, javulhat egyensúlya. Az idő változásával természetesen a hangsúlyok eltolódhatnak. Az év kezdetén a stabilitás volt a figyelem középpontjában; most viszont az átgondolt *vállalati mozgékonyságra* szegeződnek a kritikus szemek. Most azok is a bátrabb vállalati kezdeményezést sürgetik, akikben néhány hónappal ezelőtt még olyan aggály élt, hogy az új irányítási rendszerben munkanélküliség lesz. Bebizonyosodott, hogy *a gazdasági munkában a fő csapást a konzervativizmusra, a kényelmességre, az elavult termelésszervezésre kell mérni.* Örvendetes, hogy erősödött a reform ilyen értelmű igenlésében az egység. A gazdasági vezetőket most tehát nem fékezni kell, hanem bátorítani, ösztönözni. Ez a gazdasági szabályozók mögött levő gazdaságpolitikai intenciók és a közfelfogás még jobb összhangbahozásával érhető el. A reformot tehát menet közben nemcsak alkalmaznunk szükséges, hanem egyre mélyebben meg is kell érteni logikáját, azt a gazdaságpolitikát, amelynek egyik fő tényezője a reform.

Kezdeti tapasztalatok

Az év első hónapjaiban az új gazdasági mechanizmus működéséről és a népgazdaság fejlődésére gyakorolt hatásáról a következőkben összegezhetjük a tapasztalatokat.

Az állami ipar napi termelése az év első négy hónapjában 5 százalékkal emelkedett. Általános jelenség, hogy *az ipari vállalatok termelési programjai meghaladják a népgazdasági tervben előirányzott termelés-növekedést.* Ez összefügg a kapacitások kihasználására, a létszám megtartására irányuló törekvésükkel és azzal, hogy a megrendelések ismeretében általában az értékesítést is biztosítottnak látják. E jelenségek összefüggenek továbbá azzal is, hogy a profilkötöttségek feloldásával több területen megélénkült az új termékek gyártása, a kiegészítő termelés bővítése. A népgazdasági tervben számítottat meghaladó termelési szándék, az évek óta kielégítetlen felgyűlt igények és a szabadabb elhatározási lehetőségek a fő okai annak, hogy bizonyos anyagokban nagyobb a kereslet, mint a kínálat. Anyaghiány miatt jelentősebb termelési fennakadások még nem voltak ugyan, az azonban megállapítható, hogy építőanyagokból, számos kohászati termékből (finom hengereltáru, betonacél) és egyes faanyagokból az év folyamán nem biztosítható az igények teljes kielégítése.

Ezen összefügések jellemzésére megemlíthetjük, hogy az 1968. évi népgazdasági terv számításai a feketefém belföldi felhasználásában 9 százalékos növekedést irányoztak elő. Ez kielégítőnek tűnt a ipari termelés 6—7 százalékos növekedésének és a terv szerint alig emelkedő beruházási tervelőirányzatok

Digitized by Google

feketefém szükségletének fedezésére. Az igények azonban 1967-hez képest kb. 17 százalékkal nőnek. A belföldi igények kielégítésére irányuló törekvések nehezítik a feketefém tőkés piaci exportját, és ezzel 1968-ban jelentős devizakiesést okoznak, illetve importtöbbletet tesznek szükségessé. Vagy például: a fenyőfa-bányafa iránti igény 1967-hez képest 8 százalékos növekedést mutat, holott a népgazdasági terv a bányászatban csak 1 százalékos termelésnövekedéssel, a szénbányászatban pedig csökkenéssel számol. Az építési gömbfa iránti igény növekedése 60 százalékos, s ez az építőipari termelés várható növekedésének függvényében is erősen túlzottnak tekinthető.

A többcsatornás termékforgalmazási rendszer alapjában egészséges kibontakozása, a verseny bizonyos eredményei mellett az is megfigyelhető, hogy olyan területeken, ahol az igények meghaladják a lehetőségeket, egyes ipari és termelőeszköz kereskedelmi vállalatok, monopolhelyzetüket kihasználva diktálni akarják az adás-vétel feltételeit a felhasználóknak. Bizonyos területeken az igények régebbi rendszeres kielégítetlensége a kötetlenebb termékforgalmazásban kiélezte a problémát, ugyanakkor, amikor a kiutalási rendszer megszűnése a termékforgalom jelentős területén megszüntette a keret-gazdálkodással járó „taktikai tartalékolást".

A termelői árszínvonal az induló árakhoz képest a legtöbb területen lényegében változatlan maradt, de tapasztalhatók a népgazdaságban meglevő bizonyos feszültségeknek az árakra gyakorolt hatásai is. Így például a feketefém-kohászatban és az építőiparban áremelkedés észlelhető, s ez jórészt a beruházási piac feszültégére, a kielégítetlen beruházási keresletre vezethető vissza. A gazdasági szabályozók összessége által teremtett gazdasági környezetben a tavalyihoz képest jelentősen megnövekedtek az igények a jobb minőségű termékek iránt, s ezektől a kiutalás egyszerűen elzárhatta a vevőt (pl. a minőségi acéloktól). Bár ezen a területen maximált árakat érvényesítünk, a felárak rendszere révén a kielégítetlen mennyiségi és minőségi (választék, méret iránti) igények a termelő és kereskedelmi vállalatok számára lehetővé teszik az áremelést. Ily módon a piaci viszonyok befolyásolják az áralakulást.

A mezőgazdaság 1968. évi termelését megalapozó őszi és tavaszi munkákat időben és az eddigieknél jobb minőségben végezték el a mezőgazdasági üzemek. A termelői kedv megnövekedett. Áprilisban az ország nyugati, déli és Duna—Tisza-közi területén a növénytermesztést részleges fagykár érte, s egyes kultúrák esetében ez jelentős. Tetézi ezt a tartós tavaszi csapadékhiány.

A lakosság élelmiszerekkel való ellátása szempontjából kedvezően értékelhető, hogy a mezőgazdasági termékértékesítési szerződéskötések szinte minden termék vonatkozásában a népgazdasági igényeknek megfelelően alakultak. Ez azt jelzi, hogy a mezőgazdasági termelés fejlesztése érdekében hozott gazdaságpolitikai intézkedések, elsősorban a felvásárlási árak emelése, általában találkoztak az üzemi érdekekkel. Kedvezőek az év első négy hónapjának felvásárlási eredményei is. Vágósertésből, vágómarhából és baromfiból pl. együttesen 37 százalékkal nagyobb mennyiséget értékesítettek a mezőgazdasági üzemek, mint az előző év — különösen alacsony színvonalú — azonos időszakában. Ennek eredményeként a központi ellátásba vont területen biztosítani lehetett az igények szerinti húsellátást, és hasonlóra számíthatunk az év további részében is.

A termelés növekedése, a korábbi kötöttségek feloldása és a közfelfogás a létszámgazdálkodást oly módon befolyásolta, hogy a vállalatok a foglalkoztatottak megtartására, illetve a létszám növelésére törekszenek.

Az állami iparban foglalkoztatottak száma négy hónap alatt 3 százalékkal nőtt, ami meghaladja az előző évi létszámemelkedés mértékét. Tapasztalható, hogy

Digitized by Google

a munkavállalók élnek az új Munka Törvénykönyve által biztosított szabad munkahely-változtatás lehetőségével. Az iparvállalatok adatai arra utalnak, hogy tavalyhoz képest valamelyest erősödött a munkaerő-hullámzás. 1968 januárjában—márciusában a munkások munkahely-változtatásainak száma valamivel nagyobb volt, mint tavaly ugyanebben az időszakban.

A statisztikai adatok nem igazolják azt a feltételezést, hogy a vállalatok az átlagbér-emelés limitálásának hatására — amit sokan mint az ésszerű létszámgazdálkodás akadályát emlegetnek — nagy tömegű „olcsó" munkaerőt vesznek fel. A limitálás persze nem örökérvényű intézkedés, hatását még pontosabban elemezni kell, de egyelőre most még nem szüntethető meg. A vállalatoknál valóban észlelhetünk létszámemelési szándékot. Többségükben azonban szakmunkást (lakatost, villanyszerelőt, kőművest, esztergályost stb.) és nehéz fizikai segédmunkást igényelnek, s ezek nem sorolhatók az olcsó bérű létszám kategóriájába. Létszámigényeiket azonban munkaerő hiányában nem tudják kielégíteni.

Az ésszerű munkaerő-felhasználás problémája bonyolult, nem oldható meg adminisztratív aktusokkal (gondoljunk a normarendezésekre). Nem oldhatja meg ennyi idő alatt a reform bevezetése sem. A munkaerő (és a többi termelési tényező) racionális felhasználása a vállalati termelésszerkezet átalakításával, a termelésszervezés színvonalának emelésével, a vállalati belső viszonyok, az ösztönzés fejlesztésével teremthető meg. Ettől várhatjuk a munkaerő nagyobb arányú és a népgazdaság szempontjából gazdaságosabb irányba való mozgását. Nem kell attól tartanunk, hogy ezen gazdasági feltételek kifejlődése munkanélküliségre vezet majd.

A lakosság készpénzforgalma, az áruvásárlások és a pénzmegtakarítások alakulása a fogyasztói piac kiegyensúlyozottságát jelzi. A lakosság pénzjövedelme az első négy hónapban 9, áruvásárlása 7 százalékkal volt több, mint egy évvel korábban.[1] A kereskedelem árukínálata általában jó, bár néhány cikkből (például építőanyagokból, néhány bútorból, egyes ruházati cikkekből, sörből stb.) továbbra sem tudtuk teljesen kielégíteni az igényeket. A lakosság takarékbetét-állománya négy hónap alatt 3 milliárd forinttal nőtt, zömében a tartós lekötést jelentő kamatozó betétállománynál.

A fogyasztási piacra általában az jellemző, hogy a kereskedelmi vállalatok döntő többsége az év első hónapjaiban nem élt adott lehetőségeivel, általában még nem folytatott önálló árpolitikát, a szerződések zömét az induló árakon kötötték meg a termelőkkel. A tapasztalható ármozgások az iparban és általában a termelőknél jelentkező nyersanyagár vagy más ráfordítások megváltozása folytán jelentkező korrekcióként foghatók fel.

Külkereskedelmi forgalmunkat január—áprilisban az import — jórészt átmeneti — csökkenése (3 százalék) és az export 6 százalékos növekedése jellemezte. Szocialista országokba a kivitel 9 százalékkal nőtt, a nem szocialista országokba irányuló kivitel változatlan szinten maradt, nem emelkedett. Az import év eleji csökkenésében — amely zömmel tőkés viszonylatban következett be — elsősorban a múlt év végi kiugróan magas behozatal és részben az importgazdálkodás új rendszerére való áttérés kezdeti nehézségei játszottak közre. Az év folyamán növekvő ütemű importtal kell számolnunk. Jelentős feladatot ad a tőkésországokba irányuló export fokozása.

A tőkés export stagnálása az első hónapokban arra vezethető vissza, hogy

1 A fogyasztói átlagárak az első negyedévben alacsonyabbak voltak, s így a tényleges fogyasztás kb. 1,8 százalékkal alacsonyabb árszínvonalon realizálódott, mint a múlt év megfelelő időszakában.

Digitized by Google

— egyes alapanyagok belső piacán kialakult ellátási feszültségek főként a népgazdasági tervben előirányzott feketefém-kohászati és alumínium-kohászati termékek exportjának rovására oldhatók meg a leggyorsabban;

— Nyugat-Európában (vámpolitikai és diszkriminációs okokból) értékesítési nehézségeink vannak a külföldi piacokon fontos mezőgazdasági termékekből (főleg hús, tejtermékek, tojás stb.);

— több exportcikkünk külföldi eladási ára csökkent.

Ezek a jelenségek arra intenek, hogy mind a vállalati, mind a népgazdasági vezetésben fordítsunk az eddiginél nagyobb figyelmet a kialakított gazdasági szabályozók (árszorzó, állami visszatérítés stb.) ösztönző hatására, általában a külkereskedelem — ezen belül — a tőkés export kérdéseire.

A vállalatokon belüli egységek helyzetének mélyebb megítéléséhez az eltelt néhány hónap nem elegendő.

A reform első hónapjaiban az áttérés jelentős többletmunkát hárított a vállalatok apparátusára és vezetésére. Ebben a néhány hónapban a vezetés feladatait az átmenet természetes zökkenőinek leküzdésén kívül az éves mérleg összeállítása, a kollektív szerződések megkötése tetézte. A belső szervezet jogi és kapcsolati rendjének megváltoztatása már egyszerű esetekben is a leggondosabb előkészítést igényli. A kellő megfontolás nélkül elrendelt változtatás a termelő tevékenységben zavart és kisebb-nagyobb anyagi veszteséget okoz. A jelenlegi időszak fő feladataként *a reform alapvető új vonásainak a gyakorlatba való lehetőleg zökkenőmentes átvitelét kell tekintenünk.*

Arra kell törekedni, hogy minden illetékes szerv differenciáltan kezelje a vállalaton belüli egységek önállóságával kapcsolatos probléma-felvetéseket. A vállalatok belső szervezeti fejlesztésében támogatni kell a vállalati központ egyetemleges felelősségének és hatáskörének csorbítatlan érvényesülése mellett hatékonyan megvalósítható belső hatásköri decentralizálást, különösen indokolt lehet ez a területileg is tagolt vállalatoknál. Olyan tendenciák támogatását azonban nem helyeselhetjük, amelyek ma meglevő vállalatok szétbontását célozzák.

A bankok és a vállalatok kapcsolatában az eltelt időszak alatt számos vita volt és van ma is; ez az új körülmények nem teljes áttekintéséből, a hitelezési gyakorlat kialakulatlanságából, sajátos érdekösszeütközésekből származik.

A gazdálkodó szervek részéről hangoztatott panaszok zöme a hitelek mértékére és feltételeire (lejárat, kamat, saját források részvétele), a hitel engedélyezéséhez kért információk körére és mélységére vonatkozik. Ez tulajdonképpen természetes, hiszen hitelpolitikai elveink és gyakorlatunk alapvetően eltér a régi mechanizmus szinte automatikus hitelfolyósítási rendszerétől. A hitelpolitika új elveinek érvényesítése azonnal és meglehetősen érzékenyen érinti a vállalatokat. Persze egyoldalúak volnánk, ha nem vennénk tudomásul azt a tényt, hogy a bankszervek hitelezési gyakorlata sem alakult (nem is alakulhatott) még ki véglegesen, s nem mindenben jó még a hitelezés gyakorlata.

A termelés és a forgalom rövid lejáratú hitelellátását az első hónapok során tulajdonképpen a régi és az új hitelezési gyakorlat keveredése jellemezte. A régi gyakorlat annyiban érvényesült még, hogy a bank a vállalatok múlt év végén fennálló forgóalap-kiegészítő (üzemviteli) hiteleit április közepéig prolongálta. Az új hitelszükségletek kielégítésénél azonban a bank már igyekezett a kormány hitelpolitikai irányelveinek érvényt szerezni.

Mint ismeretes, az elmúlt hónapokban kötötték meg a január 1-én életbe lépett új Munka Törvénykönyve alapján a vállalati kollektív szerződéseket.

Digitized by Google

A kollektív szerződések új rendszere jelentős mértékben kiszélesítette a szocialista demokratizmust, előmozdítja a dolgozók közvetlen beleszólási jogát a munkaviszonnyal kapcsolatos kérdések konkrét szabályozásába. A munkajogi szabályozás és benne a kollektív szerződés új rendszere kedvező visszhangot keltett; általában növelte az érdeklődést, az aktivitást a munkaügyi kérdések iránt.

A tapasztalatok szerint a kollektív szerződések tartalma általában megfelel a Munka Törvénykönyve rendelkezéseinek. A szerződések általában igyekeznek érvényre juttatni az új gazdasági mechanizmus elveit, kidolgozásuk az üzemi demokrácia kibontakoztatásában jelentős előrelépés volt, fejlesztette és tartalmasabbá tette a szakszervezeti munkát. Meg kell azonban állapítani, hogy az üzemek vezetői, párt- és társadalmi szervei még nem minden kérdésben tudták kellően alkalmazni a lehetőségeket (pl. a munkaerő belső mozgatásánál sok féket tartottak fenn). Ugyanez állapítható meg — a lehetőségek hasznosítását illetően — az újonnan kidolgozott, alapvető szövetkezeti szabályokkal kapcsolatban is.

Hatékonyabb beruházási politikát!

Továbbfejlődésünk alapvető kérdésére — a beruházások volumenére, népgazdaságilag legelőnyösebb összetételére, arányaira és általában a beruházási piac kiegyensúlyozattabbá tételére még csak ezután fogja éreztetni és kibontakoztatni valódi hatását az új mechanizmus. Az új szabályozók vizsgálata ezen a területen különösen fontos, mert az előző évi és részben még *korábbi döntések és gazdasági folyamatok determináló hatása itt a legerősebb.*

A harmadik ötéves terv gazdaságfejlesztési céljainak megvalósításában a beruházások döntő szerepet játszanak. A tapasztalatok szerint azonban a beruházási gyakorlat eddig nem segítette elő kielégítően a célok megvalósulását, s a *lehetségesnél kisebb mértékben javította a termelési struktúrát, a termelés hatékonyságát, az exportképességet.* Beruházási gyakorlatunk extenzív, túlságosan az új munkahelyek, új gazdasági egységek létesítésére irányul, ez pedig esetenként mérsékli a gazdasági hatékonyság növekedését, leszűkíti a meglevő üzemek gazdaságos technikai rekonstrukciójának, racionalizálásának lehetőségét. Erre a folyamatra is megkezdtük ugyan az átállást, de e tekintetben jelenleg még kezdeti javulásról is alig beszélhetünk.

A beruházásokkal kapcsolatos jelenlegi problémáink azonban nemcsak a beruházások jellegével, hanem igen erőteljesen növekvő volumenével, a beruházási javak piacának egyensúlyával és ezzel kapcsolatban a helyes beruházási hitelpolitikával is kapcsolatosak.

Gazdasági fejlettségünk jelenlegi fokán egyre nő a termelő és nem termelő beruházások iránti igény. A korszerűbb ipari és mezőgazdasági termelésre való törekvés, az életszínvonal növekedésével járó lakásépítési, közlekedési, kommunális, egészségügyi stb. igények *a beruházások színvonalának a gazdasági fejlődés általános üteménél gyorsabb emelkedését hozták magukkal.* A beruházási lehetőségeket azonban a népgazdaság jövedelmi bázisa szabja meg, s minthogy ez a jövedelembázis még lassan nő (lassabban, mint gazdaságunk beruházás- igényessége), a beruházások ennél gyorsabb növelésének más társadalmi és gazdasági célok, vagy éppen a népgazdaság egyensúlya látná kárát. Ezért kell elvi célunknak tekinteni az aktív és egyúttal kiegyensúlyozott beruházási politikát és népgazdasági gyakorlatot.

A beruházások színvonalának emelkedése 1966—1967-ben meghaladta a gazdasági fejlődés általános ütemét. Két év alatt 10 milliárd forinttal többet

Digitized by Google

költöttünk beruházásokra, mint amennyit a terv előirányzott. 1967-ben a beruházások összege elérte az eredetileg 1970-re tervezett szintet. Ez nincs összhangban a népgazdaság teherbíró képességével, és ha ilyen ütemben nőne a beruházások összege, ez veszélyeztetné a népgazdaság belső (például költségvetési) és külső egyensúlyát. Különös figyelmet érdemel, hogy *a beruházási összegek növekedése nem járt együtt a folyamatban levő beruházások üzembehelyezésének gyorsulásával, emelkedett a beruházások befejezetlen állománya, nőttek a beruházási költségek, folytatódott a beruházások elaprózása.* A folyamatban levő beruházásoknak a következő évekre eső terhei igen nagyok, ezért az egyensúlyra törekedve, csak kevés új beruházást kezdhetünk el. A vállalati döntések szerepének növekedése — főként az állami beruházások megnőtt költségterhei miatt — egyelőre csak korlátozott lesz, bár igen kívánatos lenne.

A beruházás-építési kapacitások, az építőanyagok és egyéb beruházási eszközök, valamint a beruházási igények közötti összhangot eddig nem sikerült lényegesen javítani, a *beruházási piac feszültségei számottevőek.* Néhány építőanyag hiánya jelentős gondot okoz, és megnőtt a gépimport iránti igény. A népgazdaság teherbíró képességével összhangban nem álló beruházási ütem jelentős forrása a terven felül kiáramló vásárlóerőnek is, minthogy a beruházási munkáknak igen nagy a bérhányaduk. A fogyasztási piac stabilizálására jelentős intézkedéseket tettünk. Központi árualap-tartalékokkal azonban nem tudjuk korlátlanul fedezni a beruházási kiadások túlfutásából származó többletjövedelmeket. A beruházási piac tehát csak látszólag különül el a fogyasztási piactól. Valójában ha a beruházási piac feszültségét nem sikerülne megszüntetni, az hamarosan a fogyasztási piac egyensúlyát is veszélyeztetné.

Ilyen körülmények között a beruházások 1966—67. évi növekedési üteme nem lehet kiinduló bázisa az ötéves terv hátralevő évei beruházási terveinek, különösen akkor nem, ha figyelembe vesszük, hogy a beruházási összeg gyors emelkedésében jelentős szerepe volt néhány ideiglenes tényezőnek. Ezek közül talán legjellemzőbb, hogy már 1967-ben ismertté vált a beruházások ez évi finanszírozási rendje, s ez a vállalatokat arra ösztönözte, hogy a beruházások minél nagyobb arányú pénzügyi teljesítését érjék el. A szocialista külkereskedelmi forgalom kedvező helyzete pedig a baráti országokból való gépbeszerzést könnyítette meg.

Azok a jelzések, amelyek az év első négy hónapjáról rendelkezésünkre állnak, a beruházási piac további feszültségeit mutatják. Beruházás-politikánkban ez a beruházások engedélyezése terén óvatosságra, fokozott meggondoltságra, *kritikus elbírálásra, az igények szelektálására* int és a népgazdasági, valamint a beruházási piac egyensúlyának erősítésére tovább intézkedéseket tesz szükségessé.

A beruházási igények és a lehetőségek között mutatkozó feszültségek miatt a bankok — helyesen — nagyfokú szelekcióval és óvatossággal járnak el a beruházási hitelek elbírálásában és engedélyezésében.

A vállalatok és szövetkezetek beruházási hiteligényei számottevően meghaladják az 1968. évi tervben jóváhagyott hitelkereteket. Az állami és szövetkezeti vállalatok folyamatban levő beruházásainak hitelszükséglete és a korábban engedélyezett hitelek az e körben rendelkezésre álló keret (6,7 milliárd forint) 60—70 százalékát lekötik. Új beruházásokkal kapcsolatosan május 31-ig 40 hosszú lejáratú, 118 közép lejáratú és több egy éven belül visszafizetendő hitelt engedélyeztek. Ezeknek teljes összege 1,6 milliárd forint, amiből 1,2 milliárd forint összegű hitelt még ebben az évben folyósítanak. Ezen túlmenően 260 benyújtott hitelkérelem felülbírálata van folyamatban; ezeknek teljes összege

Digitized by Google

eléri a 3,9 milliárd forintot. Elbírálásuk és közülük néhánynak, a leghatékonyabbaknak az engedélyezése alapos mérlegelést igényel. A bankhoz benyújtott beruházási hitelkérelmek általában kedvezőek mind a visszafizetési időt, mind a beruházások jövedelmezőségét tekintve. Következésképpen a korlátozott lehetőség miatt csak a leghatékonyabb beruházások állják sikerrel a versenyt. A közép lejáratú beruházási hiteligények közül előreláthatólag csak a kétéves, vagy ennél rövidebb visszafizetést vállaló kérelmeket elégíthetjük ki. A bankokhoz benyújtott hiteligények nagy része olyan, egyébként jól jövedelmező vállalkozásra irányul, amelyre a keretekből lebontott pénzből nem futotta. Ez jó jel, a kezdeményezést mutatja, s itt a pénzért való versengés új tartalmat kap, ami igen örvendetes.

A termelőszövetkezetek beruházási hiteligényei körülbelül a kétszeresét teszik ki a rendelkezésünkre álló 960 millió forintos hitelkeretnek. Ebből a keretből a már folyamatban levő beruházásokhoz 510 millió forint szükséges, és így az új beruházások hiteltámogatásának ezen a téren is csak igen korlátozott lehetőségei vannak. Ebből 100 millió forintot fordítanak a gazdaságilag gyenge termelőszövetkezetek hiteligényeinek kielégítésére. (Ez az összeg azonban a jelentkező igényekhez képest alacsony.)

Az aránytalanul magas „beruházási éhség" csillapítása érdekében jelenleg elsősorban a kereslet, a beruházási költségvetési pénzkibocsátás megfelelő intézkedésekkel való korlátozása látszik szükségesnek.

Ezt a feladatot az 1968. évi népgazdasági terv is megjelölte. Ez azt jelenti, hogy a lehetséges mértékben *korlátozni kell az állami döntésekkel elhatározott (központi forrásokból finanszírozott) beruházások elkezdését, s növelni kell a vállalatok pénzügyi forrásainak bevonását a több vállalat érdekét szolgáló közös fejlesztési célok megvalósításába.* A reform alapelveivel összhangban gazdasági eszközökkel kívánatos befolyást gyakorolni a vállalati pénzforrások felhasználásának módjára, illetve lekötésére.

A reformra való sikeres áttérést, az első hónapok biztató eredményeit annak köszönhetjük, hogy a reform helyes és reális közgazdasági koncepcióra épül, hogy a politikai és szakmai előkészítés fokozatos és türelmes volt, és végül annak, hogy a reformnak, mint nagy politikai akciónak a megvalósításán tevékenyen munkálkodik népünk. Az indulás sikere nem csökkentheti felelősségünket és arra irányuló lelkületünket, hogy még következetesebben alkalmazzuk az új módszereket, még mélyebben megértsük és hirdessük a reform jelezte hatékonyabb építőmunka útját-módját. A reform első hónapjainak tapasztalatai sok olyan kérdésre adtak választ, amelyet az előkészítés folyamán a propagandisták ezreinek előadásai és cikkei nem bizonyíthattak mindenki számára elfogadhatóan, meggyőzően.

Ma, a kezdeti tapasztalatok birtokában — még több alappal állíthatjuk, hogy *a gazdaságirányítás új rendszerével a szocialista tervgazdálkodás tökéletesítésének útján járunk, marxista—leninista úton, amelyen a szocialista építést a korábbinál hatékonyabban, eredményesebben folytathatjuk.*

Digitized by Google

MERUK VILMOS:

A szociológia-oktatás eszmei tartalmának tisztázásához (II.)

A bürokrácia és a szocialista társadalom viszonyáról

Szociológiai irodalmunkban egyre több szó esik a *szakigazgatás elméleti és módszertani vonatkozásairól.* Ezt társadalmi fejlődésünk ellentmondásai magyarázzák, és az a tény, hogy a gazdaságirányítási rendszer reformja előtérbe helyezte az adminisztráció hatékonyságának problémáját.

A kérdés valóban időszerű. A szocializmus lehetőségeit csak magasan kvalifikált, operatív szakigazgatási apparátussal válthatjuk valóra. Az elmúlt két évtized alatt azonban ez az optimális hatékonyságú állami adminisztráció csak részben alakult ki, s ez érthető is, bár a folyamat fájdalmas és ellentmondásos. Érthető, mert a felszabadult Magyarország egy túlbürokratizált és egyidejűleg provinciális, „vármegyei" szemlélettel megterhelt államigazgatási apparátust kapott örökül: a kevés európai műveltségű, a gazdasági folyamatok iránt érzékeny és cselekvőképes igazgatási szakember elveszett a Móricz Zsigmond ábrázolta „rokonok" tömegében. A polgári fejlődés felemás volta, a félfeudális tehertételek, a monarchia kísértő öröksége, a Horthy-korszak lapos igénytelensége magyarázza, miért volt a magyar „Hivatal" 1945-ben még a polgári demokraták mércéjével mérve is anakronisztikus. E területen a szó legmélyebb értelmében forradalomra, radikális megújulásra volt szükség.

E megújulás egyik fontos feltétele — a hatalom, a pozíciók megszerzésén túl — a szakigazgatási apparátusok osztályösszetételének megváltoztatása volt. A friss népi erők seregestül áramlottak be a szakigazgatásba, s új szemléletet vittek be oda, új elkötelezettségeket. Emellett meg kellett birkózniuk a maguk tapasztalatlanságával, s azzal, hogy nemcsak az eddigi, a hagyományos adminisztratív feladatok hárultak rájuk, hanem az államosított gazdaság kiszélesítette, megsokszorozta, új dimenziókkal gazdagította az állami ügyintézést. E területeken a szó legszorosabb értelmében új utakat kellett törni. S a nehézségeket megsokszorozták az ismert politikai és gazdaságpolitikai hibák, amelyeket fejlődésünk mai állapotában már elég egyértelműen ítélhetünk meg.

Társadalmunk további fejlődése megköveteli, hogy korrekten végigelemezzük e két évtizedes folyamat tanulságait s feltegyük a kérdést: Milyen szakigazgatási apparátusra, milyen állami apparátusra van szüksége szocialista társadalmunknak fejlődésünk jelenlegi szakaszán? Továbbá fel kell tennünk ezt a kérdést is: Hogyan egyeztethetjük össze azt, hogy növeljük a hivatal tekintélyét — amely elmélyült tanulmányokon alapuló szaktudást követel —, s ugyanakkor kiszélesítsük a demokratizmust, fejlesszük a népi ellenőrzést? Nyilvánvaló, hogy e kérdések megválaszolásában — más társadalomtudományokkal együttműködve — a szociológiára is komoly szerep vár.

Megítélésünk szerint azonban e konkrét kérdések megválaszolását nem

Digitized by Google

segítik elő a bürokráciával kapcsolatos elvont és általános fejtegetések. A bürokrácia mint viszonyrendszer egy része a társadalmi totalitásnak, s nem vizsgálható függetlenül a társadalmi rendszertől. Elsődlegesen nem ok, hanem következmény; nem érthető meg önmagából, hanem csak azokból a feltételekből, amelyek létrehozzák. Ezért az a célszerű, sőt tudományosan csak az az indokolt, ha a bürokráciát nem általában, hanem egy konkrét társadalmi formáció kontextusában vizsgáljuk. Természetesen nem tanulságok nélkül való a megelőző társadalmak tapasztalatainak analízise sem — a történelmi távlatok csak elmélyíthetik kérdésfeltevésünket —, s így hangsúlyozva a megfelelő összefüggéseket, a kapitalista bürokrácia jellegzetességeinek elemzése is tanulságos.

Hegedűs András elvtárs a kapitalista bürokrácia jellemzőivel számos írásban foglalkozott. Értelmezése szerint a bürokrácia akkor jön létre, „amikor a tulajdonjog gyakorlásával és a társadalom igazgatásával összefüggő funkciók a körülmények kényszerítő hatására elkülönültek mind a tulajdonosoktól, mind a közvetlen termelőktől... s amikor a társadalmi integráció olyan fokot ért el, hogy e funkciók gyakorlásához hierarchikusan tagolt, specializált, szakszerűen dolgozó szervezet kialakítása vált szükségessé... a tulajdonos — legyen az akár egyén, akár valamilyen társadalmi közösség — közvetlenül nem képes az alapvető tulajdonviszonyokból folyó irányítási funkciók ellátására, hanem a hatalmát meg kell osztania egy erre a célra hivatott hierarchikusan tagolt, szakszerűen szervezett társadalmi csoporttal, amely azonban nemcsak sajátos irányítási funkcióknak, hanem ezzel együtt sajátos érdekeknek is hordozójává válik."[1]

A bürokrácia a kapitalizmusban válik önálló erővé, reális társadalmi-politikai tényezővé.[2] Hegedűs elvtárs leszögezi, hogy a bürokrácia általában véve a hatalom teljességére tör; jelenleg a kapitalista társadalom általános elbürokratizálódásának vagyunk tanúi.[3] Mint mondja: „...a bürokratikus viszonyok már átszövik nemcsak a szorosabban vett államigazgatást, a gazdasági életet, és ennek irányítását, hanem a társadalmi-politikai intézményeket, sőt még a politikai és társadalmi szervezetek jelentős részét is. A bürokratikus intézmények félelmetes szövevénye alakul ki, amely fölött a társadalomnak már nincs igazi kontrollja."[4]

Hegedűs elvtárs olyan kizárólagosnak minősíti az elbürokratizálódás tényét korunk tőkés társadalmában, hogy tulajdonképpen azonosítja a hatalmi viszonyokat a bürokratikus viszonyokkal. Az Amerikai Egyesült Államokról írva megállapítja: „... csak történelmi emlék már nemcsak az »Új-Anglia« városainak bürokrácia nélküli demokráciája, hanem még az az időszak is, amikor az igazgatás látszólag az állampolgárok, valójában pedig az amerikai tőkésosztály ellenőrzése mellett funkcionált."[5]

A szociológiai és a statisztikai tudomány által feltárt tényanyagok kétségtelenül az igazgatási apparátusok nagymérvű növekedéséről tanúskodnak. De

1 Hegedűs András: Marx a bürokrácia alapjairól. Magyar Tudomány, 1966. április. 214. old. — Nemes Ferenc: Bevezetés a gazdaságszociológiába (Egyetemi jegyzet). Tankönyvkiadó, 68—69. old.

2 Nemes Ferenc: i. m. 70 old. Ez a megállapítás ellentmond a szerző előző állításainak, mind az általános tételnek, mind a felhozott konkrét történeti példáknak.

3 Hegedűs András: Marx a bürokrácia alapjairol. Magyar Tudomany, 1966. április, 221—222. old. — Nemes Ferenc: i. m., 75—76. old.

4 Uo.

5 Uo.

Digitized by Google

leszűkíthetők-e a hatalmi viszonyok a bürokratikus viszonyokra? S vajon a hatalmi viszonyokat vizsgálva, eltekinthetünk-e olyan fontos, s éppen a szociológia számára fontos kérdésektől, mint a tulajdonviszonyok, vagy az, hogy ki nevezi ki, ki fizeti, ki meneszti a bürokratikus apparátus tagjait? E kérdések azonban Hegedűs elvtársnál zárójelben maradnak. Megítélésem szerint nem véletlenül. Hegedűs elvtársat ugyanis mindenekelőtt nem az a kérdés foglalkoztatja, hogy hogyan alakított ki a maga érdekében a jelenkori kapitalizmus, az úgynevezett modern ipari társadalom egy hatékony ügyintézést, s hogy mi ösztönzi és mi gátolja az ügyintézés célszerűségét a kapitalista viszonyok között — ő e gondolatmenet segítségével egy általánosabb érvényű történetfilozófiai megfontolást kíván bizonyítani, közelebbről *Max Weber*nek azt a tételét, mely szerint a modern polgári fejlődés egy meghatározott fokán a bürokrácia szükségszerűen elválik a közvetlen demokrácián alapuló intézményrendszertől. Hegedűs elvtárs beépíti a Weber által értelmezett történelmi tényeket a maga gondolatmenetébe, s azonosítja a szakapparátust a bürokrácia fogalmával: a bürokráciát a modern államiság feltételének tartja.

Nem tagadjuk, hogy Max Weber a XX. század polgári gondolkodásának egyik klasszikusa, akinek nézeteivel marxista kritikai elemzés keretében számot kell vetnünk. De mert a bürokrácia kérdésének történeti megítélésében alapkritériumnak tekintjük azt, hogy különbséget tegyünk az egyes társadalmi formációk között, úgy érezzük, félrevezető, ha a bürokráciát — csak a formális azonosságokat emelve ki — olyan társadalmi tényezőnek tartjuk, amely valami időtlen, saját érdekkel, mozgástérrel és hatalommal van felruházva, s amely minden más tulajdon- és hatalmi viszonyt semlegesít.

A formális azonosságok egyoldalú hangsúlyozása nemcsak a kapitalista és szocialista fejlődés különbözőségeinek és ellentmondásainak tárgyszerű elemzését nehezíti meg, de még azt sem teszi lehetségessé, hogy a kapitalizmuson belül helyesen elemezzük a hatalmi igazgatási szinteket és az ezeken belüli érdekazonosságokat és érdekkülönbségeket. Hegedűs elvtárs álláspontjáról például — gondoljunk az Amerikai Egyesült Államokra vonatkozó megállapításaira — az igazgatási apparátus különböző ágazatai közötti, mondjuk: a fegyveres erők és a közművelődési apparátus közötti szintkülönbségek, s ezeknek a hatalomban való részesedési foka, érdemi ellentétei sem értelmezhetők helyesen. De a felső és az alsó vezetés társadalmi státusza között is lényeges különbség van; a katonai bürokráciánál maradva: az USA tábornokai, a haditengerészet, a légierő, a szárazföldi erő parancsnoki állománya az adminisztráció tagja, s úgy is, mint a katonai potenciál egyik irányítója, úgy is, mint részvényes, az uralkodó osztályhoz tartozik — az altiszti apparátus viszont már korántsem minősíthető uralkodó rétegnek, bár formális jegyek alapján szintén a katonai bürokráciához sorolható.

Hegedűs elvtárs a bürokráciát saját érdekkel rendelkező, önmagát hatalommal felruházó, *önmozgó* szociális képződményként jellemzi. Az önmozgással felruházott bürokrácia képzete azonban figyelmen kívül hagyja azt a fontos szociológiai összefüggést, hogy a szakapparátus mindig csak a termelőerők adott fejlettségi szintje, az osztály-erőviszonyok, a társadalmi feltételek sajátosságai által meghatározott terepen mozoghat, önmozgása tehát mindig csak a viszonylagos autonómia keretein belül marad. A kormányzat különböző szintjeinek szakapparátusa különösen erősen függ mindig az adott uralkodó csoportoktól, és döntően ezeket szolgálja, vagyis tevékenysége nem öndeterminált.

Digitized by Google

A bürokráciát önálló társadalmi erőnek tekintő felfogás alátámasztásául hivatkoznak Marxnak a hegeli jogfilozófiáról írt művére is. Jogos-e ez a hivatkozás? Valóban azt mondja-e Marx, amit neki tulajdonítanak? A marxi szöveg elemzéséből az tűnik ki, hogy az úgynevezett bürokratikus viszonyt Marx mint formalitást, mint az uralkodó osztálynak teljesített olyan szolgálatot leplezi le, amely a törvény előtti egyenlőség és a törvény általánosságának formáját ölti. Nem a bürokrácia valamiféle különleges önálló mozgásáról beszél, hanem arról, hogy a bürokrácia csak ilyen sajátos módon szolgálhatja az uralkodó osztályt. A marxi szövegek elemzése azt is megvilágítja, hogy Marx mindig az apparátus viszonylagos önmozgásáról beszélt. Amikor a hegeli jogfilozófia kritikájában a bürokráciának külön rendként való fellépéséről szól, akkor ezt a fellépést az adott társadalmi viszonyokkal, az érdekek antagonizmusával magyarázza, továbbá egy olyan viszonylagos egyensúlyi helyzettel, amely a harcoló osztályok között kialakul és amely lehetővé teszi, hogy a bürokrácia látszólag mint különálló, az osztályok harca felett álló erő jelenjen meg. De Marx is, Engels is, s később Lenin is mindig leleplezte ezt a látszatot; rávilágítottak arra, hogy még olyan történelmi szituációkban is (mint pl. az abszolút monarchia vagy a bonapartizmus uralma idején), amikor az igazgatási-kormányzási apparátus (vagyis a potenciálisan legnagyobb erővel és lehetőséggel bíró kormányzó szervezet) játssza a társadalomban harcoló erők döntőbírájának szerepét, ez mindig meghatározott osztályok érdekeinek szolgálatában tevékenykedik (az abszolút monarchia időszakában egy ideig a feltörekvő polgárság, majd a nemesség, a bonapartista Franciaországban a burzsoázia, Németországban az elburzsoásodó junkerek érdekében).

Hegedűs András megállapítja, hogy a bürokratikus viszonyok — társadalmi szükségszerűségként — a szocializmusban is kifejlődnek. Helyesen szögezi le, hogy „ezek jellege és a társadalmi viszonyokban elfoglalt helye és szerepe a rendszer lényegéből, az uralkodó tulajdonviszonyokból fakadóan alapjában más, mint az osztálytársadalmakban volt."[6] Igaz ez a megállapítása is: „A szocialista társadalom igazgatási szervei az össztársadalomnak, mint tulajdonosnak a megbízása alapján tevékenykednek és alapjában összehasonlíthatatlanul pozitívabb szerepet játszanak, mint a megelőző korok bürokráciája bármikor is játszhatott..."[7] Reális az az észrevétele, hogy az adott körülmények között a jog szerinti tulajdonosok át kell hogy adják tulajdonosi jogaik közvetlen gyakorlatát speciális szakismerettel rendelkező csoportnak, s „a közvetlen társadalmi igazgatás ma még, mint alapvető igazgatási forma a társadalmi életnek csak viszonylag szűk szférájában valósítható meg".[8]

A szocializmus minden tudatos és becsületes híve joggal féltheti és félti is a szocializmust a bürokratikus viszonyoktól, a bürokratikus gyakorlattól. A személyi kultusz múltbeli példája, jelenlegi tünetei egyes országokban, s következményeinek maradványai (még ott is, ahol már több mint egy évtizede folyik a küzdelem ellene) szemléltetően bizonyítják, hogy a pejoratív értelemben vett bürokrácia — tehát az, amelyet Lenin úgy jellemzett mint a

6 Hegedűs András: Bürokratikus viszony és szocializmus. Kortárs, 1966 augusztus 1271. old. — Nemes Ferenc: i. m., 79. old.

7 Hegedűs András: Bürokratikus viszony és szocializmus. Kortárs, 1966. augusztus. 1272. old. — Nemes Ferenc: i. m., 82. old.

8 Hegedűs András: Bürokratikus viszony és szocializmus. Kortárs, 1966. augusztus. 1270. old. — Nemes Ferenc: i. m., 80. old.

Digitized by Google

néptől, a társadalomtól elszakadt embereket, akik akadályozzák a nép érdekeinek optimális érvényesítését — rendkívül negatív és mindenképpen kiküszöbölendő jelenség.

A kérdés nem az, hogy vannak-e bürokratikus jelenségek és harcolni kell-e ellenük, hanem az, hogy mennyiben jellemzik ezek a szocialista igazgatási szakapparátust, mi a forrásuk, szükségszerűen következnek-e ennek természetéből, vagy nem. Ha a bürokratikus jelenségek az apparátus belső lényegét fejezik ki, akkor vagy eleve reménytelen a bürokrácia elleni harc — hiszen egyetlen modern társadalom sem létezhet ilyen apparátus nélkül —, vagy kívülről kell harcolni maga az apparátus és az általa betöltött funkciók ellen. Az utóbbi esetben pedig az a kérdés, hogy kik és milyen társadalmi erőkre támaszkodva harcolhatnak eredményesen a bürokrácia ellen, s győzhetnek-e, kezükbe vehetik-e a társadalom vezetését anélkül, hogy saját apparátusukat megteremtenék. A Weber által kínált metodológia itt bosszúlja meg magát: olyan bűvös kör alakul ki, amelyből látszólag nincs kiút — a dilemma feloldhatatlan. Csak akkor van kiút ebből a bűvös körből, csak akkor oldható fel a dilemma, ha nem elvontan vizsgáljuk az igazgatási apparátus természetét, hanem konkrétan, reális társadalmi összefüggéseiben, megkülönböztetést téve a különböző társadalmak igazgatási apparátusának jellege és osztálytermészete között.

Ha így vizsgáljuk a kérdést, akkor nem vonhatjuk egy kalap alá a mai monopolkapitalista állam apparátusát — amely mind alapvető funkcióját, mind felépítését és összetételét tekintve *szükségszerűen* elidegenedett a dolgozó tömegektől — és a szocialista állam apparátusát, amely alapvető funkcióját tekintve a dolgozó osztályok szolgálatában áll, s felépítését, összetételét tekintve is szorosan össze van kapcsolva ezekkel az osztályokkal. Nagyon egyoldalú képet rajzolnánk a szocialista államapparátusról, ha ennek csak a bürokratikus kinövéseit ábrázolnánk, de azt elhallgatnánk, hogy ez az apparátus, belső természetét tekintve, alapvető funkcióinál, felépítésénél és összetételénél fogva, magában hordozza a bürokrácia leküzdésének lehetőségét. Ezért nem eleve reménytelen nálunk a bürokrácia elleni harc, ezért kell és lehet folytatni ezt, az apparátuson belül is, és kívülről is, a népi kontroll minden módszerével. Támaszkodhatunk ebben a szocialista állam eredendően demokratikus természetére, az új típusú, a néppel összeforrt igazgatási apparátus meglevő pozitív vonásainak erősítésére, a benne rejlő lehetőségek jobb és következetesebb kihasználása útján. Ez a pozitív bázisa annak is, hogy eredményesebben harcoljunk a bürokratikus jelenségek és tendenciák ellen.

A szervezetileg különálló igazgatási apparátus létezése természetesen mindig magában rejti azt az absztrakt lehetőséget is, hogy ez az apparátus elszakad a tömegektől. A bürokrácia azonban nem közvetlenül ennek az elvont lehetőségnek a terméke, hanem azoké a konkrét körülményeké és társadalmi erőké, amelyek valósággá változtatják az elvont lehetőséget. Ezért a bürokrácia elleni harc mindig konkrét harc, meghatározott körülmények és társadalmi erők ellen folyik. A szovjet állam kiépítésekor Lenin különös gondot fordított a bürokrácia elleni harcra. Látta azt is, hogy a szervezetileg különálló igazgatási apparátus mindig magában rejti a néptől való elszakadás elvont lehetőségét. De sohasem tekintette fatális szükségszerűségnek ezt az elvont lehetőséget, sohasem mondott le egy olyan, új típusú, szocialista igazgatási apparátus megteremtésének lehetőségéről, amely a dolgozó osztályok érdekeinek szolgálatában és ezekkel szorosan összeforrva dolgozik. A bürokratikus jelenségek *konkrét okait* kutatta és ezeknek a megszüntetésében látta a bürokrácia feletti győzelem útját. Ilyen konkrét oknak tartotta pl. azt, hogy a régi apparátus inerciája még sokáig továbbél — szokásokban, módsze-

Digitized by Google

rekben, az apparátus összetételében stb. — a szocialista forradalom győzelme után is; azt, hogy a fiatal szovjet apparátus nem eléggé radikálisan szakított a régi apparátussal, s munkájába nem eléggé bátran kapcsolódnak be az egyszerű munkások és parasztok; azt, hogy a fiatal szovjet apparátus munkáját megnehezíti a kulturálatlanság, amelynek megszüntetését ő a bürokrácia elleni harc nélkülözhetetlen feltételének tekintette. Lenin a bürokrácia ellen harcolva nem általában az igazgatási apparátus ellen lépett fel, hanem *kulturáltabb, a néppel összeforrt* szovjet apparátus megteremtését tűzte ki célul, és azokat a körülményeket igyekezett megváltoztatni, amelyek akadályozták ezt. A mi szociológusaink is akkor tennének jó szolgálatot a bürokrácia elleni harcnak, és akkor nevelnék lenini szellemben az ifjúságot is, ha nem általában és elvontan beszélnének a bürokrácia problémájáról, azonosítva ezt mindennemű szakigazgatási apparátussal, hanem egyfelől a bürokrácia konkrét jelenségeit és konkrét okait kutatnák, másfelől azt az utat, amelyen államunk eredendően demokratikus természete alapján az apparátus munkáját is jobbá, kulturáltabbá tehetjük.

Sajnos, a hazai szociológiai művek — elsősorban Hegedűs András írásai — nem eléggé következetesek ebben a vonatkozásban. Egyfelől jelzik ugyan — elvontan és általánosságban —, hogy a szocialista igazgatási apparátus alapvetően különbözik a kapitalista állam apparátusától, másfelől azonban a szocialista apparátusnak is olyan szükségszerű és általános tendenciákat és vonásokat tulajdonítanak, amelyek elmossák ezt a különbséget, és azt a látszatot keltik, mintha a szocializmusban is illuzórikus volna a bürokrácia elleni harc. Ilyen általános, minden szakigazgatási apparátusra szükségszerűen jellemző vonás Hegedűs András szerint az, hogy „a társadalomtól a munkamegosztás bizonyos fokán szükségszerűen elkülönülő állami igazgatás nem úgy lép fel, mint az általános társadalmi érdekek, hanem mint partikuláris érdekek képviselője, és mint ilyen voltaképpen nagyfokú ellenállást tanúsít a valóságos társadalmi érdek megvalósításával szemben."[9] Ez az állítás még a kizsákmányoló államokra nézve sem abszolút igaz; a társadalmi alakulatoknak csak a hanyatló szakaszára vonatkozik. Még kevésbé helytálló a szocialista államokat illetően.

Azt természetesen nem tagadjuk, hogy a szocialista társadalomban is megvan az elvont és — bizonyos történelmi körülmények között — a konkrét lehetősége is annak, hogy hangsúlyozottabban előtérbe kerülnek az irányító apparátus partikuláris érdekei. A túlzott központosításnak feltétlenül lehettek és lehetnek ilyen következményei. Ez egyben diszfunkcionálissá teszi az apparátust; nemcsak a bürokratikus kinövésekkel szembeni elégtelenség, hanem a gazdasági és egyéb mutatók alakulása is jelzi ezt a diszfunkcionalitást. Ezeknek a konkrét elemzése is egyike azon időszerű feladatoknak, amelyekről már gondolatmenetem elején szólottam. Hegedűs elvtárs azonban e konkrét folyamatok elemzése helyett metafizikus módon általánosít, s megállapítja: „... a dolgozóktól, mint tulajdonosoktól elkülönülő igazgatás szüli mindazt a negatív jelenséget, amiről az előzőekben szó volt..."[10] „Az igazgatás bizonyos rész-

9 Hegedűs András: Marx a bürokrácia alapjairól. Magyar Tudomány, 1966. április, 217. old. — Nemes Ferenc: i. m., 72. old.

10 Hegedűs András: Bürokratikus viszony és szocializmus. Kortárs, 1966. augusztus, 1274. old. — Nemes Ferenc: i. m., 84. old.

Digitized by Google

legei azonban ezeknek a törekvéseknek — nem egyszerűen szubjektív hibáik miatt, hiszen lényegi viszonyaikból következően — újra meg újra ellene szegülnek és a társadalmi ellenőrzés intézményeit különböző módszerekkel igyekeznek formálissá változtatni, és ehhez nemcsak praktikus (a szakmai ismeretek fetisizálása), hanem ideológisztikus magyarázatot (a tervszerűség, a centralizmus védelme, stb.) (sic!) is felhasználnak."[11] „A partikuláris érdekek kialakulása az igazgatáson belül ma még szinte törvényszerűen bekövetkezik, és ez megakadályozza, hogy a társadalom általános érdeke minden esetben az igazgatás »különös« érdekévé váljék . . ."[12] Mint látjuk, itt nem a konkrét vonatkozások történelmi és szakszerű elemzése dominál, hanem a „bürokratikus lényegi viszony metafórája".

Úgy vélem, a bürokráciának ez az absztrakt értelmezése gyakorlati szempontból is nagyon problematikus; egyfelől nem ösztönöz a valóságos bürokratikus jelenségek elleni harcra, sőt visszatart tőle — mert a bürokrácia leküzdhetetlen szükségszerűség, az ellene folyó harc tehát illúzorikus —, másfelől alkalmas arra, hogy negatívan jellemezze a szocialista állam *egész* apparátusát.

Természetes, hogy új kérdések kutatásával szükségszerűen együttjár a tévedés lehetősége is. A tudomány fejlődésének az útja azonban az, hogy ha tévedés történik, akkor a valóság tényeivel való összehasonlítás alapján a viták korrigálják ezt: a tévesnek bizonyult tételt elvetik, s az álláspontokat módosítják. Itt olyan, több helyütt és különböző időkben megnyilvánult álláspontokról volt szó, amelyek véleményem szerint nem állják ki a való élet tényeivel való összehasonlítás próbáját. Ezért szükségesnek tartom a tévesnek bizonyult álláspontok módosítását a kritika és a vita alapján. Ha ez nem történik meg, ha a téves nézetek képviselői mereven ragaszkodnak tévedéseikhez, sőt egyetemi katedrákról úgy hirdetik ezeket, mint a szociológia egyedül autentikus álláspontjait, s egyetemi jegyzet formájában is közforgalomba hozzák, akkor ez már károsan befolyásolja a szociológia oktatását és egész fejlődését. Ezért arra kell törekedni, hogy mind a szociológia egyetemi oktatása, mind tudományos művelése minél hamarabb tisztuljon meg a téves nézetektől. Ez az egész marxista szociológia érdeke és fejlődésének alapvető feltétele.

A szociológia-kutatásban előforduló téves állásfoglalások nem ingatnak meg bennünket abban a meggyőződésünkben, hogy *helyes* volt a szociológia egyetemi oktatásának bevezetése, amely akkor történt, amikor az általam említett problémák már felrajzolódtak. Meg voltunk és meg vagyunk azonban győződve arról, hogy az időszerű vita, a marxizmus alapján kialakuló szintézis, a téves nézeteket eloszlató és túlhaladó tudományos kritika és önkritika megszünteti azt a zavart és kárt, amelyet a hibás nézetek a szociológia oktatásának és tudományos művelésének okoztak. Ma is úgy véljük, hogy az előforduló hibák és tévedések *nem* tehetik kérdésessé a szociológia egyetemi oktatását, vagy a szociológiai kutatómunka fejlesztését.

Kiindulva a szociológiai kutatás és oktatás szükségességéből, a továbbfejlődés elengedhetetlen alapjának azt tartjuk, hogy a szociológiai kutatók és

[11] Hegedüs András: Bürokratikus viszony és szocializmus. Kortárs, 1966. augusztus, 1276. old. — Nemes Ferenc: i. m., 86—87. old.

[12] Hegedüs András: Bürokratikus viszony és szocializmus. Kortárs, 1966. augusztus, 1275. old. — Nemes Ferenc: i. m., 85. old.

Digitized by Google

oktatók — a párt irányításával és ösztönzésével — fogjanak össze az alapvető elméleti problémák rendszerezése és tisztázása érdekében. Fontosnak tartjuk, hogy megszilárduljon a szociológia és a marxizmus többi alkotórésze: a filozófia, a politikai gazdaságtan és a tudományos szocializmus közötti elméleti egység és szoros munkakapcsolat. Konferenciák, tudományos vitaülések egész sorára, a megjelenő szociológiai munkák és publikációk széles körű, elvi és tartalmas értékelésére, vitatására van szükség a problémák közös és alkotó tisztázása céljából.

Úgy gondoljuk, hogy a szociológia oktatásának az eddiginél tudatosabb fejlesztésével, a tartalmi kérdésekre való fokozottabb koncentrálással, az elvi problémák tisztázásával és a felmerülő kérdések alkotó megoldásával újabb, magasabb szintre emelhetjük e tárgy egyetemi oktatását.

Kerényi Jenő:
Anya

Digitized by Google

Dr. Vámos Tibor:

A technokrácia egy „technokrata" szemével

„A robot,
a gép,
a robotgép
beszédemet félbeszakítja"
(Voznyeszenszki)

A technokrata — elgépiesült embertípus, mérnök, közgazdász, vagy a kettő együtt, műszaki ismeretekkel, gondolatformákkal felfegyverzett ember, aki meg van győződve arról, hogy az emberiség történelmének összes eddig felgyülemlett problémáit a technikai haladás megoldja, ha a gépek és termelőegységek irányításának sémáit egyszerű módon átvisszük a társadalom-irányítás mechanizmusába, és ez automatikusan biztosítja majd egy kiegyensúlyozott társadalom létrejöttét.

A technokrácia — az előbb körvonalazott réteg uralmát, a fejlett technikájú termelés alapján létrejött társadalom irányításának „egyedül üdvözítő" lehetőségét, a termelés hozzáértő parancsnokainak egymás közti belső kiválasztáson alapuló hierarchiáját feltételező koncepció.

Ha ezekhez a különböző fajta irodalomban elterjedt meghatározásokhoz hozzávesszük azt, hogy az e kérdéssel foglalkozó tudományos-fantasztikus regények írói, társadalompszichológusok, szociológusok, politikai kommentátorok és „Kelet-Európa-szakértők" nézetei szerint a technokrácia a nyugati társadalomra nézve súlyos veszélyeket jelent, mert alapjaiban fenyegeti a sok évezredes európai kultúra hagyományait, az uniformizált termelés és az uniformizált szellemi és anyagi tömegfogyasztás alapján elsüllyeszti a klasszikus emberi ideálokat, de ugyanakkor a szocialista társadalomban „előnyös" dolog, mert — szerintük — a veszedelmes és mindenre elszánt forradalmárok által vezetett tömegek helyére ideológiamentes, hitelekért kolduló és csak józan számításokat elfogadó vezető réteget ültet a magánautó vágyával telített, nyárspolgáriasodó, demilitarizált társadalom fölé — akkor készen van a probléma tökeletes szimplifikálása. Ez a szimplifikáció azután egyrészt arra alkalmas, hogy egyesek tetszésük szerint átvegyék a technikai társadalommal kapcsolatos divatos elméleteket, másokat pedig arra, hogy árnyékbokszolóként verekedjenek, de nem a szimplifikáció ellen, hanem a valódi folyamatok mély analízise nélkül született szimplifikáló nézetekkel szemben.

Az első kérdéscsoport *a technikával kapcsolatos foglalkozási ágak dominálása.* Minden történelmi korszaknak megvan a maga tipikus, domináló, vezető értelmiségi orientációja. Teljesen világosak azok a körülmények, amelyek között a primitív viszonyokból kialakuló társadalmakban — pl. az ó-egyiptomi társadalomban a papság különös, társadalmilag szükséges és fontos szerephez jutott. A katonai szakképesítés évszázadokon keresztül elsőrendű társadalmi szerepet játszott és — úgy látszik — játszik ma is a harmadik világ államaiban.

Digitized by Google

Lenint egyszer megkérdezték, hogy miért választotta pályakezdetéhez a jogi tanulmányokat. Válaszában rámutatott arra, hogy a különböző történelmi korszakokban az egyes foglalkozások társadalmi szerepe és hasznossága különböző volt és lesz. Ő úgy érezte, hogy a XIX. században a jogi-filozófiai tanulmányok azok, amelyek legközelebb vitték az embereket a társadalmi problémák gyökereihez.

Egyáltalán nem meglepő, hogy századunkban — amelyben a termelés exponenciálisan gyorsuló fejlődése dominál, s amikor a műszaki fejlődés számos vonatkozásban alapvetően meghatározó és ugyanakkor az egyes országok számára egzisztenciális kérdés — az érdeklődés jelentősen fokozódott a műszaki pályák iránt, s egyidejűleg a műszaki pályák váltak a személyes felemelkedésnek a legszélesebb lehetőségeket biztosító területévé. Így az értelmiségnek és a középső vezető rétegnek a túlnyomó többsége műszaki értelmiséggé, vagy valamilyen műszaki kapcsolatú szakemberré vált, s ennek következtében a vezetésre történő kiválogatás ezekből a rétegekből fokozottabb. A másik oldalon a termelési problémáknak a társadalmi problémákon belüli előtérbe kerülése is megköveteli a termelési szakemberek maximális bevonását a vezetésbe. Ez tehát századunkra jellemző irányzat, melyen nem kell csodálkozni, hanem úgy lehet tekinteni, mint az eddigieket logikusan követő és a jövőben újabb változásnak kitett jelenséget.

Egy-egy rétegnek a dominálása persze mindig bizonyos negatívumokkal jár. A történelmi erők azonban következetesen utat törnek maguknak: az egyházon belül keletkezett a reformáció és az egyházon belül jelentkeztek először a modern természettudományok eretnek úttörői. A klasszikus polgári társadalmat konszolidálni hivatott jogász-rétegen belül vált ki az új társadalom néhány legfelkészültebb értelmiségi forradalmára. Így ha a mérnökök és általában „technokraták" túlsúlya jelenthet is bizonyos veszélyeket — ezek, meggyőződésem szerint, távolról sem olyan fenyegetők; könnyen lehet, hogy az ő körükben is meg fognak születni azok az előremutató kételyek, melyek a túlságosan technikai beállítódású társadalom helyzetével szemben a jövő felé mutatnak.

Nyilvánvaló, hogy itt *nem kívánjuk összekeverni az osztálytársadalmak jellegzetes vezető rétegeit és csoportjait a termelés vezető rétegeivel és csoportjaival, a politikai szférát a termelési szférával,* bár a kettő nem teljesen független egymástól. A termelési specialisták dominálása egyébként is — nekem úgy tűnik — talán jellegzetesebb a közepesen fejlett országokban; a fejlett tőkésországokban sokat és félrevezetően beszélnek ugyan a menedzser vezette társadalomról, de a klasszikusan kialakult osztály- és csoportképviseletek ülnek a kormányokban, parlamentekben, a bankok igazgató tanácsaiban. Ezekben a szervekben vajmi kevés az ún. technokrata.

Azok az adatok, amelyek a társadalmi termelés rohamos növekedését bizonyítják, jól ismertek (utoljára Marx György idézte őket az *Új írás*ban megjelent tanulmányában). Az emberiség történelme folyamán először jutott el olyan korszak küszöbéhez, amelyben a tudomány és technika eredményei révén objektíve lehetősége nyílik arra, hogy primer egzisztenciális problémák nélkül élhessen, ideális táplálkozás, ruházkodás, lakás, bőséges szabad idő, amelyet nem kell a létfenntartáshoz szükséges közvetlen termelő munkával tölteni, amikor nem okoz majd anyagi gondot a fiatal generáció felnevelése, lehetőség van az egész emberiség kommunikációjára (hír-, ismeret-, gondolatközlés, utazás). Bár messze vagyunk még attól, hogy ezek a lehetőségek az egész emberiségnek valóban rendelkezésére álljanak, de a műszaki adottságok ehhez megvannak vagy küszöbön állnak; a század végére, de legkésőbb a jövő század közepére

Digitized by Google

ez a szint az egész emberiség számára elérhető lehet. A megvalósulás részben technikai-szervezési, de nagyrészt társadalmi probléma. Figyelembe véve a vezető tőkésországok fejlődését, ma már nem állíthatjuk azt, hogy ennek a termelési szintnek az elérése a széles tömegek részére kizárólag a szocialista társadalom talaján lehetséges. *A szocialista és a kapitalista út, és főleg a szocialista és a kapitalista perspektíva közötti különbözőséget nagyobb részben máshol kell keresnünk,* s azt hiszem, ezzel az elemzéssel a mai viszonyokra vonatkoztatva még adósak vagyunk. Az azonban kétségtelen, hogy a marxizmus klasszikusai által száz évvel ezelőtt előrelátott ugrás a szükségszerűségből a szabadság birodalmába most küszöbön van, és ezért az emberiségnek alapvető feladata, hogy ezt az ugrást minél előbb végrehajtsa.

„Mi tudjuk, hogy aki csak egyetlen tudományt ismer az sem azt az egyet, sem a többit nem ismerheti jól, s aki csak egyetlen könyvből tanult tudományra alkalmas, az tehetetlen és nehézkes."

(Campanella)

A műszaki-közgazdasági ismeretekkel rendelkező vezető réteg kérdése azonban nem ilyen egyszerű.

Kiindulhatunk az ismeretek jellegéből. Nagy szerszámgépipari tröszt vezetéséhez nem elsősorban forgácsolástechnikai speciális szakismeretekre van szükség. Népgazdasági struktúrákat elemző közgazdásznak viszonylag kevés elemi számviteli ismeretre van szüksége. A példákkal azt akarom érzékeltetni, hogy a műszaki-gazdasági szakember, ha valóban a társadalmi-gazdasági folyamatokat irányító szakember akar lenni, már ma sem az a nevetségesen leegyszerűsíthető homo faber, aki az egyszerű gépi mechanizmusok ismereteinek és eszközeinek Prokrusztész ágyába szoríthatja a társadalom komplex tevékenységét.

A műszaki tudományok területén az utolsó évtizedekben előrehaladott specializálódás mellett megjelent egy a téma szempontjából sokkal fontosabb generalizáló folyamat. Ez a jövőt sokkal jobban meghatározó, mint a rettegett specializálódás. Új, átfogó, tudományos princípiumok kezdenek kialakulni, amelyek részben műszaki területen indultak el, de amelyek kezdik átfogni az emberi tevékenység egyre szélesebb területeit. Ezt jellemzik a kibernetika népszerűvé vált és a közvélemény előtt szintén túlságosan szimplifikált fogalmai is. A kibernetika egyik jellegzetes sajátossága, hogy nagy, bonyolult rendszerekkel foglalkozik. (Műszaki, termelési rendszerek, társadalmi-gazdasági alakulatok, valamint a kettő között elhelyezkedő termelő-szolgáltató-elosztó-igazgatási rendszerek, továbbá biológiai rendszerek stb.)

A rendszer-analizáló és -szintetizáló tevékenység — mint a korszerű tudományos, műszaki és igazgatási tevékenység egyik alapmotívuma — gyökeresen új szemléletet hoz minden korábbi, specialista jellegből kiinduló, hasonló tevékenységgel szemben. Ez a szemlélet már elvontan tekinti az egységek és a rendszer egymásrahatásait, a szükséges és lehetséges kapcsolatokat, a rendszer elemeinek sajátos és a rendszer egészének általános célfüggvényeit, a kommunikáció és az irányítás optimális módjait, a maximális egymásrahatásmentesség és hatékonyság kérdéseit. Ezek a problémák egyaránt jelentkeznek egy bonyolultabb gépi berendezésen belül, egy üzemben, egy több üzemből álló nagyobb termelő egységnél, egy ország különböző népgazdasági ágazatai között, nemzetközi viszonylatban, de megjelennek az emberek egymás közötti kapcsolataiban, a társadalom különböző szervezeteinek kapcsolataiban, az ember és fizikai, biológiai, továbbá humán környezetének kapcsolataiban. A kor-

Digitized by Google

szerű társadalomirányításnak ezért egyaránt fel kell használnia az információ átvitelének és kompressziójának optimális módszereit, a hierarchikusan felépített, de mégis autonóm rendszerek optimális kialakításának elveit; a műszaki eszközök optimális fejlesztésének kérdéseivel éppúgy foglalkozni kell, mint a társadalmi mikroklíma speciális problémáival.

Itt újra hangsúlyoznám, hogy ezek az elvek részben eszközök az irányításhoz, részben eszközök a folyamatok érzékeléséhez. A *célfüggvény* — ahogy azt a kibernetikus mondja —, vagyis *a társadalom fő célja, amelynek érdekében a rendszer irányítása folyik, primer politikai kérdés.* Ezt a műszaki rendszernél sem elsősorban műszaki, hanem gazdasági szempontok szabják meg, a társadalmi nagy rendszereknél pedig nyilvánvalóan alapvetően társadalmi, politikai problémák.

A technokratának csúfolt, tudományos megalapozottsággal rendelkező vezetőt a rendszertechnikai szemlélet olyan objektív és átfogó irányba transzformálja, amely már ma messze túllép a leegyszerűsített konkrét műszaki valóság rettegett korlátain. A transzformációt egyébként kitűnően megfigyelhetjük az utolsó tíz év alatt ipari, gazdasági, társadalmi vezetőink szemléletében is. Jellegzetessége ennek az új generalizáló szemléleti módnak a rendkívül dialektikus, statisztikus és dinamikus vizsgálat. A szimplifikált technokrata szemlélet néhány évtizeddel ezelőtti, egyszerűsített, mechanisztikus sémái éppúgy a múltéi, mint a filozófiában a száz éve túlhaladott mechanisztikus materializmus. A nagy és bonyolult rendszerekben előforduló egyedi jelenségek összetevésének statisztikus szemlélete — s ezáltal a valóban domináló hatások kiemelése —, az egyedi jelenségek helyretétele, a megfigyelhetőség és az irányíthatóság statisztikus korlátai, a hurkolt és sok paraméterrel leírható nagy rendszerek dinamikus vizsgálata a műszaki területről kiinduló ilyen irányú szemléletet és annak felhasználását hatékonyan átvitte a humán társadalmi jelenségek vizsgálatának széles területére. Az általánosítási lehetőségek, a közös eszközök, a hasonló módszerek és az azokon keresztül felismert technikai-humán kapcsolatok olyan szellemi magasságokba képesek elvezetni az emberiséget, amelyek megostromlására azelőtt nem volt sem remény, sem vállalkozó kedv.

Az automatizálás és az általános műszaki fejlődés nyomán a teljes emberi tevékenység átalakul.

Ezzel kapcsolatban is nagyon sok az elfogadhatatlan nézet. Általános a félelem az automatizálás dehumanizáló hatásától, azoknak a részben átmeneti jelenségeknek a nyomán, amelyek hozzájárultak az ember elidegenedéséhez munkájától, tehát a futószalag-munka, a géprészként végzett, egyre specializálódó, egyre embertelenebb munka kapcsán. Az már világos, hogy a műszaki fejlődés, a gépesítés, az automatizálás megmenti majd az emberiséget a teljes fizikumot és ezen keresztül a szellemi tevékenységre is fordítható energiákat kiszívó, nehéz, egészségtelen és piszkos fizikai munkafajtáktól. Nem világos azonban még sokak számára, hogy a kibernetika, az automatizálás eszközeinek széles körű elterjedése milyen mértékben fogja tehermentesíteni az emberiséget a gépiesen ismétlődő, az invenciót nem kívánó, érdektelen munkától, tehát a gépek, a berendezések megfigyelésének, egyszerű részszámítások, részterveződések végzésének, az azonos módon ismétlődő szerelő munkáknak, az adminisztrációs feladatoknak a terhétől. Az ember egyre inkább tömegméretekben foglalja el a magasabb rendű, irányító, újat alkotó tevékenység szféráját. A közvetlen technika itt szekunderré válik. A meglevő technikai apparátusok felhasználása, azok egyszerű kombinálása átkerül a gépi tevékenység körébe.

Digitized by Google

Ez olyan felszabadulással jár, amely az emberiség érdeklődési körét is megváltoztatja.

Az előző indítékok hatása már most is kezd érvényesülni. Nagyon érdekes dolog, hogy bár a műszaki szakmák nagyon vonzók, az egyetemi fölvételi jelentkezéseknél a kevésbé jól fizető humán pályák iránt is fokozódik az érdeklődés. Ez az induló érdeklődésváltás — amely nemcsak ebben, hanem sok minden másban is megnyilatkozik — már talán előjele az új irányzatok következményeinek és előszele egy következő korszak érdeklődés-változásának.

„**Sagredo**: És milyen tulajdonságok a mozgás és a nyugalom?

Simplicio: Olyan lényeges és fontos tulajdonságok, hogy segítségükkel definiáljuk magát a Természetet."

(Galilei)

Egy sorban már utaltam Marx György „Gyorsuló idő" című tanulmányára. Ez a kitűnő esszé egy lényeges momentumot azonban nem tárgyal. Ez pedig a gyors, fokozódó ütemben felfutó exponenciális fejlődéseket követő telítődési jelenségek köre. Valóban, a természet minden jelenségénél megfigyelhetjük az exponenciális fejlődés szakaszait. Az ember számára a fontos jelenségek szempontjából az exponenciális szakasznak kiemelt jelentősége van (demográfiai robbanás, termelőerők fejlődése stb.). Ugyanakkor látnunk kell azt, hogy a természet valamennyi jelensége, az exponenciális fejlődési szakaszon túl, telítődő jelenségeket is mutat. Az örök változás és mozgás dialektikája csak így képzelhető el — az állandó átmeneti állapotok valamilyen szinten állandósult állapotokban stabilizálódnak, hogy azután kiindulópontjai legyenek új, más irányú változásnak. Ez a törvényszerűség figyelhető meg az egyedek növekedésénél, az élőlények fajtáinak fejlődésénél; a természet valamennyi jelenségénél dinamikus egyensúlyok robbanásszerű felborulását újabb dinamikus egyensúlyok követik. Azt kiszámítják, hogy 2000-re az emberiség létszáma 6—7 milliárd lesz, de annak nem számolnak utána, hogy ilyen tempó mellett 3000 után a szárazföld minden cm^2-ére — beleértve a Déli-sarkot és a Csomo Lungmát — jutna egy ember. Ez a nyilvánvaló képtelenség mutatja a telítődési jelenségek természetes voltát.

Hasonló telítődésnek kell bekövetkeznie a termelés területein is. Az ember anyagi szükségleteinek van természetes korlátja. Az új szükségletek kialakulása sem lehet mindig olyan robbanásszerű, mint napjainkban; ennek az ember véges fogyasztási ideje is határt szab, éppúgy, ahogy — mint Marx írta — egy időben a földesúr gyomorfala szabott határt az élelmiszer fogyasztásának. A korszerű automatizált termelési, tervezési, gyártásbevezetési eljárások egyébként is sokkal egyszerűbbé teszik az új szükségleteket kielégítő eszközök tömegszerű és mégis egyéni igényekre szabott megjelenését. Ennek a gondolatmenetnek azonban csak az lehet a végkövetkeztetése, hogy *az emberi érdeklődés központjából bizonyos időn belül eltávolodik a közvetlen termelési-technikai szféra.* A legfejlettebb ipari államokban már ma sem a fogyasztási igények kielégítése az elsőrendű probléma, hanem a legfejlettebb technikai eszközök talaján sem megoldott társadalmi, emberi kérdések. A kapitalizmus már eddig is bizonyította, hogy a technika az emberi-társadalmi problémákat nem oldja meg; éppen a legfejlettebb technikájú tőkés társadalmak mutatják, hogy a technikával szemben táplált ilyen jellegű remények jó esetben az illúziók, rosszabb esetben a szemfényvesztések birodalmába tartoznak.

Digitized by Google

A másik oldalról azt a primitív szocialista illúziót is le kell rombolnunk, hogy technikai alapok nélkül, tehát az ember primer szükségleteinek bőséges kielégítése nélkül orvosolni lehet a civilizációnk kezdete óta fájó emberi társadalmi bajokat. Ez az illúzió majd minden utópista ideológiában felmerült, legutóbb a kínai ideológiában.

Újra eljutottunk tehát — más kiindulással — ugyanahhoz a következtetéshez. A társadalom jelenlegi technikai fejlődésének talaján éppen annak eredményei révén elérkezünk egy olyan időszakhoz, mégpedig történelmileg nem túlságosan hosszú időn belül, amikor *az érdeklődés és a szükségletek a jelenlegi termelési-technikai központból újra áttevődnek az eddig az emberek gondolkodásában szétválasztott humán szférába.* Az új az, hogy a technikai és a humán szféra időleges és sok tekintetben csak látszólagos, egyes, elsősorban nyugati ideológusok által mesterségesen hangsúlyozott szétválása a fejlődés során az eddiginél sokkal magasabb szintű és ezért a humán problémák szempontjából sokkal több megoldást ígérő szintézis felé halad.

„»Mily mélyen van lent a világ!
Alig látni a nyüzsgő törpe népet!
Lám, művészetem, a legmagasabb művészet
Már szinte az égbe visz át.«
Így kiált tornya magasában
A tetőfedő, vagy a pöttöm óriás.
Metafizikus Pál a dolgozószobában.
Mondd csak, te pöttöm óriás:
Honnan tekinteted kevélyen szertehordod,
Miből épült — s mire épült a tornyod?
Hogy lutottál fel a kopár oromra, és
Mi másra jó neked, mint hogy a völgybe nézz?"

(Schiller)

Sokan a mostani technikai prioritású időszak negatív jelenségeként a társadalom többségének kulturális elsekélyesedéséről beszélnek. A vészjóslóbb természetű aggályoskodók úgy tesznek, mintha az ókorban az emberek többsége a drámairodalom akkor legfrissebb eredményein nevelkedett volna, a barokk időszak teljes népessége pedig intim kamarazenei összejöveteleken művelte volna magát. Ma pedig — azt mondják — a tömegérdeklődést teljesen leköti az Angyal és az Orion űrhajó színvonalú televíziós ostobaság emberbutítása. A nem annyira éles, de hasonló jellegű eszmefuttatásokban felmerül az a cikk elején tárgyalt gondolat is, hogy a vezető értelmiségi réteg technikai beállítottsága szükségszerűen eltávolodást okoz a tartós emberi értékektől.

Bizonyos mértékig ezekhez a gondolatokhoz kapcsolódik egy másik, kétségkívül jogos aggály is. Az Egyesült Államokban az utóbbi években megfigyelhető irányzat volt, hogy míg a magasabb kvalifikációjú munkák területén a foglalkoztatottság nőtt, sőt a legmagasabb igényű műszaki-tudományos területeken komoly munkaerőhiány jelentkezett — ugyanakkor fokozatosan nőtt a munkanélküliség az alacsonyabb kvalifikációjú, főleg segédmunkási munkakörökben. Kialakult egy olyan réteg, amelynek a képesítés hiánya következtében reménye sincs arra, hogy elhelyezkedjék. Ebből a figyelemre méltó tendenciából egyesek olyan általános következtetést vonnak le, hogy az automatizálás előrehaladásával, az alacsonyabb képzettséggel rendelkezők tömegei fokozatosan kiszorulnak a termelésből. A műszaki fejlődés és ezen belül az automatizálás tehát sokkal gyorsabb ütemben fejlődik, mint az emberek átlag szellemi képességei, képzettsége. Az így keletkező résben a későbbiekben nemcsak a már jelenleg tapasztalható, egész rétegeket érintő egzisztenciális csapást, hanem a társadalom egészében szakadékot okozó jelenséget látnak.

Digitized by Google

Ezek a jelenségek — tehát az emberek szellemi felkészültségének változásai, az általános fejlődés rendkívül gyors ütemének nyomon követésével kapcsolatos nehézségek, a civilizáció áldásainak és a kultúra terjedésének nem mindig szinkron haladása, azok a kulturális és életstílusbeli bizonytalanságok, amelyek a korábban hosszú időre állandósult formák és értékrendek helyén a társadalmi viszonyok és az általános életmód gyors változásai következtében felléptek — nagyon figyelemre méltóak. A háttérben kétségkívül a gyors technikai fejlődés és az ezt nyomon követő gyors társadalmi fejlődés áll. A tendenciák azonban itt sem ennyire egyértelműek, és bizonyos átmeneti jelenségeket már csak azért sem szabad egyértelműen egy meghatározott történelmi fejlődés nyakába varrni és a jövőre vészjóslóan extrapolálni, mert az ellenkező irányú tendenciák éppúgy megvannak, sőt, nézetem szerint ezek előbb-utóbb dominálni fognak.

Ha statisztikákat próbálnánk összeállítani arról, hogy a kulturálisan kiemelkedőnek ítélt korszakokban az emberiség, vagy akár csak a különösen virágzó kultúrájú országok egész lakosságának hány százaléka volt aktív élvezője a művészetnek, akkor azt tapasztalnánk, hogy a zenét hallgató, színházba járó, könyvet olvasó, a képzőművészeti alkotásokban gyönyörködő emberek arányszáma a technika általános lehetőségei következtében jelentősen megnövekedett. Ha összehasonlítanánk azt, hogy egy, a XVIII. században zeneileg műveltnek tekinthető országban hányan zenéltek és hallgattak zenét, azzal, hogy ma ugyanezen korszak zenéjéből milyen számban vásárolnak hanglemezeket (nem számítva a rádiót, az élőzenei koncerteket stb.), akkor azonnal látnánk a rendkívüli különbséget. Emellett a korábbi korok kulturális tömegmozgalmából bizonyos mértékig le kell vonnunk azokat a motívumokat, melyek abban az időben inkább kultikus jellegűek voltak. Ezzel nem kívánom lebecsülni a kultikus művészet tömegnevelő hatását és ennek az elemzésébe nem is merek belemélyedni, de mégis megjegyezném, hogy a kultikus-társadalmi mintegy kötelező erejű megnyilvánulásnak másfajta kulturális jelentősége van, mint a modern ember kulturális érdeklődésének.

Kiszűrve az átmeneti visszaeséseket a történelmi fejlődés fővonalából, *egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a tudás és a kultúra tömegszerűsége* — és ezen nem valamiféle leszürkített uniformizáltságot, hanem a tömegek kulturáltságát értem — *a századok folyamán nőtt.* Ezt a munka és a társadalmi-emberi kapcsolatok bonyolultabbá válása, a megismerés összes lehetőségének kiszélesedése követelte meg. A „tömegszerűség" szót itt azért is hangoztattam, mert nyilván nevetséges olyasfajta összehasonlítást tenni, hogy Szophoklész óta mit haladt a drámairodalom; de az fontos kérdés, hogy a tömegek milyen mélyen és milyen arányban tudnak rezonálni a jelen és a múlt drámairodalmának eredményeire. Ez utóbbi tekintetben pedig az egyedi nagyságoknál csődöt mondó statisztikus mérőszámok már érvényesek lehetnek.

Az átlagok vizsgálata ad választ a kérdéscsoport másik részére is. Az emberi agy kapacitását különböző módon próbálták fölmérni, de ezek a kibernetikai vizsgálatok még nem hoztak egyértelműen használható eredményeket. Az mindenesetre világos már, hogy agyunk távolról sincs tökéletesen kihasználva, az emberi agy befogadó és főleg feldolgozó képessége jelentősen fokozható. Ijesztő számokat szoktak közölni az állandóan növekedő s perspektivában feldolgozhatatlanná váló ismerethalmaz mennyiségére. Ha a felhalmozódó egyedi ismerethalmazt tekintjük, akkor valóban már ma is reménytelen helyzetben vagyunk. Az ókor teljes ismerethalmazát lehetséges volt egyetlen emberi agyvelőben összefogni, de korunkban, sőt már igen régóta, teljesen re-

Digitized by Google

ménytelen egy embernek megtanulnia az emberi tudás összességét. Az ismeretanyag jelentős részének átfogásával azonban a helyzet már nem ilyen tragikus. A specializálódás tendenciáival szemben ugyanis állandóan és jelenleg egyre erősebben észlelhető az a generalizálódás, amely lehetővé teszi, hogy korunkban is kialakuljanak átfogó szemléletű kultúremberek, hogy korunk szükséges műveltségét, mely egyben integráns örököse az egész emberiség fejlődésének, az egyedek is magukévá tegyék.

Már említettünk néhány szót a kibernetika általánosító eszközeiről. A korszerű matematikai eljárások hatalmas eszközöket adnak kezünkbe a természeti jelenségek rendkívül széles osztályának összefogásához. A korszerű tudományos teóriák révén az egyes részjelenségek mint általános, összefoglaló elvek egyedi esetei szerepelnek. A tudomány leíró részeit, mint ez minden történelmi korszakban bekövetkezett, bizonyos szerteágazó ismeretszerzés után tömör és általános elvek fogják össze. Talán primitív példa az, hogy az ókori mérnökök számára a pitagoraszi számok egyedi, számszerű ismerete volt a tudomány, nem pedig a minden általános iskolás gyermek előtt jól ismert összefüggés. Az ilyen átfogó összefüggéseknek az elsajátítása a következő kor számára már természetes és kezdettől adódó nézőpont. A kiinduló nézőpont az a folytonosan emelkedő lehetőség, amely az emberiség számára lehetővé teszi a növekvő ismeretanyag és a növekvő szellemi munkaszint követelményeinek elérését. Ehhez hozzájárul az emberi „háttér-memóriának", tehát a rendelkezésre álló tárgyi ismeretanyag gyors előkeresésének, helyreillesztésének, felhasználásának az a rendkívüli lehetősége, amit a korszerű, nagy teljesítőképességű számológép-rendszerek és a gyorsan fejlődő ember-gép kapcsolatok lehetővé tesznek.

Az emberi alkalmazkodó képesség ezekhez a lehetőségekhez nagyon gyorsan fejlődik. A mai fejlett ipari országokban száz évvel ezelőtt a lakosság túlnyomó többsége primitív paraszti munkával foglalkozott, amely minimális szellemi igényeket támasztott. Közvetlenül a századforduló előttről származnak azok a fölmérések, amelyek azt mutatták, hogy egy dél-franciaországi parasztember átlagos szókincse 300 szó körül volt. Valószínűleg hasonló jellemző adatokat lehetett volna összeszedni az akkor domináló átlagszintre más vonatkozásokban is. Ez a paraszti munka azóta eltűnt. A mezőgazdasággal foglalkozó lakosság aránya a fejlett ipari országokban 10 százalékra, vagy az alá szállt; ezek az emberek azonban ma már nem parasztok, hanem legalábbis technikusi színvonalon dolgozó, nagy gyakorlati tudással rendelkező emberek. Az akkori paraszti lakosság ivadékai ma a nagyipari termelésben, a kereskedelemben, az elosztásban, a közigazgatásban dolgoznak. A tegnap szakmunkásának, a réteg szélességét is tekintve, a ma technikusai és üzemmérnökei felelnek meg. Ugyanígy előre lépett számszerűségében és ezzel együtt természetesen a tehetségek kiválogatódásának piramisában is kb. azonos magasságra a tegnapi mérnökökből a ma vezető, tervező, kutató apparátusa. Ez a példátlan átrétegződés, amely az egyes százalékos kategóriák szükséges ismeretanyagának megsokszorozódásával járt együtt, történelmi szempontból lényegében véve megrázkódtatás nélkül ment végbe. Ez is mutatja az emberi agy hallatlan alkalmazkodóképességét. Minden reményünk megvan arra, hogy ez a folyamat — kisebb-nagyobb ellentmondásokkal — hasonló módon folytatódik.

Már utaltunk arra, hogy az iskolában megszerzendő ismeretek milyen gyors ütemben válnak az egyre fiatalabb nemzedékek sajátjává; gyakran előfordul, hogy az előző generáció egyetemi tananyaga a következő generációban már az általános iskolai ismeretanyag részeként szerepelhet. Meglepő eredmények vannak az egészen fiatal gyerekek, (felsőbb általános iskolások vagy

Digitized by Google

középiskolások) felkészíthetőségéről a számológépek programozására. Általános iskolás gyermekek kitűnően elsajátítják az algebra alapjait, megértik a differenciál- és integrálszámítást, a valószínűségszámítás alapelveit, a különböző számrendszerekben való számolást és a lineáris transzformációk alapgondolatait. Az ismereteket összefoglaló elvek és ezzel a felvevőképesség fokozódása a kifejezetten kulturális területeken is jól észlelhető; a hazai zenepedagógiai gyakorlat nagyszerű példa erre. Az általános stílusismérvek felismerése, a korán elkezdett esztétikai nevelés lehetővé teszi azt, hogy az új generáció képes legyen az emberi kultúra élvezetére. Ritkán mutatunk rá arra a tényre, hogy csak a technika rohamos előretörésével párhuzamosan érkezett el az emberiség olyan kulturális szintre, amelyben az egész előző kulturális örökség megértésére és megbecsülésére képessé vált. Ha végignézzük azt a megdöbbentő kulturális rombolást, amit a különböző virágzó kultúrkorszakok az előző korok emlékeivel szemben végeztek, azt a barbárnak mondható érzéketlenséget, amellyel pl. a barokk építészek az előző korok összes, kezük ügyébe eső alkotását korlátolt és csak a saját kategóriájukat elfogadó ízlésük szerint átalakították, láthatjuk azt, hogy az emberiség milyen hallatlan kulturális ugrásra volt képes éppen azzal, hogy egész fejlődésének dialektikus egységét magáévá tette. Így hát *a jelenleg tapasztalható kulturális aggodalom hasznos szerepet játszhat a további fejlődés ösztönzésében, de tulajdonképpen indokolatlan.*

Még néhány szót átmeneti jelenségekről. Azok akik élesen szét kívánják választani a technikai ismeretek fejlődését az általános emberi kultúrától, nehezen tudják a két kultúra között elosztani azokat a területeket, amelyek az általános emberi megismerés tudományos élvonalában vannak. Véleményem szerint nehéz dolog például a matematikát, a kultúra akármelyik ágához egyértelműen besorolni. A matematikai gondolkodás és a matematika eszközei egyre mélyebben behatolnak a különböző, eddig kifejezetten humán jellegű tudományokba, mint például a nyelvészetbe, a pszichológiába stb. De nem dehumanizálhatják azokat, hanem eszközöket adnak számukra a jelenségek mélyebb megértéséhez. Ugyanakkor a matematika hidat jelent a humán tudományokhoz természettudományi és műszaki érdeklődésű emberek számára. Egyre több mérnök foglalkozik biológiai, pszichológiai, nyelvészeti, régészeti stb. problémákkal, és egyre több szakember ismerkedik a technika eszközeivel az említett területekről. Az integrálódás tehát itt is legalább olyan számottevő folyamat, mint a differenciálódás.

Korunkban még a szocialista országokban is tapasztalható volt azonban olyan jelenség (amely határozottan átmeneti jellegű és történelmileg indokoltan az), hogy a technikai értelmiség jelentős része elfordul a társadalmi kérdésektől és igyekszik bezárkózni a technikai kultúra problémái közé. Ehhez nálunk a dogmatikus idők is hozzájárultak. Az ő szemükben is — lejáratottá váltak azok a jelszószerűvé silányított eszmék, amelyek megvalósulásában súlyos ellentmondásokat tapasztaltak. Nyilvánvaló, hogy ilyen dezilluzionált állapotban és létbizonytalanságot is előidéző körülmények között jelentős részük — éppen azért, mert lehetőségük volt rá — szűkebb szakterületére menekült. Ez a korszak a múlté, bár kísértetei még ma is köztünk járnak és időnként devalválják a korszerű társadalomtudomány értékeit. Azonban — mint azt már Tacitus az „Agricolá"-ban leírta — a szellemi gyógyulás folyamata lassabb, mint a betegség bekövetkezéséé. Még elég sok tennivaló van ahhoz, hogy a természettudományos értelmiség széles közvéleménye előtt szétválasszuk a politikai korlátoltság rákos kinövéseit a társadalomtudomány haladó művelésétől, hogy a filozófusban többé ne a kibernetika vagy genetika ellenségét lássák.

Digitized by Google

„Ha majd ilyenek lesznek az emberek, nem sokat fognak törődni azzal, hogy a mai vélemény szerint mit kellene tenniök; meg fogják oldani a maguk problémáit és ki fogják alakítni az új életrendnek megfelelő új közvéleményt — ennyi az egész."

(Engels)

Egységes technikai társadalmat teremt-e a jelenlegi technikai fejlődés, valamiféle szintézist a kapitalizmus és a szocializmus között — mint ezt több divatos nyugati ideológus állítja —, vagy a technikai fejlődés külön társadalmi utakon, különböző módon halad, azonos jellemzők nélkül — mint ahogy ezt nálunk egyesek gondolják?

Azt hiszem, nem lennénk marxisták, ha nem ismernénk el azt, hogy a termelőerők azonos fejlődési irányai, az egymás mellett élés és a kommunikáció azelőtt elképzelhetetlen mértéke számos vonatkozásban hasonló jellegű társadalmi problémákat is felvet. Az utolsó tizenöt évben sok olyan problémával kerültünk szembe, melyekről korábban azt hittük, nem vetődnek fel, vagy másképpen vetődnek fel, mint a műszaki fejlődésben előttünk járó tőkésországokban. Volt egy sor ilyen szervezeti, társadalomszerkezeti átrétegeződési kérdés, de sok hasonlóság merült fel az emberek és csoportok egymás közti viszonylataiban, a család változó szerepének helyzetében, a televíziós és autós életforma kialakulásában, annak kulturális hatásában stb. Nem indulhatunk ki abból, amiből korábban kiindultunk, hogy az emberiség történetében a jövőben felmerülő vagy eddig előfordult problémákat a szocialista társadalom létrejötte automatikusan megoldja. Még olyan alapvető ideológiai jelentőségű kérdésben, mint a nacionalizmus jelensége, sem váltak be egyszerűsítő számításaink. Fel kell tehát készülnünk arra, hogy a termelőerők azonos szintjéből fakadóan, továbbá a történelem más, objektív erőhatásai következtében újra találkozni fogunk a két társadalomban valamilyen módon hasonlóan felmerülő problémákkal, és ezért nagyon gondosan kell elemeznünk azoknak az országoknak a társadalmi tapasztalatait, amelyek a műszaki-gazdasági fejlődésben előttünk járnak.

Nyilvánvalóvá vált azonban az is, hogy a mienknél öt-hatszorta nagyobb fajlagos nemzeti jövedelem sem képes önmagában a társadalom alapvető problémáit még csak részlegesen sem megoldani. Változott szinten és változott körülmények között ott vannak a régi belső társadalmi feszültségek. Ezek az állítólag idealista alapokon álló társadalmak még odáig sem jutottak el, hogy a vezető állami szervek csak megközelítőleg olyan felelősséggel és mélységgel is foglalkozzanak az emberközpontú problémákkal, mint ahogy a mi társadalmunk — összes hiányosságai ellenére — akár ma teszi. Ezeknek a rendkívül gazdag és a tőkés világ fölényét a technikai effektivitás sikereivel bizonyítani kívánó államoknak a vezető körei éppúgy a hatalmi-gazdasági-katonai politika kérdéseivel vannak elfoglalva és a társadalom belső feszültségeit éppúgy nagyrészt jótékonysági vagy rendőri eszközökkel gondolják megoldani, mint elődeik tették századokon keresztül, akiknek azonban sokkal kevesebb anyagi eszköz állt rendelkezésükre, és ezért nem is büszkélkedtek azzal, hogy anyagi eszközeik birtokában idejétmúlttá tették a társadalom forradalmi megújulását. Ezen vezető rétegek programjának középpontjában egyetlen olyan központi probléma sem szerepel, mint a demokrácia tényleges gyakorlása, az egyén és társadalom, az egyén és társadalmi csoportok, az ember és munkája kapcsolatai, a különböző generációk sajátos problémái, a család és nemek viszonyai teljesen újjáalakult feltételeik között. Pedig a technikai fejlődés ezeket a kérdéseket teljesen új módon vetette föl. Hogy csak egy példára utaljak: a család klasszikus szerepe a mai anyagi viszonyok között. Ez, a jövőben megoldandó lakásprob-

Digitized by Google

lémák mellett, a nők jövedelmének javulásával és a születésszabályozással nyilvánvalóan egészen más kell hogy legyen, mint azé a családé, amelynek a kereteit tulajdonképpen még a feudalizmusban alakították ki.

Bizonyos bátorsággal azt is állíthatjuk: *a technikai fejlődésnek jobban szét kellene választania a tőkés és a szocialista fejlődést, mint ahogy az a „szegénység korszakaiban" lehetséges volt.* Akkor ugyanis, amikor az anyagi javakkal való ellátottság primer kérdés, nyilvánvalóan sok tekintetben hasonló motíváló mechanizmusok kell hogy működjenek. Ezt a szakaszt figyelhetjük meg éppen most hazánkban is, amikor a piaci tényezőket, az emberek személyes anyagi érdekeltségét, a képességeken alapuló fokozottabb differenciálást kellett — helyesen — előtérbe helyezni. Amikor azonban az anyagi javak biztosítása kellő szinten történik, sokszorosan több a lehetőség a kommunista eszmények és a tőkés világ belső harcaiból fakadó következmények szétválasztására. Figyelembe véve azonban, hogy ez az időszak a különböző európai szocialista országokban a következő évtizedekben feltehetően aktuálissá válik, jelenlegi gazdasági és társadalmi mechanizmusunkat éppúgy átmenetinek kell tekintenünk, mint a felszabadulás utáni korszakét.

Így hát a társadalomtudományok művelőinek fel kellene készülniük a perspektívák tisztázására (ami új erőt ad a társadalomnak az előrehaladáshoz), részben pedig olyan probléma-analízisre, amely lehetővé teszi, hogy az új helyzet ne érjen bennünket váratlanul. Megtanultuk, hogy milyen hiba a napi politikát, a napi gazdaságpolitikát az általános célok és eszmények szintjére emelni, a kettőt összecserélni. Az új gazdasági mechanizmus helyes és szükséges bevezetése és az azzal párosuló különböző jelenségek idején különösen fontos számunkra ez a tanulság. Ezeknek a gondolatoknak a kidolgozása egyben válasz is lenne a Rostow-féle ideológusok idézett véleményére és a saját társadalmunkon belüli jóindulatú aggodalmakra; kitűnő eszmei fegyver lenne azoknak a kezében, akik a fejlett tőkés társadalom magas technikai viszonyai között győződtek meg arról, hogy a technikai fejlődés lehet kiindulópont, de semmi esetre sem megoldás, s a technikai fejlődés nem pótolhatja az egész termelési mód, a társadalmi-gazdasági viszonyok forradalmi átalakítását.

A technikai értelmiség előtérbe jutásával fölmerül az a régi probléma, hogy *milyen mértékben célszerű egy társadalom irányításában a specialisták részvétele és mennyiben szükséges a laikus demokrácia.* Ez a kérdés nem egyszerűen az osztályharc kérdése. A mi társadalmunkban is megvan annak veszélye, hogy akár a politikai szervezésben, akár a társadalmi irányítás más funkcióiban különösen járatos réteg saját partikuláris érdekeit a társadalmi érdek fölé igyekezzen helyezni. Ezekre a veszélyekre már annak idején Marx is rámutatott.

A laikus demokráciának, a vezetők demokratikus, széles körből történő kiválasztásának, ellenőrzésének az eszményei a szocializmust kezdettől fogva kísérik. De ezek az eszmények éltek minden megújhódó demokratikus mozgalomban is. A mi államrendszerünkben is problémát okoz a szakszerűség és a demokrácia egyeztetése. A tapasztalatok azt mutatják, hogy nagyon aktuális felülvizsgálat alá venni az eddigi eredményeket és gondolkodni ezeknek a kapcsolatoknak a további javításán. Ez a probléma tartósabb, mint a „technokráciáé". Mint már mondottam, véleményem szerint egy következő időszakban a műszaki értelmiség túlsúlyát feltehetően váltani fogja a pedagógusok, pszichológusok, egészségügyi szakemberek fokozott szerepe. A főkérdés ebben a vonatkozásban a vezetés szakszerűségének és stabilitásának, továbbá a széles körű demokratizmusnak, az optimálisan meghatározott ciklusonként váltott laikus irányításnak az ellentmondása és összhangja.

Digitized by Google

„Elemi és középiskoláink jobban érdeklődnek a formális iskolai rend iránt, mint annak intellektuális rendje iránt, hogyan lehet valamit alaposan megtanulni."

(Wiener)

Végül egy „technokrata" javaslata az állami-társadalmi vezetőknek és pedagógusoknak: *ne neveljenek technokratákat!* A technika és az egész társadalom fejlődése művelt, gondolkodni tudó, átfogó szemlélettel rendelkező, az új iránt (a holnapi új, nemcsak a mai iránt) fogékony nemzedéket követel meg. Ezzel ellentétes irányba hat a túlságosan sok technikai ismeret közlése. A mai technikai ismeretek úgyis elavulnak, sőt elavulnak a mai foglalkozások is a jelenleg oktatott keretek között. A jövőben csökken a technikai jellegű kézügyesség szerepe is, az „ész-ügyességgel" szemben. Növekszik azonban a gondolkodóképesség, a szellemi alkalmazkodni tudás és az interdiszciplinális asszociáció szerepe. Azt az oktatási jelszót, hogy „elveket, ne tényeket" tanítsunk, már csak a technikai fejlődés szempontjából is jobban figyelembe kellene venni.

Ez a kissé talán egyoldalúan megfogalmazott elv nem azt jelenti, hogy a tanítás száraz elvek oktatására korlátozódjék, a valóság ismerete helyett, hanem azt, hogy a változó jelentőségű adat- és anyaghalmazok helyett az összefüggések felismerésére, alkotó szellemi építkezésre készítsük fel fiatalságunkat. Így tudják a legkevesebb kolonccal és a legtöbb útravalóval kialakítani a technikai és társadalmi fejlődés bonyolult törvényeinek keretei között formálódó, részleteiben még ismeretlen szocialista-humanista jövőt.

Scholz Erik: Téli zsennye

Digitized by Google

A béke, barátság és az antiimperialista harc szolgálatában

Amikor a Szovjetunió létrejött, új fejezet kezdődött a nemzetközi politikában. A szocialista társadalom lényegéből fakadóan a szovjet állam külpolitikáját Lenin minőségileg új elvekre alapozta. E külpolitikának egyik legfontosabb jellemvonása *forradalmi internacionalizmusa,* amely abból fakad, hogy a szovjet nép életbe vágó érdekei egybeesnek a világ dolgozóinak érdekeivel. A szovjet külpolitikát áthatja *az egész emberiség forradalmi és haladó erőivel való szolidaritás* szelleme. Az internacionalista szolidaritás megnyilvánulása volt az a szimpátia és támogatás, amelyet a Szovjetunió annakidején például Németország és Magyarország felkelt proletariátusának, vagy a forradalmi Spanyolországnak és a reakció ellen harcoló kínai és koreai népnek nyújtott, napjainkban pedig a szabadságáért harcoló hős vietnami népnek, az arab haladó rendszereknek és más népeknek nyújt. A második világháborúban a szovjet nép nemcsak saját országa területéről űzte ki a hitlerista betolakodókat, hanem más országok népeit is felszabadította a fasizmus igája alól. Ez a győzelem nemcsak világraszóló hőstett volt, hanem egyben internacionalista és valóban humánus cselekedet is, amelynek eredményeként jelentősen kiszélesedett az antiimperialista és békeharc bázisa.

A szovjet külpolitika másik lényegbevágó jellemvonása *demokratizmusa és a dolgozó nép érdekeivel való összeforrottsága.* A Szovjetunió az államok egyenjogúsága, a kölcsönös tisztelet és egymás belügyeibe való be nem avatkozás elvei alapján fejleszti kapcsolatait a nagy és kis nemzetekkel egyaránt. Ezen az alapon jelenleg közel száz országgal áll diplomáciai viszonyban, s valamilyen formában kapcsolatot tart fenn a világ szinte minden államával. A Szovjetunió, a lenini elvekhez híven, mindig következetesen harcolt a népek demokratikus jogaiért, szabadságáért és függetlenségéért, s hű szövetségese volt azoknak, akik az imperialista elnyomás és a gyarmaturalom bármely formája ellen harcoltak. A szovjet külpolitika *osztálytartalmánál fogva antiimperialista politika.*

A szovjet külpolitika mint *békepolitika* vésődött az embermilliók, köztük a magyar dolgozók tudatába. E politikának ugyanis lényegéhez tartozik a békéért, a nemzetközi biztonságért, a leszerelésért, a népek közti barátság erősítéséért és ápolásáért folytatott harc. A békeharc mély forradalmi és osztálytartalommal bíró feladat, mert ez a harc az imperializmus legagresszívabb erőinek visszaszorítására, népellenes terveik meghiúsítására, a háború megakadályozására irányul.

Az Októberi Szocialista Forradalom óta eltelt évtizedek meggyőző történelmi tanulságokkal szolgálnak arról, hogy a szovjet állam a legnehezebb idő-

Digitized by Google

szakokban is milyen körültekintően, higgadtan, s egyben milyen határozottan és előrelátóan irányította külügyeit. A Szovjetunió napjainkban is következetesen folytatja higgadt, de rugalmas, a realitásokkal számoló külpolitikáját. Nem avatkozik be egyetlen ország belügyeibe sem, nem ismeri el a „forradalom exportját", de szembeszáll az ellenforradalom exportjával is.

A béke jelszavát nyomban az Októberi Forradalom győzelme után, a béke-dekrétum elfogadásával írta lobogójára a szovjet állam.

A polgárháborút és a külföldi intervenciót követően a szovjet külpolitika átfogó tevékenységet fejtett ki a fiatal szocialista állam elismertetéséért, és egyben kidolgozta a békés egymás mellett élés, a nemzetközi biztonság és leszerelés programját.

A második világháborút megelőző bonyolult időszakban, amikor egyre inkább aktivizálódott a fasiszta Németország, Japán és szövetségeseik tábora, a szovjet külpolitika erőfeszítései arra irányultak, hogy megakadályozza a világháború kirobbantását, vagy legalábbis a lehető legtávolabbi időre kitolja azt. A szovjet kormány annakidején a háborús uszítók leleplezésével egyidejűleg olyan kollektív biztonsági rendszer megteremtését javasolta, amely megfékezhette volna az agresszorokat, megvédte volna a népeket, és nemzetközi biztonságot teremtett volna. Az egyedülálló szovjet állam akkor nem tudta megakadályozni a világégést, de sikerült bizonyos időt nyernie katonai felkészüléséhez.

A honvédő háború éveiben a szovjet külpolitika tevékenysége arra irányult, hogy minden eszközével elősegítse az ellenség mielőbbi szétzúzását. Minden lehetőséget felhasznált az antiimperialista, békeszerető erők éberségének fokozására és aktivitásának kibontakoztatására a fasiszta agresszor ellen. Ezt a célt szolgálta az a szövetségi rendszer, amelyet az Egyesült Államokkal, Nagy-Britanniával és Franciaországgal hozott létre. Végül történelmi győzelme eredményeként világméretekben megnőtt a Szovjetunió nemzetközi tekintélye.

A második világháború elmélyítette az imperializmus rendszerének válságát, meggyorsította a gyarmati rendszer szétesésének folyamatát és az elnyomott nemzetek felszabadulását. 1945 után gyökeresen új helyzet alakult ki a nemzetközi küzdőtéren: a szocializmus kilépett egy ország kereteiből, *létrejött a szocialista világrendszer.* Ekkor a szovjet külpolitika egyik legfontosabb feladata lett *a szocialista országok baráti kapcsolatainak fejlesztése,* a szocialista világrendszer védelme és minden irányú erősítése, a gyarmati rendszer felbomlásának meggyorsítása, a nemzeti felszabadító mozgalmak támogatása.

A második világháború után komoly változások mentek végbe az imperialista táborban is: az Egyesült Államok vitathatatlanul vezető szerephez jutott, s az atommonopólium birtokában megerősítette hegemóniáját. Ebben a helyzetben Washington az „erő politika", a „felszabadítás", a „háborús szakadék szélén való táncolás" politikájának koncepcióját tűzte zászlajára, s ezzel hidegháborús légkört teremtett a világon.

A Szovjetunió és a szocialista országok viszont abból indultak ki külpolitikájukban, hogy a népek biztonságát és függetlenségét a különböző rendszerű államok békés egymás mellett élésének elvén alapuló biztonsági rendszer megteremtése szavatolja. A Szovjetunió változatlanul hű maradt békepolitikájához; ugyanakkor nagyarányú segítséget nyújtott a forradalmi és antiimperialista függetlenségi harcukat önfeláldozóan folytató ázsiai, afrikai és latinamerikai népeknek (például a kínai, koreai népnek).

Digitized by Google

A háború utáni első évtizedet a két ellentétes külpolitikai koncepció erőinek heves harca jellemezte. Az erőviszonyok azonban *rohamosan megváltoztak a szocializmus, a béke és haladás erőinek javára.* A Szovjetunió már 1949-ben megtörte az Egyesült Államok monopóliumát az atomfegyverek, majd 1953-ban a hidrogénfegyverek területén is. 1957-ben elsőként szovjet szputnyik, majd 1961-ben szovjet űrpilóta repült a világűrbe. A szovjet népgazdaság, tudomány és technika, űrrepülés, űrkutatás és rakétatechnika az utóbbi években újabb világraszóló eredményeket ért el, s ez biztos támaszt jelent a szovjet külpolitikának. A Szovjetunió hatalma az a döntő erő, amely — a szocialista világrendszer más államainak megnövekedett erejével együtt — gyökeresen megváltoztatta az erőviszonyokat a szocializmus és a béke javára. Ehhez járul még a nemzetközi munkásosztály és a felszabadult nemzeti államok számottevő ereje, s a békeszerető erők állásfoglalása. Nem véletlen tehát, hogy először az SZKP XX. kongresszusa vonta le azt a következtetést, hogy a világháború — a bonyolult nemzetközi helyzet ellenére — megakadályozható.

A szovjet külpolitika döntő szerepet játszott abban, hogy a világban olyan erőegyensúly alakult ki, amely taktikájuk megváltoztatására késztette az imperialista hatalmakat. Az erőpolitika hidegháborús koncepciója válságba került. Szertefoszlott a „kommunista fenyegetés" mítosza, amely a NATO hidegháborús politikájának egyik alappillére volt. Az imperialisták fokozatosan békésebb hangokat kénytelenek megütni („békés visszatartás", „hídverés", „szelektív együttélés" stb.), bár ún. fellazítási politikájukban is veszélyes, messzemenő célokat követnek.

A nemzetközi helyzet azonban az utóbbi években is *ellentmondásosan* fejlődött. A szocialista országok és a nemzetközi kommunista mozgalom egységének megbomlása az imperialistákat bizonyos taktikai előnyökhöz juttatta. Az imperialisták ellentámadásaira lehetőséget nyújtott és nyújt a gyarmati sorból függetlenné vált országok gazdasági kifosztottsága, elmaradottsága, munkásosztályuk fejletlensége is. Növekedett az imperializmus, elsősorban az amerikai imperializmus agresszivitása. E politika lényegét Johnson „globális stratégiája" fejezi ki. Eszerint az amerikai imperializmus jogot formál magának arra, hogy beavatkozzék más népek belügyeibe és a neki megfelelő eszközökkel elfojtson minden az ő érdekeivel ellenkező demokratikus népmozgalmat. Erre a doktrínára épül az erőegyensúly árnyékában a helyi háborúk taktikája, elsősorban a harmadik világban, a haladás erőinek visszaszorítása céljából. E taktika egyik legszégyenteljesebb megnyilvánulása az amerikai imperializmus agressziója a Vietnami Demokratikus Köztársaság és Dél-Vietnam népével szemben.

Mindez természetesen nem változtat korunk fő tartalmán, amelynek lényege a *kapitalizmusból a szocializmusba való történelmi átmenet;* az imperializmus agresszivitásának növekedése azonban megrontotta a nemzetközi légkört és kapcsolatokat.

A Szovjetunió külpolitikájának és a szocialista világrendszer országai együttműködésének legfontosabb eredménye az, hogy az imperialisták ellenséges akcióikkal egyetlen szocialista ország államrendjét sem tudták aláásni. Az SZKP és a szovjet kormány mindig nagy figyelmet szentelt a szocialista országok *két- és többoldalú kapcsolatainak fejlesztésére,* s jelentős anyagi és politikai segítséget nyújt ezeknek az országoknak felemelkedésükhöz. E kapcsolatok a további kiteljesedés jegyében alakulnak, s ez politikai síkon a kon-

Digitized by Google

taktusok elmélyülésében, a sokoldalú és gyakori tanácskozásokban és konzultációkban, a problémák őszinte feltárásában, a kölcsönös tisztelet, egyenjogúság és előny elvének alkalmazásában, gazdasági téren az árucsereforgalom állandó emelkedésében, a kooperáció szélesedésében, kulturális téren az együttműködés színvonalának és méreteinek növekedésében jut kifejezésre. Szélesedik katonai együttműködésük is. Az új barátsági szerződések megkötése átfogó jelleggel demonstrálja e kapcsolatok új fejlődési szintjét. Ez jellemzi a magyar—szovjet kapcsolatokat is. E kapcsolatok a teljes egyenjogúságra épülnek, őszinték, bensőségesek, felhőtlenek.

A szocialista országok egyike, a Vietnami Demokratikus Köztársaság az amerikai imperialisták kalóztámadásainak, agressziójának célpontja. A hősiesen harcoló Vietnamnak a Szovjetunió nyújtotta és nyújtja a *legnagyobb anyagi és politikai támogatást*, beleértve a katonai segítséget is. A szocialista országok támogatását élvező nép forradalmi ellenállásába ütközve csődött mond Johnson „globális stratégiája", s Washington végül is tárgyalóasztalhoz kényszerült. A Szovjetunió úgy véli, hogy a vietnami válság megoldására ésszerű lehetőséget nyújt a VDK négypontos és a DNFF ötpontos javaslata, amely a genfi nemzetközi egyezmények szellemében a vietnami nép jogos nemzeti törekvéseit tükrözi.

Az elmúlt évek tapasztalatai meggyőzően bizonyítják azt is, hogy a sajátos helyzetben levő Német Demokratikus Köztársaság, a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság és Kuba az imperialista fenyegetéssel szemben szintén mindig számíthat a Szovjetunió támogatására. Az NDK-t barátsági és kölcsönös segélynyújtási szerződés fűzi a Szovjetunióhoz, s ez a legfőbb garancia az NDK biztonsága számára, az NSZK fenyegető revansista politikájával szemben. Korea és Kuba vonatkozásában az utóbbi esztendők számos eseménye (pl. a „Pueblo"-incidens) igazolta a pozitív szovjet állásfoglalások nagy nemzetközi hatását.

A szovjet külpolitika egyik lényegbevágó jellemvonása *a gyarmati rendszer és imperialista uralom ellen harcoló népekkel és mozgalmakkal s az újonnan függetlenné vált országokkal való harci szövetség*, a nekik nyújtott sokoldalú politikai és gazdasági támogatás, a velük való, kölcsönös bizalmon alapuló együttműködés. Szovjet kezdeményezésre fogadott el az ENSZ-közgyűlés nagy jelentőségű nyilatkozatot „a gyarmati országoknak és népeknek adandó függetlenségről" és „a más államok belügyeibe való beavatkozás megengedhetetlenségéről, függetlenségük és szuverenitásuk védelméről". A Szovjetunió minden tőle telhető segítséget megad a nemzeti függetlenségükért, az imperializmus ellen harcoló ázsiai, afrikai és latin-amerikai népeknek. Amikor Vietnam, Kuba, az Egyesült Arab Köztársaság, Szíria, Algéria, vagy bármely más ország közvetlen összeütközésbe került az állig felfegyverzett imperialistákkal és gyarmatosítókkal, érezhette a hatalmas szovjet állam baráti segítségét.

Az arab államok ellen elkövetett izraeli agresszió újra leleplezte az amerikai imperialisták és a nemzetközi reakció sötét terveit. A múlt év júniusában indított izraeli támadás az arab népek nemzeti felszabadító harca, az Egyesült Arab Köztársaság és Szíria haladó rendszere ellen irányult. A Szovjetunió az agresszió áldozatai mellé állt; a haladó arab rendszerek védelmét úgy tekintette, mint részét annak az általános küzdelemnek, amelyet a szocialista és más békeszerető országok folytatnak a más népek belügyeibe való

Digitized by Google

imperialista beavatkozás ellen és a békéért. A szovjet külpolitika napjainkban is aktív segítséget nyújt az arab országoknak az Izrael által megszállt területek felszabadításához.

A Szovjetunió, a szocialista országok, az ázsiai, afrikai, latin-amerikai független államok *közös antiimperialista frontja megteremtésének* megvannak az objektív feltételei. Ezek: közös törekvésük a társadalmi haladásra és a békére, az imperialista agresszió és háború meghiúsítására, s ami még fontosabb: közös törekvésük a sokoldalú együttműködésre, arra, hogy a függetlenné vált államok felhasználják a Szovjetunió és a szocialista országok gazdag tapasztalatait a társadalmi rendszer, az államirányítás, a gazdasági, szociális és kulturális élet építése területén.

A szovjet külpolitika különösen nagy figyelmet fordít a *nukleáris háború elhárítására.* A szovjet kormány már 1946-ban javasolta olyan nemzetközi szerződés megkötését, amely megtiltotta volna a nukleáris fegyverek gyártását és alkalmazását. Az imperialista hatalmak elvetették ezt és a tömegpusztító fegyverek felhalmozása folytatódik. A Szovjetunió a békeszerető államokkal együtt azóta is folytatja harcát e folyamat megállításáért.

Az ENSZ-ben, különböző nemzetközi értekezleteken és tárgyalásokon a Szovjetunió nemegyszer előterjesztette az általános és teljes leszerelésre, a nukleáris fegyverek betiltására, az idegen területeken levő katonai támaszpontok felszámolására és a más országokban állomásozó katonai egységek visszavonására vonatkozó javaslatait. A Szovjetunió kész megállapodást kötni a hagyományos és nukleáris fegyverek minden válfajának megsemmisítéséről és az összes katonai szervezetek egyidejű felszámolásáról. A szovjet erőfeszítések eredményeként számos nemzetközi megállapodás született. 1963-ban aláírták a moszkvai részleges atomcsendszerződést, 1967-ben pedig olyan megállapodás jött létre, amely megtiltja nukleáris fegyverek eljuttatását a világűrbe. A nukleáris leszerelés problémájának megoldása útján újabb lépést jelenthet az atomsorompó-egyezmény megkötése, amelyről az ENSZ-közgyűlés most folyó ülésszaka tanácskozik. Az ENSZ-közgyűlés 22. ülésszakán a Szovjetunió fontos javaslatot terjesztett elő arról, hogy az ENSZ tagállamai kössenek nemzetközi szerződést a nukleáris fegyverek alkalmazásának megtiltásáról. Ezzel lényegében törvényen kívül helyeznék a nukleáris fegyvereket. A Szovjetunió nem tartja céltalannak, haszontalannak és eredménytelennek a leszerelésért folytatott harcot. Amíg azonban ez nem hozza meg a szükséges egyezményeket, addig a maga, szövetségesei és barátai érdekében állandóan magas színvonalon tartja fegyveres erőinek készenlétét, hogy bármely órában vissza tudja verni az esetleges agressziót. Ebben a szellemben a Szovjetunió nagy jelentőséget tulajdonít a szocialista országok katonai együttműködésének a Varsói Szerződés keretében.

A termonukleáris háború veszélyének elhárításáért folytatott világméretű küzdelem döntő mértékben az európai helyzet alakulásától függ. A szocialista és a kapitalista világrendszer fő erőinek érintkezési vonala ugyanis Európában húzódik. A századunkban kirobbant két világháború történelmi tapasztalatai szemléltetően mutatják Európa és a világ sorsának elválaszthatatlanságát. Az európai béke kedvezően befolyásolja a többi földrész helyzetét, s

Digitized by Google

ami a legfontosabb, az európai béke nagymértékben csökkenti a termonukleáris világháború veszélyét. Ázsiai vagy afrikai háborúk megmaradhatnak helyi jellegűnek, egy európai háború azonban óhatatlanul átterjedne más világrészre is. Az európai békéért és biztonságért folytatott harc tehát igen fontos része napjainkban a haladás és az imperialista reakció közötti világméretű küzdelemnek. A Szovjetunió ezért szentel olyan nagy figyelmet az európai problémáknak.

Az Északatlanti Szerződés, a NATO önmagában is állandó feszültséget okoz Európában agresszív céljaival. Már puszta létezése is akadályozza az együttműködés kibontakozását, elsősorban a szocialista és a kapitalista országok között. A NATO-t 1949-ben, tehát hat évvel a Varsói Szerződés megkötése előtt hozták létre. Most joggal elvárható lenne, hogy a NATO a saját felszámolására irányuló lépéseket is elsőként tegye meg. A Varsói Szerződés tagállamai azonban — 1966. július 6-i nyilatkozatuk szellemében — készek a két katonai szervezet egyidejű felszámolására. Ha pedig a két katonai tömb felszámolása ma még korainak bizonyulna, van lehetőség sok fontos részleges lépés megtételére. Ezek a következők lehetnének: az európai államok konferenciájának összehívása az európai területi status quo megerősítése céljából, s az európai biztonsági rendszer megteremtése lehetőségeinek megtárgyalására; meg nem támadási szerződés létrehozása a NATO és a Varsói Szerződés tagállamai között; a külföldön állomásozó csapatok visszavonása saját nemzeti határaik mögé; atommentes vagy csökkentett fegyverzetű övezetek létrehozása; az európai parlamentek képviselői konferenciájának összehívása az európai béke és biztonság kérdésében. A Szovjetunió ez irányban széles körű külpolitikai tevékenységet fejt ki.

Az európai biztonság megteremtése jórészt a német kérdés rendezésétől függ. A Német Szövetségi Köztársaság ma az amerikai imperializmus első számú európai kiszolgálója és szövetségese, s emellett természetesen saját agresszív imperialista céljai is vannak. Az NSZK jelenleg Európában a béke és biztonság megteremtésének fő akadályozója és ellensége. Az európai biztonságot nagymértékben veszélyezteti a nyugatnémet kormány revansista politikája. Az úgynevezett nagykoalíció létrejötte óta Bonn rugalmasabb taktikát alkalmaz ugyan, de továbbra sem mond le a nukleáris fegyverekkel való rendelkezés jogának megszerzéséről, nyílt területi követeléseket támaszt, s az NDK bekebelezésére törekszik. Mindez a sovinizmus és az újfasizmus szellemének élesztésével párosul. A szovjet diplomácia következetesen leleplezi a nyugatnémet imperialisták mesterkedéseit.

Ebben a helyzetben a következetes békepolitikát folytató Német Demokratikus Köztársaság rendkívül fontos szerepet tölt be az európai béke és biztonság megteremtésében. A szovjet külpolitika e tény tudatában tevékenykedik a nemzetközi porondon a két német állam létének elismerésén. A két német állam létének és a fennálló határoknak az elismerése, a két német állam viszonyának rendezése döntő jelentőségű az európai biztonság szempontjából. Bonnak tehát le kell mondania az egyedüli képviselet elvéről s egyenrangú tárgyalófélként kell elismernie a Német Demokratikus Köztársaságot.

Egy rövid cikkben természetesen nem vállalkozhatunk a Szovjetunió külpolitikájának részletes elemzésére. Az elmondottak azonban érzékeltetik, hogy a szovjet külpolitika és diplomácia következetesen a béke, az imperializmus

Digitized by Google

elleni harc és a népek barátsága nemes ügyének szolgálatában áll. Ez a politika osztatlan népszerűségnek és szimpátiának örvend a békeszerető népek körében. Itt-ott vannak ugyan kishitű nacionalisták vagy demagóg és álforradalmi hangoskodók, akik kalandor módon jobbról vagy „balról" provokálják, egyenesen keresztezik, vagy türelmetlenül és rosszindulatúan bírálják a szovjet külpolitikai tevékenységet (nem is beszélve az imperialista ellenfélről, amely mindenben igyekszik diszkreditálni és ellensúlyozni azt). Hiába szeretnék azonban kizökkenteni a szovjet diplomáciát megfontolt, nyugodt és felelősségteljesen előretekintő, következetes vonalvezetéséből: a szovjet párt és kormány nem hagyja magát zavartatni egyes szovjetellenes megnyilvánulásoktól sem, hanem folytatja higgadt, a realitásokkal számoló külpolitikáját. *Leonyid Brezsnyev* elvtárs joggal állapította meg: „Külpolitikánkkal egyetért és támogatja az egész szovjet nép, a szabadság, a haladás és a béke híveinek tábora. Ez a politika a jövőben is azon az úton fog haladni, amelyen ötven éven át haladt, amelyet Lenin és a párt jelölt ki, és amely igazolást nyert egész történelmünk folyamán."

Dr. Szürös Mátyás

Kmetty János:
Önarckép

Digitized by Google

Az olasz középbal a mérlegen

Az olasz kommunisták és egységszocialisták nagy sikerével végződött itáliai választások azt jelentik, hogy a középbal politika, amely az utóbbi évek olasz történelmére rányomta bélyegét, mélyreható következményekkel járó vereséget szenvedett. Parlamenti bázisa ugyan megmaradt, de a koalíció baloldali elemét képviselő szocialista-szociáldemokrata párt olyan súlyos veszteséget könyvelhetett el, hogy a párt vezetősége kénytelen volt felülvizsgálni a kormányban való részvételét.

A mai eredmény értékeléséhez először is tisztáznunk kell a középbal születésének körülményeit; csak ez teszi lehetővé a tárgyilagos felmérést.

A mai olasz társadalom az *antifasiszta ellenállási harc* és az angol—amerikai megszállás alatti *kapitalista újjáépítés* ellentmondó erőinek kohójában született. Az előbbiből kibontakozó antifasiszta egység és széles baloldali összefogás gyümölcse az alkotmány, amely teret nyújt a szocializmus olasz útja számára is (kimondja: Olaszország a munkára alapozott köztársaság), továbbá a demokratikus intézmények rendszere. A kapitalista újjáépítés készítette viszont elő a talajt a kommunistáknak a kormányból való kizárásához, a szocialista párt megosztásához, a Marshall-tervhez, az alkotmány végrehajtásának „befagyasztásához", a nagy monopóliumok megőrzéséhez és megerősítéséhez, a NATO-ba való belépéshez. A következmény: Itália háború utáni történetén végigvonul az éles osztályharc, a társadalmi küzdelem, hiszen a monopoltőke nem egy területen hatékony politikája nemcsak megoldást nem hozott az ország százados problémáira, hanem sok tekintetben el is mélyítette ezeket.

A középbal létrejötte ennek a küzdelemnek jelentette új szakaszát: azt jelezte, hogy az uralkodó kereszténydemokrata párt a jobboldali front felsorakoztatásával *már nem tudja feltartóztatni a népi, a demokratikus követeléseket.* Az 1960-as félfasiszta *Tambroni*-kormány elleni diadalmas népmozgalom, amelyet a véres rendőrsortüzek sem tudtak letörni, bizonyíték volt erre. Az olasz burzsoáziának *nincs politikai váltógarnitúrája:* az erős baloldali, kommunista és szocialista ellenzék léte arra kényszeríti, hogy egyetlen pártra, nevezetesen a *kereszténydemokratákra* alapozza politikáját. Ez a párt kitűnő eszköz, hiszen katolikus jellege jól álcázza a monopoltőke szerepét, sőt lehetővé teszi a tőkéshatalom alapjának kiszélesítését, a keresztény munkásszervezetek bevonását, az osztály-jelleg elhomályosítását. Ebből következik a párt tagoltsága is; az, hogy az olasz uralkodó körök számára a párton belüli egyes irányzatok adják meg a „váltás" lehetőségét a különböző politikai kísérletek végrehajtásához (a munkásokra lövető *Scelbától* a „szakszervezeti" szárny vezetőiig). A kereszténydemokrata párt 1945. óta az irányító kormánypárt kiváltságát élvezi (a miniszterelnököt mindig ez a párt adta).

Az ötvenes évek végéig *centrista politika* valósult meg a koalícióban: ez az újfasiszta és monarchista, egyébként mindinkább elenyésző szélsőjobb kizárását, a liberálisokkal és a szociáldemokratákkal való szövetséget jelentette a kommunista és szocialista baloldallal szemben. A „középbal" politikát a párt nápolyi kongresszusa 1962-ben határozta el: a kereszténydemokrata jobbszárny háttérbe szorult, és a többség megszavazta az időközben a kommunistákkal való akcióegységtől jelentősen jobbra sodródott szocialisták bevonását a kor-

Digitized by Google

mánypolitika végrehajtásába. A művelettel a kereszténydemokrata párt különböző erői eltérő célokra helyezték a hangsúlyt. A párt újítói azonban, élükön *Fanfani*val, megegyeztek a konzervatív derékhaddal abban, hogy az elsőrendű cél a kommunisták elszigetelése, a munkásmozgalom megosztása. (A május 19-i eredmény mutatja, mennyire kudarcot vallott ez a törekvésük.) A módszert, az ehhez szükséges politikát illetően már eltérőek a nézetek: a párt balszárnya tényleges reformra készül, mert ki akarja fogni a szelet a kommunisták vitorláiból. (Ezt hirdetik *Nenni*vel az élükön a szocialisták is: „a hatalom vezérlőtermében", „az irányítógomboknál" döntik majd el azoknak a reformoknak a megvalósítását, amelyekért ellenzékben oly régóta harcoltak.)

Fanfani kísérleti kabinetje, amelyet a szocialisták még csak kívülről, a parlamentben támogattak, egyetlen jelentős reformot hajtott végre: *államosította a villamosenergia-szolgáltató ipart.* Az olasz monopoltőke számára ez valóságos sokk volt: a Fanfani-kormány néhány hónapját követő 1963-as áprilisi választásokon a kereszténydemokrata párt sok százezer jobboldali szavazatot vesztett, a szocialisták pedig jelentős számú baloldali voksot kénytelenek voltak átadni a kommunistáknak. Az utóbbiak egymillió szavazatot nyertek, megkapták a választók több mint negyedének támogatását. De jóllehet az olasz választói testület balra tolódott, a gyakorlati eredmény az ellenkező volt: *a középbal konzervatív változata,* a *Moro*-kormányzat kezdete, amelyben a kormányba belépett szocialisták a régi hatalmi képlet kulisszájává silányultak.

Ez a folyamat a kereszténydemokrata és szocialista párton belüli elkeseredett viszály közepette ment végbe. Az előbbinél Fanfanit a választási vereség bűnbakjává tették meg és eltávolították a hatalomból. 1963 őszén végül maga Moro, a párt addigi főtitkára alapította meg az első olyan középbal kabinetet, amelyben a szociáldemokraták és a parányi köztársasági párt mellett *a szocialista párt is tárcákat kapott.* Nenni a tekintélyes, de konkrét terület ellenőrzését nem biztosító miniszterelnök-helyettesi posztot szerezte meg magának. A szocialista pártban a belharc a szakadásig fokozódott: Moro egy alaposan megszelidített reformprogram elfogadását tette a koalíció létrehozásának alapjává. A szocialisták számára ez a pártprogram feladását jelentette. A baloldaliak úgy vélték, hogy ezzel Nenni átlépte a Rubicont: 1964 januárjában megalakították a *Proletár Egység Olasz Szocialista Pártját* (PSIUP), amely a szocialista párt osztályharcos tömegeinek jelentős részét maga köré tudta tömöríteni (erre az első szemléletes bizonyítékot éppen az idei választás adta), s amelynek befolyása a szocialista párt jobbratolódásával arányosan nőtt.

A koalíció létrejötte azonban nem az utolsó kompromisszum volt Nenniék részéről, még saját, egyre inkább szociáldemokratizálódó programjukhoz képest sem. A következő, 1964-es kormányválság tárgyalásain *további reformok kerültek a szemétkosárba.* 1966-ban, amikor Moro másodszor is megbukott és másodszor is feltámadt, ismét Nenniék fizették meg az árat, és 1966 októberében, amikor a folyamatot a szociáldemokratákkal való (különben csak félig végbevitt) újraegyesülés tetőzte be, az egyesülés záloga az osztályharcos ideálokról való további lemondás volt. A szocialisták a társadalom átformálása helyett beérték a kormányzati és hatalmi pozíciók szerény szeletével, s az e posztok megőrzéséért hozott új meg új kompromisszumok oda vezettek, hogy leértékelték saját szavukat, s *egyre kevesebb lett a tényleges beleszólásuk a döntésekbe;* ezt később a SIFAR-ügy fejleményei bizonyították. (A pártban

Digitized by Google

Lombardi vezetésével megmaradt belső baloldali ellenzék nemegyszer felhívta a figyelmet erre a fejlődésre, követelve az ellenzékbe való visszatérést.)

A középbal Moro-változata ily módon a konzervatív erők, a monopóltőke „felvilágosult szárnyának" óhajai szerint vezette az olasz társadalom konszolidálására irányuló kísérletet. Az eredmény: a nagytőke iránta való bizalma helyreállt — a *konszolidáció azonban nem sikerült.* Itáliát egyre több válság, elégedetlenség osztja meg, egyre több a váratlan vagy nem is olyan váratlan robbanás, s mint a választási eredmények mutatják, egyre élesebben rajzolódik ki a döntő konfrontáció a két legnagyobb erő, a kommunisták és a kereszténydemokraták között.

A középbal kormányzat sikerrel oldotta meg *a gazdasági fejlesztés* feladatát, ennek az árát azonban a *dolgozó tömegekkel* fizetette meg. A szocialisták bevonása a kormányzatba egybeesett az 1963—64-es gazdasági válság kibontakozásával, az olasz „gazdasági csoda" végével. Nenni tehát nyilvánvalóan a villámhárító szerepét vállalta: a dolgozók életszínvonala ellen irányuló jövedelempolitika keresztülhajszolásához a monopoltőke rendelkezésére bocsátotta a munkásmozgalom egy részét. Ez hasonlít az angliai fejleményekhez: a konzervatív pártot ott is akkor váltotta fel a munkáspárt, amikor az előző gazdaságpolitika csődtömege az országra zúdult, a számlát tehát már az utóbbinak kellett fizetnie. Nyugat-Németországban is a gazdasági visszaesés pillanatában jött létre a nagykoalíció.

A gazdasági visszaesésen a középbal kormány *a belső fogyasztás drasztikus korlátozásával,* a bérrögzítéssel, illetve a béreknek a termelés szintjéhez való mechanikus kapcsolásával, a közvetett, tehát a széles tömegeket sújtó adók bevezetésével lett úrrá. A hatás: a tőkés gépezet működésének *újabb felgyorsulása.* 1963-ban és 1964-ben szinte megállt a nemzeti jövedelem növekedésének üteme és Itáliát csak nagyobb amerikai kölcsön mentette meg a fizetésképtelenségtől, 1965-ben azonban a nemzeti jövedelem növekedésének üteme már 3,5, 1966-ban 5,5, tavaly pedig 5,9 százalék volt (ez az egyik legdinamikusabb fejlődés a tőkés világban). Az eredmény különösen figyelemreméltó akkor, ha tekintetbe vesszük, hogy ebben az időben a többi közöspiaci országot erős recesszió sújtotta, s ez gátolta az olasz expanziót.

A globális fejlődés meggyőző és kétségkívül széles rétegeket érintő adatai mögött azonban olyan mélységek sötétlenek, amelyek érthetővé teszik az elmúlt évek állandósuló társadalmi robbanásait. A gazdasági fellendülés alapját továbbra is az jelentette, hogy Olaszországban — néhány körzetét kivéve — *a legalacsonyabb a bérszínvonal* a közöspiaci államok között. Annak az önmagában pusztán gazdasági hatékonyság szempontjából logikus törekvésnek a mélyén, amely a bérek emelkedését a termelékenység növelésével kapcsolja össze, az a tendencia rejlik, hogy az olasz ipar versenyképességét a bérszint leszorításával, a bér és profit arányának befagyasztásával, a közöspiaci társakénál alacsonyabb életszinvonal állandósításával biztosítsák. E nagytőkés „jövedelmi politikának" *a foglalkoztatottság korlátozása, a munkanélküliség állandósítása* a legfőbb eszköze, s ez évről évre százezreket kényszerít kivándorlásra, s a gazdasági fellendülés, a jólét kirakata ellenére az olasz élet permanens vonásává teszi a létbizonytalanságot.

Hogy micsoda cinikus számítás húzódik meg az emigráció ilyen hatékony gazdasági ösztönzésében, azt az mutatja, hogy az olasz expanzió egyik motorja éppen *a kivándorlók által hazaküldött deviza.* Ennek összege teszi lehetővé —

Digitized by Google

a kereskedelmi mérleg deficitjét ellensúlyozva — az aktív fizetési mérleg kialakítását, s az idegenforgalmi bevételek mellett ez a legfontosabb „láthatatlan jövedelmi forrás" Ezért lobogott a felháborodás vörös zászlaja a mostani választásokra hazatért, külföldön dolgozó olasz munkások számos szerelvényén (több százezren mentek haza). A kivándorlás egyébként *politikailag is kifizetődő* az uralkodó osztálynak: biztosító szelep a társadalmi feszültség levezetésére, hiszen éppen a legelégedetlenebbek, a legaktívabbak távoznak, azok, akiknek van erejük változtatni sorsukon. A következmény: Olaszország egyes övezeteiben szinte elsorvadnak a kommunista pártszervezetek, a klérus és a kereszténydemokrácia pedig „gondozza" a szeretteiket hazaváró „fehér özvegyek" birodalmát. Ez magyarázza azt, hogy az Olasz Kommunista Párt az előző évek választásain némi teret vesztett egyes, különösen déli körzetekben.

A munkaalkalmak korlátozása csupán egyik összetevője a tőkés jövedelempolitikának: a másik *a munkaritmus erre alapozott gyorsítása.* A baleseti statisztika elgondolkodtató: az olasz gyárakban négyóránként meghal egy ember, minden 20 percben megrokkan valaki és 20 másodpercenként történik üzemi baleset. Hogy ma az olasz ipar kevesebb munkással is 60 százalékkal többet termel, mint 1960-ban, az csak részben a korszerűsítés eredménye: a másik oldal a hajsza fokozódása, ez pedig a munka—tőke konfliktus kiéleződésére vezet. A CGIL, az Olasz Általános Szakszervezeti Szövetség statisztikája szerint az olasz dolgozók 1967-ben *többet sztrájkoltak, mint a többi kapitalista ország munkásai együttvéve:* sztrájkharcaik következtében 1966-ban és 1967-ben összesen mintegy 400 millió munkaóra esett ki a termelésből. Nyilvánvaló, hogy ilyen nagyarányú harcokra csak elkeserítő helyzet kényszeríthette rá a tömegeket; másrészt világosan kifejezésre jut ebben az olasz munkásosztály rendkívüli harcossága. E nagy küzdelmek eredménye az, hogy a dolgozók életszínvonala *az infláció ellenére is növekedett:* tavaly az árak 4, a bérek 6 százalékkal emelkedtek (de a tőkések profitja még nagyobb arányban).

A munka—tőke konfliktus hevessége magyarázza azt, hogy *az olasz pártpolitika mozgása nem transzponálható a szakszervezetekre,* bár több szakszervezet is pártok fémjelzését viseli. Így a kommunisták hegemóniáját tükröző, de jelentős szocialista erőket is tömörítő CGIL — a legnagyobb és legharcosabb olasz szakszervezet — a középbal politika hat éve alatt is megőrizte egységét, noha két fő alkotóeleme közül az egyik ma az ellenzék vezetőereje, a másik pedig kormánypárt. Bizonyos következményei természetesen vannak a sajátos helyzetnek: a CGIL az utóbbi években a pártokkal szembeni *teljes autonómiát* helyezte politikájának tengelyébe, egészen addig a fokig, hogy szakszervezeti vezető nem tölthet be funkciót pártjában, illetve az állami életben, s nemzetközi téren is ez a folyamat érezhető az SZVSZ-szel kapcsolatos politikájában. A munkásosztály és a dolgozó tömegek helyzetének pontos felmérése és elemzése azonban lehetővé tette a kommunista szakszervezeti harcosok számára, hogy *ők tűzzék ki a fő célokat* az egész olasz szakszervezeti mozgalom számára, s ők válasszák ki a harci módszereket: a gyakorlat többször bebizonyította a katolikus CISL és a szociáldemokrata UIL számára, hogy a CGIL által kiadott felhívások elutasítása saját tömegbefolyásukat csökkenti. Ez magyarázza, hogy az olasz bérmozgalmakat az *egység* jellemzi.

Az olasz ipar fejlődése nem feledtetheti *a mezőgazdaság válságát.* Ez a szektor tavaly 2,5 százalékos fejlődést mutatott ugyan fel, de a globális szám-

Digitized by Google

adat mögött a közép- és nagybirtokok, a bőven termő fejlettebb körzetek megerősödése, s ugyanakkor a *kisbirtokok, az elmaradottabb övezetek további elszegényedése és tönkremenetele áll.* A kormány mezőgazdasági politikája, a „zöld terv" is ezt a folyamatot ösztönzi, a felesbérlő pedig — a középbal reformígéretek ellenére — még mindig az olasz falu jellegzetes alakja.

Dél tragédiája ugyancsak a középbal koalíció „tartozik" rovatában szerepel, bár a *Mezzogiorno* beruházásai — így nevezik az olasz csizmának Rómától délre nyúló szárát — a világháború óta igen számottevő összeget tesznek ki. Dél-Olaszország valójában külön világ: egy elmaradott ország. A lakosság egyharmada itt él, s egy főre eső jövedelme az északiének *fele és harmada* között ingadozik. A különbség történelmi gyökerei messzire nyúlnak, de a szocialisták sokat reklámozott terv-politikája nem volt képes megfordítani az irányzatot. Dél elindult ugyan a gazdasági fejlődés ösvényén, de közben *csak fokozódott az elmaradás* az autósztrádán robogó északiakhoz képest. Emellett Dél fizet szinte az egész „olasz csodáért": hagyományos patriarkális-feudális struktúráját összezúzta a fejlődés, de helyébe szinte semmit sem adott. A feudális-latifundista formációk idomultak az új körülményekhez, a földbirtokosok és a maffia-vezérek telekspekulánsokká és vállalkozókká lettek, az újonnan létesített ipari komplexumok szigetek maradtak a szegénység tengerében: így sűrűsödött bele a modern Itália szinte minden ellentmondása Dél-Olaszország problémájába. (A kivándorlás is elsősorban ezt az országrészt népteleníti el.)

Ezekhez a konfliktusokhoz járul *az olasz állam struktúrájával, jellegével* kapcsolatos problémák hosszú sora. Az alkotmány kimondja az olasz tartományok *önkormányzatának* elvét, de a 19 tartományból csak öt alkalmazza ezt a gyakorlatban is; a többiben a kereszténydemokrata kormányok — a baloldaltól tartva — *elszabotálták.* A szocialisták a kormányba való belépés egyik feltételeül éppen a tartományi autonómia megadását tették — a kereszténydemokraták azonban tovább folytatták az időhúzást; „demokratikussági" garanciát követeltek a szocialistáktól, magyarán azt, hogy ne alakítsanak a kommunistákkal tartományi kormányt, még ott sem, ahol a választási eredmény lehetőséget adna erre. (Sajátos értelmezése ez az alkotmánynak!) Végül a törvényhozás utolsó hónapjaiban megszavazták a tartományi választási törvényt, ez azonban azt jelenti, hogy csak a következő ötéves időszakban kezd majd működni az új rendszer. A baloldali demokratikus erők a széles hatáskörű gazdasági és politikai autonómia rendszerében látják a gazdasági-társadalmi problémák megoldásának egyik garanciáját — persze csak akkor, ha ez nem a kereszténydemokrata hatalmi monopólium alapján valósul meg.

Az *oktatási reform* ugyancsak a szocialisták zászlaján lobogott a kormányba való bevonulásukkor: ma inkább hallgatnak róla, hiszen a középbal kormány belső konfliktusai, amelyek kivétel nélkül Nenniék visszavonulásával végződtek, rendszerint éppen az iskolaügy körül törtek ki. Ráadásul a diákok zajos tiltakozó mozgalma éppen a választási kampány idején demonstrálta a hatalom kudarcát.

A középbal reformprogram így gyakorlatilag program marad, s a koalíció pártjai a választási kampány idején jobb híján megismételték öt évvel ezelőtti ígéreteiket. Maga Moro ismerte el, amikor megvonta kormányának mérlegét: „Sok mindent nem hajtottunk végre" — s mentségül csupán annyit mondott, hogy a program „túl ambíciózus" volt. A valóság azonban az, hogy a kereszténydemokraták *a lényeges javaslatok elfektetésére,* illetve „hatástalanításara" használták fel a parlamenti útvesztőket. Jellemző adat: a törvényhozási időszakban 2011 törvényjavaslatot vitattak meg, de ebből 400-at az utolsó két hé-

Digitized by Google

ten, futólépésben hagytak jóvá. Így hatástalanították, illetve fektették el a városrendezési reformot, a felesbérleti törvényt, a nyugdíjrendezést stb.

A parlament eredménytelensége *a koalíció sajátos kétértelműségével* párosult, amely jellemző módon nyilvánult meg külpolitikai kérdésekben. *Vietnam* ügyében például Nenni pártja ismételten elhatárolta magát kereszténydemokrata partnereitől, anélkül, hogy végül a parlamenti szavazáson is kiállt volna velük szemben. A döntések tehát a pártirodákban, bonyolult politikai intrikák során születtek; az ülésterembe már eldöntött politikai játszmák eredményhirdetésére vonultak be a honatyák. Óhatatlanul szembetűnővé vált így *az olasz állam, az olasz parlament, sőt az olasz demokrácia válsága:* ez vált az utóbbi évek egyik visszatérő vitatémájává.

A veszélyeket aztán drámai erővel illusztrálta a *SIFAR-ügy*, amely 1967 elején robbant ki, s decemberre a háború utáni évek legnagyobb politikai botrányává terebélyesedett. Egy radikális polgári hetilap, az *Espresso* írta meg először, hogy 1964 nyarán, a középbal első kormányválsága idején, az olasz csendőrség akkori parancsnoka, *De Lorenzo* tábornok a SIFAR, a katonai kémelhárítás közreműködésével olyasfajta fordulatot készített elő, amilyen három évvel később Görögországban ment végbe. A cikket követő szenzációs sajtóperben a tanúk — magas rangú katonatisztek — megerősítették az államcsíny-előkészületek tényét. Bár az ügy háttere máig sem világos, De Lorenzo tábornok figurája mögött a baloldali sajtó szerint *vezető kereszténydemokrata politikusokat* lehet sejteni. Az ügy azt bizonyította, hogy vannak Olaszországban olyan hatalmi csoportok és eszközök, amelyek bizonyos körülmények között tekintélyuralmi fordulatot, államcsínyt is megkísérelhetnek. (A SIFAR 157 000 embert tartott titkos megfigyelés alatt, közülük 34 000-et saját működési szabályzatával is ellentétben.)

A botrány fejleményei további tanulságokkal is szolgáltak. A kommunisták parlamenti vizsgálatot követeltek és ehhez a követeléshez csatlakozott Nenni pártja is. Amikor azonban Moro lemondással és kormányválság kirobbantásával fenyegetőzött, az egyesült szocialisták *takarodót fújtak*, mégpedig éppen a leleplezett veszélyre hivatkozva. „Egy válság — mondotta Nenni — most még kritikusabb helyzetet teremtene, mint 1964-ben." Bebizonyosodott: Nenni továbbra is nagyon messze van a hatalom irányítógombjaitól. Moro azzal tagadta meg a parlamenti vizsgálatot, hogy ez „Olaszország szövetségeseinek érdekét is sértené". Ezzel világossá tette, hogy mit jelent Itália számára a gyakorlatban a NATO-tagság. A SIFAR-ügy végső tanulsága pedig az, hogy ha vannak is mindenre kész puccsisták, számolniuk kell a népi ellenállással, az antifasiszta, demokratikus erők súlyával, harckészségével — ezért marad a puccs papíron.

Ezzel a mérleggel indultak tehát a pártok a választási küzdelembe. A *kereszténydemokraták*, felmérve a helyzet veszélyeit, mindenkit a fedélzetre rendeltek. Morónak már előbb sikerült bevennie kabinetjébe elődjét és vetélytársát, Fanfanit (némi önálló mozgási teret engedélyezett neki a külpolitikában, gondosan visszafogta azonban minden önálló kezdeményezését). Scelbát, a jobboldal vezérét azzal sikerült hatástalanítania, hogy a párt elnöki székébe ültette, és a jelek szerint sikerült kivédenie a posztjára aspiráló *Rumor* főtitkár kis házi konspirációját is. A párt reputációját alaposan megtépázó botrányokat (a választási kampány előestéjén tartóztatták le például sikkasztás miatt *Petruccit*, Róma volt kereszténydemokrata polgármesterét) a televízió és rádió

Digitized by Google

államilag irányított propagandája ellensúlyozta. A katolikus püspöki kar is arra szólította fel — virágnyelven, de világosan — a hívőket, hogy adják voksukat a „keresztény értékeket védelmező erőkre", s ezen természetesen a kereszténydemokrata párt értendő. A párt a gazdasági prosperitás érdemét magának tudva az addigi vonal folytatását ígérte.

A *kommunisták* jelszava így hangzott: *„Itt az ideje a változásnak, és lehet változtatni."* A párt a középbal reformprogram kudarcának leleplezésével, a baloldali egység megteremtésének programjával indult, és összefogott a szocialista párt osztályharcos balszárnyából alakult PSIUP-pal. A kommunisták választási kampányának hátterét a szélesedő sztrájkmozgalom, a diáktüntetések, az egyre újabb társadalmi konfliktusok szolgáltatták.

A *szocialisták és szociáldemokraták* újonnan egyesített pártja azzal az ambiciózus céllal indult csatába, hogy visszaszerezze a PSIUP kiválásával elvesztett mandátumait, de meglehetősen későn ásta ki a csatabárdot koalíciós partnere, a kereszténydemokrata párt ellen. Hiába vádolta a kereszténydemokratákat a reformok elszabotálásával, ezzel aligha győzhette meg saját választóit. Jellemző vonása volt egyébként a választási kampánynak a televízió nagy szerepe: a képernyőn két hónapon át egymást követték a pártok vezetőinek politikai vitái.

Ilyen előzmények után folytak le május 19-én és 20-án délelőtt a képviselőházi és szenátusi választások. A 35 millió választójogosult 92 százaléka járult az urnák elé, hogy véleményt mondjon a középbal hat évéről. Az eredmény már ismeretes: a kommunisták és a PSIUP szocialistái *nagy sikert értek el,* külön-külön és együtt is. Az OKP a képviselőházban 11, a szenátusban 2 mandátumot nyert, 177-re, illetve 87-re növelte képviseletét; ehhez jön a PSIUP 14 szenátora és 23 képviselője. A két párt mindkét házban a szavazatoknak több mint 30 százalékát szerezte meg.

A kormánypártok közül a kereszténydemokrata párt mindkét házban valamelyest növelte szavazatainak és képviselőinek számát (elsősorban a jobboldali pártok rovására). A szavazás nagy vesztese Nenni pártja, amely a szakadással elvesztett pozíciók közül semmit sem tudott visszaszerezni, és az 1963-as koalícióba belépett szocialista párt és a szociáldemokrata párt egyesített szavazatainak mintegy negyedét kénytelen volt „leadni".

Luigi Longo, az OKP főtitkára a választások előtt rámutatott: hogy Olaszországban létrejöjjenek az alapvető változás feltételei, ahhoz a jelenlegi választáson három célt kell elérni. Először is a *kommunisták és a PSIUP-szocialisták sikerét,* másodszor *a kereszténydemokraták vereségét,* végül pedig a *jobboldal vereségét.* A májusi szavazás a három közül *két feltételt* valósított meg: a kommunisták és a proletáregység-szocialisták figyelemreméltó sikert könyvelhettek el, olyan sikert, amely a polgári körök számára nagy megrázkódtatás, s a jobboldal is súlyos vereséget szenvedett; politikai formációi szemmelláthatóan a megsemmisülés felé haladnak. Ezzel szemben a kereszténydemokraták, akik 1963-ban elvesztették az olasz nagytőke bizalmát, ezúttal visszaszerezték ezt, és *megtudták szilárdítani állásaikat.* Nyilvánvalóvá vált tehát az is, hogy Nenni pártjának kompromisszumos politikája az ő malmukra hajtotta a vizet.

A májusi választás ily módon változást hozott az olasz politikában, de jelezte, hogy az olasz választótestület balra tart, hogy a tömegek számon kérik az elmaradt reformokat, hogy a *kommunisták befolyása, vonzereje szüntelenül nő,* hogy mind többen látják bennük a demokratikus megújulás biztosítékát, s jelezte azt is, hogy a szocialista párt régi vezetőinek pálfordulása nem semmisíthette meg az olasz munkásosztály harcos hagyományait. A ke-

Digitized by Google

reszténydemokraták eredménye viszont azt mutatja, hogy az olasz kapitalizmusnak, gazdasági eredményeire támaszkodva, még jelentős tartalékai vannak, továbbá, hogy az olasz uralkodóosztály ma is a kereszténydemokrata pártot tekinti az egyetlen ellensúlynak a baloldallal szemben.

A szocialista-szociáldemokrata párt szavazatvesztesége oly világosan a kereszténydemokratáknak tett kompromisszumok ára volt, hogy tíz nappal a választások után e párt vezetősége kénytelen volt a kormányból való kilépés mellett dönteni. A párt a jövőbeli részvételt a kereszténydemokrata politika változásához, reformok megvalósításához kötötte. Bár a szocialisták elsősorban saját pozíciójukat akarják javítani a jövőbeli kormányban, tömegeik nyomása megakadályozhatja a középbal változatlan folytatását, sőt — amennyiben a megerősödött kereszténydemokraták nem hajlandók engedményekre — végleges meghasonlásra vezethet.

Ugyanakkor a baloldal sikere bebizonyította: van olyan új tömörülés, amely, mint Luigi Longo a választási eredményt kommentálva mondotta, képes *tényleges alternatívát* szembeszögezni a balközép politikájával. Ez az alternatíva az összes baloldali erők összefogását jelentené, a kereszténydemokrata balszárnyat és a szocialistákat is beleértve. A választási eredmény nagyobb súlyt adott ennek a lehetőségnek. „Mi kezdeményezően fogunk fellépni az új helyzetben" — hangoztatta az OKP főtitkára. Olaszország tehát a választások után újabb osztály-ütközetek felé halad.

Baracs Dénes

De Gaulle immár 10 esztendeje uralkodik, de megindult egy megállíthatatlan folyamat. A kormányzat csődbe jutott, az állam bomlik, a kormány tehetetlensége napvilágra került Itt az ideje, hogy a tábornok elnök távozzék.

(Humanité, május 30.)

A Francia Kommunista Párt mindenekelőtt azt akarja, hogy teljesítsék az üzemi dolgozók és az egyetemisták jogos követelését. El akarja kerülni, hogy a dolgozókat holnapra megfosszák győzelmüktől.

(Humanité, május 30.)

Digitized by Google

A területi pártszervezetek gazdaságirányító munkájának néhány kérdése

Pártunk Központi Bizottsága 1967. november 24-i, a „Soronkövetkező gazdaságpolitikai feladatokról" szóló határozatában fontos kérdésként jelöli meg, hogy „a pártszervek állandóan figyeljék, kellő összhang mutatkozik-e a gazdasági tendenciák és a politikai törekvések között, s ha ez az összhang bármelyik részéről megbomlana, kezdeményezzék annak helyreállítását".

A gazdaságirányítás újonnan bevezetett rendszere azon nagyszabású társadalmi reformok kategóriájába tartozik, amelyekhez hasonlóra bizonyára nem kerül sor egyhamar. A gazdaságirányítás reformja egy sor kérdésben újszerűen veti fel a pártszervezetek szerepét, tevékenységük módszerét és stílusát a gazdasági munkában.

E cikkben nem kívánok foglalkozni a gazdaságpolitika megvalósítását szolgáló gyakorlati pártmunka egészével Szeretném viszont egy megyei pártbizottság nézőpontjából ráirányítani a figyelmet mindarra, amit a Központi Bizottság 1967. november 24-i határozata a pártszervek napi feladatává tett az új mechanizmus bevezetésének időszakában, különös tekintettel az *érdekrendszer* fejlődésére.

Területi pártszervezeteinknek a párt gazdaságpolitikájának minél eredményesebb megvalósítását kell szolgálniuk *gyakorlati pártmunkájukkal.* E tevékenységükben ugyan a „megye" érdekeit képviselik, de nem az „országgal" szemben, hanem a lehetőségek keretében az össznépit kell érvényre juttatniuk az adott területen.

A gazdasági tendenciák és politikai törekvések összhangját vagy ellentmondásos voltát a területi pártszerveknek országos szintézisben kell szemlélniük, annál inkább, mert adott részterület összhangja sem lehet tartósan zavartalan, ha az „egészben" összeütközések vannak. Vagyis a „területnek" az az igazi érdeke, ha országosan érvényesül az összhang, s ehhez a maga részéről maximálisan hozzájárul. mint az egész szerves része, alkotó eleme.

Esetenként ezt úgy vetik fel, hogy amíg korábban a területen a *tervszemlélet* dominált, most az irányítás új rendszerében a területi pártszerveknek a népgazdasági és helyi érdek összehangolására kell törekednie. Azt hiszem, ez nem fejezi ki pontosan a területi pártszerv szerepét.

Ha e felfogást úgy értelmezzük, hogy a helyi érdek természeténél fogva parciális gazdasági érdek, amelynek lehetnek és vannak az adott területen politikai kihatásai és vetületei, s mint ilyennek, végső fokon a *jövedelmezőség* elvét kell megtestesítenie. mert ezt tekinthetjük az országos érdek legáltalánosabb kifejezőjének, akkor helyesen járunk el. Ha viszont felfogásunkban a népgazdasági és helyi érdek egyenrangú tényezőként jelentkezik, s az összhangot ilyen alapon, szilárd elvi értékrend felállítása nélkül

Digitized by Google

kívánjuk megteremteni, akkor téves útra, hibás következtetésekre juthatunk a gyakorlati pártmunkában azért, mert ebben az esetben nemcsak a mérlegelés lesz szubjektív (az mindig szubjektív), hanem a mérlegelés *kiindulópontja* is.

Mások viszont a pártbizottságok szerepét abban látják, hogy a gazdasági folyamatoknak csak politikai hatásait kell figyelemmel kísérniük, s tisztán *politikai* érdekeket képviselve kell hatást gyakorolniuk a gazdaságra. Bár a pártszervezetek elsőrangú politikai szerepe munkájuk természetéből adódik, ez tévesen egyoldalú, szűkkeblű felfogás. Ugyanakkor fel kell hívnunk a figyelmet a politikamentes, steril „közgazdasági" szemlélet veszélyeire is, amely negligálja a gazdasági folyamatok és politikai törekvések közötti összhang szükségességét, a terület társadalmi-politikai tényezőit, a politika aktív szerepét a gazdasági szférában, abból a fikcióból kiindulva, hogy az az új mechanizmus kereteiben a gazdaság belső törvényei alapján automatikusan létrejön.

Mindkét nézőpont egyoldalú, s ezért nem alkalmas helytálló következtetések levonására a pártszervezetek feladatait illetően.

Ahhoz, hogy a pártszervezetek gazdaságirányítással összefüggő feladatait helyesen körvonalazhassuk, meg kell vizsgálnunk a területi pártszervek közelmúltbeli szerepét, valamint az új helyzet, új körülmények adta lehetőségeket, illetve a belőlük fakadó új követelményeket.

Nem tüzetes történelmi áttekintésre gondolunk — mondanivalónkhoz az nem is feltétlenül szükséges. Annyit azonban leszögezhetünk, hogy az MSZMP gazdaságpolitikáját a területi pártszervezetek igyekeztek a tőlük telhető legjobban, s lehetőség szerint következetesen realizálni. Tevékenységük a párt munkája egészének szerves része volt, ők maguk részesei, szervezői, alakítói voltak a nagy politikai kérdések megoldásának. Sok esetben kezdeményezői, néha pedig — nem mindig helyénvalóan — végrehajtói is voltak a gazdasági folyamatoknak.

A gazdaságirányítás reformja a párt kezdeményezésére és vezetésével született, s éppen ebből fakadt az, hogy pártszerveink ebben a folyamatban általában pozitív szerepet játszottak. Ebben persze nem az egyes személyek szerepe volt a döntő, hanem a párt általános politikája teremtette meg hozzá a kedvező feltételeket és a gazdaságpolitika jelezte a helyes utat a pártszervek tevékenysége számára, nem utolsó sorban azzal, hogy nagyban csökkentette az elavult szabályok tömkelegét.

Az utóbbi évek, a VII., VIII., IX. kongresszus, a KB. határozatai újabb és újabb ösztönzést adtak a gazdaság területi pártirányításának tökéletesítéséhez. E tevékenység gazdasági életünk alakításának szerves elemévé vált.

Pártszerveinknél az öncélú politizálást, a „tiszta pártmunkát" felváltotta a politikai és gazdasági kérdések *komplexebb* elemzése, a központi határozatok és irányelvek helyi, alkotóbb, sablonmentesebb alkalmazása. Meggyőzően bizonyítják például ezt az intézkedési tervek, amelyek a KB 1964 decemberi határozatai után készültek, vagy az a sok-sok kezdeményezés, amely a termelőszövetkezetek megszilárdítása, fejlesztése érdekében kibontakozott. Az elmúlt években végzett pártmunka alapvetően *pozitív* folyamatát a munka színvonalának emelkedése, a pártmunka módszerei és stílusa tökéletesedése, a hozzáértés növekedése fémjelzi.

Természetesen illuzórikus képet festenénk, ha elhallgatnánk, hogy munkánknak voltak hiányosságai, mellékterméke, s néha vadhajtásai is. S ha nem is ezek voltak a jellemzőek, mégis érdemes áttekintenünk őket, hogy

Digitized by Google

az új irányítási rendszerben elkerülhessük azokat, munkánkat helyesen „idomítsuk" az új követelményekhez, feltételekhez.

A gazdasági irányítás korábbi rendszerében a megyei szervek szerepe elsősorban az országos akarat egyszerű közvetítésére, a gazdaságpolitika magyarázására, mozgalmak szervezésére irányult. Volt emellett egy hallgatólagos, ki nem mondott — de nem kevésbé fontos — „szerepe", amely röviden abban foglalható össze, hogy ki tud többet „kiharcolni", „kiverekedni" a megyének, érveléssel, vagy összeköttetéssel a központi alapból.

A megyei „érdek" a minél nagyobb vissza nem térítendő állami támogatásban, terven felüli beruházásokban jelentkezett, függetlenül attól, hogy a népgazdaság egyensúlya eközben miként alakult.

Így vált a gyakorlati emberek szállóigéjévé az, hogy „aminek nálunk egyszer a fundamentumát lerakták, az biztosan megépül". Hogy időben mikor, milyen hatékonysággal és forrásokból, az nem mindig képezte kellő súllyal a mérlegelés tárgyát.

Ez a magatartás természetesen nem valamiféle tudatos népgazdaságellenességből fakadt; a régi mechanizmus szolgáltatta hozzá az „objektív" alapot. Az idézőjelet azért használom, mert a gyakorlatban gyakran szubjektíven, a gazdasági összefüggések viszonylag szűk körének mérlegelésével, összeköttetések útján döntöttek el egy-egy gazdasági kérdést, főleg beruházás sorsát. Az „élelmesség", az „ügyeskedés" így vált e korszak kísérő jelenségévé. A túlzottan centralizált irányítás terméke volt ez, amikor a nagy kapu mellett sok esetben megtalálható és járható volt a kis kapu.

A megyei szervek arra az álláspontra helyezkedtek, hogy az országos szervek felelősek a népgazdasági összefüggésekért, a megyeiek pedig az adott területért — s ez a felfogás alapjában helyénvaló —, de a régi mechanizmus keretei között ez a „kiharcoló", a „kijáró" magatartás hamis gyakorlatát erősítette, mert a népgazdasági tervben a területfejlesztési elvek elnagyoltak voltak, a fejlesztés objektív kritériumai csak speciális esetekben voltak követhetők.

Ez a szemlélet ma is tetten érhető. Megfigyelhető életünk felszínén az az ellentmondás, hogy amikor az ország egészében kedvezően fejlődik, s a legfontosabb mutatók évről évre kedvezően alakulnak, az egyes megyék életét, problémáit taglaló cikkek, parlamenti felszólalások, jelentések gyakran adnak hangot annak, hogy adott megye ebben vagy abban az utolsó, az országoshoz képest ilyen vagy olyan nagy a lemaradás stb.

Távol áll tőlem e kérdések jelentőségének lebecsülése, hiszen Nógrád megyében is — más megyékhez hasonlóan — komoly gondokkal küszködünk, egyebek között a lakás, út, víz, foglalkoztatottság stb. napirenden levő kérdéseinek megoldásában. Mégis szót emelek e probléma ilyen jellegű, mai gyakorlatunkban is jelentkező felvetése ellen. Hiszen *mindenki* első nem lehet, a megyék nem azonos fejlődési szintről indultak el és eltérő adottságokkal rendelkeznek. Az „egyenlők" között objektíve utolsónak is kell lennie. Bizonyára minden megye életében akad olyan terület, ahol az adottság és ezért a fejlődés — valamilyen vonatkozásban — elmarad a többi megye mögött.

Az új mechanizmus a *jövedelmezőség* kategóriájával nagy lépéssel visz előbbre egy-egy gazdasági kérdés közgazdaságilag megalapozottabb eldöntésében az egyik vagy másik megye javára, mert a valóságot hívebben tükröző, a tényleges helyzetértékelésen alapuló döntések objektív alapját teremti meg. Ezért joggal következtethetünk arra, hogy az új körülmények a megyék szemléletében is változást

Digitized by Google

fognak eredményezni. Bizonyára nem azonnal és nem egycsapásra — átmenetileg még fokozódhatik is a „kiharcoló" magatartás —, de perspektívában feltétlenül arra számíthatunk, hogy a központi forrásokból rendelkezésre álló eszközök objektív szempontok, „mérce" alapján kerülnek a megyék között elosztásra.

Az új gazdaságirányítási rendszer a helyesen alkalmazott ágazati és funkcionális irányítási elv alapján egyrészt a gazdasági élet horizontális áttekintését igényli, hogy ezáltal a fejlesztés összhangja biztosítható legyen, másrészt a gazdasági élet társadalmi vonatkozásainak figyelembe vételét. E feladatokban jelentős szerepe van a tanácsoknak. A tanácsoknak a korábbinál nagyobb erőfeszítéseket kell tenniök arra, hogy horizontálisan is áttekintsék a közigazgatási terület gazdasági életét, aktívabban közreműködjenek fejlesztésében, bár kétségtelen, hogy a fejlődés e tekintetben is számottevő. Mindez nem teszi feleslegessé a pártbizottságok területi jellegű koordináló, ösztönző és bizonyos értelmű „korrekciós" munkáját, tekintettel szélesebb körű és átfogóbb tájékozottságukra. De a területi koordinációs munkákban a jövőben a tanácsoknak is jobban kell élniük az állami szabályok adta lehetőségekkel, megnövekedett jogaikkal. Igazán jó eredményt e tekintetben is a megyei tanácsok és pártbizottságok szoros együttműködése, összehangolt munkája eredményezhet csak.

E célból a megyei pártbizottságok és tanácsok elkészítették megyéik fejlesztési elképzeléseit és azt megkonzultálták mind a megyei, mind az országos gazdasági szervekkel. Ezeket az irányelveket a részletesebb gazdasági tervezéshez jóváhagyták az illetékes felsőbb pártszervek is. A megyei fejlesztési elképzelések fő ereje és jelentősége abban rejlik, hogy kiindulva a terület komplexebb és mélyebb ismeretéből, a nagyobb helyismeret alapján — amely a központi szervek számára nem hozzáférhető — képesek feltárni a terület sajátosságaira alapozódó koncepciókat s értékes támpontokat adhatnak a központi gazdasági irányító szervek számára, a termelőerők ésszerű területi fejlesztéséhez, az 1950-es évek iparfejlesztéséből fakadó ellentmondások feloldásához, s mindezzel hatékonyan közreműködhetnek az össznépgazdasági érdeket kifejező népgazdasági tervek kialakításában. A távlati tervezés keretében, a gazdaságirányítás új rendszerének ismeretében meg kell vizsgálni a problémákat, s valószínű, hogy a kialakított elképzeléseket a közeljövőben tökéletesíteni kell, mert az új körülmények, a gazdasági eszközökkel történő irányítás közepette az egyes fejlesztési elképzelések új megvilágításba kerülhetnek, a gazdasági tevékenységről alkotott értékítélet megváltozhat.

Fokozódik az igény, hogy az új mechanizmus adta objektívebb feltételek talaján az adott körülmények gondos mérlegelésével, az egyes részkérdésekről készített tanulmánytervek segítségével mindinkább elkerüljük az eldöntendő kérdések szubjektív megítélését. Különösen vonatkozik ez a legfontosabb gazdasági kérdések eldöntésére. Úgy vélem, hogy az új mechanizmusban szűkülni fog a „szocialista összeköttetések" tere, végeredményben meg kell szűnniük és helyüket a központi gazdasági elképzeléseket felülről lefelé és alulról felfelé közvetítő új típusú, helyes kapcsolatnak kell átengedniük. Nagy erő szabadul fel ezáltal a népgazdasági érdekek érdemi képviseletére.

Ahhoz, hogy a megyei pártszervek valóban helyesen képviselhessék a népgazdasági érdekeket, értékelniük kell eddigi gazdasági tartalmú tevékenységüket. A gazdaságirányítás új rendszerében szükségesnek mutatko-

Digitized by Google

zik, hogy a területi pártszervek eddigi, főleg termelés-centrikus nézőpontját a gazdasági élet komplex vizsgálata váltsa fel, egyebek között nagyobb figyelmet fordítsanak a gazdaságilag jól megalapozott területi fejlesztési tervek kimunkálására.

Korábban a pártszervezetek gazdasági tevékenységében a termelés pártellenőrzése volt uralkodó, amikoris a termelés kérdéseit általában a gazdasági szféra egészéből meglehetősen kiszakítva tettük vizsgálat tárgyává. A munka mércéje a tervek teljesítése volt. Az anyagi, erkölcsi érdekeltség, a munka elbírálása is ehhez fűződött. Az utóbbi években e tekintetben számottevően javult a pártszervezetek gazdasági munkája. Nem kétséges, hogy a termelés kérdéseit a pártszervezeteknek az új gazdasági mechanizmus körülményei között is vizsgálniuk kell, de új módon, továbbfejlesztve az elmúlt évek pozitív tapasztalatait. A hatékonyságot, jövedelmezőséget és nyereséget még inkább össze kell kapcsolni a felhalmozási, a gyártás- és gyártmányfejlesztési programokkal. És erősebb követelmény az is, hogy a termelés területén kifejtett pártmunkánk nem korlátozódhat a gyárkerítésen belülre!

Ma már nem elég azt mondani a munkásnak, hogy „tiéd az ország, magadnak építed", vagy „termelj többet, jobban élsz". Azt is meg kell vizsgálni, hogyan, milyen ráfordítással, milyen gazdaságossággal termelünk; továbbá hogy milyen minőségben, milyen társadalmi szükségletre, milyen piaci igények kielégítésére. Az új körülmények között kibontakozóban van a vállalatok közötti gazdasági verseny, amely áttöri a gyárak kerítését, eljut a munkapadokig, a munkáshoz egyrészt mint termelőhöz, másrészt — közvetve, áttételeken keresztül — mint fogyasztóhoz.

Amikor tehát termelési politikánkat magyarázzuk, már a termelés szférájában rá kell mutatnunk azokra az összefüggésekre, amelyek eddig alig, vagy egyáltalán nem kerültek előtérbe. Még néhány évvel ezelőtt a bányász csak abban volt érdekelve, hogy megrakja a csillét, hogy keresete egy műszak alatt úgy alakuljon, hogy — ahogy nálunk mondják — a 100 Ft-ot ne kelljen felváltani. Sokszor a szénbányászat vezetői sem tudták, hol, ki használja fel a szenünket, az árak, az értékesítés, a fogyasztó igénye közvetlenül nem jelentkezett. Fő cél: a tonnában mért mennyiség volt. Ma a szén minősége, önköltsége, piaci versenyképessége a szénfalig jut el, és bizony — ha nem is könnyű, nem is problémamentes — fel kell adni azt a humoros jelszót, hogy minden követ megmozgatunk a tervteljesítés érdekében.

Amikor hangsúlyozzuk, hogy gazdasági életünk fő kérdései továbbra is a termelésben dőlnek el, olcsóbban, jobbat, társadalmi szükségletre kell termelni, egyben azt is valljuk, hogy a termelésen túlmenően a gazdasági szféra egészével *komplexen* kell foglalkozni. Összefüggéseiben kell vizsgálni a termelés, az elosztás, a forgalom, a fogyasztás kérdéseit. A termék teljes körforgását kell szem előtt tartanunk. De a komplex vizsgálat az egyes termelési ágak, az ipar, építőipar, mezőgazdaság, közlekedés területi összhangja megteremtésének is nélkülözhetetlen feltétele.

Egyre követelőbb igényként lép fel az ipar és a kereskedelem újfajta — a mechanizmus által normalizált — kapcsolata, a kereskedelem visszahatása a gyártmányfejlesztésre, az áruk minőségének javítására. Erőteljesebben merülnek fel a helyi ipar kérdései, a szolgáltatás lényeges megjavítása.

Nagyobb figyelmet kell fordítanunk a foglalkoztatottság alakulására, a fiatalok, a nők munkába állításának kérdésére. Igényként jelentkezik a jövedelmek elemzése, a piaci árak és a kereslet-kínálat egyensúlyának vizsgálata a megye keretein belül.

Nagyobb helyet kell hogy kapjon

Digitized by Google

munkánkban a pénzügyi szervek, bankok tevékenysége, amelyek egyrészt sok hasznos információt tudnak majd nyújtani, másrészt növekvő szerepük a gazdasági életben kiváltja az alaposabb pártellenőrzés szükségességét.

A gazdaság szférán túl a termelés fejlesztési kérdéseit sokkal jobban össze kell kapcsolnunk a település-fejlesztési programokkal, a kommunális, kulturális és egészségügyi ellátás fejlesztésével, sőt kívánatos lenne ezekre nézve — területi jelleggel — hosszabb távlatra szóló terveket is kidolgozni.

Az irányítás új rendszerében a pártszervezetekre felelősségteljesebb, elemzőbb munka hárul. A vállalati és területi önállóság növekedésével a párt gazdaságpolitikájának helyi megvalósítása megalapozott határozatok hozatalát és bátrabb kezdeményezéseket igényel. A teljesség igénye nélkül e tevékenységnek néhány területére kívánok kitérni.

Körültekintően kell vizsgálni például a termelő eszközök, a társadalmi munka hatékonysága szempontjából azoknak a vállalatoknak a jövőjét, amelyek a mai feltételek között versenyképtelenek. Ezek rendszerint régi üzemek, amelyek a felszabadulás után — a szükséges rekonstrukció híján — nem tudtak fejlődni, s műszaki színvonaluk a 20-as vagy 30-as évek végén megrekedt. Rövid távon a probléma nem jelentkezik kiélezetten. Az ilyen gyár munkásától függetlenül kialakult objektív helyzet azonban az adott üzem távlatát kétségessé teszi.

A versenyképtelenséget az állam egy ideig ellensúlyozhatja, a veszteséges vállalatot szubvencionálhatja, dotálhatja. De meddig? Nyilván nem időtlen időkig: a társadalom türelme nem szabad hogy a veszteséges vállalatnál megnyugvást váltson ki. Sőt arra kell törekednünk, hogy ezek a gyárak az új mechanizmus alkotta értékítélet alapján minél hamarabb megtalálják helyüket, szerepüket a társadalom gazdasági életében.

Ehhez pedig nagyon sok kezdeményezésre, megfeszített munkára, a ma és a jövő együttlátására van szükség. Ha nem ezt csináljuk, akkor először csak nyereséget nem fognak osztani, később gondok lesznek a munkások foglalkoztatásával, tehát a ma még *csak* gazdasági kérdés holnap politikai jellegűvé válhat.

Ennek ellenpólusaként említhetők meg a monopolhelyzetben levő vállalatok. A monopolhelyzettel való visszaélés gátolhatja a helyes elképzelések realizálását. Láncreakciót válthat ki a gazdasági életben, s ezért ellene következetesen fel kell lépni. Végső fokon persze a monopolhelyzetben levő vállalat pillanatnyi „érdekeinek" képviselete szűklátókörűségre vall, s csak rövid távú gazdasági előnyökkel járhat. Ezért fontos, hogy a kérdést ne adminisztratív oldalról, hanem közgazdasági, távlati népgazdasági megfontolásokból kiindulva ítéljük meg, s oda hassunk, hogy az ilyen gyár vezetése mértéktartó, hosszú távra előrelátó, a „megdolgozott" nyereség elvét valló kollektívává váljon.

A helyi döntéseknél, határozatoknál a gazdasági folyamat tömegpolitikai kihatásait mindig körültekintően kell vizsgálnunk. Helytelen lenne csupán arra hivatkoznunk, hogy valamely eljárásunkat így követeli meg a mechanizmus. Káros jelenség — sajnos nem egyedülálló — a mechanizmusból nem származtatható hibákat, hiányosságokat, a mechanizmusra hárítani. E vonatkozásban nálunk, Nógrád megyében, a legsommásabb véleménnyel a bányászok körében találkozhatunk, amikoris a technikai forradalom hatására a fűtőanyag-mérlegben végbemenő folyamatot a mechanizmus következményének tudják be.

A gyenge minőségű magas költségű széntermelés csökkentésére a régi mechanizmusban is sort kellett volna keríteni. Persze, az új mechanizmus javította és javítja a tisztánlátást, meg-

Digitized by Google

gyorsítja az energiaszerkezet változásában mutatkozó progresszív folyamatot, de önmagában nem kiváltó oka annak.

Ezért a kérdés vulgáris leegyszerűsítése jelentkezik abban az itt-ott fellelhető felfogásban, hogy a régi mechanizmusban kellett a bányász, az újban nem. Ez politikailag is hibás beállítás. És nagy feszítőereje van. De — éppen ezért — a pártszervezeteinknek nem szabad kitérni a tömegvélemény elől, nekünk kell megmagyaráznunk és megértetnünk az objektív gazdasági folyamatot, megválaszolnunk a felvetett kérdéseket a mélyebb összefüggések alapján. S ebben a munkánkban messzemenően támaszkodnunk kell a tanácsokra, a szakszervezetekre, a KISZ-re.

Talán legszemléletesebb példája ennek az a széles körű vita, amely a földgáz bevezetését előzte meg Salgótarjánban. Közgazdasági számítások bizonyították, hogy a salgótarjáni üzemekbe a földgáz bevezetése minimálisan évi 50 millió forint megtakarítást hoz. A kérdés közgazdasági vonatkozásokon túl úgy merült fel, hogy szabad-e, lehet-e ezzel is tovább csökkenteni a szén piacát, hiszen a szénbányászatban ez újabb ezer bányász leépítését jelenti. S ez Nógrádban — bányász-megyéről lévén szó — nem volt mellékes szempont.

Ha szűklátókörűek lettünk volna, akkor a szénbányászat pillanatnyi érdekét tartottuk volna szem előtt. Ezzel viszont elesett volna mindaz a fejlesztési, technológiai lehetőség, amelyet egy város a földgázzal nyer. Az utóbbi mellett döntöttünk, mégpedig úgy, hogy nem egyszerűen kijelentettük a döntést, hanem az érvek tömegét soroltuk fel az iparmedence jövőjét tartva szem előtt.

Mindez persze nem könnyű feladat. A régi mechanizmusban előfordult, hogy nemcsak a hátrányosabb körülmények miatt dotáltunk, hanem esetenként a hanyag munka és vezetés miatt is. Különösen szembetűnő volt ez — törekvéseink ellenére — a termelőszövetkezetekben. Azt hiszem, az országban egyetlen olyan termelői kollektívát sem találunk, amelyik belenyugodna abba, hogy termékével, munkájával nem használ a társadalomnak, mert az korszerűtlen, drága, vagy nincs rá szükség.

Amíg tehát közgazdaságilag egyértelműen, a számítási anyagok, a piac értékítélete alapján nyilvánvalóan jelentkezik a tennivaló, a gazdasági folyamat méhében kollektívák sorsa, jövője, társadalmi és politikai kérdések rejtőznek.

S ezeket nem lehet figyelmen kívül hagyni! Ezért a megyei pártszerveknek számolni kell azzal, hogy az új mechanizmus körülményei között az egyéni és társadalmi érdek közé a különböző szintű közösségi érdekek, mint közvetítők lépnek be. Ezek helyes irányba terelésével új hajtóerő lép működésbe. Abból kell kiindulni, hogy a kollektív, csoportérdekek csupán szolgálói, eszközei, közvetítői, nem pedig végcéljai a társadalmi érdek érvényesülésének.

E közvetítők között sajátos helyet foglal el a regionális, vagy területi érdek. A gazdasági érdekeken túl itt biztosítható legjobban a területen jelentkező politikai tényezők számbavétele, amelyet az ágazati irányítási rendszer nem képes feltárni.

A helyi politikai érdekek természetesen az országos politikai érdekeken belül jelentkeznek, és azok helyességét csakis országos szintézisben lehet elbírálni. A gazdaságossági és hatékonysági követelmények, különösen a mechanizmus kezdeti éveiben, jelentős helyi politikai tartalmat is kaphatnak. Az itt jelentkező ellentmondások feloldását a helyi politikai szerveknek kell biztosítani.

Vizsgálni kell a politikai és gazdaságossági tényezők egységes érvényesítésének lehetőségét, keresni kell ebben az ellentmondások helyi feloldását egészséges közbülső megoldásokkal,

Digitized by Google

esetenként kompromisszumokkal. El kell érni, hogy hosszú távon, a népgazdaság érdekei mindenképpen biztosítva legyenek, a termelés gazdaságossága, hatékonysága növekedjen, oly módon, hogy közben a kialakulható helyi politikai feszültségek, ellentmondások is feloldást, megoldást nyerjenek. Éppen ezért nem lenne helyes a gazdaságossági és hatékonysági tényezőket mereven, olyan áron képviselni, hogy ezáltal súlyos helyi politikai feszültségeket idézzünk elő, amelyek végső fokon kihatnak országos politikánkra is. De ugyanúgy helytelen lenne, ha a mégoly fontos gazdasági érdekek miatti legkisebb politikai feszültségeket is kerülnénk. Ilyeneket mesterségesen előidéznünk nem kell — akad enélkül is elég —, viszont nem szabad struccpolitikát folytatva, szemet ihunyni fölöttük, hanem okosan kell keresnünk és megtalálnunk feloldásuk módját.

A gazdasági irányítás új rendszeréből fakadó pártmunka-feladatok teljességükben még nem bontakoztak ki. Nem várhatunk azonban arra, hogy a gazdasági folyamat majd automatikusan kikényszeríti a párt gazdaságszervező tevékenységének fejlődését. Erre tudatosan kell készülődnünk.

Mint minden más kérdésben, ebben is a pártnak kell élen járnia, keresni az újat, állandóan tökéletesítve tevékenységét, mozgósítva a kommunistákat az új irányítási rendszer minél eredményesebb megvalósítására.

Jedlicska Gyula

A sztrájkkal és tömegmegmozdulásokkal a dolgozók ismét bizonyítékát adták érettségüknek. Egyúttal világosan kifejezésre juttatták azt az akaratukat, hogy nem pusztán közvetlen követeléseik kielégítését kívánják, hanem a kommunisták részvételével népi kormány megalakítását is.

(Humanité, május 30.)

A válság demokratikus megoldását csak a baloldal adhatja.

(Populaire, május 31.)

Vagy lehetőségük lesz a franciáknak arra, hogy demokratikusan kifejezésre juttassák akaratukat, vagy az ország belemerül egy véres összeütközésbe.

(Paris-Jour, május 31.)

Digitized by Google

Történelemoktatásunk és az ifjúság szocialista nevelése

(Egy felmérés néhány tapasztalata alapján)

Idén lesz húsz éve, hogy Magyarországon megjelentek az első marxista történelem-tankönyvek. Ezek voltak az első kísérletek a marxista történelemfelfogás érvényesítésére az oktatásban. Napjainkban pedig csaknem valamennyi osztályban új, a reformtantervek alapján készült tankönyvekből tanulnak diákjaink.

A negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején a történelemtanárok többségének nem volt korszerű képesítése, marxista műveltsége. Csaknem a tanulókkal egyidejűleg ismerkedett meg a marxista kategóriákkal, a munkásmozgalom történetének és a nemzeti történelemnek sok fontos adatával, tényével, értékelésével. Napjainkban nemigen van hiány szaktanárokban; többségük a mi egyetemeinken szerezte oklevelét.

A történelemoktatás módszertana elemzett olyan nagyfontosságú kérdéseket, mint a történeti fogalmak és törvényszerűségek kialakításának menete az oktatásban, a világnézeti, valamint a hazafias és internacionalista nevelés módszerei a történelemoktatásban. Jelentős lépéseket tettünk meg a történelmi illúziókkal való leszámolás, a hungarocentrikus és más irracionális történelmi irányzatok leküzdése útján. A történettudósok és oktatók kivették részüket abból a küzdelemből is, amelyet a magyar múlt legterhesebb ideológiai öröksége: a nacionalista történelmi tudat felszámolása érdekében vívtunk. Hamis és történelmietlen képet adnánk azonban, ha legalább utalásszerűen nem szólnánk azokról a gátló körülményekről, amelyek az ötvenes években nehezítették az eredményes oktatást.

Történelemoktatásunk hitelét megrendítette, hogy a személyi kultusz következményeként a napi politikai változásokkal együtt labilissá váltak, és gyors ütemben változtak történelmi értékeléseink is. Az erőszakos, felületes aktualizálás és általában a sematizmus frázissá süllyesztette a marxista történelemfelfogás legmélyebb gondolatait. Ez az állapot megnehezítette azt is, hogy változtassunk az oktatás hagyományos értelmezésén, amely szerint a tanulóra az ismeretek puszta átvétele hárul.

Bár most kedvezők a társadalmi feltételek, nem állíthatjuk, hogy az oktatásban nem kísért a tegnap, s hogy nem vetődnek fel ma olyan új problémák, amelyekre a történelemoktatás még nem adott igényes választ. Az iskolától joggal várja a társadalom, hogy döntő módon járuljon hozzá a tevékeny, felelősségteljes, magát fegyelmező, az új körülmények között önállóan kiigazodó, biztos tudású, szocialista szellemű nemzedék kialakításához. A tudományos és technikai átalakulás követhetetlenül gyors üteme következtében nem elég, ha a fiatalok az „apák bölcsességével" rendelkeznek, állapítja meg okosan Suchodolski, a kiváló lengyel pedagógus.

Olyan történelemoktatást kell tehát általánossá tennünk, amely nem pusztán a szükséges ismeretek megszerzését biztosítja, de képessé teszi a fiatalokat az új jelenségek közötti tájékozódásra is. Hiszen nem az a jó tanuló, aki „fújja a tankönyv anyagát", aki „akkor beszél, ha kérdezik", hanem az, aki képes önálló probléma-látásra, aki tehát kérdez, töpreng, igényli és maga is keresi a választ a kérdésekre.

A tanulók érdeklődésének irányában, kérdéseiben tükröződnek a nevelés addigi eredményei is. Ha tehát a következőkben azt törekszünk figyelemmel kísérni, hogy milyen a fiatalok viszonya a történelemhez, akkor bizonyos mértékig arról is képet kapunk, hogy milyen társadalmi hatások érték és érik őket. Ugyanakkor támpontot kapunk a történelemoktatás nevelő hatásának lemérésére is.

Azt a lélektani igazságot, hogy az érdeklődés a külső társadalmi hatások

Digitized by Google

eredménye, s ugyanakkor az osztály, a korosztály, illetőleg az egyén sajátosságait is feltárja — világszerte felismeri a publicisztika. Ezért telítődnek a napilapok, a folyóiratok olyan vitacikkekkel, amelyek különböző megközelítésben azt vizsgálják, hogy milyen az ifjúság viszonya a humán műveltséghez, a múlt hagyományaihoz. E probléma vizsgálatának időszerűségét az adja, hogy mind nyilvánvalóbbá válik: a „jövőre való tekintettel emlékezünk", s hogy a múlthoz való viszony támpontot adhat arra vonatkozóan is: milyen tudatossággal élik a fiatalok a mát és milyennek tervezik a holnapot. Ezért is foglalkoztatja ez a téma tudósaink legjavát és az új társadalmi jelenségekre frissen reagáló publicisztikát.

●

A nyugati nem marxista tudományos irodalom és publicisztika — nem függetlenül attól, hogy a történelem megismerhetőségével kapcsolatban relativisztikus álláspontot foglal el — különböző megközelítésben vizsgálja a kérdést. Kialakíthatja-e a Nyugat az ifjúságban „a bizonyosságok (a meggyőződések) szilárd rendszerét, ha nincs olyan egységes magyarázó elve a történelemre vonatkozóan, mint amilyent a Kelet a marxizmusban megtalálni vél?" — vetik fel a kérdést a nyugatnémet tudósok. Az Egyesült Államokban aggodalmat ébreszt az egyoldalú technikai érdeklődés: milyenné alakítja az ifjúság a jövőt, ha elveti a múltat, írják az amerikai szociológusok, pszichológusok, többféle megközelítésben is. Hazánkban is élénk visszhangot keltett a „két kultúráról" szóló, *C. P. Snow* által elindított vita.

Néhány nyugat-németországi kutató — minthogy a történelemoktatást változatlanul az állampolgári nevelés legfontosabb eszközének tekinti — hatalmas tudományos apparátussal, széleskörűen vizsgálta a fiatalok különböző csoportjainak a történelemhez való viszonyát. Megállapították, hogy az 1910—30-as években a fiatalok érdeklődésének a középpontjában állt a múlt beható megismerése, napjainkban pedig a tantárgyak rangsorolásakor lecsúszott a negyedik, ötödik helyre. *Küppers*, a kiváló kutató, ennek a valójában természetes jelenségnek az indokát a második világháborúból következő politikai okokon túl — amelyek persze az alapvetők — abban látja, hogy az ifjúság a világot nem történeti, hanem nyelvi, matematikai és természettudományos műveltsége révén kívánja meghódítani.

Hazánkban — ha felbukkannak is időnként ökonomista nézetek — nincs talaja annak a felfogásnak, amely a kultúrát a technikai vívmányokra szűkíti le. Az azonban általánosan tapasztalható, hogy ifjúságunk sok tekintetben ma más módon közelíti meg a múltat, mint az idősebb korosztályok.

Történelemoktatásunk vonatkozásában a fiatalok múlthoz való viszonyának vizsgálatát halaszthatatlanná tette a tanulók egy részének értetlensége az elmúlt évtizedek társadalmi és politikai harcaival szemben. Tapasztalnunk kellett, mint válik nem nagy érdeklődést keltő, sőt unalmas tananyaggá az, ami a mai felnőtt nemzedék javarészének élete értelmét adta. A módszertannak választ kellett adnia arra a kérdésre: miért nem hat esetenként az osztályteremben megrendítően az, ami a tanárok jelentős része számára máig is megrendítő, hogyan lehet természetes vagy éppen érdektelen az ifjúságnak az, ami a felnőttek nagy részének máig is maradandó emlék.

A történelemoktatásban használt elemi fogalmak tartalmának elemzése azt mutatja, hogy az elmúlt évtizedekhez való más viszony az élettapasztalatok különneműségéből fakad. Sok olyan fogalom, melyet a felnőttek több korosztálya még a maga tapasztalatából ismer és mely így *konkrét* fogalom számára, az ifjabbak számára a változott történelmi szituáció következtében elvonttá vált (így például a kizsákmányolás, az osztályelnyomás, az ostrom, az éhínség stb.). Ugyanakkor az olyan, két évtizeddel ezelőtt még elvont fogalmak, mint például a mezőgazdaság szocialista átszervezése, a tervgazdálkodás stb., a tanulók tudatában élettel telítődik.

A történelemoktatásban használatos fogalmak — a tanuló élettapasztalatának másneműsége miatt — eredeti jelentésükkel ellenkező értelműekké is válhatnak. Kirívó, de talán mégis említésre méltó példa erre az, hogy a „szervezett munkás" fogalmát — a kellő korfestő

Digitized by Google

magyarázat nélkül — a rendőrségre beszervezett munkás fogalmával tévesztették össze. Számba kell tehát venni az oktatásban, hogy a tananyagból áradó hatás milyen közegbe fog hatolni.

Változott ifjúságunk értékrendszere is. A fiatalok zöme magától értetődő természetességgel vonzódik az újhoz, vagy legalábbis ahhoz, ami számára újszerűnek tűnik fel. Számukra az *új* vagy az újszerűség látszata rendszerint a *jóval* egyenlő. Naponta tapasztalják, hogy ami tegnap (a tudományban, a technikában, a sportban) elegendő volt, az ma már kevés. Elképzelhetetlen számukra, hogy a Horthy-korszakban az *ősi*, a *konzervatív*, a *megszokott* számított értékesnek. Nehezen értik meg ezért például az ellenforradalmi korszak propaganda-fogásait is. Az a Horthy-korszakban unalomig ismételt stílus-fordulat, hogy „az egyetlen konzervatív, tehát nemzeti elem a parasztság", külön magyarázatot igényel. De ennél is nagyobb probléma az, hogy ami *történeti* értelemben valóban új, az számukra a *megszokott*. A század nagy újdonsága, a szocialista forradalom, nekik nagyrészt történelem, olyan korszakváltás, amely az apák és nagyapák világában történt. A szocialista eszmékkel való ismerkedés sem a régi eszmékkel való leszámolás útján megy végbe bennük, hanem a „hivatalos" világnézet befogadása útján. A „Világ proletárjai, egyesüljetek!" jelszó ma nem cseng a fülükben romantikusan, harci riadóként, hiszen napról napra olvashatják a Népszabadság fejlécén. Minthogy nem élték át a munkásosztály győzelmét a maga drámai folyamatában, hanem beleszülettek eredményeibe, számukra befejezett élettény a szocializmus győzelme hazánkban.

A fiatalok egy része idegenkedve fogadja a fasizmus okozta sok szenvedés visszatérő felidézését, holott a felnőttek nagy részének máig tartó döbbenet és kérdőjel az, hogy hogyan válhatott a fasizmus eszközévé egy csaknem ezeréves kultúrájú nép, amely folyóvízzel látta el falvait, amelynek legjobbjai megtanítottak bennünket az emberi méltóság és önmagunk tiszteletére, s amely századunkban *Einsteint* és *Thomas Mannt* adta az emberiségnek. Hogy ezt a sokkot máig sem heverte ki a világ, azt bizonyítja a történelmi monográfiák, a regények, a filmek, a tv-játékok sokasága. Az ifjúságnak azonban mások a tapasztalatai, nyilvánvaló tehát, hogy az oktatásnak (és a propagandamunkának) figyelembe kell vennie ezt az élettapasztalatokból következő új viszonyt. Ha a tanár és a diák nem találja meg a közös nyelvet, akkor elszigetelődik egymástól.

●

A megértést nehezítő fogalmi gátak áttöréséhez alaposan meg kell ismernünk az ifjúság gondolkodását, érdeklődését. Ennek első lépéseként az 1962—65. években reprezentatív felméréseket végeztünk a 13—18 éves fiatalok érdeklődésének forrásairól, irányáról, az általuk legfontosabbnak ítélt tantárgyak sorrendjéről. Az eredmény csak egy nagy terjedelmű munkában volt összegezhető; ebből itt főként a következtetéseket ismertetjük.

Az első, valamennyi korosztályra vonatkozó megfigyelésünk az, hogy az érdeklődés rendkívül változó. Az izgalmas és fontos aktuális események rendszerint háttérbe szorítják azokat a kérdéseket, amelyek addig tudatuk előterében állottak. Arra a kérdésünkre: *„Mit tekintesz a XX. század legfontosabb eseményének és miért?"* — az első űrutazások idejéig csaknem egyöntetűen az Októberi Szocialista Forradalmat jelölték meg. Ez után azonban az ember első űrutazása százalékosan majdnem elérte a válaszokban Októbert. A kubai válság időszakában az érdeklődés a béke kérdésköre felé tolódott el. A társadalmi információk (a sajtó, a tv) hatása a közvetlenül érettségi előtt álló tanulóknál is szembeszökő.

A tanulók érdeklődését vizsgáló írásos felmérések megerősítették azt a tapasztalatot, hogy a tanulók sokszínű világa a történelem sokszínű világa felé fordul. Figyelmüket persze elsősorban a történelem ünnepnapjai: a forradalmak, a szabadságharcok ragadják meg, de él bennük az igény a múlt teljességének megismerésére. Az 1962—63-as tanévben 480 általános iskolai, szakmunkástanuló és középiskolás fiatalnak tettük fel a kérdést: *„Mi érdekel legjobban a XX. század történetéből és miért?"* A tanulók 30 százaléka a második világháborút, 13,1 százaléka aktuális politikai esemé-

Digitized by Google

nyeket, 11,4 százaléka pedig a század technikai fejlődésével, főként az űrkutatással kapcsolatos kérdéseket emelte ki, mint olyan problémát, amely számára a legizgalmasabb.

Elgondolkodtatók az indoklások is. Íme, egy szemelvény egy olyan középiskolás diák írásából, aki a második világháborút jelölte meg a legizgalmasabb történeti kérdésként: „Azért érdekel engem ennek a története a legjobban, mert annyi könyvben olvastam, hogy akkor kiszabadult az emberből az ördögi. Én hiszek a békében és az emberben, de reális akarok lenni. Tudnom kell, hogyan lehet megszabadítani a kísértésektől az embereket." S hasonlóan írtak sokan mások is erről a témáról. Van természetesen a fiataloknak egy olyan csoportja is, amelyet elsősorban a kalandosság, a krimikre emlékeztető borzalmak vonzanak e kor megismerésére. A pécsi vájáriskola tanulóinak egy részét például mindenekelőtt *Hitler* démoni, a gengszterregények figuráihoz hasonló alakja izgatta. Ilyen kérdéseket tettek fel: „Hogyan folytak a tömeges emberírtások?" „Hogyan halt meg Hitler?" Meg kell azonban jegyezni, hogy az ilyen jellegű érdeklődést sem volna helyes az eltorzult, kóros jelenségek világába utalni.

A felmérések legnagyobb meglepetése azonban az aktuális politikai kérdések iránti érdeklődés magas százalékaránya volt. Ez is mutatja a sokrétű társadalmi információ hatékonyságát és azt, hogy a történelem és a mai politika kapcsolatát természetesnek ítélik; a múltat nem tekintik, mint *Nietzsche*, pusztán az „ősök kultúrájának". A béke megóvásának kérdése, direkt és indirekt formában, vissza-visszatért az indoklásokban. „Hogyan érhető el — olvashatjuk egy általános iskolás tanuló vallomását —, hogy a nagyiparosok ne fenyegessék a világot a teljes pusztulás veszélyével?" (Nem érdektelen talán megemlíteni, hogy a már idézett nyugatnémet tudós a történelem iránti érdeklődést vizsgálva olyan választ is kapott egyik diákjától: azért szereti a történelmet, mert abból „meg lehet tanulni, hogyan lehet kirobbantani háborút, hogyan lehet egy hadjárat során győzni". Nem véletlen, hogy ehhez hasonló motívum a mi általunk vizsgált sok ezer kérdőívben egyetlen egyszer sem fordult elő.)

Le kellett szűrnünk azt a tanulságot is, hogy a múlt nem pusztán önmagáért és önmagában érdekli a fiatalokat. Ha az önmagában érdekes esemény nem vonatkoztatható valamilyen formában a maguk problémáira, ha nem elégíti ki a történelemmel kapcsolatos igényüket, akkor legfeljebb kíváncsiságukat ragadja meg. Ez természetesen nem jelentheti a régi helytelen aktualizálás újjáélesztését, azt a módszert, amely minden történelmi korszaknál és ténynél direkt „átpolitizálást" és közvetlen a mára vonatkozó összefüggést igyekezett kimutatni (például I. Istvánnak a törzsfőkkel vívott harcát összehasonlítani a népi demokráciának az osztályellenség ellen folyó küzdelmével). Nem jelentheti továbbá a mai követelmények visszavetítését régmúlt korszakokra. (A francia polgári forradalomnak nem róhatjuk fel például — amint ezt néhány éve megtettük —, hogy nem oldott meg szocialista feladatokat.)

A történelmi események közelhozása a fiatalokhoz csak abban a felfogásban lehetséges, amely számba veszi, hogy a fiatal *teljes személyiség*. Nemcsak értelmével van jelen az órán, de működik képzelete, s hatnak rá más forrásból szerzett információk is. Ezek önkéntelenül egybevetődnek a tanítási órákon hallottakkal, illetve egybevetésre várnak. Minthogy a korszerű didaktikai álláspontnak megfelelő oktatásban — eltérően az anyag leadását és visszakérdezését kívánó oktatástól — a tananyag és a tanuló állandó kölcsönhatásban van egymással, a tananyag a tanulót, a tanuló a tananyagot alakítja. Hogy a történelemoktatás teljes egészében kibontsa nevelő hatását, ahhoz számba kell venni többek között a fiatalok körül levő valóság állandó, társadalmi meghatározottságú átalakulását.

Hiszen a leghitelesebb korrajz sem elég. Az oktatásban meg kell találni a tanulók élettapasztalatának és a történelem által közvetített társadalmi tapasztalatnak azokat az érintkezési pontjait, amelyek mind a fiatalok módosult fogalomkészletét, mind életkori sajátosságait figyelembe veszik.

Nem lebecsülendő eredményhez vezet ez. Hiszen, ha a távoli múltat és a fiatalság életétől eltérő élethelyzetet úgy

Digitized by Google

dolgozza fel az oktatás, hogy felfoghatóvá, átélhetővé és elképzelhetővé teszi azt, ami élettapasztalatuktól idegen ugyan, de ami azzal összhangba hozható — akkor az oktatás élménnyé válhat. A történelem igazságainak élményszerű bemutatásával pedig sikeresebb lehet a tanulók személyiségének társadalmi befolyásolása. Úgy kell bemutatnunk a történelem általános igazságait, hogy azokban saját életük eseményei is visszhangozzanak, hogy miközben a diákok elmerülnek egy történelmileg más világban, annak evokatív hatására a maguk belső világát is formálják, megvíva „a maguk harcát a történelemmel", úgy, hogy győz bennük az, amire a történelem példái, tanulságai, távlatai oktatnak.

●

A felmérések tapasztalatai azt is jelzik, hogy a tanulók szeretnék kiismerni magukat a történelem szerteágazó, sokszor zűrzavarosnak tűnő eseményeiben, *keresik a történelmi fejlődésben a szükségszerűt, az általánosat, a törvényszerűt.* Számukra is „csak a törvény a tiszta beszéd". Jellemző, hogy a természettudományok logikai és bizonyítási rendszerén nevelkedett fiatalok azokat az érettségi tételeket szeretik, amelyek — mint a Kandó Kálmán technikumban érettségiző egyik fiatal kifejtette — „logikusak, mint az imperializmus lenini jellemzése". Itt ugyanis csak az tud kielégítően felelni — folytatta — „aki érti, hogy az egyik állítás következik a másikból, s hogy az egész megértéséhez valamennyi együttható ismerete szükséges. Itt tehát nem lehet beszédkészség és pusztán memorizálás alapján kedvező elbírálásban részesülni".

Ezzel kapcsolatban érdemes kitérni arra a még ma is kísértő álláspontra, amely szerint történelmet tudni — mindenekelőtt emlékezet dolga. Hiszen a történelem, halljuk a visszatérő indokokat, mindenekelőtt a tények és az adatok tudománya. Az oktatás menete ilyen felfogásban a következő: a tanár közli (nagy mennyiségben) a megtanulandó neveket, évszámokat, adatokat; a tanuló otthon „bevágja" ezeket; a tanár a következő órán számonkéri az anyagot. Az igazsághoz tartozik, hogy e gyakorlat elterjedt voltában szerepet játszik a tárgyi tudás könnyű ellenőrizhetősége. Annál nehezebb ellenőrizni az ismeretek önálló alkalmazásának képességét, illetve a történelmi ismeretek megszerzése révén a történelem igazságainak meggyőződéssé alakulását.

Tegyük mindjárt hozzá, hogy az itt vázolt tiszta formában már aligha létezik a fakticista oktatási gyakorlat. De ki merné állítani, hogy nem a tanterv, a tankönyv anyagát messze túlhaladó mennyiségben követelünk adatszerűséget a tanulóktól? S ha szükséges is hangsúlyozni, hogy *biztos anyagtudás nélkül nincs történelmi megismerés,* nyilvánvaló, hogy önmagukban az adatok nem teszik *elképzelhetővé* a történelmet, nem tárják fel *sokrétű összefüggéseit.* E felfogás gátolja, hogy a múlt a mára ható tanulságokat közvetítsen, hogy távlatot adjon, hogy tehát neveljen. Hiszen az a tanuló, aki inkább az adatokat tudja, mint az összefüggéseket érti, az nem tudja és így nem érti a gondolkodás legnagyobb fegyelmét és rugalmasságát igénylő fogalmakat és összefüggéseket.

A második jellegzetes, a nevelő hatást gátló álláspont egyoldalúan a történelem belső logikai összefüggéseire koncentrál. Képviselői nyíltan hangoztatják: „Fontosabb a belső, lényegi összefüggéseket tanítani, mint a történelem »száraz« tényeit." A sematikus, oksági viszonyokra redukált tanítás éppen *Marx* alapvető gondolatát cáfolja, azt ugyanis, hogy „a történelem nem egyéb, mint a maga céljait követő ember tevékenysége", s hogy a „valóságos egyének valóságos életfolyamata". A sematikus felfogás a valóságot tételekkel helyettesíti, az ember alakító szerepét a fátumszerűen érvényesülő törvényszerűség eszközévé s így eleve érdektelenné teszi. „Az ellenforradalmi korszak Magyarországon" című témánál például aligha elegendő az, ha az uralkodó osztály szélsőségesen reakciós kül- és belpolitikájából logikailag következtetünk a forradalmi erők állandó újjászületésére, végső soron az uralkodó osztály szükségszerű bukására, a szocialista erők törvényszerű győzelmére. A belső, objektív összefüggés lényegében valóban ez. Emellett azonban ott eredményes az oktatás, ahol a tanár érzékeltetni tudja, hogy az országot csak

Digitized by Google

az „oszd meg és uralkodj" elve alapján lehetett kormányozni, s ezt az elvet csak „egységes nemzeti lobogó" jelszava alatt lehetett érvényesíteni — Marx szavaival: „az általános testvéresülési szélhámosság" módszereivel. Csak ha azt is érzékeltetjük: mit jelentett például a nyílt erőszak mellett „a derék munkásemberek"-ről s a parasztság hivatásáról szóló kenetteljes beszédek sokasága, s hogy milyen hangos volt az ország a szentnek, nemzetinek hirdetett háború igézetétől — csak akkor válik érthetővé a nyílt erőszaknak és a nacionalista mételynek az egész életet átható szorítása, az, hogy a nép *„tajtékzott téveteg, s befonták életét vad kényszerképzetek"*. A történelem bonyolultságának érzékeltetésével, életszerű, érzékletes bemutatásával válnak rendező elvvé a törvényszerű tendenciák.

A sematizmus és a vele együtt fellépő törvényfetisizmus — mint azt a Társadalmi Szemle hasábjain lefolyt vita is eligazító jelleggel bizonyította — akadályozza a múlt valóságos megismerését és így a történelmi tapasztalatok érvényesítését. Mivel az elvont kategóriák nem szólnak a tanulók egész értelméhez és érzelmeihez — erkölcsi tartalmat is csak valóságos emberi viszonylatok hordoznak —, e felfogás gátja és súlyos akadálya a tanulók szocialista nevelésének.

Az alkotó marxizmus álláspontjáról tehát el kell határolnunk magunkat attól a gyakorlattól, amelyben a definícióvá szürkült absztrakció szerepel a marxizmus lényegeként, s példatárrá degradálódnak azok a valóságos viszonylatok, amelyekbe a definíciókkal kifejezett törvények „rendet visznek".

●

Tapasztalatunk szerint a fiatalok példát és modellt is várnak a történelemtől. „Meg akarom ismerni a világtörténelem kiemelkedő alakjait, tanulni akarok a mi történelmünk nagyjainak példájából" — írja a kísérleti szakmunkástanuló középiskola egy III. osztályos diákja. Ez az általános iskolai tanulóknak tulajdonított motívum tovább él az ifjakban, ha a történelmi hősöket nem mitikus alakokként mutatjuk be, hanem történeti szerepüket, emberi vonásaikat reálisan tárjuk elébük.

A tanulóifjúság viszonyát a múlthoz — értelmezésünk szerint tehát a jövőhöz is — oly módon is mérni lehet, hogy elemezzük: milyen példaképek állanak közel hozzájuk. Ebben az értelemben is eszköze a múlt a jövő formálásának. Ennek feltétele azonban az, hogy a múlt alakjai a tanuló számára „itt és most", tehát a XX. század hetedik évtizedében átélhetőkké váljanak. Folytattunk vizsgálatokat a tanulók eszményképeire vonatkozóan is. A kérdőíves felmérés során feltettük — többek között — a már idézett kérdést: „Kit tekintesz a XX. század legkiemelkedőbb személyiségének és miért?" A tanulók 52 százaléka *Lenint* választotta. (Meg kell jegyeznünk, hogy maximálisan igyekeztünk biztosítani a válaszok tárgyilagosságát. A felmérést úgy bonyolítottuk le, hogy a tanulók név nélkül válaszoltak az írásban feltett kérdésekre, s előre hangsúlyoztuk, hogy őszinte választ várunk, mert a valóságos helyzetet szeretnénk megismerni.) Az eredmény nem volt meglepő. Az *indoklások* azonban igen. Visszatérő motívumuk — valamennyi iskolatípusban — Lenin tudományos zsenialitása, a bonyolult viszonyok közötti biztos tájékozódó képessége, megfontoltsága volt. A tradicionális hősi vonások is — Lenin bátorsága, áldozatkészsége — helyet kaptak az indoklásokban, de talán egy korosztály eszményképeit sem jellemezte még annyira az értelem tisztelete, mint napjaink ifjúságáét.

Ezt méltányolnunk kell, s nem szabad úgy értékelnünk, mint valami érzelemszegénységet. A bátorságot, a hősiességet is becsülik, de java részük igenis, elutasítja a hősök és a történelem elavult, romantikus felfogását. A szavak pátoszát elvetik, de a tények pátoszának hatása alól nem igen tudják kivonni magukat. Így érthető, hogy *Kossuth* híresen szép szegedi beszéde: „Szegednek népe, nemzetem büszkesége, mélyen megrendülve állok itt előtted..." egyesekből azt a megjegyzést váltja ki, hogy „Kossuth a könnyzacskókra akart hatni". Ez akkor is elgondolkoztató jelenség, ha figyelembe vesszük a történeti szemlélet hiányát az ilyen megjegyzésben.

Le kell zárnom fejtegetéseimet. Azt igyekeztem bizonyítani, hogy — elté-

Digitized by Google

rően egyes nyugati országoktól — nálunk *nagy a történelem hatóereje.* A marxista történelemoktatás — éppen mert lehetőséget nyújt a bonyolult, de értelemmel nyomon követhető múlt valóságának feltárására — a tanulók nevelésének egyre nélkülözhetetlenebb eszköze. Az oktatóknak, ha helyt akarnak állni e nehéz, nagy erőfeszítést követelő poszton, napról napra tanulniuk kell. Új, eddig nem tárgyalt országok, sőt földrészek történetét kell megismerniük és oktatniuk. Új, eddig még fel nem vetett problémákra kell a tanulók kérdései folytán választ adniuk. Hogy jól tanítottak-e, arra nem pusztán az érettségi eredményei, hanem a tanítványok egész további életútja ad feleletet.

Nagy, eddig fel nem mért utat járt be történelemoktatásunk. Ifjúságunk java nem búsong a múlton, nem kergeti az illúziókat, hanem a valóságot akarja megismerni. Vajon független-e ez attól, hogy jól-rosszul, de azon a marxizmuson nevelkednek, amely „az emberiség észszel felfogott világossága"?

A ma és a holnap új feladatot állít az oktatás elé. Jobban fel kell mérni az oktatás tárgya mellett az oktatás alanyát is. Az eddiginél hajlékonyabb rendszert kell kialakítani, az ismeretek ellenőrzésére. Egzaktabban nyomon követhetővé kell tenni, hogyan válhat a történelemoktatás élménnyé, a tanuló egész személyiségének alakítójává. Ehhez országos és tudományközi vizsgálatok szükségesek. A történelemoktatásnak naponta válaszolnia kell az újonnan felvetődő elvi és módszertani kérdésekre. Ha az eredmények csupán a holnap számára hozzák is meg gyümölcsüket, felelősségünk ma vitathatatlan. Ha csak néhány ezren foglalkoznak is hivatásszerűen történelemoktatással, munkájuk hatása milliós nagyságrendű. Ha az osztályterem szűk keretei között zajlik is le az oktatás, tanulságait az iskola kapuin kikerülők évtizedekig hordozzák magukban. Megéri tehát az intenzívebb kutatás a ráfordítandó figyelmet és az áldozatokat, hiszen csak így örökítheti át a felnőtt társadalom mindazt a tapasztalatot, amelyet hordoz, s így válhatnak a ma céljai a holnap valóságává. Csak így nevelhetjük felelős, szocialista emberekké a ma fiataljait.

Balázs Györgyné

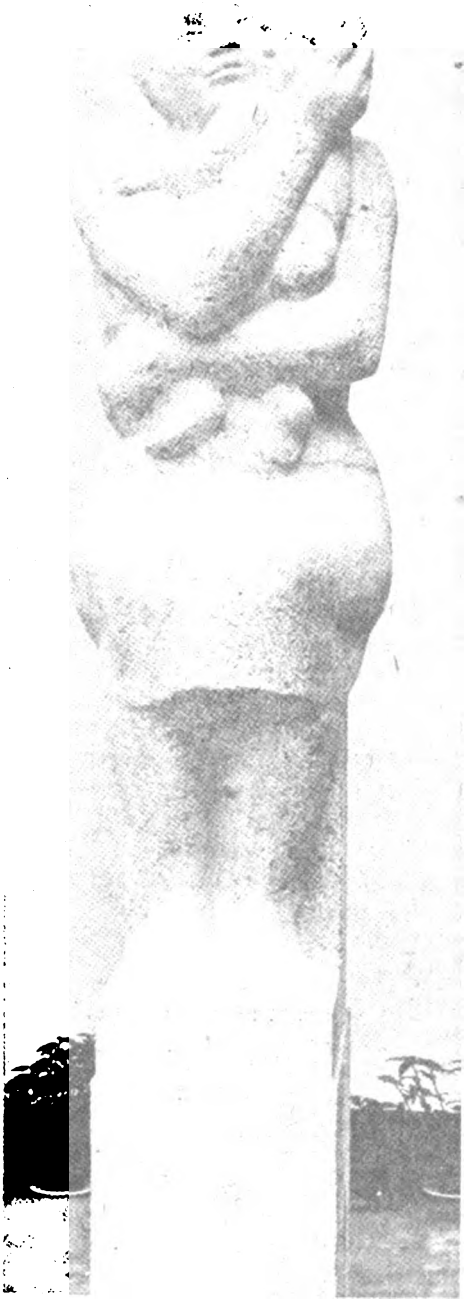

Kalló Viktor: Anyaság

Digitized by Google

Eszméink „fogságában"

Benjámin László költői útjáról

Az *Egyetlen életet* és az *Ötödik évszakot* is magába foglaló *Világ füstje* című életmű-válogatással (1964) és az elmúlt évben megjelent *Tengerek fogságában* című kötettel *Benjámin László* — a kritika egybehangzó véleménye szerint — *megváltotta belépőjegyét a magyar líra legjelesebbjei közé*. Nyugodtan le lehet írni ezeket a súlyos szavakat; az irodalmi közvélemény ezúttal biztosan nem tévedett, helyesen mérte fel a mű távlatait és mélységeit. Egy nem jelentéktelen pályakezdetről lépett át Benjámin a kor megsűrűsödése idején arra az útra, amelyen az emberi-művészi készségek szinte sorsszerűen találkoztak szembe riasztó méretű, lebírandó gondokkal. Benjámin az így kialakult küzdelemben nem a forma megújításának ösvényén igyekezett feljebb (bár e téren sem kevés, amit hozott), az ő Dévényét sem földrajzi fogalmak jelzik, új dalai *egy korszakos társadalmi változásnak tartalmukban el nem múló érvényű dokumentumai*. A magyar és a nemzetközi munkásmozgalom súlyos megrázkódtatásaiból győztesen és megerősödötten kikerült kommunista gondolat fényei világítják át a legmagasabb vonulatát ennek a lírának, amely egyetlen élet, egyetlen emberi sors tükreiben milliók életének, harcainak, erkölcsének, gondolatainak leglényegét képes felvillantani.

A pályakezdés évei

Benjámin László első verse azon a napon jelent meg, amelyen a náci csapatok bevonultak Ausztriába 1938 tavaszán. Pár hónappal előbb rázta meg őt az esti lapban olvasott hír: Balatonszárszón a vonat kerekei alatt meghalt az a költő, akit — Petőfi, Vörösmarty társaságában — mesterének tartott. A húszegynéhány éves munkás, aki aktív részese a legális munkásmozgalomnak, költő akar lenni, mégpedig *tudatos programmal*. Visszaemlékezvén így írja ezt le késői versében:

Mi kimondatlan maradt, én kimondom.
Mit őrizetlen hagytál, őrzöm én azt.
Megállok a mocskos-véres porondon,
végzem, mire élő hited kiválaszt.
A ripők-lét, ha vág arcomba kesztyűt,
fölveszem azt is, balsorsoddal együtt.

(József Attila fejfája)

S ez a vallomás nem csupán késői felérzés volt, hanem hiteles emlékezés. Benjámin költői indulása arra az időre esett, amikorra az osztályharcos szocialista irodalom több hulláma levonult már a művészet nagy folyamán, s József Attilával ez a költészet tartalmaiban és formáiban is a magyar líra élére került. A fasizmus fenyegető szorítása idején megváltoztak az osztályharc konkrét feladatai, a demokrácia, az emberi szabadságjogok, a nemzeti függetlenség védelme ke-

Digitized by Google

rült az előtérbe. József Attila programot adott e küzdelemhez is, s Radnóti Miklós életművének betetőző árama e küldetés költői megvalósításának tekinthető. A barbárság elleni humanista tiltakozás hangjai közül Radnótinál sem hiányoztak a szocialista tápláló erezetek. De talán éppen Benjámin László és nemzedéke, az ún. munkásírók csoportja (amelynek ő egyik szervezője és kiemelkedő részese) képviselte az antifasiszta irodalom széles mezőnyében a *legkövetkezetesebben szocialista szándékokat.* Benjámin korai költészete ezzel válik ki a megrettenés, az elbizonytalanodás, a csendes panasz kórusából; hangja indulattól rekedt, bosszúra és leszámolásra kész, nyíltan lázít a zsarnok ellen, s felfedi legbensőbb önmagát:

Világ piacán se vevő, se kalmár —
Költő vagyok, magyar és forradalmár.
Ki erre vár, nem fog csalódni bennem.
(Vázlatok a dicsőséghez)

A költeményekben megbúvó-árulkodó impulzivitás, robbanékonyság az egyéni-szubjektív indulatokból táplálkozik; de *nehezebben talál teret a megvalósulásra egy tágasabb közösségben.* Alkati okok mellett valószínűleg itt lehet keresni a Benjáminra oly jellemző moralizálás okait, az egyén és a kollektívum egyensúlyában később is majd oly gyakran és megoldhatatlanul jelentkező problémáknak a gyökerét. Az elfogadást kérő, a befogadásért esengő, sérült integritású lélek ebben a korai korszakban sem érhető tetten — mint egy kritikusa véli —, ellenkezőleg: a tömegek élére igyekvő, de sajnos gyakran tömegek nélküli népvezér attitűdje sejlik fel a háború előtt és alatt írott versekben.

Mögöttem is légy, ne csak itt belül,
hogy tudjak szólni és áldozni érted
panasz nélkül, bátran, könnytelenül

— írja a *Szegedi útban.*

A tömeg nélkül nem akar felszállni, nem kíván hangzók nélküli mássalhangzó lenni, de ez nem elesettségét, gyengeségét, hanem a forradalmárra kötelező *együtt-emelkedési* vágyát jelzi. A konfliktus forrása történelmileg-szociológiailag bizonyára a magyar munkásmozgalom sajátos helyzetében, gyengeségeiben, megosztottságában keresendő. A versekből kitetszően még Benjámint is elérhette az illegális mozgalom szektássága, ugyanakkor azonban a szociáldemokrata mozgalom erőtlensége a forradalomra, eszmevilágának nem egy eleme legalább oly mértékben fékezte radikalizmusát, mint amily mértékben erre osztályélményei, intellektusa ösztönözték. Úgy tetszik, a felszabadulást követő évek tétovaságának is ez a magyarázata, s nem annyira az egyéni lélektani sajátosságok köreiben lelhető fel az.

Hazatalálás és otthonosság

A felszabadulással megteremtődtek *a József Attila-i örökség költői valóra váltásának társadalmi feltételei.* De mindez nehezebb volt, mint amilyennek egy évtizeddel előbb látszott. A munkásmozgalom pár évig még tovább tartó megosztottsága zavarta Benjámin tájékozódását. Amellett éppen ő, a türelmetlen harcos nem feledhette, hogy a nép „ajándékba kapta" a szabadságot, hogy nem a százados hagyományokat folytató honi szabadságharc eredménye volt az, mint nem egy szomszéd népnél is részben. S még ezzel a szabadsággal is mily nehezen tanul meg bánni az osztály, a nép. Benjámin nem egy ekkori versében *(Három kétely kapujában)* a nemzeti önvizsgálatnak, a kíméletlenül reális látásmódnak az igénye munkál körvonalazatlanul, amely csak később, egy súlyos politikai megrázkódtatás után lép fel és válik lényeges elemévé a magyar irodalomnak (Darvas, Cseres, Mesterházi s mások írásaiban). Nem a feddhetet-

Digitized by Google

len erkölcsbíró szerepében tetszelgett, nyilván önmagára is értette, midőn a múlttal leszámoló vizsgálódás elé ezt a követelményt terjesztette:

> Önmagát mossa meg előbb,
> ki tisztogatni jön —
> s tanuljon járni. Nem szabad
> kockáztatni a szabadabb
> emberiség ügyét.
>
> *(Tisztaság)*

A történelmi tapasztalatok felhalmozódása kellett ahhoz, hogy ezt az igen korán és éles elmével, finom érzékkel megsejtett morális imperatívuszt költészete vezérmotívumává avatva, átvilágíthassa vele a kort és a verset. A felszabadulás utáni éveknek még másféle gondjaik voltak. A József Attila-i vágy az emberibb világra az adott embertelen korral folytatott küzdelemből magasodott fel a versbe; a Benjámin által megtalált szabad lehetőségek érzéki felfogása és megjelenítése annál nehezebbnek tetszett most. Nem a „kultúrpolitikai elvárásokra" reagált ekkor még a költészet, Benjámin sem, hanem nagyon őszinte és szívből fakadó érzésekkel írta le tábort és utat kereső kételyeit *(Erdőben éltem)*, majd a népi egység deklarálásának és valóságos alakulásának vonzásában és indítására azokat a verseit, amelyek a negyvenes-ötvenes évek fordulóján *a pártos költészet élére* emelték. E korszak nem egy verse — a *Tavasz Magyarországon*, az *Örökké élni*, a *Hajnali karének*, a *Számadás*, a *Tűzzel-késsel* — mindegyik más és más módon, de egy alapérzésre reagált: a népi hatalom kereteiben felemelkedő dolgozó néptömegek alapvető gondolkozását és érzéseit foglalta össze pártosan és himnikusan, gazdag hangszereléssel s konkrét, súlyos tartalmakkal; *szocialista líránk kiemelkedő és maradandó értékei* ezek a költemények. Egy adott történelmi szakasz szülte őket: az a viszonylagos nyugalmi állapot, amely a gyűlölt osztályellenség legyőzése, a munkásmozgalom pártjainak egyesülése, az újjáépítés sikerei, a szociális biztonság kifejlődése elemeiből tevődött össze. S még egy nagyon fontos mozzanatból: abból ugyanis, hogy az 1949 tavaszán-nyarán kezdődő folyamatok még nem vetették előre nyugtalanító árnyékukat. E nagy versek környezetében azonban már nem egy költeményben, a lazára oldódó, csengő ritmusokban-rímekben sokkal kevésbé élt a lélek készenlétét megkívánó feszültség. Láthatóan nem ébredt még rá a költő a jelenségek rétegeinek felfejtésére, az adott tények és a távlatosság összefüggéseinek bonyolult dialektikájára, költői birtokbavételének szükségességére.

Az egyszerűség, a kiegyensúlyozottság, a derű iránti naív vonzalom *csak hasonlított* a dogmatikus eszmélkedések harmonia- és újklasszicitás-ideáljára, de nem volt azonos vele, noha néhol veszedelmesen súrolta ezt, természetesen öntudatlanul. Midőn *Szófia—Várna* című versében irigylésre méltónak véli az ifjakat, mondván: „... most irigylem azokat, akiket emlék, bűntudat / nem feszélyez már dolgaikban, / akik most nőnek, most születnek, / akiknek ez a fiatal jelen / öreg hagyomány lesz, történelem ...", akkor nyilvánvalóan a szocialista társadalom konfliktus-mentességéről szőtt elgondolások hálójába került, a „tiszta múltú káderek" hangsúlyos dicséretét visszhangozta, s nem a bonyolult emberi utak és sorsok alakulásának, kibomlásának sokszor konfliktusokon át kanyargó futását igyekezett a jelszavakon át érzékelni. A derűs naivitás szuggesztiójának egy másik, költőileg veszélyes hozadéka volt *az egyénisége lefojtásában* való közreműködés, az a tévhit, hogy az azonosulásnak a személyiség feladását kell jelenteni. „Mi dolgom? ... Mint csepp a folyamba, / olvadok hömpölygő koromba, / végzem amit kimért, / szolgálva magamat — s az ország, / a nép, az emberiség harcát / az örök életért!" — írja az

Digitized by Google

Örökké élni szép, himnikus soraiban. Ez a belesorakozás a folyam cseppjei közé azonban már nem a zengést nyújtó hangzók együttesének dinamikus keresését idézi, inkább az elernyedést.

A válság évei

Az 1954—56-os évek termését összefoglaló *Egyetlen élet* című kötet fordulatot jelent Benjámin költői pályáján. A költemények lassúdó érése, a kételyek futamainak egyre sűrűsödő fodrai szelik át az idillikumot, s az *Álmodtál, Gulliver*, és a *Mérce alatt* című versektől kezdődően szinte egymásra tornyosulnak a rohamosan mélyülő válság termette költemények, a *Köznapi dolgok igézete*, a *Ne szégyenkezz, ne legénykedj*, *Az előbbi folytatása*, az *Egyetlen élet*, s még annyi más vers. A perek, a személyi kultusz okozta torzulások okozta megdöbbenés, a szavak és tettek közötti eltérések, a hitek és illúziók összeomlása, az emberhez méltatlan félelmek, az egyre nyugtalanítóbb társadalmi történések, a nemzetközi munkásmozgalom konfliktusai oly méretű válságot okoztak Benjáminban, amely *a megcsalatás tudatában a „lét legperemére"lökte a költőt*, mérlegre és próbára tette teljes emberségét, mozgósította minden etikai-költői energiáját. A magasból egykor békésnek látott ország felett alacsonyabban körözve, kiütköztek az aránytalanságok, a lelkek sérülései, a morál visszája, a régtől követett eszme olyan „megvalósulása", amely sok mindenben nem hasonlított a szívben megtervezetthez. Benjámin, költő lévén, nem a közvetlen politikum és a közgazdaság oldaláról igyekezett megérteni és mérlegre tenni azt, ami történt, hanem *az eszmék és a valóság konfrontálásával, az erkölcsiség megvallatásával*. Mint annyiszor költői útján, újra a nemző és megtartó közösséghez, a munkásokhoz fordult, akik közül jött, és akik közt egy hely az elmúlt évek során is mindig megillette. A családhoz, az élet súlyát panasz és szó nélkül megosztó, megkönnyítő feleséghez fordul önváddal és lelkiismeretfurdalással *(Két évtized)*, a köznapi dolgok igézetét kutatja, frázisok helyett *a létezés súlyosabb rétegeit keresi*, bennük véli feltalálni a megnyugvást, a biztonságot. A kommunista erkölcsiség lenini normáinak felel meg vallomása, midőn kimondja:

> Hát megtanultam, hogy az ember
> lehet az örömért kesergő;
> halhat az életért a bátor —
> de már: embertelen az emberségért,
> becstelen a becsületért,
> igaztalan az igazságért
> nem lehet senki emberfia.
>
> *(Egyetlen élet)*

Benjámin kétségbeesése, mardosó vádjainak jajszava nem mérhető a köznapi gondolkodás szintjén, mert bennük nemcsak az egyes ember, nemcsak a költő önemésztő vitáját halljuk önmagával, hanem a munkásmozgalom súlyos válságának erkölcsi vetületét lehet benne érzékelnünk. A sztálini korszak torzulásai rendkívüli károkat okoztak a szocializmus ügyének, az ezen érzett megrendülés hatja át ezt a költészetet, mélyebben és megrázóbban, mint bármely más lírát, amelyet ismerhetünk. Túlzás nélkül elmondható, hogy e tekintetben Benjámin *a nemzetközi szocialista líra kiemelkedő értéke*.

De természetesen nem lehetett volna azzá, ha megreked a kétségbeesésben, az elveszettség örvényeiben. A peremükön járt, s nem tette könnyűvé a saját dolgát. Amikor úgy érezte; lelkét is megölték, ezt írta: „Nem hiszek semmiben / Reményeim után lassan magamra hagytak / a kétkedések is. Szétmállik életem / nehéz páráiban a töprengő anyagnak" *(Legyetek éberek)*. Szocialista költőnek nem lehet talán idáig zuhannia? Aligha igazolható az ilyen vélemény.

Digitized by Google

Könnyű a felszínen járónak lesöpörnie a futó benyomásokat, de aki léte értelmeként vallott legszentebb eszméit látja veszni, az nem járhat ezek feltalálásáért más utat, csak a mélységeket. S ezek szakadékokkal, vesztegzárakkal, a semmi pusztaságaival határosak. Különösen akkor, ha a költő erre az útra még az elmagányosodás súlyosbító terheit is magával viszi. Benjámin mindig is hajlott arra, hogy „sósvízzel oltsa szomját", már korán a népe által a sodró szél elé kitett imamalomnak tudta magát, s legújabb kötetében sem tágít: „. . .Célom, eszmém / alacsonyabban nem keresném, / csak a lehetetlen határán." *(A világ végén.)*

Gyanakvások és értetlenségek közepette kereste céljait, eszméit, a maga kötöttségei is bénították, *ezért húzódott el magánya oldódása a forradalmi erők győzelme után is még évekig.* (Ezeket a verseket az *Ötödik évszak* című kötet foglalja össze.) Remény és kétség közt örlődik, megrázó elégiák szakadnak ki tollából az elveszettségről *(Elmegyek meghalni, Arany Jánoshoz).* De éppen a legkeserűbb eszmélkedések soraiban, ritmusaiban ott bújkálnak már a dacos visszafordulás, a feltámadó büszke önérzet, a csak azért is hangjai, a magánynak való hátat fordítás erős kívánalmai, *a közösséghez kötődés, a valahová tartozás emberi vágyai.*

Eszméink „fogságában"

E folyamat kiemelkedő pontján áll a *Vérző zászlók alatt* című költemény, Benjáminnak talán legnagyobb verse, az utóbbi évtizedek magyar költészetének egyik legnagyszerűbb teljesítménye. A költő egy hosszú folyamatnak nem végén, hanem keresztútján szembenéz a forradalmi mozgalom múltjával, jelenével, beleszövi ebbe sorsát s ivadékaiét. Történelem és történelemformáló ember szembesítődnek itt, zsarnokok és megalázottak, fejüket felemelő forradalmárok és vérben csapzott zászlók, a dicsőségben és koromban tovairamló történelem maga. A költő nem kívül áll e komor színjátékon, nem az ítélkező pózából szemlélődik, hanem *az együtt küzdő, együtt bukó, együtt vétkező és felemelkedő szerepéből.*

> Vádlottnak és ügyésznek
> és tanúnak álltam én
> e perben, hol az ítélet
> joga nem az enyém —
> de az enyém ez az élet,
> újra ezt kezdeném

— írja Benjámin, s a kavargó strófák vissza-visszatérő monoton ritmusának záróakkordjaként újra és újra felcsendül ez a szólam, *a kommunizmus ügyével elkötelezett, ettől elszakíthatatlan ember vallomása.* Hitelét a szenvedés adja; a viaskodás önmagával és a kegyetlen történésekkel bármily nagy ívben űzte is át az éveken, ide kellett visszaérkeznie. Ez az út nem volt egyenes, sem visszaesések nélküli, s az együvé forrás, az elkötelezettség kimondása nem oldott meg minden problémát a jövőre nézve sem. Benjámin újabb kötete, a *Tengerek fogságában* erről is tanúskodik. De a tiszta harmónia illúziója, az egyértelmű mozdulatlan rend az eszmék világában, az állandó alakulástól és formálódástól való viszolygás nem a forradalmárok tulajdonsága, hanem a filisztereké. Ezért a költő gondolatvilágában végbemenő bonyolult, dialektikus folyamatokban *a változó, fejlődő valóság új és új módon felvetődő kérdéseire fáradhatatlanul választ kereső ember a saját gondjaira, gondolataira és kérdéseire ismer.* Benjámin életelve nem a szétesettség és a válság, hanem ezek leküzdése; de nem hisz a teljesség absztrakt ideájában, valamiféle új klasszicizmusban, fenséges derűvel övezett harmoniában, bevégzett totalitásban sem, hanem csak abban, amely teremtő munkában elérhető és

Digitized by Google

kiküzdhető. A *Vérző zászlók*hoz vezető Benjámin-versek jól mutatják ezt a folyamatot, de azt is, hogy ez a „szegénylegény"-ként egyedül kivívott eredmény állandóan a társkeresés, a közösség utáni szomjazás közepette valósult meg.

Ezért nem helytállók az olyan vélekedések, amelyek holmi „életfilozófia" szellemében úgy képzelik, hogy Benjámin már csak „saját csillaga törvényeit" követi; a csuszamlós, kopár szabadság útjain bolygó magányos vándornak látják őt, aki túllépett már *minden* köteléken. *A lélek pillanata* az a nagy vers, amelyre — többek közt — hivatkozni szoktak, amelyben „évszakokon, égtájakon túl, / kívül az életen, halálon" lebeg a hold sütötte fénnyé oszlott lélek, az istenek egyedüliségében. Csakhogy a költemény indító strófáinak kozmikus szédülete a versnek nem fő tartalma, hanem csupán indítása, amelynek kontrasztja éppen a „saját világ": „Szőlőhegyek és krumpliföldek, / városok, szerteszórt tanyák / nemzedékek nászágya s asztala... életben s halálban otthon... ezek a te rokonaid / Vetnek, aratnak évről évre / Napról napra munkába mennek." *Nagyon is földi elkötelezettség ez, nagyon is evilági, biztos menedék és támaszpont a magány és kitaszítottság vermeiben vacogó léleknek.* A közösség vágyának, akarásának másik nagy hitvallása, a *Vérző zászlók* mellett talán a második legnagyobb Benjámin-vers, a *Buga Jakab énekei* vall legszenvedélyesebben a tébolyító magány legyőzésének elszánt akaratáról, bármi történt is, bárhogy alakultak is az ifjúi hitek:

> Te sem esküdtél föl konok
> szegénylegénynek, bujdosónak.
> Szándékod felmutathatod —
> becsületet adhatsz a szónak

S hittel vallja ugyanebben a költeményben:

> Különb az ember — nem lehet
> maga börtöne, maga foglya,
> ki félve, tétlenül mered
> az üresen futó napokra.

Tengerek fogságban című versében sem a végtelenségbe omlott ember emlékei merülnek fel, hanem az élettel való egyéni elszámolás lehetőségei állnak előttünk. Mindegyikből rejlik bennük valami, de a legtöbb bizonnyal a hajósinasból, aki bátran nekivágott a tengereknek, mert csak így tud élni, s bízik benne, hogy ha nem ő, majd követői eljutnak a messzi Indiákra. A *Változat népmesére* szimbolikája éppúgy az áldozat, a szolgálat önkéntes vállalását sugallja-hirdeti, mint az *Űrhajós:* „Most, vagy soha! Itt vagy sehol!" Ez az itt és ez a most: *jelen világunk*, a szocializmus Magyarországa, a párt eszméi, amelyeket önként vállal, magáénak tud a vérző zászlók alatt is, derűsebb tájakon is áthaladó költő.

Benjáminra, de már mesterére József Attilára is szívesen mondták azt, hogy „nem sorkatona, hanem partizán". Aligha szerencsés ez a megjelölés. Alapja bizonnyal az a hiedelem, hogy létezik a „pártköltő", aki sorkatona, és létezik az „igazi költő", akit nem köt szoros regula. Ez így képtelenség. *A „partizánt", ha létezik, ugyanazok az eszmék, kötelmek tartják, mint a sorkatonát*, ugyanúgy napi feladatai vannak a harcban, és ugyanúgy távlatai vannak küzdelmének, mint a sorkatonáénak. Az eszméktől nem élhet „lazultabb kötelékben", legfeljebb harci terepe más. A probléma nyitja, azt hiszem, a költői személyiség önmegvalósulásának szuverén igényében rejlik, a kollektívum és a személyiség önállóságának és viszonylatainak elméletileg még távolról sem tisztázott terrénumain. Benjámin minden válságon, öngyötrésen és öngyalázáson át őrzi egyéniségét, és büszkén kimondja: „Bátran légy tenmagad!", és: „Megszokott kötelmeidhez, / míg élsz hű maradj!", és: „Em-

Digitized by Google

ber előtt meg nem alázkodom immár, / Senkitől sem alábbvaló az én emberségem". A *Kortárs* ez évi januári számában közölt *A határozatokra ki emlékszik már* című költeményben pedig így ír:

> Megadtam az isten adóját,
> megadtam a császárét,
> de idegen vigaszt, idegen menedéket
> a szorongattatásban sem kerestem.

Még hosszan idézhetném, de ennyi is elég talán annak belátásához: nem külön utakon járó partizán ez a költő, hanem egy teljes világot szívében és agyában hordozó művész, akinek *magának* kell kiformálnia helyét és életét, hogy teljesértékűként adhassa oda annak a *közösségnek*, amelyből vétetett és amelytől soha el nem szakadt. A felemeltetés és a megaláztatás útvesztőiben is csak a szilárd benső törvényeket követők óvattak meg attól, „hogy betyárrá, koldussá ne zülljenek", s ezek a törvények azonosak a párt eszméivel. De őrzésük, tisztántartásuk, egyszerűen emberséggé vagy különleges esetben művészetté ötvözésüket nem végezheti el senki más, sem ember, sem szervezet, csak az *önálló egyéniség*. Éppen ebben a képességben volt József Attila művészi nagyságának egyik titka, s ebben van Benjáminé is.

Csak ez az eszméink „fogságában" élő, szabad személyiség képes *termékenyen hozzájárulni életével, vagy adott esetben művészetével a harmónikus társadalmi élet alakításához is.* Benjámin költészetén például végigvonul az *idill* motívuma, vágya. Harmónia-építésének fontos eleme ez, átsejlik már korai versein, ott van a *Tavasz Magyarországon* környezetében, és jelen van „pokoljáró" éveiben is. Kétségtelen, hogy ez az idill-motívum Benjámin eszmevilágának elidegeníthetetlen része. Amikor a társadalmi életre vetített, ki nem mondott, csak tételezett harmóniával találkozott, megérinthette ez a hamis illúzió. Költészete ekkor ereszkedett alább szárnyalásában, a sematizmus szikkadt éveiben. De Benjámin idill-eszméje *lényegében nem azonos* a személyi kultusz hazug harmonia-posztulátumával. Benjámin ugyanis az *emberség teljességét keresi*, visszaadja ennek az elkoptatott szónak igazi tartalmát: *a teremtő, munkás, békés élet derűjére vágyik, amely nem illúzió, hanem optimális realitás.* Az ő „csöndes élete" megvalósítható cél, a „szelídebb emlékek, nyugodtabb álom" elérhetők, az „. . .almát, vajat, mosolyt a gyermekeknek, / a megfáradtaknak derűs öregkort . . ." — ez teljesen emberszabású program a szocialista társadalmi élet tiszta moralitásának szintjén. De persze nem magától valósul meg, hanem például attól, ha a benjámini súlyos költészetet mindazok, akik megélték tartalmait, életelveik közé építik.

A Benjámin által teremtett *esztétikum* természete is éppen a *megszenvedett harmóniából érthető*, a kiküzdött, noha sohasem végleges egyensúly felől közelíthető meg. A *tudati* és az *érzelmi* elem szerves *összhangja*, jelenléte munkál a versben, az egész költészet markáns-határozott és félreismerhetetlen arcélét a kor lényegi törvényeivel való merész szembenézés alakította ki. Ez az elem csírájában már a kezdeti lépéseknél is jelen volt Benjáminnál, de az igazi megérlelést a hasonlíthatatlanul nagyobb erőfeszítés izzása olvasztotta ki s juttatta el a mai szintre. Az állandóság *a célkitűzésben és az emberi tartás* szilárdságában van, a nagyszabású változás-emelkedés a történetileg befutott pályán elért elmélyültségben és gazdagságban, a vers anyagának végső *tisztaságában és etikumában rejlik.* A benjámini *puritánság* nem csupán a vers-test sallangtalan külső formai eszközeiben rejlik, hanem sokkal inkább a belső forma ökonómiájában, abban a képességben, ahogy Benjámin a bonyolult kor áttekinthetetlennek és sokszor dehumanizált-

Digitized by Google

nak tetsző szövevényéből átérthetően és evidens tisztasággal választja ki, és csengő keménységgel formálja meg az emberi törvényeket. *Lírai realizmusának lényege ebben testesül meg,* nem pedig a formák, eszközök változatos lehetőségeiben. Klasszikus veretű szonett vagy mély belső lüktetésű szabadvers alárendeltetnek a legmélyebben munkáló esztétikai törvénynek, s ez adja meg a legjobb versek átütő erejét. Ugyanakkor az intellektuális fegyelem nem rideg dikcióban nyilatkozik meg; dallamaiban, hangsúlyaiban rejtett és mégis zengő pátosszal a meleg, élő, emberi szív lüktetése érzik. Benjámin költészete semmiben sem hasonlít a „természeti" költők naiv dalolására, sem az akartan modernek álbonyolultságára vagy szépelgésére. A kor költészetének két véglete, a naiv csilingelés és a kiürült absztrakció tévútjaitól messzire halad ez a líra, a felnőtté vált szocializmus embersége törvényeit fogalmazza és szólaltatja meg *(Nyílt szó, födetlen arc).* Esztétikumában is *József Attila érett klasszicitású költészetének jogos örököse és az új kor új viszonyai között adekvát folytatója.*

„Csak egy nyelvet szeretnék én beszélni — írja Benjámin —, de olyat, amit mindenki megért: a szabad emberi közösség nyelvét, mely az enyémnél vígabb, s nehezebb, mely elveti magányos évek terhét s törvény nélküli Törvényhez vezet. Én elvesztettem, hadd leljem meg ismét a tant, mely épít és átalakít, s lerázva a múltat, mint rossz rögeszmét, hadd jussak a szabad Torkolatig, hogy ott, ahonnan már messze hallik, mondhassam el haragos vagy szelíd hangon — ahogyan a témához illik — a közösség roppant közhelyeit." Ezek a „közhelyek" nem általánosságok az érett benjámini költészetben, hanem konkrét fogalmak és emberi-meleg érzelmek. A frázisoktól és a fellengző romantikától tovalépett, *tényekre, tárgyiasságra, tiszta elvekre alapozó élet szocialista költészete* ez, amely pokoljárások közben sem tévedt rá soha a cinizmus és a prédikátorság áliútjaira.

Illés László

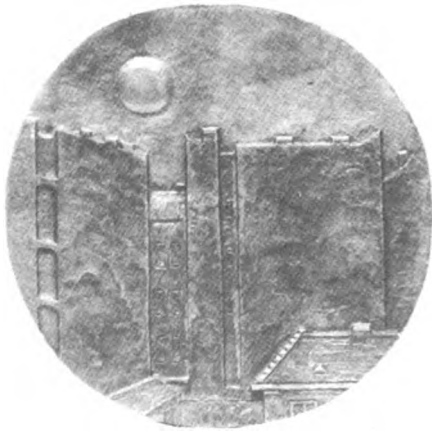

Czinder Antal:
Józsefváros

Digitized by Google

Nemzetközi vallásszociológia tanácskozás Budapesten

A társadalmi tudat jelenségeinek tudományos megközelítésében az utóbbi években mind több oldalról hangsúlyozzák a komplexitás követelményét. A múltban például a marxista valláselmélet főként a vallás történeti és ideológiai kritikájára szorítkozott, újabban pedig ez az elemzés jelentősen kiszélesedett a vallás társadalmi hátterének, talajának és funkciójának szociológiai jellegű vizsgálata, továbbá a vallással összefonódó pszichikus jelenségek és vallási szokásrendszer (ritusok, ünnepek stb.) elemzése irányában. Régebben gyakori volt, hogy a vallás modelljét kizárólag a kereszténységről — annak is elsősorban a középkorban és az újkorban uralkodó formáiról — mintázták; napjainkban viszont egyre jobban tekintetbe veszik már mind a nem keresztény vallások sajátosságait, mind pedig az egyes vallások, köztük a kereszténység belső differenciáltságát. A vallásról szólva azelőtt gyakran az egyházak történeti tevékenységére, esetleg a teológiák és vallásos ihletésű filozófiák kritikájára összpontosult a figyelem, most azonban mind több szó esik az átlagos hívő vallásosságáról, a vallás történeti-társadalmi szerepén belül a mindennapi életben betöltött funkciójáról, a társadalmi mikrostruktúrákban és az egyén életének szférájában játszott szerepéről.

A *komplex vizsgálatnak* ez a kibontakozó igénye indokolta azt az elhatározást, amely az európai szocialista országok vallásszociológusainak 1965. évi jénai konferenciáján formálódott szervezetté: ezen országok marxistái rendszeres kapcsolatot tartanak egymással és évenként, kétévenként tudományos kollokviumot szerveznek az őket közösen foglalkoztató vallásszociológiai kérdések megvitatására. (A „vallásszociológia" szót itt legátfogóbb jelentésében kell értenünk: e vitákon a vallásosság empirikus-szociológiai vizsgálatán túl az ezzel kapcsolatban szükségképpen felmerülő filozófiai-elméleti és pszichológiai problémák is napirendre kerülnek.) A jénai vita után 1966 decemberében, Prágában lefolyt „A vallások struktúrája" kérdéskörének vitája, 1968. április 18 és 20-a között Budapesten pedig *az ifjúság és a vallás* viszonyával kapcsolatos szociológiai vizsgálatok eredményei, valamint *a vallás jövőjével* összefüggő elméleti kérdések voltak napirenden.

A Magyar Tudományos Akadémia által rendezett tanácskozás, amelyen a Szovjetunió, Csehszlovákia, a Német Demokratikus Köztársaság, Jugoszlávia, Bulgária és Magyarország marxistái vettek részt, a két vitatott témát összefüggéseiben igyekezett tárgyalni. Ez szükségszerű is volt, hiszen az ifjúságnak a valláshoz való viszonyát vizsgálva olyan szociális réteg tudati fejlődésének elemzését kell elvégeznünk, amely a jelenben bizonyos értelemben *a jövő felé mutató tendenciákat* képviseli. Emellett ennek a tapasztalati anyagnak az értelmezése és a vizsgálatok metodikájának tisztázása maga is szükségessé teszi bizonyos általános valláselméleti kérdések tisztázását. Másrészt: a vallás jövőjének általános teoretikus körvonalazása az elvont spekuláció és a megalapozatlan prognózisok veszélyével fenyegetne, ha figyelmen kívül hagyná a vallás *jelenét* tükröző *konkrét szociológiai vizsgálatok* eredményeit.

Ifjúság és vallásosság

A hat szocialista országban végzett vizsgálatok most megvitatott adatai nem egységes elvek szerint készültek (Len-

Digitized by Google

gyelország, Csehszlovákia és Magyarország vallásszociológusai jelenleg folytatnak egy közös minta alapján készülő reprezentatív felmérést, de még nem fejezték be ezt); így nem adnak lehetőséget teljesen egzakt összehasonlításra. Az összkép durva vonalakban történő megrajzolásához azonban már ezek a vizsgálatok is elégségesek. Itt *Jerdokimov* (Szovjetunió), *O. Klohr*, (NDK), *Varga Iván* (Magyarország), *Baramov* (Bulgária), *Fiamengo* (Jugoszlávia) és *Prusak* (Csehszlovákia) előadásai alapján néhány, a vizsgálatokból adódó általános következtetést körvonalazunk.

1. Egyértelműen kiderül az eredményekből, hogy a szocialista országokban *a vallás hatóköre* a 34 év alattiaknál maximálisan *a megkérdezettek egynegyedére* terjed ki: Csehszlovákia — 25 százalék (20—30 év), Bulgária — 17 százalék (24—28 év), Magyarország — 15 százalék (17—18 éves középiskolások[1]). Ez az arány jóval alacsonyabb, mint az idősebb korosztályokban, mint például a bolgár 49 és 53 év közöttieknél talált 44 százalék, vagy a csehszlovák vizsgálatban az 51—60 év közt mutatkozó 38 százalék. A *tudatos ateizmus* ennek megfelelően a vizsgált fiatalkorú retegben a legkiterjedtebb, és mindenütt *nagyobb befolyással bír, mint a tudatos vallásosság* (Csehszlovákia: 31 százalék, Jugoszlávia: 21,6 százalék — 20—34 év —, Magyarország: 42,5 százalék). A vallás térvesztesége tehát abban a rétegben a legerősebb, amely már a szocializmus viszonyai közt nevelkedett..

2. Érdekes vonása a fejlődésnek, hogy az idősebb generációk soraiban a nők (különösen pedig a magányos, özveggyé vált, elvált, vagy csak a háztartásban dolgozó nők) számára jelentősen nagyobb a vallás vonzóereje, mint a hasonló korú férfiak számára, a fiatalok között azonban a vallásos befolyás, illetve a vallás elutasításának mértéke tekintetében jóformán *nincs szignifikáns eltérés a két nem között.* Ebben feltehetőleg a fiatal férfiak és nők hasonló (ha nem is teljesen azonos) tanulási és munkafeltételei játsszák a legnagyobb szerepet.

3. A vizsgálatok tanúsága szerint a *falusi* ifjúság vallási aktivitásának foka — a hagyományos falusi életforma minden oldódása-változása ellenére is — mindenütt *jelentősen magasabb* a városban lakókénál (Jugoszláviában például csaknem kétszeres az arány). Ebben nemcsak az fejeződik ki, hogy az urbanizáció s a technikának a városban való koncentrált alkalmazása következtében ott erősen laicizálódott a közgondolkodás, hogy a városban a szocialista tulajdon fejlettebb formái uralkodnak, s hogy a falu általános kulturális színvonala a városé alatt marad. Mindezeken túl még azt is figyelembe kell venni, hogy a városban — és általában a szocialista társadalomban — a vallás *már elvesztette érdemi funkcióját a közélet befolyásolásában*, falun azonban még megtalálhatók a község élete egyházi úton való szabályozásának maradványai. Egyik magyarázatként az is feltehető, hogy az ifjúságnak inkább az a rétege szívódott fel a falvakból a városokba, amelyet már nem fűztek lakóhelyéhez ilyen hagyományos-patriarchális (részben vallási) kötelékek.

4. A vallásosság *a munkás- és tanuló-ifjúság soraiban a legalacsonyabb*, s itt a legerősebb a materialista világnézet, az ateizmus hatása. E rétegen belül a tudatos ateisták legmagasabb arányszámát a főiskolák és egyetemek hallgatói közt (elsősorban a társadalomtudományi és jogi fakultások diákjai közt) találjuk; ez helyenként meghaladja az 50 százalékot. (Jugoszláviában például az egyetemi hallgatók 69,8 százaléka tudatos ateista, vagy legalábbis nem tekinti magát vallásosnak; az NDK-ban a természettudományi karokon ez az arány 66 százalék, a humán szakokon 82 százalék, a jogászok között 94 százalék.) E helyzet kialakulásában természetesen nemcsak a városi környezet már említett hatása játszik szerepet, hanem e rétegek magasabb fokú öntudata, és a szocializmussal mint az ember elvi autonómiáján alapuló humanizmussal való azonosulásuk.

Bizonyítják ezt azok a vizsgálatok, amelyek szerint a vallás elutasítása nagyjából *a szocialista öntevékenység:* a párt-, társadalmi és tömegszervezetekben stb. végzett aktív munka intenzitásával arányosan emelkedik. Megjegyzendő

[1] A magyarországi vallásszociológiai vizsgálatokat az MTA Szociológiai Kutatócsoportja végezte.

Digitized by Google

azonban, hogy például a Magyarországon megkérdezett vallásos középiskolás fiatalok között — 75 százalékuk KISZ-tag! — sokan hasonló vagy éppen azonos politikai és erkölcsi értékítéleteket alkottak, mint a magukat tudatosan materialistáknak vallók. Másfelől a vizsgálatok alapján ki kell mondani azt is, hogy az ateizmus nem mindig jelent azonosulást a marxista világnézettel, a szocializmussal, bizonyos fajtái pedig éppenséggel retrográd hatással is járhatnak.

5. Több országban (Szovjetunió, Csehszlovákia, NDK) vizsgálták a dolgozók *szakmai kvalifikációjának*, illetve a tanuló fiatalok *műveltségének* összefüggését a vallás elutasításával. A műveltség magasabb színvonalának és a műveltség materialista-ateista beágyazottságának összefüggése statisztikailag kétségtelenül bizonyítható. Ebből azonban természetesen nem vonhatunk le szcientista következtetéseket: ezek a rétegek nem egyszerűen *azért* kevésbé vallásosak, *mert* műveltebbek (hiszen művelt fiatalok közt is szép számmal találhatunk hívőket); műveltségük gyarapodásának és e műveltség materialista interpretációjának *közös* okai mélyebben keresendők: szociális életkörülményeikben, személyes életpályájuk élményeiben.

6. Érdekes a vallásosság és az ateizmus *motivációjának* vizsgálata is. A magyarországi eredmények pl. azt mutatják, hogy a vallásos fiatalok 75 százaléka a család befolyásával, otthoni neveltetésével magyarázza vallásosságát, az ateistáknak több mint 50 százaléka pedig az iskola hatására, olvasmányaira és személyes élettapasztalataira hivatkozik. A *vallásosság* tehát többnyire *a hagyományos családi nevelés* következtében rögződik a fiatalokban, *megszűnésében* viszont mindenekelőtt *a szocialista kollektívák* levegője és az e talajon munkáló *kulturális* befolyás játssza a nagyobb szerepet.

7. Végül, de nem utolsósorban: minden vizsgálat azt tanúsítja, hogy a meggyőződéses vallásosság és a meggyőződéses ateizmus pólusai közt *nagy kiterjedésű „semleges", világnézeti szempontból önmagát indifferensnek tekintő réteg* helyezkedik el. (A csehszlovákiai 20 és 30 év közöttieknél pl. e réteg 44 százalékot tesz ki!) E csoport léte természetesen maga is a szekularizáció következménye, maga is a vallás térvesztését bizonyítja. Másfelől azonban e csoport tagjai nemcsak a vallással, de *mindennemű ideológiával* szemben tartózkodók, ha ugyan nem bizalmatlanok, ez pedig olyan problémákat is felvet, amelyekkel világnézeti propagandánk nem mindig számol. Etikai szempontból például *minden* követelményrendszer elvi elutasítása gyakran negatívabb hatással jár, mint a vallási erkölcs bizonyos típusainak elfogadása. Másrészt feltűnő, hogy ez a réteg, amely nem tekinti vallásosnak önmagát, a gyakorlatban legtöbbször mégis igénybe veszi a vallás bizonyos *szertartásait* (megkereszteltelti gyermekeit, egyházi végtisztességben kívánja részesíteni elhunyt szüleit). Ha más nem, ez már maga is arra figyelmeztet bennünket, hogy *nem lehet* a vallást mint társadalmi képződményt *önmagában* elemezni, a tudat és a magatartás egyéb formáinak szociológiai vizsgálata nélkül.

A vallás jövője és a szocializmus fejlődése

Az ifjúság és a vallás viszonyának vitája természetesen már maga is szükségessé tette a vallás társadalmi szerepével és jövőjével kapcsolatos néhány elméleti kérdés megvilágítását. Ezek közül a kollokvium behatóbban vizsgálta *a vallás* funkciójával kapcsolatos kérdéseket, *a vallás és a mindennapi élet* összefüggéseit, *a vallási szertartások* szekularizációjának problémáit, végül bizonyos, *a dialógussal* kapcsolatos elvi kérdéseket.

E problémák tárgyalása során gyakran élénk vita fejlődött ki, ezek a viták azonban — kimondatlanul vagy kimondva is — két, egyetértésben elfogadott gondolat bázisán zajlottak le. Az egyik: *a modern kapitalizmusban végbemenő s olykor igen mélyreható szekularizációs jelenségek elvileg korlátozottak;* az osztálytársadalom viszonyai között, a társadalmi függés és elidegenedés talaján, a tőkés viszonyok forradalmi túlhaladása nélkül nem alakulhatnak ki a vallás elhalásának feltételei. Bármennyire igaz is az, hogy a polgári világ, s főként a fejlett ipari országok közéletének befolyásolását tekintve a vallás visszavonulóban van, az osztálytársadalom objektív és szubjektív

Digitized by Google

erői állandóan reprodukálják a vallási elidegenedést.

A szocializmus felépítésében viszont olyan tényezők alakulnak ki és halmozódnak fel, amelyek végül is kioltják a vallás szükségletét: a vallás e folyamat előrehaladtával — bár nem automatikusan — elveszti bázisát és fokozatosan megszűnik hatni. Azok a *rövid lejáratú prognózisok* azonban, amelyek a tőkés kizsákmányolás megszüntetésétől a vallás *azonnali* elhalását várták, s amelyek ezért pusztán a kapitalizmus tudati csökevényét látták a vallásban, nemcsak ennek az évezredeken át ható eszme- és szokásrendszernek a szívósságát becsülték le, de a kapitalizmusból a kommunizmusba vezető átmeneti korszak sajátosságait is hibásan ítélték meg; nem vették tekintetbe, hogy szocialista viszonyaink között fokozódik ugyan a vallás térvesztése, de (számos, az életforma korlátoltságában, a tudat konvencionális-konzervatív „hétköznapi" szintjében testet öltő szociális és kulturális jelenség következtében) nem válik minden vonatkozásban tárgytalanná, lehetetlenné a vallás fennmaradása.

A kollokviumon a *Jevdokimov* előadása utáni vitában egységes álláspont alakult ki abban a tekintetben, hogy — Marx eredeti prognózisával összhangban — a vallás teljes elhalásának feltételei csak *a kommunizmus társadalmi viszonyai megvalósulásának eredményeként* (nem pedig ennek feltételeként) jöhetnek létre. A marxista materialista világnézet terjesztése természetesen gyorsíthatja ezt a folyamatot, de önmagában a világnézeti harcnak mégoly színvonalas és hatékony módjai sem ránthatják ki a talajt a vallás alól. Így a vallás hatásával történelmileg *hosszabb ideig* kell még számolnunk; ebből folyóan persze azzal a követelménnyel is, hogy a szocialista társadalmat *nem hívőknek és hívőknek együttes erővel kell felépítenünk.*

A szocialista átalakulás természetesen a vallásos emberek tudatában is érezteti hatását, de nem úgy hogy egycsapásra és homogén módon átalakul az emberek egész tudata, gondolkodásmódja, érzésvilága. A változások legelőször *a gazdasági bázishoz közelebb eső* tudati területeken mutatkoznak. A vallásos emberek jelentős része, nagy többsége csatlakozhat és csatlakozik is a szocializmus aktív politikai támogatásához, bár nem sajátította el a marxista szocializmus világnézetét. Mindnyájan tudjuk: viszonyaink közt a vallásos emberek nemcsak hogy praktikusan együttműködnek nem hívő társaikkal a gazdaságban és a közéletben, hanem *számos szocialista jellegű politikai és erkölcsi normát is magukévá tesznek.* Így a vallás jövőjének vizsgálata nemcsak a vallás létfeltételei túlhaladásának, az eszmei harc lehetőségeinek, irányának, feladatainak elemzését kívánja meg tőlünk, hanem a vallásos emberekkel való együttműködés közben folytatott türelmes és átgondolt vita tárgyának, módszereinek tisztázását is.

A vallás funkciói

Ebben az összefüggésben természetesen elkerülhetetlen a vallás *múltbeli és jelenlegi funkciójának analízise.* Ezzel a kérdéssel a kollokviumon több előadás foglalkozott.

Tordai Zádor, aki a vallás és az elidegenedés viszonyát az érett Marx munkái (főként A tőke *Nyersfogalmazványa)* alapján vizsgálta, a vallási elidegenedés alapjának azt az állapotot tekintette, amikor a társadalmi totalitás *relative önállósul,* amikor az emberi viszonyok egésze (amely maga is emberi tevékenység eredménye) *idegen erőként uralkodik az embereken,* akik nem ébredhetnek saját totalitást teremtő tevékenységük tudatára. Ez lehetetlen is olyan körülmények közt, amikor az emberi közösség csak mint *ellentétes érdekű osztályok* közössége létezik, s amikor az egyes ember is *izoláltan* él a társadalomban. Ilyenkor viszont szükségszerűen lép fel a vallás, mint *illuzórikus közösségek* integrálója, a fantázia segítségével túlhaladva-tagadva a fennálló antagonizmust és kompenzálva is az ember magárahagyatottságát, gyámoltalanságát. (Eközben természetesen a vallások meghatározott osztályok érdekeinek megfelelően befolyásolják e közösségek kikristályosodását — többek közt azzal is, hogy az egyes embereket érdekeikkel ellentétes meghatározottságú közösségekbe integrálják.)

A tőkés fejlődés előrehaladtával megindul a vallás erőteljes térvesztése, anélkül azonban, hogy a társadalmi elidegenedés csökkenne: itt más konkurrens eszmék (pl. a nacionalizmus) veszik át a vallás korábbi, az antik világban, a

Digitized by Google

rendi-hűbéri társadalomban játszott szabályozó szerepét, olyanok is, amelyek e minőségükben igen negatív (sokszor a vallásnál negatívabb) szerepet játszhatnak. Csak *a szocializmusnak mint az emberek igazi közösségének a létrejötte szünteti meg annak a szerepnek a lehetőségét, amelyet a vallás töltött be az illuzórikus közösségek szervezésében.* De ha a közélet szabályozásában érdemben megszűnik is a vallás funkciója, az individualitás és *a társadalmi mikrostruktúrák* világában még erőteljesen mutatkozhat meg befolyása. Itt is figyelembe kell azonban venni az egyéni és társadalmi tudatnak azt a fokozódó differenciálódását és azt a valláson belül végbemenő alkalmazkodási folyamatot, amelynek tanúi vagyunk.

Ágh Attila a vallás funkcióját elemezte előadásában, behatóan bírálva a valláskritika polgári racionalista, felvilágosító módszerét, s csatlakozva a Tordai által elmondottakhoz. A vallás *szervező* (organizatív) szerepét vizsgálva részletesen szólt a vallási intézmények integratív és dezintegratív szerepéről. Ettől megkülönböztette a *regulatív funkciót*, amelynek keretében az ember — megkettőzve a világot, evilágra és túlvilágra — saját transzcendenssé vált közösségi erőit, a kozmikussá abszolutizált munkafolyamatot sajátítja el, s ezzel dezorientálja a tevékenységet, de ugyanakkor kiegészíti, kompenzálja társadalmi létének korlátozottságát. (Természetesen a vallásos ember *nincs tudatában annak, hogy itt kompenzációs mechanizmus működik:* számára ez az összefüggés a visszájáról látszik.) Végül az egyén és a közösség szakadásának eszmei-illuzórikus áthidalásával kapcsolatban a vallás *kommunikatív* funkcióját elemezte, amely az ember társadalmiságát csak túlvilágiságában jeleníti meg, miközben az egyén szerepét ideologikusan motiválja. A szocializmus viszonyai közt — az állam és az egyház elválasztásának talaján — *a szervező funkciók háttérbe szorultak*, a szabályozó szerep *elvonttá* vált, az örökölt viszonylagos társadalmi elmaradottság talaján azonban továbbél még a magánélet, az erkölcsi motiváció szférájában; a *kommunikatív* funkció, pedig inkább annak tömegszerű-hétköznapi, mint „értelmiségi" formáiban (amilyen pl. a teilhardizmus) él tovább.

Az előadásokat követő vita három irányban haladt. Egyrészt tovább kellett konkretizálni és elemezni a vallás funkcióit. E sorok írója arra mutatott rá, hogy az illuzórikus közösségek integrációját a vallások történetében is kiegészíti a dezintegrációs folyamat, amelynek következtében egyes, többnyire „ellenzéki" vallási irányzatok más osztálydeterminációjú, de szintén illuzórikus közösségeket hoznak létre, mihelyt az uralkodó vallások tekintélyét az alapjukat alkotó társadalmi viszonyok bomlása megingatja. Így *az osztályharc* a meghatározója ennek az integrációs szerepnek is.

Pontosítani kellene továbbá *a totalizáció és elidegenedés* viszonyának megfogalmazását. *Ugrinovics* (Szovjetunió) és *Tordai* vitájában tisztázódott, hogy az utóbbi az előbbinek csak sajátos társadalmi feltételek között jelentkező *alesete.*

Végül tartalmas vita bontakozott ki egyrészről *Bosnjak* (Jugoszlávia) és *Gardavský* (Csehszlovákia), másrészről pedig *Olof Klohr, Ugrinovics, Lukács József* és *Varga Iván* között az ember egyéni egzisztenciájából fakadó vallási szükséglet kérdésében.

Bosnjak hangsúlyozta, hogy bizonyos *exisztenciális határszituációk* (halálfélelem, szerelmi katasztrófák, öregkor, betegség stb.) mindenkor megadják a vallásos megoldás lehetőségét. A vita nem is annyira arról folyt, hogy van-e ilyen *egyéni* lehetőség — ezt többen elismerték —, sokkal inkább Bosnjaknak arról az álláspontjáról, mely szerint az egzisztenciális problematika megoldása társadalmilag *nem determinált.*

A vele polemizálók nem vonták kétségbe az egzisztenciális problémák létezését, s nem is kívánták az individuum válaszait teljességgel és közvetlenül a gazdasági viszonyokra visszavezetni. Azt azonban hangsúlyozták, hogy *e problematika önállósága nagyon relatív,* hiszen a halál problémájára egyaránt adható *vallásos és nem vallásos* válasz is (sőt még a vallások történetében sem mindig kapcsolódik pl. a halál tényéhez transzcendens kompenzáció, s az egzisztenciális problematika előtérbe kerülése a vallásokban kifejezetten *újkori* jelenség), *az alapvető válasz-típusok maguk is társadalmilag, nem pedig biológiailag meghatározottak.* Végső soron az embernak halálához való szubjektív viszonyát is életviszonyai szabják meg, ezek pedig szociálisan determináltak.

Digitized by Google

Mindennapi élet, vallás, szertartások

Természetesen nem elég, ha a vallás szerepét csupán a történelmi mozgás kiemelkedő eseményei, vagy akár a fennálló társadalmi-termelési viszonyok védelme és bírálata szemszögéből vizsgáljuk. *Heller Ágnes* előadását éppen az tette jelentőssé, hogy a vallás funkcióját a mindennapok szürke egymásutánjával kapcsolatban elemezte, olyan szempontból tehát, amelyet az utóbbi időkig kevésbé méltatott figyelemre a marxista kutatás. Heller abból indult ki, hogy a vallás, még azokban a korokban is, amikor nagy társadalmi mozgalmak motivációjában fontos szerepet játszott, az egyén (vagy egy réteg, egy csoport, egy osztály, egy nép) elkülönültséget, létbeli és tevékenységbeli korlátozottságát, *partikularitását* fejezte ki és konzerválta, ilyen értelemben korlátozva az individualitás kifejlődését is.

A transzcendenciától való függés képzetei azonban (a társadalmi rendnek vagy értékrendszerünknek istentől való származtatása, a tetteknek természetfölötti befolyásoltságába vetett hit stb.) az osztálytársadalmak átlagos egyedeinek *egész magatartását s ezen belül a mindennapi életet is áthatják.* A vallás hosszú történelmi időszakon át *formát adott a gazdasági élet ritmusának* (a munkanap tagolása, a pihenőnap szentesítése), körülfonta *az egyéni élet csomópontjait* (születés, felnőtté érés, házasság, halál), befolyásolta az étkezést, a hadviselést, a higiénét, a szexuális életet, a családi kötelékeket, a mindennapi érintkezés normáit — egyszóval fontos szerepet játszott *az életforma* szabályozásában. *Riválisai* azonban mindig voltak: a laikus mitosz, a laikus szokáserkölcsrendszer és jogrendszer, a művészet, a tudományos és filozófiai ideológia, a politikai közgondolkodás. Szükségszerű, hogy az olyan politikai mozgalmak, amelyeknek életforma-átalakító igényeik vannak, tudatosan is felvegyék a harcot a vallásnak a köznapi életet szabályozó funkciójával. A tudat szekularizációja csak az antropocentrizmusnak, antropomorfizmusnak és antropologizmusnak, a köznapi tudat e fetisisztikus jegyeinek leküzdésével mehet végbe.

Vitát indított Hellernek az a megállapítása, amely szerint a vallásnak — ellentétben a filozófiával, esetleg az idealista filozófiával, vagy akár a teológiával is — *nincs önértéke. Gardavský* azt hangsúlyozta, hogy a vallás nemcsak kifejezi, de bizonyos értelemben rombolhatja is a köznapi tudat álkonkrétságát. A kérdés végül abban az értelemben tisztázódott, hogy a vallási ideológia motívumainak értékét *nem önmagukban, hanem csak funkciójukkal kapcsolatban lehet elemzeni,* bár ugyanakkor természetesen egyáltalában *nem lehet közömbös számunkra e funkció minősége sem.* Az előadás azt is nyilvánvalóvá tette, hogy számos kérdésben további vizsgálatra van szükség: így elemzendő volna, milyen körülmények közt produkál a társadalmi gyakorlat olyan hétköznapi tudatot, amelyben a vallás a domináns elem, és mikor olyant, amelyben a köznapi gondolkodással szekularizált tudat párosul. (E sorok írója ezzel kapcsolatban arra utalt, hogy például az agrárkultúrák társadalmi tudata nagyobb vallási affinitást mutat, mint az ipari termelésen nyugvó struktúráké.)

Részben a mindennapi élet és a vallás viszonyának komplexumához kapcsolódott *Ugrinovics* referátuma is, amely *a vallásos és nem vallásos szertartások* viszonyának problémáit taglalta. A szertartások a társadalom gyakorlati szükségleteiből, a külső világ befolyásolásának kísérletéből születtek (mágia), de el is szakadtak e gyakorlattól, amidőn bizonyos társadalmi tapasztalatokat koncentráló normák, eszmék *jelzésévé,* szimbólumává redukálódtak, olyan jelzésekké, amelyek segítségével *a társadalom tagjai a szóban forgó normákat sajátítják el, emócionális-esztétikai élmények kíséretében.* E szertartások (az egyén életének fordulópontjaival, a munkatevékenység bizonyos formáival stb. kapcsolatos ünnepek, demonstrációk) — úgymond — minden társadalom életében megvannak; szekularizált formáikban a szocializmusban is. Sőt átvehetjük ha ezeknek kapcsolata az alapjukul szolgáló normákkal már meglazult (a karácsonyi fenyőfa-állításnak például már nincs mindig kifejezetten vallási jellege). Másfelől azonban e ritusok bizonyos esetben akadályozhatják az új normák felszínre törését és érvényesülését.

A vita elsősorban akörül folyt, hogy milyen mértékig tekinthető történetileg szükségszerűnek *a nem vallásos rituálék*

Digitized by Google

fennmaradása. Ugrinovics különbséget tett ugyan a privát rituálék (pl. a névadás vagy házasságkötés intim, zártkörű lebonyolítása) és hivatalos formalizálásuk közt. *Baramov, Klohr* és a szerző is elismerte: élénk társadalmi szükséglet mutatkozik napjainkban a nem vallási jellegű társadalmi ünnepek, szertartások iránt, és ezt a szükségletet természetesen ki kell elégíteni. Elméletileg azonban talán nem volna szabad olyan szélesen meghatározni a rituálé fogalmát, hogy *mindenfajta szokás* beleférjen. Bizonyos rituálék ugyanis nemcsak szekularizálódnak, világivá válnak, de egyszerű szokássá válván, *el is halnak.*

Már a prágai konferencián felmerült a a vallási jelenségek, elsősorban természetesen a vallásosság szubjektív oldala *pszichológiai* tanulmányozásának szükségessége. E témakörben ezúttal *Erőss László* számolt be budapesti egyetemi hallgatók között folytatott vizsgálatairól. Ezek során igyekezett kidolgozni olyan *mély-interjú* módszeren alapuló vizsgálati eljárást, amely *szociálpszichológiai* aspektusból elemzi a személyiség és a környezet kölcsönhatását az egyedi fejlődés folyamatában. Véleménye szerint különösen a gyermekkori élmények játszanak nagy szerepet a vallásosság karakterének meghatározásában s a vallásossághoz való szubjektív viszonyulás alakulásában.

A referátumot követő vita során *Ugrinovics* feltette azt a kérdést, hogy mi a szociálpszichológiai megközelítés specifikus jellemzője az adott vizsgálat-típusnál, *Jevdokimov* pedig a szociálpszichológiai és a szociológiai megközelítés összehangolásának problémáját vetette fel. A cikkíró azt hangsúlyozta, hogy az ilyen vizsgálatok kiindulópontjai lehetnek a vizsgálandó szubjektív jelenségkör behatóbb pszichológiai elemzésének, a továbbhaladáshoz azonban feltétlenül szükség van egyrészt a szociálpszichológiai aspektus átfogóbb alkalmazására (főként a *csoportvizsgálati* szempontok fokozott érvényesítésére), másrészt az egyedi pszichikus jelenségek komplexebb, az emocionális szférával kölcsönhatásban álló *egyéb lelki jelenségekre* is kiterjedő vizsgálatra.

Murányi Mihály a *Vigotszkij*-iskola néhány fontos kutatási eredményének vallástlélektani adaptációjával foglalkozott. Rámutatott az úgynevezett *pszeudofogalmaknak* a hétköznapi vallási tudatban játszott szerepére. (Pszeudo-fogalmakon olyan pszichés képződményeket értünk, amelyek nem objektív összefüggéseikben, hanem elsősorban *a szubjektum vágyai, törekvései, szükségletei által befolyásolt kontaktusokban* tükrözik a valóság különböző elemeit, gyakran erősen eltorzítva a valóságos összefüggéseket.) Röviden elemezte a pszeudo-fogalmak vizsgálatának s a fogalomfejlődés különböző fázisai feltárásának fontosságát a valáspszichológiai kutatásban.

Világnézeti harc és dialógus

Végül szólnunk kell arról a vitáról, amely a marxista vallásfelfogás aktuális problémáival kapcsolatban a brnói V. *Gardavský* előadása kapcsán kialakult. Gardavský — mint hangsúlyozta, kizárólag *csehszlovák* tapasztalatok alapján — a marxista valláskritika *két koncepcióját* állította szembe egymással. Az egyiket, a *„pedagogikus"* koncepciót (amelyet az *„abszolút diszkontinuitás"* felfogásának is nevezett) részben az a körülmény szülte, hogy a hivatalos kereszténység a szocialista átalakulás folyamatával szemben állt, nyíltan *antikommunista* volt. Noha ez a pedagogikus felfogás *eleven forradalmi élményekből* táplálkozott, s mint ilyen, bizonyos értelemben a motor szerepét is betöltötte, ugyanakkor túlbecsülte saját jelentőségét: úgy vélte, hogy a vallás objektív alapjai megszűntek, és így hatása pusztán a felvilágosító szó hatására rövidesen megszűnik majd. Az éles osztályharc viszonyai közt — e szimplifikáló felfogás következtében is — sokan összekeverték a vallást és az egyházi reakciót; egyesek az egyszerű hívőkben elsősorban potenciális ellenfeleiket látták.

Gardavský szembeállította e koncepcióval a *„dialogikus"* szemléletet, amely nem mond le a világnézeti harcról, de differenciáltan szemléli a vallást, és különböző objektív társadalmi erők vitájának kisugárzását látja a vele való polémiában. A szocializmus talaján — mondotta — a dialógus a *szocializmus érdekében,* az imperializmus, a háború elleni front egyesítésében is funkcionálhat; ez természetesen azt feltételezi, hogy ugyan-

Digitized by Google

akkor a retrográd burzsoá erők, köztük a politikai klerikálizmus elleni fellépésnek is eszköze legyen. Ezt az teszi lehetővé, hogy viszonyaink közt a hívők jelentős része *szocialista eszményeket* tesz magáévá, hogy a kereszténveknek is van ma mondanivalójuk a szocializmushoz. Hosszú, közös út áll még a marxisták és a hívők előtt, ennek során elkerülhetetlen a *világnézeti* polémia (pl. a keresztény humanitás absztrakt volta ellen), de a probléma megoldásának adekvát eszköze természetesen nem lehet a hatalmi befolyás érvényesítése, hanem csak az eszmei konfrontáció.

Gardavskýval vitázva *Ugrinovics* azt hangsúlyozta, hogy a marxizmusnak csak *egyetlen* tudományos koncepciója lehet a vallásról, tisztázandó azonban, hogy a gyakorlatban miként és miért deformálódott ez a koncepció. *Rácz Zoltán* és *Olof Klohr* azt emelték ki, hogy a dialógus nem jelentheti a marxista valláskritika pedagógiai funkcióinak mellőzését, illetve, hogy a hívőkkel való gyakorlati együttműködésnek és a világnézeti viták eldöntésében az erőszak mellőzésének a követelményét a marxista vallásfelfogás *mindenkor* tartalmazta.

E sorok írója arra igyekezett felhívni a figyelmet, hogy a dialógus feltételei, lehetőségei, céljai konkréten vizsgálandók. Egyetértett azzal, hogy a szocializmus eszmei igenlése a hívők körében olyan tény, amely új marxista analízist igényel; nem adott azonban igazat Gardavskýnak abban, hogy a párbeszéd az *egyetlen* módszere a vallás marxista megközelítésének. Hivatkozott a párt IX. kongresszusának beszámolójára, amely egyaránt hangsúlyozta a vallással folytatott világnézeti harc, a hívőkkel és egyháziakkal való gyakorlati együttműködés, valamint a nemzetközi dialógus feladatait. Vitázott azonban azzal a nézettel, amely szerint a párbeszéd révén okvetlenül az ellenség fogja keresztülvinni akaratát: a dialógus eredménye természetesen a résztvevőktől függ; a dialógus, ha helyesen választjuk meg tárgyát, irányát, módszereit, *a társadalmi progresszió támogatásának eszközévé* válhat. Az ilyen párbeszédet a marxisták *semmiképpen nem taktikából folytatják*, hanem attól a meggyőződéstől vezérelve, hogy korunk nagy problémái csak a különböző világnézetű, de haladó szellemű emberek együttes cselekvésének és türelmes eszmei vitájának útján oldhatók meg.

●

A kollokvium számos fontos probléma tekintetében (így az empírikus szociológiai vizsgálatok elméleti általánosításában, a dialógus céljainak és módszereinek kérdésében stb.) csak a további munka kiindulópontjait alakíthatta ki, tisztázásra, további pontosításra ösztönözve a kutatókat. Egészében véve mégis igen jelentősnek minősíthető munkája. A marxista tudományos színvonal Jéna és Prága óta nem csökkent, sőt észrevehetően emelkedett, a tematika bővült, a viták az elmélet fontos problémái, lényeges és eddig kevés figyelemre méltatott kategóriái körül folytak.

A részvevők örömmel fogadták azt a szovjet javaslatot, hogy a következő kollokviumot 1969-ben *Moszkvában* rendezzék meg, *„Változások a tömegek vallási tudatában"* címmel. A Jénában megindult munka így szerves módon folytatódhat a kölcsönös eszmecsere és tapasztalatcsere jegyében, a marxista elmélet mélyebb és korszerűbb kidolgozása érdekében.

Lukács József

Digitized by Google

KOMMUNIST

A Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának elméleti folyóirata, a *Kommunyiszt* 6. száma érdekesen egyesíti a marxista ideológia létrehozásának és elvi-politikai harcának évszázados történetét a jelen kommunista mozgalmának aktuális kérdéseivel: Marx Károly születése 150. évfordulójának állít méltó emléket színvonalas tanulmányaiban, s ugyanakkor a nemzetközi kommunista mozgalom legfontosabb kérdésével, az egység erősítésének lehetőségével, mint a kommunista politika centrális problémájával foglalkozik.

Az SZKP Központi Bizottsága áprilisi plénumának határozata, *A nemzetközi helyzet aktuális problémáiról és az SZKP-nak a nemzetközi kommunista mozgalom egységéért vívott harcáról*, két fő problémával: az aktuális politikai cselekvéssel és az ideológiai harccal foglalkozik.. A plénum első helyen méltatja a budapesti konzultatív találkozót, amelyet a nemzetközi kommunista mozgalom fejlődésében fontos állomásnak és a proletár internacionalizmus megnyilvánulásának tekint. A szófiai és drezdai találkozók is a kommunista mozgalom egységét és a szocialista országok barátságát erősítették, hitet téve a harcoló Vietnam mellett is.

A plénum nagy súlyt fektetett az ideológiai harcra. A határozat leszögezi, hogy „a történelmi fejlődés jelenlegi szakaszát a kapitalizmus és a szocializmus közötti ideológiai harc kiéleződése jellemzi." Az antikommunista erők az USA vezetésével hatalmas apparátus támogatásával dolgoznak azon, hogy „lazítsák a szocialista országok és a nemzetközi kommunista mozgalom egységét". Ilyen körülmények között fontos szerepet kap az ellenséges ideológia elleni erélyes fellépés a szocialista társadalom politikai egységének erősítése szempontjából is.

A határozat befejezésként hangsúlyozza, hogy „a jelenlegi nemzetközi helyzet sürgősen megköveteli a szocializmus, a demokrácia és a nemzeti felszabadító mozgalom összes erőinek egységes és aktív cselekvését".

A jelen kérdéseiben való állásfoglalás után a folyóirat a Marx-évforduló kapcsán hét tanulmányban foglalkozik a marxi életművel, s annak aktuális ideológiai, politikai, gazdasági és kulturális jelentőségével. A gazdag tartalmú és széles skálájú írások bevezetője az a 15 tézis *A tudományos kommunizmus megalapítójáról*, amelyet a moszkvai Marxizmus—Leninizmus Intézet adott közre. A tézisek három témakört fognak át: az első fejezet úgy értékeli Marxot, mint a forradalmi proletariátus teoretikusát és vezérét, a forradalmi filozófia: a dialektikus és történelmi materializmus megalkotóját, a tudományos politikai ökonómiának, a tudományos kommunizmusnak, a forradalmi munkásmozgalom tudományos stratégiájának és taktikájának megteremtőjét, egyben a proletáriátus politikai harcának vezetőjét, az I. Internacionálé vezérét. A második rész a marxi tanításnak az Októberi Forradalomban és a szocializmus építésében való realizálódását, a marxizmus lenini továbbfejlesztését méltatja. A harmadik fejezet a marxizmus—leninizmus és a jelenlegi nemzetközi forradalmi folyamat egységét elemzi: a Szovjetunióban folyó kommunista építés és a szocialista országok, a kapitalista országokban harcoló munkásmozgalom, valamint a nemzeti felszabadító mozgalom szerepét külön-külön és kölcsönhatásukban vizsgálja, a közös ideológiai kapocs: a marxizmus—leninizmus alapján.

A marxizmus—leninizmus mindenkori aktualitását hangsúlyozza a polgári és revizionista nézetekkel szemben *Az örökké élő forradalmi tanítás* című szerkesztőségi cikk. Végigkíséri a marxizmus harcát a jobbés baloldali revizionizmus, a nacionalizmus és a minden korban újra és újra jelentkező, változatos formákban fellépő antimarxista, polgári és kispolgári ideológiák ellen, a Kommunista Kiáltvány megjelenésétől napjainkig.

Tartalmas és friss, gondolatébresztő írás D. *Cseszznokovnak a történelmi materializmus aktuális problémáiról* írt cikke. Korunkban a történelmi materializmus elé olyan merőben új jelenségek megoldásának, elméleti tisztázásának a feladata kerül, amelyekre Marx, Engels és Lenin még nem válaszolhatott. A szerző szerint a történelmi materializmus továbbfejlődése csak ezekre az új kérdésekre adott elméleti válaszadás útján történhet. Ilyen, egyelőre nem teljesen tisztázott, nyílt kérdéskomplexumok például a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet elvi-gyakorlati problémái, a szocializmus világméretű győzelme. De épp így adódnak nem lezárt kérdések az imperializmussal kapcsolatban is, mint például a monopolkapitalizmus állami monopolkapitalizmussá fejlődése, vagy a nemzeti felszabadító mozgalommal kapcsolatban a további út keresése, a nem kapitalista fejlődés perspektívája. Ide számíthatók az általános emberi haladás által felvetett olyan kérdések is, mint a tudományos-technikai „forradalom" stb.

Marx fő tudományos területével, a gazdaságtannal

Digitized by Google

kapcsolatos *A. Paskov: Marx és a szocializmus politikai gazdaságtana* című írása. Ma, amikor a szocialista országok nagy részének politikájában központi helyet kapott a gazdasági irányítás reformja, különösen aktuális a marxi gazdaságtan tételeinek vizsgálata, az, hogy a marxi életműben is keressünk választ a reformok során felmerült vitatott kérdésekre, mint például a piac, az ár, az áru, az érték, az értéktörvény, a munkaerő és a munkabér szerepe a szocialista gazdaságban.

A Marxizmus—Leninizmus Intézet *Fedoszejev* akadémikus vezette szerzői kollektívája a szovjet népnek a kommunizmusért vívott harcában kutatja a marxizmus alkotó megnyilvánulásait. *A. Szmirnov* a XIX. század nemzeti és felszabadító mozgalmainak, *Lifsic* pedig a kortárs XIX. századi (és jelenlegi) burzsoá kultúrának a marxi írásokban adott értelmezésével és kritikájával foglalkozik, hangsúlyozva általában a burzsoá ideológiával kapcsolatos marxi kritika jelenlegi érvényességét is.

A Kommunyiszt szerkesztősége a marxi életműről szóló cikkekhez ezt a lenini idézetet választotta mottóként: „*Marx tanítása mindenható erejű, mert igaz.*"

A Kommunyiszt ezt az igazságot tudatosítja napjaink politikájának cselekvő részeseiben: a tömegekben.

EINHEIT

Az *Einheit* április—májusi számának gazdag anyaga *Marx* születése 150. évfordulójának méltó megünnepléséhez kíván hozzájárulni. *Günter Mittag* leszögezi *Marx Károly és a szocialista gazdaság* című tanulmányában, hogy a német nép nagy fiának és a nemzetközi proletariátus úttörő harcosának születési éve olyan esztendő, amelyben a Német Demokratikus Köztársaság további jelentős lépéseket tesz a szocialista társadalmi rendszer fejlesztése útján. Társadalmi feladatainak eredményes megoldása: ez Marxnak és munkásságának valódi megbecsülése, a marxizmus igazságának tényleges bizonyítása. A marxizmus—leninizmus eszméi és az ezen alapuló prognózisok természetesen nem maguktól valósulnak meg, hanem a gyakorlati cselekvés és a politikai harc mezején.

Marx az egyes társadalmi formációkat mindenkor mint egészet, mint komplex módon felépülő rendszert fogta fel. Egyben az ökonómiai viszonyok meghatározó szerepéből indult ki, megkülönböztetett jelentőséget tulajdonított ezeknek a szocialista társadalom felépítésében. Ez pedig elsősorban azt jelenti, hogy *a gazdasági viszonyokat mint társadalmi viszonyokat* kell megértenünk és formálnunk, hiszen ezek nem kizárólag az anyagi termelés viszonylatai, hanem — és ez az a döntő felismerés, amelyet Marx közvetít számunkra — egyúttal társadalmi, osztályviszonyok is. Napjaink szocialista gazdaságának nagy fontosságú feladata a *gazdasági szervezés* marxista—leninista alapokon nyugvó kidolgozása, mert — túl a rendelkezésünkre álló termelési bázis, a felhasználható anyagi eszközök jelentőségén — szakadatlanul növekszik a tudományos vezetési szisztéma megkövetelt színvonala, elősegítve, hogy sikereket érjünk el üzemeinkben. A szocialista tervgazdálkodás nem egyszerűen az arányok társadalmi megtervezését jelenti, hanem a társadalmi termelés uralását, irányítását és gyarapítását a munkásosztály és az egész dolgozó lakosság érdekében a szocialista tulajdon alapján. A *tervezés* és *vezetés* gazdasági modelljének kidolgozásában pedig felbecsülhetetlen értékű módszertani segítséget nyújt *A tőke*.

Manfred Banaschak írása: *Az ember mint az imperialista manipuláció tárgya* rámutat, hogy a vezető kapitalista országok fejlett manipulációs technikája az emberi gondolkozást és magatartást nemcsak a fogyasztás szempontjából orientálja, tehát nem korlátozódik csupán apolitikus területekre. Arra törekszik, hogy az ember gondolatainak és cselekvésének *egészét* befolyásolja a rendszerrel való konformitás irányában. A nagy propagandaügynökségek azokat az összegyűjtött tapasztalatokat, amelyeket az áruk reklámozása során szereztek a tudati folyamatok bonyolult törvényszerűségeiről, átvitték a tőkés vezetők álláspontjának megfelelő *politikai* véleények kialakításának területére. A finánccoligarchia politikai hatalma, a társadalmi hatalmakkal és törvényszerűségekkel szemben tehetetlen dolgozó tömegek gondolkodásának manipulációja a tőkének mint gazdasági erőnek azon a törekvésén alapul, hogy elkendőzze a tényleges uralmi struktúrát, az osztályviszonyokat, és misztifikálja a kapitalista termelési módot. A hatalom és a szociális demagógia összefonódásából olyan diktatórikus uralmi szisztéma keletkezik, amely teljesen megszünteti a polgári demokráciát, de életre hívja a maga politikai reakcióját is a felvilágosult munkásság és az értelmiség harcával.

Wolfgang Jahn arra hívja fel cikkében a figyelmet, hogy milyen nagy fontos-

Digitized by Google

ságú *a marxi írások eredetiben való tanulmányozása*. Ezek az írások olyan erőforrások számunkra, amelyek nemcsak bonyolult gazdasági problémák megoldásában, demokratikus politikai döntések meghozatalában segítik a dialektikus módszerek megtalálását, hanem *a szocialista személyiség* képének és valóságának kiformálásában is irányadók. Marx műveit — univerzalitásuk, kimeríthetetlenségük és tökéletességük folytán — gyakran hasonlították összse művészi alkotásokkal. Valóban, Marx munkássága a maga teljességében egy művészi egész, amelynek tudományos szépsége újra és újra magával ragad minket, s aki már egyszer hatása alá került, nem tud tőle szabadulni: újra és újra kezébe veszi az egyes műveket, hogy tanulmányozza és élvezze.

A folyóirat ünnepi számának több cikke négy nagy témakört ölel fel: Marx és a közgazdaságtan mai problémái; a marxista filozófia és a mai polgári elméletek bírálata; a marxista történelem-szemlélet és történetírás; valamint a munkásosztály és a kommunista pártok történelmi szerepe. A különböző témákkal foglalkozó cikkek közös vonása az, hogy a jelen problémáira választ keresve fordulnak Marxhoz.

NOVÁ MYSL

Sok érdekes — a marxista filozófiai örökség kérdéseit és a cseh társadalom belső problémáit boncolgató — cikket tartalmaz a *Nova Mysl* 1968. májusi száma. *A. Dubcek* cikket írt *Teret az új eszméknek és tetteknek* címmel, amelyben a CSKP történeti szereplésének elemzéséből indul ki. Megállapítja, hogy Csehszlovákiában a munkásosztály és minden haladó erő mozgatója a kommunista párt volt. A fasiszta megszállás elleni harc, amely összefonódott a szocialista célokkal, a kommunista pártot vezető erőként állította a csehszlovák társadalom élére. A párt történetének egy szakaszában torzulások léptek fel, melynek nyomai máig érezhetők, de ezt a korszakot sem egyedül a torzulások jellemzik. Ebben a korszakban jöttek létre a szocialista társadalom alapjai, amelyekre a mai munka épül.

Tudatában vagyunk annak — írja Dubcek elvtárs —, hogy sok tekintetben új, járatlan útra léptünk, de meg vogyunk győződve arról, hogy a mi körülményeink között ez a helyes út. Az élet majd próbára teszi elgondolásainkat, és a párt kész arra, hogy ha szükséges lesz, elgondolásait felülvizsgálja és megváltoztassa terveit. Az új szituációban tisztázni kell az állampolitikai és a pártpolitikai vezetés sajátosságait. A politika alapja a mai körülmények között mindenekelőtt a társadalmi folyamatok, nem pedig az intézmények fejlesztése és irányítása. Az irányítás túlzott centralizálása arra vezetett, hogy a párt irányvonalának kialakítása a legmagasabb pártszervek privilégiuma lett. A párton belüli tájékoztatás azonban nem volt megfelelő, s ez bizalmatlanságot és passzivitást idézett elő a párttagságban. Dubcek elvtárs felteszi a kérdést: hogyan lehet megváltoztatni ezt a helyzetet? Ezzel kapcsolatban elemzi a párt akcióprogramját és körvonalazza a tudomány, az elméleti munka jelentőségét a program megvalósításában.

Marx születésének 150. évfordulójáról két cikkben emlékezik meg a CSKP elméleti folyóirata. *J. Cvekl Meditáció Marx Károly életművéről* címmel a marxi elmélet elterjedésének okait elemzi. Beszél a marxizmuson belüli irányzatokról és a nyugati marxológusokról, akik a marxizmust csak a kulturális értékek egyikének tekintik. Politikai álláspontjától függetlenül több szociológiai, történelmi és történetfilozófiai irányzat merít Marx nézeteiből. A szerző kiemeli, hogy Marx viszonya a fennálló társadalomhoz a forradalmi kritika viszonya, s egy olyan típusú társadalmi fejlődésre irányul, amelyben a társadalom tagjai tudatosan formálják és alakítják át egész környezetüket, a kultúrától, a technikai alapoktól kezdve az intézményekig.

S. Heretik A marxi gazdasági elmélet aktualitása című cikkének központi gondolata az, hogy Marx elméleti-gazdasági öröksége egyrészt történetileg feltételezett és meghatározott, másrészt elméletileg és metodológiailag ma is aktuális. Felveti azt a problémát, hogy vajon a filozófiához való viszonyát tekintve speciális társadalomtudomány-e a közgazdaságtan, s kapcsolatba hozza ezzel a gazdaságelmélet szcientista, illetve antropologikus orientációjának vitáját. Végül megállapítja: a marxi megközelítésre az jellemző, hogy egy konkrét társadalmi-gazdasági formáció elemzéséből vonja le a materialista történelemfelfogásra vonatkozó általános következtetéseket.

Digitized by Google

Nowe drogi

— A LEMP elméleti és politikai folyóiratának májusi száma két problémát állít előtérbe: a márciusi lengyel diákmegmozdulások problémáját és a Marx-évfordulóval kapcsolatos aktuális kérdéseket.

A nép a párttal — a reakció erői ellen című szerkesztőségi cikk — a pártvezetők beszédeire támaszkodva — elsősorban a cionizmussal, a nemzedéki problémával és az értelmiség szerepével foglalkozik válatosan.

H. Jabłoński Diákzavargások 1968 márciusában című cikke a mostani események értékelésével kapcsolatban egészen az ötvenes évekig nyúl vissza. Megállapítja, hogy az 1956 előtt igen aktív „baloldali" tevékenységet folytató értelmiségiek egyes csoportjai 56 után revizionistákká váltak. Ismerteti Modzelewski és Kuroń ügyét, érinti az „Ellentmondások Keresőinek Klubja" tevékenységét. Az egyetemen szervezkedő fiatalok — írja — kihasználták a legális kereteket, Z. Baumann és L. Kołakowski támogatását élvezték. Némelyek kapcsolatban álltak a lengyelországi zsidók kulturális és társadalmi szervezete mellett működő „Babel" klubbal. Éppen azon zsidó családok tagjai közül rokonszenveznek ma sokan Izraellel, amelyeknek tagjai az ötvenes években főként azért kerültek magas pozíciókba, mert kevésbé voltak fogékonyak a lengyel nacionalizmus hatásai iránt, és amelyek a politikai átalakulások kapcsán később különböző okok miatt elvesztették ezeket a pozíciókat és elégedetlenné váltak. A márciusi eseményekkel kapcsolatban Jabłoński kiemeli ezeknek szervezett, a tüntetések és követelések „eszkalációjára" törekvő jellegét, a tüntető csoportok nagy taktikai rugalmasságát. A szerző szerint a történtek bebizonyították, hogy elkerülhetetlen a lengyel felsőoktatás átszervezése. Az átszervezés során meg kell változtatni a felvételi és ösztöndíjrendszert, az egyetemen végzett politikai munkát, és a még ma is a cehrendszerre emlékeztető aszisztensi rendszert — az egész tudományos káderképzést.

A számban szerkesztőségi cikk foglalkozik az ötödik pártkongresszus tiszteletére tett felajánlásokkal.

J. Wiatr, a neves szociológus *Marx — szociológia — történelmi materializmus* című cikkében a polgári Marx-interpretációk típusaival, az elkötelezettség és tudományos objektivitás kölcsönviszonyának bizonyos problémáival és a marxizmusnak a lengyel szociológiában betöltött szerepével foglalkozik. *M. Michalik Marx és korunk alapvető problémája* címmel a háború és béke problémáiról ír.

Lengyel problémákkal foglalkozik *T. Cieslak Országunk biztonságának, függetlenségének és fejlődésének alapja* című cikke, mely a Szovjetunióval való barátságról szól és *A. Zarajczyk* cikke: *A népi tanácsok megerősítése — a párt ügye*. Általában a szocialista építéssel foglalkozik *J. Kowalski A szocialista demokrácia társadalmi realiái* című cikkében. A szerző a kapitalista és a szocialista társadalom modelljének elemzése alapján kifejti, hogy az előbbiben az erők szabad játéka, így a formális polgári demokrácia is gazdasági szükségszerűség, az utóbbiban azonban az ellenzéki pártok léte problematikus, mert nagymértékben ki vannak szolgáltatva az ellenforradalmi ellenzék hatásainak.

Lupta de clasă

A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának elméleti és politikai folyóirata 1968 áprilisi számában — a többi testvérpárt lapjaihoz hasonlóan — Marx születésének 150. évfordulója alkalmából több tanulmányban méltatja a marxi életmű jelentőségét, a marxi gondolatok időszerűségét, a történelem és filozófia marxista felfogásának szerepét a marxista pártok elméleti és gyakorlati döntéseinek megalapozásában. *Marx-kortársunk* mondja *Nestor Ignat* cikkének címe is. A „marxi fordulat" *filozófiai* jelentőségét is a marxista filozófia *társadalmi—politikai* „hivatásából" érthetjük meg. Marx társadalomfilozófiája az első olyan elmélet, mely nem önmaga ellenére, hanem tudatosan, elméleti előfeltevései alapján vált egy forradalom, a proletariátus osztályharcának politikai ideológiájává. A korabeli kapitalizmus kritikai analízise révén tárta fel Marx a proletárforradalom perspektíváját; a *ma* marxizmusa is korunk valóságos viszonyainak marxista elemzése, nem pedig valami „enciklopédikus" tézisgyűjtemény. A „kritikai elemzés, az elméletnek a valósággal való állandó konfrontációja" az a marxizmus — mondja N. S. Ignat — melyet Sartre korunk filozófiájának nevez, nem pedig a dogmatizmus „materializmus—dialektika" képlete, avagy a strukturalizmus-

Digitized by Google

tól a fenomenológiáig, a pszichoanalízistől az egzisztencializmus mindent „integrálni" akaró hamis modernkedés. A cikk további részében Ignat kifejti, hogy a kommunista és munkáspártok forradalmi gyakorlatának ideológiai alapja a mai kapitalizmus és a szocialista társadalmak marxista—leninista elemzése. Az ilyen társadalomanalízis elméletileg sem hagyhatja figyelmen kívül azt a gyakorlati tényt, hogy a szocializmus nemzeti keretek közt épül.

Petru Berar és *Ileana Marculescu* tanulmánya a marxista filozófusok körében jól ismert vitatémát tárgyal: *Ideológia, tudomány és humanizmus Marx koncepciójában.* Ismerteti az ideológiafogalom kialakulását, megalkotója, Desttutt de Tracy definícióját, az ideológia XIX. századi pejorativ felhangú értelmezéseit, majd Marx műveiben követi végig az ideológia jelentését és jelentésváltozásait. A *Német ideológiától A tőkéig*, illetve Engels *Ludwig Feuerbach*jáig több olyan marxi megfogalmazás — filozófia-, tudomány- és ideológiai-meghatározás, — illetve ezek engelsi magyarázata található, melyek formálisan egymással ellentmondóknak tűnhetnek, de a lényeg változatlan maradt: az ideológia történelmi—társadalmi meghatározottságának felismerése, és az ideológiának a történelmi—társadalmi mozgalmakban játszott gyakran meghatározó szerepének elismerése. Az ideológia nem az a demiurgosz, amelynek az idealista történelemfilozófia feltünteti, de nem is a termelés puszta epifenomenonja, mint a vulgármarxistáknál.

A *humanizmus* és a marxista filozófia (valamint a kommunista politika) viszonyának tisztázása — írják a szerzők — különösen a keresztényekkel folytatott *dialógusban* játszik jelentős szerepet. Filozófiailag már a fiatal Marxnak Hegel- és Feuerbach-kritikájában kifejtett „antropológiája" és elidegenedés-elmélete tisztázta a kommunizmus és a humanizmus, a proletariátus és az emberiség felszabadításának viszonyát, s ezt a megoldást az érett Marx teljesebbé tette, konkrétabban kidolgozta műveiben. A francia marxisták humanizmus-vitáihoz kapcsolódva a cikk Louis Althusser „merev hiperszcientizmusát", antihumanista marxizmus-koncepcióját kritizálja. Althusser felfogásával szemben a román szerzőpár a marxi életmű folytonosságát és egységét vallja.

A proletárinternacionalizmus és a nemzeti függetlenség dialektikáját elemzi *Ion Serbanescu* cikke: *Proletárinternacionalizmus és a mai világ.*

I. Stoian és *T. Postolache* ez elméleti tanulmányok legfontosabb eredményét azt, hogy — a marxizmus a mindenkori társadalmi realitás kritikai elmélete — alkalmazza az állami monopolkapitalizmus jelenségének értelmezésében *(A mai kapitalizmus marxista analízisének módszertani problémái).* Nálunk talán kevésbé ismert, román vonatkozású Marx-szövegekre hívja fel a figyelmet *Andrei Otyetea Marx és a románok harca a társadalmi emancipációért és a nemzeti felszabadulásért* című cikkében.

Az ideológiai kérdésekkel foglalkozó cikkek a gazdasági vezetéssel, a szocialista demokrácia fejlődésének lehetőségeivel, a „harmadik világ" és a szocialista országok kommunista pártjainak kapcsolataival foglalkozik. A romániai marxisták között is állandó vita folyik a marxista filozófia tárgyáról, valamint a tudományos szocializmus és a marxista politikai filozófia tematikájáról.

НОВО ВРЕМЕ

A *Novo Vreme* 1968. májusi száma érdekes újdonsággal lepi meg olvasóit Marx születésének 150. évfordulója alkalmából. *Sz. Szlavkov* írt ünnepi cikket *Marx Károly és a matematika* címmel. A cikk részletesen foglalkozik Marx — eddig még ismeretlen — matematikai írásaival, és részleteket közöl a moszkvai Marx — Engels Intézet gondozásában a közeljövőben kiadásra kerülő „Matematikai kéziratok"-ból.

A folyóirat további cikkeivel nem foglalkozunk részletesen, mert júliusi számunkban összefoglaló ismertetést adunk majd a Novo Vreme 1968. első félévének cikkanyagáról.

Digitized by Google

VITA A SZÖVETKEZETEK ELMÉLETI KÉRDÉSEIRŐL

Demokratikus centralizmus a szövetkezetekben

Azok közé tartozom, akik — ellentétben az áprilisi számban felszólalt *Halasi Lászlóval* — szükségesnek tartják a szövetkezetek elméleti kérdéseinek kidolgozását. *Erdei Ferenc* elvtárs által a *Társadalmi Szemle* februári számában kifejtett valamennyi elméleti kérdés tisztázását fontosnak ítélem, de úgy vélem, hogy a szövetkezeti élet mai gyakorlati tennivalói *a szövetkezeti demokrácia* eddiginél pontosabb megismerését és meghatározását állítják a megoldandó kérdések sorának elejére.

Egy izgalmas kérdés

Napjaink egyik legfontosabb s egyben legizgalmasabb kérdése a szövetkezetek és a szövetségek számára: érvényesül-e *a demokratikus centralizmus elve, s ha igen, hogyan?* Ez a kérdés tulajdonképpen azt jelenti, hogy milyen legyen a gazdaságirányítás új rendszerében a szövetségek és tagszövetkezeteik viszonya.

Ebben a kérdésben én az eddig kifejtett többféle nézet közül *Erdei Ferenc* álláspontjával értek egyet, egy kis kiegészítéssel, illetve megszorítással. Úgy vélem, hogy gazdasági kérdésekben a demokratikus centralizmus elve még módosult formában sem érvényesülhet a szövetségek és a szövetkezetek között. E tekintetben bármilyen engedmény — még ha a tagszövetkezetek önkéntes megbízásán alapulna is — egyértelműen *sértené a szövetkezeti demokráciát*, s ellentétben lenne a gazdaságirányítási reform alapvető követelményeivel. A centralizmus csökkentené a szövetkezetek önállóságát, korlátozná döntéseik, cselekedeteik szabadságát, s érvényesülésének mértékében szűkítené a szövetkezetek hatáskörét; mindenféle formájában előbb-utóbb a piac felosztásához, a verseny indokolatlan korlátozásához vezetne; anyagi terheket és kockázatot hárítana a szövetkezetekre, csökkentené az anyagi érdekeltséget, a kezdeményező készséget; a jelenlegi jogszabályokban és rendelkezésekben előírt kötöttségeken és közgazdasági szabályozókon túlmenő indokolatlan korlátokat állítana a szövetkezetek elé, s ezzel hátrányos helyzetbe hozná őket az összes más gazdálkodó szervekkel szemben; hatására előbb-utóbb háttérbe szorulnának a szövetség érdekképviseleti, érdekvédelmi feladatai, s visszaállna a hatósági, irányítószerv jellegű hatáskör.

Mindezeken túl: a jelenlegi elrendezésben nincs is olyan területe a gazdasági életnek, amelyre a szövetségek demokratikus centralizmusa kiterjedhetne. A szövetkezetek maguk állapítják meg működési területüket, tevékenységi körüket, távlati és éves terveiket stb. Ilyen megfontolások alapján nem fogadható el *Gergő Zoltán* elvtársnak a májusi számban olvasható „középút" javaslata sem, amely szerint: „A szövetkezeti demokratikus centralizmus alkalmazásában tehát rugalmasságra van szükség, s meg kell találni a célszerű középutat."[1]

Reális veszély-e az anarchia?

Ha a szövetkezeti gazdálkodás terén nem érvényesülhet a demokratikus centralizmus elve, feltétlenül választ kell

1 *Társadalmi Szemle*, 1968. 5. szám. 90. old.

Digitized by Google

keresni arra a kérdésre is: *anarchiához vezet-e a szövetkezetek gazdasági önállósága?* A fel-fellobbanó vitákban ugyanis gyakran elhangzik ez az érv. Azt vitatni sem lehet, hogy a szövetkezetek gazdálkodását is alá kell vetni a népgazdasági érdekeknek, s nekik is fegyelmezetten be kell tartaniuk tevékenységükben a jogszabályokat. A jogszabályoknál is fontosabb azonban a közgazdasági szabályozók szerepe. A kétféle biztosíték a szövetkezetek gazdálkodása tekintetében is megfelelőnek igérkezik. A kérdés lényege nem is ez. Az aggályok mindig abból fakadnak, hogy a népgazdasági érdekeket féltve, e funkciókat a szövetségek feladatkörébe vonják. Pedig e feladatok megoldására az *állami szervek*, ha úgy tetszik a hatóságok illetékesek.

Ha a szövetségek és a szövetkezetek gazdasági kapcsolatában nem érvényesülhet a demokratikus centralizmus elve, ez nem azt jelenti, hogy a szövetségnek nem tartozik a feladatai közé a gazdálkodásra vonatkozó ajánlások, információk, tanulmányok, számítások, módszertani javaslatok kidolgozása és más ide tartozó szolgáltatás. Az azonban bizonyos, hogy az új gazdasági mechanizmus körülményei között a szövetségek, a központok nem hozhatnak a szövetkezetek gazdálkodására vonatkozó *kötelező érvényű határozatokat.*

Hol van a helye a szövetségek centralizmusának?

Bizonyos mértékig más a helyzet a társadalmi-szövetkezetpolitikai feladatok területén. Itt elképzelhető, hogy érvényesüljön a demokratikus centralizmus elve, e kérdések között tehát lehetnek olyanok, melyekben a szövetségek kötelező erejű határozatot hoznak. Véleményem szerint azonban nem lehet általános és rendszeres, s nem terjedhet ki a szövetkezetpolitikai-társadalmi tevékenység teljes körére. Csak azokban a mozgalmi kérdésekben lehet helye szövetségi szabályoknak, amelyekben szükség van *az egy szövetségbe tömörült szövetkezetek egyöntetű fellépésére.* Ezt a kötelezettségüket belépésükkel, a szövetségi alapszabály elfogadásával magukra nézve kötelezőnek ismerik el a tagszövetkezetek. A kérdés lényegét tekintve azonban szükségesnek tartom ismételten hangsúlyozni, hogy a szövetkezetpolitikai-társadalmi kérdések egy része *nem igényel centralizmust.*

Az ilyen kérdések közé sorolom a szövetkezetek kulturális nevelő munkájának kérdését is. Vitatom ezért *Gergő Zoltán* elvtársnak ezt az álláspontját: „Ha a szövetkezetek egyik alapvető feladatának tekintjük *a falu kultúrájának fejlesztését is*... akkor ezt a feladatot — meggyőződésem szerint — *csupán ilyen irányú centralisztikus jogokkal felruházott központoknak* az állammal egyetértésben végzett irányító munkájával lehet elvégezni."[2] Gergő elvtárs a kulturális feladatokból vezeti le azt a javaslatát is, hogy az egyes szövetkezeti központok fölött is érvényesülni kellene az OSZT „rendelkezési jogának", vagyis a centralizmusnak. A fogyasztási szövetkezeteknél *nem vált be a kulturális célokra szánt összegek összevonása, központi kezelése.* A szövetkezeti tagok által saját nyereségükből megszavazott kulturális összeg a legtöbb esetben — éppen a centralizmus miatt — nem szolgálta megfelelően a *tagok* kulturális igényeinek kielégítését. A szövetkezetek kulturális feladatait nagyon fontosnak, de olyan természetűnek tartom, melyeknek egyöntetű megvalósításához *nem szükséges a centralizmus,* hanem az alapvető célok állami szabályozása mellett, teljesen elegendő a javaslat, a koordinálás, az ajánlás stb.

Itt szeretném szóvá tenni *a szövetkezeti vezetők kiválasztásával, felmentésével, felelősségrevonásával, minősítésével, fizetésük megállapításával stb. kapcsolatos jogokat.* A káderhatáskörök tisztázása több szempontból fontos. Egyrészt, korábban a szövetkezeti vezetők sorsa — a termelőszövetkezeti vezetők kivételével —, szinte kizárólag a szövetségektől függött. Másrészt, a központi akarat, a *centralizmus érvényesítésének napjainkban is ez a fő eszköze.* E kérdésnél nemcsak a tagok tulajdonosi szerepét, a demokratikus önigazgatás követelményeit célszerű mérlegelni, hanem azt is, hogy a szövetkezeti vezetők a szövetségek érdekeinek megfelelően orientálódnak és cselekszenek valamennyi szövetkezeti ügyben. A káderhatásköröknek a szövetkezetek szintjére való helyezésével megszűnik a vezetők szövetségi függősége, s

2 V. ö. 92. old.

Digitized by Google

megteremtődik az egyik fontos feltétele a minőségileg is új, szövetkezeti-szövetségi viszonynak. Ezért nem tartanám azt sem helyesnek, ha a centralizmus a káderkérdések területére kiterjedne. Szerintem a MESZÖV-ök szövetkezeti vezetők feletti *fegyelmi-hatósági* jogát is meg lehetne szüntetni. Megfelelő káderpolitikai irányelvek mellett e téren is elegendőnek ítélem a javaslattétel lehetőségét.

Véleményem szerint a szövetségek és tagszövetkezeteik viszonyában az alábbi területeken érvényesülhet a demokratikus centralizmus elve:

- *Alapszabály-minta kibocsátása.* Itt is csak a jelenlegi különleges helyzet teszi indokolttá a szövetségi szabályozást. A termelőszövetkezeteken kívül egyetlen szövetkezeti forma sem rendelkezik ugyanis megfelelő szövetkezeti törvénnyel, *ezért átmenetileg szükség van bizonyos alapvető, általános szövetkezeti kérdések központi szabályozására.* E feladatokat — míg nincs szövetkezeti törvény — a fogyasztási és értékesítési szövetkezetek esetében legjobban a szövetségek keretében lehetne megoldani. Itt is figyelembe kell azonban venni, hogy a tulajdonosi akarat érvényesítésére is megfelelő lehetőségeket kell adni, ezért csak az ún. *keret-alapszabály* központi kidolgozása indokolt.

- *Az összes szövetkezeteket érintő, államilag nem szabályozott, egységes rendezést kívánó kérdésekben.* (Például vásárlási-értékesítési, részjegyek utáni visszatérítések, tiszteletdíjak, tagnyilvántartás stb.)

Természetes azonban, hogy olyan szövetkezeti központokban, amelyekben nincs tagsági viszony, a demokratikus centralizmus *társadalmi-mozgalmi vonatkozásban leszűkített területen sem érvényesülhet.*

A megmaradó szövetségi centralizmus feltételei

Elismerve a társadalmi-mozgalmi kérdések bizonyos területén a centralizmust, szükséges az alábbiakat kihangsúlyozni:

1. Az ilyen szövetségi jogoknak alapvető jellemzőjük, hogy *csak testületi döntéseket engednek meg.* A testület egyszemélyi vezetőjének, valamint a szövetség hivatali dolgozóinak e téren nincs utasítási, rendelkezési joguk.

2. A társadalmi-mozgalmi kérdésekben megmaradó szövetségi szabályozás csak a tényleges szövetkezeti érdekeken alapulhat, *nem kerülhet szembe a tagszövetkezetek álláspontjával.* Ez azonban csak megfelelő feltételek mellett érhető el. Bármilyen szűk területen is érvényesül a centralizmus, megmarad a veszély, hogy olyan tevékenységekben is alkalmazzák, ahol az nem indokolt. A torzítások, a túlzások elkerülése érdekében *új alapokra* kellene helyezni az általános és fogyasztási értékesítő szövetkezetek, valamint szövetségeik jelenlegi viszonyát. Szövetségi hatáskörből megfelelő szervekhez volna célszerű átadni mindazokat a jogokat, amelyek lehetőséget adhatnak a centralizmus kiterjesztésére. Véleményem szerint a már említett fegyelmi-hatósági jogkörön túl jó lenne megvizsgálni:

- A jelenlegi *szövetségi kényszer* helyett nem volna-e célszerű az *önkéntes* tagság bevezetése. Ebből következik, hogy a kilépés lehetőségeit is meg kellene teremteni.

- A *szövetségek* hatásköréből az illetékes *államigazgatási szervek* hatáskörébe kellene utalni az autónómia felfüggesztésének, a felszámolás elrendelésének stb. jogát.

- A szövetségi ellenőrzés új alapokra helyezése érdekében helyes lenne a szövetségi ellenőrzést, szolgáltatás jellegűvé átalakítani (a szövetkezetek kérik, fizetnek érte stb.).

A szövetkezetek és szövetségek viszonyában bekövetkező új helyzet, távolról sem jelenti a szövetségek mellőzését, feladataiknak, tekintélyüknek csökkenését. Az új gazdasági mechanizmus keretei között valamennyi szövetségre sok, nagy jelentőségű, igazi alkotókészséget igénylő feladat megoldása hárul. A szövetkezetek gazdasági és szövetkezetpolitikai tevékenységének sokoldalú elősegítése (ajánlások, információk, tanulmá-

Digitized by Google

nyok, számítások, módszertani javaslatok, különféle szolgáltatások stb.), az érdekképviseleti-érdekvédelmi feladatok stb. a korábbinál nem kevesebb, hanem több rátermettséget, szakértelmet, elhivatottságot igényelnek minden szövetségi dolgozótól.

A *Társadalmi Szemlé*ben kibontakozott vita azt is bizonyítja, hogy nemcsak alkalomszerűen, hanem folyamatosan szükség van a szövetkezetek elméleti kérdéseinek tisztázására. Véleményem szerint megértek a feltételei egy össz-szövetkezeti elméleti folyóirat létesítésének is.

Hozzászólásom egyéni, személyes álláspontot tükröz. Annak tudatában veszek részt a vitában, hogy a napirenden levő elméleti kérdések igen nagy horderejűek és bonyolultak; csak széles körű és alapos vitában lehet megfelelően összefoglalni őket, s csak a nézetek összeütközése és egymással való kölcsönös kiegészítése hozhatja meg a szintézist.

Agonács Gábor

A szövetkezeti tulajdon és a szövetkezet kettős természete

Lenin a szövetkezetekről írt munkáiban megadta az elméleti alapvetését annak, hogy a szövetkezeteknek a szocialista építésben való felhasználása szükségszerű minden olyan országban, amelynek mezőgazdaságában a kisárutermelésnek döntő súlya van, s körvonalazta a szövetkezetek felhasználásának legfőbb elveit is. Nyilván ennek alapján véli úgy *dr. Halasi László* (véleménye az áprilisi számban jelent meg), hogy a marxista szövetkezeti elmélet adva volt és van, csak csorbát szenvedett a gyakorlatba való átültetés során. A vitában eddig felvetett problémák azonban Halasi Lászlóval szemben *Erdei* akadémikus álláspontját igazolják, aki abból indul ki, hogy a marxista szövetkezeti elmélet még nincs eléggé kidolgozva. E helyütt most — a vitába kapcsolódva — csupán *a szövetkezeti tulajdon lényegéről és a szövetkezetek ebből fakadó kettős természetéről* fogalmazom meg röviden gondolataimat.

A szövetkezeti tulajdon formáiról

A szövetkezetek gazdasági alapja a szövetkezeti tulajdon. Szövetkezeti vállalkozás csak a szövetkező személyek közös tulajdonának megteremtésével jöhet létre. A szocialista közgazdasági irodalom — s Erdei akadémikus vitaindító cikke is — a „szövetkezeti tulajdont" általában ismeri el, s nem szól *a szövetkezeti tulajdon lehetséges különböző formáiról*. A szocialista szövetkezeti tulajdon sajátosságait rendszerint azonosítják a termelőszövetkezetekben meglevő tulajdonforma ismérveivel. Szerintem indokolt és szükséges is, hogy a szocialista építés időszakában a mezőgazdaságban elvileg megkülönböztessük a következő szövetkezeti tulajdonformákat:

a) *A falusi lakosság fogyasztói-szövetkezeti tulajdona.* Tartalmát tekintve a fogyasztási cikkek forgalmazását szolgáló épületek, raktárak s egyéb termelőeszközök, valamint a fogyasztási szövetkezetek árukészleteinek és a pénzeszközöknek közös tulajdonát jelenti.

b) *Az egyéni árutermelők szövetkezeti tulajdona.* Az előbbihez hasonlóan elsősorban ugyancsak áruforgalmazást szolgáló termelőeszközökre terjed ki, valamint egyrészt az ipartól beszerzett, a kisárutermelő tagoknak eladandó termelőeszköz-készletekre, másrészt pedig a kisárutermelő tagok által termelt, megvásárolt, de még tovább nem adott termékek készletére. Ezen túl kiterjedhet a termelésben alkalmazott termelőeszközök egy részére is; ezeket egyénileg vagy közösen használhatják. A termelőeszközök többsége azonban továbbra is magántulajdonban marad. A falvakban a *fogyasz-*

Digitized by Google

tói és az egyéni árutermelői szövetkezeti tulajdon rendszerint elválaszthatatlanul összeolvad egymással.

c) *A termelőszövetkezeti parasztság szövetkezeti tulajdona.* Ezt a tulajdonformát az egyéni kisárutermelő parasztság azzal hozza létre, hogy térítés ellenében, esetleg térítés nélkül lemond termelőeszközeinek magántulajdonáról, s e termelőeszközöket a szövetkező kollektíva tulajdonába adja. A termelőeszközök s a velük termelt termékek közös tulajdonának létrehozásával az egyénileg dolgozó kisárutermelő parasztság átalakul közös számlára, nagyüzemileg gazdálkodó termelőszövetkezeti parasztsággá.

A gyakorlatból tudjuk, hogy a termelőszövetkezeti parasztság szövetkezeti tulajdonának legalább *öt típusa* lehetséges:

1. A föld — a mezőgazdaság alapvető termelőeszköze — és a legfontosabb mezőgazdasági gépi eszközök *állami* tulajdonban vannak, az összes többi termelőeszköz *a szövetkezeti kollektíváé.*

2. A föld megmarad a tagok *magántulajdonában,* a legfontosabb gépi eszközök *állami* tulajdonban vannak, a többi termelőeszköz a *szövetkezeti kollektíváé.*

3. A föld a szövetkezeti tagok *magántulajdonában* marad, a többi termelőeszköz összességében a *szövetkezeti kollektíváé.*

4. Az összes termelőeszköz — a földet is beleértve — a *szövetkezeti kollektíváé.*

5. A föld *állami* tulajdonban van, az összes többi termelőeszköz a *szövetkezeti kollektíváé.*

Az első három típust a szocializmusban *átmeneti jellegűnek* tekinthetjük.

d) Végül meg kell még említenünk a termelőszövetkezetek, valamint a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok, egy szóval a *szocialista vállalatok közös tulajdonát.* Ez megalapozza a közös vállalkozások létét az újratermelési folyamat forgalmi, vagy termelő szférájában.

A tulajdonformák közös és eltérő vonásai

A szövetkezeti tulajdon itt felsorolt formáinak *közös vonásuk a kollektivitás.* Mindegyik tulajdonforma egy-egy kisebb-nagyobb közösség együttes gazdasági vállalkozását alapozza meg. Hasonlóképp közös vonásuk az is, hogy a szocializmus építésének körülményei közt *szocialista jellegűek.* Itt azonban már bizonyos *megszorítással* kell élnünk. Az egyéni árutermelők szövetkezeti tulajdonának elengedhetetlen feltétele a kisárutermelők magántulajdonának s egyéni gazdálkodásának fennállása. Az egyéni árutermelők szövetkezeti tulajdona s a tagok kisárutermelő gazdaságai együtt alkotják a termelés egy társadalmi-gazdasági formációját, ezért a szocializmusba való átmenet időszakában *az egyéni árutermelők szövetkezeti tulajdonát* — konkrét szerepe szerint — a szocializmusnak csak gyengébb vagy erőteljesebb *hajtásának* lehet tekinteni. Ez igazában *nem is szocialista tulajdon,* s ilyen jelleget még az állami tulajdon túlsúlya mellett sem adhat neki a szocialista állam, mert nem lehet hatalma erre, nem semmisítheti meg ugyanis a kisárutermelő gazdaságokat, amelyeknek létén az egyéni árutermelők szövetkezeti tulajdona nyugszik. Az állami tulajdonra támaszkodva megteremtheti azonban azokat a feltételeket, amelyek közt megvan a lehetőség arra, hogy a kisárutermelők fokozatosan a termelőszövetkezeti parasztság szövetkezeti tulajdonává fejleszszék át egyéni árutermelői szövetkezeti tulajdonukat.

A fogyasztói és egyéni árutermelői szövetkezeti tulajdon lényegesen különbözik a termelőszövetkezeti parasztság tulajdonától: az előbbi nem vetheti meg s nem alkothatja a szocialista mezőgazdaság társadalmi-gazdasági alapját, az utóbbi pedig igen. Ennek az az oka, hogy a termelőszövetkezeti parasztság szövetkezeti tulajdona mindenekelőtt a *termelés körét* fogja át, s ezen az alapon terjed ki esetleg a forgalom szférájára is, ha a termelőszövetkezet saját üzleteiben vagy közös kereskedelmi vállalatok révén is értékesíti termékeit.

Végső kifejlettségében a termelőszövetkezeti parasztság szövetkezeti tulajdona egy-egy termelőszövetkezet keretei közt megoldja *a termelőeszközök teljes társadalmasítását.* Végeredményben tehát *egy-egy termelőszövetkezet kollektivájának a termelőeszközökhöz való viszonyában ugyanaz érvényes, mint a munkások és az állami vállalatok egymáshoz való viszonyában.* A termelőszövetkezeti parasztság szövetkezeti tulaj-

Digitized by Google

dona *azonos tartalmú és rangú* az állami tulajdonnal, lévén mindkettő egyaránt *szocialista társadalmi tulajdon*. A termelőszövetkezeti parasztság szövetkezeti tulajdona tehát *saját belső lényegéből eredően* szocialista tulajdon, nem a szocialista környezet, az állami tulajdon túlsúlya, a szocialista állam léte teszi azzá, mint *Halasi László* gondolja.

Amikor hangsúlyozom a kétféle tulajdon tartalmi azonosságát, rögtön azt is hozzáteszem, hogy a kettő között *lényeges különbség* is van. Ezt azért is szóvá kell tenni, mert azóta, hogy a párt IX. kongresszusa kimondta a termelőszövetkezeti parasztság szövetkezeti tulajdonának és az állami tulajdonnak az egyenrangúságát, *meglehetős bátortalanság tapasztalható a kétféle tulajdonforma közti különbség feltárásában*. Ez a különbség úgy fogalmazható meg, hogy a termelőszövetkezeti szektorban a termelőeszközök tulajdona *egy-egy gazdaság határai között*, az állami szektorban pedig *az egész társadalom méreteiben* van társadalmasítva. A termelőszövetkezeti szektorban tehát *alacsonyabb szinten van társadalmasítva* a tulajdon, mint az állami termelésben. Ez konkrétan is megmutatkozik a következőkben: a termelőszövetkezeti vállalatok egymástól való teljes gazdasági elhatárolódása; a termelőszövetkezetek közti közvetlen jödelem-átcsoportosítás lehetetlensége; a szövetkezeti tagok jólétének közvetlen és erős kapcsolódása a termelés ott kialakult színvonalához, s e vonatkozásban lényeges különbségek létezése aszerint, hogy jó, közepes vagy gyenge színvonalon gazdálkodó termelőszövetkezet tagja-e valaki, a termelőszövetkezeti parasztság szövetkezeti tulajdonának szükséges tartozékaként a tagok olyan személyi, háztáji tulajdonának a létezése, amely sok szállal kapcsolódik a termelőszövetkezeti közös gazdasághoz stb.

A szövetkezeti tulajdon megítélése

A szocialista mezőgazdaságban a termelőszövetkezeti parasztság szövetkezeti tulajdona a fő forma. Minthogy a termelőszövetkezeti parasztság szövetkezeti tulajdona a társadalmasítás alacsonyabb fokát fejezi ki, mint az állami tulajdon, a második világháború után a szocialista közgazdasági irodalomban az a helytelen nézet alakult ki és vált uralkodóvá, hogy a termelőszövetkezeti parasztság szövetkezeti tulajdona *nem következetesen szocialista*, az állami tulajdonnál *alacsonyabb rangú* tulajdonforma. Ezt az álláspontot később végletessé fejlesztette Sztálin utolsó, „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban" című munkájában. Kifejtette, hogy a kolhozokban kimerültek a termelés fejlesztésének lehetőségei, s a kolhozparasztság tulajdonát össznépi tulajdonba kell átvinni, ami akkor gyakorlatilag a kolhoztulajdonnak állami tulajdonnal való helyettesítését jelentette volna.

A termelőszövetkezeti parasztság tulajdonának elvi degradációját e tulajdonformának a gyakorlatban való helytelen kezelése követte. Ez azonban nem abban nyilvánult meg elsősorban, hogy nem tartották lehetségesnek a föld termelőszövetkezeti tulajdonát. Helyesen jegyzi meg *dr. Simon Lajos* (az áprilisi számban), hogy a kisipari termelőszövetkezetek tulajdonát sem tekintették következetesnek, noha ezeknek kezdettől fogva tulajdonukban vannak az általuk használt termelőeszközök. A szövetkezeti tulajdonforma helytelen gyakorlati kezelése főként a következőkben nyilvánult meg: a gépi eszközök kizárása a szövetkezeti tulajdonból; a szövetkezeti formációk közötti választás lehetetlenné tétele; a szövetkezeti gazdaságok tevékenységi körének adminisztratív korlátozása; a termelőszövetkezeteknek kevesebb jogú partnerként való kezelése az államhoz, illetőleg az állami vállalatokhoz fűződő kapcsolatalkban (a termelőszövetkezeti és állami szektor közti nem egyenértékű csere megfosztotta a termelőszövetkezeteket az önálló tevékenység gazdasági bázisától); végül pedig, de nem utolsósorban: a majdnem teljes elsorvasztása azoknak a feltételeknek, amelyek között a szövetkezetek mozgalmi tevékenysége kibontakozhat.

Ezeknek *a hátrányos megkülönböztetéseknek a megszüntetése* nálunk már 1957-ben megkezdődött, s az ezt követő években fokozatosan előrehaladt a gazdálkodás ésszerűsítése jegyében. A pozitív tapasztalatok alapján dolgozta ki az állami és a szövetkezeti tulajdon egyenrangúságára vonatkozó elvi állásfoglalását a párt IX. kongresszusa, ezen állásfoglalás gyakorlati megvalósításának feltételeit pedig a gazdasági irányítás új rendszere tartalmazza mint lehetőségeket.

Digitized by Google

A szövetkezet kettős arculata

A szövetkezeti tulajdonból következik a szövetkezetek két egymással összeolvadó, s ezért egymástól elválaszthatatlan arculata. A szövetkezetek egyrészt a tagok mozgalmi életét, s így érdekvédelmét is szolgáló *társadalmi szervek*. Ilyen minőségükben feladataik elvégzése céljából, ha a mozgalom helyzete lehetőséget nyújt erre — rendszerint országos méretű szövetségüket is létrehozzák. Másrészt: az áruforgalomnak, vagy a termelésnek, esetleg mind a kettőnek a szférájában működő *vállalatok;* mint ilyenek csak akkor tölthetik be gazdasági rendeltetésüket és stabilizálhatják létüket, ha versenyképességüket megalapozó jövedelmük van. A szövetkezetnek mint társadalmi szervnek a feladatait nem volna azonban helyes az *érdekvédelemre korlátozni*. Ennek keretében — az érdekvédelem mellett — meg kell oldania, illetőleg elő kell segítenie a parasztságnak a politikai és társadalmi életbe való bekapcsolódását, ideológiai és szakmai nevelését, kulturális helyzetének fejlesztését is. A szövetkezet vállalati természetét pedig mindenekelőtt annak alapján lehet és kell megítélni, hogy megfelel-e ez a szövetkezeti kollektíva anyagi érdekeltségből fakadó gazdasági feladatainak. Csak formális választ adhatnánk erre a kérdésre akkor, ha a gazdálkodásban alkalmazott kategóriákból kísérelnénk meg levezetni ezt.

A szövetkezet tevékenységének társadalmi-szervezeti és vállalati oldala *kölcsönösen feltételezi egymást;* a sikeres vállalati tevékenység az alapja a mozgalmi célok megvalósításának, és megfordítva. Az átszervezés, a termelőszövetkezetek gyors térhódítása időszakában a termelőszövetkezetekben látszólag a tömegszervezeti természet került előtérbe, a vállalati oldal pedig elhomályosult. Szerintem azonban ebben az összefüggésben nem a szövetkezetek mennyiségi kiterjedése a lényeges, vagy legalábbis nem ez a legfontosabb. Fontosabbnak látszik az, *mennyire volt módjuk* a már meglevő termelőszövetkezeteknek arra, hogy mozgalmi életet éljenek, ellássák szocialista érdekvédelmüket. Ha csak arra utalok, hogy a szövetkezeti természetük több tekintetben csorbát szenvedett, s a termelőszövetkezetek nem tudták elérni sok jogos panaszuk orvoslását, máris beláthatjuk, hogy nemcsak vállalati, hanem tömegszervezeti jellegük is csak korlátozottan érvényesült. A termelőszövetkezetek túlságosan önmagukba zárkózottan léteztek és működtek, s ez eleve szűk kereteket nyújtott nekik mozgalmi tevékenységük, s benne érdekvédelmük kibontakoztatásához. Még a termelőszövetkezetek szervezésében és megszilárdításában is szinte teljesen az állami és pártszervek végezték a termelőszövetkezetek mozgalmi feladatait. A termelőszövetkezetekre és a falusi fogyasztói szövetkezetekre csaknem szó szerint ráillik az, amit *dr. Göndör György* „Hatóság vagy érdekképviseletek" című hozzászólásában a kisipari szövetkezetekre vonatkozóan a májusi számban kifejt. A gazdasági irányítás új rendszerében tehát mind a termelőszövetkezetek tömegszervezeti, mind vállalati természetének fejlesztése egyaránt új, s nem is könnyen megoldható feladat.

Dr. Vági Ferenc

Ugray György: Dózsa parasztjai

Digitized by Google

Újfajta gondok

Termelőszövetkezeti és megyei vezetők mondják: Egy évvel ezelőtt, amikor megalakult a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium, abban bíztunk, hogy rövidesen megszűnnek, vagy legalábbis lényegesen mérséklődnek az ellentétek, amelyek a mezőgazdasági nagyüzemek, főképpen a tsz-ek és a különféle felvásárló, feldolgozó vállalatok együttműködésében eddig olyan gyakran kiütköztek. Sajnos, nem ez történt. Vitathatatlanul javultak ugyan a szerződéses kapcsolatok, de ezzel egyidejűleg a tsz-ekben olyan értékesítési nehézségek támadtak, amelyek termelési bizonytalanságot idéztek elő.

Sok példával igazolják, hogy ez így van. Hivatkoznak azokra a zavarokra, amelyek a tej, a tojás, a baromfi értékesítése körül vóltak. Emlegetik a tavaly őszi almaproblémát, a burgonya-szerződéskötésnél tapasztalt visszásságokat, s azt is, hogy jó néhány tsz-től a szerződésben lekötött hízott marhát, sőt a hízott sertést sem vették át idejében. Beszélnek a bor, meg egyik-másik zöldségféle miatti régebbi gondjaikról. S azt kérdezik: *miért nem vetett már véget ennek a nyugtalanító helyzetnek a MÉM?*

Nos, maradjunk a MÉM-nél. Korántsem azzal a szándékkal, hogy értékeljük eddigi munkáját, de azzal igen, hogy igyekezzünk igazságosan megítélni: mi a szerepe a vázolt helyzet kialakulásában, és mik a lehetőségei ennek megváltoztatásában.

Hogy a minisztérium mennyire felel meg rendeltetésének s milyen mértékben valósítja meg a működésétől remélt előnyöket, azt *ma még korai volna mérlegelni.* Korai, márcsak azért is, mert a gazdaságirányítás új rendszerének eddigi tapasztalatai is csak kezdetiek még, és nem elegendők arra, hogy világosan lássuk: mi írható a minisztérium és egyéb főhatóságok, mi a gazdaságok, a vállalatok, és mi a többi tényező javára, vagy rovására. Ahhoz nem fér kétség, hogy súlyos hiba volna *egyetlen összetevőt kiragadni,* a sok közül, s a jót is attól várni, a rosszat is annak tulajdonítani. Lényegesen megváltozott és még mindig alakulóban levő gazdálkodási rendszerünkben a minisztériumok már nem olyan funkciót töltenek be, mint évekkel ezelőtt. S arról sem feledkezhetünk meg, hogy *a forma megváltoztatása egymaga sohasem alakítja át a tartalmat.* A szerencsés, ésszerű átszervezés enyhíthet alapvető problémákon, de megoldásukra még kevés. Ha nem így volna, akkor hol itt, hol ott egyszerűen átszervezést kellene végrehajtanunk, s nyomban megszűnnének a bajok.

Ami az idézett észrevételeket illeti, ezeknek természetesen megvannak a maguk nem formális, hanem lényegbevágó okaik. Az értékesítési bizonytalanságot nem szabad lekicsinyelni, még ha átmeneti jelenség is. Olyan ellentmondásos állapot kialakulásának veszélyére hívja ez fel a figyelmet, amelyet mindenképpen el kell kerülnünk.

Digitized by Google

Minden vonatkozásban káros volna, ha egyfelől *a termelés fokozására* biztatnánk a tsz-eket, s állami segítséggel is ösztönöznénk őket rá — mint ahogy tesszük —, másfelől viszont azt kellene tapasztalniuk, hogy amikor már kezdenek célt érni, akkor *részben feleslegenek látszik a hozamok növelése.*

Hallunk olyan érvet, hogy megnőtt az önállóságuk a mezőgazdasági nagyüzemeknek — magától értetődő tehát, hogy maguknak kell viselniük a termeléssel és az értékesítéssel járó kockázatokat. A maguk számlájára gazdálkodnak, gondolják hát meg jól, hogy miből mennyit termelnek.

Valóban kétségtelen, hogy egyetlen termelőszövetkezet vagy állami gazdaság sem hagyhatja figyelmen kívül a népgazdasági érdekeket, a mezőgazdasággal szemben támasztott jogos igényeket. Nem gondolkozhat úgy, hogy azt termeli, amit jónak lát, a vállalatok pedig kötelesek mindent jó áron megvenni tőle. Igazodnia kell a korszerűsödő ipar és kereskedelem ésszerű követelményeihez. Egy üzlettől elvárjuk, hogy bő választékkal, jó minőségű árukészlettel, előzékeny kiszolgálással fogadjon bennünket, s minthogy a tsz-ek és az állami gazdaságok is eladók a piacon, *ők sem vonhatják ki magukat az eladókra érvényes szabályok alól.*

Az említett esetekben azonban nem erről van szó.

Néhány évvel ezelőtt erőteljes akció indult meg a *baromfihús- és tojástermelés növelésére.* De a tervezett program nem is valósult meg teljesen, s mégis nehézségek támadtak ezeknek a termékeknek az értékesítése körül. Nem régi döntések alapján a mezőgazdasági nagyüzemek 70 százalékos beruházási kedvezményt kapnak az államtól a *szarvasmarha- és sertéstenyésztési, hizlalási* célokat szolgáló építkezésekre, mert nyomós érdek, hogy számottevően megjavuljanak az eredmények ebben a két ágazatban. S mégis: az illetékes vállalatok sok tsz-től nem tudták idejében megvenni a szerződésben lekötött s a vállalt határidőre és minőségben előállított hízott marhákat, sertéseket. Tavaly országos átlagban valamivel 2500 liter felett volt egy tehén évi *tejhozama.* Szakemberek szerint ezzel a mennyiséggel éppen csak hogy elérjük a gazdaságosság minimumát, de messze vagyunk még attól, amit a tejtermelésben produkálnunk kellene és lehetne. S mégis akadnak olyanok, akik — meghökkentő módon — kijelentik: „Csináljanak a tejjel, amit akarnak — az országnak nincs szüksége ennyire!"

Ha gumipitypangról, dísznövényről, vagy madáreledelről volna szó, akkor könnyedén napirendre térhetnénk az ilyen jelenségek felett. Így azonban nem tehetjük meg. Keresnünk kell a megoldást, *a kellő felelősségtudattal, minden fontos összefüggés és a lehetőségek figyelembevételével.* Biztató, hogy mind a MÉM, mind a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa ezt teszi. Ennek nagy része volt abban, hogy a MÉM, illetve a kormány olyan intézkedéseket tett, amelyek enyhítették a gondokat, s május végére, június közepére végül is megszüntették a legsúlyosabb zavarokat. De hogy a jövőben ne forduljanak elő hasonló hibák és történjen érvényesüljön pártunk gazdaságpolitikája, ahhoz *további lépések szükségesek.* Az eddigi tapasztalatok alapján mindenekelőtt a következőket tartom fetétlenül megfontolandónak.

1 *Minden körülmények között meg kell tartani,* sőt fokozni kell a belföldi fogyasztás és az export szempontjából *legfontosabb élelmiszerek termelésének és értékesítésének biztonságát.* Nem szabad megengedni, hogy bárki is félremagyarázza a vállalati önállóságot, és ilyen alapon a kötelező kockázatvállalás körébe utalja e termékek értékesítésének nehézségeit. Egyébként sem rendező-

Digitized by Google

dött még megnyugtatóan a tsz-ek, az állami gazdaságok és a felvásárló, feldolgozó vállalatok ilyen természetű kockázatviselésének aránya. Az elvekben és jogszabályokban már félreérthetetlenül kifejezésre jut a gazdasági egyenrangúság, de *a gyakorlatban még nem valósult meg.* Ez egyenes következménye az előző években kialakult helyzetnek, erőviszonyoknak és szemléletnek.

2 Nehogy az érintett vállalatok a gazdaságosság rovására legyenek kénytelenek megvásárolni a maguk szempontjából felesleges, vagy kellőképpen nem hasznosítható mezőgazdasági termékeket, indokolt esetekben *központi alapból kellene nekik erre fedezetet adni.* Ezt a módszert már alkalmazza a MÉM és a SZÖVOSZ, de az még tisztázandó, hogy miképpen lehet ezt az eljárást a népgazdaság, a mezőgazdasági termelés és az élelmiszeripar, illetve a kereskedelem helyesen összeegyeztetett érdekeinek megfelelően meghonosítani.

3 Még mindig vannak *tisztázatlan kérdések a szerződéskötés körül.* A kártérítési szabály nem hárítja el azt a veszélyt, hogy egyik-másik kereskedelmi vállalat esetleg már szerződést kötni sem hajlandó, megsértve ezzel az elsőként kifejtett, alapvető tételt. Egyszer s mindenkorra véget kell vetni annak a magatartásnak, amely abból indul ki: „kössünk kevesebbre szerződést a tsz-szel — a végén úgyis hozzánk kell fordulnia, ha értékesítési gondjai lesznek, hiszen ránk van utalva!"

Szorosan összefügg ezzel az is, hogy az ipari és a kereskedelmi vállalatok önálló, az adott helyzethez igazodó gazdálkodásának kibontakozását lépten-nyomon akadályozza trösztjeik, egyesüléseik, országos központjaik merevsége. Amíg ezeket a bajokat nem orvosolják az illetékes főhatóságok, addig egyébként könnyen elkerülhető összeütközések is napirenden lesznek a tsz-ek és a velük kapcsolatban levő vállalatok között.

4 Sok problémának az az oka, hogy *az élelmiszeripar fejlődési üteme elmaradt a mezőgazdasági termelés mögött.* Úgy is szokták mondani ezt, hogy „nem voltunk felkészülve a termelés ilyen mértékű javulására". Vegyük azonban tudomásul, hogy a mezőgazdaság fejlődése természetes, s még gyorsabb is lesz. Ez a folyamat tehát semmiképpen sem mentség, inkább figyelmeztetés.

5 Nincs sok anyagi erőnk az élelmiszeripar korszerűsítésére, s egyéb nyomós okok mellett ez is parancsolóan előírja azt, hogy *a mezőgazdasági üzemek és az élelmiszeripar minden lehetőséget használjanak ki az ésszerű közös beruházásokra.* Számüzzük azt a hibás nézetet, amely helytelennek tartja, hogy „az állami vállalat munkája révén felhalmozott összegek összevegyüljenek a tsz anyagi erejével". Aki ezt tartja, attól joggal kérdezhetjük meg: Miből ered bármely felvásárló vagy feldolgozó vállalat felhalmozása?

6 *Az a „túltermelés", amelyre néhány élelmiszerrel kapcsolatban hivatkozni szoktak, csak látszólagos.* Sem a tej- és tejtermékek, sem a hús, sem a tojás, sem a zöldség- és gyümölcsfélék fogyasztása nem éri még el hazánkban a kívánatos szintet. Sőt az év első hónapjaiban, amikor zökkenők voltak a vaj értékesítésében, még nagyobb vidéki városokban is előfordult, hogy hetenként csak kétszer lehetett vajat kapni, és sorban álltak érte az emberek. Ami a tejet illeti: már azzal is sokat lehetne javítani a helyzeten, ha rendszeresen és bőségesen ellátnánk tejjel az iskolákat. Senki sem hiszi el, hogy az iskola-tej problémáját a kanna- és pohár-hiány okozza, vagy az, hogy nincs, aki kimérje. Ha tartós húsértékesítési gondjaink vannak vagy lesznek,

Digitized by Google

lényegesen enyhítheti őket *a községek húsellátásának javítása*. Erre még bőven van módunk és terünk, s nem kell hogy mindenütt egyszerre vezessük be a rendszeres húsellátást, lehet fokozatosan is. Örvendetes különben, hogy a sertés-, a szarvasmarha- és a baromfihús, illetve a tojás termelése egyidejűleg van fellendülőben.

7 *Nemcsak a termelő üzemek és a feldolgozó vállalatok kockázatviselésének arányai rendezetlenek, hanem a MÉM-é és a Belkereskedelmi Minisztériumé is.* Semmiképpen sem egészséges dolog, hogy a kereskedelemnek — a két minisztérium megállapodása értelmében — át kellene vennie például bizonyos mennyiségű baromfit, mégis megtagadhatja az átvételt, s emiatt a MÉM kénytelen szubvenciót kérni a kormánytól. Élelmiszer-propagandánk is kezdetleges, sok a kifogásolni való ezeknek az áruknak a „terítésében", s általában a kereskedelemnek a piackutató, az újabb értékesítési lehetőségeket felkutató tevékenységében. Mind a mezőgazdasági termelőüzemekben, mind a feldolgozó vállalatokban felelhető még az a felfogás, hogy „eszi, nem eszi — nem kap mást". Ez is annak az időnek a következménye, amelyre a hiánygazdálkodás és a monopolhelyzet volt jellemző.

8 Az említett problémák rendezésében az *exportnak is nagy a szerepe*. Előfordul — az év első hónapjaiban is megtörtént —, hogy „bedugul" valamelyik exportcsatorna. Külkereskedelmünknek nehéz dolga van, de talán azért még rugalmasabb és mozgékonyabb is lehetne.

9 Végül, de nem utolsósorban: *a mezőgazdasági nagyüzemek, s elsősorban a termelőszövetkezetek is sokat tehetnek az értékesítési és az ettől elválaszthatatlan termelési biztonságért.* Messzebbre kell látniuk, mint ameddig üzemük határai terjednek, sőt a szűken értelmezett mezőgazdaság körén is túl Semmiféle problémájuk nem oldható meg az ipar és a kereskedelem helyzetének, lehetőségeinek, jogos igényeinek figyelembevétele nélkül, s úgy, hogy szem elől tévesztik az egész népgazdaság helyzetét. Egyenrangú partnernek lenni — ez egyik fél részéről sem azt jelenti, hogy csak a saját szempontjait hajlandó figyelembe venni. A mezőgazdaság: az élelmiszeripar és a friss fogyasztásra szánt termékeket forgalomba hozó kereskedelem alapanyag-termelője. Nem szabad, hogy kiszolgáltatottja legyen, de *a kölcsönös előnyök csak akkor jelentkezhetnek, ha a tsz-ek is mindent megtesznek a közös célért.* S ez a „minden" nem csak abból áll, hogy többet termelnek, hanem a minőség állandó javítására is törekedniük kell, és ahol csak lehet, a termelés olyan ütemezésére is, amilyent az ipar és a kereskedelem jogosan kíván meg.

Ez az írás — a teljesség igénye nélkül — csak néhány állásfoglalást, és javaslatot tartalmaz. Bizonyára vannak olyan részei is, amelyeket az egyik vagy a másik érdekelt fél vitathatónak tart. Természetes ez, hiszen az útkeresés állapotában vagyunk.

Azt viszont most is határozottan állíthatjuk, hogy a mezőgazdasági termelés jövőbeli egészséges fejlődését, korszerűsítését sokféleképpen lehet előmozdítani, egy módszerrel azonban sohasem: tudniillik azzal, ha ipari, kereskedelmi és árpolitikával vagy más módon visszafogjuk a termelés fokozását azokban az ágazatokban, amelyek elsőrendűen fontosak a népgazdaság, a társadalmi előrehaladás szempontjából. Nem terelheti el erről a figyelmünket az sem, hogy most aszálykárok érték az országot. Éppen ellenkezőleg: ez is serkentsen bennünket a tanulságok levonására és előbbre vivő tettekre.

Gulyás Pál

Digitized by Google

A szocializmus politikai gazdaságtana

A szocializmus politikai gazdaságtana oktatásának eredményességét egyetemeinken és főiskoláinkon az elmúlt években jelentősen korlátozta, hogy a hallgatók nem rendelkeztek olyan tankönyvvel, amely e tudomány utóbbi évtizedben végbement fejlődését korszerűen összefoglalta volna. A tankönyv hiánya azért is hátrányos volt, mert a tananyagok évenkénti újraírása jelentős mértékben igénybe vette az egyetemi és főiskolai oktatók erejét, sokszor a nevelő és tudományos munka rovására is. Ezért is kiemelkedő eseménynek kell tekinteni, hogy megjelent a szocializmus politikai gazdaságtanának első magyar tankönyve, amelynek színvonala lényegesen meghaladja előbbi jegyzeteinkét. Ideológiai életünknek is fontos eseménye ez, hiszen ez a tankönyv az első olyan vállalkozás, amely figyelembe véve a politikai gazdaságtan hazai és nemzetközi fejlődését, tananyagszerű feldolgozásban a gazdasági mechanizmus reformjának is átfogó elméleti és gyakorlati leírását igyekszik adni.

Minthogy tankönyvről van szó, a szerzők elsősorban azoknak a helytállónak számító következtetéseknek dialektikus összefoglalását kívánják adni, amelyekre a közgazdasági vizsgálatok az elmúlt években jutottak. Emellett természetesen keresik a választ a közgazdaságtudomány által eddig még meg nem oldott elméleti kérdésekre is. Ilyen kérdés pl. („A szocialista gazdaságirányítási rendszer" című fejezetben) a szocialista tervgazdálkodási rendszer általános vonásainak (alapfunkcióinak) felvázolása és olyan rendszerezése, amely mind a régi, mind az új gazdasági mechanizmus elméleti leírásához keretül szolgál. E fejezet szerzője bevezeti a tervgazdálkodás alapfunkcióinak fogalmát. Megalapozott a szerzőnek az az álláspontja, hogy „a központi tervirányítás rendszerének vannak olyan funkciói, melyek a szocializmus lényegéből fakadnak, s nem időleges és véletlen körülmények eredményei, hanem objektív törvényszerűségek által meghatározott funkciók. Ezeket, a szocialista országok eddigi történelmi tapasztalatain igazolható, tartós és általános érvényűnek tekinthető funkciókat *a gazdaságirányítás alapfunkcióinak nevezzük.*" (257. old.) Új elméleti kifejtését találjuk a tankönyvben a szocialista állami vállalat lényegének is; ezzel a szerző a politikai gazdaságtan egy régi adósságának törlesztésére tett kísérletet. A korábbi jegyzeteknél tartalmilag jóval gazdagabbak és sok új szempontot tartalmaznak a „Szocialista újratermelés" és a „Gazdasági növekedés" című fejezetek is.

A tankönyv mind szerkezetében, mind egyes fejezeteinek tartalmában jelentősen eltér a főiskolákon eddig használt tematikáktól, jegyzetektől. A régi tematikák fő hiányossága az volt, hogy a szocializmus politikai gazdaságtanát a gazdasági törvények elvont rendszeréből kiindulva fejtették ki, s a gazdaság konkrét folyamatait a törvényekből kiindulva vezették le, nem pedig a közgazdasági valóság elemzéséből mutatták ki a folyamatok törvényszerűségeit. Ez is közrejátszott abban, hogy az oktatás szükségszerűen absztrakká vált, kevéssé volt gyakorlatias, s megnehezítette a gazdasági viszonyoknak és konkrét felszíni formáiknak, a gazdasági mechanizmus elemeinek mint dialektikus kapcsolatok rendszerének a tárgyalását. A szocialista árrendszert például az értéktörvény, az áruviszonyok működési mechanizmusaként oktattuk. Az árrendszer, az árképzés azonban nemcsak az értéktörvénnyel, hanem a beruházási, a személyi jövede-

Digitized by Google

lemelosztási stb. politikával, a tervezés egész rendszerével is kapcsolatos.

Az utóbbi években javítottuk ugyan tematikánkat, az oktatás főbb hiányosságainak felismerése azonban a szocializmus politikai gazdaságtana oktatásának további korszerűsítését sürgette. Megkövetelte ezt az is, hogy gazdasági fejlődésünk új szakaszában szükségszerűen növekszik a közgazdaságtudományok, köztük mindenekelőtt a politikai gazdaságtan jelentősége. Ugyanakkor lehetővé teszi a korszerűsítést az, hogy ma már sok a szocialista építés gyakorlatában szerzett és tudományosan is feldolgozott tapasztalatunk. Elemi követelmény tehát, hogy magasabb szintre emeljük a szocializmus politikai gazdaságtanának oktatását, hogy az oktatás tükrözze az új tartalmi eredményeket és egyúttal a gyakorlathoz is közeledjen, s megfelelő alapot adjon a gazdasági problémáinkban való tájékozódáshoz. Ezért merült fel olyan tematika kidolgozásának szükségessége, amely tökéletesebb, logikusabb keretet ad a magasabb tartalmi követelményeket kielégítő oktatásnak. Ez a szükségesség megmutatkozott a szocializmus politikai gazdaságtana új tematikájának és programjának kialakítására irányuló kísérletekben is; hazánkban és a többi szocialista országban már évek óta folytak ezek. Emellett a gazdasági irányítás rendszerének reformjával kapcsolatban felmerült elvi és gyakorlati kérdések is megkövetelték a tematika jelentős változtatását. Mindenekelőtt szükségesnek mutatkozott a szocialista termelési viszonyok és konkrét megjelenési formáik részletesebb, elvibb és a bonyolult összefüggéseket elemző oktatása.

A tankönyv íróit olyan tematikai elgondolás vezette, amely legfőbb vonásaiban megegyezik a Pártfőiskolán is kialakított koncepcióval. A szerzők a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet törvényszerűségeinek leírása után a termelési viszonyok általános tartalmi elemzésével kezdik a szocialista társadalom vizsgálatát, és a szocialista újratermelés, a gazdasági növekedés fő összefüggéseit feltárva jutnak el a termelési viszonyok konkrét formáinak, a szocialista gazdaság működése fő elemeinek tárgyalásához. E témákhoz kapcsolódik a szocialista világrendszer fejlődése és a szocialista országok nemzetközi gazdasági kapcsolatainak, valamint a két világrendszer kapcsolatainak és versenyének vizsgálata. Az egyes fejezetekben a szerzők a szocialista termelési viszonyok egészét közelítik meg, különböző oldalakról vizsgálva a témát. Ez lehetővé teszi, hogy a fő gazdasági törvényszerűségeket a gazdasági folyamatokból levezetve, kölcsönhatásukban elemezzék. Ez a szerkezet arra is alkalmas, hogy a szerzők a makroökonómiai kérdések, az össznépgazdasági viszonyok, folyamatok — a termelési viszonyok általános összefüggései és az újratermelési, gazdasági növekedési elmélet — alapján fejtsék ki a gazdasági mechanizmus és a vállalati gazdálkodás problémáit. Megítélésem szerint mindez nemcsak szerkezeti, hanem szemléletbeli változást is tükröz. Így ugyanis lehetővé válik, hogy a szocialista gazdaságot olyan egységes, tervszerű szervezetként ábrázoljuk, amelyben a vállalatok nagyfokú gazdasági önállósággal rendelkeznek, s a szabályozott piacnak lényeges szerepe van a központilag kitűzött cél megvalósításában.

A tankönyv szerkezete az eddiginél sokkal jobban lehetővé teszi a konkrét gazdálkodási formák és eszközök (ár, bér, hitel, nyereség, vállalati gazdálkodás stb.) tartalmas, egymással kölcsönhatásukban való kifejtését. Ugyanakkor jobb lehetőségeket ad szilárd elméleti alapok nyújtására is, s mindezzel az eddiginél hatékonyabbá teszi főiskolai hallgatóink helyes közgazdasági szemléletének kialakítását. Ez — mint a tankönyvből kitűnik — egyik fontos célja volt a szerzői kollektívának. A szerzők a gyakorlatiasság, az „életközelség" érdekében szenteltek viszonylag tág teret a szocialista gazdaság működésének bemutatására, szorosan kapcsolva ezt az új gazdasági mechanizmus magyarországi bevezetéséhez.

E célok megoldása nem mondható könnyű feladatnak és az sem állítható, hogy a szerzők hiánytalanul elvégezték. A szerzői kollektíva a reá bízott feladatot igen különböző színvonalon oldotta meg. Ez természetszerűleg tükröződik a tankönyv egyes fejezeteiben is. Néhány fejezet, mind elméleti, mind didaktikai szempontból magas színvonalú. Ide sorolható mindenekelőtt a „Szocialista újratermelés", a „Gazdasági növekedés", az

Digitized by Google

„Áruforgalom" című téma. Más fejezetek azonban hiányérzetet keltenek az olvasóban, mind a kifejtés színvonalát és tartalmát, mind a didaktikai követelményeket illetően. Néhány fejezet túlméretezettsége és bőbeszédűsége miatt marasztalható el. Más témák viszont nem kaptak elég teret a kifejtés számára, sőt, bizonyos, elméleti és gyakorlati szempontból fontos kérdések kifejtése igen hiányos a tankönyvben. E fogyatékosságok főként abból adódnak, hogy a szerzők viszonylag széles körből verbuválódtak és nézeteik egyes kérdésekben eltérnek egymástól.

Nézzük kissé konkrétabban az említett hiányosságokat. Véleményem szerint ma már nem indokolt az átmeneti korszakkal közel 50 oldalnyi terjedelemben foglalkozni, mint a tankönyv teszi. Úgy vélem, hogy a tankönyv több fejezetét jellemző dicséretes tömörség, rendszerezettség betartásával az itt felvetett kérdések kisebb terjedelemben is kifejthetők lennének. Ezt lehetővé tette volna — a tankönyv egész terjedelmének növelése nélkül — pl. a pénzelmélet, a pénzügyi rendszer sokoldalúbb és alaposabb kifejtését.

Nem tükröződnek kellően a közgazdaságtudomány jelenlegi eredményei „A szocialista termelési viszonyok fő vonásai" című fejezetben. Főleg azt hiányolom, hogy nincs kellően kifejtve a szocialista tulajdon közgazdasági tartalma, a szocialista termelési viszonyok bonyolult rendszere. Mintha e tekintetben bizonyos óvatosság jellemezné a szerzőket.

A mezőgazdaság közgazdasági vonatkozású kérdései sem kapnak népgazdasági fontosságuknak megfelelő helyet a tankönyvben. „A mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdálkodása" című fejezet a tankönyv legrövidebb része, s ez önmagában is lehetetlenné teszi a kérdés megfelelően alapos és színvonalas tárgyalását. Az persze igaz, hogy a mezőgazdaság egyes kérdései (pl. a jövedelemelosztás, a mezőgazdasági termékek forgalma) más fejezetekben is szerepelnek, mégis úgy vélem, hogy a mezőgazdaság több figyelmet érdemelne. Megítélésem szerint nagyobb teret kellene szentelni olyan kérdéseknek, mint pl. a vállalati gazdálkodás szügségessége és tartalma a termelőszövetkezetekben, a szövetkezetek önigazgatása, a termelőszövetkezetek állami irányítása, a különbözeti földjáradék elvi és gyakorlati kérdései. Ez utóbbi kérdésben a tankönyv visszalépést jelent a korábbi jegyzetekhez képest, mert a különbözeti járadék lényegét, az elvonásával kapcsolatos problémákat éppen csak érinti, anélkül, hogy kifejtené őket.

Ezek és más kérdések bővebb kifejtése megítélésem szerint — megfelelő szerkesztési munkával párosulva — nem növelnék meg lényegesen a tankönyv terjedelmét. Bizonyos átfedések kiküszöbölésével, a kevésbé lényeges kérdések esetleges elhagyásával, vagy tömörebb tárgyalásával pedig lehetővé válna a tankönyv egész terjedelmének csökkentése is, s ez ugyancsak előnyére válna a tankönyvnek. Így pl. a termelési viszonyok fő vonásainak vizsgálatakor foglalkoznak a szerzők — megítélésem szerint helyesen — a szocialista tervszerűség elméleti kérdéseivel is, kifejtik a tervszerűség lehetőségét és szükségességét, valamint a tervszerűség két elemét a szocializmusban. Ilyen előzmények után szükségtelen a szocialista gazdaságirányítási rendszer tárgyalása során ismételten foglalkozni e kérdésekkel. Ráadásul — minthogy e két fejezet szerzője nem egy személy — a kifejtés módjában is van bizonyos különbség köztük. Hasonlóképpen szükségtelen a szövetkezeti tulajdon tárgyalásánál ismételten kitérni a szövetkezeti tulajdon létrehozásának szükségességére, amit egy előző fejezetben, a mezőgazdaság szocialista átszervezése kapcsán már kifejtettek.

Eldöntendő az is, hogy milyen mélységben célszerű megismételni a kapitalizmus politikai gazdaságtanának tárgyalása során már felmerült kérdéseket. Gondolok itt pl. a társadalmi termék, a nemzeti jövedelem kategóriájára. A tankönyvet természetesen nemcsak főiskolai hallgatók használják, de úgy gondolom, elsődlegesen mégis a főiskolai oktatás igényeit kell figyelembe vennie; ezért célszerűbb lett volna rövidebben tárgyalni e kérdéseket.

Végül úgy gondolom, hogy — különösen tankönyvben — nem engedhető meg, hogy egyes fejezetek egymásnak ellentmondó megállapításokat tartalmazzanak ugyanazon kérdésről. A szerzők véleménye természetesen eltérő lehet egymástól, de erre utalni kellene, mert ha

Digitized by Google

nem, akkor ez zavart okozhat. A tankönyvben elvétve ugyan, de akadnak egymásnak ellentmondó megállapítások: így pl. a jövedelemelosztásról szóló fejezet másképpen határozza meg a reáljövedelem fogalmát, mint az „Áruforgalom" című fejezet.

E recenzióban nem fér el e jelentős tankönyv erényeinek és hiányosságainak teljes felsorolása. Csupán néhány fő szempont kiemelésére törekedtem. Úgy gondolom, a tankönyv további javítása minden közgazdásznak, de főleg az oktatásban dolgozóknak szívügye, s a tanítás során szerzett tapasztalatok összegyűjtése jelentősen segítheti a szerzői kollektívát a tankönyv esetleges átdolgozása során, egy még jobb tankönyv kiadásában. A nemzetközi mércével mérve is előkelő helyet elfoglaló tankönyv első kiadása után joggal várhatjuk ezt.

(Kossuth Könyvkiadó, 1967)

Sipos Aladár

Jellem és történelem

Jegyzetek Sík Endre memoárjáról, a Próbaévekről

Sík Endrét, a magyar békemozgalom vezetőjét nemzetközi Lenin-békedíjjal tüntették ki. Ez az elismerés puritán alakját a hazai és a nemzetközi érdeklődés előterébe állította. Sokan szeretnék jobban megismerni őt, többet tudni életéről és múltjáról. Így hát különös jelentőséget kapott memoárjának nemrégiben megjelent kötete, melyre — valljuk meg — irodalomkritikánk mind ez ideig nem fordított elég figyelmet.

Pedig ez az emlékirat, Sík Endréé, növekvő memoár-irodalmunkban is megkülönböztetett figyelmet érdemel. Nemcsak szerzője miatt, kinek emberi sorsa, mozgalmi pályája egyike a legérdekesebbeknek és legtanulságosabbaknak, hanem mert a Próbaévek az első nagyigényű — tegyük hozzá: nagyterjedelmű —, részletes és autentikus visszaemlékezés a forradalmak és polgárháborúk Oroszországára, a születő és berendezkedő szovjet hatalomra, ahogyan ezt egy magyar látta, előbb hadifogolyként, majd forradalmi emigránsként 1917 és 1923 között.

A könyv fülszövege arról tudósít, hogy a Próbaévek „nem önéletrajz, és nem a szokványos értelemben vett emlékirat..." De hát mi más volna? Amit e megállapításból elfogadhatunk: legfeljebb, hogy nem szokványos értelemben az. Ha szokványos emlékirat alatt azokat a száraz, személytelen, vagy éppen anekdotikus és túlzottan is személyes — de mindkét változatban hiányos — penzumokat értjük, amelyeket mozgalmi visszaemlékezés címén általában megszokhattunk.

Sík Endre memoárjának személyes hitele van! Minél tovább jutunk benne, annál nyilvánvalóbbá válik, hogy ez a könyv önvallomás, még hozzá — műfaja szerint — önkéntes vallomás; hogy aki írta, semmit el nem hallgat előlünk, s hogy őszintesége, amellyel legbensőbb érzéseiről és gondolatairól szól, — éppen ez ad neki erkölcsi erőt arra, hogy *mindenről* ilyen nyíltan és kíméletlen igazságra-törekvéssel beszéljen. A visszaemlékezések igazságerejével magyarázható, hogy e mű kivételes terjedelme — hat év története, ötvenöt nyomdai íven — sosem válik fárasztóvá, sőt hogy végére jutva arra gondolunk, vajha semmi sem maradt legyen ki az eredeti kéziratból.

S mert így van, nem hallgathatom el azt se, hogy eleinte zavarba hozott az a mód, ahogyan Sík Endre nőkre, szerelemre és nőügyekre emlékezik. Nem szókimondása miatt! De ami regényben, versben természetes, ha visszaemlékezésben olvassuk, exhibíciónak hathat. A summázásnál aztán ez is a szerző javára fordul. Mert igaz ugyan, hogy a Próbaévek atmoszférája sűrűn erotikus, de enélkül nem ismerhetnénk meg oly ragyogóan jellemzett, el nem feledhető nő-

Digitized by Google

alakokat, mint a szomorú sorsú Jagyenka, mint Maria Pavlovna, mint Róza Ferdinandovna, vagy éppen Kátya, hogy ne soroljam a többit, akit még sorolhatnék, s akik végül is többet mondanak a korabeli orosz állapotokról, a távol-keleti puffer-államról[1] légköréről, mint olyik történelmi esszé vagy elmefuttatás.

Sík Endre életének — memoárjából ez derül ki — két pólusa van: a szerelem és a politika. E kettő elválaszthatatlan korrelációban. Önmaga erről így ír: *„Mikor tizenhétéves koromban, mint piarista kispap, a budapesti egyetem bölcsészeti karát látogattam, nagy lelki válságon mentem át. Hitemet a vallás tanításaiban elvesztettem, és ráeszméltem, ha lemondok a szerelemről, az életnek nincs értelme számomra..."* A hadifogságot követő hiloki évekről pedig lefegyverző őszinteséggel imigyen: *„Csoda-e, hà a remete-élet után a szerelem-éhség volt az, ami egyelőre mindennél erősebben úrrá lett rajtam, és minden más gondot és törekvést háttérbe szorított? De a forradalomba és a szocializmusba vetett hitem egy percre sem aludt ki, a bolsevikok iránti rokonszenvem csak növekedett..."*

Az emlékiratok karakterét mégsem ez a szerelem-politika kettősség, s még csak nem is ez az újmódi „Frauendienst" határozza meg. Ez legföljebb színezi, sajátos módon humanizálja. A főfeszültség itt az emlékiratíró jellemfejlődése és a történelmi események alakulása között van. Ez a memoár — a maga nemében — azért mondható tökéletesnek, mert mindkettőről hiteles és kegyetlenül valóságos képet ad. Honnan indult Sík Endre? *„Anyám* — írja egyhelyütt —, *aki buzgó katolikus volt, gyerekeibe is azt a szellemet igyekezett beoltani. Három fia közül kettőt — bátyámat és engem — szerzetesnek nevelt, egyik lányát pedig apácának adta. (Nem rajta múlott, hogy én, aki tizenhároméves koromban kerültem be a piarista rendbe, négyévi zárdaélet után jobbnak láttam búcsút mondani a szerzetesi hivatásnak, és visszatérni a világi életbe)."*

És hova jutott? (ez emlékiratok végén, harminc éves korában!). Engedjék meg, hogy itt kissé bővebben idézzem a Próbaévek utolsó fejezetének utolsó mondatait:

„Szép őszi reggel volt. A Megváltó Krisztus Szentegyházának aranykupolája ragyogott a nap fényében.

A négyéves kis Annuska (Czóbel Ernőék kislánya) *kézen fogva vezetett át a Szeplőtlen téren.*

— Az az utca ott balra az Osztozsenka, azon kell végig menni, és a másik végén van az óvoda. Ezentúl te is oda fogsz járni?

... Úgy van, édes kislányom, úgy ahogy mondod: mindaz, ami eddig volt, csak a kezdet kezdete. Nem is óvodája, csak bölcsödéje a bolsevizmusnak. Most következik a második fok: az óvoda, ahol felkészítenek az igazi, nagy iskolára, a sírig tartó nagy tanfolyamra...

A Vörös Professzorképző a Krími téren, szemben az Arzenállal, nagy, masszív, háromemeletes épület volt.

A bejárat előtt egy percre megálltam és felnéztem az épület homlokzatára...

Elindultam felfelé a lépcsőn."

Ami e két idézet között van, Sík Endre életének döntő periódusa. A Próbaévek ezt az időszakot idézi. Forma szerint csak a távol-keleti hadifogság utolsó évétől a forradalmár révbe érkezéséig, 1923-ig. Valójában azonban vissza-visszapillantva a budapesti egyetem jogi karán töltött évekre is, ahol nemcsak a római joggal ismerkedett, de a marxizmus klasszikusaival is, és — egy-egy regénybeli szereplő távolabbi sorsa felvillantásával előretekintve a harmincas évek törvénytelenségeire, sőt a felszabadulás utáni időkre is.

Történészeknek ez az emlékirat az ismeretek valóságos tárháza. Amit például a távol-keleti puffer-államról, ennek — kommunisták vezette — koalíciós demokráciájáról megtudunk — nekem legalább — csupa újdonság. És az is, ahogyan Sík Endre ismerteti a hadifogságot és a volt magyar hadifoglyok szerepét a Távol-Keleten: a Csekában, a pártszervezetekben, az intervenció ellen küzdő nemzetközi brigádokban. De hiszen, ha mindez történelmi tény — amiben semmi okunk kételkedni —, akkor a távol-keleti szovjet hatalom megteremtésében és védelmében annakidején a magyaroknak sokkal nagyobb részük volt, mint gondoltuk. És mi mindent tudunk meg a húszas

[1] A Távol-keleti Köztársaság: átmeneti államalakulat Szibériában, a húszas évek elején. Koalíciós kormánya volt, kommunista többséggel. A szovjet rendszerrel való egyesülésig is baráti kapcsolatban volt a szovjet állammal.

Digitized by Google

évek szovjet belviszonyairól, ambivalens munkastílusáról, melyben a forradalmi romantika anarchista törekvésekkel és növekvő bürokratizmussal keveredik.

És nemcsak történészeknek tartogat e könyv meglepetéseket, de a kritikusnak és az irodalomtörténésznek is. A Próbaévek egy-egy részlete valódi írói remeklés. Néhány példa, hirtelenében! Egy pravoszláv húsvét leírása, egy téli hóviharé Luzinóban, vagy akár a csitai Bécsi Kávéház, a Vjenszkaja Kafejnaja atmoszférája. És a nagyerejű portrék egész sora! A görög kereskedőé, kínaiaké, a japán megszálló csapatok parancsnokáé, Mister Curbyé. Sorolhatnám sokáig a jellemábrázolás telitalálatait.

Amivel persze nem azt akarom mondani, hogy a Próbaévek irodalmi remekmű. Nem is annak szánták. De mint emlékirat — megismétlem — tökéletes. És ilyenformán része az irodalomnak is.

De részévé válik minden bizonnyal a magyar irodalomnak úgy is, mint születő művek építőeleme. Régi vitatéma irodalomtörténészek, kritikusok és esztéták között, miért nem született meg mindmáig a kor színvonalán álló nagy magyar regény. A válasz alighanem az, hogy nagyregényt provinciális szemlélettel megírni nem lehet. S ezúttal provincializmuson nem csupán eszmei kisszerűséget és nemzeti korlátoltságot értek, hanem tájékozatlanságot, a nélkülözhetetlen tárgyi ismeretek hiányát is. A magyar történelem ugyanis az utolsó két évszázadban nemcsak a Kárpát-medencében történik. A huszadik század magyar Iliászát és Odüsszeáját az írja majd meg, aki tájékozódni képes az átalakuló világban, a magyar diaszporában, a magyar politikai emigráció Szküllái és Kharübdiszei között. És ez nem könnyű feladat!

Erről a magyar életről ad eléggé meg nem becsülhető értékű dokumentumot Sík Endre könyve. Ha — mint reméljük telik kedvéből és erejéből megírni a folytatást is, ezzel nagy szolgálatot tesz a magyar irodalomnak és történetírásnak.

(Zrínyi Katonai Kiadó, 1967.)

Major Ottó

Szurcsik János: Vihar

Digitized by Google

A marxista szociálpszichológia első eredményei

(H. Hiebsch–M. Vorwerg: Bevezetés a marxista szociálpszichológiába)

A szociálpszichológia ama kevés tudományág közé tartozik, amely abban a paradox helyzetben van, hogy csupán magyar nyelvű irodalmából nem tehetünk szert valamennyire is korszerű tájékozottságra. Tévedés ne essék: nem a tudományos kutatáshoz nélkülözhetetlen tájékozottságról van szó, hiszen itt — mint közismert — jóval bonyolultabb a helyzet. Azokra az *érdeklődő olvasókra:* pedagógusokra és gazdasági vezetőkre, népművelési és egészségügyi dolgozókra stb. gondolunk, akik munkájukhoz segítséget remélnek ettől, az utóbbi időben oly sokat emlegetett pszichológiai tudományágtól. Feltehetően azoknak a száma sem csekély, akiket csupán általános érdeklődésük vezérel a pszichológia e tartománya felé.

Az okok firtatása messzire vezetne és alaposan meghaladná egy recenzió kereteit. Egyetlen mozzanatot azonban hadd húzzunk alá. A szociálpszichológia — miként néhány más társadalomtudomány, pl. a szociológia is — a társadalmi és történelmi körülmények sajátságos alakulása következtében korábban már két alkalommal is elesett attól a lehetőségtől, hogy kialakítsa *hazai kutatási tradícióit és iskoláit.*

A századelő magyar polgári radikalizmusa — a Húszadik Század köre — lényegében még szinkronban volt a korszerű polgári társadalomtudományi gondolkodás új áramlataival. A két világháború közötti korszak „szociális klímája" azonban nem kedvezett a szociológiai és szociálpszichológiai gondolkodás megóvásának és továbbfejlesztésének. „Hivatalos" képviselői messze elmaradtak még a polgári tudományosság fejlődéséhez képest is. Lapos és eklektikus *katedra-szociológiát* műveltek, amilyen pl. Dékány Istváné volt. (Dékány egyébként szociálpszichológiai munkákkal kezdte pályafutását a húszas évek elején.) A század elején még oly friss és eleven tudományos könyvkiadás fonala is megszakadt.

A munkásmozgalom és a népiesek nagyhatású szociográfiai irodalma sokkal inkább indulat és szenvedély fűtötte *politikai jelenség és képződmény* volt, semmint a szaktudományos fejlődés apparátusát alkalmazó módszeres kutatás. Ez persze — *társadalmi funkcióját* tekintve — inkább erénye volt, mintsem hátránya. Ám arra semmiképpen sem volt alkalmas, hogy — mint ez Lengyelországban és Romániában történt a két világháború között — valamennyire is számottevő szociológiai *irányzatokat* és *iskolákat* teremtsen.

Az pedig, hogy a felszabadulást követő rövid fellendülés után miért és miképpen szakadtak meg az ígéretesen nekibuzduló kutatások, ma már közismert. A következmény: újólagos tudományos elmaradás. De erre most már olyan periódusban került sor, amelyet *a szociálpszichológia viharos ütemű és széles kiterjedésű fejlődése jellemzett.* A szociálpszichológia rendelkezésére álló tudományos ismeretek nagyobb és jelentősebb része ugyanis tulajdonképpen a második világháborút követő időszak vívmánya.

Érthető hát, hogy ilyen körülmények között örömmel üdvözlünk minden olyan munkát, amely serkenti a tudományos érdeklődést, növeli a tájékozódás lehetőségeit, és hozzájárul az említett elmaradás felszámolásához. Tüstént tegyük azonban hozzá: *Hiebsch és Vorwerg* könyve nem tekinthető a nemzetközi szociálpszichológiai irodalom *reprezentatív* alkotásának. Számos rangosabb és a tudomány fejlődésében valóban jelentős szerepet játszó munka kiadása előzhette volna meg. Reméljük, ezek sem váratnak magukra sokáig. Szociológiai könyvkiadásunk már megkezdte csaknem egy fél évszázad mulasztásainak helyreigazítását, midőn pl. *Weber* és *Durkheim* írásait közreadta. Hazai szociálpszichológiai tudományos közéletünk sem nélkülözheti hosszú ideig a tágabb horizontot.

Hiebsch és Vorwerg „Bevezetés . . ."-ének jelentőségét azonban csak akkor ítélhetjük meg realisztikusan, ha *a marxista szociálpszichológiai kutatások kibontakozásának* feltételei között vesszük szemügyre. A szerzők teljes joggal írják: „. . . jelenleg még nem létezik viszonylag

Digitized by Google

zárt marxista szociálpszichológiai elmélet". (8 old.) E tudományág marxista igényű művelésében kialakult történelmi cezúra megszűnte óta a viták jobbára a tudomány tárgyáról, a szociálpszichológiai jelenségek sajátszerűségének értelmezéséről és rendszerezési lehetőségeiről folytak. Az eszmecserékben ezért szükségképpen túltengett a deduktív — olykor spekulatív — megközelítésmód, vagy pedig a polgári kutatásokban időközben elért eredmények informatív közvetítésének mozzanata. Ennek következtében a konkrét *kísérletes kutatások és a teoretikus elméletalkotás egészséges aránya és harmóniája* még korántsem alakult ki.

Az NDK pszichológusai e tekintetben előnyösebb helyzetben vannak, mint néhány más szocialista ország kutatói. 1956—1957 óta ugyanis nagy intenzitással és meglehetősen széles körű tájékozódási igénnyel művelik — mind elméleti, mind pedig kísérleti eszközökkel — a szociálpszichológiát. A könyv fontos jellemzője s egyúttal erénye, hogy kérdésfeltevései és belső arányai tükrözik az említett előnyösebb feltételeket. Szerzői józanul igyekeznek mérlegelni a polgári kutatások egyes konkrét eredményeit is, bár számos esetben nem veszik kellőképpen figyelembe a legkorszerűbb kutatási irányokat és eredményeket. Olykor egyenesen elavult koncepciókkal polemizálnak.

Hiebsch-ék legjelentősebb érdeme azonban kétségtelenül abban rejlik, hogy a korszerű marxista szociálpszichológiai kutatások megújulásának kezdete óta *elsőként vállalkoztak átfogóbb igényű szintetizálási és rendszeralkotási kísérlet elvégzésére.* Ez a kísérlet ugyan csupán részleges és számos vonatkozásban kidolgozatlan megoldási alternatíva, a jelentős vállalkozás rangja azonban nem vonható meg tőle. Főként akkor nem, ha tekintetbe vesszük a marxista szociálpszichológiai kutatások általános helyzetét. A továbbiak során a kutatóknak — így, vagy úgy — állást kell foglalniuk a könyv koncepciójával szemben. A szerzők egyébként maguk sem támasztják könyvükkel szemben a teljesség vagy a befejezettség igényét. A munka címe is jelzi ezt.

A munka további szimpatikus vonása: *koncepcionális egyértelműsége* és végiggondoltsága. Az olvasónak — akár egyetért a szerzőkkel, akár nem — ezt feltétlenül méltányolnia kell. A szerzők ugyanis némileg sajátos és sok tekintetben eredeti álláspontot alakítottak ki a szociálpszichológia tárgyáról és belső szerkezetéről. Úgy vélik, hogy e tudomány alapproblémája a *társadalmi termelésben szerveződő kooperáció* s annak a Tőkében adott marxi elemzése. „A szociálpszichológiai kutatás alapvető kiinduló pontja az emberi kooperáció, tárgya pedig a szociális kölcsönhatás" — írják. (21. old.) Ennélfogva a társadalomlélektan egész problematikáját a *kooperációs aktus* keretében foglalják össze. Ez a felfogás ugyan logikailag egységessé és zárttá teszi a szerzők gondolatmenetét, de számos nehézséget is teremt. Az emberi kapcsolatok, a szociális kölcsönhatás kiterjedt szférái ugyanis csak *nagyon bonyolult közvetítésekkel* kapcsolódnak a kooperációs aktushoz, s ezért csupán mesterkélten illeszthetők annak keretei közé. Továbbá a szerzők szemléletmódja könnyűszerrel megtapadhat egy sajátos *csoport-centrikus felfogásnál.* Jellemző, hogy a könyvben sem az interakció szerkezetéről és dinamikájáról, sem pedig a makrostrukturális szociálpszichológiai képződményekről és jelenségekről (közvélemény, társadalmi hangulatok, tömegjelenségek, előítélet stb.) nem találunk fejezeteket. A koncepció következetes érvényesítésének szándéka azonban mindenképpen figyelemreméltó. Főként pedig: kitűnő alkalom lehet termékeny eszmecserékre, hiszen a konkretizálás mindig sokoldalúan felfedi valamely szemléletmód erényeit és gyengéit.

A könyv anyaga három részre tagolódik. Az első részben sajnálatosan elnagyolt és keveset mondó képet találunk a szociálpszichológia *aktuális* helyzetéről. Ugyancsak e részben olvashatjuk a szerzők felfogását a marxista társadalomlélektan *tárgyáról* és *feladatairól.*

A terjedelmes második rész azt a hiányt kívánja pótolni, amelyet a szerzők úgy jellemeznek, hogy a marxista szociálpszichológia ma még nem rendelkezik a maga tudományos *„axiomatiká"*-jával, vagyis olyan átfogó elméleti alapvetéssel, amely elejét vehetné az elméletidegen empírizmusnak. Az ide vágó anyag elsősorban az *„emberkép"*, a személyiségelmélet problémáit, *a személyiség és a társadalom* viszonyát, s e viszony különböző aspektusait (organizmus—kör-

Digitized by Google

nyezet, objektum—szubjektum, egyén—társadalom), valamint a szociális magatartás determináltságát és belső hajtóerőit tárgyalja. A fejezet érdekes és sokrétű anyagot tartalmaz, ám jellege és tárgyalásmódja sokkal inkább a napjainkban oly hevesen vitatott *filozófiai antropológia* problematikájához kapcsolja, semmint a szociálpszichológia szaktudományos rendszeréhez.

Napjainkban a marxista kutatók körében viták folynak arról, hogy a személyiség-elmélet a szociálpszichológia „tartománya"-e avagy sem. E sorok írója úgy véli: bármily sokkal járul is hozzá a szociálpszichológia egy átfogó pszichológiai s ezen túl filozófiai személyiség-koncepció felépítéséhez, maradéktalan teljességgel nem veheti azt a maga birtokába. Úgy tűnik, Hiebsch és Vorwerg hajlamosak arra, hogy a szociálpszichológiát kettészakítsák egy túlnyomóan deduktív-filozófikus — ha úgy tetszik: *axiomatikus* — és egy túlnyomóan *empirikus-kísérleti* szférára. A könyv második, axiomatikus fejezete ugyanis vajmi kevéssé illeszkedik a konkrét kísérleti anyagot előadó további részekhez és viszont. A könyv törzsanyagának két nagy része meglehetősen *izoláltan* áll egymás mellett. Ez pedig számos nehézséget hord magában.

Hadd szóljak csupán egyetlenegyről. Semmiképpen sem volna kívánatos, ha a marxista szociálpszichológia a maga fejlődése során *kettéválna* egy jobbára „filozófiai szociálpszichológiá"-ra és egy jobbára „empirikus szociálpszichológiá"-ra. Végül is a minden szociálpszichológiai kutatásban szükségképpen előlegezett, axiomatikus személyiség-koncepció *a gyakorlat s az empíria révén verifikálódik*, s minden kísérletes kutatási eredmény valamely teoretikus felfogás felé utal. Ezért a szociálpszichológia teoretikus problémái, amelyek persze *önállóan is vizsgálhatók*, megítélésem szerint semmiképpen sem kezelhetők a kutatási gyakorlattól „független axiómáknak", „amelyekből kiindulva logikailag kifogástalanul felépíthető az egész fogalmi épület". (27. old.) Ha ez valóban így volna, a szociálpszichológia megszűnnék empirikus-kísérleti tudomány lenni.

A könyv harmadik, legterjedelmesebb részében tárgyalják a szerzők *a konkrét kooperációs aktus társadalomlélektani kérdéseit* (teljesítmény-növekedés a kooperáció során, a beállítottság és kialakulási mechanizmusai, vezetési funkciók, szerepelmélet, csoportkommunikáció és csoportstruktúra). Szak- és tárgyszerűség tekintetében ez a figyelemre leginkább méltó fejezet, a szerzők is itt támaszkodnak elsősorban saját kutatási eredményeikre. Koncepciójukkal egybehangzóan kísérlik meg értelmezni és felhasználni vagy bírálni a polgári kutatásokban született eredményeket. A részleteket illetően természetesen ezúttal is mód nyílnék polémiára. Így pl. a szerzők a *beállítottság (attitüd)* fogalmát meglehetősen bizonytalanul kezelik, s hol a motívumok (176. old.), hol pedig a csoportsztereotipek, sőt a csoportnormák felé közelítik (184. l.). Más kérdésekben viszont (szerepelmélet, vezetési funkciók) *érdekes, újszerű és figyelemreméltó gondolatokat* fogalmaznak meg. Ezek részletes elemzésére azonban ehelyütt nincs mód. Ez egyébként is inkább szaktudományos folyóiratba kívánkoznék.

Jellegéből eredően a könyv viszonylag kevés újat mond azoknak, akik hivatásszerűen foglalkoznak szociálpszichológiával. Számukra főként a szerzők egyes *elméleti megoldásai és rendszerezési kísérletei* lehetnek érdekesek és gondolatébresztők. Akik viszont először óhajtanak tájékozódni a társadalomlélektan területén (s mily sokan vannak ilyenek!), vagy akik tankönyvszerű, a színvonalas ismeretterjesztés szintjén álló segítséget remélnek tőle (ilyenek is egyre többen lesznek!), haszonnal tanulmányozhatják.

Ha a marxista társadalomlélektan aktuális helyzetével és a szerzőknek önmagukkal szemben támasztott igényével számot vetünk, s nem valamiő abszolút mércével mérjük a könyvet, csakis egyetlen következtetésre juthatunk: kiadása hasznos és időszerű volt. Főként akkor, ha csak rövid ideig lesz „társtalan", s mihamarabb mellé sorakoznak a *nemzetközi szociálpszichológiai irodalom más jelentős alkotásai is.*

(Kossuth Könyvkiadó, 1967.)

Pataki Ferenc

Digitized by Google

Emile Durkheim: Az öngyilkosság

A közelmúltban jelent meg a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál a szociológia egyik klasszikusának, *Emile Durkheim*nek „Az öngyilkosság" című műve. Van-e értelme a mű megírása után hetven évvel ennek a vizsgálódásnak az eredményeivel megismertetni a magyar olvasót? A kérdésre igennel válaszolhatunk, nemcsak azért, mert a könyv (mint *Cseh-Szombathy László* előszavából megtudjuk) ma is nagy segítséget nyújt e téma kutatóinak, hanem azért is, mert e mű alapján az olvasó megismerkedhet Durkheim kutatási módszerével, s a szociológia feladatának általa megfogalmazott és mind a mai napig ható pozitivista felfogásával is.

Durkheim kettős célt tűzött ki maga elé „Az öngyilkosság" megírásakor: e konkrét probléma kutatása mellett az 1895-ben általa írt „Szociológia módszerei"-nek elméleti és módszertani megállapításait kívánta alkalmazni az öngyilkosság elemzése során. Munkájához a rendelkezésére álló statisztikai adatokat használja fel, s ezeket elemzi rendkívül sokoldalúan és éleselméjűen. Kiinduló tétele az, hogy az öngyilkosság társadalmi jelenség, s ezért vizsgálódásának elején kizárja a társadalmon kívüli tényezőket mint az öngyilkosság determináns tényezőit. Bebizonyítja, hogy az öngyilkosságot nem lehet pszichológiai okokkal megmagyarázni, s nem ért egyet azzal sem, hogy az öngyilkossági hajlam átöröklődik, vagy hogy egyeseket az utánzás vezet, amikor önként lemondanak életükről. Kizárja az öngyilkosságot meghatározó tényezők sorából a kozmikus környezet, az éghajlat és az időszaki hőmérséklet meghatározó voltát, mert úgy véli, hogy az önkéntes halálesetek számának januártól júniusig megfigyelhető növekedése nem a hőmérséklet emelkedésével van összefüggésben, hanem a társadalmi élet intenzitásának növekedésével a kiemelt időszakban.

A társadalmon kívüli tényezők kizárása után az öngyilkosságokat három csoportba osztja társadalmi okuk alapján az *egoista*, az *alturista* és az *anómiás* öngyilkosságok csoportjába. Helyesen állapítja meg, hogy az öngyilkosságok száma fordítva arányos az egyént magukba foglaló csoportok integrációs fokával. A statisztikai adatokra támaszkodva kimutatja például, hogy az 1870—71-es események Franciaországban és Németországban csökkentették az öngyilkosságok számát. Ezzel a megállapításával ellentétben áll azonban az a magyarázat, amelyet az anómiás típusnál ad, amikor azt állítja, hogy a társadalmi egyensúly megbomlása — akár javulás az, akár romlás, vagyis akár depresszió, akár konjunktúra — fokozott mértékben kergeti öngyilkosságba az embereket. De mikor azokat a konkrét társadalmi okokat keresi, amelyek az öngyilkosságot meghatározzák, a társadalmi okokat gyakran az egyéni pszichikai motívumokkal azonosítja. (Így pl. azt írja, hogy gazdasági válságok idején egyesek a szégyen elkerülése végett keresik az önkéntes halált.)

Az öngyilkosságot mint társadalmi jelenséget vizsgálja könyvének harmadik fejezetében. A statisztikai adatok tanulmányozásának eredményeképpen azt tapasztalja, hogy az egyes nemzeteknél az öngyilkosságok száma hosszabb időn keresztül állandóságot mutat, s minden nemzetnek megvan a rá jellemző öngyilkossági arányszáma. Ezt a jelenséget a következőképpen magyarázza: Minden egyes nemzetnek — írja — van egy rá jellemző nemzeti közérzete, s e közérzet lassabban változik, mint a társadalom természeti környezete. Hogy a társadalmat alkotó egyének gyorsan cserélődnek, de a társadalom öngyilkossági arányszáma mégis változatlan, azt csak azzal magyarázhatjuk — véli —, hogy a társadalomban meglevő kollektív erő és kollektív tudat, mint *önálló létezők* gyakorolnak kényszert az egyes emberre. A kollektív erő, a kollektív tudat feltételezésével Durkheim teljes szakadékot teremt az egyén és a társadalom között. Azt állítja, hogy „a társadalomban nincsenek más hatóerők, mint az egyének erői, csakhogy az egyének amikor egyesülnek, újfajta pszichikus lényt alkotnak, amelynek ezért megvan a maga külön gondolkodás- és érzésmódja".

Durkheim „A szociológia módszerei"-ben azt állítja, hogy a szociológiának, hogy valóban tudománnyá váljék, távol

Digitized by Google

kell tartania magát mindenfajta filozófiai állásfoglalástól, s a szociológusnak az a feladata, hogy a társadalmi tényeket, mint dolgokat kezelje és természetkutatói pontossággal elemezze. Hogyan valósítja meg e célját „Az öngyilkosság"-ban, módszertani könyvének gyakorlati alkalmazásában?

Amikor Durkheim a társadalmakban végrehajtott öngyilkosságokat osztályozni próbálja, valóban arra törekszik, hogy megkeresse az előidéző okokat, s ezek alapján próbálja besorolni az öngyilkosságokat az egyes típusokba. Amikor azonban tovább megy egy lépéssel és a statisztikai adatok mutatta állandóság magyarázatát keresi, akkor gyakorlatilag lemond az okok kutatásáról, s az általa feltételezett népszellemben véli megtalálni a magyarázó elvet. Felfogása szerint ugyanis a társadalmi ténynek az a legfontosabb jellemvonása, hogy kényszerítő ereje van az egyes emberek felett, s mindenképpen kifejti hatását az egyénekre. Így teljesen megmagyarázatlanul hagyja az általa felismert tényt, az öngyilkossági arányszám törvényszerű alakulását, s pozitivista célja, a tényeknek, adatoknak elfogultságtól mentes, azaz mindenfajta filozófiai áramlattól mentes elemzése az irracionalizmus irányába mutat. Azt a tényt tekinti magyarázatnak, amely a magyarázatra szorulna: az öngyilkosságok arányának állandóságát a társadalmi tény kategóriájába sorolja, s ezzel felmenti a magyarázat szükségessége alól, mint hogy kijelenti, hogy a társadalmi tény jellemzője a kényszerítő hatás. A „népszellemet" teljesen önkényesen a társadalom fölött álló és ható önálló létezőnek tekinti. Hogy miként, milyen tényezők hatására változik meg a különböző korok kollektív tudata, azt nem magyarázza meg. Így „Az öngyilkosság" a statisztikai adatok szellemes és érdekes elemzése után nem ad kielégítő választ a központi kérdésre, az öngyilkosságra mint társadalmi problémára. Módszere a többváltozós módszer, amely az *egyes* társadalmi jelenségek vizsgálatában több tényező együttes hatását veszi figyelembe, valóban használható eszközzé válhatna a kutató kezébe, itt azonban egy olyan általános társadalomtudományi szemléletnek: a pozitivizmusnak a keretében jelentkezik, amelynek hátrányai már Durkheim munkásságában kitűntek. Durkheim azt hiszi, hogy a pozitivizmus útján lehet leküzdeni a szociológia tudományossá válását akadályozó ideológiai vonásokat, pozitivizmusa azonban valójában azzal a következménnyel jár, hogy módszertani újítása ellenére sem tud kielégítő választ adni az általa felvetett problémákra.

Háber Judit

Andrej Platonov: Éjszakai küldetés

„Eszébe jutott elhunyt felesége, és bánkódott utána. Erről soha senkinek sem beszélt, ezért mindenki joggal azt hihette róla, hogy érzéketlen ember, aki a felesége koporsójánál is főtt kolbászt eszik. Ez így is történt, de Puhov ezt nem hitványságból tette, hanem mert megéhezett." Ezeket a szörnyűlködtető-nevettető sorokat egy nálunk alig ismert, hazájában nemrég újra felfedezett szovjet művész, *Andrej Platonov* írta le most megjelent könyvében, az *Éjszakai küldetés*ben. Az az író, aki ezt véste emlékezetébe: „Az igazság — titok. Mindig titok. Nyilvánvaló igazság nincsen." A voronyezsi munkásfiú, mozdonylakatos, kézép-ázsiai erőművek építője fáradhatatlanul hajszolta ezt a titokzatos igazságot. Ecsülte az anyagi világ, a természet évezredes vastörvényeit, de még jobban tisztelte az esendő, néha mosolyognivalóan gyenge, máskor mogorván hősies embert, aki birokra kel a mozdíthatatlannak látszó törvényekkel.

A hajdani kritikusok támadták Platonovot, mert első kisregényében, *A titokzatos emberben* ilyen Puhov-féle gyarló, csetlő-botló kisember révén mondotta el a polgárháború és újjáépítés hősi napjait. Puhov néha bosszantóan primitív, máskor zseniálisan ötletes, néha mormotaként vegetál, olykor meg akaratlanul is

Digitized by Google

az események középpontjába kerül. Egyszer rövid úton agyonlőnék, máskor meg maguk közé fogadnák a forradalom harcosai. A tettek és jelszavak, törvények és véletlenek között tébláboló embert végül meg is szeretjük, rámosolygunk, amikor végre megérti, hogy a forradalom „megbízható" út az ő számára is, és hogy „teste rokon a mások testével". A bírálók, akiknek türelmetlensége már a húszas évek végén előrevetítette Platonov oly sajnálatos elhallgatását, épp azt nem fogták fel, hogy az új világ felé vezető úton minden embernek végig kell járnia a maga kis Odüsszeiáját.

Nem mintha Platonov nem ismerné a hőstetteket és hősöket. Megírja az elszabadult szerelvényt lefékező mozdonyvezetőlány történetét, elénk állítja a magukat gránátokkal övezetten német tank alá vető tengerészgyalogosokat is. Hősei azonban nem „különleges anyagból gyúrott" héroszok, hanem életre, ölelésre, jóízű nevetésre vágyódó egyszerű emberek. Nem készülnek hőstettekre és nem keresik a szép halált, de mert tiszta volt az életük és megtalálták helyüket társaik között, természetesen cselekszenek a váratlan helyzetekben is, amikor ez a természetes cselekedet immár hősi tetté válik.

Logikus, hogy az az író, aki ennyire szerette a hétköznapi embert, feledhetetlen novellákat írt a kisgyermekekről is. Máskor kemény, konkrét hangja ilyenkor líraivá, szimbólikussá válik, az apró emberkében meglátja az eljövendő felnőttet. A *Vasbanya* című novellában a kis Jegorka mondja ki az író gondolatát: „Készakarva vassá változom, hogy megijesszem a banyát, hadd dermedjen meg. Utána nem leszek vasból, nem akarok, utána ismét kisfiú leszek, anyuval." Vasba öltözötten harcolni az életet fojtogató erők ellen, de utána egyszerűnek, gyermekien tisztának lenni az emberek között — ilyennek akarja és írja le a világot Platonov. Mikor Malcevre, a mozdonyvezető-művészre lesújt az értetlen természeti erő, Platonov úgy vezeti vissza az életbe, mint „védtelen édesfiát", óvja „a mi gyönyörű és eszeveszett világunk" csapásaitól. Platonovnál a halál sem tragédia, csupán váltás. A nemzedékek folytatódását, örök előbbretörését alig néhány szóval mondja el *A harmadik fiúban*. Az anya temetésén újra találkozik a család, a hat fiú. S amikor felemelték a koporsót, az apa „megelégedett volt és büszke, amikor arra gondolt, hogy őt is ez a hat erős ember fogja eltemetni, és nem is rosszabbul".

Platonov írásaiban szüntelenül felfedezzük az őt más írókhoz fűző rokonságot: a *Dzsán* hőse mintha Gorkij Dankója volna valóságosabb környezetben. Az *Aphrodité* családját és házát vesztett katonája szinte Andrej Szokolov hitével kezdi újra életét. A *Visszatérés* a győztes háborút követő évek súlyos emberi kérdéseit feszegeti. Platonov varázsa mégsem sokoldalúságában rejlik, hanem filozófikus-morális hajlamában, belső fűtöttségében, az életet mindenáron formálni akarásában. Nehéz megszokni sajátos hangvételét: akár egy mondaton belül is stílust vált, s a pörölycsapáshoz hasonlóan, olykor kegyetlenül tárgyszerűvé formált valóságképet őszintén patetikus emberhittel oldja fel. Nehéz megszokni Platonovot — mint minden eredetien gondolkozó művészt —, de érdemes.

(Európa Könyvkiadó, 1967.)

Bakcsi György

Digitized by Google

TESTVÉRLAPJAINKBÓL

CRITICA MARXISTA

Március—április

E. Berlinguer: *Az atlanti paktumtól a vietnami dilemmáig*

E. Ragioneri: *A „nagy szövetségtől" a „hidegháborúig"*

G. Pajetta: *Fultontól a NATO-ig*

P. Secchia: *A NATO titkos szerződései*

F. Frassati: *A NATO stratégiát keres*

A. Boldini: *A fegyveres erők és a katonai parancsnokságok az olasz államban és a NATO-ban*

R. Ledda: *Politikai válság és katonai realitás a NATO-ban, az Egyesült Államok Európán kívüli stratégiájában*

E. Fumi: *Az amerikai gazdaság és a NATO*

E. Peggio: *Katonai kiadások, egyenlőtlen fejlődés, monetáris válság*

G. Boffa: *A szocialista országok ellenintézkedései és a tömbök megszüntetésére vonatkozó javaslatok*

S. Segre: *Nyugat-Németország és az új revansizmus*

A. Macciocchi: *De Gaulle külpolitikája*

C. Galluzzi: *Vita a NATO-ról, az enyhülés fejlődése és a katonai integráció súlya között*

CAHIERS DU COMMUNISME

Április

A. Vieuguet: *Az FKP és a Demokrata-Szocialista Baloldali Szövetség közötti megegyezés után*

C. Fiterman: *Független, demokratikus és békeszerető Európáért*

A. Ferreux: *Az NSZK „nagy koalíciója"*

R. Décombe: *A Le Monde, a torzító tükör*

André Barjonet: *Konvergencia vagy divergencia?* (A kapitalista és szocialista országok „konvergenciájá"-nak elméletéről)

J. Fréville: *A XIX. század francia irodalma, ahogy egy marxista kritikus, Jan O. Fischer látja*

L. Baillot: *A francia nép Vietnam mellett áll*

M. Fornani: *Adatok a franciaországi olasz bevándorlásról*

R. Guyot: *A budapesti konzultatív találkozó határozatai*

G. Marchais: *Erősítsük a kommunista mozgalom egységét az imperializmus elleni harcban.*

A szíriai—román incidensről (Felszólalások a budapesti konzultatív találkozón)

A budapesti találkozó dokumentumai

A Vietnami Dolgozók Pártja és az FKP közös közleménye

A közoktatás világi voltáért (Az FKP határozata)

MARXISM TODAY

Május

Szerkesztőségi jegyzetek (aktuális kérdésekről)

M. Cooley: *A szakszervezeti mozgalom — A TUC álláspontja* (Az angol szakszervezeti mozgalom helyzetéről)

S. Finkelstein: *Marshall McLuhan — lángész vagy fakir?* (McLuhan könyvének értékelése)

B. Simon: *Ideológiai és kulturális kérdésekről* (Vita-összefoglaló)

A. Lawrence: *Libákról és emberekről* (Vitacikk)

J. Dunman: *Libák és emberek* (Vitacikk)

Digitized by Google

WEG UND ZIEL

Május

Demokrácia és szocializmus (A csehszlovákiai eseményekről)

A. Ruschitzka: *Gazdasági nehézségek és osztályálláspont* (Az osztrák kormány tervezett szanálási intézkedéseiről)

F. Marek: *Marx Károly*

T. Spiegel: *Második amerikai nemzet születése?* (Az amerikai négermozgalmakról)

L. Spira: *A második világgazdasági konferencia* (Az új-delhi értekezletről)

M. Nardi: *A nyugati valutarendszer gyorsuló összeomlása*

P. Achner: *Nyugat-Németország „új" korszaka* (A nagy koalíció bel- és külpolitikája)

P. Kudlicza: *Az osztrák semlegesség és az NDK* (Ausztria és az NDK kapcsolatai)

K. Regner: *A tartós semlegesség jogi problémái*

Az Olasz Kommunista Párt szocialista modellje (Sajtókonferencia Luigi Longóval)

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó Vállalat (Budapest, V., Steindl Imre u. 6.)
Felelős kiadó: a Kossuth Könyvkiadó Vállalat igazgatója.
Kiadóhivatal: Budapest, VI., Révay u. 16. Tel.: 116–660.
Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Kiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél, (csekkszámlaszám: 01 915 003) a Posta Központi Hírlapirodájánál, (Budapest, V., József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Csekkszámlaszám: egyéni 61 218, közületi 61 066, vagy átutalás a MNB. 8. sz. folyószámlájára. Előfizetési díj negyedévre 13,50 Ft, félévre 27,– Ft, egész évre 54,– Ft.
Lapunk régebbi példányai kaphatók a Posta Központi Hírlapiroda újságboltjában: Budapest, V., József Attila u. 3. és a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél.
Megjelent 36 500 példányban.
68.01890/2 – Nyomatott a Zrínyi Nyomda RO–72-es ofszet rotációs gépein. Felelős vezető: Bolgár Imre igazgató
INDEX: 25.805

Digitized by Google

СОДЕРЖАНИЕ

Накануне годовщины — *ДЬЮЛА КАЛЛАИ:* Хозяйственная реформа и развитие нашего общества — *ЙОЖЕФ БАЛИНТ:* Наше народное хозяйство на пути реформы — *ВИЛЬМОШ МЕРУК:* К вопросу об идейной содержании преподавания социологии (2-ая часть) — *Д-Р ТИБОР ВАМОШ:* Технократия глазами «технократа» — МЕЖДУНАРОДНОЕ ОБОЗРЕНИЕ: *Д-Р МАТЬАШ СЮРЕШ:* На службе миру, дружбе и антиимпериалистической борьбе — *ДЕНЕШ БАРАЧ:* Итальянская коалиция левого центра на весах — ОБЗОР: *ДЬЮЛА ЙЕДЛИЧКА:* Некоторые вопросы работы областных партийных организаций в деле управления народным хозяйством — *ДЬЕРДЬНЕ БАЛАЖ:* Преподавание истории и воспитание молодежи в духе верности идеям социализма — КРИТИКА: *ЛАСЛО ИЛЛЕШ:* В «плену» наших идей — ОРИЕНТАЦИЯ: *ЙОЖЕФ ЛУКАЧ:* Будапештское международное совещание по вопросам социологии религии — Обзор журналов: Коммунист, Эйнхейт, Нова Мысл, Нове Дроги, Лупта де Класа, Ново Време — ОБМЕН МНЕНИЯМИ: *ГАБОР АГОНАЧ:* Вопросы демократического централизма в кооперативах — *Д-Р ФЕРЕНЦ ВАГИ:* Кооперативная собственность и двойственная природа кооперативов.

CONTENTS

Anniversary — GYULA KÁLLAI: Economic Reform and Social Development — JÓZSEF BÁLINT: Our Economy Along The Road Of The Reform — VILMOS MERUK: On Clarifying the Ideological Content of Socioligical Teaching Work (II.) — Dr. TIBOR VÁMOS: Technocracy As Viewed By A „Technocrat" — INTERNATIONAL REVIEW: Dr. MÁTYÁS SZÜRÖS: Serving The Cause Of Peace, Friendship and Antiimperialist Struggle — DÉNES BARACS: An Analysis Of The Left-of-Center In Italy — REVUE: GYULA JEDLICSKA: Some Questions Concerning The Economic Management Activity Of The Territorial Party Organizations — Mrs. GYÖRGY BALÁZS: Teaching Of History And The Socialist Education Of Youth — CRITIQUE: LÁSZLÓ ILLÉS: In „Captivity" Of Our Ideas — ORIENTATION: JÓZSEF LUKÁCS: International Conference On Religion Sociology In Budapest; Press Review: Kommunist, Einheit, Nová Mysl, Nowe Drogi, Lupta de Clasa, Novo Vreme — EXCHANGE OF VIEWS: GÁBOR AGONÁCS: Democratic Centralism In The Cooperatives; Dr. FERENC VÁGI: Dual Character Of The Cooperative Ownership And The Cooperatives.

SOMMAIRE

Un anniversaire — *Gyula KALLAI:* La réforme de l'économie et le développement de la société — *József BÁLINT:* Notre économie sur la voie de la réforme — *Vilmos MERUK:* Pour une clasification du contenu idélogique de l'enseignement de la sociologie (II.) — *dr. Tibor VÁMOS:* La technocratie vue par un «technocrate» — REVUE INTERNATONALE: *dr. Mátyás SZÜRÖS:* Au service de la paix, de l'amitié et de la lutte antiimpérialiste — *Dénes BARACS:* Bilan du centre-gauche italien — REVUE: *Gyula JEDLICSKA:* Quelques problèmes du travail d'orientation économique des organisations de quartier du Parti — *Mme György BALÁZS:* L'enseignement de l'histoire et l'éducation socialiste de la jeunesse — CRITIQUE: *László ILLÉS:* La « prison » de nos idées — ORIENTATION: *József LUKÁCS:* Une conférence internationale de sociologie des religions a Budapest — LA REVUE DES REVUES: Kommunist, Einheit, Nová Mysl, Nowe Drogi, Lupta de clasa, Novo Vreme — ÉCHANGE DE VUES: *Gábor AGONÁCS:* Le centralisme démocratique dans les coopératives — *dr. Ferenc VÁGI:* La propriété coopérative et la double nature de la coopérative.

INHALT

Zum Jahrestag — *Gyula KALLAI:* Wirtschaftsreform und die Entwicklung der Gesellschaft — *József BÁLINT:* Unsere Wirtschaft auf dem Wege der Reform — *Vilmos MERUK:* Zur Klärung des ideologischen Inhaltes im Soziologie-Unterricht (II.) — *dr. Tibor VÁMOS:* Die Technokratie mit den Augen eines „Technokraten" — INTERNATONALE RUNDSCHAU: *dr. Mátyás SZÜRÖS:* Im Dienste des Friedens, der Freundschaft und des antiimperialistischen Kampfes — *Dénes BARACS:* Italiens „Linke Mitte" auf der Waage — RUNDSCHAU: *Gyula JEDLICSKA:* Einige Fragen zur Wirtschaftslenkung der Gebietsparteiorganisationen — *Frau Gy. BALÁZS:* Unser Geschichtsunterricht und die sozialistische Erziehung der Jugend — KRITIK: László ILLÉS: Im „Banne" unserer Ideen — INFORMATION : *József LUKÁCS:* Internationale religionssoziologische Tagung in Budapest; Aus den Zeitschriften: Kommunist, Einheit, Nová Mysl, Nowe Drogi, Lupta de Clasa, Novo Vreme — GEDANKENAUSTAUSCH: *Gábor AGONÁCS:* Der demokratische Zentralismus in den Genossenschaften — *dr. Ferenc VÁGI:* Das genossenschaftliche Eigentum und die Doppelnatur der Genossenschaften.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

PERIODICAL

THIS BOOK IS DUE ON THE LAST DATE
STAMPED BELOW

RENEWED BOOKS ARE SUBJECT TO
IMMEDIATE RECALL

Library, University of California, Davis
Series 458A

Digitized by Google

PERIODICAL

Nº 587147

Társadalmi szemle.

HX9
T3
v.23:1

LIBRARY
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
DAVIS

DAVIS

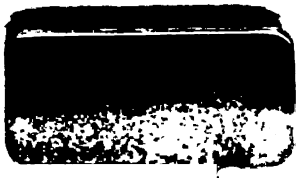

Digitized by Google

Digitized by Google